

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलात्मकः

तृतीयो भागः

शके १८६३

मूल्यं १६ रूप्यकाणि

270

23.12.41

For

V.S.W.

891. 2012

*Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2.*

All Rights Reserved

*Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Saṁśhodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.*

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

ṚGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Maṇḍalas

Sa2VI
V.S.M.

8142

1941

Price Rs. 16

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8142

Date.....14-1-57

Call No. Sa 2VI

V.S.M.

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
POONA

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

C. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇa

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

जन्मकालः—आषाढ शुद्ध ३
शके १७५९

अवसानकालः—भाद्रपद शुद्ध ५
शके १८४७

॥ सादरं समर्पणम् ॥

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगहनः शाब्दादिशास्त्रार्णवः
साहित्यं कल्याणकारकं सकलं यो लीलयाऽनल्पधीः ।
यो भाण्डारकराख्यवंशतिलको गोपालसूनुः कृती
सोऽयं राजति भूवृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णाम्बिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु सहस्रशः कृतधियो विद्वद्भरा भूतले
नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरस्त्यपाश्चात्ययोः ।
एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं
येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपत्विषा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविषया विद्वन्मनोग्राहिणो
यौरोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।
वाग्देव्याः समुपासनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं
यावज्जन्म समाचरत्सुबहुलैर्यत्नैः सदा तन्मनाः ॥ ३ ॥

स्वर्यातोऽपि जगद्विस्तृवरयशःकायेन यो भ्राजते
यस्योपास्तिरपैति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारस्वती ।
तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असौ
श्रीमत्सायणसूरिभाष्यकलितो भागस्तृतीयोऽर्प्यते ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

The third volume of the R̥gveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

ख^१

(1) (ख^१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śaka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ख.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ग.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as ज.

(5) (घ) The Prājña Pāṭhaśāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the ख group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in ज]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the ख group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the ख group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1. as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग^१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (ग^२) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग^१ contains, with the exception that ग^२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग^१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as च१ and ग२ respectively.

ब

(8) (ब१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as ब.

(9) (ब२) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV; V-VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as ब.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of ब (see above) form the group ब. The text of (1) ब१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) ब in Aṣṭakas IV to VI, and (4) ब in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases ब१ and ब differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them; Anukramaṇi quotation and Śrauta Vinīyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of ब१ does not omit these portions; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, दु, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

घ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as घ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name घ.

च

(13) (च१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as च for Vols. I & II.

(14) (च२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (च३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section च४ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃshodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvyālaṅkārahūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Pṛṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of त्र, and that of large size part with त्र. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (क) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in त्र group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as त्र.

All these Mss. are included in a general group, viz. त्र.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the त्र group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When त्र is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : त्र is used independently in Aṣṭaka IV. त्र does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. त्र is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore त्र is not included in त्र group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त्र and त्र. The variants in these Mss. which were not found in त्र or त्र have

1. Aṣṭaka V of Ms. त्र, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few places. See notes on Rv. VII. 33, 8; 35, ini.; VIII. 24, 27.

been recorded by the designation तृ in the "Notes". (See p. 62. 1. 12; 91. 5; 96. 28; 116. 11; 132. 7; 208. 13; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion तृ group consists only of तृ and त्र; तृ is independently mentioned; त्र does not contain Aṣṭaka IV and तृ is practically included in त्र and तृ.

The four subsections of तृ, viz. तृ, त्र, त्र and तृ can be divided into two groups according to their text. The affinity between तृ and त्र on the one hand, and त्र and तृ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त्र and तृ, त्र is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between तृ and त्र. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. तृ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of तृ group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of तृ are found sometimes incorporated in the body of तृ.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

अ

(22) (अ) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as अ for Vols. I & II.

(23) (अ) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (अ) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (अ) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as अ. Aṣṭaka V of this Ms. is included in तृ and Aṣṭaka VI in अ.⁴ This was used for the 2nd volume as अ.

The group अ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V अ means only अ, as अ and अ do not contain these Aṣṭakas. अ compares very well with अ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group अ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17; 556. 24; 562. 31; 573. 16; 678. 1; 729. 2; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2; 3; 564. 25; 584. 11; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15; 101. ini.; 103. 7; 104. 5; 25. ini.; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of अ to तृ and अ: 473. 5; 560. 16; 566. 13; 592. 3; 596. 16; 599. 7; 600. 2; 601. 24; 602. 2; 4.

र (26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samvat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyana's commentary. This was also used for the second volume of this edition.

झ (27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as झ for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as ञ.

(29) (चर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned ; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the ञ group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation च१ and that of Baroda Ms. by च२. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name ञ.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Patel, Ph.D. (Marburg), then of the Sāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also च१. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

Classification of Mss. :—As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), ञ (2), त (1), न (1), य (1), र (1), ञ (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. घ also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of ख, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Viniyogas of Ṛgvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. भ is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with भ in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmaṇas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. ञ has some affinity with भ.

Thus in this Aṣṭaka (1) ख, झ, त, न, र are more or less related to each other, (2) घ is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, भ, य, ञ form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), घ (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), ञ (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) ख, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. झ agrees with भ in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, भ form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with भ.³ (3) घ, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), घ (3), त (8), न (1), भ (4), ञ (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. ख and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and झ agrees with भ; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and झ agrees with त in general: 191-26; 192-28; 193-15; 194-26; 195-21; 222-11; 223-12; 224-3; 14; 601-1; 605-11; 17; 606-1; 615-8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyana's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of ऋ which is an old and very important Ms. So when they agree with ऋ, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with ऋ: 599. 8; 600-17; 601-17; 24; 602-26; 603-17; 18; 604-26; 605-11; 17; 606-1; 609-9; 10; 613-29; 615-8; 906-21; 931-30; 948-22; 962-1; 963-21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the ऋ class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25-1 to 27-14 and 76-5 to 77-5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lviii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading.

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in ऋ are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with म in Aṣṭakas IV & V, is related to त in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to त३-२ than to त३-४. Frequently we find ख-त३-२ giving identical text. Characters of व, त, न, म and ञ are the same as in Aṣṭaka V, namely that व is an independent group, ख mostly agrees with त and न is related to म. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way: (1) ग, (2) व, (3) ख, त, ञ, (4) न, म.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyana's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes":

प्रतवस् 614.12; हिंसित्र्यः सत्यः 614.24; एवमहमपि 616.1; सः 636.12; आगच्छतं 657.11; गच्छन्तीभिः 659.17; आयुधानां 693.25; अभिषुतः तं 825.11; अनाचरितं 830.16; परितो व्याप्तं 857.13; वृश्च्यन्तं 865.19; °दीप्तये 867.11; अन्यस्याः 869.4; पुरमसि 880.20; आतोऽम् इत्यात्वाभावः 909.25; आडागमः 921.21; तं तयोक्तं 924.10; माद्यतिः 928.9; ऋजीवः 932.20; प्रणेतुं 963.20.

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6; 589.31; 595.3; 31; 596.16; 598.23 and to 599.8; 22; 600.17; 601.17; 24; 602.14; 603.17; 604.29.

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :
दुर्ज्ञानम् 350.25; प्रीयमाणः 356.21; द्रव्यति 487.27; प्रियमेवाख्य 536.24; गच्छन्तौ । वा 552.2;
तैः प्रतिगृहीतानि 554.7; वज्रहेतव 572.20; प्र इयतिं प्रेरयति 607.13; चृम्पतं वृष्यतं 724.28; ज्वलद्दीप्तं 749.3; अन्धः सन् अन्धो 877.16; ध्रुतेरत्रापि 922.10; हननोत्पादकत्वात् 929.13; त्वे 938.3; प्र मंहिष्ठाय इति 962.18; सूत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20.

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyaṇa's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyaṇa. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyaṇa. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyaṇa. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyaṇa from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Müller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

1. The following is a full list of readings conjectured by us :—

पक्वान् 83.14; साषाणामश्रियात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; मन्थंदिनः 316.9; चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Āss.) 410.28; इराक्षं तदमावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वकायेन विहितेन 477.29; देवानां 483.25; एकविंशत्युत्वं 546.31; शतसंख्याकपर्वणि 565.25; अष्टप्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्वित्रैचनप्रकरणे 603.2; सुविन्दं सुविन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्ध्यामासादयन्ति 857.20; स्तुषते 864.25; आहूत 866.26; बद् सखं नाकरं 879.12; मखलतीया ऊर्ध्वं 894.24; आत्मनः 895.5; क्षोभनदानयोर्ध्वं बलादियुक्तं 897.5; कुवाणितात् मनुष्यात् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3-2 सततेषु for सततेषु; VII. 9-1 सुषुप्तुः for सुषुप्तुः; VII. 60.3 सर्वं यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. मार्यदिनसवने for मार्यदिने सवने; VIII. 96.9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97.8 पानाय for पानार्थं; VIII. 97.13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98.13 प्रयत्नं for यत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवते.

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighaṇṭu, Smṛtis etc. occur in Sāyaṇa often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyaṇa's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. 1. 7 we read ईद्वान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो---वान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Rv. VIII. 79'3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read वद् सत्यं नाकर् where Max Müller retains वद् तन्नाकर्. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Rv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyaṇa on the eleven Vāṅkhiya hymns (49-59) in the eighth Maṇḍala of the Ṛgveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (३) of Sāyaṇa's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyaṇa himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked ^v for distinction. It often happens that Sāyaṇa reproduces the *pratika* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyaṇa does not quote the *pratika* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratika* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Samhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭaji Phatak and Vedamūrti Krishnashastry Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāṭhī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyana's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḍALA,
POONA 2. }

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः पष्ठसप्तमाष्टमपञ्चलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करकमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यथो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवैत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख१) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंवन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) सुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संवन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (बाई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंवन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोध-नार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नामनैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि । अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातीव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमि-दम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽन्यैव संज्ञायास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग१) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाग्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग२) त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयसंवन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकालयाधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वारादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदानिबन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग१, ग२ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ१) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ वत्सरे लिखितम् ।

(९) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.-संवन्धि प्रथमादिपञ्चान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतपञ्चाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । कचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकसितार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं त्वत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः (' नु पूरणः ' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर (मद्रास) निकटवर्तिअड्यारग्रामस्थित—' थिऑसॉफिकल सोसायटी '—संवन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) बटोदर (बडोदा) नगरस्थित—' ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट '—संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वैण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालिबरनगरस्थ—श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये—महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) बटोदरनगरस्थ—ओरि. इ.—संवन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि ' त४ ' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ—भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कळमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—' आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट '—ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालिबरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारस्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः कियत्तद्धागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालिबरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशास्त्रिबेदभाष्यमहाशयैरस्मद्वार्यनामनुरुच्यैतत्पुस्तकस्याः पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्गः संपादकवर्गः ।

(१९) सततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः बा. मा. खुपेरकरशालिभि-
र्देतं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाग्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाग्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यधराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहस्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृतेत्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (३) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंविधिमन्त्रालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः श-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिरिक्ती संज्ञापि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ‘ त ’ इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके श-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकसुदृगणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितुं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-श-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु कचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्विधिं विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावैव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किबे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कुण्ठाचार्य मळगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) बटोदरनगरस्थ-ओरि. इ. संविधिमन्त्रालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. २]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभागो य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्मोपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिरिक्कसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) बटोदरनगरस्थित—ओरि. इ.—संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-
भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-
मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य—वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं
१७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(बेलगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य—चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-
पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः स-संज्ञया
संकेतितश्च ।

(२९) (श२) बटोदरनगरस्थित—ओरि. इ.—संबन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-
भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-
योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भुवसा समान इति कृत्वा तत्र
द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य
म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-
भाष्यम् । एतदुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मकृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-
निकेतने ' वसद्भिः) संगृहीताः । एते त१-२-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता ।
डॉ. पटेल-महाशयानामवमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३),
घ(३) झ(१), झ(१), त(२), न(१), म(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु
बहुनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवात्रापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः
परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे श-श-त-न-२-पुस्तकपाठः प्रायः समानः ।
घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-म-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमाधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), म(१),
श(३) । अस्मिन्नष्टके श-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । २-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव ।
अस्मिन्नष्टके श-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-म-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-
वर्गेण श-पुस्तकस्य भ-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य भ-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च १ ।
घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१),
म(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके श-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं
तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टकाष्टकानां भाष्यं विद्यते ।
दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मैक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

१. प्रस्तावनायाः ६ पृष्ठे अधलिप्पणी द्रष्टव्या ।

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामाद्युर्न वत्सरद्विशती-मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्टाष्टके तावत् देवनागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्णपाठैः कचिन्नाम्यमपि दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोः उपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचिद्विशेषेषु इतरसर्वपुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मंससमुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मं-पुस्तके लिखितपुस्तकेभ्यदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मं-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभिः^३ । यत्र मं-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्यैव दृष्टः । केषुचिद्विशेषेषु मं-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्युद्गमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकचिचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मं-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । कचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मं-पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावाद्बुद्धेः न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्ध्यादिकमुपलक्षितं तद्बुद्धेः पूर्वकं तत्रास्मदभ्युहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मंससमुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्युहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । कचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्वेदपूर्वकं निर्दिष्टानि तेषामभ्युल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

कचित्कचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु कचित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्नं --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मंससमुल्लरमहाशयस्वीकृतीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मं-पुस्तके गलित-चिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१. घृ. ७ प. मं-पुस्तके केषु-

१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधटिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधटिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधटिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधटिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिह्नितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'हृदयान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्धः स समीचीन इति स्वीकृतः । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलब्धोक्तः सं. ८, ७९, ७, मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभिः पूरितम् । अत्र मे-पुस्तके गलितचिह्नं समस्ति । एवं ८७९, पृ. १२, प. 'बद् सत्यं नाकरं' इत्यस्माभिः स्वीकृतः पाठः । मे-पुस्तके 'बद् - तन्नाकरं' इति विद्यते । एतादृशो भेदः लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभिः कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन ज्ञातुं शक्यत एव । मेक्समुल्लरमहाशयैरप्येकस्मिन्प्रदेशे (ऋ, सं. ८, ८३, ३.) लिखितपुस्तकानुपेक्षं स्वयं पूर्णं कृतं विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशानां बालखिल्यसूक्तानां सायणकृतं भाष्यं नास्तीति सर्वविदितमेव । परं त्वस्माभिः वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयसंबन्धिनि (ऋ)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्योपलब्धा । केनेयं कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि बालखिल्यसूक्ताः टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अधवल्य-विज्ञान्तरे तत्तत्पुत्राद्यो वा शुद्धपाठोऽपि संसूचितः ।

पूर्वभागयोरित्रावापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदार्थे एतच्चिह्नं दत्तमस्ति । कचिंसंहितापदपाठाभ्यामीषद्भेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा. २०९ पृ. २४ प. 'कृतः' इति भाष्यकारैः स्वीकृतं 'कृतु' इति पदस्य स्थाने) । एतादृशस्थलेऽपि एतच्चिह्नं प्रायः दत्तमस्त्येव । यत्र व्याख्येयपदानां लौकिकं व्याकरणानुगतं रूपं गृहीतं तत्र परम् एतच्चिह्नं न विनिवेशितम् (उदा. ४३९ पृ. २० प. 'अश्विना' इति पदपाठः 'हे अश्विनी' इति भाष्यकारैः गृहीतम्) ।

संहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । संहितापदपाठयोः संशोधने पुण्यपत्तनवासिनां प्रथितयशसां श्रोत्रियवर्याणां वे, गोविन्दमहर्षीकाटक-महाशयानां तथा वे, कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयानां च साहाय्यं संपादितमस्माभिः । एतैर्वैदिकवर्यैः बहूपकृतमितिमे धन्यवादाहर्षः । अत्रेदमपि संशोकं निवेदनीयं संवृत्तं यत् वे, कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयाः अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगममिति ।

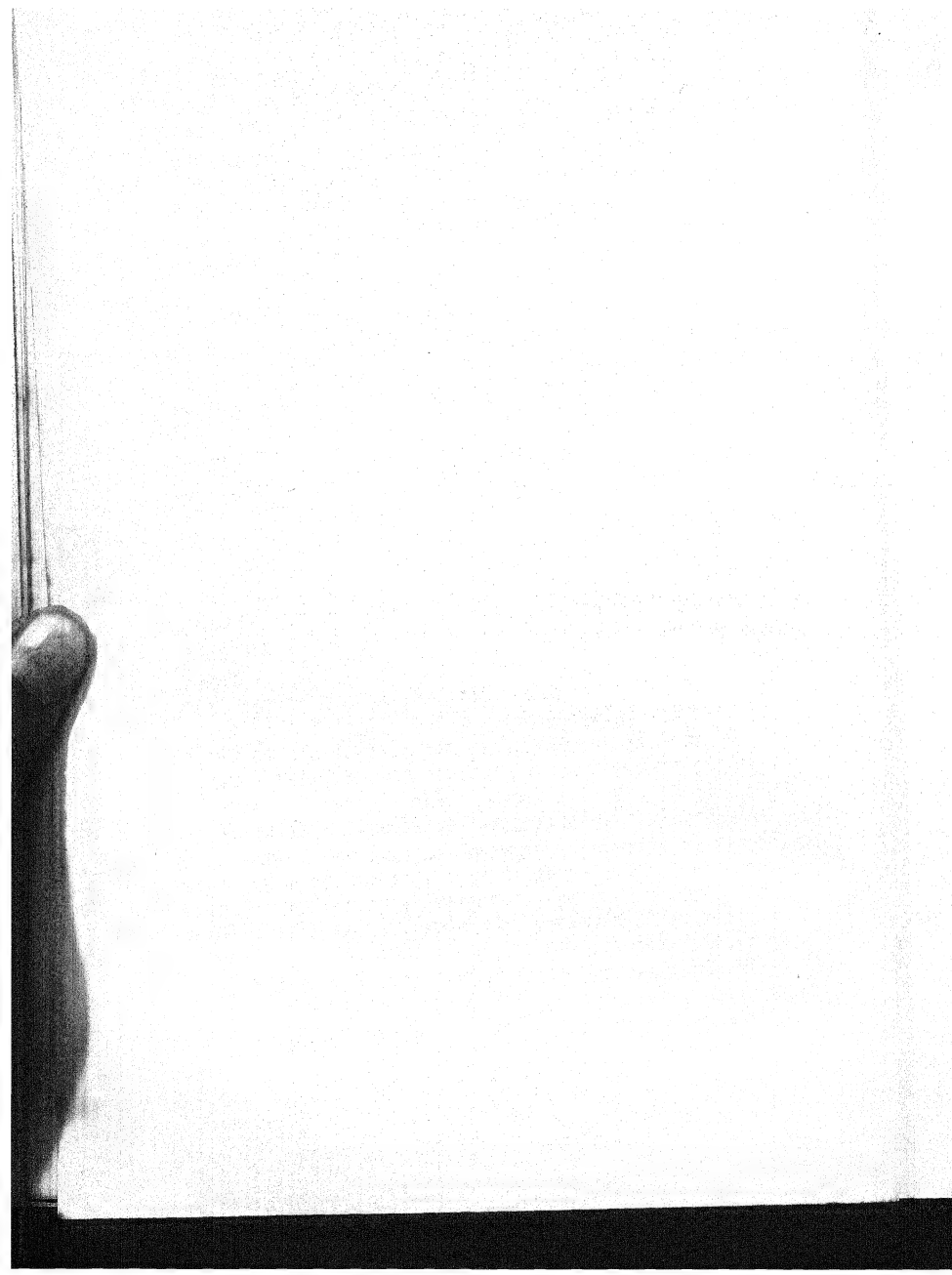
पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दोषतासंपादने यत्नोऽकार्यस्माभिः । मुद्रणकीलकानां स्थानस्थितेः कचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिताः । एतासां सर्वोसामपि संग्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्यं भाष्यसंशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरस्थानवरतं स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स'-संचालकैः श्री, फ. दो. पदमजीमहाशयैर्व्यनमूलेन मुद्रणपत्रकाणि दत्तानीति तेषां नामान्नोल्लेखार्हं मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री, स. रा. सरदेसाईमहाशयानामपि साहाय्यकमविस्मरणीयमिति निवेदयामः । मुम्ब्यापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतशतापूर्वकमावेदयामः ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशामहे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-संशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मॅक्समुल्लरमहाशयेन । लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुग्वापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ षष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ङ, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—ञ-झ-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मॅ ॥ ३. ८ उभयासः—
मॅ-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मॅ-मु । गम इति—ख; अगमय इति—ङ;
गमय इति—झ-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मॅ-मु । वा
समिधा—ञ-झ-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी...संयुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिद्वृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रैः ' वसुताते ' इत्येकपदं संयुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] १. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-झ-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—झ-त-र-मॅ-मु ॥
१. १८. °श्रितमिति वा इति—न-भ-य । °श्रितमिति—त-र-मॅ । धामन्ते विश्वमिति—मु ॥ १. २४.
अत्सीति—ञ-न-भ-श-मॅ-मु । असीति—ख; अपीति—घ; अशीति—त ॥ १. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-ञ-झ-त-न-भ-य-श । तक्षन्ति—र-मॅ-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-झ-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—घ-त-श-मॅ-मु ॥

[६. ३] ११. १३ शान्तश्च—मॅ-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शातो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-झ-न-भ-य । गमनभूतो—घ-झ-त-र-श-मॅ-मु ॥ स्पष्टमशक्यत्वात्
—ख-झ-मॅ-मु । प्रष्टमशक्यत्वात्—झ-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-ञ-झ-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मॅ ॥ १२. ११. बाणादेः—ख-घ-झ-न-भ-श-मु । बाणादेः—झ-त-र-मॅ ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-झ-न-भ-य-र-श । य ईड्यो यं—त । य ईमयं—घ-मॅ-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—मॅ-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टभिर्दीयमानम्—
न-भ-मॅ-मु । यष्टभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-झ-त; यशे प्रीयमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—झ-न-भ-मॅ-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. °माचक्षणाणाम्—झ-न-भ-मॅ-मु । °माचक्षणाणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्रयते—मॅ । झ्रयते—ख; ह्रयते—झ-त-न-मु; ह्रयते—झ-भ; ह्रयते—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागा—न-भ-मॅ-मु । दिग्भागा—श; दिग्नामा—त; °दीतोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मै-मु । वैश्वाल्मना—
२ ॥ १८. १२. तप्यतमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्वित्राग्ने—घ; तपस्वित्रमाग्ने—ज्ञ-त-मै-श । तृप्तमाग्ने—
मै-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं—त-मै ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मै । उपमेतव्यं—घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मै-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरपहृतासु—र । असुरप्रहृतासु—ज्ञ-त-मै-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
दुःसह—ख-ज्ञ-न-भ-मै-मु । यथान्ये दुःसह—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मै-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि—घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मै-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवाचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मै ॥ २८. ३. ऋज्यन्तौ—ख-न-भ-मै-मु । ऋज्यन्तौ—घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मै-मु-ऽ । उत्तरवाक्ये 'ओतुस्थानीयानि' इतिवद्वापि 'तन्तुस्थानीयानि' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मै-मु । वेदति—त ॥ २९. ७. कर्माणि—मै-मु । कर्माणि
स एव—ऽ ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्—मै-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मै-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मै-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेष्वपि प्रायशः सर्वत्र 'पादपूरणम्'
इत्यस्य स्थाने 'पदपूरणम्' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ-त-र-श-मै-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतत्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिदित्येतत्—श-मै ॥
३४. २२. मधुवत्—ऽ-मु । मधुमत्—मै ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मै-मु । पञ्च—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहविलक्षणान्नमग्निम्—ऽ । शोभनहविलक्षणं यमग्निं—मु । शोभनहविलक्षणमग्निं—मै ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मै-मु । आसाद्यत-घ; आह्वियत-त; आह्वियत-श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—ऽ-मै-मु । अत्र 'त्वे' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्य-
कम् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते—त; अद्यौत्—घ-श-मै ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मैक्समुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकेः सर्वत्र पकार एव पश्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लेखने साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च 'स्पन्द्रा' इत्यस्य स्थाने 'स्पन्द्रा' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मै-मु । आयाहीति—घ; यहीति—श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय-
घ-श-मै-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य—घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजनसाधनैः—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनैः—घ-म-मु । यज्ञसाधनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनैः—त; यजमानसाधनैः—र; यजमानः साधनैः—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-म-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्ति—ज्ञ-त-र-म-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आद्यं नवर्च—त-र । नवर्च—म-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्व—श-म-मु ॥ ४८. २९. हृद्या—म-मु × ॥ ४९. १९. गुग्गुल्वादि—ज्ञ-न-मु । गुग्गुल्वादि—त-भ-म-मु ॥ 'संभरणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । 'संभरणोपेत—घ-श-म-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुल्पूर्णा—ज्ञ-मु । गुग्गुल्पूर्णा—त-न-भ-म-मु ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—म-मु । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिस्त्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—म-मु । प्रयजे—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु—ज्ञ-त-न-र-म-मु ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-म-मु । महित्वमा—त; महित्वेन—भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ—त-न-भ-म-मु ॥ ६०. ८. 'मुपगच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । 'मुपागच्छति—त-र-म-मु ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं—ज्ञ-त-र-म-मु ॥

[६. १७] ६३. १. पञ्चदशर्चं द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं—त-र-म-मु ॥ ६४. २. पणिभिरपहृतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिराहृतं—घ-त-र-श-म-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं घं—श । अमित्रियं—घ-म-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—म-मु । न्यूनरहितं—ख-घ-भ; नूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन—त-र-म-मु ॥ ६७. २२. अगच्छन्—म-मु । गच्छन्—१ । गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—म-मु ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—म-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा—ज्ञ-न-भ; वातेर्वांसं—त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-म-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-म-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च—घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां—ज्ञ-त-म-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागान्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—१-मु । पुत्रभिः—म-मु ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्येव—घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव—त-र; दिवो न सूर्य इव—श । दिवो न सूर्यायेव—म-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु । हन्—घ-त-श-म-मु ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-म-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न शायते ॥ ८०. २३. अर्हस्ततः—

१-मु। अहंस्ततश्च-मं॥ ८१. २१. बहुवचनम्—ज्ञ-भ-मं-मु॥ ८३. १४. पक्वान्। पचनवान्—१। पक्वान्(?)—मं-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिस्त्रयेण 'पक्वान्' इति भाव्यम्॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवचनस्य—त-भ-मं॥ बहुवचनस्य-ख-ज्ञ-न-र-श-मु॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श। उक्तानि-घ-ज्ञ; उक्तप्रसिद्धानि-ख-त-मं-मु॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-त-न-भ-र। घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन-मं-मु॥ ८६. १७. पुरुषियम्—ज्ञ-त-न-मं-मु॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मं-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। 'वाचम्' इति पदपाठः। मदीयां वाचं स्तुतिरूपां-घ॥ ८७. ९. उपक्षेपणाय—ख-ज्ञ-न-भ। उपक्षेपणाय-त-मं-मु॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मं-मु॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु। त्वं-त-मं॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य। अन्तरिक्षं-घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु॥ ९१. ५. संयतीम्—मं-मु। एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; सयति-ज्ञ; संयति-ज्ञ-त-न-र; सचिवेन-श; संचनी-त-४; संयतीं—वाख्यिरलिखितपुस्तके॥ ९१. १७. अद्यागमस्य—मं-मु। मद्यागमनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्याद्रिगिति-श॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। चारयः-श। अपारयः—मं-मु॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिषुते सति—ज्ञ-मु। त्वं-घ-त-न-भ-श-मं॥ ९४. ७. प्र अमुवन्तु—मं-मु-×॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मं-मु। 'पुरुहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मं-मु-×॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मं॥ यस्य नियते-ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतेः-घ; यत्र नियते-श। तत्र नियतैः-मु॥ ९६. २८. स्वप्राधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु। स्वप्राधान्येन-त-४-मं॥ ९६. ३०. स्मृते—ज्ञ-मं-मु। स्मृतो-त-न-भ-य-श॥ ९८. १. सुगमनाः—मं॥ असुगमनाः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; असुरागमनाः-घ-श; असुतागमनाः-भ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु। समुच्चयः-ख-ज्ञ-त-न-भ-मं॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ। अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मं॥ प्रतिपालयन्त-ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति ज्ञ; प्रतिपालयत-त; प्रतिपालयति-न; प्रविपालयते-श। प्रतिपालयते-मु॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य। शुभं चकार-ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः.....भवेयुः-घ-श-मं॥ संततिसहिताः स्युर्मवेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वाविहीनः उषसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु॥ १०७. २८. दोग्ध्यः-घ। दोहमानाः-मं-मु इतरेषु च॥ १०८. २०. नाक्रामतु—ज्ञ-त। नाक्रमतु—घ-न-भ-मं-मु॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र। रेणोः-घ-श-मं-मु। पदकाराः 'रेणुक-काटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते। परंतु 'कटिर्भेदनकर्मा' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मेक्समुल्लरमहाशयैरगुपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. संस्क्रियमाणत्वात्—घ-श ।
संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-म-मु ॥ १०९. १९. मेदयथ स्नेहयथ—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ—त-
र-म-मु ॥ १०९. २०. अश्लीलमपि—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि—घ-श । असंगलमपि—म-मु ॥
११०. ३. भवत—ज्ञ-त-न-भ-म-मु-मु । भवेयुः—घ-; भवेत्—श ॥

[६. २९] १११. १३. हन्तर्यस्मिन्—त-न-भ-म-मु । हन्तरि यस्मिन्—ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-
र्यस्मिन्—श ॥ १११. १४. वर्तमाना नृहिता—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता—त-र । वर्तमाना-
ज्ञ-श-म-मु ॥ १११. १६. अभिवर्षति—ज्ञ-त-न-भ-म-मु-मु । अभिवर्षयति—श ॥

[६. ३०] ११४. ५. संवान्धि—ख-घ-ज्ञ । संवधिकं—श-म-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. पुष्टयस्य—ख-न-भ-म-मु-मु । पुष्ट्य-ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८.
पौत्रे—ख-घ-भ । पौत्रेषु—ज्ञ-त-न-र-म-मु । पुत्रेषु—श ॥ ११६. ६. साहाय्यार्थम्—म-मु । सहाय्यं
—ख; सहाय्यार्थं—घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. दश दशने—भ-मु । दन्श दशने—म-मु । दश दशने—ख-
न-श; ददशने—ज्ञ-त ॥ ११६. ११. तत्साहाय्यार्थम्—म-मु । सहाय्यार्थं—ख-त-न-भ-श; साहा-
यार्थं—ज्ञ; तत्सहाय्यं—त-श ॥

[६. ३२] ११७. ६. अपूर्ठ्या इत्यनुक्रान्तम्—न । अपूर्वेत्यनुक्रांतं—ख-न-भ; अपूर्वे-
त्यनुक्रमणिका—ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति—ज्ञ-त-य-र-श-म-मु ॥ ११७. १५. विविधम्—
न । विविधं—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-म-मु ॥ शत्रूणां मारयित्रे—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे—ज्ञ-त-श-
म-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. प्राकाशयत्—ज्ञ-न-म-मु-मु ।
प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. वडवाभिः—ख-न-भ-म-मु-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ;
वडवाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. वर्षितः—घ-श । वर्षयितः—ख-ज्ञ-त-म-मु ॥ ११९. २५.
उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पठनीयम् ।
एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श ।
उभयान् उभयविधान्—म-मु ॥ १२०. २१. गवां संभक्तुतमाः सन्तः—ज्ञ-मु । गवां संभक्तुतमाः—
ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति—ज्ञ-त-न-र-म-मु । 'गवां संभक्तुतमाः' इति मेक्समुल्लरमहाशयः
संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. त्रैष्टुभमैन्द्रम्—ख-भ । त्रैष्टुभं—ज्ञ-मु । एतन्नास्ति-त-य-श-म-मु ॥

[६. ३५] १२३. ३. दाः दद्याः—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-म-मु ॥ १२३. १५.
त्रिधातूः—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां—घ-भ-श-म-मु-मु; त्रिधातून्—ज्ञ ॥

[६. ३७] १२६. २०. सुष्ठु अरणीयम्—घ-न-श-म-मु । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-
र-मु ॥ १२७. १३. ततः पुरैव—ज्ञ-न-म-मु-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुरैव—त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. उक्त्यानि शस्त्राणि—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्त्यशस्त्राणि—त-र-श-म-मु-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. मन्मानः—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मानः—त-र-म-मु । मन्मः—मु ॥
१३०. ११. युक्तश्च—म-मु-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च—घ-श ॥ सादुं
समुच्छ्रितम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सादुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-म-मु-मु । सादु समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. श्रपणसाधनाः—तृ-म-मु । श्रयणसाधनाः—ख-ज्ञ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—म-मु । पूर्वं तथा—इ ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-मु । त-श-मं पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—म-मु । 'प्रयच्छेति यावत्' इत्युक्तत्वात् 'संप्रहर' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—ज्ञ-न-र-श-मु । निष्केवल्येऽपि—म-मु ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्स्वम्—ख-ज्ञ-न-भ । बहुलं—ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ १३९. २१. यस्मिन्धेन्द्रे—ज्ञ-त-न-र-म-मु । यस्मिन्निद्रे—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । देवाः—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-म-म-मु । सूर्यो ज्योतिः—श । सूर्ये तज्ज्योतिः—मु । त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य । त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श । त्रिस्थानगतेषु—म-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः...गृह्णाति—म-मु-इ । शास्त्रायनमाज्ञे (१४. २) 'दश प्रातःसवने अध्वर्युर्गृह्णात् गृह्णाति' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—म-मु । अस्मान्—इ ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-म-मु । तंतसाय्य—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । सीं सर्वतः—ज्ञ-मु । सीमयं—म-मु ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—ज्ञ-न-भ-म-मु । बहुविधप्रज्ञवज्रिन्द्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वैद्र-त; बहुविधप्रज्ञानेन्द्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-ज्ञ-म-मु । तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—म-मु । आह्वयामहे—ख-ज्ञ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—ज्ञ-त-र-श ॥ १५३. २२. यन्नाश्वः क्रान्त्वा—म-मु । वास्वश्वः क्रांतत्वात्—ज्ञ; यथाश्वः क्रांतत्वात्—त; यथाश्वः क्रांत्वा—ख-ज्ञ-न-भ-र; अश्वः क्रांत्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च...कौषीत-किमिरास्नातम्—इयं श्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—ज्ञ । स्वल्पं—घ-त-न-भ-श-म-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त-र-म-मु । सर्वधिप्रेरितं—ख-ज्ञ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-ज्ञ-न-भ-य । कदेत्यत आह—ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ पर्णिनः—म-मु । यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुप् द्विपदा—न-भ-य । त्रिष्टुप् द्विपदा—त-१-२ । 'त्रिष्टु...पदा' नास्ति—ज्ञ-श-म-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरिंहस...चौषधयश्च । शत-पथब्राह्मणे 'षण्मोर्वीरिंहसस्यान्तु अमिश्र पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः । ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-ज्ञ-न-भ-य । जुषस्व—घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-ज्ञ-न-भ-य । अवगच्छन्ति—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ १६३. १३. श्रपणार्थम्—म-मु । श्रयणार्थ—इ-मु ॥ १६३. १४. श्रपण-द्रव्यैः—म-मु । श्रयणद्रव्यैः—इ ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—म-मु । पूर्वत इत्येवं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श । अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारेण—घ । १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये...च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—म-मु । नास्मानतः सापि रक्षतु—ज्ञ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—म-मु । बलं रूपं—ख-ज्ञ-त-न-भ-र; बलं तं

रूपं-ज्ञः; वलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो बृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो बृत्राय वज्र-
मुदयच्छत् स त्रैधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-मं-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २.
६. २; ६. १. ३. ४) ' इन्द्रो बृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रैधा व्यभवत् स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयम् ' एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं.
६. ५. १. १. अत्र केवलम् ' इन्द्रो बृत्राय वज्रमुदयच्छत् ' इतीयानंशोः विच्यते ॥ १६८. ७.
स्फयस्तृतीयम्—भ-य । स्फयतृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-मं-मु ॥ १६८. १४.
शीघ्रगामी—ज्ञ-मं-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—
ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-मं-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थी—न । तृतीयाचतुर्थी-ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी-ख-त-
र-मं-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा-मं ॥ १७०. ११, १३.
अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन...बृहती—ऽमं-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०.
सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च - श । स चापि-ज्ञ-त-र-मं ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-
न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि-मं-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र;
कर्तार-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके—ज्ञ-मं । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र
लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-मं । उपदो-
द्रावेति-ख; उपदोद्रवयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा
काकम्बीरं-त-र-श-मं-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-मं-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ;
त्मने-न-य-मं ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-मं-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुञ्जमहि (?)—मं-मु । भुञ्जमहि-ज्ञ-त२ । ' भुञ्जीमहि ' इति
भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-मं ॥ १९२. २८. वक्मराजाः
—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-मं-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-मं ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास—मं-मु । इयक्षुराह—ख-त-न-श; इयक्षाह-ज्ञ-र;
इयक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम्—ज्ञ-मं-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-
-ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १९७. २४.
' तप्ते पयसि...मिक्षा—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ' वैश्वदेव्या-
मिक्षा भवति ' इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-मं-मु । चते-त१; चतै-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—मं-मु । ' युञ्जीमहि ' इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—मं । यद्यदा इन्द्रः—ऽमं-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-मं-
मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ' इन्द्रस्य ' नास्ति ॥ २०८. ११. यथा—मं-× । मु-युस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. * १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त-र-मं-मु ॥ २०८. १६.
प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-मं-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-मं-

मु । प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजाती-
स्तुक्र्या—मं । संजातोस्तुका-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातोस्तुका-घ ॥ २०९. २३. प्राहृशीत्—
मं-मु । प्राहृषीत्-ख-घ-ज्ञ-श-न-भ-र; प्राहुशीत्-ज्ञ-त-२-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः । ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—मं-मु । अप्रीतिकरं जोषे—ऽ ॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-भ-निरु. ५. २२ । योऽयं-न-मं-मु ॥ २११. २८. व्यापकान् । अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम् । ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति । व्यापकान् रश्मीन् — मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—ऽ-मं-मु । इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
सारस्वतं द्विजः । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाम्नी भवति बुद्धिमान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः । २१८. ४. परावाची तीरे—त-मु । पारावाची तीरे—श-मं । पारावाची तीरे—न-भ ।
‘पारावारे परावाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्सि—ज्ञ । लब्ध-
वानसि—त-न-भ-श-मं-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—मं-मु-ऽ । ‘ऋतऽवरी’ इति पदपाठः ।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—मं-४ । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्तौ प्रभवन्तौ—मं-मु । प्रसवंतौ—ख-ज्ञ-न-भ; प्रसनवंतौ—घ; प्रसनवंतौ प्रभुवंतौ—
त; प्रसन्नवंतौ प्रभुवंतौ—श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-मं-मु । ख-घ-ज्ञ-त-२-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति । अश्वैरश्विनौ—त१-३ ॥ अप्रगीतमन्त्रं—ख-ज्ञ-न-भ । अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं—श;
अर्चनीयमन्त्रं—त-मं-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त१-मं-मु । पर्युयूषतः—ख-ज्ञ-त२-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त१-२-३-मं-मु । बलानशीलौ—ख-ज्ञ-त२-४; बलान-
शीलौ—भ-श; बलाशीलौ—न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-मं-मु । उत्तमपुरुषेण—इतरेषु ॥
२२५. २. दृढहस्य चिद्दृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ । दृढहस्य दृढापिधानस्यापि—ख-ज्ञ-त२-४-न-भ;
दृढहस्य चित् दृढापिधानस्यापि—त१-२-३-य-श-मं-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-ज्ञ-त-४-न-भ । छंदसि—ज्ञ-त१-२-३-य-श-मं-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिष्कृष्टोऽपि कुरुथ इति—त४-मं-मु । ‘अन्तरः
न हिंस्यात्’ नास्ति—ख१; ‘रिपो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति—ज्ञ-त१-२-श; ‘यद्वा.....
तुयुर्यात्’ नास्ति—ज्ञ-ज्ञ-त१-न-भ ॥ २२६. ३. बहुरक्षकम्—घ-ज्ञ-त२-४-न-भ । बहुरक्षकं—ख१-
ज्ञ-त१-२-३-श-मं-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-ज्ञ-न-भ । सहस्राणि—त-श-मं-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरितिकर्मा—ज्ञ-त१-भ । जागर्तिं—ज्ञ-त२-न-भ ।
जीगर्तिं—ख-त३-४-मं-मु ॥ २३१. २७. नि वहथ—ज्ञ-त२-मं-मु । निर्वहथ—घ-ज्ञ-त१-३-न-भ-
श; हविर्वहथ—ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—ऽ । नवानुयाज्याः—मं-मु ॥ २३३. २. मर्तेषु—
ज्ञ-त२ । मर्त्येषु—मं-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वज्ञाता—मं-मु । सर्वज्ञानां—ज्ञ; सर्वज्ञाते—इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ज्ञ-म-मु। इय इति—इतरेषु॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ज्ञ-म-मु।
राज्ञः पुरुषः—इतरेषु॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘अध्वरस्येव’ इति षष्ठ्यन्तपदस्थान्वयः
केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ज्ञ-त-न-म-श। स्तूयमानौ-घ-म-मु॥ यौ-
घ-म-मु। वा यौ—इतरेषु॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-४-म-श-म-मु।
धुतवन्तः—ज-ज्ञः यत्नवन्तः—न। हितवन्तः इति भाव्यम्॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—म-मु। वाम्—ख-ज्ञ-त-३-४-न-म-श; ‘वां’ नास्ति—
घ; वा—ज्ञ-त-१-२॥ २४०. २४. सत्येन—ज्ञ-म-मु। सत्यमेव—इतरेषु॥ २४१. १०. देवाः
स्तोतारः—घ-त-१-२-श। देवाः स्तारः—ज्ञ-त-३-४-न; देवाः—ख-ज्ञ-म-य-म-मु। ऋ. सं.
७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम्॥ २४१. २०. ऋतावा—ई-मु। ऋतावान्—म-मु (सुद्रणदोषः ?)॥
२४१. २१. प्राप्येत—घ-त-श। प्राप्यते—ख-ज्ञ-न-म-मु। प्राप्येत्—म-मु॥ २४२. २४.
युक्तः—ख-घ-ज्ञ-त-३-४-न-म-श। युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ज्ञ-त-२-म-मु॥ २४२. २५.
शोचिषा दीप्या विभाति—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-४-न-म-श। विभाति—ज्ञ-म-मु॥ २४३. १३.
सोमपानेनेति—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-म-श-मु। सोमपानेति—ज्ञ-त-४-न। सोमपान इति—म-मु॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थ्ये—ज्ञ-ज्ञ-न-म-श-२। उक्थ्ये—ख-त-२-४-श-१-म-मु॥
२४३. २९. सेवेथाम्—ज्ञ-ज्ञ-न-म-श-म-मु। सेवतां—ख-१; सेवेथां—त-२॥ २४४. ७.
निपातनात् णिलोपः—ज्ञ-म-मु। निपाताल्लोपः—ख-ज्ञ-न-म-मु; निपातनात् णिलोपः—श॥ २४५.
१८. सोमनिधानः—ज्ञ-२-म-मु। सोमाभिधानाः—ख; सोमाभिधानः—ज्ञ-१-न-श; सोमाभिधान-
त-१-२॥

[६. ७०] २४७. १. यावापुथिष्यौ—ख-ज्ञ-न-म-श। हे यावापुथिष्यौ—घ-ज्ञ-त-२-म-मु॥
२४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ज्ञ-त-१-न-म-श। अनुसाधयं—त-२-४; अनुसंबंधनीयं—ज्ञ-म-मु॥
२४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ज्ञ। स्तुतिप्रसंगात्—म-मु-इतरेषु च॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—
ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-न-म-श। समृद्धिहेतुकं—त-३; समृद्धिहेतु—य। समृद्धिहेतु—म-मु॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि..... इत्यनूत्तिष्ठेत् इति। एतद्विनियोग-
विधायकं आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इत्ययमंशो नास्ति। किंतु ‘उडुष्य देवः सविता
हिरण्यया दत्तवती सुवनानामभिधिया’ इति दृश्यते। अग्निष्टोमप्रवर्ये ‘महावीरमादायोत्तिष्ठः सुदुष्य
देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति विनियोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते। तेन अत्र
भाष्ये मध्ये क्वांश्चिदंशो गत इति प्रतिभाति। मंत्रसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यं ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’
इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम्॥ २४९. २०. सुवनाय—म-मु।
एतत्तास्ति—ख-घ-न-म-मु; प्रसवनाय—ज्ञ-त-१-२; प्रसवाय—श। ‘सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा’
इति स्यादिति मंत्रसमुल्लरमहाशयः संभावयति॥ २४९. २८. दाने च—म-मु। दाने वर्यं—ई॥ २४९.
२९. या त्वम्—म-मु। यत् त्वं—ई। यस्तं—मु॥ २५०. ५. सुखकरैः—ई। सुखकारिभिः—म-मु॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि... वा—म-मु। ‘वा’ इत्युक्तं प्रतिभाति॥ २५१.
१८. अलभयतं च—म-मु। अलभयत वा—ख; अलभयतं—घ; अलभयतं वा—ज्ञ-म-मु; अलभयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत अलभयंत वा-श; अलभेयां अलभयंत वा-ज्ञ ॥ २५१. २५. व्युच्छ-
न्तीम्—*मै-मु। व्युच्छतं-ख-भ; व्युच्छन्-ज्ञ-न-श; व्युच्छन्तीं व्युच्छन्तं-त ॥ २५२. २६. रथिं
धनम् । 'रथिम्' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. 'द्वसूनीति'—मै । 'द्वसूनि-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८.
अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मै । संभक्तु-
मिच्छन्—ई-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—ज्ञ-त२-मै-मु । शिथिलबन्धं-इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. 'द्यावापृथिवीपूषणो'—ई । 'द्यावापृथिवीपूषाणो—मै-मु ॥ २५५. ३२.
मण्डलान्तहोमे—ख-ज्ञ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे-श । मण्डलान्त्यहोमे-ज्ञ-त१-२-मै-मु ॥ २५७.
१०. चुर्यगिभ्याम्—त२-४-श-मै-मु । कुर्यगिभ्यां-ज्ञ ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त२-म ।
पश्चात्सन्तो-ज्ञ-ज्ञ-त४-न-श-मै-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ई-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्-
मै ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मै-मु । संसदन्तः—ई ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—
ज्ञ-त२-श-मु । शक्तिवन्तः शक्तिहस्ताः—ज्ञ-न-भ; शक्तीवन्तः शक्तीहस्ताः—त४-मै ॥ २५९. ३.
प्रातवीर्याः—मै-मु । प्रातवीर्याः-ज्ञ । प्रातवीराः-इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—
ई । ऋतस्य यज्ञस्य वा-मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा—मै ॥ २५९. १४. भवताम्—मै-मु ।
भवेतां-ज्ञ; भवतं-इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-ज्ञ-त१-२-म । माण्ड-घ; मा इशिष्ट-
त४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मै ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रय-
च्छन्तु—मै-मु । शर्म यच्छन्ति-ख-ज्ञ; शर्म यच्छन्तु-ज्ञ-ज्ञ-त२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छन्तु-त१; शर्म
शरणं यच्छन्तु-श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रन्ति-घ-न-मै ॥ २६२.
१. उरुतरम्—मै-मु । उरुतर्यं-ख-ज्ञ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—मै-मु । आगम्यतनवन्तं-ख-ज्ञ-त१-४-भ;
गम्यं-घ; आगम्यमतनवन्तं-ज्ञ-त२; आगम्यतनवन्तं-न; अगम्यतनवन्तं-श ॥ २६४. २६. सुवीरं...
पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-ख-ज्ञ-न-भ; सुवीरं शौभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं
शोभनपौत्रोपेतं-त-मै-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-श ॥ २६९. ११. नोप-
क्षीयते—मै । मोपक्षीयते—मु । मोपक्षीयते-ख-ज्ञ-भ; मापक्षीयतां-घ; नोपक्षीयते-ज्ञ; माप-
क्षीयतां-ज्ञ; मोपक्षीयते-ज्ञ; मापक्षीयतं-त१-२; नोपक्षीयतं-त३-न; मोपक्षीयतं-त४; मोपक्षीयतां-
य; मोपक्षीयतं-श१; मोपक्षीयतं-श२ ॥ २६९. २८. ददाति—मै । ददाति धारयति—त-मु ।
अयमेव युक्तः पाठः । 'ददाति ददाति' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशविष्टौ—मै-मु । सोविष्टौ-ख-त१-२-४-न; सोविष्टौ-घ;
सोविष्टौ-ज्ञ-ज्ञ-त३-भ; वसिष्ठानां-श । 'वासिष्ठमिदम्' इति स्यादिति पीटखेनमहाशयः संभावयति

स्म । अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-ज्ञ-त-न-भ । अमौ भरतः—म; अग्निभरतः—श १ । पादैर्मरतः—घ-मॅ-मु । 'पादौ भरतः' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रैति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मॅ-मु । अस्मात्—§॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—ज्ञ-त १ । आस्ते—ख; असतेषु—म; सतते—श; सततेषु—घ-ज्ञ-त-२-३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मॅ । आवहनीयायतने (?)—मु । आहवनीयायतने—ख; आयतने—घ; आहवनीय^०—ज्ञ; आहवनीयायते—ज्ञ-त ३-न-श १; आहवनीयायतेति-त १-२-४; आहवनीयायने—म; आवहनीयायते—श २ ॥ २७५. १०. खादति—*मॅ-मु । सीदति—ख-घ; सादति—ज्ञ-त-न-भ; सादयति—श ॥ २७६. ८. नगरीमिरिव—ख-ज्ञ-त ३-न-म-श । नगरीभिः—घ-ज्ञ; नगरीव—त १-२-४ । नगरीमिरेव—मॅ-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—ज्ञ-त-२-३-न-श-मॅ-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मॅ-मु । रक्ष-ख-घ-त १-२-३-४-म-श । रक्ष्याः—ज्ञ; रक्षि-ज्ञ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—§-मॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-*मॅ-मु । यः—इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं विभ्रति—§ । संतं तं विभ्रति—मॅ-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-ज्ञ-त-न-म-श । वनिनश्च—इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मॅ-मु; ज-वजैलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते प्लुः येषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'प्लुः' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा-वन्...नि पाहि—ज्ञ-त १-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्माग्नि पाहि—मॅ ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—ज्ञ-*मॅ-मु । तेजसा—इतरेषु ॥ २८१. १. असित-वर्णाः—ज्ञ-*मॅ-मु । अश्लिक्वर्णाः—इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-ज्ञ-त १-२ । शोचिषा—त ३-४-न-म-श-मॅ । नित्येन शोचिषा—मु ॥ २८१. २०. उषसाम् अह्नाम्—ज्ञ-मॅ । एतदनन्तरं 'महांतं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च दृश्यते । 'महाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महांतं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मॅ-मु । सेवंते हि—ख-ज्ञ-त ४; सेवंत हि—घ-त १-२-३-श; सेवंतर्हि—ज्ञ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मॅ । च यच्छन्—मु । वाच्छन्—ख-म; यच्छन्—घ; वा यच्छन्—ज्ञ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-म । प्रार्थयमानाः—य; प्रार्थमानाः—घ १-ज्ञ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मॅ । अंतरिक्षाणि—§-मु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—ज्ञ-त १-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः—ख-ज्ञ-त ३-४-म-मॅ । सागरं समुद्रः—न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—§-मॅ-मु । 'शब्दाययमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्र तिरन्त—घ-*मॅ । च तिरंत—त १-मु । वातिरंत—ख-ज्ञ-त ३-न-म; चातिरंत—ज्ञ-त २-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामश्रीयात् । क. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामश्रीयात्—
१-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामश्रीयात्' हल्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामश्रीयात्'
इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत्' भाः ' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मॅ । संगंतः (?) मु । संगता—ख-त-३-न-भ; गंता—
घ-ञ-झ-त-१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ञ । रयीणां सूर्यस्य—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
दूतः अभवत्—घ-ञ-त-१-२-य । अभवत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—मॅ-मु ।
यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त-२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—झ-त-४; यस्माद्दूतोभव—न ।
इयं ध्रुतिः कुचलेति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—मॅ-मु । विशः—१ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—मॅ-मु । कि-व-१; किंच-च; किमित्यत
आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साहान्—ख-च-ञ-झ-त-२-य-श । सहान्—घ-१-त-३-४-न-भ-मॅ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ञ-श । ब्राह्मणा—त-१-२-३-४-म-मॅ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—मॅ-मु । भागयाज्या—ञ-त-१; भगीयाज्या—झ;
भगियाज्या—त-२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—म-मॅ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-झ-त-न;
प्राकारादि वा—श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यते—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
कामयस्व—मॅ-मु । कामय च—ख; कामय त्वं—इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—मॅ-मु-× ॥ ३०१.
२७. प्रियासः—मॅ-मु । प्रियाश्च—ख-घ-झ-त-१-२-३-४-न-भ-श-१; प्रियाः—ञ; प्रियाश्च—श-२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्युचम्—घ-१-मॅ-मु । पंचविंशत्यै—इतरेषु । एतादृशोऽ-
ग्रहः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—१-मॅ । त्वे ह—मु-अनु. ॥
चतस्रोऽस्त्या—१-मॅ-मु । अस्त्याश्चतस्रो—अनु. ॥ ३०६. ३. उत्साहमानम् । उत्साहमानं—१-मॅ-
मु । क. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ वाघमानम्—ञ । वोघमानं—मॅ-मु इतरेषु च ।
'वाघमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—१-मॅ-
मु । जले निहिता—मॅ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ञ-मॅ-मु । यथापूर्वं मदर्थं—ख-श; यथा-
पूर्वमर्थमित्—घ; यथापूर्वं मदर्थं—झ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोकान्—मॅ-मु । सतोकमानान्—
ख; सुतोकमानान्—झ-त-न-भ श-२; सुतुकमानान्—श-१; सुतुपत्यसहितान्—च ॥ ३०८. ५-६.
सपत्नान्... युद्धे—ञ-त-१-मॅ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुर्वायुवे—१-मॅ-मु
(१ दुर्वायवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ञ-मॅ । विश्वा विश्वानि—मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
अश्रीन्—मॅ-मु । अश्रीन्—घ; अशान्—इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूर्यैवाकरोत्—मॅ-मु ।
वेद्यादेः कृत्यं सूर्यैव करोत्—ख; वेद्यादेः कृत्यसूर्यैवाकरोत्—झ-त-३-श; वेद्यादेः कृत्यसूर्यैवाकरोत्—
त-१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूर्यैवाकरोत्—न । वाद्यादेः कृत्यं सूर्यैवाकरोत्—ञ । अयमेव पाठः
समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुषम्' (क. भा. ५. ५७. २) । 'पक्षादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरम्—ऽ-मॅ-मु (१ वशीकरणम्) ॥
 विन्दु लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त२-भ; विंद
 लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
 मॅ-मु-× ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-च-म-य-मु। पालस्य—मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
 त१-२-मु। मृषति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छति—ख-न-भ;
 उपगच्छति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ१-३-मॅ। इन्द्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श२; 'इंद्र'
 नास्ति—ज्ञ; इंद्र—श१ ॥ ३११. २२. अतदेवताकृत्वात्—ज्ञ-भ-मॅ। अतदेवताकृत्वात्—ख।
 अतस्तदेवताकृत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. वृजन्तत्वात्—ऽ-मु। वृजन्तत्वात्—मॅ। एवं ३१६ पृष्ठे २३,
 २६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त२-भ; समर्यैः—ज्ञ-त४-न-श;
 समार्यैः—त३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे 'वागीशायाः' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
 दृश्यते। परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेऽनुपालम्भानुपेक्षितः। मु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
 प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि 'मध्यंदिनः' इत्येव पाठः।
 लिखितपुस्तकेषु बहुवचनं 'मध्यंदिनः' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मॅ-मु। प्रणाति-
 नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु-॥ ३१८. २७. वस्वीषु। भाष्यकारैः 'वस्वीषु'
 इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण 'वस्वीषु' इति भिन्ने पदे कृत्वा
 व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमग्नावा—मॅ-मु। 'गृहमध्यमग्नावा' इति स्यादिति
 मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच्च—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
 त१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेते—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-मॅ-मु। दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत-
 श; दीव्यंते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मॅ-मु। 'क्रीडन्तीति' इति भाव्यम्। अयं
 धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्वयति स्तौति
 —*मॅ। स्तौति ह्वयति—ख-त३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त१-२-मु; स्तौति—श;
 स्तौव ह्वयति—त४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-भ-श। संरुन्धतीति—त३-न-मॅ-मु ॥
 ३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-मॅ। नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु। चिकिते
 ज्ञायते—ज्ञ-त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ१-त१-
 २-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त१-
 ३-४-न-भ; वज्रकल्पनाहं—त२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बहिर्-
 मम्—ज्ञ-मॅ-मु। इदं बहिर्दिदं—ख-घ-ज्ञ-त३-न-भ-श; इंद्रं बहिर्दिदं—त१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मं-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-
पुस्तकेषु कचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ञ-मं-मु । वहन्ते—ख-घ-क्ष-त ३-४-न-भ-श;
हवते वहन्ते—त १-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—मं । अन्या अन्यान्यपि—मु ।
अन्या अन्यानि—ख-घ-क्ष-भ; अन्यान्यन्यानि—ञ-त १-२-४; अन्यान्यन्या अन्यानि—त ३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् ।
मंहनीयायै—मं । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मं-मु; ञ-त १-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पंचमेहनि-
ञ-त १ (प्रान्ते^१) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महात्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य
सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना
द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृज स्तोतुनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छत्—मं-
मु । प्रयच्छत्—ख-ञ-न-भ; प्रयच्छतु—घ १-क्ष; प्रयच्छेत्—च-त १-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ञ । सुहंतुनाम—इतरेषु । सुहंतुनात्रा—मं-मु । ऋ. सं.
७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥
३३६. २८. तदा—थ-मं-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—मं । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—ऽ
मं-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थः—मं-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्थी—क्ष-त-न-श ॥ ३३९.
४. व्याघ्रवती—घ-न-श २; व्याघ्रवती—ख-क्ष-त-भ-श १-मं-मु ॥ ३४०. २. स्तोत्राणाम्—ञ-श १ ।
स्तोत्राणां—ख-क्ष-त ३; स्तोत्राणां—त १-२-४-न-श २ । स्तोत्राणि—मं-मु ॥ शत्रून्—ञ । शत्रूणां—मं-
मु—इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ञ-मं-मु । प्रगाथानन्तरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७.
मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ञ-त २-म-मं । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त ४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त १; मरुत्वती-
यादूर्ध्वं—क्ष-त ३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मं-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८.
तरणिरितिसिवासति—मं । तरणिरितिसिवासति प्रगाथौ स्तोत्रियादूर्ध्वौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०.
प्रगाथौ—मं-आश्व. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—क्ष-त ३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७.
त्वाम्—ञ; त्वया—मं-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनमिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥
३४१. २७. सुता बभूवुः—ञ-मं-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सवभूः—क्ष; सुवभूः—त २-३-
४-न-श २; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—थ; सुवभूवुः—श १ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मं-मु ।
अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूडार्कमणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कल्पमिति न ज्ञायते ॥
३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-क्ष-त-न-श-मं ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न
शक्यः—त १-२-मं जोषपुर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्येत्वे'
इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो शुष्मां स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श्च) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्येतुं न शक्यः—ख-त-४-श्च; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्येतुं न शक्यः । किंच युष्माकं वक्षथः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीराः गंभीरा इव-च ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च... आजहार—ई-मं-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ञ-क्ष-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त-४-श्च; मित्रावरुणयोः—त-३-न-मं ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—ञ-त-२-श्च-ई-मं-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मंसमुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-ई-मं-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-ञ; तत्कुम्भे-ञ-त-१-२-३; नत्कुम्भे—त-४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—ई-मं-मु । पतिते शुके कलशेऽथ-बृहदे. ॥ ३५२. १३. महातपाः—ई-मं-मु । महायशाः-बृहदे. ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—मं-मु । इत्यभिधानं तु- बृहदे. ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करं तं हि—ई-मं-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहदे. ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनः... द्विपदा इति—ई-मं-मु । मध्ये किंचिद्वतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—'षोडशिन आ धूर्षस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च—आ धूर्षस्मा इति द्विपदा इति' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—ई-मं-मु । पूर्वस्यामि—ख-१-श्च-त-१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त-२-श्च; पूर्वस्यामिचि (?) 'मृचि'—ञ । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीठसंन-महाशयस्वीकृतः १? पाठो युक्ततर इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् २? परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—ई-मं-मु । नोस्मान्—ई ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—ञ । स्तोतः—मं-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—ई-मं । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—ञ-त-२ । अव्ययः—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—ई-मं-मु । अनु जिहीतां—ञ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—ञ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मर्थं—मं-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—ञ-त-३-४-न-य-मं । एवतमस्तु—ख-१-भ; एव-मुक्तु—ज; एवमेतासु—ञ-त-१-२-मु जोषपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु-श्च ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—ञ-य । नान्यस्य चित्—ञ-त-२-३-४-न-श-मं-मु । नान्यचित्—त-१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युञ्जन्त—ई-मं-मु । युञ्जान्—ख-श्च-त-३-न-भ-श; युञ्जन्—घ; युनक्ति—ञ; युञ्जान्—त-१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श-१ । पूजयंतु—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-मं । विवेष-मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—ई-मं-मु । न्यवहेत्—ख-घ-श्च-त-१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—ञ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—ई-मु । ईशितव्यास्वभूता—मं (—अस्वभूता ?) ॥

1. Handbook to Rgveda Maṇḍala VII pp. 11-12
2. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 185.

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मं । पृथिव्याः म—ख१; पृथिव्याः—घ-श१; म—ज; पृथिव्यासा—घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा—त१-२; पृथिव्याम—भ । पृथिव्यां—सु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मं-मु । आक्रमन्ति—ऽ ॥ ३७२. १९. गरीयान्—*मं । गरीयां—ख-श-त२-३-न-भ-श । गरीयान्—घ-मु । गिरा—ज; गिरीया—त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सुक्ते—झ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्त्रं यच्छन्तु चंद्रा आह्लादकाः—घ; आह्लादयितारो देवा नोऽस्मभ्यं उपमं प्रातलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं धनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—ज; ‘चंद्राः.....ददतु’ नास्ति—त१-२-४-य; ‘सर्वे देवाः.....देवास्ते’ नास्ति—ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—*मं-मु । (अयमंशः मंसमुल्लरमहाशयः ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रमाभ्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मं-मु । युष्मदीयान्—ऽ ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातुःजितम् । भाष्यकौरः ‘प्रातः जितम्’ इति विभज्य व्याख्या-तम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ—*मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—झ । सफल्युक्तां—मं-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मं-मु—X । ‘धनेन’ इति सु-युस्तके नास्ति । ‘भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम’ इति पाठो युक्त इति मंसमुल्लरमहाशयः^१ अभिप्रेति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । ‘सु ते’ इति मित्रे पदे भाष्यकौरः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि सुतः । भाष्यकौरः ‘जनिमा निसतः’ इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मं । साधुकं—ऽ-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मं-मु । जननीं यं—श; जननीयं—इतरेषु । मातरम् इति पृथगर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मं-मु । अस्मात्—ख१-त१; अस्मान्—इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः—त४-न । जुहुः—मं-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं—आगन्तवन्—ऽ-मं । यूयं यतिष्ठ आ गंतवन्—मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—ज-श-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ—घ । अश्वि-देवौ—ख-त३-न-मं ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु—इत्येषा—ऽ-मं । आ देवो यात्वित्येषा—मु । ‘आ देवो यातु प्र यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशो आ देवो यातु इत्येषा’ इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ‘आ देवो यातु प्र यावेति वासिष्ठम्’ इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं ‘क्षम्यः’ इति शब्दो गलितः स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिववणपवनादिभिः—झ । वचनादिभिः—ज-त४-मं-मु । वचनादिभिः—श१; पचनादिभिः—श२ ॥ समस्कुर्वत अथ—*मं-मु । समस्कुर्वत अथ—श-श; सम्यक्कुर्वत अथ—ज-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मद्भिमुखाः सन्तः—ज्ञ-ज्ञ-त२-४-य-श-मु। अस्मद्भि-
मुखाः—मं इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—मं-मु। नराहं रथं—च; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभयः—मं-मु। निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभवः—च; उरु भवन्त्युभयः—
न; उरु भवन्त्युभयः—इतरेषु ॥ 'उरु भवन्तीत्युभयः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः' इति स्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—मं। मिथतेः—मु; मिथ्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श-२; मिथ्रातेः—ज्ञ; मिथ्रातेः—श१; मिथ्रातेः—ज्ञ; मिथ्रातेः—थ। 'मिथतेः' इति सम्प्रगिति
मैक्समुल्लरमहाशयनोक्तम्^१। मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते। ऋ. सं. ७. १३. ५. अत्र 'मेयतिः'
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निवृत्ताः—ख-मु। निवृत्ताः—घ। निवृत्ताः—मं इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मं-मु। वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
र्वधकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मं-मु। शमिर्वधनकर्मा असाप्रा-ज्ञ-त१-४; शमिर्वधनकामा
असाप्रदा—ज्ञ; शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या—भ-म-मु। स्यैषानुवाक्या—मं इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—मं-मु। यक्षदादित्यानां—५ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्स्यः—मं-मु। द्वितीया-
द्यास्तिल उपरिष्ठाद्बृहत्स्यः पञ्चम्याद्यास्तिलोनुष्ठुमः (°श्चतस्रो—न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्ठुमः पञ्चम्याद्यास्तिल उपरिष्ठाद्बृहत्स्यः—ज्ञ-त ॥ ३९४. २८. तल्लक्षणयोगात्—मं-मु।
स्वलक्षण°—ख; स्रजलक्षण°—ज्ञ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्वलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—मं। सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—मु। सांत्वयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्—भ)—ख-भ; सांत्वयित्वा
ह्यसूषयत्—ज्ञ-ज्ञ-त१-२; सांत्वयित्वा ह्यसूषपत्—त३-न-श२; सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्वापयामास—ज्ञ-भ-श१। प्रकृतिरथापयामास—ख१। प्रस्थापयामास—मं-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५। गृहमेत्या न-च; गृहमध्य तु—श।
गृहमेत्य न-ज्ञ-मं-मु। बृहद्देवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वभ आचरत् ॥
प्राविवेशाय तं तत्र श्वा नदन्नम्यधावत। क्रंदंतं सारमेयं स धावंतं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदजुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसूषयत्। स तं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदजुनेति—५-मं-मु।
यदजुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तदेवता विशति—भ। कामयते तदेवता भवति—
ख; कामयते तत्तदेवा विशति—ज्ञ-त१-श१; कामयते तत्तदेवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तदेवा
विशति—त२-३-४-न। कामयते तत्तदेवता भवति—निघ.। कामयते तत्तदेवा विशति—मं-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु (१८)वेगः। कम्पयितुवेगः—मं। 'कम्पयितुः' अथवा
'कम्पयिता' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति। कम्पयितुवेगः—मु। ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र 'धुनिः' इत्यस्य 'कम्पयिता' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-ज्ञ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति। श-ज्ञ२-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्ट्याख्यं युष्म-
दीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोतु ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-
युक्ताः बावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृप्तं संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि तुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ष-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोतु ’ । मैक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मैक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽमु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुरक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मै-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मति—मै-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ऽमै-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शैश्वर्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ऽमै-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मै-मु । आयुधैराभरणैः—ऽमै-मु ॥ ४०४. १९.
हि प्रमादः—*मै-मु । क्षिप्रमार्गाः—ख; क्षिप्रयागाः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मै-मु । नवतां—ख; नवंतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ऽमै-मु । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः उमीचीन-
तर इति मैक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मै-मु । निषेदतु—ऽमै-मु ॥
४१०. १३. यूयम्—ऽमै-मु । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं(१)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—झ-त१-२-मै-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुष्टु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्षयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय संचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थः ।
दृष्टांतः । वंशनाद्वृतादुर्वारुकमिव उर्वारुकमिव तद्यथा ईष्ययत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतात्परिणाम्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । वंशनाद्वृतादुर्वारुक-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थं मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य—झ-त१-२-मै-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मै-मु । अदीन देव वयं—ऽमै-मु ॥ ४११. २७.
वृजिनानि वृजिनानि—घ१-झ-श-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मै ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मै-मु ॥
४१२. ६. तदवान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मै । तदवांतरगोव्यक्ति—मु । तदेवांतरेणाव्यक्ति—
ख-त३-भ; तदवांतरगोव्यक्ति—झ-त१-२-४; तदवांतरगोव्यक्ति—श; तदवांतरेणाव्यक्ति—न; तदवांतर-

गोव्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कर्तुं कर्तारम्—श-शर-म्-मु। कृतं कर्तारं-तः; कर्तारं-इतरेषु ॥ ४१३. १० व्याप्तिरस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च। व्याप्तिरस्य-श-मु। 'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति। ऋ. सं. ८. ८३. ३; निर. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४. १८. उरुक्षयाय। पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—म्-मु। दुःखानि-५ ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न। भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—म-घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। शोभनकर्मणि कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ। यत् कृत्वा न कर्म-मु। 'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकान्—म्-म। ऋधक् सत्येन यतो विवेकान्-मु। ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-ख१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-थ; ऋधग्यत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकान्-श-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः-त३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—म-मु। वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां युवाभ्याम्—म्-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च। युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त१। सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम्। वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवाभ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषुपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न भवन्ति—म्-मु। अभूवन्न भवति-घ-ञ; भूवन्न भवन्ति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-ञ-म्-मु। कर्ता(कृत्वा-ख१; कर्त्वा-श-त४; कर्त्वी-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः-ख१-श-त४-य-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः-त१-२ ॥ ४१७. १८. उद्गाता—घ-म्-मु। उद्गाता-ख; उद्गाः उद्गाताः-श-य-श; उद्गाताः-त-न-भ ॥ ४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—५-म-मु। 'शुचो दुःखस्य' इति भाष्यम्। ऋ. सं. ६. ३. ३; ४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—५-म-मु। 'युवयोः' इति भाष्यम् ॥ ४१८. २०. विधुतम्—५-म-मु। 'विधुतान्' इति भाष्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ। यज्ञस्य-म-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०. पुष्टिम्—५-म-मु। 'बुष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—म-म। तत्साधकां-५-मु ॥ ४२१. २५. स्तोमेन—म-मु। स्तोमेति-ख-श-त-न-भ-श। स्तोमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—५-म-मु। एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—म्-मु। पुत्रादिरूपा-५ ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्तयौ—म्-म। अद्यतौ-न। आद्यतौ-मु इतरेषु च ॥ ४२४. ५. अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं। अहोरात्रं-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५. स्तयो गृहाः—म्-म। सूर्यो ग्रहाः-ख-भ; स्तिष्या ग्रहाः-घ; स्तयो ग्रहाः-त-न-श-र-मु; स्तियो ग्रहाः-श१। ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—ख-भ। सफलवन्ति-म-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः। 'विप्रा' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ इयमेव—त१-भ-श-मु। इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमेव-ञ; इयं मेव-त२-४; इयं मे च-श-त३-न-म ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—५-म-मु। 'अदनसाधनम्' इति सम्बन्धः ॥ ४२६. ५. क्षित्वादीनि—५-म-मु। एतत्तदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वहन्ती—म्-मु।

अयं वहंती०-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती०-ज्ञ-त१(प्रान्ते); अश्वो वहंती०-व ॥ ४२८. १६. प्रीयमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-भ-मु। प्रियमाणौ—मं इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ऽमं-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मं-मु। अति वा-ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा-ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-मं-मु। सख्येन-इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानुकूलाः—च-मं। तद्रथाश्वाः-ख-मु। तद्रथांकूलाः-व१; तद्रथानुकूलाः-त-न-भ; तद्रथात्-ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छ्रुतम्—*मं-मु। तथुतं-ख१-ज्ञ; तं थुतं-इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ऽमं-मु। 'सूर्या' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श२-मं-मु। ऋवावासं-ख; ऋषिसं-व१; ऋषिआवासं-च; ऋवीस-ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस-त४; ऋचीपं-श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम् ?—ऽमं-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्त्यै—व१-मं-मु। प्रत्यायं-ख; प्रत्यय-च; प्रत्याप्य-ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं-भ ॥ ४३३. १९. च्यवनस्य—मं-मु। च्यवनस्य-ऽ ॥ ४३४. ५. घनादात्रे—भ-श२-मं-मु। घनदात्रे-इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-मं-मु। नदी तां-त१-४; नदीनां-इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मं-मु। वर्धयतु-ऽ ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—व-मं-मु। परिवृणीत-इतरेषु ॥ ४३६. १२. हवन्ते—व-ज-मं-मु। जरते-इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—*मं। नयंतु-ख-भ; नियतु-व; नियंतु-मु-इतरेषु च ॥ ४३६. १८. निक्षिप्तम्—ऽमं-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मं। प्रातरनुवाकआश्विनशस्त्रे-ऽमु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मं। यद्यदा-ख-व-न-भ; यद्यातां-ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-मं। अत्यः-ख; 'अश्वः' नास्ति-व-मु; अत्यः-ज्ञ-त-श२; अद्य-श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—मं-मु। व्यवां-ख; वा-ज्ञ-त४-श; वां-व-ज्ञ-त१-२; युवा-त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु। प्रकायं-ख१। प्रवर्ग्य-मं-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—व-मु। सदन्ता-ख-ज्ञ-त-भ-श-मं ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टुप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मंसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिसुपसंहरति—ऽ। एतन्नास्ति मंसु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति—*मं। एकविंशति-ऽमु ॥ ४३९. २३. इराजम् तदभावं दारिद्र्यामित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इराजं तदन्नदारिद्र्यामित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मं। इराजं तद्रहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—मु। इराजं तदभाव दद्यदित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—व; इराजं तेदन्नदारिद्र्यामित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इराजं तदलाभं न दारिद्र्यामित्यर्थः—श१; इराजं तदन्नं दारिद्र्यामित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मं-सु-४॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मं । अथवा—सु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । 'अन्य आह' इति स्यादिति मंससुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मं-सु । वा—५ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मं-सु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेशेन—श-*मं-सु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । 'गोप्रदेशेनेन' इति
स्यादिति मंससुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-मं-सु ।
बंध्वातिशयं—ज्ञ-त१-२; बंध्वातिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बंध्वातिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मं । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—सु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेवं पाठो हस्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युखिशिराः सह ।
स वै सरण्यं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यं जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः । तौ चायुमौ
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वं भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय त्वपक्रान्तं सरण्यमश्वरूपिणीम् । त्वार्धं प्रति जगामाद्यु वाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्यश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्राकरोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्रात-
मात्राच्छुक्रात् कुमारौ संवभूवतुः । नासत्यश्चैव दत्तश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अध्विना ।
'अश्विनोः' इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मं-सु । कर्मपरिवृढानि—५ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—५-मं-सु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-व-ज्ञ-त१-
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मं-सु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त१-२; संगच्छतं—ज्ञ । समगच्छतं—*मं-सु । 'सोमान् समगच्छतम्'
इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मंससुल्लरमहाशयः १ ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-सु । प्रगाथं—मं इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मं-सु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मं । गावोश्वान्—५-सु ॥ धान्यम्—मं-सु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । 'प्रासुयास्त हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्व पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांश्चजाविकान्' ॥ इति निर्णयसागरसुद्रिततत्त्वविधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मं-सु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—५-मं-सु । 'इति
तिलोपः' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मंससुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्रत्वरो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त१-२ । निषादपंचमाश्रत्वरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपंचमा-
श्रत्वरो वर्णाः—सु । निषादपंचमाश्रत्वरो वर्णान्—*मं । 'निषादपंचमाश्रत्वरो वर्णास्तान्' इत्यमेव
पाठः समीचीनतर इति मंससुल्लरमहाशयेनोक्तम् २ ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त१-२-सु ।
परि जिगाति—मं इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकरय । 'उषोनामः' इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः—क्ष-श-म-मु। अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—ज्ञ-त-१-२-४; अत्रैको योगरूढः—त-३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—म-मु। 'रश्माख्य'—१॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारःऽईव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यड्यैव—ख-श-भ-श-म-मु। अत्यजैव—त-३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—म-मु। यती पति परित्यजे (परित्यजेत-त-३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (चरिणीव—ख)—ख-त-३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत-श) ततः संचरंतीव्यभिचारिणीव—क्ष-ज्ञ-त-१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजेती त्वं—च ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—म-मु। बाधमानं वा—१॥ ४५१. ४ उदिता च—म-मु। उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—म-मु। हितरमणीयोपेता—१॥ ४५१. १५. कीदृश्युषाः—१-म-मु। 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज। इषं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—१-म-मु। 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्र्यवसानस्य—म-मु। रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—क्ष-त-न-श; रात्रिवसनस्य—म ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त-३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। पुत्रदाः—त-३-म ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-क्ष-मु। रत्नं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—१-म-मु। 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मत्वसमुद्धरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा। क्र. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम्। ओजो नाष्टमी दशा—क्ष-त-श। त-वर्गीगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्रान्ते लिखितमस्ति। ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-म-मु। इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः। 'अस्य मदे जरितारिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽपिन्वदबुधः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-क्ष-न-भ-श। संति—ज्ञ-त-१-२-४; जतिमंति—त-३। जातिमंति—म-मु। क्र. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्थ। 'मर्त्यस्थ' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्नोति—त-३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। प्राप्नोति—त-३-म ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-व-ज्ञ-त-१-२-४-भ। युवां—श-मु। वां—त-३-न-म ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम्। 'नः' इति पदमृच्छा नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—म-मु। मैत्रावरुणं—१॥ ४६१. १५. उपक्षपयितृणि—श-१-मु। उपक्षयितृणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षपयितृणि—म इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—म-मु। रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—म-मु। रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. श्रितिम्—क्ष-त-३-न-श। श्रितं—म-मु इतरेषु च। क्र. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त-३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। स्तुत्या—त-३-म ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीङ्—घ१-ज-ञ-झ-त२-४-न-भ-मु । मिञ-ख१; मीन्-दा१; मीङ्-त३-मं ॥

[७. ८६] ४६९. ११. होव—ई-मं-मु । उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-दा१-मु । उपदेशे गम्यानि—मं इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—मं-मु । इंद्रावरुणौ—घ; मैत्रावरुणं—त३; इंद्रावरुणं—इतरेषु ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ई-मं-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पादाविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अवोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठसु 'स्वपा महेभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु न गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विप्राशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं—मं-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र मं-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ई-मं । 'वाजी अस्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य—मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा—दा२ । हिताहिताचरणया पापरहिता—दा१ । हिताहिताचरणपरा—मं इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा—मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन—त३-मं-मु । स्वकीयेनैव—ख; स्वकीयस्वविहितेन—ज्ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन—घ; स्वकीयत्वेतिहितेन—झ; स्वकीयत्वे विहितेन—न; स्वकीयेनैव हिते—मं; स्वकीयत्वेन विहितेन—ज्ञ ॥ ४७८. ८. शूरभट्टैः—ख-ञ-झ-त१-२-न-भ-श । भट्टैः—घ-मु । शूरभट्टैः—त३-४-मं ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यवृचस्य—ख-भ-मु । वायव्यवृचस्य—मं । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ई-मं । 'युवम्' इत्युचि नास्ति । युवां—मु ॥ ४८३. २५. देवानात्र । देवानात्र—ख; देवास्तत्र—ज्ञ-त१-२; देवातत्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । देवास्तत्र—मं-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ई-मं-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनुरूचा—हंतं हिंस्तम्—मं । तनुरूचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने—मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यत्नैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदये यज्ञे अदेवयुं सत्रा हंतं सततं (संततं—ज्ञ-मु) हिंस्तं—ज्ञ-त१-२-मु । शूरसाता शूरसातौ रणे यत्नैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनुरूचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हंतं सततं हिंस्तं—घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-मं-मु । उप यातं—इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—मं-मु-× ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनिं धनम्—ख-ज्ञ-त३-भ-श । सनि धनं—घ-त२-४-न-मं-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च—मं-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. द्रढयति—मु । द्रढयति—ई-मं । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे...प्रउगम् इति—ई-मं-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शब्दे प्र श्लोदसा इति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च—'प्र श्लोदसा धायसा सख एषेति प्रउगमिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तस्तवनमिति-भ-मु । तस्तवनमिति-श१; तस्तवनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—क्ष-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-भ-श१; यंतु-त१-२-३-४-न; तु-श२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—*मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोबृहती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—श१; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—*मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—ऽ ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—*मँ । असुराशब्दात्—ऽ-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—ज्ञ-ज्ञ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुथेम (?)—ज्ञ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुथाम्' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषैव-ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवां—मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—*मँ । अदित्या इन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्—ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्रमादित्यस्योक्तत्वात्—ज्ञ-त-भ-श२; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्—श१ ॥ ४९५. २८. पप्राथ—ख-घ-भ-श१-मँ-मु । पप्रथ-ज्ञ-त१-२-३-श२; पप्रथ-ज्ञ-त४; प्रपथ-न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येश्च—*मँ । अभियुध्यस्व—ऽ-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—ज्ञ-त१-२-४-श-मु । मघवान्—ख-ज्ञ-न; मघवा अन्नवान्—घ; मघवा मघवान्—त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव—ख; यदेत् यदैव—ज्ञ-श; यदेतत् यदैव—ज्ञ-त३-न; यदेतत् सदैव—त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्—ऽ-मँ । 'तव' इति पदपाठः । तव तवैव—मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—ज्ञ-त१-२-मु । संघस-ज्ञ-त४-श; संपद्यस-त३; खंघशः—न; सघः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—ज्ञ-त४-न-श२ । एवयाव-ज्ञ-त२-३-भ-श१ । एवयावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-ज्ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य-मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १. २२. १७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. १२. वैष्णवे । वैष्णवे-ऽ-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्तु-मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—*मँ । अन्यत्—ऽ-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—ज्ञ-मँ-मु । गूढरूपोऽपि—ख-भ; गूढरूपाणि—ज्ञ-त३; गूढरूपायि—त१-४-न; गूढरूपोयि—त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदघ्नं...वृष्टिमानुयात् । 'आस्यदघ्नं विगाह्याभः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्तान्यां तिल एताभ्यामुपतिष्ठेद्विवाकरम् ॥ अनश्रता तु जस्र्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीते तु महर्द्धमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितकविधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्बतीनां वडवानाम्—ज्ञ-त१-२-श१-मु । अर्बतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—य-वजेंषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु-य-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अखलीकृत्या—मं। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु 'अखलीकृत्या' इति पाठो दृश्यते ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ऽ-
मं-मु। 'वदथन वदथ शब्दं कुरुय' इति सम्यक्। यद्यपि लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने
थनादेशो विहितस्तथापि 'विश्वे देवासो मनुषो यति धृन्' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—व-श-मं।
सर्वतो यावदंतः—ख-झ-त-२-४-य; सर्वतो यथा वदंतः—श-त-१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदंतः—त-३-
न; सर्वदंतः यावदंतः—म। सर्वतः तथा वदंतः—मु ॥ तद्दिनम्—व-श-श-मं-मु। यद्वृत्तं—ख;
यद्दिनं—श-१; पदिनं—त-१-२; पदनं—त-३-४-म; पंदन—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मं-मु।
एतन्नास्ति—ख-व; तो—श-झ-त-न-म; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—झ-मु। प्रवर्गेण—मं
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोन्नम्' इत्यस्य स्थाने 'राक्षोन्न', 'कुद्धः' इत्यस्य च
स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहदेवतायाम् ॥ ५०९. ३. जप्यम्—श। जाप्यं—मं-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त-२-म-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च। आङ्पूर्वार्थो—
त-२; आङोपूर्वार्थो—म। आङ्पूर्वार्थो—मं ॥ ५१०. २१. अदमसारभूतस्य—ख-श-त-१
(प्रान्ते)—मं-मु। अदमसारभूतस्य—त-२-३-४-य; अदमहारभूतस्य—न। 'अदमसारभूतस्य' इति
स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ऽ-मं-मु। 'निःस्वरम्'
इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - - यथा धनैः—मं। स्तोत्राणि धनैः—'व'

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akkhali-kṛtyā* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akhhali-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid*. Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I, 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff, 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsch, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akhhali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccikaḥ* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoeitic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

वज्रेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीव' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव
तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-ष । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीव
राजानाविव तौ यथा धनैः पूरयतः तथा' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मॅ. वसिष्ठं-ई-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—
*मॅ-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-म-श-२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-
त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श-१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२. २६.
सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-म;
सच्च सत्यं च-त-२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मॅ ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मॅ ।
असत्यभाषिणं-घवज्रेषु । सत्यभाषिणं-घ-मु । ५१३. २३. म्रियेय—मॅ । म्रिये यदि वा-ख-त३-म-
म्रियेय म्रिये यदि वा-घ-१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेयेत्यन्वयः—मॅ । म्रिये
इत्यन्वयः-ख-घ-१-म-मु; म्रियेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि
नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मॅ ।
परिगभूतैः-ख-१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-म-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त-२-४; परिगतः भूतैः-न ॥
५१५. १८. इदू पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदू पूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-
म । इदू पूरणे-मॅ ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वाधीं बृहदेवतायामुपलभ्यते ।
नोत्तरार्धः १ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श-१-मॅ-मु । शिशुलूकः-श-२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतरेषु ॥
५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-म-श-मु । स्त्रीपुंसोरूपाणि-घ-१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-
पुंसरूपाणि—*मॅ । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^१ ॥ विवासयतु—
घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-म-मॅ । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६.
२०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते)—*मॅ । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. द्रुचम्—मॅ-मु-अनु । ऋचं-ख-म; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६.
एकोनविंशत्—*मॅ । एकोनविंशो-ई-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-म । होत्रादयः-घ;
प्रशास्त्रादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मॅ-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-
ग्रहयोः-मॅ इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-मॅ । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६.
मदन्तु । 'मदन्तु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मॅ ।
अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-म-श-मु; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त३;
काल्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४.
१६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-म-श-मॅ-मु । तद्विभूतयोनेपि-ख; तद्विभूतयोनेपि-ज्ञ; तद्वि-
भूतयोनेपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये-ज्ञ-त-२-४-म-मॅ-

१. See Macdonell, Bṛhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

सु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं। स हि—सु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—मं-सु। वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—क्ष-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—मं-सु। एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—क्ष-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेधातिथये—घ-मं-सु। मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—मं-सु। चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—मं-सु-~~सु~~ ॥ ५२८. ८. विमिन्दो—मं। विमिन्द—~~सु~~ ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श। ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकले' इति श-पुस्तके विद्यते)। सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम्। दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—मं-सु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—मं-सु। आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—क्ष-त-श ॥ ५२९. २३. नञा च—य-भ-मं-सु। नञा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं। यमिन्द—सु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-सु। सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. द्रढयति—क्ष-त१-२-३-४-सु। दृढयति—मं इतरेषु च। 'दृढयति' इति पाठो मंसमुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निह्वीयते—श-मं-सु। निह्वीते—ख-क्ष-न-भ; नह्वीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-सु। अनलसाः—मं इतरेषु च। ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनयि वा—मं। एतन्मन्त्र-भाष्यं मंसमुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम्। अस्वार्थः बुद्धितः—ख१-भ; क्ष-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति। घ-ज-त१-२-सु-पुस्त-केष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अक्षवंतो शम्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवाभिहास्मद्यसे इन्द्रमावक्षतः आवहन्तं। कीदृशमिन्द्रं। अस्मत्सुखायं गीर्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ध्रुवं प्रख्यातं गिर्वर्णं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवनानि—मं-सु। अभिभवानि—~~सु~~ ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—मं-सु। प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेषः मेधो यज्ञः—क्ष-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—सु। प्रियमेधा अस्य—मं-~~सु~~। प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-सु। वज्रिवन्—क्ष-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-घ-इ. प्रा.। उदजहार—~~सु~~। ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. संहितैः—~~सु~~। संहितैः—मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनान्—मं-सु। विकल्पनान्—ख१; विकर्तनान्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्रुत्प्रगाथः—ख-क्ष-त३-४-न-भ-श-सु। तद्रुत्प्रगाथः—क्ष-त१-२। कद्रान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. लुद्—श-मं-सु। नृद्-भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. वलेनापहृताः—ख-क्ष-त३-४-न-भ-श। वलेनापहृताः—घ-ज-त१-२-मं-सु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्—~~सु~~। मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्याः—मं। तां-सु। प्रां-त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-सु। दातारं—मं इतरेषु च। 'दाता तम्' इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्युचम्। एकविंशत्—~~सु~~। एकविंशत्युचं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-सु। न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—क्ष-क्ष-त१-२-४-श। न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाख्यानकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुनीम—च-ज-त३-श । आनुनीम—इतरेषु म-सु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मं । संपूर्णं च—ख१-घ; संपूर्णत्वं—ज-त-न-भ-सु; संपूर्णं त्वं—झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-म-सु । एकयत्नेनैव—ख; एकत्रैव—घ; एकयत्नेनैव—झ-त-२-४;
एकयत्नेनैव—त१; एक यत्नेनैव—न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-म-सु । भ्रम् परस्मैपदं
च—श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ --- सचते—ख-त-न-भ-मं । सचते—सु । स पुरुषः यवीयुषा
योति मिश्रीमवतीति यवियंशः यौतिरोणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मं-सु । 'प्रवचनीयं'—ऽ ॥ ववसे—सु; च—वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । वावसे—च-मं ॥ ५५०. ३-४. अथवा घेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-सु । ख१-न-भ-
मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मं-सु । बहुलमिति
अलुक्—ख; बहुलुक्—झ-त-न; बहुलु-भ; बहुलमिति लुक्—श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
सु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा—ख१; गतो वा—ज; गांतोर्वा—झ; गंतोर्वा—त-न-
भ-श । गतो वा—*मं । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मंसमुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । 'पीवोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मं-सु । शुद्धो—ख; शुद्धो—घ-भ-श; शुद्धां वीमो—झ; शुद्धां वीमो—त१-२-४; शुद्धांमो—त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि—सु । तैः प्रतिगृहीतं—त१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं—त१-मं । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः—झ-त-२-श१-सु । प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रयोः—झ-त३-४-न-भ-मं ॥ ५५५. ३१. शब्भावो—मं-सु । शब्दभावो—झ-त-न-भ;
शब्दाभावो—श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मं-सु । विगतमपायां—ख-न-भ; विगमनम-
पायां—झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोर्युतौ—भ-श-सु । गोर्युतौ—ख-त-न-मं ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—ऽ-सु । उपगच्छतं—मं ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-मं-सु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयगतिभिः—च-थ-भ-सु । शंसनीयागतिभिः—ख; शंसनीयागामिभिः—झ-त;
शंसनीयाभिः—न-श । शंसनीयागामिभिः—घ१-मं । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ वीराः—मं-सु । दीर्घाः—ख-भ; वीर्घाः—इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मं-
सु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मं । उपगमयतं—श ॥ उपगच्छतम्—
सु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त-२-४-सु । च प्रेषितो—श । वा प्रेषितो—ख-झ-त३-न-भ-मं ॥
५६०. १४. साधू—झ-त-२-मं । साधु—ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु—श-सु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्त्व°?—ऽ-मं । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्त्व°—सु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तमेव—ज-भ-श-मं-सु । प्रथमांतरमेव—ख१-झ-त; प्रथमांतरमेव—
न ॥ नामन्त्रितम्—श-मं-सु । मामन्त्रितः—ज; मामन्त्रितं—ख१-झ-न-भ; मामन्त्रितं—त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—ऽ । मदजननेऽव्यग्रं—मं-सु ॥ ५६४. ८. बहुदावृत्तमो—ख१-सु । बहु-
दावृत्तमो—मं इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशङ्क्यस्य । 'पारशङ्क्यस्य' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्थे—§मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्थे' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकोक्थे
'क्तोक्थे' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम्' (९. ११, १३) अवलोकनीयम्
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्थानि' इति प्रक्रम्य 'महौ' इन्द्रो य ओजसा'
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता., ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—ज-मॅ-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—§मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निरु. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । पर्जयिता प्रार्जयिता—श । प्रार्जयिता-
घ-त२-४-म-मॅ ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकपर्वाणि—न; शतसंख्याकपर्वाणि
इतरेषु मॅ-युस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पुश्रयः प्राष्टवर्णाः—§मं-मु । प्रक्षेपेण अष्टः व्यातः वर्णः यासां ताः इति विग्रहः ।
निरु. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-ह-त-न-म-श-मॅ । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [१ सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—घ१-व-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । सु-युस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः* ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—*मॅ । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—*मॅ । तद्वन्-त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वानी—न-म; तद्वत्-श-ह-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-व-श-
ह-त२-४-न-म-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मॅ ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—§मं- । ह्वयन्ते—मु । 'ह्वयन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । सु-युस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहस्तेन—मु । वज्रहस्तेन—§मं ।
'वज्रहस्तेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संयुचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निघोमादिषु—
श-मॅ । इत्यग्निघोमादिषु—म । अत्यग्निघोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु घनम्—§मु ।
बहु दानं—मॅ ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—*मॅ । शतगुणितानि—§मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यदा—*मं-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-ज-ह-त२-
४-न-म-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मॅ ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-ज-ह-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-म । जुहोत्यादिकात्—ज-मॅ ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयज्ञकाः—*मॅ । प्रवृत्तयज्ञकाः—घ-ह-त-मु । प्रवृत्तयज्ञकामाः—ख१-न-म-श; प्रवृत्तयज्ञकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै...भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गौतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम्', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—*मं वृ. उ. ।
सर्वाणि—§मु ॥ संवृद्धानि—न-श-मॅ-मु-वृ. उ. । संवृद्धानि—त-म ॥ ५७९. २०.
आप्तयस्य—म-श-मॅ-मु । आप्तयस्य—ख१-ह-त-न; आप्तयस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशानाः—त-न-
श-मॅ-मु । 'उशाना' इति पदपाठः । उशाना—ख-म ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
*मॅ-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—ज-ह-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबन्धि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकद्रया—ज्ञ-त-न-श-
*मं-मु । (केषुचिद्विहितपुस्तकेषु 'टथ' इत्यध्वरं 'य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकद्रया—घ-१-श;
रथकक्षया—ख-१-च-ज-म ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु । आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-*मं-मु । ऋषिः—ख-ज्ञ-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यक्षे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिमिरित्य...*ञान्दसः—ई-मं-मु ॥ 'धीतिमिरिति पराङ्ग' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
प्रियमाणा—ख-१-भ-*मं । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दान्—
ई-मं-मु । 'रयिशब्दान्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्रातो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्ठां—ज्ञ-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—ज्ञ-त-२-४-मु । भक्षितारौ—
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाये । 'गायत्र्या उपाये' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५८९. १०
अतिरिक्तोक्थे—त-मु । अतिरिक्तोक्थे—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—ज्ञ-ज्ञ-*मं-मु । इति-श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. युष्मादीनि—मं-मु । युष्मादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—थ; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-१-ज्ञ-त-न-भ-मु । 'तावेतयज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-ज्ञ-श-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असुरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्कसप्तकाष्टकैः—ख-१-ज्ञ-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्क-
सप्तकाष्टकै—ज-ज्ञ-त-३-४-म । षट्कसप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अङ्गप्रत्ययः । अजप्रत्ययः—ज्ञ-१ । अङ्गप्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र 'अङ्गप्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-१-भ-१-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-*मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-ज्ञ-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—थ; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. ग्रहीता—ई । ग्रहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्राञ्चती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्राञ्चं—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणं गणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-*मं-मु । स्तुत्यं गुणं—ज्ञ-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विवचनप्रकरणे । परद्विवचनप्रकरणे-ग; परस्परं द्विवचनं (द्विवचन-
न) परेण-न-श । परस्परं द्विवचनपरेण-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् '
इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः '
इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-म-श । नु-ख-त-म-मु ॥ ६०४. २६.
यजनसाधनैः-ग-भ । यजमानसाधनैः-म-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा-म-मु-
६०५. २९. तित्विषे-ग । स तित्विषे-म-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशिशब्दे-ग-न-म-मु ॥
षोडशशब्दे-ख । षोडशशब्दे-त-श-म-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयति प्रेरयति-मु । इयति प्रेरयति-ग;
यिप्रति । प्रेरयति-य । प्रेरयति-म-मु इतरेषु च । ' प्रेरयति प्रेरयति ' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयेन
संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयाळिन्द्रस्य-ग-श-म-मु । अयाळिन्द्रस्य-ख-न-म-श; अथा-
ळिन्द्रस्य-त; अयाळिन्द्रस्य-ग-र-तै, ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहना-
धिकरणे-ख-ग-न-म-श-मु । दोहनाधिकरणे-म-मु इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता-ग-घ-मु । वर्धयिताय-म-श; वर्धयितार-श । वर्ध-
यिता च-म-मु इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि-भ-श-मु । (छांदसो) लङ्-ग-श; लिङि-ग-र;
लङि-म-मु इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य-भ-म-मु । यज्ञे-ग-श; यज्ञ-ख-त-र-३-४; वेद्या-
स्तीर्णे बर्हिषि-घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा-ज्ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे-ग-घ-न-भ ।
ईमहे-त-म-मु ॥ वेदितारम्-ग-घ-म-मु । विदितारं-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७.
बह्वयः-भ । वृद्धाः-श; वृद्धाः-ख-त । वृद्धाः-ग-घ-न-म-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते-म-मु ।
पूर्वोक्तेः-१ ॥ ६११. १९. अवितेदसि-ग-घ-मु । अवितासि-म-मु इतरेषु च ॥ रक्षितैव-ग-घ-
न-भ-मु । रक्षितो-ख-त-२-३; रक्षितो-ज्ञ-त-४; रक्षिता-श-म-मु । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रमाथं द्रष्टव्यम् ॥
६१२. २४. ह्यायते वर्तते-म-मु । जान् वर्तते-ख-त; ना अनुवर्तते-ग; जानन् वर्तते-घ-भ;
तानन्-थ; जा वर्तते-न; ज्ञान् वर्तते-श ॥ ६१३. २७. ऋषिमिरुपादिताभिः-म-मु ।
तानन्-थ; जा वर्तते-न; ज्ञान् वर्तते-श ॥ ६१३. २७. ऋषिमिरुपादिताभिः-म-मु ।
तानन्-थ; जा वर्तते-न; ज्ञान् वर्तते-श ॥ ६१४. १२. प्रतवसू-ग-र । प्रतवसू-ग-श; प्रतवसू-ख-त-भ । प्रातवसू-
म-मु-निव. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः-घ । अन्यापि दैवी प्रजा-ख-
त-न-श-म-मु । अन्यापि दैवीः प्रजाः-मु । अन्यापि देवाः प्रजाः-भ । अन्या अपि देवप्रजाः-ग ॥ ६१४.
२४. हिंसिष्यः सत्यः-ग । हिंसिष्यः सत्यः-ख-त-न-म-श; हिंसिष्यः-घ-म-मु । ' हिंसिष्यः सत्यः '
इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र-ग-न-म-श-३ । बहु-
प्रज्ञेन्द्र-ख-त-भ-र-म-मु । बहुप्रज्ञेन्द्र-श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य-ख-घ-त-न-म-श-मु ।
अभीष्टस्य-ग । अभीष्टफलस्य-म-मु ॥

[८. १४.] ६१५. २५. काण्वायनी-१-म-मु । काण्वायनी-अनु. भा. ॥ ६१६. १. एव-
महमपि-ग । एवमपि-ख-त-न-भ-र-श-म-मु । एवमपि यद्यदि अहं-मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि-
म-श; एव महेश्वरो भवसिमपि-म-श; ईश्वरो भवसि-य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि-ग-म-श-३-
म-मु । दृढीकृतारो-न; दृढा कृता-श; दृढीकृता-इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृढ दृढि दृढि

बुद्धौ—न । बृहद्बृहद्बुद्धौ—ख-ज-त-२-३-म-२-म-मु । बृहद्बृहद्बुद्धौ—ग-म-१-३-श; बृहद्बृहद्बुद्धौ—त-४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-म-१-३-श-मु । कृत्यार्थे—म-इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगद्दे—ख-त-न-म-श-मु । जगद्दे—ग-म-॥ ६१८. १६. इन्द्रो बृत्रं हत्वासुरान्—ख-ज-त-३-४-न-म-१-३-म-॥ तदा अञ्जेलीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो... असुरान्' नास्ति—त-१-२-मु । इन्द्रो बृत्रं हत्वासुरान्—जयन्—श । इन्द्रो बृत्रं हत्वासुरान् च—म-२ ॥ ६१८. १९. --- हे इन्द्र... प्रेरितवानसि—ख-ज-त-३-४-न-म-१-३-म-॥ हे इन्द्र (इन्द्र त्वं वां युलोकं—श) मायाभिः उत्तिसृष्टतः (उत्तिसृष्टतः उत्तुष्ट-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः धामारुक्षतः युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तून्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्पणमिच्छतः धामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितून् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्तिसृष्टतः सर्वत्र प्रसरतः धामारुक्षतः युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तून् इन्द्रो बृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत—त-१)—त-१-२-म-२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—म-१-३-म-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहननादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-म । प्राप्तेषु—न-म-मु । 'प्राप्तेषु' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ज-त-२-३; ल्येषु—त-४ ॥ ६२३. १०. वा—म । ऋ, सं, ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । म-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-म । एवातः—म-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ऽमु । युधायुधेन—म-॥

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तुचो—ग-म-१-म-मु । आद्या च—ख-त; आद्य—न; आद्यस्तुचो—म-२ ॥ ६२४. ११. केशिना केशिनी केशवन्तौ—त-म-मु । केशिनी केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-म-॥ ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त-३-न-म-मु । सुतवन्तः—घ; सुतवतः—त-२-४ । सुतावन्तः—श-म-॥ ६२४. २९. सुतवतः—ऽमु । सुतावतः—म-॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु । शिप्रिन्' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघेन च । इयं धृतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वाक्चनं' इत्यस्य स्थाने 'वाक्चने' इति म-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-म-१-म-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ज-त-२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त-३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ऽम-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ऽम-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-म-म-मु । शाचिपा—ख-त-श; शाचिपापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—म-मु । अतः—ऽमु ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-म-म-॥ स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयमेव—न ॥ ६२६. ३१. ण्यत्प्रत्ययो—म-॥ यत्प्रत्ययो—ऽमु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्यृचम्—म-म-॥ द्वाविंशत्यृचम्—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग-१ (पञ्चाङ्गोहितः)—म-॥ देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ऽमु । करणार्थे—म-॥ ६२९. २७. शिष्यते—म-म-मु । शिष्यते—ख-त-न; शिष्टः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ऽमु । पूर्वस्य—म-॥ ६३०. २४. अयमर्थः—म-मु । अयमर्थ—ख-त; योमर्थः—ग-१; यथा मर्थः—ग-२; अयमर्थः—न; अयमर्थः—म; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-सु । कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मं ॥ ६३२. १०.
नः अस्मभ्यम्—ख-घ-ज-त१-सु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मं-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मं-सु । सोमरिः ऋषिः-व; सौमरेः—
इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरिः—ज-भ-श-मं-सु । सौमरिः-ग; सौमरं-ख-त१-२-३-न ॥
पितुर्न—ख-ज-त२-न-भ-श-मं-सु-अनु । विदुर-ग; पितु-त३ ॥ ६३३. ३. बहोर्लिटि—ख-ग-
ज-त१-२-न-भ-श-सु । बहोः-त३-मं ॥ ६३३. ९. इमिमम्—त२-न-भ-श-मं-सु । ई इमं-ज ॥
व्यातचनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-सु । विभूतदानं वा-ग; व्यातचनं-व । विभूतदानं-मं ॥
६३३. १७. यष्टुतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-सु । इष्टुतमं-च; यष्टतमं-ज । इष्टतमं-त३-मं ॥
६३३. २५. प्रकृतिभावः—ई-सु । प्रकृतिता च-मं । ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-
ग-ज-त१-२-न-भ-२-य-श । ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-
भः । 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति-त३-मं-सु ॥ ६३४. २. मर्यैः—ख-ग१-ज-त१-२-न-भ-१-सु ।
मर्यैः-ग-२-त३-भ-२-श-मं ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-१-श-सु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-२-य । मं-
पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च ।
त३-४-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति
त३-मं ॥ ६३४. २६. अभीष्टफलं—ई-सु । आभिष्वफलं-मं ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ज-त१-२-न-
भ-श-सु । प्रत्यक्षत्वकृतः—ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकतो-मं ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मं-सु ।
ल्लेक्षेमा रक्षकणान्यपि-ख; क्षेमासो रम्यान्यपि-घ-न-भ; ल्लेखमा धीरणान्यपि-त३; क्षेमासो रक्षण धारणा-
न्यपि-श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव-ख-त-श-मं-सु ॥ ६३५. १. दाद्वध्वरः—
ई-सु । दाध्वध्वर-मं ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता-ज-त२-मं ।
अस्तु भवतु-सु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-२-श । ज्ञानवतो-ग-भ-३; ज्ञातव-त; ज्ञातवो-भ-१;
ज्ञातव्यस्य-ख-मं-सु ॥ ६३६. ११. निश्चानं—मं-सु । निश्चानं-ख; निश्चानं-ग-न-भ-श;
निश्चयानं-न ॥ ६३६. १२. सः-ग । एतन्नास्ति मं-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽभिधीर्भिः-सु ॥
६३७. १३. सौत्ये—भ-१-३-सु । सौत्ये-ग; स्तौत्ये-भ-२; स्तौत्ये-श । स्तौत्ये-मं इतरेषु च ॥ ६३९.
१३-१४. ये यथा.....भवन्ति । 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९.
१४. भवेयमिति—मं-सु । भवति-ख-त-श; भवानि-ग-नं-भ ॥ ६३९. १९. वा-ग-भ-१ । व-
ख-त-न-श । च-मं-सु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मं । मुष्कानि-ई-सु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्य-
त्वेन—ग-त-भ-१-३-मं-सु । स्तोतव्येन-ख-न-भ-२-श ॥ ६४१. १९. लभेय—मं । लभेयं-
ई-सु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ज-त१-२-३-भ-श-सु । सर्व-ग । एतन्नास्ति घ-त४-मं ॥
६४२. १४. त२-३-४-न-श-मं-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ज-त१-भ-सु-पुस्तकेषु-
'अथेतच्चतुष्कमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं ('तं' नास्ति भ-निरुक्तटीकायां
च) संभावयति । मे महां (मम-निघ, टी.) प्रथिवो प्रचायते प्रगम्यते (शाम्यते-व) येन तत् प्रथिवु
(प्रथिवुः-सु) घनमश्नादि । तस्य प्रथिवोः घनस्य बहदात् (घनं दात्-ख) । तामिः कस्याभिः सह
वयिवोः । ऊयते येन तद्वयिवु वल्गादि तस्य च बहदात् । तिसृणां (तिसृणां-ख-भ-१-निघ, टी.)
सततीनां गवां श्वावः श्यामवर्णां वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी सुब्रह्मः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ज्ञ-म१; देयानां—य)
 दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां—निघ. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-
 युक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अपि तुग्वनि तीर्थेधि
 एतददात् मह्यम् । सुवास्त्नुनाम् (सुवास्तुः—ज्ञ-म१—निघ.) नदी तुग्व तीर्थे भवतीति निरुक्तम् ।
 अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘ कूलं या प्रयौति सा प्रयियुः ।
 वृक्षादिकं यावयौति सा वयियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अपि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां
 श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवद्भवत् इति
 दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके—‘ उताप्येतद्यदुक्तं मे मह्यं प्रयियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता
 प्रकर्षेण नेता मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अपि तुग्वनि तीर्थे
 अपि एतददात् मह्यम् । सुवास्त्नुनाम् नदी तुग्व तीर्थे भवतीति निरुक्तम् । अत्रतो गामी सुवदसुः
 भावयता वसूनां (वदूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः ’ ॥
 [८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘ गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानः
अस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-म-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतव्यं
 गच्छत-घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत-मं^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—
 ख-ज्ञ-म-मं-मु । तद्वतः—ग-श; तद्वातः—त२-३-४; तद्वातः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—
 ख-ज्ञ-त१-२-म-मं-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्ध्वः
 परोक्षकृतः । ‘ प्रत्यक्षकृतः ’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-म१-२-य ।
 विद्यते—श । निष्पाद्यते—म३-मं-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मं-मु । अंतरिक्षं—श; अंतरिक्षं—
 इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-म१-३-मु । पालयते—ख-त-न-म२-श-मं ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (not in a note) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyana, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭīkā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ज्ञ-त१-म, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭīkā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 169 :
 “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगतारः मरुतः आगत अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his apparatus criticus.

शार्धं विशोध्यते—त३-न-म-मु । शार्धं विशोध्यत-ख-त२; शार्धं विशोध्यते-ग-ञ-त४-भ; कीदृशो शार्धाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—म-मु । शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ । रः-ग । स्म-त-म-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-म-मु । हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ञ-त४-भ-२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना सुम्नानि सुखानि—ग-न-म-मु । सुम्ना सुखानि-घ-श । सुखानि-त-म ॥ ६४७. १५. वर्धितृन्—ग-भ । वर्धितान्-घ; वर्धित-न; वर्धितान्-ख-त-श-म-मु । ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—म-मु । सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सन्तने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यद्धे—य-म-मु । धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे—ख-त-न; धारयितरि यद्धि स्तोत्रि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोमे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तज्ञवः—म-मु । अशक्तज्ञवः—सु-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ-१-३ । कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः—ख-ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः—त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रभिः—न-भ-२; कल्याणीभिस्ततभिः—य । कल्याणीभिः—म ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१ । वाजति-म-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ । त्वा-त२-३-श । ख-ञ-त४-म-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारो दधि-पयसो—म-मु । गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः—श ॥ उच्येते—म-मु । उच्यते—सु ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ-१-३ । श्रीतेन-ख-त-न-भ-२-श-म-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु । अभूमः—घ । भवामः—ख-ग-त-म ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-म-मु । सुव्यत्ययः—ख-त-भ-२; सुपव्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः—न; सुव्य-त्ययः—भ-१; सुतयः—भ-३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—म-मु । ते त्वां—मु । उत त्वं—ख-ञ-त१-२; तु त्वां—ग-१; तु त त्वा—ग-२; नुत त्वं—त३-न; तु त्वं—त४; तु ते त्वं—भ-१-३; ननु ते त्वं—श ॥ रक्ष्या इति—ग-म-मु । रक्षत इति—त१-२-४-भ-२; रक्षत इति-ञ; इति-भ-१; मिति-भ-३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ । अभ्यवहार्यं—न । अभ्यवहार्यं—ख-त-श-म-मु ॥ ६५१. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-म-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव द्रव्यसे स्तुतिभिराहूयसे स्तुत्यस इत्यर्थः—ख-ञ-त१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदनुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टुत्वं कृणोषि करोषि आदित् अनन्तरमेव पितेव सन् तेन द्रव्यसे—घ ॥ ६५४. १६. मा—घ । तस्मादन्नं न-ग-२-ञ-त१-४-भ-१-२; तस्मादन्नं—भ-३; तस्मादन्न्यन्न-ख-ग-१-त२-३-न-श-म-मु ॥ ग्रहेः—ख-त२-३-४-न-भ-२-श-मु । ग्रहेः—ग-ञ-भ-१-३-म ॥ ६५४. १८. धनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-म-मु । नादिभिः—त३; भरणादिभिः—श ॥ ६५४. १९. कैश्चित्—ग-म-मु । कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ-३-म-मु । वर्तत तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तत्रते तान्-भ-१; वर्तते तान्-भ-२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग-२-भ-३-म-मु । धनौ सनोति—ख-ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनै सनोति—त१; धनैः सनोति—भ-२; धनं सनोति—श; धनैस्तनोति—भ-१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आधिनम्—ग-ञ-त२-भ१-३-३-म-मु-अनु. । अश्विनं—ख-त-३-४-न-भ-२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-३-म-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुह्वा सुह्वौ—ख-ग-ञ-त१-२-भ-श-मु । सुह्वौ—त३-४-न । सुह्वा—घ-मं ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंवरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंवरे—ख-घ-त-मं ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ञ-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—म-मु ॥ ६५५. २९. कैश्विदप्यनुपद्रवम्—ऽम-मु । ॥ ६५६. ३. द्योतनशीलौ—ख-ग-ञ-त३-४-भ-श-म-मु । द्योतनं—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—व-भ१-३ । मं इतरेषु चैतनास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—म-मु । मंत्रांतरं सति—ख-त-य; मंत्रांतरं संति—न-भ१-२; मंत्रांतरे सति—म३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-मं ॥ ६५६. ३१. वृकेण—म-मु । वृकेण लंगलेन—ऽ ॥ ६५७. १. धान्यम्—म-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-म-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छतौ (गच्छतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ-२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकनुपयातमागच्छतं—च-य; अस्माकनुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छतौ (गच्छतौ—ञ)—ञ-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—ऽमु । एव—मं ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ-२ । आगतं—म-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—म-मु ॥ ६५८. ६. अष्टतगमनाः—ग-भ१-३-म-मु । अष्टतनाः—त४; अष्टतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो—भ-मं । वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—मं । मालाभिः—ऽमु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ञ-त२-न-भ१-३-म-मु । याग्न मार्गौ—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गौ—भ-२ ॥ ६५९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मात्—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—मं । सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मँक्समुल्लरमहाशयेनामिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताचित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—मं इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-म-मु । प्रयच्छति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—म-मु । लिङि—ऽ ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । आनुषक्तं—मं । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—म-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-म-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ञ-त१-२-भ-२-य-श; धन्यज्ञं प्रति—त३-४-न; जं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. माययापि तस्य—ग-घ-म-मु । मायावि(व्योवि-श)तस्य—ख-ञ-त३-४-भ-२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-मं ॥ ६६३. २६. गृहे—म-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—म-मु । नोस्माकं—ऽ ॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-म-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलतेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलतेजसो—त२-४; ज्वालतेजसे—न । ज्वालातेजसे—म-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—म-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-म-मु । वाघपरिहारेण—ख-ख-त२-३-४-न; वाघापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५.
१७. अरणीभिः—ग-घ-म-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी अस्ति—
घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशस्वि—ञ; यशस्वं—श; यशस्वास्ति—ख-त२-३-४-न-म ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—म-म । वैयश्मना ऋषिः—ई-मु ॥ ६६७. ४.
इत्थपत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्थपत्वे—म-म । इत्थपत्वे—भ२; इत्थपत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०.
हि प्रसिद्धौ—म-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधानो-
पेतम्—भ१-३-श-म-मु । नानाविधोपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३
निरेकम्—म-म-मु । मु—पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ख-म-म । स्तवानः—ख-ग-
त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श ॥ ६६८. १२. तथा मनः—म-म-मु । तथा मदीयं
मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-म-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—
ग-म-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिपुणुत—ग-भ२-य । अभिपुत-
म-मु इतरेषु च ॥ मदकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुरं—म-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—
ग-भ१-श-म-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मन्त्रः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक्
सदाबुधः सर्वदा बुद्धिमतो मन्त्रः—घ-म-म ॥ ६७०. २८-२९. अभिपुणु.....वर्धकः—ग-भ ।
एतन्नास्ति ख-त-न-श-म-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदाबुधः'
इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—
ग-भ-म-मु । कोपे (कोपे—त१-२) नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ ।
'स्तुये खलु' इत्यन्यन्तरं पु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदाबुधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-
धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—म-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्'
इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मंससमुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुमु—म-म ।
छान्दसो बोम—ख-त-न; छान्दसो द्वितीयो नृद-भ; छान्दसो लोपः—श । छान्दस आगमः—मु ॥ ६७१. ७.
सर्वैः—ग-भ-म-म-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ञ-न-भ-श-
म-म । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्भ्यः—मु । मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-म-मु ॥ ६७२. १.
वृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. य । वृताम्बाबुध-त३; वृतास मधुनश्च—भ२ ।
वृतान्मधुनश्च—घ-न-म-म ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—म इतरेषु च ॥ ६७२.
२५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रांशः तैत्तिरीयब्राह्मणे
(१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मंससमुल्लरमहाशयः ॥
६७३. ६. संबोध्यह—ग-भ१-३-म-मु । संबोध्य-इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—म-मु ।
भवन्ति—ई ॥ शोघनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोघने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु ।
शोभाहेतुत्वात्—म-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिब—म-मु । पयमानानां यजमानानां—ख;
पतमानानां—ग-त२-४-भ; पयमानानां पतमानानां—ञ-त२; पयमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before यमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१;
 परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषण-ग ।
 परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मं-मु । संन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यसे-
 निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मं-मु । संन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यसे-
 त३; संन्यसे-त४ । 'संन्यसे' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन्-जोषपूर्वलिखित-
 पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं
 हन्ति—*मं-मु । किं पुना हन्ति-ख-त; किं पुनः हन्ति-ग-घ-श; किं न हन्ति-न-भ१-२-य; किमु
 न हन्ति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युधं)-ख-त-श । हनन-
 साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जने-ख-ग-त-न-श; वर्धने-भ ॥ ६७४. १९.
 प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्-ई ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति-ई । 'कारय'
 इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्-ई ॥ ६७५. २. यदा—भ३-मं-मु ।
 यदा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यदा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्रमना—ख-ज्ञ-त२-भ-मं । वैयश्चनानाम्-मु ॥ ६७५. २२.
 कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपेक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४.
 ऋतावाना—ई-मं । 'ऋतः' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्देगः—
 भ-मं-मु । बलाद्देग-ख-त; बलोदेग-श; देग-न ॥ ६७६. १२. क्षयतेः—त२-न-श-मं-मु ।
 क्षयतेः-भ । 'क्षयतेः' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्टयवेला तदा—*मं । वृष्टयवेजानाद-
 ख-त-न-भ२; वृष्टयभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्वक्तव्यं नास्ति ॥ ६७७. १३.
 तद्वदुःसहेन—भ१-श-मं-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥
 अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रये-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-
 भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । 'वृद्धश्रवसः' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—
 *मं-मु । पालनवत्त्वान्-ख-ज्ञ-त२-४; पालनवत्त्वात्-त१-२; पालनवत्त्वान्-न; पलितवत्त्वात्-भ१;
 पलितवत्त्वात्-भ२; मरुत्पालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥
 ६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुरुतरं-ई ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-मं-मु ।
 पालयतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. वरुणस्य—श-मं । वरुण-भ१; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं ।
 घां-ख; व-त१; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-
 ४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो मिनोमि-श ॥ ६७९. २३.
 रूपम्—*मं-मु-× ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी-ई ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-मं-मु ।
 उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्धयभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु;
 वृद्धयभावोपि-भ२; वृद्धयभावेपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवचनवृद्धेन (?)—ई-मं-मु ॥ ६८०.
 २१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुले-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । तु कुशलं-मं ।
 एतदुर्वोचं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-मं-मु । अयुधनेतृणां-ख; अयुधनेतृणां-त-न; अधूयने-
 तृणां-भ१-२; अयुधनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-मं । भवेत्-ई । भवेत्-मु ॥
 ६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श;
 मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं-ई ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—तत्-मं-सु-अनु. । तत्पूर्वाः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 द्दर्शः—मं-सु । पंचर्चः—त-न-मं-१-२-३-मं ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—व-सु । युवयोरथं—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—मं-३-श-मं-सु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलौ रुवन्तौ—मं-सु । रोदनशीलो देवयौ—न; रोदनशीले देवयौ—ख-त-म-श ॥ ६८२. १४.
 संक्लेशयतम्—मं-सु । संक्लेशयतं—ख-ज-त-१-२-३-म-२-३; संक्लेशयतं—त-४-न; संक्लेशयतं—मं-१; संक्लेश-
 यतं—श ॥ *संक्लेशनयोः—मं-सु । *संक्लेशनयोः—ख-त-म-२-३; (हि) संक्लेशनयोः—न; *सनक्लेशनयोः—
 मं-१; *संक्लेशनयोः—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—मं-सु । युवा—१ ॥ ते तत्रैव—मं-सु । ते तु
 तत्रैव—न-मं-श; वे तु तत्रैवं—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपचयावनीयौ—मं-सु । तैरपचयावनीयौ—
 ख-मं-१; तैरपचयावनीयौ—त-न-म-२; तैरपचयावनीयौ—मं-३; तैरपचयावनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-सु । स्तुत्वा—१ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-सु । आनेतृन्—१ ॥ ६८३. २२.
 आढागमः—मं-२ । आढागमः—त-२-न-मं-१-श-मं-सु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—१ । आत्माय-
 ततया—मं-सु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-व-त-न-मं-१-२-श-सु । संगतौ—मं-३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-सु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—मं-३-श-मं-सु । हवानां—त-न-म-२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—१-मं । सप्तम्याः सुः—सु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 मं-सु । मनुष्यौ—१ ॥ ६८५. १२. श्रेतयावरीनाम्याः—मं । श्रेतयावरीनाम्यो—त-न-श । श्रेतया-
 वरीनाम्यो—मं-सु ॥ ६८५. २१. हिरण्मयकूलवत्त्वात्—ख-त-न-म-श । हिरण्मयकूलवत्त्वात्—मं-सु ॥
 ६८५. २८. करलतास्फालनैः—त-१-२-३-न-मं-श-सु । करलतास्फालनैः—ख; करलतास्फालनैः—ज-त-४
 करलतास्फालनैः—मं । 'करलतास्फालनैः' इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयः^१ ॥ आश्वास्य
 पोषणीयौ—मं-३-मं-सु । आश्वास्य(आश्वास्य—मं-१-२)पोषणीया—त-१-२-३-न-मं-१-२; आश्वास्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्वावाह—मं-सु । अश्वावाह—ज-त-२-मं; अश्वावाह—त-३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—मं-श-मं-अनु. । प्रगाथं—ख-त-न-सु ॥ ६८७. ३२.
 ओषधयः—१-सु । ओषधयः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-सु-× ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—१ ।
 स्तोत्रेषु—मं-सु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषतया प्राप्तव्यया—मं-सु । शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्या—ज-त-२-३-
 ४-मं-२; शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्या—त-१; शुश्रूषतया मातव्यया—न-मं-१; शुश्रूषिततया जानव्यया—मं-३;
 शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्या—श ॥ तथा—मं-३-मं-सु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 *कर्मणि—१-सु । *कर्मणि—मं (मुद्रणदोषः १) ॥ ६९०. १५. विभाषितगिच्छत्वात् यदा
 गिच्छ—मं-सु । विभाषितागिच्छत्वात् यदा गिच्छ—ज-त-२-३-४; विभाषितगिच्छत्वात् यदा गिच्छ—न-मं;
 विभाषितागिच्छत्वात् यदा गिच्छ—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—१ । कुर्वति—मं-सु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-सु-× ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-सु । क्रियमाणा—ख-त-न-म-२; क्रिय-
 माणां—ग-मं-१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्भावम्—ग-मं-२-य । हविर्भावं—त-४-न; हविर्भावं—
 ज-त-२ । हविर्भक्षणं—श-मं-सु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-सु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-मं-१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-मं-२-३-श ॥ ६९३. १८. शुचिः—मं । निमृचिः—१-सु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-सु । धनं मध्ये—ग-मं-३; धने मध्ये—त-मं-१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आत्मानां—मं-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्रोचने—मं । आनिम्रोचने—ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचने—ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्—ऽमं । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्ब्रह्मतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं—मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै—ख-ग-त-न-भ-श-मं-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) ब्रह्मतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे—घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । 'तत् धनम्' इत्यख्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आ वृणीमहे संभजामः । तथा हविः ब्रह्मतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः—ऽमु । विश्वे देवे—मं ॥ ६९५. १३. निर्दिशति—भ१-३-श-मु । निर्दिशति—इतरेषु मं-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ऽमं । दितेः—मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चन (?)—ऽमं-मु । 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चन' इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे—ऽमु । मं-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किंचित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः—ग-ज-मु । किंचित्पदलिङ्गात् ('पदलिङ्गात्—भ२-३-य') पृथक् पृथक् (पृथक्—ख-त३-४) देवताः—ख-त१-२-३-४-न-भ; किंचित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः—श । किंचित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मं ॥ ६९६. १०. सौम्यम्—ग-न-भ-मं । सौम्यं—त-श-मु ॥ ६९६. ११. श्वलतादिषु (?)—मं । श्वलतादिषु—त४; सचलतादिषु—श; सर्वलतादिषु—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्धते—मं-मु । तावदिते—ख-त३; तावमानुद्धते उदक्षे—ग, तावउदिते—ज-त१-२; तावुद्धते—त४-भ१-२; तावुदात—न; लताः पुथ्यंते—भ३; तापोपतदुत—श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु—मं-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन—य) पुथ्यंति खलु—ख-ज-त१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखोपशमनेन—त३-४-न) पुष्टानि खलु—ग-त३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः—ग-मं-मु । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः—त-न-भ-२-श; रात्रय-श्चन्द्रनेतृकाः—भ१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि—मं । अपामावरकाणि—ऽमु ॥ ६९७. १४. यथा—मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदाहृत्य—ऽमं-मु । 'तानि आहृत्य' इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः—मं । तस्य सहायेभ्यः—ऽमु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि—मं-मु । लोटि—ऽ ॥ ६९८. २२. लुगभावः—न-भ-मं-मु । नुगभावः—त-श; स्वभावः—ग ॥ असतिः—न-भ । असथेति—त-श-मं-मु ॥ ६९९. १. धनादिमन्त्रश्च—भ३-मं-मु । धनादिमन्त्रश्च—इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्—मं । मानवात् (मनुः—न; मानवाः—श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन—श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं—श) मार्गं चक्रे तस्मात्—ज-त३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः—घ । त२-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मानन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके—'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्—मं-मु । मास्मान्—ऽ ॥ ६९९. ११. विश्वानरः—मं । वैश्वानरः—ऽमु ॥ ६९९. १३. शृणाति—मं । शृणोति—ऽमु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः—मं । लेट्यडागमौ—ऽ । लेट्यडागमः—मु । 'लेट्याडागमाः' इति भाव्यम् ॥ ब्रह्म—मं । ब्रह्मेत्—घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव सु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मं । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-ग-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूपज्ञेन-त ३-न-भ१; पू- यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मं-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथैः-ग; यो हेमरथः-भ; यो हेमरथे-श ॥ ७००. १२. येन—*मं-मु । तेन-५ ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-मं-पुस्तकेवेतवास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-मं-पुस्तकयोरेतवास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मं । प्राशव्यान्-५-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मं-मु । अपि-५ ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मं-मु । अपलपति-५ । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-मं-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-मं । वर्तामिदमित्यर्थः-ख; वर्तामित्यर्थः-ज्ञ; वर्तामिदमित्यर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपयितारो-त३-४-न-श-मं ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—५-मं-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-मं । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्च—भ३-मं-मु । शीघ्रगमनाश्च—ग; गमनाश्च—ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मं-मु । अच्छावाको-ग; अच्छावको-त-न-भ । पत्नीयजमानस्थाने—५-मं-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो भिमिभवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोन्विषं प्रति, श्रुताय वो धृषदिति तृचावच्छावाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मंससमुद्धरमहावायेनाप्येवमेव संभाषितम् ॥ ७०५. २. सुविन्दं सुविन्दनामकम् । सुविदं सुविन्दनामकं-न-भ; सुविदं एतन्नामकं-घ । सुविदनामकं-ख-ग-त-श-मं-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—५ । नगरमिव-मं-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-मं-मु । शोभनपारण-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-मं-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारिति-मु ॥ ७०८. ७. कुसं तुभ्यमिति—*मं । कुसं तुभ्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुभ्येति-ज्ञ-त१-२; कुसं संतुभ्यं-न; नुसः संतुभ्येति-त३-४; कुसं कुसं तुभ्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निन्नं देशम्—५-मु । निन्नेदेशं-मं ॥ ७०८. २९. अध्वर्यो—घ-मु । अध्वर्यवः-मं इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—५-मं । 'आ गुम् इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१. अपरिवृत्तः—*मं-मु । परिवृत्तः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. श्रवः श्रयन्त्यस्मि-न्निति—भ२-मं-मु । शुष शृण्वन्त्यस्मिन्निति-ग; श्रितः सन् श्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; घश्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-त३-४; श्रवा श्रयन्त्यस्मिन्निति-भ१-२; श्रवयन्त्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-भिश्चाकृष्टः—*मं-मु । वृषाश्चाकृष्टो-ख-त३; वृषाश्चकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेवतुभिः सोमरसस्य सोवृभिः (सेवतुभिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—५-मं । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

में ॥ ७१४. ३. सहन्—ग-म्। महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ञ-त-१-
२-न-भ-मु। ग-घ-त-४-श-म्—पुस्तकेभ्येत्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—म्—मु। ते तव—ई ॥ ७१४. १५.
प्रायोभिः—म्—मु। प्रायोभिः—ई ॥ ७१४. २३. रथस्थः—घ। रथः—म्—मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. पुन्द्र—ञ-त-३-न-भ-मु-अनु। पुँद्र-ग-त-४-म्। गावत्रः—न-भ-मु-
अनु। गायत्र्यः—ग-त-म् ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-ञ। सोमलता—म्—मु इतरेषु च ॥ ७१७.
१५. अर्थः । 'अर्थः' इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-मु। भ-१-३-म्
एतेभ्येत्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—म्—मु। उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ-२; उप-
श्रुतिश्रुतेः—भ-१-३-य ॥ ७१८. १२. वा। एतस्मादनन्तरं 'वनानि' इत्यावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहा-
शयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—म्। तेषु तेषु-ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु। तेष्वेषु—मु ॥ ७१९.
२. तिष्ठम् इति—म्—मु। तिष्ठति—ख-त-न-भ-१-२-श; तिष्ठदिति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठति—भ-३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्ठाज्योतिषम्—त-२-४-म्। उपरिष्ठा—ञ-श-मु; ओपरिष्ठा—
न-भ। औपरिष्ठाज्योतिषम्—अनु. ॥ ७१९. ८. अग्नोयामे—भ-३। ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्ता-
वनायां द्रष्टव्यम्। अश्विनोयामे—त-न-भ-१-श-म्—मु। अश्विनोयामे—ग; अश्विनोयामे—भ-२; 'अग्नोयामे'
इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्थे—न। 'रिक्तोक्थे'—म्—मु इतरेषु
च ॥ ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां 'रिक्तोक्थे' इत्यस्य स्थाने 'रिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥
७१९. १५. सजोषसा। 'सुजोषसौ' इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विद्या सवना सर्वाणि—
घ-न-भ-३-मु। विद्या विधानि—भ-२। विद्या सर्वाणि—म् ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-
श। वा वनं (?)—म्—मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु। वेगेन—ग; बागमन—ख-त-श। गगर्ण-
म् ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ई-म्। 'मित्रावरुणवन्तौ' इति पदपाठः। मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥
धर्मवन्ता—घ-श-मु। धर्मवतौ—म् इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—ई-मु। अभिषव-
म् ॥ ७२४. २०. द्यतपथब्राह्मणे 'सह' नास्ति ॥ ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. में-×।
मु-पुस्तकेऽप्येत्नास्ति ॥ ७२४. २८. तृष्यतं तृष्यतम्—मु। तृष्यतां—ख-ञ-त-३-४-न-भ-१-३;
तृष्यतः—ग; तृष्यतं तृष्यतां—घ; तृष्यतं—त-१-२-भ-२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—म्—तै. सं.। अन्यास्यासु—ग; अन्या—त-भ। अन्य-
मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-म्—मु। रक्षसि—घ-त-न-भ-२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ-३-म्—मु।
प्रत्रस्यमाविथ—ख-त-२-३-४-न-भ-१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रे प्राविथ रक्षिथ—घ-ञ-त-१; पुत्रं
त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्कैवल्य एतत्सूक्तम्। 'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्कैवल्यम्' इति आश्व. श्री. सूत्रानुसारेण 'पृथयस्य पञ्चमेऽहनि निष्कैवल्य एतत्सूक्तम्' इति
भाव्यमिति प्रतिभाति। मैक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-म्—मु।
प्ररक्षः—घ; रक्ष—त-२-श। 'प्रारक्षः' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्व
भुवनस्य—ग-घ-भ-१-३-मु। स्व भुवनस्य—इतरेषु। भुवनस्य—म् ॥

[८. ३८] ७२८. २३. 'स्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः'—म्—मु। 'स्तोत्रियसंज्ञक'—त-भ ॥
७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—म्—मु। प्रातःसवनीय—ग-त-४-भ-२; प्रातःसवनं—ञ-त-२-भ-३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'क्रतौ कालेकाले बह्व्यौ' इति ज्ञ-भ२-य-पुस्तके-
ष्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि-१-मु । भवथः-मं ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु-ज्ञ-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु-ग-त४-मं-मु ॥ चोपतिष्ठन्तौ-ख-ग-ज्ञ-त३-४-न । यज्ञादिषु चोपतिष्ठन्तौ-
त१-२-भ२ । चोपतिष्ठन्तौ-मं-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः-मं । अभिगच्छन्त (१)-मु । गच्छतः-ग;
अभिच्छतः-घ; अभिगच्छतः-त-न-भ१; अभिगच्छत-भ२; अभिगच्छता-भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः-घ-मु । आवृतः-त१; आवृतः परिवृतः-इतरेषु । अभीवृतः-मं ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे-मं-मु । राजासि-घ; राजासाशिषे-त३-४-न; राजासशिषे-ग; राजासाशिषे-
ज्ञ-त२; राजासाशिषे-भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग-मं-मु । उरुभाग-ग; ऊरुभाग-ज्ञ-त२; उरु-
भा-ग-त३-४-भ२; उरुभा-ग-भ१; ऊरुभा-ग-भ३ ॥ एतत्-ग-न-भ-ज्ञ । एव-मं-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयारभ्यः-भ३-मं-मु । आरम्भणीयारभ्य-इतरेषु ॥ ७३३. २६. सद्दि-
धीमहि-ख-त-न-भ-मु । सद्दिधीमहि-ज्ञ । सद्दिधीमहि-घ-मं ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्-मं । नाभाक नभाकवत् नभाकवन्तौ-मु । नाभाक नभाकवन्तौ-ख; नाभाकवन्तौ-ग-ज्ञ;
नभाकवत् नभाकवन्तौ-घ; नाभाक नभाकवन्तौ-त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत-मं-मु ।
इरज्यत-१ ॥ ७३५. ५. वल्स्याः-मं । वल्स्याः-घ; तमाया-ख-त-न-भ१-२-ज्ञ; वल्स्या-ग-भ३ ॥
गुपितम्-घ-त-न-भ२-मं-मु । गुपित-ग; गुपित-भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः-मं-
मु-४ ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः-१-मं-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाव्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वञ्चि-१ ॥ ७३६. ३. पूर्वीः-.....अन्यत्-मं । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधन्ता साधयन्
सिद्धमन्यत्-ख-त-न-भ१-२-ज्ञ; पूर्वी धियः प्रज्ञां साधन्ता साधयन्-ग; पूर्वी बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधन्ता साधयन्तु-घ; पूर्वी बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधन्तासाधयन्
सिद्धमन्यत्-भ३ । पूर्वी याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तासाधयन् सिद्धमन्यत्-मु ॥
७३६. २०. आण्डा-मं-४ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्भिश्च-ग-ज्ञ-भ३-मं-मु । मरुद्भिश्च-त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया-मं-मु । समान्या-१ ॥ ७३७. २१. समीपे यः-मं । समीपे-१-मु ॥
७३७. २३. समानया-मं-मु । समान्या-१ ॥ ७३८. १३. रक्षिता-भ२-३-मं-मु । रक्षति-
ग-घ-ज्ञ-त१-२; रक्षति-त३-४; रक्षिता-भ१ ॥ ७३९. ८. - - - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्-
त३-४-भ१-३-ज्ञ-मं । यः वरुणः आसु दिक्षु अलकः व्याप्तः सन् आद्ये जायतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मशतं विनाशयन् अत्यं वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्-ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अलकः व्याप्तः सन् आद्ये
जायतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मशतं परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्-मु । परिमर्मशतं
परिमृशतो-न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिबसतः-मं-मु । अन्तरिक्षेऽधिबसतः-१ ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः-मं-मु । भूमी(०मि-त१-भ३)रक्षिथिता पप्रतुः-त-भ३;

भूमी (०मि-भ१) रक्षस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतश्चभूमीः-च ॥ ७४०. १. अर्धिऽ-
निर्निजः । भाष्यकारः 'अधि', 'निर्निजः' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु । अधारयत्-श-मं ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-मं-आश्व. औ. । एकादशिनः-त२-३-मु ।
एकादशिनाः-ग ॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-मं-मु-आश्व. औ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं-ग-त४-भ३-मं ॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मं-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यवभृथेष्टयोः-मं । कारीर्यावभृथेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यावभृथेष्टयाः-त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मं-मु । आश्व. औ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. वप्सति भक्षयन्ति-मं-मु । वप्सति भक्षयति-घ; वप्सति भक्षयति-त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-मं-मु । पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; वृथगित्येव-
भ१ । बाजसनेयिसंहितायां वेबरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च 'वृथक्' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्रिभिः-मं ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि-त-
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्रिभिः-मं ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि-त-
न-भ-मं । क्षु धासिः-श-मु-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय-घ-मं-मु । सोमघृते पृष्ठाय-त-न-भ;
सोमसिक्तद्रुते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रुद्रितसोमत्र
इत्यर्थः-ग ॥ ७४३. ११. अङ्गिरस्वत्-ई-मु । मं-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मं-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न । 'प्रभुः' इति सविर्गः संहितापाठः ।
'सुलोपश्छान्दसः' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु-मं-मु-~~×~~ ॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श । यं-ग । इमं-मं-मु ॥ सर्वदा-मं-मु । सर्वदा-ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मं । 'सुहःऽकृत' इति पदपाठः । सहस्कृत-मु ॥ ७४६. २७. अह्ना-मं-मु-~~×~~ ॥
७४६. २८. गाहयितव्यानि-मं-मु । गाहयितव्यानि-भ३; गाहयितव्यानि-इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः-ख-न-भ२-श । दीप्तिधनः-ग; दीप्तिचनः-त । दीप्तिरोचनः-घ-मं-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलद्दीप्ते-मु । उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वालदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मं इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । 'ज्वलद्दीप्ते' इति स्यादिति मंक्पमुल्लरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका-ग-घ । पताक-त-न-भ-मं-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु । वावृधे-मं ॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मं । 'तव' इत्येव पदपाठः । तव-मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-मं-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मं-मु । 'अग्नेः' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-मं-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५१. १०. अनुग्रहबुद्धौ-मं । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्ठुतौ कं सुखं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्ठुतौ-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुख्य
वा-मं-मु । सुख्य वा-ग; तं सुख्य-ज्ञ; तस्य व-त१-२-३; तस्य वा-त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि-मं-मु । सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-मं-मु । आश्व. औ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. तिरिक्तोक्थे । तिरिक्तोक्थे-ई-मं-मु ॥ ७५४. १६. भङ्कारम्-मं-मु । भोकारं-ख-घ-
त-न-भ; भेत्तारं-ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-मं-मु । प्रेरयितवान्-इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुधुरिति—*मं-मु। बुधुरेति—ग-त-४-न-भ-१-२; बुधुरेति—म-३; बुधुरिति—ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८.
प्रयच्छस्येव—मं-मु। प्रगच्छस्येव—९ ॥ नाकापीः—*मं-मु। माकापीः—९ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—
व-त-भ। सूरिष्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ध्वति—व। अवं-
ख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. हिंथि अतः—*मं। हिंस च—मु। हिंसि अतः—ख-ञ-त-१-२-३-श;
हतान् कुङ्ग-ग; हिंस्य-व; विस्वतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-२ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-
*मं-मु। विमर्शके राक्षसे-ग; विमर्शकेनक्षमे—व-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मं। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती
-व ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-ञ-भ-*मं-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-व-त-न ॥ ७६०. १०. नवका...
पदा । 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा । 'नवकाष्टकैकाद-
शाधिनी विषमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमण्यम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—९-मं-मु। 'क इत्याह'
इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—९-मं-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—९-मु। सुतमभि-
सुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशाब्दो विशेष्यत्वेनाप्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२.
स त्वम्। तादृशमदयुक्तत्वंमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मं-मु। यथास्माकं यागं—९ ॥
७६३. २२. मह्यम्—९-मं-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मं। 'अर्थ' इति पदपाठः।
अयाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. लिङ्गभावात्—९-मं-मु। 'लिङ्गवद्भावात्' इति भाव्यमिति मेक्स-
मुल्लरमहाशयः अनिग्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—९। स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापी-
दानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अयाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-२-मं-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मं-मु। चेतितः—९ ॥ ७६५. ८. वा—ग-
भ-मं-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायाः प्रायः—*मं-मु। वशायाः प्रायः; वशायाः प्रायः-
इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-मं-मु-बृहद्दे। कानीतस्—ग; कानीतस्य—इतरेषु ॥ बृहद्देतायां
'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं'; 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्वेव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५.
२०. कनीतपुत्रे—भ-मं। कानीतपुत्रे—व-न-मु। कानीते पुत्रे—ख-त; पुत्रे-श; कानीतेषु पुत्र-ग ॥
७६६. २२. तदुच्यते—ख-त-श। चेदुच्यते—ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशात्—ख-भ-मं-मु।
अप्सान्—ग; अन्वशान्—ञ-त-२; अन्वप्सान्—त-३-४-न; अन्वस्थान्—श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—
भ-२-३-श-मं। योजनया—ग; योज्य—ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. कैङ्किः—*मं-मु-× ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे
नास्ति ॥ ७७०. १२. अघा—ख-ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-व-त-३-४-मं-पुस्तकेत्येतास्ति ॥
७७०. १३. अवदधिण्यादिकान्—*मं-मु। अवदधि°—ख-त-३-४-न-भ-२; अवदधि°—ञ-भ-१-३;
अवनधि°—ग; विण्ण्यादिकान्—श ॥ ७७०. २०. आशवः—९-मं-मु। 'आशु वः' इति मित्रः
पदपाठः ॥ यम्—ग-मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रवृद्धम्—*मं-मु। अप्रवृद्धं—ख-त-
न-भ-२-श; अतिप्रवृद्धः—ग; अमिप्रवृद्धं—व ॥ अपरिहारार्हम्—*मं-मु। अपरिहारार्थं—ख-व-त-भ-१-
श; अपरिहारार्थं—ग-न-य ॥ कस्य—*मं-मु। यस्य—९ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मं-मु। शेषे—९ ॥
उपतिष्ठेत्—९-मु। उपतिष्ठेत्—मं ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत्—ञ-न-भ-१-श-मु-आश. य. उप-
तिष्ठेत्—ख-त-२-३-४-भ-३-मं ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःस्वप्नं—ग; दुःस्वप्नं—व;

स्वप्न-मु । दु. स्वप्न्य-मं ॥ ७७३. २६. यदेव-मं-मु । तं देव-न; तदेव-इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे-मं-मु । भोक्तुः-ई ॥ तदपसे यदेवापः-मं-मु । तदपसे देवापः-ख-ग-त-म-१-२-श; दपसे तदेवापः-व; तदपसे वदेवापः-न; तदपसे तदेवपः-म-३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवन्-ख-ग-त-म-श । अनुभूतं च-न । अनुरूपवत्-मं-मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्-ख-ग-त-न-म । संज्ञापितं-श-मं-मु ॥ संज्ञाय-श-मं-मु । समादाय-ग; दानाय-म-३; सदाय-इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः-न-म-२ । स्म-मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः-मं-मु । त्वातामृमा-ख-त-२-३-४; पीत्वा-ग; त्वतः-व-१; हतः-च; त्वातामृमा-न; त्वातामृमा-म-१; त्वमाः-म-३; त्वां पीत्वा-श ॥ ७७६. ३. सखा स स्वसख्ये-त-न-म-१-२ । सखाय स्वसख्ये-ख; सखा स्वसख्ये-ग-श; सख सख्ये-म-३ । सखायं स्वसख्ये-मं-मु ॥ ७७६. ११. वध्वः-मं ॥ वध्वः-ख-त-श-मु; वध्वः-ग; वध्वः-व; वध्वाः-न-म ॥ ७७७. ८. स्मः-न-म । स्म-मं-मु इतरेषु च । क. सं. ८. ४६. १. प्रध्वम् ॥ ७७८. ४. अन्नसन् प्राप्नुवन्-मं-मु । अन्नसन् प्राप्तवान्-ख-ग-ञ-त-२; अन्नसन्-व; अरमं प्राप्तवान्-त-३-४; अरन्-म-१-३; अरमन् प्राप्तवान्-म-२; अरमन् प्रापूर्वन्-श ॥ ७७८. ५. यस्मान्-ग-मं-मु । तस्मात्-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य-ई-मु । सोमस्य-मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः-व-मं । निद्रा-ख-ग-म-श-मु । निद्रा-त-न । ' त्रिऽद्रा ' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा-मं-कडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्पठन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश-ग-ञ-म-मु । प्रदीप्तकेश-मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । क. सं. २. १. ५. भाष्ये ' भिन्नमहः ' इत्यस्य ' हितकारितेजः ' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा-ई-मं-मु । ' गिरा ऋचा ' इति साधु इति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो-ग-मं-मु । मानितिनि-ख; मातिर्नो-व; मातिर्निर्ना-त-म-२-श; मातीतिर्ना-म-१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्-ग-श-मं-मु । त धन-म-१; तं धनं-इतरेषु ॥ कर्मधन-ई-मु । कर्म धनं-मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः-ग-च-मं-मु । गेहे यजमानाः-ख-व-१-त-म-३-श; गेह यजमानाः-म-१; ग्रहे यजमानाः-म-२ ॥ ८११. १९. यातना-ग-मं-मु । याना-ख-त-न-श; याता-म ॥ ८११. २१. बाह्यानि-व-त-न-म-१-मु । बाह्यानि-ख-ग-म-२-मं । च न-मं-मु । च-ख-ग-त-न-म-१-२-श; न-व; मा-म-३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथस्य-मं-मु । प्रगाथः-व; प्रगाथस्य-इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्विधिकेऽहनि....पुरुवसो इति-ग-त-न-म-२-श-मु । ' चातुर्विधिकेहनि...शृणवन्च न इति ' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रगाथः । तथा च सूचितं । उभयं शृणवन्च न आ वृषस्व पुरुवसो । आ. ७. ४ । इति-मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारस्य-ख-त-न-म-श-मु; जगदुपकार-ग । जगदुपकारिकायाः (?) -मं ॥ ८०३. १. भवति-ई-मं-मु । ' भवतु ' इति स्वादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः-ग-मं-मं-मु । पुरुक्त-ख-व-ञ-त-१-२; पुर-त-३; पूरयि-त-४; पूरः-न; पूरयि-श ॥ ८१३. २२. बृहत्-मं-ऐ.आ. । बृहत्-ख-ग-त-म-२-मु; बृहत्-ञ-न-म-१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मंससुहृद्महाशयः
सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—ई-मंसु (?) । 'अरायः' इति भाव्यम् ॥
८१५. १४. वेद्—*मं । देवः वेद-ख-ग-य-ज-सु; देवः-त-१-३-४-न-भ-२-या; वेदः-भ-३;
वेदा-भ-३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ज-त-३-भ । आह्वयाम-ग-त-२-४-न-श-मंसु ॥ ८१६
१७. पश्चात् पश्चाद्भागत्—*मंसु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ज-त-३-४-न-भ-२-२; पश्चाद्भागो-
ग-भ-३-य; पश्चाद्भागत्-त-१ ॥ पूर्वभागत्—*मंसु । पूर्वभागः-ख-ग-य-१-२; पूर्व भागो-घ-त-
न-३; पूर्वभागो-भ-३-य ॥ अधोभागत्—*मंसु । अधोभागः-ख-घ-भ-२; अधोभाग-ग-त-न-
भ-३; अधोभागो-भ-३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*मंसु । आसुरीः—ई ॥ ८१६. २७.
रक्षसि (रक्ष वा)—*मंसु । क्षत्रास्वि-ख-त-न-भ-१-२-या; त्रास्यसि-ग; त्रास्व-भ-३ ॥

[८. ६२] ८. सप्तम्यायाश्च—ख-त-न-म-१-३-मँ । सप्तम्यायाः-ग-म-२-श-मु-
अनु. ॥ ८१८. १. चिद्वृत्ता—*मँ-मु । चार्वाता-ग-घ-त-श; चार्वाता-न-म-१-२; नार्वाता-म-३ ॥
८१८. २३. दृष्ट्वा—*मँ-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-म ॥ ८१८. २६. अवक्षितम्—
*मँ-मु । अवक्षितं-न; अवक्षितं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—मं-मु । नजिः—ई । (?) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायशः—भ-र-३-मं-मु । उपाय-चास्मैः-ख-न; उपायचास्मैः-त-र-३-४-श; अनुधेयवस्तै-ग; उपायाद्र-भ-१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग-र-३-मं-मु । ऊवारितवान्—ख-त-३; अपावारितवान्—ग-१; उत्सारितवान्—ञ-त-२-४; उपवारितवान्—भ-१-२; अपवारितान्—भ-३; उच्चारितवान्—श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-त-३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेवास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' वरस्य' इति उपधातः । भाष्यकार एकपदं चकारिति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य—॥ ८२२. १४. लब्धे लघ्वध्वे—मं-मु । लब्धेयै-ख-त-भ-३-तः; लब्धेयै-ग; लब्धे-घ; लब्धेयै-म-१-२-मु । अस्मानिति पूरणः—ई-मं-मु । १ ॥

[८.६४] ८२३. १९. त्व-ग-भ्र-मु । स त्व-ख-त-न-भ; सद्वाः-श ॥ ८२४. १३. त्वा-
त्वाम्-ख-ग-त-र-३-न-भ-र-३-म् । 'तम्' इति पदपाठः । तमिंद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिभ्रतः ।
'अधि प्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्-ग । अभिषुतं-म्मु इत्येषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. निष्यन्दनस्थाने—मं । निष्यन्दने स्थाने—ख-न्त; निष्यन्दिनि
स्थाने—ग; निष्यन्दने स्थाने—घ-न्-भ; निष्यन्दस्थाने—श । निष्यन्दने स्थाने—मु ॥ ८२७. १९.
इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*मं । इन्द्रः प्रीत इत्यर्थः—ई-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—मं०। प्रगाथो—त१-२; प्रगाथः—सु हरेषु च ॥
 ८२८. १६. यः—मं०सु×॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽथः—मं०सु। प्रक्षालितः—इ०।
 ८२८. २५. व—तनभ३-मं०। गभ-२-यु-स्तकेष्वेतास्ति। जातमिति च—सु। 'चननात्'
 अथवा 'च न्युसिति' इति स्यादिति मं०सुह्रस्महाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपञ्चणी-
 यमं—इ०सं०। अस्मान्दानन्तरं 'अञ्जय' इतिदोषां पदान्चयत्वमिति मं०सुह्रस्महाशयस्याभिप्रायः ॥
 ८२९. १. सुह्रस्मंभुतम्। भाष्यकारः 'पुरु' 'संभुतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यतवान् ॥

८२९. ६. प्रकाशयते—§। कामयते—मं-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मं। अचीकमाः—ग; अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—*मं-मु। हर-व-भ२; हरवाम-त१; हरवा-इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्येति—§-मु। स्येति—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—*मं-मु। क्रूरोपि च-ख-ञ-त१-२-भ; कोपि-ग; क्रूपि-त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२। किं-मं-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं-ञ-त२-४; आनाचरितं-भ। अनाचरितं—मं-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहत्येतत्पुंस्त्व—ग-न-भ। वृत्रहत्येतत्पुंस्त्व—ख-त-श। वृत्रहत्यं तत्पुंस्त्व—मं-मु ॥ 'प्रदर्शनद्योतनाय—ग-मं-श। 'प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मं-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महान्ति—ख-घ-ञ-त२-मु। महीः—त१; मही महान्ति—न। ग-त३-४-भ-श-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. --- व्यहं अभवदि—ञ-त३-न-भ२। --- व्यहंभवदि—ख-ग-त१-२-४-भ१; 'न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। --- व्यहं अभवदि—मं। मैक्समुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोस्त्वप्यः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः। सर्वं इतव्यं हतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्यं --- नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मं। दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३। 'दातव्यावित्वेवमभिनयेन' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग-२-भ-मं-मु। पश्यति—ख-ग-१-व-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मं-मु। अहानि पश्यति—ख-त-॥ ८३१. ७. ईदृशान्—व। अतो ईदृशान्—ख-ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—त१; अतो --- शान्—न; अतो --- शान्—त३-४-भ-मं ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—*मं। कारुकशीलकान्—ख; वै कारुशिल्पकान्—ग; कारुकुशिल्पकान्—ञ-भ१; कारुशीलकान्—त२-३-४-भ-२-श; कारुकशिल्पकान्—भ३। च कारुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ—मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—§-मु। तं—मं ॥ ८३१. १८. 'तात्पर्याद्भूति'—ग-१-ञ-न-भ-श-मं-मु। 'तात्पर्याद्भवति'—ख; 'तात्पर्यास्तुति'—ग-२; 'तात्पर्याद्भूति'—त२; 'तात्पर्याद्भूति'—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तमाने—भ-१-३-य। वर्तते—मं-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. समदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मं। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मं। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मं-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—§-मु। अलंकर्त्रे—मं ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—§-मु। इदानीं जीवान्—मं ॥ ८३३. १७. पुरा—§। मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मं-पुस्तके च। कद् क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ञ-न-भ३-श-मं-मु। मर्चयना—त३-४; मर्चता—भ१; मर्चयते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—*मं-मु। प्रातबाधा नोस्माकं—ग; प्राता बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्राता बाधा नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गमीरम्—न-भ-श-नि। गंमीरं—ख-ग-त-मं-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—*मं। भूमिरूपा—§-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—§-मं-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किञ्चित्दं गलितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः

मन्यते । किंतु तदनावश्यकम् । 'उरुचि' इत्यस्य 'पृथिवी' इत्यर्थः । ऋ, सं. ७. ३५. ३. द्रष्टव्यम् ।
 'उरुत्वम्' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—ऽमु । एतन्नास्ति मे ॥
 जीवेन पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान्नाक्षितुं—ख-त-३-मं । जालेन रक्षितः जीवेन पुत्रान्
 रक्षितुं—ग; जीवेनापत्यान्नाक्षितुं—त-२; जीवेनापत्यान्मन्नाक्षितुं—भ-१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
 भ-३; जीवेनामृताश्नाक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितुं—श । जीवेनेनापत्यान् रक्षितुं—सु ॥ ८३५.
 ५. उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त-२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियता—त-४; उच्छ्रिताणां—त-१ । उच्छ्रयंतः—
 मे ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-१-२-श । अदातृणां—ख-त-२-मे-मु ॥
 ८३५. ११ मुमोचत—ऽमु । मुमोचत विमोचत—मे ॥ ८३५. २१. सुञ्जमहे—भ-१-भं । बुञ्जमहे—
 ख-न; सुञ्जमहे—ग; सुञ्जमहे—त-भ-श । बुञ्जमहे—सु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त-२-भ ।
 प्रकृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टयिषो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मे-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाय—
 ज्ञ-त-२-३-भ-३-श-मु । अतिस्कन्दनाय—मे इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-भं-मु ।
 पुत्रे पित्रशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त-२-भं-मु-निष्ठ । रिप्र इति—भ-१-३; रिप्र
 इति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—भं-मु । अथ ततः—ख-ग-त-नं; अथ तत्—भ; अथ-
 श ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मं-५ । सु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मं-मु-५ ॥
 ८३८. ८-९. सैनिकानां.....चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मं-
 पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. 'योगादिच्छा'—ग । 'योगादिच्छा'—भं-मु । 'योगादिच्छा'—
 ख-ज्ञ-त-१-२-३; 'योगादिच्छा'—त-४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ-२-भं-मु । कुर्वन्—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—ख-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन्—ग-मे ॥ ८३९. १२-१३.
 प्रतिपत्...सुतमन्ध इति—भं-मु-५ ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—भं-मु । रक्षिथ—ख-ज्ञ-त-२-३;
 रक्षथ—ग-घ-त-४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-भं-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
 भ ॥ ८४०. २. तथा तने—भं-मु-५ ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-मु । ग-त-३-४-
 न-भ-मं-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—ऽमं-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहद्दे ॥ ८४०.
 १२. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मं ॥ अनेनैवाश्रयेन—ग । अनयैवाश्रया—मं-मु
 इतरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—भं-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ-१-श; पितृपुत्रपितृ-
 रूपेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ-२ ॥ ८४०. २०. अतिथिगवाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिगवाय-
 भ-मं-मु ॥ ८४०. २१. इन्द्रोते—ग-भं । इन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इन्द्रोतः—सु ॥ ८४०. २५.
 प्रस्तुतम्—ग-न-भ-२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रस्तुतं—भ-१ । प्रस्तुत्य—मं-मु ॥ ८४०. २६. एवमुक्षाश्व-
 मेधयोः—भं-मु । एवं त्यपुक्षाश्वमेधयोः—ख-त-१-भ-१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एवं त्यपु-
 ष्काश्वमेधयोः—त-२ । पितृपुत्रयोरेवात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न व्याहृत्यते
 इत्यन्वयः । मं-पुस्तके तु 'न व्याहृत्यते' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा 'पितृपुत्रयो' इत्यारभ्य
 'विस्पष्टयिष्यते' इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इन्द्रोतदानस्य—ग-भं-मु । इन्द्रं
 तद्दानस्य—ख; इन्द्रं तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मं-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
 भ-श; आज्ञायत—ग-ज्ञ ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ-१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ञ-त-३-४-य । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मं ॥ ८४१. २९. उनत्ति—मं-मु । उंदिति—ख-त-श;
 इंदति—ग; उदति—न; उदिति—भ-१; उंदति—भ-२ ॥ ८४२. ७. सुग्म्य इति—मं । युगप इति—
 ख-त; युग्म्य इति—ग-त-४-भ-२-मु; युवत्य इति—न; युत्य इति—भ-१; युम इति—श ॥ ८४२. २२.
 दिवीत्यर्थः—मं । दिवीत्येषः—ख-ञ-त-१-२-भ-१-२; दिवीत्येषः—त-३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
 २३. आरोचमाने—श-मं-मु । आरोचने—ख-त-१-२-३-४; आरोचमाने—ञ ॥ ८४२. २५-२६.
 सूत्रितं च.....इति—ग-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
 ख-ञ-त-१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त-४-भ-१-२ । तथा वेति—मं ॥ ८४३. १. तत्रानु-
 रक्तत्वात्—मं-मु । तत्रानुक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुसन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
 संनद्धः—ई-मं-मु । १ ॥ ८४४. १५. अप्रबुद्धाः—घ-त-न-भ-२-श । अभवुद्धाः—ख; अबुद्धाः—
 ग; प्रबुद्धाः—भ-१ । अपबुद्धाः—मं-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा—मं-मु ।
 घापतितं वृष्टिरल्पा यदा—ख-त-श; आपतति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मं-मु-× ॥
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धुनिवारकैः—ख-त-१-२-३-४-य । वृष्टिवारकैः—
 मं ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मं ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मं-मु । 'गृहाः
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनात्तद्वहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
 ८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मं ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मं ।
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दश्यनुष्टुप्—ग-मं । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
 षष्णिक्—ग-मं । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त-१-श-
 मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त-३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
 स्वात्मानं—त-२-न-भ-श-मं । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मं-मु । अस्मा-
 दनन्तरं 'करोति' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ-३-
 श-मं-मु । गूर्तिं—ख-त; गूर्तिं—न-भ-१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मं इतरेषु च ॥
 ८४८. १७. किंचन—मं । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 मं-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
 न—मु । त न—घ । तन्न—मं इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—मं-मु । उत्पादयत—ख; उत्था-
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिश्रथः—घ-मं-मु । वि शिश्रथो—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त-१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ञ-श-
 मं ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्यव्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न ।
 एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मं-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
 युद्धम्—मं । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ-१-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मं-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ-३-य । चादितो—ख-त-१-२-भ-१-२; दोदितो—
 त-३; त्वं नो अग्ने इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ञ-त-४-मं-मु ॥ ८५१. २०. रक्ष—

*मं । रक्ष कस्य महोभिः—ईमु ॥ ८५१. २८. अस्मदादिभिः—*मंमु । अस्मादिभिः—ख-त-म; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विक्षेभिर्देवे-
भिरुजो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति
व्याख्यात्रा पठितम् । विक्षेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—व-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-
र्थम्—न-म । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—व-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-ञ-
त२-३-४-मं । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थे—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तत्त्व ।
'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-मं-मु । यदा—ख-त-न-म-श; यदा यं—व ॥
८५२. १३. गोषु—व-म३ । यागोषु—ग; यागोषु—ख-त२-न-म१-२-श-मं-मु ॥ ८५३. २.
नपात्स्वम्—ग-म३-मं-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मं । वा—ईमु ॥
८५३. २५. होता—ख-व-ञ-त२-न-म-मु । ग-त३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतास्ति ॥ ८५४. १२.
वा—*मं । अति वा—ख-त-म; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३ धनाय—ई । मं-पुस्तक
एतास्ति । वनायाभिं—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ञ-त१-न-म-मु । ग-त४-मं-पुस्तके-
ष्वेतास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मं-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ञ-त२-४-म२;
भयानाममिश्रवणं—ग; भयानाममिश्रणं—त१; भयानाममिश्रवणं—म२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मं-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ञ-त२-म२-श;
ससं स्थापनं—व-त३-४-म१; संस्थापनं—त१; ससं स्थापनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—
मं । स्तोतामन्वयं—ख-त-न-म-श; स्तोतामन्वयं—ग; स्तोतुमन्वयं—व१; स्तोतुमन्वयमन्वयं—च-मु ॥ ८५६. ९.
अयं हृशंश्चरंश्च—*मं-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-म; यच्चरन्श्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—
*मं-मु । स्थूलं—ख-त-श; स्थूलं—व; स्थूलं—म१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मं-मु ।
यारुजनिंयोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-म; यारुजनिंयोजयेति' श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२.
ब्रह्माणम्—ग-व-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-म-मं ॥ ८५६. २५. ओ—व-ञ-म-मु । तो—ख-ग-त;
वो—श । ओं—मं ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-म । वा—ख-त-श-मं-मु ॥ ८५७. १३. परितो
व्याप्तम्—ग । परिणव्यामं—ख-त-म-श । परिणव्यामं—व-मं-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति
मंसमुल्लेखमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-म-मं-मु । मृतद्वारं—व । इतरलिखितपुस्तकेषु
नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसद्यामा°—व१; आसादयति—च; असन्ध्यामा°-
ख; आलंघ्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयति—मं-मु इत्येषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-
*मं-मु । गवाजयोः—ख-ञ-त१-२-म; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति...
संगच्छन्ते—ई-मं-मु । 'समो गम्युच्छिन्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं
'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—व ।
धारकमग्निं—ख-त-न-म-श; धारकमग्निं—ग; धारकमाजं—मं-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मं-मु ।
मधुखं—ख; मधुक्त्वत्वं—ग; मधुदकं—ञ; मधुदकं—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुष्णं—म१-२; मधुष्णं—
म३; मधुखं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मं-मु । हेतु—ई ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मं-मु ।
एवमाने—ख-त-म; एवमाने—ग; एवमाने—व; एवमाने—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥
[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मं-मु । आवारयते—व; आवारयते—इत्येषु ॥
८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—ई-मं । १ । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थगमनाय—*मं । युवयोरार्थगमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरावार्थगमनाय—ग । युवयोरर्थ गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-र-श-मं-मु । साजात्यं—ख-ग-त; संजात्यं—घ-र; साजत्यं—भ-र ॥ ८६१. १५. बन्धकः स्तुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-र; बंधकस्तुवः—भ-र-श; बंधकः स्तुवः—ग; बंधुकः स्तुतः—घ-र; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथवर्षिरहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आद्या वायुरहं—भ-र-श-र; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्विनैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्विनैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्विनैः अश्व—भ-र ॥ ८६२. १४. निशायति—*मं-मु । निशायति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशायति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु ‘कृष्णयाकर्षया’ इति निरन्तरं लिखितत्वात् ‘आकर्षया’ ‘कर्षया’ इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । ‘आकर्षकया’ इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-र-मं । चतुर्थं—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वदेवस्तुत्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वदेवस्तुत्—ज्ञ-त-श-र; त्वाव्योमविश्वदेवस्त्वत्यं—त-३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वदेवस्तुतो-रिति आश्व. श्रौ. सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-ज्ञ-त-श-र-मु । तु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. तेजो आद्युपलक्षणं—*मं-मु । तेजोद्युपलक्षणं—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-ज्ञ-भ-र-श । नार्शयन्तं—ख-त-श-३-४-न-भ-श । दर्शयन्तं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संवन्धीति—*मं । संवन्धिमिति—ख-ज्ञ-त-श-३-न-भ-श-मु; संवन्धिनि इति—ग; संवन्धि सर्वं—त-२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवन्ति—ग । स्तुवन्ते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्रतूर्यं—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्यं—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । ‘मृक्षा’ इति पदपाठः । वृक्षयन्तं—ग-मं-मु । वृक्षत—ख-ज्ञ-त-२-३; वृक्ष्यन्ते—त-१; वृक्ष्यन्ते—म ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संवन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संवन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहुत वा । आहुतो वा—भ-र; आहुतोय—ख; आहुतो वा—ग-त-भ-र-श-मु । आहुत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. दीप्तये—ग । वृत्तये—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । ‘वृधावति’ इत्यस्य स्थाने ‘विधावति’ इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम्—ख-ग-ज्ञ-त-श-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त-४-न-मं ॥ इति भावः ॥ ८६९. ४. अन्यस्याः—ग-र । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ-३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—ज्ञ-त-श-२-३; अपसृजन्—ग-त-४-भ-श-२; अपः अपसृजन्—घ-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मेक्समुल्लरमहाशयनेफेम् (?) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मभिन्द्—

ग-व । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-म-मु ॥ ७७१. ३. अह्नाम्-ग-श-म-मु । अहां-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः-ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति म-पुस्तके ॥ ८७१. २०. साष्टापदी-ख-मं । साष्टापदी-त-१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी-ज-भ-१ (प्राप्ते) ॥ ८७१. २२. तनुम्-ख-घ-त-न-भ-२-श-मु । तनु-भ-१-३ । तनु-मं । स्वल्पः... अशक्यत्वात् । 'स्वल्पस्य... अशक्यत्वात्' इति भाव्यम् ॥

[८. ७७] ८७१. २४. कुरुसुतेः-श-मं । पुरुसुतेः-ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः-घ ॥ ८७२. ६. एनम्-ख-त-न-भ-श । ईमेन-घ-मु । एतं-मं ॥ ८७२. ७. तौ-मं-मु । ते-ऽ ॥ ८७२. १३. रज्ज्वा इव तया-मं-मु । नक्षेव लया-ख-त; रज्ज्वा-ग; वलया-घ; रज्ज्वेव लया-न-भ-श ॥ ८७३. १७. नतानि-मं-मु । निता-ख-त-भ-श; नीतानि-घ ॥ भूमेः कील-वद्धारणाय-मं । भूमेः किलवद्धारणया-ख; भूमेः किलवद्धारणाय-घ; भूमेः किलवद्धारणाय-ज; भूमेः किल वद्धा धारणाय-त-१-२; भूमेः किल वद्धा धारणया-त-३-४-भ; भूमेः किलवद्धा धारणया-श । भूमेः कीलवद्धारणानि-मु ॥ ८७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक-ख-ज-त-१-२-४-न-भ-मु । निरुक्तैतिहासिक-ग-त-३-श-मं ॥ ८७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह-न-भ-श । स्वविरोधेन नेत्याह-ग; स्वविरोधेनेत्याह-ख-त-मं-मु ॥ ८७३. २८. वचनः-ऽ-मु । वचन-मं ॥ ८७४. १४. तानि-भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-मं-मु-पुस्तकेषु ॥ ८७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन-मं-मु । उक्तार्थाच्च वारमपादिना-ख-ज-त-१-२-३; इत्यर्थोर्थाश्च चारमपादेन-ग; उक्तोर्थोच्च वारम-पादिना-त-४-न-भ-श ॥ ८७४. २३. यास्केन व्याख्याता-मं-मु । व्याख्यातत्वात्-ऽ । लिख्यते-मं-मु । लिख्यते यास्कः-ऽ ॥ ८७४. २५. गमनपातिनौ-ऽ-मं-मु । गमनपातिनौ वा-निघ. ॥

[८. ७८] ८७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति-मं-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छति-ख-ग-त-न-भ-श ॥ ८७६. १४. इन्द्रः... अभिहितः-मं-मु । चेंद्रः पीतं सोमोभिहितः-ख-त-न-भ-श; चेंद्रपीताः सोमोभिहितः-ग ॥ ८७६. १८. एषते-ग-घ-भ । ईषते-ख-त-मं-मु ॥ ८७६. १९. आप्तेच्छम्-मं-मु । आप्तं-ख-त-२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छ-ग; त्वामिच्छं-घ-१; त्वामिच्छां-च; आप्तं-त-१; प्राप्तेच्छं-भ ॥ ८७६. २७. निष्कृतस्य-मं-मु । निष्कृत्य-ख-त-भ-श; संभृतस्य-ग ॥

[८. ७९] ८७७. १६. साधनञ्च अन्धः सन्नन्धोऽपि-मु । साधनस्य अंध संनन्धोपि-भ-१-३; साधनस्य अंध संनन्धोपि-न; साधनश्च अंध (अध-त-३-४) संनन्धोपि-त-३-४-भ-२; साधनश्च अयमंभोपि-ग । साधनश्च अंधः संनन्धोऽपि-मं ॥ ८७७. २१. कृत्याय इत्यर्थः-ग-त-४-भ-श । कृत्यायेत्यर्थः-ख-ज-त-२-३-न । कृत्येभ्य इत्यर्थः-मं-मु ॥ ८७७. २२. अन्यकृतानि हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न शायते ॥ ८७७. २७. दिवश्च-ऽ-मु । एतन्नास्ति म-पुस्तके ॥ ८७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम कृत् हृदये ... नः पूरणः-भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुलः मृज्याकुः सुलकता अदृष्टक्रतुः अस्माकतर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निषलब्ध भवेत्यन्वयः-ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुलः सुलहेतुः अग-र्वितकर्मा अहिंसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिनेतेवं साधयतीत्यर्थः-ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अस्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—ज-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत् हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः—त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अस्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः — । अपरो नः पूरणः—मै ॥ ८७९. २. वा—भ-
*मै-मु । च—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः—ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः—ख-भ२-३; मिषीत्यर्थः—घ; हंतीत्यर्थः—ङ; हिंथीत्यर्थः—त२-३ । मिंथीत्यर्थः—मै-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्—*मै । द्वादशं—ङ । दशमं—मु ॥ ८७९. ५.
*नाम—घ१-मु । *नामा—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (त्य-घ) नाकरं—ख-घ-ज-त१; बद् सत्यं नाकरं—ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं—त२;
बद् त्यनाकरं—त३-४-न; बद् — नाकरं—भ१; वरं — नाकरं—भ२; बल इत्यनाकरं—श । बद्
तन्नह्यकरं—मु । बद् तनाकरं—मै ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय—घ-भ३ । एतन्नास्ति मै-पुस्तके ॥
८८०. १-१०. वाजयु ... इच्छत्—मै-मु । 'वाजयुः ... इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मैक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि—ग२ । पूरयसि—मै-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवघाः—ख-ग-त-न-भ-श । अवघे—मै-मु पदपाठश्च । अवघे अवघाः—
घ । 'अवघे' इति पाठः मैक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मद्व्यतिशेय बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अवघाः' इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः 'अवघे' इत्यस्य
स्थाने 'अवघाः' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बह्वन्तरालमाव्यन्तः । बह्वं-
तरळं (ँलं—त२-३; ँलं—भ१) आप्यन्ते—ख-त-न-भ१; बह्वन्तरालं—ग; बह्वन्तराल आप्यन्ते—भ३; बह्वं-
तरलं आप्यन्तो—श । बह्वन्तराल आप्यन्तः—मै-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता—ङ्-मै । स्थितो—मु-निद्र. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः—ङ्-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्—ङ् । अस्मभ्यं—*मै-मु ॥ दातुम्—घ । दातुं नोऽस्मदर्थं—ख-त-न-भ-श-मै-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्—ग१-भ३-मै-मु । उपमानं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीनिति—न । घ-मै-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः—*मै-मु । तव आ-त-भ१-२; तव-ग; अश्वाः—घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लिटि—ख-ग-ज-त२-३ । टेडिले—भ१; लटि—श; लटि—त४-
भ२-३-मै-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः—*मै-मु । अस्माभिः—ग; सह अस्माभिः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्—ग-भ३-श-मै-मु । ता—ख-त-भ१-२; तो—ज ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. मंहनीयम्—ङ् । मंहनीयं—मै-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु—
ख-ज-त१-२-भ । सर्वेषु—ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहः—मु—मै-मु ॥ ८८६. १९. संवन्धि—
त्वात्—मै बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धे—न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । 'संवन्धि' इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि—*मै-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । 'विष्पितानि' इति पदमन्नाभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मंससमुल्लरमहाद्ययेन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मं-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मं ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मं-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इद्वो—मं ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मं ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । सामान्येन—त-न-भ-श-मं-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं धृतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मं ॥ ८८७. ३०. ह्यवे—मं-मु-× । उतापि च ह्यवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. लक्ष्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । लक्ष्येषु—ख-भ३-मं ॥ ८८८.
१२. कान्यः—मं-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—मं-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—मं-मु । नृन् पति—ग; तपति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मं ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-मं-मु । रजनदन्य—ख-भ१; नवतदन्य—ग; रजन-
दन्य—त-भ२; त्वदन्य—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—मं-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । संप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मं-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मं-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नराः—मं ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—मं ।
भीति समनयन—ख-त; भीति समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—मं-मु । अस्ता-
विद्याध्या—ख-ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्यादग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याथा—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाप्यो निमित्तम्—मं-मु । विष्णोः प्रसनिमित्त—ख-त; विष्णोः
प्रखनिमित्त—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्त—घ; विष्णोः प्रसविमित्त—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मं-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—मं-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अद्वधाधाम् । अदार्था—ख-त-न-भ-श; अदार्त—ग; अदार्था—घ । अद्वधार्था—मं-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मं ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मं-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निघ. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोऽभिषुतसोमः—श-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मं । ऋजीषशब्दः यद्यपि निष्कादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४; ६. ४२. २; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मं-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मं ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मं-मु-आश्व. औ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मं । अनुपक्षीणस्तोत्रः—ख-त-म-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—मं-मु । स्तोमस्ता भवति—ख-ञ-त२-३-भ; स्तोम भवति—
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छतः—मं ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मं ॥ ८९४. १४. शीघ्रमागल्य पिवतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागल्य पिवतः—ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४. २७. आ—भ१-२ । आ नि पातं—ख-ञ-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाग्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः—भ१; अविति—त२ । अवति—ख-मं ॥ याच्ञाकर्मा—ख-त२-भ-मु ।
याच्ञाकर्मा—मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां—ख-ञ-त२-भ३; आत्मानं—त१; आत्मानां—
भ१-२ । आत्मना—मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मं-मु । ॥ ८९५. ६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो—भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः—ख-घ-ञ-त१-२-मु । सर्वदेवैः—भ१-२ । सर्वदेवेषु—
मं ॥ ८९५. १५. बवृधानौ—ख-घ-ञ-त१-२-भ१-२-मु । बवृधानौ—भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—ऽमु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलामाय—ऽमु । अन्नकामाय—मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मं-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः—ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः—ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः—भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
ऽमु । यवेति—मं ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—ऽ । दीप्तं—मु । अतिशयेन दीप्तं—मं ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं—ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं—ख-त-भ-मं-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-मं । याचामहेति—श; याचाम
इति—ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । 'अच्छावाकस्य' इति भाव्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति—श; निवारयन्ति—
ख-ग१-च-ञ-त३-४-न-मं ॥ ८९७. १५. त्वम्—मं । त्वं तत्—ऽमु ॥ ८९७. २३-२४.
मज्ज मुजि...शब्दार्थः—ऽमं-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे 'मुज मुजि शब्दार्थाः'
इति दृश्यते । 'मज्जमुजी च' इति नास्ति । 'मुज मुजि' इत्येतयोः स्थाने 'मृज मुजि इति
स्वामिचन्द्रौ' इति माधवीयधातुवृत्तायुक्तम् । 'मृज मुजि शब्दार्थाः मज्जमुजी च' इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (क. सं. १. ५१. १०; ५५. ५) 'दुमस्जो शुद्रौ' इति धातोः मज्जमशब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मं-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—ख-ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन—ग; येन शत्रूणाक्रोशन('सन-न)समर्थेन—त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन—श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मं-मु । प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्—ग; प्रादुरभिरयन्—च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लटि—ग-मं-मु ॥

[८. ८९.] ८९८. २१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मं-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८. २४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्—ग; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्—मं ॥ ९००. ३. गच्छन्तु—*मं-मु । गच्छति—ख-त; गच्छति—
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—ऽमु । स्वतो—मं ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—ऽ । त्वदर्थो—
मं-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अङ्गुदेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उदकमनुभवतु—ग; उदकमनुभावतु-
त; उदकमनुभवेतु—न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु—घ-मं-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-मं-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति—ख-त-भ१-
श; जीनातीति—ग । जीनाति—न-मं । क. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-म-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ १०२. ३. त्वद्गुणान् सर्वान्-न-भ-
 श । (अनति)द्गुणान् सर्वान्-ख-त । सर्वान्-ग-ध-म-मु ॥ १०२. ४. ब्रह्म-च-न-भ-मु ।
 ख-ग-त-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ १०२. १३. प्रह्वीभावयसि-म-मु । प्रह्वीभवसि-ख-त-भ-श;
 प्रह्वीभवंती-ग ॥ १०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपाजितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपाजितोभि-
 षुतसोमः-ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपाजितोभिषुतः सोमः-ग; ऋजीषी उपाजितोभिषुतः सोमः-
 ध-मु; ऋजीषी ऋजीषोपाजितोभिषुतसोमः-भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपाजितोऽभिषुतः सोमः-म-
 ८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १०३. ११. अश्नुवताम्-ग-त-४-श-मु । अश्नुवता-
 ख-ञ-त-२-३; अश्नुवन्तु-ध; अश्नुतां-भ । अश्नुवन्तां-म ॥

[८. ११] १०३. १६. चिरकालम्-म-मु । चिरं कालं-आउपरेष्टमहाशयप्रका-
 शित एतत्सुक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ १०३. १९. दंतवर्षण-म-मु । दंतवर्ष-
 आउपरेष्ट ॥ १०३. २०. अत्र कन्या-म-मु । अधिकन्या-मु-आउपरेष्ट ॥ १०३. २७. अपा-
 लायामुक्तायाम्-म-मु-आउपरेष्ट । 'अपालायामुक्तवत्याम्' इति भाव्यम् ॥ १०३. २९. एतानि
 रोमफलादियुक्तं कुरु-म-मु-आउपरेष्ट । 'रोमफलादियुक्तानि' इति भाव्यम् ॥ उक्तयाम्-
 म-मु । 'उक्तवत्याम्' इति भाव्यम् । उक्तवत्यां-आउपरेष्ट ॥ शिरःस्थितं खलतिमपहाय-
 भ-म-मु । शिरःस्थितं खलतिमपहाय-ग-त-मु । शिरःस्थितं खलतिमपहाय-आउपरेष्ट । खलति-
 शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १०३. ३१.
 पूर्वापहता या-म-मु । पूर्वाभिहतायाः-ख-ग-त-२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहतायाः-ञ-त-१; पूर्वाभिहता
 या-श-आउपरेष्ट । बृहदेवतायां (६. १०६)-'तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत्' ॥ १०४.
 ६. लतारूपम्-भ३ । अदिरूपं-ख-त-भ२; अची रूपं-भ१; अटि रूपं-श-आउपरेष्ट । लङि
 रूपं-ग-म-मु । 'लङि रूपम्' इति यत् मँक्समुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लङि
 'अविन्दत्' इति रूपं स्यात् । लङि तु 'अविदत्' इति भवति । मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी
 द्रष्टव्या ॥ १०४. ९. दन्तध्वनिम्-ध-म-मु । दन्ते दंतध्वनिं-मु । दंतराजिध्वनिं-आउपरेष्ट ॥
 १०४. १०. सोमांशुमविन्दत्-ग-म-मु-आउपरेष्ट । सोमं सुमविन्दत्-ख-ञ-त-२-३-४-भ; सोमं
 समविन्दत्-श । शाटपायनब्राह्मणवचनविषये मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 एतद्वन्धस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ १०४. ११.
 सा तमभिव्याजहार-म-मु । सामिव्याहार-ख-त-भ-श; सामिव्याहरत्-ग । सामि-
 व्याजहार-आउपरेष्ट ॥ त इदम्-म-मु-आउपरेष्ट । ता इदं-ख-त-भ-श; वा इदं-ग ।
 'त इह' इत्यपि स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ १०४. २०. भृष्टयवाः-भ३-मु ।
 भृष्टयवाः-भ१ । भृष्टयवाः-ख-त-श-म-आउपरेष्ट ॥ १०४. २८.-१०५. १. इच्छाम एव.....
 तमिन्द्रमुक्त्वा-म-मु । इच्छाम एव मम गृहमागच्छतं त्वामिन्द्र इति जानीमि (न जानीमि-ख)
 एव इह मार्गं एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगमि (न जानीमि-ख; निधिगमि-भ१) अत्रापि
 चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीमि इत्यपालस्य तमिन्द्रमुक्त्वा-ख-ञ-त-१-४-भ; इच्छाम एव
 मम गृहमागच्छतं ('मागच्छतं'-श) त्वामिन्द्र इति जानीमि एव इत्यपालस्य ('लया'-श) तमिन्द्र-
 मुक्त्वा-त-३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छतं त्वामिन्द्र इति जानीमि एव इह मार्गं एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिद्रमुक्त्वा (इत्वा) —मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छतं त्वामिद्र इति जानीम एव । इह
मार्गं एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिद्रमुक्त्वा —आउफरेख् ॥ १०५. २. कुत्सितम् —मं-मु । कुत्सितः—ई-आउफरेख् ॥
१०५. ५. एवाधासीत् —मं-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवौचैरधासीत्—ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?) —आउफरेख् ॥ १०५. १५. बहु —ई-मं-मु । आउफरेख्महाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
एतन्नास्ति ॥ १०५. १७. बहु —ई-मं-मु-आउफरेख् । मंसमुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ १०५. १८. एव —म३-मं-मु-आउफरेख् ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ १०५. ३१. तम् —मं-मु-आउफरेख् । तां—ई ॥ सो ह जज्ञे —आउ-
फरेख् । सोहं जज्ञे—ख-श-त१-भ; सो जज्ञे—ग-त४-श-मं-मु; जज्ञे—त२-३ ॥ १०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह —मं-मु-आउफरेख् । वसुस्थान्यु ह—ई ॥ १०६. ५. या असौ —मं-मु । या
सा—आउफरेख् ॥ १०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मं-मु । अपि—व-आउफरेख् ॥ १०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी —मं-आउफरेख् । निष्कर्षणे वा—त-भ१-२; निष्कर्षणैव—ग; निष्कर्षणेन—म३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षण पूत्वी—मु ॥ १०६. १७-१८. रथस्य...अभवत् —मं । रथस्याव्य
(थ्य—श-त२-३) बृहत्सा मोषीभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो—म२-३) त्यबृहत् (त्यहत्—श) सा संलि-
ष्टकाभवत्—ख-त-भ-श; रथस्याव्यबृहत्सा मोदवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकाभवत्—ग । रथस्या-
व्यबृहत्सा गोषाभवत्तां खेनसोऽव्यबृहत्सा संलिष्टकाभवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोषीभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंलिष्टकाभवत्—आउफरेख् ॥ १०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम् —ई-मं-मु । तद्दोष-
आउफरेख् ॥ १०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मं-मु । युक्तं—ख-त-श-आउफरेख् ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२; बृहदे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मंसमुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] १०७. ९. गानयोग्यम्—त१-३-मु । गातयोग्यं—ख-श-त२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—मं । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
१०७. ३०. लोटि—मं-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनवादेशः—ग-म३-मं-
मु । ध्वमस्तनवादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । वृज उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनवादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ १०७. १९.
यत्वा—मं । दत्वा—ई । गृहीत्वा—मु ॥ १०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मं-मु । ग्रीङ् पाके-
त२-३-श; शीङ् पाके—श-म१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाव्यम् ॥ १०७. २६. इन्द्रोः—ग-मं-मु ।
इन्द्रः—ख-त-न-भ२-श; इन्द्रः इन्द्रोः—व ॥ क्षरत्—मं । क्षरतः—ग; क्षरतं—त-भ-श; क्षरतं—व-मु ॥
१०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ२-श । ग्रहेषु—म१-३-मं-मु ॥ १०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—मं ॥ १०८. १४. °तिरि-
क्तोक्थे—त-भ-श । °तिरिक्तोक्थे—ग-मं-मु ॥ १०८. १५. स्तोत्रियानुरुपौ । स्तोत्रियानुरुपाः-
आश्व. श्रौ. ॥ १०८. २३. छुङ्—ख-ग-त-न-भ-मं-मु । छुङ्—श ॥ १०९. १८. अदा-

तृन्—ग-॥म-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमियात्वाभावः—ग ।
 ओत्वाभावः—ख-त-न-भ-२-मु; ओक्त्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-॥ ९१०. २.
 अनुकामा—म-मु । कामा—ई ॥ ९१०. ४. अवगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अवगच्छामः—
 घ-म-मु ॥ लेटि । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. 'वचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । 'वदनात्—त-४-भ-२-श-म- ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-॥ । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न-श ॥ ९११. २८.
 इन्द्रादयः—ई-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ई-॥म-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ९१२. १७. तेजसाम्—ई । तेजसा—म-मु (सुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—॥म-मु
 ग्वालिख-जोषपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—ञ ॥ ९१३. ४.
 समीपास्त्वाम्—भ-३-॥म-मु । मृगपाव्नां—ख-त; मृगपालां—भ-१-२; मृगपार्जां—श; मृगपातारं—
 ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवतामिति—म- ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—॥म-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मन्द्रयुक्तं—ग; तन्द्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. 'कर्मनिवृत्तौ'—॥म-मु ।
 'कर्मवृत्तौ—ख-घ-त-भ-१-२; 'कर्मयुतो—ग; 'कर्मवान्—भ-३; 'कर्मवृत्ते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु ।
 क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; श्र-भ-३; वतु—ग-२-म- ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ९१४. १८. आढागमः—ग । आढागमः—म-मु इतरेषु च ॥
 [८. ९३.] ९१४. २४. 'तिरिक्तोक्ष्ये—ञ-भ-श-मु । 'तिरिक्तोक्ष्ये—ख-त-१-२-३-४ ।
 'तिरिक्तोक्ष्ये—ग-म- ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—॥म-मु । एतादृशं अनुभवित्—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवित्—श ॥ ९१५. ६. केनापि—म- ।
 न केनापि—ई-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधान्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । वप्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—म-मु ॥ ९१५. १३. दोहकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-म-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. 'तिरिक्तोक्ष्ये—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । 'तिरिक्तोक्ष्ये—भ-३ । 'तिरि-
 क्तोक्ष्ये—ग-म- ॥ ९१५. २२. तदा—ई-म-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६.
 ये सोमाः—घ-॥म- । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन क्षुः (श्रुः छः—त-३-४-भ-३-श;
 क्षुः छ-न; क्षुः उच्छ-भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्रुः ये सोमाः—
 मु । केनचिदप्येवा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मंसमुल्लरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रेति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ई । सूचितं च—म-मु ॥ ९१६. ९. 'तिरिक्तोक्ष्ये—
 भ-१-श । 'तिरिक्तोक्ष्ये—ख-ग-त-भ-२-म-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-म-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—म- । स्तुतः सन् इव हंतवे वाजयामसि वाजवतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति शिञ् णाविष्टवदिति गेरिष्ठवद्वावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्ङ्क इति वचनान्मदुपो लृक्—
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्वाप्ये
 प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वञ आयुधम्—॥म- । वञायुधं—ई-मु ॥ ९१७. ११. सर्वज्ञानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति-ख; सर्वमनेति नेति-ग; सर्वत्रमनयंति-त-श; सर्वत्रमानयेति-भ । सर्वत्रानयतीति-॥
 ११७. २०. 'शिरस्त्राणेन्द्र'—॥-मं-मु । 'शिरस्त्राण वेन्द्र' इति भाव्यम् । 'शिरस्त्राण वेन्द्रः'
 इति भाव्यमिति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११७. २२. ते त्वदीयम्—
 ख-त१-२-भ-मु । घ-त३-न-श-मं-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ११७. २८. त्वद्वलम्—ख-ग-घ-त-न-
 भ-२-य-श-मु । तद्वलं-म१-मं ॥ ११८. ४. परिगमिताः—॥-मं-मु । वनिगमितां-ख-त२-३-श; च
 निर्गमिता-ग; वनिगमिता-ञ-त४-भ२; चर्मिनामिता-भ१ ॥ ११८. २०. आशुषे । 'आ
 शुषे' इति भिन्नः पदपाठः । 'आशुषे' इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्य-
 मिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ११८. २६. वशं नयन्तीति—॥-मं । वशं नयन्त्यनेनेति-मु । अयं
 समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ११९. १३. 'यूतीत्यादिना—
 ख-ग-ञ-त१-२-भ३-मु । 'यूत्यादिना-त४-न-भ१-२-श-मं ॥ ११९. २४. आगच्छतु—॥-मं-मु ।
 आगच्छति-ख-त-भ; आगच्छेति-ग ॥ ११९. ३०. भवानि—ञ-भ३-॥-मं-मु । भवामि-इतरेषु ॥
 १२०. ३. वसतीवर्यः—॥-मं-मु । वसतीवरा-ख-त-न-भ१-२; वसतीवरी-घ-भ३-श; वसतीवरी-
 ग ॥ १२०. ४. ग्रहस्थाः—ग-घ । ग्रहस्थाः-ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥ १२०. ५. निचान्तपृष्ठः—
 मं-मु । निचांतपुणः—॥ १२०. १४. एव --- र-वि-जः—त४-न-भ१-२-मं । एव-ख-ञ-त२-
 ३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग-ग; एव ओजसा ओजः-त१; एव ऋजः-भ३; एव ऋजीषं-श ॥
 'युक्तम्—ग-ञ-त२-३-श-॥-मं-मु । 'युक्त-ख-त१-४-भ१-२; 'युक्त(त्वाद्यसंगात्)-भ३ ॥ १२०.
 १६. अच्छ—॥-मु । अच्छा-मं ॥ १२०. १७. विसृजन्ति—ग-॥-मं-मु । विसृजत-ख-ञ-त१-२;
 विसृजन्-त३-४-भ-श ॥ १२०. २१. हविर्मिः—॥-मं-मु । हविः—॥ १२०. २२. हितं --
 वादिषु—त-भ१-२-मं । हितं --- वेदिषु-ग; हितं --- वाषु-श; हितं गवादिषु-भ३ । हितं
 हितकरं प्रयः-मु ॥ १२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति-ख-त-भ१-२-श; ते
 निवसन्त्यत्रेति-ग; ते निवसन्त्यत्रेति-न-भ३ । निवसन्त्यत्रेति-मु । निवसन्त्यत्रेति-मं ॥ १२१. २१.
 आढागमः-ग । अढागमः-मं-मु इतरेषु च ॥ १२२. १०. श्रुतेरत्रापि—मु । श्रुते तत्रापि-ख-ग-त-
 न-श; श्रुतेन तत्रापि-भ । श्रुतेऽत्रापि-॥-मं ॥ १२२. ११. इत्यादरार्थः—ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था-
 न-भ-श । इत्यादरार्थ-मं ॥ १२२. २४. धत्तनेति...रत्नानि—॥-मं-मु-X ॥

[८. १४] १२३. ३. बिन्दु—ख-ग-ञ-भ२-॥-मं-मु । बिन्दु—त१-२-३-४-भ१-श;
 बिन्दुः-घ ॥ १२३. २८. पूर्वमिहिते—ज । पूर्वमिहित-ख; पूर्व अमिहिते-ग; पूर्वमिहित-ञ;
 पूर्वमिहिते-त२-न; पूर्वमिहिते-त४; पूर्वचोमिहित-भ; पूर्वमिहित-त३-श । पूर्वमिहिते-मु ।
 पूर्वमिहिते-मं ॥ १२४. ८. ततमूर्णास्तुकेनेति—॥-मं-मु । ततमूर्णास्तुकेनेति-ख-ञ-त१-२-३;
 तन्यते कर्णास्तुकेनेति-ग; ततमूर्णास्तुकेनेति-त४-भ; ततमूर्णास्तुकोनति-श ॥ आलादेशः—ग-ज-
 न-भ-श । अढादेशः-ख; अलादेशः-त-मं-मु ॥ १२४. १०. तं तथोक्तम्—ग । तत्तथोक्तं-मं-मु
 इतरेषु च ॥ १२४. १६. सेवाम्—ग-॥-मं-मु । सतां-ख; सर्वां-त-भ-श ॥ १२४. १७. सोम-
 सेवां कामयते—ज-न-भ । सोममेवां कामयते-ख-त-श; स्तोता कामयते-ग । सोममेव कामयते-मु ।
 सोममेवाकामयते-मं ॥ १२५. २०. विश्रुतम्—ज । विश्रुतं-भ१; विश्रुतं-श; विश्रुतं-ख-ग-घ-त-न-
 भ२-मं-मु ॥

[८. ९५.] ९२६. १५. निहितम्—ऽसु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२६. २२. मरुद्गणानाम्—*मँ-सु । मरुत्सोमानां—ख-त-न-भ-श; मरुत्संविधनं—ग; मरुत्समानानां—घ । 'मरुत्संविधानाम्' इति स्यादिति मँसमुल्लरमहाशयः ॥ ९२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-न-भ-सु । सुपुत्रतः—त-३-४; सुपुत्रमतः—श । सुपुत्रस्य—मँ ॥ ९२७. १५. त्वदीयम्—ऽसु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-सु । सिषासंतः—मँ इतरेषु च ॥ ९२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-सु । ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ९२८. १. इन्द्राद्य यागादि-कर्मणि—ग-ज-भ-१-श-सु । इन्द्रयागादिकर्मणि—न-भ-२ । इन्द्रयागादिकर्मणि—ख-त-मँ ॥ ९२८. ६. आगच्छतैव—ऽसु । गच्छतैव—मँ ॥ ९२८. ९. माद्यतेः—ग । मादतेः—ख-त-भ-श । मदायतेः—सु । मादयतेः—मँ ॥ ९२८. १७. त्वम्—ऽसु । त्वं च—मँ ॥

[८. ९६.] ९२८. ३२. अघ द्रव्यः—*मँ । अव द्रव्य—ऽसु ॥ ९२९. ७. अतैरु च । 'अतैरुच्च' इत्युणादिसूत्रम् ॥ ९२९. १२. सप्त—न-भ । इतरेषु मँ-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ ९२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—सु । हननेनोत्पादकत्वात्—ख-त-न-भ-२; हननो-त्पादकत्वात्—ग; हननोत्पादकत्वात्—ज-भ-१ । हननोत्पादकत्वात्—मँ ॥ ९२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-श-सु । ख-त-२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९२९. २३. 'पिञ्जूलमुद्धृत्य । 'पुञ्जूलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ ९३०. ७. निष्पूर्वात्—ऽसु । निष्पूर्वात्—मँ ॥ ९३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-सु । एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मँ ॥ ९३१. १८. भवाम—ऽसु । भवेम—मँ ॥ ९३१. ३०. वृत्रं व्रन्तम्—ग-भ-१ । वृत्रं जघ्नंतं—ज । वृत्रन्तं—ख-त-भ-२-श-मँ-सु ॥ ९३२. ४. षष्टिभ्युत्तरसंख्याकाः । 'व्युत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाव्यम् ॥ ९३२. ५. नवसु गणेषु—*मँ-सु । वसुगणेषु—ख-त-श; नवसु गणेषु—ग; सुरगणेषु—ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त-१-२-भ । तिपादिताः—ग-त-३-४-श । निपादिताः—*मँ-सु ॥ आदितः—ग-*मँ । अदितेः—इतरेषु । आदिपंचगणाः—सु ॥ ९३२. ७. गणः—*मँ-सु । गर्माः—ख-त-भ; वर्गः—ज; गणाः—ग ॥ ९३२. ११. विदध्म—ख-घ-त-श-सु । विदध्म-ग; विदधाम—ज-भ । विदध्मः—मँ ॥ ९३२. १७. च—ऽसु । ते—मँ ॥ ९३२. २०. अभिपुतः—ग-भ । अभिपुत्यः—ख-घ-त-श-मँ-सु । अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । ऋ. सं. ८. ८६. ४; १०. ५. द्रव्यम् ॥ ऋजीषः—ग । ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-सु । ऋजीषं—*मँ । ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रव्या ॥ ९३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-सु । ईशां—भ-१-श-मँ ॥ ९३३. २१. शोभना—ऽसु । शोभमाना—मँ ॥ ९३४. ८. नाम । नाम्ना—बृहदे. ॥ सोऽभ्ययात् । अभ्ययात्—बृहदे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहदे. । योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः—त-३)—ख-ज-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः—श । योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—*मँ-सु ॥ ९३४. ९. तानायतः—*मँ-सु-बृहदे. । तानायुतान्—ख-त-भ; तानायतासन्—ग; तानायुतान्—श ॥ प्रेहि । एहि—बृहदे. ॥ ९३४. ११. पुनर्विभो । अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहदेवतप्रामाणिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव—बृहदे. । खड्ग एव—ख-त-भ; खग एव—ग । ओजसैव—*मँ-सु ॥ देवानादाय—त-१-२-३-४-भ-१; देवानायाय—ख; देवानायाय—ग; देवयतनं—ज; देवानायाय—ज्ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय—भ-१; देवानायातं—श ॥

पुनर्विधिवत्सुराः—*मं-मु-बृहदे । पुनर्विधिवत्सुरा-ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्सुराः—भ१ ॥ ९३४. १२. तृचे-ग-ज-बृहदे । दृचे-ख-त-भ; ऋचि-श । दृचे-मं । ऋचे-मु । तद्व द्रप्स इत्यस्मिन् । तदेतद्व्यवेत्यस्मिन्-बृहदे ॥ अयं बृहदेवतागतः कथामागः केनचित् पश्चाद्विनि-वेशितो भाष्ये इति मेक्समुल्लरमहाशयस्यामिप्रायः ॥ ९३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज । अनालान् नादरणीयं—ग; अनार्षादिनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ९३४. १६. उदकस्य—ग-ञ-श-मु । उदस्य-ख-त२-४-भ-मं । अनन्तरऋगभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ९३५. १. केचिदिष्यामि...पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति सु-पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ ९३५. १८. 'जेवाशत्रुभ्यः'—*मं-मु । 'जेव शत्रुभ्यः'—ऽ । १६ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'जेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'जेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत इति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तस्यामादिकम् ॥ ९३५. २०. प्रकाश्य-ग-भ-मं-मु । प्रकाश्यः—ख-भ-त-श ॥ ९३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-मं-मु । छन्दोविषयत्वानिपातनं—ख-त१-२-३-भ-२; छन्दोविषयत्वानिपातनं—ञ; छन्दोविषयत्वानिपात्यते-त४; छन्दोविषयत्वानिपा-तत्वं—श ॥ ९३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—मं ॥ ९३६. २३. अहानि—ऽ-मु । अहा अहानि—मं ॥ ९३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—मं ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-भ-त३-भ१-मु । चर्षणिधृत्—ञ-त२-४-भ-२-श-मं ॥ ९३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ञ-त२; सहमा—त४-श; सहमं—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मं-मु ॥

[८. ९७.] ९३७. २७. च—ख-ग-ज-त१-२-३-भ-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा-त४-मं ॥ ९३८. ३. त्वे—मु । ते-ग-भ-ज-न-भ; न-ख-त । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४०. १६. एतत्—ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मं ॥ ९४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ञ-त२-३; संग्राम-त४-न-भ-श । संग्रामाः—मं-मु ॥ ९४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । स्तुते—ख-त-न-श-मं ॥ ९४१. ११. रेमाः—ऽ-मु । रेमासः—मं ॥ ९४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—मं-मु ॥ ९४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मं-मु । सर्वदिक्—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिगते—ज; सर्वदिग्-भ१; सर्वदिद्यु-भ२; सर्वदिकं—श ॥

[८. ९८.] ९४३. १३. नृमेधाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेधाख्यस्य-ख-त-न-श । नृमेधस्य-भ३-मं-मु ॥ ९४३. १५. पुरउणिक्—मं-मु । ककुर्—ऽ ॥ ९४४. १०. प्राप्नोः—मं । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ ९४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४५. ६. ससृज्महे—ञ-त१-भ-२-मं-मु । ससृज्महे—ख; सृज्महे-ग-व१-त३-४-भ१-श; सृज्यमहे—च; ससृज्महे—त२ ॥ ९४५. १४. वर्षन्ति—ग-भ-भ । वर्षयंति—ख-त-मं-मु ॥ ९४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-ञ-त१-२-न-भ१-श-मं । उरुयुगे—व१-त३-४-भ-२-३-मं ॥

[८. ९९.] ९४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—व । ख-ग-त-श-मं-मु-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ९४६. २५. वज्रिन्निन्द्र—ख-ग-व-त-न-श-मु । वज्रवज्रिन्द्र-भ । वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र-मं ॥ ९४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—मं ॥ ९४७. १३. करोति—मं । करोत्यतो—ऽ-मु ॥ ९४७. १४. रश्मयः—मं-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ ९४७. २५. स्तोतः—न । स्तोतारः—मं-मु इतरेषु च ॥ ९४८. १६. श्रथयन्त श्रथिताः—त२-४-मं । श्रथयंत

अथिताः-ख; अयंत अथिता-ग; अथयंत अथिताः-ञ-त३-ञ-सु; अथयंत अथयिताः-भ; अथयंत अथिताः-न । 'अथयंत' इति संहितापदपाठौ ॥ १४८. २२. गन्तारमू-ग-ञ-भ२-ञ-म-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] १४९. ८. ते-ख-त-न-भ-मु । ग-श-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये-म-मु । अयमिति दूचेनैत्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त-२-भ; अयमिति दूचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ १४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-म-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोज्ञा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोज्ञा वाचः-ञ; प्राणा - - समये वयं सामये वयंसामननोज्ञा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोज्ञा वाचः-श ॥ १५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निरु. ॥ १५३. ३. अभिवृत्तैतान्-म-मु । अभितप्यैमान्-बृहदे. ॥ १५३. ४. उद्यतस्य तु-म-मु । उद्यतस्यैव-बृहदे. ॥ १५३. ५. विष्णो इति-म-मु । विष्णविति-बृहदे. ॥ तृचा-म । तृचा-ख; लृचा-ग; दृचा-ञ-त२-न-ञ; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; ऋचा-भ२ । लृचा-मु । तृचि-बृहदे. ॥

[८. १०१.] १५३. १०. तृतीया-ग-म-मु । तृतीयादि-ख-ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि-त३-४ ॥ १५३. २३. अहनि माध्यंदिने-ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गानु-पक्रमणि-ञ-त२; माध्यंदिनो-त३-४-न-म । १५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ-ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-म । १५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे-ञ-त१-३-म-मु । पुनःपुनर्हवीतवे-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ १५५. १३. उभा उभौ-घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-म । १५६. २७. ते-श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; युवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-श-म । १५७. ५. आग-च्छन्ती-भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-म-मु ॥ १५७. १४. चैतरेय-म । चैतस्य-ख-ग-ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चैतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ १५७. १८. स प्रजा अस्तुजत-म-मु । ससृजे-ख-ग-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग-त ॥ १५७. २०. पराभूताः-ग-न-भ-म-मु । पारभूताः-ख-त१-२-३; परभूताः-ञ; पारभूताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] १५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो-ग-भ३-श । पावकविशेषणविशिष्टो-भ१; पावकविशेषणविशिष्टो-भ२; पावकविशेषणविशिष्टो-ख-त-न-म-मु ॥ १५८. १२-१३. यविष्ठयोर्वा-ग-श-म-मु । यविष्ठयोर्वा-ख-त; यविष्ठयोर्वा-न-भ ॥ १५८. १४. इत्यष्टा-ग-त२-भ१-म-मु । अष्टा-ख-त३-श; इष्टा-न ॥ १५८. ३०. सः त्वम्-म-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ १५९. २५. भवामेति-ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवामेति-भ२-म-मु ॥ १६०. १२. वाशिनमिति वा-ख-ग-ञ-त१-२-४-न-भ२-म-मु । वाशिनामिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ १६०. २७. अन्तरिक्षा माध्यमिके-ख-ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्षा माध्यमिकं-ग; अन्तरिक्षं माध्यमिके-घ; अतचित्तरिक्षा माध्यमिके-त१; अन्तरिक्षा माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्ष्या माभ्यमिके-भ३-मै-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मै-मु । ‘धीति-भिरिधानः’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ-२-मै-मु । वनन्वती काष्ठानि संति-ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति-ञ-भ१-२; वनन्वती काष्ठानि हन्ति-त४-ञ; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वन्ति-च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-ञ-भ-श-मै-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि-ख-त१-२; यानि चेवि-त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते—ग१-त१-२-३-भ-श-मै-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष-ख; अस्मै स्वदते-ग२; सर्वस्मै स्वदते-ञ-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ-२-३ । प्रज्वलन्ति-ञ । प्रज्वलति-ख-त-न-भ१-मै-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नमे इति—मु । प्र मंहिष्ठयेति आभिप्लविकेष्वृक्स्थेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अमे इति । उपाकर्मणि मंडलाद्यामे याहीलेषा । सूत्रितं मा चिदाग्रे याहि मरुसखा यत्ते राजन्नमे इति—ग । आभिप्लविकेष्वृक्स्थेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्रे याहि मरुसखा यत्ते राजन्नमे इति—ख-त-न-भ-श-मै. मॅक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—‘आभिप्लविकेष्वृक्स्थेषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठयेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । अभि प्रयासि बाह्वसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतद्दोम आग्रे याहीलेषा । सूत्रितं च । आग्रे याहि मरुसखा यत्ते राजन्नमे इति हविः । आ. ४. ३. ५. ७. । इति ’ ॥ अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणान् मनुष्यान् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—१-मै-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—१-मै. ‘रेजन्त’ इति पदपाठः । रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रनेतुं—मै-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—ख-ञ-त१-२-३-भ-३-मु । मतेः—घ१; मर्ता—त४-न-ञ । मर्त्यो—ग-भ१-२-मै ॥ ९६३. २८. तथा—ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-ञ-त२-भ-२-मै-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धारयामः—भ-श-मै-मु ॥ ९६४. १६. सः—मै-४ । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मै । हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मै-पुस्तकेऽन्तेनास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्नेः—ख-घ-त१-२-भ-श-मै-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्याग्नेः—त३-ञ; तस्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ‘स्त्वन्ति’ इत्येतादृशं क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशार्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनु-
क्रान्तत्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया
अग्निदेवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च—
'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि
एतदादिसूक्तपदं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति पण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ.
४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरितु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा ऽत्वं ऽमनोता ऽहि
देवानां मनो यत्रोतं संवद्धं भवति तादृशो भवति । हिन्नादः 'अग्निः सर्वां मनोताग्नौ मनोताः
संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे ऽदस्म दक्षिणीय ऽअस्याः
ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽअभवः भवति । हे ऽवृषन् कामानां वर्धितः ऽत्वं ऽसीं
सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुहिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकृणोः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे
सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अथा हाता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथ । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

अथ अधुना हे अग्ने यजीयान् अतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इळः भूस्थाः वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमञ्ज-
मिच्छन् ईडयः स्तुत्यः सन् । तं तादृशं स्वा त्वां प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं देवयन्तः देवं
त्वामात्मन इच्छन्तः नरः नेतारो मनुष्या कस्वित्यजमानाः महः महते राये धनाय चितयन्तः
जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा अनु ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

बृतेव यन्तं बहुभिर्वसुभ्यैः स्वे रायि जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

बृताऽइव । यन्तम् । बहुऽभिः । वसुभ्यैः । त्वे इति । रायिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

बृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बहुभिः अनेकैः वसुभ्यैः
वसुभिः ॥ स्वाधिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं यन्तं गच्छन्तं त्वाम् अनु
ग्मन् अनुगच्छन्ति । संसजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । त्वे त्वयि देवे रायि धनं जागृवांसः
प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । रुशन्तं दीप्तवर्णम् अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं दर्शते
दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्तं संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन्नम् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्तं । सम्दृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्निः पदम् आहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः
श्रवस्यवः अक्षमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमञ्जम् अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम्
वापन्नं आमुवन्ति । हे अग्ने ते तव भद्रायां स्तुत्यायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयन्तं रमयन्ति ॥

१. ख-आहवनीयं स्थानम्; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-य-र- रणयन्तं
रमयन्ति नास्ति ।

वयश्चिथानि यश्चोयथानि वनामानि नमनीथानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वदधिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदभिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदेम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वत्वां वक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणयां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयासः उभयविधानि पश्वपशुरुपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः
अथर्ववादयः वत्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखात्तारकस्ते त्वं क्षेप्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता
भूः भवसि । किंच त्राताणाम् मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सदभिम् सर्वदा पिता माता च
मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपय्येण्यः स प्रियो विश्वः प्रिहोता मन्द्रो नि पसाद यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीद्विवांसुपुर्बुबाधो नमसा सदेम् ॥ ६ ॥

सपय्येण्यः । सः । प्रियः । विश्वः । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । पसादः । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीद्विवांसम् । उप । बुबाधः । नमसा । सदेम् ॥ ६ ॥

वसः वअग्निः वसपय्येण्यः पूज्यः वप्रियः कामानां पूरकः विश्व प्रजासु होता होमनिष्पादकः
मन्द्रः मन्दनीयः वयजीयान् अतिशयेन हृत्स्वेवानां वष्टा यजनीयो वा । एवं महातुभावोऽग्निः वनि
पसाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । तं त्वा तादृशं त्वा वयं यजमानाः वदमे गृहे दीद्विवांसं
दीप्यमानं बुबाधः जानुनी बाधयन्तः अघ्नतजानवः प्रणतः सन्तः नमसा स्तोत्रेण उप वआ
सदेम आसादयेम । अथवा उपासीदमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्योऽनन्यमग्ने सुम्रायवं ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीधानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुध्यः । अनन्यम् । अग्ने । सुम्रायवं । ईमहे । देवयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीधानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे अग्ने षतं तादृशं महानुभावं षनव्यं स्तुत्यं षत्वा त्वां षसुध्यः शोभनबुद्धयः षसुम्नायवः सुखमिच्छन्तः षदेवयन्तः देवं त्वासिच्छन्तः षवयम् षईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने षत्वं षदीद्यानः दीप्यमानः सन् । केन । षबृहता महता षरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः षविशः प्रजाः स्तोतृनुस्मान् षदिवः स्वर्गम् षअनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संयन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विरपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषर्यन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विरपतिम् । शश्वतीनाम् । निऽतोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽश्पणिम् । इषर्यन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

षशश्वतीनां नित्यानां षविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां षविरपतिं स्वामिन् षकविं क्रान्तदर्शिनं षनितोशनं शश्वतीनां हिंसकं षवृषभं कामानां वर्षकं षचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां षप्रेतीषणिं प्राप्त-
गमनम् षइषर्यन्तम् अन्नं कुर्वन्तं षपावकं शोधकं षराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा षरयीणां लाभाय षयजतं यष्टव्यम् षअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्ते यस्त आनद् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तैः । यः । ते । आनद् । समऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेदं । नमोऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां षसः षमर्तः स यजमानः षईजे यजते । षशशमे षच स्तौति । 'शशमानः' (नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । षयः यजमानः षते तव षसमिधा सह षहव्यदातिं हविषां दानम् षआनद् करोति । किंच षयः यजमानः षनमोभिः स्तुतिभिः षआहुतिम् आउयादिलक्षणां षपरि षवेदं परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । षसः यजमानः षत्वोतः त्वया रक्षितः सन् षविश्वेत् सर्वाणि षवामा वननीयानि धनानि षदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीभिरुक्थैरा ते भद्रायाम् सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमोऽभिः । अग्ने । समऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदीं । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽमहे महते ऽस्मै ऽते तुभ्यं ऽमहि महत् अत्यधिकं ऽविधेम परिचरेम । कैरिःशुच्यते ।
 ऽनमोभिः नमस्कारैः ऽसमिधा वा ऽउत अपि च ऽहम्यैः हविर्भिः । हे ऽसहसः ऽसूतो^१ ऽवेदी वेधाः
 ऽशीभिः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शक्यैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच ऽते तव ऽभद्रायां स्तुत्यायां ऽशुभती
 गोभनानुग्रहबुद्धौ ऽअ ऽयतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्तुतन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तर्हः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरैरिभिरस्मे रेवद्भिरग्रे वितुरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । तुतन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यः । तर्हः ।

बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरैभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्रे । विऽतुर्म् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ऽयः त्वं ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽभासा दीप्त्या ऽवि ऽआ ऽततन्थ व्यतनोः । किंच
 ऽतर्हः तारकस्त्वं ऽश्रवोभिः स्तुतिभिः ऽश्रवस्यः ऽच भवसि हे तादृश ऽग्ने ऽबृहद्भिः महद्भिः
 ऽवाजैः अग्रेः ऽस्थविरैभिः स्थविरैः स्थूलैः ऽरेवद्भिः रयिमद्भिः ऽअस्मे अस्मदर्थं ऽवितरं विशिष्टतरं
 ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्रसो सदमिद्वैद्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पुश्वः ।

पूर्वीरिवो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पुश्वः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ऽवसो वासक धनवन् वाग्ने ऽनुवत् मनुष्यैरुपेतं धनं ऽसदमित् सर्वदा ऽअस्मे अस्मासु ऽधेहि
 स्थापय । किंच ऽभूरि प्रभूतान् ऽपश्वः पशूश्च^२ धेहि^३ । किमर्थम् । ऽतोकाय अस्मदपुत्राय ऽतनयाय
 तत्पुत्राय । किंच ऽपूर्वीः पूरयिष्यः^४ कामानां बह्व्यो वा ऽबृहतीः^५ महस्यः^६ ऽआरेअघाः । आरे दूरेष्वानि
 यासु ताः । तादृशः ऽपश्वः उकलक्षणान्यन्नानि ऽभद्रा भद्राणि ऽसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ऽअस्मे
 अस्मासु ऽसन्तु भवन्तु ।

‘पुरुष्यग्रे’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरुष्यग्रे
 पुरुधा स्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूतो देव । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-पशूश्चापेहि; वा-पशून् विपेहि । ३. ख-ज्ञ-भ-प्रेरयिष्यः ।
 ४. ख-ज्ञ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महस्यः; त-य-महतीर्महस्यः ।

पुरुष्यन्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्रे वसु विधृते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुवा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधृते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्चादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुताये वसुमत्त्वाय ऽअद्यां स्यामुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सतम्भन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुसिर्वर्णीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽस्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽस्वे त्वां ऽविधृते परिचरते मयं द्रातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर्यैष्टिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमुपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशचै द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यापमस्येयम् । अन्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्ती आदितो दशानुधुमः । अनुक्रम्यते हि—'त्वं हेकादशानुधुमं शक्न्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ आनुधुमे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—'त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशक्ने चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकमभ्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विराग्ने द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशक्नम् । सूत्रितं च—'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं ऽयशः अन्नं हविलक्षणं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमां

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यज्ञ इति गृहनाम । क्षेत्रवत् । क्षेत्रं निवासकं हविलक्षणमज्ञम् । तद्युक्तं यजमानगृहे मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमर्थं पत्यसे ईशिषि । अतः कारणात् हे ऽविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ऽवसो वासक्रान्ति ऽत्वं ऽश्वः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं वन । अयं नवावदृशार्थः । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च ऽपुण्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तृविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजऽस्तुः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽहि ऽस्म त्वासेव खलु ऽचर्षणयः मनुष्याः ऽयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽईळते स्तुवन्ति । अपि च ऽवाजी । वाजो गमनम् । तद्वाग् सूर्यः ऽत्वां ऽयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं दृश्ये’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन कचित् श्रूयते—‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । ऽअवृकः हिसकरहितः ऽरजस्तुः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य दृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गमता ऽविश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्वा स्य मानुषो जनः सुम्नायुजुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नायुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽदिवः स्तुतेः ऽनरः नेतारः कस्विजः ऽयज्ञस्य ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । ऽयद् यद्वा खलु ऽस्यः सः ऽमानुषः मनोरमसभूतः ऽजनः जातो यजमानो होता वा ऽसुम्नायुः’ सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् ऽअध्वरे हिंसप्रत्यवायरहिते यज्ञे ऽजुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋधयस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वक्रथत् । स यजमानः कथ्नुयात् हे अग्ने । सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥
 तव संबन्धिना^१ । विधिया कर्मणा । यः^२ । मर्त्यः^३ मरणधर्मा यजमानः । शशमते शाम्यति । यद्वा ।
 शमतिः^४ स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । । वः सः यजमानः । बृहत्तः महत्तः । दिवः
 दीप्तस्य^५ तव संबन्धिन्वा । उज्जती ऊज्या रक्षया । द्विषः द्वेषून् । अहो । न आहननशीलं पापमिव^६
 । तरति^७ अतिक्रामति ॥

समिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुण्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सम्ऽहो । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यः । नशत् ।

वयावन्तम् । सः । पुण्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽअयुषम् ॥ ५ ॥

हे । अग्ने । समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेधेन सह । ते त्वदीयां । निशितिं निशितां तनूकृतां^१
 मन्त्रसंस्कृताम्^२ । आहुतिं । यः । मर्त्यः मनुष्यः । नशत् व्यासृयात् । नशतिर्व्यासिकर्मा । । वः मनुष्यो
 यजमानः । वयावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं । शतायुषं बहुविधानं चिरकाल-
 जीवनं वा । वक्ष्यं गृहं । पुण्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने । त्वेषः दीप्तस्य । ते तव । शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा । धूमः । दिवि अन्तरिक्षे । आततः
 विस्तीर्णः । सन् । ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे । पावक शोधकाग्ने । सूरः । न सूर्य
 इव । कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानः । त्वं । द्युता दीप्त्या । रोचसे । हि दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विक्ष्वीढ्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रुण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाध्यः ॥ ७ ॥

अधं । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः

रुण्वः । पुरिऽईव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाध्यः ॥ ७ ॥

अध अपि च । विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् । ईड्यः स्तुत्यः । असि भवसि । हि यस्मादर्थे ।
 यस्मादेवं तस्मात् । नः अस्माकम् । अतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव । प्रियः असि । यद्वा ।

१. घ-त-संबन्धिना । २. त-मर्त्यः । ३. न-शाम्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पापं
 चरति; भ-य-पापं च तरति । ६. त-तनुकृत्वा संस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा पुरीव नगर्यां पृथ्वेः जीर्णो वृद्धो हितोपदेशा
राजेव पश्यः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा मसूनुर्न पुत्र इव प्रथयाच्यः यजमानैः ज्ञातव्यः^१
पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतत्सूनोर्वितोषणम् । विद्यातपःकर्मरक्षणं त्रयं यातीति
त्रययाच्यः । यातिरौणादिक आच्यप्रत्ययः । स्पृहयाच्य इति यथा । अथवा त्रययाच्यो जन्मत्रयं प्राप्तः ।
जन्मत्रयं स्मर्यते—‘मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं
स्पृतम्’ (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

कृत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्वयः ।

परिजमेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

कृत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्वयः ।

परिजमाऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने कृत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण पद्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् अज्यसे^२ हि
व्यज्यसे^३ खलु । तथा वाजी न वेजनवानथ इव कृत्वयः । कृवीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां
कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्विर्वहनमग्नेरथसादश्यम् । तथा परिजमेव परितः सर्वत्र
गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं पगयः गृहं च
भवसि । उभयोर्द्वैतव्यर्थः । अपि च शिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् अत्यो न सततगामी
जाल्यश्च इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘हृ कौटिल्ये’ इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कारियात्मनेधामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘त्वं त्या’ इति । सूत्रितं च—‘त्वं त्या चिदच्युता
धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्नें पशुर्न यवसे ।

धामां ह यत्ते अजर वनां वृश्चन्ति शिकंसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वनां । वृश्चन्ति । शिकंसः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तस्या तानि काष्ठानि । चिच्छदोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । अच्युता
अच्युताणि च्यावयितुमशक्यान्त्यपि । अस्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । यवसे घासे विसृष्टः पशुर्न
पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर
जरारहितो यत् यस्य ॥ ‘सुरां सुलुक्’ इति पठ्या लुक् ॥ शिकंसः दीप्तस्य ते तव धामा^३
धामानि तेजांसि धामा वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति
पूर्वत्रान्वयः । व ह्येतत्पादपूर्णम् ॥

वेषि हध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधौ विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समृद्धयः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां विशां यजमानानां वदमे गृहे स्वं होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि स्तुति हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् विशपते विशां पालकाग्ने समृद्धः समृद्धानस्मान् यजमानान् कृणु कुरु । कृत्वा च हे अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने हव्यम् अस्मदीयं हविः जुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवार्क्सा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अहांसि । दुरिता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अर्क्सा । तरेम ॥ ११ ॥

हे मित्रमहः अनुकूलदीप्ते देव दानादिगुणयुक्त अग्ने रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्वं देवान् षष्ट्याभिन्द्रादीन् अच्छ आभिसुख्येन नः अस्माकं सुमतिं स्तुति वोचः ब्रूहि । दिवः स्तुतेः नृन् नेतृनस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं स्वस्तिम् अविनाशं वीहि गमय ॥ देतिरन्न अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च द्विषः द्वेष्टून् शत्रून् अहांसि पापाणि दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च तरेम अतिक्रामेम । तथा तां तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि तरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने तव अवसा रक्षणेन द्वेष्टप्रभृतीन्त्यन्तं तरेम ॥ १२ ॥

‘अग्ने स क्षेपत्’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमाश्रयेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदत्ता ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पाप्सि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽजाः । ऋतऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सजोषाः । देव । पाप्सि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे^१ अग्ने^२ यसः यजमानः^३ वक्षेयत् क्षियति^४ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । वृक्षतपाः कृतस्य यज्ञस्य पालकः^५ वृक्षतेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उपस्था च^६ ते स्वदीप्य
वृक्षेयुः देवानामन इच्छन् स यजमानः^७ वरु विस्तीर्णं^८ व्रज्योतिः सूर्याख्यं^९ वनशते प्राप्नोति । हे^{१०} देव
द्योतमानाग्ने^{११} यं^{१२} वसतं मनुष्यं यजमानं^{१३} मित्रेण^{१४} वरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च^{१५} वसजोपाः
सह प्रीयमाणः^{१६} त्वं^{१७} वयजसा^{१८} त्याजनसाधनेनायुधेन^{१९} अहः^{२०} अहसः पापात्^{२१} वपासि^{२२} रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋषद्वारायाम्नये ददाश ।

एवा चन तं यज्ञसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदतिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋषत्स्वाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यज्ञसाम् । अजुष्टिः । न । अहः । मर्तम् । नशते । न । प्रदतिः ॥ २ ॥

यः यजमानः^१ वृक्षद्वाराय ऋषत्समृद्धं^२ वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय^३ अग्रये^४ वृक्षा
हवींषि ददाति स यजमानः^५ यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः^६ वृष्टे^७ वृष्टवान् भवति । तथा^८ शमीभिः कर्मभिः
कुच्छृचान्द्रायणादिभिः^९ शशमे शास्त्रं भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
वसतं यजमानं^{१०} यज्ञसो यशस्विनां पुत्राणाम्^{११} अजुष्टिः^{१२} अप्राप्तिः न^{१३} एव^{१४} नशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा^{१५} मर्तं मनुष्यं तम्^{१६} अहः^{१७} पापं^{१८} वनशते । तथा^{१९} प्रदतिः^{२०} अनयैवेतुः
प्रद्वैर्य^{२१} तं^{२२} वन प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिरेपा मीमा यदेति शुचतस्तु आ धीः ।

हेष्वतः शुरुधो नायमुक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । मीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेष्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेजाः ॥ ३ ॥

वसूरो^१ वन सूर्यस्यैव^२ यस्य अग्नेः^३ दृशतिः^४ दर्शनम्^५ अरेपाः^६ पापरहितम् । हे अग्ने^७ यत् यस्य^८ ते
तव^९ शुचतः^{१०} उज्जलतः^{११} धीः^{१२} धारयित्री ज्वाला^{१३} मीमा^{१४} अयंकरा सती^{१५} आ समन्तात्^{१६} एति^{१७} गच्छति ।
यः^{१८} अयम्^{१९} अग्निः^{२०} हेष्वतः^{२१} शब्दयुक्ताः^{२२} शुरुधो^{२३} वनं^{२४} शुचः^{२५} शोकस्य रोधयित्रीगोश्व^{२६} अक्तोः । अकुरिति
राजिनम् । तेन च तत्र संचारी राक्षसादलक्ष्यते । राक्षसादिः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं^{२७} वसतिः
सर्वेषामावासयुतः^{२८} वनेजाः^{२९} अरण्ये जायमानः^{३०} कुत्रा^{३१} चित्^{३२} कचिदेव स्थाने पर्वताप्रदौ^{३३} रण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्चो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

वअस्^१ अग्नेः वएम् गमनसाधनभूतो मार्गः वतिमं तीक्ष्णं स्पृष्टुमशक्यत्वात् । अस्त्य च ववर्षः रूपं
वमहि महत् प्रभूतं वअस्तृ दीप्यते ॥ 'अस अस्तेनदीप्तयोः' इति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । वअश्वो वन
अश्व इव वआसा आस्त्येन वयमसानः नृणादिकं नियच्छन् । तथा वपरश्रुः । यथा परश्रुः स्वकीयां धारां
काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां वजिह्वां ज्वालां वविज्रेहमानः तरुगुल्मादीं प्रक्षिपन् । तथा वदारु काष्ठं
वधक्षत् दहनं वद्रविनं । द्रविद्रावयिता स्वर्गकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं
वद्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं अस्मत्सत्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन दुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । दुऽसद्वा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

वस वइत् स खल्वग्निः वअस्तेव बाणादेः क्षेपेव वप्रति वधात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा
धनो लक्ष्याभिमुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संघत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च वअसिष्यन् ज्वालां
प्रक्षेप्यन्^२ तेजः स्वकीयं वशिशीत् निद्रयति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वअयसो वन वधाराम् ।
यथा अयोमयस्य परश्वदेयां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च वचित्रध्रजतिः विचित्रगतिः
वअक्तोः रात्रेः वअरतिः अभिगन्ता वेनं पक्षीव वदुषद्वा वृक्षेषु सीदन् वरघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थ-
पादः । पूर्वभूतः सन् वयः अग्निर्वर्तते स इति पूर्वान्वयः ॥ ॥ ३ ॥

स ईरेभो न प्रति वस्त उन्नाः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनर्मर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उन्नाः । शोचिषा । रारपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अर्मर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

वस वई सोऽयमग्निः वरेभो वन स्तुत्यः सुर्व इव वउन्नाः दीप्ता ज्वालाः^३ वप्रति ववस्ते
आच्छादयति । तथा वमित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् वशोचिषा तेजसा वरारपीति भृशं शब्दं
करोति । वयः वई योऽयमग्निः वनक्तं रात्रौ वअरुषः आरोचमानः सन् वदिवा अहनीव वनृन् मनुष्यान्
स्वस्वकार्यं प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः प्रकः । तथा वअर्मर्त्यः अमरणधर्मा वअरुषः आरोचमानो रोपरहितो
वा वयः अग्निः वदिवा द्योतमानेन तेजसा वनृन् नेतृनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः ।
यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नृन् नेतृन् देवान्
हविभिः संयोजयति । यः दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोदृषा रूक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

वृणा न यो भ्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधृतः । नवीनोत् । वृषा । रूक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

वृणा । न । यः । भ्रजसा । पत्मना । यन् ।

आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुपत्नी ॥ ७ ॥

वदिवो ऽन दीप्तस्य सूर्यस्येव ऽविधृतः विधातु रस्मीकुर्वतः ऽयस्य अग्नेः ऽनवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव ध्याचष्टे । ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽरूक्षः दीप्तः सोऽग्निः ऽओषधीषु दह्यमानासु ऽनूनोत् भृशं शब्दमकरोत् । ऽयः च ऽवृणा ऽन संचलनशीलेन दीप्तेनेव ऽभ्रजसा गमनशीलेन तेजसा ऽपत्मना हृतस्तत उत्पतता ऽयन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः ऽदम् अस्मच्छन्न दमयन् ऽसुपत्नी शोभनपतिके ऽरोदसी आवापृथिव्यौ ऽवसुना धनेन ऽआ पूरयति ॥

धार्योभिर्वा यो युज्येभिरर्केर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शार्धो वा यो मरुतां ततक्ष क्रमुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धार्यऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्केः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शार्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । क्रमुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

ययः अग्निः ऽधार्योभिर्वा धारकैरथैरिव ऽयुज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः ऽअर्केः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः ऽविद्युन्न विद्युदिव ऽस्वेभिः स्वकीयैः ऽशुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः ऽदविद्योत् विद्योतते । ययः च ऽमस्ताम् एतत्संज्ञकानां देवानां ऽशार्धो ऽवा बलमिव ऽततक्ष तन्करोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् ऽक्रमुर्न उरु भासमानः सूर्य इव ऽत्वेषः दीप्तः ऽरभसानः वेगं कुर्वन् ऽअद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘यथा होतः’ इत्युक्तान्तम् । प्रातरनुवाकश्चिनशस्त्रयोः रक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नं उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे ऽहोतः देवानामाह्वतः ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽयथा येन प्रकारेण ऽमनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य ऽदेवताता । यज्ञनामैतत् । देवताती यज्ञे ऽयज्ञेभिः यजमानसाधनैर्हविर्भिः ऽयजासि

देवान् यजसि एव' एवं' हे व अग्ने व नः अस्माकम् व अद्य अस्मिन् यज्ञे व समानान् स्वस्वदशानिन्द्रादीन्
व उशनः कामयमानस्वम् व उशनः कामयमानान् यष्टयान् व देवान् व समना श्विप्रं व यक्षि यज ।
यद्वा । समानं मन्यन्ते अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योग्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धातु ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषुषुर्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धातु ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उपऽऽमुत । भूत । अतिथिः । जातवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि वक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वक्षः सर्वज्ञातव्यो
लम्भीयो वा वसः व अग्निः व नः असाभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं वचनः अक्षं वधातु
प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा व अमृतः मरणरहितः व अतिथिः हविर्वहनाय
सततगामी व जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः व यः अग्निः व मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
व उपश्लेष्टतः उपः कालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वव्रतान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पुनयन्त्यभ्यं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्रस्य चिच्छिन्नश्चतुर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पुनयन्ति । अभ्यम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्रस्य । चित् । शिश्नश्चत् । चतुर्व्याणि ॥ ३ ॥

व न इति संप्रत्यये । उक्तं च—‘अस्त्युपसार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः’ (निर. ७. ३१) इति ।
व द्यावः स्रोतारः संप्रतीदानीं यस्य अग्नेः व अभ्यं महत्कर्म व पुनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः व सूर्यो व न सूर्य
इव व शुक्रः शुक्रवर्णः सन् व भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । व यः च व अजरः जरारहितः
व पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः वि व इनोति भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम् व अश्रस्य व चित् व्यापन-
शीलस्यापि राक्षसादेः व चतुर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि व शिश्नश्चत् हिनस्ति । ‘अश्रं क्रथ हिंसायाम्’
इति धातुः ॥

वृद्धा हि सूनो अस्यञ्जसद्रा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मात्रम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जे धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृद्धा । हि । सूनो इति । असि । अञ्जऽसद्रा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अजम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽऽसन् । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अज्वुके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषर्भुद्भूद्भूत् । ४. घ-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य-य इनोति ।
६. श- सोऽयमग्निः ।

हे वसुनो सहस्रः पुत्र । यद्वा 'वृ प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेक्षासे वक्ष्या वदनीयः स्तुत्यः वसि
 हि । परः पादः परोक्षकृतः । वअस्यद्वा अग्रसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणायोपविशान्
 वअग्निः वज्रुषा जन्मना स्वभावतः^१ एव वअजम् । गृह्णामैतत् । गृह्यस् वअञ्चं च यजमानानां वचके
 करोति । वऊर्जसने^२ ऊर्जस्यान्नस्य दातरसे वनः अस्मभ्यं वसः तादृशः वत्वस् वऊर्जस् अञ्चं वधाः देहि ।
 तथा वराजेव वजेः अस्मच्छत्रून् जय । एतत्सदार्थम् वअष्टके राक्षसादिभिर्वाधकैर्वियुक्तैः सम्पदीयेऽन्या-
 गारे वअन्तः मध्ये वक्षेपि निवसतः^३ ॥

नितित्तिं यो वारणमन्नमर्त्ति वायुर्न राष्ट्र्यथैत्युक्तम् ।

तुर्याम् यस्तं आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत ॥ ५ ॥

निऽतिक्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । अर्त्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अर्त्ति । एति । अक्तून् ।

तुर्याम् । यः । ते । आऽदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिऽहुत ॥ ५ ॥

वयः अग्निः ववारणं तजसां निवारकं स्वकीयं तेजः वनितित्तिं निदयति तीक्ष्णीकरोति ।
 'तिज निशाने' इति धातुः । यश्च वअञ्चं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् वअन्ति अक्षयति । तथा च
 क्षुयते- 'अन्नादो वा एषोऽन्नपतिथेदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः ववायुर्न वायुरिव वराष्ट्री ।
 ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वा । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे^४ तद्वा । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः ।
 तादृशः सन् वअक्तून् रात्रीः वत्येति अतिक्रामति । तद्व्रतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च
 त्वत्प्रसादात् वतुर्याम् तं हिंस्याम वयः जनः वते तुभ्यस् वआदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां
 हविषाम् वअरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्वः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातुन्^५ ते त्वां प्रत्या-
 दिशामादेष्टुणामाचक्षानामास्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च वअस्यो वन शीघ्रगामी जात्यश्च
 इव वहुतः हिंसकान्^६ वपततः^७ अभिमुख्येन गच्छतः क्षत्रून् वपरिहुत परिगत्य हन्ता भव ॥
 ह्यरेते हिंसार्थस्यैतद्गूढम् ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्रे ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नैयत्परि तमोऽस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीर्यन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अकैः । अग्रे । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमोऽसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीर्यन् ॥ ६ ॥

हे वअग्रे वरोदसी बावाप्रथिव्यौ वभासा दीप्त्या ववि वआ वततन्थ विशेषेणाच्छादयसि । तत्र
 दृष्टान्तः । वभानुमद्भिः प्रभावद्भिः वअकैः अर्चनीयैः किरणैः वसूर्यो वन । यथा सूर्य आतनोति तद्वा ।
 परोऽर्धैर्वः परोक्षकृतः । वपत्मन् । पतरयस्मिन्निति पत्म मार्गः । तस्मिन् वऔशिजो^८ न । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे ऊर्जसने । ३. च १-ग-श-निवसति; च-निवसति; त-निवासे ।
 ४. ख-झ-भ-र-सर्वमेष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख १-झ-न-भ-य-र-दातुन् । ६. त-हिंसकादन्यतः;
 य-हिंसकान्यततः अभिपततः ।

स्तोतावः । स्तुत्यतया तत्संबन्धौशिशः सूर्यः । स इव ष्दीयन् गच्छन् ष्शोचिषा तेजसा षअक्षः संक्षिप्तः अत एव षचित्रः चायमीथोऽग्निः षतमांसि नैशान्यन्धकाराणि षपरि षणयत् परिणयति परितो गमेयति । सर्वेषादपि दिग्भागाच्चिचर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वैवृमहे महि नः श्रोष्यग्रे ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतमम् । अर्कशोकैः । वैवृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्रे ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे षअग्रे षमन्द्रतमं स्तुत्यतमं षत्वाम् षअर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं षहि यस्मात् षववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मात् षमहि महत् षनः अस्मदीयं स्तोत्रं षश्रोषि शृणु । हे अग्रे षनृतमाः स्तुतीनां नेनृतमा ऋषिजः षशर्वसा बलेन षवायुं गन्तारम् । यद्वा । वायुमिव शर्वसा युक्तम् षइन्द्रं षन इन्द्रमिव षदेवता देवतात्मानं त्वां षराधसा हविलक्षणेन धनेन षपृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् ॥

नू नो अग्रेऽवृकेभिः स्वस्ति वेपि रायः पृथिभिः पर्ष्यहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुभ्रं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्रे । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेपि । रायः । पृथिभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुभ्रम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ८ ॥

हे षअग्रे षनः अस्मात् षअवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः षपृथिभिः मार्गैः षरायः धनानि षनु शिर्यः षस्वस्ति क्षेमेण षवेपि गमय प्रापय । षअंहः अंहसः पापात् षपर्षि । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय चास्मान् । यानि त्वया षसूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुभ्रानि षता तानि षसुभ्रं सुभ्रानि सुभ्रानि षगृणते स्तुतवे मभ्यं षरासि देहि । वयं च षशतहिमाः शतं हेमन्ताम् संवत्सरात् षसुवीराः । वीर्या-जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः षमदेम हृष्याम ॥ ८ ॥

'हुवे वः' इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैवृभमाप्तेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुवे वः सप्त' इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रोरुक्तो विनियोगः ॥

१. ख-भ-य-अक्तः सितः । २. त-अथवा । ३. त-ब्रल्युक्तम् । ४. त-सुभ्रानि ता तानि नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मदेम मोदेम । ७. च-हृष्येम ; त-हृष्यामः ।

हुवे वः सुनुं सहस्रो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्विष्टम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधृक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघवाचम् । मतिऽभिः । यविष्टम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्ववाराणि । पुरुवारः । अधृक् ॥ १ ॥

हे अग्रे वः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वां मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । सहस्रः बलस्य सुनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचम् । अद्रोघव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । यविष्टम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः अधृक् अद्रोघा यजमानानाम् पूर्वभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्ववरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्यानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रम्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातरग्रे त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अग्नि च यज्ञियासः यज्ञाहो यजमानाः वसूनि हविलक्षणां धनानि एरिरे आभिसुख्येन प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सं दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत्' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम् । तस्मिन्संयतीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विश्वु प्रदिवः सीद आसु कृत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधुते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विश्वु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । कृत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोषि । विधुते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽयेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्रे त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विश्वु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा कृत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां

१. श-अद्रोघा । २. त-आ आभिसुख्येन । ३. ख-भ-तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

वृ. ३-३

धनानां 'स्थीरभवः । रंहयिता' यजमानेभ्यः प्रापयिताभ्यः । 'अतः कारणात्' हे 'चिकित्वः विद्वन्' 'जातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरस्ते' विधत्ते परिचरते यजमानाय 'वसूनि धनानि' 'आनुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा' 'वि' 'इनोपि विविधं प्रयसि ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्वचः । सूत्रितं च- 'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरैर्भिवृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ट तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरैर्भिः । वृषभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ट । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'यः शत्रुः' 'सनुत्यः' । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् 'नः' 'अस्मान्' 'अभिदासत्' उपक्षयति बाधते । 'यः' च 'अन्तरः' अभ्यन्तरवर्ती सन् हे 'मित्रमहः' 'अनुकूल-दीप्ते मित्राणां महयितवाग्ने' 'वनुष्यात्' हिंस्यात् 'तम्' उभयविधं हे 'तपिष्ट' तप्तमाग्ने 'तपसा तेजसा' 'तपस्वान्' तेजस्वी त्वम् 'अजरैर्भिः' जरारहितैः 'वृषभिः' वर्षितृभिः 'वृष्टिहेतुभूतैः' 'तव' 'स्वैः' स्वभूतैः 'असाधारणैस्तेजोभिः' 'तप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैर्कैर्मिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युन्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समुद्दर्धा । यः । उक्थैः । अर्कैर्मिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रउचेताः । राया । द्युन्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे 'सहसः' 'सूनो बलस्य पुत्राग्ने' 'ते त्वां' 'यः' यजमानः 'यज्ञेन यागेन' 'ददाशत्' परिचरति । 'यः' च 'समिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन । यश्च 'उक्थैः' शस्त्रैः 'अर्कैर्मिः' अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति हे 'अमृतं मरणधर्मरहिताग्ने' 'सः' यजमानः 'मर्त्येषु सनुत्येषु' 'प्रचेताः' प्रकृष्टज्ञानः सन् 'राया धनेन' 'द्युन्नेन' द्योतमानेन 'श्रवसा श्रवणीयेनाज्ञेन' यशसा वा 'वि' 'भाति' विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिर्क्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि नमन् ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युभिः । अक्तः । वचः । ऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । नमन् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽसः त्वम् ऽद्विषितः प्रेषितः सम् ऽतृयं क्षिप्रं ऽतत् ऽकृधि कुरु । किं तद्विषयत
आह । ऽसहस्वान् बलवांस्त्वं ऽरुद्रः स्पर्धमानान् ऽसहसा बलेन परेषामभिवचनसमर्थेन^१ तेजसा
वा ऽबाधस्व विनाशाय । ऽबुभिः क्षोतमानैस्तेजोभिः ऽअक्तः संसिक्तस्त्वं ऽवचोभिः स्तुतिरूपैर्बाक्यैः
ऽयच्छस्यसे यस्तूयसे^२ । त्वासुहिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतुभिः क्रियत इत्यर्थः । ऽतत् ऽममम मननीयं
ऽवधि धीवणीयं ऽजरितुः स्तोत्रं ऽजुपस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा वाज्या । सूत्रितं च—'अश्याम
तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयि रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम युधमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । युधम् । अजरम् । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे ऽअग्रे ऽतव संबन्धिन्या ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽतं ऽकामम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं
विब्रूणोति । हे ऽरयिवः धनवज्रगे ऽसुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं ऽरयिं धनम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तथा
ऽवाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तो वयं ऽवाजं त्वया दत्तमन्त्रम् ऽअभि अभिमुख्येन ऽअश्याम
प्राप्नुयाम । हे ऽअजर जरारहिताग्ने ऽते त्वदीयम् ऽअजरं जरारहितं ऽयुधं क्षोतमानं यशश्च ऽअश्याम
प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्ऽवनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

ऽगातुम् उपगन्तव्यं स्तोत्रव्यं वा ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् ऽअवः अक्षं रक्षणं वा ऽइच्छमानः
इच्छन् स्तोता ऽनव्यसा^१ नवतरेण ऽयज्ञेन युक्तः सम् ऽअच्छ अभिमुख्येन ऽप्र ऽजिगाति प्रकर्षेण
गच्छति । कीदृशमग्निम् । ऽवृश्चद्वनं वृष्णं^२ छिन्नं दग्धं^३ वनं येन तादृशं ऽकृष्णयामं कृष्णवस्मानं^४ ऽरुशन्तं
श्वेतवर्णं ऽवीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन ऽहोतारं यष्टारं ऽदिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज्ञ-त-परिषामभिवच० । २. ज्ञ-त-स्तूयसे । ३. ज्ञ-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-
निर्दग्धम् ; य-वृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्रितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्वविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवैन् ॥ २ ॥

सः । श्रितातः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरेभिः । नानदत्तभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भवैन् ॥ २ ॥

यसः अग्निः वक्षितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । वतन्यतुः शब्दकारी रोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहचक्षवादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः वज्ररेभिः जरारहितैः नानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्भुक्तो रश्मिभिर्वा यविष्ठः युवतमः । यः पावकः शोधकः अग्निः पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् पुरुणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भवैन् भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजृतासो अग्ने भामासः शुचे शुच्यश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजृतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुच्यः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे शुचे शुद्ध दीप्त वा अग्ने ते त्वदीयाः वातजृतासः वातेन प्रेरिताः शुचयः निर्मलाः भामासः दीप्तयः विष्वक् सर्वतः वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः दिव्याः दिवि द्यौतमानेऽग्नौ भवाः नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः वना वनानि वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तः वनानि भजन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अधं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातर्यमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अधं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातर्यमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे शुचिष्मः दीप्तिमन् अग्ने ते तव शुक्रासः शुक्राः ये शुचयः दीप्तयः क्षां वृथिवीं भूमिं वपन्ति मुण्डयन्ति । केदास्थानीयानोपधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निह द्याति रोमा पृथिव्याः'

१. त१-भवैन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजृतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरलते विश इति । ३. स-स-भ-य-वना वनानि ।

(अ. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रदमयः ऽविपितासः विमुक्ताः ऽअथाः इव हतस्तो गच्छन्तीति शेषः । ऽअथ अस्मिन् काले ऽते त्वदीयः ऽअमः अमणशीलो ज्वालासमूहः ऽपृशेः नाना-
रूपाया भूमेः ऽअधि उपरि ऽसानु समुच्छिन्नं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति ऽयातयमानः स्वकीयमग्नं
व्यापारयन् ऽउर्विया उरु बहुलं ऽवि ऽभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अथ जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अथ । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्यऽव । प्रऽसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

वअथ अपि च ववृष्णः वर्षितुरग्नेः वजिह्वा ज्वाला वप्र वपापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वगोषुयुधो वनाशनिः वसृजाना । असुरैरपहतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुव ।
तस्मात् सृजयमानाशनिर्वज्र इव । तथा वशूरस्येव क्षीर्योपेतस्य नरस्य वप्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् वअग्नेः वक्षातिः ज्वाला सोढुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायतेरधिकरणे किन् ॥ अपि च वदुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्वैवारयितुमशक्यः वभीमः भयंकरोऽग्निः ववनानि
वदयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मो ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य ध्रुवता ततन्थ ।

स बाधस्वार्प भया सहोभिः स्पृध्वो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्वं ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । ध्रुवता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृध्वः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्वं ॥ ६ ॥

हे अग्ने वभानुना दीप्या वपार्थिवानि पृथिव्यां भवानि वज्रयांसि ॥ ज्रयतिगतिकर्मो ॥
गन्तव्यानि स्थानानि वमहः महतः वतोदस्य प्रेरकस्य वध्रुवता धर्षकेण रश्मिना सह वआ वततन्थ
आस्तृणांसि आच्छादयसि । वसः त्वं वभया भयकराणि वअप वबाधस्व । तथा वसहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा वस्पृध्वः स्पर्धमानान् ववनुष्यन् हिंसन् ववनुषः हिंसकान् । शत्रूनि । वनि
वजूर्वं निजहि ॥ जूर्वंतिर्हन्तिकर्मो ॥

उक्तासंभरणीयेष्टावसेः क्षत्रवतः 'स चित्र' इत्येषा याव्या । सूत्रितं च—'स चित्र चित्रं
चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (आश. श्री. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र । चित्रऽतमम् । वयःऽधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्रं । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय हे ऽचित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे ऽचन्द्र आह्लादकास्ते ऽसः तादृशस्त्वं ऽचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः ऽगुणते स्तुवते। वचनव्यत्ययः। स्तुवज्ञयः ऽअस्मे अस्मभ्यं दातुं ऽरथिं धनं ऽयुवस्व पृथक् कुरु। कीदृशं रथिम्। ऽचित्रं चायनीयं ऽचित्तयन्तं ज्ञापयन्तम्। धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते। ऽचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यंभूतं ऽवयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं ऽचन्द्रम् आह्लादकं ऽपुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपीत्रादिभिर्युक्तं ऽबृहन्ते महान्तम्। ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्याप्यै वैश्वानराग्निदेवताकम्। षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ निष्ठाः पञ्च त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्सन्तम्’ इति। गतः सूक्त-विनियोगः। विषुवत्याक्षिरास्त आद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धो दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. ध्रौ. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमुत आ जातमग्निम्।

कविं सम्राजमर्तिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम्। दिवः। अरतिम्। पृथिव्याः। वैश्वानरम्। ऋते। आ। जातम्। अग्निम्।

कविम्। समऽराजम्। अर्तिथिम्। जनानाम्। आसन्। आ। पात्रम्। जनयन्तु। देवाः ॥ १ ॥

‘मूर्धानं शिरोभूतम्। कस्य। ऽदिवः कुलोकस्य ऽपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः ऽअरतिं गन्तारम्। यद्वा। गन्तव्यं स्वामिन् वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ऽऋते। ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम। निमित्तसप्तम्येवा। ऋतनिमित्तम् ऽआ आभिमुरख्येन ऽजातं सृष्टयादावुत्पन्नं ऽकविं क्रान्तदक्षिणं ऽसम्राजं सत्यप्राजमानं ऽजनानां यजमानानाम् ऽअर्तिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम्। यद्वा^१। अतिथिवत्पूज्यम्^१। ऽआसन् आसनि आस्ये। द्वितीयार्थे सप्तमी। आस्यभूतम्। अग्निदक्षिणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते। ऽपात्रं पातारं रक्षकम्। यद्वा। आस्येन धारकम्। एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं ऽदेवाः स्तोतारं ऋत्विजो देवा एव वा ऽआ ऽजनयन्त। यज्ञाभिमुरख्येन अजीजनन्^२। अरण्योः सकाशादुत्पादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम्। यज्ञानाम्। सदनम्। रयीणाम्। महाम्। आऽहावम्। अभि। सम्। नवन्त।

वैश्वानरम्। रथ्यम्। अध्वराणाम्। यज्ञस्य। केतुम्। जनयन्तु। देवाः ॥ २ ॥

‘यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियामानां ऽनाभिं नहनं बन्धकं तथा ऽरयीणां धनानां ऽसदनं स्थान-मेकनिलयं ऽमहां महान्तम् ऽआहावम्। आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः। तादृशम्। यद्वा।

१. ख-घ-श-भ-य-र-‘यद्वा...पूज्यं’ नास्ति। २. य-अजनयन्।

वृष्टुं दक्षारणमाहावं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् । अग्निं अभितः । वसं । नवन्त स्तोतारः । सम्यक् स्तुवन्ति । तथा । वैश्वानरं । विश्वेषां नराणां संवन्धिनम् । अप्वराणां यज्ञानां । वरस्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं । ग्राहयितारं । गमयितारं । यज्ञस्य । केतुं । प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं । देवाः स्तोतारः । ऋत्विजो देवा एव वा । जनयन्त जनयन्ति मयन्तेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यमे त्वद्दीरासौ अभिमातिपाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे । अग्ने । वाजी । हविलक्षणान्नवान् पुरुषः । स्वत् स्वतः सकाशात् । विप्रः । मेधावी । जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा । वीरासः । वीराः । स्वत् स्वतः । अभिमातिपाहः । अभिमातीनां शत्रूणां अभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे । वैश्वानर । राजन् । राजमानाग्ने । त्वमस्मासु । स्वन्नकेषु । स्पृहयाय्याणि । स्पृहणीयानि । वसूनि धनानि । धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुभिः । अमृतत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे । अमृत । मरणधर्मरहितान्ते । विश्वे सर्वे । देवाः । स्तोतारः । जायमानम् । अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं । स्वां । शिशुं । यन् पुत्रमिव । अग्निं । वसं । नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति । यद्वा । दीप्यन्तीति । देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं । वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे । वैश्वानर । अग्ने । वयं यदा । पित्रोः । पालयिष्योर्वापायिष्योर्मध्ये । अदीदेः दीप्यसे तदानीं । तव । स्वदीप्यैः । क्रतुभिः । कर्मभिर्योतिष्टोमादिभिर्यागेः । अमृतत्वं । देवत्वम् । आयन् । यजमानाः । प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यमे नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपस्थे । अर्विन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अहाम् ॥ ५ ॥

१. च-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संवन्धिनम् । २. ज-त-महीतारम् । ३. य-मरणरहितान्ते । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् ॥ अग्रे ॥ तव त्वदीयानि ॥ तानि प्रसिद्धानि ॥ व्रतानि कर्माणि ॥ महानि महान्ति ॥ नकिरा ॥ दूधर्षं न कश्चनान्यो धर्वयति बाधते^१ । ॥ यत् यदा त्वं ॥ पित्रोः खात्वापृथिव्योः ॥ उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे ॥ वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु ॥ जायमानः सन् ॥ अह्नां ॥ केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् ॥ अविन्दः अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धिं मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अर्धि । मूर्धनि । वयाः । इव । रुरुहुः । सप्त । विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः ॥ चक्षसा तेजसा ॥ अमृतस्य उदकस्य ॥ केतुना प्रज्ञापकेन ॥ दिवः ब्रूलोकस्य ॥ सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि ॥ विमितानि निमित्तानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निमिताः । भूमविकारत्वात्तेषाम् । ॥ तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य ॥ मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने भूमे मेघात्मना परिणते ॥ विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ॥ भुवना भुवनान्युदकानि ॥ अधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा ॥ वयाः शाखाः ॥ इव ॥ सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^२ वा ॥ विसुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः ॥ रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः स्वाकाशमुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

॥ सुक्रतुः सुकर्मां ॥ वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः ॥ यः अग्निः ॥ रजांसि उदकानि लोकान् वा ॥ वि ॥ अमिमीत निमित्तवान् । तथा ॥ दिवः ब्रूलोकस्य संवन्धीनि ॥ रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि ॥ कविः क्रान्तदर्शी सन् योऽग्निः ॥ वि अमिमीत । ॥ यः च ॥ विश्वा सर्वाणि ॥ भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा ॥ परि ॥ पप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् ॥ अदब्धः केनाप्यहिंसितः ॥ गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता ॥ अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य ॥ रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तम्यष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगत्स्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्ते—‘पृक्षस्यान्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विधिकेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो शर्धांय’ (आथ. श्रौ. ७. ४) इति । आग्निहविके पृष्टयाभिपृष्टपदहयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धांय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्’ (आथ. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आथ. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवैदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोमइव पवते चारुर्अग्र्ये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचम् । विदथा । जातवैदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्र्ये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संयुक्तस्य व्यासस्य । यद्वा । पृक्षं हविरिक्षणमन्नम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्षितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवैदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः । सहः बलमभिमवनसमर्थं । विदथा विदधे यज्ञे । नू क्षिप्रं । प्र । वोचं प्रव्रवीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्राम्मे । वैश्वानराय । अग्र्ये । पवते । मत्स्यकाशान् खवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोमइव । यथा सोमो दशापवित्रान् खवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षमभिमीत सुकृतुर्वैश्वानरो महिना नार्कमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अभिमीत । सुकृतुः । वैश्वानरः । महिना । नार्कम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे । व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षे च । वि । अभिमीत । एतदुपलक्षितान् स्त्रीन् लोकान्निमित्तवान् । तथा । सुकृतुः शोभनकर्मो । वैश्वानरः अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नार्कं बुलोकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोऽज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

१ मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १ अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १ रोदसी यावापृथिव्यौ १ व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा १ ज्योतिषा तेजसा १ तमः अन्वकारं च १ अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १ अकृणोत् अकरोत् ॥ वाव-
दिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १ धिषणे धारयिष्यौ यावापृथिव्यौ १ चर्मणीव यथा
पशोर्विंशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १ वि १ अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं
बहुना १ वैश्वानरः अयमग्निः १ विश्वं सर्वं १ वृष्ण्यं वीर्यम् १ अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विष्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विष्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । परावतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १ अपाम् अन्तरिक्षस्य १ उपस्थे उपस्थाने मध्ये १ महिषाः । महिष्णामैतत् ।
महान्तो मरुतः १ अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैधुतात्मना वर्तमानमजानक्षित्यर्थः । गृहीत्वा च
१ विशाः प्रजाः १ राजानं स्वामिनम् १ ऋग्मियम् अर्चनीयम् १ उप १ तस्थुः अस्तुवन् । अपि केमं १ वैश्वा-
नरम् १ अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १ दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १ मातरिश्वा वायुः १ परावतः
दूरदेशात् १ विष्वतः आदित्यात् १ आ १ अभरत् इमं लोकं प्रयाजहार ॥

युगेयुगे विद्वथ्यं गुणद्भ्योऽग्ने रयि यशसं धेहि नव्यसीम् ।

प्वेवेव राजन्वशसंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विद्वथ्यम् । गुणतऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

प्व्याऽव । राजन् । अधऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने १ युगेयुगे काले काले १ विद्वथ्यम् । विद्वो यज्ञः । तदहं त्वागुद्दिश्य १ नव्यसीं नव-
तरां स्तुतिं १ गुणद्भ्यः उच्चारयितुम्योऽस्मभ्यं १ रयिं धनं १ यशसं यशस्विनं पुत्रं च १ धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे राजन् राजमान व अजर जरारहितान्ने पच्येव वज्रेणेवास्मीयेन वेजसा वनिनं वन वृक्षमिव
वचशंसम् अचस्यानर्थस्य शंसितारं शन्तु वनीचा नीचीनो व्यग्भूतो यथा भवति तथा वनि वृक्ष
निजहि ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम श्रुतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । श्रुतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानरम् । वाजम् । अग्रे । तव । ऊतिभिः ॥ ६ ॥

हे व अग्रे व अस्माकम् । सत्वम्यये षष्ठी । अस्मासु व मघवत्सु हविलक्षणेन धनेन युक्तेषु वक्षत्रं
धनं धारय स्थापय । कीदृशम् । व अनामि अनमनीयमनवहार्यम् व अजरं जरारहितमनश्वरं व सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे वैश्वानर व अग्रे तवोतिभिः त्वत्सर्वबन्धिभी रक्षणैः व वयं व श्रुतिनं शत-
संख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा व सहस्रिणं व वाजम् अग्रं व जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टे अस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरिन् ।

रक्षां च नो ददुषां शर्धो अग्रे वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिषधस्थ । सूरिन् ।

रक्षां । च । नः । ददुषाम् । शर्धोः । अग्रे । वैश्वानरम् । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे व इष्टे यष्टव्य एषणीय वा व त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-
यत्नेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानास्ते व अदब्धेभिः केनाप्यहिसितैः व तव स्वदीयैः व गोपाभिः गोपकैः
रक्षकैस्तेजोभिः व अस्माकं व सूरिन् अस्मदीयान् स्तोतृन् व पाहि रक्ष । हे वैश्वानर व अग्रे व ददुषां
हवींषि दत्तवतां व नः अस्माकं व शर्धोः बलं व रक्ष व च । व स्तवानः स्तूयमानस्त्वं व प्र व च व तारीः
प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तच नवमं सूक्तं भरद्वाजस्याप वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुकान्तं च—‘अहश्च’
इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽह्नवाग्निमास्तशस्त्रे वैश्वानरनिविद्यानमिदम् । सूक्त्ये हि—‘अहश्च कृष्णं
मध्वो वो नाम’ (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तर्मांसि ॥ १ ॥

अहुरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अर्वा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तर्मांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति ^१अहः । ^२कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतत्सामानाधिकरण्याद्दहःशब्दे रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णां रात्रिः ^३च ^४अर्जुनं ^५च सौरेण तेजसा कृष्णवर्णम् ^६अहः दिवसश्च ^७परजसो स्वस्वभासा सर्वं जगद्भ्रजन्त्यौ ^८वैद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः ^९वि ^{१०}वर्तते विविधं पर्यावर्तते । यद्वा । रजसो द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तते । एतच्च वैश्वानराप्तेराज्ञया ^{११}इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च ^{१२}वैश्वानरः ^{१३}अग्निः ^{१४}प्राज्यामानो ^{१५}न ^{१६}पराजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव ^{१७}ज्योतिषा तेजसा ^{१८}तमसि ^{१९}अवातिरव अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्येतुं न यं वर्यन्ति समरेऽर्तमानाः ।

कस्य स्विपुत्र इह वक्त्वानि पुरो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वर्यन्ति । समरेऽहरे । अर्तमानाः ।

कस्य । स्विपुत्र । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्वमाख्यास्यवृत्तिस्तदर्थं यज्ञं वक्षात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । ^१तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वक्षस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि ^२अहं ^३न ^४वि ^५जानामि । तथा ^६ओतुम् । ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यज्ञव्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं ^७न ^८वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं ^९न ^{१०}वि जानामि यं पटं यज्ञलक्षणं ^{११}समरे संगमने देवयजने ^{१२}अतमानाः सततं वेष्टमानाः कस्विजः ^{१३}वयन्ति तन्तुलोत्तंश्च संतन्वन्ति । वक्षरूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । ^{१४}इह अस्मिन् लोके ^{१५}कस्य ^{१६}स्विपुत्र । स्विदिति वितर्के । कस्य खलु ^{१७}पुत्रः मनुष्यः ^{१८}वक्त्वानि वक्तव्यानि तानीमानि ^{१९}परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य ^{२०}पित्रा ^{२१}अवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् ^{२२}वदाति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविद्विर्मुक्तं—‘वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्विद्य यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवक्षस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यज्ञं चिष्टाश्चौतः स्याद्वक्षं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः’ इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तुं तन्तु-स्थानानि सूत्राणि विद्ययादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोत्तू पञ्चीकृतानि स्थूला-न्योत्थानीयान्यपि विद्ययादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तुनामोत्तू च संगमनेऽर्तमानाः सततं वेष्टमानाः संसारिणो व्रथन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमभिरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्तादुद्धरेविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्तव्यानीमान्यवरेणावाचीनेन सृष्टपुत्रकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोपपत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘स्वप्रवृत्तिभिः’ नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. घ-एतस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-

वैश्वानरस्याप्तेराज्ञया; र-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्तवान्युतथा वदाति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्वरन्पुरो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्तवानि । क्रतुऽथा । वदाति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । पुरः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^२ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति ।
 वस^३ इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः^४ वतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दोसि स्तुतदाम्नाणि^५ ववि
 जानाति तथा^६ वसः^७ एव ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजुष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति ।
 वक्तुया काले काले तत्तदुद्यानसमये^८ वक्तवानि वक्तव्यानि च तानि^९ ववदाति वदेत् । वयः
 अयं वैश्वानरः^{१०} वमृतस्य गोपाः^{११} उदकस्य गोपायिता रक्षिता^{१२} अवः^{१३} अवस्तात् भूलोके^{१४} वचरन् पाधि-
 वाग्निरूपेण संचरन्^{१५} परः^{१६} परस्ताद्वि वि अन्येन सूर्यात्मना^{१७} पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन्^{१८} ईम्^{१९} हमानि
 परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि^{२०} वचिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
 तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
 च स एव वि जानाति । स एव वक्तवानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्युतथा काले काले यदा यदा
 विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्द्वैवेक्षेत्यत आह । यो वैश्वानरो
 विश्वनरात्मकः परमात्मास्तुतस्यास्तुतवस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारद्वन्वायां चरन्
 अन्तःकरणोपेतः^{२१} जीवात्मभावेन संचरन् परः^{२२} परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
 निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन्^{२३} ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा
 च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (श्वे. उ.
 ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वाः वर्षमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽस्ततः । अमर्त्यः । तन्वाः । वर्षमानः ॥ ४ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निः^१ प्रथमः आद्यः^२ होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम्^३ इमं
 पश्यत भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु^४ शरीरेषु^५ वमृतं मरणरहितम्^६ इदं वैश्वानराख्यं^७ ज्योतिः
 जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च वसः^८ अयम् अग्निः^९ ध्रुवः निश्चलः^{१०} आ समन्तात्^{११} निषतः
 निषण्णः सर्वेद्यापी अत एव^{१२} अमर्त्यः मरणरहितोऽपि^{१३} तन्वा शरीरेण संबन्धात्^{१४} वजज्ञे जायते ।
 वर्षमानः च भवतीति उपचर्यते ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्सु । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । समनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवं निश्चलं मनः मनसः तस्मादपि जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु^१ जङ्गमेषु प्राणिषु अन्तः मध्ये निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । दृश्ये कम् । दर्शनार्थम् । किञ्च विश्वे सर्वे देवाः च समनसः समानमनस्काः सकेताः समान-प्रज्ञाश्च सन्तः एकं मुख्यं गन्तारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यन्ति आभि-मुख्येन विविधं प्राप्तुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘अनेजदेकं मनसो जवीयः’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (ते. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीप्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनारात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽसृष्टम्’ (वृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

वि मे कर्णी पतयतो वि चक्षुर्वीरुदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णी । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णां कर्णौ वि पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुः इन्द्रियं वि पतयति विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके आहितं निहितं यत् बुद्ध्याख्यं तत्त्वम् इदमपि वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च दूर-आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यानं यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । मे मदीयं मनः च वि चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेखिन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं पस्वित् अहं

१. ख-श-न-भ-र-‘गच्छत्सु’ नास्ति । २. ख-श-जानाति । ३. ख-श-विश्वानरात्मकम् ।

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । वकिमु वनु किमु खलु संप्रति मनिये मनसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतृतये नोऽमर्त्योऽवतृतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ तमसि अन्धकारे तस्थिवांसं स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवाः अनमस्यन् नमस्कुर्यन्ति । कुतो हेतोः । भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः नः अस्मान् ऊतये ऊत्या रक्षणेन अवतु रक्षतु । पुनस्तत्किरादर्थार्थः ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तचं दशमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्पमाग्नेयम् । सप्तमी वैश्विका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिपुमः । तथा चानुक्रान्ते—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दोदमादीनि चत्वारि सुक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे ऋत्विज्यजमानाः ववः यूयं मन्द्रं मोदन् स्तुत्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुषु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोषसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषेण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता वसः अग्निः हि यस्मात् नः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमिलन्ययः ॥

तद्युष्टुमः पूर्वणीक होतृग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । युष्टुमः । पुरुअनीक । होतः । अग्ने । अग्निमग्निः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मे । ममताऽह्व । शूषम् । घृतम् । न । शुचिं । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे वृषमः दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल ह्योतः देवानामाह्लातः वअग्ने वअग्निभिः तवावयव-
भूतैरन्यैरग्निभिः सार्धम् वृधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् वमनुषः मनुष्यस्य स्तोत्रोः वतशु तं स्तोमं
शृण्वति शेषः । उ इति पादपूर्णम् । यं वस्तोमं स्तोत्रं वृक्षं सुखकरं वृत्तं वन पवित्राभ्याम्
उत्पृतं घृतमिव वृक्षं शुद्धम् वअस्मै अग्नये वमतयः मन्तारः स्तोतारः वममतेव । ममता नाम
ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव वपवन्ते पुनन्ति संस्तुवेन्ति दीपवजितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममिलन्वयः ॥

पीपाय श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशौचिर्ब्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपार्यः । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिभिः । चित्रशौचिः । ब्रजस्य । साता । गोमतः । दधाति ॥ ३ ॥

वसः^१ यजमानः वमर्त्येषु मनुष्येषु^२ मध्ये^३ वश्रवसा अन्नेन वपीपाय वर्धते वविप्रः मेधावी वयः
यजमानः वउक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि वददाश प्रयच्छति । वतं यजमानं वचित्रशौचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः वचित्राभिः आश्रयभूताभिः वऊतिभिः^४ रक्षाभिः^५ वगोमतः गोमिथुंस्तस्य वब्रजस्य गोष्ठस्य
वसाता सातौ संभजने वदधाति धारयति ॥

आ यः प्रगौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रगौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेदृशा । भासा । कृष्णध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

वकृष्णाध्वा कृष्णवर्मा वयः अग्निः वजायमानः प्रादुर्भवन् वउर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यां वदूरे-
दृशा दूरे दृश्यमानया वभासा दीप्तया वआ वप्रगौ आपूरयति सः वपावकः अग्निः वअध अनन्तरम्
वऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि वबहु वचित् बहूपि वतमः अन्धकारं वशोचिषा दीप्तया
वतिरः तिरस्तुर्वन् वददृशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रयिं मध्वंश्च यथा धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुर्वीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

न । नः । चित्रम् । पुरुवाजाभिः । ऊती । अग्रे । रयिम् । मध्वंस्तस्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुर्वीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

१. श-सोऽयम् । २. श-न-मध्ये; ज-त-र-मनुष्येषु । ३. ख-ज-त-न-अ-य-र-श- ऊतिभी
रक्षाभिः नास्ति ।

हे अग्ने वसवश्चन्द्रयः हविरिक्षणधनयुक्तेभ्यः वनः अस्मभ्यं वपुस्वाजाभिः बह्वैः उक्ती कृतिभिः रक्षणैः सह पवित्रं चायनीयं रथि धनं वपु क्षिप्रं भेदि देहि प्रयच्छ । चवाग्दो वक्ष्यमाणिन ससुख-
यार्थः । ये राक्षसा धनेन वश्रवसा अग्नेन वच सुवीर्यैभिः शोभनैर्वीर्यैश्च वन्यान् जनान् मनुष्यान्
अति अतिवायेन अभि सन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्र उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धा । अग्ने । उशन्यं । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरतऽर्वाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवी । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे अग्ने उशान् कासयमानस्त्वम् इमं पुरोवर्ति यज्ञं यागसाधनं वचनः हविरिक्षणमन्नं
वधाः देहि । स्वात्मनि धारय । यं च पुरोडाशादिकम् आसानः आसीन उपविशन् हविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः ते तुभ्यं स्वर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च भरद्वाजेषु कृषिषु
सुवृक्तिं सुपु दोषैर्वीजितां स्तुतिं दधिषे धारय । गध्यस्य । गध्यतिमिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य
प्राण्यस्य वाजस्य अन्नस्य सातौ संभजने निमित्तमृते अवीः तानृषीन् रक्ष च ॥

वि द्वेषासीनुहि वर्धयेकां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इकां । मदेम । शतहिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने द्वेषांसि द्वेषन् शत्रून् वि हनुहि विविधं गमय । इकां अन्नं चास्मदीयं वर्धय ।
वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः शतहिमाः शतं हेमन्तान् सर्वस्वान्
मदेम मोदेम तुष्टा भूयास्म ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षड्वचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमाशेषम् । अनुकल्प्यते च—
‘यजस्व यद्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नास्त्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्त्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रऽयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नास्त्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्त्याः ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाहूतः अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वम् इषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः
सन् वन इति संप्रत्यर्थे । संप्रति प्रयुक्तिं प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणां बाधकं

गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छन्नून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च यमित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च यनासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रसवौ वाश्विनौ यद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवाञ्च होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्धम् या ववृत्त्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अभ्रगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा^१ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं^२ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रऽतमः । नः । अभ्रक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने यत्वं यमर्त्येषु मनुष्येषु अन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामाह्वाता भवसि । कीदृशस्वम् । यमन्द्रतमः स्तुत्यतमः यनः अस्माकम् अभ्रक् अद्भुतधारमदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । दूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहुर्वाला । तया पावकया शोधयित्वा आसा आस्थेन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषा वोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाख्यां तन्वं तन् यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यज्यै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यज्यै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

यधन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ यधिषणा स्तुतिर्हे अग्ने यत्वे त्वां वष्टि कामयते । यचिद्धि इत्येतत् पावपुरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् यप्र यज्यै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं यजन्म प्रादुर्भावं यगृणते स्तुवते यजमानायेदग्भूतयजमानार्थम् । ययद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं यछन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-क्ष-तन-भ-र-वर्तमाने । २. ख-क्ष-न-भ-य-‘इत्यर्थः’ नास्ति । ३. श-धनहेतुभूता धनं लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युतस्त्वपाको विभावाग्रे यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अज्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । वि॒डभावा । अग्रे । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातहव्याः । अज्जन्ति । सु॒प्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः १सु १अदिद्युतत् । सुपु सोतते दीप्यते । कथंभूतः । १अपाकः । पाकः पक्त्वप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । १विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे १अग्रे स त्वम् १उरूची उरु विस्तीर्णमज्जन्त्यौ विस्तृते १रोदसी छावापृथिव्यौ १यजस्व हविषा पूजय । १आयुं १न मनुष्यमतिथि-मिव १यं १पञ्च १जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः १रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः १सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाग्नमग्निं नमसा अग्नेन हविलक्षणेन १अज्जन्ति सिञ्जन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृज्जे ह यन्नमसा बहिरावयामि सुगधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदर्ने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृज्जे । ह । यत् । नमसा । बहिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतवती । सु॒वृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदर्ने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

१यत् १ह यदा खलु १नमसा हविषा सह १अग्नौ अग्निसमीपे १बहिः १वृज्जे । वृजिश्छेदनायः । छिद्यते । आहित्य इत्यर्थः । १सुवृक्तिः सुपु दोषैर्वर्जिता १घृतवती घृतपूर्णा १सुक् १अयामि नियम्यते बहिष्यासाद्यते । तथा १पृथिव्याः भूमेः १सदर्ने स्थाने १सन्न हविरासादनार्थो वेदिः १अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं १यज्ञः १अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्ये १न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशक तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतृदेवेभिरग्रे अग्निभिरिधानः ।

रायः सन्नो सहसो वावसाना अति सस्सेम वृजनं नाहं ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पु॒रु॒ऽअनी॒क । होतः । दे॒वेभिः । अग्रे । अ॒ग्नि॒ऽभिः । इ॒धानः ।

रायः । स॒न्नो इति । स॒हसः । व॒वसा॒नाः । अति । स॒स्सेम । वृ॒जनम् । न । अ॒हं ॥ ६ ॥

हे १पुर्वणीक बहुज्वाल १होतः देवानामाह्वतः १अग्रे १देवेभिः देवैद्योतमानैरग्नैः १अग्निभिः त्वद्भूतिभूतैः सार्धम् १इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् १नः अस्मभ्यं १रायः धनानि १दशस्य

प्रयच्छ । हे षसहसः षसूनो बलस्य पुत्राग्ने षवावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं षवृजनं षन
शत्रुमिव षअंहः पापम् षअति षस्सेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः^१ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षडुचं द्वादशं सुक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्लेषम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राक्षसिस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सुनुः सहसः क्रतावा दूरात्स्वर्गो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सुनुः । सहसः । क्रतुऽर्वा । दूरात् । स्वर्गः । न । शोचिषा । ततान् ॥ १ ॥

‘ होता देवानामाह्वाता ’ बर्हिषः यज्ञस्य ‘ राट् राजा ’ अग्निः ‘ तोदस्य ’ तुद्यते तपसा पीड्यते
इति तोदो यजमानः । तस्य ‘ दुरोणे गृहे ’ मध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थम् । ‘ रोदसी द्यावापृथिव्यौ
‘ यजध्वै यष्टुम् । ‘ सः तादशः ’ अयं ‘ सहसः ’ सुनुः सहसस्पुत्रः ‘ क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान्
‘ अग्निः ’ सुयो ‘ न सूर्य इव ’ दूरात् दूरत एव ‘ शोचिषा तेजसा ’ ततान आतनोति विस्तारयति ।
‘ दूरवेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगज्जासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्तुर्वततिव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततुरुषो न जंहौ हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वतातऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसुधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

‘ द्यौः स्तोता ’ सर्वतातेव । इवशब्दः ‘ पूरकः । यजनामेतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तथायमाने यज्ञे ।
‘ यद्वा । सर्वशब्दात् स्वाधिकस्तातिल्लप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे ‘ यजत्र यष्टव्य ’ राजन् राजमानाग्ने
‘ अपाके प्राज्ञे ’ ध्वे ‘ यस्मिन् त्वे त्वयि ’ सु^२ अत्यन्तं ‘ नु क्षिप्रम् ’ आ ‘ यक्षत् आयजति हवींषि जुहोति
‘ त्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादशस्त्वं ‘ ततरुषो
‘ न तरिता सूर्य इव ’ जंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ ष्वन-
तरणयोः ’ इत्यस्मात् कसौ रूपं ततर्वाति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव
जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ‘ मघानि मंहनीयानि प्रशस्थानि ’ मानुषा मनुष्याणां^५
संवन्धानि ‘ हव्या हव्यानि हवींषि ’ यजध्वै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रामेमेत्यर्थः; झ-अतिक्रमेत्यर्थः; त२-अतिक्रामेत्यर्थः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-झ-भ-य-र-तद्वत् । ५. ख-झ-न-भ-य-मानुषाणां ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराद् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराद् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्य अग्नेः अरतिः गन्त्री ज्वाला तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती वनेराद् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः तोदो अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स द्वाध्वनि स्वर्गोऽन्तरिक्षे अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च अद्रोघो न अद्रोघघ्न्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ओषधीषु । ओषः पाक पशु धीयत् इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्त्रः केनाप्यवारीण्यश्च भवन् त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव चेतति चेतयति^२ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न श्रुपैरग्निः एवे दम आ जातवेदाः ।

द्रुवो वृन्वन् कृत्वा नावोऽस्रः पितेर्व जाययार्थि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरि । न । श्रुपैः । अग्निः । स्तुवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

द्रुऽअन्नः । वृन्वन् । कृत्वा । नावो । अस्रः । पितुऽईव । जाययार्थि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा अस्रः अग्निः अस्माकैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः एतरी^३ वन । एतरि गन्तरि^४ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा श्रुपैः सुखकरैः स्तोत्रैः दमे अस्मदीये यज्ञगृहे आ अभिमुख्येन स्तुते स्तुयते । अपि च द्रुवः । द्रुमः । स एवाश्वं यस्य स तथोक्तः । अत एव वृन्वन् वनानि संभजन् कृत्वा न क्रतुना आत्मीयेन^५ कर्मणा च अवा^६ गन्ता च^७ भवति । तत्र दृष्टान्तः । उअस्रः पितेर्व । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोजो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैः यज्ञवह्नियजमानैश्च जाययार्थि स्तुयते । जरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम्^८ ।

अर्ध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयार्ति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्ध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयार्ति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. झ-न-न-दावरूपे । २. ख- 'चेतयति' नास्ति; त-र-चितयति; न- चिन्तयति । ३. ख- एतरि तदुपरि; झ-एतरी न उपगन्तरि; झ-त-१-म-एतरि तदुपगन्तरि; त-र-एतरी तदुपगन्तरि; न- एतरि तद्वदुपगन्तरि । ४. ख-झ-त-न-म-र- 'आत्मीयेन' नास्ति । ५. च-वर्जिते तु 'च' नास्ति । ६. ख-झ-न-म-य-इदं रूपम् ।

१अत्र अस्मिहोके । २स्म इति पूरकः । ३अस्य अग्नेः ४भासः रश्मीन् ५पनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । ६यत् यदा ७वृथा अनायासेन ८तक्षन् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दृष्ट्वा ९पृथ्वीं विस्तीर्णाभिरण्यसुवम् १०अनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । ११यः अग्निः १२रथन्द्रः स्पन्दनवान् १३विषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव १४सद्यः शीघ्रं १५धवीयान् गन्तुतमो भवति । क इव । १६ऋणो १७न १८तायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः १९धन्व भरभूमिसतिक्रम्य २०राट् राजते । यद्वा । धन्वन्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिवायेनान्तरिक्षम् आक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्रे अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽग्निः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे १अर्वन् गन्तः २अग्ने ३सः तादृशः ४त्वं ५निदायाः निन्द्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । ६विश्वेभिः सर्वैः ७अग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः ८इधानः ९इध्यमानः १०सन् । ११रायः धनानि चास्मान् १२वेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविलक्षणानि धनानि वेषि कामयसे । १३दुच्छुनाः दुःखकारिणोः शत्रुसेनाः १४वि १५यासि च विविधं गमयसि च । वयं च १६सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः १७शतहिमाः शतैः संवत्सरान् १८मदेम मोदेम ॥ ११४ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति षट्च त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैलोक्यमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौमगान्यग्रे वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्य दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौमगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्य । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे १सुभग शोभनधन २अग्ने ३विश्वा विश्वानि सर्वाणि ४सौमगानि धनानि ५त्वत् स्वतः ६वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । ७वनिनो ८न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा ९रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव १०श्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशुसेवावरुण्ये’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-भ-स इधानः इध्यमानः; ज-क्ष-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-ज्ञ-श-त-न-भ-र-श-तसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रनृष्ये वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वाजः बलं च त्वत्तो व्येति । वदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि त्वत् एव व्येति । 'अग्ने' प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टि-
वृष्टेरक्षं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् वृद्ध्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां रीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि द्रुमवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । द्रुमवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः । वृषः^२ वनः अस्मभ्यं^३ रत्नं रमणीयं धनम् । आ वृषे आगमय प्रयच्छ ॥
' इष्णुं गतौ ' इत्यस्यैतद्रूपम् । हि इति पूरकः । द्रुमवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो
गन्ता वायुरिव क्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरेक्ष्यकर्मा । सर्वस्येक्षिषे । हे अग्ने मित्रो
न प्रमतिस्त्रायको देव इव बृहत् । महतः ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा क्षत्ता वसि । क्षदति-
रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरैः बहुलस्य वामस्य वननीयस्य
धनस्य च दाता भवसीत्यनुपपन्नः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्रे विप्रो वि पृणेर्भर्ति वार्जम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नष्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पृणेः । भर्ति । वार्जम् ।

यम् । त्वम् । प्रऽचेतः । ऋतऽजात् । राया । सजोषाः । नष्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्ने सत्पतिः सतां पालयिता सः पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं शर्वसा बलेन हन्ति ।
स च विप्रः मेधावी सन् पृणेः वणिजः पृतन्नाग्नोऽसुरस्य वा वाजम् अन्नं बलं वा वि भर्ति
विभुज्य हरति ॥ ' हृप्रहोर्भः ' इति भत्वम् ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम ।
तदर्थं जाताग्ने अपां नष्त्रा न पातयित्रा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना सजोषाः संगतः त्वं यं
पुरुषं शया ॥ चतुर्थर्थे तृतीया ॥ वनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्तै सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानद् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्रे धृत्ते धान्यं पत्यते वसुच्यैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निशितिम् । वेद्या । आनद् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वारम् । अग्ने । धृत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसुच्यैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-ज्ञ-त-भ-य-प्रापयित्रा;
न-र-पापयित्रा ।

हे सहस्रः सुनो बलस्य पुत्राग्ने ऽते तव ऽनिशिति तैक्ष्ण्यं ऽयः ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः
 ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽउक्यैः शस्त्रैः ऽयज्ञैः यजनसाधनैर्हविर्भिश्च ऽवेद्या वेद्यां यज्ञभूसौ ऽआनन्
 दप्रापयति ऽसः मर्तो हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽविश्वं सर्वम् ऽअरं पर्यासम् । वाशब्दश्चायं । ऽध्वान्यं च
 ऽप्रति ऽध्वते प्रतिधारयति । ऽवसव्यैः वसुभिश्च ऽपर्यते संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सुनो सहस्रः पुण्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । सुनो इति । सहस्रः । पुण्यसे । धाः ।

कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे सहस्रः सुनो सहस्रपुत्र अग्ने सुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि सौश्रवसा सुश्रवांसि शोभ-
 नान्यन्नानि ऽता तानि नृभ्यः शत्रुजनेभ्यः ऽआ आहृत्य ऽधाः अस्मासु धेहि । किमर्थम् । पुण्यसे
 पोषार्थम् । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिसुख्येन प्रयच्छ । शवसा बलेन
 युक्तस्त्वं भूरि बहुलं पश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं यत् पशुः अन्ने ऽवृकाय अदात्रे ऽजसुरये
 उपक्षपयित्रे ऽअरये शत्रवे ऽकृणोषि करोषि तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः २ ॥

वृषा सुनो सहस्रो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीभिर्भिरभि पुर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वृषा । सुनो इति । सहस्रः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । अग्नि । पुर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे सहस्रः सुनो अग्ने विहायाः । महशमैतत् । महस्त्वं नः अस्माकं वृषा वदिता
 हितोपदेष्टा भव । अपि च ऽतोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च ऽवाजि अन्नयुक्तं नः अस्मभ्यं ऽदाः देहि ।
 अहं स्तोता ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽगीभिः त्वद्विषयाभिः ३ ऽपूति कामानां संपूतिम् ऽअग्नि ऽअश्याम्
 अभिप्राप्नुयाम् । अन्यद्व्रतम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अशा यः’ इति षट्त्वं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमाग्नेयम् । षष्ठी शक्नो शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अशा य आनुष्टुभं शक्न्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे
 वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रेश्वतुर्वारिण्ये
 चतुरात्रेऽहोनि तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

१. श-पोषणार्थम् । २. श-अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । ३. ज-त्वद्विषयाभिः स्तुतिभिः ।

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूर्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिभिः ।

भसत् । तु । सः । प्र । पूर्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

यो ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअग्ना अग्नावग्निविषयं ऽदुवः परिचरणं ऽधियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं
 ऽधीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं ऽजुजोष सेवते आचरति ऽसः मर्त्यः ऽपूर्यः पूर्येषां मुख्यः सन् ऽनु क्षिप्तं
 ऽप्र ऽभसन् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । ऽअवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् ऽइषम् अर्घ्यं च ऽवुरीत
 वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशालभेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।

अग्निं होतारमिळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽस्तमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

ऽअग्निरित् अग्निरेव ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः^१ कश्चित् । ऽहि यस्मादेवं तस्मात् ऽवेधस्तमः
 विधातृत्वमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता ऽऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । ऽमनुषः मनुष्यस्य
 यजमानस्य ऽविशः प्रजाः ऋत्विग्लक्षणाः ऽहोतारं देवानामाह्वातारं तादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु यागेषु
 ऽईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽअर्यः अरैः शत्रोः ऽरायः धनानि ऽअवसे त्वस्तोतृणां रक्षणार्थं ऽनाना शत्रुसकाशात्
 पृथग्भूताः ऽस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । ऽआयवः मनुष्यास्ते
 च स्तोतारः ऽदस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं तूर्वन्तः हिंसन्तः ऽव्रतैः त्वदेवत्यैर्यागैः ऽअव्रतं व्रतविरोधिन्^१
 च पुरुषं ऽसीक्षन्तः सोढुमभिमवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-म-य-र- नान्यः^१ नास्ति । २. ख-ग-घ-१-झ-झ-त-न-म-य-र-श-व्रतविरोधिन्
 यागविरोधिन्म् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सुम्ऽचाक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामाप्त-
व्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् वृत्तीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलात् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वानां निदो देवो मर्तमुच्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वानां । निदः । देवः । मर्तम् । उच्यति ।

सहवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिपुण्ययुक्तः अग्निः विद्वानां ज्ञानेन युक्तः सन्
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उच्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्त^१
तं हविष्मन्तं यजमानमुरुच्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्रे वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहोसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्रे । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहोसि । दुऽहता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिपुण्ययुक्ताग्रे द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुदुर्तिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेनेतूनस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम् ; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम् ; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भार्यं विद्यते (ऋ. सं. ६. २. ११) ।

त्वय्यसादात् द्वेष्टुन् पापानि तत्कलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च
तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षभागेयम् ।
आदौ नव जगत्स्यस्तृतीयापठ्यौ तु शक्यैतिशक्यौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुप्पञ्चदशी बृहती दशम्याद्याः
पञ्च षोडशेकोनविंशो चिति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमम् त्वैकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं
प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदशौ शक्यौ षष्ठ्यतिशक्यनुष्टुप्पञ्चदश्या उपान्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये
कृतावाधिनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुपवृधमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुपवृ-
धमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिमुपवृधं विश्वासां विशां पतिमृज्जसे गिरा ।

वेतीद्विवो जनुषा कच्चिदा शुचिज्योर्विचदत्ति गर्भे यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उपःऽउपवृधम् । विश्वासां । विशाम् । पतिम् । मृज्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्यत्ययः ॥ वइमसु इममेवाग्निं
वगिरा स्तुत्या वसु वक्रजसे सुष्टु प्रसाधय । ‘वक्रजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् ।
वअतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । वउपवृधम् उपसि प्रबुद्धं वविश्वासां सर्वासां
वविशां प्रजानां वपतिं पालयितारम् । वजनुषा जन्मना स्वत एव वशुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः
वकच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले वदिवः बुलोकात् वा ववेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधये-
त्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः वगर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भेवद्वर्तमानः । यद्वा । सावाप्रथिव्योर्गर्भभूतः
सन् यत् हविः वअच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् वज्योविचत्
चिरकालम् वअस्ति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिपम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वशोचिपम् ।

सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिऽग्निः । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतौ अरण्यं वसुधितं सुष्टु निहितम् वईड्यं स्तुत्यम् वऊर्ध्वशोचिपम् उच्छ्रिततेजस्कं वयम्
अग्निं त्वां वमित्रं न मित्रमिव सखिभूतमिव वभृगवः महर्षयः वदधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वदभुत महन्नमे वसः तादशः वत्वं वीतहव्ये पुतस्संज्ञ ऋषौ वसुप्रीतः सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यतः
वद्वेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैः महयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सुनो सहसो मर्त्येष्वाम छर्दिर्धच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सुनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।

छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सप्रथः । भरद्वाजाय । सप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादशः वअवृकः बाधकरहितः वत्वं वदक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता वभूः
भवसि । तथा वपरस्य विप्रकृष्टस्य वअर्यः अग्नेः शत्रोः वअन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः
वरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे सहसः वसूनो वसप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये वभरद्वाजाय संभृतहविलक्षणज्ञाय ववीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हवियेन तादशाया भरद्वाजा-
येति वा योज्यम् । वरायः^१ धनानि वछर्दिः गृहं वआ वयच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्थो^२ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिर्मिहव्यवाहमरतिं देवमृजसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुऽअध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिऽग्निः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋजसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं वसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः वहव्यवाहं हविषां वोढारं वदेवम् वअग्निम्
वऋजसे प्रसाधय । कीदृशम् । द्युतानं दीप्यमानं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
वस्वर्णं स्वर्गस्य नेतारं वमनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे वहोतारं देवानामाह्वतारं वस्वध्वरं शोभनयज्ञं
वविप्रं वन मेधाविनं विपश्चितमिव वद्युक्षवचसम् । दीक्षेर्निवासभृतं द्युक्षम् । तादशावाक्योपेतम्
वअरतिम् अर्थं स्वाभिन्नम् ॥

१. ख-झ-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्थो (ख-झ-र-२'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिर्गृहं चायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्थो ।

पावकया यश्चितर्यन्त्या कृपा क्षामन्तुरुच उपसो न भानुना ।

तूर्वेन्न यामचेतश्च नू रण आ यो घृणे न तत्तृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितर्यन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उपसः । न । भानुना ।

तूर्वेन् । न । यामन् । एतश्च । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । तत्तृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

यः अग्निः पावकया शोधयित्वा चितर्यन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या कृपा दीप्त्या वक्षामन् भूयः वरुचे दीप्यते । उपसो न भानुना । यथोपसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संग्रामे तूर्वेन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इव एतश्च एतसंज्ञकस्य ऋषेः रणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं यः अग्निः नु क्षिप्रम् आ घृणे आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्यं पस्तृधानम्' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च तत्तृषाणः तृपितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः अजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृजस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियं प्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो ग्रीभिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनन्ते हि वार्यं देवो देवेषु वनन्ते हि नो दुर्वः ॥ ६ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियमऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनन्ते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनन्ते । हि । नः । दुर्वः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः वः यूयं प्रियं प्रियम् अत्यन्तं प्रियं वः युष्माकम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं गृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् अग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधा समिन्धनेन समिद्धिर्वा दुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सस्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च वः यूयम् अमृतम् अमरणमग्निं ग्रीभिः स्तुतिभिरुपेत्य विवासत परिचरत । हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः वार्यं वरणीयं समिधादिकं वनन्ते संभजते । हि यस्माच्च देवेषु मध्ये देवः अग्निः नः अस्माकं दुवः परिचरणं वनन्ते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्य निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—
'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति^१ ॥

१. न-इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शब्दे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च-समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. १. ५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुभ्रैरिमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्^१ईद्धम् । अग्निम् । सम्^२द्धा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।
विप्रम् । होतारम् । पुरु^३वारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुभ्रैः । ईमहे । जातवेदसम् ॥ ७ ॥

१ समिद्धं सम्यग्दीप्तम् २ अग्निं समिधा समिन्धनहेतुभूतया ३ गिरा स्तस्या ४ गृणे स्तोभिः । यद्वा । समिधा समिद्धिर्दीप्तभिः समिद्धं सम्यग्दीप्तम् । अपि च ५ शुचिं स्वयं शुद्धं ६ पावकं सर्वेषां शोधकं ७ ध्रुवं निश्चलं तमसिम् ८ अध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा ९ विप्रं मेधाविनं १० होतारं देवानामाह्वारं ११ पुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् १२ अद्रुहम् अद्रोगधारं सर्वेषामनुकूलं १३ कविं क्रान्तदर्शिनं १४ जातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं १५ सुभ्रैः सुखकरैः स्तोत्रैः १६ ईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयाथै तृतीया । सुभ्रानि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासंश्च मतींसश्च जागृविं विभुं विशपतिं नमसा नि पेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेयुगे । हव्य^१वाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मतींसः । च । जागृविम् । वि^२सुम् । विशपतिम् । नमसा । नि । पेदिरे ॥ ८ ॥

हे ३ अग्ने ४ त्वां ५ देवासः देवाः ६ च ७ मतींसः मनुष्याः ८ च ९ दूतं १० दधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । ११ अमृतम् अमरणं १२ युगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये १३ हव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं १४ पायुं पालयितारम् १५ ईड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा १६ जागृविं जागरणशीलं १७ विशुं व्यासं १८ विशपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं १९ नमसा नमस्कारेण हविल्लक्षणत्वेन वा २० नि २१ पेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूर्पन्नश्च उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

वि^१भूर्षन् । अग्ने । उभयाँ । अनु । व्रता । दूतः । देवानां । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सु^२मतिम् । आ^३वृणीमहे । अर्धं । स्म । नः । त्रि^४वरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे ५ अग्ने ६ उभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च ७ विभूर्षन् विशेषेण भूषयन् अलङ्कुर्वस्वम् ८ अनु ९ व्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु १० देवानां ११ दूतः सन् १२ रजसी द्यावापृथिव्यौ १३ समीयसे संचरसि । देवानानेतुं बुद्धिं गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किंच १४ यत् यस्मात् १५ ते तुभ्यं त्वदर्थं

१धीतिं कर्म १सुमतिं शोभनां स्तुतिं च १आवृणीमहे वयं संभजामहे १अथ अतः कारणात् १त्रिवरुधः
त्रिस्थानस्त्वं १नः अस्माकं १शिवः सुखकरः १भव । १स्म ह्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोराम्ये कृतौ त्रैलुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्याः षट्चः । सूत्रितं
च—'तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वश्चमर्विद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निरमृतैषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअश्वम् । अविद्वांसः । विदुःऽतैरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतैषु । वोचत् ॥ १० ॥

१अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं १विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं १तम् अग्निं १सपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । १सुप्रतीकं शोभनाङ्गं १सुदृशं शोभनदृष्टारं १स्वच्छं सुदृग्धन्तं गच्छन्तम् । किंच १सः तारुणाः
अग्निः १यक्षत् देवान् यजतु । १विश्वा सर्वाणि १वयुनानि । ज्ञाननामेतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्याग्र्यर्थजातानि १विद्वान् जानन् १अग्निः १अमृतैषु मरणरहितेषु देवेषु १हव्यम् अस्मदीयं हविः
१प्र १वोचत् प्रववीतु । पुष्पदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपिर्षि यस्त आनदुवयै शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमितृष्णक्षि शर्वसा त राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपिर्षि । यः । ते । आनद । कुवयै । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उत्ऽईतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शर्वसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १तं पुरुषं १पासि रक्षसि । १उत अपि च १तं १पिपिर्षि कामैः पूरयसि । १यः पुरुषो हे
१शूर शौर्यवज्रमे १कुवयै क्रान्तदर्शनाय १ते तुभ्यं त्वदर्थं १धीतिं कर्म स्तुतिं वा १आनदं प्राप्नोति ।
यद्वा । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानदं प्रापयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि^२ च १यज्ञस्य यागस्य १वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा १निशितिं १वा । निशितिः
संस्कारः । तं वा १उदितिम् उद्गमनं १वा आनदं प्रापयति १तमितृ तमेव १शर्वसा बलेन १पृणक्षि
पूरयसि । १उत अपि च १राया धनेन पूरयसि^३ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वयं नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रुयिः स्पृहयार्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अग्नि । एतु । पाथः । सम् । रुयिः । स्पृहयार्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

१. ज्ञ-त-य-शोभनं द्रष्टारम् । २. घ-श-उतापि । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-न-भ-य-र- च पूरयसि;
घ-त-२-आपूरयसि

हे ऽअग्ने ऽस्वँ ऽवनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्मान्नक्ष । हे ऽसहसावन् बलवन्नमे
 ऽस्वसु स्वमेव ऽनः अस्मान् ऽववद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा त्वां ऽध्वरमन्वन् ध्वंसनवन् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्ने ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । ऽस्युहवाय्यः स्युहणीयः ऽसहन्ती
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

च्यूकहे दशरात्रे पञ्चमेऽह्न्याग्निमास्ते 'अग्निहोता' इति तुचो जातवेदसुनिविद्वानीयः ।
 सूत्रितं च—'अग्निहोता गृहपतिः स राजेति तिलः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निहोता गृहपतिः स राजा हव्यवाळभिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । आश्विनचास्त्रस्यैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्निहोता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतवा ॥ १३ ॥

१ होता देवानामाह्वता २ राजा राजमानः ३ सः ऽअग्निः ४ गृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ५ विश्वा विश्वानि सर्वाणि ६ जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ७ जातवेदाः जातप्रज्ञः सन्
 ८ वेद वेत्ति जानाति । ९ यः अग्निः १० देवानाम् इन्द्रादीनाम् ११ उत अपि च १२ मर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये १३ यजिष्ठः अतिशयेन यथा भवति १४ ऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् १५ सः अग्निः १६ प्र
 १७ यजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यद्य' इति दशैर्पूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यद्य विशो
 अध्वरस्य होतरिखनवानं यजति' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने यद्य विशो अध्वरस्य होतुः पार्वकशोचे वेष्टं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गृह्व्या वह यविष्ठ या ते अय ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अय । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पार्वकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अय ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य १ होतः यज्ञस्य निष्पादक २ पार्वकशोचे शोधकदीप्ते पूर्वभूत हे ऽअग्ने ३ अय अस्मिन्
 काले ४ विशः मनुष्यस्य यजमानस्य ५ यत् कर्तव्यं तत् ६ वेः कामयस्व । ७ हि यस्मात् ८ त्वं ९ यज्वा
 देवानां यथा भवसि तस्मात् १० ऋता ऋते यज्ञे ११ यजासि देवान् यज । अपि च १२ महिना महिन्ना स्व-
 माहात्म्येन १३ यत् यस्मात् १४ वि ऽभूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे १५ यविष्ठ युवतमाग्ने १६ ते
 तुभ्यं स्वर्ग्यम् १७ अय इदानीं १८ या यानि हव्यानि जुहुमस्तानि १९ हव्या हव्यानि हवींषि २० वह । स्वकीयां
 स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वां दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मधवन्वाजसातावमे विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वै ।

अव । नः । मधवन् । वाजसातौ । अमे । विश्वानि । दुःइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अमे ऽसुधितानि सुनिहितानि^१ वेद्यामासादितानि ऽप्रयांसि अन्नानि हविल्लक्षणाणि^२ ऽअभि ऽख्यः अभिपश्यसि । ऽहि पूरकः । तादृशं^३ त्वां^३ ऽरोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् ऽयजध्वै यष्टुं ऽनि ऽदधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे ऽमधवन् ऽअमे ऽनः अस्मान् ऽवाजसातौ संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते ऽअव रक्ष । वयं च ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि दुःखानि ऽतरेम अतिक्रमेम । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १५ ॥

अग्निप्रणयने 'अमे विश्वेभिः' इत्येषानुवक्तव्या^४ । सूत्रितं च—'अमे विश्वेभिः खनीक देवैरित्य-ध्वेचं आरमेत्' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अमे विश्वेभिः खनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अमे । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे ऽखनीक सुज्वाल ऽअमे ऽविश्वेभिः विश्वैः सवैः सह ऽऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं ऽयोनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं ऽप्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं ऽसीद उपविश । कीदृशं योनिम् । ऽकुलायिनम् । कुलायो नीदम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—'कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुद्वारवाः परिधयो गुग्गुलुणांस्तुकाः सुगन्धितेजमानाः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । ऽघृतवन्तं व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं ऽसवित्रे हविषां प्रेरयित्रे ऽयज-मानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य ऽयज्ञं ऽसाधु आज्ञेन ऽनय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्यन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयुन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्वऽवत् । अग्निम् । मन्यन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-श-सुधितानि । २. त-य-हविल्लक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वां तादृशम् ; झ-त्वा तादृशम् ; न-र-त्वा त-दृशं त्वाम् ; श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-झ-न-भ-श-इत्येषानुवाक्या ।

वधेयसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः । वृहम् इक्ष्यमानं । स्वं तं पूर्वोक्तगुणम् । अग्निम् । अथर्ववत्
 यथाथर्वोऽथ ऋषिः पुरामशात् तथा । मन्यन्ति मन्त्रान्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । । अङ्गुयन्तम् ।
 कुस्तितामङ्गनं गमनम् । अङ्गु । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गल्येतस्ततः पलायमानम् । अमूरम् । अमूदं । यम्
 अग्निं । श्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम् । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशात्
 । आनयन् । आगमयन् । तं मन्यन्तीत्यन्वयः १ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतां क्रतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । क्रतावृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने । सर्वताता सर्वैस्तायमाने यज्ञे मध्यमानस्त्वं । जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । । देववीतये
 देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्या । इन्द्रस्य यजमानस्य । स्वस्तये अविनाशार्थम् ।
 जनिष्वा च । अमृतान् मरणरहितान् । क्रतावृधः यज्ञस्य वर्धयितृन् । देवान् । आ । वक्षि आवह ।
 तदनन्तरं तेषु । देवेषु अस्मदीयं । यज्ञं । पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । समऽह्वा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे । गृहपते यज्ञानां पालक । अग्ने । जनानां प्राणिनां मध्ये । वयमु वयमेव । त्वा त्वां । समिधा
 समिन्धनेन । बृहन्तं महान्त्म् । अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् । नः अस्माकं । गार्हपत्यानि
 गृहपतिस्त्वानि । अस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्चयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्चैरुपेतः
 शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि
 च । नः अस्मान् । तिग्मेन तीक्ष्णेन । तेजसा । सं । शिशाधि सम्पङ्क्तिश्च सम्पक् तीक्ष्णीकुरु ।
 संयोजयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'स्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशच्च प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-
 स्यापमाशेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री । 'पट्कससकाष्टकाः सा वर्धमाना' इत्युक्तलक्षणोपे-
 तत्वात् । सप्तविंशत्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्निं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभी । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्'
 इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशच्चो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते— 'स्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायत्रं वर्ध-

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-अङ्गुः । २. मध्यन्तीत्यन्वयः । ३. ख-न-भ-तथानुक्रम्यते; श-तथा
 चानुक्रान्तम् ।

मानाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वं चान्ये' इति । प्रातरनुवाकाश्विनवाख्योराश्रेणे कर्तौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्रः कच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उक्तमा उद्धरेत्' (आथ. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्यामिसास्ते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्-द्वानीमाद्याः षड्भ्यः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आथ. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिक्षानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां संवन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं मानुषे मनोः संवन्धिनि मानुष्ये यजने यजमाने देवेभिः देवैः हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिर्ध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्नक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने यसः त्वं नः अस्माकम् अध्वरे यज्ञे मन्द्राभिः मदकारीभिः स्तुत्याभिर्वा जिह्वाभिः उवालाभिः महः सहतः देवान् यज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यामिन्द्रादीन् वा आ वक्षि आवह । ततः यक्षि यच यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या 'वेत्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आथ. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधः विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन् देव दानादिगुणयुक्त अग्ने त्वं यज्ञेषु दशपूर्णमासादियोगेषु अध्वनः महामार्गान् पथश्च क्षुद्रमार्गाश्च अञ्जसा आज्ञेन वेत्थ जानासि । हि यस्मादेवं तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् अष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अर्धं द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अर्धं । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^१त्वां ^२भरत दौष्यन्तिरेतसंज्ञो राजा ^३वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमसम् । तद्वद्भिः
ऋत्विग्भिः सह ^४द्विधा द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ^५भुजं सुखमुद्दिश्य ^६ईळे स्तुत-
वान् । स्तुत्वा च ^७यज्ञियं यज्ञाहं ^८त्वां ^९यज्ञेषु । तृतीयायै सप्तमी । यज्ञैः ^{१०}ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम्
उभयविधं ^{११}सुखं प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वम् ^२इमा इमानि दृश्यमानानि ^३पुरु पुरुणि बहूनि ^४वार्या वार्याणि वरणीयानि
संभजनीयानि धनानि ^५दिवोदासाय ^६सुन्वते । तुसोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवो-
दासाख्याय ^७राज्ञे प्रादास्तथा ^८दाशुषे हवींषि दत्तवते ^९भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह्ना दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

^१अमर्त्यः अमरणधर्मः ^२त्वं ^३दूतः भूत्वा ^४दैव्यं देवसंबन्धिनं ^५जनम् ^६आ ^७वह अस्मद्यज्ञ
आनय । किं कुर्वन् । ^८विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ^९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^{१०}शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्याः^१ मर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवं द्योतमानं ^३त्वां ^४स्वाध्यः शोभनाध्यानाः ^५मर्तासः मनुष्याः ^६देववीतये देवानां
तर्पणार्थं यज्ञेषु ^७ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । समऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१तव ^२संदशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य आसक्तं तेजः ^३प्र ^४यक्षि प्रयजे ।
प्रकर्षेण पूजयामि । ^५उत अपि च ^६सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ^७क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा
पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वन्ये ^८विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ^९कामिनः स्वदनुग्रहात्सैतैः कामैः
उपेताः सन्तः ^{१०}जुषन्त । स्वदीर्घं संदशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-घ-भ- च अध अथ । २. ग-घ-१-उभयविधसुखम्; ङ-ङ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-
घ-दिवोदासाय; ङ-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. ङ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-ङ-शोभन-
ध्यानाः; ङ-र-शोभनाध्यानाः; ङ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुहितो वहिरासा विदुष्टरः । अग्रे यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुः । सहितः । वहिः । आसा । विदुः । ष्टरः । अग्रे । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽहोता होतृत्वेन ऽमनुहितः मनुनाहितोऽसि । ऽआसा आस्थेनास्यभृतया ज्वालया ऽवह्निः हविषां वोढा ऽविदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं ऽदिवः शुभोक-संबन्धिनीः ऽविशः दैवीः प्रजाः ऽयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये गृणान ईंकेऽभ्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १.२) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मियः संसर्गोऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्रे । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे ऽअग्रे त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ऽवीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच ऽहव्य-दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । ऽगृणानः स्तुयमानस्त्वं ऽबर्हिषि आस्तांषेर्दमे ऽहोता सन् ऽनि ऽसत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वां समिद्धिरङ्गिरो धृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित् । ऽर्मिः । अङ्गिरः । धृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गरूप वाङ्गिरसः पुत्र वामे ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽत्वा त्वां ऽसमिद्धिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः ऽधृतेन आज्येन च ऽवर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे ऽयविष्ठय युवतमग्निं ऽबृहत् महदव्यस्तं ऽशोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ऽपृथु विस्तीर्णं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं ऽबृहत् महत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्येपितं धनं ऽनः अस्मान् ऽअच्छ ऽविवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्- 'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतद्वाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अशिमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनुच्यते । सूत्रितं च—'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्थं चै शिष्टाग्नेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अर्थर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे ऽग्ने ऽअथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः ऽत्वां ऽपुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ ऽनिरमन्थत । अरण्योः सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । ऽमूर्ध्नः मूर्ध्वद्वारकात् ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतः ऽवाघतः बाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजावतिभूमिमप्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशाब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञात—'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दुर्विः पुत्र ईधे अर्थवर्णः । वृत्रहर्णं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अर्थवर्णः । वृत्रऽहर्नम् । पुरम्ऽदरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणः ऽतमु तमेव त्वाम् ऽअर्थवर्णः ऽपुत्रः ऽदध्यङ् एतत्संज्ञः ऽऋषिः ऽईधे दीपितवान् । कीदृशम् । ऽवृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं ऽपुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम । ईधे । दस्युहन्ऽतमम् । धनम्ऽजयम् । रणेऽरणे ॥ १५ ॥

ऽपाथ्यो^२ ऽवृषा नाम कश्चिदृषिः^३ ऽतमु^४ तमेव ऽत्वा त्वां हे अग्ने ऽसमीधे^५ समैन्ध^६ समदीपयत् । कीदृशम् । ऽदस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं ऽरणेरणे युद्धे युद्धे ऽधनंजयं धनानां जेतारम् ॥ ॥ २३ ॥

उक्त्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एहू पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियाणुरूपौ (आश्व. श्रौ. ६. १) । आभिष्टविकेपूक्त्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियाणुरूपौ । आभिष्टविकेपूक्त्येषु सूत्रितं च—'एहू पु ब्रवाणि त आभिरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टानुत्तराज्यभागस्य 'एहू पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एहू पु ब्रवाणि त इत्यामेयावाज्यभागौ' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

१. ख-म-यं-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-म-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम कश्चिदृषिः; घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषिः स्तौति । ३. ख-श-त-न-भ-य-र-एवंगुण (गुणः-त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वां समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे; ज-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां समीधे । ४. ख-श-म-र-समैन्धत; घ-श-साधु; न-समैन्धत ।

एद्यु वु ब्रवाणि तेऽग्र इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्रे । इत्या । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे अग्रे वृहि आगच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं वगिरः स्तुतीः इत्या इत्यस्येन प्रकारेण वसु सुष्टु व्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः श्रग्वित्यर्थः । वउ इत्येतत्पूरकम् । इतराः असुरैः कृताः स्तुतीः श्रग्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— 'अग्र इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः' (ऐ. ब्रा. ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् एभिः एतैः इन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र कं च ते मनो दक्षं दधसु उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । कं । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्रे ते तव मनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं यत्र यस्मिन् देशे वक वच कस्मिंश्चिजमाने वर्तते तत्र तस्मिन् यजमाने उत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं दक्षं बलकरमन्नं वा दधसे धारयसि । तथा सदः स्थानं च कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्वमक्षिपद्बुधमेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्वम् । अक्षिपत् । बुधत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्रे ते त्वदीयं पूर्वं पूरकं तेजः वक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं नहि वधुवत् न भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे नेमानां वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । अथ अतः कारणात् बुधः अस्माभिर्वजमानैः कृतं परिचरणं वनवसे संभजस्व ॥

आश्रिरंगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रहा । पुरुचेतनः । दिवः । दासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयम् अग्निः आ अगामि । अस्माभिः^२ स्तुतिभिरभ्यगम्यते^३ । कीदृशः । भारतः हविषां भर्ता दिवोदासस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता पुरुचेतनः पुरुषां बहुनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । सत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महित्वना ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्वग्निः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महि-
स्वना महस्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रथि धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं
पृथिव्यां विद्यमानं रथि^१ धनम् १अति^२ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महिस्वना महस्वेन
तेजसा १वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तुतः केनाप्य-
हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयतां । बृहत्तन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । सप्तऽयता । बृहत् । तन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन नवीयसा नवतरेण
१द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यग्व्यामुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १तन्थ
विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानरूपाना कृत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय १वेधसे विधात्रे
१अग्नये १स्तोमं स्तोत्रे १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्भोता क्विक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । भोता । क्विक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खल्वग्निः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १भोता
देवानामाह्वाता १क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्
कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां १दूतः ।
सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजानां शुचिर्व्रतादित्यान्मारुतं गुणम् । वसो यक्षीह रोदेसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदेसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजानां राजमानौ १शुचिर्व्रता शुचिकर्माणां मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः
पुत्रान् धात्रादीन् १मारुतं १गुणं मरुतां सर्वं च १रोदेसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो
वासकास्ते १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-धनम् । २. झ-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. य-यागादयः ।
४. ख-भ- स त्वम् ; घ-श-त्वम् ; ज-सन् । ५. घ-भवसि ।

वर्षीं ते अग्ने संदष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वर्षीं । ते । अग्ने । समऽदष्टिः । इषऽयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअमृतस्य मरणरहितस्य ऽते तव ऽसंदष्टिः दीप्तिः
 ऽवर्षी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सा ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽइषयते । इषमन्नमिच्छति^१ ।
 ददातीत्यर्थः^२ ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वृन्वन्तुसुरेकर्णाः ।

मर्ते आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दा । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वृन्वन् । सुऽरेकर्णाः । मर्तैः । आनाश । सुऽवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ऽअद्य इदानीं ऽक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ऽवृन्वन् संभजन् ऽदाः हवीषि
 दाता यजमानः ऽश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः ऽअस्तु । ऽसुरेकर्णाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः ऽमर्तैः
 मनुष्यः ऽसुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिं च ऽआनाश व्याप्नोतु । तव^३ सर्वदा स्तोता^४ भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वृन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वृन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ऽते^५ स्तोतारः ऽत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव
 ऽइषयन्तः इषमात्मन इच्छन्तः^६ सन्तः ऽविश्वं सर्वम् ऽआयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा
 शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा ऽअर्यः अरीनभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चित्
 शत्रुसेनाः ऽतरन्तः अतिक्रामन्तः ऽअर्यः अभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चन शत्रुसेनाः ऽवृन्वन्तः हिसन्तश्च
 भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विभ्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-‘मिच्छते । २. घ-श-‘ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वस्तोता; श-तत्सर्वदा स्तोता ।
 ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘ते’ नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति; श-ज्ञ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इष्यन्तः ।

अयम् अग्निः वृत्तिमेतन्तीक्षणेन वृत्तिचिषा तेजसा वृत्तिश्वं सर्वम् अग्निमग्निम् अन्तरं राक्षसाविकं
वृत्तिं वृत्तिस्तन् निहन्तु । अपि च वृत्तिः अस्मभ्यम् अग्निः वृत्तिं धनं वृत्तिनो ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुकृतो ॥ २९ ॥

सुवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातवेदः । विचर्षणे । जहि । रक्षांसि । सुकृतो इति सुकृतो ॥ २९ ॥

हे वृत्तिजातवेदः जातप्रज्ञानं जातधनं वा वृत्तिचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे वृत्तिवीरं शोभनवीरं पुत्र-
पौत्रादिभिस्तेषां वृत्तिं धनम् वृत्तिं वृत्तिमाहर । तथा हे वृत्तिसुकृतो सुकर्मज्ञमे वृत्तिं रक्षांसि च वृत्तिजि विनाशाय ॥

त्वं नः पाहंसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वम् । नः । पाहि । अहंसः । जातवेदः । अघायतः । रक्षः । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

हे वृत्तिजातवेदः त्वं वृत्तिः अस्मान् अहंसः पापात् पाहि रक्ष । तथा हे वृत्तिब्रह्मणस्कवे स्तुति-
रूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयितः शब्दयितरमे । अग्निहिं शब्दयुत्पादयति । तथा च स्मर्यते—‘मनः
कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् । मास्तस्तूरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्’ (पा. शि. ६-७)
इति । तादृशमे वृत्तिअघायतः अघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च वृत्तिः अस्मान् वृत्तिरक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्रे दुरेव आ मर्तो वृधाय दारोति । तस्मान्नः पाहंसः ॥ ३१ ॥

यः । नः । अग्रे । दुरेव । आ । मर्तः । वृधाय । दारोति । तस्मात् । नः । पाहि । अहंसः ॥ ३१ ॥

हे वृत्तिअग्रे दुरेवः दुष्टाभिप्रायः वृत्तिः मर्तः मनुष्यः वृत्तिवृधाय स्वस्यानुवृधाय वृत्तिः अस्मान् वृत्ति
वृत्तिदोषं अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः । वृत्तिस्मात् मनुष्यात् वृत्तिअहंसः पापाच्च वृत्तिः
अस्मान् वृत्तिपाहि रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वम् । तम् । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुष्कृतम् । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे वृत्तिदेव श्रोतमानाग्ने त्वं तं वक्ष्यमाणं वृत्तिदुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं वृत्तिजिह्या ज्वालय
वृत्तिपरि बाधस्व सर्वतो जहि । वृत्तिः मर्तः मनुष्यः वृत्तिः अस्मान् वृत्तिजिघांसति हन्तुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्रे वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

भरद्वाजाय । सप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य । अग्रे । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे ऽसहस्य शत्रूणां अभिवितः ऽअग्ने ऽभरद्वाजाय मल्लसृषये ऽसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं
 ऽशर्म सुखं गृहं वा ऽयच्छ देहि । तथा ऽवरण्यं वरणीयं ऽवसु धनं च^१ देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि
 जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र
 वृधन्वन्तो पुष्टिग्रन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैवैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेय-
 स्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रहृद शयंहिति
 विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्वद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समऽसिद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः ऽद्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तृणामिच्छन् यद्वा हविलेक्षणं धन-
 मात्मन इच्छन् ऽअग्निः ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा ऽजङ्घनत् भृशं हन्तु ।
 कीदृशोऽग्निः । ऽसमिद्धः सन्मग्दीप्तः अत एव ऽशुक्रः शुक्लवर्णः ऽआहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥

गर्भे मातुः पितृष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्नुतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां मूर्खौश्चाभिधीयते । 'द्यौर्वै^२ पिता पृथिवी माता' (क्र. सं. १. १९१. ६)
 इति श्रुतेः । ऽमातुः भूम्याः ऽगर्भे गर्भस्थाने मध्ये ऽअक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने ऽविदिद्युतानः
 विशेषेण दीप्यमानः ऽपितुः ऽपिता ब्रुलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः ऽऋतस्य
 यज्ञस्य ऽयोनिम् उत्तरवेद्याख्ये धिण्यम् ॥ ससम्यर्थे द्वितीया ॥ ऽआ ऽसीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यदीदर्यदिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदर्यत् । दिवि ॥ ३६ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽविचर्षणे विशेषेण द्रष्टः ऽअग्ने ऽप्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ऽब्रह्म
 अन्नम् ऽआ ऽभर आहर । यत् ब्रह्म ऽदिवि ब्रुलोके ऽदीदर्यत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते
 तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंदशम् प्रयस्वन्तः सहऽकृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदशम् । प्रयस्वन्तः । सहऽकृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे ऽसहस्क्रुत सहसा बलेनोत्पन्न ऽअग्ने ऽप्रयस्वन्तः हविलक्षणाच्चवत्सो वयं ऽरण्यसंहसो^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा ऽत्वा त्वाम् ऽउप प्रति ऽगिरः स्तुतीः ऽससृज्महे विस्वजामः उच्चारयाम
इत्यर्थः ॥

उपच्छायाभिर्व धृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यऽसंहसः ॥ ३८ ॥

उप । छायाम् ऽईव । धृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यऽसंहसः ॥ ३८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहिरण्यसंहसः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा ऽधृणेः दीप्तस्य ऽते तव
ऽशर्म शरणमाश्रयणम्^२ ऽउप ऽअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । ऽछायाभिर्व । यथा वर्मार्ताः
संतसाश्छायासुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रद्व' इति याज्या सायंकालीनस्य ह्वेवैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनय उग्रद्व शर्यहा' (आश्व. श्री. ४. ८) इति ॥

य उग्रद्व शर्यहा तिम्मशृङ्गो न वंसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रऽईव । शर्यऽहा । तिम्मऽशृङ्गः । न । वंसंगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः अग्निः ऽउग्रद्व उद्गूणबलो धन्वीव ऽशर्यहा शर्यैवाग्नेः^३ शत्रूणां हन्ता ऽतिम्मशृङ्गो ऽन
ऽवंसंगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्वृषभ इव हे ऽअग्ने स त्वं ऽपुरः आसुरीस्तिक्ष्णः पुरीः ऽरुरोजिथ
भग्नवानसि । 'रुरो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकवेनावस्थानादग्निः पुराणि
भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमग्नये जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यर्थेच आरमेत्' (आश्व. श्री. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ४० ॥

मन्थनोपपन्नं यम् अग्निं ऽशिशुम् ऽजातं ऽन जातं पुत्रमिव ऽहस्ते ऽआ ऽबिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नक्षत्रदः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । ऽखादिनं ऽन भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-ज्ञ-न-म-र-रण्यसंहसं रण्यम् । २. त-श-माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-ज्ञ-त-न-म-र-शर्यै-
र्वैः । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति वृषिणां जनानां वस्वध्वरं शोभनयागास्य निष्पादकं तम्
वअग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्रेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वृक्षोऽनुवक्तव्यः ।
सुन्नितं च— 'प्र देवं देववीतये इति द्वे अग्निनाभिः सम्भिष्यते' (आश्र. औ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देववीतये । भरत । वसुवित्तमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ देवं शोतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लभयितारमग्निं^२ प्र
वभरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मण—
'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रहियमाणायाभिरुपा यज्ञेऽभिरुप तत्समुद्भूतम्'^३ (ऐ. ब्रा. १.
१६) इति । स चाग्निः वस्वे योनौ कारणे स्थाने आहवनीये^४ वा नि षीदतु अभिनिषण्णो भवतु ।
ब्राह्मणं च भवति— 'एष ह वा अस्य स्त्रो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतार्तिथिम् । स्योने आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः जातं प्रादुर्भूतम् अतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिभिर्व प्रियं अत एव
वगृहपतिं गृहाणां स्वाग्निमग्निं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ वा शिशीत ॥
अन्तर्गत्यर्थस्य शीङ् पुतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'इयैह गतौ' इत्यस्य छान्दसं
रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । इयत् तीक्ष्णीकुरुत^५ ।
संस्कृत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १.
१६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरुं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव शोतमान अग्ने तान्वात्^१ युक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ये वत्त त्वदीयाः साधवः
साधकाः सुशीला वा अश्वासः अश्वाः अरम् अलं पर्याप्तं वहन्ति । किमर्थम् । मन्यवे । मन्यते
यष्टयत्वेन देवानत्रेति मन्युर्यागः । तदर्थं तान्वात् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वह्नाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह् । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-घ-भ-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-भ-र-तत्समुद्भूता स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा
अस्य स्त्री योनिः यदग्निरग्नेः । ३. न-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुरुत;
झ-भ-इयत तनूकुरुत ।

हे अग्ने षनः अस्मान् वञ्च आभिमुल्येन वाहि आगच्छ । तथा प्रयांसि हविलक्षणान्यज्ञानि अभिलक्ष्य देवान् वा वह । किमर्थम् । वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्^१ । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् वा वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदज्ञेण दविद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । द्युमत् । अज्ञेण । दविद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तः वञ्चे वत् शोच उद्वततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जराहिताग्ने दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ 'सुषां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ अज्ञेण अविच्छेदेन तेजसा वि वाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भाति-रन्तर्गत्यतिष्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुदीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनायाम् ॥ ॥ २९ ॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तैः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्ययजम् । रोदस्योः । उत्तानहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

यः मर्तैः मनुष्यैः हविष्मान् हविर्भिर्भुङ्को यजमानः वीती वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् अध्वरे यज्ञे अग्निम् ईळीत स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । रोदस्योः छायापृथिव्यौलोकद्वये वर्तमानानां देवानां होतारम् आहूतारं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् । किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् उत्तानहस्तः कृताञ्जलि-पुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते अग्र ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्रलायनो मन्यते^२ (आश्र. गृ. १. १. ५) । हे अग्ने वते तुभ्यं वहदा हृदयेन तष्टं संस्कृतम् ऋचा ऋभूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा आ भरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृष्यं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । मृष्यं तद्धविः वते तुभ्यम् उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऋषभासः ऋषभाः उत अपि च वशाः च भवन्तु । ऋषभवशा रूपेण परिणतं सत् त्वद्गक्षणाय भवतिवति शेषः ॥

१ ख-शन-म-य-खादनार्थम् ; त-र-सादनार्थम् । २. न-मन्यते । उक्तानि वैतातिकानीति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरित्युपक्रम्य सूत्रितम्-आ ते अग्र ऋचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उतयेत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इतीति ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्त्याभृता तूळ्हा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्तमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तूळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्रियं मुख्यं वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् अग्निं देवासः देवाः इन्धते दीपयन्ति^१ । येन अग्निना वसूनि असुरैरपहतानि धनानि हविरिक्षणान्यन्नानि वा आभृता असुरसकाशाजमानाद्वाहतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि तूळ्हा नृदानि हिसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^२ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थीयमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानु-
क्रान्तं—'पिब पञ्चो नैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्' इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—'पिबा सोमं तमु पुहीति मध्यं दिनः' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूहं दशरात्रऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुभान्येकाहं मरुत्वतीये^३ एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्र्यते हि—'सूर्यस्तुता यथास्कामः पिबा सोममभि' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने^४ सवये^५ आद्यास्त्रिंशो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिलोऽवांडेहि सोमकामं स्वाहुः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महि गुणान ईन्द्र ।

वि यो धृष्णो वर्धिवो वज्रहस्त विश्वा वृत्रमभित्रिया श्वेभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महि । गुणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वर्धिवः । वज्रहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अभित्रिया । श्वेभ्यः ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-भ-दीपयन्ते । २. ख-ज्ञ-भ-सायणामात्येन; र-सायणार्येण । ३. त१-मरुत्वति ।
४. ज्ञ-त-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे व उग्र उदूर्णवल इन्द्र वृणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं यं सोमम् अभि उद्दिश्य ।
पातुमित्यर्थः । महि महत् ग्राह्यं गोसंबन्धि उर्वं पणिभिरपहतं समूहं तदं प्रकाशितवानसि ।
मुदिहि साकमांश्च प्रकाशनाथः । तं सोमं विपि पानं कुरु । हे वृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे
हे इन्द्र यः त्वं शवोभिः बलैः सहितः सन् विश्वा विश्वं वृत्रम् आवरकम् अमित्रिया अमित्रं
शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दान् द्वितीयैकवचनस्येयादेशः ॥ वि वधिषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति
संबन्धः ॥

स ई पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिर्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रभित् । वज्रभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् यः त्वं तरुत्रः शत्रूणां
सारकोऽसि यः त्वं वशिप्रवान् शोभनहनुरसि यः त्वं मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः
कर्तारं किञ्च ॥ वृषभः कामानां वर्धितासि यः त्वम् ईम् एनं सोमं पाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं
वज्रभृत् वज्रधरः यः त्वं गोत्रभिन् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि यः त्वं हरिष्ठाः हर्योः
स्थातासि हे इन्द्र यः त्वं चित्रान् विचित्रान् वाजान् अश्वानि अभि तृन्धि अस्मस्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीयो जहि शत्रून् अभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा एव एवम् इमस्मदीयं सोमं
पाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् एत्वा त्वां मन्दतु प्रदयतु । ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रं
श्रुधि शृणु । उत अपि च गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च सूर्यं सर्वस्य
प्रेरकं देवम् आविः कृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । इषः अश्वानि च
पीपिहि अस्मभ्यं व्यायय । शत्रून् अस्मत्सपत्नान् जहि नाशय । हे इन्द्र त्वं पणिभिरपहताः
गाः अभि तृन्धि प्रकाशय ॥

१. ज्ञ-प्राकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्राकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोम-
परित्यजन् । ३. ख-श-त-न-भ-र- 'यस्त्वं' नास्ति । ४. ज्ञ-मादयतु किञ्च; घ-श-मदयुक्तं करोतु ।
५. ख-भ-पायय; श-आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामर्ननं तवसं विभूतिं मत्सरासौ जह्वन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युमन्तम् ।

महाम् । अर्ननम् । तवसम् । विऽभूतिम् । मत्सरासः । जह्वन्त । प्रऽसहम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विधावः अन्नवन् ऋन्द्र मदाः मदकराः ऋते इमे पीताः सोमाः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
ऋत्वा त्वां बृहत् अत्यन्तम् उक्षयन्त सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र त्वां मत्सरासः मदकराः सोमाः
जह्वन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । महान् महान्तं प्रभूतम् अनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । संपूर्णगुण-
मित्यर्थः^२ । तवसं प्रवृद्धं विभूतिं विभवन्तं प्रसाहं शत्रूणां भिन्नविस्तारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवांसयोऽप दृक्कहानि दद्रैत् ।

महामर्द्रिं परि गा इन्द्र सन्तै नुत्या अच्युतं सदेसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उषसम् । मन्दसानः । अवांसयः । अप । दृक्कहानि । दद्रैत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्याः । अच्युतम् । सदेसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येभिः यैः सोमैः मन्दसानः मोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् उषसम् उषो-
देवतां च अवासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योपसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
किं कुर्वन् । दृक्कहानि दृढानि तमांसि अप दद्रैत् अपदारयन् । किंच हे इन्द्र त्वं पणिभिः
अपहृताः गाः परि सन्तं परितो विद्यमानं महान् महान्तम् अद्रिं पर्वतं नुत्याः अनुद्ः । कीदृशम् ।
स्वात् स्वकीयात् सदेसः स्थानात् परि परितः अच्युतम् अविचालितं^३ विनाशरहितम् । स्थिर-
मित्यर्थः^४ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।

और्णोदुरं उस्त्रियाभ्यो वि दृक्कहोदूर्वाद्वा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्कम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृक्कहा ।

उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया^१ तव दंसनाभिः त्वदीयैः कर्मभिः शच्या सामर्थ्येन
आमासु अपकासु गोषु पक्कं परिणतं तत् प्रसिद्धं पयः नि दीधः नितरां धारयसि । अपि च हे
इन्द्र त्वम् उस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^२ गा निगमयितुमित्यर्थः^३ । दृक्कहा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिचयन्तु; श-सिचयन्तु; श-सेचयन्तु । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र- संपूर्ण-
मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र- अविचालितं नास्ति । ४. ज्ञ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. व-श-
प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । अङ्गिरसाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । १दुरः द्वाराणि १वि १और्णोः उद्गाटितवानसि । १अङ्गिरस्यान् अङ्गिरोभयुक्तस्त्वम् १ऊर्वात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । १गाः १उत् १असृजः उद्गमयः ॥

पुप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमृष द्यामृषो बृहदिन्द्र स्तभायः ।

अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरां यद्ही ऋतस्य ॥ ७ ॥

पुप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । द्याम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।

अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

प्रत्ने इति । मातरां । यद्ही इति । ऋतस्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं १महि महता १दंसः दंससा कर्मणा १उर्वीं विस्तोर्णां १क्षां भूमिं १वि १पप्राथ विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातुः । हे १इन्द्र १ऋष्वः महास्त्वं १बृहत् बृहतीं १द्यां दिवम् १उप १स्तभायः उपस्तभासि । निराळम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अथ च त्वं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अधारयः पोषणेधारयसि । कीदृश्यां । १देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । १प्रत्ने पुराणे १मातरा मातरां निर्मात्र्यौ १ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा १यद्ही यद्गयी महस्यौ । यद्गा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यद्ही पुत्र्यौ । यदुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अथ त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।

अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अथ । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।

अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

१अथ अधुना अस्मिन् काले १विश्वे १देवाः सवें ब्रह्मादयो हे १इन्द्र १एकं मुख्यं १तवसं प्रबुद्धं बलवन्तं १त्वा त्वां १भराय संग्रामाय १पुरः १दधिरे पुरस्तात् चकिरे । १यत् यद्वा १अदेवः वृत्रोऽसुरः १देवान् १अभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा । किंचास्मिन् काले १स्वर्षाता स्वर्षातौ संग्रामे १इन्द्रं १वृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः १ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्तित्यर्थः । अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ॥

अथ द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्रादितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अथ । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

१. श-सवें देवाः ; त-सवें देवाः सवें । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं वृणते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १धौशिव् शुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्वितां
द्विधा द्विप्रकारात् १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्य आत्मीयात् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भयेन
१अप १अनमत् अपननाम । १नुं इति १पूरणः । १विश्रायुः बहुलः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहिं वृत्रं १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवधीत् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन् काले धौनैनामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रमृष्टिं ववृत्तच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीपिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रं ऽमृष्टिम् । ववृत्तम् । शतऽश्रिम् ।

निकामम् । अरमणसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीपिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र १महः महतः १ते तव १त्वष्टा देवशिल्पी १वज्रं १ववृत्तम्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रमृष्टिं सहस्रधरं १शताश्रि शतपर्वाणम् । हे १ऋजीपिन्
गतस्सोमवञ्चिन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम् । शत्रूणा-
मरमभिगन्तु मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १सं १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वध्नान्यं विश्वे मरुतः सुजोषाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वध्नान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सुजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । श्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रऽहर्तम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रीयसाणाः १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १यं त्वां १वध्नान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः १विष्णुः एतन्नामकश्च १शतं शतसंख्याकान् १महिषान्
उपशृज् पचत् पचेत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतशृङ्गाधवनीयाख्यानि १ऋजि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्वन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकरं १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहच्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्राद्वेयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आद्वेयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श-‘द्विता...द्विप्रकारात्’ नास्ति । २. ख-घ-भ-श-मध्येन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन
(भ-कालेन) मनसा च । ३. नू विदिति । ४. श-जघान तस्मिन् । ५. ज-त-न-भ-अरमणसम् ।
६. ख-भ-आपीते ।

हे इन्द्र त्वं ऽमहि महत् ऽवृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं ऽपरिष्ठितं परितः स्थितं ऽनदीनां सिन्धूनां संवन्धि ऽक्षोदः उदकम् ऽआ ऽअसृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । ऽअपाम् उदकानाम् ऽऊर्मिं समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वैचनमादरार्थम् । हे ऽइन्द्र ऽतासां नदीनां संबन्धिनाः ऽपन्थां पथो मार्गान् ऽप्रवतः प्रवणान् ऽअनु अकार्यीरिति शेषः । अन्विष्युपसर्ग-योग्यक्रियाप्यहाराः । किंच ऽनीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । ऽअपतः अपः उदकानि । अपस हृत्प एवार्थे वर्तते । ऽसमुद्रम् उदधिं ऽप्रार्दयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मम् ॥

एवा ता विश्वा चक्रुवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुयं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्त्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चक्रुऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुयम् । सहऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्त्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वां ऽनव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वम्^१ ऽब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् ऽअवसे अस्माकं रक्ष-
णाय ऽआ ऽववृत्त्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । ऽएव एवमुक्तप्रकारेण^२ ऽता तानि प्रसिद्धानि ऽविश्वा
विश्वानि सर्वाणि कर्माणि ऽचक्रुवांसं कृतवन्तम् ऽइन्द्रम् ईश्वरं ऽमहां महान्तम् ऽउग्रम् ओजस्विनम्
ऽअजुयम् अजरं ऽसहोवां सहस्रो बलस्य दातारं ऽसुवीरं शोभना वीरा मरतो यस्य तं ऽस्वायुधं शोभना-
युधं ऽसुवज्रं शोभनवज्रायेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इषे च राये धेहि धुमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नुवत इन्द्र सूरिन्दिवि च स्मैधि पायै न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । धुऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नुऽवतः । इन्द्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पायै । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं ऽधुमतः दीप्तिमतः ऽविप्रान् मेधाविनः ऽनः अस्मान् ऽवाजाय बलाय ऽश्रवसे
यज्ञसे ऽइषे ऽच अन्नाय च ऽराये घनाय ऽधेहि धारय । अपि च हे ऽइन्द्र ऽभरद्वाजे मयि ऽनुवतः
मनुव्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । ऽसूरिन् तव स्तोत्रम् पुत्रपीत्रान्^३ कुर्वति शेषः । हे ऽइन्द्र त्वं
ऽपायै पारणीये आगामिनि ऽच ऽदिवि विवसे ऽएधि ऽस्म ऽनः । अस्माकं रक्षितां^४ खलु^५ भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि^६ तृतीयसचने ब्राह्मणाच्छतिशब्देऽनुस्फुटचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं
च—'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपी' (आश्र. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१. प्र-क्ष-र-°कृते पूर्वम् ; त२-°कृते पूर्वम् । २. घ-°सुक्तेन प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपीत्रादीन् ।
४. भ-य-खलु रक्षिता । ५. ख१-ज-क्ष-त-भ-र-प्रष्टुषेऽहनि ; ण-पक्षेऽहनि ; न-प्रष्टुष्वस्य षष्ठेऽहनि ;
य-प्रष्टुषेऽहनि ।

अथा अनया स्तुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं वाजम् अन्नं सनेम वयं संभजेम ।
अपि च वसुवीराः शोभनपुत्रोपेताः^१ वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान् वसमे हव्याम^२ ॥ ३ ॥

‘तसु दृहि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैपुभर्मन्द्रम् । तथा चालुकम्यते—
‘तसु दृहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतच्चिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘तसु दृहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्नयोः कुलायनाग्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतच्चिविद्वानम् । सूचितं
च—‘तिष्ठा हरी तसु दृहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तसु दृहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिच्छ इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तसु दृहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अपाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वैधं वृषभं वर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुहूतः । इन्द्रः ।
अपाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वैधं । वृषभम् । वर्षणीनाम् ॥ १ ॥

वअभिभूत्योजाः अभिभावकतेजाः ववन्वन् शत्रून् हिंसन् वअवातः शत्रुभिरहितः ॥ वनोते-
निष्ठान्तस्य नज्पर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः वपुरुहूतः बहुभिराहूतः वयः वइन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज वतसु वदृहि तमेवेन्द्रे स्तुहि । अपि च आभिः वक्ष्यमाणभिः वगीभिः
स्तुतिरुपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं ववर्धं वधेय । कीदृशम् । वअपाळहम् अनभिभूतम् वउग्रम् उद्वृगम्
ओजस्विनं वा वसहमानं शत्रून् अभिवन्तं ववर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं^३ ववृषभं वर्षितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्रा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मालुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्त्वा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्त्वेणुः । च्यवनः । मालुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहत्त्वा ॥ २ ॥

वबृहद्रेणुः^४ बृहतो महतो रेणोः पांसोरुथापकः । संग्रामेष्विति यावत् । वएकः मुख्यः वसहावा
बलवान् वसः इन्द्रः वमालुषीणां मनोः संबन्धनीनां वकृष्टीनां प्रजानां यजमानानां वच्यवनः अभि-
गन्ता वअभवत् आसीत् । कीदृशः । वयुध्मः योद्धा वसत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् । वखजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । वसमद्रा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् ।
वतुविम्रक्षः । सुक्षतिः संज्ञेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्षणेन संज्ञेहनकर्ता वनदनुमान् शब्दवान्
वऋजीषी । ऋजीषश्चाध्वेन सवनद्वयाभिषुतः पुनरुत्तीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

१. भ-य-पुत्रवीत्रोपेताः । २. ख-दृष्टाः स्म; घ-ज्ञ-हव्येभ्यः श-त-र-हव्यास्म; न-भ-हव्याः स्म ।

३. ख-ज्ञ-न-भ-य-संबन्धिनानां कामानाम्; श-त-संबन्धिनानाम् । ४. ख-भ-स इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरकः कृष्टीरवनोरायीय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तदतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदम्यः । दस्यूर्न । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आयीय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ^१त्यत् स्यः स ^२त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ^३दस्यूर्न कर्म-
हीनान् जनान् ^४नु क्षिप्रम् ^५अदम्यः दान्तानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च ^६एकः मुख्य-
स्त्वं ^७कृष्टीः पुत्रदासादीन् ^८आयीय कर्मकृते जनाय ^९अवनोः अद्वाः । एवं स्तुवन्नप्युपिस्त्रिं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्थेर्चमाह । हे ^{१०}इन्द्र ^{११}ते तव यत् पूर्वमुक्तं
^{१२}तत् ^{१३}वीर्यं ^{१४}सामर्थ्यं ^{१५}स्विन्नु ^{१६}अस्ति । किं स्विन्नवति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा ^{१७}नास्ति
^{१८}स्वित् । ^{१९}तत् बलम् ^{२०}ऋतुथा काले काले ^{२१}वि ^{२२}वोचः विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविज्ञातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसुस्तवीयोऽरध्रस्य रभ्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविज्ञातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रभ्रतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं सदिद्धि अन्यथा बलमस्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे ।
^१हि यस्मात् कारणात् हे ^२सहिष्ठ बलवत्समेन्द्र ^३तुविज्ञातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य ^४तुरतः अस्मान्
हिंसतः ^५तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा ^६ते तव ^७सहः बलं ^८सदित् विद्यमानमेवाहं
^९मन्ये । ^{१०}उग्रस्य ओजस्विनः ^{११}तवसः प्रवृद्धस्य ^{१२}अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । ^{१३}रभ्रतुरः वशीकरणीयानां संपत्नानां हिंसकस्य तव बलं ^{१४}वभूव भवत्येव । कीदृशम् । ^{१५}उग्रम्
उदूर्णं ^{१६}तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि^{१७} अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रतनं मुख्यमस्तु युष्मे इत्था वदन्निर्वुलमङ्गिरोभिः ।

हन्त्र्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्प विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रतनम् । मुख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदन्तऽभिः । वृलम् । अङ्गिरःऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इपयन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्प । विश्वाः ॥ ५ ॥

^१प्रतनं पुराणम् । चिरकालानुवर्तित्यर्थः^२ । ^३तत् प्रसिद्धं ^४नः अस्मदीयं ^५सख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं^६
सखिस्त्वं हे इन्द्र ^७युष्मे युष्मासु ^८अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे ^९अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
च्यावक हे ^{१०}दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् ^{११}इपयन्तम् आयुवानि प्रेरयन्तं ^{१२}वृलम् एतन्नामानमसुरम् ^{१३}इत्था

१. वा-पुत्रदासादीन् । २. क्ष-त-न-म-र-त्वद्वीर्यम् । ३. क्ष-क्ष-त-न-म-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अहंसि; क्ष-य-अहंसि; न-अहिसी; वा-हिसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम् ; क्ष-क्ष-त-न-म-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव ऽवदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः ऽअङ्गिरोभिः सह ऽहन् हतवानसि । अपि च ऽअस्य वलस्य ऽपुरः
नगराणि ऽवि ऽऋणोः व्यगमयः । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । ऽविद्याः सर्वाः ऽदुरः पुरीणां द्वाराश्च
वृणोः ॥ ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्यै ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तुसाय्यो अभवत्समस्तु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रतूर्यै ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तुसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

ऽउग्रः ओजस्वी ऽईशानकृत् । स्तोतुन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । ऽसः इन्द्रः
ऽमहति प्रभूते ऽवृत्रतूर्यै संग्रामे । वृत्रतूर्यै इति संग्रामनामेतत् । ऽधीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा ऽहव्यः
जयाधिभिराह्वातव्यः ऽअस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । ऽतोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे
निमित्ते ऽतनये तत्पुत्रे निमित्ते सति ऽसः इन्द्रः आह्वातव्योऽस्ति । ऽवज्री वज्रवाक् ऽसः इन्द्रः
ऽसमस्तु संग्रामेषु ऽवितन्तुसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः ऽअभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम् मानुषाणामर्मत्येन नान्नाति प्र सखे ।

स बुध्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम् । मानुषाणाम् । अर्मत्येन । नान्नाति । अति । प्र । सखे ।

सः । बुध्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समऽओकाः ॥ ७ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽअर्मत्येन विनाशरहितेन ऽनाम्ना शत्रूणां नमयित्रा ऽमज्मना बलेन । मज्मनेति
बलनामेतत् । ऽमानुषाणां मनुष्याणां ऽजनिम् जन्म । संघमित्यर्थः । ऽअति ऽप्र सखे अतिप्रपेदे ।
ऽसः इन्द्रः ऽबुध्नेन यशसा ऽसमोकाः समानस्थानो भवति । किंच ऽसः इन्द्रः ऽशर्वसा बलेन
समोका भवति । ऽउत अपि च ऽनृतमः नेतृतमः ऽसः इन्द्रः ऽराया धनेन ऽवीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुम्बुरि धुनि च ।

वृणक्पिपुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां ज्यौत्नार्य श्यथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुम्बुरि । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिपुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । ज्यौत्नार्य । श्यथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

ऽयः इन्द्रः ऽन ऽमुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च ऽमिथु मिथ्या वृथा ऽजनः जनयिता
ऽन ऽभूत् न भवति किंतु ऽसुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा^१ । प्रख्यातनामेत्यर्थः । ऽसः इन्द्रः ऽपुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वृथात्नाय च्यवनाय नाशनाय वृथथाय शत्रूणां मरणाय च वृन् वृत्ति शीघ्र-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा वृत्तुरि वृत्ति वृत्तं एतन्नामकावसुरो वृत्तक अवृत्तक हिंसित-
वान् । वृत्तकिं हिंसाकर्मा । अपि च वृत्ति वृत्तं वृत्तं एतन्नामकान् वीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्तहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्तऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्तऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उदवता उद्वृत्ता । अवतिरत्र गतिकर्मा । त्वक्षसा शत्रूणां तत्कर्त्रा वपन्यसा
स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वं वृत्तहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयं वर्यं च वृत्ति अरोह । तथा दक्षिणत्रा
दक्षिणे वृत्ते पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् आ धिष्व आपस्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः मायाः अभि अभिगम्य प्र मन्द प्रकर्षेण जहि ३ । अत्र मन्दतिर्बन्धकर्मो ३ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरयं ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

अग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र हेतिः त्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षः राक्षसं नि धक्षि वज्रेण नितरां दह । यः इन्द्रः गम्भीरया
शत्रुभिरधर्वणीयया ऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महत्त्वमैतत् । हेत्या वरुरोज शत्रून् बभञ्ज ।
अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनति च ।
स त्वे रक्षो नि धक्षीति पूर्वोणान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पृथिभिरिन्द्र राया तुविद्युश्च तुविवाजैभिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशै पुरुहूत योतैः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पृथिभिः । इन्द्र । राया । तुविद्युश्च । तुविवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशै । पुरुहूत । योतैः ॥ ११ ॥

हे तुविद्युश्च बहुधन हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्'
(क. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रस्य सिद्धम् ४ । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं

१. ख-झ-न-म-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-झ-झ-त-न-म-र-दक्षिणहस्ते; श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-झ-
त-न-म-य-र-गमय (त-गमय नास्ति) । अत्र मन्दति (म-मन्दयति) गतिकर्मो । ४. म-य-
प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । वतुविवाजेभिः बहुबलैः वपथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो
वाहाः । तैः अवोक् मदभिसुखः सन् वआ वयाहि आगच्छ । हे वपुरुहृत बहुभिराहुतेन्द्र यस्य तव
वयोतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं वदेवः कश्चिदसुरः वनू वज्रं वईसो मेहे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थं
वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेदिवो ररप्शो महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सहोः ॥ १२ ॥

प्र । तुविद्युन्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वैः । दिवः । ररप्शो । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिस्थिः । पुरुमायस्य । सहोः ॥ १२ ॥

वतुविद्युन्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य वा स्थविरस्य प्रबृद्धस्य घृष्वैः शत्रूणां धर्षकस्येन्द्रस्य
महिमा महत्त्वं दिवः बुलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च प्र ररप्शो प्ररिचि । विरप्शोति महत्तामसु
पाठात् नास्त्रां च प्रायेण धातुजन्यत्वात् रप्शतिरप्रातिशयवाची । पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य सहोः
शत्रूणामभिभवितुः अस्य इन्द्रस्य शत्रुः शतयिता न अस्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिः न
अस्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तर्त्तं अद्या करणं कृतं भूक्तुत्सं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिऽग्वम् । अस्मै ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत् । तूर्वयाणम् । धृषता । निनेथ ॥ १३ ॥

अथ इदानीमपि हे इन्द्र ते त्वया वृक्तं वकरणं तत्कर्म प्र भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं
तदित्युच्यते । कुत्सं श्रुणात् राक्षसदेवतामानस्युपि च आयुं शत्रुभ्यः सकाशात् एतत्संज्ञकं
पौरुषवत्सम् अतिथिग्वम् अतिघ्रीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरान् ररक्षिथेति वयत् करणं वतत्
प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च अस्मै अनन्तरोक्ताय
अतिथिगवाय पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि नि शिशोः अददाः । इन्द्रः
शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं धृषता धर्षणेन स्वदीयेत
वज्रेण शम्बरं हत्वा पक्षां पृथिवीम् अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवो-
दासम् उत वनिनेथ आपद्भय उद्गमयः ॥

अनुक्रीनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिमे' इति सूक्तसुखीया । सुजितं च—'अनु
त्वाहिमे अध देव देवा अनु ते दाधि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहिंश्चे अर्थ देव देवा मदन्विश्चे क्वित्तमं कवीनाम् ।

करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

अनु । त्वा । अहिंश्चे । अर्थ । देव । देवाः । मदन् । विश्वे । क्वित्तमम् । कवीनाम् ।
करः । यत्र । वरिवः । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गृणानः ॥ १४ ॥

हे ऽदेव द्योतमानेन्द्र ऽत्वा त्वाम् ऽअथ अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः स्तोतारः ऽअहिंश्चे मेघहननाय । वृष्टिप्रदानायैत्यर्थः । ऽअनु ऽमदन् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृशो त्वाम् । ऽकवीनां मेधाविनां मध्ये ऽक्वित्तमम् अत्यन्तं कविम् । यत्र यस्मिन् काले ऽगृणानः स्तोतृभिः स्तुयमानस्त्वं ऽबाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय ऽदिवे स्तोत्रे ऽजनाय ऽतन्वे स्तोतॄणां तनयाय च ऽवरिवः धनं ऽकरः अकरोः अददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः अहिंश्चे एवोच्यते । तस्य^१ हननाय कवीनां कवित्तमं त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधिताय असुरैः पीडिताय दिवे शुलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहन्नेन तव शोभायै वरिवश्चकर्थं ॥

अनु बावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत् इन्द्र देवाः ।

कृष्वा कृत्तो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । बावापृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अमर्त्याः । जिहत्ते । इन्द्र । देवाः ।

कृष्व । कृत्तो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीयः । जनयस्व । यज्ञैः ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते त्वदीयं ऽतत् प्रसिद्धम् ऽओजः बलं ऽबावापृथिवी ऽअनु^२ जिहाते^२ । ऽअमर्त्याः अमरणधर्माणः ऽदेवाः त्वदीयं बलमनु ऽजिहते अनुगच्छन्ति । हे ऽकृत्तो बहूनां कर्मणां कर्तः ऽते त्वदीयम् ऽअकृतं ऽयत् कर्म ऽअस्ति तत् ऽकृष्व कुरुष्व । तदनन्तरं ऽयज्ञैः यज्ञेषु ऽनवीयः नवतरम् ऽउक्थं स्तोत्रं ऽजनयस्व ॥ ॥ ६ ॥

‘महौ इन्द्रः’ इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैलोक्येन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘महान्ससोला’ इति । माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके^३ शस्त्रं^३ भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—महौ इन्द्रो नृवद्विणोर्नु कम्’ (आथ. श्रौ. ६. ७) इति । समूहो द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महौ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आथ. श्रौ. ८. ७) इति ॥

महौ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्हो अग्निः सहोभिः ।

अस्मद्रथग्वावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तुर्भिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विर्होभिः । अग्निः । सहऽभिः ।

अस्मद्वाक् । वृधे । वीर्यीय । उरुः । पृथुः । सुकृतः । कर्तुर्भिः । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-अहिंश्चे तस्य वृत्रस्य । २. ख-च-ज्ञ-भ-अनुजिहते अनुगच्छतः ; ज्ञ-त-न-अनुजिहते ।
३. ख-ज्ञ-भ-सोमातिरेके शस्त्रम् ; ज्ञ-त-न-र-सोमातिरेके एकं (ज्ञ-एकं) शस्त्रम् ; श-सोमातिरेकशस्त्रम् ।

वृत्तं यथा नेता राजा श्रुत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोमजनानां कामानां पूरकः । अस्मान् प्रभूतः । इन्द्रः । आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गद्वितीयात् गच्छत्वित्याख्यातस्या-
ध्याहारः । । उत अपि च । द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः । सहोभिः शत्रुबलेः । अग्निः अहिंसनीयः ।
इन्द्रः । अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा । वीर्याय वीरकर्मकरणाय । ववृधे वर्धते । । उरः
शरीरेण विस्तीर्णः । पृथुः गुणैः प्रथितः । कर्तुभिः यजमानैः । सुकृतः । भूत् सुष्ठु परिवर्तितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणां सातये धाद्वृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अपाळहेन शर्वसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असीमि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिषणां । सातये । धात् । वृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अपाळहेन । शर्वसा । शूशुवांसम् । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असीमि ॥ २ ॥

धिषणा अस्मदीया स्तुतिः । सातये दानाय । इन्द्रमेव धात् धारयति । कीदृशम् । वृहन्तं
महागन्तम् । ऋष्वं गन्तारम् । अजरं जरारहितं । युवानं नित्यतरुणम् । अपाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन
शर्वसा बलेन । शूशुवांसं प्रवृद्धम् । श्रयतेरिदं रूपम् । । यः इन्द्रः । सद्यश्चित् सद्य एव जातमात्रः
सन् । असीमि अनन्त्यमधिकं यथा भवति तथा । ववृधे वर्धते ॥

पृथु करस्त्रा बहुला गर्भस्ती अस्मद्रथक् । कसं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पथः पशुपा दमूना अस्मां इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथु इति । करस्त्रा । बहुला । गर्भस्ती इति । अस्मद्रथक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽहं । पथः । पशुपाः । दमूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथु विस्तीर्णो । करस्त्रा^१ कर्मणां कर्तारो । बहुला बहुप्रदो । गर्भस्ती स्वदीयो बाहु
श्रवांसि अङ्गानि । दातुमिति शेषः । । अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं । ससं । मिमीहि कुरु । किंच हे । इन्द्र
पदमूनाः दातुमनास्वम् । आजौ संग्रामे । अस्मान् । अभि । आ । ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र
दृष्टान्तः । । पशुपाः पशूनां पालकः । पथः पशूनां यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^२ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिर्नमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तौ हुवेम ।

यथा चित्पूर्वे जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिद्याः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिर्नम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिद्याः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिसितः यः । २. ख-भ-अवर्धयत्; ज-अवर्धत; झ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-
वर्धयते । ३. ख-य-भ-करस्त्रा करस्त्रा; श-करस्त्रा । ४. झ-त-य-र-आवृत्स्व; न-आवृत्स्वति ।

वृन्मन् अथ इह अस्मिन् यज्ञे वाजयन्तः अक्षमिच्छन्तो वयं स्तोतारः । वाकैः शक्तैः समर्थैः । अस्य तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं चतितं शत्रूणां चातकम् । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं^१ । वसं वः प्रसिद्धं स्वां वहुवेम स्तुमः । यथा वचित् यथैव पूर्वं पुरातनाः । वज्रितारः स्तोतारः । अनेद्याः अनिन्धाः । अनवद्याः पापरहिताः । अरिष्टाः अहिंसिताश्च । आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

स जग्मिरे पृथ्या^२ रायौ अस्मिन्समुद्रे न सिन्धवो^३ यादमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्या । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥

वसं वहि स खलु इन्द्रः । धृतव्रतः धृतकर्मा । धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्या-
काङ्क्षायास्तुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणं^२ वामस्य वसुन इति । वामस्य वननीयस्य वसुनः
श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुक्षुः बहुज्ञः स
एव । अस्मिन् इन्द्रे एव पृथ्याः स्तोत्राणां हितानि । रायः धनानि । वसं जग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र
दृष्टान्तः । सिन्धवः नद्यः । समुद्रे न यथा समुद्रे यादमानाः^३ अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजौ अभिभूत उग्रम् ।

विश्वो बुध्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिभूते । उग्रम् ।

विश्वो । बुध्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ६ ॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र शविष्ठं बलवत्तमं शवः बलं नः अस्मभ्यम् । आ भर आहर ।
हे अभिभूते शत्रूणामभिभावकेन्द्र उग्रम् अप्रसह्यम् । ओजिष्ठम् ओजस्वितमम् । ओजः दीप्तिमस्म-
भ्यमा भर । विश्वो विश्वानि सर्वाणि । वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि । शुक्रा बुध्नानि द्योतमानानि
यानि धनानि । मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे हरिवः हरिवन्निन्द्र तानि धनानि
मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् । अस्मभ्यं दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनापाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोक्स्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मदः । पृतनापाळ् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।

येन । तोक्स्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥ ७ ॥

१. ख-ज्ञ-हे इन्द्र परमेश्वरः ; घ-तमिन्द्र परमेश्वरम् ; ज-ज्ञ-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।
२. ख-भ-श-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यादमानाः यातयमानाः ; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम् ; श-ओजस्विनम् ।

वृत्तनापाद् शशुसेनानामभिभविता वृषभः अहिस्तिः वयः वमदः हर्षः हे वृहद् वृते
त्वया देवः वृशुवांसं प्रवृद्धं वृत्तं सदैवं नः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वृकोताः त्वया रक्षिताः
वृजिगीवांसः जितवन्तो वयं वृत्तिकस्य पुत्रस्य वृत्तनयस्य तत्पुत्रस्य च वृसातौ लाभे निमिसभूते सति
वयेन हर्षेण वंसीमहि त्वां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वोणावयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृते शशुवांसं सुदक्षम् ।

येन वंसीम् पृतनासु शत्रून्तवोतिभिर्भुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतेम् । शशुवांसम् । सुदक्षम् ।

येन । वंसीम् । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं वृषणं वषितारं वृष्मं सेनालक्षणं बलं नः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ।
कीदृशम् । वृषनस्पृते धनस्य पालकं वृशुवांसं प्रवृद्धं वृत्तं शोभनबलम् । हे इन्द्र वृत्तवोतिभिः
त्वदीयाभी रक्षाभिः वृत्तनासु संग्रामेषु । पृतना इति संग्रामनाम । वयेन बलेन वृशुवृ वंसीम्
हनाम् । उतेत्यत्र भिन्नकर्मः । वजामीन् बन्धून् उत अपि च वजामीन् शत्रून् येन शुभेण वंसीम्
तं शुष्ममा भरेति पूर्वोण संबन्धः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अमि समैत्वर्वाडिन्द्र द्युम्नं स्वर्वदेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अमि । सम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वः । डवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषभः वषिता वृते त्वदीयं वृष्मः बलम् वर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् पश्चात्
पश्चिमभागात् वआ एतु आगच्छतु । उत्तरात् उत्तरभागात् वआ गच्छतु । अधरात् दक्षिणभागा-
च्चैतु । पुरस्तात् पूर्वभागाच्च वआ गच्छतु । विश्वतः सर्वस्माद्दिग्भागात् अमि अस्मान्भिलक्ष्य वआ
वसमेतु सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् सुखयुक्तं वृष्मं धनम् अस्मे अस्मभ्यं धेहि प्रयच्छ ॥

नृवत् इन्द्र नृत्तमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्वं उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृडवत् । ते । इन्द्र । नृत्तमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वं । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्बुक्तं वृत्तमाभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयं धनं
हे इन्द्र वृते त्वत्तः नृत्तमाभिः नृत्तमाभिः वृत्ती ऊतिभी रक्षाभिः वंसीमहि वयं संग्रामे महि ।
हि यस्मात् कारणात् हे राजन् राजमानेन्द्र त्वम् उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्वः धनस्य

वईक्षे ईक्षिषे तस्मात् कारणात् । महि महान्ते । स्थूरं विपुलं । बृहन्तं गुणैः परिवृढं । रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुष्टिद्वयः । । वधाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नूतनाय अभिनवाय । अवसे रक्षणाय । तं प्रसिद्धम् । इन्द्रं हुवेम स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं । वृषभं कामानां । वधितारं । ववृधानं प्रवृद्धम् । अकवारिम् अकुलितशत्रुं । दिव्यं द्योतमानं । शासं शासितारं । विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् । उग्रम् ओजस्विनं । सहोदाम् बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वां पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृऽभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अथ । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् । अस्मि एकां भवामि हे । वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् । एभ्यो नृभ्यः
मनुष्येभ्यः । महि महद्व्यन्तमात्मानं । मन्यमानं । जनम् । बहुसंन्यमानमित्यर्थः । । रन्धय वशीकुरु ।
चित् इति पादपूरणः । । अथ अधुना । पृथिव्यां नृभ्यां । शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति । तनये पुत्रे निमित्ते
च । गोप् पशुषु । अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र । त्वा तुलोके स्थितं त्वां हवामहे धयमाह्वयामः ॥

वयं ते एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयाणि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुहूत । सख्यैः । शत्रोऽशत्रोः । उत्तरैः । इत् । स्याम ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयाणि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र । एभिः प्रसिद्धैः । सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः । ते त्वया सह
वयम् । उभयाणि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि । वृत्राणि अमित्राणि । घ्नन्तः हिंसन्तः । शत्रोः शत्रोः
सर्वस्वाच्छत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम अधिका पुत्र भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र । त्वोताः वयं त्वया
रक्षिताः सन्तः । बृहता महता । राया धनेन । मदेम ह्वयामः ॥ ॥ ८ ॥

‘धीनं य इन्द्र’ इति त्रयोदशचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यापैमैन्द्रं त्रेदुभम् । ‘वि पिप्रोः’
हृत्पेपा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता^१ विराट् । अनुकम्यते च—‘धीनं वि पिप्रोर्विराट्’ इति । पृष्ठय-

१. श-विश्वासाहम् ।

२. श-र-हृष्यास्म ।

३. ख-भ-दशकचतुष्टय^० ; श-श-त-न-र-

दशचतुष्टय ।

षडहस्य षष्ठेऽहनि स्तुतीयसयने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि चाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाम्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं बोधेत् । सूत्रितं च— 'द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्णोर्वृत्कान्तिनाम्न्येकाहे तिथ्येवत्यनिविद्धानम् । 'द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमर्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पुत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दुद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूमि । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पुत्सु । जनान् । तम् । नः । सहस्र । भरम् । उर्वरा । सां । दुद्धि । सूनो । इति । सहसः । वृत्र । तुरम् ॥ १ ॥

वयः । वर्यिः पुत्ररूपं धनं । शर्वसा बलेन । पुत्सु संग्रामेषु । अर्यः अरीन् शत्रून् । जनान् । अभि । तस्थौ आक्रमेत् । तत्र दृष्टान्तः । 'द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा । भूमि भूतानि आक्रमति' तद्वत् । हे । सहसः । सूनो बलस्य पुत्र । इन्द्र त्वं । तं पुत्रं । वनः अस्मभ्यं । दुद्धि देहि । कीदृशम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् । उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याब्धानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं । वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तनितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सुत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वन्निवांसं हृज्जीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सुत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वन्निवांसम् । हन् । ऋज्जीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

वदिवो । वन दिवे सूर्यायेव हे । इन्द्र । तुभ्यं । सुत्रा सत्यमेव । विश्वं व्याप्तम् । असुर्यम् असुरत्वं बलं । देवेभिः देवैः स्तोत्रभिः । अनु । धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तुत्यमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे । ऋज्जीषिन् त्रिगतरसोमेन्द्र । विष्णुना । सचानः संगच्छमानस्त्वम् । 'पच सम-वाये' इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण । अपः उदकानि । वन्निवांसं परिवृण्वन्तम् । अहिम् आगल्य हन्तारं । वृत्रम् असुरं । हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वञ्जोजीयान्तवस्तुर्वीयान्कृतव्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दुर्नुसावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओर्जीयान् । तवसः । तवीयान् । कृत । ऽब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्ध । महाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासां । यत् । पुरां । दुर्नुसावत् ॥ ३ ॥

यत् यदा । इन्द्रः । विश्वासां सर्वासां । पुरां पुरीणां । दुर्नु दारकं वज्रम् । आवत् प्राप्तं तदा । सोम्यस्य सोममयस्य । मधुनः मधुरसस्य । राजा । अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । तूर्वन्

१. ख-न-भ-आक्रमेत् ; झ-आक्रम्यते । २. ख-ज्ञ-त-न-र-आक्रमति ; घ-अतिक्रामति । ३. ज्ञ-त-असुरपुरीणाम् । ४. ख-झ-न-म-मधुरस्य ; ज्ञ-त-र-मधुरसस्य ।

हिंसकान् हिंसन् °ओजीयान् अतिशयेनौजस्वी °तवसः बलवतः °तवीयान् बलवसरः °कृतमहा ।
कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्यै स्तोत्रभिः सः । अथवा कृतं वृत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोत्रभ्यः सः । °बृद्धमहाः
बृद्धतेजाः^१ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शतैरपद्रन्पुण्यं इन्द्रात्र दशोणये क्वथयेऽर्कसातौ ।

वृथैः शुष्णस्यानुपस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पुण्यः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । क्वथये । अर्कऽसातौ ।

वृथैः । शुष्णस्य । अनुपस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

°अत्र अस्मिन् °अर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽरिमन्त्रित्यर्कसातियुद्धम् । तस्मिन् °दशोणये^२
बहुहविकात्^३ °क्वथये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे °इन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् विभ्यतः °पुण्यः
पुत्रासकासुराः °शतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् °अपद्रन् अपाद्रवन्^४ । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः
°अनुपस्य अनुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । °शुष्णस्य पुत्रासकासुरस्य कुत्सस्य^५ शत्रोः । °मायाः
कपटान् °वृथैः हननसाधनैरायुधैः °न °प्र °अरिरेचीत् प्रतिकानतिरिक्ताङ्गाकरोत् । °पित्वः अन्नस्य ।
पितुरित्यन्ननामैतत् । °किं °चन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अपं विश्वायुं धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सूरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अपं । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सऽरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

°यत् यदा सः^१ °शुष्णः असुरः °वज्रस्य °पतने पाते °पादि अगच्छत् । अन्नियतेत्यर्थः । तदा
°महः महतः °द्रुहः द्रोणुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सवैगतम् । बलमिति शेषः । °अप °धायि
अपहितमकारि^२ । तिरस्कृतमित्यर्थः । °सः °इन्द्रः °सारथये सारथिभूताय °कुत्साय °सूरथं
समानरथं °सूर्यस्य °सातौ भजने निमित्तभूते °उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा °कः अकरोत् ।
तथा चोक्तं— °कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथि कल्पयिस्थास्य शत्रुं शुष्ण-
महस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारित्यनयोच्यते^३ इति ॥ ॥ ५ ॥

प्र श्येनो न मंदिरमंशुर्मस्मै शिरौ दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नर्मी साप्यं सुसन्तं पूणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मंदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । सुसन्तम् । पूणक् । राया । सम् । इवा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-प्रबृद्धतेजाः । २. ख-दशोणये । अवतेस्तर्पणाधीनां छान्दसो णिः । ३. ख-
झ-भ-हविष्मतः; न-हविष्येतत् । ४. ख-झ-न-भ-र-अपद्रवन्, झ-त-अपाद्रवन् नास्ति ।
५. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-कुत्सस्य नास्ति । ६. झ-त-सः नास्ति । ७. ख-झ-न-भ-र-मपकारि ।

वश्येनः सुपर्णश्च । वन^१ इत्यर्थं शब्दः^१ समुच्चये वर्तते । वस्त्रैश्च इन्द्राय वस्त्रं मन्दकरम्
 वंशं सोमम् । वप्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते ।
 किंचायमिन्द्रोऽपि वदासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः वनमुच्यते । एतन्नाम्नोऽसुरस्य वशिरः शीर्षं मथायन्
 मन्थनं कुर्वन् वसाप्यं सपस्य पुत्रं वसन्तं स्वपन्तं वनसीम् एतत्संज्ञकशृपिं प्रावत् प्रारभत् ।
 वस्वस्ति अविनाशेन राया पश्चादिधनेन वृषा अन्नेन च तशृपिं वसं वृणूक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृक्काः पुरो वज्रिच्छवसा न दर्दः ।

सुदामन्तरेणो अग्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृक्काः । पुरः । वज्रिन् । शवसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुदामन् । तत् । रेकर्णः । अग्रमृष्यम् । मृजिश्चने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वम् अहिमायस्य आह्वन्यो माया यस्य^२ पिप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य
 संवन्धिनीः दृक्काः दृढानि वपुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि वशवसा बलेन वि वदः विदारित-
 वानसि । वन इति पादपूरणः । ' त्वं पिप्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः ' (क्र. सं. १. ५१. ५) ; ' शतं
 पृथिरायसीभिर्नि पाहि ' (क्र. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे सुदामन् शोभनदानेन्द्र
 त्वं दात्रं हविलक्षणं धनं दाशुषे दत्तवते मृजिश्चने एतन्नामकाय राजर्षये अग्रमृष्यं केनाप्यवाध्यं
 वतत् तस्य स्वभूतं देवणः धनं दाः अदाः दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुन्नः ।

आ तुप्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुपं सृजा इष्यै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुम् । दशमायम् । दशोणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिसुन्नः ।

आ । तुप्रम् । शश्वत् । इमम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उपं । सृज । इष्यै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुन्नः सुप्तु अभ्येर्णीयान्यभिगम्यानि सुन्नानि सुन्नानि येन देवानि वसः इन्द्रः
 दशमायं बहुवचनं^३ वेतसुं वेतसुनामानमसुरं दशोणिम् एतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च
 आ अपि च तुप्रं तुप्रनामकमसुरं तथा इमम् एतन्नामकमसुरं च इष्यै एतुं द्योतनाय
 एतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वत् उप सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । मातुर्न मातुर्जनन्या
 इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति^४ तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । वसीम् इति पादपूरणः ॥

स ई स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्रजं वृत्रहणं गमस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहतु इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतीतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रहणम् । गमस्तौ ।

तिष्ठत् । द्वरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । मृष्वम् ॥ ९ ॥

१. म-नशब्दः; श-अत्र नशब्दः । २. श-यस्य तस्य । ३. ख-व-तन-श-वचनम् । ४. त-
 पुत्रा वशीभवन्ति ।

वगभस्ती हस्ते वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं वज्रं स्वकीयमायुवं विभ्रन् धारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः वसः इन्द्रः वसुधः स्वर्धमानान् इदम् इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् वनते हन्ति । वही स्वकीयावधौ अधि तिष्ठत् आरोहति । तत्र दधान्तः । अस्तेव गते । यथा क्षेसा शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च कृष्णं महान्तम् इन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूर्वः स्तवन्त एना युज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूर्वः । स्तवन्ते । एना । युज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते स्वदीयेन अवसा रक्षणेन नव्यः नवीयः नवतरं स्वया दीयमानं धनं सनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । पूर्ववः मनुष्याः स्तोतारः एना अनेन स्तोत्रेण युक्तैः युज्ञैः प्र स्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । यत् यस्मात् कारणात् दासीः कर्मणासुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः हन् प्रन् हिंसन् पुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं शारदीः शरच्छास्त्रोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मेणा वज्रेण दत् विशारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पुर्व्यो वरिवस्यन्नुज्ञाने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ खं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पुर्व्यः । भूः । वरिवस्यन् । उज्ञाने । काव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र पुर्व्यः पुरातनः त्वं काव्याय कविपुत्राय उज्ञाने उज्ञानसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधः भूः स्तोतृणां वर्धको भवसि । अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं नववास्त्वम् एतन्नामकमसुरं पराहस्य त्वं स्वकीयमौशनसे नपातं युज्ञे शत्रुभिर्मुहूर्तं पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्याय उज्ञानसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्क्रणोरपः सीरा न सर्वन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्थि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिमतीः । क्रणोः । अपः । सीराः । न । सर्वन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्थि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. ख-झ-भ-वचनमात्रे; न-य-वचनमात्रेण; श-वाचामात्रेण । २. ख-झ-भ-य-एनेन । ३. ख-झ-श-त-न-भ-य-र-शत्रूणां गृहीतम् ।

हे ^१इन्द्र ^२धुनिः शत्रूणां कम्पयिता ^३त्वं ^४धुनिमतीः धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते
ताः ^५अपः उद्गमानि ^६सीरा ^७न नदीरिव ^८खवन्तीः प्रवहन्तीः ^९ऋणोः अगमयः । धुनिं हत्वा तेन
निरोधितान्युद्गानि^{१०} प्रवाहयतीत्यर्थः । हे ^{११}शूर वीरेन्द्र ^{१२}यत् यदा ^{१३}समुद्रम् ^{१४}अति अतिक्रम्य ^{१५}प्र
^{१६}पथिं प्रतीणां भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ ^{१७}तुर्वशं ^{१८}यदुं च ^{१९}स्वस्ति क्षेमेण ^{२०}पारय अपारयः ।
समुद्रमतारयः ॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुसुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदिचुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पृक्थ्य । अकैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुसुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मभृतिः । पृक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आजौ संग्रामे ^३तव ^४ह तवैन ^५विश्वं व्याप्तं ^६त्यत् तादृशं कर्म भवति ।
कीदृशमिति तदुच्यते । ^७या यौ ^८धुनीचुसुरी । धुनिश्च चुसुरिश्च्येतन्नामकावसुरौ । ^९सिष्वप्
त्वमस्वापयः तावसुरौ ^{१०}सस्तः संग्रामे सुसवन्तौ । श्रुतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो
ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र ^{११}तुभ्यं त्वदर्थं ^{१२}सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् ^{१३}पृक्थी पृक्थवान्
हवींषि पृक्थवान् ^{१४}इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहतां वा ^{१५}दभीतिः नाम राजर्षिः ^{१६}सोमेभिः सोमैः
^{१७}अकैः हविलक्षणैरश्वैः ^{१८}दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुसुरिं तस्मै जघन्येत्यर्थः । ‘त्वं नि दित्युं
चुसुरिं धुनिं च’ (अ. सं. ७. १२. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

‘इमा उ त्वा’ इति द्वादशर्षं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि श्रेष्ठमुभयेन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ^१ । तथा चातुक्रम्यते—‘इमा उ^२ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ’ इति । उपहृत्त्यनाम्येकाहे
इदं सूक्तं मरुवतीयनिविद्यानाम् । सूत्रितं च—‘इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्येकाहेऽपीदं मरुवतीयनिविद्यानाम् । सूत्रितं च—‘इमा
उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुवतीय इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुवतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्यां हवन्ते ।

धियो रथेष्ठाभजं नवीयो रयिविभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । इयते । वचस्या ॥ १ ॥

^१पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । ‘तसु अभिकाङ्क्षायाम्’ इति धातुः । ^२कारोः स्तोत्र-
भरद्वाजस्य संबन्धिभ्यः ^३हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः ^४इमाः ^५धियः स्तुतयो हे ^६वीर शूरेन्द्र ^७हव्यं ^८एवा
त्वां ^९हवन्ते हवन्ति । कीदृशम् । ^{१०}रथेस्थायं रथे स्थितम् ^{११}अजरं जरारहितं ^{१२}नवीयः नवीयांसं^{१३} नवतरम् ।

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-निरोधयितान्युद्गानां । २. ख-विश्वेदेवा देवता; ज्ञ-ज्ञ-त-भ-य-र-
विश्वेदेवा (ज्ञ-व) देवताकैः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-उ त्वा । ४. ख-हव्यं
हातव्यम् ; ज-ण-हव्यं हातव्यम् ; भ-य-हव्यं हातव्यम् । ५. ख-ज्ञ-भ-र-नवीयाम् ।

५४ इति पूरणः । अपि च ५ वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा ५ विभूतिः जगतो विभवहेतुः ५ रयिः हविलक्षणं धनम् ५ ईयते स्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुषु इन्द्रं यो विदानीं गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमर्तिं मुह्ना पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानीः । गिर्वीहसम् । गीः ऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अर्तिं । मुह्ना । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महित्वम् ॥ २ ॥

५ यः इन्द्रः ५ विद्वान् सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा ५ गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं ५ यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं ५ तसु तमेव ५ इन्द्रं ५ स्तुषे स्तुवे । ५ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवज्रनस्य वा ५ यस्य इन्द्रस्य ५ महित्वं माहात्म्यं ५ दिवं दिवो शुलोकात् । ५ यज्ञभ्यर्थं द्वितीया । ५ पृथिव्याः भूलोकात् ५ मुह्ना महिम्ना ५ अति ५ रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवचकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनं ऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धामं । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

५ स इव स एवेन्द्रः ५ अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । ५ ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्ण-
माणं ५ तमः अन्धकारं दिवि ५ सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन ५ वयुनवत् प्रकाशवत् ५ चकार कृतवान् । परोऽ-
र्धर्षिः प्रत्यक्षकृतः । हे ५ स्वधावः बलवन्निन्द ५ मर्ताः मनुष्याः ५ अमृतस्य भित्त्यस्य ५ ते त्वदीयं ५ धाम
स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । ५ इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः ५ कदा कदाचित् । सर्वदेवैर्यर्थः ।
५ न ५ मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विश्व ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कृतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विश्व ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कृतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

५ यः इन्द्रः ५ ता तान्पुक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि ५ चकार अकरोत् ५ सः इन्द्रः
अथ ५ कुहं ५ स्वित् क स्विद्वर्तते । ५ कं ५ जनं कमपि देशम् ५ आ ५ चरति ५ कासु ५ विश्व प्रजासु वर्तते
इतीन्द्रस्य विभूतिमहात्मा न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ५ कः कीदृशः ५ यज्ञः ५ ते
तव ५ मनसे वेतसे ५ शं सुखकरो भवति । ५ वराय तव वरणाय ५ कः कीदृशः ५ अर्कः मन्त्रः समर्थो
भवति । ५ होता ५ आह्वाता तव ५ वरणाय यः ५ समर्थो भवति ५ सः होता ५ कृतमः च भवति ॥

१. ख-घ-श-गीर्भिर्व्यनीयम् । २. घ-विभूतिं मत्वा; श-विभूतिमत्वात् । ३. घ-श-
य होता । ४. घ-श-भ-श-भवति वरणाय; य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृतसखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुकृत । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुहूत । बोधि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः प्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः इदा हि इदानीमिव ।
हिंसाद्वयपमार्थे वर्तते । वेविषतः कर्माणि प्राप्तवन्तो हे पुरुकृत बहूनां कर्मणां कर्तारिन्द्र ते तव
सखायः स्तोतारः आसुः बभूवुः । ये मध्यमासः मध्यमकालजाः उत अपि च ये नूतनासः
अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् उत अपि च अवमस्य अर्वाचीनस्य
ममापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र त्वं बोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासुः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विश तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चामसि । वीर । ब्रह्मवाहः । यात् । एव । विश । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय इन्द्र अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः तम्
उत्कृष्टगोपितं त्वां पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चैतिकर्मा । पराणि प्रकृतानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि
श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि ते त्वदीयानि कर्माणि अनु येमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुति-
रूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वाम् अर्चामसि अर्चामः स्तुमः ।
यादेव यान्येव कर्माणि विश जानीमः तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसः रक्षसां संबन्धि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र त्वा अभि त्वामभिमुखं वि तस्थे
प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि महि महत् जज्ञानं प्रादुर्भवत् तत् बलम् अभि अभिमुखः सन् सु सुष्टु
तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वल्गुं अप
नुदस्व अपरातं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन पुराणेन युज्येन नियोज्येन सख्या
निबन्धसाधयेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यऽपिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्भूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुडधायः ।

त्वम् । हि । अपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । भूथम् । सुहवः । आडष्टौ ॥ ८ ॥

हे कारुधायः कारुणां स्तोतृणां धारक हे वीर इन्द्र वसः प्रसिद्धस्त्वं नूतनस्य इदानी-
तनस्य ब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं तु क्षिप्रं श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र त्वम् एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति सुहवः शोभनाह्वानः सन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले पितृणाम् अङ्गिरसाम् आपिः बन्धुः शश्वत् चिरकाले बभूव अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंमध्विम् । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज अद्य इदानीं वरुणं राघवभिमामिनं च मित्रम्
अहरभिमामिनं च इन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतः मरुद्गणांश्च वनः अस्माकम् ऊतये तर्पणाय अवसे
रक्षणाय च प्र कृष्व अभिसुखीकुरुष्व । किंच पूषणम् एतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च
पुरंधि पुरुधियं पुरुकर्माणम् अग्निं च सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ओषधीः ओषध्यभिमामिनो
देवान् पर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान् अस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च कृष्व स्तूया अभिसुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुशः । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वावान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे पुरुशाक बहुशक्ते हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र त्वा त्वाम् इमे जरितारः स्तोतारः
अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे अमृत अमरणाह्लेन्द्र हुवानः
स्तूयमानस्त्वम् आ हुवतः अभिष्टुवतो मम हवन् स्तोत्रं श्रुधि शृणु । किंच त्वावान् त्वत्सदृशो
देवः स्वत् अन्यः न अस्ति ॥

१. ख-क्ष-त-२-न-भ-र-पुरंधियम्; घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-क्ष-न-न-भ-विद्यान्
देवान् । ३. ख-ज्ञ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू मु आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनु चक्रुर्परं दसाय ॥ ११ ॥

नू । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसुः । यजत्रैः ।

ये । अग्निजिह्वाः । ऋतसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे सहसः । सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र । विद्वान् सर्वज्ञत्वं । यजत्रैः यजनीयैः । विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह । नु क्षिप्रं । मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि । उप अभि । आ । याहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं^१ प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सुकस्य । ये देवाः । अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-स्थानीयो येषां ते । ऋतसापः^२ ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः । आसुः भवन्ति । ये च देवाः । दसाय शत्रूणामुपक्षपणाय । मनु राजर्षिम् । उपरं दसूनामुपरिभवं । चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति पूर्वैर्ण संबन्धः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विद्वानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरः । एता । सुगेषु । उत । दुः । गेषु । पथिकृत् । विद्वानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र । पथिकृत् वर्त्मनां कर्ता । विद्वानः सर्वं विद्वान् । सः त्वं । सुगेषु सुखेन गन्तव्येषु । उत अपि च । दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु । नः अस्माकं । पुरेता पुरो गन्ता । बोधि भव । बोधीति भवतेल्लोभ्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । अश्रमासः श्रमरहिताः । उरवः महान्तः । वहिष्ठाः बोधुतमाः तव । ये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र । तेभिः तैरश्वैः । नः अस्मभ्यं । वाजम् अन्नम् । अभि । वक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशच सप्तमे सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं— ‘य एक एकादश’ इति । आभिस्तुविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहनि सुकस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘य एक इत्यस्तिगमशब्दः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवक्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च— ‘य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक इद्रव्यश्र्वणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसुत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । इद्र्यः । श्र्वणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीः । अभिः । अभि । अर्च । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यवान् । सुत्यः । सत्वा । पुरुमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

१. ख-श-त-न-भ-र-एवंभूतमितीन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-श-त-भ-र-ते ऋतसापः । ३. ख-ज्ञ-श-त-न-भ-य-र-इदेकादश ।

ययः इन्द्रः । चर्षणीनां प्रजानामापसु । एक इत् एक एव । हव्यः द्वातव्यः । अभिः । शीभिः ।
स्तुतिरुपाभिर्वाग्भिः । तम् । इन्द्रम् । अभ्यर्च्य अभिष्टौमि । यः इन्द्रः । पत्यते स्तोतृनभिगच्छति ।
यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्धिता । वृष्यावान् बलवान् । सस्यः
अबिसंवादी । सत्त्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवां सनोतेवेदं रूपम् । पुरुमायः
बहुप्रज्ञः । स हस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्भामं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।

नक्षत्तुदामम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघवाचम् । मतिभिः । शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वे प्रत्नाः । नवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः । सप्त सप्तसंख्याकाः । विप्रासः विप्रा
मेधाविनः । वाजयन्तः वाजमन्त्रं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः ।
तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः । नः अस्माकं । पितरः अङ्गिरसः । तसु तमेवेन्द्रं । मतिभिः स्तुतिभिः
। अभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । नक्षद्भामम् । नक्षतिर्गोतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं
हिसितारं । ततुरिं तरितारं । पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् । अद्रोघवाचम् । अद्रोघ्यत्वा अनतिक्रमणीया
वागाज्ञारूपाः यस्य तम् । शर्विष्ठे बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवर्तः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवर्तः । पुरुक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वः । डवान् । तम् । आ । भर । हरिः । डवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य । नृवर्तः परिचारकजनसहितस्य । पुरुक्षोः बह्व्रस्य बहुयशसो
वा । अस्य । रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे पृष्टी । तम् । इन्द्रम् । ईमहे याचामहे । ययः रयिः
। अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः । अजरः जराहानिरहितः । स्ववान् सुखयुक्तो हे हरिवः हरिवन् स्वकीया-
श्रोषितेन्द्र त्वं पतं रयिं । मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् । आ । भर । आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनशुः सुममिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुमम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । असुरघ्नः ॥ ४ ॥

१. ख-ख-भ-य-शत्रूनभिः । २. त १-दम्भितारम् । ३. घ-ज्ञ-भ-श-वायशरूपा । ४. ख-घ-भ-श-
जराहरितः ; ज्ञ-त-जराहानिसहितः ।

हे वृहद् वथि वते तव पुरा वचित् पूर्वस्मिन् काले वज्रितारः स्तोतारः वसुन्नं सुखम् वआनद्युः वतत् तत्सुखं वनः अस्माकं ववि वबोचः विब्रूहि । वदुध दुधेर हे वखिद्वः शत्रूणां खेदयि-
तर्हे वपुरुहूत हे वपुरुवसो इन्द्र वअसुरन्नः असुराणां हन्तुः वते तव यज्ञेषु वकः वभागः कुसः । ववयः
हृविर्लक्षणमन्नं वकिं कुसम् । यदि केचित् चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वच्चः सकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि
तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासौढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठाभिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

तुविग्रामं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्करी । यस्य । नू । गीः ।

तुविऽग्रामम् । तुविऽकुर्मिम् । रभऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^१ इन्द्रं कृपये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं कृपिराह । वज्रहस्तं वज्रपाणिं वथेष्ठां रथे स्थितं वतम् इन्द्रं पृच्छन्ती अर्चयन्ती । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । वेपी । वेपो यागादि-
लक्षणं कर्म । तद्वती वक्करी गुणानां वक्की वगीः ईदृशी स्तुतिः यस्य यजमानस्य भवति ।
कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । तुविग्रामं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं तुविकूर्मिं बहुकर्माणां रभोदां रभसो बलस्य
दातारम् । वु इति पूरणः । स यजमानः गातुं सुखम् इषे गच्छति । किंच वतुन्नं स्थापयितारं^२
शत्रुम् वच्छ अभिसुखं नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया हृ त्यं मायया वावृधानं मनोजुवां स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्रीळिता स्वौजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरग्निन् ॥ ६ ॥

अया । हृ । त्यम् । मायया । वावृधानम् । मनऽजुवां । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरग्निन् ॥ ६ ॥

हे स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवद्गच्छता अनेन^३ पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन
वज्रेण । ‘वज्रेण शतपर्वणा’ (क. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । अया^४ अनया^५ मायया
वावृधानं वर्धमानं व्यं तं प्रसिद्धं दुष्टं वि रुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे स्वौजः शोभनतेजः
हे विरग्निन् हे महश्चिन्द्र त्वम् अच्युता अच्युतानि चित्^६ विनाशरहितान्यपि वीळिता वीळितानि
अशिशिलीकृतानि दृळ्हा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुजः भग्नवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूत बहुमिराहूत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-ज्ञ-भ-य-पूर्वयो-
पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-ज्ञ-भ-ग्लापयितारम्; श-त-न-य-र-प्रापयितारम्;
त-१-ध-वायितारम् । ५. ख-ज्ञ-त-न-य-र-अयानेन । ६. ज्ञ-ज्ञ-त-न-य-र-‘अया अनया’ नास्ति ।
७. ख-भ-चिद्व ।

तं नो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नवत् । परितंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिमानः । सुवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःगहानि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र वतं वः त्वं प्रत्नवत् चिरंतना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः वसः इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि वनः अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोणुः जनस्य जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि अपा दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप वह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दण्डमिष्यर्थः^२ । क्षां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामेतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंहृक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषसंहृक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंहृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निषेहि । तेन च^४ निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^५ वि दयसे विबाधसे । 'दय' दानहिंसागत-रक्षणेपु^६ इति धातुः^७ । हे इन्द्र अजुर्यं जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति^८ ॥

१. ख-घ-झ-म-तापयः; श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोणुमि^१; श-द्रागधुमि^२ । ३. घ-धिष्व धारय । ४. ख-भ- 'तेन च' नास्ति । ५. श-पुरीः । ६. ख-भ- 'दय...धातुः' नास्ति । ७. श-त्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीमश्वधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । समऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अश्वधाम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करोः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इन्द्र शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीम् अश्वधाम् अहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्ति क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र^१ वनः अस्मभ्यम् आ भर । वज्रिन् वज्रवज्रिन् यया स्वस्या दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि आर्याणि कर्मयुक्तानि वक्रः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नहुषा इति मनुष्यनामैतत् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसो-
पेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिः गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुतऽमिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधः विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन^२ यजनीयेन्द्र वसः त्वं विश्ववाराभिः विश्वैर्वर-
णीयाभिः संभजनीयाभिः नियुज्जिः अश्वैः वनः अस्मान् आ गहि आगच्छ । अदेवः असुरः याः
नियुतो यानश्चान् वन वरते न वारयति देवः च वन वरते आभिः नियुज्जिः तूयम् आ क्षिप्रमेव
मद्यद्रिक् मद्यभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । अत्रागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ १४ ॥

‘सुत इत्’ इति दशार्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि श्रेष्ठमस्येन्द्रम् । ‘सुत इदृश’ इत्यनुकान्तम् ।
विषुवति निष्केवल्ये हृदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इत्त्वमेव प्र पूर्तीः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ।
महावतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘सुत इत्त्वं निमिश्छ
इन्द्र सोम इति त्रीणि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिश्छ इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्रा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां विभ्रद्रज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्छः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । विभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

वस्तोमे वसुते इत् अभिषुत एव सति ब्रह्मणि बृहति महति^३ वस्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाने सति
उक्थे शब्दे शस्यमाने सति हे इन्द्र पश्वं निमिश्छः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्

१. ख-झ-न-भ-य-इन्द्र त्वम् । २. घ-श-प्रकर्षेण । ३. ख-झ-श-त-न-भ-र-‘महति’ नास्ति; श-
मस्त ।

धनवन् ऽइन्द्र त्वं ऽबाहोः हस्तयोः ऽवन्नं स्वकीयमायुधं ऽविभ्रत् धारयन् ऽयुक्तभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां
 ऽहस्मिन्मात् अश्वभ्यां ऽयासि ऽयद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिपुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुध्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य विभ्युषो अविभ्युदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुध्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । विभ्युषः । अविभ्युत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽदिवि सुलोके ऽशूरसातौ शूरैः भटैः संभजनीये ऽवृत्रहृत्ये युद्धे च ऽपार्ये प्राप्तये
 सति ऽसुध्विम् अभिपोतारं यजमानम् ऽअवसि ऽयद्वा रक्षसीति यच्च । वेति ससुचये । ऽदक्षस्य
 यज्ञादिषु समर्थस्य ऽविभ्युषः शत्रुभ्यो विभ्यतो जनस्य ऽशर्धतः संग्रामे उत्सहमानान् ऽदस्यून्
 उपक्षपयितृन् शत्रून् हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअविभ्युत् भीतिरहितः सन् ऽअरन्धयः^१ यद्वा वशीकरोषीति
 यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिपुते इति पूर्वेण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—‘यद्वाहोर्धारयन्ध्वं हरिभ्यां यासि
 वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नूनं सोममभिपुण्वतः ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशी-
 करोषि तांस्तस्मै विभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिपुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति द्वौचोऽयमे-
 कार्यः सुत इवमिति द्वयम्’ इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारंमूती ।

कर्ता वीराय सुष्वये उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुष्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रः ऽसुतम् अभिपुतं ऽसोमं ऽपाता ऽअस्तु पानशीलो भवतु ॥ तुनन्तस्वात् ‘न लोका-
 न्ययनिष्ठा’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ऽऊती ऊग्या मार्गेण ऽजरितारं स्तोतारं ऽप्रणेनीः
 प्रकर्षेण नेता ऽउग्रः उद्गूर्णः ऽवीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय ऽसुष्वये सोमाभिपवं कुर्वते यजमानाय
 ऽलोकं स्थानं ऽकर्ता । दातेत्यर्थः । ऽउ इति पादपूरणः । ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऽकीरये ऽचित् ।
 चिदिति चार्थे । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोतृनामैतत् । ऽवसु धनं ऽदाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां वभिर्वज्रं पुपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नयं सर्ववीरं श्रोता हवै गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इर्यन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । वभिः । वज्रम् । पुपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नयम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवैम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः ऽहरिभ्यां स्वकीयाम्याम् ऽह्वन्ति हृदयस्थानि त्रीणि ऽसवना सवनानि ऽगन्ता गमनशीलो
 भवतु । कीदृशः । ऽवज्रं स्वकीयमायुधं ऽवभिः भर्ता धारकः ऽसोमम् अभिपुतं ऽपुपिः पाता ऽगाः

वद्विः दाता वनयं मनुष्यहितं वसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगुणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वह्वं स्तोत्रं वश्रोता आचकः वस्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान् तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमै । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयत् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय वयं वतद्विविष्मः व्यामुमः । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । वउक्था उक्थानि शस्त्राणि
वशंसत् शंसन्तः । प्रथमायदुक्थनस्य लुक् । वब्रह्म हविलेक्षणमद्यम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं यथा
वुदिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिमिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्रया क्रियास्म वर्धणानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिऽमिः । विविष्मः ।
सुते । सोमै । सुतपाः । शम्ऽतमानि । रान्द्रया । क्रियास्म । वर्धणानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं विह यस्मात् कारणात् वब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेव बुद्धिकराणि वचकृषे
कृतवानसि तस्मात् कारणात् वतावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि वते तुभ्यं वमतिभिः बुद्धिमिर्वयं
वविविष्मः व्यामुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च
हे वसुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृत्तमानि
वरान्द्रया रान्द्रयाणि रमणीयानि वयज्ञैः हविर्भियुक्तानि ववर्धणानि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

स नो बोधि पुरोडाशं रराणः पिबानु सोमं गोऋजीकमिन्द्र ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत् उ लोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोडाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽऋजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बहिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वरराणः रममाणः वसः त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोडाशम् एतल्लक्षणं हविः वबोधि
बुध्यस्व । किञ्च वगोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुते वसोमं वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबहिः वआ वसीद् अभिविहा । तदनन्तरं वत्वायत् त्वामिच्छतो
यजमानस्य वलोकं स्थानम् वउरुं विस्तीर्णं वकृधि कुरु । वउ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमै । २. घ - गोविकारैर्दध्यादिभिः; श - गोविकारं दध्यादिभिः ।

३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-उरं विस्तीर्णं नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे हर्वासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवन्तु ।

प्र । इमे । हर्वासः । पुरुहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे १ उग्र उद्गूणबलेन्द्र २ सः स्वम् ३ अनु ४ जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ५ मन्दस्व मोदस्व ॥
हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ १ इमे २ यज्ञासः
यज्ञाः सोमाः ३ त्वा त्वां ४ प्र ५ अश्रुवन्तु प्राप्तुवन्तु । हे १ पुरुहूत बहुभिराहूत २ इन्द्र ३ त्वाम् ४ अस्मे
अस्मदीयानि ५ इमे ६ हर्वासः हवाः स्तोत्राणि प्राप्तुवन्तु १ । २ इयं ३ धीः स्तुतिः ४ त्वा त्वाम्
५ अवसे अस्माकं रक्षणाय ६ आ ७ यम्याः आयच्छतु ८ नियच्छतु ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिर्नि पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुविचस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमेभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे १ सखायः स्तोतारः २ वः यूयं सोमेषु ३ सुतेषु अभिषुतेषु सस्सु ४ भोजं दातारं ५ तम् ६ ईम्
पृतम् ७ इन्द्रं ८ सोमेभिः सोमैर्यथाकामं ९ सं १० पृणत संपूरयत । ११ तस्मै इन्द्राय १२ कुवित् बहुपकरणम् ।
कुविदिति बहुनामेतत् । १३ असति अस्तु । किमर्थम् । १४ नः अस्माकं १५ भराय भरणाय पोषणाय ।
१६ इन्द्रः १७ सुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् १८ अवसे तर्पणाय १९ न २० मृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असुद्यथा जरित्र उत सूरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमे । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

१ मघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य २ क्षयत् ईश्वरः ३ इन्द्रः ४ सोमे ५ सुते अभिषुते सति
६ भरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि ७ एव एवम् ८ अस्तावि स्तुतोऽभूत् । ९ इन्द्रः १० जरित्रे स्तोत्रे ११ सूरिः सन्मार्गे
प्रेरकः १२ यथा १३ असत् भवेत् । १४ उत अपि च १५ विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य १६ रायः धनस्य १७ दाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१. घ-पुच्छतं बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-म-आयम्याः आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-० च्छन्तु)
नियच्छन्तु; ज-त-२-आयम्याः आगच्छन्तु; त-१-२-आयम्याः आगच्छन्तु । ३. ख-ज्ञ-न-म-भ-र-आग-
च्छन्तु; त-१-आच्छन्तु; य-आगच्छन्तु नियच्छन्तु । ४. ख-ज्ञ-न-त-१-न-भ-य-र-एनम् ।

नृतीयेऽनुवाके विंशतिश्रुक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति द्वाचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुकान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'वृषा मदः प्र संहिष्ठाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्दुक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । दुक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितोऽङ्गतिः ॥ १ ॥

सोमेषु सोमवत्सु यागेषु इन्द्रे सोमपानजनितः । मदः । वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्था उक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् मघवा धनवान् स चेन्द्रः नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः । उक्थैः स्तोत्रैः अर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । दुक्षः दुलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजा ईश्वर इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेत्ताः श्रोता हवै गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेत्ताः । श्रोता । हवैम् । गृणतः । उर्व्यूतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

वाजी अन्नवान् इन्द्रः विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजम् अन्नं दाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसकः वीरः विक्रान्तः नर्यः नरहितः विचेत्ताः विविक्तज्ञानः हवैम् अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः वसुः वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन् प्र ते म्हा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्युत्तयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । म्हा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । उत्तयः । रुरुहुः । इन्द्रः । पूर्वीः ॥ ३ ॥

१. ख-म-नेतृभ्यो मनुष्येभ्यः । २. ख१-न-म-अक्षीणरक्षिणश्च; ज-ण-अक्षीणः रक्षिणश्च; झ-अक्षीण-रक्षणश्च; त-अक्षीणरक्षकश्च ।

हे वज्र विक्रान्तेन्द्र^१ बृहन् महान्^२ वते त्वदीयः वमहा महिमा वरोदस्योः क्षमापृथिव्योः वप्र
वरिचिचे अतिरिच्यते^३ । छावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र^४ दृष्टान्तः । वक्ष्योः चक्रयोः वअक्षो वन ।
रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे वपुरुहृत बहुभिराहृत वइन्द्र त्वदीयाः वपुर्वीः
बह्वयः वउतयः रक्षाः वि वरुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ववृक्षस्य वनु । यथा वृक्षस्य
ववयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक् शाक्वा गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्त्यस्त इन्द्र दाम्बन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक् । शाक्वाः । गवामिव । सुतयः । समसंचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्त्यः । ते । इन्द्र । दाम्बन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे वपुरुशाक बहुकर्मभिन्द्र^५ शचीवतः प्रज्ञावतः वते त्वदीयाः वशाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव धेनूनां वसुतयः मार्गा यथा वसंचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च वत्सानां वन वतन्त्यः । तन्तिनाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्त्यो बहूनां वत्सानां बन्धका हे वसुदामन्
शोभनवान इन्द्र तथा वते त्वदीयाः शाकाः वदाम्बन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
वअदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसंच सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽपुता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः वअद्य अस्मिन् दिवसे वअन्यत् वकर्वैरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । वअन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म वश्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विनियते । वअसच्च अशुभम्
अशानिपातनादिकं वसत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिभिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकापद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च वसुहुः पुनःपुनरसौ वइन्द्रः
वआचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणे कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः वअत्र अस्मिन् यज्ञे वनः अस्माकं ववशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः वपर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेल्लेति रूपम् । वमित्रः अहर-
भिमाानी देवः ववरुणः राज्यमिमानी वपूषा पोषको देवः वअर्यः प्रेरकः सविता एते वच इन्द्रेण
नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहदेवतायामुक्तं—‘प्रोतेय-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते’ इति ॥ १७ ॥

१. ख-भ-सहृन् । २. ख-भ-प्ररिच्यते अतिरिच्यते; ज-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ-भ-श-बहुशक्तिमभिन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाज्यन्त आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । अभिः । सुस्तुतिभिः । वाज्यन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे षड्भ्यम् षड्वत् त्वत्सकाशात् षडुक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः षड्यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामाना-
त्मनः षवि षनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । षपर्वतस्य अद्रेः षपृष्ठात् उपरिभागात् षआपो
षन अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे षगिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र षतं
प्रसिद्धं षत्वाः षवाः षवाज्यन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः
षआभिः पूर्वोक्ताभिः षसुष्टुतिभिः शोभनाभिः^१ स्तुतिभिः^२ जग्मुः^३ प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः ।
षअश्वाः वाहाः षआजि षन संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

षशरदः संवत्सराः षयम् इन्द्रं षन षजरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा षमासाः च
नापक्षीणयन्ति । तथा षद्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं षन षअवकुर्शयन्ति नाह्वीभावयन्ति षवृद्धस्य
षचित् प्रवृद्धस्यापि षअस्य इन्द्रस्य षतनूः शरीरं षस्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः षउक्थैश्च शस्त्रैश्च
षशस्यमाना स्तुयमाना सती षवर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युज्जाय स्त्वान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्या गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युज्जाय । स्त्वान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्याः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

षस्त्वान् अस्माभिः स्तुयमान इन्द्रः षवीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय षन षनमते न वशी-
भवति । षस्थिराय^१ युद्धेऽविचलिताय च षन नमते । षशर्धते उत्सहमानाय^२ षदस्युज्जाय कर्मवर्जितैः
प्रेरिताय यजमानाय षन वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्यु-
सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च षऋष्याः महान्तः षगिरयश्चित् पर्वता अपि षइन्द्रस्य

१. ज्ञ-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-भ-य-क्षिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
४. ख-घ-भ-ज्ञ-न स्थिराय । ५. ख-उत्सायनाय; ज्ञ-न-भ-उत्साहनाय ।

वज्राः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । वगम्भीरे वचित् अगाधेऽपि स्थाने वस्मै इन्द्राय वगाधम्^१
एव स्थाने विषयो^१ भवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामग्निन्नेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ पु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अग्निन् । प्र । इवः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हे वगम्भीरे । अमन्नं बलम् । तद्वन् हे वसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र वगम्भीरेण
केनापि दुरवगाहेन वउरुणा विस्तीर्णन मनसा वनः अस्मभ्यम् इवः अन्नानि ववाजान् बलानि च
वप्र वयन्धि प्रयच्छ । किंच वक्तोः रात्रेः व्युष्टौ विवासे अह्नि परितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र स्वम्
वऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र वरिषण्यन् अहिंसस्वम् वऊर्ध्वः उद्युक्तः वस्था वऊ वु सुष्टु तिष्ठेव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं वनाय कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् अभीके संग्रामे अवसे रक्षणाय सचस्व
सेवस्व । वृत्तो ववा अस्मात् सनिकृष्टाच्च रिषः शत्रोः असुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तं
विवक्षितेन ससुख्यार्थः । हे इन्द्र वतं स्तोतारं वपाहि रक्ष । तथा अमा वच गृहे च । अमेति
गृहनाम । वरण्ये कानने च रिषः शत्रोः वपाहि तं रक्ष । तदनन्तरं सुवीराः शोभनपुत्रा वयं
वशतहिमाः शतसंवत्सरां वमदेम हव्याम ॥ १० ॥

‘या त ऊतिः’ इति नवचं द्वितीयं सुक्तं भरद्वाजस्यार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘या ते नव’ इति । पृष्ठयाभिष्टुवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सुक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
‘या त ऊतिरवमेति मर्च्यदिनः’ (आथ. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।

तामिरू पु वृत्रहत्येऽवीर्न एमिश्च वाजैर्महान् उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तामिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एमिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽहन्द्र ऽते त्वदीया ऽया ऽजतिः या रक्षा ऽअवमा अधमा ऽअस्ति ।
 ऽया ऽपरमा उत्कृष्टास्ति । ऽया ऽमध्यमा अस्ति । ऽताभिः ऊतिभिः ऽवृत्रहृत्ये युद्धे ऽनः अस्मान् ऽसु
 अत्यन्तम् ऽअवीः पालय । किंच हे ऽउग्र उद्गूणेंद्र ऽमहान् त्वम् ऽपुभिः भोज्यसाधनैः ऽवाजैः अजैः
 ऽच ऽनः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्यो विशोऽव तारीदासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्यो । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे ऽहन्द्र ऽआभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ऽमिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः ऽस्पृधः अस्म-
 दीयाः सेनाः ऽअरिषण्यन् अहंसन् । पालयन्नित्यर्थः । ऽअमित्रस्य शत्रोः ऽमन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
 कोपं ऽव्यथय नाशय । अपि च ऽआभिः स्तुतिभिरेव ऽअभियुजः अभियोक्त्रीः ऽविषूचीः सर्वतो
 विद्यमानाः ऽदासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः ऽविश्वाः सर्वाः ऽविशः प्रजाः ऽआर्यो यज्ञादिकर्मकृते
 यजमानाय ऽअव ऽतारीः विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेपां विथुरा शर्वासि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शर्वासि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे ऽहन्द्र ऽजामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः । ऽउत अपि च ऽअजामयः दूरदेशे स्थिता
 ऽये शत्रवः ऽअर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः ऽवनुषः हिंसन्तः ऽयुयुजे उद्युक्ता भवन्ति ऽएषाम् उभय-
 विधानां शत्रूणां संबन्धोनि ऽशर्वासि बलानि ऽविथुरा^१ विथुराणि^२ हीनानि ऽत्वं कुर्विति शेषः । तथा
 ऽवृष्ण्यानि एपां वीर्याणि ऽजहि नाशय । किंच ऽपराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखान्
 ऽकृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूचूचा तरुषि यत्कृष्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरूचा । तरुषि । यत् । कृष्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्ऽसु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽशूरः त्वदनुगृहीतो वीरः ऽशरीरैः अङ्गैः ऽशूरं वा वीरमपि ऽवनते हन्ति । वेत्यय-
 मपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

१. ख-झ-न-भ-र-विथुरा विथुराणि; ज-त-विथुरा विथुराणि; श-विथुराणि । २. ख-झ-न-भ-
 य-अशूरोऽभिधीयते (य-अशूरोऽभि) शूरो वाशूरो; र-अशूरोऽभिधीयते । शूरो ।

कदा वनत इत्येतदाह । वतनूरा वा शरणि शोभमानौ परस्परविरोधिनी वतलघि युद्धे यत् यदा
 वकृण्वते संग्रामं कुर्वते । यत् यदा व वतोक व वा पुत्रनिमित्ते वा गोषु निमित्तभूतासु वा वतनये
 पौत्रे निमित्तभूते वा वअन्तु उदकेषु निमित्तेषु वा उर्वरासु सर्वसस्याब्दासु भूमिषु निमित्तासु
 वक्रन्दसी क्रन्दमानावाक्रोशन्ती वि व्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजनयः^१ त्वदनुगृहीतस्य
 भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नर्किष्ठा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नर्किः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वया सह शूरः विक्रान्तजनः नहि युयोध न युध्यते^२ । तथा तुरः अन्येषां
 शत्रूणां हिंसकः स त्वया वन युयोध । धृष्णुः धर्षकः वन युयोध । मन्यमानः युद्धे क्रुध्यन्
 योधः भटः त्वा त्वया वन युयोध । हे इन्द्र एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन त्वा त्वं नर्किः
 प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वानि जातानि प्रादुर्भूतानि तानि शूरादीनि त्वम्
 अभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृगमयोर्यदी वेधसः समिधे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृगम् । अयोः । यदि । वेधसः । समुद्भवे । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

अयोः अनयोः उभयोः मध्ये सः जनः नृगं धनं पत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभय-
 माह । यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थं वर्तते । समिधे यज्ञे वेधसः कर्मणां विधातार
 ऋत्विजः पृथक् इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । महः महति प्रभूते वृत्रे वा निरोधे
 निमित्ते वा नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते क्षये वा गृहनिमित्ते^३ वा व्यचस्वन्ती^४ यदि औ^५ जनी ।
 यदीति याविस्यर्थं वर्तते^६ । वितन्तसैते वियुध्यते तयोर्मध्ये इति संबन्धः ॥ तसेः उपक्षयकर्मणः
 विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्ठादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

१. ख-पुत्रादि; म-पुत्रादिलाभः; श-पुत्रादिलाभाय । २. ख-ज्ञ-त-न-म-य-र-युध्येत् । ३. ख-
 झ-त-२-न-म-श- 'तानि' नास्ति । ४. ख-१-श-गृहे निमित्ते । ५. ख-म-य-र-व्यचस्वन्ती व्याप्तिमन्ती;
 घ-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्ती उद्योगवन्ती; झ-त-१-व्यचस्वन्ती; झ-न-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्ती व्याप्तिमन्ती;
 श-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्ती । ६. ख-घ-म-श-ती । ७. ख-झ-त-म-र- न वर्तते । ८. ख-घ-म-
 त्वदनुगृहीतः अयतीति (ख-घ-जयति) ।

अर्धं सा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्रं त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकांसो ये नृत्तमासो अर्य इन्द्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अर्धं । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्रं । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकांसः । ये । नृत्तमासः । अर्यः । इन्द्रं । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वअध वस्म अपि च हे वइन्द्र वते^१ त्वदीयाः वचर्षणयः पुरुषाः वयत् यदा वएजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां वत्राता पालकः वभव । वउत अपि च ववरूता संभक्ता भव । वअस्माकांसः अस्मदीयाः वनृत्तमासः नेनृत्तमाः ववे मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् वअर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे वइन्द्र वसूरयः ये स्तोतारः वनः अस्मान् वपुरः वदधिरे पुरश्चकिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु साहेन्द्रामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नौ^२ याज्या । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मेन्द्रविषा वावृधानः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुक्रीनान्येकाहे निष्केवस्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्यै ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्रं देवेभिरनु ते नृषब्धे ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्यै ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्रं । देवेभिः । अनु । ते । नृसब्धे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वमहे महते वते तुभ्यम् वइन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् वअनु वदायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । ववृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते वते तुभ्यं वविश्वं समस्तं वसत्रा सत्यम् वअनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभक्तिं तत् वक्षत्रं बलम् वअनु दायि । येन शत्रून्निमेषति तद्रूपविशिष्टं^३ सहः बलम् वअनु दायि । हे वयजत्र यजनीय वइन्द्र वते तुभ्यं वनृषब्धे^४ युद्धे वदेवेभिः सर्वैर्देवैरेतत्सर्वम् वअनु दायि ॥

एवा नुः स्पृधः समजा समस्विन्द्रं रारन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोर्वसा गृणन्तो भरद्वाजा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नुः । स्पृधः । सम । अज । समत्सु । इन्द्रं । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्स्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे वइन्द्र^५ वएव एवं स्तुतस्त्वं वनः अस्मदीयाः वस्पृधः शत्रुसेनाः^६ वसमत्सु संग्रामेषु वसमज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच वमिथतीः हिंसतीः वअदेवीः आसुरीः सेनाः वररन्धि अस्सदृशं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-श-‘ते’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-क्ष-भ-वृत्रहणः; त-र-वृत्रहणे; वा-वृत्रहणेति । ३. ख-क्ष-त-२-न-भ-र-‘विशिष्टकम् । ४. ज्ञ-त-नृसब्धे । ५. ख-भ-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पृध-मानाः सेनाः ।

उत अपि च हे इन्द्र इति? वृणन्तः त्वां स्तुवन्तः भरद्वाजाः वयम् अवसा अग्ने सह वस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनम् अवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

‘श्रुधी न इन्द्र’ इत्यष्टच तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रुधी नोऽद्यौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्ययामसि त्वा महो वाजस्य सातौ ववृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्ययामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरऽसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः वमहः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्ययामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं तदारुह्यन् वृषि शृणु । यत् यदा विशः जनाः शूरसातौ युद्धे सम् अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन् दिवसे वनः अस्मभ्यम् उग्रम् उद्गूणम् अवः रक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनयो महो वाजस्य गध्वस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुन् त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनयः । महः । वाजस्य । गध्वस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुन् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविलक्षणाश्ववान् वाजिनयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्वस्य सर्वैः प्राप्यस्य वमहः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुन् दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषु उपव्रजेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शृष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरं अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय । शृष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः अचोदयः । प्रेरयः । किंच हे इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शृष्णम् असुरं वर्कं छेदितवानसि । वर्क इति

वृणक्तेऽछेदनार्थस्य^१ लुङि रूपम् ॥ तथा वत्वम्^२ अतिथिगवाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय
 वीर्यस्य स्तुत्यं सुखं^३ करिष्यन्^४ असंज्ञः समहीनमात्मानं मन्वमानस्य शम्बरस्य^५ शिरः शीर्षं
 पराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र^१ एवं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे^२ योधं युद्धसाधनम्^३ ऋष्वं महान्तं^४ रथं^५ प्र भरः प्रापयः ।
 अपि च युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं^६ दशद्युं दश दिवसा युध्यतो^७ यस्य गताः तं वृषभम्
 एतदाख्यं राजानम्^८ आवः युद्धावपीपलः । किंच एवं वेतसवे एतन्नाम्ने राज्ञे^९ सचा सहायभूतः
 सन् तुग्रम् असुरम्^{१०} अहन् हतवानसि । वेतसुनांम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्तोऽसावुच्यते । यद्वा ।
 वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्वान्तरे श्रूयते—
 'अहं पितेव वेतसूरभिष्टे तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्' (क्र. सं. १०. ४९. ४) इति ।
 हे इन्द्र^{११} एवं वृणन्तं त्वां स्तुवन्तं^{१२} तुजिम् एतदाख्यं राजानं^{१३} तूतोः अवधेयः ॥

त्वं तदुक्त्यमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूरं दर्षि ।

अवं गिरेदीसं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिर्भूती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्त्यम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दर्षि ।

अवं । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवोऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र^१ बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिसकः^२ वत्वम्^३ उक्त्यं प्रशस्यं^४ तत् कर्म^५ कः अक्रोः ।
 किं तत्कर्मैतद्युच्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
 भटान्^६ प्र दर्षि विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—'अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य' (क्र. सं.
 २. १४. ६) इति । तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरेः पर्वताग्निरातं शम्बरम्
 असुरम्^७ आव हन् अवावधीः । तथापि^८ श्रूयते—'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (क्र. सं.
 २. १२. ११) इति । किंच चित्राभिः विचित्राभिः^९ ऊती उतिभिः रक्षाभिः^{१०} दिवोदासं राजानं
 प्रावः प्रकण्ठेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धार्थिर्मन्दसानः सोमैर्द्विभीतये चुम्पुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्वष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धार्थिः । मन्दसानः । सोमैः । द्विभीतये । चुम्पुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।

त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । वष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सर्वा । अहन् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-छेदनार्थस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-युध्यन्तोः त-युद्धन्तो । ३. ख-न-भ-
 तथा च । ४. घ-श-विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे इन्द्र श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः मन्दस्नानः मोदमानः ।
यच्छूदया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. उ. १. १. १०) इति । सोमैः च मन्दस्नानः एवं पृथीतये एत-
न्नामकाय राजपये चुसुरिम् एतदाख्यमसुरं सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरिष्यथः । किंच हे इन्द्र
एवं पिठीनसे एतन्नामकाय रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा पृथगस्यन् प्रयच्छन् पृथग्या
प्रज्ञया पथिं पथिस्त्वाकानि सहसा भटानां सहस्राणि सत्वा सह युगपदेव अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सुरिभिरानज्ञां तव ज्यायं इन्द्र सुम्रमोजः ।

त्वया यत्स्त्वन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सुरिभिः । आनश्याम् । तवं । ज्यायः । इन्द्र । सुम्रम् । ओजः ।

त्वया । यत् । स्त्वन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिऽवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराः स्तोतारः त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथ-
न्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बन्धकेन त्वया दत्तं यत् सुम्रं सुखम् ओजः ।
बलं च स्त्वन्ते स्तुवन्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं तत् सुम्रमोजः ।
अहं चन अहमपि भरद्वाजः सुरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह आनज्ञां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्याभिन्द्र बुध्नहूतौ सखायः स्याम महिन् प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । बुध्नहूतौ । सखायः । स्याम । महिन् । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रऽश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे महिन् पूजनीय इन्द्र ते स्वदर्थं सखायः स्तोतारः वयम् अस्यां बुध्नहूतौ अस्मिन्
घननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः स्याम भवेम । प्रातर्दनिः प्रतर्दनी नाम राजा । तस्य
पुत्रः क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठः अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । वृत्राणां
शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसुनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

‘किमस्य मदे’ इत्यष्टवं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वापेक्ष । अनुक्रान्तं च—‘किमस्यान्या
चायमानस्याभ्यावर्तिनी दानस्तुतिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्वयायास्तु दानस्तुति-
रूपत्वात् ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैकिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विधिरे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विधिरे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सति
इन्द्रः किं चकार कृतवान् । किमु किंच अस्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य
सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य
निषदि गृहे वरणा वा ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः पुरा पूर्व हे इन्द्र एते त्वचः किं
विविद्रे किं लेभिरे । नूतनासः नूतना इदानीननाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सद्रस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।
रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मात् ऋषय इप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिर्गन्धसकाशात् संपूर्णकामः
सन् पुरा यान्गुपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्गुवाच इदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रः अस्य
सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार ।
अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये वरणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः ।
पुरा पूर्व हे इन्द्र एते त्वचः सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनासः इदानीननाः स्तोतारः
सदु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि तु ते महिमतः समस्य न मघवन्मघवृत्त्वस्य विभ ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । तु । ते । महिमतः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विभ ।

न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र एते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमतः महिम्नो महिमानं नहि
विभ वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न
जानीमः । नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयायं
षष्ठी । हे इन्द्र एते त्वदीयम् इन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददशे केनापि न ददथेते ॥

एतत्त्वत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददारे ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरशिखस्य । शेषः ।

वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददारे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि
पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । अवधीः अहिंसीः एते त्वदीयम् एतस्य तदिदम् इन्द्रियं वीर्यम्

वचेति अस्माभिरज्ञायि । हे वृद्धं यत् यस्मात् वृष्मात् बलात् वनिहतस्य प्रेरितस्य स्वदीय-
वज्रस्य वस्वनाचित् ध्वनेरेव परमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाधाधिक्येनोक्तः^१ कश्चित् पुत्रः
वददार अदीर्यत् ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावृत्तिर्न चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे मियसापरो दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अमिऽआवृत्तिर्न । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । मियसा । अपरः । दर्त् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयम् वृद्धः वचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय वभ्या-
वृत्तिर्न पुत्रात्मकाय राज्ञे वशिक्षन् ईप्सितानि वसुनि प्रयच्छन् वरशिखस्य असुरस्य वशेषः
पुत्रान् वधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । यत् यदा
अवभिन्द्रः वहरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां वपूर्वे वअर्धे
प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्वीजान् वरशिखस्य
पुत्रान् वृद्धः अवधीत् तदा वअपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः^२ पुत्रः वमियसा भीत्या
ववर्त् दीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिशच्छतं वर्मिणं इन्द्र साकं युच्यावर्त्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दा नान्यथान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिशत्सृशतम् । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । युच्यावर्त्याम् । पुरुहूत । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दा नानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे पुरुहूत बहुभिराहूत वृद्ध वश्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽश्वं
यशो वा । तद्वान्छया^३ । युद्धे त्वां जित्वा अश्वं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः वशरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । वपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः वपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
वभिन्दा नानाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः वत्रिशच्छतं त्रिशदधिकशतसंख्याकाः वृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः वसाकं युगपदेव वयच्यावर्त्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां वन्यथानि अर्थशून्यानि वआयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा स्यवस्यू अन्तरु शु चरतो रेहिहाणा ।

स सृज्जयाय तुर्वशं परादावृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेहिहाणा ।

सः । सृज्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ज्ञ-त-बलाधिक्येनो० । २. ज्ञ-त-र-शेषः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-तद्विच्छया । ४. ख-घ-
ज्ञ-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

अरुषा अरुषौ रोचमानौ 'सुयवस्यू' शोभनतृणानीच्छन्तौ परिरहाणा लेलिहानौ पुनःपुनः
घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ वगावौ अथौ अन्तः
घावावृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे^१ वचरतः गच्छतः । उ उ सु द्वौभौ पूरणौ । सः इन्द्रः 'सृज्याय
एतन्नामकाय राज्ञे' तुर्वशं राजानं परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । वृचीवतः चारुशिखान् 'दैववाताय
देववातवशोऽप्यन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे' शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्ति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मधवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाश्रेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूऽमतः । मधवा । मह्यम् । सम्ऽराट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्या अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे अग्ने वमधवा धनवान्
प्रभूतदानो वा 'सम्राट्' राजसूययाजी 'चायमानः' चयमानस्य पुत्रः 'अभ्यावर्ती' एतद्वाङ्मयो राजा
'रथिनः' रथसहितान् 'वधूमतः' स्त्रीयुक्तान् 'द्वयान्' मिथुनभूतान् 'विंशतिं' विंशतिसंख्याकान्
'गाः' पशून् 'मह्यं' ददाति प्रायच्छन् । 'पार्थिवानां' पृथोर्वशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनो ।
पूजार्थं बह्वचनम् । इयं 'दक्षिणा' 'दुर्नशा' केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

'आ गावः' इत्यष्टयं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्रो
वान्यश्च पादोऽस्थानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः' इति । भरद्वाज ऋषिः । 'इन्द्रो यउवने'
इत्याद्यस्तृचो जागतः । 'उपेदम्' इति अग्न्यानुष्टुप् शिष्टाश्रितस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गोर्देवता
द्वितीयायाः सूक्तान्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवासुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च—
'अगावीयमेके' (आश्र. गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावर्तीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवर्तीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

'गावः' अवा 'अगमन्' । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । 'उत' अपि च 'भद्रं' भजनीयं शुभम्
'अक्रन्' कुर्वन्तु । तथा 'गोष्ठे' अस्मदीये गवां स्थाने 'सीदन्तु' उपविशन्तु । तदनन्तरम् 'अस्मे'
अस्मान् 'रणयन्तु' रमन्ताम् । अपि च 'इह' अस्मिन् गोष्ठे 'पुरुषाः' नानावर्णा गावः 'प्रजावर्तीः'
प्रजावत्यः संततिसहिताः 'पूर्वीः' बह्वयः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'उषसः' उषःकालान् प्रति 'दुहानाः'
दोग्धयः 'स्युः' भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेददाति न स्वं मुषायति ।

भूर्योभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देव्युम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उपे । इत् । ददाति । न । स्वं । मुषायति ।

भूर्यःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देव्युम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोतृश्च स्वस्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूर्योभूयः पुनःपुनः वर्धयन् इत् बुद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

दैवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति' 'न ता अवा' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. औ. ६. १४) । गोस्तोत्रेऽपि भरुवतीयनिकेवल्ययोरेते सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—'न ता अवा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः' (आश्व. औ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोपतिः । सह ॥ ३ ॥

यताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशात् नश्यन्तु । किंच तस्करः चोरोऽपि न दभाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धिः व्यथिः शत्रुः आसाम् हमा गाः न आ दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गवां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवाँश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च ताभिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अवा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अवा । रेणुककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतत्रम् । उपे । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

प्रेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उज्ज्वकः । कटिभेद्वनकर्मा । ^१अर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः
^२ताः गाः ^३न ^४अभ्युत्ते न प्राप्नुयात् । तथा ^५ताः गावः ^६संस्कृतत्रं विशासनादिसंस्कारं ^७न ^८अभि
 उप ^९यमित्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च ^{१०}ताः ^{११}गावः ^{१२}यज्वनः यागशीलस्य ^{१३}तस्य ^{१४}मर्त्यस्य मनुष्यस्य
^{१५}उरुगायं विस्तीर्णगमनम् ^{१६}अभयं भयवर्जितं प्रवेशम् ^{१७}अनु उद्दिश्य ^{१८}वि ^{१९}चरन्ति विदोषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनासु इन्द्र इच्छामीदृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासुः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । दृदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

^१गावः एव मह्यं ^२भगः धनं भवन्तु । ^३इन्द्रः च ^४मे मह्यं ^५गावः गाः ^६अच्छान् यच्छतु ।
^७गावः ^८प्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य ^९सोमस्य ^{१०}भक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गन्धे-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे ^{११}जनासुः जनाः ^{१२}इमाः एवंभूताः ^{१३}या ^{१४}गावः सन्ति ^{१५}सः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः ^{१६}इन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् ^{१७}इन्द्रं
^{१८}इह्वा श्रद्धायुक्तेन ^{१९}मनसा ^{२०}चित् । चिदित्यप्यर्थः । ^{२१}इच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टिमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहदो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे ^१गावः ^२यूयं ^३मेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा ^४कृशं ^५चित् क्षीणमपि
^६अश्रीरं ^७चित् अश्लीलमपि ^८सुप्रतीकं शोभनाङ्गं ^९कृणुथ कुरुथ । हे ^{१०}भद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं ^{११}गृहं ^{१२}भद्रं कल्याणं ^{१३}कृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । ^{१४}सभासु यागपरिषत्सु हे गावः
 युष्माकं ^{१५}बृहत् महत् वयः अक्षम् ^{१६}उच्यते^{१७} । सर्वैर्दीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत् माघर्षसुः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाणे । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत् । मा । अघर्षसुः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ख-प्राप्नोतु; न-भ-प्राप्नोत् । २. ख-क्ष-त-२-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-क्ष-क्ष-त-न-भ-र- गावः
 नास्ति । ४. ख-क्ष-न-भ-य-अक्ष भक्षणमुच्यते; क्ष-अक्षमुच्यते समवेतं क्रियते; त-र-अक्षम् ।

हे गावो यूयं ऽप्रजावतीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेषः । ऽसुयवसं शोभनवर्णं
 ऽरिशन्तीः रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । ऽसुप्रपाणे सुखेन पातव्ये तटाकादौ ऽशुद्धाः निर्मलाः
 ऽअपः उदकानि ऽपिवन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । ऽवः युष्मान् ऽस्तेनः तस्करः^१ ऽमा ऽईशत मेक्षिष्ट ।
 ईश्वरो मा भूत् । तथाहि ऽअघक्षसः व्याघ्रादिः क्षत्रुः ऽमा ईशत । अपि च ऽवः युष्मान् ऽरुद्रस्य
 कालात्मकस्य परमेश्वरस्य ऽहेति आयुचं च^२ ऽपरि ऽवृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु^३ ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूपं पृच्यताम् । उपं ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तवं वीर्यं ॥ ८ ॥

उपं । इदम् । उपऽपर्चनम् । आसु । गोषु । उपं । पृच्यताम् ।

उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं । इन्द्र । तवं । वीर्यं ॥ ८ ॥

ॽआसु ऽगोषु ऽइदमुपपर्चनम् आप्यायनम् ऽउप ऽपृच्यतां संपृच्यताम् । हे ऽइन्द्र ऽतव ऽवीर्यं
 स्वदीयवीर्यं निमित्ते ऽऋषभस्य गावो गर्भमादधानस्य वृषभस्य ऽरेतसि इदमुपपर्चनमाप्यायनम्^४ ।
 गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संवन्धिक्षीरादिहविद्विद्विरेण्ड्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । ऽउप इति
 पुनर्वचनं पादभेदानां^५ पूर्णार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
 वः' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्रं पद' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सुख्यायं सेपुर्महो यन्तः सुमत्तये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामुं रण्वमर्वसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सुख्यायं । सेपुः । महः । यन्तः । सुडमत्तये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रण्वम् । अर्वसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः ऽवः युष्माकं संबन्धिनः ऽनरः नेतार ऋग्विजः ऽसख्याय सखिभावाथर्मम्^१ ऽइन्द्रं
 ऽसेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । ऽमहः महान्ति स्तोत्राणि ऽयन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः ।

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-
 न परिहरतु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-ज्ञ-न-भ-पादभेदेन; ज्ञ-पादभेदात्;
 त-र-पादभेदान् । ६. ज्ञ-त-सखिभावाथर्मं ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा 'सुमत्ये' । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां 'चकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेभ्यश्चान्वसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः^१ अनुतिष्ठन्तः सुमत्ये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै नै शब्दे' इत्यस्माच्छ्रुतिः कानचि रूपम् ॥ 'हि यस्मात्' वज्रहस्तः वज्रपाणिर्निन्दः 'महः महतो
धनस्य' वृद्धाता 'अस्ति भवति तस्मात्' 'रथं रमणीयं' 'महासु महान्तमेव' 'अवसे रक्षणाय' 'यजध्वं
हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नयीं मिमिक्षुरा रथे हिरण्ये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नश्वासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नयीः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्ये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

'यस्मिन् इन्द्रे' नयीः नृत्यो हिता रायः 'आ' 'मिमिक्षुः आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । 'हस्ते तदीये बाही । यद्वा । एतस्मान्नाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हस्तवैस्मिन्निन्द्र इत्यर्थः । उक्तं^२ यास्केन- 'हस्तो हन्ते प्राशुर्हन्ते' (निर. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आसिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतुन् ।
यश्चेन्द्रः 'रथेष्ठाः रथे स्थाता तस्वभावः सन्' 'हिरण्ये सुवर्णमये' 'रथे' 'आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिञ्चति अभिवर्षति । यस्य च 'स्थूरयोः
स्थूलयोर्विस्तृतयोः' 'गर्भस्त्योः' । बाहुनामैतत् । बाह्वोः 'रश्मयः अभीशवः' 'आ^३ सिच्यन्ते आयम्यन्ते'^४ ।
यस्य च 'अश्वासः अश्वाः' 'वृषणः सेक्ताः युवानः' 'युजानाः रथे युज्यमानाः' 'अध्वन् अध्वनि मार्गे'
'आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अर्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अर्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'श्रिये' ऐश्वर्यार्थे 'ते त्वदीययोः' 'पादा पादयोः' 'दुवः परिचरणम्' 'आ' 'मिमिक्षुः
आसिञ्चन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये
श्रयितुं सेवितुं दुवः परिचरणम् आ सिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्वं 'शवसा बलेन' 'धृष्णुः शत्रूणां
धर्षकः' 'वज्री वज्रवान्' 'दक्षिणा स्तोत्रम्यो दातव्यं धनम् । तद्वा' हे 'नृतो नेतरिन्द्र स
त्वं' 'सुरभिं प्रशस्तम्' 'अर्कं सततगमनशीलमास्मीर्यं' रूपं 'दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं' 'वसानः आच्छादयन्'
'स्वर्णं सूर्यं' इव 'इषिः गन्तैषणीयो वा' 'बभूथ भवसि । कमिति पूरकः ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-यन्तो गच्छन्तः । २. श-उक्तं च । ३. ख-म-आमिमिक्षुः आसि-
च्यन्ते आयन्ते; घ-आमिमिक्षुः; झ-आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते; श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते ।
४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-सततो ।

स सोम आमिश्रतमः सुतो भूयस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिश्रतमः । सुतः । भूत । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।
इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वक्ष्यते ^१सः ^२सोमः ^३सुतः अभिषुतः सन् ^४आमिश्रतमः आमिसुस्थेन मिश्रतमः ^५भूत् । इन्द्रेणारयर्थं संगच्छते । ^६यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति ^७पक्तिः पक्कव्यः पुरोडाशादिः ^८पच्यते ।
^९शृष्टयवाः ^{१०}धानाः । ताश्च ^{११}सन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते ^{१२}नरः नेतारः
^{१३}ब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अन्नस्य हविलक्षणस्य कर्तारः ^{१४}ऋत्विजः ^{१५}इन्द्रं स्तोत्रैः ^{१६}स्तुवन्तः ^{१७}उक्था उक्थानि
शस्त्राणि च ^{१८}शंसन्तः उच्चारयन्तः ^{१९}देववाततमाः देवानतिशयेनोपगता ^{२०}भवन्ति स सोम इन्द्रेण
संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अन्तुः शर्वसो धार्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शर्वसः । धार्यि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महित्वा ।
आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अप्सु । समीजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२अस्य उक्तगुणस्य ^३शर्वसः बलस्य ^४अन्तः अवसानं ^५न ^६धार्यि । अत्र
केवलोऽपि दधातिरपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधार्यि । अस्माभिर्नाशार्थोऽर्थः । यद्वलं ^७रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ ^८महित्वा महत्त्वेन ^९तु क्षिप्रं ^{१०}वि ^{११}बाबधे यस्माद्वलात् द्यावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः । ^{१२}ता
तद्वलं ^{१३}सूरिः स्तोता ^{१४}तूतुजानः खरितः सन् ^{१५}ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा ^{१६}समीजमानः सम्यग्यजन्
^{१७}आ ^{१८}पृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}यूथेव ^{२०}अप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपालः अपः
पाययन्नस्तिर्तर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहवं ऋषो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।
एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

^१एव एवसुकेन प्रकारेण ^२ऋष्वः महान् ^३इन्द्रः ^४सुहवः ^५अस्तु सुखेनाह्लातव्यो ^६भवतु । ^७इव
इति पूरणः । ^८हिरिशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः ^९ऊती
ऊत्यागमनेन ^{१०}अनूती अनूत्यागमनेन वा ^{११}सत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

१. ख-क्ष-भ-य-मिश्रिततमो; घ-श-मिश्रिततमो । २. श-काराः कर्तारः । ३. ख-घ-भ-
नोपगन्तारो । ४. य-सुखेन ह्लातव्यो ।

स्तोत्रं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'एषा' इति एवं हि 'जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः' असमाप्त्योऽः
असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् 'पुरं पुरुणि वहुनि' च 'वृत्रा
वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि' हनति हिनस्तु । तथा 'दस्युन् उपक्षपयितुन् शत्रून्' नि
हन्तु ॥ ११ ॥

'भूय इत्' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'भूयः पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निप्रोमे माथ्येदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत्' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महावतेऽपि निष्केवस्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
'भूय इद्रावृधे वीर्याय नृणासु त्वा' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्रावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वक्षनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वक्षनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूयः 'इत्' बहुतरमेव 'वावृधे' प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । 'वीर्याय' वीरकर्मणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । 'एकः' मुख्यः 'अजुर्यः' जरयितुमशक्यः स च 'इन्द्रः' वसूनि धनानि 'दयते'
स्तोत्रं ददाति । तथा 'दिवः' सुलोकात् 'पृथिव्याः' भूमेश्चायमिन्द्रः 'प्र' रिरिचे अतिरिच्यते ।
किंच 'अस्य इन्द्रस्य' उमे 'रोदसी' आवापृथिव्यौ 'अर्धमिद्' अर्धमेव 'प्रति' । अत्येन्द्रस्याधो भागो
आवापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्वि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

'अध' अधुना 'अस्य इन्द्रस्य' बृहत् महत् 'असुर्यम्' असुरहननकुशलं बलं 'मन्ये' स्तोमि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः 'यानि' कर्माणि 'दाधार' धारयति तानि 'नकिः' आ 'मिनाति' न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । 'दिवेदिवे' प्रतिदिनं वृत्रेणावृत्तः 'सूर्यो' दर्शतः दर्शनीयः
'भूत्' भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । 'सुक्रतुः' शोभनकर्म । स
इन्द्रः 'सन्नानि' सुवनानि 'उर्विया' उरूणि विस्तीर्णाति 'वि' 'धात्' व्यधात् अकार्षत् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन् चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुर्मिन्द्र ।

नि पर्वता अब्रसदो न सैदुस्त्वया दृक्हानि सुक्रतो रजसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरंदः । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अब्रऽसदः । न । सैदुः । त्वया । दृक्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । अद्या । चित् । अद्यापि । न । चित् । पुरापि । तव । नदीनां संबन्धि । तदपः । कर्म
वर्तते । आभ्यः । नदीभ्यः । गातुं मार्गम् । अरंदः । प्रवहनायं व्यलिख इति । यत् । कर्म । तत्सर्वानुपक्षिणं
सद्वर्तत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया । पर्वताः । गिरयः । नि । सैदुः । निषण्णाः । उत्पत्तं । परिलुप्य
कचिदेव स्थाने नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः । अब्रऽसदो । न । अब्रऽदनीयमब्रम् । तदर्थं सीदन्तः पुरा
इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मिन्द्र । त्वया
रजसि सर्वं लोकाः । दृक्हानि दहितानि । स्थिरीकृताः । आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावां अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नहिं परिशयानमणोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवां । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अणः । अर्वा । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । वक्ष्यमाणं । तत् । सत्यमित् । सत्यमेव । नावृत्तम् । त्वावां । त्वत्सदृशः । अन्यः । देवः
न । अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः । मर्त्यः । मनुष्योऽपि । न । एव । विद्यते । ज्यायान् । अधिकोऽपि । देवो
मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्वीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् । अणः । उदकं । परिशयानं
परिवृत्य शयानम् । अहिम् । मेघम् । अहन् । अवधीः । हत्वा च । समुद्रम् । अन्तरिक्षं । जलधिं वा । अच्छ
आभिसुर्येन । अपः । उदकानि । अवासृजः । अवाह्यमुखतया । विसृष्टयानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृक्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृक्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उषसम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । त्वं । दुरः । वृत्रेणावृताः । अपः । विषूचीः । विविधमङ्गल्यो यथा सर्वतः । प्रसृता
भवन्ति तथा । वि । असृजः । यत्सर्वं । पर्वतस्य । पर्वततो मेघस्य । दृक्हं । दृक्हमपं । अन्धकप्रदेशम् । अरुजः
अभाङ्क्षीः । अपि च त्वं । जगतः । संबन्धिनीनां । चर्षणीनां । प्रजानां । राजाभवः । अधिपतिर्भवसि ।

१. ख-ह-त२-भ-सदनीयम्० । २. ख-अ-त२-न-भ-र-इत्यर्थः । ३. ख-भ-दृहानि । ३. ज-
वृत्रेणावृताः ।

किं कुर्वन् । ^१सूर्यं ^२वधां ^३सुलोकम् ^४उपसं च तमसा प्रावृत्तम् एतस्मिन्नित्यर्थः ^५साकं युगपदेव ^६जनयन् प्रातुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चमैष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्याप्यम् । उपान्यास शकरी शिष्टाश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शकरी’ इति । सहोत्रतस्य
निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चसारण्यकम्—‘अभूरेको रथिपते रथीणा-
मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । षष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविष्टानम् ।
सूत्रितं च—‘एन्द्र याष्टुप नः प्र धा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।
विश्वजिति माध्यदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रथिपते
रथीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रथिपते रथीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूर्योचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रथिऽपते । रथीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूर्ये । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

हे रथिपते धनस्य^१ पालक^२ इन्द्र एकः प्रधानभूतस्त्वं रथीणां धनानां स्वामी अभूः
भवसि । यद्वा । रथीणां रथिपत इति संबन्धः । एको रथिशब्दोऽनुवादो यथा ‘गवामसि गोपतिरेक
इन्द्र’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनायाम् । अपि च हे इन्द्र
त्वं इहस्तयोः आत्मीययोर्बाहोः कृष्टीः प्रजाः आ अधिथाः आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत
इत्यर्थः । किंच चर्षणयः सनुष्याः ^३तोके पुत्रे ^४अप्सु उदकेषु ^५सूर्ये शत्रूणां प्रेरके ^६तनये पौत्रे चैतेषु
निमित्तभूतेषु सत्सु विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः वि ^७अवोचन्त विविधं भुवन्ति ॥

त्वद्वियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजसि ।

धावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृढं भयते अजम्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजसि ।

धावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृढम् । भयते । अजम् । आ । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः भिया भयेन विश्वा विश्वानि व्यापकानि पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-
रिक्षानाम^१ । तत्र भवानि रजसि उदकानि अच्युता चित् व्यावशितुमशक्यान्पि^२ च्यावयन्ते
मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र ते तव आ^३ अजम्न आगमने सति धावा-
क्षामा धावापृथिव्यौ पर्वतासः गिरयः वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना विश्वं सर्वं
दृढं स्थिरं प्राणिजातं भयते बिभेति ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-इत्येतस्मिन्नित्यम् । २. घ-श-धनपालक । ३. श-नमैतत् । ४. ख-ज्ञ-त-
भ-य-र-च्यवशितुम् । ५. त-न-‘आ’ नास्ति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गर्विष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽर्हष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम । अविवे । रपांसि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽकुत्सेन सह^१ ऽअशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं ऽशुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम्-
सुरम् ऽअभि ऽयुध्य अभ्ययुध्यः । कुत्सस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
ऽगर्विष्टौ । गावो बाणा इत्यन्ति गच्छन्तीति गर्विष्टिः संग्रामः । तस्मिन् ऽकुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
ऽदश अदशः । हिंसितवानसि ॥ 'दश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ ऽअध अपि च
ऽप्रपित्वे प्रपतने युद्धे ऽसूर्यस्य ऽचक्रं रथावयवभूतं ऽमुषायः असुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकचक्रोऽभूत् । तथा चाध्नातं—'सप्त युजन्ति रथमेकचक्रम्' (क्र. सं. १. १६४. २) इति । एत-
द्वास्त्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^२ ।
'सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा' (क्र. सं. १. १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च ऽरपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि ऽअविवेः अस्माहोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः^३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्याप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतके

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्य । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽके ।

भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशतानि शतसंख्यानि^१ ऽदस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य ऽशम्बरस्य एतत्संज्ञस्य ऽपुरः
पुरीः ऽअप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः ऽअव जघन्य अवाहन् । हे ऽशचीवः प्रजावन्
हे ऽसुतके अभिपुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र ऽयत्र यस्मिन् काले ऽसुन्वते सोमाभिपर्वं कुर्वते ऽदिवोदासाय
ऽशच्या प्रजया ऽअशिक्षः धनानि प्रादाः ऽगृणते स्वतवे ऽभरद्वाजाय च ऽवसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शान्त्यरीः पुरोऽव जघन्येत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनुष्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोपं मद्विक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनुष्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

१. ख-घ-भ-श-सह युध्यमानम् । २. ख-ज्ञ-क्ष-त-र-इत्याख्यानम् ; न-इत्याम्नोतम् । ३. ख-
घ-द्व-त-२-भ-र-अवधीदित्यर्थः । ४. ज-संख्याकाः ।

हे ऽसत्यसत्त्वन् । सत्याः^१ सत्त्वानो भटा^२ यस्य स तथोक्तः । हे ऽतुविदुग्ण । तुवि बहुलं दुरुगं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र ऽसः त्वं ऽमहते ऽरणाय संग्रामाय तदर्थं ऽभीमं भयंकरमात्मीयं ऽरथमा ऽतिष्ठ । हे ऽप्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र ऽअवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन ऽउप ऽयाहि आगच्छ ऽमद्रिक् मदभिमुखः । तथा हे ऽश्रुत विश्रुतेन्द्र ऽचर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः ऽप्र ऽश्रावय ऽच अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुकान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमावि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^३ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय त्वसे तुराय ।

विरिञ्चिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थर्विराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । त्वसे । तुराय ।

विरिञ्चिने । वज्रिणे । शमऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थर्विराय । तक्षम् ॥ १ ॥

ऽअपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि ऽपुरुतमानि बहुतमानि ऽशंतमानि सुखकृत्तमानि ऽवचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि ऽआसा आस्थेन ऽअस्मै इन्द्राय ऽतक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । ऽमहे महते ऽवीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे ऽत्वसे तवस्विने बलवते ऽतुराय त्वरमाणाय ऽविरिञ्चिने विशेषेण स्तुत्याय ऽवज्रिणे वज्रवते ऽस्थर्विराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋकभिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋकऽभिः । वावशानः । उत् । उदुस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽमातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च ऽकवीनां कान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय ऽसूर्येण ऽअवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । ऽअद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं ऽरुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^४ अङ्गिरसमिति तृतीयाथै वष्टी । अङ्गिरोभिः ऽगृणानः स्तुयमान इति संबन्धः । अपि च ऽस्वाधीभिः शोभनध्यानैः ऽऋकभिः स्तोत्रभिरङ्गिरोभिः ऽवावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् ऽउदुस्त्रियाणां वलस्य भृत्यैः पणिभिरपहृतानां गवां ऽनिदानं बन्धनम् ऽउत् ऽअसृजत् अमोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अवाध्याः । २. ख१-भरा; झ-य-र-भावा नो; तन-भावा । ३. ख-झ-तन-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-तन-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितजुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्द्दृढा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितजुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृढाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् । सः इन्द्रः । वह्निभिः हविषां वोढुभिः । ऋक्भिः स्तोत्रभिः । शश्वत् । सखिभिः संकुचितजातुभिर्ऋक्भिः सह । गोषु निमित्तभूतेषु । जिगाय असुरान् जितवान् । जिवा च । पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः । सखिभिः समानव्याप्तैः । कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः । सखीयन् सखित्वमात्मन हृच्छन् । कविः । सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् । दृढाः स्थिराः । पुरः आसुरीः पुरीः । रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैर्भिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिवृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैर्भिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे । वृषभ कामानां वर्षक हे । गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र । सः^१ त्वं महः महद्भिः । वाजैर्भिः वाजैरजैः । महद्भिः । शुष्मैः बलैः । च सह । क्षितीनां प्रजानां मध्ये । जरितारं स्तोतारम् । अच्छ आभिमुख्येन । नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः । पुरुवीराभिः पुरुणां बहूनां वीरयित्रीभिः बहवः । आ । प्र । याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सगैण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमुष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सगैण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुरापाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपावृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रमुष्यम् ॥ ५ ॥

पुरापाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता । सः । इन्द्रः । सगैण सर्वदोषुक्तेन । शर्वसा घलेन । अत्यैः अजैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा । तक्तः संगतः सन् । दक्षिणतः दक्षिणायने । अपः उदकानि विसृजतीति^१ शेषः । इत्था इत्थमेनेन प्रकरणे । सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः । अर्थं गन्तव्यम् । अप्रमुष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं^२ यथा न^३ अवति तथा । विविषुः व्याप्नुवन्ति ॥ अर्तस्थगम्यग्रान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. झ-रुरोज बभज । २. झ-त-य-‘सः’ नास्ति । ३. ख-झ-क्ष-त-म-र-श-सृजतीति । ४. ख-१-झ-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम् ; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् । ५. ख-१-त-न-भ-य-‘न’ नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्थार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाप्रतेऽपि निष्केवस्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्वमिष्टिर्दास्वान् ।

सौवर्च्यं यो वनवत्स्वर्ध्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवर्च्यम् । यः । वनवत् । सुऽअर्थः । वृत्रा । समत्सु । ससहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं यः पुत्रः ओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तमः मन्त्रः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोत्रैर्यथैः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं यः अस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः देहि । यः पुत्रः स्वधः सन् समस्तु संग्रामेषु सौवर्च्यं शोभनाश्रानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारधितृन् अमित्रान् शत्रून् यः सासहत् अत्यर्थमभिभवत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं वित्रेभिर्वि पुणारंशायस्त्वोत इत्सनिता वाजमवी ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसातौ ।

त्वम् । वित्रेभिः । वि । पुणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सनिता । वाजम् । अवी ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः चर्षणयः अनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । किञ्च त्वं वित्रेभिः वित्रेभ्योऽविभिरङ्गिरोभिः सार्धं पुणीन् । बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वि अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः त्वोत इत् त्वयोतो रक्षित एव सनिता संभक्ता पुरुषः वाजम् अन्नम् अवां अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां हीन्द्रोभयां अमित्रान्दासां वृत्राण्यायी च शूर ।

वधीर्वनेन सुधितेभिरत्कैरा पृतसु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आयी । च । शूर ।

वधीः । वनाऽह्व । सुऽधितेभिः । अत्कैः । पृतसु । दर्षि । नृणाम् । नृऽतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तान् उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधीः अहिंसिः । के त उभयविधाः । दासा उपक्षपयितृन् कर्मविरोधिना बलप्रभृतीन्सुरान् । ‘सुपां सुलक्ष्’ इति शल

१. ख१-दाताराः; ज-क्ष-ण-न-म-दाता दाः; त-र-दातारं दाः । २. ख-म-शत्रूश्च समस्तु संग्रामेषु । ३. ख-क्ष-म-वृत्रम्; श-त-२-र-श-बलम्; न-बलवृत्रम् ।

आकारः ॥ √आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि √वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि √च तान्^१
उभयविधान् हे √शूर त्वं हतवानित्यर्थः । √नृणां नेतृणां मध्ये √नृत्तम् अतिवायेन नेतॄन् इन्द्र √पृत्सु
संग्रामेषु √सुधितेभिः सुधु निहितैः √अरकैः आत्मीयैरारुधैः √आ √दृषिं अन्यानापि शत्रूनादृणांसि
विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । √वनेव वनानीव । यथा^२ वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिन्नन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्व्यामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।
स्वःऽसाता । यत् । ह्व्यामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्सु । शूर ॥ ४ ॥

हे √इन्द्र √सः तादृशः √त्वम् √अकवाभिः अकुलितताभिः √ऊती ऊतिभी रक्षाभिः √नः
अस्माकं √वृधे वर्धनाय √अविता रक्षिता √भूः भव । तथा √विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं √सखा
च भव । √नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु ३. २०) इति ।
अर्थाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु √पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु
√युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं √स्वर्षाता स्वः सुधु अरणीयै धनं तस्य संभजनार्थं हे √शूर त्वां √यत्
यदा √ह्व्यामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इन्द्रापरार्यं च स्या भवां मृळीक उत नो अभिद्यौ ।

इत्था गुणन्तो महिनस्य शर्मन्दिवि व्याम पार्ये गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपरार्यं । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिद्यौ ।
इत्था । गुणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पार्ये । गोषतमाः ॥ ५ ॥

हे √इन्द्र त्वं √नूनम् अथ √नः अस्माकं √स्याः अस्मदीयो भव । √अपरार्यं च अपरस्मिन्नन्यस्मि-
न्नपि कालेऽस्मदीयो भव । √उत अपि च त्वं √नः अस्माकम् √अभिद्यौ अभिगमने सति √मृळीकः
सुखयिता √भव । √इत्था इत्थमनेन प्रकारेण √गुणन्तः स्तुवन्तो वयं √गोषतमाः गवां संसकृतमाः
सन्तः √महिनस्य महत्तत्त्व संवन्धिनि √दिवि द्योतमाने √पार्ये दुःखस्य पारके √शर्मन् शर्मणि सुखे
√स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’
इत्यनुकान्तम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इन्द्रे अद्युक्थाका ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्रः । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः ।

पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृधे । इन्द्रे । अधि । उक्थऽअका ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽस्वे त्वयि ऽपूर्वीः बह्व्यः ऽगिरः स्तुतयश्च ऽसं ऽजग्मुः संगच्छन्ते । ऽत्वत् त्वत्तः ऽविभ्वः विभवो विस्तृताः ऽमनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च ऽवि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । ऽपुरा पूर्वस्मिन्काले ऽनूनम् अद्य ऽच ऽऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थवर्तिनां भरद्वाजादीनां ऽस्तुतयः स्तोत्राणि ऽइन्द्रे ऽअधि अधिकं ऽपस्पृधे अस्पृधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने स्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा ऽउक्थाका । उक्थं शब्दम् । तदूपाण्यकार्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पृधन्त ॥

पुरुहुतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शर्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहुतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वाँ । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शर्वसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहुतः बहुभिरुहुतः । पुरुगूर्तः बहुभिरुद्यमितः । ऽऋभ्वा महान् । ऽएकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः । यः इन्द्रः । यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः । स्तोत्रैर्वा । ऽपुरुप्रशस्तः । अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः । इन्द्रः । रथो । न रथ इव । महे महते । शर्वसे बलाय तदर्थं । युजानः अस्मस्तुतिभिर्गुण्यमानः सन् । अस्माभिः स्तोत्रभिः । अनुमाद्यो । भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गुणन्ति गिर्वेणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अम्भि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गुणन्ति । गिर्वेणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च श्रुतौ सिध्यते अस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वादातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवृत्तित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तस्मिन् वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः । अम्भि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति । अपि च । गिर्वेणसे गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः । स्तोतारः । यदि । गुणन्ति स्तुवन्ति । यत् यदि च । सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति । तत् सर्वं स्तोत्रम् । अस्मै इन्द्राय । शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विष्य चैवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदार्पः सुत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽईव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सुत्राः । वृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतत् एतस्मिन् दिवि दिवसे सौख्येऽहनि अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव मासा मानेन 'इन्द्राय स्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिग्रन्थसाधनेन युक्तः मिमिक्षः वसतीवर्षेकघनाख्याभिरङ्गिरासिकः सोमः अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् इन्द्रे न्ययामि मियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणाति शेषः । दिवि बुलोकै अर्चैव अर्कः सूर्य इव मासा । छसोपसमेतत् । अति परिच्छिन्नतीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृधुयुक्कानां सेका य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तस्मिन् वृत्रघ्ने यजनसाधनेः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सुत्रा सह वावृधुः अवर्धयत् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन् धन्वि मरुदेशे अभि अभियुज्यंत्सं यत् सम्बन्धयो^१ गच्छन्त्यः आपः जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेशे उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्याङ्गुष्मस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असृद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुष्म । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिभिः । अवाचि ।

असृत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वायुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

अस्मै इन्द्राय महि महत् एतत् आङ्गुष्मं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिः अवाचि उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः इन्द्रः महति प्रभृते वृत्रतूर्ये संग्रामे यथा येन प्रकरिणास्माकम् अविता रक्षकः वृधः वर्धयिता च असत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

'कदा सुवन्' इति पञ्चैवाद्वाक्यं सूक्तं नरस्वार्थं त्रैषुमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं—'कदा नरस्तु' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा सुवृत्रथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः कुरसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा । सुवन् । रथेऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । कुरसि । वाजऽरत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि^२ वक्ष्यामि रथनिवासानि^३ कदा कस्मिन्काले^४ भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।^५ कदा कस्मिन् काले^६ स्तोत्रे स्तुवते मह्यं^७ सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं^८ गोसमूहं पुत्रं वा^९ दाः दद्याः ।^{१०} कदा च^{११} अथ मम स्तोत्रः^{१२} स्तोमं स्तोत्रं^{१३} राया धनेन^{१४} वासयः व्यापयेः ।^{१५} धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि^{१६} वाजरत्नाः वाजैरक्षैः^{१७} रत्नपीथाः^{१८} कदा कस्मिन् काले^{१९} करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बसहमानः^{२०} इन्द्रमनया^{२१} पृष्ठवान् ॥

कर्हिं स्विच्छदिन्द्रं यच्चमिर्नृन्वीरैर्वीरास्त्रीलयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं युष्मं स्ववेद्वेह्यस्मे ॥ २ ॥

कर्हिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीलयसि । जयं । आजीन् ।
त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । युष्मन् । स्वऽवत् । वेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमानं ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र^१ कर्हिं^२ स्विच्छ कदा खलु^३ तत् भवेत् ।^४ नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः^५ नृन् शत्रुपुरुषान् तथा^६ वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः^७ वीरान् शत्रुपुत्रांश्च^८ यत्^९ नीलयसे त्वं संछेपयेः^{१०} संयोजयेः ॥ नीलयसिः संछेपणकर्मा^{११} ॥ ईदृशं युद्धे यस्संछेपणं तत्कदा भवे-
दिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम्^{१२} आजीन् संग्रामान् कदा^{१३} जय जयेः । कदा च^{१४} गोषु अभि-
गन्तुषु शत्रुषु विजयमानाः^{१५} त्रिधातुः क्षीरदधिक्षत्तानां त्रयाणां धारयित्रीः^{१६} गाः^{१७} अधि^{१८} जयासि
अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं^{१९} स्ववत् व्याप्तिमात्^{२०} युष्मं धनम्^{२१} अस्मे अस्मासु कदा^{२२} वेहि धारयेः ॥

कर्हिं स्विच्छदिन्द्रं यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्मं कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतौ युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कर्हिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्मं । कृणवः । शविष्ठ ।
कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र^१ कर्हिं^२ स्विच्छ कदा खलु^३ तत् भवेत् । हे^४ शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं^५ जरित्रे स्तोत्रे^६ विश्वप्सु बहुविधरूपं^७ ब्रह्म अन्नं^८ कृणवः करोषीति^९ यत् तत्कदा
भवेदिति वितर्कः । कदा च^{१०} धियः कर्माणि । न इति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च^{११} युवासे आत्मनि^{१२}
योजयेः^{१३} । कदा च त्वं^{१४} गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ हवनानि
स्तोत्राणि गच्छाः अभिगच्छेः^{१५} ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि वेहि पृष्टः ।

पीपिहीर्यः सुदुषामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचौ रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । वेहि । पृष्टः ।

पीपिहि । ईर्यः । सुऽदुषाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

१. घ-“मसहमानः सः श-“मसहमानः सन् । २. घ-संहरेः । ३. ख-न-म-संछेपकर्मा ।
४. झ-त-य-आमना नियोजयेः । ५. ख१-ज-श-न-भ-आगच्छेः ।

हे इन्द्र ^१सः त्वं ^२जजिरे स्तोत्रे ^३गोमघाः गवां दात्रीः ^४अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्णादयन्तीः ^५वाज-
श्रवसः वाजैर्वैलेः प्रसिद्धा एवंभूताः ^६पृक्षः अक्षानि ^७भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेण्वस्मासु ^८अधि ^९धेहि
धारय । तथा ^{१०}इवः तान्यक्षानि ^{११}सुदुर्वां शोभनदोर्ध्नीं ^{१२}धेदुं गां च हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}वीपिहि ^{१५}प्यायय ।
अपि च ता इषो गौश्च ^{१६}सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं ^{१७}हरुच्यः दीपयः । शोभन-
दीप्तिशुक्लाश्च ताः सन्निवययैः ॥

तस्मा नूनं वृजनं मन्यथा चिच्छूरो यच्छक्रो वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुर्घस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अम्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्रः । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुर्घस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१नूनम्^२ अद्यतनं ^३वृजनं वाधकमस्वदीयं शत्रुम् ^४अन्यथा ^५चित् अन्येनैव प्रकारेण
योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
^६शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र ^७शूरः शौर्येणितः ^८वि ^९दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयस्त्वं ^{१०}यत् यस्मात् ^{११}गृणीषे अस्माभिः सूर्यसे तस्मात् कारणात् ^{१२}शुक्र-
दुर्घस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य ^{१३}धेनोः वाचः स्तोत्रात् ^{१४}मा ^{१५}निररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम्
'अ गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे ^{१६}विप्र प्राज्ञेन्द्र ^{१७}आङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् ^{१८}ब्रह्मणा अग्नेन ^{१९}जिन्व प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

'सत्रा मदासः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्प त्रैष्टुभसैन्द्रम् । 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शास्यम्^२ । सूत्रितं च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति सार्ध्यदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं
सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'सत्रा मदासो यो जात एवाधुरेक इति सामसूक्तानि'
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽधू ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यदेवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्याः । सत्रा । रायः । अर्ध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ^१तव त्वदीयाः ^२मदासः सोमपानजनिता मदाः ^३सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं
^४विश्वजन्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महत्त्वम् । महन्तस्तव मदा इति योज्यम् । ^५अथ
अपि च ^६पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः ^७ये ^८रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-झ-त२-न-म-र-अनूनम् । २. ख-घ-झ-त१-न-म-र-श-'शास्यं' नास्ति; झ-शैस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

‘सत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं ‘वाजानाम् अज्ञानां ‘सत्रा सत्यं ‘विभक्ता दाता ‘अभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योऽयम् । ‘यत् यस्मात्त्वं ‘देवेषु मध्ये ‘असुर्यं बलं ‘धारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्युमृगृभे दुधयेऽर्वते च कर्तुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्युमृगृभे । दुधये । अर्वते । च । कर्तुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

‘अस्य इन्द्रस्य ‘ओजः बलं ‘जनः यजमानः ‘अनु ‘प्र ‘येजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं ‘वीर्याय वीरकर्म कर्तुं ‘सत्रा सत्यम् ‘अनु ‘दधिरे पुरो^१ ‘दधिरे^२ यजमानाः । यद्वा । सत्रा महावन्तमिन्द्रमिति योऽयम् । अपि च ‘स्युमृगृभे स्युभः स्युताम् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते ‘दुधये । दुधिर्हंसकर्म । तेषां हिंसकाय ‘अर्वते शत्रूणामभिगन्धे ‘व च तस्मा इन्द्राव ‘कर्तुं कर्म परिचरणात्मकं ‘वृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । ‘वृत्रहत्ये वृत्रस्य धारकस्य^३ शत्रोर्हन्तन-विभित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्वरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सश्वः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचंसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

‘तम् इन्द्रम् ‘ऊतयः महतः ‘सध्रीचीः सहाज्जन्यः संगता भूत्वा ‘सश्वः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यज्ञानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा ‘वृष्ण्यानि वीर्याणि ‘पौंस्यानि बलानि च ‘नियुतः रथे युज्यमानाः^१ वडवाश्च तम्^२ ‘इन्द्रं सेवन्ते । अपि च ‘उक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं^३ यासां तादृशाः ‘गिरः स्तुतयश्च ‘उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्यासिकं तमिन्द्रम् ‘आ ‘विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ‘समुद्रं न ‘सिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामिर्पु सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । स्वामिः । उर्प । सृज । गृणानः । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । अस्मिः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे ‘इन्द्र ‘गृणानः स्तूयमानः ‘सः ‘त्वं ‘रायः धनस्य ‘स्वामिः । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबन्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् ‘उप ‘सृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । ‘पुरु-

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-‘पुरो दधिरे’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-न-आवरकस्य । ३. श-नियुज्यमानाः । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. श-शुष्मं बलम् ।

अन्द्रस्य बहुनागाह्वाकस्य ववसः निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोऽकुष्टस्वः जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः बभूव । तथा विश्वस्य सर्वस्य अनुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूवि ।

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुधौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वर्यसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवः । युः । बौः । न । भूमि । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शर्वसा । चकानः । युगेयुगे । वर्यसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र विश्वानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं विश्वं शृणु । यः त्वं दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन हृच्छन् अर्यः अरेः संबन्धीनि वराय धनानि भूयः बहुतराणि द्यौर्न सूर्य इव अभि भवसि । त्वं श्रुवीत्यन्वयः । अपि च शर्वसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः चकानः स्तूयमानः युगेयुगे काले काले वर्यसा हविलक्षणनाम्नेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः स्याः ॥ ८ ॥

‘अर्वाग्रथम्’ इति पञ्चमं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यैव त्रैष्टुभसैन्द्रम् । ‘अर्वाग्रथम्’ इत्यनुकान्तम् । महाग्रते निष्केवलस्ये उक्तो विनियोगः ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्चिद्रि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्ववारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वः । डवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबल इन्द्र युक्तासः रथेन युक्ताः हरयः अक्षाः ते त्वदीयं विश्ववारं विश्ववारणीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्वर्वान् स्वः सुष्ठु अरणीयं गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्चिन् स्तोता भरद्वाज कपिः त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्तिवत्यर्थः । वयं च अद्य इदानीं ते त्वया वसधमादः सह साधन्तः ऋधीमहि सन्तुष्टा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽञ्जवाकस्य ‘प्रो द्रोणे’ इत्येषा शखयाज्या । सूत्रितं च—‘प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्ति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्वृक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगमन् । पुनातासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । वृक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहरयः हरितवर्णाः सोमाः वनः वकर्म अस्मदीये यज्ञं वप्रो वअगमन् प्रकोपेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च वपुनानासः पूयमानाः वद्रोणे द्रोणकलसे वक्रज्यन्तः क्रतु गच्छन्तः वअभूतन् भवन्ति । वपूर्यः
पुरातनः वबुधः क्षीर्निवासभूतो सुस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोम्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर मय-
भूतः वहन्द्रः च वअस्य इमं सोमं वपदीयान् पिबतु ॥

आसन्नागासः शवसानमच्छेन्दं सुचक्रे रथ्यासो अथाः ।

अभि श्रव क्रज्यन्तो वहेयुर् न चित्वा वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसन्नागासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुचक्रे । रथ्यासः । अथाः ।

अभि । श्रवः । क्रज्यन्तः । वहेयुः । न । चित् । न । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसन्नागासः परितो गच्छन्तः वरथ्यासः रथे युक्ताः वअथाः वक्रज्यन्तः क्रतुगमनाः सन्तः
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाक्षरन्तम् वहन्द्रं वश्रवः श्रवणीयस्मदीयं हविः
वअच्छ आभिसुख्येन वअभि वहेयुः आवहेयुः । न चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः ववायोः हेतोः वनु हवानीं वनू वक्षि वैव वि वदस्येत् श्रयं न प्राप्नु-
यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना सुष्यति ततः पुरेव तस्मान्नायमथा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तन्द्रो मघोनो तुविकूर्मिस्तमः ।

यया वज्रिवः परियास्यहो मघा च धृष्णो दर्यसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मिस्तमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दर्यसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः उक्ततमः वतुविकूर्मिस्तमः अतिशयेन बहुविधकर्मा वहन्द्रो वमघोनो मघवतां
हविलक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यज्ञसानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् इयति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्येत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघोनो हविष्मतोऽस्य यज्ञसानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवक्षिन्द्र यया दक्षिणया दत्तया वअंहः पापं यज्ञसंबन्धि वपरि-
यासि विनाशयसि हे धृष्णो धर्षक वमघा मघानि धनानि वसूरिन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिणया वि वदस्ये प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीभिर्विधत्ता वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्त्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽडभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्त्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वहन्द्रः वस्थविरस्य वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा दाता भवतु । स च वहन्द्रः वृद्ध-
महाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः वर्धताम् । सत्त्वा शत्रूणां शान्तयिता

सः १ इन्द्रः १ वृत्रम् आवरकं शत्रुं १ हनिष्टः हन्तुतमः १ अस्तु भवतु । अपि च १ सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः १ वृत्तुजानः १ त्वरमाणः १ ता तानि धनानि १ आ १ वृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

‘अपादितः’ इति पञ्चच पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्’ इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्केवलस्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्पद्द्युमतीमिन्द्रहृतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्पत् । द्युमतीम् । इन्द्रऽहृतिम् । पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुदानुः ॥ १ ॥

१ चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः १ नः अस्मदीयात् १ इतः अस्मात् ग्रहचमसादेः १ अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । १ उदु इत्येतौ पूरणौ । तथा १ महीं महतीं १ द्युमतीं दीप्तिमतीम् १ इन्द्रहृतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं १ भर्पत् स इन्द्रो विभर्तु धारयतु । १ दैव्यस्य देवसंविद्यो १ जनस्य यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां १ पन्यसीं स्तुत्यतमां १ धीतिं परिचरणरूपां क्रियां १ रातिं दातव्यं हविश्च १ सुदानुः शोभनदान इन्द्रः १ वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वंसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहृतिर्ववृत्यान्मुद्य १ गिन्द्रमियमुच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णी । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः । आ । इयम् । एनम् । देवऽहृतिः । ववृत्यात् । मुद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । उच्यमाना ॥ २ ॥

१ अस्य इन्द्रस्य १ कर्णा कर्णी १ दूराच्चित् दूरदेशादपि १ आ १ वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः । १ इन्द्रस्य १ घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतोः १ ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता १ तन्यति शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । १ देवहृतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा १ इयं स्तुतिश्च १ उच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा सती १ एनम् १ इन्द्रम् १ मद्यक् मदभिसुखम् १ आ १ ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः १ इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजर्मिन्द्रमभ्यनूयकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महान्श्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अकैः । ब्रह्म । च । गिरिः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धतु । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १ तं तादृशम् १ इन्द्रं १ वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ १ परमया उत्कृष्टतमया १ धिया स्तुत्या १ अकैः अचैनसाधनैर्हविर्भिः साधैः १ अभ्यनूयि अभिष्टौमि । कीदृशम् । १ पुराजाम् पूर्वस्मिन् काले जातं चिरन्तनम् १ अजरं जरारहितं नित्यम् । अतः कारणान् १ अस्मिन् १ इन्द्रे १ ब्रह्म

ब्रह्माणि हविलक्षणान्यस्त्रानि वगिरः स्तुतयश्च वसं वधिरे संधीयन्ते संक्षिप्यन्ते । वमहान् प्रवृद्धः
वस्तोमः वच वधि वधेत् अधिकं वधेत् ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्वृद्धा गिरं उक्था च मन्म ।

वर्धाहेनमुपसो यामन्त्रकोर्वधन्मासाः शरदो धाव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।

वधे । अहं । एतम् । उपसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । धावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वयम् वृद्धं वयज्ञः यागः वर्धात् वधेयति । उत अपि च तस्माधनभूतः वस्तोमः च यमिन्द्रं
वधेयति । तथा वब्रह्म हविलक्षणमन्त्रं च पुरोडासादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वधेयति । गिरः स्तोत्राणि
मन्म मननीयानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि वच यं वधेयन्ति एतम् इन्द्रम् उपसः च अक्तोः
रात्रेः वयामन् यामनि गमने सति वधे वधेयन्ति । मासाः शरदः संवत्सराश्च धावः
दिवसाश्चैनम् इन्द्रं वर्धान् वधेयन्ति ॥

एवा ज्ञानं सहसे अस्मि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूयेषु ॥ ५ ॥

एव । ज्ञानम् । सहसे । अस्मि । ववृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।

महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम् । वृत्रतूयेषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र एव एवं जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं सहसे शत्रूणांमभिभवार्थम् अस्मि
बहुलं वावृधानं वर्धमानं महान्तम् उग्रम् उद्गुणं बलं त्वां नूनम् अद्य वृत्रतूयेषु श्रुताय
विश्रुताय राधसे अनाय वच अवसे रक्षणाय च आ विवासेम परिचरेम ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवे’ इति पञ्चमं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैलोक्यमन्त्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

मुन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य बहुविप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नुस्तस्य सचनस्य देवेपां युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मुन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । बहुः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

वमन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेः विक्रान्तस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वहुः बौधः विप्र-
मन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-म-वर्धय आवधेयन्ति; ज्ञ-ज्ञान-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयन्ति । २. ख१-च-ज-ज-
म-वर्धन्ति अह (ख१-म-अहः) पूरणः । ३. ख-च-म-अस्मि संपूर्णम् । ४. घ-ववृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूयेषु रणेपु; ज्ञ-ज्ञ-वृत्रतूयेषु संप्राप्तेषु । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘श्रुताय’ नास्ति ।

वत्स्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य वसचनस्य सेव्यस्य एवभूतस्य मध्वः मधुनः सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै पठ्यी ॥ एवभूतं वनः अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् अपाः पिब । अपि च हे देव द्योतमानेन्द्र वृणुते स्तुवते । तृतीयायै चतुर्थी । स्तुवता मया गोअग्राः । गावोऽग्ने प्रमुखे यासां तादृशाः वृषः अन्नानि युवस्व संयोजय ॥

अयमुजानः पर्यद्रिमुस्ता ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्मुजानः ।

रुजदरुणं वि वलस्य सानुं पूर्णवैचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उजानः । परि । अद्रिम् । उस्ताः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुणम् । वि । वलस्य । सानुम् । पुणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

वअयम् इन्द्रः । अद्रिं वलेन गोपिधानाय निमित्तं शिलोच्चयं परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः । उस्ताः गाः । उजानः कामयमानः । ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः । युजानः संगच्छमानः । ऋतयुक् ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा । वलस्य असुरस्य स्वयुतं । सानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् । अरुणम् अन्यैरभग्नं । वि रुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच । पुणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च । वचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्धैरेव वा अयम् । इन्द्रः अभि योधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुर्न चिदह्नां शुचिजन्मन उपसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अकून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्रः ।

इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिजन्मनः । उपसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा अयम् इन्द्रः सोमः । अद्युतः अद्योतमानान् । अकून् । अकुरिति रात्रिनाम् । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा । दोषा रात्रिं । वस्तोः दिवसे । शरदः संवत्सरांश्च । वि द्योतयत् व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । नू चित् पुरा देवाः । इमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् । अह्नां दिवसानां । केतुं प्रज्ञापकं यस्मात् । अदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रास्यधीनत्वाच्चिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः । उपसः उपःकालान् । शुचिजन्मनः आरसीयेन तेजसा बुद्धोदयान् । चकार करोति ॥

अयं रोचयदुरुचौ रुचानोर्वयं वासयद्वृत्तेन पूर्वीः ।

अयसीयत ऋतयुग्मिभिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिग्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । कृतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वर्विदा । नाभिना । चर्षणिग्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनरयः ; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य ; 'त-सेव्यस्य' नास्ति । २. च-कृतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः ; झ-तेन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमानः । ३. झ-वर्चवैर्वायम् ; त-वर्चवैरेतायम् ।

वअयम् इन्द्रः वरुचानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः वअरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वलोकां वरोचयन् प्रकाशयति । तथा वपूर्वाः बह्वीरुपसश्च वअयम् इन्द्रः वकृतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि ववासयत् व्यापयति । तन्नत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वकृतयुग्मिः कृतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वर्दिदा सुधुरङ्गी-
यस्य धनस्य लम्बकेन रथेन वचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्रः
वईयते गच्छति ॥

नृ गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनुचर्से रीरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रतन । राजन् । इषः । पिन्व । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । ऋचर्से । रीरिहि ॥ ५ ॥

हे वप्रतन पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तुयमानस्व वसुदेयाय वसुनि धनानि
व्याया देयानि यस्मै तादृशाय वगृणते स्तुवते वपूर्वाः बह्वीः वइषः अश्वानि वनु क्षिप्रं वपिन्व सिद्ध
प्रयच्छेत्यर्थः । किंच वऋचर्से अर्चयित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधीः व्रीह्यादीन्
वअविषा विपरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनृन्
मनुष्याश्च कर्मकरान् वरीरिहि देहि ॥ ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्र पिब’ इत्य-
नुक्तान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याचारः शक्ययाज्याः । सूत्रितं च—
‘इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अवं । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गणे । आ । निऽसत् । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र तं सोमं वपिब यः सोमः वतुभ्यं वमदाय मदार्थं वसुतः अभिसुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानह्यानौ मिश्रभूतौ वा वहरी अश्वौ वअव वस्य अवस्था-
पय । तदन्तरं ववि वमुच रथाद्विमुञ्च । वउत अपि च वगणे अस्मत्स्तोतुर्सेधं वआ आभिमुख्येन
वनिषद्य उपविश्य वप्र वगाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोक्य । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अश्वं वधाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’ इति शक्ययाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य पिबेति
याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ध-श-सुष्टु वरणीयस्य । २. झ-भ-‘स्याज्यशक्ययाज्या; २-‘स्याज्या शक्ययाज्या; श-‘स्याज्य-
शक्य याज्या । ३. झ-झ-त२-न-म-य-र-पर्याये । ४. न-अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति वाज्या ।

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय कृत्वे अर्पिबो विरप्तिन् ।

तद्ध ते गावो नर आपो अद्रिर्इन्दुं समहन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । कृत्वे । अर्पिबः । विरप्तिन् ।

तम् । ॐ इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इन्दुम् । सम् । अहान् । पीतये । सम् । अस्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र अस्य इमं सोमं पिब । हे विरप्तिन् महन् जज्ञानः जायमान एव त्वं यस्य यं सोमम् अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । मदाय हर्षाय कृत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म^१ कर्तुं च । तस्य तादृशमेव इन्दुं सोमं गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः नरः नेतारोऽध्वर्यवः आपः वसतीवर्याख्याः अद्रिः अभिपवार्यो ग्रावा एते सर्वे अस्मै अस्तेन्द्रस्य एते तव पीतये पानार्थं समहान् समगमयन् । 'हि गती' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः सम् इति पूरकः ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

समऽइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥ ३ ॥

अग्नौ समिद्धे^२ दीप्ते^३ सोमे सुते अभिपुते सति हे इन्द्र त्वा त्वां वहिष्ठाः वोदृतमाः हरयः अश्वाः आ वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं महे महते सुविताय कल्याणाय आ याहि आराच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।

उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽर्था ते यज्ञस्तन्वे^४ वयो धात् ॥ ४ ॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयम् ।

उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः । अर्थ । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पुरा शश्वत् बहुकृत्वः ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् उशता अस्मान् कामयमानेन महा महता मनसा सह सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् तादृश-मस्मदीयं यज्ञम् आ याहि अभिगच्छ । आगत्य च ब्रह्माणि स्तोत्राणि इमा इदानीं प्रयुज्य-मानानि नः अस्मदीयानि उप शृणवः उपशृणु । अथ अनन्तरं यज्ञः यजमानः एते तव तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं वयः अन्नं सोमात्मकं धात् ददातु ॥

१. घ-ज्ञ-न-म-श-वीर्यं कर्म । २. ज-त-न-श-समिद्धे सम्मगिन्धनैः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-म-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदध्वग्यद्वा स्वे सदर्ने यत्र वारिं ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋषेक् । यत् । वा । स्वे । सदर्ने । यत्र । वा । अति ।

अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्सभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि शुलोकार्णवे यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋषेक् । एतत्पृथक्वाचदेन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वै स्वकीये सदर्ने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वणः गिरां संभक्तस्मिन् नियुत्वान् निदुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम् अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘अहेळमानः’ इति पञ्चमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च-
‘अहेळमानः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्तु इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्त्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानः अक्रुष्यस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपगच्छ । यतः कारणात् तुभ्यं स्वदर्थं सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः पवन्ते पवन्ते दशापवित्रेण क्षोध्यन्ते । हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्वं स्वकीयम् ओकः स्थानं द्रोणकलशादि-
लक्षणम् अच्छे आभिसुरूपेण प्राप्तुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां वज्राहणां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्वं ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरेस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र यया ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुषु घात्रा निर्मिता । यया च वरिष्ठा उल्लसता विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसे शश्वत् बहुकृत्वः पिबसि तया जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता क्रत्विग्युहीतसोमः सन् प्र

अस्थान् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे ऽइन्द्र ऽगन्तुः शत्रुसंवन्धिनीर्णा आत्मन
दृच्छन् ऽते त्वदीयः ऽवघ्नः ऽसं ऽवर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्तिवत्यर्थः ॥

एष द्रुप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिवः स्थारयु यस्येक्षिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रुप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिऽवः । स्यातः । उप्र । यस्य । ईक्षिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

द्रुप्सः द्रवणशीलः । वृषभः कामानां वर्धिता विश्वरूपः बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः । वृषः
ऽसोमः । वृष्णे कामानां वर्धित्रे । इन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं । समकारि अभिपवादिभिः संस्कृतोऽभूत् ।
हे ऽहरिवः । हरी अभौ । तद्वन् हे ऽस्थानः सर्वेषामविधातः । उप्र उदूर्णवलेन्द्र । एतम् ईदृशं सोमं
पिब । यस्य सोमस्य प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा । ईक्षिषे
त्वमेवेश्वरो भवसि । यः च सोमः ते तव अन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितिर्व उप याहि युज्ञं तेन विश्वास्तर्विणीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तितिर्व । उप । याहि । युज्ञम् । तेन । विश्वाः । तर्विणीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र । सुतः अभिषुतः । अयं । सोमः । असुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्वदीयात् । वस्यान्
वसीयान् वसुमत्तरः । प्रशस्यतरः । तथा । चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं । रणाय रमणीयाय तदर्थं । श्रेयान्
श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः । हे । तितिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र । युज्ञं यजनसाधनम् । एतं
सोमम् । उप । याहि उपागच्छ । तेन च सोमेन विश्वास्तर्विणीः सर्वाणि बलानि । आ । पृणस्व
आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाडरं ते सोमस्तुन्वे भवति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अवं पृतनासु प्र विशु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते । सोमः । तुन्वे । भवति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अवं । पृतनासु । प्र । विशु ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र । त्वा त्वां । ह्यामसि आह्वयामः । अतः कारणात् त्वम् । अर्वाङ् असदभिसुखः सन्
ऽआ । याहि आगच्छ । अस्मदीयः । सोमः च । ते तुन्वे तव शरीराय । अरं पयोऽं । भवति भवतु ।
त्वदीयं शरीरं यथाभिलार्थं । तर्पयित्वत्यर्थः । हे । शतक्रतो बहुविधकर्मश्चिन्द्र त्वं च । सुतेषु अभिषुतेषु

१. ख-क्ष-भ-जैतरिन्द्र ; घ-जैतरिन्द्र । २. ज-उपगच्छ । ३. झ-त-न-र-उपगतेन । ४. ख-झ-
न-भ-सर्वाणि च । ५. श-यथाभिलषितम् ।

अस्मदीयेषु सोमेषु ऽमादयस्व तृण्यस्व । 'मद् तृप्तिर्योगे' । तदनन्तरं ऽपृतनासु संप्राप्तेषु ऽअस्मान्
प्र ऽअव प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु ऽविश्व सर्वानसु प्रजास्वस्मान् ऽप्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्कचमेकोनविंशं सुक्तं भरद्वाजस्याप्येनैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुक्षीयमान-
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यस्मा इत्युक्षीयमानायानृत्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीपते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीपते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽध्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ऽअस्मै इन्द्राय ऽप्रति ऽभर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्पर्यः । कीदृशायेन्द्राय ।
ऽपिपीपते पातुमिच्छते ऽविश्वानि सर्वानि वेद्यानि ऽविदुषे जानते ऽअरंगमाय पर्याप्तगमनाय ऽजग्मये
यज्ञेभ्य गमनशीलाय ऽअपश्चादध्वने । दधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामप्रगामिने ऽनरे नेत्रे
यज्ञानाम् ॥

तृतीये स्वरसन्नि निष्केवल्ये 'एमेनस्' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'एमेनं
प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमैभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिर्निन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः ऽसोमैभिः सोमैः करणभूतैः ऽसोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् ऽएनम्
ऽइन्द्रम् ऽआ अभिमुखं ऽप्रत्येतन प्रतिगच्छत । ऽईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअम-
त्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः ऽऋजीषिणम् । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् ।
यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । ऽसुतेभिः अभिपुतैः ऽइन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् ।
गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः^१ अपरिमितैरभिपुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥
ऋजेर्गत्यर्थार्थावसाधन ऋजीषश्चाब्दः । ततो मत्वर्थीय इति ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रति-
गच्छतेत्यन्वयः । अन्ये आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिपुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेतमिन्द्रं
प्रतिगच्छतेति ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धूपत्तुभिर्देति ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुभिः । सोमेभिः । प्रतिभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरः । धूपत् । तम्स्तम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सुतेभिः अभिषुतैः इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दक्षिणैः^१ सोमेभिः सोमैः यदि प्रति-
भूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ 'यू प्राप्सौ' इत्यस्यैतद्गुपम् । तदानीं मेधिरः मेधावी । मेधो
यज्ञस्तद्गन्ता । स इन्द्रः विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च ध्रुवत्
शत्रूणां धर्षकः सन् तेतमित् तं तं काममेव पृषते प्रापयति ॥

अस्माजस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिर्शस्तेस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिर्शस्तेः । अवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माजस्मा इदन्धस्य नाम्न्यस्मै हे अध्वर्यो त्वम् अन्धसः सोमलक्षणस्याजस्य
सुतम् अभिषुतं रसे प्र भर संग्रहरि । प्रयच्छेति यावत् । स वेन्द्रः समस्य सर्वस्य जेन्यस्य
जेतव्यस्य शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः अभिर्शस्तेः अभिशंसनात् तत्कृतादिद्विसनात् कुवित् बहुधा
अवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ १४ ॥

'यस्य सत्' इति चतुर्नक्तं विशं सूक्तं भरद्वाजस्यापमौणिहर्म्यम् । अनुक्रम्यते च—
'यस्योणिहर्म्य' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औणिहर्तृवाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं 'यस्य सच्छम्बरं मद इति त्रयस्तुवा गायत्र्यः' (मे. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रुन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवः । दासाय । रुन्धयः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्य सोमस्य मदे पानेन जनिते हर्षे सति शम्बरम् असुरं दिवोदासाय राजे
रुन्धयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । 'रुन्धयति वंशगमने' (निघ. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत्
इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्धय इत्यर्थः । हे इन्द्र सः अयं
सोमः ते त्वदर्थं सुतः अभिषुतः अतस्तं पिब ॥

१. भ-अमृतेन जगत् क्लेदयितुर्दक्षिणौ । २. ख-घ-क्ष-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्र त्वम् ।
४. ख-अरन्धयः अहिंसीत्यर्थः ; त-अरन्धयदित्यर्थः ; भ-अरन्धयः अहिंसीदित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं ऽतीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिपवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं ऽमदं मदकरं सोमरसं ऽमध्यं मध्यंदिनसवनगतम् ऽअन्तं तृतीयसवनगतं ऽच सोमरसं ऽरक्षसे रक्षसि ऽसः ऽअयं ऽसोमः त्वदर्थमभिषुतस्तं ऽपिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदं दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदं । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य ऽमदे मदकरे रसे पीते सति ऽअश्मनः बलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य ऽअन्तः मध्ये विद्यमानाः ऽदृळ्हाः दृढपिधानाश्च ऽगाः पणिभिरपहृताः ऽअवासृजः बलस्य बन्धनाऽसृजः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं यस्य ऽअन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन^१ ऽमन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् ऽमाघोनम् ऐन्द्रं ऽशवः असाधारणं बलं ऽदधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । ऽसः ऽअयं ऽसोमः ऽसुतः अभिषुतस्तं ऽपिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिवः' इति चतुर्विंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्यैकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तान्तं—'यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्वाहंस्पत्यो ह्यादौ षडनुष्टुभस्तिस्रश्च विराजो मध्यमैव वासाश्च' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

यो रयिवो रयितमो यो बुध्नैर्बुध्नवत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । बुध्नैः । बुध्नवत्ऽतमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मर्दः ॥ १ ॥

हे रयिवः धनवन् इन्द्र वयः सोमः रयितमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । वयः च बुध्नैः द्योतमानैर्यज्ञोभिः बुध्नवत्तमः अतिशयेन यज्ञस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक इन्द्र वसः सोमः अभिपुतः सन् एते तव ममदः मदकरः अस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ २ ॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मर्दः ॥ २ ॥

हे तुविशग्म बहुमुखेन्द्र वयः शग्मः सुखकरः एते स्वदीयः यः सोमः मतीनां स्तोतॄणां रायः धनस्य दामा दाता भवति हे स्वधापते इन्द्र वसः सोमः अभिपुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वामिर्भूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शर्वसा । तुरः । न । स्वामिः । भूतिभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मर्दः ॥ ३ ॥

इमी नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो वन प्रवृद्धश्च सन् स्वामिर्भूतिभिः आत्मविर्मरद्भिः साथे शर्वसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवति स सोम इत्यादि पर्ववत् ॥

पृष्ठयषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'त्यमु वः' इत्येन्द्रस्तृचः । स्मृतिं च—'त्यमु वो अग्रह-
णमप एव वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्री. ७. ११) इति ॥

त्यमु वो अग्रहणं गृणीषे शर्वसुस्पतिम् ।

इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अग्रऽहनम् । गृणीषे । शर्वसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विज्यजमानाः ॥ वः शुष्मदर्थं ॥ वयसु तमेव ॥ इन्द्रं ॥ गृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे
गृणीत स्तुत । वचनव्यत्ययः । कीदृशमिन्द्रम् । ॥ अग्रहणम् अग्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकं ॥ शवसः
बलस्य ॥ पतिं पालकं ॥ विश्वासार्हं विश्वस्य शत्रोरभिवितारं ॥ नरं नेतारं ॥ मंहिष्ठं दानृतम् ॥ विश्व-
चर्यणिं सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वर्धयन्तीदिरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिहर्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्यं । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

॥ गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिने ॥ यम् ॥ इत् यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । ॥ पतिम्
ईश्वरम् । कस्य । ॥ तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः ॥ राधसः धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । ॥ अस्य
इन्द्रस्य ॥ तमिह तमेव ॥ शुष्मं शोषकं बलं ॥ देवी देवनशिले ॥ रोदसी यावाद्युधिष्वी ॥ नु क्षिप्रं
॥ सपर्यतः परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्वं उक्थस्यं बृहणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सुक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्यं । बृहणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्यं । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सुक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः ॥ वः शुष्मदीयस्य ॥ उक्थस्य स्तोत्रस्य ॥ तत् ॥ बृहणा बृहत्वं माहात्म्यम् ॥ इन्द्राय
इन्द्रार्थम् ॥ उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं
जानीयान् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । ॥ यस्य इन्द्रस्य ॥ ऊतयः रक्षाः ॥ विपो ॥ न मेधाविन इव
भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति
योज्यम् । ॥ यत् यस्मिन्नेन्द्रे ॥ सुक्षितः समाननिवासाः संहता ऊतयः ॥ वि ॥ रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति
तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविद्वक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससुवान्स्तौलामिधौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससुवान् । स्तौलामिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः ॥ वक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् ॥ अविदत् जानाति । कीदृशः । ॥ मित्रः
मित्रभूतः ॥ नवीयान् नवतरः कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च ॥ पपानः सोमं पिबन् ॥ देवेभ्यः स्तोतृभ्यः
॥ वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ॥ अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च ॥ ससवान् ।
ससमित्यञ्जनानाम् । हविलक्षणाच्चापेतः स इन्द्रः ॥ स्तौलामिः स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः ॥ धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वड्वाभिरीदशैर्मरुतिर्वा युक्तः सन् । सखिभ्यः स्तोतृभ्यः । उरुह्या रक्षणेच्छया आगत्य
 ष्पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः क्तौ रूपम् । स्तौलाभिर्भौतरीभिः ससवान्
 संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पृथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासौ अक्रन् ।

दधानो नाम मूहो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पृथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवास्तः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । मूहः । वचः । ऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य पृथि मार्गे वेधाः विधाता सर्वस्य दृष्टा सोमः अपायि । इन्द्रेण पीतोऽ-
 भूत् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिच् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य
 मनांसि श्रिये श्रियतु देवास्तः देवाः स्तोतारः कृत्विजः अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स वेन्द्रः
 नाम शत्रूणां नामकं महः महदात्मीयं वपुः शरीरं दधानः धारयन् वचोभिः स्तुतिभिः
 वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज
 इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो
 वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तुत्यमानः सन् ॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥

द्युमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वाः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र । द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलम् अस्मे अस्मासु धेहि धारय । जनानां स्तोतृणा-
 मस्माकं पूर्वाः बह्वीः अरातीः शत्रुसेनाः सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं वर्षीयः
 बृद्धतरं वयः अन्ने शचीभिः आत्मीयाभिः प्रजाभिः कृणुहि कुरु । तथा धनस्य सातौ संभजने
 अस्मानविडि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्धवन्नभूम वयं दात्रे हरियो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रघ्रचोर्दनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघवन् । अभुम् । वयम् । दात्रे । हरिः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यत्रा । किम् । अङ्ग । रघ्रचोर्दनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभूताः
 अभूम् । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम् । हे हरिवः हरिविजिन्द्र अतः कारणात्

१मा १वि १वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । देनतिः कान्तिकर्मा । १मर्त्यत्रा
मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये १आपिः बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि १नकिः १दृष्टो नैव दृश्यते । किमनेन
विशेषकथनेन । १अद्ग हे इन्द्र १त्वा त्वां १रभ्रचोदनं रभ्रस्य राभ्रकस्य ससृङ्गस्य धनस्य चोदनं चोदयि-
तारम् १आहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम् ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निष्पिधो जनैषु जहामुष्वीन् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम् ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनैषु । जहि । अमुष्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे १वृषभ कामानां वर्धितरिन्द्र १जस्वने । जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसादये १नः अस्मान्
१मा १ररीथाः मा दाः । १रेवतः धनवतः १ते तव १सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं १मा १रिषाम्
हिसिता मा भूस् । हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १पूर्वीः बह्वीः १निष्पिधः निःपेधा निवारणानि १जनेषु
शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निष्पिधो निपेधार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते ।
अतः कारणात् १अमुष्वीन् अनभिषोतृनयजमानान् १जहि मारय । १अपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्च १प्र
१वृह उन्मुख्य । 'पृण दाने' इति धातुः ॥

उद्भ्राणीव स्तनयन्भियर्तान्द्रो राधांस्यभ्य्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुषाया मा त्वादामान् आ दभन्मुघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽश्च । स्तनयन् । इयति । इन्द्रः । राधांसि । अभ्य्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मुघोनः ॥ १२ ॥

१अभ्राणीव १स्तनयन् गर्जयन् पज्ज्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् १इन्द्रः १अभ्य्यानि अश्वसंवन्धीनि
१गव्या गव्यानि गोसंवन्धीनि एतत्समूहद्वयरूपाणि १राधांसि धनानि १उत् १इयति उदीरयति ।
उद्गमयति स्तोत्रभ्यो दातुम् । उच्चरार्थः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १प्रदिवः पुराणः १त्वं १कारुषायाः
कारुणां स्तोतृणां धारयिता १असि अवसि । तादृशे १त्वा त्वां १मुघोनः धनवन्तः कृपणः १अदामानः हवि-
षामदातारः १मा १आ १दभन् मा हिसिषुः । यद्वा । वचनच्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं त्वमिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स हस्य राजा ।

यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्व्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे १वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः १अध्वर्यो १महे महते अस्मै १इन्द्राय १सुतानाम् । कर्मणि
पठौ । सुतानभिषुतान् सोमान् १प्र १अर प्रहर प्रगमय । १स १हि खलु इन्द्रः १अस्य सोमस्य

‘राजा स्वामी भवति । वयः इन्द्रः पूर्व्याभिः पूर्वकाले कृताभिः उत अपि च नूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः वृणतां स्तुवताम् वक्रपीणां संबन्धिनीभिः वगीभिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः वावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य ‘अस्य मदे’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य मदे पुरु वर्षासि चिद्रानिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षासि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्वै ॥ १४ ॥

‘अस्य सोमस्य पात्रेन वमदे हर्षे सति विद्वान् अभिज्ञः इन्द्रः पुरु पुरुणि बहूनि वर्षासि आवरकाणि वृत्राणि शत्रून् अप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् जघान हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बहूनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानमिन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । मधुमन्तं माधुर्यवन्तं तस्य तमेव सोमं शिप्रिणे शोभनहनुकाय अस्मै वीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय विबध्वै पातुं प्र होषि हे अध्वर्यो प्रजुहुहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव ‘पाता सुतम्’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावर्तश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावर्तः । चित् । अच्छे । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयम् इन्द्रः सुतम् अभिषुते सोमं पाता अस्तु साधु पाता भवतु । साधुकारिणि तून् । अत एव ‘न लोकाव्ययः’ इति पृष्टीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन मन्दसानः साधून् वज्रेण आयुधेन वृत्रम् आवरकं शत्रुं हन्ता अस्तु भवतु । एतद्भवार्थं परावर्तश्चित् दूरदेशादपि यज्ञम् अच्छे अस्मदीयं यज्ञमभि गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्वज्रे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । वसुः सर्वेषां निवासयिता धीनां ध्यातॄणां स्तोत्राणां कर्मणां वा अविता रक्षिता कारुधायाः कारुणा कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः ‘इदं त्यत्’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवज्जंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

पात्रं पातय्यम् । इन्द्रपानम् इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोम-
स्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण
पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्वाय । देवम् इन्द्रं । मत्सत् मादयेत्तथा
पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेषः द्वेषून् । अस्मत् अस्मत्तः । वि । युयवत् विद्योजयतु । अंहः
पापं चास्मत्तो विद्योजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामि मघवञ्जामित्रान् ।

अभिषेणौ अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघवन् । अमित्रान् ।

अभिसेनान् । अभि । आदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवान् इन्द्र । एना एतेन प्रकृतेनानेन सोमेन । मन्दानः मन्दमानो
माद्यन् । जामिं ज्ञातिम् । अजामिं तद्विलक्षणमेवसुभयविधान् । अमित्रान् अस्मत्पतिकृलाचरणपरान्
। शत्रून् । जहि हिंसितान् कुरु । किंच । अभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभि-
मुखम् । आवेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रूँश्च हे । इन्द्र । पराचः । प्र । मृण ।
ते यथा पराङ्मुखो भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् । जहि । च ॥

आसु ष्मा णो मघवानिन्द्र पुत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पुत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुगम् । कृतिरिक्तः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः अस्मदीयासु । आसु । पुत्सु पृतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं
। महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्यं । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे । इन्द्र
। अपाम् आसन्ध्यानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तनयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयायै
। सूरिन् स्रोतृन् । नः अस्मान् । अर्धम् अर्धान् समृद्धान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अधिकारिणः शत्रूणां
खण्डयितुं कुरु । स्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मत्राश्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मत्राश्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वा हरयः अथाः वृष्णे वर्षित्रे वृषमदाय मदकराय सोमावेदो सोमं पाययितुम् वा ववहन्तु^१ । कीदृशा अथाः । वृषणः कामानां वर्षितारः युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षके रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । अस्थाः सततगामिनः वृषमत्राश्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः वृषणः नित्यतरुणाः वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्धृतुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । धृतुषुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्त्वदीया अथाः धृतमुषः नोर्मयः धृतमुषकं सिञ्चन्तः^२ सासुद्रास्तरङ्गा इव मदन्तः हृष्यन्तो मत्ताः सन्तः ते त्वदीयं द्रोणं द्रुमस्य रथम् वा अस्थुः^३ आतिष्ठन्तः^४ । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्ग्रावभिः^५ सुतानाम् अभियुतानां सोमानां मध्ये त्वज्जागरूपं सोमं यस्माद्वर्ष्यैव प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे तु इन्द्रवृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्द्रः । वृषभः । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथिव्याः वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिन्धूनां स्थन्दनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षणं पूरयितासि । तथा स्तियानां संघीभूतानां स्थवरजङ्गमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षिकेन्द्रं^६ वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते ते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-प्रपन्तः सिञ्चन्तः ; न-प्रषोतः सिञ्चन्तः ; भ-प्रषतः सिञ्चन्तः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-तस्थुः । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-आतिष्ठन्तः ; घ-ज्ञ-श-आस्थितवन्तः । ५. ख-न-वर्षिकैर्ग्रावभिः । ६. घ-कामानां वर्षितरिन्द्रः ; र-कामाभिवर्षकेन्द्रः ।

वस्वाहुः सधुरः वरसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा वसधुपेयः सधुवत् पातव्यः वहुन्दुः
सोमः वपीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पुणिर्मस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पुणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

वदेवः द्योतमानः वयम् वहुन्दुः सोमः इन्द्रेण युजा सख्या सह जायमानः प्रादुर्भवत् पुणिं
व्रजिञ्च गवामादातरं बलाख्यमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामिस्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरं सहसा
बलेन अस्तभायत् अस्तभ्रात् न्यरुधत् । अपि च^१ स्वस्य धनस्य गौरुपस्य पितुः पालयितुः अशि-
वस्य असुवकरस्य बलस्य आयुधानि वज्रादीनि अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः मायाः च अमुष्णात् ।
हे इन्द्र स्वसख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुपसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उपसः । सुपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निगूळहम् ॥ २३ ॥

वअयं सोमः उपसः उपकालान् सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासासुपसं
तादृशीः अकृणोत् अकरोत् । वअयम् एव सूर्ये सूर्यमण्डले अन्तः मध्ये ज्योतिः तैजः अदधात्
निहितवान् । वत्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् अयं लतारूपः सोमः विवि सुलोकं रोचनेषु
रोचमानेषु त्रितेषु कृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु निगूळं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् अमृतम्
अमृतत्वकारणं पीयूषं विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र स्वसाहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति
इन्द्रस्य^२ स्तुतिरधिगन्तव्या^३ । यद्वा । इदंशब्देनैन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उपसः शोभनपतिका
अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि सुलोकं रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु
मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुमृतं सोममविन्दत्
अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तारश्मिम् ।

अयं गोषु शच्यां पक्कमन्तः सोमो दाधार दर्शयन्नुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तारश्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्यां । पक्कम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दर्शयन् । उत्सम् ॥ २४ ॥

‘अयं सोमः’ वावापृथिवी दिवे च पृथिवीं च ‘वि’ वृक्भायत् विविधमस्थापयत् । अपि च ‘अयं सोमः’ सूर्यस्य च ‘रथं’ ससरदिम ससरदिमभिः क्रिणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा ‘अयुतकृ’ अयोजयत् । तथा ‘अयं’ ‘सोमः’ ‘गोषु’ ‘अन्तः’ मध्ये ‘पक्वं’ निष्यत् । ‘शब्दा’ प्रज्ञया संकल्परूपया ‘उत्सस्य’ उत्सरणशीलं पयः ‘दाधार’ धारयति । ‘दशयन्त्रम्’ । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । ‘उत्सरणहेतुभूतैर्दश-भिश्चक्षुः श्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन सम्प्रान्तरेण व्याख्यायते—‘चक्षुश्च श्रोत्रं च सनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यङ्गावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सस्य’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो वावापृथिवी वि वृक्भायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव ससरदिम सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वन्तः शब्दात्मन्येत कर्तृणा पक्वं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं ‘सोमो दशयन्त्रं’ दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रेहैर्यन्त्रितैर्गृहीतरूपेतत्सुत्सस्योत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवनं ऐन्द्रवायवादयो दश प्रह्ना गृह्णन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘नव प्रा उग्रहा गृह्णन्ते नवभिर्वैहिष्पवसाने स्तुवते स्तुते स्तोमे’ दशमं गृह्णाति’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यश्राम्नातं—‘दशैतानध्वयुः प्रातःसवने प्रह्नान् गृह्णाति’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रसिति विशेषणम् ॥ २० ॥

‘य आनयत्’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरारभम् । ‘पुरुतमम्’ इत्ये-षातिनिचुत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिचुत् मध्यमः पट्टश्चेदतिनिचुत्’ इत्युक्तलक्षणत्वात् । त्रयस्त्रिंशत्तुष्टुप शिष्टा गायन्त्यः । ‘अधि ब्रुवुः पणीनाम्’ इत्यस्मिन्नन्ये तृचे ब्रुवुर्नाम तक्षा स्तुयते । अतः स तृचस्त-देवताकाः । शिष्टास्त्रिंशदेन्द्राः । तथा चानुकान्तं—‘य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वायवं पुरुतमसमितिचुदन्त्या-तुष्टुप तृचेऽन्ये ब्रुवुरक्षता दैवतम्’ इति । महाम्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्यत्तृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्च-मारण्यकं—‘य आनयत्परावत इति तिल उज्जमा उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । तुर्वशं यदुम् चैतत्संज्ञौ राजानौ शशुभिर्नृदेवो प्रक्षितौ । सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन । परावतः तस्माद्दूरदेशात् । आनयत् आनीतवान् । युवा तरुणः । सः । इन्द्रः । नः । अस्माकं । सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । कर्त्यः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे अचित् । विप्रे स्तोता । तद्विलक्षणोऽपि पुरुषे वयवः अर्धे । वृषत् इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतर धारयतीति । सः । इन्द्रः । अनाशुना अचित् । अक्षिप्रगमनेनापि अर्वता अर्धेन । हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं । धनं । जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्त्वत् । अतो ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

१. इत-१-र-हेतुगर्भं विशेषं । २. घ-इ-इत-२-न-म-र-तेन्द्रार्थं । ३. ख-इ-त-न-म-र-सोमः घ-इ-‘स्तोमे’ नास्ति । ४. ख-इ-न-म-र-लक्षणत्वात् । ५. श-मेधावो ।

अस्य हृन्द्स्य प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणाणि महीः मह्यो महस्यो भवन्ति । उत अपि च प्रशस्यः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः पूर्वाः दह्यन्ते भवन्ति । तथा अस्य हृन्द्स्य प्रकृतयः रक्षाः न प्रक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्ते एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चतु प्र च गायत । स हि नः प्रमर्तिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रमर्तितः । मही ॥ ४ ॥

हे सखायः समानस्यानाः स्तोतारः ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय अर्चत दक्षाणि शंसत । प्र गायत च स्तोत्राणि । स हि स खलिवन्द्रः नः अस्माकं मही महती प्रमर्तिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्नाविता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वमेकस्य स्तोतुः द्वयोः च स्तोत्रोः अविता रक्षिता असि । सर्वेषां स्तोत्राणां रक्षको भवसीत्यर्थः । उत अपि च ईदृशे जनेऽप्यविता भवसि यथा यादशाः वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थशंसिनः । नृभिः । सुवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वदस्व त्वमेव द्विषः द्वेषन् अति नयसि अस्मान्नयसि तारयसि । उ इति पूरकः । तथा उक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोत्रान्स्मान् कृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्वं नृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः सुवीरः शोभनेवीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोत्रभ्यो दातव्यैरपेत इति उच्यसे त्वयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहसम् । गीर्भिः । सखायम् । ऋग्मियम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं परिवृद्धं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं सखायम् अस्माकं सखिभूतम् ऋग्मियम् । ऋग्मा ऋचः । तदहम् । स्तुत्यहंमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्र दोहसे दोष्टुं गाम् न गामिव गीर्भिः स्तुतिभिः हुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोष्टुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वहनि नि द्विता । वीरस्य पृतनाभहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । ऊचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाभहः ॥ ८ ॥

१. ख-झ-न-भ-विविधः । २. ख-झ-भ-अस्मान्तितारयसि; झ-न-य-अस्मानतिनयसि तारयसि; घ-नारयसि । ३. घ-श-स्तुतिरूपाभिः ।

वीरस्य वीर्यवतः । पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः यस्य इन्द्रस्य
हस्तयोः बाह्वोः विश्वानि सर्वाणि । द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि । वसूनि । विद्यन्ते
इति । वि । उचुः कर्णयोः नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृक्हानि चिदद्विवो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृक्हानि । चित् । अद्विवः । जनानाम् । शचीऽपते । बृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे । अद्विवः । आह्वयनेनेत्यद्विवैत्रः । तद्वन् । शचीपते इन्द्र । जनानां शत्रूणां । दृक्हानि । चित्
इदानीं स्थिराण्यापि पुराणि बलानि वा । वि । बृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे । अनानत
अप्रक्षीभूत सर्वोच्छिन्नेन्द्र । मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि बृह विनाशाय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे । सत्य अवितथस्वभाव । सोमपाः सोमस्य^१ पातहं^२ । वाजानां । पते अक्रानां पालयितरेवभूत
हे । इन्द्र । श्रवस्यवः श्रवोऽजमात्मन इच्छन्तो वयं । तमु । त्वा तादृशं त्वामेव । अहूमहि आह्वयामः
स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र । तमु । त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । यः त्वं । पुरा पूर्वस्मिन् काले । हव्यः
ह्वातव्यः । आसिंथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो । वा यश्च त्वं । हिते शत्रुषु निहिते । धने निमित्तभूते^३
सति । नूनम् अद्यापि हव्यः ह्वातव्यो बभूविथ । सः त्वमस्मदीयं । हवं स्तोत्रे । श्रुधि शृणु ॥

धीमिर्वर्द्धिरवतो वाजो इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीमिः । अर्वैत् । समिः । अर्वैतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे । इन्द्र । धीमिः स्तुतिभिस्त्वद्विपद्याभिः प्रीतेन । त्वया अनुगृहीता वयम् । अर्वैद्धिः अस्मदीयैः
अश्वैः । अर्वैतः शत्रुसंविधिनोऽश्वान् । श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् । वाजान् अश्वानि च । हितं
शत्रुषु निहितं । धनं च । जेष्म त्वदनुग्रहाजयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो महौ इन्द्र धने हिते । भैरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूरु । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भैरे । वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

हे । वीर । विविधमरिणयितः शत्रूणां हे । गिर्वणः गोभिर्वननीय । इन्द्र । हिते शत्रुषु निहिते । धने
निमित्तभूते सति । महान् प्रभृदस्त्वं । भैरे संश्रामे । वितन्तसाय्यः शत्रूणां जेता । अभूरुः । तन्तस् इति
धातुर्जायते । कण्ठ्वाद्यौ पठ्यते । तस्मात् व्युपस्थादौणादिकः कर्तर्याय्यप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षुर्जवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुर्जवऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽहे स्वदीया ऽमक्षुर्जवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा ऽया ऽऊतिः गतिः ऽअसति अस्ति ऽतया गत्या ऽनः अस्माकं ऽरथं ऽहिनुहि श्रेयः शत्रु-जयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकैनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकैनाभियुग्वना । जेषि । जिष्णो हितं । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतमः अतिशयेन रथी सवारथः ऽसः स्वम् ऽअस्माकैनाभियुग्वना अमियोक्ता शत्रूणामभिभवित्वा ऽरथेन ऽहितं शत्रुषु निहितं ऽधनं ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक इत्तमु द्रुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीताम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

ॽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतुः वर्षकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽएकः ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपतिः अधिपतिः ऽजज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् ऽतसु तमेवेन्द्र हे स्तोतः ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः स्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिवः सुखकरोऽत एव ऽसखा मित्रभूतश्च सक् ऽगृणतामिद् स्तुवतामस्माकमेव ऽआपिः बन्धुः ऽआसिथ पुरा बभूविथ ऽसः तादृशः ऽस्वं ऽनः अस्मान् इदानीं ऽमृळय सुखय ॥

धिष्व वज्रं गमस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सप्तहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गमस्त्योः । रक्षःऽहत्याय । वज्रिऽवः । सप्तहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवन्तिन्द्र ऽगमस्त्योः आत्मीययोईस्त्योः ऽवज्रं कुलिशं ऽधिष्व धारय । किमर्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । ऽष्ववा च ऽस्पृधः स्पर्धमानाः ऽअभिः अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः ऽसप्तहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाहऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

प्रसूनि चिरंतनं सर्वेषामाद्यं प्रस्थीणां धनानां प्रयुजं योजयितारं दातारं प्रसंख्यं मित्रभृतं प्रकीर-
चोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं प्रब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिरन्वैदेहनीरमेवंविधमिन्द्रं प्रहुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अधिगुः ॥ २० ॥
सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणः । तमः । अधिगुः ॥ २० ॥

प्रसूनि हि स खदिवन्द्रः प्रविशानि सर्वाणि पार्थिवा पुश्विभ्यां भवानि वसूनि धनानि एकः
एव पत्यते इष्टे नाम्न्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकम् । कीदृश इन्द्रः । गिर्वेणस्तमः अतिशयेन गीभिः
स्तुतिभिः संभजनीयः प्रअधिगुः अत्यंतगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २० ॥

स नो नियुजिषा पृण कामं वाजैर्मिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥
सः । नः । नियुजः । अमिः । आ । पृण । कामम् । वाजैर्मिः । अश्विभिः । गोमद्भिः । गोपते । धृषत् ॥ २१ ॥
गोमद्भिः । गोपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः प्रसः त्वं प्रनः अस्माकं प्रकामं प्रनियुजिषः बहवाभिः प्रधृषत् प्रष्टं
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा प्रआ प्रपृण आपूरय । यद्वा प्रपदितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
प्रवैकस्त्वमित्यर्थः । तथा प्रगोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्भुक्तैः प्रअश्विभिः बहुभिरश्वैरपेतैर्वाजैरश्वश्चास्मदीयं
काममापूरय ॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहुताय सत्त्वेन । शं यद्रवे न शक्तिने ॥ २२ ॥
तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुहुताय । सत्त्वेन । शम् । यत् । गवैः । न । शक्तिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः प्रवः यूयं प्रसुते अभिषुते सोमे सति प्रपुरुहुताय बहुभिर्यजमानैराहुताय प्रसत्त्वेन
शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सन्निधे दात्रे इन्द्राय प्रतत् स्तोत्रं प्रसचा सह संहता भूत्वा प्रगाय
गायत । प्रयत् स्तोत्रं प्रशक्तिने शक्तिमते इन्द्राय प्रशं सुखकरं भवति प्रगवे प्रन । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमंतः । यत्सीमुप श्रवद्गिरः ॥ २३ ॥
न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोमंतः । गोमंतः ।
यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

प्रवसुः वासयिता स इन्द्रः प्रगोमंतः बहुभिर्गोभिर्भुक्तस्य प्रवाजस्य अश्वस्य बलस्य वा प्रदानं
प्रदानं प्रन प्रव न खलु प्रनि प्रयमते नियच्छति उपरतं करोति । प्रयत् यदि प्रसीम् इमां प्रगिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः प्रउप प्रश्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुविस्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिर्प नो वरत् ॥ २४ ॥
कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोमन्तम् । दस्युहा । गमत् ।

शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

१ कुविस्सस्य । कुविद्वदुशः स्यति दिनस्तीति कुविस्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं १ गोमन्तं
बहुभिर्गोभिर्भुक्तं २ व्रजं गोष्ठं ३ दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितृणां हस्तेन्द्रः ४ प्र १ गमत् प्रक्षेपणं गच्छति ।
५ हि यस्मादेवं तस्मात् ६ शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रजाभिर्वा ७ नः अस्माकं ता गा ८ अप १ वरत्
निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः । इन्द्र वृत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।

इन्द्र । वृत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे १ शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा २ इन्द्र ३ त्वा त्वाम् ४ अभि ५ इमाः अस्मदीयाः ६ गिरः
स्तुतयः ७ प्र ८ णोनुवुः प्रक्षेपणं पुनः पुनर्गच्छन्ति । नीतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । ९ वृत्सं १ न
१ मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वृत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम्
अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति
तद्वत् ॥ ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।

अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र १ तव त्वदीयं २ सख्यं सखित्वं ३ दूणाशं दुर्गाशं ४ नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः ।
अतो हे ५ वीर वीरयतिरिन्द्र ६ गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं ७ गौरसि गावां प्रदाता भवसि । उपचारात्
कारणे कार्यशब्दः । तथा ८ अश्वायते अश्वनात्मन इच्छते ९ अश्वः १ भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तुन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तुन्वा । महे ।

न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र १ सः तादृशस्वम् २ अन्धसः सोमस्य पानेन दृष्टया ३ तुन्वा आत्मीयेन शरीरेण ४ मन्दस्व
मोदस्व । किमर्थम् । ५ महे महते ६ राधसे धनार्थम् । ७ हि पुरणः । अपि च त्वदीयं ८ स्तोतारं ९ निदे
निन्दकाय तस्य वशं १ न २ करः न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वृत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वृत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे गिरिर्गणः गीर्भिवैननीयेन्द्र वसुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते^१ सति वहुमाः अस्मदीयाः गिरिः
स्तुतयः वत्सा त्वां नक्षन्ते व्यासुवन्ति । वधेनवः दोरुयः गावो न गाव हव वत्सस्म । यथा
शीघ्रं वत्सं व्यासुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतर्मम् । पुरुणाम् । स्तोतृणाम् । विऽवाचि । वाजैभिः । वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र वपुरुतमं^२ पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं^३ त्वां वपुरुणां बहूनां
वस्तोतृणाम् अस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानाम् । विवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका
वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् वाजैभिः वाजैर्हविलक्ष्णैरज्ञैः वाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं^४
वा^५ त्वां कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूत ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूत । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र वाहिष्ठः बोधुतमः अस्माकं स्तोमः स्तोत्रं ते तव अन्तमः अन्तिकतमः भूत
भवतु । त्वं च अस्मान् महे महते राये धनाय हितु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्स्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तस्सकाशालुब्धधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन वृचेनास्तीत् ।
एतच्च मनुना स्मर्यते—' भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने^१ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तद्वयो
महायज्ञाः ' (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतस्सज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा
बृबुः वर्षिष्ठे^२ मूर्धन् मूर्धनि मूर्धवद्विच्छिते स्थले अधि^३ अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् गाङ्गयः गङ्गायाः
कूले उन्नते भवः वक्षो न कक्ष इव उरुः विलोभः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृवात् सर्वत्र
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवज्जुद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽईव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनः यस्य वृबोः भद्रा कल्याणी सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता
रातिः दानं सद्यः स्तुतिसमय एव दानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं मंहते अपेक्षितं धनं
ददाति तं वृबुमिष्ट्युत्तरस्यामृष्टि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-त- 'अभिषुते' नास्ति । २. ज्ञ-त-पुरुतमम् । ३. य-स्थयितारम् । ४. ज्ञ-वैगधन्तं
'बलवन्तम् । ५. ख-घ-ज्ञान-भ- 'वा' नास्ति । ६. घ-ज्ञ-र-ज्ञ- 'त्वां' नास्ति । ७. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-
न-भ-य-र-निर्जने । ८. न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृवुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृवुम् । सहस्रदातमम् । सूरिम् । सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् तं वृवुं वनः असदीयाः विश्वे सर्वे अर्यः स्तुतीनामीरयितारः कारवः स्तोतारः सदा सु सुषु आ गृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा संसकारम् ॥ ॥ २६ ॥

‘त्वामिद्धि’ इति चतुर्दशचं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरापमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्सः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिद्धि पळूना प्रागाथम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहस्पृष्टः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याधः प्रागाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यसु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे’ (आध. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रागाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्धि हवामहे त्वं होहि चैरव इति बृहत् स्तोत्रियानुरूपौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रे । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः स्तोतारो वर्यं वाजस्य अश्वस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां नरः अन्येऽपि मनुष्याः वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु ससु हवन्ते आह्वयन्ति तजयार्थम् । अपि च अवर्तः अश्वस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वर्यं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । आहणात्यनेनेत्यद्रिरक्षतिः । तद्वन् । एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महः महान् वसः तादृशः स्वस्तवानः

अस्माभिः स्तुयमानः सन् ^११गां ^२२थ्यं रथवाहनम् ^३३अश्वं च ^४४सं ^५५किर सम्यक् प्रयच्छ । ^६६जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं ^७७सत्रा महत् प्रभूतं ^८८वाजं ^९९न अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाप्रते निष्केवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूत्र्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हयैत इति सूक्ते' (पे. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने^१ 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिस्था विपूतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनृम्णं सत्पते भवां समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हुमहे । वयम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विऽनृम्णं । सत्पते । भवां । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः ^११सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता ^२२विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ^३३तम् ^४४इन्द्रं ^५५वयं ^६६हुमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे ^७७सहस्रमुष्कं सहस्रशोफं । यां कां^२ च^३ ख्रियं संभवन्नित्द्रो भोगोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शोकान् ससज्जितं कौपीतकिमिराज्ञातम् । तदभिप्रायेणेदं संबोधनम् । हे ^८८तुर्विनृम्णं बहुधनं^१ ^९९सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^{१०}१०समत्सु संग्रामेषु ^{११}११नः अस्माकं ^{१२}१२वृधे वर्षनाय ^{१३}१३भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेवं मन्युना वृषौ मीळ्ह ऋचीपम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभांऽईव । मन्युना । वृषौ । मीळहे । ऋचीपम ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ^११ऋचीपम ऋचा सम क्रत्यादशं रूपं प्रतिपादयति तादृशपेन्द्र ^२२वृषौ शत्रूणां वर्षके बाधके ^३३मीळहे संग्रामे ^४४जनान् अस्मदीयान् शत्रून् ^५५वृषभेव वृषभेणैव बलवता ^६६मन्युना क्रोधेन ^७७बाधसे बाधस्व । तथा ^८८महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च ^९९अस्माकम् ^{१०}१०अविता रक्षिता ^{११}११बोधि बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । ^{१२}१२तनूषु तनयेषु ^{१३}१३अप्सु उदकेषु ^{१४}१४सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य^१ लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः^२ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. न-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-कांचन । ३. घ-बहुविधधनः श-बहुविधधनवन् । ४. ख-भ-र-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमिः ; झ-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमिः ; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शनार्थमिः ।

इन्द्र ज्येष्ठे न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवं ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओमे सुशिष्ट प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवं ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उमे इति । सुशिष्ट । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । ज्येष्ठं प्रशस्यतमम् । ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन बहकरं । पपुरि पूरकं । श्रवं अन्नं । नः अक्षभ्यम् । आ । भर आहर प्रयच्छ । हे । चित्र चायनीय । वज्रहस्त वज्रबाहो । हे । सुशिष्ट शोभनहनुक पुर्वभूत हे इन्द्र । येन अन्नेन । इमे परिदृश्यमाने । उमे । रोदसी बावापृथिव्यौ । आ । प्राः आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजःदेवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबन्ना वसोऽमित्रान्त्सुपहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षिणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबन्ना । वसो इति । अमित्रान् । सुसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे । राजन् राजमानेन्द्र । देवेषु देवानां मध्ये । उग्रम् उदूर्णबलं । चर्षणीसहं चर्षणीनां कवृशूतानां प्रजानामभिभवितारं । त्वाम् । अवसे रक्षणाय । हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं । विश्वा सर्वाणि । पिबन्ना पिबन्तानि रक्षंसि । पिहितमभ्यर्कं शब्दयन्त इति पिबन्तानि । पृषोदरादिः । तानि । सु सुष्ठु । विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे । वसो वारुकेन्द्र । नः अस्मदीयान् । अमित्रान् शत्रून् । सुग्रहान् सुखेनाभिभवितुं शक्यान् । कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां युष्ममा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । युष्मम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र । नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संवन्धिनीषु । कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुच्चये । यत् । ओजः बलं । नृम्णं धनं । च । विष्टे । यद्वा यच्च । पञ्च पञ्चानां । क्षितीनाम् । निषाद-पञ्चमाश्रवरो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं । युष्मन् श्रोतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् । आ । भर आहर प्रयच्छ । तथा । सत्रा महान्ति । विश्वानि सर्वाणि पौष्यानि^२ बलानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृक्षौ मधवन्नुद्यावा जने यत्पुरौ कच्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृपाद्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृक्षौ । मधऽवन् । दुक्षौ । आ । जने । यत् । पुरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । सम् । नृऽसह्यै । अमित्रान् । पृत्ऽसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे 'मधवन् धनवन्निन्द्र' 'तृक्षौ एतस्संज्ञे राजनि' 'यद्वा यच्च बलं विद्यते' 'दुक्षौ' 'आ दुक्षौ चैतस्संज्ञे च' 'जने यत् बलमस्ति' । 'पुरौ एतस्संज्ञे नृपे च' 'यत्' 'कच्च यत्किञ्चन' 'वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते' 'तत् सर्वम्' 'अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः' 'सं सम्यक्' 'विरीहि प्रयच्छ' । कदा । 'नृसह्यै' 'नृभिर्योद्धुभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । 'पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु' 'अमित्रान् शत्रून्' 'तुर्वणे तुर्वितुं हिसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निक्लेब्ये 'इन्द्रं त्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च—'इन्द्रं त्रिधातु शरणं स्वमिन्द्रं प्रतर्तिषु' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रं त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छुदिर्यच्छ मधवद्भ्यश्च मह्यं च यावयां दिद्युमैभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रं । त्रिऽधातुं । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छुदिः । यच्छ । मधवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवयं । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं' 'त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं' 'स्वस्तिमत् अविनाशायुक्तं' 'छुदिः छदिमत्' 'आच्छादनयुक्तमेवेगुणविशिष्टं' 'शरणं गृहं' 'मधवद्भ्यश्च । मधं हविल्लक्षणं धनम् । तद्वद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः' 'मह्यं भरद्वाजाय' 'च' 'यच्छ देहि । अपि च' 'एभ्यः सकाशात्' 'विद्युं शत्रुप्रेरितं शीतमानमायुधं' 'यवयं' 'पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादधुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मधवन्निन्द्रं गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदधुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुया ।

अथ । स्म । नः । मधऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

'ये जनाः' 'गव्यता शत्रूणां गा इच्छता' 'मनसा युक्ताः सन्तः' 'शत्रुं शातयितारं वैरिणम्' 'आदधुः अहिंसितुः । ये च' 'धृष्णुया धृष्णवो छष्टाः सन्तः' 'अस्मान्भिलक्ष्य' 'प्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति' 'हे' 'मधवन् धनवन्' 'गिर्वणः गिरां संसक्तः' 'इन्द्र' 'अथ' 'स्म' 'अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात्' 'नः' 'अस्माकं' 'तनूपाः तन्वां शरीराणां रक्षिता सन्' 'अन्तमः अन्तिकतमः' 'भव ॥ ॥ २८ ॥

अथ स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमेवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धनः ॥ ११ ॥

अथ । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अत्र । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धनः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अथ त्वस्म तदानीं नः अस्माकं वृधे वर्षेनाय भव । अपि च नार्थं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे तमपि अव रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्याह । पर्णिनः पक्षवन्तः पतिग्ममूर्धनः तीक्ष्णास्याः दिद्यवः दीप्ता बाणाः यत् यदा अन्तरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्भिद्युष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अथ स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिर्चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।

अथ । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् काले शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति^१ । तथास्मिन् काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितृणां जनकानां संवन्धीनि । रैरजितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्वजन्तीति यावत् । अथ तस्मिन् काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ प्रयच्छ । शत्रुक्षानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषः द्वेषन् शत्रून् यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्धतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पृथि स्येनाईव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्धतः । चोदयासे । महाधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पृथि । स्येनान् ईव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र महाधने जेतव्यस्य महतो^२ धनस्य^३ निमित्ते महति संप्राप्ते सर्गे उद्योगे सति असमने विपक्षे अध्वनि मार्गे अर्धतः अस्मदीयानश्वान् यत् यदा चोदयासे प्रेरयसि^४ । वृजिने कुटिले पृथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे श्रवस्यतः श्रवोऽन्नमामिपरुपमात्मन इच्छतः स्येनानिव यथामिपार्थिनः स्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयानश्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

१. झ-‘यद्यदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-झ-त-न-र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; झ-धनस्य । ४. झ-र-प्रेरयेः; त-र-प्रेरये; न-म-प्रेरय ।

सिन्धूरिव प्रवृण आशुया यतो यदि ह्योशमनु ध्वनिं ।

आ ये वयो न वर्धतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । प्रवृणे । आशुऽया । यतः । यदि । ह्योशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्धतति । आमिषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । प्रवणे निक्षेपे । सिन्धूनिव स्थन्दमाना नदीरिव । आशुया आशु शीघ्रे । यतः गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र । यदि चोदयासे प्रेरयस्ति । कदा । ह्योशमनु । ह्योश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य । स्वनि स्वेने आक्रोशे सति । कीदृशस्ते अश्वाः । बाह्वोः बाहुमूलयोः । गृभीताः कक्षयया बद्धाः । ये अश्वाः । गवि गोरूपे ऋते जेतये सति । आ । वर्धतति पुनः पुनरावर्तन्ते । आमिषि आमिषे मांसे प्रहीतव्ये सति । वयो न यथा ज्येनादयः पक्षिणः पुनः पुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवंभूतानांश्चान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः प्रयच्छेति संबन्धः । यद्यपि ऋषेर्बुद्धेः प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

‘स्वादुः’ इत्येकत्रिंशत्त्वे चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गगंश्वार्षम् । ‘प्रस्तोक इष्टु’ इत्येषा त्रिष्टुप, ‘दशश्वान्’ इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्’ इति गायत्री, ‘महि राधः’ इति द्विपदा द्व्येकादशका, ‘युजानो हरिता’ इत्येषा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति जगती सिष्टास्त्रिष्टुभः । आवितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगम्युति क्षेत्रम्’ इत्यर्धैर्धर्मपदादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । ‘प्रस्तोकः’ इत्याद्याश्चतस्रः सञ्जयपुत्रस्य राक्षो दानस्तुतिरूपश्चात् तदेवताकाः । ‘वनस्पते वोद्भृङ्गः’ इत्ययं तृचो रथदेवस्य । ‘उप श्वासय’ इति तृचो दुन्दुभिदेवस्य । ‘समश्रवणाः’ इत्यर्धैर्धर्मैन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुकान्तं—‘स्वाहुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ सौम्योऽगम्युत्यर्धैर्धर्मो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबन्तुष्टुगायत्री द्विपदा सञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्वावैन्द्रोऽन्योऽर्धैर्धर्मो युजानो बृहती त्रिष्टुभमहि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती’ इति । आश्विमास्त आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘स्वादुः’ किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वादुः किलायं मधुमां उतायं तीव्रः किलायं रसवां उतायम् ।

उतो न्वःस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आहवेषु ॥ १ ॥

अयम् अभिषुतः सोमः । स्वादुः आस्वादनीयः । किल भवति । उत अपि च मधुमान् साधुर्यवांश्च । अयं सोमो भवति । तथा । अयं सोमः । तीव्रः । किल सद्योपादने तीक्ष्णः खलु भवति । उत अपि च । अयं सोमः । रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम् । उतो अपि च । अस्य सोमस्य । द्वितीयाधं षष्ठी । इमे सोमं । पपिवांसं पीतवन्तम् । इन्द्रम् । आहवेषु संग्रामेषु । न । कश्चन न कोऽपि । सहते अभिभवति । नु इति प्रश्नः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येन्द्रो वृत्रहृत्यै ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवति नव च देहो हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहृत्यै । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देहोः । हन् ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे अयं सोमः स्वादुः आस्वादितः पीतः सन् मदिष्ठः अतिशयेन मदयिता आस बभूव । यस्य सोमस्य पानेन इन्द्रो वृत्रहृत्यै वृत्रहनकाले ममाद मत्तो बभूव । यः सोमः शम्बरस्य असुरस्य पुरुणि बहूनि च्यौत्ना च्यौत्नानि दलानि जघान । तथा देहाः दिग्धा उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवतिं नव वच नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः वि हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशुतीमजीगः ।

अयं पळुर्वीरमिमीत धीरो न याम्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशुतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । पद् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याम्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचम् उदियति उद्गमयति । अयम् एव सोमः उशुतीं कान्तां मनीषां बुद्धिम् उत् अजीगः उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गु निगारे' इत्यस्मात्पण्यन्ताष्टुडि चङि रूपम् ॥ अपि च अयं धीरः धीमान् सोमः पळुर्वीः पण्णोर्वीरहसस्पात्सु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च इति प्रतिपादिता बुध्दिष्व्याद्याः पद् अमिमीत निमित्तवान् । याम्यः उर्वीष्यः आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किञ्चन भुवनं भूतजातं न भवति अपि तु आस्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीषिमितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

यसः खलु अयं सोमः यः पृथिव्याः वरिमाणम् उरुत्वं विस्तृतत्वं अकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमः दिवः द्युलोकस्य वर्ष्माणं संहतत्वं दृढत्वमकृणोदकरोत् । अयं सोमः सः हि भवति । अपि च अयं सोमः तिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु पीयूषं रसं दाधार धारयति । तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरे—'त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्वमयो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा तत्तन्योर्वन्तरिक्षम्' (क्र. सं. १. ९१. २२) इति ॥

अयं विदचित्रदृशीकर्मणः शुक्रसन्ननामुपसामनीके ।

अयं महान्महता स्वम्भनेनोद्दयामस्तन्नादृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रदृशीकम् । अर्णः । शुक्रसन्ननाम् । उपसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्वम्भनेन । उत । द्याम् । अस्तम्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमः । चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यस्त्वेन दर्शनीयम् । अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः । विदत् लम्भयति । कस्मिन् काले । शुक्रसन्ननां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सन्न सदनं यासां तासाम् । उपसाम् । अनीके प्रमुखे । उपः काल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रबुद्धः । अयं सोमः । महता स्थविष्ठेन । स्वम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण । द्यां शुलोकम् । उत । अस्तम्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । क्रीदशः सोमः । वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते । मरुत्वान् मरुद्भिर्गुक्तः ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वरुणाम् ।

माध्यंदिने सवने आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मानु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समरे । वरुणाम् ।

माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिम् । अस्मानु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवान् । इन्द्र । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं । वसूनां धनानां । समरे संग्रामे निमित्तभूते । सति । कलशे द्रोणकलशेऽवस्थिते । सोमं । वृषत् । धृष्टं यथा भवति तथा । पिब । अपि च । माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व आसिञ्जस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वैर्न्द्र हि माध्यंदिने सवनम् । किञ्च । रयिस्थानः रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वं । रयिं धनम् । अस्मानु । धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरण्तेव पश्य प्र नो नय प्रतुरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरण्ताडैव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रतुरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुपारः । अतिपारयः । नः । भव । सुनीतिः । उत । वामनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं । पुरण्तेव पुरतो गन्तेव । नः अस्मान् । प्र । पश्य प्रकर्षेणैश्चस्व । यथा मार्गरेक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा । वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् । अच्छ । आभिमुख्येन । प्रतुरं प्रकृष्टतरमतिवायेन । प्र । णय अस्मान् प्रापय । तथा । सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता । भव । तथा । नः अस्मान् स्तोतुन् । अतिपारयः शत्रून्तिकामय । सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं । भव । उत अपि च । वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पक्षौ 'उरं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषि पुरुहूत शत्रून्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सदाःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्तः' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चातुर्विधिकेऽ-ह्न्यहर्गणेषु च द्वितीयादिवहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया^१ । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वज्य आरम्भणीयाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ विद्वान् जानेस्वम्^२ उरं विस्तीर्णं^३ प्लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं^४ नः अस्मान्^५ अनु^६ नेषि अनुगमय । तथा^७ प^८स्वर्वत् सुखवत्^९ प^{१०}अभयं भयरहितं^{११} ज्योतिः च^{१२} प^{१३}स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्मान-नुगमय । हे^{१४} इन्द्र^{१५} प^{१६}स्थविरस्य स्थूलस्य बृहत्स्य^{१७} प^{१८}ते तव संबन्धिनौ^{१९} प^{२०}ऋष्या दर्शनीयौ^{२१} प^{२२}बृहन्ता महान्तौ^{२३} प^{२४}बाहू त्वदीयौ हस्तौ^{२५} प^{२६}शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया^{२७} उप^{२८}स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।

इषुमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नरायौ अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे^१ इन्द्र^२ प^३वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे^४ प^५वन्धुरे आत्मीये रथे^६ नः अस्मान्^७ धाः घेहि । धारय । अपि च हे^८ शतावन^९ शतसंख्यधनेन्द्र^{१०} प^{११}वहिष्ठयोः वीढुतमयोः । आकारः समुच्चये । प^{१२}अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान्^{१३} धारय । तथा^{१४} इषाम्^{१५} अन्नानां मध्ये^{१६} प^{१७}वर्षिष्ठां वृद्धतमाम्^{१८} इषम्^{१९} अन्नम्^{२०} प^{२१}आ^{२२} प^{२३}वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे^{२४} मघवन्^{२५} धनवन्निन्द्र^{२६} प^{२७}अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः कश्चित्^{२८} नः अस्माकं^{२९} रायः धनानि^{३०} प^{३१}मा^{३२} तारीत्^{३३} मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं मूळं मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्रं । मूळं । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।

तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे^१ इन्द्र^२ प^३मूळं मूल्य । अस्मान्^४ सुख्य । प^५जीवातुं जीवनौषधं च^६ प^७मह्यं दातुम्^८ इच्छ । तथा^९ प^{१०}धियं बुद्धिं^{११} प^{१२}चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । प^{१३}अर्यसो^{१४} न

१. ज्ञ-ज्ञ-त२-२-वारम्भणीया । २. ज्ञ-संबन्धिनो वयम् । ३. ज्ञ-त-त-र-श-शतवन् ।

वधाराम् अयोमयस्य खद्विधारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किंच वत्वायुः स्वामात्मन इच्छन् इहम् इदानीं यत्किञ्चन वदामि समीचीनमसमीचीनं वा
वत्तज्जुषस्व सेवस्व । वमा मां च वदेवन्तं रक्षकेर्देवैरुपेतं वकुधि कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कमेष्टयामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहस्रावन्परिष्टी' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवैहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवां धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवैऽहवे । सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्वयामि । शक्रम् । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवां । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

वत्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् वइन्द्रम् आह्वयामि । तथा ववितारं कामैस्तपयितारम् वइन्द्रम्
आह्वयामि । वहवैहवे सर्वेष्वाहवनेषु वसुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं वशूरं शौर्यवन्तं वशक्रं सर्वकार्येषु शक्तं
वपुरुहूतं पुरुभिर्वहुभिः पालनार्थमाहृतमेवंविधम् वइन्द्रं वह्वयामि आह्वयामि । एवमाहृतः वमघवा
धनवान् सः वइन्द्रः वस्वस्ति अविनाशो वनः अस्मभ्यं वधातु ददातु । यद्वा^२ । अस्माकं विदधातु^३ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्ववान् । अवोभिः । सुमृळीकः । भवतु । विश्ववेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

वसुत्रामा सुष्टु त्राता वस्ववान् धनवान् सः वइन्द्रः वअवोभिः वरक्षणेः वसुमृळीकः सुष्टु सुख-
यिता वभवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः वद्वेषः द्वेष्टृन् शत्रून्
वबाधतां हिनस्तु । वअभयं भयरहितं चास्माकं वकृणोत करोतु । वयं च तत्प्रसादात् वसुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य वपतयः वस्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेद्रेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुमृतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुत्रामा । स्ववान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

वयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वसुमृतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ ववयं वस्याम । तद्विषय-
भूताः^४ भवेम । तथा वभद्रे कल्याणे वसौमनसे सुमनसो भवे वअपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनिवृत्ता । सूत्रितं च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति ताक्ष्यादिः (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-सुखेन
हातुम् । ३. ख-भ-... यद्वा ... विदधातुं नास्ति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सोमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । ^१सुत्रात्मा सुष्टु ज्ञाता ^२स्ववान् धनवान्
^३सः ^४इन्द्रः च ^५अस्मे अस्मत् ^६आरात्चित् दूरदेश एव ^७द्वेषः द्वेष्टृन् ^८सनुतः । अन्तर्हितामैतत् ।
 अन्तर्हितान् ^९युयोतु पृथकरोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोभिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वे त्वां ^३नियुतः स्तोतुः ^४गिरः उक्थात्मिका वाचः ^५ब्रह्माणि सामरूपाणि
 स्तोत्राणि च ^६अव धवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^७ऊर्मिः जलसंघः ^८प्रवतो ^९न प्रवणदेशा-
 निव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । ^{१०}उरु उरुणि बहु
^{११}राधः राधांसि च हविलक्षणाणि धनानि ^{१२}पुरुणि बहूनि ^{१३}सर्वना सवनानि बहवोऽभिपुताः सोमाश्च
 त्वामेवाभिगच्छन्ति^{१४} । हे ^{१५}वज्रिन् वज्रवन्तिन्द्र ^{१६}अपः वसतीवयाख्याः ^{१७}गाः गोविकारान् श्रुतदध्यादीन्
 श्रपणार्थान् ^{१८}इन्दून् सोमांश्च ^{१९}सं ^{२०}युवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुष्य^{२१} तं^{२२}
 सोममाशिरादिभिः श्रपणद्वयैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

क ई स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मधवा विश्वहवेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मवऽवा । विश्वहो । अवेत् ।

पादौऽइव । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

कः स्तोता ^१ईम् एनमिन्द्र ^२स्तवत् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । कः वा ^३पृणात् एनं प्रीण-
 येत् । कः च ^४यजाते एनं हविर्मियैजेत^५ । यद् यस्मात् अयं ^६मधवा धनवानिन्द्रः ^७उग्रमित्
 उदूर्णमेव ^८विश्वहा सर्वदा ^९अवेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात्
 न कोऽन्येन स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादय-
 मिन्द्रः ^{१०}शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः ^{११}पूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् ^{१२}अपरं पञ्चाज्ञाविनं च
^{१३}अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण ^{१४}कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च
 जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}प्रहरन् ^{१६}पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे
 प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय
 इति भावः । एतदादिकेन पञ्चैवेन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ३२ ॥

१. श-^०वावगच्छन्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-^०रमिषुतम्; त२-^०रमिषुलं तम् । ३. ख-ज्ञ-
 क्ष-त-न-भ-^०र्थजते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम् उग्रम् । दम् दम् । अन्यम् अन्यम् । अतिनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विद् । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रः वीरः वीर्यवानिति शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रम् उद्गूणमुद्गूणं बलिनं शत्रुं प्रति दमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चाच्चेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् अतिनेनीयमानः अरयन्ते पुनः पुननेयन् । अपि च एधमानद्विद् एधमानानां वर्धमानानामनुत्पत्तां द्वेष्टा उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजा ईश्वरोऽयम् इन्द्रः विशः निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् मनुष्यान् चोष्कूयते रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषां पूर्वभावितानां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखित्वानि परा वृणक्ति वर्जयति । अपि च वितर्तुराणः तान् हिंसन् अपरेभिः अपरेः अनुस्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः एति सख्यं प्राप्नोति । तथा अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् अयम् इन्द्रः तर्तरीति भृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाया ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं ईयते युक्ता हंस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम् रूपम् । प्रतिरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिचक्षणाया ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति । 'भू प्राप्ती' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेन्द्रस्य तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं प्रतिचक्षणाया प्रतिनियतदर्शनाय अयमस्मिर्यं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् इन्द्रो मायाभिः । ज्ञाननामेतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् ईयते बहून् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्चाथैकश्चरयः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यत आह । अस्य इन्द्रस्य हरयः अश्वाः युक्ताः रथे योजिताः

१ शता १ दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । १ हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ' इदि परैश्चर्ये ' इत्यस्य धातोर्धातुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिमिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः १ सन् जीवामेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः विषदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपं रूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिविम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिविम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो विषदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोपुक्ताः सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्विषदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्ट्रेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

१ हरिता हरितावश्च १ रथे १ युजानः युजन् १ त्वष्टा दीप्त इन्द्रः १ इह त्रैलोक्ये १ भूरि भूरिषु बहुषु प्रवेशेषु १ राजति दीप्यते । १ उत अपि च १ सूरिषु स्तोत्रप्वस्मादशेषु १ आसीनेषु सन्सु १ विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः १ कः नाम १ द्विषतः शत्रोः १ पक्षः पाचको बाधकः सन् १ आसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अगव्यूति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंह्रणाभूत् ।

बृहस्पते प्र चिकित्सा गर्विष्टावित्था सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म् । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंह्रणा । अभूत् ।

बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टी । इत्था । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—' अरण्ये निर्जने गगौ देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चात्तौत् स्वरक्षार्थमुचा मार्गेषुतोऽनया ' इति, ' अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं १ एवोचमे स्तुतः १ ' इति च ॥ हे १ देवाः १ अगव्यूति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं १ क्षेत्रं देशम् १ आगन्म आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । १ उर्वी विस्तीर्णा १ सती १ भूमिः च १ अंह्रणा । अंहव आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री १ अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे १ बृहस्पते

स्वं वगविष्टो गवामन्वेपण उपाये । प्र चिकित्स प्रवेदय^१ । इत्था इत्थमेन प्रकरणेन सते भवते
दुःखमनुभवते । अस्ति स्तोत्रे मर्हं हे इन्द्र । पन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रजापय ॥ ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्थं कृष्णा असेधत् सर्वानो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सदृशीः । अन्यम् । अर्थम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सर्वानः । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्नयन्ता । उदव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः । सघनः सद्नात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् । जाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् । सदृशीः तुल्यरूपाः । कृष्णाः कृष्णवर्णा । रात्रीः । दिवेदिवे प्रतिदिवसम् । अप । असेधत्
निवर्तयति । किमर्थम् । अन्यम् । अर्थम् । अहरर्थम्^२ । अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिको भागः । अपि च । वृषभः वर्षयिता स इन्द्रः । दासा दासौ उपक्षयितासौ
यज्ञकर्मणः । वस्नयन्ता । वस्नं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ । वर्चिनं । शम्बरं । च । एतत्संज्ञावसुरौ
उदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् । अहन् हतवान् ॥

प्रस्तोक इक्षु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवः । दासात् । अतिथिग्वस्य^३ । राधः । शम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृज्यपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वोऽ-
तिथिग्व इति चाख्यायते । हे इन्द्र । ते तव । राधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे । षष्ठी । त्वां
स्तुवते मर्हं गमाय । प्रस्तोकः राजा । दश । कोशयीः । सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् । दश
वाजिनः । अश्वाश्च । नु । क्षिप्रम् । अदात् प्रायच्छत् । इत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् । दिवोदासात्
एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् । वसु धनं । प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम् । अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं । राधः । राधकं । शम्बरं शम्बरादसुरा दागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशश्चान्दश कोशान्दश वस्त्रार्थिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अर्थिभोजना ।

दशो इति । हिरण्यपिण्डान् । दिवः । दासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

दश दशसंख्याकान् । अश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् । कोशान् । अधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि^४ च । दशो दश च

१. ख-न-भ-प्रचोदय; त-प्रदेवय । २. ज-त-न-अपरार्थम्; श-अहरात्मकम् । ३. घ-वस्त्रा
वस्त्राणि ।

दशसंख्याकांश्च ^१वहिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् ^२विदोदासात् प्रस्तोकादहम्
असनिपं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिमतः । शतम् । गाः । अथर्वभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

^१दश दशसंख्याकान् ^२प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्ब्रह्मन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान्
^३रथान् ^४शतं शतसंख्याकाः ^५गाः च ^६अथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः ^७पायवे भरद्वाजपुत्राय
एतत्संज्ञायास्मदभ्रात्रे च ^८अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः ^९अदात् दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्त्सार्ज्यो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधे । विश्वजन्यम् । दधानान् । भरद्वाजान् । सार्ज्यः । अभि । अभ्यष्ट ॥ २५ ॥

^१विश्वजन्यं सर्वजनहितं ^२महि महत् ^३राधे धनं ^४दधानान् धारयतः ^५भरद्वाजान् भरद्वाज-
पुत्रानस्मान् ^६सार्ज्यः सृज्यपुत्रः प्रस्तोकः ^७अभ्ययष्ट अपूजयत् १ ॥ ॥ ३४ ॥

‘वनस्पते’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया इत्येतया-
न्यान्यपि वानस्पत्यानि’ (आश्व. गृ. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । सम्पन्नः । असि । वीळ्यस्व । आस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे ^१वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं ^२वीडुङ्गः दृढावयवः ^३भूयाः भव । ^४अस्मत्सखा वयं
सखायो यस्य स तादृशश्च भव । ^५प्रतरणः प्रवर्धयिता ^६सुवीरः शोभनवीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा
युक्तश्च भव । अपि च त्वं ^७गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः ^८संनद्धो ^९असि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं
^{१०}वीळ्यस्व अस्मान् दृढीकुरु । ^{११}ते तव ^{१२}आस्थाता स्वयि अवस्थितो रथी च ^{१३}जेत्वानि जेतव्यानि
शत्रुसैन्यानि ^{१४}जयतु ॥

द्विस्पर्ध्विन्व्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

द्विः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्धृतम् । वनस्पतिभ्यः । परि । आभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आभृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

१ दिवः शुलोकात् १ पृथिव्याः भूमेश्च १ उद्भुतम् उद्भुतं सारत्वेनोपात्तं यत् १ ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारवाद्द्रव्यस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च सुप्तबन्धिभिरुद्गैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । १ परि १ पञ्चम्यथानुवादी । अपि च १ वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः । १ परि पूर्ववत् । १ आभुतम् आहतं १ सहः बलरूपम् १ अपास् उदकानाम् १ ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं १ गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १ परि परितः १ आवृतम् आवेष्टितम् १ इन्द्रस्य १ वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्’ इति । एवंगुणविशिष्टं १ रथं १ हविषा पुरोडाशादिना हे अश्वयो १ यज ॥ नूनमेपोत्तरा च रथदेवस्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गाद्वगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नार्भिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नार्भिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देवं । रथं । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः १ इन्द्रस्य १ वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः १ मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् १ अनीकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी १ मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य १ गर्भः गर्भेवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । १ वरुणस्य रात्र्यभिमानिदेवस्य १ नार्भिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्भयथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ कचिद्व्यवस्थितः । हे १ देव द्योतमान १ रथं य उक्तगुणः १ सः तादृशस्त्वम् १ इमां १ वनः अरुमदीयां १ हव्यदातिं हविर्दानवर्तां यागाक्रियां १ जुषाणः सेवमानः सन् १ हव्या हव्यान्मरुतदीयानि हवींषि १ प्रति १ गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परं नृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—‘उप श्वासय पृथिवीमुत धामिति नृचेन दुन्दुभिमभिरुद्गैः’ (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत धां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जन्दिने देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । धाम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सज्जः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे १ पृथिवीमुत अपि च १ धां दिवम् १ उप १ श्वासय आत्मीयेन जयबोधेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च १ विस्थितं १ विशेषेण स्थितं १ जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं १ ते त्वदीयं शब्दं १ पुरुत्रा बहुधा १ मनुतां मन्व्यताम् । जानातु । हे १ दुन्दुभे १ सः त्वम् १ इन्द्रेण अन्यैः १ देवैः च १ सज्जः सह १ दूराद्वीयः दूरादपि दूरतरं १ शत्रून् अस्मदीयान् १ अप १ सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं दुभो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेवां स्याद्वचकर्मणः’ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-परिः । २. ख-क्ष-न-भ-विष्टितम् ; त-स्थितम् । ३. ख-क्ष-न-भ-य-दूरतरमतिशयेन दूरतरम् । ४. ज्ञ-स्याच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलभोजो न आ धा निः दनिहि दुरिता बाधमानः ।

अपं प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धा । निः । स्तनिहि । दुः । इत । बाधमानः ।

अपं । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे ^१आ ^२क्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । ^३बलं सेनारूपम् ^४ओजः शरीरबलं च ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ ^७धाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा ^८दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि ^९बाधमानः हिंसस्व ^{१०}निः ^{११}स्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति धातुः । हे ^{१२}दुन्दुभे ^{१३}दुच्छुनाः अस्मदुःख-हेतुभूतं श्वनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः ^{१४}इतः अस्मत्स्थानात् ^{१५}अप ^{१६}प्रोथ बाधस्व । त्वं च ^{१७}इन्द्रस्य ^{१८}मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् ^{१९}वीळ्यस्व दहीकुरु ॥

आमूर्ज प्रत्यार्वतयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआर्वतय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवस्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धवावैन्द्रौ । हे इन्द्र ^१अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गाः ^२आ ^३अज अस्मान् प्रत्यागमय । ^४इमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः ^५प्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च ^६दुन्दुभिः ^७केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वज्ञायते तथा ^८वावदीति श्वश्रु शब्दं करोति । ^९अश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च ^{१०}नः अस्मदीयाश्च ^{११}नरः पुरुषाः ^{१२}सं चरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}अस्माकं ^{१५}रथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् ^{१६}जयन्तु ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्युचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञायज्ञा द्वयधिका शंयुस्तृणपाणिं पृथिक्सूक्तं प्रगाथी बृहती महासतोबृहती महाबाहृतबाहृतौ प्रगाथावित्याग्नेय्यः काकुभः प्रगाथः पुरउणिग्बृहत्यातिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउणिग्बृहतीति पौण्ड्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्^२ द्यावाभूम्योर्वा पृथेर्वा' इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः'^३ इति^४ तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । 'अयुजौ जागती सतोबृहती' इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थी बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिन्त्रयो द्वौ जागती सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एतां दश अभिदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमी यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउणिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्री सा पुरउणिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुदेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउणिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंश्योः 'पृथिक्सूक्तम्' इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृथिवीदेवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृथिवेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आक्षिमास्ते 'यज्ञायज्ञा वः' इत्यर्थं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च—'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथी स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र व्यममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा । वः । अग्नये । गिरागिरा । च । दक्षसे ।

प्रप्र । व्यम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतारः । वः । ययं । यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु । दक्षसे प्रबुद्धाय । अग्नये । गिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुस्तेति शेषः । चक्षन्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । ययं च स्तोत्रं कुतः । व्ययम् अपि तमग्निं । प्र । प्रसमुपोदः पादपूर्णे । प्रसंसाम । कीदृशम् । अमृतं मरणरहितं । जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । मित्रं । न सखिभूतमिव प्रियम् ।

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-व्याकृतानि तत्र; ज-त-व्याकृतानि । २. ज-त-न-र-श-नुष्टुप्मादयोऽन्त्या ।

३. ख-ज्ञ-त-१-न-भ-द्वादशको अष्टकेति; ज-त-२-र-द्वादशको त्र्य(अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज्ञ-ज-त-न-भ-र-प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन स्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशाब्दः 'चण्' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-
र्दृष्टिकर्मणोऽन्तर्भावितव्यथात् लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यथादिहन्त' इति निघातप्रति-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्षेयसि वैज् वय-
मपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनयमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुपङ्गात् प्रशंसासामर्थ्यः । हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । सः खलु अयम् अग्निः अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवैर्यो वाजे तस्मा अग्नये दाशेम हवीषि दशाम । स चाग्निः वाजेषु संप्रसेषु अविता रक्षिता वृधः वर्षेयश्चास्माकं भुवत् भवतु । उत अपि च तनूनां तनयानामस्मत्पुत्राणां च त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्नेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।

अजस्नेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्धिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा अजरः जरारहितः महान् गुणैरधिकः
एवंभूतस्त्वम् अर्चिषा दीप्त्या विभासि हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्त्या अजस्नेण
अविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् शृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीतिभिः सुदीतिभिः सु
वृष्टु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्येऽवसे रास्व वाजोत वस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं महः महतः देवान् यजसि । यजमानानां यज्ञे हविभिः पूजयसि । अतोऽ-
स्माकमपि यज्ञे आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं तव
यक्रत्वा प्रज्ञया उत अपि च दंसना कर्मणा च । सीम् इति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् देवान्
अर्वाचः अस्मदभिमुखान् कृणुहि कुरु अवसे अस्मद्वक्ष्यार्थम् । तथा वाजा वाजान् हविर्यक्ष-

गान्धर्वानि वरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । उत अपि च त्वमपि वरंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि संयजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । मृतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

व आपः वसतीवर्षाख्याः । अद्रयः प्रावाणः । वना वनानि काष्ठानि च । मृतस्य यज्ञस्योद-
कस्य वा । गर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं । यम् अग्निं । पिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्तरण्यानि च । मृतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । यः
चाग्निः । नृभिः नेतृभिरैकैस्त्रिभिः । सहसा बलेन । मथितः सन् । पृथिव्या । अधि भूमेरुपरि । सानवि
समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे । जायते प्रादुर्भवति स एवं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ‘यः पप्रौ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ १ ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उमे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उमे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरूपः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरूपः । वृषा ॥ ६ ॥

यः अग्निः । भानुना दीप्या । उमे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । आ । पप्रौ आपूरयति सः
धूमेन । दिवि अन्तरिक्षे । धावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोरेवेदविवक्षया^१ तद्गमनमशुपचर्यते^२ । अपि चायम् । अरूपः आरोचमानः । वृषा वर्धिता
कामानामेवंशुणकोऽग्निः । श्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु । ऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु । तमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य । आ समन्तात् । ददृशे दृश्यते । श्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च । आ तिष्ठति ।
अरूपो । वृषा इति पुनरुक्तिरादरायां पादपूर्णायां वा ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्तः शुक्र दीदिहि शुमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्सभिः । अग्ने । अर्चिभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरद्वाजे । समिधानः । यविष्ठय । रेवन्तः । नः । शुक्र । दीदिहि ।

शुमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽयविष्टय युवतम् ऽशुक्र दीप्त ऽअग्ने ऽशुक्लेण निर्वलेन ऽशोचिषा तेजसा ऽअरद्वाजे अस्मद्धातरि ऽसमिधानः समिध्यमानस्त्वं ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽअचिभिः तेजोभिः ऽनः अस्मदर्थं ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व । तथा ऽपावक हे शोधकाग्ने ऽयुप्तं द्योतमानेन^१ च युक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

श्रुतं पूर्भिर्धैविष्ठ पाहं हसः समेद्वारं श्रुतं हिमाः स्तोतुभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । समऽएद्वारम् । शतम् । हिमाः ।

स्तोतुऽभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां ऽगृहपतिः ऽअसि गृहस्वामी भवसि । हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने अतस्त्वं ऽशतं ऽहिमाः शतं हेमन्ताम् संवत्सरान् ऽसमेद्वारं द्वां सम्यगिदं कृतवन्तं मां ऽशतं शतेन शतसंख्याकैः ऽपूभिः पालनैः ऽअंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा ऽपाहि रक्ष । ऽये ऽच ऽस्तोतुभ्यः ऽददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽचित्रः दर्शनीयः ऽत्वम् ऽऊत्या रक्षया सह ऽराधांसि धनानि ऽनः अस्मभ्यं ऽचोदय प्रेरय । ऽअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य^२ ऽरायः धनस्य ऽत्वं ऽरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणान् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च ऽनः अस्माकं ऽतुचे । आपत्य-नामैतत् । अपरथायापतनहेतुभूताय पुत्रादये ऽगाधं प्रतिष्ठां ऽतु क्षिप्रं ऽविदाः लभ्य ॥

पृषिं तोकं तनयं पृर्त्तुभिष्टुमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्यां युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पृषिं । तोकम् । तनयम् । पृर्त्तुऽभिः । त्वम् । अर्दब्धैः । अप्रयुत्वऽभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्यां । युयोधि । नः । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

१. श-द्योतनेन । * न-‘वाजपेये आग्निमास्ते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथाः स्तोत्रियः । चित्रवतीषु चेत्स्तुवीरं-स्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुपस इत्यग्निष्टोमसात्रः स्तोत्रियायोरूपी (आश्व. श्री. ९.९) इति हि सूत्रितम् ’ इत्यधिकम् । २. ख-म-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽस्वम् ऽअद्वयैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुस्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः सहैतैः ऽपतृभिः पालनसाधनैः ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपपिं पालय । ऽदैव्या देवसंबन्धीनि च ऽहेळांसि क्रोधात् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽह्वरांसि हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुर्वा धेनुर्मजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सबः ऽदुर्वा । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानां अध्वयैवः ऽसबर्दुर्वा । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वचकर्मा । अनपवाध्यां तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुहेवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्वाख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुर्वा मरु-
ज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पुञ्चि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत । अनपस्फुरामनपवाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्सुतिः ॥

या शर्षीय मारुताय स्वर्मानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुन्नैर्वयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्षीय । मारुताय । स्वऽर्मानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुन्नैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतुः ऽश्रवः अक्षं पयोलक्षणं ऽमारुताय मरुत्संवाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^१ । कीदृशाय । ऽशर्षीय प्रसहनशीलाय ऽस्वर्मानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽतुराणां क्षिप्रकारिणां ऽमरुतां ऽमृळीके सुखे तपरा वर्तते । ऽया च ऽसुन्नैः सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैरान्तभिरक्षैर्मध्यम-
स्थानैरुदकैर्वा^२ सह यान्ती^३ अन्येषामपि सुखार्थं वृद्धिजलैः सहागच्छन्ती^४ तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुत्सुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिपै च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरतऽर्वाजाय । अर्वा । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वदोहसम् । इषम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअव ऽधुक्षत्^१ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं ऽव गां च ऽइषं ऽव अक्षं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य व्यासस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् । कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१. ख-मद्यजन^० । २. ज-त-अधुक्षत । ३. ख-म-मध्यस्थाने^० । ४. ख-म-याति; झ-श-यान्ति । ५. ख-म-सहागच्छति; झ-श-सहागच्छन्ति । ६. झ-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुकृतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुकृतुम् । वरुणम् इव । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सुप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वत्तं तादृशं ववः रत्वां वस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । वआदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । वइन्द्रं वन इन्द्रमिव वसुकृतुं सुकर्मणं ववरुणमिव वमायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् वअर्यमणं वन अर्यमणमिव वमन्द्रं स्तुत्यं वविष्णुं वन विष्णुमिव वसुप्रभोजसं प्रसूतधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेपं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा ज्ञता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आ विगूळ्हा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

त्वेपम् । शर्धेः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । ज्ञता ।

सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । अविः । गूळ्हा । वसु । करत् ।

सुवेदा । नः । वसु । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यये । वन संप्रति इदानीं वत्वेपं दीप्तं वतुविष्वणि बहुस्वनम् वअनर्वाणम् अप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं वपूषणं पोषकं वमारुतं मरुत्संवरूपमीदृशं वशर्धेः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः वयथा येन प्रकारेण वज्ञता शतसंख्याकानि धनानि वसं सहैव वचर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं वकारिषत् कुर्यात् । आकारः संसुख्ये । यथा वा वसहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च वसं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः वगूळ्हा गूढानि संवृतानि ववसु वसूनि धनानि वआविः वकरत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा ववसु वसूनि धनानि वसुवेदां सुलभानि च वनः अस्माकं वकरत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्धे इव त्वेपं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिपं नु ते अपिकृण आघृणे । अवा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिपम् । नु । ते । अपिऽकृणे । आघृणे ।

अवाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे पूषन् वमा माम् वआ वद्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ते वअवाः आहन्त्रीः वअर्यः अरीरभिगन्त्रीः वअरातयः शत्रुभूताः प्रजाः वउप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्वाव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च तेन वअपिकृणे कर्णोत्पिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु क्षिप्रं वशंसिपं प्रशंसामि ॥ ॥ ३ ॥

मा काकम्बीरमुद्वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्^१ तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पूषन्^२ काकम्बीरं काकानां भर्तारं^३ वनस्पतिं वृक्षं^४ षमा^५ उद्वृहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्राद्विभिः सखीभूतैस्तेरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिंशब्दश्चार्थः । षमास्तीः अशसनीया अशसनीयस्य दुःस्वस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभृताः प्रजाः षवि षनीनशः षहि विनाशय च । षत^६ अपि च^७ षसूरः प्रेरकः शत्रुः षएव एवं षमा षअहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिलषन्वात् आख्यातस्योदात्तत्वञ्चाच्च अभ्युतोऽपि यथेतद्वक्त्यै^८ अध्याह्रियते ॥ षग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्न्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधाः षवेः पक्षिणो हस्गार्ये ग्रीवा दामानि जालरूपाणि षआदधते भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः^९ शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थः ॥

द्वैतेरिव तेऽवृकमस्तु सुख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

द्वैतैऽश्न । ते । अवृकम् । अस्तु । सुख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्वतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्वतः ॥ १८ ॥

हे पूषन् षते तव षसख्यं सखित्वम् षअवृकं बाधकरहितं^१ सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम् षअस्तु सर्वदा भवतु । षद्वैतेरिव । यथा द्वैतेस्वदीर्यं सख्यमविच्छिद्यं तद्वत् । कीदृशो दत्तिः । षअच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संछिद्यस्य षदधन्वतः दधिमतः षसुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पुरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नाऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दत्तिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेतदुपिराशास्ते ॥

पुरो हि मर्त्यैरासि सुमो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतेनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

पुरः । हि । मर्त्यैः । अस्मि । सुमः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतेनासु । नः । त्वम् । अवं । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन् षमर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः षपरः परस्तात् स्थितः षअस्मि । षश्रिया संपदा षदेवैरुत सर्वदेवैश्च षसमः समानोऽस्मि । अतः षत्वं षपृतेनासु संग्रामेषु षअस्मान् षअभि षख्यः अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या^१ विलोकय^२ । षयथा षपुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनाम् पुरुषाणां^३ ररक्षिथ एवं षनूनम् अद्येदानीम् षअव अस्मान् रक्ष ॥

१. ख-क्ष-न-भ-श-निरूपयन् । २. ज्ञ-श-त-न-य-र-श-मोत मा च । ३. ज्ञ-यथेत्युत्तरवाक्यैः त-यथेत्युत्तरवाक्ये । ४. घ-बाधनोपायैः । ५. घ-श-बाधरहितम् । ६. ख-भ-अनुग्रहतुद्धया । ७. ख-क्ष-भ-र- विलोकय नास्ति । ८. श-मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनुता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनुता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धृतयः कर्मधितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सा सूनुता त्रियसत्त्वात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य धननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनुतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेपं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेपम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि पृथिति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मकः^१ मरुतः स्वेपं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवः बलं दधिरे आधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रादिरसुरस्य हन्तुं भवति । तच्च^२ वृत्रहं शवः ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्वा । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां^३ नष्टायामन्या तत्सदृशी बीजयते^४ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृथ्वाः मरुतां मातृगोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथिरपि सकृदुत्पद्येनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ४ ॥

१. ख-तादृशा एवगुणात्मकाः; श-तादृशो मरुद्गणात्मकः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-भ-य-र-द्यौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशचं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य कजिश्चन आपं वैश्वदेवम् । अस्याः पदपञ्चाशदक्षरा शकरी सिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन कजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्यन्तम्’ इति । व्यूहदे दशरात्रे पञ्चमेऽशनीदे वैश्वदेवनिविद्धानम्’ । सुत्रितं च—‘कसुविंश्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्री. ८. ८) इति । आद्या महानाश्रीवते जप्या ॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीभिर्मित्रावरुणा सुभ्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुभ्रत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुऽव्रतम् । नव्यसीभिः । गीऽभिः । मित्रावरुणा । सुभ्रऽयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुऽभ्रत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

‘सुव्रतं सुकर्माणं’ वजनं दैव्यं जनं देवसं व नव्यसीभिः नवतराभिः ‘गीभिः’ स्तुतिभिः ‘स्तुषे’ अहं स्तुवे । तथा ‘मित्रावरुणा । मित्रः प्रसीतेस्त्रायको वरुणः पापास्त्रिवारयिता’ । एतावपि देवी स्तोमि । कीदृशौ । ‘सुभ्रयन्ता सुभ्रं सुलं स्तोतृणामिच्छन्ती’ ‘सुभ्रत्रासः शोभनबलाः’ ‘ते वरुणादयः सर्वे देवाः’ ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘आ’ ‘गमन्तु’ आगच्छन्तु । ‘ते तादृशाः’ ‘श्रुवन्तु’ । अस्मदीयाः स्तुतीः श्रुवन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^१ । अत एव पूर्व जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदत्तक्रतुमरुति युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदत्तऽक्रतुम् । अरुतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुपम् । यजध्वै ॥ २ ॥

‘विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः’ ‘अध्वरेषु यज्ञेषु’ ‘ईड्यम्’ कृत्विग्भिः स्तुत्यम् ‘अदत्तक्रतुं’ ‘द्वर्पणहितकर्माणम्’ ‘अमूढप्रज्ञं वा’ ‘युवत्योः’ छावापृथिव्योः ‘अरुतिम्’ अभिगन्तारम् अर्थं स्वामिनं ‘दिवः’ ‘बुलोकस्य’ ‘शिशुं’ पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (अ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—‘स्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्’ (अ. सं. २. १. ९) इति । ‘सहसः’ बलस्य ‘सूनुं’ पुत्रं ‘यज्ञस्य’ यागस्य ‘केतुं’ प्रज्ञापकम् ‘अरुपम्’ आरोचमानम् एवंगुणकम् ‘अग्निं’ यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुपपत्तये । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिर्न्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्मं श्रुतं नक्षत्र क्रुच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विऽरूपे । स्तुऽभिः । अन्या । पिपिशे । सूरौ । अन्या ।

मिथऽस्तुरा । विचरन्ती इति विऽचरन्ती । पावके इति ।

मन्मं । श्रुतम् । नक्षत्रः । क्रुच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ऋ-वैश्वदेवं निविद्धानम् ; श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ऋ-त-पापानां निवारयिता । ३. ऋ-सर्व देवता* ; श-त-न-र-सर्वस्य देवता* ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । अरुणस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मस्याभत्वात् तस्य दुहितरा वित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे । तयोः अन्या एका रात्रिः स्तुभिः नक्षत्रैः पिपिशो पिश्यते संलिप्यते । 'पिशा अवयवे' इति धातुः । अन्या अहरात्मिका दुहिता सूरः सूर्येण पिपिशो संलिप्यते । ते च नक्षत्रैः
सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति
परस्परं बाधः । अत एव विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ पावके सर्वस्य शोधयिष्यौ । एवंभूते
अहश्च रात्रिश्च व्रच्यमाने अस्माभिः स्तुयमाने सत्यौ श्रुतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मकृतं
नक्षतः व्याप्नुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राप् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्स्रियम् । विश्ववारम् । रथप्राप् ।

द्युतस्रयामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ॥ ४ ॥

* बृहती सहती मनीषा अस्मदीया स्तुतिः वायुम् अच्छ अभिसुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपसर्गा-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । बृहद्रथि महाधने विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं
रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोतॄणां रथं धनेः पूरयितारम् । अथ प्रयक्ष-
स्तुतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्यं वायो द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः नियुतः आत्मीयरथयोऽयाः
वडवाः ताः पत्यमानः अभिपतञ्जमिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः कविः
क्रान्तदर्शा । एवंभूतः त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारम् इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदुश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्वध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इष्वध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोः स्वभूतः सः रथः मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् छादयतु । तेजसाच्छादयतु ।
वपु रथो विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानः
अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे नरा नेतारी हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारी नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ येन रथेन वर्तिः स्तोत्रगृहं तनयाय पुत्राय धमने आत्मने तपित्रे स्तोत्रे च
इष्वध्वै कामान् प्रापयितुं वायः गच्छथः स रथः इति पुत्रैर्वाग्वयः ॥ ५ ॥

* न- 'नियुतद्वायुदेवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च-राये नु यं जज्ञत् रोदशी
मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्री. ३. ८) इति' इत्यधिकम् । १. क्ष-तन-र-संयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतुमर्प्यानि ।

सत्यंश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातुर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतुम् । अर्प्यानि ।

सत्यंश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे 'पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू वृषभा वृष्टेः कर्तारौ पृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात्
वर्ष्यानि आसव्यानि 'पुरीषाणि पुराण्युदकानि जिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धे चो मास्तः । हे
सत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः कवयः मेधाविनो मरुतः यस्य स्तोतुः गीर्भिः स्तुतिभिः
यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् आ कृणुध्वम् अभिमुख्येन
कुरुत । हे जगतः स्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम् । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापकं हे
मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या
चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशने सारस्वते पञ्चावैष
पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मनोभूः' (आश्व.
श्रौ. ३. ७) इति । आक्षिमास्ते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'शक्रामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः'
(आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्मं यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्राऽआयुः । सरस्वती । वीरपत्नी । धियम् । धात् ।

आभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सजोषाः । दुराधर्षम् । गृणते । शर्मं । यंसत् ॥ ७ ॥

'पावीरवी शोधयित्रो कन्या कमनीया चित्रायुः चित्रगमना चित्राश्वा वा वीरपत्नी । वीरः
प्रजापतिः पतियंस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्रो । पूर्वभूता सरस्वती धियम् अस्मदीयं
कर्म यज्ञाख्यं धात् दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुदीयते । अपि च
ज्ञाभिः देवपत्नीभिः सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ज्ञाः गायत्र्यादीनि छन्दसि । 'छन्दसि वै
ज्ञाः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । ते सह प्रीयमाणा गृणते स्तुवते मह्यम् अच्छिद्रं छिद्र-
रहितं दुराधर्षं शत्रुभिः शतैवातादिभिश्च धियंतुमशक्यं शरणं गृहं शर्मं सुखं च यंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशने पौष्णे पशौ 'पथस्वधः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्वधः परिपति
वचस्वा बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पृथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलकम् ।

स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पृथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनृत् । अकम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुषः । चन्द्रऽअग्राः । धियम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पृथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिम् अपिपतिम् अकम् अर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतः वशीकृतः स्तोता वचस्या स्तुत्या अभ्यानन् अन्यन्नुत्ताम् । प्राप्नोतु । पृसः च पूषा पृनः अस्मभ्यं शुरुषः शुचो रोधयित्री गाः चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रसूता यद्वा स्वर्णशृङ्गाः रासत् ददातु ॥ 'रा दाने' । अस्माल्लेखि रूपम् ॥ तथा धियं धियं सर्वैस्सदीये कर्म स पूषा प्र वसीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रथीणमिति सूक्तम्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामभिस्रवष्टारं सुहवै विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अभिः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल^१ एव विभक्तारं जन्तुनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यशसं यशस्वित्वं वयोधां वयसोऽन्नस्य हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम्^२ ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गुहनाम् । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यम् । गुहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवै सुखेन ह्यर्तुं^३ शक्यम् । एवंभूतं त्वष्टारं यद्वा देवानामाह्वता विभावा दीव्यमानः अग्निः यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृष्वगुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋष्वम् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

१. ज-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उषःकाले । ३. ज-त-र-श-सुगभस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४ घ-ज-त-भ-श-आह्वानम् ।

१ भुवनस्य भूतजातस्य २ पितरं पालयितारं ३ रुद्रम् । इत् दुःश्वम् । तत् ४ द्रावयितारमोश्वरम्
५ अग्निः ६ गीर्भिः स्तुतिभिः ७ दिवा अहनि हे स्तोतः ८ वधेय । ९ अक्तौ राध्यां च तमेव १० रुद्रं
स्तुतिभिर्बधेय । वयं च ११ कविना प्राज्ञेन रुद्रेण १२ हृषितासः प्रेरिताः १३ सन्तः १४ वृहन्तं महान्तम् १५ ऋष्यं
दर्शनीयम् १६ अजरं जराहितं १७ सुबुधं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम् १८ ऋधक् ऋदं सखुदं यथा
भवति तथा १९ हुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गुन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्वि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गुन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानः नित्यतरुणाः १ कवयः प्राज्ञाः २ यज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे ३ मरुतः ४ गृणतः
स्तुवतः ५ वरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति ६ आ ७ गन्त आगच्छत । अपि च हे ८ वरः नेतारो मरुतः
९ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १० वृधन्तः वधमानाः । यद्वा इत्था असुत्रान्तरिक्षे ११ नक्षन्तः व्यामुवन्तः
१२ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं १३ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
१४ ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् १५ अचित्रं १६ चित् । ओषधिवनस्पतिभिर्न विदो
देशाभिन्नम् १७ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्युक्तमपि देशं १८ जिन्वथ वृष्ट्या तर्पयथ । १९ हि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायार्जा यूथेवं पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अर्ज । युधाडईव । पशुऽराक्षेः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तुऽभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

१ वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणांभीरकाय वा मरुद्गणाय २ प्र ३ अज हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय ।
तथा ४ तवसे बलिने ५ तुराय क्षिप्रगमनाय ६ च तस्मै गणाय ७ प्र अज । तत्र दृष्टान्तः । ८ पशुरक्षिः
पशुपालकः ९ यूथेव । स यथा गोयूथानि सार्यकाले १० अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
प्रेरयेत्यर्थः । ११ सः च मरुद्गणः १२ वचनस्य वक्तुः १३ विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः १४ श्रुतस्य ॥
क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं १५ तन्वि
आत्मीये शरीरे १६ पिस्पृशति स्पर्शयतु । संछेपयतु । तत् स्तोत्रं हृदयं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टान्तः ।
१७ स्तुभिर्न १८ नाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संछेपयति तद्वत् ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-म-य-र-तस्य । २. ख-क्ष-त-न-म-र-प्रेषिताः प्रेरिताः । ३. ख-क्ष-न-य-तं रुद्रम् ।
४. ख-ध-क्ष-त-न-म-र-नभस्थलम् । ५. ख-ध-ज्ञ-क्ष-त-न-म-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-ध-म-बलाय;
श-बले । ७. ख-ध-म-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजोसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदृष्टमनि राया मदेम तन्वा । तना च ॥ १३ ॥

यः । रजोसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदृष्टमनि । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

यः । विष्णुः । वाधिताय । असुरैर्हिसिताय । मनवे । प्रजापतये । तदर्थं । पार्थिवानि पृथिव्याः । संबद्धानि^१ । रजोसि लोकान् । त्रीँहोँकानिति यावत् । त्रिः । विममे । चित् । इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः^२ परिमितवान् । हे विष्णो । तस्य तादृशस्य । ते । तव । तृतीयायै । पृष्टी । ईदृशेन स्वया । उपदृष्टमाने अस्मभ्यं दीयमाने । शर्मन् । शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं । राया । धनेन । तन्वा । रोगादिरहितेन शरीरेण च । तना । तनयेन पुत्रेण । च । मदेम मोक्षे । हृष्टा । भवेम^३ ॥

तन्नोऽर्हिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात ।

तदोषधीभिर्गमि रतिपाचो भगः पुरं जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अर्हिः । बुध्न्यः । अतऽभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात ।

तत् । ओषधीभिः । अमि । रतिऽसाचः । भगः । पुरं । जिन्वतुः । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्न्यः । बुध्नन्तरिक्षम् । तत्र भवः । अर्हिः । एतन्तरिक्ष इत्यर्हिः । उक्तं च—‘अहिरयना-
देत्यन्तरिक्षे’ (निर. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः । अकैः । अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तुयमानः ।
सन् । नः । अस्मभ्यं । तत् । लोके प्रसिद्धं । वनः । अन्नम् । अद्भिः । उदकैः । सार्वं । धात् । दधातु
विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः । पुरं । पर्वतः । पर्वतः । पर्वतः । पर्वतः । पर्वतः । पर्वतः । पर्वतः ।
तद्वा । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च । तत् । चनो । दधातु । तथा । सविता । प्रेरको । देवश्च
। तत् । चनो । दधातु । अपि च । रतिपाचः । रतिं । दानं । सचन्ते । सेवन्ते । इति रतिपाचो विश्वे देवाः । ते
च । ओषधीभिः । ओषः । पाकः । आसु । धीयते । इत्योषधयस्तिष्ठन्मावाशाः । तामिः । सार्वं । तत् । अन्नम्
। अमि । प्रयच्छन्तु । तथा । पुरं । बहुषीर्बहुप्रश्नो वा बहुकर्मा वा । भगः । भजनीय । एतत्संज्ञो । देवश्च
। राये । धनार्थं । प्र । जिन्वतु । अस्मान् । प्रेरयतु ॥

नू नो रयि रथ्यं चर्षणिमां पुरुवीरं महः क्रतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजर् येन जनान्स्पृष्टो अदेवीरभि च क्रमां

विश्र आदेवीरस्य श्रवां ॥ १५ ॥

नू । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽग्राम् । पुरुऽवीरम् । महः । क्रतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पृष्टः । अदेवीः । अभि । च । क्रमां ।

विश्रः । आऽदेवीः । अभि । अश्रवां ॥ १५ ॥

१. ख-द्भ-पृथिव्यां संबद्धान् ; घ-पृथिव्यां संबद्धाः ; झ-त-र-पृथिव्यां संबद्धानि ; न-य-पृथिव्या
संबद्धान् ; भ-पृथिव्यां संबद्धान् ; श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-स-न-भ-य-कर्मणैः । ३. ख-स-त-
भ-य-र-स्य भवेम ; न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः । वनः अस्मभ्यं । रयिं धनं । वक्ष्यं गृहं च । वृद्धात् प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । । वर्य्यं रयसंबन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । । वचर्षणिग्राम् । चर्षणयो मनुष्याः । । तेषां पूरयितारं । पुरुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्भरिरेतम् । । महः महतः । वक्तस्य यज्ञस्य । गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्षते । । 'सृतो यज्ञस्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । । वज्रं जरारहितम् । । येन रयिणा क्षयेण च । वजनान् शत्रून् । रघुधः स्पर्धमानाः । । अदेवीः । अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः । । वच । अभि । वक्राम अभिमवेम । तथा । आदेवीः । आगता देवा वासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च । विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीधेन धनेन गृहेण च । । अभ्यश्रवाम अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातव्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वावृश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आपं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमर्दिति नमोभिर्मृलीकाय वरुणं मित्रमुग्रिम् ।

अभिक्षुदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अर्दितिम् । नमःऽभिः । मृलीकायं । वरुणम् । मित्रम् । अग्रिम् ।

अभिऽक्षुदाम् । अर्यमणम् । सुऽशेवंम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारंम् । भगंम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः । वः युष्माकं मातरं । देवीं द्योतमानाम् । अदितिश्च अखण्डनीयासदीनां वा एतस्मात् देवतां । मृलीकाय सुखार्थं । नमोभिः नमस्करिः स्तोत्रैर्वा । हुवे ह्यभि । स्तौमि । तथा । वरुणं वारकं । मित्रं प्रमतिस्त्रायकं देवम् । अक्षि चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा । अभिक्षुदाम् । क्षदिहिसाकर्मा । अभिक्षुतारं शत्रूणां हिसितारं । सुशेवं सुसुखम् । अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं । वभं । वच नमोभिर्हुवे । किं बहुना । त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् । देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः सर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽऽत्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । सर्वऽन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं । दक्षः पितृमहो । येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषवमात्रे ब्रूते । यथा—'अहं पितृन्सुविद्वर्षो अवित्सि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अदितिर्हजनिष्ट' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईशान् । सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् । देवान् । अनागास्त्वे अनपराधस्वे । वीहि कामस्यस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । । ये देवाः । द्विजन्मानः द्वयोर्लोक-योर्यायमानाः प्रादुर्भवन्तः । ऋतसापः ऋतं यज्ञं सृष्टान्तः । सत्याः अवितथाः सत्यवादिनो वा

वस्वदन्तः धनवन्तः वयजताः यष्टव्याः वअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः
सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुसुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुसुम्ने इति सुसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु विस्तीर्णं वक्षत्रं बलं वकरथः कुरुतम् ।
तथा हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुसुम्ने सुसुम्ने युवां वृहत् महत् शरणं गृहं च करथः कुरुतम् ।
महः महत् वरिवः धनं नः अस्माकं यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयिष्यौ
द्यावापृथिव्यौ अनेहः पापराहित्यं च अस्मे अस्माकं क्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हुतासो वसवोऽष्टृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासौ बाधे मरुतो अह्नाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हुतासः । वसवः । अष्टृष्टाः ।

यत् । ईम । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्नाम । देवान् ॥ ४ ॥

वृद्धस्य सूनवः पुत्रा मरुतः अद्य अस्मिन् काले हुतासः आहूताः सन्तः नः अस्मान्
प्रति आ नमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवः वासयितारः अष्टृष्टाः
अन्यैरहिंसिताः । यत् यदा ईम एनान् मरुतः देवान् अर्भे अस्ते महति प्रभृते वा बाधे
संग्रामे विहितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् अह्नाम आह्वयाम तदानीमष्टोरन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवै मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवैम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

येषु मरुसु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् मिम्यक्ष नु क्षिप्रं
संगच्छते । तथा अभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः
पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति यान् मरुतः सेवते । ' अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति ' (निरु. ६. १)
इति याकः । हे मरुतः ते यूयं हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुत्वा यद्ध यदा खलु याथ आगच्छथ
तदानीम् अध्वनि मार्गे प्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि भूम्भूतजातानि

‘वेजन्ते कम्पन्ते । तथा च सन्त्रान्तरं—‘ प्र वेपयन्ति पर्वतान्नि विव्रन्ति वनस्पतीन् ’ (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ८ ॥

अभि त्थं वीरं गिर्विणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्वयमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्थम् । वीरम् । गिर्विणसम् । अर्चम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । नु । स्तवानः । रासत् । वाजाँ । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे ऽजरितः स्तोतः ऽत्थं तं प्रसिद्धं ऽवीरं वीर्यवन्तं विशेषेण क्षत्राणामीरकं वा ऽगिर्विणसं गिरां संसक्तारमेवैविधम् ऽइन्द्रं ऽनवेन अभिनवेन शोभनेन ऽब्रह्मणा स्तोत्रेण ऽअभि ऽअर्चं अभिष्टुहि । स च ऽस्तवानः स्तूयमानः सन् ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽश्रवदिद्वयमुपादेव । अपि च ऽगृणानः स्तूयमान इन्द्रः ऽमहः महतः प्रभूतान् ऽवाजान् अजानि ऽव ऽउप ऽरासत् प्रदेयात्^१ । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे ऽआपः ऽमानुषीः मनुष्यहिता यूयम् ऽअमृक्तम् अहिंसितम्^२ ऽओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्त्रम् । ऽतोकाय पुत्राय ऽतनयाय तत्पुत्राय^३ च ऽधात धत्त । प्रयच्छत । तथा ऽशं शमनमुप-द्रवाणां ऽयोः यावन् प्रयकरणं च प्रयकर्तव्यानां^४ धत्त प्रयच्छत । कुत हृत्यत आह । ऽहि यस्मात् ऽयूयं ऽमातृतमाः मानुष्योऽप्यधिकाः ऽभिषजः^५ ऽस्थ भवथ तस्मान् धातस्थिन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत^६ आह । ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽजगतः जङ्गमस्य ऽजनित्रीः जनयित्वो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।

यो दत्रवाँ उपसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दत्रवान् । उपसैः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

ऽत्रायमाणः रक्षन् ऽहिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा^१ ऽयजतः यष्टव्यः एवंभूतः ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्मान् ऽआ ऽजगम्यात् आगच्छतु । ऽयः देवः ऽदत्रवान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्र-दधात् । २. ख-हिंसन्तम् ; घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-श-न-भ-तत्पुत्राय । ४. ख-श-न-भ-पुयकर्तव्यानां भयानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्थित्यत ।

उपसो^१ न प्रतीकम् उपसः प्रमुखमिव वायुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय^२ वार्याणि चरणीयानि
धनानि^३ वृथुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेऽयन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्त्याः ।

स्यामहं ते सदभिद्रातौ तव स्यामग्रेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्त्याः ।
स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्रे । अवसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

उत अपि च हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्रे^४ अद्य अस्मिन् काले नः अस्मदधी
अस्मिन्नध्वरे चाग्रे^५ देवान् यष्टयानिन्द्रादीन्^६ आ ववृत्त्याः आवर्तय । आगमय । अपि च अहं
ते तव रातौ धनस्य दाने सदमित् सर्वदेव वर्तमानः स्यां भवेयम् । तथा हे अग्रे तव अवसा
त्वदीयेन रक्षणेन सुवीरः शोभनेवीरः पुत्रपौत्रादिभिर्युतश्च स्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातुं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रि न मुहस्तमसोऽमुमुक्तं त्वैतं नरा दुरितादुभीकै ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । मुहः । तमसः । अमुमुक्तम् । त्वैतम् । नरा । दुःऽइतात् । उभीकै ॥ १० ॥

उत अपि च हे विप्रा प्राज्ञो नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ एत्या
तौ प्रसिद्धौ युवं युवां धीभिः परिचरणकैः^१ कर्मभिर्युतं मे मदीयं हवं स्तोत्रम् अङ्ग श्रियम् आ
जग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च महः महतः तमसः असुरकृतादन्वकारात् अत्रि न
यथात्रिष्टुप्^२ अमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे नरा नेतारावशिनौ तथास्मानपि असीकै अभ्यके
प्राप्ते संग्रामे दुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् त्वैतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ १० ॥

ते नो रायो धुमतो वाजवतो दातारो भूत नुवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मूळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । धुऽमतः । वाजवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोजाताः । अप्याः । मूळतः । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवाः ते यूयं धुमतः दीप्तिमतः वाजवतः बलयुक्तस्य नुवतः नृभिः पुत्रादिभिर्युतस्य
पुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य रायः धनस्य नः अस्मभ्यं दातारो भूत भवत । अपि च
दशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः दिव्याः दिवि भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः
गोजाताः गौः पृथिव्यां धूमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३
च ते सर्वं यूयम् अस्मान् मूळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

मीळहुष्मन्तः वर्षणवन्तः एते देवाः नः अस्मान् मृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । रुद्रः सरस्वती च सजोषाः सह प्रीयमाणाः विष्णुः वायुः च ऋभुक्षाः । ऋभुविभवा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभवा च । दैव्यः देवेभ्यो हितः विधाता प्रजापतिश्च । अपि च पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ नः अस्मभ्यम् इषम् अन्नं पिप्यतां वर्षयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽषां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत अपि च स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः सविता देवः भगः च एव अपां नपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च नः अस्मान् अवतु रक्षतु । कीदृशोऽषां नपात् । दानु दातव्यं धनं परिः प्राता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आहगमहनं' इति किनो लिङ्बद्धावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा देवेभिः देवैः जनिभिः तत्पत्नीभिश्च सजोषाः सहप्रीतिः^१ त्वष्टा च देवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा द्यौः च समुद्रैः सह प्रीयमाणा पृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आशिमास्ते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्यः शृणोतु देवानां पत्नी-रुहातीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा क्रतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविश्रस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतुऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽश्रस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

उत अपि च अहिर्बुध्यः नः अस्माकं स्तोत्रं शृणोतु । अजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पथते गच्छतीति एकपात् । एतत्पदद्वयमिधेयो देवश्च पृथिवी समुद्रः च अस्मदीयं

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः षड्वानाः अस्माभि-
राहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः षुता मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा
ऋषिशास्ताः ऋषिभिर्मेधाविभिः ऋषिभिः^१ शस्त्रैः शंसिता ईदृशाः विश्वे देवाः अवन्तु अस्मान्
रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अग्यर्चन्त्यकैः ।

भा हुतासो वसवोऽष्टृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

भाः । हुतासः । वसवः । अष्टृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

एव एव योऽहं देवान् स्तुतवान् तस्य मम ऋजिधनः नपातः पुत्राः भरद्वाजाः
भरद्वाजगोत्रजाः^२ सुहोत्रादयः धीभिः स्तोत्रैः अकैः अर्चनसाधनैः अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे
यजत्राः यष्टव्या देवाः हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः वसवः^३ निवासयितारः
अष्टृष्टाः कैरप्यर्हसिताः^४ एवंभूताः विश्वे ते सर्वे यूयं भ्रातृः देवपत्न्यश्च स्तुतासो भूत । तैः
सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिधन आर्यं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्यावास्तित्त्वा उष्णिहः
षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘उदु त्यत्षोडश ऋणिगानुष्टुबन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उद्विता । वि । व्यद्यौत् ॥ १ ॥

एत्यत् तत् प्रसिद्धं चक्षुः प्रकाशकं महि महत् विस्तरं मित्रयोः^५ वरुणयोः^६ प्रियं । मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणानुभावव्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्^७ एवदर्थं रक्षोभिरर्हसितं
शुचिं शुद्धं निर्मलं दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ऋतस्य आदित्यस्य अनीकं तेजः आ
सर्वेषामभिमुखम् उत् एति उद्गच्छति । उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः दिवः
अन्तरिक्षस्य रुक्मो न भूयमिव व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते^८ ॥

१. ख-झ-न-भ-‘ ऋषिभिः ’ नास्ति । २. घ-श-‘गोत्रजाः । ३. झ-झ-त-न-भ-य-र-अष्टृष्टाः शत्रुभि-
रर्हसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः ; श-मित्रयोः वरुणमित्रयोः
प्रियमित्रयोः । ५. झ-झ-त-न-भ-र-श-अतिप्रियम् ; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूर्य अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । व्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यः सूर्यः व्रीणि त्रिसंख्यानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि व्रीह्योक्तान् वेद वेति जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां सनुतः । अन्तर्हितनामैतन् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यः विप्रः मेधावी सूर्यो वेति । आकारः पूरकः । सः सूरः सूर्यः मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनाम्य-शोभनानि कर्माणि च पश्यन् साक्षितया जानन् अभि चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा अर्यः स्वामी भूत्वा एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानर्दिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊं इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अर्दितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुऽजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अर्दब्धऽधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवाः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य गोपान् रक्षकान् वः सुप्मान् स्तुषे स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अर्दितिम् अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैताम् सुजातान् शोभनजनान् अर्यमणं भगं च अर्दब्धधीतीन् अर्हिसितकर्मणः सधन्यः धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् अच्छ वोचे अभिप्रवहीमीत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यर्दिति दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अर्दब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुऽक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अर्दितिम् । दुवऽयु ॥ ४ ॥

रिशादसः रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामनृन् भक्षयितृन् सत्यतीन् सतां पालयितृन् अर्दब्धान् अर्हिसितान् महः महतः राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनः नित्यतरुणान् सुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईशानान् दिवः सुलोकस्य नृन् नेतृन् आदित्यान् अर्दितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् अर्दिति देवमातरं च यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौः॑ ष्वितः पृथिवि मातरभृगर्भे॑ भ्रातर्वसवो मूळता नः ।

विश्वे॑ आदित्या अदिते सजोषा॑ अस्मभ्यं॑ शर्म॑ बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अर्धुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मूळत । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय द्यौः ब्रुलोक हे मातः मातृस्थानीये अर्धुक् अर्धोऽग्नि पृथिवि हे भ्रातः भ्रातृस्थानीय अग्ने हे वसवः वासवितारो देवाः ते सर्वे यूयं नः अस्मान् मूळत सुखयत । हे विश्वे आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वा अस्मभ्यं बहुलम् अधिकं शर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं वि यन्त प्रयच्छत ॥ ११ ॥

मा नो॒ वृकाय॑ वृक्ये॑ समस्मा अघायते॑ रीरधता॑ यजत्राः ।

यूयं॑ हि॒ घ्रा र॒थ्यौ नस्त॒नूनां॑ यूयं॑ दक्षस्य॑ वचसो॑ बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजत्राः ।

युयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनाम् । युयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः नः अस्मान् वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रिये च ममा रीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मै अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नः अस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यः नेतारः रथ्य भवथ । यूयम् एव दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य वचसः वाक्यस्य च नेतारः बभूव । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व॒ एनो॑ अन्यकृतं॑ भुजेम॑ मा तत्कर्म॑ वसवो॑ यचचर्यध्वे ।

विश्वस्य॑ हि क्षयथ॑ विश्वदेवाः स्वयं॑ रिपुस्तन्वं॑ रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एतः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चर्यध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः वः युष्माकं स्वभूता वयम् अन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् पुनः पापं ममा भुजेम मा मुंक्षमहि । हे वसवः वासवितारो देवाः यत् येन कृतेन पापेन वचध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिसाकर्मा । यत् च पापं ममा कर्म मा कार्पं । करोतेर्माङ्गि लुङि 'मन्त्रे घस' इति ष्छेलेक् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवाः विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ ईश्वरा भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः रिपुः शत्रुः तन्वं स्वशरीरं स्वयम् एव रिरिषीष्ट हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

१. ख-घ-झ-त-न-म-श-निवासयितारो । २. श-न-बभूव बभूवथ; र-बभूवथ । ३. ख-घ-भ-श-मा रीरिषीष्ट ।

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावदेवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहाभाग इति द्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एव उग्रम् उद्वर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः नमः नमस्कारम् आ विवासे पतिचरामि । नमः नमस्कार एव पृथिवीमुत धामां शुलोकं च दाधार धारयति । धावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतः देवेभ्यः ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमः नमस्कारः ईदृशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । वृक्षं चित् कृतमप्याचरितमपि एनः पापं नमसा नमस्कारेण आ विवासे । विवासे वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदव्यान् ।

ताँ आ नमोभिरुचक्षसो नृन्विश्वान् आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यसदः । अदव्यान् ।

तान् । आ । नमोऽभिः । उरुचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः वः युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः रथितृन् नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलान् ऋतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् अदव्यान् रक्षःप्रभृतिभिर्हिंसितान् उरुचक्षसः बहुदृष्टृन् नृन् नेतृन् महः महतः तान् विश्वान् सर्वान् वः युष्मान् आ अभिसुख्येन क्रियमाणैः नमोभिः नमस्कारैः आ नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उं नस्तुरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठवर्चसः । ते । ऊँ हितं । नः । तिरः । विश्वानि । दुःऽज्ञाता । नयन्ति ।

सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतधीतयः । वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः एते एहि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः एत उ त एव वज्रः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिवत्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । पूर्वभूतास्ते हित्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्वर्वसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअर्वसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

१ ते देवाः १ नः अस्माकं १ क्षाम निवासभूमि^२ १ वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । १ इन्द्रः १ पृथिवी च १ पूषा च १ भगः च १ अदितिः अदीना देवमाता च १ पञ्च १ जनाः 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च १ नः अस्मदर्थं १ सुशर्माणः सुसुखाः १ स्वर्वसः शोभनाश्च १ सुनीथाः सुप्रापणाश्च १ भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्तिवति भावः । तथा १ सुत्रात्रासः सुपुत्रातारः १ सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं प्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सन्नानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियैधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सन्नानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियैधैः । देवानाम् । जन्म । वसूऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हे १ देवाः १ भारद्वाजः भरद्वाजगोत्रजः १ होता स्तोता अयमृषिः १ दिव्यं दिवि भवं १ सन्नानं सदनं स्थानं १ नु क्षिप्रं १ नंशि व्याप्नोतु । तथा १ सुमतिं शोभनां मतिं शुष्मदीयामनुग्रहदुष्टि च १ याति याचते । यातियाच्छाकमां । तदर्थम् १ आसानेभिः आसीनैः सत्रात्मानं कुर्वन्तिः १ मियैधैः मध्येर्धैर्धाहैः अन्ययजमानैः^५ सार्धं १ यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः १ वसूयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् १ देवानां १ जन्म जनं^६ संधं १ ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउग्रास्ते 'अप त्वं वृजिनम्' हृष्येप वैश्वदेवस्तुचः । सुप्रितं च—
'अप त्वं वृजिनं रिपुमन्वितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमथे दुराव्यम् । द्रविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्रे । दुःऽआव्यम् ।

द्रविष्ठम् । अस्य । सुतऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हे १ अग्रे त्वं १ त्वत् तं प्रसिद्धं १ वृजिनं कुटिलं १ रिपुं पापकारिणं १ दुराव्यं दुःखस्याध्यातारं दुराभिप्रायसेवभूतं १ स्तेनं हिंसकं १ द्रविष्ठं दूरतमम् १ अप १ अस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. झ-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-झ-त-भ-र-अन्ययाजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम् ; श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे ^१सप्तते सतां पालयितरस्रे अस्माकं ^२सुगं शोभनेन^३ गन्तव्यं^४ सुखं ^५कृधि कुरु । अथ सर्वदेवतामकस्याभिः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

प्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनायं वावशुः ।

जही न्य^१त्रिणं पुणि वृको हि षः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखित्वनायं । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पुणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे ^१सोम ^२नः अस्मदीया इमे ^३प्रावाणः अभिषवार्थाः पापाणाः तव ^४सखित्वनाय सख्याय ^५वावशुः कामयन्ते । ^६कम् इति पूरकः । ^७हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं ^८पुणि वणिजम-
दातारम् ^९अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं ^{१०}नि ^{११}जहि विनाशाय । ^{१२}सः पणिः ^{१३}वृको ^{१४}हि आदान-
परः^{१५} खलु । सर्वदास्सतोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ 'कुक् वृक आदाने' इति धातुः ॥

यूयं हि ह्या सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिर्धवः ।

कर्ता नो अध्वना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिर्धवः ।

कर्तॄ । नः । अध्वन् । आ । सुगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे ^१सुदानवः शोभनदाना देवाः ^२यूयं ^३हि ^४पृष्ठ यूयं खलु प्रभवथ । सख्युद्धाः स्थ । ^५इन्द्र-
ज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । ^६अभिर्धवः अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् ^७अध्वन् अध्वनि सार्गं
^८नः अस्माकम् ^९अमा सहैव ^{१०}गोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः ^{११}सुगं सुखम् । आकारः
समुच्चये । सुखं च ^{१२}कर्तॄ कुरुत ॥

प्रवासादागमने 'अपि पन्थाय' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च—'अपि पन्थासगन्महीति प्रथेत्य समिधाणिः' (आश्व. श्री. २.५) इति ॥

अपि पन्थासगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाय । अगन्महि । स्वस्तिङागम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

^१पन्थां पन्थानं सार्गम् ^२अपि ^३अगन्महि । अगिताः प्रासाः स्मः । कीदृशम् । ^४स्वस्तिगां
सुखेन गन्तव्यम् ^५अनेहसं पापरहितम् । ^६येन पथा गच्छन् ^७विश्वाः सर्वाः ^८द्विषः द्वेष्टीः प्रजाः
^९परि ^{१०}वृणक्ति परिवर्जयति बाधते ^{११}वसु धनं च ^{१२}विन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-शोभनगन्तव्यम् । २. ख-ज्ञ-भ-अदानपरः । ३. ज्ञ-त-न-र-पापराहित्यम् ।

‘न तद्विवा’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सुक्तम् कजिश्चन आपं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः
सप्तम्याद्याः षट् गायन्त्यस्तयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तित्वस्त्रिष्टुभः । तथा चानुकार्त्त-
‘न तद्व्यूना सप्तम्याद्याः षड्गायन्त्यश्चतुर्दशी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिः ।

उञ्जन्तु तं सुभ्वः^१ पर्वतासो नि हीयतामति याजस्य यथा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उञ्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतिऽयाजस्य । यथा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिदपिरस्मादजिश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् शिथिलुरास ।
ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा । न न^२ तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजनं पृथिव्यां बुद्ध्यां तत्रत्येन
देवगणेन युक्तमित्यहं न अनु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्यां पार्थिवेनापि देवगणेन
युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं^३ नानु मन्ये^४ । उत अपि च
आभिः शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि न अनु मन्ये । मया वशीकृता
देवाः तदीयं यजनं नास्तीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तत्
ऋषिं सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः उञ्जन्तु हिंसन्तु । उञ्जिहिंसा-
कर्मा । तथा तस्य अतियाजस्य कजिश्चनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो
यथा याजकः सः नि हीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु धौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनिंत्सात् ।

तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । धौः ॥ २ ॥

हे मरुतः पयः पुरुषः नः अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि
स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा पयः निनिंत्सात् निन्दितुमिच्छेत्
तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजसि वृजिनानि बाधकानि घन्तु भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं धौः
आदित्यश्च अभि शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्शस्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पदयसि निधमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिश्शस्तिऽपाम् । नः ।

किम् । अङ्ग । नः । पदयसि । निधमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

१. ख-तदित्यपि नानुमन्ये; ऋ-त-न-र-तदित्यप्यनुमन्ये ।

व किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे वसोम वस्वा त्वां खलु व ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा^१ गोपां गोपायितारम्^२ आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा वनः अस्माकम्^३ अभिशस्ति-
पाम् अभिशांसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं स्वामेव खल्व्वाहुः । यद्वा । अङ्गेभ्यमिमुस्तीकरणे । अङ्गं हे सोम
किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा स्वामस्माकमभिशास्तिपामाहुः ।^४ निधमानाम् परैर्वृथ-
माणान्^५ वनः अस्मान्^६ अङ्गं हे सोम किंकारणं^७ पश्यसि । स्वामेव सर्वे ब्रह्मणो^८ रक्षकं^९ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्मिन्धमानेष्वादीसीन्^{१०} तवानुचितम् । अतः व ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै
व तपुषि तापकं^{११} हेतिम् आयुधम्^{१२} अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरों देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवहूतौ ॥ ४ ॥

व जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः^१ उषसः^२ माम्^३ अवन्तु रक्षन्तु । तथा^४ पिन्वमानाः^५ वर्धमानाः^६
सिन्धवः^७ स्यन्दनशीला नद्यश्च^८ मा माम्^९ अवन्तु । तथा^{१०} ध्रुवासः^{११} निश्चलाः^{१२} पर्वतासः^{१३} पर्वताश्च^{१४}
मा माम्^{१५} अवन्तु । तथा^{१६} देवहूतौ । देवानां हूतिरह्णानमस्मिन्निति देवहूतियागः । तत्र विद्यमानाः^{१७}
पितरः पितृदेवताश्च माम्^{१८} अवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा कर्द्वसुपतिर्वसूनां देवां ओहानोऽवसागमिष्टः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उतऽवचरन्तम् ।

तथा । कर्त् । वसुऽपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्टः ॥ ५ ॥

हे देवाः विश्वदानीं सर्वदा वयं सुमनसः^१ स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः ससुच्ये ।
उच्चरन्तम् उच्चरन्तं^२ सूर्यं सर्वदा^३ पश्येम च । वसूनां^४ वसुपतिः^५ उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः^६ देवान्
व अवसा^७ अस्मदीयेन हविषा^८ ओहानः^९ वहन् प्रापयन्^{१०} आगमिष्टः^{११} आगन्तुतमं पुर्वगुणविशिष्टः सन्
तथा^{१२} कर्त् । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १३ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्टः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्टः । सरस्वती । सिन्धुऽभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नुः । ओषधीभिः । मयःऽसुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽहव ॥ ६ ॥

१. इ-न-भ-य-ब्राह्मणजातेर्वा; न-त-२-ब्राह्मणजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; इ-न-ब्राह्मणा
रक्षकम् । ३. न-त-°धनानामधिपति° ।

अयम्^१ वृन्दो^२ वेदिष्ठम्^३ अन्तिकतमं यथा भवति तथा^४ अवसा रक्षणेन सार्धम्^५ आगमिष्टः
आगन्तुमोऽस्तु । विसिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः^६ विन्विमाना वर्धमाना नदीरूपा^७ सरस्वती चागन्तुतमा
भवतु । ओषधीभिः सार्धं^८ पर्जन्यः च^९ नः अस्माकं^{१०} मन्योसुः सुखस्य भावयिता भवतु । अग्निः
च^{११} पितेव पुत्रस्य जनक इव^{१२} सुशंसः सुखेन शंसनीयः^{१३} सुहवः सुखेनाह्लातव्यश्च^{१४} भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास
आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गतं शृणुता मे इमं हवम् । एदं बर्हिनि पीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । पीदत ॥ ७ ॥

हे विश्वे^१ देवासः सर्वे देवाः^२ आ^३ गत आगच्छत । आगत्य च^४ मे मदीयम्^५ इमं^६ हवम्^७
इदमाह्वानं^८ श्रृणुत । श्रुत्वा च^९ इदम्^{१०} आस्तीर्णं^{११} बर्हिः^{१२} आ^{१३} नि^{१४} पीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा^{१५}
भवत ॥

यो वो देवा घृतस्सुना हव्येन प्रतिभूर्पति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतस्सुना । हव्येन । प्रतिभूर्पति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे देवाः^१ वः^२ सुष्मान्^३ वयः^४ जनः^५ घृतस्सुना घृतप्रक्षरणेन^६ हव्येन^७ हविषा^८ प्रतिभूर्पति
परिचरित^९ पितृं जनं^{१०} विश्वे सर्वे यूयम्^{११} उप^{१२} गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सुनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सुनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः^१ ये सुनवः पुत्राः ते देवाः^२ नः अस्माकं^३ गिरः स्तुतीः
उप^४ श्रृण्वन्तु । नः अस्माकं^५ सुमृळीकाः सुष्ठु^६ मृडयितारः सुखयितारश्च^७ भवन्तु ॥

विश्वे देवा क्रतावृधं क्रतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । क्रतुः । वृधः । क्रतुभिः । हवनः । श्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पर्यः ॥ १० ॥

वक्रतावृधः क्रतस्य यज्ञस्य वर्षकाः^१ क्रतुभिः कालविशेषैः^२ हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य
श्रोतारः तस्मिन्स्तस्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः^३ विश्वे सर्वे^४ देवाः^५ युज्यं^६ योग्यं^७ पर्यः^८
आभिक्षारूपं^९ जुषन्तां तेवन्ताम् । श्रूयते हि—'तस्मै पर्यासि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याभिक्षा'
इति ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुदङ्गस्त्वष्ट्रमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुतः । ऽङ्गः । त्वष्ट्रमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

१ मरुद्वजः मरुतो गणभृताः परिजनभृताः यस्य तादृशः १ इन्द्रः २ स्वष्टुमान् स्वष्टुसहितः ३ मित्रो
४ अर्थमा च ५ नः अस्माकं ६ स्तोत्रम् ७ इमा ८ हव्या इमानि हवींषि च ९ जुपन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्रे अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जर्नम् ॥ १२ ॥
इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । होतः । वयुनशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जर्नम् ॥ १२ ॥

हे होतः देवानामाह्वातः १ अग्रे २ दैव्यं देवसंबन्धिनं ३ जर्नं ४ संघं ५ यजनीयं ६ चिकित्वान् जानंस्त्वं
७ नः अस्मदीयम् ८ इमम् ९ अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं १० वयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्यां देवा बुद्धिस्थाः
तथा ११ यज यार्गं कुरु ॥

वैश्वदेवशास्त्रस्य 'विश्वे देवाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'आश्रुत्यै त्वेति शास्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पञ्चाविवैव याज्या ।
सूत्रितं च—'विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च उमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ.
३. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे विश्वे १ देवाः २ मे मदीयम् ३ इमं ४ हवम् आह्वानं ५ शृणुत । ६ ये वृयम् अन्तरिक्षे ७ स्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । ८ ये च ९ उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च १० द्यवि ब्रूलोके स्थ ।
११ ये च १२ अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो वेपास् । यद्वा । अग्नेजिह्वा १ । तया २ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा ३ इत्युच्यन्ते ४ । उत ५ वा अपि वा ये ६ यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे वृयम् आस्तौर्णे ७ अस्मिन्
८ बर्हिषि ९ आसद्य उपविश्य १० मादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उमे रोदसी अपां नपाच्च ममम् ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुश्रेष्विहो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उमे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । ममम् ।

मा । वो । वचांसि । परिचक्ष्याणि । वोचम् । सुश्रेषु । इत् । वो । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

१ यज्ञियाः २ यज्ञार्हाः ३ विश्वे ४ देवाः ५ मम मदीयं ६ मम मनीयं स्तोत्रं ७ शृण्वन्तु । चित्ते-
वधारयन्तु । तथा ८ उमे ९ रोदसी वावापृथिव्या १० अपां ११ नपात् मध्यमस्थानोऽग्निः १२ वच अस्मदीयं

१. ख-क्ष-त-न-म-र-परितो जनभृताः । २. ख-म-श-जनसंघम् ; त-संघम् । ३. न-अग्नेजिह्वया ।
४. ख-क्ष-न-म-जिह्वा इत्युच्यन्ते ; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-घ-म-हे यज्ञियाः ; श-ये
यज्ञियाः । ६. ख-म-मध्यमस्थानोऽग्निः ।

स्तोत्रं श्रण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः १ वः युष्मभ्यं २ परिचक्ष्याणि वजनीमानि ३ वचांसि स्तोत्राणि ४ उमा ५ वोचं मा श्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः ६ वः युष्माकम् ७ अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो वयं ८ सुश्रेष्ठित्वं युष्माभिर्देतेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः ९ मदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च उमा' इति याज्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास्त आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्री. २.९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रसुदाहृतम् ॥

ये के च उमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सुधस्ये ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उसा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । उमा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सुधस्ये ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उसाः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

१ महिनः महान्तः २ अहिमायाः । माया प्रजानाम् ३ । आहन्तुप्रजाः । एवंभूताः ४ ये ५ के चन देवाः ६ उमा । पृथिवीनामैतत् । जमायां ७ पृथिव्यां ८ जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये ९ के चन १० दिवः बुलोकजज्ञिरे । ये के चन ११ अपां १२ सुधस्ये सहान्तरिक्षे जज्ञिरे १३ ते सर्वे १४ देवाः १५ अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च १६ विश्वं सर्वम् १७ आयुः अर्धं जीवनं वा १८ क्षपः सर्वा रात्रीः १९ उसाः सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण २० वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्याववर्तं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्रर्भमन्यः प्रजावर्तीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवर्तम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावर्तीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे १ अग्नीपर्जन्यौ २ मे मदीयं ३ धियं कर्म यज्ञलक्षणम् ४ अवर्तं गच्छतं रक्षतं वा । हे ५ सुहवा सुखेन ह्लात् शक्यौ ६ अस्मिन् ७ हवे यज्ञे ८ नः अस्मदीयां ९ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनु-वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवर्तं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये १० अन्यः पर्जन्यः ११ इळाम् अन्नं १२ जनयत् जनयति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेष्वन्नं जायते । १३ अन्यः अग्निः १४ गर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जातरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो सुवां १५ प्रजावर्तीः प्रजाभिर्युक्ताः १६ इषः अन्नानि १७ अस्मे अस्मासु १८ आ १९ धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बृहिर्षि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नौ अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविर्षि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बृहिर्षि । समिधाने । अग्नौ । सूऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविर्षि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रजाननाम । २. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र- 'जमायां' नास्ति । ३. ख१-न-भ- ये के च; ज-ण- एके च । ४. ज-ण-च । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः । वबर्हिषि दर्मपुञ्जे वेधां । वस्तीर्णे सति । वअशौ च । वसमिधाने समिद्धे । सति अनेन । वसुक्तेन स्तोत्रेण च । वमहा महता । वनमसा नमस्कारेण च । वआ । वविवासे पर्यवरम् । हे । वयजत्राः । यजनीयाः । विश्वे । देवाः । अद्य अस्मिन् दिने । वनः । अस्मदीये । वअस्मिन् । वविद्ये यज्ञे । वहविषि । तृतीयार्थे । ससमी । हविषा अस्माभिर्देवेन । वमादयध्वं । वृष्यध्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘वयसु त्वा’ इति दशार्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यापि पीणम् । ‘यां पूषन्’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा वानुक्रान्ते—‘वयं दश पीण्यं सहायश्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवस-
न्निरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘वयसु त्वा पथस्पते इत्यर्थचयां चरिष्यन्’ (आश्व, गृ. ३. ७. ८) इति । जपेदिति शेषः १ ॥

वयसु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे । पथस्पते मार्गस्य पालयितः । पूषन् । धिये कर्माथं । वाजसातये अश्वस्य लाभाय च । वयं । रथं । न युद्धे रथमिव । त्वा त्वाम् । अयुज्महि युज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्मः । । उ इति पूरकः ॥

अभि नो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि । नः । नयम् । वसु । वीरम् । प्रयतऽदक्षिणम् । वामम् । गृहऽपतिम् । नय ॥ २ ॥

हे पूषन् । नयं नृभ्यो हितं । वसु धनम् । अभि प्राप्तुं । वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण दैर्यधितारं । गमयितारं । प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं श्रद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । । वामं वननीयमेवंविधं । गृहपतिं गृहस्थं । नः । अस्मान् । नय प्रापय ॥

अदित्सन्तं चिदावृणे पूषन्दानाय चोदय । पुणेश्चिद्वि ब्रह्मा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । चित् । आवृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पुणेः । चित् । वि । ब्रह्म । मनः ॥ ३ ॥

हे । आवृणे आगतदीप्ते । पूषन् । अदित्सन्तं । चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं । दानाय अस्मदानार्थं । चोदय प्रेरय । । पुणेश्चित् । वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि । मनः हृदयं । वि । ब्रह्म । दानार्थं मृदुकुरु ॥

वि पृथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । सार्धन्तामृग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पृथः । वाजसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । सार्धन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

हे । उग्र उदूर्णबल पूषन् । पथः मार्गान् । वाजसातये अश्वलाभाय । वि । चिनुहि । शोधितान् कुरु । वै । पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । । मृधः बाधकान् तत्स्वरादींश्च । वि । जहि बाधस्व । तथा । नः । अस्माकं । धियः कर्माणि अश्वलाभार्थं क्रियमाणानि । सार्धन्तां सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

१. च—साम्यमाने । २. वा—अनेन सादयध्वम् । ३. झ—शेषः । तथाह शौनकः—वयसु त्वेति सूक्तं तु पीण्यं द्रविणवर्धनम् । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दत्यभीप्सितम् ।

परिं तुन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथैमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तुन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां लुब्धानां ऽहृदया हृदयानि कठिनानि ऽआरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चास्थायते । तथा ऽपरि ऽतुन्धि परिविध्य । हृदयं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । ऽअथ अनन्तरम् ऽईम् पुनान् पणीन् ऽअस्मभ्यं ऽरन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथैमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे ऽपूषन् ऽआरया प्रतोदेन ऽपणेः वणिजः हृदयं ऽवि ऽतुद विविध्य । तस्य पणेः ऽहृदि हृदये ऽप्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् ऽइच्छ दातव्यमितीच्छां जनय । ऽअथ अनन्तरम् ऽअस्मभ्यम् ऽईम् पुनान् ऽरन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथैमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां ऽहृदया हृदयानि ऽआ रिख आलिख । आलिख्य च ऽकिकिरा कीर्णानि प्रस्थित्यानि ऽकृणु कुरु । सृजति कुर्वित्यर्थः । अन्यद्वन्तम् ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां विभर्ष्याधृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोदनीम् । आराम् । विभर्षि । आधृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे ऽआधृणे आगतदीप्ते ऽपूषन् ऽब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्री^२ ऽयाम् ऽआरां ऽविभर्षि हस्ते धारयति ऽतया ऽसमस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य ऽहृदयम् ऽआ रिख आलिख । ऽकिकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रस्थित्यानि च ऽकृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशाधृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुभ्रमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोओपशा । आधृणे । पशुसाधनी ।

तस्याः । ते । सुभ्रम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे ऽआधृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽते त्वदीया ऽया ऽअष्टा आरा ऽगोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ऽपशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ऽते त्वदीयायाः ऽतस्याः संबन्धि ऽसुभ्रं सुखम् ऽईमहे याचामहे ॥

उत नौ गोषणि धिर्यमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धिर्यम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उत अपि च हे पूषन् गोषणि गवां सनित्रीम् अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धिर्यं बुद्धिं कर्म वा नः अस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥ १८ ॥

‘सं पूषन्’ इति दशर्चं पञ्चमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम् । ‘सं पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनसम्बिच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिष्यमूढो वा’ (आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यः विद्वान् अञ्जसा अञ्जसायैषं अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यः च एव एवम् इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णां अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृह्णान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यः जनः गृह्णान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पत्रावस्तिष्ठन्ति तान् गृह्णान् अभिशासति अभिशास्ति अभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे स्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽर्वं पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अर्वं । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति^१ । तेन चक्रेण चोरान् हृत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति आवः ॥

१. घ-श-स्वादनायोप* । २. झ-इति । तथाह शौनकः-यस्य नष्टं भवेत् किंचिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं धनम् । नश्येद्वाध्वनि यो मोहात् सं पूषन् स जपेन्निशि । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषार्विधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

यः यजमानः । अस्मै पूष्णे । हविषा चरुपुरोडाशादिना । अविधत् परिचरति । तं यजमानं । पूषा । न । अपि । मृष्यते । अपिनाद्व ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च । प्रथमः मुख्यः सन् । वसु धनं । विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अन्तु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

पूषा पोषको देवः । नः अस्मदीयाः । गाः । अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च । पूषा । अन्वतः । अश्वान् । रक्षतु चोरेभ्यः । तथा । वाजम् अन्नं च । नः अस्मभ्यं पूषा । सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ १९ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अन्तु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे पूषन् । सुन्वतः सोमाभिवर्ध कुर्वतः । यजमानस्य । गाः पशून् । अनु । प्र । इहिरक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च । स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् । अस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

माकिर्नेशुन्माकीं रिपुन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकीः । नेशत् । माकीम् । रिपत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अर्थ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् । अस्मदीयं गोधनं । माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तते । माकीं रिपत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकीं मा च । केवटे कृपे । सं । शारि संशोभं भूत् । कृपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति । अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह । आ । गहि सार्यकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । ईर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि । शृण्वन्तम् । इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् । अनष्टवेदसम् । अविनष्टधनम् । ईशानं सर्वस्थेश्वरमेवविधं । पूषणं देवं । वयं । रायः धनानि । ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पीणस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितवाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥
 पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।
 स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक षतव स्वदीये षते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदा चन कदाचिदपि वन
 रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि षते तव षतोतारः स्मसि स्मः ।
 भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्वस्तै दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥
 परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।
 पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुपिते देशे
 गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु ।
 नः अस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ १० ॥

‘एहि वाम्’ इति षड्वचं पठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘एहि वां
 पद’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादावृणे सं संचावहै । रथीऋतस्य नो भव ॥ १ ॥
 आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आवृणे । सम् । संचावहै ।
 रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशान् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक्
 प्रजापतिः । तस्य पुत्र आवृणे आगतदीप्ते पूषन् वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः
 स्तोता ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्मात् ‘आतो मनिन्’ इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं
 माम् एहि आगच्छ । आवां च षं संचावहै समयव । संगच्छावहै^२ । तादृशस्त्वं नः अस्माकम्
 ऋतस्य यज्ञस्य रथीः रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रस्थं हविस्स्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥
 रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनम् । कपर्दंश्चूडा ।
 तद्वन्तम् । राधोऽस्यनेनेति राधो धनम् । महः महतः राधसः धनस्य ईशानं स्वामिनं सखायम्
 अस्माकं मित्रमेवंविधं पूर्णं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

१. ख-न-भ-‘च’ नास्ति । २. ज्ञ-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति
 भवति । आवां संचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याधृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । अधृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे आधृणे आगतदीप्ते पूषन् वरायः धनस्य वधारा असि प्रवाहो भवसि । स्तोत्रभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्च । अजाश्रद्धागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् वसोः वसुनः धनस्य वराशिः संवश्च भवसि । धनसंवश्च त्वज्येव निवसंतीत्यर्थः । धीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य सखा मित्रभूतश्च भवसि ॥

पूषणं न्वजाश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुयो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

अजाश्च छागवाहनं वाजिनम् अजवन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं देवं नु अथ उपपन्नोऽस्तोषाम उपस्तवाम । यः पूषा स्वसुः उपसः जारः उपपतिरिति उच्यते तं पूषमिति न्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

वमातुः निर्माया राज्ञेः दिधिषुं पतिं पूषणम् अब्रवं स्तौमि । स्वसुः उपसः जारः च पूषा वनः अस्माकं स्तोत्राणि वशृणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निशृम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥

वअजासः अजाश्रद्धागाः निशृम्भाः निश्रध्य संबध्य हतारः ते पूषणो वाहनतया प्रसिद्धाश्रद्धागाः जनश्रियम् । जनं स्तोत्रसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं पूषणं देवं रथे बिभ्रतः धारयन्तः आ वहन्तु आनयन्तु ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्यः । तथा चानुक्रातं—‘य एनमन्त्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति कर्मभादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आदिदेशति । कर्मम्ऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आदिशे ॥ १ ॥

यः स्तोता ^१पुनः ^२पुणं पोषकं ^३करम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तानाम् अता^४ इति^५
^६आदिदेशति^७ अभिष्टौति^८ एतेन पुरुषेण अन्यः^९ देवः^{१०} एत ^{११}आदिभ्यो आदिष्टव्यः स्तोतव्यो न^{१२} भवति ।
 पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभान् देवतान्तरं न स्तोतीत्यर्थः ॥

उत वा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥
 उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत य एव अपि च यसः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः रथीतमः अतिशयेन रथी महा-
 रथः सत्पतिः सतां पालयिता पूर्वगुणः इन्द्रः सख्या मित्रभूतेन पूष्णा युजा सहायभूतेन युक्तः
 सन् वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥
 उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उत अपि च यसूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृत्वा वा एवा परुषे परम्पति
 पर्ववति भास्वति वा गवि । गच्छतीति गौरादिभ्यः । तस्मिन् हिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितम्
 अदः तत् रथस्य चक्रं न्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यदद्य त्वां पुरुषुत ब्रवाम दस्य मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥
 यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्य । मन्तुऽमः ।
 तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे पुरुषुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत^१ दस्य दर्वनीय मन्तुमः ज्ञानवान् पूषन् अद्य इदानीं यत्^२
 उद्दिश्य^३ एषा त्वां ब्रवाम स्तवाम^४ नः अस्माकं मन्म मननीयं तत् धनं सु साधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातयै सीषधो गुणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥
 इमम् । च । नः । गोऽर्षणम् । सातयै । सीषधः । गुणम् ।
 आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् नः अस्माकं सातये लाभाय इमं च गणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेपयितारं
 सीषधः साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः असि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअवामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥
 आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअवाम् । उपऽवसुम् ।
 अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१. ख-भ-श-अत् अति । २. ख-घ-झ-भ-श-आदिदेशति आदिशति; न-आदिदेशति पुनः-
 पुनरादिशति । ३. घ-भ-श-अन्योऽपि । ४. झ-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६. ख-झ-त-न-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य; घ-यत्त्वामुद्दिश्य; झ-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् वते त्वदीयां त्वया देयां वस्वस्ति कलयणीं रक्षाम् वअरेअवाम् । आरे हूरे अघं पापं
यस्यास्तादृशीम् । वउपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् वअघ वच अस्मिन्न काले वसर्वतातये ।
सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यज्ञः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां^१ विस्ताराय । वक्षश्च
परस्मिन्नापि विवे वसर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम्^२ वआ वईमहे अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘इन्द्रा नु पूषणा’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रमैन्द्रापीणम् । अनुकान्तं च—
‘इन्द्रा भ्वैन्द्रं च’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषणादयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ^३ देवौ वनु अघ च वयं
वस्वस्तये वसख्याय शोभनाय सखित्वाय ववाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय
च वहुवेम आह्वयाम । स्तवाम^४ ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । क्रम्ममन्य ईच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् । क्रम्मम् । अन्यः । ईच्छति ॥ २ ॥

वचम्वोः अधिषवणफलकयोः वसुतम् अभिपुतं वसोमम् वअन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः वपातवे
पातुम् वउपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । वअन्यः एकतरः पूषा वक्रमम् वृतसिक्तं सक्तवामक्तं
हविः भक्षयितुम् वईच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताम्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । समऽभृता ।

ताम्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूषणोः वअन्यस्य एकस्य पूषणः वअजाः छागाः वह्नयः वाहका अक्षाः । वअन्यस्य
अपरस्येन्द्रस्य वसंभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ वहरी एतत्संज्ञावधौ वाहकौ । स चेन्द्रः वताम्यां ववृत्राणि
शत्रून् वजिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

वयत् यदा ववृषन्तमः अतिशयेन वषिता वइन्द्रः वरितः^५ शन्त्रीः वमहीः महतीः वअपः
वृष्टयुदकानि वअनयत् इमं लोकं प्रापयति वतत्र तदानीं वपूषा पोषको देवः वसचा वअभवत्
अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

१. ख-श-न-भ-सोमानाम् । २. श-यज्ञार्थम् । ३. ख-च-भ-इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणी । ४. ज-
श-त-न-र-स्तवाम वा । ५. ख-च-ज-भ-रितः परितः; त-श-परितः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चारंभामहे ॥ ५ ॥
ताम् । पूष्णः । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम् । इव ।
इन्द्रस्य । च । आ । रंभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य । इन्द्रस्य^२ च^३ वतां प्रसिद्धां^४ सुमतिं कदापि मतिमनुग्रहबुद्धिं
वृक्षस्य^५ महीरुहस्य^६ प्र^७ वयां प्रकृष्टां दृढां शाखाम्^८ इव^९ वयम्^{१०} आ^{११} रंभामहे^{१२} अवलम्बामहे ।
आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूनिव सारथिः । मृद्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥
उत् । पूष्णम् । युवामहे । अभीशून् । इव । सारथिः । मृद्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूष्णं पोषकं देवम्^१ इन्द्रं च^२ मृद्यै महत्यै^३ स्वस्तये^४ रक्षार्थम्^५ उत्^६ युवामहे^७ उद्योजयामः ।
उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान्
यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्लवे नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्ते—‘शुक्रं चतुर्लकं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पवेणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं
ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्री.
२. १६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एवैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं
ते अन्यद्यपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्री. ३. ७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येवा । सूत्रितं च—‘शुक्रं
ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यपथं गोपामनिपथयामन्’ (आश्व. श्री. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विष्टुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।

विष्टुरूपे इति विष्टुरूपे । अहनी इति । द्यौः । इव । अस्ति ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन्^१ ते तव^२ शुक्रं शुक्रवर्णम्^३ अन्यत् एकम्^४ अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा^५ ते तव
संबन्धि^६ यजतम्^७ यजित्रं संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम्^८
अन्यत् एकम्^९ अहर्भवति रात्र्यात्म्यम् । इत्थं^{१०} विष्टुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे^{११} अहनी तव महिम्ना
निष्पद्यते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्^{१२} । त्वदीयमन्यदेकं रूपं
यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विष्टुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च
भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरा-
दित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावः अश्ववन् पूषन् विश्वाः

सर्वाः पयाः प्रजाः पयस्मात् कारणात् अवसि रक्षसि अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशास्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिः दानम् इह अस्मासु अस्तु भवतु । यास्कस्वाह—
'शुक्रं ते अन्यद्यज्ञितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्' इति वा विषमरूपे अहनी कर्मणा
घोरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यदस्यन्नवन्' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टा पूषा शिथिरामुद्रीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टाम् । पूषा । शिथिराम् । उतऽवरीवृजत् । समऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः पशुपाः पशूनां पालयिता वाजपस्त्यः । वाजा अजानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । धियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भुवने लोके अर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः पूषा पोषको देवः अष्टाम् आरां स्वहस्तगतां शिथिरां शिथिलां सतीम् उद्वरीवृजत् उच्यच्छन् भुवना भुवना नि सर्वां लोकान् भूतजातानि वा संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ईयते नभसि गच्छति ॥
पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूजितं च—
'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः' (आश्व. श्री. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दुत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दुत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे पूषन् ते स्वदीयाः याः हिरण्ययीः हिरण्मय्यो हितरमणीयाः नावः समुद्रे उद्भौ
अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे नभसि चरन्ति संचरन्ति ताभिः नौभिः सूर्यस्य दुत्यां यासि
गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुक्या
बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं ग्राह्यपीतु तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं श्रवः हविलैक्षणमन्नम्
इच्छमानः इच्छन् कामेन पश्चाद्विषयेण स्तोतृभिः वृकृतः वरीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मधवा दुस्मवर्चाः ।

यं देवासो अर्ददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मधवा । दुस्मवर्चाः ।

यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ-
'इति वा' नास्ति । ३. ज्ञ-ते अहनी ।

पूषा पोषको देवः पृथिव आ ब्रुलोकस्य च पृथिव्याः च सुबन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^२ ।
तथा इहस्पतिः इहया अन्नस्य पतिः पृथिव्याः । मयमिति धननाम । तद्वात् । यद्वा । महतेर्दानकर्मणो
भावसाधनो मयवान्दुः । दानवान् दत्तमवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दत्तं दर्शनीयं वर्चो यस्य
तादृशः । यं पूषणं देवासः सर्वे देवाः सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-
र्वरणाय अददुः दत्तवन्तः । पुत्रः पितराववृणीत पूषा^३ (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि
श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । कामेन पश्चाद्विषयेण कृतं स्तोत्रमिर्वशीकृतं तवसं बलवन्तं प्रवृद्धं
वा स्वस्वं स्वच्छन्तं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥

‘प्र नु वोचा’ इति दशचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षेभिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्ते—‘प्र नु दशैन्द्राग्ने तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति ।
गतौ विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या^४ यानि चक्रथुः ।

हतासो वां पितरौ देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वां । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वां । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्मणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां सुतेषु अभिषुतेषु
सोमेषु अरमण्यै वां युवयोः तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्र प्रवोच प्रवोचं प्रप्रवीमि । तदेव
वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी देवशत्रवः । देवाः शत्रवः^१ शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः
पितरः हिंसकाः । पीयतिहिंसकस्य । तस्यैतद्गुणम् । इहैषा असुराः वां युवाभ्यां हतासः हताः
आसन् । युवं युवां तु जीवथः जीवनवन्तौ^२ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बलिस्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

सुमानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाधिहेहमातरा ॥ २ ॥

बद् । इत्या । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

सुमानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवयोः महिमा महत्त्वम् इत्या इत्यमनेन प्रकारेण बद् सत्यम् । युष्म-
द्विष्यं यजममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । पनिष्ठ आ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः
समानः एव एव वां युवयोः जनिता जनयिता । अतः युवं युवां भ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि
च यमौ यमलौ सहोत्पन्नौ इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि
अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते^३ ॥

१. श-शोभनबन्धु । २. ख-ज्ञ-न-भ-‘शत्रवः’ नास्ति । ३. ख-भ-जीववन्तौ । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-
त-न-भ-र-स्तुयते ।

ओकिवांसां सुते सचाँ अश्वा सप्तीइवादेने ।

इन्द्रा न्व ! श्री अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकिऽवांसां । सुते । सचाँ । अश्वा । सप्तीइवेति सप्तीऽइव । आदेने ।

इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी ऽसुते अभिषुते सोमे युवां ऽसचा सह ऽओकिवांसा ओकिवांसां समवेतां संगतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽआदने भक्षणीये घासे ऽससीहव ऽअश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । ऽनु अद्य ऽवयं तादृशौ इन्द्राग्नी ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽअवसा रक्षणेन हेतुना ऽहवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । ऽवज्रिणा वज्रिणावायुघोषेतां ऽदेवा^१ दानादिगुणयुक्तां ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृथा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतुऽवृथा ।

जोषऽवाकम् । वदतः । पञ्चऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥ ४ ॥

हे ऽकृतावृथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ ऽइन्द्राग्नी ऽसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ऽवयः स्तोता ऽवां युवां ऽस्तवत् कुस्तिनं स्तूयात् ऽतेषु सोमेषु मध्ये ऽजोषवाकं ऽवदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमग्नीतिकरं तादृशं वाक्यं^२ वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे ऽपञ्चहोषिणा पञ्चः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं यथोस्तादृशौ हे ऽदेवा देवौ युवां ऽन ऽभसथः न भक्षयथः । ऽचन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं—'जोषवाकमित्यभिज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तोति तेऽतस्य वर्धयितारौ न तस्याक्षीयः । अथ सोऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः प्राजितहोषिणां देवौ^३ न^४ तस्याक्षीयः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तः । चिकेतति ।

विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे ऽदेवौ द्योतमानौ ऽइन्द्राग्नी ऽवां युवयोः ऽअस्य इदं कर्म ऽकः ऽमर्तः मनुष्यः ऽचिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । ऽविषूचः^५ नानाज्जितो गच्छतः ऽअश्वान् ऽसमाने उभयार्थं एकस्मिन् ऽरथे युवयोः ऽएकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः ऽयुयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् ऽआ ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरैकः सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-भ-देवा देवौ । २. ख-झ-भ-वाकं नास्ति । ३. ज-न देवौ । ४. दा-विषूचः विष्वक् ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वार्वदत्तत्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्स्वतीभ्यः ।

हित्वी । शिरः । जिह्वया । वार्वदत् । चरत् । त्रिशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी अपात् पादरहिता इयम् उपाः पद्वतीभ्यः पादयुक्तभ्यः सुसभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभावितो सती अगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां शिरः हित्वी शिरश्चित्री । यद्वा । शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमकिरस्का सती । जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वाचदत् भृशं शब्दं कुर्वती चरत् । एवं चरन्ती उपाः त्रिशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिशन्मुहूर्तान् न्यक्रमीत् एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि ब्राह्मोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तुं गर्विष्ठिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । ब्राह्मोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाधने । परा । वर्क्तुम् । गोऽईष्टिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्राग्नी नरः योद्धारो मनुष्याः वाह्नोः हस्तयोः धन्वानि धनूषि आ तन्वते वहि आततज्यानि कुर्वते हि । युवां च अस्मिन् महाधने जेतव्येन महाधनेनोपेतं संग्रामे गर्विष्ठिषु गवामन्वेपणेषु नः अस्मात् परा वर्क्तुम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप देषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । देषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी अघाः आहन्त्यः अर्यः अभिगन्त्यः अरातयः शत्रुसेनाः मा तपन्ति मां बाधन्ते । ताः अप आ कृतम् अपाकुरुतम् । तथा देषांसि द्वेष्टुं शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पञ्चम्यानुवादकः । सूर्यदर्शनात् युयुते पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् । मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयि विश्वायुपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी युवोः युवयोः दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वय-संबन्धीनि वसु वसूनि अपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् इह अस्मिन् यज्ञे नः

अस्मभ्यं वर्यं धनम् वा अमि वप्र वयच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे व उक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयी हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी वस्तोमेभिः स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः वगीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च^१ हेतुभूताभिः वा गतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

‘अथद्वृत्रम्’ इति पञ्चदशार्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चमैन्द्राग्रम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्ध्यां नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं— ‘अथपञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुवादि त्रिष्टुबृहत्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रवासेषु ऐन्द्राग्रस्य हविषः ‘अथत्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं अथद्वृत्रमुत् सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अथद्वृत्रमुत् सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

अथत् । वृत्रम् । उत् । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं वश्रयत् हिनस्ति । उत् अपि च वाजम् अन्नं वलं वा सनोति लभते । वयः पुरुषः सहुरी शत्रूनामभिभवितारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । भूरेः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसु-समूहस्य^२ । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वाग्निनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयन्ता वाजं हविल्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं स्तोत्रं यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्ठमभि गा इन्द्र नूनमुपः स्वरुषसो अग्र ऊळहाः ।

दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्रे युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्ठम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वं । उपर्तः । अग्रे । ऊळहाः ।

दिशः । स्वं । उपर्तः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्रे । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे वृद्धं हे वअग्ने वता तौ युवां वगाः वअपः उदकानि वस्वः सूर्यम् वउपसः उपःकालान् वऊहः पणिभिरपहृता एतान् गवादीनभिलक्ष्य वयोधिदम् । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । वनस् इति पादपूर्णावर्थः । हे वृद्धं त्वं वदिशः प्राच्याद्याः वस्वः सूर्यम् वउपसः च वचित्राः चायनीयाः वअपः उदकानि च वगाः च पणिभिरपहृतानेतान् वयुसे अनेन लोकेनायोजयः । यद्वा । असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणसपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे वअग्ने वनियुत्वान् वनियुद्धिर्युद्धैः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः ' आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ' आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहु ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्रं यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृत्रहणा । वृत्रहऽभिः । शुष्मैः । इन्द्रं । यातम् । नमःऽभिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवम् । राधःऽभिः । अकवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे वृद्धं हे वअग्ने वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तुभिः वृत्रहनन- निमित्तैः वृष्मैः बलैः वनमोभिः अस्मभ्यं वातव्यैरश्व सार्धम् वअर्वाक् अस्मदभिसुखम् वआ वयातम् आगच्छतम् । हे वृद्धं हे वअग्ने वयुवं युवास् वअकवेभिः अकृत्सितैः महद्भिः वउत्तमेभिः उरुकृष्टमैः वराधोभिः धनैः लह वअस्मे अस्मासु वभवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्ते ' ता हुवे ' इति षष्ठस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च— ' ता हुवे ययोरिदमिथं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । छष्ट्याभिष्टवपडहयोः स्तोमवृद्धौ ' ता हुवे ' इत्याद्या नवचं आवापार्थाः । सूत्रितं च— ' ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्री न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदम् । पमे । विश्वम् । पुरा । कृतम् । इन्द्राग्री इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

वता तौ तादृशविन्द्राग्री वहुवे आह्वये । वयोः इन्द्राग्नयोः वपुरा पूर्वस्मिन् काले वकृतं विश्वं सर्वम् इदं पूर्वांशु क्रक्षु कीर्तितं वीर्यं वपमे पन्थते ऋषिभिः स्तुयते । ताविन्द्राग्री हुवे इत्यन्वयः । तौ च वइन्द्राग्री वन वमर्धतः स्तोतृञ् हिंसतः । अतोऽस्मान्पाहृतौ रक्षतामिति भावः । मर्धतिहिंसाकर्मा ॥

उग्रा विधनिना मृधं इन्द्राग्री हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विऽवनिना । मृधः । इन्द्राग्री इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा उग्रौ उदूर्णबलावत एव वसुधः शत्रून् विधनिना विधनिनो विरोधेण हतवन्तौ वइन्द्राग्री हवामहे आह्वयामहे । तौ चेन्द्राग्री वईदृशे अस्मिन् संग्रामे वनः अस्मान् वमृळातः सुखयताम् । यद्वा । मृळतिरुपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळातः उपदयां कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

हृतो वृत्राण्यार्यो हृतो दासानि सत्पती । हृतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हृतः । वृत्राणि । आर्यो । हृतः । दासानि । सत्पती इति सत्पती ।

हृतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

तावन्द्वाप्ती वआर्यो आर्यैः कर्मानुष्ठानुभिः कृतानि ववृत्राणि उपद्रवजातानि वहतः हिंस्तः । तथा वसत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राप्ती दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि वहतः । अपि च विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजाः वअप वहतः विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्राप्ती युवामि' इति षडहस्तोन्नियस्तुचः । सूत्रितं च—'इन्द्राप्ती युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ कृत्विजेष्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्राप्ती युवामिमेभि स्तोमा अनूपत । पिबन्तं शंसुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राप्ती इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूपत । पिबन्तम् । शंसुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्राप्ती वयुवामिमे वस्तोमाः स्तोतारः वअभि वअनूपत अभिष्टुवन्ति । हे वशंसुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राप्ती वसुतम् अभिष्टुतमस्मदीयं सोमं वपिबन्तम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियोतो दाशुषे नरा । इन्द्राप्ती ताभिरा गन्तम् ॥ ८ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुस्पृहः । नियोतः । दाशुषे । नरा ।

इन्द्राप्ती इति । ताभिः । आ । गन्तम् ॥ ८ ॥

हे वनरा नेताराविन्द्राप्ती ववां युवयोः स्वभूताः वपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः वदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः वयाः वनियोतः अश्वाः वसन्ति हे वइन्द्राप्ती वताभिः नियोद्भिः वआ वगन्तम् आगच्छतम् ॥

ताभिरा गच्छन्तं नरोपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राप्ती सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छन्तम् । नरा । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राप्ती इति । सोमपीतये ॥ ९ ॥

हे वनरा नेतारौ वइन्द्राप्ती । सूयतेऽभिष्टुत इति सवनः सोमः । वइदं वसवनम् इमं सोमं वसुतम् अभिष्टुतम् उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिष्टुतं सोमं प्रति वताभिः नियोद्भिः वआ वगच्छतम् । किमर्थम् । वसोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमीलिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १० ॥

तम् । ईलिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिष्वजत् । कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥ १० ॥

हे स्तोतः वतम् अग्निम् वईलिष्व स्तुहि । वयः अग्निः वअर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा विश्वा सर्वाणि ववना^१ अरण्यानि^२ परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि वजिह्वया ज्वालयति दग्ध्वा वकृष्णा कृष्णवर्णानि वकृणोति करोति^३ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि; श-त-वनान्यारण्यानि; य-वन्यान्यरण्यानि । २. घ-ज्ञ-त-न-श-करोति तमीलिष्वेति संबन्धः ।

य इद्ध आविवांसति सुस्रमिन्द्रस्य मर्त्यैः । बुध्नार्य सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्धे । आ॒विवांसति । सु॒स्रम् । इन्द्र॑स्य । मर्त्यैः । बु॒ध्नार्य । सु॒तराः । अपः ॥ ११ ॥

यः । मर्त्यैः मनुष्यः । इद्धे दीप्तेऽग्नीं । सुस्रं सुखकरं हविः । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवांसति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । बुध्नार्य द्योतमानायाश्चाय तदर्थं । सुतराः सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि । इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतुमर्षतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाज॑वतीः । इषः । आ॒शून् । पि॒पृतुम् । अर्ष॑तः । इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । च । वोळ्ह॑वे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ता तौ युवां । वाजवतीः अश्ववतीः । इषः इष्यमाणा वृष्टिः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि । आशून् शीघ्रगान् । अर्षतः अश्वांश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं च युवां । वोळ्हवे वोढुं हविभिः प्रापयितुम् ॥

सुस्राप्तस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्' इत्येवा । सूत्रितं च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै ह्यग्निं नु स्तोमं नवजातस्य' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्व्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दातारविषां रयीणामुभा वाजस्य सातयै हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उ॒भा । वाम् । इन्द्रा॑ग्नी इति । आ॒हुवध्वै । उ॒भा । राध॑सः । सह । मा॒दयध्वै ।

उ॒भा । दा॒तारौ । इषाम् । रयी॑णाम् । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तयै । हु॒वे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ संहत्य वर्तमानौ । युवां युवां । हुवे आहुवध्वि । किमर्थम् । आहुवध्वै अभिमुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाहुवे । राधसः राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्वै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सस्वु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अन्नानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थः । अतः कारणान् । उभा उभौ युवां । वाजस्य अश्वस्य । सातये संभजनाय हुवे आहुवे ॥

आ नो गव्येभिरन्वैर्वसुवैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंसुवैन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । ग॒व्येभिः । अ॒श्वैः । व॒सुवैः । उप॑ । ग॒च्छ॒तम् ।

सखा॑यौ । दे॒वौ । स॒ख्याय । श॒ंसु॒वौ । इन्द्रा॑ग्नी इति । ता । ह॒वाम॒हे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्येभिः गोसमूहैः । अश्वैः अश्वसमूहैः । वसुवैः वसुसमूहैश्च सार्वे । नः अस्माना-भिमुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानस्थानौ । देवौ दानादिगुण-युक्तौ । शंसुवा शंसुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता । तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखित्वार्थं वयं । हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवंम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे इन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य हव्यम् आह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतम् ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्नो जगत्वाः त्रयोदशपि जगती चतुर्वेदी त्रिष्टुप् क्षिष्टा गायत्रीः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इयं पद्धना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाय्मी भवति शुद्धिमान्’ (कृत्वि. २. २९५) इति । पाँडिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितं च—‘इयमददात्तमसृणुच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददात्तमसृणुच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दान्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्निऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽअचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दान्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तम् ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य स्यावधितारं दिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये अददात् दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदात्तुजनम् अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् आचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि एता तानि पुत्रदानादीनि एते त्वदीयानि दान्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्विस्वाइवारुजत्सानुं गिराणां तविषेभिर्ऋर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभिः । विस्वाऽऽइव । अरुजत् । सानुं । गिराणाम् । तविषेभिः । ऋर्मिभिः ।

पारावतघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अयुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मेः शोषकैरात्मीयैर्दलैः तविषेभिः महज्ञिः ऋर्मिभिः तरङ्गैः

वगिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां वसानु सानूनि वअरुजत् अनक्ति^१ । विसखाइव । विसं खनतीति विसखाः । स यथा विसार्थं पङ्क्तं रुजति तद्वत् । तां वसरस्वतीं वपारावतर्ज्ञां परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेहेन्त्रीं वसुवृक्तिभिः स्तुतिभिः वधीतिभिः कर्मभिश्च अवश्यं रक्षणार्थम् वा विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतर्ज्ञां पारावारे परावाची तीरे । तयोर्धातिनीम् । उक्तं च— 'पारावतर्ज्ञां पारावारधातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमैभ्यो अस्त्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । वृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्त्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हे वसरस्वति वदेवनिदः देवानां निन्दकानसुरान् वनि वबर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा विश्वस्य व्यासस्य मायिनः मायाविनः वृसयस्य । वृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः वप्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । स्वस्साहाय्यादेवेन्द्रो^२ हतवानित्यर्थः । वउत अपि च हे वाजिनीवति अश्ववति सरस्वति त्वं वक्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः अवनीः असुरैरपहृता भूसीः वअविन्दः अलम्भयः । वएभ्यः मनुष्येभ्यः विषम् उदकं च वअस्त्रवः अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशात् अवनीर्भूमीरविन्दः लब्धव्यसि । तान् हवैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्त्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

वदेवी दानादिगुणयुक्ता ववाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां^३ क्रियायां^४ सा वाजिनी । तद्युक्ता । वधीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणाम् वअवित्री रक्षित्री । एवंभूता वसरस्वती ववाजेभिः अन्नैः वनः अस्मान् वप्र अवतु प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

हे देवि वसरस्वति यः स्तोता ववृत्रतूर्यं संग्रामे वधने वहिते निहिते निमित्तभूते सति वइन्द्रं वन इन्द्रमिव त्वाम् वउपब्रूते स्तौति तं^५ रक्षति^६ शेषः ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पृथेवं नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रदं । पृषाऽईव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे वसरस्वति वत्वं ववाजेषु संग्रामेषु वअव अस्मान् रक्ष । अपि च वनः अस्मभ्यं वपृथेव पोषको देव इव वसनि संभजनीयं धनं वरदं विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-मिनति दृष्टान्तः; त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्साहायो देव इन्द्रो । ३. वा-यस्याः ।

४. श-त-र-श- क्रियायां नास्ति । ५. ख-घ-भ-श-तं त्वम् । ६. घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वष्टि । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत अपि च यस्या सा प्रसिद्धा यसरस्वती यघोरा शत्रूणां भयकारिणी यहिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेवेति वर्तनी रथः । हिरण्यमथो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । यवृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती यनः अस्मदीयां यसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं यवष्टिं काययताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोर्णवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोर्णवत् ॥ ८ ॥

यस्याः सरस्वत्याः यअमः बलम् यअनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः यअहुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा यत्वेषः दीप्तः यचरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । यअर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् यरोर्णवत् भृशं शब्दं कुर्वन् यचरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृष्ट्या क्रुतावरी । अतन्नेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसृष्ट्या । क्रुतावरी । अतन्नेव । सूर्यः ॥ ९ ॥

यसा^१ सरस्वती यनः अस्मान् यविश्वाः सर्वाः यद्विषः द्वेष्टीः प्रजाः यअति नयतु अतितायतु । तथा यस्वसृष्ट्या स्वयं सारिणीः सहोष्णवा वा यक्रुतावरीः । क्रतुमिष्ट्युदकनाम । तद्युक्ताः यअन्याः च नदीरस्मान्तिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि^२' इति^३ पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्^३ शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । यसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः यअतन् सततं चच्छन् यअहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउमे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विथौणिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

उत अपि च यनः अस्माकं यप्रियासु प्रियाणां मध्ये यप्रिया प्रियतमा यसप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । यसुजुष्टा सुष्टु पुरातनैकैषिभिः सेविता । एवंभूता यसरस्वती देवी यस्तोम्या यभूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ३१ ॥

आपृषुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आपृषुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याः संवन्धीनि यउरु उरुणि विस्तीर्णानि यरजः रजांसि लोकान् यअन्त-रिक्षम् अन्तरा क्षाम्तं नभश्च यआपृषुषी स्वतेजसा पूरितवती यसरस्वती देवी यनिदः निन्दकाच्छत्रोः यपातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. स-त-क्रुतावरी उदकवती (क्रुतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-श-क्ष-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-क्ष-न-भ-य-न-द्यश्चान्यान् ।

त्रिपथस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजैवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥
त्रिऽपथस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजैऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिपथस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी षसप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । षपञ्च षजाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा षवर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती षवाजैवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु षहव्या षभूत् ह्यातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चोर्किते बुध्नेभिरन्या अपसाम्पस्तमा ।

रथैव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चोर्किते । बुध्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपऽस्तमा ।
रथैऽव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना माहात्म्येन महिना महती बुध्नेभिः बुध्नेद्योतमानैर्यशोभिरज्ञैर्वा युक्ता सती आसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये षया सरस्वती षप्र षचेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च अन्याः अन्यासाम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस्य ॥ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये षअपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथैव विभ्वने विभुरवाय बृहती परिबृढा गुणैरविका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा षसरस्वती षचिकितुषा जानता स्तोत्रा षउपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो मापं स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सुख्या वेद्यां च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।
जुषस्व । नः । सुख्या । वेद्यां । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे षसरस्वति षनः अस्मान् षवस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् षअभि षनेषि अभिप्रापय । षमाप षस्फरीः अप्रबृद्धान् मा कार्षीः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा षपयसा उदकेनाधिकेन षनः अस्मान् षमा षआ षधक् नाभिद्ध^१ । न बाधस्व । अपि च षनः अस्माकं षसख्या सख्यानि सखिकर्माणि षवेद्या प्रवेशनानि षच षजुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशात् षअरणानि अरमणानि^२ निकृष्टानि षक्षेत्राणि षमा षगन्म मा प्राप्तवाम । अपि तु रमणीयान्येव^३ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^४
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. न-माभि° । २. ख-भ-अरमणीयानि; न-अरणमाणानि । ३. घ-श-रमणीयान्येव प्राप्तवाम ।
४. ख-भ-सायणाभाष्येन; र-सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगात् ।

निसर्गे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुपे नरा' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुप एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्वया बार्हस्पत्यो भरद्वाज^१ ऋषिः । अनुक्त्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता^२ । प्रातरनुवाके^३ आश्विने क्रतौ^४ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनवाखे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुपे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुपे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अकैः ।

या सुद्य उस्त्रा व्युषि ज्मो अन्तान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुपे । नरा । दिवः । अस्य । प्रसन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अकैः ।

या । सुद्यः । उस्त्रा । व्युऽउषि । ज्मः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

१ दिवः शुलोकस्य १ नरा नेतारौ १ अस्य भुवनस्य १ प्रसन्ता प्रसन्नौ १ भवन्तावीश्वरौ १ अश्विना अश्विनौ अक्षरन्वितौ १ स्तुपे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तोतुम् १ अकैः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शक्तेः १ जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् १ हुवे आह्वयामि । कीदृशाविरूपेक्षायाम् । १ या यौ १ सद्यः एव १ उस्त्रा शत्रूणां निवारकौ १ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समासौ १ ज्मः पृथिव्याः १ अन्तान् पर्यन्तान् १ उरु उरुणि १ वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च १ परि परितः १ युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तैजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानपो धन्वान्यति याथे अजान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथे । अजान् ॥ २ ॥

किंच १ ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ १ यज्ञम् अस्मदीयं यागम् १ आ १ चक्रमाणा अभिचक्रमाणौ^५ १ शुचिभिः निर्मलैः १ रजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः । १ रजो रजतेज्योती रज उच्यते^६ (निरु. ४. १९) इति

१. घ-त-मारद्वाज । २. घ-झ-न-भ-देवते, ख-देवतो । ३. ख-झ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेय-क्रतौ; झ-श-प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ; त-य-प्रातरनुवाकाश्विनक्रतौ । ४. झ-अभिचक्रमाणी ।

यास्केनोक्तवात् । रथस्य स्वकीयस्य रथस्य ऽभानुं दीप्तिं ऽरुचुः रोचयेते । अपि च ऽपुरु
बहूनि ऽवरांसि तमोनिधारकाणि तेजसि ऽअमिता अपरिमितानि ऽमिमाना निमिसाणौ ऽअपः
उद्दिश्य ऽधन्वानि मरुप्रदेशान् ऽअत्रान् स्वकीयानथान् ऽअति ऽयाथः अतिक्रामयथः^१ ॥

ता ह त्वद्वर्तिर्यदरं प्रमुग्धेत्था धियं ऊह्युः शश्वदथैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयध्वै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्वत् । वर्तिः । यत् । अरं ध्रम् । उग्रा । इत्या । धियः । ऊह्युः । शश्वत् । अथैः ।
मनः ऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्वै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

१ ता ऽह तौ खलु ऽउग्रा उग्रावध्विना युवां यत् ऽअरं ध्रम् असश्वदं ऽरयत् ऽवर्तिः यजमानस्य
तत् गृहं समधयितुं गच्छथः । किंच ऽइत्या इत्यं ऽधियः स्तोतृन् ऽइषिरैः पुषणीयैः कान्यैः ऽमनो-
जवेभिः मनोवेगैः ऽअथैः स्वीरैरथैः ऽशश्वत् सर्वदा ऽऊह्युः स्वर्गं प्रापयथः । ऽमर्त्यस्य मनुष्यस्य
२ दाशुषः यजमानस्य व्यथिः हिंसकः ऽपरि ऽशयध्वै परिशयनाय^२ दीर्घनिद्राध्वै युवान्यां क्रियताम्^३ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोपं भूषतो युयुजानसंसी ।

शुभं पृक्षमिषुमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अधुगुवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंसी इति युयुजानऽसंसी ।
शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अधुक् । गुवाना ॥ ४ ॥

१ ता तावध्विनौ ऽयुयुजानसंसी रथे युज्यमानाथौ ऽशुभं शोभनं ऽपृक्षम् अक्षम् । 'पयः
पृक्षः' इत्यक्षनामसु पाठात् । ऽइषं पृष्टिम् ऽऊर्जं रत्नं च ऽवहन्ता वहन्तौ ऽनव्यसः नवतरस्य
२ जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः ऽमन्म मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽभूषतः उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्र-
समीपे भवतः । किंच ऽगुवाना नित्यतरुणौ तौ^४ ऽहोता^५ देवानामाह्वाता ऽअधुक् अद्रोत्या धियः^६
३ प्रत्नः पुराणोऽग्निः ऽयक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दक्षा पुरुशार्कतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंसविष्टा बभूवतुर्गृणते चित्ररांती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुशार्कतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शम् ऽभविष्टा । बभूवतुः । गृणते । चित्ररांती इति चित्ररांती ॥ ५ ॥

१. ख-अतिक्रामयथः । २. ख-ध-झ-न-भ-परिशयनार्थम्; त-परिशयनायै । ३. ख-ध-झ-न-भ-
क्रियते । ४. त-२-थ-वः । ५. ख-तो वा होता; त-होता; भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रियः ।

यथा यौ वशसेते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते वस्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ वशंविष्टा अति-
शयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपी वा वयुवते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च वचित्रासौ विचित्रदानौ वबभूवतुः वता तौ ववद्गू वलनशीलौ रुचिरो वा वपुरुशक्तमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा वप्रसा प्रत्नौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदिशः' इति पुराणनामसु
पाठात् । वदत्ता दर्शनीयौ^२ अधिनौ वनव्यसा नवतरेण ववचसा स्तुत्या वआ वविवासे
परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरुद्भयः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

यता तावद्विनौ युवां वतुग्रस्य वसूनुं वभुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावं वभुजन्ता
रक्षन्तौ वअरेणुभिः रेणुहितैः आन्तरिक्षैः वरजोभिः मार्गैः वयोजनेभिः शययुक्तैः^३ वपतत्रिभिः
पतनवद्भिः वविभिः अश्वैः वअर्णसः जलस्य वउपस्थात् योनेः वसमुद्रात् वअज्ययः वनिः वऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्रादञ्जय इति प्रयोगो मातृपुंहादृच्छतीतिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवै पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं मुरण्णू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवै । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । मुरण्णु इति ॥ ७ ॥

वरथ्या हे यथारूढावधिनौ^५ वजयुषा जयश्रीलेन रथेन वअद्रि मार्गै^६ स्थिते पर्वते ववि वयाते
व्यवाधेयाम् । यातिरत्र वधकर्मो । तथा च निगमान्तरं—'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतौ
अजरयू अयातम्' (क्र. सं. १. ११६. २०) इति । ववृषणा कामानां वपितारौ ववध्रिमत्याः
पुत्रार्थिन्याः वहवम् आह्वानं वश्रुतं शृणुतम् । वदशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ वशयवे युवां
स्तुवते वगां निवृत्तप्रसवां वपिप्यथुः क्षरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं—'शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जेसुरये स्तयै पिप्यथुर्गाम्' (क्र. सं. १. ११६. २२) इति । वइति इत्थं वसुमतिं सुद्युतिं
वच्यवाना गच्छन्तौ वमुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्वोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यैत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्धं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूमि । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यैऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय; झ-यजनाय । २. ख-झ-न-भ-दत्तौ । ३. ख-घ-झ-न-भ-रथे युक्तैः ।
४. श-न-रुंहाद्रक्षती । ५. ख-घ-झ-न-भ-श-रथिनाव । ६. ङ-त-१-२-मध्ये; त-३-मूर्ध्नि ।

‘रोदसी हे वावापृथिव्यो हे’ वाविद्याः हे वसवः वरुणस्य हे रुद्रपुत्रा मरुतः मर्यत्रा मर्येषु अश्विनोः परिचारकेषु देवानां यत् हेळः क्रोधः मृम महान् अस्ति तत् हेळः तपुः तापकं वरुणयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा अवम् आहन्तु^१ वृधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यजने अघमाहन्तु^२ कुरुत ॥

य ई राजानावृतुथा विदधृजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोणाय चिद्वचस आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोणाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

‘यः नरः वरजसः समस्तस्य लोकस्य । ‘लोका रजास्त्युच्यन्ते’ इति यास्कनोक्तत्वात् । वराजानौ ईम् एतौ अश्विनौ ऋतुथा काले काले विदधत् परिचरति^३ तं मित्रो वरुणः च चिकेतत् जालीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो^४ देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारकः गम्भीराय महाबलाय वरक्षसे राक्षसाय हेतिं वातकमायुधम् अस्य अरयति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । द्रोणाय अभिद्रोहात्मकाय आनवाय मनुष्यसंबन्धिने वचसे चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय^५ एनम् आस्कन्दतीति^६ ॥

अन्तरैश्चक्रेस्तनयाय वर्तिर्धुमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । धुमता । आ । यातम् । नृवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ अन्तरैः अनिकृष्टैः चक्रैः युकेन धुमता दीप्तिमता नृवता नेत्रा सारथिना युकेन । यद्वा । अश्वयुकेन । ‘पतङ्गाः नरः’ (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । रथेन वतिः अस्माकं युहे तनयाय तनयं दातुम् आ यातम् । अपि च सनुत्येन तिरोहितेन व्यजसा क्रोधेन । ‘हृषिः त्यजः’ इति क्रोधनामसु पाठात् । मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानाम् । ‘वनुष्यतिहेन्तिकर्मा’ इति यास्कनोक्तत्वात् । शीर्षा शिरांसि अपि ववृक्तं प्रवृक्तम्^७ ॥

आ परमार्भिरुत मध्यमार्भिर्नियुङ्गिर्यातमवमार्भिरर्वाक् ।

दृक्दृहस्य चिद्रोमते वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमार्भिः । उत । मध्यमार्भिः । नियुतऽभिः । यातम् । अवमार्भिः । अर्वाक् ।

दृक्दृहस्य । चित् । गोऽमृतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ११ ॥

१. घ-श-त-न-श-भूमा । २. ख-श-न-भ-अहन्तु । ३. ख-अघमहन्तु; श-त-न-श-अघमहन्तु । ४. ख-श-न-भ-परिचरतु; घ-परिचरन् । ५. थ-मित्रावरुणः । ६. ख-भ-श-२-न तु मनुष्याणामभिः; श-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-एवम् । ८. ख-श-न-भ-श-२-आस्कन्दन्तीति । ९. ख-श-म-य-श-प्रवृक्तम्; घ-छिनतम् ।

हे अश्विनौ ^१परमाभिः उत्कृष्टाभिः ^२उत अपि च ^३मध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः ^४अवमाभिः
निकृष्टाभिश्च ^५नियुद्धिः वाहेः ^६अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^७आ ^८यातम् । ^९दृढहस्य ^{१०}चित् दृढापि-
धानस्यापि ^{११}गोमतः गोयुकस्य ^{१२}व्रजस्य गोष्ठस्य ^{१३}दुरः द्वाराणि ^{१४}वि ^{१५}वर्त ^{१६}विघृणुतम् । किंच ^{१७}गृणते
स्तुवते मद्यं ^{१८}चित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ ॥ २ ॥

‘क त्या’ इत्येकादशर्च द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्घम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘क त्वैकपदान्तं
त्रैष्टुभम्’ इति । ‘आ वां सुन्ने’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘आश्विनं तु’ इत्यु-
क्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क^१त्या वल्गू पुरुहुताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्मस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्टा हसथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

क। त्या। वल्गू इति। पुरुऽहुता। अद्य। दूतः। न। स्तोमः। अविदत्। नमस्वान्।

आ। यः। अर्वाक्। नासत्या। ववर्त। प्रेष्टा। हि। अस्यः। अस्य। मन्मन् ॥ १ ॥

१क कुत्र स्थितौ^१ वल्गू रुचिरौ^२ पुरुहुता बहुभिराहुतौ^३ त्या तावश्विनौ^४ नमस्वान्^५ हविषा
युक्तः । ‘नमः आयुः’ इत्यन्ननामसु पाठात् । १स्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः २अथ ३दूतो ४न प्रेरितो^५
वृत् इव ५अविदत् विन्देत् । ६यः स्तोमः ७अर्वाक् अस्मदभिमुखं ८नासत्या अश्विनौ ९आ १०ववर्त
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् ११अस्य स्तोतुः १२मन्मन् स्तोत्रे १३प्रेष्टा १४हि प्रियतमी हि १५अस्यः भवथः ॥

अरं मे गन्तं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अन्धः ।

परि ह त्यद्वर्तिर्यथो रिषो न यत्परो नान्तरस्तुत्यात् ॥ २ ॥

अरम्। मे। गन्तम्। हवनाय। अस्मै। गृणाना। यथा। पिबाथः। अन्धः।

परि। ह। त्यत्। वर्तिः। यथः। रिषः। न। यत्। परः। न। अन्तरः। तुत्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ मे मदीयाय^२ अस्मै^३ हवनाय आह्वनाय^४ अरं^५ पर्याप्तं^६ गन्तं गच्छतम् ।
१गृणाना स्तुयमानौ २अन्धः लोमं ३यथा ४पिबाथः पिबतम् । ५रिषः हिंसकस्य शत्रोः ६त्यद्वर्तिः
तद्गृहं ७परि ८यथायः परितो याथः ९यत् वर्तिः १०परः विप्रकृष्टः ११न तुत्यात् न हिंस्यात् ।
१२अन्तरः संनिकृष्टोऽपि १३न तुत्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुत्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुय इति ॥

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायुणतमम् ।

उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्द वां नक्षन्तो अद्रय आजन् ॥ ३ ॥

अकारि। वाम्। अन्धसः। वरीमन्। अस्तारि। बर्हिः। सुप्रऽअयनतमम्।

उत्तानहस्तः। युवऽयुः। ववन्द। आ। वाम्। नक्षन्तः। अद्रयः। आजन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-न-म-चित्रदानौ । २. श-अवस्थितौ । ३. ख-घ-ज्ञ-न-म-प्रहितः ।

१० वां युवयोरेषं १० अन्धसः सोमस्य १० वरीमन् विस्तृतेऽभिपवादी यत् कृत्यमस्ति तत् १० अकारि कृतम् । १० सुप्रायणतमं सुदुतमं १० बर्हिः १० अस्तारि स्तीर्णम् । १० उक्तानहस्तः कृताञ्जलिः १० युवयुः युवां कामयमानो होता १० ववन्द स्तौति । १० वां युवां १० नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ '१० नक्ष पृक्ष नक्ष गतो' इति धातुः ॥ १० अद्रयः प्रावाणः १० आ १० आञ्जन् सोमरसम् आ १० समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः १॥

ऊर्ध्वो वामशिरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।
प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१० अग्निः १० वां युवयोरेषार्थम् १० ऊर्ध्वः १० अस्थात् उदतिष्ठत् । १० अध्वरेषु यज्ञेषु १० प्र १० एति समिद्धं आहवनीयं १० गच्छति च । १० रातिः १० धनं १० हविः १० जूर्णिनी प्रगाग्निनी । 'जूर्णिर्जवतेवा' (निरु. ६. ४) इति यास्कनोक्तत्वात् । १० घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारित्यर्थः । किंच १० होता १० उराणः उरु कुर्वाणः १० प्र १० गूर्तमनाः प्रकर्षणोयुक्तमनाः भवति १० यः होता १० नासत्या अश्विनी १० हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १० अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृत्तु जनिमन्यज्ञिर्यानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽर्कतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृत्तु इति । जनिमन् । यज्ञिर्यानाम् ॥ ५ ॥

१० पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः १० शतोति बहुरक्षां बहुगमनं वा १० रथं १० सूर्यस्य १० दुहिता सूर्या १० श्रिये श्रयितुम् १० अधि १० तस्थौ अभ्यतिष्ठत् । अपि च १० यज्ञियानां देवानाम् १० अत्र १० जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १० मायाभिः प्रज्ञानैः । 'राची माया' इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १० नरा नेतारौ १० नृत्तु नृत्यन्तौ १० भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरा नेतारौ नृत्तु नृत्यन्तावाश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतमसम्भ्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूयां सावित्रीम्' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्देवताभिर्गामिः शुभे पुष्टिमृहथुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पत्नन्नक्षद्राणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पत्नम् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ- 'आ' नास्ति । २. ख-झ-भ-व्यनकिकृतवन्तः; त-स्याकोर्कवतः; न-व्यनकी-त्यनवन्तः; श-व्यकीर्कवतः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्; त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-झ-भ-रातिवधेनम्; न-रातिवद्धनम् । ५. ख-झ-न-भ-श्रयर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयं युवां वदंताभिः वदंतीयाभिः वआभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः
 वश्रीभिः लक्ष्मीभिः काम्निभिर्वा वसूयायाः युवयोः पत्न्याः वक्षुमे शोभनार्थं वपुष्टिं वृत्तिम् वज्ररूपः
 प्रापयथः । किंच ववां युवां वयः अश्वाः ववपुषे शोभायै वप्र वअनु वपसन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि
 च हे वधिण्या स्तुत्यहोवश्विनौ ववां युवां वसुष्टुता ववाणी ऋषीणां स्तुतिः वनक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अमि प्रयौ नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अमि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ ववां युवां वयः गन्तारः वहिष्ठाः वोदृतमाः वअश्वासः अश्वाः वप्रयः सोमरूप-
 मद्यम् वअमि वआ वहन्तु प्रापयन्तु । ववां युवयोः वमनोजवाः मनोवेगः वरथः वपृक्षः संपर्चनीयाः
 वइषिधः एषणीयाः वपूर्वीः बह्वीः वइषः अजानि सोमान् वअनु वप्र वअसर्जि विष्टुष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुशुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतुमसंक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमगमन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽशुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असंक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अगमन् ॥ ८ ॥

वपुरुशुजा हे पूर्णशुजौ बहुपालकौ वा ववां युवयोः वदेष्णं दातव्यं धनं वपुरु बहु वहि भवति ।
 अतः कारणात् वनः अरुमन्धं वधेनुं ग्रीणयित्रीम् वअसकां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । 'असंक्रामसंक्र-
 मणीम्' (निरु. ६. २९) इति यास्कनोक्तत्वात् । वइषम् अन्नं वपिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
 इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच ववां वस्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । वमाध्वी
 मदयितारावश्विनौ वसुष्टुतिः शोभना स्तुतिः वच स्तोतृषु भवति । वरसाः सोमरसाः वच सन्ति ।
 वये रसाः ववां युवयोः वराति दानम् वअनु उद्दिश्य वअमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं
 श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मं ऋजे पुरयस्य रघ्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पृक्का ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सदिष्टीन्दश वशासौ अभिषाचं ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् । पेरुके । च । पृक्का ।

शाण्डः । दात् । द्विरणिनः । स्मत्सदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वसृते १ऋजे ऋजुगमने १रघ्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे १मे
अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । १सुमीढहे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः^२ १ज्ञातं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राज्ञि विद्यमानानि १पक्का पक्कान्यजानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरणिनः हिर-
ण्यवतः १स्महिष्टीन् प्रज्ञास्तद्वैतान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाचः क्षत्रूणामभिभावुकान् १कप्वान् दैवनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्वता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गुणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १ज्ञाता
शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुषन्थाः पुरुषन्था नाम राजा १सं १दात् संददाति । १वीर हे
वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लृक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्रं १दात्
ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्मणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हता हतानि १स्युः ॥

आ वां सुभ्रे वरिर्मन्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुभ्रे । वरिभन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिभन् विस्तृते १सुभ्रे १वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलापं सुभ्रम्'
इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां अवेयम् ॥ ॥१॥

'उदु श्रिये' इति षडृचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभसुषोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—
'उदु श्रिये षलुषस्यं तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे
सूक्ते । सूच्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आद्य. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभृदु वस्वी दक्षिणा मघोनीं ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनीं ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति
यास्कः । १उषसः १श्रिये जगतः शोभायै जगद्वाप्तुं वा १अपाम् १ऊर्मयः १न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा
इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवक्षिगमः । उपाः १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-क्ष-न-भ- 'उत' नास्ति । २. ख-क्ष-न-भ- 'सन्तः' नास्ति । ३. ख-क्ष-त-न-भ-
पुरुषान् रथान्; श-पुरुषान् । ४. ख-क्ष-त-न-भ-अनुगुणाः; श-आनुगुणाः । ५. ख-क्ष-न-भ-
मह्यमपि ।

सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि वृणोति करोति । अपि च वमधोनी घनवत्सुधाः ववस्वी
प्रशस्ता वृक्षिणा समवेधित्री च अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो धामपसन् ।

आविर्वर्क्षः कृणुषे शुम्भमानोपौ देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपसन् ।

आविः । वर्क्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उपः । देवि । रोचमाना । महः । अभिः ॥ २ ॥

हे उपो देवि वभद्रा कल्याणी वृक्षे इत्यसे^१ । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव
वशोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक ॥ दीप्यमानाः वभानवः रश्मयः धाम् अन्तरिक्षम् उत् अपसन्
उत्पतन्ति । किंच हे उपो देवि महोभिः तेजोभिः शुम्भमाना शोभमाना वरोचमाना दीप्यमाना
वक्षः स्वदीय रूपम् आविः कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगाश्चुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुडभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अपे । ईजते । शूरः । अस्ताडव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

वरुणासः लोहितवर्णाः वृक्षान्तः दीप्यमानाः वगावः रश्मयः । 'किरणा गावः'
इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णा प्रथानां प्रथमानां सीम् एनामुपोदेवतां
वहन्ति । सेयमुपोदेवता वशूरो अस्तेव वीरः क्षेत्रेव शत्रून्^२ तमः अपेजते अपगमयति ।
वोळ्हा सेनायाः अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^३ बाधते तथा^३ तमांसि वाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि खभानो ।

सा न आ वह पृथुयामनृष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुडगा । उत् । ते । सुडपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वडभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुडयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इष्यध्वै ॥ ४ ॥

हे उपो देवि पर्वतेषु उत्त दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि
सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशो अपः अन्तरिक्षमाकाशम् ।
'आपः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सासुदिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुश्ये ऋष्वे
दशैनेषु दिवो दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उपो देवि सा त्वम् इष्यध्वै एषणीयं रयिं धनं नः
अस्मभ्यम् आ वह ॥

१. ख-क्ष-त-श-दश्यते । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-'शत्रून्' नास्ति । ३. ख-घ-क्ष-त-
न-भ-श-इव ।

सा वह् योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह् । या । उ॒क्षऽभिः । अवा॑ता । उ॒र्षः । वर॑म् । वह॑सि । जो॒षम् । अनु॑ ।

त्वम् । दि॒वः । दु॒हितः । या । ह । दे॒वी । पु॒र्वहू॑तौ । म॒हना॑ । दर्श॑ता । भुः ॥ ५ ॥

हे ऽउषः ऽसा त्वं ऽवरं धनं मल्लम् ऽआ ऽवह । ऽया त्वम् ऽअवाता अग्रतिगता ऽजोषं प्रीतिम्^१ ऽअनु ऽउक्षभिः अनडुङ्गिरश्वैर्वा स्तोतृभ्यो वरं ऽवहसि । किंच हे ऽदिवो ऽदुहितः अन्तरिक्षसुते ऽया त्वं ऽदेवी द्योतमाना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके ऽमंहना पुजनीया भवसि^२ सा त्वं ऽदर्शता दर्शनीया ऽभूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वयश्चिद्रसुतेरपमृन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सुते वहसि भूरि वामसुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चि॒त् । वसु॑तेः । अ॒प॒स॒न् । नरः । च । ये । पि॒तुऽभा॑जः । वि॒उ॒ष्टौ ।

अ॒मा । सु॒ते । वह॑सि । भू॒रि । वा॒म॒म् । उ॒र्षः । दे॒वि । दा॒शु॒षे । म॒र्त्या॒य ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ऽते तव ऽव्युष्टौ सत्यां ऽवयश्चित् पक्षिणोऽपि ऽवसतेः निवासस्थानात् ऽउत् ऽअपसन् उत्पतन्ति । ऽये ऽपितुभाजः हविषां संभक्तरः अन्नस्योपार्जका वा । 'पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । ऽनरः तेऽपि ऽवच उत्पतन्ति । किंच हे ऽउषो ऽदेवि त्वम् ऽअमा समीपे ऽसते वर्तमानाय ऽदाशुषे हविषां प्रदात्रे ऽमर्त्याय ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं धनं ऽवहसि ॥ ५ ॥

'एषा स्या' इति षडुचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा स्या' इति । 'उषस्यं तु' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शास्त्रयोक्तौ विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषरिजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदकून् ॥ १ ॥

ए॒षा । स्या । नः । दु॒हि॒ता । दि॒वःऽजाः । क्षि॒तीः । उ॒च्छ॒न्ती । मा॒नु॒षीः । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ।

या । भा॒नु॒ना । रु॒श॒ता । रा॒म्या॒सु । अ॒ज्ञा॒यि । ति॒रः । त॒म॒सः । चि॒त् । अ॒कू॒न् ॥ १ ॥

ऽएषा ऽस्या सा ऽदिवोजाः दिवो जाता अत एव ऽदुहिता दिवः पुत्री उषाः ऽनः अस्मदर्थम् ऽउच्छन्ती तमांसि वज्रयन्ती ऽक्षितीः प्रजाः ऽमानुषीः ऽअजीगः उद्गिरति । 'जिगाति-गिरतिकर्मा वा' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । ऽया रुशता दीप्यमानेन

वभानुना युक्ता वाम्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफ्यकारयोन्यत्ययः । वअकून् नक्षत्रादितेजांसि
वतमसश्चित् तमांसि च वतिरः तिरस्कृर्वती वअज्ञायि दृश्यते^१ ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । युयुः । अरुणयुक्ऽर्मिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्रऽरथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वचन्द्ररथाः कान्तिरथाः । 'चन्द्रश्चन्द्रतेः कान्तिकर्मणः' (निह. ११-५) इति यास्कः ।
ताः वउपसः वतत् तदानीं प्रातःकाले वृहतः बृहणशीलस्य^२ वयज्ञस्य^३ वअग्रं मुखं नयन्तीः
संपादयन्त्यः वअरुणयुग्मिः अरुणवर्णयुक्तैः वअश्वैः ववि वययुः विस्तीर्णं यान्ति । वचित्रं यथा
भवति तथा वभान्ति च । वऊर्म्यायाः रात्रेः । 'अक्तुः ऊर्म्या' इति रात्रिनामसु पाठात् । वतमः ववि
वबाधन्ते सम्भगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुषं उपसो मर्याय ।

मघोनीर्वीरवृत्पत्यमाना अवो धात विधृते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्मम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उपसः । मर्याय ।

मघोनीः । वीरऽवत् । पत्यमानाः । अवः । धातु । विधृते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे वउपसः वदाशुषे हविषां^४ दात्रे^५ वमर्याय वश्रवः कीर्तिं ववाजं वलम् वइषम् अन्नम्
वऊर्मं रसे च वहन्तीः वहन्त्यो युयं वमघोनीः धनवत्यः वपत्यमानाः गच्छन्त्यः वअद्य वविधृते
परिचरते मद्यं ववीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् वअवः अन्नम् । 'सिनम् अवः' इत्यन्ननामसु पाठात् ।
वरत्नं धनं च । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु पाठात् । वनि वधातु नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधृते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषं उपासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वः । विधृते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उपसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्म । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे वउपसः वइदा वहि इदानीमेव ववः युष्माकं विधृते परिचरते दातुं वरत्नं धनम् वअस्ति ।
वइदा हि इदानीमेव ववीराय प्रेरयितुं हविषां वदाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । वइदा हि
इदानीमेव विप्राय प्राज्ञाय वजरते स्तुवते^६ दातुं वो रत्नमस्ति । वयत् यस्मिन् विधे वउक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते वमावते मत्सदृशाय यजमानाय^७ तद्वत्^८ वनि ववहथ । वपुरा वचित्
पुराणि रत्नं मद्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-अदृश्यत । २. ख-क्ष-न-भ-श-बृहणस्य । ३. ख-क्ष-न-भ-यज्ञस्य ।
नास्ति । ४. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-हवीषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-क्ष-न-भ-स्तुवते नास्ति । ६. श-जनाय ।

इ॒दा हि तं उ॒पो अ॒द्रि॒सानो गो॒त्रा ग॒वाम॒ङ्गिर॒सो गृ॒णन्ति ।

व्य॑र्केण॑ वि॒भिदु॑र्ब्र॒ह्मणा च स॒त्या नृ॒णाम॑भ॒वदे॒वहृ॑तिः ॥ ५ ॥

इ॒दा । हि । ते । उपः । अ॒द्रि॒सानो इत्य॑द्रि॒सानो । गो॒त्रा । ग॒वाम् । अ॒ङ्गिर॒सः । गृ॒णन्ति ।
वि । अ॒र्केण॑ । वि॒मिदुः । ब्र॒ह्मणा । च । स॒त्या । नृ॒णाम् । अ॒भ॒वत् । दे॒वऽहृ॑तिः ॥ ५ ॥

हे ऽउपो? ऽअद्रिसानो आहतसानो ऽते तव प्रसादात् ऽइदा ऽहि सद्य एव ऽगवां ऽगोत्रा संघाम् ऽअङ्गिरसो ऽगृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरं— ' गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ' (ऋ. सं. २. २३. १८) इति । ऽअर्केण अर्चनीयेन ऽब्रह्मणा स्तोत्रेण ऽवि ऽविभिदुः तमसि विदारयन्ति च । ऽनृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां ऽदेवहृतिः देवविषया स्तुतिः ऽसत्या सत्यफला? ऽअभवत् ॥

उ॒च्छा दि॒वो दु॒हितः प्र॒त्न॒वन्नो॑ भ॒रद्वा॒ज॒वद्वि॒धते॑ म॒घोनि॑ ।

सु॒वीरं॑ र॒यि गृ॒णते॑ रि॒रि॒हिरु॒गाय॑म॒रिधे॑हि॒ श्रवो॑ नः ॥ ६ ॥

उ॒च्छ । दि॒वः । दु॒हित॑रिति । प्र॒त्न॒ऽवत् । नः । भ॒रद्वा॒ज॒ऽवत् । वि॒ध॒ते । म॒घो॒नि॒ ।
सु॒ऽवी॒रम् । र॒यिम् । गृ॒ण॒ते । रि॒रि॒हि॒ । उ॒रु॒ऽगा॒य॒म् । अ॒रि॒धे॒हि॒ । श्र॒वः । नः ॥ ६ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितः उपः ऽप्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव ऽनः अस्मदर्थम् ऽउच्छ तमसि वर्ज्य । हे ऽमघोनि ऽभरद्वाजवत् ऽविधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च ब्राह्मणं— ' प्राणो वै भरद्वाजवत् ' इति । ऽगृणते स्तुतिं कृर्वते महां ऽसुवीरं कल्याणपुत्र-पौत्रादियुक्तं ऽरयि धनं ऽरिरीहि देहि । किंच ऽनः अस्मभ्यम् ऽउरुगायं बहुभिर्गातव्यं ऽश्रवः अन्नम् ऽअरिधेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

' वपुर्नु तत् ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभं माहृतम् । तथा चानुक्रम्यते— ' वपुर्वेकादश माहृतम् ' इति । व्यूक्ये दशरात्रे षष्ठेऽहनि आभिमाहृत इदं सूक्तं माहृतनिविद्वानम् । सूत्रितं च— ' हविष्यान्तं वपुर्नु तत् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे पर्वणि माहृतसप्तकपालस्य ' प्र चित्रमर्कम् ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति नवानुयाजाः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिने माहृते पक्षौ ' प्र चित्रमर्कम् ' इत्येयं याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपु॑र्नु तच्चि॒क्रितु॑षे॒ चिद॑स्तु स॒मानं॑ ना॒म धे॒नु प॒र्य॒मानम् ।

म॒र्तेष्व॑न्य॒दोह॑से॒ पीपा॑र्य॒ स॒कृच्छ्र॑क॒रं दु॒दुहे॑ प्र॒श्नि॒रु॒धः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चि॒क्रि॒तु॒षे । चि॒त् । अ॒स्तु । स॒मा॒नम् । ना॒म । धे॒नु । प॒र्य॒मा॒नम् ।

म॒र्तेषु॑ । अ॒न्य॒त् । दो॒ह॒से॒ । पी॒पा॒र्य॒ । स॒कृ॒त् । शु॒क्रम् । दु॒दु॒हे॒ । प्र॒श्निः । ऊ॒धः ॥ १ ॥

ऽतत् प्रसिद्धं ऽसमानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम्— ' अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते ' (ऋ. सं. ५. ६०. ५) इति । ऽनाम स्थिराणामपि नामकं ऽधेनु

प्रीणयितुं पत्यमानं सर्वदा गच्छत् वपुः मरुतां रूपं^१ पचिकितुषे विदुषे^२ स्तोत्रे^३ नु क्षिप्रम्^४ अस्तु प्रादुर्भवत् । पचित् इति पूरकम् । किंच तद्रूपं मरुतेषु मर्त्यलोके^५ अन्यत् ओषधिवनस्तरयादिकं दोहसे कामान् दोहय^६ पीपाय आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात् पृथिः अन्तरिक्षं^७ स्रक्तुं स्वस्सरस्य वर्षासु^८ शुक्रं शुक्रवर्णम्^९ अधः उदकं^{१०} द्रुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्रिभिरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृग्नैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृग्नैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये^१ मरुतः^२ इधानाः^३ अग्नयो^४ न समिध्यमाना अग्नय इव^५ शोशुचन् दीप्यन्ते । यत्^६ ये मरुतः^७ द्विः^८ द्विगुणं^९ त्रिः^{१०} त्रिगुणं च ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ एषां मरुतां रथाः^{११} अरेणवः रेणुरहिताः^{१२} हिरण्ययासः^{१३} हिरण्ययालेकाराश्च भवन्ति । ते^{१४} मरुतः^{१५} नृग्नैः^{१६} धनैः^{१७} पौंस्यैभिः^{१८} बलैः^{१९} च^{२०} साकं^{२१} सार्धं^{२२} भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं—‘ये पृथतीभिर्ऋद्धिभिः’ (ऋ. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळहुवः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भर्य्यै ।

विदे हि माता महो मही पा सेत्पृथिः सुभ्वे^१ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहुवः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भर्य्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृथिः । सुभ्वे^२ गर्भम् । आ । आधात् ॥ ३ ॥

मीळहुवः सेक्तुः^१ रुद्रस्य^२ पुत्राः^३ ये मरुतः^४ सन्ति^५ दाधृविः^६ धरित्री पृथिः^७ अन्तरिक्षं^८ यांश्चो^९ नु यांश्च मरुतो नु^{१०} भर्य्यै^{११} अर्तुं क्षमा भवति । विदे^{१२} हि सर्वज्ञाता हि^{१३} महः^{१४} महतामेषां^{१५} माता^{१६} सा पृथिः^{१७} मही महती । किंच^{१८} सा^{१९} पृथिः^{२०} सुभ्वे^{२१} नृणां सम्यक्^{२२} भवनाय^{२३} गर्भम्^{२४} उदकम्^{२५} आधात्^{२६} आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वरन्तः सन्तोऽवृद्धानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवृद्धानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतः^१ जनुषः^२ जान् स्तोतृन् प्रति^३ अया^४ अयेन गमनसाधनेन^५ न ईषन्ते न गच्छन्ति । किं^६ तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । अन्तः^७ सन्तः^८ सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव^९ अवृद्धानि पापानि^{१०} पुनानाः^{११} शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-न-म-श-‘रूपं’ नास्ति । २. ख-घ-झ-त-न-म-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-म-श-तेऽमी ।

(दे. वा. ३. १६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं^१ दर्शितं भवति । क्षीप्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति^२ दृष्टव्यम् । यत् यदा धृष्टचयः दीप्त्यमाना मरुतः योजमनु स्तोतॄणां काममनु निः^३दुहे नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा यथिया दीप्त्या^४ अनु अनुगताः यत्नवम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः योक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा योक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

युक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासौ मुह्ना नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मुह्ना । नु । चित् । सुदानुः । अर्वा । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुसु येषु धर्षकं यमारुतं यनाम मरुसंज्ञकं शस्त्रम् यआ^१ यदधानाः उच्चारयन्तः ययाः उपगच्छन्तः स्तोतारः यमक्षु क्षिप्रं यदोहसे कामान् दोर्धुं क्षमा भवन्ति । न इति संग्रहार्थे । यये यस्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोत्रधनानामपहतारः यअयासः गन्तारो भवन्ति । यमुह्ना महश्वेन युक्ताश्च भवन्ति यउग्रान् तान् । कुह्नान् यसुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः यअव ययासन् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । न इति संग्रहार्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उमे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्ध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुसैनाः । उमे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुसुमेके ।

अर्ध । स्म । एषु । रोदसी । स्वशोचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

यते मरुतः यउग्राः यशवसा बलेन वेगेन^१ युक्ताः यधृष्णुषेणाः धर्षकसेनाः यसुमेके सुरूपे यउमे यरोदसी दद्यापृथिव्या^२ युजन्त योजयन्ति । वृष्टया पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । यअव यस्म अपि च यएषु^३ येषु मरुसु यरोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् यस्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते यअमवत्सु बलवत्सु तेषु यरोकः दीप्तिः वाक्को वा यन यआ यतस्थौ न तिष्ठति । न निःसारहेत्यर्थः ॥

अनेनो वी मरुतो यामौ अस्त्वनश्चक्षिद्यमजत्परथीः ।

अनवसो अनमीशु रजस्तुर्वि रोदसी पृथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामौ । अस्तु । अनश्च । चित् । यम् । अर्जति । अरथीः ।

अनवसः । अनमीशुः । रजः । तुर्वि । वि । रोदसी इति । पृथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे यमरुतः यवः युष्माकं संबन्धी ययामः रथः यअनेनः पापरहितं यथा भवति तथा यअस्तु प्रादुर्भवतु । किंच ययं यामम् यअरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः^१ । असारथिरपि स्तोता

१. ख-क्ष-न-म-प्राणिरूपेणा^० । २. ख-क्ष-म-नामाधि^० ; त-न-श-तामधि^० । ३. ख-क्ष-त-न-म-श-आ^० नास्ति । ४. ज्ञ-वेगेन वा । ५. ख-क्ष-त-न-म-श-येषु ; घ-ज्ञ-एषु ; य-तेषु । ६. ख-क्ष-त-न-म-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्चश्चित् अश्वरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनभीष्टः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तुः उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतॄणां कामान् साधयन् वरोदती द्यावापृथिव्यौ
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् ववि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वृता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वार्जसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वार्जसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुतः ववार्जसातौ संग्रामे वयम् अवथ रक्षथ अस्य जनस्य वर्ता प्रेरकः वन वस्ति ।
अस्य तरुता वनु हिंसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वअप्सु वा निमित्तभूतेषु वयम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वव्रजं गवां संघं वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मुखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे अग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुता गणाय वचित्रं दर्शनीयम् वअर्कम् अर्कं हविः । 'स्वाया अर्कः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्र
वभरध्वम् । स्वस्तहायभूताः^४ ऋत्विजस्व च सर्वे यूयं-प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुतः वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमुखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्वितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां जुद्धया प्रविभागात् य इति प्रत्ययमशः । यथा महाभाष्ये—'अथ शब्दवृत्तास्यनम् ।
केषां शब्दानाम्' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्यैव दिद्युत्तृपुच्यवसो जुहो^५ नाम्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा अर्जज्जन्मानो मरुतो अष्टृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीमन्तः । अध्वरस्यैव । दिद्युत् । तृपुच्यवसः । जुहो^५ । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । अर्जज्जन्मानः । मरुतः । अष्टृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्यैव यज्ञस्यैव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृपुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो^५ न रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपत्नान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूराः वअर्जज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअष्टृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-ज्ञ-त-न-म-श- 'सः' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्यः ज्ञ-त-न-म-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-ज्ञ-न-म-स्वस्तहायप्रभूताः ।

तं वृधन्तं मारुतं आजदष्टिं रुद्रस्य सूनं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । आजत्ऽकृष्टिम् । रुद्रस्य । सूनम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

१ तं प्रसिद्धं १ वृधन्तं वर्धमानं १ आजदष्टिं आजमानकृष्टिं १ रुद्रस्य १ सूनं पुत्रं १ मारुतं मरुद्गणं १ हवसा स्तोत्रेण १ आ १ विवासे परिचरामि । किंच १ दिवः स्तोतुः १ शुचयः निर्मलाः १ मनीषाः स्तुतयः १ उग्राः उदूर्णाः १ शर्धाय मारुताय बलाय । 'तृक्षः शर्धः' इति बलनामसु पाठात् । १ आपः आमुवन्तः १ गिरयो १ न मेघा इव । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । १ अस्पृधन् अस्पर्धन्तः ॥ ॥ ८ ॥

'विशेषां वः' इत्येकादशार्धं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते— 'विशेषां मैत्रावरुणम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ 'आ यातं मित्रावरुणा' इति पशुपुरोडासस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ यातं मित्रावरुणा सुशस्या नो मित्रावरुणा हव्यकुष्टिम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । व्यूक्ये दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रदशशब्दे 'प्र यद्वाम्' इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । तथा च सूत्रितं— 'प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

विशेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधयै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विशेषाम् । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधयै ।

सम् । या । रश्माऽर्हव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

१ विशेषां १ सतां मध्ये १ ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ १ वः वां १ गीर्भिः स्तुतिभिः १ वावृधयै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । १ या यौ १ द्वा द्वौ सहितौ १ असमा विपमौ । 'त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रः' (अ. सं. १. १५२. २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दक्षितम् । १ यमिष्टा यन्तृतमौ १ स्वैः आत्मीयै १ बाहुभिः १ रश्मेव रश्मिनेवास्वान् १ जनान् १ सं १ यमतुः संयच्छतः १ बाहुभिरिति बाहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्रां प्र स्तृणीति मनीषोप प्रिया नमसा बर्हिर्च्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावष्टृष्टं छर्दियद्वां वरूध्यै सुदानू ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीति । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अष्टृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूध्यम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥ २ ॥

१. व-क्षन्त-न-श-अस्पर्धन्ते; ज-य-स्पर्धन्ते । २. ख-विशेषां देवानाम् । ३. ख-क्षन्त-न-भ-श-संगच्छतः ।

हे मित्रावरुणौ वं युवां वमत् मम वृष्यं वमनीषा स्तुतिः वप्र वस्तुणीते प्रच्छादयति ।
 वप्रिया हे प्रियौ युवां वनमसा अग्नेन हविषा सह उप गच्छति च । युवयोः ववर्हिः यज्ञम्
 वअच्छ अभिगच्छति च । हे मित्रावरुणौ वनः अस्मभ्यम् वअष्टष्टम् अनभिभूतं वच्छदः
 गृहं वयन्तं प्रयच्छतम् । हे सुदान् शोभनदानौ वं युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं वयत् गृहं
 ववरूढ्यं शीतवातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।

सं यावमस्यो अपसेव जनाञ्छुधीयतश्चिद्वतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।

सम् । यौ । अमः । अमः । अपसा । अमः । जनान् । शुधिः । यतः । चित् । यतः । महित्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वसुवस्ति शोभनशंसनं वनमसा अग्नेन हविषा स्तोत्रेण वा वहूयमाना
 स्तुयमानौ वा वप्रिया विश्वस्य प्रियौ उप वआ यातम् उपागच्छतम् । यौ महित्वा महत्त्वेन
 युक्तौ युवां वशुधीयतः शुधिसन्तं यशो वात्मन इच्छतो जनान् वअमःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः ।
 'अपः अमः' इति कर्मनामसु पाठात् । वअपसेव कर्मणैव वसं वयतः संयच्छतः ॥

अश्वा न या वाजिनां पूतबन्धू ऋता यद्रभमदितिर्भरच्यै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मतीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिनां । पूतबन्धू इति पूतबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भरच्यै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मतीय । रिपवै । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

वया यौ वअश्वा वन अश्वाविष ववाजिना वाजिनौ बलिनौ वपूतबन्धू पूतस्तोत्रौ वऋता
 सत्यौ च । वयत् यौ वगर्भं गर्भभूतौ वअदितिः देवी वभरच्यै वभार । किंच वया यौ
 वजायमाना जायमानावेव वमहि महतः वमहान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ वमतां
 मत्स्यां वरिपवे हिंसकाय वघोरा घोरी घातकौ वनि वदीधः निदधारादितिः स्वीदरे ॥

विश्वे यद्रां महान्ता मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्रथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदध्वासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । महान्ता । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः । सजोषाः ।

परि । यत् । मूयः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदध्वासः । अमूराः ॥ ५ ॥

वविश्वे सर्वे वदेवासः देवाः वसजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः वयत् यौ वं युवां वमहान्ता
 महत्त्वेन वमन्दमानाः स्तुवन्तः वक्षत्रं बलम् वअदधुः धत्तवन्तः । किंच वयत् यौ युवाम्
 वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपरि वमूयः परिभवथः तयोर्युवयोः वअदध्वासः
 अहिंसिताः वअमूराः अमूराः वस्पशः रश्मयश्चरा वा वसन्ति ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यूह्येथे सानुमुपमादिव द्योः ।

दृक्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । द्यूहेथे इति । सानुम् । उपमात् । इव । द्योः ।

दृक्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । धाम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धास्येथे १हि । १द्योः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १द्यूहेथे दृढीकृतम् । १उपमादिव । उप-
मायते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृक्हः
युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघः १नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्यामुवानः १उत अपि च १विश्वदेवः सूर्यः
१भूमिं १द्यां दिवं च १आयोः मनुष्यस्य । 'दृक्हः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासिः' इत्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सन्न सभृतयः पूणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पूणध्या । आ । यत् । सन्न । सऽभृतयः । पूणन्ति ।

न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पर्यः । विश्वजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विप्रं प्राज्ञं यजमानम् । 'विप्रः विप्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पृणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतयः
सह भ्रियमाणा कृत्विजः १सन्न यज्ञसदनम् १आ १पृणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पयः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा १युवतयः नद्यः विशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुष्काश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्वया सदुमेदं सुमेधा आ यद्राँ सत्यो अरतिर्कृते भूत् ।

तद्राँ महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । कृते । भूत् ।

तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्वया वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य
प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदं शब्देन परासृज्यते । १यत् यदा १वां युवयोः १अरतिः
अभिगन्ता १कृते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १घृतान्नौ १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदान्फलक्षणं १वां युवयोः १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठये
चतुर्थी ॥ १अंहः पापं १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वीं मित्रावरुणा स्पृधन्प्रिया धाम युवर्धिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पृधन् । प्रिया । धाम । युवऽर्धिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ वं युवयोः^२ प्रिया प्रियाणि^३ धाम धामानि कर्माणि^४ युवर्धिता युवाभ्यां विहितानि^५ यत् ये^६ अयजन्तो जनाः^७ स्पृधन् स्पृधमानाः^८ प्र^९ मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः^{१०} ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण^{११} न युज्यन्ते । मर्ताः^{१२} मनुष्याश्च ओहसा^{१३} न युज्यन्ते । ये च अप्यः^{१४} । अपः कर्म । तद्वन्तः^{१५} अयज्ञसाचः न^{१६} यज्ञयुक्ताः^{१७} वृथाकर्माणि कुर्वन्त^{१८} इत्यर्थः^{१९} । ये च न पुत्राः^{२०} । वृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमिस्थनुपज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चित्रिविदो मन्नाः ।

आद्वीं ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिदेवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित्रि । निऽविदः । मन्नाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥ १० ॥

यत् यदा^१ कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । 'उञ्जिजः कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात् । ववाचं स्तुतिं^२ वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा^३ के^४ चित्रि बहुधाः^५ मन्नाः अग्न्यादीन् स्तुवन्तः^६ निविद्ः^७ शंसन्ति । आत् तथा सति^८ वं युवाभ्यां^९ सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं^{१०} ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन^{११} देवेभिः अन्यैर्देवैः सह^{१२} नकिः^{१३} यतथः न गच्छथः ॥

अवोरिस्था वीं छुर्दिषौ अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गार्वः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रेण वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छुर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गार्वः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रेण । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ अवोः अवतोः^२ वं युवयोः^३ अभिष्टौ अभिगमने^४ छुर्दिषः गृह्याय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे पठो । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु^५ युवोः युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम्^६ अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुरस्कृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति' (निरु. ६. ३) इति । इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा^७ गार्वः स्तुतयः^८ अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा^९ च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं^{१०} धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं^{११} वृषणं कामानां वर्णितारं सोमं^{१२} रणे रमणे यज्ञे^{१३} युनजन् यजमाना युज्युः ॥ १० ॥

१. ख-झ-त-भ-ये यजः; न-ये यज्ञाः; श-ये यजमानाः । २. ख-झ-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न । ३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः; झ-भ-कुर्वतीत्यर्थः । ४. ख-झ-न-भ- 'संबन्धि' नास्ति । ५. ख-झ-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुकम्प्यते—
 ‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपास्ये जगत्स्यौ’ इति । ‘प्र सन्नाजे, इन्द्रावरुणा सुतयो’ इत्येते जगत्स्यौ शिष्टा-
 खिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिर्लविकेष्वक्येषु तृतीयसवने होत्रकशखेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
 वरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
 तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
 सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबते बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्त्ये तृतीयसवने
 ‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शखयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
 मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तवर्हिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उद्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तवर्हिषः । यजध्वै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तत् ॥ १ ॥

‘महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ’ वां युवयोरर्थे । श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
 क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति’ (निरु. ६. १२) । यज्ञः सोमः । सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः । अद्य । अत्र
 समन्तात् । उद्यतः प्रवृत्तः । यः सोमः । मनुष्वत् मनोरिव । वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषः यजमानस्य
 इषे अर्वाद्यै । महे महते । सुम्नाय सुखाय च । यजध्वै यष्टुं वाम् । आववर्तत् आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मं ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणां । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनां । मंहिष्ठा । तुविशुष्मां । ऋतेन । वृत्रतुरां । सर्वसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । ता तौ प्रसिद्धौ युवां । श्रेष्ठा श्रेष्ठौ । देवताता देवतातौ यज्ञे । ‘दृष्टिः देवताता’
 इति यज्ञनामसु पाठात् । तुजा धनानां प्रेरकौ । हि । भूतं भवतम् । किंच । एता तौ । हि । युवां
 । शूराणां मध्ये । शर्विष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम् । किंच । मघोनां । दानवतां । मंहिष्ठा दातृत्वमौ
 । तुविशुष्मा बहुबलौ । ऋतेन सत्येन । वृत्रतुरा शत्रूणां हिसकौ । सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुन्नेभिरिन्द्रावरुणा चक्राना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषत्पन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुन्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चक्राना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषत्पि । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

२. ख-अन-भ-मघोनां देवानाम् ।

हे भरद्वाज वनमस्येभिः स्तुत्यैः पशुपैः बलैः । 'शूपस्' इति बलनामसु पाठात् । पशुभ्यः सुलैश्च सर्वैः पचकानां स्तुतौ ॥ कायतिः वाक्चकर्ता । तस्य लिटः कानचि रूपमिदम् ॥ यता ताविन्द्रा-
वरुणौ पशुमीहि स्तुहि । अन्यः तयोरन्य इन्द्रः पशुं वृत्रनामकमसुरं पचजेण हन्ति । अन्यः
वरुणः पवित्रः प्राज्ञः पशुजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुं शक्यतां बलेन सिपक्तिं संगच्छते ॥

आश्च यन्नरश्च वानृधन्तु विश्वे देवासो नरां स्वर्गूर्ताः ।

भ्रैम्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

प्राः । च । यत् । नरः । च । वृध्वन्त । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वर्गूर्ताः ।

प्र । पुभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽवा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

नरां चृणां मनुष्याणां मध्ये प्राश्च स्त्रियश्च । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निर. ३. २१) इति यास्कवचनात् । नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देश्यश्च देवाश्च देवास इति निदेशः पुंवन्निर्देशः ॥ स्वर्गूर्ताः स्वयमुद्यताः यत् यदा वृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ महित्वा महस्वयुक्तौ पुभ्यः स्तोतृभ्यः प्र भूतं प्रभवतम् । हे द्यौः पृथिवि पच उभे उर्वीं विस्तीर्णं पुत्रभेभ्यः प्र भूतमित्यनुपङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्वर्वां क्रुतावेन्द्रा यो वी वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्तरैर्दास्वान्वंसद्रयि रयिवर्तश्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुदानुः । स्वर्वान् । क्रुताऽर्वा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विपः । तरेत् । दास्वान् । वर्तत् । रयिम् । रयिऽवर्तः । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रा इन्द्रौ वरुणा हे वरुणौ ॥ हृतेरतयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वच्छान्दसः ॥ वां युवाभ्यां यः यजमानः धमन् आत्मनैव दाशति हवींषि ददाति पस इत् स एव सुदानुः शोभनदानो भवति । स्ववान् धनवांश्च क्रुतावा यजवांश्च भवति । किंच सः वास्वान् दानवान् द्विपः द्वेष्टुः इषा अग्नेन जयलब्धेन सह तरेत् प्राप्येत । अपि च रयि धनं रयिवर्तः धनवतः जनान् पुत्रान् च वंसत् संभजेत्^२ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्चध्वराय देवा रयि धृत्यो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भुनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽअध्वराय । देवा । रयिम् । धृत्यः । वनुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भुनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

पदेवा देवौ स्तुयमानौ हे इन्द्रावरुणौ युवं युवां दाश्चध्वराय दत्तहविष्काय वसुमन्तं धनानुबन्धिन् पुरुक्षुं बहुजं पूर्णयशस्कं वा यं यादशं रयि धनं धृत्यः प्रयच्छथः । यः अपि च वनुषां हिसकानाम् अशस्तीः अकीर्तिः । दाशुकृतान्मयशशांसीत्यर्थः । प्र भुनक्ति प्रजति पसः तादृशो रयिः अस्मे अस्मासु स्यात् भूयात् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-झ-भ-संभजते; न-श-संभजेत ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ध्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो घुम्ना तिरिते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सु॒त्रात्रः । देव॒गोपाः । सू॒रिभ्यः । इन्द्रावरुणा । रयिः । स्यात् ।

येषां । शुष्मः । पृत॑नासु । सा॒ह्वान् । प्र । स॒द्यः । घु॒म्ना । ति॒रिते । ततु॑रिः ॥ ७ ॥

उत अपि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वसूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः वनः अस्मभ्यं वसुत्रात्रः सुरक्षः देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविधः । वरयिः धनं वस्यात् भूयात् । किंच येषाम् अस्माकं वशुष्मः बलं वपृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता वततुरिः हिंसकश्च सन् वघुम्ना यशांसि वसद्यः एव वप्र वतिरिते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नूः । इन्द्रावरुणा । गृणा॑ना । पृ॒ङ्क्तम् । रयि॑म् । सौ॒श्रव॑साय । दे॒वा ।

इ॒त्था । गृ॒णन्तोः । म॒हि॒नस्य॑ । श॒र्धोऽ॒पो । न । ना॒वा । दु॒रि॒ता । तरे॑म ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वगृणाना स्तूयमानौ युवां वनः अस्मभ्यं वसौश्रवसाय । सुश्रवतो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय वरयि धनं वनु क्षिप्रं वपृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच वदेवा हे देवौ महिनस्य महतोर्वयोः वशर्धः बलम् इत्था इत्थं वगृणन्तः शुच्यन्तो वयं वदुरिता दुरितानि वनावा वअपो वन उदकानीव तरेम ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्चं देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिप्रतः कृत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सम॒द्रा॒जे । बृ॒हते॑ । म॒न्म । नु । प्रि॒यम् । अ॒र्चं । दे॒वाय॑ । वरु॑णाय । सम॒प्रथः॑ ।

अ॒यम् । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हि॒ना । म॒हि॒प्रतः॑ । कृ॒त्वा । वि॒भा॒त्य॒जरो॑ । न । शो॒चि॒षा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः वसम्राजे आज्या राज्ञां शासकाय वृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय वप्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्कः—‘सप्रथाः सर्वतः पृथुः’ (निरु. ९. ७) इति । वमन्म स्तोत्रं वनु अद्य वप्र अर्चं प्रोच्चारय । वअयं वयः योऽयं वरुणः वमहिना महिना युक्तः वमहिप्रतः महाकर्मा वकृत्वा प्रज्ञया च युक्तः वअजरो वन जराहितश्च उर्वी विस्तीर्णे यावापृथिव्यौ वशोचिषा दीप्त्या वविभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मयं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसंरुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सु॒त॒पौ । इ॒मम् । सु॒तम् । सो॒मम् । पि॒ब॒तम् । म॒यम् । धृ॒त॒व्र॒ता ।

यु॒वोः । रथः॑ । अध्व॑रम् । दे॒व॒वी॒तये॑ । प्र॒ति । स्व॒सं॒रु॒प । उ॒प । या॒ति । पी॒तये॑ ॥ १० ॥

१. ख-भ-सौश्रवसाय; झ-न-सुयशस्वाय; श-सुयशस्वाय । २. ख-झ-न-भ-महिप्रतो महाप्रतः ।

वृन्दावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वसुतयो सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां वस्यं मदकरं वसुतम्
अभिषुतम् वृद्धं वसोमं पिबतम् । किंच वृत्तव्रता हे वृत्तकर्माणौ वयुवोः युवयोः वरयः वध्वतरम्
उद्दिश्य वदेववीतये देवानां पानार्थं वपीतये युवयोरपि सोमपानार्थं वस्वसरं मार्गं वप्रति वउप वयाति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बहिर्षि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वामम् । अन्धः । परिषिक्तम् । अस्मे इति ।

आसद्य । अस्मिन् । बहिर्षि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

वृन्दावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां वमधुमत्तमस्य अतिशयेन
मधुमन्तं रसवन्तं वृष्णः वर्षितारं सोमस्य सोमम् वा वृषेथाम् अक्षीतम् । तथा च शतपथ-
ब्राह्मणं—‘ यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमक्षीतयेवैतदाह ’ (श. भा. २. ४. २. २०) इति ।
वां युवयोरर्थे वृद्धम् अन्धः सोमरूपमन्नम् अस्मे अस्माभिः परिषिक्तं पात्रेण । अतः आसद्य
उपविश्य वस्मिन् बहिर्षि यज्ञे मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

‘ सं वां कर्मणा ’ इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—
‘ सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् ’ इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽष्टावाकशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूच्यते हि—‘ सं
वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-
सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते ‘ सं वाम् ’ इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—
‘ ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदैवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७)
इति । सोमातिरेके मध्यंदिनसवने ‘ या विश्वात्साम् ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ या
विश्वासां जनितासां मतीनामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽष्टा-
वाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू मदपती ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तदाहृतम् । तृतीयसवनेऽष्टावाकस्य ‘ इन्द्रा-
विष्णू पिबतम् ’ इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्थेमं स्तोममर्हते
जातवेदसे ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पृथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पृथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे वृन्दाविष्णू वं युवां कर्मणा स्तोत्रेण इषा हविषा च वसं हिनोमि सम्यक्
प्रेरयामि । अपसः कर्मणः अस्य उक्त्यस्य पारे समाप्तौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । किंच
अरिष्टैः अनुपद्रवैः पृथिभिः मार्गैः नः अस्मान् पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां वृद्धविणं धनं
वधत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनितां मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनितां । मतीनाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशां । सोमधानां ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

१ या यौ प्रसिद्धौ १ इन्द्राविष्णू १ विश्वासां सर्वासां १ मतीनां स्तुतीनां १ जनितारा जनिता ॥
'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः वृत्ति इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात्
धातोरेव वृत्ति 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ १ कलशा कलशौ १ सोमधाना
सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू १ वामं युवां १ शस्यमानाः
उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः १ गिरः वाचः १ प्र १ अवन्तु प्राप्तुवन्तु । १ अकैः स्तोमभिः १ गीयमानासः
गीयमानाः १ स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च १ प्र अवन्तु प्राप्तुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातुं द्रविणो दधाना ।

सं वामजन्त्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अजन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ मदानां सोमानां १ मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः १
अनुवादः । १ द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
निष्पन्नं पदम् ॥ १ दधाना दधानौ युवां १ सोमम् अग्निं १ आ १ यातम् । १ मतीनां स्तोत्राणां
१ स्तोमासः स्तोत्राणि १ उक्थैः शस्त्रैः सार्धं १ शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः १ वामं युवाम् १ अक्तुभिः
तेजोभिः १ सम् अजन्तु १ समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्थः ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादौ वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरौ मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिः सहः । इन्द्राविष्णू इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथां । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ वामं युवाम् १ अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः
१ सधमादः सह माधन्यः १ अश्वासः अश्वाः १ आ १ वहन्तु । १ मतीनां स्तोत्राणां १ विश्वा विश्वानि
सर्वाणि १ हवना हवनानि स्तोत्राणि १ जुषेथां सेवेयाम् । तदर्थं १ मे मदीयानि १ ब्रह्माणि
स्तोत्राणि १ गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च १ उप १ शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णु तत्पुनयाय्यं वां सोमस्य मदं उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽग्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु इति । तत् । पुनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदं । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अग्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णु वृषां युवयोः तत् कर्म पुनयाय्यं स्तुव्यम् । किं तत् कर्मैतत् आह । सोमस्य मदे सति यत् उरु विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि पकार्यत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च अन्तरिक्षं वरीयः उरुतरम् अकृणुतम् अकुरुतम् । यद्यपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कः । वनः अस्माकं जीवसे जीवनाय अप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णु हविषा वावृधानाग्राद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु इति । हविषा । वावृधाना । अग्रेऽग्राद्धाना । नमसा । रातहव्या ।

घृतासुती इति घृतं आसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृताद्यौ इन्द्राविष्णु युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्धाना सोमाग्रस्य श्रुकस्य अक्षारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहव्येकौ यजमानैः अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । किंच युवां समुद्रः उदधिरिव स्थः भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णु पिबतु मध्वो अस्य सोमस्य दक्षा जठरं पूणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्तुप ब्रह्माणि शृणुतुं हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णु इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दक्षा । जठरम् । पूणेत्याम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अगमन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हव मे ॥ ७ ॥

पूणा हे दर्शन्यौ इन्द्राविष्णु युवां मध्वो अस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबतम् । किंच जठरम् उदरं पूणेत्यां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णु वृषां युवां मदिराणि मदकराणि अन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि आ अगमन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवं मदीयमाह्वानं च उप शृणुतम् ॥

१. ख-घ-श-न-भ-श- 'विचक्रमाथे' नास्ति । २. ख-घ-श-न-भ-सोमस्य । ३. ख-श-न-भ-श- 'मध्वो...युवां' नास्ति; घ-मध्वः मधुरस्य मधुरस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पूणेत्यां पूरयेथाम् । वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पूणेत्यां पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णु वां युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनौः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।

त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णु उभा उभौ युवां विजिग्यथुः शशूनजैष्टम् । न परा विजयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोः एनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न परा विजिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च स्वं च युवां यत् यद्वस्तु प्रति अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रम् अमितं च वि तत् ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुस्त्रिष्टयावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन परा-जिग्ये इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितिन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म जिस्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथैत्यसुरा उचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाल्लोकान्विक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्र-मितिमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्’ (ऐ. ब्रा. ६. १५) इति । अथवा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा चैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति षट्चं नवमं सूक्तं अथवाजस्यार्पं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती यद् द्यावापृथिवीयं^१ जागतम् ’ इति । आभिष्टुतिके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-राक्ष आद्यस्तुचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिश्चयेन्द्र ऋभुभि-वाञ्जजिरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवराक्ष एष तुचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५) । आभिष्टुतिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवराक्षे ‘ घृतेन द्यावापृथिवी ’ इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियौर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतवती । भुवनानाम् । अभिश्चियां ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति मधुदुधे । सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा ।

विष्कभिते इति विष्कभिते । अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १ ॥

१ छावापृथिवी छावापृथिव्यौ १ घृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । ' वनं घृतम् ' इत्युदक-
नामसु पाठात् । भवत इति शेषः । १ भुवनानां भूतानाम् १ अभिधिया अभिश्रयणीये^१ भवत इति
सर्वत्रालुसंधेयम् । १ उर्वी विस्तीर्णे १ पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च १ मधुदुवे मधुन उदकस्य
१ दोग्ध्यौ १ सुपेक्षासु सुखे १ वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य १ धर्मणा धारणेन १ विक्रमस्ति प्रथमधारिते
१ अजरे नित्ये १ भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये^२ वा भवतः^३ । अत्र साक्षात् छावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गात्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असंश्रन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असंश्रन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पर्यस्वती इति ।

घृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचित्रते इति शुचिऽत्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुऽहितम् ॥ २ ॥

१ असंश्रन्ती असंज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा १ भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्यु-
द्धूतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्^४ । १ पर्यस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्कः - ' असंज्य-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निह. ५.२) इति । १ शुचित्रते शुचिक्रिये
छावापृथिव्यौ १ सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय १ घृतं सत्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं १ दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । १ रोदसी हे छावापृथिव्यौ १ अस्य १ भुवनस्य भूतजातस्य १ राजन्ती ईशाने युवाम् १ अस्मे
अस्मासु १ रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं १ सिञ्चतम् । १ यत् रेतः १ मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे कर्मणाय रोदसी मर्तौ ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । कर्मणाय । रोदसी इति । मर्तैः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरूपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

१ धिषणे षष्ठे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे १ रोदसी १ वामं युवान्यां १ यः १ मर्तैः मर्त्यैः
१ ऋजवे १ कर्मणाय युवयोः सुखगमनाय १ ददाश हवींषि ददाति १ सः मर्त्यैः १ साधति^५ कामान्
साधयति । किंच १ प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः १ प्र १ जायते प्रवृद्धो भवति । १ धर्मणः कर्मणः
१ परि उपरि १ युवोः युवयोः १ सिक्ता सिक्तानि रेषांसि १ विषुरूपाणि नानावर्णानि १ सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

१. ख-घ-झ-न-म-वा-अभिध्रयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-झ-न-
म-बहुधारम् ; य-बहुधारं त्वम् । ५. ख-झ-न-म- स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवृष्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्रमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभीवृते इत्यभिघृते । घृतश्रिया । घृतपृचा । घृतवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृवृष्ये । पुरोहिते इति पुरः इति ।

ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्रम् । इष्टये ॥ ४ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २ घृतेन उदकेन ३ अभीवृते आवृते ४ भवतः । ५ घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च ६ घृतपृचा घृतसंपृक्ते च ७ घृतावृधा ८ घृतं वर्धयन्त्यौ च ९ उर्वी विस्तीर्णे १० पृथ्वी प्रथिते च भवतः । ११ होतृवृष्ये १२ यज्ञे १३ पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । १४ विप्राः प्राज्ञाः १५ स्तोतारः १६ ते १७ इत् द्यावापृथिव्यावेव १८ इष्टये यज्ञाय । 'होत्रा इष्टिः' इति यज्ञनामसु पाठात् । १९ सुम्रं सुखम् २० ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुघे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।

मधुश्रुतां । मधुदुघे इति मधुदुघे । मधुव्रते इति मधुव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।

महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

१ मधुश्रुता उदकस्य क्षारविध्यौ २ मधुदुघे उदकदोषग्र्यौ ३ मधुव्रते उदकार्यकर्मणौ ४ देवता देवताभ्युते ५ अस्मे अस्मासु ६ यज्ञं ७ द्रविणं धनं ८ च ९ महि महत् १० श्रवः यशः ११ वाजम् अश्वं १२ सुवीर्यं सुवीरत्वं च १३ दधाने ददत्यौ १४ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १५ नः अस्मान् १६ मधु मधुना १७ तृतीयैः कवचनस्य लङ् १८ मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंसुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वविदा । सुदंससा ।

संरराणे इति समरराणे । रोदसी इति । विश्वशंसुवा ।

सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अपवृते । २. ख-झ-त-न-भ-श-घृतवृधा । ३. झ-होतृवृष्ये होतृभिर्वरणीये । ४. ख-झ-न-भ-प्राज्ञाः ।

‘पिता वर्षस्य’^१ सेकृत्वेन पितृभूता^२ षोडश^३ माता धारकत्वेन मातृभूता^४ षड्विधौ^५ च उभे
 षनः अस्मभ्यम्^६ उज्जम् अन्नं^७ पिन्वतां^८ यच्छताम् । किंच^९ विश्वविदा^{१०} विश्वं^{११} जानन्वीं^{१२} विश्वस्य
 वेदयिष्यौ^{१३} वा^{१४} सुदंसता^{१५} सुकर्माणौ^{१६} संरराणे^{१७} परस्परपकारार्थोपकारकभावेन सह रममाणे^{१८} विश्वशंभुवा^{१९}
 सर्वस्य भावयिष्यौ^{२०} षरोदसी^{२१} द्यावापृथिव्यौ^{२२} षरमे^{२३} अस्मासु^{२४} षमि^{२५} संभजनीयं^{२६} पुत्रादिकं^{२७} षनाजं^{२८} वलं^{२९}
 षरयि^{३०} धनं^{३१} च^{३२} षसिन्वतां^{३३} संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इति षडुचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो
 जगत्स्यनुत्पत्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु ष्य सावित्रं त्रिष्टुभन्तम्’^१ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विधिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यरतृचः सावित्रसूक्तस्थान आद्यपनीयः ।
 सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । बृहस्पतिसवेपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एव तृचः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता
 हिरण्ययेत्सन्निष्ठेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । द्युदहे षड्मेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘उदु ष्य देवः सविता
 दमूनाः’ इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘वाममथ’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘वाममथ सवितर्धामसु श्वः पूषन्तव मते वयम्’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुकर्तुः ।

धृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मुखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुऽकर्तुः ।
 धृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मुखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

‘देवः शोतमानः’^१ सुकर्तुः सुकर्मा^२ षस्यः स प्रसिद्धः^३ षसविता^४ षहिरण्यया^५ षहिरण्यया^६ आत्मीयौ^७
 षबाहू^८ षसर्वनाय^९ सुवनाय^{१०} दानाय^{११} वा^{१२} षउत्^{१३} षअयंस्तु^{१४} उद्यच्छति । किंच^{१५} षमुखः^{१६} संश्रयः^{१७} षयुवा^{१८}
 निख्यतरुणः^{१९} षसुवक्षः^{२०} सुप्रज्ञः^{२१} षरजसः^{२२} लोकयोदेकस्य^{२३} वा^{२४} षविधर्मणि^{२५} विधारेण^{२६} स्थितः^{२७} षधृतेन^{२८} उदकेन^{२९}
 पूर्णौ^{३०} स्वौ^{३१} पाणी^{३२} षअभि^{३३} षप्रुष्णुते^{३४} अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सर्वामनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सर्वामनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥ २ ॥

तस्य^१ षदेवस्य^२ षसवितुः^३ प्रेरकस्य^४ षसर्वामनि^५ प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः—‘सर्वामनि
 प्रसवे’ (निरु. ६. ७) इति । षश्रेष्ठे^६ अतिशयेन^७ प्रशस्ते^८ षवसुनः^९ धनस्य^{१०} षदावने^{११} दाने^{१२} षच
 षस्याम^{१३} समर्था^{१४} भूयास्म । षयः^{१५} त्वं^{१६} षविश्वस्य^{१७} सर्वस्य^{१८} षद्विपदः^{१९} षनिवेशने^{२०} स्थितौ^{२१} षप्रसवे^{२२} षच स्वतन्त्रः^{२३}
 षअसि । षयः^{२४} त्वं^{२५} षभूमनः^{२६} भूरेः^{२७} षचतुष्पदः^{२८} निवेशने^{२९} प्रसवे^{३०} च स्वतन्त्रोऽसि ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-श-वर्षकस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘विश्वशंभुवा...भावयिष्यौ’ नास्ति । ३. ख-श-
 न-भ-श-त्रिष्टुभन्तमिति ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्घृष्टं शिवेभिर्द्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अधशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सुवितरिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ।
हिरण्यजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अधशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदब्धेभिः अहिंसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ' गयः कृदश्रः ' इति गृहनामसु ' स्त्रीर्हं गयः ' इति
धननामसु पाठात् । ऽअद्य ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्कः— ' हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २. १०) इति ।
ऽसुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष अस्मान् पालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअधशंसः
अनर्थमाशंसमानः^१ शत्रुः^२ मार्किः ऽईशत मेशत ॥

उदु प्य देवः संविता दम्नान् हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सुविता । दम्नान् । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषम् । अस्थात् ।
अयः सहुतुः । यजतः । मन्द्रजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

देवः द्योतमानः ऽदम्नान् दमनान् दानमना वा । तथा च यास्कः— ' दम्नान् दमनान् वा
दानमना^३ वा^४ दान्तमना वा ' (निरु. ४. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिः ऽअयोहनुः
हिरण्ययधनुः । ' स्वमम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽयजतः यष्ट्यः ऽमन्द्रजिह्वः
मोदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोषं प्रतिदोषं रात्रेः अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुषे यजमानाय मह्यं ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं वननीयं संभजनीयमक्षम् । ' वामं
वननीयम् ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयां उपवक्तेव बाहू हिरण्ययां सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पुतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽर्ध्व । बाहू इति । हिरण्ययां । सविता । सुप्रतीका ।
दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पुतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

ऽसविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्ययां ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
ऽबाहू ऽउत् ऽअयान् उधच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
ऽरोहांसि उच्छ्रितप्रवेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपुतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत् रमयति च ॥

१. ख-क्ष-रक्षणेस्मान्; घ-अस्मान् रक्ष; न-भ-रक्षणेन; श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अधमा^३;
क्ष-न-अर्थमा^४ । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-क्ष-न-भ- ' दानमना वा ' नास्ति ।

वाममद्य संवितवामसु श्वो दिवेदिवे वाममुस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया धिया वामभार्जः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया । धिया । वामऽभार्जः । स्याम ॥ ६ ॥

हे सवितः । अस्मभ्यं वामं धनम् । अद्य सावीः सुव । श्वः च वामं धनं प्रसुव । किं बहुवत्या । दिवेदिवे प्रतिदिनं वामं धनं प्रसुव । हे देव । हि यस्मात् । क्षयस्य निवासभूतस्य । भूरैः प्रभूतस्य । वामस्य दातासि अतो वयम् । अया अनया । धिया स्तुत्या । वामभार्जः धनवन्तः । स्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च- ‘ इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्वा महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रयुः ।

युवं सूर्यं विविदथुयुवं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महिऽत्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रयुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वं । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ । वामं युवयोः । तत् । महित्वं महत्त्वं । महि महत् । किं तद्विलय आह । युवं युवां । महानि महानि । प्रथमानि प्रथमानि । मुख्यानि वा भूतानि । ‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति ’ (निर. २.२२) इति यागकः । चक्रयुः अकार्षम् । किंच युवं युवां । सूर्यं विविदथुः अलम्भयतं च जनान् । युवं युवां । स्वः उदकं च विविदथुः । हेम स्वः । इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि । तमांसि निदश्च निम्बितूनसुराश्च । अहतम् अहिस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उपासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप धां स्कम्भयुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उपसम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । धाम् । स्कम्भयुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ । उपसं वासयथः विवासयथः । उपसं व्युच्छन्ति कारयथ इत्यर्थः । किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सह । उत् । नयथः । अपि च धां

१. ख-श-त-न-भे-य-श-किंच बहुवत्या; घ-किंच । २. ख-घ-श-न-भ-श-‘धने’ नास्ति । ३. ख-श-त-न-भ-श-प्रथमानि । ४. श-न-श-प्रथमो ।

दिवं ^१स्कम्भनेन स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण^२ मध्ये स्थापितेन ^३उप ^४स्कम्भधुः अस्तम्भयतम्^५ ।
^६मातरं विश्वस्य मातृभूतां ^७पृथिवीं ^८वि ^९अप्रथतं व्यप्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावर्हिषः परिष्ठां ह्यथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणीस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अर्हिम् । अपः । परिऽस्याम् । ह्यथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।
 प्र । अणीसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरूणि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्रासोमौ ^२अर्हिं जगत आहन्तारम् ^३अपः मेवस्थान्युदकानि ^४परिष्ठां परिवृत्त्य स्थितं
^५वृत्रम् असुरं ^६ह्यथः हतम् । तदानीं ^७द्यौः ^८वां युवाम् ^९अनु ^{१०}अमन्यत । किंच ^{११}नदीनाम्
^{१२}अणीसि उदकानि ^{१३}प्र ^{१४}ऐरयतम् । ^{१५}पुरूणि बहुनि । 'तुवि पुरु' इति बहुनामसु पाठात् ।
^{१६}समुद्राणि उदकस्थानानि ^{१७}आ ^{१८}पप्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव
 समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—'समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
 समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति' वा^१ (निरु. २.१०) इति ॥

इन्द्रासोमा पक्वमास्वन्तर्निं गवामिर्धधुर्वक्षणासु ।

जगृमथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधुः । वक्षणासु ।

जगृमथुः । अर्नपिनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

^१इन्द्रासोमा हे ^२इन्द्रासोमौ ^३आमासु अपक्वासु ^४गवां ^५वक्षणासु ऊधःसु ^६अन्तः मध्ये ^७पक्वं
 पयः ^८नि ^९दधुः । किंच ^{१०}चित्रासु नानावर्णासु ^{११}आसु ^{१२}जगतीषु गोषु । 'इळा जगती'
 इति गोनामसु पाठात् । ^{१३}अन्तः मध्ये ^{१४}अर्नपिनद्धं केना^{१५}रुशत्^{१६} । ^{१७}इत्^{१८} दधुर्वर्णं पयः ^{१९}जगृमथुः ।
 यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवतादिरर्थः । ^{२०}इत् इति पूरणः ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।

युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

^१इन्द्रासोमा हे ^२इन्द्रासोमौ ^३युवं युवां ^४तरुत्रं तारकम् ^५अपत्यसाचं संतानयुक्तं ^६श्रुत्यं
 श्रवणीयं^७ रर्यं धनम् ^८अङ्गं क्षिप्रं ^९रराथे अस्मभ्यं अर्थः । किंच ^{१०}उग्रा हे उदूर्णाचिन्द्रासोमौ ^{११}युवं
 युवां ^{१२}नर्यं नृभ्यो हितं ^{१३}पृतनासहं शत्रुसैन्याभिमायुक्तं^{१४} ^{१५}शुष्मं बलं ^{१६}चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः ।
 'कृष्टयः चर्षणयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । ^{१७}सं ^{१८}विव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ११६ ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-स्तम्भनेन हेतुना^१; य-स्कम्भनहेतुना^२ । २. य-अस्कम्भयतम् ।

३. ख-झ-न-भ-श-समुत्तति । ४. ख-झ-न-भ-श-श्रयणीयम् । ५. ख-झ-त-न-भ-श-'शत्रुसैन्याभि-
 मायुक्तं' नास्ति ।

‘ओ अद्रिभिन्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘ओ अद्रिभिन् तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आग्निपुत्रिकेवृक्थ्येषु तृतीयसप्तने ब्राह्मणाच्छेदसिद्धौ स्तोमाति-
शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पतिः समजयद्रसूनीति’ — ‘स्वामीकृते अजिरं वृक्षाय’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

यो अद्रिभिन्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हेज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिन् । प्रथमऽजाः । ऋतुऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हेज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यः । बृहस्पतिः । अद्रिभिन् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेता मेघानां विदारको वा ।
‘अद्रिः प्रावः’ इति मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः । ऋतावा
सत्यवान् उदकवान् वा । आङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशागता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
हविष्मान् यज्ञभागवान् । द्विबर्हेज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः । प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने
वर्तमानः । नः अस्माकं । पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः । वृषभः वर्षकः सन् । रोदसी
द्यावापृथिव्यौ । आ रोरवीति अभिगच्छति ॥

जनाय चिद् ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयच्छत्रूरमित्रान्पुत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरोः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पुत्सु । साहन् ॥ २ ॥

अपि च यः । बृहस्पतिः । देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय । ईवते उपगच्छते स्तोत्रे । जनाय
। लोकं स्थानं । चकार करोति । चित् इति पूरणः । सः । वृत्राणि आवरकाणि तमसि । घ्नन्
निवारयन् । पुत्सु युद्धेषु । शत्रून् । जयन् । अमित्रान् । सहन् अभिभवन् । पुरः आसुरीः पुरीः । वि
। दर्दरीति शृङ्गं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्रसूनि मूहो ब्रजान् गोमंतो देव एषः ।

अपः सिषासुन्स्वर्प्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमकैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम । अजयत् । वसूनि । मूहः । ब्रजान् । गोमंतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अप्रतिऽहतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अकैः ॥ ३ ॥

यदेव द्योतमानः । एषः प्रसिद्धः । बृहस्पतिः । वसूनि पणीनामसुराणां वलस्य वा धनानि
। मूहः महतः । गोमंतः गोसहितान् । ब्रजान् च । समजयत् । तथा च निगमौ—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जमार' (ऋ. सं. १०. ६८. ९) इति, 'दूरमित् पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्कतेन । वृहस्पतियां अविन्दधिगुल्हाः सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्राः' (ऋ. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच $\sqrt{\text{वृहस्पतिः}}$ $\sqrt{\text{अप्रतीतः}}$ केनाप्यप्रतिगतः $\sqrt{\text{सिषासन् संभक्तुकामः}}$ $\sqrt{\text{स्वः}}$ स्वर्गस्य $\sqrt{\text{अभिन्नम् असुरम्}}$ $\sqrt{\text{अकंः}}$ अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः $\sqrt{\text{हन्ति}}$ । 'अको मन्त्रो भवति यदेवेनाचन्ति' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ १७ ॥

'सोमारुद्रा' इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'सोमारुद्रा चतुर्कं सोमारौद्रम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयैथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमभ्रवन्तु ।

दधेदमे सुत रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अभ्रवन्तु ।

दधेऽदमे । सुत । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

$\sqrt{\text{सोमारुद्रा}}$ हे सोमारुद्रौ $\sqrt{\text{असुर्यम्}}$ असुरसेवन्नि बलमस्मासु $\sqrt{\text{धारयेथाम्}}$ । किंच $\sqrt{\text{दधेदमे}}$ सर्वेष्वस्मद्देवेषु $\sqrt{\text{इष्टयः}}$ यज्ञाः $\sqrt{\text{वां युवां}}$ $\sqrt{\text{अरम्}}$ अलं पर्याप्तं $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{अभ्रवन्तु}}$ प्रकर्षेण व्यासृजन्तु । अपि च युवां $\sqrt{\text{सुत}}$ $\sqrt{\text{रत्ना}}$ रत्नानि $\sqrt{\text{दधाना}}$ धारयन्तौ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{शं}}$ सुखकरौ सुखरूपौ वा $\sqrt{\text{भूतं}}$ भवतम् । $\sqrt{\text{द्विपदे}}$ अस्मदीयाय पुत्रादये $\sqrt{\text{चतुष्पदे}}$ पश्चादये च $\sqrt{\text{वां}}$ भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि वृहत् विषूचीममीवा या नो गर्गमाविवेश ।

आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहत् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गर्गम् । आविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

$\sqrt{\text{सोमारुद्रा}}$ हे सोमारुद्रौ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{गर्गं}}$ गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा $\sqrt{\text{या}}$ $\sqrt{\text{अमीवा}}$ यो रोगः $\sqrt{\text{आविवेश}}$ तां $\sqrt{\text{विषूचीं}}$ विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां $\sqrt{\text{वि}}$ $\sqrt{\text{वृहत्}}$ वियोजयतम् । अपि च $\sqrt{\text{निर्ऋतिम्}}$ अलक्ष्मीं $\sqrt{\text{पराचैः}}$ पराग्यथा भवति तथा $\sqrt{\text{आरे}}$ दूरे $\sqrt{\text{बाधेथां}}$ निवारयतम् । $\sqrt{\text{अस्मे}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{भद्रा}}$ भद्राणि $\sqrt{\text{सौश्रवसानि}}$ अन्नानि वशांसि च $\sqrt{\text{सन्तु}}$ भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवाऽलं यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे 'सोमारुद्रा सोमारुद्रौ' 'युवं युवाम्' 'अस्मे अस्माकं' 'तन्नु अङ्गेषु' 'एतानि प्रसिद्धानि'
 'विश्वे त्वाणि' 'प्रेषजानि' 'वर्तं धारयतम्' । किंच 'नः अस्माकं' 'तन्नु अङ्गेषु' 'अस्माभिः' 'कृतं'
 'कन्दं च' 'वत्' 'एनः पापम्' 'अस्ति विद्यते तत् पापम्' 'अव' 'स्यतं क्षपयतं' 'क्षययतम्' ।
 शिथिलवन्धं कुरुतमित्यर्थः । 'अस्मत् अस्मत्तः' 'मुञ्चतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नौ मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्रोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे 'सोमारुद्रौ' 'तिग्मायुधौ' 'वीक्षधनुष्कौ' 'तिग्महेती' 'तीक्ष्णशरौ' 'सुशेवौ' 'शोभनसुखप्रदौ'
 'सुमनस्यमाना' 'शोभनं मनः' 'स्तोत्रमिच्छन्ती' 'सुमनस्यमानौ' 'सुखमानौ' 'सुमनसौ' 'वा' 'सम्यत्'
 'युवाम्' 'इह लोके' 'नः अस्मात्' 'सु अत्यन्तं' 'मृळतं' 'सुखयतम्' । 'नः अस्मात्' 'वरुणस्य'
 'पाशात्' 'प्र' 'मुञ्चतम्' । 'नः अस्मात्' 'गोपायतम्' 'आपन्नयो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

'जीमूतस्य' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं आरुद्राजस्य पाथोरापरम् । अनुक्रम्यते च—
 'जीमूतस्यैवैकोना पायुर्भारुद्राजः संप्रामाज्ञान्युक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्नी हृषुधि जगत्स्यै
 सारथिर्मर्षं रश्मीनश्चान् रथं रथगोपान् जगत्स्यां लिङ्गोक्तदेवता' द्वाभ्यामिषुः प्रतोदं हस्तद्वं
 द्वाभ्यामिषुः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संप्रामाणिपोऽन्यानुष्टुबुजित आलाकति च द्वे
 द्वे' इति । 'रथे तिष्ठन्' 'ब्राह्मणासः' इति षष्ठीद्वयौ 'जगत्स्यौ' अन्या 'यो नः स्वः' ।
 इत्येवानुष्टुप् 'ऋजते' 'आ जङ्गन्ति' 'आलाका' 'अवसृष्टा' 'यो नः स्वः' इति
 पञ्चानुष्टुभः 'यत्र बाणाः' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः,
 तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्नी, पञ्चम्या हृषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्याः
 पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धेस्तदेवताकः । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या
 अक्षाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताकाः । 'ब्राह्मणासः' इत्यस्यां
 ब्राह्मणपितृनोम्यबावावृथिवीपुषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्यां हृषुस्तुतिरूपत्वात् हृषु-
 देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तद्वः । पञ्चदशीषोडश्यां हृषुदेवताके । सप्त-
 दश्याः युद्धभूमिब्राह्मणस्यसिद्धिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः ।
 अन्यथा देवा ब्रह्म च देवताः । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्व-
 लायनः—'संप्रामे समुपोळ्हे राजानं संनाहयेद्वा त्वाहापेमन्तरेधीति पश्चाद्दशस्यावस्थाय जीमूत-
 स्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुस्ततः वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्च-
 म्येषुधिं प्रयच्छेद्भित्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्वातष्टमीमिषुनवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति तलं नह्यमानम्' (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च 'अवसृष्टा परा पतेतीषू-
 न्निवमर्जयेधत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संश्लिष्याद्वा' (आश्व. गृ. ३. १२) इति ।
 अध्यायोपाक्रणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे 'यो नः स्वः' इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-क्ष-त-न-म-श-क्षपयतं' नास्ति । २. य-मृळतं; श-मृळतं मृळयतम् । ३. ख-
 जगत्स्याद्या लिङ्गोक्तं; श-जगत्स्याद्या लिङ्गोका देवताः । ४. ख-क्ष-त-न-म-श-स्वो अरणौ । ५. ख-क्ष-
 त-न-म-सोऽर्धेस्तं । ६. ख-क्ष-त-न-म-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपतु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदाम् । उपस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपतु ॥ १ ॥

वसदा संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यत् यदा अयं राजा वर्मी कवची
याति तदा लोहमयेन वर्मणा संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति ।
मेघस्य यादृशं रूपं तादृशस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् वस्वम् अनाविद्धया शत्रुभिरवाधितया
तन्वा शरिण शत्रून् जय । वर्मणः वसः तादृशः महिमा स्वा स्वां पिपतु पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वता । तीव्राः । समदः । जयेम ।

धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामं
च जयेम । धन्वना तीव्राः लङ्घताः समदः अत्यन्तं मन्दवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम ।
तथा च यास्कः — 'समदः समदो वाक्तेः समदो वा मन्दतेः' (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिशब्दो लक्षणया तस्येव पुरुषेषु वर्तते मञ्जाः क्रोशन्ती-
तिवत् । धन्वज्ज्ञानस्य जयतेऽवावृत्तिरादरार्था ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्जया इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसुस्वजाना ।

योषाऽइव । शिङ्क्ते । विस्तता । अर्थि । धन्वन् । उया । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्व ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं उया समने संग्रामे धन्वन्
धन्वि । अथि इति सस्यार्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्तो पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
वाक्यं वक्ष्यन्ती व कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् आ गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी सखायं पतिम् इव परिषस्वजाना इषुं परिष्वजमाना योषिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्कः — 'वक्ष्यन्तीभागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती' (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रुन्विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

माताऽइव । पुत्रम् । विभृताम् । उपऽस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति समऽविदाने ।

आत्नी इति । इमे इति । विष्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । एते^१ धनुष्कोट्यौ^२ समनेव समनस्केव^३ योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत्^४ आचरन्ती अभितश्ररन्त्यौ^५ उपस्थे उपस्थाने^६ मातेव^७ पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत्^८ बिभृतां राजानं धारयेताम् । किंच इमे धनुष्कोट्यौ^९ संविदाने संजानाने विसंवादरहिते^{१०} आत्नी गच्छन्त्यौ^{११} ॥ 'अ गती' इति धातोः 'बुध्गिभ्यां निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरात्तमावाश्च । ततः 'कृदिकाराद्वकिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्गः ॥ अस्य राज्ञः^{१२} अमित्रान्^{१३} विष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ^{१४} शत्रून् च^{१५} अप^{१६} विध्यताम् । तथा च यास्कः—'ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आत्न्यां विमे विप्रत्याचमित्रान्' (निह. ९. ४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहूः । अस्य । पुत्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निऽनद्धः । जयति । प्रऽसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तुयते । इषुधिः बह्वीनाम् इषूणां^१ पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । अस्य इषुधेः^२ पुत्रः इषुः^३ बहुः भवति । बहव इषवो हीषुषौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादेषुधिः । तथा च यास्कः—'इषुधिरिषूणां निधानम्' (निह. ९. १३) इति । चिश्चा कृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु^४ इषुधिश्चिश्चाशब्दं करोति । किंच इषुधिः^५ पृष्ठे निनद्धः धनिवर्नो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः^६ समना युद्धानि^७ अवगत्य प्राप्य^८ प्रसूतः प्रसूतः । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन् संकाः^९ । सह कायगति शब्दाद्यन्त इति संकाः^{१०} पृतनाः^{११} सर्वाः सेनाः^{१२} जयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-अन-म-ते' नास्ति । २. अ-त-न-म-प्रियमाणेषु; अ-धियमाणेषु । ३. ख-अन-य-श-संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वाधे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीष्टानां स्तुतिः । ^१सुषारथिः शोभनसारथिः ^२रथे
^३पुष्टिः ^४पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् ^५वाजिनः ^६अश्वान् ^७यत्रयत्र नेतुं ^८कामयते तत्र तत्र
^९नयति । ये रथे ^{१०}रश्मयः अश्वग्रीवान्यां व्याप्य वर्तमानाः पाश्चात् ^{११}पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे
विद्यमानाः ^{१२}अश्वान् ^{१३}मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् ^{१४}अनु ^{१५}व्यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् ^{१६}अभी-
ष्टानां रश्मीनां ^{१७}महिमानं महत्त्वं ^{१८}पनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः—‘ रथे
तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीष्टानां
महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुव्यच्छन्ति रश्मयः ’ (निरु. ९.१६) इति ॥

तीव्रान्धोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । धोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । ^१अश्वाः ^२वृषपाणयः पांसूनां वर्षकछुराः ^३रथेभिः रथैः ^४सह ^५वाजयन्तः
वेगमाचरन्तः ^६तीव्रान् उच्चतरान् ^७वीथान् शब्दान् ^८कृण्वते कुर्वते । किंच ^९अनपव्ययन्तः अपलाय-
मानाः ^{१०}अमित्रान् हिंसकान् ^{११}शत्रून् ^{१२}प्रपदैः पादाग्रैः ^{१३}अवक्रामन्तः ^{१४}क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप श्रमं संदेम विश्राहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । श्रमम् । संदेम । विश्राहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

^१अस्य राज्ञः ^२रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं ^३हविः भवति ^४। अग्नेर्हविरिव वर्षकं
भवतीत्यर्थः । ^५नाम इति संमतिः । ^६यत्र रथे ^७अस्य राज्ञः ^८आयुधं धनुःशरादिकं ^९वर्मं कवचं च
^{१०}निहितं भवति ^{११}तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ^{१२}श्रमं सुखकरं ^{१३}विश्राहा सर्वदा
^{१४}सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः ^{१५}वयं पायवो भरद्वाजाः ^{१६}उप ^{१७}संदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सुतोवीरा उरवो ब्रातसाहा ॥ ९ ॥

स्वादुषंसदः । पितरः । वयःधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिवन्तः । गभीराः ।

चित्रसेनाः । इषुबलाः । अमृधाः । सुतोवीराः । उरवः । ब्रातसाहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः ^१। ^२पितरः रथस्य पालयितारः ^३स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अग्ने संसीदन्तः
शत्रूणामग्नमवसादयन्तो वा ^४वयोधाः अन्नस्य दातारः ^५कृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्तः ^६शक्तीवन्तः ।

१. ख-क्ष-न-म-श-‘वाजिनोऽश्वान्’ नास्ति । २. ख-क्ष-त-श-विद्यमानान् । ३. ख-क्ष-त-
न-भ-वर्षकछुराः । ४. ख-क्ष-त-न-म-श-भवति अग्नेर्हविर्भवति । ५. ख-क्ष-त-२-न-म-श-१-रथगोपा-
स्तुतिः; त-१-गोपास्तुतिः; श-२-गोपस्तुतिः । ६. ख-भ-प्रदातारः; क्ष-न-सदातारः ।

शक्तिरयुजविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः ।
 'गभीराः अनाध्व्याः' चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः । 'हृदुबलाः बाणबलाः' अमृताः 'हिंसितुमशक्याः'
 'सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—'तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं
 भवति' (निरु. ३. २०) इति । 'उरवः महान्तः' 'प्रातसाहाः' सम्पूहानामभिभवितारी
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किनो अवशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःऽहतात् । ऋतुऽवृधः । रक्ष । मार्किः । नः । अवशंसः । ईशत ॥ १० ॥

'ब्राह्मणासः हे ब्राह्मणाः' पितरः 'ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः' 'सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः—'सोम्याः सोमसंपादिनः' (निरु. ११. १८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितन्मेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सद्यत्र संबध्यतेऽप्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच 'अनेहसा अपापे' 'द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ'
 'नः अस्माकं' 'शिवे सुखकृतौ भवताम् । 'पूषा पोषको देवोऽपि' 'नः अस्मान्' 'दुरितात् दुष्कृतात्'
 'पातु रक्षतु । 'नः अस्माकम्' 'अवशंसः पापशंसः शत्रुरपि' 'मार्किः' 'ईशत मा ईक्षिष्ट ॥ ॥ २० ॥

सुपर्णं वस्ते मुगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मुगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । समऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामुचि इषवः स्तूयन्ते । 'सुपर्णं शोभनं वाजं' 'वस्ते । इषमिषुर्धारयति । 'अस्याः
 हृषोः' 'मुगाः मुगावयवः शृङ्गं' 'दन्तः भवति । इषवः काश्चिद् दन्तसुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मुगः शत्रून् मुगयमाणो भवति । किंच 'गोभिः गोविकरिः स्नायुभिः' 'संनद्धा सम्यक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम् । तथा संबद्धा' । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—'वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्भिः' (अ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्या
 नियता मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—'वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो वृक्षनात् कृत्वा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्भिः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म' (निरु. २.६) इति । 'प्रसूता प्रेरिता सती' 'पतति । 'यत्र युद्धे' 'नरः' 'सं' 'च सह च' 'वि' 'च पृथक् च'
 'द्रवन्ति चरन्ति' 'तत्र' 'अस्मभ्यम्' 'इषवः शराः' 'शर्मं सुखं' 'यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—
 'सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मुगमयोऽस्या दन्तो मुगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति
 व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मं शरणं प्रयच्छन्तु' (निरु. ९. १९) इति ॥

१. त-प्रातसहा । २. त१-सन्नद्धा । ३. ख-त१-२-नियता नियता; ङ-नियता संबद्धा; घ-
 नियता नियतिता ।

ऋजीति परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अर्थि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्मै यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अर्थि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्मै । यच्छतु ॥ १२ ॥

वृद्धि । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः द्वयुः । हे द्वयो वनः अस्मान् परि वृद्धि परितो वर्धय ।
वनः अस्माकं वतनः शरीरम् अश्मा अवतु । अश्मवदभेदा दृढा भवतु । किं वनः अस्मभ्यं
सोमो अर्थि ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । अदितिः अपि शर्मै सुखं यच्छतु ॥

आ जङ्गन्ति सान्वेषां जघनं उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसुमत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्गन्ति । सान्वेषां । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वाजनि । प्रचेतसः । अश्वान् । सुमत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

व अश्वाजनि अश्वानां क्षेत्रि कसे यया स्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा
वृषाम् अश्वानां वसानुनि सक्थीनि वआ वजङ्गन्ति आङ्गन्ति वजघनान् जघनानि च उप
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति सा त्वं वसमत्सु संग्रामेषु अश्वान् चोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—“आङ्गन्ति
सान्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपगन्ति ।
जघनं जङ्गन्त्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय”
(निह. ९. २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबार्धमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिः । इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायां । हेतिम् । परि । बार्धमानः ।

हस्तघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । वृहस्पतिः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि
प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘घन्ये कविधानम्’ इति कः ॥ ज्यायाः वृहतिं
ज्याहेतुकां हिंसां परिबाधमानः निवारयन् भोगैः शरीरेण । वचनव्यत्ययः । अहिरिव सर्प इव
बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । पर्येति परिवेष्टयति । किं विश्वा विश्वानि
वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । ‘माया वयुनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । विद्वान् जानन्
पुमान् पौरुषोपेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु रक्षति । तथा च यास्कः—
‘अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परिप्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजान्
पुमान्पुरुषान् भवति पुंसतेवा’ (निह. ९. १५) इति ॥

१. ख-नो वर्धय; झन-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-क्ष-न-
भ-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुरुषान् भवति पुंसतेवा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं
विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुहशीर्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतसु इवै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आल॑क्ता । या । रुह॑शीर्णी । अथो॑ इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्य॑रेतसे । इवै॑ । देव्यै॑ । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

यथा इषुः यआलाक्ता आलेन विषेण अक्ता यरुहशीर्णी हन्तुशिरस्का ॥ अतः^१ हिंसाकर्मणो रुहशब्दोत्पत्तिः ॥ श्रृङ्गशीर्णी वा । यअथो किंच ययस्याः इषोः ययुखम् यअयः अयोमयं भवति । यपर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै^२ पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात् । यबृहत् बृहत्यै तस्यै यइवै यदेव्यै यइदं यनमः कियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पतु शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अव॑सृष्टा । परा॑ । पतु॑ । शर॑व्ये । ब्रह्म॑संशिते ।

गच्छ॑ । अ॒मित्रान् । प्र । प॒द्यस्व । मा । अमी॑षाम् । कम् । च॒न । उत् । शि॒षः ॥ १६ ॥

यब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते यशरव्ये हिंसाकृत्वा इषो स्वम् यअवसृष्टा क्षिता यपरा यपत परागच्छ । इतो देशात् यगच्छ च । यअमित्रान् हिंसकात् यप्र यपद्यस्व प्रामुहि च । यअमीषाम् अमित्राणां मध्ये यकं यचन कंचिदपि यमा यउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र॑ । बा॒णाः । स॒म॒प॒त॒न्ति । कु॒माराः । वि॒शि॒खाः॒ऽइ॒व ।

तत्र॑ । नः । ब्रह्म॑णः । पतिः । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । य॒च्छ॒तु । वि॒श्वाहा॑ । श॒र्म । य॒च्छ॒तु ॥ १७ ॥

ययत्र युद्धे यकुमारा यविशिखाइव मुण्डिता इव यबाणाः यसंपतन्ति यतत्र यनः अस्मभ्यं यब्रह्मणस्पतिः यशर्म सुखं यविश्वाहा सर्वदा ययच्छतु । यअदितिः च यशर्म ययच्छतु । द्विरुक्तिरादरायां ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजाघृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कुणोतु जयन्तु त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

म॒र्माणि । ते । वर्म॑णा । छा॒द॒या॒मि । सो॒मः । त्वा । राजा॑ । अ॒मृ॒तेन॑ । अ॒नु । व॒स्ताम् ।

उ॒रोः । व॒री॒यः । व॒रु॒णः । ते । कु॒णो॒तु । ज॒य॒न्तम् । त्वा । अ॒नु । दे॒वाः । म॒द॒न्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् यते त्वदीयानि यमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि । यवर्मणा कवचेन यछादयामि । यसोमः यराजा यत्वा त्वाम् यअनु मर्मच्छादयानन्तरम् यअमृतेन यवस्ताम्

आच्छादयतु । किञ्च ऽवरुणः अपि ऽते तुभ्यम् ऽउरोर्वरीयः उरुतरं सुखं ऽकृणोतु करोतु । ऽजयन्तं
 ऽत्वा त्वां ऽदेवाः सर्वेऽपि ऽअनु ऽमदन्तु अनुहप्यन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्टयो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्टयः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

यः^१ ऽस्वः ज्ञातिः ऽवरुणः अरसमाणः ऽयश्च ऽनिष्टयः तिरोभूतो दूरे स्थितः ऽनः
 अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति ऽतं ऽदेवाः ऽसर्वे देवाः ऽधूर्वन्तु हिंसन्तु । ऽब्रह्म मन्त्रः
 ऽमम ऽअन्तरं क्षराणां निवारकं ऽवर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते दासतय्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके 'सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निः नरः' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तत्वात् मण्डलद्वया वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्येकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रेश्वतुर्वीराख्ये चतुरात्रे चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति । व्यूक्ये दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिबिद्धानम् । सूत्रितं च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । महावतेऽपीदमाज्यशास्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रज्ञे विश्वजितः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभं स्थान आद्यस्तुचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभं स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति नृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आद्याः षड्वचः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शब्दे स्तोत्रियानुरूपायाः । सूत्रितं च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपी' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'मेदः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्यः । सूत्रितं च—'मेदो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्यः । प्रायणीयेष्टौ 'सेदमिरम्रीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदमिरम्रीरत्यस्वन्वानिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा स्वीष्टकृतौ याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशब्दे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चचः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंष्टक्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्ष्यम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽग्निः । अरण्योः । हस्तच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेदृशम् । गृहपतिम् । अथर्ष्यम् ॥ १ ॥

नरः नेतार ऋत्विजः प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा गृहपतिं गृहाणां पालकम् 'अथर्ष्यम्' आराध्यमतनवन्तं वा 'अग्निम्' अरण्योः विद्यमानं 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः 'जनयन्त' । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्युत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्' (निरु. ५. १०) इति ॥

१. ख-ज्ञ-त-भ-—श्वतुराख्ये चतुरात्रे; न-—श्वतुवाराख्ये चतुरात्रे; श-—श्वतुवारात्रे चतुरात्रे । २. ख-ज्ञ-न-भ-वा-मण्डलादिहोता । ३. झ-अथर्ष्यमथर्व्यु । ४. ख-ज्ञ-न-भ-वाभि वा; श-अग्नि वा । ५. झ-जनयन्त अत्र यास्कः; त-जनयन्त तथा च यास्कः; श-जनयन्त अजनयन्त ।

तमृषिमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षुमवसे कुतश्चित् ।

दृक्षाय्यो यो दस आसु नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अ॒सिम् । अस्ते । वस॑वः । नि । ऋ॒ण्वन् । सु॒ऽप्रति॒चक्ष॑म् । अ॒वसे । कुतः । चि॒त् ।
दृ॒क्षाय्यः । यः । दसे । आ॒से । नित्यः ॥ २ ॥

वयः अ॒ग्निः । व॒से गृहे । वृ॒क्षाय्यः । पू॒जनी॒यो हवि॑भिः सम॒र्धनी॒यो वा । नित्यः । अ॒जस्रः । आ॒स
मभू॒व । तं । सु॒प्रति॒चक्षं॑ सु॒प्रति॒दर्शन॑म् । अ॒ग्निं । कुत॑श्चित् । स॒र्वस्मा॒दपि॑ भ॒यहेतोः । अ॒वसे॑ र॒क्षणाय॑
व॒सवः॑ वा॒सका॑ ये व॒सिष्ठाः । अस्ते॑ गृहे । न्यृ॒ण्वन् न्य॒दधुः॑ ॥

प्रेद्धौ अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उर्प यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्र॒ऽई॒द्वः । अ॒ग्ने । दी॒दि॒हि । पु॒रः । नः । अ॒जस्र॑या । सू॒र्या । य॒वि॒ष्ठ ।

त्वा॒म् । श॒श्वन्तः । उ॒र्प । य॒न्ति । वा॒जाः ॥ ३ ॥

य॒वि॒ष्ठ यु॒वत॑म हे । अ॒ग्ने । प्रे॒द्धौ । प्र॒क॒र्षेण॑ समि॒द्धस्त्वम् । अ॒जस्र॑या अ॒क्षर॑णशी॒लया^१ । सू॒र्या
ज्वा॒लया । नः । अ॒स्मद॒र्थं । पु॒रः^२ । पु॒रस्ता॑त् आ॒हव॑नीया॒यत॑ने । दी॒दि॒हि दी॒प्यस्व । त्वां । श॒श्वन्तः
ब॒हवः॑ । वा॒जाः । अ॒त्राणि॑ हवी॒पि । उ॒प । य॒न्ति॑ उ॒पगच्छ॑न्ति ॥

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरांसः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अ॒ग्रयः । अ॒ग्निऽभ्यः । व॒रम् । निः । स॒वीरा॑ंसः । शो॒शुच॑न्त । द्यु॒मन्तः ।

य॒त्र । न॒रः । स॒मा॒स॒ते । सु॒जा॒ताः ॥ ४ ॥

अ॒ग्निभ्यः॑ लौ॒किकेभ्योऽग्नि॑भ्यः । व॒रम् अ॒त्यन्तं॑ । द्यु॒मन्तः । दी॒प्तिम॑न्तः । सु॒वीरा॑ंसः । क॒ल्याण॑-
पु॒त्रपौ॒त्रप्र॒दाः । ते । अ॒ग्रयः । प्र । निः । शो॒शुच॑न्त । प्र॒क॒र्षेण॑ नित॒रा दी॒प्यन्ते । य॒त्र ये॒ष्वग्नि॑षु
सु॒जाताः^३ । सु॒जन्मा॑नः । न॒रः । क॒र्मणां॑ ने॒तारो॑ य॒जमा॑ना ऋ॒त्विजो॑ वा । स॒मा॒स॒ते स॒हा॒स॒ते ॥

दा नो अग्ने धिया रयि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दा । नः । अ॒ग्ने । धि॒या । र॒यिम् । सु॒वीर॑म् । सु॒ऽअ॒प॒त्यम् । स॒ह॒स्य । प्र॒श॒स्तम् ।

न । यम् । या॒वा । तर॑ति । या॒तु॒ऽमा॒वान् ॥ ५ ॥

स॒ह॒स्य अ॒भिभव॑कु॒शल॑ हे । अ॒ग्ने । सु॒वीरं॑ शो॒भन॑पु॒त्रोपेतं॑ । स्व॒प॒त्यं शो॒भन॑पौ॒त्रोपेतं॑ । प्र॒श॒स्तं
श्रेष्ठं । र॒यिं ध॒नं । धि॒या स्तो॒त्रेण॑ । नः । अ॒स्मभ्यं॑ । दाः । दे॒हि । यं र॒यिं । या॒वा अ॒भिग॑न्ता शत्रुः । या॒तु-
मा॒वान् हिंसा॑या नि॒र्गतः । न॒लोपा॑भावश्छा॒न्दसः । य॒द्वा । हिंसा॑यु॒क्तः । प॒रो व॒तिर्भ॑त्व॒र्यायः॑ पू॒रकः ।
न । तर॑ति न वा॒धते ॥ ॥ २३ ॥

१. घ-सारणशील्या; ऋ-संसारण* । २. ख-क्ष-न-भ- पुरः^२ नास्ति । ३. ख-घ-क्ष-न-भ-जाताः ।

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।

उप खैनमरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवतिः । सुदक्षम् । दोषा । वस्तोः । हविष्मती । घृताची ।

उप । स्वा । एनम् । अरमतिः । वसूयुः ॥ ६ ॥

वसूदक्षं सुबलं वयम् अग्निं वृहविष्मती हविषा युक्ता घृताची । घृतभञ्जतीति घृताची जुहुः ।
युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता दोषा वस्तोः रात्रावहनि च उप एति उपगच्छति तम् एनं
स्वा स्वकीया अरमतिः दीप्तिः वसूयुः स्तोत्राणां धनमिच्छन्ती उप एति ॥

विश्वा अग्रेऽप दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरुथम् ।

प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । अग्रे । अप । दह । अरातीः । येभिः । तपोऽभिः । अदहः । जरुथम् ।

प्र । निस्वरम् । चातयस्व । अमीवाम् ॥ ७ ॥

हे अग्रे विश्वाः विश्वान् अरातीः शत्रून् तपोभिः तेजोभिः अप दह । येभिः यैः
तपोभिः जरुथं परुषशब्दकारिणं राक्षसम् ॥ गृणातेत्यन्त्यये सति जरुथशब्दनिष्पत्तिः ॥
अदहः दहसि । किंच अमीनां रोगं निस्वरं न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा ॥ 'स्व शब्दो-
पतापयोः' इति धातुः ॥ प्र चातयस्व प्रकरणेण नाशय । 'चततिर्गत्यर्थो वा' इति
भट्टभास्करमिश्रः ॥

आ यस्तै अग्र इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीर्दिवः पार्वक ।

उतो न एभिः स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अग्रे । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शुक्र । दीर्दिवः । पार्वक ।

उतो इति । नः । एभिः । स्तवथैः । इह । स्याः ॥ ८ ॥

वसिष्ठ श्रेष्ठ शुक्र शुभ दीर्दिवः दीप्तः पार्वक शोधक हे अग्रे ते तव अनीकं तेजः
यः अथा इधते समेधयति तस्यैव नः अस्माकम् उतो अपि च एभिः स्तवथैः स्तोत्रैः
इह अस्मिन् यज्ञे इत्याः भव ॥

वि ये तै अग्रे भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।

उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अग्रे । भेजिरे । अनीकम् । मर्ताः । नरः । पित्र्यासः । पुरुत्रा ।

उतो इति । नः । एभिः । सुमनाः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपिन्ध्यासः पितृहिताः आपेया वा ऽमर्ताः मनुष्याः ऽनरः
कर्मणां नेतारः ऽथे यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽअजिरे विभजन्ते । आदुरिति यावत् ।
तेषामिव ऽनः अस्माकम् ऽउतो अपि ऽपुभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा ऽसुमनाः अनुग्राहकमनाः सन्
ऽबृहथ ज्ञे ऽस्याः भव ॥

इमे नरो वृत्रहृत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरुभि संन्तु मायाः ।

ये मे धियं पुनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहृत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अ॒भि । संन्तु । मा॒याः ।

ये । मे । धियं । पुनर्यन्त । प्र॒श॒स्ताम् ॥ १० ॥

ये मनुष्याः ऽमे मर्त्याः ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधियं कर्म स्तुतिं वा ऽपनयन्त स्तुवन्ति भुवन्ति
वा चै ऽहमे मयि क्षिप्याः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहृत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवीः आसुरीः ऽविश्वाः
सर्वाः ऽमायाः ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि पदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अ॒ग्ने । नि । प॒दाम् । नृ॒णाम् । मा । अ॒शेष॑सः । अ॒वीर॑ता । परि । त्वा ।

प्र॒जा॒वती॑षु । दुर्या॑सु । दुर्यं ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽअन्ते शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽपदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च
गृहे ऽमा नि पदाम । ऽदुर्यं गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अनुग्राः । 'तोक्म शेषः' इति
पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्तः ऽप्रजावतीषु
एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति युञ्जं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अ॒श्वी । नित्यं । उ॒प॒याति॑ । यु॒ञ्जम् । प्र॒जा॒वन्त॑म् । सु॒ऽअ॒प॒त्यम् । क्षयं । नः ।

स्व॒जन्म॑ना । शेष॑सा । वावृ॒धा॒नम् ॥ १२ ॥

यं ऽयञ्जं यज्ञाश्रयम् ऽअश्वी अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं श्रुत्यादिसहितं
ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वजन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽववृधानं वर्षमानं ऽक्षयं गृहं
ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरंरुषो अघायोः ।

त्वा युजा घृतनायूरुभि प्याम् ॥ १३ ॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । र॒क्ष॑सः । अ॒जुष्टा॑त् । पा॒हि । धूर्तेः । अ॒रु॑षः । अ॒घ॒योः ।

त्वा । यु॒जा । घृ॒त॒ना॒यू॒रुभि॑ । प्या॒म् ॥ १३ ॥

हे ^१वअसे वनः अस्मान् अनुष्टात् अग्रीतिविषयात् ^२रक्षसः राक्षसात् ^३वाहि रक्ष । किंच
^४अररूपः अदातुः ^५अघाघोः पापमिच्छतः ^६धूर्तः हिसकात् ^७वाहि । अपि च ^८त्वा त्वाया ^९बुजा
 सहायभूतेन ^{१०}पृतनायून् पृतनाकामान् ^{११}अभि ^{१२}व्याम् अहमभिभवयम् ॥

सेदुधिर्यीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुपाणिः ।
 सहस्रपाथाः । अक्षरा । समऽएति ॥ १४ ॥

वस ^१इत् स एव ^२अभिः आहवनीयादिरस्मदीयः ^३अन्यान् इतरान् अन्यदीयान् ^४अग्नीन्
^५अत्यस्तु अतिभवतु । ^६यत्र यस्मिंश्चक्षो वाजी अशनवान्^१ बलवान् वा ^७वीळुपाणिः दृढहस्तः ।
 'वीळु च्यौत्नम्' इति बलनामसु पाठात् । ^८सहस्रपाथाः बहुषो बहुस्थानो वा बहुदको वा
^९तनयः अस्मत्पुत्रः ^{१०}अक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण ^{११}समेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत
 एवाभिः अन्यदीयानस्तीनभिभवतीति भावः ॥

सेदुधिर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमहंस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽएद्वारम् । अहंसः । उरुष्यात् ।
 सुजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

वयः ^१समेद्वारं प्रबोधकं^२ वनुष्यतः हिसकात् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु. ५. २)
 इति यास्कः । ^३उरुष्यात् अधिकत् ^४अहंसः पापात् च ^५निपाति अत्यन्तं रक्षति । यं^६ च ^७सुजा-
 तासः सुजन्मान एव ^८वीराः स्तोतारः सुता वा ^९परि चरन्ति ^{१०}वस ^{११}इत् स एव ^{१२}अभिः ॥ १५ ॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुत्रा । यम् । ईशानः । समः । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।
 परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

यम् अग्निम् ^१ईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा ^२हविष्मान् यजमानः ^३सम्^४ ^५इन्धे^६
 सम्यक् दीपयति । ^७यं च ^८अध्वरेषु हिंसाराहितेषु यज्ञेषु ^९होता देवानामाह्वता ^{१०}परि ^{११}एति
 परिगच्छति ^{१२}वसः ^{१३}अयम् ^{१४}अग्निः ^{१५}पुरुत्रा बहुषु देवेषु बहुषु यज्ञेषु वा ^{१६}आहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अग्न आहवनेनानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उभा कुण्वन्तो वहतु मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अन्नवान्; य-वेजनवान् । २. ख-झ-त-न-भ-श-प्रबोधकं सेदुधिर्यो । ३. ख-यत;
 घ-झ-त-न-भ-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिधे; झ-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽहर्वनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम । नित्या ।

उभा । कृण्वन्तः । वहतु इति । मिथेयै ॥ १७ ॥

हे अग्ने ऋत्वे त्वयि ऋज्ञानासः धनानामीश्वराः सन्तः ऋत्विजा नित्यान्यग्निहोत्रादीनि ऋतमा उभा ऋवहत् वहनहेत् स्तोत्रं शर्खं च ऋण्वन्तः कुर्वन्तः ऋमिथेय यज्ञे ऋभूरि वहूनि ऋआहवनानि हवीषि ऋआ ऋजुहुयाम आऽजुहुयाम ॥

इमो अग्ने वीततमानि हव्याजस्रो वक्षि देवतातिमच्छ ।

प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥

इमो इति । अग्ने । वीतऽतमानि । हव्या । अजस्रः । वक्षि । देवऽतातिम् । अच्छ ।

प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । व्यन्तु ॥ १८ ॥

हे अग्ने त्वम् अजस्रः अनवरतः सन् इमो इमानि वीततमानि अतिशयेन कान्तानि हव्या हव्यानि देवताति देवानां समूहम् अभि वक्षि वह । अच्छ गच्छ च । नः अस्मदीयानि सुरभीणि शोभनानि ईम् एतानि हव्यानि देवाः प्रति व्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमृतये मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षसे क्रतावो मा नो दमे मा वनु आ जुहुयाः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे । अमृतये । मा । नः । अस्यै ।

मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसे । क्रतुऽवः । मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुहुयाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् अवीरते अनुग्रहाय मा परा दाः मा देहि । दुर्वाससे दुष्टस्वाय च नो मा परा दाः । अस्यै अमृतये अभिहान्यै नः अस्मान् मा परा दाः । क्षुधे अशनायायै नः अस्मान् मा च परा दाः । रक्षसे बलिने चास्मान् मा परा दाः । हे क्रतावः सत्यवन् अग्ने नः अस्मान् दमे गृहे मा जुहुयाः मा हिंसी ॥ 'दुच्छां कौटिल्ये' इति धातुः ॥ वने चास्मान् मा जुहुयाः ॥

न मे ब्रह्माण्यम् उच्छशाधि त्वं देव मधर्वज्ञयः सुषुदः ।

रुतौ स्यामोभयासु आ ते युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

न । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मधर्वतऽभ्यः । सुषुदः ।

रुतौ । त्याम् । उभयासः । आ । ते । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २० ॥

हे अग्ने मे मम मर्दयै ब्रह्माणि अन्नानि नु क्षिप्रम् उच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे देव द्योतमानासो मधर्वज्ञयः हविष्मज्ञयोऽस्मभ्यं सुषुदः अन्नानि प्रेरय । ते त्वदीयायां रुतौ दाने उभयासः स्तोत्रिणः क्षत्रिणश्च अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् आ

१. ख-घ-क्ष-त-भ-आहुयाम्; न-आजुहुयाम्; श-जुहुयाम् । २. श-श-क्रतवः । ३. त-य-उभयासः उभये । ४. क्ष-यथ वा; त-न-भ-य-श-यया वा ।

पश्याम अत्यर्थं भवेम । नः अस्मान् पृथक् त्वत्परिवाराश्च सर्वे स्वस्तिभिः अविनाशिमङ्गलैः ।
तथा च यास्कः—'स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति' (निह. ३. २१) इति । पसा
पपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्रे सुहवो रण्वसंसदकुदीती सुनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृमा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥२१॥

त्वम् । अग्रे । सुहवः । रण्वसंसदक् । सुऽदीती । सुनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सर्वा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नयः । वि । दासीत् ॥२१॥

पसहसः पसुनो सहसः सुत हे पअग्रे सुहवः स्वाह्वानः परण्वसंसदक् रमणीयसंदर्शनः पत्वं
पसुदीती शोभनया दीप्या पदिदीहि दीप्यस्व । किंच पतनये पनित्ये औरसे पुत्रे पत्वे त्वं पसचा
सहायभूतः पमा पआ पधृक् माभिधाक्षीः । अपि च पअस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा । पष्ठयर्थं
पञ्चमी । पवीरः पुत्रः पनयः नरहितः पमा पवि पदासीत् नोपक्षीयत ॥

मा नो अये दुर्भृतये सचेषु देवेर्द्वेष्वभिषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मतयो भूमाक्षिदेवस्य सुनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्रे । दुऽभृतये । सर्वा । एषु । देवऽईदेषु । अभिषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुऽमतयः । भूमात् । चित् । देवस्य । सुनो इति । सहसः । नशन्त ॥२२॥

हे पअग्रे पसचा सहायभूतस्त्वं पदेवेदेषु ऋत्विभिः समिदेषु पेषु पअभिषु पदुर्भृतये कृच्छ्र-
भरणाय पनः अस्मान् पमा पप्र पवोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्रयो यथा मामकृच्छ्रेण विभृयुः
तथा ब्रूहीत्यर्थः । किंच पसहसः पसुनो हे बलस्य पुत्र अग्रे पदेवस्य द्योतमानस्य पते तव पदुर्मतयः
निग्रहपुद्गलः पभूमाक्षिचित् अमादपि । अत्र संप्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादप्येत्यर्थः । पअस्मान्
पमा पनशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्रे स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्नि दधाति यं सुरिर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्रे । सुऽअनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुवर्निम् । दधाति । यम् । सुरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

पस्वनीक सुतेजस्क हे पअग्रे पअमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि पद्विष्व हविः पयः पआजु-
होति पस पमर्तः मनुष्यः परेवान् धनवान् भवति । पर्थं मर्त्यं पसुरिः प्राज्ञः पअर्थी धनादिकामः
पपृच्छमानः अस्ती उदारः कास्ते^१ इति पृच्छन् पएति अभिगच्छति पसः एव मनुष्यः पदेवता
देवताम्यः पवसुवर्नि धनपोषं ददाति^२ । यद्वा । स देवताभिर्वसुवर्नि यजमानं दधाति धारयति
यमभि सुरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावगिरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्रथिं सूरिभ्य आ वंहा बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रथिम् । सूरिभ्यः । आ । वंहा । बृहन्तम् ।

येन । वयम् । सहसाऽवन् । मदेम । अविऽक्षितासः । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥

हे ऽअग्रे ऽनः अस्मदीयस्य ऽमहः महतः ऽसुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः ऽविद्वान्^१ । अस्मदीयं कल्याणं कर्म^२ जानन्नित्यर्थः । त्वं ऽसूरिभ्यः स्तोत्रं^३ ऽस्मभ्यं ऽबृहन्तं महान्तं ऽरथि धनम् ऽआ ऽवह । रथिमेव विक्षिनष्टि । हे ऽसहसावन् बलवन् अग्रे ऽयेन धनेन ऽवयं स्तोतारः ऽअविक्षितासः अविक्षीणाः ऽआयुषा पूर्णायुषः ऽसुवीराः कल्याणपुत्रप्राश्नाश्च सन्तः ऽमदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मध्वर्द्धयः सुषुदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मध्वर्द्धऽभ्यः । सुषुदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदाध्याय्य प्रकाशेन तमो हृद् निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजपिथिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यचुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेसे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सुक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलोक्यम् । आग्रशब्दोक्तत्वादिदं तन्त्रपाद्म-
हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशाग्रम् ’
इति । पश्चाद्विष्टाविष्टमाग्रीसुक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व. औ.
३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चादपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वसुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूममुष्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तुपैः सं रश्मिभिस्ततनः ह्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । समऽइधम् । अग्रे । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋष्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तुपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । स्यस्य ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽनः अस्माकं ऽसमिधम् ऽअथ ऽनुपस्व सेवस्व । ऽयजतं यजनीयं प्रशस्तं ऽधूसम्
 ऽअण्वन् प्रेरयन् ऽबृहत् अत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व च । किंच ऽदिव्यम् अन्तरिक्षभवं ऽसानु समुच्छ्रितं
 ऽस्तूयैः तप्तैः^१ रश्मिभिः ऽउप ऽस्पृश । अपि च ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः तेजोभिः ऽसं ऽततनः
 संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुकृतवः । शुचयः । धियमऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

ये ऽदेवाः ऽसुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा ऽशुचयः दीप्तिमन्तः ऽधियधाः कर्मणां धारयितारः
 ऽउभयानि सौमिकानि^१ च हविःसंस्थादीनि च^२ ऽहव्या हव्यानि ऽस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
 तेषाम् ऽएषां मध्ये ऽयज्ञैः हविभिः स्तोत्रैर्वा ऽयजतस्य यजनीयस्य ऽनराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
 अग्निविशेषस्य ऽमहिमानं महस्वम् ऽउप ऽस्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—'नरा
 अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति श्राक्पूणिनरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
 महिमानमेषामुप स्तोषाम^३ यजतस्य^४ यज्ञैर्मै सुकर्माणः^५ शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
 उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि च' (निह. ८. ६) इति ॥

ईकेन्यै नो असुरं सुदक्षमन्तर्दतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सद्भिन्महेम ॥ ३ ॥

ईकेन्यम् । नः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईद्धम् । सम् । अध्वराय । सद्म् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ऽवः यूयम् ऽईकेन्यं स्तुत्यम् ऽअसुरं बलवन्तं ऽसुदक्षं सुप्रज्ञं ऽरोदसी रोदस्योः
 ऽअन्तः मध्ये ऽदूतं देवानां हविर्वैहनार्थं चरन्तं ऽसत्यवाचं ऽमनुष्वत् मनुष्यवत्^१ ऽमनुना ऽसमिद्धं
 यथेदानीं मनुष्याः सभिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् ऽअग्निम् ऽअध्वराय यज्ञाय
 ऽसदमित् सदैव ऽसं ऽमहेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सुपर्वो भरमाणा अभिज्जु प्र वृज्जते नमसा बर्हिःयौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सुपर्वः । भरमाणाः । अभिज्जु । प्र । वृज्जते । नमसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-तन्वैः; त-त्वदीयैः; न- 'ततैः' नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
 सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुकृतवः ।
 ५. ख-झ-त-न-भ-श-'मनुष्यवत्' नास्ति ।

१सपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः १अभिजु अभिगतजानुकं १भरमाणाः पादौ भरन्तः १बर्हिः
१नमसा हविषा सह १असौ १प्र १वृजते प्रमरन्ति । तदेव विनादयति । हे १अध्वर्यवः १वृत्तपृष्ठं वृत्त-
संसिक्तपृष्ठं १पृषद्वत् स्थूलविन्दुभिर्भुक्तं बर्हिः १हविषा सह १आजुह्वानाः १सर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्वोऽ वि दुरो देवयन्तोऽग्निं श्रयु रथ्युर्देवताता ।

पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे सप्तयुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआर्ध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अग्निं श्रयुः । रथ्युऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अप्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

१स्वाध्वः सुकर्माणः १देवयन्तः देवकामा यजमानाः १रथ्युः रथकामाश्च १ । जसि पूर्वसवणो
हस्वश्च ॥ १देवताता देवताती यज्ञे १दुरः यज्ञग्रहद्वाराणि १वि १अग्निं श्रयुः आश्रितवन्तः । किंच
१समनेषु यज्ञेषु १पूर्वीं प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृती १शिशुं १न वत्समिव मातरौ गायौ १रिहाणे अग्निं
लिहाणे १अयुवो १न यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् १सम् १अजन् अध्वर्यवः आज्येन
समजन्ति ॥ ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहुते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उपासानक्ता । सुदुधाऽहव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहुते इति पुरुऽहुते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

१उत अपि च १योषणे युवस्यौ स्त्रीरूपे वा १दिव्ये दिवि भवे १मही महस्यौ १बर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ १पुरुहुते बहुभिः स्तुते १मघोनी धनवस्यौ १यज्ञिये यज्ञौ १उपासानक्ता अहोरात्रे
१सुदुधेव १धेनुः कामयुधेनुरिव १नः अस्मान् १सुविताय कल्याणाय १आ १श्रयेताम् ॥

विप्रां यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वां जातवैदसा यज्ञध्यै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रां । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारु इति । मन्ये । वाम् । जातवैदसा । यज्ञध्यै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ १विप्रा मेधाविनौ १जातवैदसा जातघ्नौ १मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
१यज्ञेषु १कारु कर्मणां कर्तारौ १वां युवां १यज्ञध्यै यद् १मन्ये स्तोमि । किंच १हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सत्सु १नः अस्माकम् १अध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् १ऊर्ध्वं देवाभिमुखं १कृतं कुरुतं च । अपि च १ता
तौ युवां १देवेषु विद्यमानानि १वार्याणि धनानि १वनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-म-रथकामथ; श-रथमात्मन इच्छतश्च । २. ख-म-मिश्ररूपे । ३. ख-ज्ञात-न-भ-श-
' दिव्ये...महत्स्यौ ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेर्भिरवाक् तिस्रो देवीर्बहिर्देवं सन्दन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अवाक् । तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । सन्दन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्युक्तचतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (क्र. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । षारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी षारतीभिः षजोषाः सहिता षइळा षमनुष्यैभिः मनुष्यलोकभवैः षदेवैः सार्धम् षअग्निः षआ गच्छतु । षसरस्वती षसारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् षअवाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य षतिस्रो षदेवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ षबहिः षइदम् षआ षसन्दन्तु ॥

तत्रस्तुरीपमधं पोषयितु देवं त्वष्टृर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयितु । देवं । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

षदेव द्योतमान हे षत्वष्टः षरराणः रममाणस्त्वं षनः अस्माकं षतुरीपं त्वरितमाधुवत् षपोषयितु पोषकं षतत् षवि षस्यस्व विशेषणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । षयतः रेतसः षकर्मण्यः कर्मसु साधुः षसुदक्षः सुबलः षयुक्तग्रावा सोमसुत् षदेवकामः षवीरः पुत्रः षजायते ॥

वनस्पतेऽव सजोष देवानग्निर्हविः शमिता हृदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । हृदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे षवनस्पते षदेवान् षउप षअव षसृज । अथ परोक्षस्तुतिः । षअग्निः वनस्पतिः षशमिता शामित्रूपः सन् षहविः षहृदयाति प्रेरयतु । षसेत् स एव वनस्पतिः षहोता देवानामाह्वाता षसत्यतरोः अपि सन् षयजाति यजतु । षदेवानां षजनिमानि जननानि^३ यथा स्वयं षवेद तथा ॥

आ याज्ञेये समिधानो अर्वाङ्निर्देण देवैः सुरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सुम् षइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सः षरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुः षपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु; घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-श-त-३-भ-श-देवाः सुपु; त-१-२-देवाः सुपु । ३. ख-त-३-न-भ-जानन्; ज्ञ-जन्मानि; क्ष-श-जानन्; त-१-२-जनानाम् ।

हे ऽअग्ने ऽसमिधानः^१ ऽअवाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् ऽइन्द्रेण ऽतुरेभिः स्वतितैः ऽदेवैः च
 ऽसस्यं समानरथं यथा भवति तथा ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽनः अस्माकं ऽबहिः अधि ऽआस्ताम्
 ऽअदितिः च ऽसुपुत्रा कल्याणपुत्रा । ऽस्वाहा ऽदेवाः च सर्वे ऽअमृताः सन्तः ऽमादयन्ताम्
 इति ॥ ॥ २ ॥

‘अग्निं वो देवम्’ इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमग्नेयम् । अग्नेयमनुक्रमणिका-
 ‘अग्निं वो दश’ इति । ‘अग्निं वो देवम्’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
 प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशखे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘अग्निं वो
 देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूढे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
 सूक्तमाज्यशकम् । सूच्यते हि—‘द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुर्विर्क्रतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निऽभिः । सऽजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
 यः । मर्त्येषु । निऽधुविः । ऋतऽवाः । तपुऽमूर्धा । घृतऽन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः यूयं ऽदेवं द्योतमानम् ऽअग्निभिः अन्वैरग्निभिः ऽसजोषाः सजोषसे सहितम् ।
 द्वितीयार्थं प्रथमा । ऽयजिष्ठं यष्टतमम् ऽअग्निम् ऽअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे ऽदूतं ऽकृणुध्वं कुरुत ।
 ऽयः अग्निदेवोऽपि सन् ऽमर्त्येषु ऽनिधुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऽऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
 ऽतपुर्मूर्धा तापकतेजाः ऽघृतान्नः ऽपावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदक्षो न यवसेऽविष्यन्त्यदा महः संवरणादयस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सम्ऽवरणात् । वि । अस्थात् ।
 आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

‘यवसे घासे ऽअविष्यन् भक्षयन् ऽप्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽमहः
 महतः ऽसंवरणान् निरोधात् दावरूपोऽग्निः ऽयदा ऽव्यस्थान् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते ऽआत् तदा
 ऽअस्य अग्नेः ऽशोचिः अग्निः ऽअनु ऽवातः ऽवाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ऽअथ अनन्तरं हे अग्ने ऽते
 तव ऽव्रजनं वर्त्म ऽकृष्णमस्ति भवति । ऽस्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा धामरूपो धूम एति सं दूतो अग्न इयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवऽजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।

अच्छे । धाम् । अरुषः । धुमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णः वर्णितुः यस्य ते तव अजराः जरारहिता
ज्वालाः वृधानाः^१ उत चरन्ति उद्वृच्छन्ति अस्य अरुह्यः आरोचमानः धूमः धाम् अचच्छ
दिवमभि एति गच्छति^२ । हे अग्ने त्वं वृत्तः सन् देवात् सन् ईयसे हि संप्राप्सोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतृषु यदन्ना समवृक्त जग्मैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अन्ना । सम् अवृक्त । जग्मैः ।
सेना इव । सृष्टा । प्रसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य दावरूपस्य ते तव पाजः तेजः पृथिव्यां भूत्यां वृषु क्षिप्रं वि अश्रेत्
विश्रयति यत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि जग्मैः दन्ते । ज्वालाभिरित्यर्थः । समवृक्त वृद्धके
खादति । तथा सेनेव सृष्टा उयुक्ता ते तव प्रसितिः ज्वाला एति गच्छति । दस्म हे
दर्शनीयासे त्वं यवं न यवमिव जुह्वा ज्वालया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्सोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उपसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।
निशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

यविष्ठं युवतमम् अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं तमित् तमेव अग्निं दोषा दोषायां रात्रौ
उपसि वासरेऽपि तम् एव अस्य अग्नेः योनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा निशिशानाः
दीपयन्तः नरः मनुष्याः अत्यं न सततगमनयुक्तं बोधारमभमिव मर्जयन्त परिचरन्ति ।
आहुतस्य च वृष्णः कामानां वर्णितुरग्नेस्तस्य शोचिः ज्वाला दीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंदत्ते स्वनीक प्रतीकं वि यदुक्मो न रोचसे उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुभश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुसंदत् । ते । सुसानीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।
दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुभः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

स्वनीक हे सुतेजस्कासे त्वं यत् यदा रुक्मो न सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । उपाके
अन्तके वि रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ते तव प्रतीकं रूपमङ्गं वा सुसंदत् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ते तव वृष्णः दिवः अन्तरिक्षात् तन्यतुः न अशनिरिव एति निर्गच्छति । चित्रः
दर्शनीयः सूरः न सूर्य इव भानुं स्वां दीप्तिं प्रति चक्षि प्रदर्शयसि ॥

यथा वः खाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्धृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमिर्तैर्महाभिः शतं पूमिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रये । दाशेम । परि । इळाभिः । धृतवत् ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महः ऽभिः । शतम् । पूः ऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्रये अग्रस्य नेत्रे ऽवः तुभ्यं ऽस्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच ऽवथा वयम् ऽइळाभिः गोभिर्गोविकरैः क्षीरादिभिः ऽधृतवद्भिः धृतसहितैः ऽहव्यैः पुरोडाशादिभिः ऽच ऽदाशेम परिचरेम तथा स्वमपि ऽतेभिः प्रसिद्धैः ऽअमितैः अपरमितैः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽशतम् अपरमिताभिः ऽआयसीभिः हिरण्यमीभिः । 'स्वमम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽपूभिः नगरीभिरिव ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अष्टृष्टा गिरौ वा यामिर्नृवतीरुण्याः ।

तार्भिर्नः सूनो सहस्रो नि पाहि सत्सुरीङ्गरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अष्टृष्टाः । गिरौ । वा । यामिः । नृऽवतीः । उरुण्याः ।

तार्भिः । नः । सूनो इति । सहस्रः । नि । पाहि । स्मत् । सुरीन् । जरितृन् । जातऽवेदः ॥ ८ ॥

ऽसहस्रः ऽसूनो हे बलस्य पुत्र ऽजातवेदः अग्ने ऽदाशुषे दाशुषः ऽते तव ऽथाः ऽवा याश्च ज्वालाः ऽसन्ति । ऽअष्टृष्टाः रक्षोभिः अग्रधृषिताः । ऽगिरौ ऽवा गिरश्च सन्ति । ऽयामिः गीभिः ऽनृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः ऽउरुण्याः रक्षेः । ऽतार्भिः उभयीभिः ऽनः अस्मान् । ऽस्मत् इति प्रशस्त-वचनः । प्रशस्तान् ऽसुरीन् हविषां प्रेरकान् ऽजरितृन् स्तोतृश्च ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पुतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वाः रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽईव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुऽक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

ऽयत् यदा ऽशुचिः अग्निः ऽस्वया स्वकीयया ऽतन्वा ततया ऽकृपा कृपया दीप्या ऽरोचमानः ऽपुतेव ऽस्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरेव ऽनिः ऽगात् काष्ठान्निगच्छति तदानीं ऽदेवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । ऽयः अग्निः ऽउशेन्यः कमनीयः ऽसुक्रतुः सुकर्मा ऽपावकः शोधकश्च ऽमात्रोः अरण्याः ऽआ ऽजनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौभंगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वो स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभंगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम ।

विश्वो । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽएता एतानि परिदृश्यमानानि ऽसौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽदिदीहि दीपय देहि वा । ऽअपि अपि च ऽकर्तुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा ऽसुचेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा ऽवतेम संभजेमहि ॥ वनतेः संभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति
रूपम् ॥ ऽविश्वा विश्वानि धनानि ऽस्तोतुभ्यः उद्गातुभ्यः ऽगुणते शंसते ऽच ऽसन्तु । ऽयूयं
त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽस्वस्तिभिः क्षेमः ऽसदा सदैवा ऽपात रक्षत ॥ ॥ ४ ॥

‘प्र वः शुक्राय’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैपुभमाशेषम् । ‘प्र वः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोदैशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आशेषे पशौ
‘प्र वः शुक्राय’ इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविभिः’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्रये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जन्म्यन्तर्विश्वानि विद्वान् जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्रये । सुपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जन्मि । अन्तः । विश्वानि । विद्वान् । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां बोधारः ऽवः यूयं ऽशुक्राय शुभ्राय ऽभानवे दीप्साय ऽअग्रये ऽसुपूतं सुशुद्धं^१ हव्यं
ऽमतिं स्तुतिं ऽच ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽयः अग्निः ऽदैव्यानि ऽमानुषा मानुषानि च ऽविश्वानि^२ ऽजन्मि
जातानि ऽअन्तः अन्तरा ऽविद्वान्ना प्रज्ञानेन मार्गेण वा ऽजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्याश्च
अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्तो अग्निस्तरुणाश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वनां युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदं चि सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वनां । युवते । शुचिदन् । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

ऽसः ऽचित् स एव ऽगृत्सः मेघावी । तथा च यास्कः—‘गृत्स इति मेघाविनास’
(निर. ९.५) । ऽअग्निः ऽतरुणः तारको भवति^३ । तदा ऽयतः यदा ऽमातुः अरण्याः ऽयविष्ठः
युवतमः सन् ऽअजनिष्ट । ऽयः अग्निः ऽशुचिदन् दीप्तदन्तः ऽवना वनानि ऽसं ऽयुवते आत्मना
संयोजयति । किंच ऽभूरि ऽचित् भूरीण्यपि ऽअन्ना स्वीयान्यन्नानि ऽसद्यः ऽइत् सद्य एव ऽसम्^४
‘अक्षि’ सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीकिं यं मतीसः श्येतं जगृभ्रे ।

नि यो गृमं पौरुषेयीमुनोचं दुरोकमग्निरायर्वं शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम्सद्यसि । अनीकि । यम् । मतीसः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृमम् । पौरुषेयीम् । उनोचं । दुःसओकम् । अग्निः । आयर्वं । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-झ-भ-शुद्धम् । २. ख-झ-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-विप्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति; न-श-समदति ।

अस्य देवस्य अग्नेः अनीके मुखे संसदि स्थाने इयेत श्वेतं शुभ्रं वयम् अग्निं मर्तासः मनुष्याः अगृभ्रे परिगृह्णन्ति । वयः च अग्निः पौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां मृतं मृभीतं नि उचोच ॥ अत्र वचिः सेवार्थं वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः अग्निः आयवे मनुष्यार्थम् । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । दुरोकं सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा शुश्रोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तदृक् प्रचेताः प्रकाशकः असृतः मरणधर्मरहितः अयम् अग्निः अकविषु अक्रान्तदृक्षु मर्तेषु मरणधर्मकेषु नि धायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । सहस्वः बलवन्नि । त्वे यस्मिन् त्वयि सदा वयं सुमनसः सुमतयः स्याम सः त्वम् अत्र अस्मिन् लोके वनः अस्मात् मा जुहुरः मा हिंसी ॥

आ यो योनिं देवकृतं ससाद कृत्वा ह्यग्निर्मृतां अतरीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधापसं विभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवकृतम् । ससाद । कृत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतरीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वधापसम् । विभर्ति ॥ ५ ॥

यः अग्निः देवकृतं देवैः कल्पितं योनिं स्थानम् अवा ससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । हि यस्मात् कारणात् अग्निः कृत्वा प्रजया अमृतान् देवान् अतरीत् दुर्यभ्यस्तारयति । तम् इममग्निं विश्वधापसं विश्वस्य धारकम् ओषधीः ओषधयः वनिनश्च वृक्षाश्च गर्भं गर्भं सन्तं विभ्रति । भूमिश्च विभर्ति । श्रुतमेव विभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीर्भिवर्तिमिश्रं संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निर्मृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम् मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुवीर्यस्य । दातोः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदाम् । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

अमृतस्य अमृतमुदकं वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । भूरेः अधिकं दातोः दातुम् अग्निः ईशे ईष्टे वि । सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं रायः धनं दातुम् ईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । सहसावन् हे बलवन्ने वयं वसिष्ठाः अवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः मा परि षदाम मा

१. ख-क्ष-न-भ-श-अग्निम् ; त-अग्निं यम् । २. न-भ-परिगृह्णाति । ३. त-न-भ-श-एभीतिम् ।

४. ख-घ-क्ष-न-भ-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतममृतमुदकं च ।

पर्युपविशाम । १ अस्ववः रूपरहिताश्च सन्तः १ मा परि पदाम् । तथा च यास्कः—‘अस्त्’ इति रूपनाम’ (निरु. ५.१३) इति । २ अदुवः परिचरणहीनाश्च १ मा परि पदाम् ॥

परिषद्यं हारणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पृथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

न । शेषः । अग्रे । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचैतानस्य । मा । पृथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

१ अरणस्य अनुणस्य १ रेकणः धनं १ परिषद्यं पर्याप्तं भवति १ हि । अतः १ नित्यस्य अपुनर्द्वयस्य १ रायः धनस्य १ पतयः १ स्याम । यद्वा । अरणस्य १ रेकणो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे १ अग्रे १ अन्यजातम् अनौरसं १ शेषः अपत्यं १ न १ अस्ति न भवति । १ अचैतानस्य अविदुषः १ पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् १ मा १ वि १ दुक्षः मा विदुदुषः ॥ ‘दुष वैकृत्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपस्तर्ज्यमरणस्य रेकणोऽण्योऽपार्णो भवति रेकण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम १ । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचैतयमानस्य तत्प्रसक्तस्य भवति मा नः पथो विदुदुषः’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अधो चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नच्यः ॥ ८ ॥

नहि । प्रभाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अध । चित् । ओकः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नच्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवायौऽत्र प्रपञ्च्यते । १ अरणः अरसमाणः १ अन्योदर्यः १ सुशेवः सुखतमः १ सन् १ प्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय १ मनसा १ मन्तवा १ उ मनसापि मन्तव्यः १ न भवति १ हि । १ अध १ चित् अपि च १ सः अन्योदर्यः १ ओकः १ इत् संस्थानमेव १ पुनः १ एति प्राप्नोति । अतः १ वाजी अश्ववान् १ अभीषाट् शत्रूणामभिभविता १ नच्यः नवजातः पुत्रः १ नः अस्मान् १ आ १ एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावचवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अग्नि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे १ अग्ने १ त्वं १ वनुष्यतः हिंसकात् १ नः अस्मान् १ नि १ पाहि । १ सहसावन् हे बलवन् अग्ने १ त्वम् १ अवद्यात् पापाच्चास्मान् नि पाहि । १ त्वा त्वां १ ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं १ पाथः अन्नं हविः १ सम्

१. ज-प्ठु । २. झ-श-अरणस्य अरसमाणस्य । ३. त-स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । ४. ख-सं-सुसुखतमोऽपि ।

वअभ्येतु सम्यक् प्राप्तोतु । अपि च अस्मान् स्पृहयाव्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्याकः
परिः अभ्येतु ॥

एता नो अग्ने सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता नः । अग्ने । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा क्रमव्याख्याता ॥ ११ ॥

‘प्राग्नये तवसे’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रेदुर्भं वैश्वानरमिदेवताकम् । तथा
चातुष्कान्तं—‘प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । वावृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

हे स्तोताः । तवसे प्रवृद्धाय । पृथिवः अन्तरिक्षस्य । पृथिव्याः च । अरतये गन्त्रे । अग्नये
वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये । गिरं स्तुतिं । प्र । भरध्वम् । यः । वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः । विश्वेषां
सर्वेषाम् । अमृतानां देवानाम् । उपस्थे उपस्थाने यज्ञे । जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् । वावृधे
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥

पृष्ठो दिवि धाव्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्ठः । दिवि । धार्यि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तिर्यानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । वावृधानः । वरेण ॥ २ ॥

‘सिन्धूनां नदीनां । नेता । स्तिर्यानाम् अपाम् । ‘स्तिर्या अपो भवन्ति स्थायनात्’ (निरु.
६. १७) इति शास्त्रवचनात् । वृषभः वर्धिता । पृष्ठः अर्चितः तेजसा संयुक्तो वा यः । अग्निः । पृथिव्यां
अन्तरिक्षे । पृथिव्यां च । धाव्यि न्यधाव्यि । यः । वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः । वरेण श्रेष्ठेन हविषा
तेजसा वा । वावृधानः वर्धमानः सन् । मानुषीः । विशः । अभि मानुषीः प्रजाः प्रति । वि । भाति ॥

त्वक्षिया विश्वं आयन्नसिंक्रोरसमुना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दूरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रोः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दूरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहितः^१ अग्ने^२ त्वत् त्वत्तः^३ विभ्या भीत्या^४ असितक्रीः असितवर्णा राजस्यः ॥
प्रथमार्थे द्वितीया ॥^५ विभ्राः प्रजाः असमनाः परस्परमसमेताः^६ भोजनानि धनानि^७ पजहवीः
त्यजन्त्यः^८ आयन् आगच्छन्^९ कदेत्यत आह । यत् यद्वा^{१०} पुरवे^{११} राज्ञे शोशुचानः दीप्यमानः^{१२}
पुरः तस्य शत्रूणां^{१३} पुरः^{१४} दुरयन् दारयन्^{१५} अदीदेः^{१६} अज्वलः । तथा च निगमः—‘अहो राजन्वरिवः
पुरवे कः’ (ऋ. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ तंतुन्याजक्षेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातुं । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । तन्त्य । अजक्षेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः^१ अग्ने । तथा च यास्कः—‘वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्न-
राजयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा’ (निह. ७. २१) इति ।^२ तव^३ त्वत् त्वत्प्रातिकरं कर्म
त्रिधातु अन्तरिक्षं पृथिवी च^४ उत अपि च^५ द्यौः इति त्रयो लोकाः^६ सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-
वर्तिन्यः प्रजास्वद्वयं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च^७ त्वम्^८ अजक्षेण^९ शोचिषा^{१०} नित्येन प्रकाशेन
शोशुचानः दीप्यमानः^{११} भासा दीप्या^{१२} रोदसी^{१३} शत्रुपृथिव्यौ च^{१४} अत^{१५} तन्त्य विस्तारयसि ॥

त्वमग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रथीणां वैश्वानरमुपसां केतुमह्नाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रथीणाम् । वैश्वानरम् । उपसाम् । केतुम् । अह्नाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने^१ अग्ने^२ कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः’ इति सनुष्यनामसु पाठात् ।^३ पतिं
स्वामिन्^४ रथीणां धनानां^५ रथ्यं नेतारम्^६ उपसाम्^७ अह्नां^८ केतुं^९ प्रजापकं^{१०} वैश्वानरं विश्वनरहितं
त्वां^{११} हरितः^{१२} अश्वाः^{१३} वावशानाः कामयमानाः^{१४} सचन्ते सेवन्ते । तथा^{१५} गिरः^{१६} नृणां^{१७} स्तुतिरूपा
वाचः^{१८} धुनयः^{१९} पार्ष धुन्वानाः^{२०} घृताचीः^{२१} घृतमज्जन्त्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं^१ वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्ते ।

त्वं दस्यूरौकसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयन्आर्योय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्ते ।

त्वम् । दस्यून् । ओकसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्योय ॥ ६ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः^१ अग्ने^२ त्वत् त्वयि^३ वसवः वासका देवाः^४ असुर्यं बलं
न्यृण्वन् न्यगमयन् ।^५ ते^६ ऋतुं त्वत्प्रातिकरं कर्म^७ जुषन्त असेवन्त^८ हि । किंच^९ त्वम्^{१०} आर्योय^{११}

१. ख-श-मसमवेताः । २. ख-घ-श-त-न-भ-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-ज-श-त-भ-य-श-हरितो
हरणात् ; त-१-२-हरितो हरिणात् ; न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवत्ते^१ जनाय^२ वउर^३ व्योतिः अधिकं तेजः^४ जनयन्^५ दस्यून्^६ कर्महीनान्^७ ओकसः^८ स्थानान्^९
वआजः^{१०} निरगमयः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथुः परिं पासि सुद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्^{११}भि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परिं । पासि । सुद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातऽवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वसः^२ प्रसिद्धस्त्वं^३ परमे^४ दूरस्थे^५ व्योमन्^६ अन्तरिक्षे^७ जायमानः^८ सूर्यरूपेण^९
प्रादुर्भवन्^{१०} वायुर्न^{११} यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु^{१२} प्रथमं सोमं पिबति तथा^{१३} पाथः सोमं^{१४} वसद्यः^{१५} परि^{१६}
पासि^{१७} परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच
हे जातवेदः^{१८} जातघनाशे^{१९} त्वं^{२०} भुवना भुवनाभ्युदकानि । ‘भूतं भुवनम्’ इत्युदकनामसु पाठान् ।
जनयन्^{२१} अपत्याय^{२२} अपत्यवत्पालनीयाय^{२३} यजमानाय^{२४} दशस्यन्^{२५} कामान्^{२६} प्रयच्छन्^{२७} अभि^{२८} क्रन्^{२९}
वैद्युतात्मना^{३०} अभिक्रन्दसि^{३१} अभिगर्जसि वा ॥

ताम्रे अस्मे इषमेरयस्व^१ वैश्वानर^२ द्युमतीं^३ जातवेदः ।

यया^४ राधुः^५ पिन्वसि^६ विश्ववार^७ पृथु^८ श्रवो^९ दाशुषे^{१०} मर्त्यीय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युऽमतीम् । जातऽवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्वऽवार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्यीय ॥ ८ ॥

हे जातवेदः^१ जातग्रज्ञ^२ वैश्वानर^३ विश्वनरहित^४ अग्ने^५ ताम्^६ इषम्^७ एषणीयां^८ वृष्टिं^९ द्युमतीं^{१०}
दीप्तिमतीम्^{११} अस्मे^{१२} अस्मभ्यम्^{१३} एरयस्व^{१४} प्रेरयस्व । वृष्टया^{१५} त्रैलोक्ये^{१६} धोतते^{१७} हि । यद्वा । द्युमतीं
तामिषमन्नमेरयस्व । तथा च श्रूयते—‘तस्माद्यस्यैव^{१८} भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके^{१९}
विराजति’ (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेरणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । यथवा
हृषा^{२०} राधः धनं^{२१} पिन्वसि^{२२} पालयसि । अपि च हे विश्ववार^{२३} विश्वैर्वरणीयाशे^{२४} पृथु^{२५} विस्तीर्णं^{२६} श्रवः^{२७}
यशः^{२८} दाशुषे^{२९} मर्त्यीय यजमानाय^{३०} पिन्वसि^{३१} ॥

तं नो अग्ने^१ मघवद्भ्यः^२ पुरुक्षुं^३ रयिं^४ नि वाजं^५ श्रुत्यं^६ युवस्व ।

वैश्वानर^७ माहिं नः^८ शर्मं^९ यच्छ^{१०} रुद्रेभिरे^{११} वसुभिः^{१२} सज्जोषाः^{१३} ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्ऽभ्यः । पुरुऽक्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । माहिं । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुऽभिः । सज्जोषाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ मघवद्भ्यः^२ धनवद्भ्यः^३ हविष्मद्भ्यः^४ इत्यर्थः । वनः^५ अस्मभ्यं^६ पुरुक्षुं^७ बद्धजं^८ बहु-
यशस्कं वा^९ तं प्रसिद्धं^{१०} रयिं^{११} श्रुत्यं^{१२} श्रवणीयं^{१३} वाजं^{१४} बलं च^{१५} नि^{१६} युवस्व^{१७} नितरां^{१८} मिश्रयस्व ।

१. श-कर्मकृते । २. ख-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-श-न-
भ-श-श-जनाय । ४. ख-म-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे ^१वैश्वानर विश्वनरहित ^२अग्रे त्वं ^३रुद्रेभिः रुद्रैः ^४वसुभिः च देवैः ^५सज्जोषाः सहितश्च सन्
^६वनः अस्मभ्यं ^७महि महत् ^८वर्म सुखं ^९यच्छ प्रयच्छ ॥ ८ ॥

‘प्र सन्नाजः’ इति सप्तर्चं पठं मूर्कं वसिष्ठस्यापमृ^१ । अनुकम्यते च—‘प्र सन्नाजः सप्त^२’ ।
 ‘वैश्वानरीयं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सन्नाजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसंस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवकिम् ॥ १ ॥

प्र । सन्नाजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवकिम् ॥ १ ॥

^१वारं पुरां भेत्तारं वन्दे । ^२वन्दमानः सन् ^३सन्नाजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य ^४असुरस्य बलवतः ^५पुंसः वीरस्य । ^६पौंस्यमिति ^७वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः—‘पुराम् पुरुषना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. १.१५) इति । ^८कृष्टीनां जनानाम् ^९अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य ^{१०}तवसः बलवतः ^{११}इन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य ^{१२}प्रशस्तिं स्तुतिं ^{१३}कृतानि कर्माणि च ^{१४}प्र ^{१५}विवकिम् प्रववीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीर्धिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्वा महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरमन्दरस्य । गीः । अग्निः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्वा । महानि ॥ २ ॥

^१कविं प्राज्ञं ^२केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं ^३धासिम् ^४अद्रेः अतारमादृतुः स्तोतुर्वा ^५भानुं भासकं ^६शं सुखकरं ^७रोदस्योः द्यावापृथिव्योः ^८राज्यं राजानं ^९वैश्वानरमग्निं ^{१०}हिन्वन्ति । मदीयाः प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च ^{११}पुरंदरस्य पुरां दारयितुः ^{१२}अग्नेः ^{१३}पूर्वां पूर्वाणि पुरातनानि ^{१४}महानि महानि ^{१५}व्रतानि कर्माणि ^{१६}गीर्भिः ^{१७}आ ^{१८}विवासे परिचरामि ॥

न्यक्तृन्ग्रथिनो मूध्रवाचः पुणीरश्रद्धां अवुधां अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरशिर्विवाय पूर्वश्चकारापरां अयज्यून् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । ग्रथिनः । मूध्रवाचः । पुणीन् । अश्रद्धान् । अवुधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥ ३ ॥

^१अक्रतून् अयज्ञान् ^२ग्रथिनः जल्पकान् ^३मूध्रवाचः हिंसितवचस्कान् ^४पुणीन् पणिनामकान् वाधु-
 विक्कान् ^५अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् ^६अवुधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः ^७अयज्ञान् यज्ञहीनान्
^८तान् ^९दस्यून् वृथा कालस्य नेतृन् ^{१०}अग्निः ^{११}प्रप्र अत्यन्तं ^{१२}वि ^{१३}विवाय नितरां गमयेत् ।
 तदेवाह । अग्निः^{१४} ^{१५}पूर्वः मुख्यः सन् ^{१६}अयज्यून् अयजमानान् ^{१७}अपरान् जघन्यान् ^{१८}चकार^{१९} ॥

१. ज्ञ-य-‘स्यापै’ नैष्टुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-भ-पुंस्त्वमिति; झ-त-न-पौंस्यमिति; श-
 पौष्णमिति । ४. ख-क्ष-न-भ-श-‘ अग्निः...चकार ’ नास्ति; घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुद्गलान्
 अयज्यून् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः..... चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मर्दन्तीः प्राचींश्चकार नृत्तम् शचीभिः ।

तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मर्दन्तीः । प्राचीः । चकार । नृत्तम् । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

वृत्तम् : नेतृत्तम् : वयः अग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मर्दन्तीः
स्तुवन्तीः शचीभिः ताम्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः ऋजुगामिनीः चकार । यद्वा । नेतृत्तमो
योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मर्दन्तीमांछन्तीरुपसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचींश्चकारेत्यर्थः ।
तं वस्वः धनस्य ईशानम् अनानतम् अप्रहं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तम् अग्निं
गृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देहो^३ अनमयद्रध्नैर्यो अर्यपत्नीरुपसश्चकार ।

स निरुध्या नहुषो युहो अग्निर्विश्वक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देहः । अनमयत् । वध्ऽस्नैः । यः । अर्यऽपत्नीः । उपसः । चकार ।

सः । निरुध्व्यं । नहुषः । युहः । अग्निः । विश्वः । चक्रे । बलिहृतः । सहऽभिः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः देहः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विद्याः वधस्नैः वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना
अकरोत् । यः च अर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतिव्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः उपसश्चकार अकरोत्
वसः युहः महान् अग्निः विश्वः प्रजाः सहोभिः बलैः निरुध्व्यं नहुषः राज्ञः बलिहृतः
करप्रदाः चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तुस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तुस्थुः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । संसाद । पित्रोः । उपऽस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनासः जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं
भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा उप तुस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः वैश्वानरः
विश्वनरहितः अग्निः सूर्यः सन् पित्रोः मातापित्रोः रोदस्योः द्यावापृथिव्योः वरम् उच्छृष्टम्
उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् आ संसाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्या^३ ब्रह्मनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्देदे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्या । वसूनि । वैश्वानरः । उत्ऽदिता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

१. ख-तमसि अप्रकाशमाने तमसि । २. ख-न-भ-स्तौति । ३. ख-देहीरुपचिताः ।

वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः ऽदेवः द्योतमानः ऽबुज्या बुज्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः—‘बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् द्युता आप इति वा’ (निर. १०-४४) इति । ऽवसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने’ इति धातुः ॥ ऽसूर्यस्य ऽउदिता उदितानुदये सति ऽआ ऽददे । ऽसमुद्रात् अन्तरिक्षात् । ‘सगरः समुद्रः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठान् । ऽअवरात् पृथिव्याः तमांसि ऽआ ददे । समुद्रात् ऽपरस्मात् दिवोऽपि तमांसि ऽआ ददे । तदेव दर्शयति । ऽअग्निः ऽदिवः तमांसि ऽआ ऽददे ऽपृथिव्याः च तमांसि ऽआ ददे ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो देवम्’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यभ्रातृभ्यम् । ‘प्र वो देवम्’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्देशसूक्ते उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवां नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मानं देवेषु विविदे मितदुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमःऽभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मानं । देवेषु । विविदे । मितदुः ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽवः^१ त्वां^२ ऽदेवं द्योतमानादिगुणयुक्तं ऽसहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा ऽअग्निम् अग्रस्य नेतारम् ऽअश्वं ऽन अश्वमिव ऽवाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ऽप्र ऽहिषे हे अग्ने त्वां^३ ऽचित् प्रहिणोम्येव^४ । किंच हे अग्ने त्वं ऽविद्वान् जानन्^५ ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽदूतः ऽभव । अथ परोक्षस्तुतिः । ऽत्माना आत्मना स्वयमेव ऽदेवेषु ऽमितदुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव ऽविविदे प्रज्ञायते ॥

आ याहिमे पृथ्याः अनु स्वा मुन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मैर्नदर्यन्पृथिव्या जम्भैर्भिर्विश्वमुशध्वग्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पृथ्याः । अनु । स्वाः । मुन्द्रः । देवानां । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुष्मैः । नदर्यन् । पृथिव्याः । जम्भैभिः । विश्वम् । उशध्वं । वनानि ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमुन्द्रः मद्यिता स्तुत्यो वा ऽदेवानां ऽसख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । ऽजुषाणः सेवमानः^६ ऽपृथिव्याः ऽसानु समुच्छितं तृणकुल्मादिकं ऽशुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः ऽनदर्यन् शब्दायमानः । दग्धमानं हि शब्दायते । ऽजम्भेभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ऽविश्वं विश्वानि ऽवनानि ऽउशध्वं कामयमानः दधन् ऽस्वाः ऽपृथ्याः ऽअनु । स्वैर्मागैरित्यर्थः । ऽआ ऽआ ऽयाहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवं ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्वऽवारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवं ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूयं । २. त-दर्शसूक्तेषु । ३. ख-क्ष-त-श-त्वाम् ; न-भ-त्वम् । ४. ख-क्ष-श-त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोम्येव । ६. क्ष-त-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं यज्ञः प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यद्वा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम्^१ । वहिः^२ वहिर्हविश्च^३ सुधितं सुनिहितम् । ह्वलितः स्तुतः अग्निः प्राणीति तृसश्च भवति । होता न होता च । नेति चार्थः । विश्ववारं विश्वैर्वरणीये^४ मातरां द्यावापृथिव्यौ इडाधाम्^५ आ हुवानः भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा यद्विद्ध हे युवतमाग्ने त्वं सुसुखः सुसुखः जज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचैतसो य एषाम् ।

विशाम्धायि विश्वपतिर्दुरोणे धिर्मन्द्रो मधुवचा क्रतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचैतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विश्वपतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । क्रतवा ॥ ४ ॥

विचैतसः विविक्तप्रज्ञाः मानुषासः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं^१ नेतारमग्निं^२ सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः येषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विश्वपतिः विश्वां पतिविश्वस्य पतिर्वा^३ मन्द्रः मदयिता मधुवचाः मादयितुवचस्कः^४ क्रतावा^५ यज्ञवान् विश्वां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वहिराजगन्वानुधिर्ब्रह्मा नृषदने विधृता ।

द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वहिः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधृता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । वावृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वहिः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधृता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् शुलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोभे^१ वावृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं होता मानुषः आ यजति ॥

एते द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्तु मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विश्वस्तिरन्तु श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयन्तुतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युन्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्तु । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विश्वः । तिरन्तु । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीर्घयन् । क्रतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युन्नेभिः अन्नैः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युन्नेभिर्विश्वोभिर्विश्वं जगदातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं पर्याप्तम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विश्वः जनाः श्रोषमाणाः ॥ श्रणोतेः 'सन्वडोः' इति द्विवचम् 'इको झल्' इति सनः क्त्वं च 'सर्वे' विध्य-
१. ख-मासन्नम् । झ-त-न-भ-श-मासन्नम् । २. ख-भ-रथिनं नास्ति । ३. ख. मदयितुं । ४. त-क्रतावा । ५. झ-दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

‘छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति न भवतः । ‘शाश्वस्तृष्टां सनः’ इत्यात्मनेपदम् ॥ १३ ॥ अत्र अतिरस्त
वर्धयन्ति । अत्रे मदीयाः अत्रे वा अतस्य अस्य सत्यमिदमस्मिन् । कर्मणि षष्ठी । मापाणा-
मभीयादितिवन् । अत्रा दीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सुनो सहसो वसूनाम् ।

इयं स्तोतृभ्यो मध्ववद्भ्य आनड्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

सु । त्वाम् । अग्रे । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सुनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

ईषम् । स्तोतृभ्यः । मध्ववद्भ्यः । आनट् । ययम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वसहसः वसूना बलस्य पुत्र अग्रे वसिष्ठाः वयं वसूनाम् ईशानं त्वाम् अस्मदीयेभ्यः
वस्तोतृभ्यः मध्ववद्भ्यः हविष्मद्भ्यश्च इषम् अग्रे वसु क्षिप्रम् अथ वा आनट् प्रापये ॥ नशेव्या-
सिकर्मणोऽन्तर्गातिष्यथात् लुङि ‘छन्दस्यपि द्रव्यते’ इत्याडागमः । वयूं स्वपरिवाराश्च सर्वे वयं
नः अस्मान् सदा स्वस्तिभिः पात इत्येवम् ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

‘इन्धे राजा’ इति सप्तचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘इन्धे राजा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनश्चक्रयोर्विनियोगः । आतिथ्यायां ‘प्रप्रायमग्निः’ इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. ४-५) इति ॥

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं धुतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सुबाध आग्निग्रं उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःऽभिः । यस्य । प्रतीकम् । आऽहुतम् । धुतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सुबाधः । आ । अग्निः । अग्रे । उपसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

वराजा दीप्तः अर्यः स्वामी हविषां प्रेत्को वाग्निः नमोभिः स्तुतिभिः सह अस्य इन्धे
समिध्यते । यस्य अग्रे प्रतीकं रूपं धुतेन आहुतं भवति । र्यं च नरः अस्मदीयाः सुबाधः
संलिङ्घः संजातबाधा वा हव्येभिः हव्यैः सार्वम् ईळते स्तुवन्ति सः अग्निः उपसाम् अग्रे अत्र
अशोचि आदीप्यते ॥

अयमु प्य सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो युहो अग्निः ।

वि मा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुऽमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । युहः । अग्निः ।

वि । माः । अकरिष्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

वस्यः सः अर्यं होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदीयता ययः महान् अग्निः मनुषः
मनुष्यस्य सुमहान् अवेदि सुमहत्वेन प्रजायते । अपि च सोऽयं अमाः दीप्तिः वि अकः विक्रो-
त्यन्तरिक्षे । किंच सोऽयं कृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः पृथिव्यां वससृजानः सृज्यमानः सन्
ओषधीभिर्ववक्षे वर्धते ॥

१. ख-त-न-विकल्पन्ते; क्ष-न-श-बिलुप्यन्ते । २. य-लिङ्ग्ये लुङि । ३. ख-न-भ-त्वत्परिचराश्च ।
४. त-शस्त्रयोस्तो विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-क्ष-त-न-भ-श-ये । ७. क्ष-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्रे वि वसः सुवृत्तिं काष्ठं स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्रे । वि । वसः । सुवृत्तिम् । काम् । ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्रे त्वं ऽकया स्वधया हविषा ऽनः अस्माकं ऽसुवृत्तिं स्तुतिं ऽवि ऽवसः स्यासुषे
आच्छादयसि वा । ऽकामु कां च ऽस्वधां ऽशस्यमानः स्तुत्यमानस्त्वम् ऽऋणवः प्राप्नुयाः । हे ऽसुदत्र
शोभनदानाग्ने । तथा च यास्कः—‘ सुदत्रः कल्याणदानः ’ (निरु. ६.१४) इति । वयं ऽकदा
‘ दुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हितकस्य ’ ऽसाधोः समीचीनस्य ऽरायः धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽभवेम ।
‘ वन्तारः संभक्ताश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अग्नि यः पूरं पृतनासु तस्यौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रअग्नि । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अग्नि । यः । पूरम् । पृतनासु । तस्यौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

‘ अयं प्रसिद्धः ’ ऽअग्निः ऽभरतस्य यजमानस्य मम ऽप्रप्र अत्यन्तं ऽशृण्वे प्रथितो भवति ।
कदेयग्राह । ‘ यत् यदा ’ ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽबृहद्भाः बृहद्भासमानो ऽवि ऽरोचते प्रकाशते^१ । किंच
‘ यः अग्निः ’ ऽपृतनासु संप्राप्तेषु ऽपूरं पूरनामकमसुरम् ऽअग्नि ऽतस्यौ अभिवभूव सोऽयं ऽद्युतानः
दीप्यमानः ऽदैव्यः ऽअतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् ऽशुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्रे शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्रे । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ५ ॥

हे अग्रे ऽत्वे त्वयि ऽआहवनानि हवींष्याहुतयो वा ऽभूरि बहूनि ऽअसन्नित्वं भवन्त्येव । त्वं
च ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽअनीकैः तेजोभिरुवद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह ऽसुमनाः ऽभुवः भव । हे ऽअग्रे
‘ स्तुतः ’ स्तोतुः । स्तौतीति स्तुत् । स्तोत्रं ऽशृण्विषे शृणु । हे ऽसुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने ऽगृणानः
स्तुत्यमानस्त्वं ऽस्वयं स्वयमेव ऽतन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा ऽवर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्रये जनिषीष्ट द्विबर्हीः ।

अं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमर्दमीवचातनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतसाः । समसहस्रम् । उत् । अग्रये । जनिषीष्ट । द्विबर्हीः ।

राम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । द्युमत् । अमीवचातनम् । रक्षः । हा ॥ ६ ॥

१. इ-‘ दुर्हितस्य । २. ख-समिद्धः । ३. ख-न-भ-विकाशते । ४. त-स्तुतश्चित् ।

वशतसाः गवां शतस्य संभक्ता वसंसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः वद्विहर्हाः द्वान्यां विद्याकर्मभ्यां दृष्टव् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्भुलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढः’ (निरु. ६. १७) इति । वृद्धं वचः इदं स्तोत्रम् अग्नये । उक्त्वं जनिपीठ उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । यत् वचः वृद्धमत् दीप्तिमत् । यशस्करमित्यर्थः । अमीवचातनं रोगाणां निवारकं रक्षोहा रक्षसां हन्तु च स्तोत्रभ्यः आपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि वं सुखदं भवति भवेत् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

ईवं स्तोत्रभ्यो मध्वङ्ग्य आनङ्ग्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

ईयम् । स्तोत्रभ्यः । मध्वङ्ग्यः । आनङ् । ययम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जारः’ इति षट्च नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘अबोधि पद’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाग्निदशसूक्तमध्ये उक्तो विनियोगः १ ॥

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः क्ववितमः पावकः ।

दधाति केतुमभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । क्ववितमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्सु ॥ १ ॥

वजारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा क्ववितमः प्राप्ततमः पावकः शोधकोऽग्निः उषसाम् उपस्थात् मध्ये अबोधि अनुव्यत । किञ्च उभयस्य द्विपदश्च चतुषपदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा जन्तोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति । देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति । सुकृत्सु यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥

स सुकृतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुकृतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

वसः अग्निः सुकृतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । यः अग्निः पणीनाम् असुराणां दुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । पुरुभोजसं बहुक्षीरम् अर्कम् अर्चनीयं गवां संघं वनः अस्मदर्थं पुनानः शोधयन् । हरन्तित्यर्थः । होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा

१. ख-झ-त-न-म-श-‘अग्नये’ नास्ति । २. ख-न-म-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-झ-त-श-द्विपदः ।

क. ३-१९

‘दम्भनाः दान्तमना’ दम्भना दान्तमना वा^१ । ‘रास्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां’ वा^२ । ‘विशां जनानां यजमानानां वा’^३ । ‘तमः अन्धकारं तिरस्कृज्वन्’^४ । ‘दृष्टो दृश्यते च । यद्वा । तमस्तिरो दृष्टो नाक्षयतीत्यर्थः ॥

अमूरः क्विरदितिर्विवस्वान्तुसुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरुषसां भ्रात्यग्रेऽपां गर्भैः प्रस्व^१ आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । क्विः । अदितिः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रऽभानुः । उपसाम् । भ्राति । अग्रे । अपाम् । गर्भैः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

योऽसिः । अमूरः । अमूढः । कविः । प्राज्ञः । अदितिः । अदीनः । विवस्वान् । दीप्तिमान् । सुऽसंसत् । शोभनस्तदनः । शोभनसंवेदनो वा । मित्रः । प्रसीतेखाता सर्वेषाम् । अतिथिः । अतिथिवत् पूज्यः । शिवः । शिवकरो जगतः । चित्रभानुः । चित्रदीप्तिः । उपसाम् । अग्रे । मुखे । भ्राति । सोऽयम् । अपां । गर्भैः । सन् । प्रऽस्वः । जायमाना ओषधीः । आ । विवेश ॥

ईळेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवैदाः ।

सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईळेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनऽगाः । अशुचत् । जातऽवैदाः ।

सुऽसंदृशा । भानुना । यः । विऽभार्ति । प्रति । गावः । समऽइधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने । वः । स्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः^१ । मनुषः । मनुष्यस्य । युगेषु । यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा । ईळेन्यः । स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । अग्ने । अग्निः । जातवैदाः । जातधनः । समनगाः । युद्धेषु संगन्ता सन् । अशुचत् दीप्यते । सुसंदृशा सुसंदर्शनेन । भानुना तेजसा । विभाति च । तमसि । समिधानं । समिध्यमानं । गावः । स्तुतयः । प्रति । बुधन्त । प्रतिबोधयस्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ ‘अग्ने याहि’ इति हविषो याज्या । सूत्रिते च—‘अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य हृद्धं नरो नेमधिता हवन्त इति तिष्ठः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अग्ने याहि दूत्यं^१ मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गुणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मकृता । गुणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे अग्ने । दूत्यं । दूतस्य कर्म हविर्वहनादि । याहि । देवान् । अच्छ । अभिगच्छ । गुणेन । सहे । ब्रह्मकृता । ब्रह्मकृतोऽस्मान्स्मदीयाश्च तव स्तोत्रम् । मा । रिषण्यः । मा । हिंसीः । सरस्वतीं । मरुतः । अश्विना । अश्विनी । अपः । चैतान् । देवान् । रत्नधेयाय । अस्मभ्यं । रत्नदानाय । यक्षि च^२ ॥

१. त-दम्भना वा दान्तमना वा दान्तमना वा । २. ख-न-भ-‘रमयित्रीणां’ नास्ति । ३. क्ष-त-न-भ-श-विभोवैचन^३ । ४. ङ-यज ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समुऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंऽधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातुऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे अग्ने एत्वां वसिष्ठः ऋषिः^१ समिधानः भवति । त्वं च जरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगण्यं^२ हन् जहि । राये धनवते यजमानाय वपुरंधि बहुधियं देवराणाम् । तथा च यास्कः—
'पुरंधिर्बहुधीः' इति । यक्षि यज । किंच हे जातवेदः अग्ने पुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण
जरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उपो न जारः' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलोक्यमग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'उपो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोक्तो विनियोगः ॥

उपो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरंजीगः ॥ १ ॥

उपः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः उपो व न जारः उपसो जारः सूर्यसद्वत् पृथु विस्तीर्णं पाजः तेजः अश्रेत् श्रयति^३ ।
किंच दविद्युतत् दीद्यत् शोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः
भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमानं इत्यर्थः । वृषा कामानां वषिता हरिः
हविषां प्रेरकः शुचिः शुद्धिकृदग्निः धियः कर्माणि हिन्वानः प्रेरयन् भासा दीप्या आ भाति
प्रकाशते । अपि च उशतीः कामयमानाः अजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि युज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उषसां । अरोचि । युज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः वस्तोः अहनि । 'वस्तोः शुः' इत्यहर्नामसु पाठात् । उपसाम् अग्ने एष्वर्णं
आदित्यं द्रव । तथा च यास्कः—'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २. १३) इति ।
अरोचि दीप्यते । उशिजो व न कस्विजश्च यज्ञं तन्वानाः विस्तारयन्तः एतन्म मन्मानि
मन्त्र्यानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थः । अपि च विद्वान् जानन् दूतः देवानां
देवयावा देवान् प्रति गच्छन् वनिष्ठः दानुतमः अग्निः वि आ द्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख. म—वसिष्ठ ऋषिः । २. य—आश्रयति । ३. ज-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तिः
विद्वान् ।

अच्छा गिरो मृतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसंदर्शं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छे । गिरः । मृतयः । देवऽयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुऽसंदर्शम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽअञ्चम् । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

वमृतयः स्तुतिरूपाः देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः द्रविणं धनं भिक्षमाणाः याचमानाः । गिरः वाचः सुसंदर्शं कल्याणसंदर्शनं सुप्रतीकं सूरूपं शोभनाङ्गं वा स्वञ्चं सुष्ठु गच्छन्तं हव्यवाहं हव्यानां बोहारं मानुषाणाम् अरतिं स्वामिनम् अग्निम् अच्छ अग्निं यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्रे वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वह्ना बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृकभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्रे । वसुऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वऽजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । ऋकऽभिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

हे अग्रे वसुभिः देवैः सजोषाः संगतस्त्वं नः अस्मदर्थम् इन्द्रम् आ वह । रुद्रेभिः रुद्रैर्देवैः संगतः बृहन्तं महान्तं रुद्रं वा वह । आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः विश्वजन्त्यां विश्वजनहिताम् अदितिं वा वह । ऋकभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं बृहस्पतिं वा वह ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावा अमवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । अमवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

उशिजः कामयमानाः विशः मनुष्याः मन्द्रं स्तुत्यं होतारम् आह्वातारं यविष्ठं युवतमम् अग्निम् अध्वरेषु यागेषु ईळते स्तुवन्ति । हि यस्मात् कारणात् सः अग्निः क्षपावान् रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । रयीणां रथिमतां हविष्मतां यजमानानां देवान् यजथाय यष्टुम् अतन्द्रः तन्द्रारहितः दूतः अभवत् । तथा च श्रूयते—‘यस्माद्दूतोऽभवत्तस्माद्विशस्तमध्वर ईळते’ इति ॥ १३ ॥

‘महो असि’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाश्रयेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

महो अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्यज्ञे होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सऽरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्रे । होता । प्रथमः । सद् । इह ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वम् अध्वरस्य प्रकेतः प्रज्ञापनः सन् प्रहानसि । त्वत् प्रकेते त्वया विना
अमृताः देवाः न प्रादयन्ते न माद्यन्ति^१ । विश्वेभिः विश्वैः देवैः सारथं यथा भवति^२ आ
याहि च । बृह आस्तीर्णं वर्हिषि प्रथमः मुख्यः होता आह्वाता सन् नि सद् निषीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—^३ त्वामीकृते अजिरं दूत्यायाभि
 सुदीति सुदृशं गुणन्तः^४ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामीकृते अजिरं दूत्यायां हविष्मन्तः सदमिन्मानुपासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिर्ग्रेहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुपासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुऽदिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे अग्ने अजिरं प्रयामिन् त्वा मानुपासः मानुपाः हविष्मन्तः यजमानाः सदमिन्
 सदवै दूत्यायां दूतकर्मणे हविर्वहनाय ईळते याचन्ते । किमर्थमिष्यत आह । यस्य हविष्मन्तः
वर्हिः देवैः सार्थम् आसदः त्वमभितिष्ठसि अस्मै हविष्मते अहानि सुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि भवन्ति ॥

त्रिंशदुक्तोः प्र चिकितुर्वर्धनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदम् इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वर्सूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भवं । नः । दूतः । अभिशस्तिऽपावा ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि अन्तः मध्ये अक्तोः अङ्कः । यद्यप्युत्कुरिति राज्ञोर्नाम^१ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यङ्को नाम । त्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु वसूनि हवींषि दाशुषे हविषां
 प्रदात्रे मर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । प्र चिकितुः प्रवेद्यन्त्युत्विजः । यद्वा । अक्तोरङ्गि
 त्रिंशान् अभिमश्वमर्जं च त्वय्यन्तर्हिहितानि प्र चिकितुः । अविदक्षित्यर्थः । अपि च मनुष्वत् मनोरिव
इह ममास्मिन् यज्ञे दूतः त्वं देवान् यक्षि यज । नः अस्माकम् अभिशस्तिपावा अभिशस्तेः
 अभिशंसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता भव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

क्रतुं हंस्य वसवो जुषन्तार्था देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्तः । अर्थः । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ४ ॥

बृहतः महतः अध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य अग्निः ईशे ईष्टे । विश्वस्य सर्वस्य
कृतस्य संस्कृतस्य हविषः च अग्निः एवेष्टे । हि यस्मात् अस्य अग्नेः क्रतुं कर्म वसवः देवाः
जुषन्तः सेवन्ते । अथ अपि च देवाः अग्निं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं दधिरे चकिर हव्यर्थः ॥

आग्नें वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं युजं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः ऽअद्याय । देवान् । इन्द्रऽज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । युजम् । दिवि । देवेषु । धेहि । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽहविरद्याय हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह । किमर्थमित्यत आह । ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽइन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवाः ऽमादयन्ताम् । ऽइमं ऽयज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः ऽदिवि स्थितेषु ऽदेवेषु ऽधेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातवरः ॥ ॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति नृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्तान्तम्- ‘अगन्म नृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोस्तु विनियोगः । व्यूकहे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमायशस्त्रम् । सूत्रितं च-‘तृतीयस्यागन्म महैयाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । समऽईद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यश्चम् ॥ १ ॥

यः अग्निः ऽस्वे ऽदुरोणे स्वे स्थान आहवनीये ऽसमिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् ऽदीदाय दीप्यते तमिम् ऽयविष्ठं युवतमम् ऽउर्वी विस्तीर्णयोः ऽरोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः ऽअन्तः मध्ये अन्तरिक्षे ऽचित्रभानुं चित्रज्वालं ऽस्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं ऽविश्वतः सर्वतः ऽप्रत्यश्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं ऽमहा महता ऽनमसा नमस्कारेण ऽअगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स महा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः धेवे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । महा । विश्वा । दुःऽइतानि । साह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः ऽमहा महत्त्वेन ऽविश्वा विश्वानि ऽदुरितानि ऽसाह्वान् अभिभवन् ऽजातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा ऽदमे यज्ञगृहे ऽस्तवे अस्माभिः स्तूयते ऽसः ऽअग्निः अस्मान् ऽदुरितात् पापात् ऽअवद्यात् निन्दिताच्च कर्मणः ऽरक्षिषत् रक्षतु । ऽअस्मान् ऽगृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । ऽउत अपि च सोऽग्निः ऽनः ऽमघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसुनानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवरुणः असि । ऽउत अपि च त्वं ऽमित्रः असि जगतः प्रसीतेऽस्मात्तासि ।
 ऽत्वां ऽवसिष्टाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽवर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ऽत्वे त्वयि विद्यमानानि ऽवसु वसूनि
 ऽसुसन्नानि सुसंभजनानि^२ ऽसन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

‘प्राग्रये’ इति तृचं त्रयोदशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘प्राग्रये वैश्वानरीयम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्रये विश्वशुचै धियुधेऽसुरग्रे मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि ग्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । विश्वशुचै । धियुम् ऽवे । असुरऽग्रे । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । ग्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः ऽविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ऽधियुधे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ऽअसुरग्रे
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ऽअग्रये ऽमन्म मननीयं स्तोत्रे ऽधीतिं कर्म च ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽमतीनाम्
 अभिमनानां कामानां ऽयतये दात्रे ऽवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ऽबर्हिषि यज्ञे ऽहविर्न
 हविरिव स्तुतिं ऽग्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ऽभरे भरासि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभरासि । नेति संप्रत्यर्थे ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवां अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महित्वा ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽशोचिषा दीप्या ऽशोशुचानः दीप्यमानः ऽजायमानः जायमान एव ऽरोदसी
 शावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपुरयः । अपि च ऽजातवेदः जातप्रज्ञ जातवन वा ऽवैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ऽत्वं ऽदेवान् ऽमहित्वा सहचरेन ऽअभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोः ऽअमुञ्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुर्वना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुर्वना । वि । अख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्दु । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ऽइर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ऽपरिज्मा परितो गन्ता सन्
 ऽपशून् ऽगोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । ऽयत् यदा ऽभुवना भूतानि ऽव्यख्यः

रक्षार्थं पश्यसि तदा ऽब्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं ऽगातुं गतिं फलप्राप्तिं ऽविन्द । यद्वा । ब्रह्मणे
ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवाभिर्गच्छन्ति तं ? गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमाप्तेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविभिः शुक्रशौचिषे नमस्विनौ वयं दाशेमाम्नये ॥ १ ॥

समऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिभिः ।

हविःऽभिः । शुक्रशौचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अम्ये ॥ १ ॥

ऽजातवेदसे जातवेदसे जातप्रज्ञम् ऽअम्ये अग्निं ऽसमिधा ऽवयं वसिष्ठाः ऽदाशेम परिचरेम ।
ऽदेवाय देवं स्तुत्यमग्निं ऽदेवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । ऽशुक्रशौचिषे शुक्रशौचिषं शुभ्रदीप्तिं^१
ऽनमस्विनः हविष्मन्तो वयं ऽहविभिः दाशेम । अत्र दाशेतिथोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशेतिथोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुधुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वां ऽवयं वसिष्ठाः ऽसमिधा ऽविधेम परिचरेम । हे ऽयजत्र यष्टव्यामे ऽवयं
ऽसुधुती शोभनया स्तुत्या ऽदाशेम त्वां परिचरेम । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽहोतः अग्ने ऽवयं ऽघृतेन
आज्येन त्वां दाशेम । हे ऽभद्रशोचे कल्याणज्वाले ऽदेव होतमानाम् त्वां ऽवयं ऽहविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वर्षट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वर्षट्ऽकृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽदेवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा ऽदेवेभिः देवैः सार्धं ऽवषट्कृतिं हविः
ऽजुषाणः सेवमानस्वम् ऽउप ऽआ ऽयाहि । ऽदेवाय होतमानाय ऽतुभ्यं वयं ऽदाशतः परिचरन्तः
ऽस्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १७ ॥

‘उपसद्याय’ इति पञ्चदशार्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं गायत्रमाप्तेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आप्तेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याग्निनशक्ते वेदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिल उक्तमा उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति ।

१. ख-भ-‘तं’ नास्ति । २. झ-न-भ-श-शुभ्रदीप्तिनम् ।

उपसदि^१ पौर्वाहिक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेन्यः । सृज्यते च—'उपसद्याय मीळुष इति तिस्र ऋकैकां त्रिरनवानम्' (आथ. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्टयास् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येपा प्रथमाऽयभागाऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाऽयभागावग्नी रक्षांसि सेधति' (आथ. श्रौ. २. १२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सर्वं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आथ. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाऽयभागाऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (आथ. श्रौ. २. १०) इति ॥

उपसद्याय मीळुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्ठम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः । उपसद्याय उपसदनीयाय । मीळुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तर्घीत्यर्थम् । आस्ये तस्यैव मुखे । हविः । जुहुत । यः । अग्निः । नेदिष्ठम् आसन्नतमम् । आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकलङ्घितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निष्साद दमैदमे । कुविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निष्साद । दमैऽदमे । कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ २ ॥

यः । अग्निः । कविः । प्राज्ञः । गृहपतिः । गृहाणां पालयिता । युवा निश्चतरुणः सन् । पञ्च । चर्षणीः । पञ्च जनान् मनुष्यान् । अभि अभिमुखं । दमैदमे गृहेगृहे । निष्साद निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

वसः । अग्निः । वनः । अस्माकं । वेदः । धनम् । अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा । विश्वतः सर्वतः । वाधकात् । रक्षतु । उत अपि च । अस्मान् वसिष्ठान् । अंहसः । पापात् । पातु रक्षतु ॥

नवं तु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवं । तु । स्तोमम् । अग्रये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुवि । वनाति । नः ॥ ४ ॥

वदिवः शुलोकस्य । श्येनाय श्येनसदृशाय । तु शिप्रं गन्त्रे । अग्रये यस्मै । नवं नूतनं । स्तोमं । वजीजनं जनयामि सोऽग्निः । वनः । अस्मभ्यं । कुवि । बहु । वस्वः । वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । वनाति । ददात्वित्यर्थः ॥

स्पर्हा यस्य श्रियो हृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पर्हाः । यस्य । श्रियः । हृशे । रयिः । वीरऽवतः । यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । अग्रे पुरस्ताद्भागे । शोचतः दीप्यमानस्य । यस्य अग्नेः । श्रियः । वीरवतः । पुरवतः । रयिः । धनं । यथा तद्वत् । हृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा । स्पर्हाः । स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ ॥ १८ ॥

सेमां वेतु वर्षट्टतिमधिर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् वेतु । वर्षट्टकृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टतमो वा हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा यसः अग्निः इमां वर्षट्टकृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नः अस्माकं गिरः स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तै देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युमन्तम् । देव । धीमहि । सुवीरम् । अग्ने । आहुत ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिव्यासिकर्मा । विशपते विशां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीसिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोत्रकं त्वा त्वां वयं नि धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उन्नश्च दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्युः ॥ ८ ॥

क्षपः । उन्नः । च । दीदिहि । सुअग्नयः । त्वया । वयम् । सुवीरः । त्वम् । अस्मद्युः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं क्षपः रात्रीः उन्नः अहानि^१ च । सर्वदेति यावत् । दीदिहि^२ दीप्यस्व । दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्रयः शोभमानाग्रयो भवाम । अस्मद्युः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आगमनः क्यच्' इति क्यच् कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रत्थयः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्कः— 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ त्वं सुवीरः सुस्तोत्रको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणीं ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणीं ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरः नेतारो यजमानाः विप्रासः विप्रा मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सातये धनाय कामानां लाभाय वा उप यन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् उप याति च ॥

अग्ने रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

शुक्रशोचिः शुक्रज्वालाः अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्यः अग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ ११ ॥

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यहो । भगश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भ्र । ईशानः । सहसः । यहो इति । भगः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे संहतो यहो बलस्य पुत्राग्ने यसः प्रसिद्धस्त्वम् ईशानः सर्वस्य^३ जगतः^३ ईश्वरः सन् नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि । 'रायो राधः' इति धननामसु पाठात् । आ^४ भ्र आहर । भगश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-ज्ञ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि वार्यं^१ धनं वदातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवृद्धशौ देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरऽवृत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे वअग्ने एत्वं ववीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं वयशः अन्नं देहीति शेषः । वदेवश्च वसविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं वदाति ददातु । वभगः च देवोऽपि ददातु । वदितिश्च दितिरपि देवी ददातु । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षां णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः । तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वरक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपि च हे वदेव वीतमानाम्गे वअजरः जरारहितस्त्वं वरिषतः हिंसतः शत्रून् वतपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः वदह भस्मीकुरु ॥

अर्धा मही न आयस्यनाष्टष्टो नृपीतये । पूर्ववा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अर्ध । मही । नः । आयसी । अर्नाष्टष्टः । नृऽपीतये । पूः । भव । शतऽभुजिः ॥ १४ ॥

वअध अधुना हे अग्ने वअनाष्टष्टः अप्रतिधर्षणीयस्त्वं वनः अस्माकं वनृपीतये^२ नृणां रक्षणार्थं वमही महती वआयसी अयसा निर्मिता वशतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा वपूः पुरी । तद्वक्षासाधनभूतप्राकारादिवां पुरुष्यते^३ । वभव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्वक्षासाधनभूतप्राकारादिवां शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्वद्रक्षासेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः प्राह्यंहसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषाऽवस्तः । अघऽयतः । दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥ १५ ॥

हे वअदाभ्य अहिंस्य वदोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने एत्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वअघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा वपाहि रक्ष ॥ ॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशार्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्थो युजः सतीबृहत्थः । तथा चानुकान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बाह्वेते छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यद्धम्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । आश्विमास्तशस्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदाः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५.२०) इति ॥

एना वो अग्निं नर्मसोजो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

१. त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-क्ष-त-न-म-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-य-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

पुना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

ऊर्जः बलस्य वनपातं पुत्रम् । 'सुनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । प्रियं प्रियमस्माकं^१ चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा वरति गन्तारं स्वामिनं वा वस्वध्वरं सुयज्ञं विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य वदूतम् असृतं नित्यम् अग्निम् पुना एनेन वनमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्येदं विशेषणम् । समानार्थत्वात्^२ पूर्वेषु सूक्तेष्वदिष्टत्वाद्द सिष्टेनान्वादिश्यते । वः युष्मदर्थम् आ हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

वसः अग्निः अरुषा आरोचमानौ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारवधौ योजते रथे युनक्तु । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच वसः अग्निः दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति शृशं द्रवतु द्रवति वा । स्वाहुतः सुष्टु आहुतः सुब्रह्मा सुस्तुतिः^३ शोभनाम्नो वा यज्ञः यद्यज्यः सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं देवं द्यौतमानं वसूनां वासकानां जनानां वसिष्ठानां^४ राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादजुह्वानस्य मीळहुषः ।

उदूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळहुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

मीळहुषः कामानां वर्धितुः आजुह्वानस्य अभिद्वयमानस्याग्नेः शोचिः तेजः उत् अस्थात् उत्तिष्ठति । अरुषासः आरोचमानाः दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः धूमासः धूमाश्च उत् अस्थुः । अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्व्रान्धेति । तमिमम् अग्निं नरः कर्मणां नेतारं कृत्विजः सम् इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृष्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतर्ये वह ।

विश्वा सुनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यस्वेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृष्महे । यशःस्तमम् । देवान् । आ । वीतर्ये । वह ।

विश्वा । सुनो इति । सहसः । मर्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम् ; घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ज-सुष्टुतिः । ४. ख-श-न-भ-वसिष्ठा ।

हे ^१सहस्रः ^२सूतो बलस्य पुत्राग्ने ^३यज्ञस्तमम् अतिशयेन यज्ञस्त्विनं ^४यत् प्रसिद्धं यं ^५त्वा त्वां
^६वृत्तं ^७कृष्महे कुर्मः स त्वं ^८देवान् ^९वीतये हविषां भक्षणाय ^{१०}आ ^{११}वह । किंच ^{१२}यत् यदा ^{१३}त्वा
^{१४}त्वाम् ^{१५}ईमहे याचामहे तदैव ^{१६}विश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि
^{१७}धनानि ^{१८}रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेपि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रचेताः । यक्षि । वेपि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे ^१विश्ववार विश्वैर्वरणीय ^२अग्ने ^३त्वं ^४नः अस्माकम् ^५अध्वरे यागे ^६गृहपतिः असि यज्ञ-
^७मानोऽसि । ^८त्वं ^९होता देवानामाह्वाता । ^{१०}त्वं त्वमेव ^{११}पोता असि । अतः ^{१२}प्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं
^{१३}वार्यं वरणीयं हविः ^{१४}यक्षि यज्ञ । ^{१५}वेपि ^{१६}च कामयस्व भक्षण्य वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न क्रुते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ।

आ । नः । क्रुते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे ^१सुक्रतो शोभनकर्मज्ञे ^२यजमानाय मह्यं ^३रत्नं धनम् । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु
^४पाठात् । ^५कृधि कुरु । देहीत्यर्थः । ^६हि यस्मात् ^७त्वं ^८रत्नधाः रत्नस्य दाता ^९असि । ^{१०}नः^२
^{११}अस्माकम् ^{१२}यज्ञे यज्ञे ^{१३}विश्वं सर्वम् ^{१४}ऋत्विजम् ^{१५}आ ^{१६}शिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच ^{१७}यः ^{१८}सुशंसः
^{१९}सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः ^{२०}दक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः
^{२१}पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मधवानो जनानामुर्वान्दर्यन्तु गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मधवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दर्यन्त । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्वाहुत यजमानैः सुष्टु आहुत ^३त्वे तव ^४सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा ^५प्रियासः
^६प्रियाः ^७सन्तु भवन्तु । किंच ^८ये^३ ^९मधवानः धनवन्तः ^{१०}यन्तारः प्रदातारः ^{११}जनानाम् अस्मदीयानाम्
^{१२}ऊर्वान् समूहान् ^{१३}गोनां गवां कूर्वान् ^{१४}दर्यन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्तिवति पूर्वेणान्वयः ॥

येषामिमां घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

१. च-मर्तभोजना भोजनानि; य-मर्तभोजना । २. ख-न-भ-त्वं नः । ३. ख-न-भ-'ये' नास्ति ।

येषाम् । इळा । घृतऽहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । संहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां^१ दुरोणे गृहे^२ घृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिचारितेत्यर्थः ।
 इळा अन्नरूपा हविलक्षणा देवी । 'इरा इळा' इत्यन्ननामसु पाठात् । प्राता पूर्णा^३ आ^४ निषीदति
 आसीदति । अपि इति पूरणः । तान् हविष्मतो यजमानान् हे संहस्य सहसे बलाय हिताग्ने^५ द्रुहः
 द्रोण्युः निदः निन्दकाच्च शत्रोः त्रायस्व । नः अस्मभ्यं दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं शर्म सुखं गृहं
 वा यच्छ च देहि ॥

स मन्द्रयां च जिह्या वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मधवद्भ्यो न आ वह हव्यदाति च सुदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रयां । च । जिह्या । वहिः । आसा । विदुऽर्तरः ।

अग्ने । रयिम् । मधवत्तऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सुदय ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ मन्द्रया^२ च^३ मोदयिष्या^४ देवानाम् आसा आस्यस्थानीयया जिह्या ज्वालया
 वहिः हविषां बोढा विदुष्टरः विद्वत्तरः सः प्रसिद्धस्त्वं मधवद्भ्यः^५ हविष्मद्भ्यः^६ नः अस्मभ्यं
 रयिं धनम् आ^७ वह च । हव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्नयमानः तम् । तथा च
 वाजसनेयिन आमनन्ति—'यजमानो वै हव्यदातिः' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । सुदय
 च कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

तां अंहसः पिपृहि पृत्भिष्टुं शतं पूभिर्वैविष्टय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पुऽभिः । यविष्टय ॥ १० ॥

हे यविष्टय युवतमाग्ने^१ स्त्वं^२ ये यजमानाः महः महतः श्रवसः यशसः कामेन इच्छया ।
 यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः । राधांसि साधकानि अभ्यः अन्धत्माणि मघा मघानि ददति
 तान् दातुम् अंहसः पापात् शत्रोर्वा पृत्भिः रक्षासाधनभूतैः शतम् अपरिमिताभिः पूभिः
 नगरीभिश्च पिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्टयासिचम् ।

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वौ देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पूणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

द्रविणोदाः धनानां दाता देवः अग्निः वः युष्मदीयां पूर्णां हविषा आसिचम् आसिक्तं
 सुचं विवष्टिं कामयते । अतः उत् सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् । उप पूणध्वं वा सोमम् ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत केयर्थः । ^१आदित् अनन्तरमेव
^२देवः अग्निः ^३वः सुष्मान् ^४वोहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं बर्हिं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमभिर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । बर्हिम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । सुवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

^१देवाः ^२प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् ^३अध्वरस्य यज्ञस्य ^४बर्हिं वोदारं ^५होतारं च ^६अकृण्वत
 अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः ^७विधत्ते परिचरते ^८दाशुषे हविषां प्रदाने ^९जनाय
^{१०}सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ^{११}रत्नं रमणीयं धनं ^{१२}दधाति ददातिवित्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायमग्निदेवताकम् । सप्तापि
 द्विपदास्त्रिपदुभयः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैपदुभयम्’ इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि
 तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सुध्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽअन्तमोऽग्ने भव
 सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने भवं सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भवं । सुऽसमिधा । समऽईद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२सुषमिधा शोभनया समिधा ^३समिद्धः ^४भव सम्यग्दीप्तो भव । ^५उत अपि च
^६बर्हिः ^७उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः^८ ॥

उत द्वारं उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवां उशत आ बहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारं । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । बह । इह ॥ २ ॥

^१उत अपि च ^२उशतीः देवान् कामयमानाः ^३द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्कः—
 ‘द्वारो जवतेवां द्रवतेवां वारयतेवां’ (निरु. ८. ९) इति । ^४वि ^५श्रयन्ताम् । ^६उत अपि च
^७उशतः यज्ञं कामयमानान् ^८देवान् ^९इह यज्ञे ^{१०}आ ^{११}वह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे ^१जातवेदः जातधन ^२अग्ने ^३वीहि देवानभिगच्छ । ^४हविषा ^५देवान् ^६यक्षि यज च ।
^७स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च ^८कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवां अमृतान्पिप्रयंच ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

वजातवेदाः जातधनोऽग्निः वसुतान् मरणरहितान् देवान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभन-
यशान् वरति करोतु यक्षत् हविषा यजतु च । वपिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु^१ वच ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रचेतः । सत्याः । भवन्तु । आशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्त्रे विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि वंस्व अस्मभ्यं
देहि । नः अस्माकम् आशिषः अद्य सत्याः यथार्थाः भवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्र ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यवाहम् । देवासः । अग्रे । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे ऊर्जः बलस्य नपातं पुत्रम् । 'सुनुनेपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । त्वामु त्वामेव
ते प्रसिद्धाः देवासः देवाः हव्यवाहं हविषो^२ वोढारम्^३ आ दधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्रे देवाय द्योतमानाय ते तुभ्यं ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं दाशतः हवींषि ददतः
इयाम् भवेम । अतः^४ महः महोऽस्वम् इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा नः अस्मभ्यं रत्ना
रत्नानि रमणीयानि धनानि^५ वि दधः विधत्स्व ॥ २३ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्युत्वं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो^६ राज्ञो दानं स्तुयते । अतस्सा-
स्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकेन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या^७ दानस्तुतिः'
इति । महान्त आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके स्मृतिर्त—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गार्गः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गार्गः । सुदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे ह त्वयैव नः अस्माकं पितरश्चिन्न पितरोऽपि जरितारः स्तोतारः सन्तः
यत् यस्मात्कारणात् विश्वा विश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । हि यस्मात् कारणात् त्वे त्वयि गार्गः सुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति त्वे
त्वयि अश्वाः सन्ति त्वे वसु धनं देवयते देवे त्वामिच्छते यजमानाय वनिष्ठः दातृत्तमो भवसि ॥

१. ख-भ-प्रीणयति । २. त-य-हविषाम् । ३. ख-भ-अतः नास्ति । ४. ख-भ-
'धनानि' नास्ति । ५. ज्ञ-सुदानाम्नो । ६. ज्ञ-अन्त्याश्चतस्रो ।

राजैव हि जनिमिः क्षेप्येवाव बुभिरमि विदुःकविः सन् ।

पिशा गिरौ मधवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशिहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽमिः । क्षेपि । एव । अर्ध । बुऽमिः । अमि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मधुऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशिहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽजनिभिः जात्याभिः ऽराजैव ऽबुभिः दीप्तिभिः सह ऽक्षेप्येव निवसस्येव । ऽहि
इति पूरणः । किंच हे ऽमधवन् धनवन्निन्द्र ऽविदुः विद्वान् ऽकविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा ऽसन्
ऽगिरः स्तोतृनस्मान् ऽपिशा रूपेण हिरण्यादिना वा ऽगोभिः च ऽअश्वैः च ऽअभि अमितः रक्ष ।
ऽत्वायतः स्वकामान् ऽअस्मान् ऽराये ऽशिशिहि धनार्थं च संस्करु^१ ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाची ते पृथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाची । ते । पृथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमता । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वाम् ऽअत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः ऽपस्पृधानासः स्पर्धमानाः ऽमन्द्राः
मोदमानाः ऽइमाः ऽगिरः स्तुतयः ऽउप ऽस्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः ऽते तव ऽरायः धनस्य ऽपृथ्या
सृतिः ऽअर्वाची अस्मदभिमुखी ऽएतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च ऽते ऽसुमतौ सुदुतौ वर्तमानाः ऽशर्मन्
शर्मणि सुखे ऽस्याम भूवासम ॥

धेनुं न त्वां सूर्यवसे ददुक्षन्नुप ब्रह्माणि समुजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुऽयवसे । ददुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । सुसृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽसूर्यवसे सुपुत्रे गोष्ठे वर्तमानां ऽधेनुं ऽन धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्त-
सामर्थ्यात् दाष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां ऽददुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान्
दोग्धुमिच्छन् ऽवसिष्ठः ऽब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि ऽउप ऽससृजे उपसृजते । ऽमे मम
ऽविश्वः सर्वैः जनः ऽत्वामित् त्वासेव ऽगोपतिं गवां स्वामिनम् ऽआह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । ऽनः
अस्माकं ऽसुमतिं सुष्टुतिम् ऽअच्छ अभि ऽइन्द्रः ऽआ ऽगन्तु आगच्छतु ॥

अणीसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिन्ध्यमुचर्थस्य नव्यः शार्पं सिन्धूनामकृणोदर्शस्तीः ॥ ५ ॥

अणीसि । चित् । पप्रथाना । सुऽदासे । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।
शर्धन्तम् । शिन्ध्युम् । उचर्थस्य । नव्यः । शार्पम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुह । २. घ-देवयन्तीः देवं त्वामिच्छयन्तीः इमाः; य-इमाः देवयन्तीः देवान्
कामयमानाः ।

वन्वयः स्तुत्यः १ इन्द्रः २ अर्णासि शत्रुभिर्विदारितायाः परुण्याः उदकानि ३ पप्रथाना ४ चित् प्रथमानान्यपि ५ सुदासे राज्ञे ६ गावानि ७ सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च ८ अकृणोत् अकरोत् । अपि च ९ शर्वधन्तम् उत्सहमानं १० शिष्यं बाधमानं ११ क्षाप्रं विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् १२ अशस्तीः अभिशस्तीश्च १३ उच्यथस् ततोतुः १४ सिन्धूनां नदीनाम् १५ अकृणोत् अकरोत् ॥ ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्वाये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव ।

श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

१ यक्षुः यक्षुरालः ॥ यजेः सम्प्रत्ययो न तु सन्तः । अतो न द्विर्भावः । २ पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । ३ इत् इति पूरणः । ४ तुर्वशः नाम राजासीत् । सः तुर्वशः ५ राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । ६ मत्स्यासः ७ इव जालनिहिता मत्स्या इव निशिताः ८ नियन्त्रिताः ९ अपि १० भृगवः ११ द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च १२ श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं १३ चक्रुः । १४ विषूचोः विश्वगच्छतोरुभयोर्मध्ये १५ सखा सुदासश्चेन्द्रः १६ सखायं सुदासम् १७ अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशालः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा १८ निशिता बाधिता १९ आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विश्वगच्छतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतारत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तत्सुभ्यो अजगन्मुधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । आल्लिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तत्सुभ्यः । अजगन् । मुधा । नृन् ॥ ७ ॥

१ पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः २ भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । ३ अल्लिनासः अलिनाः । तपोभिरसंप्रवृद्धा ४ इत्यर्थः । ५ विषाणिनः कण्डूयनायं कृष्णविषाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । ६ शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः ७ । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । ८ आ ९ भनन्त अभिपुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा 'नोति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । १० यः इन्द्रः ११ सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । १२ आर्यस्य कर्मशीलस्य १३ गव्या गोसंवात् १४ तत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः १५ आ अनयत् । १६ अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंवात् लेभे । १७ मुधा युद्धेन तान् १८ नृन् शत्रून् जवान् चेत शेषः ॥

दुराध्वोऽर्दिति सेवयन्तोऽचेतमो वि जगृध्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविच्यकृष्टिर्वी पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तल्लपशानि । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिताः अवन्यन्त्रिताः; क्ष-न-भ-निशितावनियन्त्रिताः; त-निशितावयन्त्रिताः । ४. ख-मत्स्या इव जानपदाः; भ-मत्स्य इव जनपदाः । ५. क्ष-त-न-श-बाधयिता । ६. घ-क्ष-तपोभिः प्रवृद्धाः । ७. ख-न-भ-शिवतराः । ८. ख-क्ष-त-न-भ-श-'नृन्' नास्ति ।

दुःसाध्यः । अदितिम् । सेवयन्तः । अचेतसः । वि । जग्मुः । परुष्णीम् ।

महा । अविन्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चार्यमानः ॥ ८ ॥

वदुराध्यः दुष्टाभिलेखयः । अचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः । अदितिम् अदीनां । परुष्णीं नदीं । सेवयन्तः । वि । जग्मुः । विग्रहः कूलभेदः । तमकुवैत्र । परुण्याः कूलं विभिदुरित्यर्थः । सः^१ सुदासः । मङ्गा इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना । पृथिवीम् । अविन्यक् तदेव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः । चायमानः चयमानस्य पुत्रः । कविः कविनामा । पत्यमानः पलायमानः^२ । पशुः यागे संज्ञतः पशुरिव । अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ईयुरथं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदमिपित्वं जगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्निवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अमिऽपित्वम् । जगाम ।

सुदासे । इन्द्रः । सुतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्निवाचः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुण्या विच्छिन्नानि पर्वणि संदधे । ततः परुण्या आपः यथापूर्वम् । अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति । परुष्णीम् । ईयुः आययां चक्रुः ॥ 'इण् गतौ' इति धातोरन्तर्भावित्पथ्यात् लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ । न्यर्थम् अगन्तव्यं^५ परुण्याः पार्श्वयोः स्थितं निर्जं देशं प्रति परुष्णीं । न ईयुः । आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि । अमिपित्वम् अमित्रान् व्यमेव । जगाम । इन्द्रः च । सुदासे राज्ञे । मानुषे लोके । वध्निवाचः जल्पकान् । अमित्रान् शत्रून् । सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् लोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितासः ।

पृश्निगावः । पृश्निनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥ १० ॥

अथेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा । पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृन्त्या मात्रा नितरां प्रहिताः । चितासः संहता जानन्तो वा । पृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः । यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृतसं समयमनतिक्रम्य । मित्रम् इन्द्रं । यवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य । अगोपाः गोपालेनारक्षिताः । गावो न गाव इव । अभि । ईयुः अभिजम्नुः । रन्तयः रमसाणाः । नियुतः मरुतामश्वाः । च । श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं । चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकुण्ठयोर्जनान्नाजा न्यस्तः ।

दस्मो न सबन्धि शिंशाति बहिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-सः^१ नास्ति । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-पालयमानः । ३. ख-घ-भ-प्रवणं देशम् । ४. ख-इति रूपम् । ५. ख-क्ष-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । यः । विशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्यस्तः ।
दृस्म । न । सधन् । नि । शिशोति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

१यः सुदासो^१ राजा १श्रवस्या यशस इच्छया अश्लेच्छया वा परुण्याः पार्श्वस्थयोः १वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् १एकं १च १विशति १च १जनान् १न्यस्तः आत्मना अहन् सः १राजा
१दृस्मो १न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव १सधन् यज्ञयुद्धे १बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान् १नि १क्षिणाति
नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे १शूरः १इन्द्रः १एषां मरुतां १सर्गं प्रसवम् १अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अर्धं श्रुतं कवर्षं वृद्धमप्स्वनं द्रुहं नि वृणग्वज्रबाहुः ।

वृणाता अत्र सखायं सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अर्धं । श्रुतम् । कवर्षम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुहम् । नि । वृणक् । वज्रबाहुः ।

वृणाताः । अत्र । सखायं । सख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ॥

१अध अपि च १वज्रबाहुः इन्द्रः १श्रुतं १कवर्षं च १वृद्धं च व्रीन् तथा १वृहस्रम् १अनु आनु-
पूर्व्येण १अप्सु उदकेषु १नि १वृणक् न्यमजयदित्यर्थः । १अत्र अस्मिन्नवसरे १ये १त्वायन्तः स्वकासाः
१त्वा त्वाम् १अनु १अमदन् अस्तुवन् ते सखायः १सख्यार्थं १त्वां १वृणाताः १सख्यं लेभिर
इति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दंष्टितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तत्सवे गयं भाग्जेष्मं पूरुं विदथे मुध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दंष्टितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्मं । पूरुम् । विदथे । मुध्रवाचम् ॥ १३ ॥

१एषां कवषादीनां १विश्वा विश्वानि १दंष्टितानि दृढानि दुर्गाणि १पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
१सप्त प्राकारांश्च १इन्द्रः १सहसा बलेन १सद्यः एव १वि १वदः विदारयासास । अपि च १आनवस्य
अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा १गयं गृहं धने वा १तत्सवे तत्सुनामकाय राज्ञे तत्सूनां
गणाय वा १वि १भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं १विदथे युद्धे १मुध्रवाचं
वाधवाचं १पूरुं मनुष्यं १जेष्म जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुहवश्च षष्टिः शता सुषुपुः पद् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षड् देवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुहवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । पद् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षड् । देवः । यु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

१गव्यवः गोकसाः १अनवः अनोः संबन्धिनः १द्रुहवः द्रुहोः संबन्धिनः १च १वीरासः वीराः
१षष्टिः १शता शतानि । सहस्राणीत्यर्थः । १षड् १सहस्रा सहस्राणि च १षष्टिः च १अधि १षट् अधिकाः

पदं च ^१वृचोयु हुकोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदासे । ‘नमस्यति हुवस्यति’ इति परिचरणकर्मसु पाठात् । ^२नि ^३सुपुपुः नितरां शेरते । निहता^४ इत्यर्थः । तान्येतानि ^५विश्वा विश्वानि ^६वृत्तानि कार्याणि ^७इन्द्रस्य इत् इन्द्रस्यैव ^८वीर्यां वीर्याणीति ॥

इन्द्रेणैते तत्सर्वो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । एते । तत्सर्वः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुःसमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमानाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुदासे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण राक्षिता अन्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते^१ । एते ^२तृत्सवः ^३दुर्मित्रासः दुष्टमित्राः ^४प्रकलवित् अजानन्तः^५ ^६इन्द्रेण ^७वेविषाणाः युद्धार्थं संगताः ^८सृष्टाः पलायनार्थमुक्ताः ^९नीचीः नीचीनाः ^{१०}आपो ^{११}न आप इव ^{१२}अधवन्त अधावन्त । ततः ^{१३}मिमानाः सुदासं बाध्यमानाः ^{१४}विश्वानि ^{१५}भोजना भोग्यानि धनानि ^{१६}सुदासे राज्ञे ^{१७}जहुः ॥ ॥ २६ ॥

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं ननुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युस्यो मिमाय भेजे पृथो वर्तनिं पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । ननुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽस्यः । मिमाय । भेजे । पृथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

^१इन्द्रः ^२अभि ^३पक्षां भूमिभिः । भूम्यामित्यर्थः । ^४वीरस्य वीर्ययुक्तस्य^५ सुदासः ^६अर्धं हिंसकम् । अर्धं हिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ ^७अनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसाविन्द्रः । तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः । ^८शृतपां शृतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं ^९शर्धन्तम् उत्साहमानं^{१०} ^{११}परा ^{१२}ननुदे । किंच ^{१३}मन्युस्यः मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः ^{१४}मन्युं क्रोधं ^{१५}मिमाय बबाधे । अथ सुदासः शत्रुः ^{१६}पृथः मार्गान् ^{१७}पलमानः गच्छन् ^{१८}वर्तनिं पलायनमार्गं ^{१९}भेजे प्राप ॥

आग्नेण चित्तद्रेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अवं स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आग्नेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिंहम् । चित् । पेत्वेन । जघान ।

अवं । स्रक्तीः । वेश्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुदासे ॥ १७ ॥

^१इन्द्रः ^२तत् तदा ^३आग्नेण ^४चित् द्रिद्रेणापि सुदासा ^५एकं मुख्यं दानकर्म ^६चकार कारयामास । ^७सिंहं ^८चित् । प्रवथाः सिंहः सिंहाः । तमपि ^९पेत्वेन छागेन ^{१०}जघान घातयामास । ^{११}वेश्या । वेशी सूची । तया ^{१२}स्रक्तीः यूपादेरश्रीन् ^{१३}अव ^{१४}अवृश्चत् अववृक्तवान् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभवितामीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-झ-त-न-भ-श-निहिताः । २. त-न-बाधन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्कः । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकस्वात् । १ विश्वा विश्वानि २ भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ३ सुदासे राजे ४ प्राय-
च्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शश्रवो रारधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिमम् तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शश्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिमम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ शश्रवः अरयः ४ शश्वन्तः बहवः ५ ररधुः वशमीधुः । ६ चित् अपि च
७ शश्वन्तः उत्सहमानस्य ८ भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदासे शत्रुः कश्चित् । तस्यैवार्थः । ९ रन्धिं वशीकर्तुं १० विन्द लभस्व । ११ यः भेदः १२ स्तुवतः त्वां स्तुवतः
१३ मर्तान् मर्त्यान् प्रति १४ एनः पापं १५ कृणोति करोति १६ तस्मिन् भेदे १७ तिमं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च शास्त्रः—‘ तिमं तेजतेरुत्साहकर्मणः ’ (निरु. १०. ६) इति । १८ वज्रम् । वज्रं गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविग्र ’ इत्यादिना रन्ध्रव्याप्तौ
निपातितः ॥ तं १९ जहि । वज्रेण भेदं ग्रहयेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तत्सर्वश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासंश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुश्चानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तत्सर्वः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुपायत् ।

अजासः । च । शिग्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्व्यानि ॥ १९ ॥

१ अत्र अस्मिन् २ सर्वताता सर्वतातो युद्धे य इन्द्रः ३ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासे
शत्रुं ४ प्र ५ मुपायत् प्रायुणात् । अवधीदित्यर्थः । तम् ६ इन्द्रं ७ यमुना ८ आवत् अतोपयत् । तत्तीर-
वासी जनः सर्वोऽप्यतोपयदित्यर्थः । ९ तुल्यः तुल्योः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्वा संवध्यते । किंच १० अजासः अजाः जनपदाः ११ शिग्रवः जनपदाः १२ यक्षवश्च जनपदाः
१३ अश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि १४ शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । १५ बलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय १६ उप १७ जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् सुखानामान्निद्राय
उपहारं जुहुदित्यर्थः ॥

न त इन्द्र सुमृतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उपसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघ्न्याव त्मना बृहत् शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुऽमृतयः । न । रायः । सुऽचक्षे । पूर्वी । उपसः । न । नूत्नाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघ्न्य । अर्वा । त्मना । बृहत् । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ पूर्वाः पुरातनाः ४ सुमृतयः शोभनमतयः ५ रायः धनानि च ६ उपसो
७ न उपस इव ८ न ९ संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । १० न ११ नूत्नाः नूतनाश्च सुमृतयो राक्षस न संचक्षे ।

१. घ-श-उत्साहमानस्य । २. य-तेन । ३. ख-न-भ-बलाय । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘ न ’ नास्ति ।

किंच त्वं ^१मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं ^२देवकं देवकनामानं शत्रुं ^३जघन्थ अवधीः । ^४त्वन्ना स्वय-
मेव ^५बृहत् महत् शैलात् ^६शम्बरं च ^७अव ^८भेत् अवाभैत्सीरिति ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशुरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्यं सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाऽया । पराऽशुरः । शतऽयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्यं । सख्यम् । मृषन्त । अर्धं । सूरिऽभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र ^१पराशरः ^२शतयातुः बहुरक्षाः । बहुनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहुनां रक्षासां शतयिता वा । शक्तिः ^३वसिष्ठः चैवमादयः ^४ये क्रपयः ^५त्वाया त्वदिच्छया ^६गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ व्यच्छोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहं । सत-
स्यर्थे पञ्चमी । ^७प्र अममदुः त्वां प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः ^८भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ^९ते तव ^{१०}सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा ^{११}न ^{१२}मृषन्त न विस्मरन्ति । ' मृष
मर्षे ' । मर्षो मर्षणम् । तच्च कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति ^{१३}अथ अतो हेतोः ^{१४}सूरिभ्यः सूरिणां
स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । ^{१५}सुदिना सुदिनानि ^{१६}व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

दे नमुर्देववतः शते गोद्वी रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्ने पैजवनस्य दानं होतैव सञ्च पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

दे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता । सुऽदासः ।

अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्यं । दानम् । होताऽइव । सञ्च । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

^१देववतः राज्ञः ^२नप्तुः पौत्रस्य ^३पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ^४सुदासः राज्ञः ^५गोः गवां ^६द्वे
^७शते ^८वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ ^९द्वा द्वौ ^{१०}रथा रथौ च देयं ^{११}दानं दानभूतान् ^{१२}रेभन् इन्द्रं ^{१३}स्तुवन्
अत एव ^{१४}अर्हन् योग्योऽर्हं वसिष्ठो हे ^{१५}अग्ने ^{१६}सञ्च यज्ञगृहं ^{१७}होतेव वषट्तेव ^{१८}पर्येमि । अग्नाग्नेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यस्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतदेवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋजासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजऽवनस्यं । दानाः । स्मर्त्दिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋजासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुऽदासः । तोकम् । तोकायं । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

^१पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ^२सुदासः राज्ञः ^३स्मर्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः
^४कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः ^५निरेके दुर्गंतौ सत्याम् ^६ऋजासः ऋजुगामिनः ^७पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठाताः ^८दानाः देयभूताः ^९चत्वारः अश्वाः ^{१०}तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठे रथे स्थितं ^{११}तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । षडर्थे चतुर्थी । ^{१२}श्रवसे अज्ञाय यज्ञसे वा ^{१३}वहन्ति । पुनः ^{१४}मा इति पुरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विवभाजं विभक्ता ।

सुसेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिर्मशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽवभाजं । विऽभक्ता ।
स्रत । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिर्म । अशिशात् । अभीके ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः । श्रवः यशः । उर्वी विस्तीर्णे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । अन्तः । विस्तीर्णयो-
र्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तते इत्यर्थः । यश्च सुदाः । विभक्ता धनस्य प्रदाता । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विवभाजं धनं प्रददौ तं सुदासं । ससेत् ससैव लोकाः । इन्द्रं । न । इन्द्रमिव । गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किञ्च । स्रवतः नद्यः । अभीके बुद्धे । युध्यामधिर् युध्यामधिनामकं सपरं । नि । अशिशात् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्रतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रत् । अनु । दिवः । सुदासम् । न । पितरम् । सुदासः ।
अविष्टनं । पैजवनस्य । केतम् । दुः । अनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः । यु ॥ २५ ॥

हे । नरः । नेतारः । मरुतः । इमं सुदासं राजानं । सुदासः । राज्ञः । पितरं । दिवोदासं । न । दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । अनु । सश्रत् अनुसेवध्वम् । किञ्च । दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः । केतं मन्त्रं गृहं वा । अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः । अग्रं बले । दूणाशं दुर्नशमविनाशि । अजरम् अक्षिणिकं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशच द्वितीयं सुक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽह्न्येतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मर्ष्यदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विपुवति निष्केवत्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेपम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवत्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्टयां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्र्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गर्यस्य प्रयन्तासि सुर्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । व्यवयति । प्र । विश्वाः ।
यः । शश्वतः । अदाशुषः । गर्यस्य । प्रयन्ता । अस्ति । सुर्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः । इन्द्रः । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः । वृषभो । न । वृषभ इव । भीमः । भयंकरः । सन् । एकः
असहाय एव । विश्वाः । सर्वान् । कृष्टीः । शत्रुजनान् स्थानात् । प्र । च्यावयति । यः । केन्द्रः । अदाशुषः
अयजमानस्य । शश्वतः । बहोः । गर्यस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे । इन्द्र

१. ख-श-पैजवनस्यैव । २. ख-क्ष-न भ-श-मास्थंदिनः । ३. ख-पायुभिरजैः ।

स त्वं ^१सुष्वितराय^१ अतिशयेन सोमाभिपवं कुर्वते जनाय ^२वेदः धनं ^३प्रयन्ता प्रदाता ^४असि ॥
वृषन्तश्चादत्र पृथया अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् थृदृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
यदृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमप्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वां समर्थे ।

दासं यच्छृष्णं कुर्यवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिर्क्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सुसमर्थे ।

दासम् । यत् । शृष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिर्क्षन् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३ह त्वं खलु ^४वत्यत् तदा ^५तन्वा शरीरेण ^६शुश्रूषमाणः उपचरन् ^७समर्थे
मयैर्मत्वेयादृभिः सहिते युद्धे ^८कुत्सम् ^९आवः अरक्षः । कदेत्यत्राह । ^{१०}यत् यदा ^{११}आर्जुनेयाय
अर्जुन्याः पुत्राय ^{१२}अस्मै कृत्वाय ^{१३}शिक्षन् धनं प्रयच्छन् ^{१४}दासं दासनामकमसुरं ^{१५}शृष्णं च ^{१६}कुर्यवं
च ^{१७}नि ^{१८}अरन्धयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

हे ^१धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र ^२धृषता^३ धर्षकेण वज्रेण वलेन वा ^४वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनित-
हविष्कं वा ^५सुदासं राजानं ^६विश्वाभिः सर्वाभिः ^७ऊतिभिः रक्षाभिः ^८प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किंच
^९वृत्रहत्येषु युद्धेषु ^{१०}क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्मजने निमित्ते ^{११}पौरुकुत्सि पुरुकुत्सस्यापत्यं
^{१२}त्रसदस्युं ^{१३}पूरुं च ^{१४}प्र ^{१५}आवः च ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनि चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः । देववीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे ^१नृमणः नृभिर्ज्ञानां नेतृभिः स्तोत्रभिर्मननीय स्तोत्रव्येन्द्र । नृपु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ।
^२देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् विद्यन्ति गच्छन्तीति संग्रामौ^३
देववीतिः^४ । नृभिः मरुद्भिः सह ^५भूरीणि बहूनि ^६वृत्रा वृत्राणि शत्रून् ^७हंसि मारितवानसि ।
किंच हे ^८हर्यश्च इन्द्र ^९त्वं ^{१०}दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । ^{११}दस्युं ^{१२}चुमुरिं च
^{१३}धुनिं च ^{१४}सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण ^{१५}नि नितराम् ^{१६}अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवति च सद्यः ।

निवेशने शततमार्विर्वीरहश्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सवः ।
निऽवेशने । शतऽतुमा । अवित्रेयीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमृचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त एतव एच्यौत्नानि बलानि एतानि तादृशानि । एतत् यदा त्वं शम्बरस्य एनव
एनवसि एव एपुरः एसद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा एनिवेशने निवेशनार्थे
एशततमा शततमीं पुरम् एअवित्रेयीः व्याप्नोः । एवृत्रं एव एअहन् । एउत अपि च एनमुचिम्
एअहन् ॥ २९ ॥

सना ता ते इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक् वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक् । वाजम् ॥ ६ ॥

हे एइन्द्र एते तव एरातहव्याय दत्तहव्याय एदाशुषे यजमानाय एसुदासे एता एतानि स्वया
दत्तानि एभोजनानि भोग्यानि धनानि एसना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे एपुरुशाक्
बहुकर्मक्षिन्द्र एवृष्णे कामानां वपिन्ने एते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । एवृषणा वृषणौ एहरी अश्वौ
एयुनज्मि स्ये योजयामि । एब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि एवाजं बलिनं त्वां एव्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टावघाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुणैस्तव प्रियासः सुरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघायं । भूम । हरिऽवः । परादै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरुणैः । तव । प्रियासः । सुरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे एसहसावन् बलवन् एहरिवः हरिवक्षिन्द्र एते तव एस्यो स्तोत्रेणात्माभिः क्रियमाणाय
एपरिष्टौ अन्वेषणायां एपरादै परादानाय एअघाय अ(आ)हन्त्रे^२ वयं एमा एभूम । किंच एनः अस्मान्
एअवृकेभिः अवाधैः एवरुणैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरुथानि रक्षणानि । तैः एत्रायस्व पाहि ।
एतव एसुरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं एप्रियासः प्रियाः एस्याम भूयास्म ॥

प्रियासु इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽवायं । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे एमघवन् धनवक्षिन्द्र एते तव एअभिष्टौ अन्वेषणे एनरः स्तोत्राणां नेतारो वयं एसखायः
समानख्यातयः एप्रियासः प्रियाश्च सन्तः एशरणे एइत् गृह एव एमदेम मोदेम । किंच एअतिथि-
ग्वाय । पूजयातिथिन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय^३ राज्ञे एशंस्यं

१. ख-श-त-न-म-श-‘ता’ नास्ति । २. ख-अघाय; घ-श-त-न-म-श-अघाय अहन्त्रे । ३. श-
त-न-म-श- वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं ऽकरिष्यन् कुर्वन् ऽतुर्वशं राजानं ऽनि ऽक्षिणीहि वशं कुरु । ऽयाद्वं च राजानं ऽनि
क्षिणीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मधवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्त्यशासं उक्था ।

ये ते हवैमि वि पृणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । तु । ते । मधऽवन् । अमिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्त्यऽशासं । उक्था ।

ये । ते । हवैमि । वि । पृणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे ऽमधवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽनु अद्य ऽअभिष्टौ अन्येकौ ऽये ऽनरः ऽउक्त्यशासः उक्त्यानां
शंसितारः ऽउक्था उक्त्यानि शस्त्राणि ऽसद्यश्चित् सद्य एव ऽशंसन्ति । किंच ऽते तव ऽहवैमिः
स्तोत्रैः ऽपृणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि ऽवि ऽअदाशन् । धनानि विशेषेणादापयस्त्वित्यर्थः ।
तान् ऽअस्मान् ऽतस्मै ऽयुज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं ऽवृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यमस्मद्भ्यश्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहृत्यै शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम् । तुभ्यम् । अस्मद्भ्यः । ददतो । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहृत्यै । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे ऽनृतम नेतृतम् ऽइन्द्र ऽतुभ्यं ऽनरां नेतृणां ये ऽएते ऽस्तोमाः संवाः ऽमघानि संहनीयानि
हवींषि ऽवदतः वदन्तः ऽअस्मद्भ्यः अस्मदभिमुखाः अभुवन्नि शेषः । ऽतेषां ऽनृणां ऽवृत्रहृत्यै
संग्रामे ऽशिवः कल्याणकृत् ऽभूः भव । ऽसखा ऽच भूः । ऽअविता^१ रक्षिता ऽच भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तुन्वा वावुधस्व ।

उप नो वाजान्मिषीष्टुप स्तीन्यूनं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मऽजुतः । तुन्वा । वावुधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे ऽशूर ऽइन्द्र ऽनु अद्य ऽस्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः ऽब्रह्मजुतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः
ऽतुन्वा क्षीरेण उक्त्या^२ रक्षणेन^३ ऽवावुधस्व । अपि च ऽनः अस्मभ्यं ऽवाजान् अन्नानि ऽउप
ऽमिमीहि । प्रयच्छेत्त्वित्यर्थः । ऽस्तीन् गृहांश्च ऽउप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्याश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहंशरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशचर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' इति । आभिज्ञानिके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.७) इति । महामतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचानुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यं दिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ९.२) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाश्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृपदन्मवोमिस्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधावान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृऽसदन्म् । अवोऽभिः । ज्ञाता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

वस्वधावान् बलवान् उग्रः ओजस्वी उग्रूणो वा इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं जज्ञे बभूव । नर्यः नरहितः सन् यत् कर्म करिष्यन् भवति तत् अपः कर्म चक्रिः कर्तव्यं चक्रिः इति किमप्रत्ययस्य लिङ्ब्रह्मावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यैर्वृत्ताम्' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च नृपदं यज्ञगृहं युवा नित्यतरुणः सन् अवोभिः रक्षणैः सार्धं जग्मिः गन्ता महश्चित् महतोऽपि एनसः पापात् नः अस्माकं ज्ञाता रक्षिता च भवेति^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शूशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमूती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शूशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुऽदासे । अह । वै । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

इन्द्रः शूशुवानः वर्धमानः सन् वृत्रम् असुरम् हन्ता भवति ॥ वृत्रन्तरवाद्य पृथग्भावः ॥ वीरः वीरः सन् जरितारं स्तोतारं नु क्षिप्रम् ऊती ऊत्या रक्षया प्रावीत् प्रारक्षच्च । वसुदासे राज्ञे लोकं जनपदं कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहायुत्तरत्रापि तृन्नन्तत्वात् फल्यभावः ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय वसु धनं मुहुः भूयो भूयः दाता च भूत् अभूत् । आ इति चार्थे ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्रापाइजनुषेमपाकहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजऽकृत् । समत्स्वा । शूरः । सत्रापाद् । जनुषा । ईम् । अपाकहः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श-अथ पञ्चमस्य । २. ख-झ-न-भ-श-तत्र । ३. ख-झ-न-श-माध्यंदिनः । ४. ज्ञ-भवति ।

‘युष्मः योद्धा’ अनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेऽपराङ्मुखो वा ‘स्वजकृत्’ युद्धकृत् । ‘खले खले’ इति युद्धनामसु पाठात् । ‘समद्रा’ समत् कलहः । तद्वान् ‘सूरः’ शौर्यपितः ‘जनुपा’ जन्मना स्वभावत एव ‘सशपाद्’ बहुनामभिभविता ‘अपाकहः’ स्वर्थं च केनाप्यनभिभूतः ‘स्वोजाः’ सुवलः ‘ईम्’ अयम् ‘इन्द्रः’ वृत्तनाः शत्रूणां सेनाः ‘व्यासे’ विशिष्यति । ‘अथ अपि च’ ‘शत्रून्तं’ शात्रवमाचरन्तं ‘विश्वं सर्वं’ वज्रवान् हस्ति ॥

उमे चिदिन्द्रो रोदसी महित्वा पंप्राथ तर्विषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवांन्मिमिक्षन्त्समन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महिऽत्वा । आ । पंप्राथ । तर्विषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिऽवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेषु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे ‘तुविष्मः’ बहुधन ‘इन्द्र’ ‘महित्वा’ महत्त्वेन ‘तर्विषीभिः’ बलैश्च ‘उमे’ ‘चित्’ उमे अपि ‘रोदसी’ धावाद्युधिव्यो ‘आ’ ‘पंप्राथ’ आपुरितवानसि । अथ ‘परोक्षस्तुतिः’ । ‘हरिवान्’ अश्ववान् ‘इन्द्रः’ ‘वज्रं’ ‘नि’ ‘मिमिक्षन्’ शत्रुषु प्रापयन् ‘मदेषु’ यज्ञेषु निविस्तु वा ‘अन्धसा’ सोमेन ‘सम्’ ‘उवोच’ संसेव्यते संगच्छते वा ॥ ‘उच्च समवाये’ इति धातुः । ‘वै’ इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नयं सध्रुव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गुवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नयम् । सध्रुव ।

प्र । यः । सेनाऽनी । अर्ध । नृऽभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽपेषणः । सः । धृष्णुः ॥ ५ ॥

‘वृषा’ सेक्ता पिता कश्यपः ‘वृषणं’ कामानां वर्णितारमिन्द्रं ‘रणाय’ युद्धार्थं ‘जजान’ । ‘जनने’ इति धातुः । ‘नयं’ नरहितं ‘तमु’ तमेवेन्द्रं ‘नारी’ ‘चित्’ अदितिरपि ‘ससृज’ सुपुत्रे । ‘अथ अपि च’ ‘यः’ इन्द्रः ‘नृभ्यः’ नृणां ‘सेनानीः’ सेनानां नेता सन् ‘प्र’ ‘अस्ति’ प्रभवति ‘सः’ इन्द्रः ‘इनः’ सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । ‘नियुत्वा’ ‘इनः’ इति ईश्वरनामसु पाठात् । ‘सत्त्वा’ शत्रूणां सादृक्श्च ‘गवेषणः’ गवामन्वेष्टा च ‘धृष्णुः’ शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ १ ॥

नू चित्स अ्रेषते जनो न रेपन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय क्रतुपा क्रतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । अ्रेषते । जनः । न । रेपत् । मनः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् ।

यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । क्रतुपाः । क्रतेजाः ॥ ६ ॥

‘यः’ जनः ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘घोरं’ शत्रूणां बाधकं ‘मनः’ ‘यज्ञैः’ ‘आविवासात्’ परिचरति ‘सः’ जनः । ‘नु’ इति प्रतिषेधे वर्तते । ‘चिदित्येवकारार्थे’ । ‘नू’ ‘चित्’ नैव ‘अ्रेषते’ स्थानात् अश्रयति । ‘न’ ‘रेपत्’ नैव क्षीयेत् । अपि च ‘यः’ जनः ‘दुवांसि’ परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि ‘इन्द्रे’ ‘दधते’ निधत्ते तस्मै जनाय ‘क्रतुपाः’ यज्ञपाता ‘क्रतेजाः’ यज्ञे जातश्च ‘सः’ इन्द्रः ‘राये’ धनाय ‘क्षयत्’ निवसति । भवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय ऽइन्द्र ऽयत् धनं ऽपूर्वं पिता ज्येष्ठो आता वा ऽअपराय पुत्राय कनीयसे वा ऽशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च ऽदेष्णं देयं धनं ऽज्यायान् ज्येष्ठः ऽकनीयसः ऽअयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः ऽअमृत इत् अमृत एव सन् पितृगृहे विहाय ऽदूरं ऽपर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं ऽचित्र्यं चायनीयं ऽरयिं धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

यस्तं इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरुथे अन्नतो नृपितौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । अस्तत् । निरेके । अद्रिवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरुथे । अन्नतो । नृपितौ ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः ऽते तुभ्यं ऽप्रियः सखा ऽजनः ऽददाशत् हवींषि दद्यात् हे ऽअद्रिवः सः ऽसखा ऽते तव ऽनिरेके दाने ऽअस्तत् स्यात् । ऽवयं च वसिष्ठाः ऽअन्नतोः अहेंसतः ऽते तव ऽअस्यां सुमतौ अनुग्रहद्वद्धौ वतैमानाः ऽचनिष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाज्ञवन्तो वा । चनोऽश्वम् । ऽनृपितौ नृणां रक्षके ऽवरुथे गृहे वरणीये वा धने ऽस्यास वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रद्वृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं तु आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तासुः । मघवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽवृषा सेका ऽएषः ऽस्तोमः सोमः सूयमानः? ऽअचिक्रदत् क्रन्दति । ऽउत अपि च ऽस्तासुः स्तोता ऽअक्रपिष्ट अस्तीत् । अपि च हे ऽशक्र ऽते तव ऽजरितारं स्तोतारं मां ऽरायः धनस्य ऽकामः अभिलाषः ऽआगन् आगतः । अतः ऽत्वं ऽवस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । ऽनः अस्मभ्यम् ऽअङ्ग क्षियम् ऽआ ऽशक्रः धेहि ॥

स न इन्द्र त्वर्यताया इषे धास्त्वमनो च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वर्यतायै । इषे । धाः । त्वमनो । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं ऽध्वयताया ऽह्ये त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं ऽनः अस्मान् ऽधाः धारय । ऽधे ऽच
 ऽमघवानः हविष्मन्तः ऽस्मना स्वयमेव ऽजुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि ध्वयताया ऽह्ये
 धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तास्तु स्तुतिषु ऽते तव ऽजरित्रे स्तोत्रे मङ्गं ऽशक्तिः सामर्थ्यम्
 ऽअस्तु । यद्वा । जरित्रे मङ्गं ते तव वस्वीषु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशचै चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चालुकान्तम्—
 ‘असावि’ इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योऽजीयमानमिदं सूक्तम् । ‘असावि देवमिहोप याते-
 त्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ ‘अभिकृत्वा’ इति वषाया अनु-
 वाक्या । सूत्रितं च—‘अभि क्रत्वेन्द्र भूरव जमस्त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः’ (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोक्रजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जुनुपैमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽक्रजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जुनुपा । ईम् । उवोच ।
 बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्व । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥ १ ॥

ऽदेवं वीतं ऽगोक्रजीकं गोभिः संस्कृतम् । गन्धेन मिश्रितमित्यर्थः । ऽअन्धः सोमरूपमश्वम्
 ऽअसावि अभिषुतम् । ऽईम् अयम् ऽइन्द्रः ऽअस्मिन् अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि ऽजनुपा स्वभावत
 एव ऽनि ऽउवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ऽहर्यश्च ऽत्वा त्वां ऽयज्ञैः स्तोत्रै-
 र्हाविर्भिको ऽबोधामसि बोधयामः । ऽअन्धसः सोमस्य ऽमदेषु ऽनः अस्माकं ऽस्तोमं स्तोत्रे ऽबोध
 बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादौ विदथे दुध्रवाचः ।

न्युं भ्रियन्ते यज्ञसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रऽवाचः ।
 नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यज्ञतः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥ २ ॥

ऽयज्ञं ऽप्र ऽयन्ति यद्वाः ऽबर्हिः च ऽविपयन्ति स्तृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा । ऽविदथे यज्ञे
 ऽसोममादः प्रावाणश्च दुध्रवाचः दुध्रवाचः भवन्ति । अपि च ऽयज्ञतः यशस्विनः ऽदूरउपब्दः ।
 दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । ऽनृषाचः । नृषेत्तृत्विजः सचन्त इति नृषाचः । ऽवृषणः
 प्रावाणः ऽगृभात् गृहात् । गृहमध्यमप्रावाः । तस्मात् । ऽआ इति चार्थः । ऽनि ऽभ्रियन्ते अभि-
 पववेलायां निगृह्यन्ते । ऽउ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र स्रवित्वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावके रथयोऽ न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रवित्वा । अपः । करिषितः कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।
 त्वत् । वावके । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३त्वम् ^४अहिना वृत्रेण ^५परिष्ठिताः आक्रान्ताः ^६पूर्वाः बह्वीः ^७अपः उदकानि ^८स्रवितवै सवितुं ^९कः अकार्षीः । ^{१०}धेनाः नद्यश्च ^{११}त्वत् त्वत्तो हेतोः ^{१२}प्रस्थो ^{१३}न रथिन इव ^{१४}वावके निर्गच्छन्ति । ‘वकि कौटिल्ये’ इति घातुः । ^{१५}विश्वा विश्वानि ^{१६}कृत्रिमाणि सुवनानि च ^{१७}भीषा त्वत्तो भीत्या ^{१८}रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जह्वेषाणो वि दंशोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेष । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जह्वेषाणः । वि । दंशोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः ^२नर्याणि नरहितानि ^३विश्वा विश्वानि ^४अपांसि कर्माणि ^५विद्वान् जानन् ^६आयुधेभिः आयुधैः ^७भीमः भयंकरः सन् ^८एषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् ^९विवेष व्यासवान् । ^{१०}पुरः च तेषां ^{११}वि दंशोत् अकम्पयत् । अपि च ^{१२}जह्वेषाणः हृत्पथन् ^{१३}महिना महिना युक्तः ^{१४}वज्रहस्तः सन् तान् ^{१५}वि जघान ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुनो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्षदुर्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कृतं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्षत् । अर्यः । विपुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यातवः राक्षसाः ^३नः अस्मान् ^४न जूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे ^५शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^६वन्दना वन्दनानि रक्षांसि ^७वेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाम्यो नोऽस्मान् ^८न जूजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किंच ^९अर्यः स्वामी ^{१०}सः इन्द्रः ^{११}विपुणस्य विपमस्य ^{१२}जन्तोः प्राणिनः शासने ^{१३}शर्षत् उत्सहेत । अथ च ^{१४}शिश्रदेवाः । शिश्रेण वीज्यन्ति क्रीडन्ति इति शिश्रदेवाः । अन्नह्यचर्या इत्यर्थः । ^{१५}नः अस्माकम् ^{१६}वस्तं यज्ञं सत्यं वा ^{१७}मा ^{१८}अपि ^{१९}गुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—‘स उत्सहता यो विपुणस्य जन्तोर्विपमस्य मा शिश्रदेवा अन्नह्यचर्याः । शिर्षं श्रथतेः । अपि गुर्कृतं नः सत्यं वा यज्ञं वा’ (निर. ४. १९) इति ॥ ३ ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमन्न ते विव्यञ्जहिमानं रजोसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भुः । अध । जमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजोसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२क्रत्वा कर्मणा ^३जमन् पृथिव्यां ^४वर्तमानान् जन्तून् वा ^५अभि ^६भुः अभ्यभुः । ^७अथ अपि च ^८ते तव ^९महिमानं ^{१०}रजोसि सर्वैः लोकाः ^{११}न ^{१२}विव्यक् । व्यविच्योपितकर्मा ।

१. ख-न-म-श-पृथिव्यां । २. ख-श-सर्वलोकाः; घ-लोकाः; झ-सर्वे लोके ।

न व्याप्तुवक्षित्यर्थः । एत्वेन एहि आह्वीयेन च एवावसा बलेन एवृत्रं एजवन्त्य त्वमवधीः । एशुः
च एशुधा युद्धेन एते तव एअन्तं हिंसां एव एविचिदत् न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेषु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विष्वेन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसहा । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

एतै एदेवाश्चित् अपुरा अपि एअसुर्याय बलाय एक्षत्राय । क्षदिहिसाकर्मा । बले हिंसां चोमे
कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र एते तव एसहांसि बलानि एअनु एममिरे ॥ ‘हीमे’ (पा. सू. १.४.८६)
इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरञ्च—‘अनु ते
धौहिहृता वीर्य मेमे’ (अ. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । इन्द्रः शत्रून् एविषह्य
एमघानि मेहनीयानि धनानि एदयते भक्तभ्यः प्रयच्छति । अपि च इन्द्रं एवाजस्य अजस्य एसातौ
लभार्थं एजोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिशिद्धि त्वामवसे जुहावशानमिन्द्र सौमगस्य भूरैः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरुता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौमगस्य । भूरैः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरुता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ईशानं एत्वां एकीरिः स्तोता । ‘कारुः कीरिः’ इति स्तोत्रनामसु पाठात् । वसिष्ठः
एअवसे रक्षणाय एजुहाव एहि स्तौति हि ह्वयति वा । एचित् इति पूरणः । अपि च हे शतमूते
बहुरक्षेन्द्र एअस्मे अस्माकं एभूरैः प्रभृतस्य एसौमगस्य धनस्य एअवः रक्षा एवभूथ बभूविथ ।
एअभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य एत्वावतः त्वस्तदशस्य एवरुता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वहं स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्म तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वहं । स्याम । नमः । वृधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समऽईके । अमिऽईतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र एते तव एनमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वर्य एविश्वह सर्वदा
एसखायः एस्याम भवेम । एमहिना महिम्ना एतरुत्र अलन्ते तारकेन्द्र एते तव एअवसा रक्षणेन
एसमीके संग्रामे एअर्यः एअभीतिम् अभिगमनं एवनुषां हिंसकानां एशवांसि बलानि च एवन्वन्तु
स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्वनां च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्वनां । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयस्त्वयाख्यातचरा ॥ ॥ ४ ॥

‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । अनुकम्यते च—‘पिब नव वैराजसृतेऽन्याम्’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्येऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘पिबा सोममिन्द्र’ इति पदं स्तोत्रियानुरूपी । सूत्रितं च—‘वैराजं चतुष्टं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पदं स्तोत्रियानुरूपी’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः षड्वचः । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पदं’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्येऽहनि सार्ध्यं दिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्वी-स्तुष्यान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘न ते गिरः’ इत्याद्याश्रतस ऋचः । सूत्रितं च—‘न ते गिरो अपि मृग्ये नुरस्य प्र वो महे महिष्ये भरध्वम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हयश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुभ्याम् । सुयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मन्दतु मादयतु । हे हयश्च वते त्वदर्थं सोतुः अभिषवकर्तुः बाहुभ्याम् अवो न रक्षिभ्यामश्व इव सुयतः सुषु परिगृहीतः अद्रिः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हयश्च वते तव यः युज्यः अनुगुणः चारुः समीचीनः ममदः मदकरः सोमः अस्ति विद्यते येन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वां सः सोमः ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधुमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । मधुऽवन् । वाचंम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रऽशस्तिम् ।
इमा । ब्रह्म । सुधऽमर्दे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे ऽमधवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽप्रशस्ति स्तुतिरूपां ऽयां ऽवाचं ऽवसिष्ठः ऽअर्चति वदति
ताम् ऽइमा ऽमे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं ऽसु ऽआ ऽबोध सुषु अभिवृध्यस्व । किंच ऽइमा इमानि
ऽब्रह्म ब्रह्माणि ऽसधमादे यज्ञे ऽजुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेबोध्या विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवंम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोध । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।

कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽविपिपानस्य विप्रीतवतो विपिबतो वा मम ऽअद्रेः प्राणः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि
शृणु । तथा च निगमान्तरं—‘प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः’ (क्र. सं. १०. ९२. १) इति ।
ऽविप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य ऽअर्चतः स्तुवतः ऽमनीषां स्तुतिं ऽबोध बुध्यस्व च । ऽइमा इमानि
क्रियमाणानि ऽदुवांसि परिचरणानि ऽअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ऽसचा सह सहायभूतः
सन् वा ऽकृष्व कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।

सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ऽते तव ऽगिरः स्तुतीः ऽअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे ऽपष्टी ।
स्वदीयमसुर्यं बलं ऽविद्वान् जानन्नहं ऽन ऽअपि ऽमृष्ये । मृषिर्माज्जनकमां । न माज्यामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च ऽन अपि ऽमृष्ये । सुपेर्माज्जनकर्मवमन्यत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘मा नो अस्ते सकृया पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः’ (क्र. सं. १. ७१. १०) इति । किंतु ऽस्वयशः
असाधारणयशः ऽते तव ऽनाम स्तोत्रं सदैव ऽविवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

मारि अस्मन्मधवञ्ज्योक्तः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।

मा । अरे । अस्मत् । मधुऽवन् । ज्योक् । करितं कः ॥ ६ ॥

हे ऽमधवन् ऽते तव ऽसवना सवनानि सोमामिषवगानि ऽभूरि भूरीणि ऽमानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । ऽमनीषी स्तोता ऽत्वामित् त्वामेव ऽभूरि ऽहवते नितरां ह्वयति स्तोति । अतः
ऽअस्मत् अस्मतः ऽअरे दूरे ऽज्योक् चिरकालं ऽमा ऽकः आत्मानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हव्यो विश्वर्धासि ॥ ७ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।

त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वर्धा । असि ॥ ७ ॥

हे ऽशूर ऽतुभ्येत् तुभ्यमेव ऽइमा इमानि ऽविश्वा विश्वानि ऽसर्वना सोसाभिषवणानि मया क्रियन्त इति शेषः । ऽतुभ्यं स्वद्वयमेव ऽवर्धेना वर्धनानि ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽकृणोमि करोमि । ऽत्वम् एव ऽनृभिः यजानां नेतृभिः ऽविश्वधा सर्वप्रकारैः ऽहव्यः द्वातव्यः स्तुत्यो वा ऽअसि ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दुस्मोदंश्रुवन्ति महिमानंश्रु ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नू । चित् । नू । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उत् । अश्रुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।

न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे ऽदुस्म दर्शनीय ऽमन्यमानस्य स्तूयमानस्य ऽते तव ऽमहिमानम् । नू चिदिति प्रतिषेधार्थः । ऽनू क्षिप्रं ऽनू ऽचित् ऽउदश्रुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे ऽउग्र उद्गूणं ऽते तव ऽराधः धनं ऽन उदश्रुवन्ति ॥

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्व । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।

अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ये ऽये ऽच ऽपूर्वे प्राक्तनाः ऽऋषयः ऽये ऽच ऽनूत्नाः नूतनाः ऽविप्राः मेधाविन ऋषयः ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽजनयन्त अजनयन्त तेष्विव ऽअस्मे अस्मास्वपि हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽसख्या सख्यानि ऽशिवानि भद्राणि ऽसन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति षड्वचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभ्यैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु पदू’ इति । अग्निष्टोमे मार्त्यदिने सवने ब्राह्मणाच्छेद्विशख एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्युजीवी वज्री वृषभस्तुरापाळिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति । चातुर्विधिकेऽहनि मार्त्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छेद्विशख एतदहरहःशस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि निष्केवत्य एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवसा ते मह इन्द्रोत्प्रेति पञ्च सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं सम्ये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईर्वतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत् । श्रवसा । इन्द्रम् । सुऽस्ये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान । उपऽश्रोता । मे । ईर्वतः । वचांसि ॥ १ ॥

वश्वस्या अनेच्छया व्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम्^१ उत^२ ऐरत^३ सर्वं कपथ इति शेषः । उ^४ इति पूरणः । हे वसिष्ठ त्वमपि वसत्यं थजे इन्द्रं^५ सहाय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च वयः इन्द्रः विश्वानि भुक्त्वानि भुक्षसा दत्तेन^६ आ वततान सः^७ ईद्वतः उपगमनवतः^८ मे मम वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रौता भवतु ॥

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पृथुस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इज्यन्त । यत् । शुरुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आर्युः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पृथि । अस्मान् ॥ २ ॥

यत् यदा वशुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुध ओषध्यः । वइज्यन्त वर्धन्ते तदा हे इन्द्र त्वदर्थं विवाचि स्तोत्रे देवजामिः देवानां बन्धुः घोषः । स्तुतिरूपः दाढ्यो घोषः । अयामि अकारि । अपि च जनेषु मध्ये केनापि स्वसायुः स्वर्जावितं^९ नहि^{१०} विकिते न ज्ञायते । यैः^{११} आयुः क्षीयते तानीन् तानि सर्वाण्येव अंहांसि पापानि अस्मान्^{१२} अति^{१३} पृथि^{१४} अतिपारय ॥

युजे रथं गवेर्षणं हरिम्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यग्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अग्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

गवेर्षणं गावां प्रापकमिन्द्रस्य रथं^१ हरिम्याम् इन्द्रवाहाभ्यां^२ युजे स्तोत्रैरहं युनजिम् । व्रह्माणि स्तोत्राणि जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम्^३ उप^४ अस्थुः उपातिष्ठन्त । स्व्यः सोऽय-
मिन्द्रः महित्वा महत्त्वेन रोदसी छावाष्टिव्यो^५ वि बाधिष्ट व्यवाधिष्ट च । अपि च इन्द्रः
वृत्राणि शत्रून् अग्रतिद्वन्द्वानि^६ जघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्पथ्युः स्तथो^१ न गावो नक्षत्रं जरितारंस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पितृयुः । स्तथः । न । गावः । नक्षत्रं । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् आपश्चित् आपः स्तथो^१ न गावः स्तथो वशा गाव इव पितृयुः वर्धन्ताम् । अप्रसुता गावो मांसला भवन्ति हि । ते तव जरितारः स्तोतारश्च ऋतम् उदकं नक्षत्रं व्याप्नुवन् । अपि च त्वं नः अस्मान् नियुतः वायुर्न वायुरिव अच्छ याहि अभियाहि । त्वं^२ हि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा वाजान् अन्नानि वि दयसे स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. ज-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. त-न-भ-श-स्वं जीवितम् । ४. ख-भ-सेव्यमिन्द्रम् । ५. ख-अग्रतिद्वन्द्वानो; झ-प्रतिद्वन्द्वानि; न-भ-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुवि॒रार्ध॑सम् । जरि॒त्रे ।

एकः । देव॒ऽत्रा । दय॑से । हि । मर्ता॑न् । अस्मिन् । शूर । सर्व॑ने । माद॒यस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां एते एते मदाः मदकराः सोमाः मादयन्तु । अपि च जरित्रे स्तोत्रे शुष्मिणं बलवन्तं तुविरार्धसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे शूर त्वं देवत्रा देवेषु एकः एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि । दयतिरनुकम्पार्थः । अस्मिन् सवने यज्ञे मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवेद्धातु गोमधूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्र॑ऽबाहुम् । वसि॑ष्ठासः । अभि । अर्च॑न्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीर॑वत् । धा॒तु । गो॒ऽमत् । यु॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒भिः । सदा॑ । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठासः वसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं वृषणं कामानां वर्धितारम् इन्द्रम् एनेन उक्तेन प्रकारेणैव अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुतः सः इन्द्रः सः अस्मभ्यं वीरवत् पुत्रादियुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धातु ददातु । स्पष्टमभ्यत् ॥ ॥ ७ ॥

‘ योनिष्ट इन्द्र सदेन अकारि ’ इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ योनिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ योनिष्ट इन्द्र सदेन अकारीत्येतस्य चतस्रः शस्त्रोत्तमास्तुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सदेन अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वरूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सदे॑न । अ॒का॒रि । तम् । आ । वृ॒ऽभिः । पुरु॑ऽहूत । प्र । या॒हि ।

असः । यथा॑ । नः । अ॒वि॒ता । वृ॒धे । च । ददः॑ । वरू॑नि । म॒मदः॑ । च । सोमैः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव सदेन सदनार्थं योनिः स्थानम् अकारि । हे पुरुहूत नृभिः मरुद्भिः सार्वं तं योनिम् वा प्र याहि । नः अस्माकं वयथा अविता रक्षिता असः भवसि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय च असः । तथा च वसुनि ददः अस्मभ्यं देहि । सोमैः अस्मदीयैः ममदः मादयस्व च ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विवर्हीः सुतः सोमः परिषिक्ता मरूनि ।

विस्मृष्टेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽवर्हाः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

विसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे ^१ इन्द्र ^२ द्विवर्हाः । पष्ठथ्ये प्रथसा । द्विवर्हसो द्वयोः स्थानयोः^१ परिबृडस्य ^३ ते तव ^४ मनः ^५ गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । ^६ सोमः च ^७ सुतः अभिपुतः । ^८ मधूनि च ^९ परिषिक्ता पात्रेषु परिषिक्तानि । ^{१०} विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा ^{११} सुवृक्तिः सुसंसाहिः ^{१२} इयं ^{१३} मनीषा स्तुतिः ^{१४} इन्द्रं ^{१५} जोहुवती भृशमाह्वयन्ती ^{१६} भरते संन्निभते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मद्रश्चमाङ्गुषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।

वहन्तु । त्वा । हरयः । मद्रश्चम् । आङ्गुषम् । अच्छा । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे ^१ ऋजीषिन् इन्द्र ^२ नः अस्माकम् ^३ इदं ^४ बर्हिः इमं यज्ञं ^५ सोमपेयाय ^६ पृथिव्याः स्वात् ^७ आ याहि आगच्छ । ^८ पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘आपः पृथिवी’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ^९ आ याहि । अपि च ^{१०} तवसं प्रबुद्धं बलवन्तं वा ^{११} मद्रश्चं मद्भिमुखं ^{१२} त्वा त्वाम् ^{१३} आङ्गुषं स्तोत्रम् ^{१४} अच्छ अभि ^{१५} मदाय मदार्थं ^{१६} हरयः अश्वाः ^{१७} वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधुवृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सुऽजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।

वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्रा । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे ^१ हर्यश्च हरिनामकाश्च ^२ सुशिप्रा शोभनहृदो ^३ इन्द्र ^४ विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ ऊतिभिः रक्षाभिः ^६ सजोषाः संगतः ^७ स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह ^८ वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसम् ^९ अस्मे अस्मभ्यं ^{१०} वृषणं कामानां वर्षितारं ^{११} शुष्मं बलवन्तं पुत्रं ^{१२} दधत् प्रयच्छन्^३ ^{१३} ब्रह्म स्तोत्रं ^{१४} जुषाणः सेवसानः ^{१५} नः अस्मान् ^{१६} आ याहि ॥

एष स्तोमो मूह उग्राय वाहे धुरीवृवात्यो न वाजयन्त्रधायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईद्रे वरूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मूहे । उग्राय । वाहे । धुरिऽईव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।

इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईद्रे । वरूनाम् । दिविऽईव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

^१ मूहे महते ^२ उग्राय उद्गृह्णाय ओजस्विने वा ^३ वाहे विश्वस्य वोदे इन्द्राय ^४ धुरीव रथस्य ^५ अत्यो न अथ इव ^६ वाजयन् बलं कुर्वन् ^७ एष ^८ स्तोमः ^९ अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^{१०} हे इन्द्र यं त्वाम् ^{११} अयमर्कः स्तोता ^{१२} वरूनां वसुनि धनानि ^{१३} ईद्रे याचते स त्वं ^{१४} नः अस्मासु ^{१५} धां ^{१६} दिवीव ^{१७} श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा ^{१८} अधि ^{१९} धाः अधिवेहि ॥

१. श-स्थानयोः । तथा च निरुक्तं-‘परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च’ (निघ. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छंस्त्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूधिं प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम् ।

इषं पिन्व मघवत्स्यः सुवीरां युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूधिं । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मघवत्स्यः । सुवीरांम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः अस्मान् ऽएव एवं ऽवार्यस्य । तृतीयायै षष्ठी । वरणीयेन धनेन ऽपूधिं पूर्य ।
 ऽहे तव ऽमहीं महतीं ऽसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं ऽवैविदाम् मृशं लभेमहि । ऽमघवत्स्यः हविष्मन्मयो-
 ऽस्मभ्यं ऽसुवीरां शोभनपुत्रावियुताम् ऽइषम् अन्नं ऽपिन्व प्रयच्छेत्त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

‘आ ते मह इन्द्र’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ ते’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 महाव्रते निष्केवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूक्तिं च—‘आ ते मह इन्द्रोत्युपेति पञ्च सूक्तानि’
 (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्रु समन्यवो यत्समरन्तु सेनाः ।

पताति दिद्युचर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वक् वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । सऽमरन्तु । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे ऽउग्र उद्गूणं ओजस्विन् ऽइन्द्र ऽयत् यदा ऽसमन्यवः । समो मन्युरभिमानी यासां ताः
 समन्यवः । ऽसेनाः ऽसमरन्तु बुध्यन्ते संगच्छन्ते^१ वा तदा ऽनर्यस्य वरहितस्य ऽमहः महतः ऽहे
 तव ऽबाह्वोः स्थिता ऽदिद्युत् आयुधम् । ‘दिद्युत् हेतिः’ इति वज्रनामसु पाठात् । ऽऊती ऊत्यै
 अस्मद्भाष्ये ऽआ ऽपताति आपततु । तव^२ ऽविष्वक् विष्वक्मान् ऽमनः च ऽमा ऽवि ऽचारीत्
 अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रान्भि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनिस्तोरा नो भर संभरणं वरूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्रथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनिस्तोः । आ । नः । भर । सऽमरंभरणम् । वरूनाम् ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽदुर्गे युद्धे ऽये ऽमर्तासः मर्ताः ऽअभि अभिसुखाः सन्तः ऽनः अस्मान् ऽअमन्ति
 अभिभवन्ति तान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽनि ऽश्रथिहि निजहि । अपि च ऽनिनिस्तोः अस्माञ्जिन्दतु-
 सिच्छतो नरस्य तं ऽशंसम् आशंसनम् ऽआरे दूरे ऽकृणुहि कुरु । अपि च ऽनः अस्मभ्यं ऽवसूनां
 धनानां ऽसंभरणं समूहम् ऽआ ऽभर आहर ॥

शतं ते शिप्रिबूतयः सुदासं सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्धर्वलुपो मर्त्यस्यास्मे वृध्नमधि रतं च धेहि ॥ ३ ॥

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुऽदासे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वरः । वनपः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । वृषम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥ ३ ॥

हे ऽशिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽशतं बद्धयः ऽऊतयः शंसाः ऽसुदासे शोभनदानाय
सहस्रं सन्तु । ऽसहस्रं ऽशंसाः शंखनीयाः कामाश्च सन्तु । ऽउत अपि च ऽरातिः धनश्च ऽअस्तु ।
ऽवनुपः हिंसकस्य ऽमर्त्यस्य ऽवयः हिंसासाधनसायुधं च ऽजहि । अपि च ऽअस्मे ऽअधि अस्मासु
ऽबुधे दीप्तिमद्वनं यशो वा ऽरत्नं ऽच ऽधेहि । तथा च यास्कः—‘ बुधं धोततेयशो वानं वा । अस्मे
धुन्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु बुधं च रत्नं च धेहि ’ (निरु. ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातो ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्षीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातो ।
विश्वो । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्षीः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वावतः त्वत्सदृशस्य ऽक्रत्वे कर्मणे ऽअस्मि भवामि ऽहि । हे ऽशूर ऽअवितुः
विश्वस्य रक्षितुः ऽत्वावतः त्वत्सदृशस्य ऽरातो दाने चास्मीति शेषः । हे ऽतविषीवः बलवन् ऽउग्र
ओजस्विन्निन्द्र^१ ऽविश्वेत् विश्वान्येव ऽअहानि ऽओकः अस्माकं स्थानं ऽकृणुष्व कुरु । हे ऽहरिवः
हरिवन् ऽन ऽमर्षीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूतमियाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम् वार्जम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रैः । सहः । देवऽजूतम् । इयाः ।

सत्रा । कृधि । सुऽहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम् । वार्जम् ॥ ५ ॥

ऽएते ऽवयं वसिष्ठाः ऽहर्यश्वाय हरिनामकाश्चयेन्द्राय ऽशूषं सुखकरं स्तोत्रं ऽकुत्साः कुर्वीणाः ।
करोतेः कुत्सरावदनिष्पत्तिः । ऽइन्द्रे ऽदेवजूतं देवैः प्रेरितं ऽसहः बलम् ऽइयाः याचमानाः ऽतरुत्राः
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः ऽवार्जं बलं ऽसनुयाम् लभेमहि । अपि च हे ऽशूर ऽवृत्रा वृत्राणि शत्रून्
ऽसुहना हन्तुं सुशकानि ऽसत्रा सर्वदा ऽकृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते मही सुमति वैविदाम ।

इषं पिन्व मध्वतऽभ्यः सुवीरं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मध्वतऽभ्यः । सुऽवीरम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

इषं व्याख्यातचरा ॥ ॥ ९ ॥

‘ न सोम इन्द्रम् ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘ न सोमः पञ्च ’ इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृण्वद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अब्रह्माणः । मघवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृण्वत् । यथा । नः ॥ १ ॥

१ मघवानं धनवन्तम् २ इन्द्रम् ३ असुतः नाभिपुतः ४ सोमः ५ न ६ ममाद् न तर्पयति । ७ सुतासः अभिपुता अपि सोमाः ८ अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः ९ न ममदुः । ममाद् इत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततथा विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिविपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा ह्वयन्ते । अपि च १० नः अस्मदीयं ११ यत् १२ उक्थम् इन्द्रः १३ जुजोषत् सेवेत १४ यथा च १५ नृवत् राजेवादरेण १६ शृण्वत् शृणुयात् तथा १७ नवीयः नवतरम् १८ उक्थं शक्ते १९ तस्मै इन्द्राय २० जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद् नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।

यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीथेऽनीथे । मघवानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सुऽबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानऽदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

१ यत् यस्मात् २ उक्थेऽउक्थे शक्तेऽशक्ते क्रियमाणे ३ सोमः ४ मघवानम् ५ इन्द्रं ६ ममाद् मादयति ७ नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे ८ सुतासः अभिपुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् ९ ईम् एनमिन्द्रं १० सबाधः परस्परं मिलिताः ११ समानदक्षाः समानोत्साहा कृत्विजः १२ पुत्राः १३ पितरं १४ न पितरमिव १५ अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा १६ हवन्ते । शक्तेः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृण्वन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मासृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृण्वत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । मासृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

१ वेधसः स्तोत्राणां विधातारः २ सुतेषु सोमेष्वभिपुतेषु ३ यानि कर्माणि ४ ब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणिन्द्रः पूर्वस्मिन् काले ५ चकार । ६ नूनं संग्रह्यपि ७ अन्या अन्यानि कर्माणि ८ कृण्वत् कुर्यात् । अपि च सः ९ इन्द्रः १० सर्वाः ११ पुरः शत्रुनगरीः १२ समानः समवृत्तिः १३ एकः १४ असहायः १५ पतिः १६ जनीरिव जाया इव १७ सु १८ नि १९ मासृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाङ्कुरुत शृण्व इन्द्र एको विभुक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वैरस्मे भद्राणि सश्वत त्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मृधानाम् ।
मिथःऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वाः । अस्मे इति । भद्राणि । सञ्चत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरः बाधमानाः संछिद्य वा पूर्वाः पूर्वो बह्व्यः उतयः
रक्षाः सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहुः पूर्वं क्षपयः । उत अपि चाद्यापि सः इन्द्रः मृधानां
मंहीनानां धनानां विभक्ता दाता इति तरणिः आपदस्तरयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादात्
अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सञ्चत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रभूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूनं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।
सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठः नृन् गृणाम् । पञ्चमं द्वितीया । उतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां
वर्षितारम् इन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वनः
अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अजानि उप माहि । प्रयच्छेयर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्रं नरः’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्रं नरः’ इत्यनुकान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिलः क्रमेणानु-
वाक्याः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युक्ते’ नो लोकमनु मेपि विद्वान्’ (आथ.
श्रौ. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यी युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भञ्ज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्यीः । युनजते । धिर्यः । ताः ।
शूरः । नृऽपाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भञ्ज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

यत् यदा पार्याः शुद्धभरणनिमित्ताः ताः प्रसिद्धाः धिर्यः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते
तदा नरः नेतारः यम् इन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति सः त्वं शूरः
नृपाता नृणां संभक्ता च शर्वसः बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमतिं व्रजे गोष्ठे
गोसमूहे वनः अस्मान् वा भञ्ज प्रापय ॥

१. श-इति तिल उद्धम् । २. ख-श्चन-भ-श-‘ तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते; त-य-नेमधिता
नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणा नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्रं हवन्ते । ३. ख-श्च-भ-श-
‘गोमति...प्रापय’ नास्ति; घ- नः अस्माकं गोमति गेयुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज संरक्ष; श-गोमति
गावः सन्त्यस्मिभिति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानामज प्रापय; त-गोमति गावः
सन्त्यस्मिभिति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय; य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपां वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्रः । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्षा । सखिभ्यः । पुरुहूत । नृभ्यः ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विचेताः । अपां । वृधि । परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव यः शुष्मः बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्षा देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि । पुरां^१ द्वाराणि^१
विभेदियेति शेषः । तस्मात् सः त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यर्थे ॥

इन्द्रो राजा जगत्श्रवणीनामधि क्षमि विपुरुषं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिदवाक् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । श्रवणीनाम् । अधि । क्षमि । विपुरुषम् । यत् । अस्ति ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अवाक् ॥ ३ ॥

सः^२ इन्द्रः जगतः जङ्गमस्य पथादेर्यतः राजा ईश्वरो भवति श्रवणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विपुरुषं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राधः धनम् अवाक् अस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयत् ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपायं वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

तु । चित् । नू । इन्द्रः । मघऽवा । सऽहृती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नू । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपायं । वामम् । नृभ्यः । अभिऽवीता । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः दवानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहृती सहृत्वा मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावद्रथवद्रचन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

तु । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम । मघाय ।
गोमदम् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वनः अस्मभ्यं ^३राये धनप्राप्तये ^४नु क्षिप्रं ^५वरिवः धनम् । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । त्वं ^६कृधि देहि । वयं ^७ते तव ^८भनः ^९मवाय मेहनीयाय स्तुत्या ^{१०}आ ^{११}ववृत्त्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलोक्यमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः' इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्कैवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमोऽहनि प्रउगदाश आद्यस्तुच ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्वाञ्छस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्तु मर्ता अस्माकमिच्छुणहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२विद्वान् जानन् ^३वनः अस्माकं ^४ब्रह्म स्तोत्रं ^५उप ^६याहि । ^७ते तव ^८हरयः अश्वाश्च ^९अर्वाञ्चः अस्मदभिसुखाः ^{१०}युक्ताः ^{११}सन्तु । हे ^{१२}विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र ^{१३}त्वा त्वां ^{१४}विश्वे सर्वे ^{१५}मर्ताः मनुष्याः ^{१६}चित् ^{१७}हि यद्यपि ^{१८}विहवन्त पृथग्भवन्ते तथापि ^{१९}अस्माकमित् अस्माकमेव हव ^{२०}शृणुहि शृणु ॥

हवै त इन्द्र महिमा व्यानइ ब्रह्म यत्पासि शवसिन्वृषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाढः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनइ । ब्रह्म । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । कत्वा । जनिष्ठाः । अषाढः ॥ २ ॥

हे ^१शवसिन् बलवन् ^२इन्द्र ^३यत् यदा ^४ऋषीणां ^५ब्रह्म स्तोत्रं ^६पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम्^१ । तदा ^७ते तव ^८महिमा ^९हवै हवः स्तोता तं ^{१०}व्यानइ व्याप्नोतु^२ । हे ^{११}उग्र ओजस्विनिन्द्र ^{१२}यत् यदा ^{१३}हस्ते पाणौ ^{१४}वज्रम् ^{१५}आ ^{१६}दधिषे धारयसि तदा ^{१७}कत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा ^{१८}घोरः ^{१९}सन् ^{२०}अषाढः शत्रुभिरनभिभूतः ^{२१}जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यन्नृन् रोदसी निनेथ ।

महे अत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽतूतुजि चित्तूजिरशिश्नत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । अत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्नत् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यत्त्वं ^३तव ^४प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन ^५जोहुवानान् ^६भृशं स्तुवतः ^७नृन् ^८रोदसी चावापृथिव्यौ ^९सं ^{१०}निनेथ संगमयसि । द्विवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः^३ । स त्वं ^{११}महे महते ^{१२}अत्राय धनाय । 'रयिः अत्रम्' इति धननामसु पाठात् । ^{१३}शर्वसे बलाय च ।

१. ख-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः; श-प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । ऽजज्ञे जज्ञिषे । ऽहि इति हेत्वर्थः । यत एवमतः कारणात्
 ऽअतुजिम् अदातामयजमानं ऽतुजिः दाता यजमानः ऽअशिञ्जत् । अथतिहिंसाकर्मा । तस्मा-
 ल्लब्धं लुङ् । हिनस्ति । ऽचित् इत्येवकारार्थः ॥

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पर्वन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अर्धं द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अर्धऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पर्वन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अर्धं । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽदुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^१ बाधकाः ऽक्षितयः जनाः ऽपर्वन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
 गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य ऽनः अस्मभ्यम् ऽएभिः सात्त्विकैः ऽअहभिः अहोभिः ऽदशस्य देहि ।
 किञ्च ऽअनेनाः एतसां निहन्ता ऽमायी प्रज्ञावान् ऽवरुणः ऽयत् ऽअनृतं ऽनः अस्मासु ऽप्रति
 ऽचष्टे अभिपश्यति तदनुते हे इन्द्र त्वत्पसादात् ऽद्विता द्विधा ऽअव ऽसात् अवस्यतु विमोचयतु ।
 तथा च यास्कः—‘ स्वतिरूपसृष्टो विमोचने ’ (निरु. १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

ऽयत् य इन्द्रः ऽमहः महतः ऽराधसः संराधकस्य ऽरायः धनस्य । द्वितीयार्थे पठ्यी । संरा-
 धकं महद्धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽददत् प्रायच्छत् ऽयः चेन्द्रः ऽअर्चतः स्तुवतः ऽब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म
 स्तोत्रम् ऽअविष्टः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् ऽएनं ऽमघवानं धनवन्तम् ऽइन्द्रं ऽवोचे-
 मेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘ अयं सोम इन्द्र ’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अयं सोमः ’
 इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘ अयं सोम इन्द्र ’ इति प्रउगशब्द ऐन्द्रस्तुचः । सूत्रितं
 च—‘ अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्मणः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशब्दे
 ‘ ब्रह्मन्वीर ’ इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुपाण इति त्रिष्टुप् ’ (आश्व. श्रौ.
 ६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिस्तदोकाः ।

पिबा त्वस्य सुप्तस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुप्तस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं ^३त्वदर्थम् ^४अयम् ^५एव ^६सोमः ^७सुन्वे ^८अभिपुतोऽभवत् । हे ^९हरिवः ^{१०}हरिव-
बिन्द्र ^{११}तदोकाः । सवनीयो^{१२} यस्यासौ तदोकाः । ^{१३}तु ^{१४}क्षिप्रम् ^{१५}आ ^{१६}प्र ^{१७}याहि । ^{१८}सुपुतस्य ^{१९}सम्य-
गभिपुतस्य ^{२०}चारोः ^{२१}शोभनस्य ^{२२}अस्य ^{२३}सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिपुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{२४}तु ^{२५}क्षिप्रं ^{२६}पिब च । अपि च हे ^{२७}मघवन् ^{२८}इयानः ^{२९}उपगम्यमानो ^{३०}याच्यमानो वा त्वं ^{३१}मघानि
धनानि ^{३२}वददः ^{३३}अस्मभ्यं ^{३४}देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृति जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ।

अस्मिन्नु षु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् ^२परिवृढ ^३वीर ^४इन्द्र ^५ब्रह्मकृति ^६क्रियमाणैः ^७स्तोत्रं ^८जुषाणः ^९सेवमानः ^{१०}अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^{११}हरिभिः ^{१२}अश्वैः ^{१३}तूर्यं ^{१४}क्षिप्रं ^{१५}याहि । ^{१६}अस्मिन्नु ^{१७}अस्मिन्नेव ^{१८}सर्वने ^{१९}यत्ने ^{२०}सु ^{२१}सुष्टु
^{२२}मादयस्व च । नः ^{२३}अस्मदीयानि ^{२४}इमा ^{२५}इमानि ^{२६}ब्रह्माणि ^{२७}स्तोत्राणि च ^{२८}उप ^{२९}शृणवः ^{३०}उपशृणु ॥

का ते अस्त्यरकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मृतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्कृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वा । मृतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अर्ध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूक्तैः ^४अस्माभिः ^५क्रियमाणैः ^६स्तोत्रैः ^७अरकृतिः ^८अलंकृतिः ^९का ^{१०}अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^{११}मघवन् ^{१२}ते तव ^{१३}कदा ^{१४}तूलं ^{१५}कदा ^{१६}खलु ^{१७}दाशेम ^{१८}प्रीतिमुत्पादयेम । ^{१९}त्वाया
त्वत्कामनयैव ^{२०}विश्वाः ^{२१}मृतीः ^{२२}सर्वाः ^{२३}स्तुतीः ^{२४}आ ^{२५}ततने ^{२६}करोमि । ^{२७}अध ^{२८}अतः ^{२९}कारणात् ^{३०}हे ^{३१}इन्द्र
^{३२}मे ^{३३}मदीयानि ^{३४}इमा ^{३५}इमानि ^{३६}हवा ^{३७}हवानि ^{३८}स्तोत्राणि ^{३९}शृणवः ^{४०}शृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या इदासुन्येषां पूर्वेषामशृणोऋषीणाम् ।

अथाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अर्ध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रऽमतिः । पिताऽहं ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां ^७स्तुतीः ^८अशृणोः ^९ते
पूर्वं ऋषयः ^{१०}पुरुष्याः ^{११}इत् ^{१२}पुरुषेभ्यो ^{१३}हिता एव ^{१४}आसन् । ^{१५}अध ^{१६}अतः ^{१७}अहं ^{१८}त्वा त्वां ^{१९}जोहवीमि
^{२०}शृणं स्तोमि । अपि च हे ^{२१}इन्द्र ^{२२}त्वं ^{२३}नः ^{२४}अस्माकं ^{२५}पितेव ^{२६}जनक इव ^{२७}प्रमतिः ^{२८}बन्धुः ^{२९}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं मुहो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

१. ख-सवनायः; घ-अ-त-३-न-श-सेवनीयः; झ-तत् स सेवनीयः; त-१-२-तत्सेवनीयः; य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । सधऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधेतः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चैव त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैपुमसैन्द्रम् । ‘आ नो देव’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगवास्ते ‘आ नः’ इत्यथमैन्द्रस्तुचः । सूच्यते हि—‘आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र नो यज्ञेषु देवयन्तो अचेन्’ (आश्व. श्री. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।

महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवन् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि । अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वधेयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते नृम्णाय बलाय च भव । ‘बाधो नृम्णम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय शत्रूणां हितकाय । क्षदिहिसाकर्मा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनैषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।

त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनैषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ह्रातव्यं एत्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युदे शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु एव सेन्यः सेनाहोँसि । अपि च एत्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्भिः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । विऽउच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपऽमम् । समत्सु ।

नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुऽभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च समत्सु संग्रामेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् होता देवानामाह्वाता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन् यज्ञे नि षीदत् न्यसीदत् ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मधानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरुथं स्वाशुवो जरणामश्वन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मधानि ।

यच्छ । सूरिभ्यः । उपमम् । वरुथम् । सुऽआशुवः । जरणाम् । अश्वन्त ॥ ४ ॥

हे देव शूर इन्द्र वते तव वर्य वसिष्ठाः स्वभूताः । वये जना मदीयपुत्रपौत्रादयः सधानि मंहनीयानि हवीषि वदतः प्रयच्छन्तः स्ववन्त स्तुवन्ति वते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः उपमं श्रेष्ठं वरुथं गृहं यच्छ प्रयच्छ । अपि च त उमे स्वाशुवः सुसम्पन्नाः सन्तः जरणां जराम् अश्ववन्त प्राप्नुवन्तु ॥

वोचेमेन्द्रै मधवानमेनं मृहो रायो राधसो यददतः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मधवातम् । एनम् । मृहः । रायः । राधसः । यत् । ददतः । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि गायत्र्यमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्तं—‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराजन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपथेयै मैत्रावरुणशस्त्रे ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्र व इन्द्राय मादन्ं प्र कृतान्युजीषिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पथेयै ब्राह्मणाच्छेदिसिन्धवे ‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तुचः । तथा च सूत्रितं—‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वाग्रेहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसयवे होत्रकवास्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तुच आहवनीयः । तदर्थः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादन्ं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादन्म् । हरिऽअश्वाय । गायत । सखायः । सोमपात्रे ॥ १ ॥

हे सखायः वः यूयं हर्यश्वाय सौमपात्रे सोमानां पात्रे इन्द्राय मादन्ं मदकरं स्तोत्रं प्र गायत ॥

शंसेदुक्थं सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः । चक्रमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा । नरः । चक्रम् । सत्यराधसे ॥ २ ॥

उत अपि च हे स्तोतः सुदानवे शोमनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं स्तोमं यथा नरः अन्ये स्तोतारः द्युक्षं दीतेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत्त्वमपि शंस उच्चारय । इत् इति पूरणः । वयं च चक्रम् स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । 'छन्दसि परेच्छा-यामपि दृश्यते क्यच्' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धि त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितः इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठास्वाम् अभि प्र णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं विद्धि अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तव्येऽर्थो रन्धीरारण्ये । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तव्ये । अर्थः । रन्धीः । अरण्ये ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्थः स्वामी त्वं वक्तव्ये परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निदित्रे अरण्ये अदात्रे नः अस्मान् ममा रन्धीः वशं मा कार्याः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवन्ति प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सुप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सुऽप्रथः । पुरऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽसित्यर्थः । सुप्रथः सदैवः पृथुवासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मैत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

मुह्यं उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

मुहान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधाऽवरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं मुहान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः बलं स्वधावरी अन्नवली रोदसी शत्रुघ्नित्वी अनु मन्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोकौ विसर्वादं न कुस्त इत्यर्थः ॥

तं त्वां मरुत्वतीं परि भुवद्वाणीं सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सयावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वतम् उत्कृण्विशिष्टं स्वा स्वां सयावरी स्वाया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । व्युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्यामुचती मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती ववाणी स्तुतिः परि भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णातिवत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुष ध्रुवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । ध्रुवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उप ध्रुवि बुलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं स्वा स्वाम् अनु उद्दिश्य ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः इन्दवः अस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते तुभ्यं वसं नमन्त । भुवि सोमास्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च स्वामेव प्रणमन्तीतिन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिद्वधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । महिद्वधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वः यूयं महिद्वधे महतां धनानां वर्धयित्रे महे महते इन्द्राय प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्टुतिं च प्र कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र चर्षणिप्राः कसौः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः हविषां पूरयित्री विशः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे प्रथुव्यासये महिने महते यस्यै इन्द्राय सुवृक्तिं स्तुतिं ब्रह्म अक्षं हविश्च विप्राः प्राजाः जनयन्त जनयन्ति तस्य इन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राजा देवा अपि न मिनन्ति न हिसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरुत्तमन्युमेव सुत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सुत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिः अश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

‘सत्रा वराजानं सर्वजगत ईश्वरम्’ अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुतोऽबाधितो मन्युः कौषो
यस्य सः । तस्मै एव इन्द्रं वाणीः स्तुतयः सहस्रैः स्तोत्राणां शत्रुनभिमवितुं दक्षिरे ।
अतो हेतोर्होस्तोतः त्वमपि हव्यं वाय इन्द्राय । हव्यं धमिन्द्रं स्तोतुमिच्छेत् । आपीनं यन्मृतं
वह्नेयं उत्साहय ॥ ॥ १६ ॥

‘मो पु स्वा’ इति सप्तविंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो पु स्वाधिका
प्रमार्थं तृतीया द्विपदा सौदासैरसौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽध्वैर् उक्तेऽद्वयत ।
तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाक्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यापमिति तण्डकम्’ इति ।
मण्डलद्वष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रो क्रतुं नः’ इति प्रगाथस्याध्वैरन्त्यं च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो
वा । इन्द्रो देवता । अनुजो बृहत्सो युजः सतो बृहत्सः । तृतीया तु द्विपदा विराद् । महाव्रते निष्के-
वक्ष्ये बाह्यतृचाशीतावितसूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि स्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रमार्थं ‘नकिः
सुदासः’ इति प्रमार्थं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो पु स्वा वाचतश्चनेत्येतस्य
द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य’ त्वामिदा
हो नर इत्येतं प्रमार्थं प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि
च निष्केवक्ष्ये ‘मो पु स्वा वाचतः’ इति प्रगाथः सद्धिपदः । सूत्रितं च—‘मो पु स्वा वाचत-
श्चनेति सद्धिपद उपसमस्येव द्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि मरुत्वतीये
प्राकृतात् मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रमार्थं शंसेत् । पृष्ठयाभिप्लवपटह्योः
तृतीये पष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं
नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठयाभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशखे ‘उदिष्टवस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा
च सूत्रितम्—‘उदिष्टवस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशखे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो
ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशखस्यायं
प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कञ्चव्यो अतसिनाम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कइतोऽहरहः शस्यासीति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयपटहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवक्ष्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनु-
रूपसूचः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०)
इति । अग्निष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशखे ‘तरणिगिरिस्तिपासति’ इति वैक-
ल्पिकसूचः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विद्वद्रसुं तरणिगिरिस्तिपासति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशखे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि स्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—‘अभि स्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशखेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि स्वा शूर नोनुमो
बहवः सूरक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवक्ष्ये दक्षिण-
पक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि स्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति
रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशखे ‘इन्द्र क्रतुं नः’
इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्र क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-झ-ञ-त-२-४-सर्वतः जगत ईश्वरं; न-म-म-श-२-सर्वत जगत ईश्वरं; श-१-जगत ईश्वरं ।

२. ख-झ-त-३-४-म-‘प्रगाथ’.....इत्येतं नास्ति । ३. ख-झ-त-३-४-न-म-श-प्रकृतात् ।

इति । चानुविंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः ।
सूत्रितं च — ' इन्द्रं क्रतु न आ भरेन्द्र उयेष्टं न आ भर ' (आथ. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मो पु त्वा वाघर्तश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताचित्सधमादं न आ गृहीह वा सन्नुप शुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघर्तः । चन । अरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । सधऽमादम् । नः । आ । गृहि । इह । वा । सन् । उप । शुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्त्वा त्वां वाघतश्चन यजमाना अपि^१ अस्मत् अस्मत्तः वारे दूरे^२ मो^३
नि रीरमन् न^४ नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् आरात्ताचित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं सधमादं
यज्ञम् आ गृहि आराच्छ । इह वा अत्रापि वा सन् विद्यमानः उप शुधि अस्मदीयं
स्तोत्रमुपश्रणु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसूयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुते अभिषुते सोमे ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः मधौ^१ न मधुनीव^२ मक्षः
मक्षिकाः सचा सह आसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । वसूयवः धनकामाः जरितारः
स्तोतारः कामम् इष्टम् इन्द्रे रथे^३ न पादं^४ रथे पादमिव आ दधुः समर्पयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायःस्कामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामः धनकामोऽहं सुदक्षिणं शोभनदानं वज्रहस्तम् इन्द्रं पुत्रो न पुत्र इव
पितरं हुवे ह्वयामि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमांसो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक् आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमांसः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्त । पीतये । हरिऽभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे वज्रहस्त दध्याशिरः दधिमिश्रणाः इमे सोमांसः सोमाः इन्द्राय तुभ्यं सुन्विरे
सुता बभूवुः । तान् सोमान् मदाय मदार्थं पीतये पानाय ओकः यज्ञसदनम् आ अभि
हरिभ्याम् अश्वभ्याम् आ याहि आराच्छ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-अप्येनो; इ-अपि यतो । २. ख-भ-त-३-‘मो’ नास्ति; क्ष-त-४-श-मा;
न-जा । ३. ख-भ-त-३-‘न’ नास्ति ।

अवच्छुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिवद्विरः ।

सुधाश्विद्यः सुहस्राणि श्रुता ददन्किर्दित्सन्तुमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मर्धिवत् । गिरः ।

सुधः । चित् । यः । सुहस्राणि । श्रुता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

१ श्रुत्कर्णः^१ याच्याश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः १ वसूनां वसुनि १ ईयते याच्यते । १ नः अस्मदीयाः १ गिरः याच्यावाक्यानि १ श्रवत् शृणोतु । १ नू १ चित् नैव १ मर्धिवत् हिनस्तु । अश्रवणेन याच्या-
वाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः^२ १ सुधाश्वित् सद्य एव याच्यानन्तरमेव १ सुहस्राणि
शतानि च १ वदत् प्रयच्छेत् । १ दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं १ नकिः १ आ १ मिनत् न हिंस्यात् ।
कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कृत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्तं गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कृतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृऽभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे १ वृत्रहन् १ ते त्वदर्थं १ यः पुमान् १ गभीरा गभीराणि १ सर्वनानि सोमान् १ सुनोति १ आ
१ धावति १ च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च १ स १ वीरः १ इन्द्रेण हेतुना १ अप्रतिष्कृतः केनाप्यप्रति-
गतोऽप्रतिष्ठादितो वा भवेत् । १ नृभिः परिचारकैः १ शूशुवे उपगम्यते च । श्रयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।

वि त्वाहृतस्य वेदनं भजेमह्मा दृणाशो भरा गर्यम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । समऽअजासि । शर्धतः ।

वि । त्वाऽहृतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गर्यम् ॥ ७ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ मघोनां हविष्मतां १ वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म १ भव । १ यत्
यस्तं १ शर्धतः उत्सहमानान्छवून् १ समजासि संग्रहयेः । अपि च १ त्वाहृतस्य त्वया हृतस्य शत्रोः
१ वेदनं धनं १ वि १ भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किंच १ दुःनशः नाशयितुमशक्यत्वं १ गर्यं गृहं
धनं वा १ आ १ भर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपात्रे सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पत्नीरवसे कृणुध्वमित्पूणन्नित्पूणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

पचत । पत्नीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पूणन् । इत् । पूणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः ^१वज्रिणे ^२सोमपात्रे सोमस्य पात्रे ^३इन्द्राय ^४सोमं ^५सुनोत अभिपुणुत ।
^६अवसे इन्द्रं तर्पयितुं ^७पक्तीः पक्त्व्यान् पुरोडाशादीन् ^८पचत च । ^९कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि
 कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि ^{१०}मयः सुखं ^{११}पृणक्षित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव ^{१२}पृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्नेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवन्तवै ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आतुजे ।

तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवन्तवै ॥ ९ ॥

हे मदीया जनाः ^१सोमिनः सोमवती यागान् ^२मा स्नेधत मा हिंसिष्ट । ^३दक्षत यागादिकं
 कर्तुमुत्सह्यं च । ^४महे महते ^५आतुजे । तुजिहिंसाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसाया धनानां
 प्रदाने वेन्द्राय ^६राये धनलाभार्थं ^७कृणुध्वं कर्माणि^८ कुरुत^९ च^{१०} । ^{११}तरणिरित् कर्मसु त्वरित एव ^{१२}जयति
 शत्रून् । ^{१३}क्षेति गृहे निवसति च । ^{१४}पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । ^{१५}कवन्तवे कुत्सितक्रियायै ।
 कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवन्तुरिति । ^{१६}देवासः देवाः ^{१७}न भवन्तीति शेषः ।
 सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥

^१सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य ^२रथं ^३नकिः ^४पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति । ^५न ^६रीरमत्
 न रमयति च । आसार्थं^७ न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च ^८यस्य ^९इन्द्रः ^{१०}अविता रक्षिता ^{११}यस्य
 च ^{१२}मरुतः अवितारः ^{१३}सः ^{१४}गोमति गोयुक्ते ^{१५}व्रजे गोष्ठे ^{१६}गमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२एवं ^३यस्य मर्त्यस्य ^४अविता रक्षिता ^५भुवः भवेः सः ^६मर्त्यः ^७वाजयन् स्तोत्रेण
 त्वां बलिनं कुर्वन् ^८वाजम् अन्नं ^९गमत् गच्छेत् । अपि च हे ^{१०}शूर ^{११}अस्माकं वासिष्ठानां ^{१२}रथानाम्
^{१३}अविता रक्षिता ^{१४}बोधि भव ॥ भवतेलौटि रूपम् । भकारस्य वकारश्छान्दसः ॥ ^{१५}अस्माकं ^{१६}नृणां
 पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिक्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवान्न दमन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१. ख-भ-कर्म । २. त-कुर्वत; श-च कुर्वत । ३. ख-च-त३-न-भ-आत्मानं ।

उत् । इत् । जु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युर्वः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दुमन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

अस्य इन्द्रस्य अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपात्रसंस्ति^१ माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । जिग्युषः जितवतः पध्वं न धनमिव । उदिशु इति त्रयः पूरणाः । अपि च यः हरिवान् इन्द्रः सोमिनि यजमाने पृथक् बलं पृथ्याति संदधाति तं रिपः रिपवः न द्रुयन्ति न हिसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वाश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुऽधितम् । सुऽपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वाः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः अखर्वम् अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशंसं शोभनरूपं मन्त्रं स्तोत्रं यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय पृथ्यात विधत् । यः जनः कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते सुवत् भवेत् तं जनं पूर्वाः बह्वयः प्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न तरन्ति । न व्यासुवन्ति इत्यर्थः ॥

कस्तभिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्तै मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् त्वावसुम् । त्वं वसुव्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । तं जनं कः मर्त्यः आ पृथ्याति आधर्षेत् । हे मघवन् ते त्वदर्थं यः श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् वाजी हविष्मान् भवेत् पार्ये दिवि सौत्येऽहनि सः वाजम् अन्नं बलं वा सिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रऽहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रऽनीती । हरिऽअश्व । सूरिऽभिः । विश्वा । तरेम । दुऽइता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । प्रिया प्रियाणि वसु वसूनि धनानि ये जनाः पृथ्याति प्रयच्छन्ति तान् जनान् वृत्रहत्येषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । हे हर्यश्च तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं विश्वा विश्वानि दुरिता दुरितानि तरेम ॥ १५ ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नर्किष्ठा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तवे । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।

सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नर्किः । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र इवमम् अधमं त्रिपुत्तीसादिकं वसु धनम् । यद्वा औषं वस्त्ववमम् । तवेत् तवैव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुष्यसि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनः राजसि ईशिये । सत्रा सत्यमेव । अपि च एत्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नर्किः वृण्वते केषु न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । अस्ति । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तवे । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः असि । य ई य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत्त इत्यर्थः । अवस्युः रक्षामिच्छन् एनाम अन्नमुदकं वा । 'बहिः नाम' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते आपते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावत्तुस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत् । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदावसो इति रदऽवसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यावत् यतः यावत् धनस्य त्वस्य ईशिये एतावत् । पष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदावसो । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् । दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । पापत्वाय न रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चुन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित् । विदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चुन ॥ १९ ॥

१. ख-न-म-सत्यस्य; श-सहैव सत्यमेव । २. य - इन्द्र त्वं । ३. ख-न-म-य-श-
'त्व' नास्ति ।

कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 महथेते पूजयते जनाय । दिवेदिवे प्रतिदिने रायः धनानि शिक्षेयमित् दद्यामेव । आकारः
 पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टः कषिर्वदति । हे मववन् त्वत् त्वत्तः अन्यत्
 अस्माकम् आप्यं ज्ञातेयं नहि अस्ति । वस्यः प्रशस्यः पिता चन पात्रयिना च
 त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तुरणिरत्सिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमि तष्टेव सुद्रुम् ॥ २० ॥

तुरणिः । इत् । सिमासति । वाजम् । पुरंऽध्या । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टाऽइव । सुद्रुम् ॥ २० ॥

तुरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् पुरंध्या महत्या धिया युजा सहायभूतया
 वाजम् अन्नं सिषासति संभजते । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् इन्द्रं वः त्वां गिरा स्तुत्या अहम्
 आ नमे नेमि चक्रस्य वलयं सुद्रुं शोभनदारं तष्टेव । यथा वर्षकिदंस्तेमिमानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयिर्नशत् ।

मुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दुःस्तुती । मर्त्यः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

मुशक्तिः । इत् । मघवन् । तुभ्यम् । माऽवते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

मर्त्यः मनुष्यः दुष्टुती दुष्टुत्या वसु धनं न विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 स्नेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । रयिः धनं न नशत् न
 व्याप्नोति । हे मघवन् त्वया पार्ये दिवि सौते दिवसे मावते मत्सदृशाय देष्णं दातव्यं
 यत् धनमस्ति तत् तुभ्यं त्वत्तः मुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति श्यवहितमप्यनुपज्यते
 अप्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमुस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे शूर इन्द्र अस्य जगतः जङ्गमस्य ईशानम् ईश्वरं तस्थुषः स्थावरस्य च ईशानम् ।
 ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादराार्था । स्वर्दशं सर्वदशं त्वा त्वाम् अदुग्धाइव धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णोधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमस्त्वेन वर्तमाना वयम् अभि
 नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वावान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽदिव्यः दिवि भवः ऽत्वावान् त्वत्सदृशः ऽअन्यः ऽन जायते । ऽपार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो ऽन जायते । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो ऽन ऽजातः । ऽन च ऽजनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऽअश्वायन्तः अश्वाभिच्छन्तः ऽवाजिनः वाजभिच्छन्तः । इच्छायाभिनिग्रस्यः ॥ हविष्मन्तो वा ऽगव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे हवामः ॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुहिं मघवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सुतः । तत् । आ । भर् । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ऽज्यायः ज्यायन् ऽइन्द्र ॥ 'आमिन्नतं पूर्वमविद्यमानवत्' इतोन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य ह्रस्वं व्यत्ययाद्युभभावो वा ॥ ऽकनीयसः ऽसतः^१ मम ऽतत् प्रसिद्धं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर । हे ऽमघवन् त्वं ऽसनात् विरादेवारभ्य ऽपुरुवसुहिं बहुधनो हि ऽअसि । ऽभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा ऽहव्यः हविष्यः ऽच असि ॥

परां णुदस्व मघवल्लमित्रान्सुवेदां नो वसं कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परां । णुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदां । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे ऽमघवन् ऽपरा पराचीनान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽणुदस्व प्रेरय । ऽनः अस्मभ्यं ऽवसु वसूनि ऽसुवेदां सुलभानि ऽकृधि कुरु । ऽमहाधने संग्रामे । 'वाजसातो महाधने' इति संग्रामनामसु पादात् । ऽसखीनां स्तोत्रणाम् ऽअस्माकं वसिष्ठानाम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि भव । ऽवृधः वर्धयिता च ऽभव ॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षं । नः । अस्मिन् । पुरुऽहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यं वक्रते कर्म प्रज्ञानं वा वआ वभर आहर । अपि च वयथा वपिता
वपुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा वनः अस्मभ्यं वसिष्ठ धनं देहि । हे वपुर्हृत बहुभिराहृत
वश्यामनि यज्ञे वजीराः वयं वज्योतिः सूर्यम् वअशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽ माशिवसो अवे क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतुः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःऽआध्यः । मा । अशिवसः । अवे । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र वअज्ञाताः अज्ञातगमनाः ववृजनाः हिंसकाः वदुराध्यः वनः अस्मान् वमा वअ
वक्रमुः मावचक्रमुः । हे वधूर वत्वया ववयं वसिष्ठाः वप्रवतः प्रवणकाः सन्तः वशश्वतीः वह्वीः
वअपः वअति वतरामसि अतितराम ॥ २७ ॥

‘ श्वित्यज्ञः ’ इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ श्वित्यज्ञः पठना संस्तवी
वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः ’ इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूय-
मानत्वात् एव देवता । ‘ विद्युतो ज्योतिः ’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो
वसिष्ठी देवता । त एव कथयः । ‘ या तेनोच्यते ’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः स्कपर्दाः । धियम् । जन्वास्तः । अभि । हि । प्रमन्दुः ।

उत् । उत्तिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

वश्वित्यज्ञः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्जन्तीति श्वित्यज्ञः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । वधियंजिन्वासः कर्मणां
प्रयितारः वदक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः ।
चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । वमा माम् वअभि प्रमन्दुः विद्याबलेनाभि-
प्राहर्षयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरतः वबर्हिषः यज्ञात् । वपरि इति पञ्चम्यर्थोनुवादः । वउत्तिष्ठन्
अहं वनृन् यज्ञस्य नेतृन् ववोचे ब्रवीमि । वमे सन्तः वदूरात् ववसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः
वअवितवे गन्तुं वनं अहन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरौ वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पार्श्वद्युन्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पार्श्वद्युन्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीता । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-नुवादी । ३. ज-पुत्राः सुदासं राजानं; त-पुत्राः सुदासराजानः;
त-पुत्राः सुदासराजान । ४. ख-त-न-भ-य-नं मास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशयुञ्जस्योऽपि राजा सोमान् यद्युद्यमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशयुञ्जं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रवलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः । तदेतद्दान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तोति । ^१वैशान्तम् । वैशान्तः पद्वलम् । अत्र वैशान्तशब्देन सोमाधारश्रमसो लक्ष्यते । तस्यै सोमं ^२पान्तं पिबन्तम् ^३उग्रम् उर्ध्वम् ^४इन्द्रं ^५सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिपुतेन सोमेन हेतुना ^६सितः पाशयुञ्जं तिरस्कृत्य ^७दूरात् ^८आ ^९अनयन् वसिष्ठा मन्त्रवलेनातीतवन्तः । ^{१०}इन्द्रः अपि ^{११}वायतस्य वयतः पुत्रस्य ^{१२}पाशयुञ्जस्य । द्वितीयायै षष्ठी । वायतं पाशयुञ्जम् ^{१३}अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिपुतात् ^{१४}सोमात् हेतोः ^{१५}वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् ^{१६}अवृणीत । पाशयुञ्जस्य सोमयागे चमसस्यै सोमं पिबन्मपीन्द्रस्तं पाशयुञ्जं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यवलेन सुदासो यज्ञं आहवन्काले वसिष्ठानाजगामस्यै ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमैर्भिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान् ।
एव । इत् । नु । कम् । दाशराज्ञे । सुदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः । वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

^१एवेत् यथा पाशयुञ्जस्य सवाक्ये^१ सोमयागे चमसस्यै सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राप्तवान् एवमेव ^२सिन्धुं नदीम् ^३एभिः वसिष्ठैः ^४कं सुखेन ^५ततार तीर्णं आसीत् । ^६नु इति पूरणः । तथा च निगमान्तरम्—‘अणीसि क्षिप्यप्रधाना सुदासे’ (क्र. सं. ७. १८. ५) इति । ^७एवेत् एवमेव ^८भेदं भेदनामकं शत्रुमपि ^९एभिः वसिष्ठैरेव ^{१०}जघान । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^{११}एवेत् एवमेव हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}वः युष्मदीयेन ^{१४}ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^{१५}दाशराज्ञे दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते^{१६} सति ^{१७}सुदासं राजानम् ^{१८}इन्द्रः ^{१९}प्रावत् प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरं—‘दश राजानः समिता अयस्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः’ (क्र. सं. ७. ८३. ७) इति ‘दाशराज्ञे परिवत्ताय विश्रतः’ (क्र. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किल रिपाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममर्द्धाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टीं । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितृणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किल । रिपाथ ।
यत् । शकरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अर्द्धाता । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे ^१नरः ^२वः युष्मदीयेन ^३ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^४पितृणां ^५जुष्टीं प्रीतिर्भवति । पितृणामित्यनेन परोक्षेण^६ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः । अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् ^७अक्षं रथस्याक्षम् ^८अव्ययं व्यवामि । लङर्थे लङ् । चालयामीत्यर्थः । यूयं ^९न ^{१०}किल ^{११}रिपाथ न च क्षीणा भवथ हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}यत् यस्मात् ^{१४}शकरीषु कक्षु ^{१५}बृहता श्रेष्ठेन ^{१६}रवेण साक्षा ^{१७}इन्द्रे ^{१८}शुष्मं बलम् ^{१९}अर्द्धाता अघारयत ॥

१. ख-न-म-संसवाक्ये; ज-‘सवाक्ये’ नास्ति; झ-त१-वा-संवाक्ये; त१-अक्ये; त२-क्ये ।
२. वा-प्रवृद्धे । ३. झ-त२-परोक्षेण; त४- परोक्षेण ।

उद्द्यामिवेक्षुष्णजो नाथितासोऽदीधुदाशिराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । धामऽईव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधुयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तत्सुभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृष्णजः आतृष्णाः वृतासः तत्सुभी राजभिर्भूताः नाथितासः वृष्टिं याचमानाः वसिष्ठाः
व्यामिव आदित्यमिव इन्द्रं दाशिराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे उत^१ अदीधुयुः^२ उद्दीधुयन् ।
स्तुवतः वसिष्ठस्य स्तोत्रम् इन्द्रः अश्रोत् अश्रृणोच्च । उरुं विस्तीर्णं लोकं तत्सुभ्यः राजभ्यः
अकृणोत् अकरोच्च अद्दाक्षेत्यर्थः ॥ २२ ॥

दृण्डाह्वेद्रोअजनास आसुन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अर्भवच्च पुरेता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अग्रथन्त ॥ ६ ॥

दृण्डाऽईव । इत् । गोऽअजनासः । आसुन् । परिच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अर्भवत् । च । पुरऽपुता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशाः । अग्रथन्त ॥ ६ ॥

गोअजनासः गवां प्रेरकाः दृण्डाह्व यथा दृण्डाः परिच्छिन्नपशोपशास्ता भवन्ति तद्वत्
भरताः । तृत्सूनामेव राजा भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः परिच्छिन्नाः एव
आसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्वासन् । आदितृ परिच्छिन्नात्वादनन्तस्मेव तेषां तृत्सूनां
वसिष्ठः पुरेता पुरोहितः अभवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् तृत्सूनां विशाः प्रजाः
अग्रथन्त अवर्धन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो धर्मास उपसं सचन्ते सर्वा इत्ता अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिष्ठः । प्रजाः । आर्याः । ज्योतिःऽअग्राः ।

त्रयः । धर्मासः । उपसं । सचन्ते । सर्वा । इत्ता । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षेषु त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः आर्याः श्रेष्ठाः तिष्ठः
प्रजाः भवन्ति । ते च त्रयः अग्निवायुसूर्याः धर्मासः दीप्यमानाः उपसं सचन्ते समवयन्ति^१ ।
दुर्मानान्^२ सर्वानित् सर्वानेव तान् वसिष्ठाः अनु विदुः अभिजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शास्त्रायनकं—‘त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्षं आदित्यो दिदि तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यश्चयो धर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुपसं सचते
वायुरुपसं सचत आदित्य उपसं सचते’ इति ॥

१. ख-झ-त३-४-न-भ-श-‘उद्दीधुयुः’ नास्ति; झ-त१-२-अदीधुयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यं; झ-तत्पौरोहित्यं; त३-यत्पौरोहित्यं । ३. ख-भ-सेवेते ।

सूर्यस्येव वृक्षथो ज्योतिरिषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वार्तस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वृक्षथः । ज्योतिः । एवाम् । समुद्रस्येव । महिमा । गभीरः ।

वार्तस्यऽइव । प्रजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः एषां वः युष्माकं स्तोमः महिमापि वा सूर्यस्य ज्योतिः इव वृक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरः गभीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोम इत्थं समूहो महिमापि वा वार्तस्येव प्रजवः यथा वार्तस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्वेतवे^१ अन्वेतुं न शक्यः ॥

त इक्षिण्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्गुमभि सं चरन्ति ।

यमेनं तत् परिधिं वर्यन्तोऽप्सरस उर्प सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निष्पयम् । हृदयस्य । प्रकेतैः । सहस्रवल्गुम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेनं । तत् । परिधिम् । वर्यन्तः । अप्सरसः । उर्प । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् त एव वसिष्ठाः निष्पयं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । 'निष्पयं स्रवः' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्गुं सहस्रवल्गुं संसारं हृदयस्य प्रकेतैः प्रज्ञानैः अभि सं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्द्येन^२ अभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेनं कारणात्मना सर्वे नियन्त्रा तत् विस्तृतं परिधिं वल्गुम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वर्यन्तोऽप्सरसः जननीवेन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुपश्रं देहमुत्पृज्याप्सरःसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मतैर्क वसिष्ठागस्त्यो यत्वा विश आजभार ॥ १० ॥

विद्युतः । ज्योतिः । परि । समऽजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आजभार ॥ १० ॥

एतास्त्वेषु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युतः विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थेत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेयेति समकल्पतामित्यर्थः । तत् तदा ते तव एतत् जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनाग्नित्रावरुणौ आवां जनयित्वा इत्येतस्मात् पूर्ववस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

१. ज-भवन्महिमा अन्वेतवे; त१-२-४- तव महिमा अन्वेतवे । २. ज-त१-२-स्वच्छन्देन । ३. ख-भ-जिघृक्षितदेहाय; झ-जिघृक्षितं देहार्थं; न-जिघृक्षितदेहाय । ४. श-वा कदा ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रुप्तं स्क्रुचं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रुप्तम् । स्क्रुचम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उत अपि च हे वसिष्ठ मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः वसिष्ठ । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याः अप्सरसः मनसः^१ ममायं पुत्रः स्यादिति वशात् संकल्पात् द्रुप्तं रेतः मित्रावरुणयोस्त्वर्वाशी-
दर्शनात् स्क्रुचम् आसीत् । तस्मात् अधि^२ जातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्युचि ।
एवं जातं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा^३ युक्तं^४ पुष्करे विश्वे देवाः
अददन्त आधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञते इति प्रकृत्य पठ्यते- 'तयोरादित्ययोः
सत्रे इष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तकुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ
तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रापीं संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले
वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाधुतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा
कुम्भादधिजातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च^५ परिमाणस्य लक्ष्यते^६ । ततोऽसु
गृह्णमाणसु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ।' (बृहदे. ५.
१४९-१५५) इति ॥

स प्रक्रेत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेनं ततं परिधिं वयिष्यन्त्सप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रक्रेतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सहस्रदानः । उत । वा । सदानः ।

यमेनं । ततम् । परिधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

वसः वसिष्ठः प्रक्रेतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण
जानन् सहस्रदानः अभवत् । किमेव सहस्रदान इति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः
सर्वदानसहित एवाभवत् किंच वसिष्ठः यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं
वक्ष्यम् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् वप्सरसः उर्वश्याः । परि इति
पञ्चम्यर्थानुवादः । जज्ञे जातः ॥

सुत्रे ह जातार्षिषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमर्षिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सुत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमः । ऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-म-श- 'मनसः' नास्ति; घ-नमसः । २. ख-ज्ञ-त-न-म-श- 'अधि' नास्ति ।
३. ख-व-म-अहंभुवा युक्तं; झ-त-४-श-अहंभुवा युक्तं; त-३-न-अहंभुवा युक्तं । ४. झ-त-१-
परिमाणं च लक्ष्यते; त-२-तत् परिमाणं च लक्ष्यते ।

‘सूत्रे बहुकर्तृके यागे । षट् इति पूरणः । ‘जातो दीक्षितो भिन्नावरुणो षड्विंशता अध्येषितो स्वयमन्यैर्जनेः’ ‘नमोभिः स्तुतिभिः’ ‘कुम्भे वासतीवरे’ कलशे ‘समानम् एकदैव’ ‘रेतः’ ‘सिसिचतुः’ असिञ्जताम् । ‘ततः वासतीवराकुम्भात्’ ‘मध्यात् अगस्त्यः’ ‘मानः शमीप्रमाणः’ ‘उदियाथ प्रादुर्बभूव ।’ ‘ततः एव कुम्भात्’ ‘वसिष्ठम् अपि’ ‘ऋषिं’ ‘जातमाहुः’ ॥

उक्थभृत्तं सामभृत्तं बिभर्ति प्रावाणं बिभ्रत् वदत्पत्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतुदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृत्तम् । सामऽभृत्तम् । बिभर्ति । प्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदति । अत्रे ।

उपै । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वो । गच्छाति । प्रतुदः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे ‘प्रतुदः । प्रतुद इति तत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । ‘वः युष्मान्’ ‘वसिष्ठः’ ‘आ गच्छाति आगच्छति ।’ ‘एनं वसिष्ठं’ ‘सुमनस्यमानाः’ ‘सुमनसः सन्तः’ ‘उप’ ‘आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे’ ‘अत्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन्’ ‘उक्थभृत्तं शास्त्राणां संभकारं’ ‘बिभर्ति ।’ ‘सामभृत्तम् उद्गातारं बिभर्ति ।’ ‘प्रावाणम् अभिपवणं’ ‘बिभ्रत् बिभ्रत्तम्’ ‘अध्वं च बिभर्ति ।’ ‘प्र’ ‘वदति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं’ ‘अथादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति’ तदपि वदतीति तत्सूत्रं प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र ‘प्र शुक्रा’ इति पञ्चविंशत्युत्वं प्रथमं सूक्तम् । अथेयमनुक्रमणिका—‘प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाथा एकविंशतिद्विपदा अज्जामहेरथैवं उत्तरो-द्विद्विज्याय’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिद्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चत-त्सिद्धुमः । विश्वे देवा देवता । व्यूह्ये दक्षरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेव-निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र शुक्रैर्विति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशानि ‘आ धूर्वस्मा इति द्विपदा’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाजतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘आ धूर्वस्मा इत्येका सूददोहाः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैर्तु देवी मनीषा अस्मत्सुतं रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतं रथः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

‘शुक्रा दीप्ता’ ‘देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री’ ‘मनीषा स्तुतिः’ ‘अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोत्रमालान् देवान्’ ‘वाजी वेगवान्’ ‘सुतं रथः सुसंस्कृतः’ ‘रथो’ ‘न रथ इव’ ‘प्र एतु प्रगच्छतु’ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शुण्वन्त्यापो अथ क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शुण्वन्ति । आपः । अथ । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यास्तृच्यापः स्तूयन्ते । ‘क्षरन्तीः क्षरन्त्यः’ ‘आपः’ ‘दिवः’ ‘पृथिव्याः च । उभयोरपि लोकोरित्यर्थः । ‘जनित्रम्’ उत्पत्तिं ‘विदुः जानन्ति ।’ ‘अथ अपि च’ ‘शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. क्ष-वासतीवरी । २. ज-सिषिचतुः । ३. ज-अभिषवपाषाणं । ४. ख-च-क्षन्त-न-म-क्ष-विभ्रन्तं । ५. ख-कर्तव्ये सतिः न-म-कर्तव्यसस्ति । ६. त-गच्छतुः श-आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् द्रुचे स्तयते । पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः आपश्चित् आपोऽपि अस्मै इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते^१ । वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु उग्राः उद्वृणास्तेजस्विनो वा अशूराः योद्धारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्चानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्येन्द्रस्यागमनाय अश्वान् धूर्ध्वं रथस्य आ दधात । इन्द्रो न । नेति चार्थः । इन्द्रः वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिति शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । 'आ धूर्ध्वस्मै' इत्यत्र 'अस्मै' इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वोऽप्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्युचि 'अस्मै' इत्यत्रानुदात्तत्वमस्त्रीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—'अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमस्त्रीयोऽर्थतरमनुदात्तम्' (निर. ४. २५) इति । अस्त्रीयत्वं वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव युज्ञं यातेव पत्सन्तमनां हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहेऽहव । युज्ञम् । यातोऽहव । पत्सन् । तमनां । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः यज्ञम् अभि प्र स्थात अभिक्रमत । अहेव इति पूरणौ । अपि च पत्सन् पत्सनि यज्ञमार्गे तमना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत । 'हि गतौ' इति धातुः ॥

त्मनां समत्सु हिनोत युज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मनां । समत्सु । हिनोत । युज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समत्सु संग्रामेषु तमना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । युज्ञं जनाय लोकाय । तद्रक्षणमित्यर्थः । दधात विधत् ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नाति बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्मात् बलात् भानुः सूर्यः उत् आर्त उद्वच्छति । भूम भूतानि पृथिवीव^२ भारं लोकस्यायं यज्ञो बिभर्ति च^३ ॥

हवामि देवां अयातुरग्ने सार्धन्नुतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हवामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

अस्मिन्त्ये देवाः स्तूयन्ते । हे ऽग्ने ऽअथातुः अहिंसादिनियमयुक्तेन ऽअस्तेन यज्ञेन
 ऽसाधन् कामान् साधयन् ऽदेवान् ऽह्वयामि । अपि च ऽधियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म
 ऽदधामि । करोमीत्यर्थः ॥

अग्निं वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अग्निं । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः । वः । यूयम् । अग्निं । देवानुद्दिश्य । देवीं । दीक्षां । धियं । कर्म । दधिध्वं । धिधत्त ।
 अपि च । वः । यूयं । देवत्रा । देवेषु । वाचं । स्तुतिरूपां । प्र । कृणुध्वं । प्रकर्षणं । कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनां । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

ऽसहस्रचक्षाः । बहुचक्षुः । वरुणः । आसां । नदीनां । पाथः । जलम् । आ । चष्टे । अभिपश्यति ।
 कीदृशो वरुणः । उग्रः । उद्गूणं । ओजस्वी वा ॥ २५ ॥

राजां राष्टानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजां । राष्टानां । पेशः । नदीनाम् । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

ऽराष्टानां । राष्टानाम् ॥ गत्वाभावच्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः । राजा । ईश्वरः । भवति ।
 नदीनां । पेशाः । रूपं । रूपकृदपि । भवतीत्यर्थः । अस्मै । षष्ठ्यर्थे । चतुर्थी । अस्य वरुणस्य । क्षत्रं
 बलम् । अनुत्तम् । अन्यैरवाधितं । विश्वायु । सर्वतो गन्तुं । भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विक्षु । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अयं दृचो दैवः । हे देवाः । अस्मान् । विश्वासु । सर्वासु । विक्षु । प्रजासु । अविष्ट उ इति
 समुदितम् । अविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । शंसं । निनिस्तोः । निन्दितुमिच्छतः । शत्रोः । अद्युम्
 अदीप्ति । कृणोत । कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तृन्नाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशेवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तृन्नाम् ॥ १३ ॥

ऽद्विषां । शत्रूणां । दिद्युत् । आयुधम् । अशेवा । असुखकरी । विष्वक् । सर्वतः । व्येतु । अपगच्छतु ।
 तृन्नाम् । अङ्गानां । रपः । पापं । देवाः । युयोत । अस्मात् । प्रयच्छतु ॥

अवीभो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्टो अस्मा अघायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमः । स्तोमः । प्रेष्टः । अस्मै । अघायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

ऽहव्यात् । हव्यानामत्ता । अग्निः । नमोभिः । अस्मदीयैर्नमस्कारैः । प्रेष्टः । प्रियतमः । सन् । नमः
 अस्मान् । अवीत् । रक्षतु । अस्मै । अग्नये । स्तोत्रम् । अघायि । अस्माभिर्व्यधाधि ॥

सृजद्वेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सृजः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः अपाम् उदकानां नपातं पुत्रमग्निम् । 'सूतुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । देवेभिः देवैः सखः सख्यः मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् नः अस्मभ्यं शिवः सुखकरः अस्तु भवतु ॥

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु पीदन् ॥ १६ ॥

अप्स्रजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःसु । सीदन् ॥ १६ ॥

अहिं मेघानामाहन्तारं नदीनाम् उदकानां बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् रजःसु उदकेषु सीदन् सीदन्तम् अञ्जाम् अप्सु जातमिममग्निम् उक्थैः स्तोत्रैः गृणीषे । बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति (निरु. १०. ४४) इति ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य सिधदतायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । सिधत् । ऋतुः । ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यक्षेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः नः अस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् मा ददातु । अस्य कृतायोः यज्ञकामस्य यज्ञमानस्य यज्ञः मा च सिधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममाहिर्बुध्न्यसुदिश्य कृतायोः यज्ञकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं द्रुचो दैवो मारुतो वा । उत अपि च नः अस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु श्रवः अन्नं एषु देवा मरुतो वा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा अर्यः अरयः प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । श्रियन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमां महासेनासो अमैभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वर्णः । न । भूमि । महासेनासः । अमैभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

महासेनासः महासेना राजानः एषां मरुतां देवानां वा अमैभिः बलैः भूमां सुवनानि स्वर्णं आदित्य इव शत्रुं स्वकीयं तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमैः बलैः शत्रून् बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यज्ञः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छा । त्वष्टा । सुपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

अस्या^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । यत् वदा पत्नीः देवानां पत्न्यः पनः अस्मान्^२ पत्न्यः
अभि^३ आ^४ गमन्ति आगच्छन्ति तदा सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवः वीरान् पुत्रान्
दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसूयुः ॥ २१ ॥

पनः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रति जुषेत प्रतिसेवेत । अपि च अरमतिः पयसि-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा^५ अस्मे अस्मदर्थं वसूयुः धनकामः स्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वरूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।
वरुत्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुऽदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

पता^६ यानि^७ अस्माकमभीष्टानि तानि^८ वसूनि धनानि रातिषाचः दानसमवेताः^९ देवपत्न्यः
पनः अस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु । अपि च वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ शृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^{१०} । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिश्शृणुताम् । वसूदत्रः कल्याणदानः त्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारिधित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह पनः अस्मभ्यं सुशरणः सुशरणप्रदः
अस्तु । रायः धनानि च वि दधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।
वनस्पतिऽभिः । पृथिवी । सुऽजोषा । उमे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

पनः अस्माकम् । तत् इत्यव्ययम् । ताः रायः धनानि पर्वताः परिषान्तु । पनः अस्माकं
पतत् ताः रायः आपः च परिषान्तु । तद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिषान्तु । ओषधीः
ओषधयश्च तत् परिषान्तु । उत अपि च द्यौः तत् परिषातु । वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता
पृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिषातु । आपः पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । पनः अस्माकं
तत् उमे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परि पासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विरिषे मरुतो ये सुहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

१. झ-त१-२-अस्याः । २. झ-श-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. झ-ता तानि; य-तानि । ४. झ-त१-४-
य-तानि नास्ति । ५. झ-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. ख-न-म-अभिश्शृणोति ।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिह्वाताम् । अनु । बुक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा ।
अनु । विश्वे । मरुतः । ये । सुहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

१तत् वक्ष्यमाणम् १उर्वी विस्तीर्णं १रोदसी धावावृथिव्यौ १अनु १जिह्वाताम् अनुगच्छताम् ।
अनुमन्येतामित्यर्थः । १बुक्षः दीक्षेर्निवासभूतः १इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति
बहुव्रीहिः । १वरुणः च तत् १अनु जिह्वाताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १ये
१सुहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १मरुतः अपि तत् १अनु जिह्वाताम् । अत्र बहुवचनान्ततया
विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । १धियध्वै भरणीयं १धारयितुं १रायः धनस्य १वरुणं धाम स्थानं
वयं १स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्विनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । विनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः । ॥ २५ ॥

१नः अस्मदीयं १तत् इदं स्तोत्रम् १इन्द्रः १वरुणः च १मित्रः च १अग्निः च १आपः च १ओषधीः
ओषधयश्च १विनिनः बुक्षाश्च १जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च १मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः
१शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘शं नः पञ्चो ना
शान्तिः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिवमपि वैश्वदेवम् ।
महावाक्सीवित एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रित-‘भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव-सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजंसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवोभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजंसातौ ॥ १ ॥

१नः अस्माकमस्मभ्यं वा १इन्द्राग्नी १अवोभिः रक्षणैः १शं शान्त्यै १भवताम् । १रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्वृतहविष्कौ १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि १नः अस्मभ्यं १शं शान्त्यै भवताम् ।
१इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः १शं शान्त्यै १सुविताय कस्याणां च भवताम् । १शं शान्त्यै
सुखाय १ च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुर्कं सुखं १योः विषययोगनिमित्तं
सुखमित्यपुनरुक्तिः । १इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि १वाजंसातौ सुखे अञ्जलाभे निमित्ते वा १नः १शं
शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगुः शश्व नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शश्व सन्तु रायः ।

शं नः सुत्यस्य सुयमस्य शंसुः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

१. श-तराणियां; तन-श-भरणीयां । २. ख-भ-सुविताय; श-योः सुखाय ।

शम् । नः । भगः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भगः देवः १अस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शमु शान्त्या एव १शंसः नराशंसोऽस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरंधिः बहुधीरप्यस्तु । १रायः धनान्यपि १शमु शान्त्या एव १सन्तु । १नः अस्माकं १सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य १सत्यस्य १शंसः वचनमपि १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरुजातः बहुग्रादुर्भावः १अर्यमा देवोऽपि १अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधार्मिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरूची । भवतु । स्वधार्मिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानां । सुहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १धाता देवः १अस्तु । १नः अस्माकं १शमु शान्त्या एव १धर्ता १पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १उरूची विवर्तगमना पृथिव्यपि १स्वधार्मिः अश्वैः सहास्तु । १बृहती महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १शं भवताम् । १अद्रिः पर्वतोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १शं शान्त्यै १नः अस्माकं १देवानां १सुहवानि सुष्टुतयः १सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अमि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अमि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

१ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः १अग्निः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवताम् । १अश्विना अश्विनावपि १शं भवताम् । १सुकृता पुण्यकर्माणां पुरुषाणां १सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सन्तु भवन्तु । १इषिरः गगनशीलोऽपि १वातः वायुरपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अमि १वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसुस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने १भवताम् । १अन्तरिक्षम् अपि १नः अस्माकं १दृश्ये दृश्याय १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै

१. क्ष-त-श-विधर्ता । २. ज्ञ-गगनशीलः । ३. ख-क्ष-त-३-न-म-स-क्ष-१-प्रथमाह्वाने । नास्ति; क्ष-त-१-२-प्रथममाह्वतौ; य-पूर्वे धार्मिः; क्ष-१-शं शान्त्यै ।

वओषधीः ओषधयोऽपि वभवन्तु । ववनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । वजिष्णुः जयक्षीलः वरजसः
लोकस्य वपतिः हन्द्रोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ २८ ॥

शं न हन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टा ग्राभिर्हि शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्राभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

वदेवः द्योतनाविगुणयुक्तः^१ वहन्द्रः ववसुभिः देवैः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु ।
वसुशंसः शोभनस्तुतिः ववरुणः देवः वआदित्येभिः आदित्येर्देवैः सार्धं वशं शान्त्यै वअस्तु भवतु ।
वजलापः^२ वरुद्रः दुःखद्रावको देवः वरुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं वशं शान्त्यै वनः अस्माकं भवतु । वइह
यज्ञे वस्त्वष्टा देवः वग्राभिः देवपत्नीभिः सार्धं वनः वशं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं
वशृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शशु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयौ भवन्तु शं नः प्रखः^१ शम्भ्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसोमः वभवतु । वब्रह्म स्तोत्रमपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
भवतु । वग्रावाणः अभिषवसाधनभृताः पापाणा अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वयज्ञाः
च नः वशसु शान्त्या एव वसन्तु । वस्वरूपां यूपानां वमितयः उन्मानान्यपि वनः अस्माकं
वशं शान्त्यै वभवन्तु । वप्रखः ओषधयोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वेदिः अपि नः
वशसु शान्त्या एव वसन्तु ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः श्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शशु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रऽदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसूर्यः वउरुचक्षाः विस्तीर्णतेज्राः सन् वउदेतु उदयं प्राप्नोतु ।
वचतस्रः वप्रदिशः महादिशोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
वपर्वताः वध्रुवयः ध्रुवाः वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु ।
वआपः च नः वशसु शान्त्या एव वसन्तु ॥

१. ख-स्त-२-४-न-भ-श-द्योतमानादि । २. घ-जलापः गंगाधरः; इन्त-१-२-जलापः सुखरूपः;
श-जलापः जलामिलापः ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम्पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्भ्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽस्वर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

१ अदितिः देवी १ व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ भवतु । १ स्वर्काः शोभनस्तुतयः १ मरुतः अपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै सन्तु । १ विष्णुः व्यापकः १ नः अस्माकं १ शं शान्त्या अस्तु । १ पूषा देवोऽपि १ नः अस्माकं १ शम्पू शान्त्या एव १ अस्तु । १ भवित्रं भुवन-मन्तरिक्षसुदकं वा १ नः अस्माकं १ शं शान्त्या अस्तु । १ वायुः अपि नः १ शम्पू शान्त्या एव १ अस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंसुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्ऽसुः ॥ १० ॥

१ देवः क्रीडनादिगुणयुक्तः १ सविता १ त्रायमाणः रक्षन् १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवतु । १ विभातीः व्युच्छल्यः १ उषसः अपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ भवन्तु । १ नः अस्माकं १ प्रजाभ्यः १ पर्जन्यः अपि १ शं १ भवतु । १ शंसुः सुखस्य भावयिता १ क्षेत्रस्य १ पतिः १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ अस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शम्पूरातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अग्न्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अग्निऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अग्न्याः ॥ ११ ॥

१ विश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः १ देवाः १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ भवन्तु । १ सरस्वती च १ धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा १ सह नोऽस्माकं १ शं शान्त्यै १ अस्तु । १ अग्निषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः १ शं शान्त्यै भवन्तु । १ रातिषाचः दानं सेवमाना अपि १ शम्पू शान्त्या एव भवन्तु । १ दिव्याः दिवि भवाश्च १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवन्तु । १ पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । १ अग्न्याः अप्स्वन्तरिक्षे भवाश्च । 'आकाशमापः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तुः शम्पू सन्तु गार्वः ।

शं नः ऋभर्वः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तुः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गार्वः ।

शम् । नः । ऋभर्वः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

वसत्यस्य षपतयः पालकाः सत्यशीला देवाः षनः अस्माकं षशं शान्त्यै षभवन्तु । षअवन्तः अश्वाश्च षनः अस्माकं षशं शान्त्यै भवन्तु । षगावः अपि नः षशं शान्त्यै भवन्तु । षसुकृतः सुकर्माणः षसुहस्ताः शोभनहस्ताः षऋभवः अपि षनः अस्माकं षशं शान्त्यै सन्तु । षहवेषु स्तोत्रेषु सन्तु षपितरः अपि षनः अस्माकं षशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः १ शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवऽगोपा ॥ १३ ॥

वअज षएकपात् अज एकपात्रासधेयः षदेवः षनः अस्माकं षशं शान्त्यै षअस्तु । षअहिर्बुध्न्यः च षनः अस्माकं षशं शान्त्यै अस्तु । षसमुद्रः अपि नः षशं शान्त्यै अस्तु । षपेरुः उपद्रवेभ्यः पारथिता षअपां षनपात् अपानपात्रासधेयोऽपि देवः षनः अस्माकं षशं शान्त्यै षअस्तु । षदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा षपृश्निः मरुतां माता षनः अस्माकं षशं शान्त्यै षभवतु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

भृष्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये युज्ञियांसः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

भृष्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । युज्ञियांसः ॥ १४ ॥

वनवीयः नवतरमस्ताभिः षक्रियमाणम् षइदं षब्रह्म स्तोत्रम् षआदित्याः दिव्याः । 'अदितिवीर्यः' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । षरुद्राः आन्तरिक्षाः षवसवः पार्थिवाश्च षजुषन्तु जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये षदिव्याः दिवि अवाः षपार्थिवासः पार्थिवाः षगोजाताः गोः पृश्नेजाताः । 'नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । षउत अपि च षये षयज्ञियांसः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि षनः अस्माकं हवन् षभृष्वन्तु ॥

ये देवानां युज्ञियां युज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमथ यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । युज्ञियाः । युज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अथ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वयुज्ञियानां यजनीयानां षदेवानाम् अपि षयज्ञियाः यजनीयाः षमनोः प्रजापतेश्च षयजत्राः यजनीयाः षअमृताः मरणरहिताः षऋतज्ञाः सत्यज्ञाः षये देवाः सन्ति षते सर्वे षउरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रम् षअथ षनः अस्मभ्यं षरासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

उपर्याश्रितुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्थं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सदेनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सातुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्वेधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदेनात् । ऋतस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सातुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य ऋतनात् स्थानाद्देवयजनदेशात् ऋह्य स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् प्र एतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्वहति तदाह । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः रश्मिभिः आत्मीयैः किण्वैः ऋगाः अपो बृष्टयुदकानि वि ससृजे विसृजति विसृजति । प्रवर्षति । श्रूयते हि—'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (वै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च भवति—'आदित्याजाप्यते बृष्टिर्बृष्टेरक्षं ततः प्रजाः' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तुयते । अपि च पृथिवी प्रथिता भूमिः सातुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना उर्वी विस्तीर्णा सती वि सस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा अग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् अधि । 'अधिपरी अनर्थकौ' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने पृथे आदीप्यते ॥

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इजो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यंतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे असुरा असुरी बलवन्तौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वा युवाभ्याम् इषं वन हवी-
रूपमन्नमिव नवीयः नवीयसीम् इमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं सुवृक्तिं स्तुतिं कृण्वे अहं
स्तोता करोमि । वां युवयोः वामन्यः अन्यतरः इजः प्रभुः अदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः
पदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते ।
ब्रुवाणः अस्माभिः स्तुयमानः मित्रः च वजनं सर्वं प्राणिजातं यतति यातयति प्रवर्तयति ।
तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः' (अ. सं. ३. ५१. १) इति ॥

आ वार्तस्य भ्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदेनं जार्यमानोऽचिक्रददृषभः सस्मिन्धनं ॥ ३ ॥

आ । वार्तस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सदेने । जार्यमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्ध्वम् ॥ ३ ॥

वध्रजतः गच्छतः ववातस्य वायोः वइत्याः गतयः वआ वरन्ते अभितो रमन्ते । तथा
वसूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः वधेनवो वन । नेति चार्थः । गावश्च
वअपीपयन्त प्यायन्ते^१ पृथन्ते । अपि च वमहः महतः वदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य वसदने
स्थानेऽन्तरिक्षे वजायमानः उत्पद्यमानः ववृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः वस्मिन्ब्रूधन् तस्मिन्^२
अन्तरिक्षे वअचिक्रदत्^३ ॥

गिरा य एता युनजद्वरीं त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मनुं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुर्मयमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मनुम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अयमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्ध्वं इन्द्रस्तुतिरपरोऽयमणः स्तुतिः । हे वशूर विक्रान्त वइन्द्र वते तव
वप्रिया प्रियौ वसुरथा सुधुरंहणौ वधायू धारकौ वएता एतौ वहरी त्वदीयावधौ वयः जनः
वगिरा स्तुतिरूपया वाचा वयुनजत् रथे युज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य^४ यागमाथाहोति शेषः । वयः
अयमा वरिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संवन्धिषन् वमनुं कोपं वप्र वमिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति^५ वसुक्रतुं शोभनकर्माणम् वअयमणम् वआ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृक्षो वावधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वयः । च । नमस्विनः । स्वे । ऋतस्य । धामन् ।
वि । पृक्षः । वावधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तुयते । वनमस्विनः हविरुल्लेखणाश्रयन्तः वस्वे स्वकीये वऋतस्य यज्ञस्य
वधामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । ववयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः वअस्य रुद्रस्य सख्यं सखित्वमुद्दिश्य यजन्ते पूजयन्ति । वनृभिः नेतृभिः वस्तवानः
स्तुयमानो रुद्रः वपृक्षः अन्नं स्तोतुषु ववि ववावधे विवध्नाति । ववातीत्यर्थः । वप्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् वइदं वनमः तस्मै वरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती समथी सिन्धुमाता ।

याः सुव्यन्त सुदुधाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । समथी । सिन्धुऽमाता ।

याः । सुव्यन्त । सुऽदुधाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज्ञ-य-सर्वस्मिन् ; त१-४-सस्मिन् ; त२-सिस्मिन् । ३. ज्ञ-अचिक्रदत्
शब्दायते । ४. ख-श-त३-वन-भ-श-यस्य ; ज्ञ-तस्य । ५. ज्ञ-हिनस्ति त ।

यत् तासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये वसिष्ठुमाता अपां मातृभूता वसरस्वती एत-
दाख्या नदी वसस्यै सप्तमी भवति सुदुधाः कामान् दोगुं सुशक्याः सुधाराः शोभनधरो-
पेताश्च नद्यः सुध्वयन्त सुध्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । स्वैन स्वकीयेन पथसा उदकेन
वभिः वपीप्यानाः वथाः च अभिवर्धयन्त्यः यथासः अन्नवसः वावशानाः कामयमाना नद्यः
वसाकं शुगपदेव वा गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत त्ये नौ मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उत अपि च मन्दसानाः मोदमानाः वाजिनः वेगवन्तः एते ते मरुतः वनः अस्म-
दीयं धियं यज्ञास्यं कर्म तोकं वच अस्मदीयं पुत्रं च अवन्तु रक्षन्तु । वाक्षरा व्याप्ता
चरन्ती वादेवता च वनः अस्मान् परि त्यक्त्वा अस्मद्यतिरिक्तानन्यान् वसा वश्यत् मा
द्राक्षीद् । एते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च युज्यं युक्तमपि वनः अस्मदीयं रयिं धनम् अवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पुषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पुषणम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिषाचम् । पुरंधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारः वः युधम् अरमतिम् उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं प्र कृणुध्वम्
आह्वयत । तथा विदध्यं यज्ञाहं वीरं वन सर्वेषां प्रेरकं च पुषणम् एतन्नामकं देवं प्र
कृणुध्वम् । तथा अस्याः धियः वनः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितारं रक्षितारं भगं देवं
आह्वयत । अपि च सातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा वाजम् असृणामन्यतमं देवमाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । रातिषाचं दानसेवकं पुरंधिं पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितं च—'अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयामिमृशन्ति' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निषिक्तपामम् । अवोभिः ।

उत । प्रजायै । गृणते । वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः युष्मान् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् अच्छ एतु अभिगच्छतु ।
निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
अवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् अच्छ एतु । उत अपि च मरुतो

विष्णुश्च ऽगृणते स्तुवते महं ऽप्रजायै पुत्ररूपां प्रजां ऽवयः अन्नं च ऽधुः अधुः दधतु । हे मरुतो हे विष्णो ऽयूयं ऽस्वस्तिभिः अविनाशैः ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ २ ॥

‘आ वो वाहिष्ठः’ इत्यष्ट्वर्चं चतुर्थे सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैलोक्यं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च—
‘आ वोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्वै रथो वाजा ऋमुक्षणो अमृतकः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । ऋमुक्षणः । अमृतकः ।

अभि । त्रिऽपृष्ठैः । सर्वनेषु । सोमैः । मदे । सुऽशिप्राः । महऽभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन द्रुपेन ऋभवः स्तूयन्ते । ऽऋमुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे ऽवाजाः ऋभवः ऽवाहिष्ठः वोढृतमः ऽस्तवध्वै स्तोतुमहः ऽअमृतकः केनाप्यहिसितो युष्मदीयः ऽरथः ऽवः युष्मान् ऽआ ऽवहतु आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे ऽसुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन रथेनागत्य ऽसर्वनेषु अस्मदीययज्ञेषु ऽमदे मदनमिते ऽत्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसकुमिश्रैः ऽमहभिः महभिः ऽसोमैः ऽअभि ऽपृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहविति पूर्वोक्तान्वयः ॥

यूयं ह रतनं मघवत्सु धत्थ स्वर्दशं ऋमुक्षणो अमृतकम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मृतिर्मिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

युयम् । ह । रतनम् । मघवत्सु । धत्थ । स्वःऽदशः । ऋमुक्षणः । अमृतकम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मृतिऽभिः । द्युध्वम् ॥ २ ॥

हे ऽऋमुक्षणः हे ऋभवः ऽस्वर्दशः स्वर्गं पश्यन्तः ऽयूयं ऽह यूयमेव ऽमघवत्सु हविर्लक्षणाश्रवस्त्वस्मासु निमित्तेषु ऽअमृतकम् अहिसितम् । चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । ऽरतनं रमणीयं ऽअथ धारयथ । तदनन्तरं ऽस्वधावन्तः बलवन्तस्ते यूयं ऽयज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु ऽसं ऽपिबध्वं सम्यक् सोमं’ पिबत । अपि च यूयं ऽमृतिभिः धनहेतुभिः ऽनः अस्मभ्यं ऽराधांसि धनानि ऽवि ऽद्यध्वं विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं मुहो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गर्भस्ती न सुनुता नि यमते वसुव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघऽवन् । देष्णम् । मुहः । अर्भस्य । वसुनः । विऽभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गर्भस्ती । इति । न । सुनुता । नि । यमते । वसुव्या ॥ ३ ॥

‘उवोचिथ’ इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्रदेवताकाः । हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं ऽमहः महतः ऽअर्भस्य अर्भस्य च ऽवसुनः धनस्य ऽविभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते ऽदेष्णं धनम् ऽउवोचिथ ऽहि सेवसे खलु । उचतिः सेवाकर्मा । तथा ऽते त्वदीयो ऽउभा उभौ ऽगर्भस्ती बाहू ऽवसुना धनेन ऽपूर्णां संपूर्णां भवतः । ते त्वदीया ऽसुनुता वाक् ऽवसुव्या वसुनि धनानि

१न १नि १वसते न निश्चलति । यद्वा । वसत्या वसुषु वनेषु साङ्गः सूत्रता वाक् धनेन संपूर्णो
त्वदीयो बाहू न निश्चलति । नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेभ्युक्ता ।

वयं नु ते दाक्षांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्षाः ।

वयम् । नु । ते । दाक्षांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः १ऋभुक्षाः ऋषिनिवासकः ऋभुणामीश्वरो वा १त्वं १साधुः
साधकः १वाजः १न अत्रमिव १ऋक्षाः ऋक्काः स्तोत्रमस्य १अस्तं गृहम् १एषि प्राप्नुहि । १नु अद्य
१वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः १वयं हे १हरिवः स्वकीयाश्वोपेतोन्द्र १ते त्वदर्थं १दाक्षांसः हवि-
र्लक्षणां दत्तवन्तः १ब्रह्म स्तोत्रं १कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः १स्याम भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । असि । प्रवतः । दाशुषे । चित् । यामिः । विवेषः । हरिऽअश्व । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे १हर्यश्च हरिनामकाश्वेन्द्र त्वं १यामिः १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १विवेषः व्याप्नोषि
स त्वं १दाशुषे १चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि १प्रवतः प्रवणस्य धनस्य १सनिता १असि दाता
भवसि । अपि च हे १इन्द्र त्वं १नः अस्मभ्यं १कदा कस्मिन् काले १रायः धनानि १आ १दशस्येः
प्रयच्छेः । १नु अद्य १ते तव १युज्याभिः योग्याभिः १ऊती ऊतिमी रक्षाभिः १ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयि सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १कदा कस्मिन् काले १नः अस्मदीयं १वचसः वचोरूपं स्तोत्रं १बुबोधः
अवगच्छेः । तथा स त्वं १वेधसः स्तोत्रतृणस्मान् १वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किंच १वाजी बलवान् १अर्वा वेगवांस्वदीयोऽश्वः । १तात्या । तनोतिरिदं
रूपम् । संततया १धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १रयि त्वदीयं
धनं १पृक्षः अर्थं च १नः अस्मदीयम् १अस्तं गृहं १नि १उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरादृष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्तु मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःस्रुतिः । चित् । ईशै । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्स्रुधिम् । एति । अर्वऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

१ देवी सोतमाना १ निर्जैतिश्चित् भूमिरपि १ ईशै ॥ कृतार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥ ईक्षितव्या स्वभूता
सती १ यम् १ इन्द्रम् १ अभि नक्षते व्याप्नोति । १ सुपृक्षः शोभनाक्षिरूपेताः १ शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं १ नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । १ मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं १ यम् इन्द्रम् १ अस्ववेशं
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं १ कृणवन्त कुर्वन्ति । १ त्रिवन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः १ जरदृष्टि जरजीर्णमष्टिरश्नं यस्य बलस्य हेतुमूर्तं तद्वलम् १ उप १ एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्त्वध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवि॒तरि॑ति । स्त्व॒ध्या । आ । रायः । यन्तु । पर्व॑तस्य । रा॒तौ ।

सदा॑ । नः । दि॒व्यः । पा॒युः । सि॒षक्तु॑ । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः ॥ ८ ॥

हे १ सवितः सर्वस्य प्रेरक देव स्वस्वकाशात् १ स्त्वध्या स्तोतुं योग्यानि १ राधांसि धनानि
१ नः अस्मान् १ आ १ यन्तु आगच्छन्तु । १ पर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिद्विन्द्रस्य सखा । एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य १ रातौ दाने सति १ रायः धनान्यस्मान् १ आ यन्तु । १ पायुः सर्वस्य पालकः
१ दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः १ सदा सर्वदा १ नः अस्मान् १ सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता १ देवास्ते सर्वे १ यूयं १ नः अस्मान् १ स्वस्तिभिः कल्याणैः १ सदा
१ पात पालयत ॥ ॥ ४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यष्टमं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । ससम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताकै । ‘भगमुग्रोऽवसे’ इत्यर्धचौ भगदेवतः सावित्री वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
ष्य सावित्रमन्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धचैः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु ष्य देवः सवि॒ता य॑याम हिर॒ण्ययी॑ममतिं॒ याम॑श्नि॒श्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मा॒नुषे॑भिर्वि॒ यो रत्ना॑ पुरु॒वसु॑र्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति॑ । स्यः । दे॒वः । सवि॒ता । य॒याम॑ । हि॒र॒ण्ययी॑म् । अम॑तिम् । याम् । अ॒श्नि॒श्रेत् ।

नु॒नम् । भगः॑ । हव्यः॑ । मा॒नुषे॑भिः । वि । यः । रत्ना॑ । पुरु॒वसुः॑ । दधा॑ति ॥ १ ॥

१ सविता सर्वस्य प्रेरकः १ स्यः सः १ देवः १ हिरण्ययीं सुवर्णमयीं १ याम् १ अमतिम् । रूपना-
मैतत् । रूपं प्रभासित्यर्थः । १ अश्निश्रेत् आश्रयति ताममतिम् १ उत् १ ययाम उद्यच्छति उद्गमयति ।
१ उ इति पादप्रथमः । १ नूनम् अद्य १ भगः भजनीयो यः सविता १ मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतुभिः
१ हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । १ पुरुवसुः बहुधनः १ यः देवः स्तोतव्यः १ रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि १ वि १ दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययमेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः शु॒ध्य॑स्य हिर॒ण्यपा॑णे प्रमृ॒तावृ॑तस्य ।

व्यु॒र्वी पृ॒थ्वीम॑मतिं॒ सृ॒जान॑ आ नृ॒भ्यो म॑र्त॒भोज॑नं सु॒वानः॑ ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यपाणे । प्रऽभृतौ । ऋतस्य ।
वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । सूजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तऽभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् ऽउन् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे
सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतौ प्रणयने ऽस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं
ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशास्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्ति रूपं
प्रभां ऽवि ऽसूजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेनृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम्
ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपि घृतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गुणन्ति ।

स नः स्तोमाभमस्य ऽश्वनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरीन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गुणन्ति ।
सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चर्नः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुऽभिः । नि । सूरीन् ॥ ३ ॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुताः श्रणोन्विष्यर्थः ।
ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वे देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगुणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः
सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देवः ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचर्नः अन्नं ऽधात् दधातु ।
अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरीन् स्तोतृनस्मात् ऽनि ऽपातु
नितरां पालयतु ॥

अभि यं देव्यदितिर्गुणाति सुवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गुणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गुणाति । स्वम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।
अभि । समऽराजः । वरुणः । गुणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सऽजोषाः ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअभि ऽगुणाति अभिष्टौति ।
कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवसनुज्ञां ऽजुषाणा सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः
ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगुणन्ति अभिष्टुवन्ति ।
ऽमित्रासः मित्रादयश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् ऽअभि गुणन्ति । स
नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वयर्चा संबन्धः ॥

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते राति दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु बरुज्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सपन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।
अहिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । बरुज्जी । एकधेनुऽभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

ऽरातिषाचः दानसेविनः ऽवनुषः संभकारः ऽये यजमानाः ऽमिथः परस्परं संहता भूत्वा
सवितारमभिलष्य ऽसपन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपृथिव्याः भूमेश्च ऽराति

मित्रभूतम् । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः । बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतत्पद-
द्वयाभिधौ मध्यमस्थानोऽभिरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां षनः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं षृणोतु । तथा वरूची वान्देवी च सवितृसहिता सती एकधेनुभिः
मुखाभ्यामभिः षनि षपातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमुग्रो अर्धं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अर्धं । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

वृथानः अस्माभिर्याग्यमानः षजास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः षसवितुः षदेवस्य
स्वस्य संबन्धि षरत्नं रमणीयं तत् प्रसिद्धं धनं षनः अस्माकम् षअनु षमसीष्ट अनुमन्यताम् ।
वउग्रः ओजस्वी स्तोता षभगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा षअवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
वजोहवीति श्रुतां ह्वयति । षअध अपि च षअनुग्रः असमर्थः स्तोता षभगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
षरत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं षयाति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे वाज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वञ्जुरनवानं वाज्याम्' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्मीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवताता । मितद्रवः । सुऽवर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ ७ ॥

वृथेवताता देवतातौ यजे षहवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु षमितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः
वस्वर्काः शोभनाम्नाः^१ षवाजिनः एतद्विधायका देवाः षनः अस्माकं षशं सुखाय षभवन्तु । अपि च
वअहिम् आगत्य हन्तारं षवृकं वसून्मादादातारम् । चोरमिति शेषः । षरक्षांसि च षजम्भ-
यन्तः हिसन्तो वाजिनो देवाः षसनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातनाः षअमीवाः रोगान् षअस्मत्
अस्मत्तः षयुयवन् पृथक्कुर्वन्तु^२ ॥

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजैवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पृथिभिः । देवयानैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-श-श-सवितुप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः; घ-शोभनागाः;
श-शोभमानाः । ३. ख-श-श-त-१-२-४-भ-पृथक्कुर्वन्ति ।

हे वाजिनः पुत्रशतमका देवाः विप्राः मेधाविनः अमृताः अमरणधर्माणः कृतज्ञाः सत्यं जानन्त एवमृताः सन्तो यूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु नः अस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवत पालयत । ततो यूयम् अस्य मध्वः मधुरोपेतमिर्म^१ सोमं पिबत । सोमपानान्तरं मादयध्वं यूयं वृता भवत । ततः वृताः यूयं देवयानैः देवगमनसाधनैः पथिभिः मार्गैः यथात गच्छत ॥ ॥५॥

‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति सप्तमं पठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुमं वैश्वदेवश्च । ‘ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु’ इत्यनुक्रमिका । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च-‘ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणिति प्रउगम्’ (आश्व. श्री. ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जूर्णिदेवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुसुमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूर्णिः । देवऽतातिम् । एति ।

भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः ऊर्ध्वः उद्गमनः सन् वस्वः वासकस्य स्तोत्रः सुमतिम् अत्मदीयां शोभनां स्तुतिम् अश्रेत् अथतु सेवताम् । प्रतीची अभिमुखी जूर्णिः सर्वासां प्रजानां जरथ्युयोदेवता वदेवतातिं यज्ञम् एति गच्छति । अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ पन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं रथ्येव रथिनाविव भेजाते सेवेते । तथा इषितः संप्रेषितः^२ नः अत्मदीयाः होता वस्तं यज्ञं यजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र वावृजे सुप्रया बृहिरैषामा विरपतीव बीरिटे इयाते ।

विशामक्तेरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वावृजे । सुप्रयाः । बृहिः । एषाम् । आ । विरपती इवेति विरपतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति ।

विशाम् । अक्तेः । उषसः । पूर्वहृतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

पूषां यजमानानां संबन्धि सुप्रयाः शोभनाशेन युक्तं बृहिः कुशमयं प्र वावृजे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । विश्वितीव । इवेतीदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान् । नियुच्छन्देन वदया उच्यन्ते । तद्वान् वायुः पूषा च विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अक्तेः राज्ञे संबन्धिन्याः उषसः सकाशात् पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति बीरिटे^३ अन्तरिक्षे^३ एवा इयाते आगच्छताम् । यद्वा । विरपतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विश्वितीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विश्वामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोतां दूतस्य जग्मृषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः ।

अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मृषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

वसवः वसुसंज्ञकाः देवाः अत्र अस्मिन् यज्ञे ऽज्मयाः पृथिव्यां भवाः ऽरन्त रमयन्ताम् ।
 ऽउरौ विस्तीर्णं ऽअन्तरिक्षे स्थिताः ऽभुवः दीप्यमाना मरुतश्च ऽमर्जयन्त परिचर्यन्ते ।
 हे ऽउरुप्रथः प्रभृतगमना वसवो मरुतश्च धूर्यं ऽपथः युष्मदीयान् मार्गान् ऽअर्वाक्
 अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा ऽकृणुध्वं कुरुत । अपि च धूर्यं ऽजग्मुषः युष्मान् प्रति गतवतः
 वनः अस्मदीयस्य ऽअस्य ऽदूतस्य अग्रेराह्वानं ऽश्रोत शृणुत । अग्निहिं यजमानानां दूतः सन्
 देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊर्माः सधस्त्वं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उश्रुतो यक्षयज्ञे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊर्माः । सधऽस्यम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उश्रुतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरंमऽधिम् ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यामेषु ऽते ऽहि ते^१ खलु प्रसिद्धाः ऽयज्ञियांसः यज्ञार्हाः ऽऊर्माः रक्षकाः ऽविश्वे सर्वे
 ऽदेवाः ऽसधस्त्वं सधस्थानम् ऽअभि ऽसन्ति अभिभवन्ति आकामन्ति । हे ऽअग्ने ऽअध्वरे अस्मदीये यज्ञे
 ऽउश्रुतः कामयमानान् ऽतान् देवान् ऽयक्षि यज । तथा ऽश्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं ऽभगम्
 एतत्संज्ञकं देवं ऽनासत्या नासत्यावधिनौ च ऽपुरंधि पुरुणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमर्दिति विष्णुमिषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अर्दितिम् । विष्णुम् । एवाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽदिवः बुलोकात् सकाशात् ऽगिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
 ऽआ ऽवह आह्वानं कुरु । ऽपृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च ऽआ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । ऽमित्रम्
 एतत्संज्ञकं ऽवरुणं च ऽइन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च ऽअग्निम् ऽअर्यमणम् एतत्संज्ञकम्
 ऽअर्दितिम् अदीनां पृथिवीं^२ च ऽविष्णुं च । एवंभूतान् देवान् ऽएवाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
 ऽआ वह । ऽसरस्वती वाग्देवता च ऽमरुतः च ऽमादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिक्ष माधन्तु ॥

ररे हव्यं मृतिभिर्यज्ञिणानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

धाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मृतिऽभिः । यज्ञिणानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

धात । रयिम् । अविदऽस्यम् । सदाऽसाम् । संक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

यज्ञिणानाम् । चतुर्थ्यर्थे ऽष्टी । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः ऽमृतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
 ऽहव्यं हविः ऽररे अस्माभिर्दीयते । ऽमर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं ऽकामम् अभिलाषम् ऽअसिन्वन्
 अप्रतिबध्नन्नगिरः ऽनक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु^३ । हे देवा धूर्यम् ऽअविदस्यम् अनुपक्षणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरुणि धनं वधात अस्मभ्यं दत्त । वनु अद्य वयं वयुज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः वदेवैः वसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमायै । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि^१ ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वनु अद्य वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा वऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः वरुणः मित्रः वअग्निः च एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यम् उपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् वअर्कम् अन्नं यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे वयूयं वनः अस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः वसदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

‘ओ शुष्टिः’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ओ शुष्टिः’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ शुष्टिर्विदुध्याः समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यद्य देवः सविता सुवाति स्यामांस्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । शुष्टिः । विदुध्याः । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विऽभागे ॥ १ ॥

हे देवाः वविदुध्या विदुधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या वशुष्टिः सुखमस्मान् वओ आ वसमेतु आगच्छतु । अथवा शुष्टिर्वेगवती विदुध्या विदुधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं वपुराणां वेगवतां देवानां वस्तोमं स्तोत्रं वप्रति वदधीमहि कुर्वीमहि । वअद्य इदानीं वसविता वदेवः वयत् धनं वसुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् वरत्निनः रमणीयधनवतः वअस्य सवितुस्तस्य धनस्य वविभागे दाने वस्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥

वमित्रः देवः वनः अस्मभ्यं वतत् प्रसिद्धं धनं वददातु प्रयच्छतु । तथा वरुणः ददातु । वरोदसी वच द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा वइन्द्रः वद्युभक्तं द्युभिर्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनं ददातु । वअर्यमा च ददातु । तथा वअदितिः वदेवी वरेक्णः धनं वदिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । ववायुश्च वभगश्च उभौ देवौ वयत् धनं वनियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. इ-सक्षीमहि संगता भवेम ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदक्षा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत् अक्षाः । अवाथ ।
उत् । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे पृषदक्षाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाक्षा वाहा येषां ते ।
पर्वभूता हे मरुतः रुद्रपुत्रा देवा धूर्तं मर्त्यं मरणधर्माणं यथं यजमानम् अवाथ पालयेत् । सैव
स एव यजमानः पृथग् अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा असः शुष्मी बलवान् भवतु । तथा
उत अपि च अग्निः अह्नादिगुणयुक्तो देवः सरस्वती वाग्देवता येषां सार्वे देवाः ईम्
एनं यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । तस्य यजमानस्य संबन्धिनः रायः धनस्य कश्चिदपि
पर्येता परिगन्ता न अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्वअरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सुहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्वन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापयिता अयं हि अयं खलु वरुणः च मित्रः च
अर्यमाना चैते राजानः समर्था देवाः अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः वचति ।
अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदितिः अदीना देवमाता सुहवा शोभनाङ्गना
भवति । एते वरुणादयो देवाः अरिष्टान् अवाधितान् सतः नः अस्मान् अंहः दुरितम्
अति पर्वन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभुथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वृत्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य । प्रऽभुथे । हविः । ऽभिः ।
विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महिऽत्वम् । यासिष्टम् । वृत्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ॥ ५ ॥

प्रभुथे हविर्भिः हवीरूपैरश्वैः एषस्य प्रापणीयस्य मीळहुषः कामानां सेक्तुः विष्णोः
सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः ।
अन्ये देवाः वयाः शाखा इव भवन्ति । रुद्रः देवः रुद्रियं रुद्रसंबन्धिं सुखं महित्वं
महत्त्वं च विदे हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे अश्विनौ देवौ युवाम् इरावत् हवि-
रक्षणाजयुक्तं वृत्तिः अस्मदीयं गृहं यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रे पृषन्नाष्टुण इरस्यो वरुन्त्री यद्रातिषाचंश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पुन । आघुणे । इरस्यः । वरुत्री । यत् । रातिऽसान्वः । च । रासन् ।

मयऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वार्तः । ददातु ॥ ६ ॥

हे आघुणे प्राप्तदीप्ते एवंभूत हे वपुषन् देव वअत्र अस्मिन् दाने वमा वहरस्यः विधातं मा कृथाः । वरुत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती वरातिपाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च वयत् धनं वरासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वैण संबन्धः । किं वमयोभुवः सुखस्य भावकाः वअर्वन्तः गच्छन्तो देवाः^१ वनः अस्मान् वनि वपान्तु नितरां पालयन्तु । वपरिज्मा परितो गन्ता ववार्तः वायुः ववृष्टि वृष्टिलक्षणमुदकं वददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्मानिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोत्कृष्टमद्यस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

‘प्रातरभिम्’ इति सप्तचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगलाद्या लिङ्गोक्त-देवतान्योपस्था’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याभीन्द्रादिदेवस्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवस्थाः सप्तभ्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगातो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेशं विधाति क्षिरं रोमैश्च परिमुच्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पुषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

वप्रातः उपःकाले वअग्निं देवं वहवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले वइन्द्रं हवामहे । तथा वमित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानीनौ देवौ वप्रातः वयं हवामहे । तथाअश्विनौ देवानां भिषजौ वप्रातः वयं हवामहे । तथा वप्रातः वभगं देवं वपुषणं देवं वब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानीन्मेतत्संज्ञकं आह्वयामः । तथा वप्रातः वसोमम् एतत्संज्ञकं देवम् वउत अपि च वरुद्रं देवं च वहुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदित्यो विप्रतां ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजं चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधृता ।

आग्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।

राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

यः भगो देवः विधृता विश्वस्य जगतो धारकः विजितं जयशीलम् उग्रम् उग्रुणम्
अदितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः । आग्रश्चित् दुरिदोऽपि
स्तोता वयं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभज मह्यं देहि हृति
आह ब्रवीति । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधनोऽपि राजा चित् समर्थोऽपि जनः वयं
भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतुर्भग सत्यराधो भगेमां धियुमुदेवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग प्रनेतरिति प्रऽनैतः । भग सत्यराधः । भग इमाम् । धियम् । उत् । अन् । ददत् । नः ।

भग प्र नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश प्रणेतः हे भग त्वं सत्यराधः सत्य-
धनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे भग त्वं नः अस्मभ्यं वृद्धं कामान् प्रयच्छन् इमाम् अस्मदीयां
धियं स्तुतिम् उद्व उद्वक्ष फलयुक्तां कुरु । हे भग त्वं गोभिरश्वैः च नः अस्मान् प्र
जनय प्रीकृताम् कुरु । हे भग त्वत्पसादाह्वयं नृभिः नैतृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः
प्र स्याम प्रभवेम ॥

उत्तेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मधवन्तर्धस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उतऽइता । मधवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च इदानीं वयं भगवन्तः स्याम । हे भग भगेन त्वया स्वाभिना युक्ता
भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः
स्याम । उत अपि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च हे
मधवन् धनवन् भग देव सूर्यस्य सर्वस्य मेरकस्य देवस्य उदिता उदितौ उदये सति वयं
त्वदनुग्रहात् देवानाम् इन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहयुक्ता स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरेता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरऽएता । भव । इह ॥ ५ ॥

१. ख-भक्षि भज मह्यं देहि; श-मह्यं भक्षि देहि ।

हे वदेवाः वभगः देवः वएव वभगवान् धनवान् वअस्तु । वत्नेन भगेन देवेन धनेन वा ववयं वभगवन्तः वस्याम धनवन्तो भवेम । हे वभग वत्तं प्रसिद्धं वत्वा त्वां वसर्वं वद्दत्त्वं सर्वं एव जनः वजोहवीति शृशं पुनःपुनर्वाहयति । हे वभग देव वसः त्वम् वद्दह अस्मिन् यज्ञे वनः अस्माकं वपुरपृता पुरोगन्ता वभव ॥

समध्वरायोपसो नमन्त दधिकावेव शुचये पदार्थ ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्तु । दधिकावाऽइव । शुचये । पदार्थ ।

अर्वाचीनम् । वसुऽविदम् । भगम् । नः । रथम् इव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

वशुचये शुद्धाय गमनयोग्याय वपदार्थ स्थानाय वदधिकावेव अश्वो^१ यथा^१ तथा वउपसः उपोदेवताः वअध्वराय अस्मदीयाय यागाय वसं वनमन्त संगच्छन्तु । ववाजिनः वेगवन्तः वअश्वाः वरथमिव रथं यथा तथोपसः वअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ववसुविदं धनस्य प्रापकं वभगं देवं वनः अस्मान् प्रति वआ ववहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीगोमतीनी उषासो वीरवतीः सदर्मुच्छन्तु भद्राः ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उपसः । वीरऽवतीः । सदर्म् । उच्छन्तु । भद्राः ।

धृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वभद्राः भजनियाः वउपसः उपोदेवताः वअश्वावतीः अश्ववत्योऽश्वसहिताः सत्यः वगोमतीः गोमत्यश्च ववीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः वनः अस्मभ्यं वसदं सर्वदा वउच्छन्तु व्युच्छन्तु नैव तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः । वधृतम् उदकं वदुहानाः सिद्धन्त्यः वविश्वतः सर्वैर्गुणैः वप्रपीताः प्रबुद्धाः । एवंभूता उपसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सुक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः वयूयं वनः अस्मान् वसदा सर्वदा वस्वस्तिभिः कल्याणैः वपात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

‘प्र ब्रह्माणः’ इति षडृचं नवमं सुक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैद्युभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘प्र ब्रह्माणः षड्वैश्वदेवं तु’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘प्र ब्रह्माणः’ इति वैश्वदेवस्तुथः । सूत्रितं च—‘प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तु प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्तु । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवं । उदऽप्रुतः । नवन्तु । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

वब्रह्माणः वअङ्गिरसः पृथ्वात्मका ऋषयः वप्र वनक्षन्त सर्वत्र व्याप्तुवन्तु । वक्रन्दनुः पर्जन्यः वनभन्यस्य स्तोत्रस्यात्मदीयं स्तोत्रं वप्र ववेतु प्रकर्षणेच्छतु । वधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः वउदप्रुतः

उदकानि सिञ्चन्त्यः प्र नवन्त सर्पन्तु^१ । अद्री आद्रियन्तौ पत्नीयजमानौ अध्वरस्य धनस्य
पेषाः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सुतः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्ष्वा । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सन्नरु । अरुषाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सुतः ॥ २ ॥

हे अग्ने नवन्तः सनाच्चिरकालादारभ्य लब्धः एते स्वदीयः अध्वा मार्गः सुगः सुहु
गन्तव्यो भवतु । किंच हरितः इयामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णश्चिद्युभयविधाः एते वा ये च
ते स्वदीया अध्वाः सन्नरु सचानि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः अरुषाः आरोचमाना
भवन्ति तांश्च त्वं सु युक्ष्व स्वदीये रथे सुहु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निष्णोऽहं होता सन्
देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमानां जनान् संवान् हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचि । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं यज्ञं नमोभिः नमस्करिर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा एतं
महयन् सम्यक् पूजयन्ति । एउ इति पूरकः । मन्द्रः स्तुतिशीलः उपाके अस्माकं समीपे
स्थितोऽस्मदीयः होता ए प्र रिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं देवान् सु
सुहु यजस्व । हे पुर्वणीक बहुतेजरिचक्षणे त्वं यज्ञियां यज्ञाहाम् अरमतिं भूमिम् एआ
ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—'आ नो महीमरमतिं सजोषाः' (अ. सं. ५.
४३. ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम् आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इर्यत्यै ॥ ४ ॥

अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः यदा वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः
हविष्मतो यजमानस्य दुरोणे गृहे स्योनशीः सुखेन शयनीयः आचिकेतत् प्रज्ञायते अग्निः इमे
यज्ञगृहे सुधितः । आकारश्चार्थः । सुनिहितश्च सुहु निहितः सन् यदा सुप्रीतः भवति तदा सः
अग्निः इत्यत्यै उपगच्छन्त्यै विशे प्रजायै वार्यं वरणीयं धनं ददाति ददाति प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-भ-तु सर्पतु; न-नु सर्पतु । २. ख-तां अश्वा युक्ष्व; घ-
तान् सु; झ-भ-तानथान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तानथान्; त३-न- तां अथत्वं; श१-तेथाः
त्वं; श२-तंश्च त्वं । ३. ख-झ-त१-२-भ-जनिमानि ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रं यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्स्व । इन्द्रै । यशसम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ऽग्ने त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च ऽमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ऽइन्द्रे च ऽयशसं यशोयुक्तं हविलक्षणाज्वन्तं ऽनः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं ऽकृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा ऽनक्ता रात्रिश्च ऽउषसा दिवसश्च । अहर्निशो इत्यर्थः । ऽबर्हिः बर्हिणि कुशमये ऽआ ऽसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने ऽउशन्ता उशन्ता यशमिच्छन्तो ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणो देवौ ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽयज पूजय ॥

एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत ।

इषं रयिं पप्रथद्वाजमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः ऽरायस्कामः पश्चादिधनानीच्छन् ऽएव एवमुक्तप्रकारेण ऽसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ऽअग्निं देवं ऽविश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य वनस्य लाभाय ऽस्तौत । एवंस्तौऽभिः ऽअस्मे अस्मभ्यस्य ऽइषम् अन्नं ऽरयि धनं ऽवाजं बलं च ऽपप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददातिवत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुकान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रदग्गच्छे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा घाघसा सन्न एषेति प्रदग्ग’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इषधै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । धावा । नमःऽभिः । पृथिवी इति । इषधै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

वदेवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः ऽयज्ञेषु ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ऽवः युष्मान् ऽइषधै अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽअर्चन् प्राचैयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ऽधावा दिवं च ऽपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ऽयेषां विप्राणां मेधाविनां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽवनिनो ऽन ऽशाखाः वृक्षस्य शाखा इव ऽविष्वक् विश्वतः ऽवियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ऽविप्राः प्राचैयन्ति पूज्जेन संवन्धः ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न समिरुद्यच्छ्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्वा शोर्चीषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सतिः । उत । यच्छ्वम् । सऽमनसः । घृताचीः ।
स्तृणीत । बहिः । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचीषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

अथमस्मदीयः पयः प्र एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । हेत्वो न सतिः
शीघ्रगाम्यश्चो यथा तद्वत् । हे ऋत्विजः सर्वे यूयं सऽमनसः सदशमनस्काः सन्तः घृताचीः क्षुचः
उद्यच्छ्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बहिः कुशमयं
स्तृणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचीषि अर्धीषि
ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनस्त्वग्ने मा नौ देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विऽभृत्राः । सानौ । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु ।

आ । विश्वाचीं । विदध्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवऽताता । मृधः । करिति कः ॥ ३ ॥

पुत्रासं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वत्समं भरणियाः
देवासः देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य सानौ उग्रते देवो आ सदन्तु उपविशन्तु ।
हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरन्नति गच्छतीति विश्वाची
शुद्धः । आ अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे नः अस्माकं मृधः हिंसकात्
हे अग्ने त्वं मा कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सीपपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुधा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वरुणामा गन्तन् सऽमनसो यतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीपपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुदुधाः । दुहानाः ।

ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वरुणाम् । आ । गन्तन् । सऽमनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्य उक्कस्य सुदुधाः सुखेन दोग्धं
वाक्याः धाराः दुहानाः वर्धन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीपपन्त । सपतिः परि-
चरणार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यधीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्मिवति यावत् ।
अद्य अस्मिन् दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वः युष्मदीयं मरुहः मंहनीयं
धनम् आ गच्छतु । यूयमपि सऽमनसः तुल्यमतयः सन्तः आ गन्तव्य आगच्छत । हे देवाः
यूयं आगन्तवेति संबन्धः ॥

एवा नौ अग्ने विश्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्काः ।

राया युजा सधमादो अरिंश यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । नः । अग्ने । विश्व । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्काः ।

राया । युजा । सधमादः । अरिंशः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽपृथ एवं स्तुतस्त्वं ऽविष्णु प्रज्ञासु मध्ये ऽनः अस्मभ्यस् ऽआ ऽदशस्य धन-
मभिप्रयच्छ । हे ऽसहस्रावन् बलवद्भग्ने ऽत्वया ऽआस्त्राः अस्त्रज्ञाः ऽवयं ऽयुजा नित्ययुक्तेन
ऽराया धनेन ऽसधमादः सह माद्यन्तः ऽअरिष्टाः अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सुक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवाः ऽयूयं ऽनः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ १० ॥

‘दधिकां वः’ इति पञ्चचैमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं दधिकाख्यदेवताकम् । आत्मा
जगती सा तु दधिकादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्रतत्त्वस्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिकां दधिर्कं
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनियोगः ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्धावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् । समऽईदम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।

इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान् । धावापृथिवी इति । अपः । स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽवः युष्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽप्रथमं ऽदधिकाम् अश्वभिमानिनीं देवतां
ऽहुवे आह्वयामि । ततः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽउषसम् उषोदेवतां च ऽसमिद्धं सम्यग्दीप्तम्
ऽअग्निं च ऽभगम् एतद्वार्यं देवं च आह्वयामि । ऽइन्द्रं ऽविष्णुं ऽपूषणं च ऽब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
ऽधावापृथिवी अपः उदकदेवताः^१ ऽस्वः सूर्यामित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिकामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रां सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

इळां । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रा । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

ऽदधिकाम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः ऽउदीराणाः
प्रेरयन्तः ऽयज्ञं यागम् ऽउपप्रयन्तः उपक्रममाणाः^२ वयं ऽबर्हिषि ऽइळां हवीरूपां^३ ऽदेवीं ऽसादयन्तः
आस्थापयन्तः ऽसुहवा शोभनाह्वानौ ऽविप्रा विप्रौ मेधाविनौ ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽहुवेम
आह्वयाम । ऽउ इति पुरणः ॥

दधिकावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मैश्वतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्वृता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उषसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रध्नम् । मैश्वतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-घ-श-त-न-श-श-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपद्रुममाणाः; श-श-त-१-४-उपक्रमणाः

३. श-देवीं भूरूपां ।

१दधिक्रावान् अश्वविशेषं १वुधुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहम् १अग्निं देवम् १उप १ब्रुवे उपस्तौमि । तथा च १उपसम् उपोदेवतां १सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं १गां भूमिम् । वाग्देवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि । १संश्रुतोः । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेत्यथे जानातीति यद्वाभिमानमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति संश्रुतः । तस्य १वरुणस्य १वज्रं महान्तं १बभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुप भुवे । १ते देवाः १अस्मत् अस्मत्तः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १दुरिता दुरितानि पापाणि १यवयन्तु १पृथकुर्वन्तु ॥

दधिक्रावां ग्रथमो वाज्यवर्ग्रे रथानां भवति प्रजानन् ।

संविदान उपसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिर्ऋगिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावां । ग्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति । प्रऽजानन् ।

सम्ऽविदानः । उपसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । ऋगिरोऽभिः ॥ ४ ॥

१प्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः १वाजी शीघ्रगामी १अर्वा गमनशीलः १दधिक्रावा अश्वरूपो देवः १प्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तान्श्वानाधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् १रथानाम् १अग्ने प्रमुखः १भवति । कीदृशोऽश्वः । १उपसा उपोदेवतया १सूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन १आदित्येभिः आदित्यैश्च १वसुभिः च १ऋगिरोभिः देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च १संविदानः सम्यग्जानन् । एकमर्थं प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो दधिकाः पथ्यामिनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेत्वा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ । नः । दधिऽकाः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धो । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥

१दधिकाः अश्वरूपो देवः १ऋतस्य ऋतस्य १पन्थां पन्थानं मार्गम् १अन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां १नः अस्माकं १पथ्यां पदवीम् १आ १अनक्तु उदकेनासिञ्चतु । १उ इति पूरणः । १दैव्यं १वाधेः देवसंबन्धि बलमीड्यरूपः १अग्निः १नः अस्मदीयं हवं १शृणोतु । १अमूराः अमूडाः १महिषाः महान्तः १विश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं १शृण्वन्तु ॥ ११ ॥

‘आ देवो यातु’ इति चतुर्वचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि सवितृदेवताकं त्रैष्टुभम् । ‘आ देवश्चतुर्कं सावित्रम्’ इत्यनुकान्तम् । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवज्ञाञ्च हवं सावित्रनिविधानम् । सूत्र्यते हि—‘चतुर्थेऽहन्या देवो यातु—’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) ।—इत्येषा वपाजुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ देवो यातु सविता सुरत्याः स वा नो देवः सविता सहावा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अथमेधेऽनुसवनं तिष्ठः सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्याभिष्टौ वाज्येयम् । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते धर्मानो नर्या पुरुषि निवेद्यश्च प्रसुवञ्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुदरुनः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।

हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि । निऽवेश्यन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूमं ॥ १ ॥

वसुरनः शोभनरत्नोपेतः । अन्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता । अश्वैः स्वकीयै-
वाहैः । वहमानः उद्यमानः । सविता सर्वस्य प्रेरकः । देवः । आ । यातु आगच्छतु । कीदृशः । नर्या
नर्याणि मनुष्यहितानि । पुरूणि बहुनि धनानि । हस्ते पाणौ । दधानः दातुं धारयन् । भूस भूतानि
निवेश्यंश्च रात्रिषु स्वे^१ स्थाने^२ स्थापयंश्च प्रसुवंश्च अहःसु प्रेरयंश्च । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट खरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।

नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ । बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ । हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ
अस्य सवितुः संबन्धिनौ । बाहू हस्तौ । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तान् पर्यन्तान् । उत् । अनष्टाम् ऊर्ध्वौ
सन्तौ व्याप्नुवताम् । नूनम् अथ । अस्य ईदृग्भूतस्य सवितुः । सः तादृशः । महिमा महत्त्वं । पनिष्ट
अस्माभिः स्तूयते । सूरश्चिद् सूर्योऽपि । अस्मै सवित्रे । अपस्यां कर्मच्छाम् । अनु । दात् । अनुददातुम् ।

सवित्रे पद्मौ पुरोडासास्य हविषोः 'स वा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
आश्वमेधीकुषु सवित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविसे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च- 'स वा नो देवः
सविता सहायेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

स वा नो देवः सविता सहावा साविष्वदसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिमुरुचीं मर्तभोजनमर्थं रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहस्वा । आ । साविष्वत् । वसुपतिः । वसूनि ।

विश्रयमाणः । अमर्तिम् । उरुचीम् । मर्तभोजनम् । अर्थ । रासते । नः ॥ ३ ॥

सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिमातुकं^१ तेजो यस्य सः । वसुपतिः धनानां पालकः । सः सविता
देवः । नः अस्मभ्यं । वसूनि धनानि । आ । साविष्वत् । आ । समन्तात् । प्रेरयति । एव इति पूरणः ।
स सविता देवः । उरुचीं विस्तीर्णगमनाम् । अमर्ति रूपम् । दीप्तिमिथयः । विश्रयमाणः
निषेवमाणः सन् । अथ अधुना । नः अस्मभ्यं । मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं । रासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगमस्तिमीलते सुपाणिम् ।

चित्रं वर्यो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगमस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।

चित्रम् । वर्यः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

१. ख-नभ-मनुष्याणां हितानि । २. ख-त-स्वस्थाने । ३. ख-भ-न्तरस्याभिमातुकं ।

इमाः ईदमृताः । गिरः । गुणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोभ्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । 'सुजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । 'पूर्णगमस्ति संपूर्णधनहस्तं 'सचितां देवम्' ईदंते स्तुवन्ति । स च सचिता चित्रं चायनीयं 'बृहत् महत् 'वयः अन्नम् 'अस्मे अस्मासु 'इधातु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितुप्रमुखा देवाः 'यूयं 'नः अस्मान् 'स्वस्तिभिः कल्याणैः 'सदा सर्वदा 'पात पालयत । ॥ १२ ॥

'इमा रुद्राय' इति चतुर्केचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि रुद्रदेवताकम् । अन्या त्रिष्टुप शिष्टा जगत्थः । तथा चानुकमणिका—'इमा रौद्रं त्रिष्टुवन्तम्' इति । शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया । सूच्यते हि—'इमा रुद्राय स्थिरधन्वनेन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे देवाय स्वधावे ।

अर्षाळहाय सहमानाय वेधसे तिम्रामुधाय भरता शुणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रइषवे । देवाय । स्वधाऽवने ।

अर्षाळहाय । सहमानाय । वेधसे । तिम्रामुधाय । भरत । शुणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् 'इमाः गिरः स्तुतिः 'रुद्राय एतन्नामकाय 'देवाय' 'भरत भारयत । कीदृशाय । 'स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय 'क्षिप्रेष्वे शिप्रगामिवागाय 'स्वधावे अन्नवते 'अर्षाळहाय केनाप्यनभिभूताय 'सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे 'वेधसे विघात्रे 'तिम्रामुधाय तीक्ष्णस्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः 'नः अस्मदीयाः स्तुतीः 'शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवर्भवन्तीरुप नो दुर्श्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवर्न । अवन्तीः । उप । नः । दुर्ः । चर । अन्मीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

'स 'हि स खलु रुद्रो देवः 'क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य 'जन्मनः जनस्य 'क्षयेण ऐश्वर्येण 'चेतति प्रज्ञायते । 'दिव्यस्य जनस्य च 'साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे 'रुद्र देव त्वं च 'अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः 'नः अस्मदीयाः प्रजाः 'अवन् पालयन् 'दुर्ः दुर्योगि अस्मदीयानि गृहाणि 'उप 'चर उपगच्छ । किंच त्वं 'नः अस्मदीयासु प्रजासु 'अन्मीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् 'भव ॥

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अर्वसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र वते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी विद्वत्परि अन्तरिक्षसकाशात्^१ अवसृष्टा विमुक्ता
 वया विद्युत् अक्षानिरूपा हेतिः वक्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्तते वसा दिद्युत् वनः अस्मान्
 वपरि वृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे स्वपिवात वते तव सहस्रं बहूनि भेषजा भेषजानि
 शान्तीयेषजानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । वनः अस्माकं वतोकेषु पुत्रेषु वतनयेषु च वमा
 वरिषः हिसां मा कृथाः ॥

मा नो बधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा । नः । बधीः । रुद्र । मा । परा । दा । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीळितस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वं वनः अस्मान् वमा वधीः मा हिंसीः । तथा वमा वपरा वदाः मा च त्वाक्षीः ।
 अपि च वहीळितस्य कुद्रस्य वते तव प्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च वमा भूम । किंच जीवशंसे
 जीवराशंसनीये बर्हिषि यज्ञे वनः अस्मान् वमा भज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः^२ देवाः यूयं
 वनः अस्मान् कल्याणैः^३ सर्वदा^४ पालयत ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्ध्वं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमन्वेदवताकम् । ‘आपो
 यमापम्’ इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानर्मूर्धिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतमुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वतः । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतमुषम् । मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

वदेवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे आपः हे अन्वेदवताः वः युष्माकं कार्यभूतम् इन्द्रपानम्
 इन्द्रेण पातय्यम् इळः इळायाः भूरथाः संभूतं वयम् ऊर्मि सोमार्थं^५ यं रसं प्रथमं पुरा
 अकृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत अद्य इदानीं वयम् अपि वः युष्मदीयं वतम्
 ऊर्मि^६ वनेम संभजेमहि । कीदृशम् । शुचिं शुद्धम् अरिप्रं पापरहितं घृतमुषं वृष्टिलक्षणमुदकं
 सिञ्चन्तं मधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमूर्धिमोपो मधुमन्तं नोऽपां नपादवत्वागुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमस्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमन्तम् । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । आशुहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अस्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे आपः एतत्संज्ञका देवाः वः युष्मदीयं मधुमन्तं रसवत्तमं तमूर्धिमं प्रसिद्धं सोमार्थं
 रसम् आशुहेमा क्षीघ्रगतिः वः अपां नपात् एतदाख्यो देवः अवतु पालयतु । इन्द्रः यस्मिन्

१. ख-क्ष-त-न-श-अंतरिक्षात्, सकाशात् । २. ख-न-भ-इन्द्रमुखः । ३. ख-घ-श-त्वस्तिभिः
 कल्याणैः । ४. घ-श-सदा सर्वदा पात । ५. ख-त-३-न-भ-‘सोमार्थं...तमूर्धिमं’ नास्ति ।

ऊर्मीं वसुभिः वासकैर्देवैः सह मादयाते माधेत् अथ अस्मिन् दिने देवयन्तः देवकामा वयं
वः युष्मदीयं तस्मै ऊर्मिम् अश्वाम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्थः

ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवत् जुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्राः । स्वधया । मर्दन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । भिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

वशतपवित्राः शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि धासां ताः । स्वधया स्वकार्यभूतेनास्त्रेण
मर्दन्तीः जनान् मादयन्त्यः । देवीः द्योतमाना आपः । देवानाम् इन्द्रादीनां । पार्थः स्थानम्
अपि यन्ति प्रविशन्ति । व्रताः तादृश्य आपः । इन्द्रस्य प्रीणनानि । व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि । न
भिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं । सिन्धुभ्यः ताम्बोऽदभ्यः । घृतवत्
उपस्तरणाभिचारणलक्षणाज्ययुक्तं । इह्यं पुरोडाशादिकं हविः । जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिभिर्गाततान् याभ्यं इन्द्रो अरदद्गातयूमिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततान् । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

सूर्यः देवः । याः अपः । रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः । आततान् विस्तारयति । सूर्यो हि
रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । याभ्यः अदभ्यश्च । ऊर्मिम् । अतैरिदं रूपम् गमनयोग्यं
गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् । इन्द्रः अपि । अरदत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे
सिन्धवः आपः । ते यूयं । नः अस्मभ्यं । वरिवः धनं । धातन धत्त प्रयच्छत । ते हति सिन्धुशब्देन
समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अग्देवताः । यूयं सर्वदा । नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ १४ ॥

‘ऋषुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि ऋषुभ्यः सुदेवताकम् । अन्त्याया
विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋषुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा’ इति ।
दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनविद्वानम् । सूच्यते हि—‘ऋषुक्षण इत्यार्भवम्’ (आश्व. अ. १२) इति ॥

ऋषुक्षणो वाजा मादयध्वम्स्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ गोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विश्वो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋषुक्षणः । वाजाः । मादयध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याताम् । विश्वः । रथम् । नर्यम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋषुक्षेतृभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋषुक्षणो वाजाः’ इति बहु-
वचनेन ऋभवस्यो युज्यन्ते । हे । ऋषुक्षणो । वाजाः । नरः । नेतारः । मघवन्तः । पूर्वभूता हे
ऋभवः यूयम् । अस्मे अस्मात् स्थितेन । सुतस्य अभियुतेन सोमेन । मादयध्वं तृप्ता भवत । न इति

संप्रत्यर्थः । इदानीं वधातां गच्छतां वः युष्मदीयाः वक्तवः कर्मणां कर्तारः विभ्वः विभवः समर्था
अश्वाः अवर्वाचः अवर्वाजोऽस्मदभिसुखाः सन्तः वनर्थं मनुष्यहितं वर्यं युष्मदीयम् आ
वर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुर्ऋभुर्मिरभि वः स्वाम विभ्वो विभुभिः शर्वसा शर्वासि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्वाम । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शर्वसा । शर्वासि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजसाता । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ऋभुभिः युष्माभिरव्यम् ऋभुः । उरु भवन्तीत्युभवः । सन्तः विभुभिः
युष्माभिः विभ्वः विभवश्च सन्तः शर्वासि शत्रूणां बलानि शवसा युष्मदीयेन बलेन
अभि वस्याम अभिभवेम । तथा वाजसातौ संग्रामे वाजः एतत्संज्ञक ऋभुः अस्मानवतु
पालयतु । अपि च युजा सहायभूतेन इन्द्रेण वृत्रं शत्रुं वयं तरुषेम हनाम । प्रायेणर्ववोऽपीन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वोभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्यं उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वो ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽभ्वो । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

ये तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च पूर्वीः बह्वीरस्मच्छतुसेनाः शासा शासनेन स्वकीययाज्ञया ।
यद्वा । विशास्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन अभि वसन्ति अभिभवन्ति ।
चिद्धि हृतीमौ पूरणौ । किंच उपरताति ॥ समस्या लुक् ॥ उपरैः उपलेः पाषाणसदृशराधुधेस्तापते
विस्तार्यते इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् विश्वान् समस्तान् अर्यः अरीञ्छन् वन्वन् हिसन्ति ।
विभ्वा ऋभुक्षाः वाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च इन्द्रः च अर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः शत्रोः
संबन्धि वनृष्णं बलं मिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिहिंसा । तथा वि कृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशयन्तिवत्यर्थः ॥

न देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इष् वसवो ददीरन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इष्म् । वसवः । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे देवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः यूयं नु अद्य वनः अस्मभ्यं वरिवः धनं कर्तनं
कुरुत प्रयच्छत । तथा विश्वे सर्वे ऋभवो यूयं सजोषाः सह प्रीयमाणाः सन्तः वनः अस्मा-
कम् अवसे रक्षणाय भूत भवत । अपि च वसवः प्रशस्या ऋभवः इष्म् अन्नम् अस्मे
अस्मभ्यं वसं वदीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूयम् अस्मान् सर्वदा कल्याणे रक्षत ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्त्वे चोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमम्भदेवताकम् । तथा चातु-
कान्तं—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वृज्जी वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वृज्जी । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । ‘सलिलस्य । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य ‘मध्यात् माध्यमिकात्’ स्थानात्’ यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः । ‘पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः ‘अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । ‘वृज्जी वज्रभृत्’ वृषभः कामानां वर्पिता ‘इन्द्रः’ यथाः निरुद्धा अपः ‘रराद लिखति’ ‘देवीः देव्यः’ ‘ताः’ ‘आपः’ ‘इह अस्मिन् प्रवेशे स्थितं’ ‘मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा सर्वन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुच्यः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । सर्वन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयंज्याः ।

समुद्रऽर्थाः । याः । शुच्यः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

‘या’ ‘आपो’ ‘दिव्याः’ अन्तरिक्षभवाः सन्ति । ‘उत’ ‘वा’ अपि च वाः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः ‘सर्वन्ति गच्छन्ति । याश्च ‘खनित्रिमाः खन्वेन निर्धृताः । ‘उत’ ‘वा’ अपि च
‘याः’ ‘स्वयंजाः’ स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः ‘समुद्रार्थाः’^१ । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
‘समुद्रार्थाः’ । ‘शुच्यः’ दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः’ शोधयिष्यश्च भवन्ति । ‘ता’ ‘आपः’ ‘मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यज्जनांनम् ।

मधुश्चतुः शुच्यो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति । अवऽपश्यन् । जनांनम् ।

मधुऽश्चतुः । शुच्यः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

‘वरुणः’ ‘यासाम्’ अपां ‘राजा स्वामी’ ‘मध्ये’ ‘मध्यमलोके’ ‘याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
‘जनांनो’ ‘प्रजानां’ ‘सत्यानृते’ सत्यं चानृते च ‘अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः । ‘यथाः’ ‘आपः’ ‘मधु-
श्चतुः’ रसं क्षरन्त्यः ‘शुच्यः’ दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः’ शोधयिष्यः । ‘ता’ ‘आपः’ ‘देव्यः’
‘मां’ रक्षन्तिवति ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासुर्जं मर्दन्ति ।

वैश्वानरो यास्वमिः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मर्दन्ति ।

वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां १राजा १वरुणः १यासु अप्सु वर्तते । १सोमः १यासु अप्सु वर्तते । १यासु अप्सु स्थिताः १विश्वे सर्वे १देवाः १ऊर्जम् अक्षं १मर्दन्ति । १वैश्वानरः १अग्निः १यासु १प्रविष्टः । १ताः १आपः देव्यः १इह स्थितं १मासवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा’ इति चतुर्कचं सप्तदश सूक्तं वसिष्ठस्याप्यम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शकरी वादितस्त्वितो जगत्थः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमिका—‘आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-जागतमन्यातिजगती शकरी वा’ इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्युचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकिं तिरो दधे मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजका०अवम् । दुः०दृशी०कम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् इह अस्मिँल्लोके १माम् १आ १रक्षतम् आभि-मुख्येन पालयतम् । १कुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् १विश्वयत् विशेषेण वर्षमानं विषं १नः अस्मान् १आ आभिसुख्येन १मा १गन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा १अजकावम् । अजका नाम रोगविशेषः । तद्वत् १दुर्दृशीकिं दुर्दृशनं विषं १तिरो १दधे तिरो धत्ताम् । नश्यत्स्वित्यर्थः । तथा १त्सरुः छत्रागामी १ । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । १मां १पथेन पादभवेन १रपसा । रपिः शब्दकर्मा । शब्देन १मा १विदत् न^१ जानातु ॥

यद्विजामन्यपरि वन्दनं भुवदग्नीवन्तौ परि कुलफौ च देहत् ।

अग्निष्टल्लोचन्नप बाधतामितो मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अग्नीवन्तौ । परि । कुलफौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ २ ॥

१वन्दनम् एतत्संज्ञकं १यत् विषं १विजामन् विविधजनमनि १परुषि वृक्षादीनां पर्वणि १भुवत् उज्जवेत् । यच्च विषम् १अग्नीवन्तौ जानुनी १कुलफौ १गुल्फौ १च १परि १देहत् । ‘दिह उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । १अग्निः देवः १शोचन् दीप्यमानः सन् १इतः अस्माज्जनात् १तत् विषम् १अप १बाधताम् अपहन्तु । शिटं व्याख्यातम् ॥

१. झ-त१-१-श१-सकः सोमः; झ-त३-४-श२-साकः सोमः । २. ख-घ-झ-त३-न-भ-श-मिन्नेति । ३. झ-त-न-भ-छागामी; श-आगामी । ४. त-मा । ५. ख-कुलफौ गु; झ-गुलफौ कुलफौ; झ-त३-४-न-भ-श-गुलफौ गुप्ति; त२-कुलफौ गुल्फै ।

यच्छल्लमलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पथेन रपसा विदुस्तरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्लमलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदुः । तरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं यश्लमलौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यत् विषं यनदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादु-
र्भवति । परि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । यओषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं यजायते उपचते ।
यक्षिणे सर्वे यदेवाः यत्तु विषम् यद्वतः अस्माज्जनाहेक्षाद्वा यनिः यसुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उऽवतः । उदन्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

यथाः नद्यः यप्रवतः^१ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः^२ यनिवतः निम्नदेशे गच्छन्त्यः । याः यउद्वतः
उन्नतदेशे गच्छन्त्यः^३ । याः यउदन्वतीः उदन्वत्यो उदकयुक्ताः । यअनुदकाश्च उदकरहिताश्च यथाः
नद्यो यास्ति । यपर्यसा उदकेन यपिन्वमानाः विश्वसायाययन्त्यः यदेवीः देव्यो द्योतमानाः यताः
तादृश्यो नद्यः यअस्मभ्यम् यअशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वन्त्यः सत्यः यशिवाः
कस्याप्यः यभवन्तु । अपि च यसर्वाः ताः यनद्यः यअशिमिदाः । शिमिवैधकमां । अहिंसाप्रदाः
यभवन्तु ॥ ॥ १७ ॥

‘आदित्यानाम्’ इति नृत्तमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च-‘आदित्यानां नृत्तमादित्यं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पञ्चौ ‘आदित्या-
नामवसा’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नृत्तमेनेम गिर आदित्येभ्यः’
(आथ. औ. ३. ८) इति । आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नृत्तमेन
होता यक्षदादित्यान्’ (आथ. औ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नृत्तमेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागाऽत्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नृत्तमेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शम्ऽतमेन ।

अनागाऽत्वे । अदितित्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण वर्हत्यः निवतः । २. ख-स्त-त-न-श-या निवतो.....उन्नतदेशे
गच्छन्त्यः’ नास्ति; घ-या निवतः नीचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

वआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम्^१ अवसा रक्षणेन । तर्हेतुभूतेनेत्यर्थः ।
 वनूतनेन अद्यतनेन वशतमेन । शं सुखम् । अतिशयेन तत्करणेन वशर्मणा । शमंति गृह्णामेतत् ।
 गृहेण वसक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । वतुरासः तुरास्वरिता आदित्याः वश्रोषमाणाः अस्म-
 दीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः वयं यष्टारम् वहुमं जनम् वअनागास्वे अन्पराधत्वे च^२ वदितित्वे
 अदीनत्वे^३ च^३ वदन्तु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यग्रहस्य थाज्या । सुत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
 मादयन्तामिति नैतं ग्रहमाक्षेत् हूयमानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

वआदित्यासः आदित्या देवाः वअदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् ।
 अदितिरदितयोऽदीनाः । रजिष्ठाः अतिशयेनर्जवः वमित्रो वर्यमा ववरुणः चैतत्संज्ञकाः वमाद-
 यन्तां मृताः सन्तु । वभुवनस्य सर्वस्य जगतः वगोपाः रक्षका एवंभूता देवाः वअस्माकं वसन्तु ।
 अस्माकमेव रक्षका भवन्वित्यर्थः । वअद्य अस्मिन् दिने वनः अस्माकम् अवसे रक्षणाय वसोमम्
 अस्माभिरभिषुतं वपिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अभिरश्मिर्ना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अभिः । अश्विना । तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वआदित्याः अदितेः पुत्राः वविश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अकाः वविश्वे वमरुतश्च सर्व एकोन-
 पञ्चाशत्संख्योपेताश्च वविश्वे वदेवाश्च वविश्वे वऋभवश्च वइन्द्रः वअभिः वअश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका
 एवंभूता ये देवाः वतुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः वयूयं वसदा सर्वदा वनः
 अस्मान् वस्वस्तिभिः कल्याणैः वपात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति तुचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैदुभमादित्यदेवताकम् ।
 ‘आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पदैवत्रा वसवो मर्त्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पृः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. ख-घ-न-भ-‘देवानां’ नास्ति । २. ख-भ-‘च’ नास्ति; झ-त-न-श-वा । ३. झ-त-न-
 ३. भ-अदीनत्वेन; श-अदितित्वेन च ।

हे ऽआदित्यासः आदित्या देवाः ॥ व्यस्येनायुदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिदं
आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीर्थो ऽप्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् ऽअदितयः
अखण्डनीयाः ऽस्याम भवेम । ऽदेवत्रा देवेषु ऽवसवः वासका देवा युष्मदीयं ऽपूः पालनं ऽमर्त्यत्रा
मनुष्येध्वस्मासु भवतु । हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽसनन्तः युवां संभजन्तो वयं ऽसनेम युवाभ्यां
दत्तं धनं संभजेमहि । हे ऽधावापृथिवी धावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं ऽभवन्तः ऽभवेम
भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्मं तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चर्यध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्मं । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनैः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चर्यध्वे ॥ २ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्याः सर्वे आदित्याः ऽवः अस्मभ्यं ऽतत्
प्रसिद्धं ऽशर्मं सुखं ऽममहन्त । मंहतिर्दानकर्मा । ददतु । ऽगोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः ऽतोकाय
अस्मदीयाय पुत्राय ऽतनयाय तत्पुत्राय च शर्मं प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः ऽवः
युष्मदीया वयम् ऽअन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् ऽपुनः पापं ऽमा भुजेम मा भुक्तवन्तः स्याम । हे
ऽवसवः वासका देवाः ऽयत् येन युष्मदग्निेयं कर्मणा ऽचर्यध्वे यूथमस्माकं शयत ऽतत् तादृशं कर्म
वयं ऽमा ऽकर्म मा कार्मं ॥ छडि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसद्भर' इत्यादिना च्छेलोपः ॥

तुण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्तु रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्तु । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । समनसः । जुषन्तु ॥ ३ ॥

ऽतुण्यवः यज्ञादिकर्मसु स्वरिताः ऽअङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः ऽइयानाः सवितारं याच-
मानाः सन्तः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य संबन्धि ऽरत्नं रमणीयं यद्धनं ऽनक्षन्त आशुवन्त । उत्तरार्ध-
गततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽन्नाध्याहियते । ऽयजत्रः यजनशीलः ऽमहान् प्रभूतः ऽपिता च
वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽसमनसः समान-
मनस्काः ऽतत् तादृशं रत्नं ऽनः अस्मान् ऽजुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥ १९ ॥

'प्र धावा यज्ञैः' इति तृचात्मकं विश्वं सुक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं धावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते
च—'प्र धावा धावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं धावापृथिव्यनिविधानम् ।
सूत्रितं च—'आ देवी यातु प्र धावेति वासिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । धावापृथिव्ये
पशौ वपापुरोडाहायोः 'प्र धावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र धावा यज्ञैः पृथिवी
नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र धावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सुबाधं ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वै कृवयौ गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । युजैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सुऽबाधः । इति । बृहती इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वं । कवयः । गुणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ॥ १ ॥

यजत्रे यजनीये वृहती बृहत्यौ महत्यौ द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ यजैः यानैः नमोभिः
स्तोत्रैश्चाहं स्तोता स्वबाधः बाधासहितः । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । यत्र वृद्धे प्रकपेण स्तोमि ।
मही महत्यौ देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । एते पचिद्धि तादृशौ खल्वपि द्यावापृथिव्यौ एव
पुरातनाः कवयः यगुणन्तः स्तुवन्तः पुरः दधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आग्रयणे द्यावापृथिव्यैककपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितं च—'मही द्यौः पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदनं क्रतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । कृणुध्वम् । सदनं इति । क्रतस्य ।
आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः क्रतस्य
यज्ञस्य वसदने स्थानभूते पूर्वजे पूर्वं प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ
यत्र कृणुध्वं पुरस्कृत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां दैव्येन देव-
संविधना जनेन सह नः अस्मानभि आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
एवां युवयोः वरूथम् अस्माभिर्वैरणीयं महि महत् । यद्वनमस्तीति शेषः । तद्वनमस्मभ्यं
दीयतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरुणि । द्यावापृथिवी इति । सुदासे ।

अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अरकृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

उतो एहि अपि च खलु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ एवां युवयोः सुदासे शोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देवानि पुरुणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये यत् धनम् अस्कृधोयु । कृधुकी ह्रस्वः । अहस्वमनत्यम् असत् भवेत्तद्वनम् अस्मे
अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्यौ यूयं युवां नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात
पालयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्यते' इति तृचालमकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानु-
क्रम्यते—'वास्तोष्यते वास्तोष्पत्यम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्यते' इति चतसृभिः
प्रत्युच्चं जुहुयात् । सूत्रितं च—'वास्तोष्यते प्रति जानीद्वास्मानिति चतसृभिः प्रत्युच्चं हुत्वा' (आश्व.
गृ. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीहस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यच्चेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽआवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितृदेव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः क्षोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि यत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सूर्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सूर्ये । स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितृदेव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक पते त्वया सह सूर्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभिरसहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते श्रमया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । श्रमया । सुमऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव श्रमया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या पते त्वया देयया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यष्टौ द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्याः । ‘व्यष्टका चतुर्थद्वादशकी बृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युपरिष्टाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य’ उपनिषत्’ इति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते—‘वरुणस्य गृहान् राज्ञौ वसिष्ठः स्वममाचरन् । प्रविवेशाथ तं तत्र आ नदन्नभ्य-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददृशुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ब्रह्मपुत्रम् ।
 एवं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (बृहदे. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेव-
 माहुः—'आसां प्रस्थापित्वं' तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तुषितोऽन्वार्थी भिरात्रालब्धभोजनः ।
 चतुर्यरात्रौ चौधार्थं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठगारे^१ प्रवेशाय पालक्यादिसुसये । यदर्जुनेति सप्तचै
 ददर्शं च जज्ञाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १ ॥
 अमीवहा । वास्तोः । पुते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुऽशेवं । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञक देव अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं^२ विश्वा
 विश्वानि बहूनि रूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता विशति' (निरु. १०. १७)
 इति यास्कः । नः अस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेवः सुष्टु सुखकरः एधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्षे बप्सतो नि पु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽईव । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । स्रक्षे । बप्सतः । नि । पु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय । सरसा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे पिशङ्ग केषु-
 चिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्बभूत हे शुनक त्वं दत्तः दन्तान् यत् यदा यच्छसे विवृणोषि । अस्मान्
 दृष्टमित्यर्थः । तदानीं वीव भ्राजन्त ऋष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मत्समीपे
 वप्सतः भक्षयतस्त्व दन्ताः स्रक्षे स्रक्षासु भासन्ते । स्रक्षाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः^३ ।
 तथाभूतस्त्वमिदानीं पु सुष्टु नि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । पु । स्वप ॥ ३ ॥

हे पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः । तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनम् ।
 प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं वा राय गच्छ । इन्द्रस्य
 स्तोतृन् अस्मान् किं रायसि गच्छसि । अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे । नि पु स्वप
 अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं स्रक्करस्य दर्दहि तव दर्दते स्रकरः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५-प्रस्थापिनीत्वं । २. ख-कोष्ठगारे; श-गोष्ठगारे; अनु. भा. ७. ५५-
 कोष्ठगार* । ३. ख-भ-हारक* । ४. श-दंष्ट्रप्रदेशवाची* ।

त्वम् । सूकरस्य । दृहहि । तव । ददतु । सूकरः ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

हे सारमेय ऋषेः सूकरस्य वराहस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । दृहहि विदारय । सूकरः अपि ऋषेः ददतु विदारयतु । सुचयोऽसि त्वैरित्वात्^१ । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतृन् इत्यर्थः पूर्वस्था-
श्वि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विदपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विदपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय माता त्वदीया जननी सस्तु स्वपतु । पिता च सस्तु । आ सारमेयो भवान्
सस्तु । विदपतिः जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही सस्तु । सर्वे ज्ञातयः बन्धवोऽपि
ससन्तु स्वपन्तु । अभितः परितः स्थितः अयम् अपि सर्वः जनः सस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

यः जनः आस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति यश्च चरति गच्छति यश्च जनः नः अस्मान्
पश्यति एवंभूतानां तेषां जनानाम् अक्षाणि इन्द्रियाणि सं हन्मः संहनाम । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं हर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं यथा
निश्चलं भवति तथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्तित्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेन सहस्येन वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उदाचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः वृषभः कामानां वर्षिता यः सूर्यः समुद्रात् अश्रुधेः सकाशात्
उदाचरत् उदागच्छति सहस्येन अभिभविन्ना तेन सूर्येण वयं स्तोतारः जनान् सर्वान् नि
स्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

श्रोष्ठेऽशुया वक्षेऽशुया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेऽशयाः । वह्नेऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

खिर्यः । याः । पुण्यऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

१याः यादव्यः १नारीः नार्यः स्त्रियः १प्रोष्ठेऽशयाः प्राङ्गणे^१ शयानाः । याः १वह्नेऽशयाः । वह्नां वाहनम् । तस्मिन् शयानाः । याः १तल्पऽशीवरीः तल्पशयाः^२ । १याः १स्त्रियः १पुण्यऽगन्धाः मङ्गल्य-गन्धाः^३ । १ताः तादृशीः १सर्वाः स्त्रीः १स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विश्वत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याधि-मारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अथा स्वक्षाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अर्धः । सुऽअन्धाः ॥ १ ॥

१व्यक्ताः कान्तियुक्ताः १नरः नेतारः १सनीळाः समानौकसः १रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः १मर्याः मर्यभ्यो नृभ्यो हिताः १अर्ध अपि च १स्वक्षाः शोभनवाहाः १ईम् इमे एवंभूताः १के भवन्तीति रूपातिशयादधिराश्रयणाह ॥

नकिर्होषां जन्षि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जन्षि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

१एषां मरुतां १जन्षि जन्मानि १नकिर्हि १वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । १ते तादृशा मरुतः १मिथः परस्परं १जनित्रं रुद्रपृक्षिभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म १अङ्ग १विद्रे स्वयमेव विदमिति ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृघ्नन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वातऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृघ्नन् ॥ ३ ॥

मरुतः १स्वपूभिः स्वकीयेः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः १मिथः परस्परम् १अभि १वपन्त संगच्छन्ते । अपि च १वातस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दाद्यमानाः १श्येनाः । 'श्यैङ् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुलोपमसेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्गच्छन्तः । १अस्पृघ्नन् । परस्परं रूपलोन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरौ निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधौ मही जभारं ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊर्ध्वः । मही । जभारं ॥ ४ ॥

१धीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः १निण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि १एतानि मरुदात्मकानि भूतानि १चिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । १मही महती १पृश्निः मरुतां जननी १यत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि १ऊर्ध्वः ऊधन्यन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा १जभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वैर्ग संबन्धः ॥

सा विद् सुवीरा मरुद्भिरेस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृष्णम् ॥ ५ ॥

सा । विद् । सुवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृष्णम् ॥ ५ ॥

१सा १विद् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा १मरुद्भिः हेतुभिः १सनात् चिरात् १सहन्ती शत्रून् अभिभवन्ती १नृष्णं धनं बलं वा १पुष्यन्ती लभन्ती १सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता १अस्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्रा ओजोभिर्ग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिश्राः । ओजऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः १यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेशं १येष्ठाः यावत्तमा अतिशयेन गन्तारः १शुभा अलंकारेण १शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः १श्रिया कान्त्या १संमिश्राः संगच्छमानाः १ओजोभिः बलैः १उग्राः उदूणाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अर्धं । मरुत्ऽभिः । गणः । तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १ओजः तेजः १उग्रम् १ उदूणं १ भवतु । १शवांसि युष्मदीयानि बलानि १स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । १अर्धं अपि च १मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः १तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः कुष्मी मनांसि धुनिर्धुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । कुष्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिःऽइव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शुष्मः बलं १शुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः १मनांसि १कुष्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । १धृष्णोः धर्षणशीलस्य १शर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य १धुनिः वृक्षादीनां कम्पयितुं (? तृ) वेगः १ धुनिरिव । मननात् १ मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेभ्यस्मद्युयोतं दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्गनः ॥ ९ ॥

सनेभिः । अस्मत् । युयोतं । दिद्युम् । मा । वः । दुःऽमतिः । इह । प्रणङ् । नः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः १सनेभिः पुराणं १दिद्युम् आयुधम् १अस्मत् अस्मत्तः १युयोतं पृथक्कुरुत । १वः युष्मदीया १दुर्मतिः क्रूरमतिः १इह अस्मिन् कर्मणि १नः अस्मान् १मा १प्रणङ् मा व्याप्नोतु ॥]

श्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

श्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥

[हे मरुतः १पुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा १वः युष्माकं १श्रिया श्रियेण १नाम नाम्ना १वा १हुवे आह्वयामि । १यत् येनानेन १वावशानाः कामयमानाः सन्तः १तृपत् वृत्तिं गच्छन्ति ॥] ॥ २३ ॥

१. ख-भ-समुदूर्णः, घ-उग्रं समुदूर्णः । २. ख-घ-झ-कम्पयितुं वेगः; श-त-१-३-४-न-भ-कंपयितु-वेगः; त-२-कंपयितुर्वेगः; श-कंपयितुं वेगः । ३. ख-मनशत्; झ-त-न-मनसान्; श-मनसा ।

स्वायुधासं इमिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

सुऽआयुधासः । इमिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

वस्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः । इमिणः गन्तारः । सुनिष्काः शोभनालंकाराः । उत अपि च । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि । शुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्ती मरुत एवभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नृ षिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसाप आयञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुचीं । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसापः । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । शुचीनां शुद्धानां । वः युष्माकं । शुची शुचीनि । हव्या हव्यानि । हवींषि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मस्यं । शुचि शुद्धम् । अध्वरं यारं । हिनोमि अहं प्रेरयामि । ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्ती मरुतः । ऋतेन सत्येनैव । सत्यम् । आयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । शुचिजन्मानः शोभनजननाः । शुचयः दीप्यमानाः । पावकाः शोधकाः । एवंभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयौ वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिर्भी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपशिश्रियाणाः ।

वि । विद्युतः । न । वृष्टिभिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे मरुतः । अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु । खादयः अलंकारविशेषाः । आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरुक्माः सुष्ठु रोचमाना हाराः । वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् । उपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः । वृष्टिभिः वर्षैः साथे । विद्युतो न तद्वितो यथा । रुचानाः रोचमानाः तादृग्भूता यूयम् । आयुधैः मेघताडनैः । स्वधाम् उदकम् । अनु । यच्छमानाः प्रयच्छन्तः । वि चरथेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्न्या व ईरते महासीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्न्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः । वः युष्मदीयानि । बुध्न्या बुध्न्यान्त्यन्तरिक्षे भवानि । महांसि तेजोसि । प्र ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे । प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः यूयं । नामानि । पस्यन्

नमयन्तीति नामान्युदकानि । प्र १तिरध्वं वर्धयत । हे १मरुतः यूयं १सहस्रियं सहस्रसंख्याकं १दम्यं दमे गृहे भवं १गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेश्वरो युष्मभ्यं देयम् १एतम् एतादृशं १भागं १जुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—‘यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति’ (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्या विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षु रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदमदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्या । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मक्षु । रायः । सुऽवीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्यः । आऽदमत् । अरावा ॥ १५ ॥

१वाजिनः हविलैक्षणान्नवतः १विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि १हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे १मरुतः यूयं १यदि यस्मात् कारणात् १स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् १इत्या इत्थमनेन प्रकारेण १अधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं १सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य १रायः रायं धनम् । द्वितीयायै षष्ठी । १मक्षु क्षीघ्रं १दात दत्त । १अरावा अरातिः शत्रुभूतः १अन्यः जनः १यं रायं १नू १चित् १आदमत् नैवाभिहन्यात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तैति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

‘मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम्’ (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य ‘अत्यासः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘अत्यासो न ये मरुतः स्वन्नो जुष्टो दमूनाः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वन्नो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअन्नः । यक्षऽदृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयःऽधाः ॥ १६ ॥

१अत्यासो १न अत्याः सततगामिनोऽश्वा इव १स्वन्नः सुष्ठु गच्छन्तः १ये १मरुतः १यक्ष-दृशो १न १मर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव १शुभयन्त शोभन्ते १हर्म्येष्ठाः हर्म्ये स्थिताः १शिशवो १न कुमारा इव १शुभ्राः शोभमानाः १वत्सासो १न वत्सा इव १प्रक्रीळिनः प्रकर्षेण क्रीडमानाः १ते मरुतः १पयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुमेभिरस्मे वंसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुमेभिः । अस्मे इति । वंसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

१मरुतः १नः अस्मभ्यं १दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः १सुमेके सुरूपे १रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ १वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः १मृळन्तु मृळयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे वसवः वासका मरुतः वगोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः वृहा सृणां शत्रूणां हन्ता वः युष्मदीयं वधः आयुधम् वारे वस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु । यूयमपि वसुन्नेभिः सुन्नैः सुखैः सह वस्मे अस्मासु वनमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मास्ते पशौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आथ. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्रयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सत्राचीम् । रातिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्रयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे मरुतः वसतः होवृषद्वेने निषण्णोऽस्मदीयः व होता वसत्राचीं सर्वतो गमनशीलः वराति स्वदीयं दानं व गृणानः स्तुवन् वः युष्मान् व आ जोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतः वयः होता ईवतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य व गोपाः व अस्ति युष्म-
दाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति वसः होता व अद्रयावी मायारहितः सन् वः युष्मान् व उक्थैः
स्तोत्रैः व हवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस्र आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रमयन्ति । इमे । सहः । सहस्रः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥ १९ ॥

व इमे ईदृशः व मरुतः व तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं व रमयन्ति क्रीडयन्ति । व इमे मरुतः
व सहः सहसा बलेन व सहस्रः बलवतो जनान् व आ व नमन्ति । व इमे मरुतः व वनुष्यतः हिसकात्
पुरुषात् व शंसं शंसकं स्तोतारं व नि व पान्ति नितरां पालयन्ति । व अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय व गुरु
महत् व द्वेषः अग्रियं व दधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुपन्त ।

अप वाधध्वं वृषणस्तर्मांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुपन्त ।

अप । बाधध्वम् । वृषणः । तर्मांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

व इमे व मरुतः व रध्रं व चित् समृद्धमपि जनं व जुनन्ति प्रेरयन्ति । व भूमिं व चित् अमणशीलमपि
दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । व वसवः वासका देवा युष्मान् व यथा व जुपन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानां
वर्धितारः ते यूयं तर्मांसि व अप वाधध्वं नाशयत । अपि च व अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं व तोकं
पुत्रं व तनयं पौत्रं च व धत्त प्रयच्छत ॥ २५ ॥

मा वो दानान्मरुतो निरराम मा पश्चादध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पर्हे भजतना वसव्ये यदीं सुजातं वृषणो नो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दानात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्म । रथ्यः । विभागे ।

आ । नः । स्पर्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं दानात् दानात् ममा निरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्त्वान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे रथ्यः रथवन्तो मरुतः विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने पश्चात् ममा दध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । स्पर्हे स्पृहणीये वसव्ये धनसमूहे यूयं वनः अस्मान् आ भजतन भागिनः कुरुत । हे वृषणः वर्षितारो मरुतः वः युष्माकं सुजातं शोभनजनं यत् वसव्यम् अस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । ईम् इति पुरणः ॥

सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा युह्वीष्वोषधीषु विश्व ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्त्र्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्युभिः । जनासः । शूराः । युह्वीषु । ओषधीषु । विश्व ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रुद्रियासः । त्रातारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥ २२ ॥

यत् यदा शूराः विक्रान्ताः जनसः जनाः युह्वीषु महतीषु ओषधीषु विश्व प्रजासु च जेतव्यासु मन्युभिः कोपैरभिमानैर्वा सं हनन्त संगच्छन्ते अध तदानीं हे रुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे मरुतः यूयं पृतनासु युद्धेषु अर्यः अरे शत्रोः सकाशात् वनः अस्माकं त्रातारः भूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाज्रमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।

मरुद्भिः । उग्रः । पृतनासु । साळ्हा । मरुद्भिः । इत् । सनिता । वाज्रम् । अर्वा ॥ २३ ॥

हे मरुतः यूयं भूरि भूरि बहूनि पित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि चक्र कृतवन्तो भवत । पुरा चित् पूर्वकालेऽपि वः युष्माकम् उक्थानि प्रशस्त्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । उग्रः ओजस्वी पृतनासु युद्धेषु मरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः साळ्हा शत्रूणां अभिभविता भवति । मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाज्रम् अर्वा सनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्यस्तु जनानां यो असुरो विधृता ।

अपो येन सुक्षितये तरेमाध्र खमोर्को अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विऽधर्ता ।
अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अर्ध । स्वम् । ओकैः । अभि । वः । स्याम् ॥ २४ ॥

हे मरुतः अस्य अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु । असुरः प्रजावान्^१ यः
जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुधु निवासाय अपः आप्नुवतः
शत्रून् तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वैर्यान्वयः । अर्ध अपि च वः शुष्मदीया वयं
स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

तच्च इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।
शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं ब्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने
वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मान्विनशौः पालयत ॥ २६ ॥
'मध्वो वः' इति सप्तच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । 'मध्वः सप्त'
इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमास्तु इदं मास्तनिविद्धानम् । सूत्रितं च- 'मध्वो वो नाम
स प्रत्ययेत्याग्निमास्तुम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र युज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुद्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । युज्ञेषु । शर्वसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उद्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः शुष्मदीयं मारुतं मरुसेवन्धि नाम नामधेयं मध्वः
मध्वो मादधितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शर्वसा बलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति ।
उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित्, द्यावापृथिव्यावपि रेजयन्ति
कम्पयन्ति किंच उत्सं मेवं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उद्राः उदूणाः^२ यत् ये मरुतः अयासुः यान्ति
सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां शुष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वैर्यान्वयः ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिषा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च
यजमानस्य मन्म अभिमर्तं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धैः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

यूयं ऽपिप्रियाणाः प्रीयसाणाः सन्तः ऽअद्य अस्मिन् दिवसे ऽअस्माकं ऽविदधेयु यशेषु ऽवीतये
सोमस्य भक्षणाय ऽबर्हिः^१ बर्हिषि कुशमये ऽआ ऽसदत् आसीदत् उपविशत् ॥

नैतावदुन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमुज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वऽपिशः । पिशानाः । समानम् । अजि । अज्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

१ इमे ईदृशाः ऽमरुतः ऽयथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति ऽअन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः
१ एतावत् धनादिकं ऽन दद्युरित्यर्थः । ते च ऽरुक्मैः रोचमानैराभरणैः ऽआयुधैः स्वकीयास्त्रैः ऽतनूभिः
आत्मीयैः केवलैरङ्गैश्च ऽभ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादि-
भिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽपिशानाः
प्रकाशयन्तः ऽविश्वपिशः व्यासदीप्तय एवभूताः मरुतः ऽशुभे शोभायै^२ ऽसमानं सदृशरूपम् ऽअजि
आभरणम् ऽआ ऽअज्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । ऽकम् इति पूरणः ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद् आगः पुरुषता कराम ।

मा वृत्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । सुऽमतिः । चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्मदीया ऽसा प्रसिद्धा ऽदिद्युत् इति ऽऋधक् ऽअस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु ।
१ यत् यद्यपि वयं ऽवः युष्माकम् ऽआगः अपराधं ऽपुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन ऽकराम करवाम ।
मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे ऽयजत्राः यजनीया मरुतः ऽवः युष्मदीयायां ऽतस्यां
दिद्युति ऽअपि^३ ईषदपि ऽमा ऽभूम । ऽचर्निष्ठा अन्नवत्त्वा । अतिशयेनान्नप्रदेश्यर्थः । ऽवः युष्मदीया
१ सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः ऽअस्मे अस्मात्सु ऽअस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत सुमतिर्भिर्यजत्राः प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिऽभिः । यजत्राः । प्र । वाजैभिः । तिरत् । पुष्यसे । नः ॥ ५ ॥

१ अत्र अस्मिन् ऽकृते ऽचित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव ऽमरुतो ऽरणन्त रमन्ताम् । कीदृशा
मरुतः । १ अनवद्यासः अनिन्दिताः ऽशुचयः दीप्तियुक्ताः ऽपावकाः शोधका एवभूता इति । किंच हे
मरुतः ऽयजत्राः यजनीया यूयं ऽनः अस्मान् ऽसुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुद्युतिभिर्हेतुभिर्वा^३ ऽप्र
१ अवत प्रकर्षेण पालयत । तथा ऽनः अस्मान् ऽवाजैभिः वाजैरङ्गैः ऽपुष्यसे पोषार्थं ऽप्र
१ तिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिनर्मभिर्नरो हवीषि ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगुत रायः सृनुता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नार्मऽभिः । नरः । हवीषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगुत । रायः । सृनुता । मघानि ॥ ६ ॥

उत अपि च स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः मरुतः हवीषि व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिः विश्वैः नामभिः उदकैः सहिताः नरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः^१ । हे मरुतः नः अस्मदीयायै प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात दत्त । तथा हविषो दातुर्थजमानस्य सृनुता सृनुतानि सुधु नृयन्ति शोभनयोग्यानि^२ मघानि धनानि जिगुत उद्भिरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरिन्सर्वताता जिगात ।

ये नस्मना श्रुतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छ । सूरिन् । सर्वस्ताता । जिगात ।

ये । नः । त्मना । श्रुतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे मरुतः स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयम् ऊती ऊत्या रक्षया सहिताः सूरिन् स्तोत्रं अच्छ अभिलक्ष्य सर्वताता सर्वतातो यज्ञे आ जिगात आगच्छत । ये मरुतः त्मना आत्मनैव नः अस्मान् श्रुतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः श्रुतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः । एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ २७ ॥

‘प्र साकमुक्षे’ इति षड्वचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘प्र साकमुक्षे षट्’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नुस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरखंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम् । उक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निः । उक्षतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूयं साकमुक्षे संततं वर्षित्रे गणाय मरुत्समूहाय प्र अर्चत स्तोत्रं प्रोच्यारयत । यः मरुद्गणः दैव्यस्य देवसंबन्धिनः धाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणायेति पूर्वेण संबन्धः । उत अपि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्वेन सहिताः रोदसी द्यावापृथिव्यौ क्षोदन्ति भञ्जन्ति । तथा निर्ऋतेः भूमेः अवंशात् अन्तरिक्षाच्च नाकं स्वर्गं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. ध-प्रत्यक्षः; श-प्रत्यक्षकृतः; श-प्रत्यक्षस्तुतिः; भ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. त-शोभनयोग्यानि ।

३. त-अस्मै ।

जन्नुश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमांसुस्तुर्विमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्मभयते स्वर्दृक् ॥ २ ॥

जन्ः । चित् । वः । मरुतः । त्वेष्येण । भीमांसः । तुविऽमन्यवः । अयांसः ।

प्र । ये । महःऽभिः । ओजसा । उत । सन्ति । विश्वः । वः । यामन् । मभयते । स्वःऽदृक् ॥ २ ॥

हे षभीमांसः भीमाः षतुर्विमन्यवः प्रवृद्धमतयः षअयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे षमरुतः षवः युष्माकं षजन्ः जन्म षत्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । षउत अपि च षये मरुतः षमहोभिः तेजोभिः षओजसा बलेन च षप्र षसन्ति प्रभवन्ति तेषां षवः युष्माकं षयामन् यामनि गमने षविश्वः षस्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्वर्दृक् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । षमभयते विभेति ॥

बृहद्रयो मधर्वञ्चो दधातु जुजोषन्मरुतः सुष्टुति नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । वयः । मधर्वतऽभ्यः । दधातु । जुजोषन् । इत् । मरुतः । सुऽस्तुतिम् । नः ।

गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेत ॥ ३ ॥

हे षमरुतः सूर्यं षमधर्वदभ्यः हविलक्षणात्त्वद्भयोऽस्मभ्यं षबृहत् महत् षवयः अन्नं षदधातु प्रयच्छत । षनः अस्मदीयां षसुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं षजुजोषन्ति सेवन्तामेव । षगतः मरुद्भिः प्राप्तः षअध्वा मार्गः षजन्तुं प्राणिनं षन षवि षतिराति नाहन्ति । उदकेनाप्यायत्येव । यद्वा । वितरितिवर्धनार्थः । नेति चार्थे । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा षनः अस्मान् षस्पार्हाभिः स्पृष्टुणीयाभिः षऊतिभिः रक्षाभिः षप्र षतिरेत प्रवर्धयते ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राल्लुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धृतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः । अर्वा । सहुरिः । सहस्री ।

युष्माऽऊतः । समऽराट् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धृतयः । देष्णम् ॥ ४ ॥

हे षमरुतः षयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः षविप्रः स्तोता षशतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । षयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः षअर्वा अभिगन्ता षसहुरिः शत्रूणामभिमविता स्तोता षसहस्री सहस्रधनवान् भवति । षयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः षसम्राट् साम्राज्ययुक्तो भवति । षउत अपि च षवृत्रं शत्रुं षहन्ति । हे षधृतयः कम्पयितारो मरुतः षवः युष्माभिर्दत्तं षतत् प्रसिद्धं षदेष्णं धनं षप्र षअस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सुसवर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळहुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः । पुनः । नः ।

यत् । सुसवर्ता । जिहीळिरे । यत् । आविः । अर्वा । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

वमीळुषः कामानां वर्णितुः वरुदस्य ईश्वरस्य पुत्रान् वताम् मरुतः वआ विवासे अहं
होता^१ परिचरामि । ते वमरुतः वनः अस्मभ्यं वकुचित् बहुकृत्वः वपुनः भूयः वनसन्ते नमन्ताम् ।
अभिसुखीभवन्तु । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् ।
आद्वार्यम् । वस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन वयत् येन पुनसा विहीहिरे मरुतः कुप्येयुः वाविः
प्रकाशेन वयत् येनैना च जिहीहिरे वतुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि वतर् उभयश्च वपुनः
अपराधम् अव वईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सूक्तं मरुतो जुपन्त ।

आराचिद्वेपो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुपन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वमघोनां धनवतां मरुतां संबन्धिना वसुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता वसा
स्तुतिरस्माभिः वप्र वाचि प्रोक्तासीत् । वमरुतः वइदम् ईदम्भूतं वसूक्तं वजुपन्त सेवन्ताम् ।
हे ववृषणः कामानां वर्णितारः यूयं वद्वेषः द्वेषांसि शत्रून् वआराचित् दूरादेव वयुयोत अस्मत्तः
पृथक्कृत । वयूयं वनः अस्मान् वस्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘यं त्रायध्वे’ इति द्वादशचै चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश
त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुभौद्वौ स्रुत्यविमोचनी’ इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो
बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सतोबृहत्तयः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो
गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुतयः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम् । इदम् । देवासः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्रे । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः वइदमिदम् इतो भयहेतोः वयं स्तोतारं वत्रायध्वे पालयध्वे । वयं वच
स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे अग्ने वरुण मित्र वअर्यमन् हे वमरुतः एवंभूता
हे देवाः वतस्मे स्तोत्रे वशर्म सुखं वयच्छत दत्त ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे देवाः वयुष्माकं युष्मदीयेन अवसा रक्षणेन प्रिये वअहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-
भूते सुत्याभिधाने दिवसे ईजानः इष्टवान् जनः द्विषः शत्रून् तरति आक्रमति । वसः यज-
मानः वक्ष्यं स्वकीयं निवासं वप्र वतिरते प्रवर्धयति । वशः यजमानः ववः युष्मभ्यं वमहीः

महान्ति^१ षड्यः हविर्लक्षणान्यन्नानि^२ षवराय निवारणाय^३ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीधान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं षवि षदाप्सति विशेषेण ददाति। अत एव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठः ऋषिः षवः युष्माकं मध्ये षचरमं षचन अवरमपि षनहि षपरिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति। किंतु सर्वानेव युष्माक् स्तौतीत्यर्थः। षअद्य अस्मिन् दिने षअस्माकम् अस्मदीये षसुते सोमेऽभिषुते सति हे षमरुतः षकामिनः सोमं कामयमानाः षविश्वे यूयं षसचा संगत्य षपिबत पानं कुरुत ॥

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्षति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूर्यं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्षति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त्त । सुऽमतिः । नवीयसी । तूर्यम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः षवः युष्मदीया षऊतिः रक्षा षपृतनासु युद्धेषु षनहि षमर्षति न खलु हिनस्ति। शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः। हे षनरः नेतारः यूयं षयस्मै^२ जनाय षअराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः। षनवीयसी नवतरा षवः युष्मदीया षसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः षअभि षआवर्त्त अस्मानभ्यावर्तताम्। तथा हे षपिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि षतूर्यं क्षिप्रं षयात आगच्छत ॥

ओ पु घृष्टिराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कुं मो ष्वरान्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्टिराधसः । यातनं । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कुम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे षघृष्टिराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि^३ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् षअन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि षपीतये मक्षणार्थं षसु सुषु ओ षयातन आयात । षहि यस्मात् कारणात् हे षमरुतः षवः युष्मभ्यम् षइमा इमानि षहव्या हव्यानि हवींषि षररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् षअन्यत्र षमो षषु षगन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बर्हिः सदेताविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अर्सेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वे ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अचित । च । नः । स्पाह्मिणि । दातवे । वसु ।

अश्वेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं नः अस्मदीये वर्हिः कुशमये बर्हिषि आ वसत वच उपविशत । स्प्राह्मिणि स्पृहणीयानि वसु वसुनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं नः अस्मान् अचित वच आगच्छत च । हे मरुतः वसुधन्तः अहिंसन्तो यूयम् इह अस्मिन् यजे मधौ मदकरे सोम्ये सोमात्मके हविषि स्वाहा स्वाहाकरिण मादयाध्वै मादयध्वं माद्यत ॥ २९ ॥

सस्वश्चिद्धि तन्वः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपसन् ।

विश्वं शर्धो अभितो मा नि षेद नरो न रणाः सवने मरदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुम्भमानाः । आ । हंसासः । नीलपृष्ठाः । अपसन् ।

विश्वम् । शर्धः । अभितः । मा । नि । षेद । नरः । न । रणाः । सवने । मरदन्तः ॥ ७ ॥

वसवः अन्तर्हिता मरुतः तन्वः स्वकीयान्यङ्गानि शुम्भमानाः अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः नीलपृष्ठाः असितवर्णाः हंसासः हंसा इव अपसन् आपतन्तु आगच्छन्तु । विश्वं शर्धः व्याप्तो मरुद्गणः ममा माम् अभितः समन्तात् नि षेद निषीदतु । तत्र दष्टान्तः । सवने अस्मदीये यजे मरदन्तः हृष्यन्तः रणाः रमणीयाः नरो न मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेयु 'मरुतः सांतपनेभ्यः' इत्यस्य 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना इदम्' इति याज्या । तथा च सूत्रितं—'सांतपना इदं हविष्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुः' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । मरुतः । अभि । द्रुः । दुर्हणायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तना । तम् ॥ ८ ॥

हे वसवः प्रशास्या हे मरुतः नः अस्मदीयानि चित्तानि दुर्हणायुः अशोभनं कुप्यन् तिरः सर्वैस्तिरस्कृतः यः जनः अभि जिघांसति अभिसुर्येन हन्तुमिच्छति सः जनः द्रुहः पापानां द्रोणुर्वरुणस्य पाशान् अस्मासु प्रति स मुचीष्ट बध्नीयात् यूयं तं जनं तपिष्ठेन तप्यतमेन हन्मना हननसाधनेनायुधेन हन्तन हत हिस्त ॥

सांतपना इदं हविर्मरुतुस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

सामस्तपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टन । युष्माकं । ऊती । रिशादसः ॥ ९ ॥

वसांतपनाः शत्रूणां संतापका हे मरुतः इदं प्रत्यक्षणोपलभ्यमानं हविः युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः । हे रिशादसः रिशतां हिंसतामसितारो रिशानामचारो वा यूयं युष्माकं युष्माकम् ऊती ऊत्या रक्षया तत् तादृशं हविः जुष्टन सेवध्वम् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महांसि’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधासु आ गतं मरुतो मापं भूतन । युष्माक्योती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

‘गृहमेधासः’ गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘मरुतः’ यूथं ‘युष्माक’ युष्माकम् ‘ऊती’ उत्था रक्षया युक्ताः ‘आ’ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः ‘माप’ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू’ प्राप्तौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पर्वणि मास्तस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यस्त्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इह इहेह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यस्त्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे ‘स्वतवसः’ स्वायत्तबलाः स्वयं प्रबुद्धा वा हे ‘कवयः’ क्रान्तदर्शिनः ‘सूर्यस्त्वचः’ सूर्यवर्णा एवंभूता हे ‘मरुतः’ यूथम् ‘इहेह’ इहेवास्मदीयं ‘यज्ञम्’ आ ‘वृणे’ आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्पायसं चरम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
वतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्युच । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी’ (ऋग्व. २. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं ‘यजामहे’ इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । ‘सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । ‘पुष्टिवर्धनं जग-
द्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव ‘मृत्योः’ मरणात् संसाराद्वा ‘मुक्षीय’ मोचय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोचय । किं मर्यादीकृत्य । ‘आमृतात्’ । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं. १. ८. ६. २)—“ शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुष्पस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरघनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक-
फलानि बन्धनाद्गुन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् ।
अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादिवां मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थं मन्त्रस्य तात्पर्यतिहायं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं यजामहे’ इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वाचैतदाह’ (तै. ब्रा. १. ६. १०. ५) इति ” ॥] ॥ ३३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशार्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य सैत्रावरुणं तु वै सौर्याया' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादे-
तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्वानि आद्या सूर्यदेवत्वा । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे 'सूर्य' सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव 'उद्यन्' उद्यत्सर्वं 'यत्' यदि 'अद्य' अस्मिन्ननुष्ठानकाले
अस्मान् 'ब्रवः' ब्रूयाः । किमिति । 'अनागाः' अनागस इति । एतैऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये
ब्रूयाः तर्हि 'वयं' हे 'अदिते' अदीन देव 'देवत्रा' देवेषु देवानां मध्ये 'मित्राय' 'वरुणाय' च
'सत्यम्' अवितथं 'स्याम' अनागसो भवेम । किंच हे 'अर्यमन्' दातः त्वां 'गुणन्तः' स्तुवन्तः 'तव'
'प्रियासः' प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन्
उत्कलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि
तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतरूपां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उभे इति । उत । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे 'मित्रावरुणा' 'एषः' पुरतो दृश्यमानः 'स्यः' सः सर्वैः स्तुत्यात्वेन प्रसिद्धः 'नृचक्षाः' नृणां
मनुष्याणां द्रष्टा^१ 'सूर्यः' 'उभे' द्वावापृथिभ्यो 'अभि' अभिलक्ष्य 'उदेति' 'ज्मन्' अन्तरिक्षे गच्छन् ।
स विशेण्यते । 'विश्वस्य' सर्वस्य 'स्थातुः' स्थावरस्य 'जगतः' जङ्गमस्य 'च' 'गोपाः' गोपायिता । किं
कुर्वन् । 'मर्तेषु' मनुष्येषु स्थितानि^२ 'ऋजु' ऋजुनि सुकृतानि 'वृजिना' वृजिना विजितानि पापानि 'च' 'पश्यन्' ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्थातुः । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । युथाऽईव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

१. श्व-क्ष-तन-भ-श-—'नृचक्षा'.....'द्रष्टा' नास्ति । २. क्ष-त२-३-४-न-श-स्थितानि; त१-स्थिता ।

हे मित्रावरुणौ मित्रावरुणौ युवयोरागमनाय वसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे
 वसस सर्पणस्वभावान् एतत्संस्थाकान् वा हरितः हरिद्वर्णान्वाहन् वस्युक्तं युक्तवान् रथे । 'हरित
 आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम् । यथाः हरितः वैश्वं एनम् सूर्यं देवं वृताचीः घृताञ्जना उदकवत्स्यः ।
 उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो वहन्ति ता अयुक्तं । अयोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकां
 वजनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च युवाकुः युवां कामयमानः यथाः देवः वसं
 वष्टे सम्यक् पश्यति ययूयैव गोयूथानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तद्वान्तरागोव्यक्तिं च सम्यक्
 पश्यति तद्वहोकां प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्रां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।
 यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वृषां युवयोरर्थाय वृक्षासः अस्मानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तः माधुर्येपितानि
 तत्साधनान्योषध्यादीनि वा उक्त्वा अस्थुः संपादितान्यासन् । सूर्यः च शुक्रं दीप्तम् अर्णः अर्णव-
 मन्तरिक्षम् वा अरुहत् आरोहति । यस्मै सूर्याय तद्रूपमार्थम् आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः
 अध्वनः मार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । मित्रः अर्यमा वरुणः च एते
 त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव आरुहति ॥

इमे चेतारो अमृतस्य भूरेमित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम क्रतुस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अमृतस्य । भूरेः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । क्रतुस्य । वावृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रः अर्यमा वरुणः च त्रयोऽपि अमृतस्य पापस्य भूरेः प्रभूतस्य चेतारः इन्तारः
 वसन्ति भवन्ति एहि । इमे मित्रादयः क्रतुस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे वावृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या
 च । कीदृशास्ते । शग्मासः सुखकराः अदितेः पुत्राः अदब्धाः अहिसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिचितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वर्तन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःसदभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।

अपि । क्रतुम् । सुसचेतसम् । वर्तन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे आदित्याः मित्रः वरुणः च । एतद्ब्रह्ममर्थगोऽप्युपलक्षणम् । एते दूळभासः दुर्दभाः
 अनभिभाष्याः अचेतसं चित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दक्षैः सामर्थ्यैः चितयन्ति ।
 अपि क्रतुं सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं वर्तन्तः गच्छन्तः अंहः

१. ख-स-त-न-म-श-अपि क्रतुं, घ-सामर्थ्यैश्चितयति । २. श-प्रज्ञानवर्तः, श-प्रकृतज्ञानवर्तः ।
 ३. ख-स-त-न-म-श-वतन्तः नास्ति ।

दुष्कृतं विरक्षित् तिरो नयन्तोऽस्मात् सुपथा शोभनेन मार्गेण नयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसौ अचेतसं नयन्ति ।

प्रवाजे चिन्तव्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्यं पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽवाजे । चित् । नद्यः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्यं । पर्षन् ॥ ७ ॥

इहमे मित्रादयः पृथिव्यः सुलोकेऽपि पृथिव्याः च संबन्धिनः अनिमिषा अनिमेषेण सर्वदा पृथिव्याः जानन्तः । कर्म । अचेतसम् अज्ञानम् । नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । प्रवाजे पृथिव्यः प्रवणेऽप्यत्यन्तमिष्टेऽपि देशे नद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्तः । नः अस्माकम् अस्य विष्पितस्य व्यासितस्य (?) कर्मणः पारं पर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवहेळनम् । तुरासः ॥ ८ ॥

यत् शर्म सुखं गृहं वा गोपावत् रक्षणोपेतं भद्रं स्तुत्यम् अदितिः अदीनोऽर्थमादितिर्वा मित्राः वरुणः च एते त्रयो देवाः सुदासे सुदानाय मह्यं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति तस्मिन् शर्मेणि तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् आ सवैतः दधानाः धारयन्तो वर्यं हे तुरासः गमनाय त्वरमाणाः देवहेळनं देवानां मित्रादीनां कोपनं मा कर्म मा कार्म ॥

अव वेदि होत्राभिर्यजेत रिपुः कार्थिद्वरुणधुतुः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपुः । काः । चित् । वरुणऽधुतः । सः ।

परि । द्वेषऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुदासे । वृणो । ऊँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः सः अस्मद्द्वेषी वेदिं यागसाधनं होत्राभिः वाङ्मनैतत् । वायूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् अव यजेत । वेधां कर्माणि कुर्वन् देवान् स्तुयादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्वयार्थः । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । वरुणधुतः वरुणेन स्वया हिंसितः सः कार्थिद्वरुणः हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मास्तु अर्यमा देवः द्वेषोभिः द्वेषुभी रक्षःप्रभृतिभिः परि वृणक्तु वर्जयतु । उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं सुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे वृषणा वर्षको कामानां मित्रावरुणौ ॥

सुस्वश्चिद्धिं समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मुळता नः ॥ १० ॥

सुस्वरिति । चित् । हि । समऽकृतिः । तेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मुळत । नः ॥ १० ॥

१ एषां मित्रादीनां १ समृतिः संगतिः संहतिर्वा १ सस्वः अन्तर्हिता निगुडा १ श्वेषी दीसा च भवति । तादृशा एते १ अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगुदेन १ सहसा बलेन १ सहन्ते अभि- भवन्त्यस्मद्वेष्टुन् । किंच हे १ वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः १ युष्मत् युष्मत्तः १ भिया भीत्या १ रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनाः । यस्मादेवं तस्मात् १ दक्षस्य युष्माकं बलस्य १ महिना महिषा महत्त्वेन १ नः अस्मभ्यं १ मुळत उपदथां कुस्त ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजति वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मनुं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । अऽयजते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मनुम् । मघवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

१ यः यजमानः १ ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय १ सुमतिं शोभनां बुद्धिम् १ आयजते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । १ वाजस्य अन्नस्य १ सातौ दाने निमित्ते १ परमस्य उत्कृष्टस्य १ रायः धनस्य च सातौ । तस्य १ अर्थः । इत्यति स्तुतीः प्रेरय- तीत्यारिः स्तोता । १ मनुं स्तोत्रं १ मघवानः दानवन्तोऽर्थमादयः १ सीक्षन्त सचन्ते । सेवित्वा च तस्य १ उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय १ सुधातु सुधाम शोभनस्थानं १ चक्रिरे कुर्वन्ते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरऽऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुऽग्गा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे १ देवा देवौ १ मित्रावरुणौ १ युवभ्यां युवभ्यां १ यज्ञेषु १ इयं १ पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा १ अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा १ विश्वानि सर्वाणि १ दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः १ तिरः तिरस्कुस्तम् । तथा कृत्वा १ नः अस्मान् १ पिपृतं पार- यतम् ॥ शिष्टो गतः ॥ २ ॥

‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तचं पठं सूक्त वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यं मैत्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु- क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्तनुवान् ।

अभि यो विश्वा भुवर्नानि चष्टे स मनुं मत्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-तासां मनुं । २. ख-सच्यते; घ-सेवते; झ-सेवत ।

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । सुर्वनानि । चष्टे । सः । मनुयम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे ऽवरुणा मित्रावरुणौ ऽदेवयोः शोतमानयोः ऽवां युवयोः ऽचक्षुः प्रकाशकं तेजः
 ऽसुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः ऽसूर्यः ऽततन्वान् तेजो विस्तारयन् ऽउत् ऽएति उद्गच्छति ।
 अथोदितः ऽयः देवः ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽअभि ऽचष्टे अभिपश्यति ऽसः
 देवः ऽमर्त्येषु प्रवृत्तं ऽमनुयुं स्तोत्रं कर्म वा ऽआ ऽचिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुर्दियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुकतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पूणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुकतू इति सुऽकतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पूणैथे इति ॥ २ ॥

हे ऽमित्रावरुणौ ऽवां युवयोः ऽमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ऽसः प्रसिद्धः ऽविप्रः मेधावी
 ऽऋतावा यज्ञवान् ऽदीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवसुकलक्षणे वसिष्ठः ऽइयति प्रेरयति । ऽयस्य
 ऋषेः ऽब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे ऽसुकतू शोभनकर्माणी ऽअवाथः रक्षथः । ऽयत् कर्म
 ऽशरदः बहून् संवत्सरान् ऽआ ऽपूणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहत् सुदान् ।

स्पशो दधाथे ओषधीषु विष्वधग्यतो अर्निमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहत् । सुदान् इति सुऽदान् ।

स्पशः । दधाथे इति । ओषधीषु । विष्वु । ऋधक् । यतः । अर्निऽमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् ऽउरोः विस्तीर्णायाः ऽपृथिव्याः अपि ऽप्र प्ररिचिचाथे ।
 ‘अस्येदेव प्र रिरिचे’ (क्र. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
 दर्शनादत्रान्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा ऽऋष्वात् पूणैर्मेहृतः ऽबृहत्
 स्वरूपतोऽतिमहत्ः ऽदिवः शुलोकादपि ऽप्र रिरिचाथे हे ऽसुदान् शोभनदानो । किंच ऽओषधीषु
 ऽविष्वु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा ऽस्पशः रूपं ऽदधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्तौ ।
 ऽऋधमयतः ऋधक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् ऽअर्निमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा
 ऽरक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य च ऽधाम तेजःस्थानं ऽशंस स्तुहि । ययोर्देवयोः ऽशुष्मः बलं ऽरोदसी
 थावापृथिव्यौ सह वर्तमाने ऽमहित्वा स्वमहत्त्वेन ऽबद्धे बध्नाति पृथक्स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति
 पृथक्करोति । ‘थावापृथिवी सहास्ताम्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । ऽअयज्वनाम् अननुष्ठातॄणां

१मासाः कालावयवाः १अवीराः अपुत्रा एव १अयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः १यज्ञमन्मा यज्ञार्थं १मतिमान् १यच्वा १वृजनं बले १प्र १तिराते प्रवर्धयन् । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न युक्षम् ।

दुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान्वृचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणा । इमा । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । युक्षम् ।

दुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निष्यान् । अचिते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे १अमूरा अमूहौ हे १विश्वा क्यासौ हे १वृषणौ वर्षितारौ १वां युवाभ्याम् १इमाः इमानि स्तुतिवचंसि क्रियन्ते । १यासु स्तुतिषु १चित्रम् आश्रयं १न १दृशे न दृश्यते १न १यक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । १जनानाम् १अनृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि १दुहः दोग्धारः १सचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । १वां युवाभ्यां क्रियमाणानि १निष्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि १अचिते अज्ञानाय १न १अभूवन् न भवन्ति ॥

सधु वां यज्ञं महयं नमोभिर्दुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्युचये नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषमिमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमःऽभिः । दुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । क्रुचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ १वां युवयोः १यज्ञं १नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः १ससु १महयं संपूजयाम्यहम् । तदर्थं हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १वां १सबाधः बाधायुक्तोऽहं १दुवे आह्वयामि बाधापरिहाराय । १वां युवाम् १क्रुचसे सेवितुं १नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा १मन्मानि स्तोत्राणि १प्र भवन्स्वित्यध्याहारः । १कृतानि मया समूहीकृतानि १इमानि इदानीं क्रियमाणानि १ब्रह्म परिवृदानि स्तोत्राणि युवां १जुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरोः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘इयं देव’ इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘उत्सूर्यः’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उत्सूर्यः पलाद्यास्तित्तः सौर्यः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तित्तः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सृज्यो बृहदर्चीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम् मारुपाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः कर्त्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चीषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम् । मारुपाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । कर्त्वा । कृतः । सुकृतः । कर्तृभिः । भूत् ॥ १ ॥

‘सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः’ बृहत् अत्यधिकं ‘पुरु पुरुणि बहूनि’ ‘अर्चीषि सेजांसि’ ‘अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति ।’ ‘मारुपाणां मनुष्याणां’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘जनिम जनिमानि जनान्’ । जनशब्दः संघवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः ‘दिवा अहनि’ ‘रोचमानः सन्’ ‘समः’ ‘ददृशे’ । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । ‘तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति’ (ऐ. आ. ३.२.३) इति हि श्रुतिः । स देवः ‘कृत्वा सर्वस्य कर्ता’ ‘कृतः संपादितः प्रजापतिना’ ‘कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः’ ‘सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः’ ‘भूत् भवति ॥

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैर्भिरेतुषेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यग्णे अग्रयै च ॥ २ ॥

सः । सूर्यं । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमैभिः । एतुषेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यग्णे । अग्रयै । च ॥ २ ॥

हे ‘सूर्यं’ ‘सः’ प्रसिद्धस्त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘प्रति’ ‘पुरः’ पुरस्तात् ‘उद्गा’ उद्गच्छ । कैः साधनैः । ‘एभिः’ ‘स्तोमैभिः’ ‘स्तोमैः’ ‘स्तुत्यैः’ ‘एतुषेभिः’ ‘एतवर्णैः’ । स्वार्थिकः शकारः ‘या जरन्ता युवशा ता’ (अ. सं. १. १६१. ७) ‘पुरुषः कृष्णशवास्त्युत्तरतः’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः ‘एवैः’ गमनशीलैरर्थैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् ‘नः’ अस्मान् ‘अनागसः’ अपापान् ‘प्र’ ‘वोचः’ । केभ्यः । ‘मित्राय’ ‘वरुणाय’ ‘अर्यग्णे’ ‘अग्रयै’ ‘च’ । अत्र सौख्यं इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्ववोत्तरत्र च मैत्रावरुणैर्यमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्तुतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतुऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

‘नः’ अस्मभ्यं ‘शुरुधः’ शुचैर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः ‘ऋतुतावानः’ सत्यवन्तो वरुणादयः ‘सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं’ ‘वि’ ‘रदन्तु’ वितरन्तु । अथवा शुरुध उच्छलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः रदन्तु । किंच ते ‘चन्द्राः’ आह्लादकारिणीऽस्मभ्यम् ‘उपमं’ स्तव्यम् ‘अर्कम्’ अर्चनीयं ‘यच्छन्तु’ । किंच ‘स्तवानाः’ अस्माभिः स्तुयमानाः ‘नः’ अस्माकं ‘कामम्’ अपेक्षितं ‘पूपुरन्तु’ पूरयन्तु । हे सूर्यं स्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

धावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जङ्गुः सुजनिमान ऋग्वे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य त्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

धावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जङ्गुः । सुजनिमानः । ऋग्वे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । त्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे धावाभूमी धावापृथिव्यौ हे अदिते अखण्डनीये । एतत् धावाभूस्थोरेवैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऋग्वे । महन्नामैतत् । हे महत्यौ वनः अस्मान् वत्रासीथां रक्षतम् । ये वयं
सुजनिमानः शोभनजन्मानः वं युवां वजङ्गुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं वरुणस्य हेळे
क्रोधे मा भूम् । तथा वायोः मा भूम् । तथा नृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां त्रियतमस्य
मित्रस्य हेळे मा भूम् ॥

‘प्र बाहवा’ इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र
बाहवा सिद्यतं जीवसे नो यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिद्यतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिद्यतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ वाहवा युवाभ्यां बाहू प्र सिद्यतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । वनः जीवसे अस्माकं जीवनाय । किंच वनः
अस्माकं गव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय
घृतेन उदकेन वा समन्तात् उक्षतं सिञ्चतम् । किंच वनः अस्मान् वजने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् श्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे युवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र ग्याहौ वा युवां
मे मम इमा इमानि हवा आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नृस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

मित्रः वरुणः अर्यमा चैते त्रयो देवाः नु अद्य वनः अस्माकं त्मने आत्मने आत्महिताय
तोकाय पुत्राय च वरिवः धनं दधन्तु प्रयच्छन्तु । वनः अस्माकं विश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
सुगा सुगमनानि सुपथानि च सन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

‘उद्वेति’ इति पठ्यमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्प ऋषिभ्यः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविन्व्यक्तमसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुभगः । विश्वचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैऽइव । यः । समऽअविन्व्यक् । तमसि ॥ १ ॥

उद्वेति उद्वच्छत्यर्थं । सूर्यः । सुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा । विश्वचक्षाः सर्वस्य दृष्टा । मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां । साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य । वरुणस्य च । चक्षुः प्रकाशकः । देवः द्योतमानः । यः देवः चर्मैव चर्माणीव । तमसि । समविन्व्यक् सह विचति संवेष्टयति । स महाबुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविष्टुत्सन्त्यदैतशो बहति धूर्धु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽआविष्टुत्सन् । यत् । एतशः । बहति । धूर्धुऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अर्थं । सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । उद्वेति उद्वच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता । महान् पूज्यः । केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः । अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव । चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा । पर्याविष्टुत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यत् रथचक्रं । धूर्धु रथस्य । युक्तः । एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः । बहति । 'एको अश्वो बहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उपसामुपस्थाद्वैभैरुदैत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उपसाम् । उपऽस्थात् । रैभैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अर्थं सूर्यः । विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः । उपसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये । रैभैः स्तोत्रभिः । अनुमद्यमानः सन् । उदेति । किंच । एषः । देवः द्योतमानः । सविता । मे मह्यं । चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यः देवः । समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं । धाम स्वीये तेजःस्थानं । न । प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दुरेअर्थस्तुरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन्नर्पांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दुरेऽअर्थः । तुरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृण्वन् । अर्पांसि ॥ ४ ॥

अथ सूर्यः । रुक्मः रोचमानः । उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् । दिवः अन्तरिक्षात् । उदेति । यद्वा द्विवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । दूरेऽर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्त्तः । दूरे प्रार्थ्यमानो वा । तरणिः तारकः । आजमानः दीप्यमानः सद्युदेति । नूनं निश्चयं । जनाः सर्वे प्राणिनः । सूर्येण प्रेरकेण देवेन । प्रसृताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः । अर्थानि गन्तव्यानि अनुष्ठेयानि । अपांसि कर्माणि । कृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्वेति पार्थः ।

प्रति वां स्र उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अनु । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूरैः । उत्तरे । विधेम । नमः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे । अमृताः अमरणघमांणः पूर्वे देवाः । अस्मै सूर्याय । गातुं मार्गं । चक्रुः अकुर्वन् तत् । पाथः अन्तरिक्षम् । अन्वेति अनुगच्छति । क हव । दीयन् गच्छन् । श्येनो । न । सोसनीयगमनो गृध्र इव । अयमर्थैः सूर्य इत्युक्तम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । वां युवां । सूरौ सूर्ये । उदिते सति प्रातःसवने । नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः । उत अपि च । हव्यैः हविर्भिश्च । प्रति । विधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नुस्मनेन तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । नुस्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘नू मित्रः’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘दिवि क्षयन्ता’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं मैत्रावरुणम् । ‘दिवि पञ्च’ इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशाख आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराधित्वा गतं नः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निणिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निः । निजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुजातः । राजा । सुक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि शुक्रोऽन्तरिक्षे । पृथिव्यां च वर्तमानस्य । रजसः उदकस्य । क्षयन्ता । क्षयति-रैश्वर्यकर्मा । स्वाभिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ । वां युवाभ्यां प्रेरिता मेधाः । घृतस्य । निणिजः उदकस्य रूपाणि । ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निणिजो रूपाणि । घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । नः अस्माकं संबन्धि । हव्यं । मित्रः । सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः । अर्यमा । राजा सर्वस्य स्वामी । सुक्षत्रः शोभनबलः । वरुणः चैते । जुषन्त सेवन्ताम् ॥

१. क्षतन-भ-श-घृतस्य च ।

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।

इळां नो मित्रावरुणोत् वृष्टिर्बव दिव इन्वतं जीरदान् ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।

इळांम् । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।

अर्ब । दिवः । इन्वतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे ऽमहः महतः ऽऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा ऽगोपा गोपायितारौ । सुवामन्त्रिते 'पराङ्मुखे' इति पराङ्मुखत्वात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निवातत्वम् । हे ऽसिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे ऽक्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ यातम् आगच्छतम् । किंच हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽजीरदानौ क्षिप्रदानौ युवां ऽनः अस्मभ्यम् ऽइळांम् अन्नम् ऽउत अपि च ऽवृष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽअव अवस्ताद् ऽइन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र सार्धिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवयथा न आदरिः सुदासे इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । सार्धिष्ठेभिः । पृथिभिः । नयन्तु ।

ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥ ३ ॥

ॽमित्रः वरुणः ऽदेवः ऽअर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि ऽनः अस्मान् ऽतत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा ऽसार्धिष्ठेभिः साधकतमैः ऽपृथिभिः सार्धैः ऽनयन्तु प्रापयन्तु । किंच ऽनः अस्मान् ऽसुदासे शोभनदानाय जनाय ऽअरिः अर्यमा ऽयथा ऽब्रवत् असावुकम्प्य इति श्रूयत्तथा कुर्वन्तु । अर्यग्णः पुनरभिधानमादरार्थम् । ऽदेवगोपाः देवा अर्यं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयम् ऽइषा शुष्माभिर्दातव्येनाग्नेन ऽसह पुत्रादिसहिताः ऽमदेम हृष्येम ॥

यो वां गर्तं मनसा तर्क्षदेतमूर्ध्वा धीतिं कृणवद्धारयच्च ।

उक्षेयां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यः । वांम् । गर्तम् । मनसा । तर्क्षत् । एतम् । ऊर्ध्वम् । धीतिम् । कृणवत् । धारयत् । च ॥

उक्षेयांम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुऽक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽयः^१ ऽवां युवयोः ऽएतं ऽगर्तं रथं ऽमनसा ऽतर्क्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऽऊर्ध्वम् उन्नतं ऽधीतिं कर्म स्तुतिरूपं ऽकृणवत् कुर्यात् उच्चैः स्तुत्यात् एवं कृत्वा ऽधारयच्च योगे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽता तौ युवां जनं ऽघृतेन उदकेन ऽउक्षेयां सिञ्चतम् । तस्मै ऽसुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः ऽतर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुगन्तादित्यः । स एवार्थमा । तस्मै च एष वस्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् । पुरंधीः स्तुतिः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सुरे’ इति पञ्चच दक्षतं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं मैत्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रेऽप्येष तृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सुर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रनस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सुर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।

ययोरसुर्यो मक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगन्तु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सुरैः । उत्ऽइते । सुऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगन्तु ॥ १ ॥

सुरे सुर्ये उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वामं सूक्तैः हुवे आह्वये । ययोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् आचिता आचित उपचिते श्वरसंवेह्यते यामन् यामनि संग्रासे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगान्तु जेतु भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्था ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां धावां च यत्र पीपयन्नाहं च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । धावां । च । यत्र । पीपयन् । अहं । च ॥ २ ॥

एता एहि तौ खलु देवौ एदेवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यौ एतौ सर्वस्येश्वरौ एता तौ एनः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रबुद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वामं युवाम् अश्याम व्याप्नुयाम । यत्र यस्यां युवयोर्वासौ धावा धावावृष्टिभ्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहा एव । एतद्वात्रेरूपलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् व्यापयेयुः ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतुं दुरत्येतु रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पृथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । सूरिऽपाशौ । अर्चतस्य । सेतु इति । दुरत्येतु इति दुःऽअत्येतू । रिपवै । मत्पौय ।

ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽहता । तरेम् ॥ ३ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ २भूरिपाशौ प्रभृतवन्धनसाधनपाशोपेतौ ३अर्चतस्य यागरहितस्य ४सेतु सेतुबद्धधकी ५रिपवे ६मत्पौय वैरिजनाय ७दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे ८मित्रावरुणा तादृशौ मित्रावरुणौ ९वां युवयोः १०ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरेधायानुद्गीयमानस्य यागस्य ११पथा मार्गेण १२दुरिता दुःखानि १३तरेम् १४नावा १५अपो १६न प्रभृतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पथौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं पुर्वं वस्त्राणि पीवसा वसाथे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं धृतैर्गव्यंतिष्ठुक्षतमिळाभिः ।

प्रति वामन्न वरमा जनाय पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । धृतैः । गव्यंतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्रः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ २नः अस्माकं ३हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् ४आ गच्छतमिति शेषः । आगत्य च ५इळाभिः अन्नेः सह ६धृतैः उदकैः ७गव्यंतिम् अस्मदीयां भूमिम् ८उक्षतं सिञ्चतम् । ९वां युवां १०प्रति ११अन्न अस्मिद्धोके १२वरम् ३ उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क १४आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं रूपैव १५दिव्यस्य दिवि भवस्य १६चारोः चरणीयस्य १७उद्रः उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुदकं १८पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायव्येऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायव्ये । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंस्धीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

'एष स्तोमः' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्युचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्याख्यः प्रगाथाः पुरउणिक् चतुर्थ्याद्या दशादित्यास्तिलः सौर्यः' इति । दशमी बृहत्याकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउणिक् शिक्षा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्याख्योदयन्ता आदित्यदेवताः चतुर्दश्याद्यास्तिलः सूर्यदेवत्याः । आद्यन्त्यौ तुचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अशिष्टोमे माष्यंदिनसवने मैत्रावरुणश्च आदितो नवर्चः शस्याः । 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिष्टुवषट्द्वयोः स्तोमबुद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षड्बुचः । सूत्रितं च—'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. ख-सेतुबद्धधकी; घ-सेतुबंधकी; झ-त-सेतुबंधकी; न-सेतुबंधकी । २. ख-भ-युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अधिना । ३. ख-झ-स्त-न-था-वां युवां प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शूष्यः । नमस्त्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शूष्यः । नमस्त्वान् । तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्रमित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । एतुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः नः अस्मदीयः शूष्यः सुखकरः नमस्त्वान् अन्नवान् हविर्मियुक्तः प्रस्तोमः स्तोत्रं प्र एतु गच्छतु । 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (ते. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनःपुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावानुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुदक्षा । दक्षपितरा । असुर्याय । प्रमहसा ॥ २ ॥

या यौ युवां धारयन्त । के । देवाः आदिकर्तारः असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ युवाम् । सुदक्षा शोभनबलौ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः । प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्र साधयतुं धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिपा । तनूपा । वरुण । जरितृणाम् । मित्र । साधयतम् । धियः ॥ ३ ॥

स्ता तौ स्तिपा । स्थायन्त इति स्तथो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ । तनूपा तन्वः पातातौ हे वरुण हे मित्र उक्तलक्षणौ युवां जरितृणां नः अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि साधयतुं फलवन्ति कुस्तम् ॥

यदद्य स्र उदितेऽनांगा मित्रो अर्यमा । सुवार्ति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूरैः । उतइते । अनांगाः । मित्रः । अर्यमा । सुवार्ति । सविता । भगः ॥ ४ ॥

यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् अद्य अस्मिन् काले सूर उदिते सति प्रातःसधवे अनगाः पापहन्ता मित्रोऽर्यमा सविता भगः चैते प्रत्येकं सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्सुदानवः । ये नो अहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रावीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुदानवः ।

ये । नः । अहः । अतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सः क्षयः स निवासः सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे सुदानवः सुदानाः युष्माकं यामान् यामनि गमने सति । कीदृशानां गमने । अथे यूयमागत्य नः अस्माकम् अहः पापम् अतिपिप्रति अतिपारयथ तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वऽराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उत अपि च ऽये मित्राद्यस्त्रयः ऽस्वराजः सर्वस्य स्वामिनः ऽअदितिः तेषां माता च सन्ति ऽअदब्धस्य अहिंसितस्य^१ ऽमहः महतः ऽव्रतस्य अस्य कर्मणः ऽराजानः स्वामिनः ते ऽईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथैवं योऽयम् । ये^२ मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईशराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मर्थं तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सुर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सुर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सुरैः । उतऽईते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽमित्रं त्वां ऽवरुणं च युवां ऽरिशादसं शत्रूणामन्तारम् ऽअर्यमणं च ऽप्रति श्रेयं ऽगृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । ऽसुरैः सुर्यै देवे ऽउदिते सति । प्रातस्त्वर्थः ॥

राया हिरण्यया मृतिरियमवृकाय शर्वसे । इयं विप्रा मेघसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मृतिः । इयम् । अवृकाय । शर्वसे । इयम् । विप्रा । मेघसातये ॥ ८ ॥

ऽहिरण्यया हितरमणीयेन ऽराया धनेन सहिताय ऽअवृकाय अहिंसाय ऽशर्वसे अस्माकं बलाय ऽइयम् इदानीं क्रियमाणा ऽमृतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपां सुलृक्’ इति तृतीयेकवचनस्य याजादेशः ॥ किंच हे ऽविप्राः प्राज्ञाः ऽइयम् एव स्तुतिः ऽमेघसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । स्वऽरिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे देव ऽवरुण ऽते वर्यं तव स्तोतारः ऽस्याम समृद्धा भवेम । न केचकं वयमेव यजमानाः किंतु ऽसूरिभिः स्तोतुमिर्भवत्विति ऽसह । तथा हे ऽमित्र देव ऽते वर्यं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच ऽइषम् अन्नं ऽस्वः उदकं ऽच ऽधीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशक्ने ‘बहवः सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशक्नेऽप्यर्थं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽभिजिह्वा क्रतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदधानि धीतिभिर्विश्वा नि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । सूरऽक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतुऽवृषः ।

त्रीणि । ये । येसुः । विदधानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वबहवः महान्तः । वसूरक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । वअग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः । वऋतावृषः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किंच वये वत्रीणि वविश्वानि व्याप्तानि वविदधानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि वपरिभूतिभिः
परिभालुकैः वधीतिभिः कर्मभिः वयेसुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिसुणोपेता आगच्छन्तिवत्प्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शूरदं मासुमादह्यं यज्ञमकुं चादचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शूरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अकुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

वये मित्रादयः वशूरदं संवत्सरं ववि दधुः अकुर्वन् वआत् अनन्तरमेव वमासम् अनन्तरम्
वअहः अनन्तरमहःसाध्यं वयज्ञम् वआत् अनन्तरम् वअक्तुं रात्रिं वच वऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः^१ । ते ववरुणः वमित्रः वअर्यमा च त्रयः
वअनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं वक्षत्रं बलं वराजानः राजमानाः वआशत व्याप्तवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सुक्तेः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमुतस्यं रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तेः । सूरैः । उत्ऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्यं । रथ्यः ॥ १२ ॥

वतत् प्रसिद्धम् वअद्य अस्मिन् यागकाले ववः सुष्मान् वमनामहे याचामहे । कैः साधनैः ।
वसुक्तेः । कस्मिन् काले । वसूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । वयत् धनं हे वऋतस्य उदकस्य
वरथ्यः नेतारः वयूयं वरुणादयः वओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-
व्यत्ययः । ओहच्च इत्यर्थः । तद्धनं मनामहे इति ॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृषो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुभ्रे सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृषः । घोरासः । अनृतऽद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुम्ने । सुच्छर्दिऽर्तमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥ १३ ॥

ये यूयम् वऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा वऋतजाताः । उक्त ऋतशब्दार्थः ।
तदर्थमुपपन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः^१ सकाशादुत्पन्नाः । वऋतावृषः उक्तावृष्य ऋतस्य वर्धयितारः

वधोरासः वीराः वचनद्विपः अयद्वैष्टारः वृत्तिपां वचः शुष्माकं वसुच्छदिष्टमे सुखतमे वसुक्षे
धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं वये वच अन्ये वसुरयः स्तोतारस्ते सर्वे वस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यंदिनसवने नैमित्तिके शक्रे 'उदु त्यत्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं
च—'द्वयमहो असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपः' (आश्व. श्रौ. ६. ७)
इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—'उदु
त्यद्दर्शतं वपुरुदु त्ये मधुमत्तमाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुरिदिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिह्वरे ।

यत् । हुम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

वत्यत् तत् वदर्शतं दर्शनीयं वपुः मण्डलं वदिवः अन्तरिक्षस्य वप्रतिह्वरे समीपे वउदु
वपुति उदेति । उ इति पूरणः । वयदीं यदेतन्मण्डलम् वआशुः शीघ्रगामी वपुतशः एतवर्णोऽथो
ववहति धारयति । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै वअरं वचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तुस्थुषरपतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः । जगतः । तुस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

वशीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः^१ । सूर्यं
वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वात् पदार्थो लक्ष्यते । वीपस्या तस्य कारस्त्र्य-
मुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । वजगतः जङ्गमस्य वतस्थुषः स्थावरस्य वपतिं स्वामिनं वरथे
वर्तमानं वसूर्यं वसुविताय^२ कल्याणाय^३ विश्वं वरजः वसमया सवलोकस्य समीपे । 'अभित-
परितःसमया' (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । वसत सप्त-
संख्याकाः वस्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः वहरितः हरितवर्णा अथाः वहन्ति ॥ ॥१०॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुचरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवऽहितम् । शुक्रम् । उत्तुचरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

वत्त् प्रसिद्धं वचक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं वदेवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैत-
दधीनत्वात्^४ । अथवा देवेन हितं वशुर्कं निर्मलं सूर्यमण्डलम् वउचरत् उन्नच्छति । तत् वशरदः
वशतं शतसंवत्सरं वपश्येम । वजीवेम वशरदः वशतम् । पुनःश्रुतिरादृशार्था ॥

१. ख-सर्वशिरसे । २. ख-सप्त-त-न-भ-श- 'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३. ख-हविः-
स्वीकारस्यैतद्धानत्वात् ; क्ष-त१-२-४-हविःस्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात् ; त३-हविःस्वीकारस्यैतदीया-
धीनत्वात् ; न-हविःस्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात् ; श१-हविर्वहनादय तदीयाधीनत्वात् ; श२-हविः-
स्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात् ।

पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाम्या' इति तृचः । 'काव्येभिर-
दाव्येति तिलः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाम्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाम्या । आ । यातम् । वरुण । द्युऽमत् । मित्रः । च । सोमऽपीतये ॥ १७ ॥

हे ऽवदाम्या अदम्भनीयौ हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां ऽकाव्येभिः
अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ऽआ ऽयातम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽअद्रुहा अद्रोण्यारौ युवां ऽदिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः ऽधामभिः
धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः सार्धम् ऽआ ऽयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च ऽआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ
सन्तौ ऽसोमं ऽपिबतम् । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतुऽवृधा ॥ १९ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽनरा यागनेतारौ ऽआहुतिं सोमलक्षणां ऽजुषाणौ प्रीयमाणौ
सन्तौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे ऽऋतावृधा यज्ञस्य वर्षकौ युवां ऽसोमं
ऽपातं पिबतम् ॥ ॥ १९ ॥

'प्रति वां रथम्' इति दशचं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्य-
नुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दश्छिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं—
'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्वै हविष्मता मनसा युज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिषण्यावर्जीगरच्छा सुनुर्न पितरां विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्वै । हविष्मता । मनसा । युज्ञियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिषण्यौ । अर्जीगः । अच्छ । सुनुः । न । पितरां । विवक्मि ॥ १ ॥

हे ऽनृपती नृणांस्त्विग्यजमानानां स्वामिनावधिनौ ऽवां युवयोः ऽरथं ऽजरध्वै । जरा
स्तुतिः । स्तोत्रं ऽप्रति गच्छामीति शेषः । केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽहविष्मता हविर्युक्तेन
ऽयुज्ञियेन यज्ञाहेन मनसा स्तोत्रेण । यः रथो वां हे ऽधिषण्यौ धिषणाहौ । धिषणा स्तुतिः ।
ऽवां युवां ऽदूतो ऽन दूत इव ऽअर्जीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् ऽअच्छा

विवक्षित आवाक्षित । प्रबोधने दृष्टान्तः । वसुधैव कुटुम्बकम् । वसुधैव कुटुम्बकम् । अथवात्र यो
रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्षीति वा शोच्यम् ॥

अशौच्यभिः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तर्मसश्चिदन्ताः ।

अचैति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जयमानः ॥ २ ॥

अशौचि । अग्निः । समुद्राधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तर्मसः । चित् । अन्ताः ।
अचैति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जयमानः ॥ २ ॥

वस्मिन् अस्माभिः वसिधानः समिधमानः सन् वस्मिन् वस्मिन् दीप्यते । वतसश्चित्
तमसोऽपि वन्ताः पर्यन्ताः प्रदेष्टाः उपो वदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः
सूर्यः वदिवो दुहितुः उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि श्रिये शोभायै वज्रयमानः सन् अचैति
ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अभि वा नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवकान् ।

पूर्वाभिर्यातं पृथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुहोता । स्तोमैः । सिषक्ति । नासत्या । विवकान् ।
पूर्वाभिः । यानम् । पृथ्याभिः । अर्वाक् । स्वर्विदा । वसुमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे अश्विना वामां युवां वसुहोता सुषु देवानां स्तोता विवकान् स्तुतीनां वक्ताहं हे वासत्या
सत्यभूतौ । इदमश्विनाविर्यातं शोच्यम् । वस्तोमैः वसिषक्ति सेवते । अतः अर्वाक् अस्मदभिमुखं
पूर्वाभिः वपथ्याभिः पूर्वोद्युगैर्नामैः स्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा वसुमता
धनवता वा रथेन यथातं गच्छतम् ॥

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्वे यद्वा सुते माध्वी वसुधुः ।

आ वा वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुधुः ।
आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुषुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अवोः रक्षितोर्गुवाभ्यां युवाकुः युवां कामयमानोऽहं नूनम् अथ
स्वचक्षो अवामीति शेषः । यत् यस्मात् हे माध्वी मधुरस्य सोमस्याहौ मधुविद्यासंवाग्धिनौ
वा वामां युवां सुते अभिषुते सोमे वसुधुः वसुकामः हुवे स्तोमि अतो वा स्वभूतः । वामां
युवाम् आ वहन्तु । के । स्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः अश्वाः । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगते-
रपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम् । आगमनानन्तरम् अस्मे अस्माभिः सुषुता सुषुभिषुतानि
मधूनि मधुररसान् पिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीं देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसुधुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृधाम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विश्वः । अविष्टम् । वाजै । आ । पुरम्ऽधीः ।

ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअमृधाम् अहिसितां ऽवसुयुं
धनमिच्छन्तीं ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये लाभायोचितां ऽकृतं कुरुतम् । किंच
ऽवाजे ऽआ संग्रामेऽपि ऽविश्वः ऽपुरंधीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नांसो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवर्त । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।

आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुरत्नांसः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआसु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्राह्ये तोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नांसः शोभन-
घनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिंस्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनुसा यातमर्वागुश्रन्ता हव्यं मानुषीषु विश्व ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विश्व ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो दीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रियावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
दत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेन पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा
प्रियं जनयन् स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअहेळता अक्रुध्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन चेतसा ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽहव्यं हविः
सोमादिकमश्रन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविश्व मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भुरणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽध्वः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धुःऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥ ८ ॥

हे षुवणा सर्वस्व भर्तारौ युवयोः षुक्स्मिन् षुमाने उभयसाधारणे षुयो अस्मद्विषये सति षुवां युवयोः षुयः षुस षुस्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः षुपरि षुगात् परिगच्छति । षुप्रोग्रमागच्छतीत्यर्थः^१ । तद्व्यानुकूलाः षुसुभ्यः सुभवनाः षुदेवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अश्वाः षुप्रोग्रमने^२ षुन षुवायन्ति न शुष्यन्ति न श्राम्यन्ते । षुये अश्वाः षुवां षुधुषु रथस्य षुतणयः तारकाः षुप्रोग्रमन्तारः षुबहन्ति युवां ते न बाधन्तीति ॥

असश्रुतां मधवद्भयो हि भूतं ये राया मधुदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सुनुताभिस्तिरन्ते गर्व्यां पृञ्चन्ते अद्व्यां मुधानि ॥ ९ ॥

असश्रुतां । मधवत् ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मधुदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सुनुताभिः । तिरन्ते । गर्व्यां । पृञ्चन्ते । अद्व्यां । मुधानि ॥ ९ ॥

असश्रुता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां मधवद्भयः धनवद्भयो हविष्मद्भयो यजमानेभ्यस्तेषा-
मर्थाय षुभूतं षुहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुप्राप्ता एव विशेष्यन्ते । षुये षुराया
धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा षुमधुदेयं दातव्यं मधं धनं हविलक्षणं वा षुजुनन्ति प्रेरयन्ति
यच्छन्ति । षुये च षुबन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति
बन्धुरध्वर्वाद्विः । तं षुसुनुताभिः प्रियसत्यासिकाभिर्वाग्भिः षुप्र तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वे-
स्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । षुगर्व्या गोरूपाणि षुअद्व्या अश्वरूपाणि च षुमुधानि धनानि
षुपृञ्चन्तः अधिभ्यः^३ प्रयच्छन्तः^४ । तेभ्यो मधवद्भयो मृतमिति ॥

न मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वृतिरश्विना विरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन् युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

न । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वृतिः । अश्विनौ । इरा ऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्ति ऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे युवाना नित्ययौवनौ षुनु अथ युवां षुमे षुहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् षुआ षुशृणुतम् ।
श्रुत्वा च हे षुअश्विनौ षुहरावत् हविर्युक्तं षुवृतिः गृहं षुयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च षुरत्नानि
रमणीयानि धनानि षुधत्तं दत्तम् । षुसूरिन् स्तोतृन् षुजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् ।
विष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाधिनम् । आदितः सप्त
विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः’ इति । सूक्त-
विनिर्धोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकौः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-भ-स्वतो गच्छती । २. श-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छतोर्धिभ्यः; ह-त१-२-यतोर्धिभ्यः
प्रयच्छतः; त३-४-न-श-यतोर्धिभ्यः प्रयच्छतः; भ-यतोर्धिभ्यः ।

आ । शुभा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वौ । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाकोः ।

हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे ऽशुभा दीप्तौ ऽस्वश्वा शोभनाश्वौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
 ऽदत्ता क्षत्राणामुपक्षपयितारौ युवां ऽयुवाकोः युवां कामयमानस्य मम ऽगिरः स्तुतीः ऽजुजुषाणा
 सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु ऽनः अस्मदीयानि ऽप्रतिभृता संभृतानि ऽहव्यानि
 हवींषि ऽच ऽवीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सुश्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
 पिबतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अयों हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।

तिरः । अयः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवाभ्यां ऽमद्यानि मदजनकानि ऽअन्धांसि सोमलक्षणान्यज्ञानि ऽप्र ऽअस्थुः
 प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः । अतो युवां ऽमे मम ऽहविषः ऽवीतये पानाय ऽअरम् अत्यर्थं
 शीघ्रं ऽगन्तम् आगच्छतम् । ऽअयः अरेरस्मद्विरोधिनः ऽहवनानि^१ ऽतिरः तिरस्कृत्य ऽनः । अस्मदा-
 ह्वानमित्यर्थः । तत् ऽश्रुतं श्रुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादेवादिनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति । तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ।

अस्मभ्यम् । सूर्यावसु इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे ऽसूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे चलन्तौ ऽवां युवयोः ऽरथः ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
 ऽइयानः याच्यमानः सन् ऽइयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
 रथः । ऽमनोजवाः मनोवेगः ऽशतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । ऽरजांसि लोकां
 ऽतिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्वा देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोमसुयुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।

आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥ ४ ॥

ऽयत् यदा ऽवां युवां प्रति ऽदेवयाः देवौ युवां कामयमानः । ऽउ इति पूरणः । ऽअभ्यम्
 ऽअद्रिः अभिषवप्रावा ऽसोमसुत् सोममभिषुषवन् ऽयुवभ्यां युवाभ्यामथोयाभिषुषवन्ति संबन्धः ।

एवं कुर्वन् ऽऊर्ध्वः उन्नतः सन् ऽविवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं ऽवलम्बु सुन्दरी युवां ऽधिप्रः
मेधावी यजमानः ऽहव्यैः हविभिः ऽआ ऽववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।

यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽचित्रं चायनीयं ऽयत् ऽभोजनं धनम् ऽअस्ति ऽह अस्ति खलु ।
ऽनु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । ऽअत्रये एतन्नामकादयेः । पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । तस्मात् ऽमहिष्वन्तम् ऽकवीसं ऽनि ऽयुयोतं प्रयच्छकुरुतम् । ऽयः अत्रिः ऽप्रियः ऽसन् स्तोत्रवा-
चुवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ऽओमानं रक्षणं सुखं ऽदधते धारयति ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूक्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इतर्जति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविः ऽदे ।

अधि । यत् । वर्षः । इतः ऽर्जति । धृत्यः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः कर्म कुर्वते ऽजुरते जूनाय ऽहविर्दे हविर्दोत्रे
ऽच्चवानाय एतन्नामकाय महर्षये ऽत्यत् तत् ऽप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्यै ऽभूत् अभूत् ।
किं तदिति । ऽयद्वर्षः रूपम् ऽइतर्जति इतोगमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् ऽअधि ऽधृत्यः
अध्यधत्तम् । 'युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्पुवानं चक्रयुः शचीभिः' (ऋ. सं. १. ११७. १३)
इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहर्दुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहृः । दुः ऽएवासः । समुद्रे ।

निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च ऽत्यं तं ऽभुज्युम् एतन्नामानं ऽसमुद्रे ऽमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये ऽसखायः
भुज्युसखिभूताः ऽदुरेवासः दुष्टगमनाः ऽजहृः त्यक्तवन्तः । ऽईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं ऽनिः ऽपर्षत्
निरपारयतम् । ऽयः भुज्युः ऽयुवाकुः युवां कामयिता ऽअरावा अरणवानभिगन्ता च तमेनं
निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्वादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः 'नासत्याभ्यां बर्हिर्वि' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः ।
तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-क्ष-त-न-म-श- रक्षणसुखं । २. घ- धारयेत् ; झ- धारयत ; ञ- धारयत ; त- न-
श- धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्यमाणा ।

यावधन्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । ह्यमाणा ।

यौ । अध्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । चित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्विसकाय । एतन्नामकाय वृजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये वृशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शक्तेर्दानार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । अङ्भावश्छान्दसः । उत अपि च शयवे एतन्नामकायर्षये वृह्यमाना आहूयमानौ युवां श्रुतम् अश्रुणुतम् । यौ युवाम् अज्यां गाम् अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण अपो न अङ्गिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशी-मध्न्याम् । स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हं अश्विनाविति । शयवे चिन्नासत्या शचीभि-जंसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् (क. सं. १. ११६. २२) इत्यादि वृक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उपसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदध्न्या पर्योभिर्भूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उपसां । सुमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अध्न्या । पर्यः ऽभिः । भूयम् । पात । स्वस्ति ऽभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

एषः स्तोता एस्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उपसाम् अग्रे प्रातःसवने वृबुधानः बुध्यमानः सुसुमन्मा शोभनमतिः सुदुतिर्वा सूक्तैः जरते स्तौति । तम् इषा अग्नेन वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अध्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अध्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिषाग्नेन । घृतादिनेत्यर्थः । पर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । सिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

‘आ वां रथः’ इत्यष्टर्च चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभसाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—‘आ वां रथोऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतवर्तनिः । पविः ऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वृषां रथः वृषभिः युवभिः अश्वैः युक्तः सन् एषा यातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानः बाधमानः हिरण्ययः हिरण्यमयः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्त्या यस्य तादृशः पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा रुचानः दीप्यमानः इषां वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वाजानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यज-मानानां स्वामी वाजिनीवान् अश्ववान् ॥

१. ख- ‘हिरण्ययः’ नास्ति; झ-श-त१-२-न-भ-हिरण्यमयः । २. ख-त-न-भ-चान्नावां ।

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमां त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूमं । त्रिऽवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥ २ ॥

पसः रथः पञ्च भूमं भूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः त्रिवन्धुरः । वन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्भुक्तः मनसा अस्मस्तुत्या युक्तः अभि आ यातु । येन रथेन देवयन्तीः विशः यजमानान् प्रति गच्छथः । हे अश्विना अश्विनौ कुत्र चित् यत्र कापि यामं गमनं दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स यात्विति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दक्षां निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथौ वध्वा यदमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दक्षा । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यदमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ स्वश्वा शोभनाश्वेन यशसा च अर्वाक् अस्मदभिमुखं यातम् आगच्छतम् । हे दक्षा शार्ङ्गानुपक्षपथितारौ मधुमन्तं मधुररसोपेतं निधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतम् । वां युवयोः रथः वध्वा सूर्या सह यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयशित्यर्थः । एवं कुर्वन् वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां दिवः अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।

यद्वयन्तमवथः शचीभिः परि ग्रंसमोमनां वां वयौ गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परिऽतक्म्यायाम् ।

यत् । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । ग्रंसम् । ओमनां । वाम् । वयः । गात् ॥ ४ ॥

युवोः युवयोः श्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवासेव वा योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् सूरः सूर्यस्य दुहिता परि अवृणीत । कदा । परितक्म्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संप्राप्ते यज्ञे वा गन्तव्ये । किंच यत् यदा देवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा शचीभिः युवयोगमनादिलक्षणेः कर्मभिः अवथः रक्षथः तदानीं ग्रंसं दत्तं वयः अन्नं सोमादिलक्षणम् ओमना अवचेन रक्षणेन निमित्तेन वां परि गात् पर्यगात् ॥

यो हू स्य वां रथिरा वस्ते उक्षा रथौ युजानः परियाति वृतिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । हू । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उक्षाः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वृतिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ५ ॥

वयः रथः । वह इति पूरणः । वस्यः स प्रसिद्धो रथो हे वरधिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो रः । उक्षाः तेजांसि वरुते आच्छादयति । यश्च वरथः वयुजानः अश्वेयुक्तः सन् वर्तिः मार्गं यजमानगृहं वा परिप्रायति परिगच्छति । एतेन रथेन हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वअस्मिन् वयस्ते उपसो वस्युष्टौ प्रातःकाले वशं शमनाय पापानां वयोः मिश्रणाय च सुखानां वनि ववहंत नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरां गौरैव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरां । गौराऽईव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥ ६ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ वगौरैव गौरा मृगीव वविद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति वतृषाणा तृषाण्युक्तौ वअद्य अस्माकं वसवना सवनानि उप वयातम् उपागच्छतम् । वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वां युवां यजमानाः वमतिभिः स्तुतिभिः वहवन्ते वहि स्तुवन्ति । अतः ववां युवाम् वअन्ये यष्टारः देवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां वमा वनि वयमन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहयुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।

पुत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । ऊहयुः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ।

पुत्रिऽभिः । अश्रमैः । अव्यथिऽभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं वभुज्युम् एतन्नामकम् वअवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः वसमुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् वअर्णसः उदकात् उदूहयुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । वअस्त्रिधानैः अक्षीय-माणैः वअश्रमैः वअव्यथिभिः च वपुत्रिभिः पतनवज्रिर्गमनवज्री रथे नियुक्तैरश्वैः वदंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च वपारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहयुरिति । 'नासत्या भुज्युमूहयुः पतङ्गैः' (अ. सं. १. ११६. ४) इति ह्युक्तम् ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धुत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्पूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । ईराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । पूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

'नू मे हवम्' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ ॥ १६ ॥

'आ विश्ववारा' इति सप्तवं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैदृभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ विश्ववारा सप्त' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तुचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । 'आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र' (आश्व. श्री. ८. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नुः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नुः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।

अश्वः । न । वाजी । शुनपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदथुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयौ ^१अश्विना अश्विनौ ^२नः अस्माकं यत् यं यागम् ^३आ ^४गतम् आगच्छतं ^५वां युवयोः ^६तत्स्थानं ^७पृथिव्यां वेद्यां ^८प्र ^९अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं ^{१०}शुनपृष्ठः सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां ^{११}सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । ^{१२}वाजी वेगवान् ^{१३}अश्वः ^{१४}अस्थात् ^{१५}तिष्ठत युवयोः समीपे । ^{१६}यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् ^{१७}आ ^{१८}सेदथुः आसीदथः सोऽश्वः । यद्वा । यत्स्थानमासीदथः तत्स्थानमश्व आश्रयत्विनो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । ^{१९}ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय ^{२०}योनिं ^{२१}न योनिं स्थानमिव ॥

सिषंक्ति सा वां समुतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तसरितः पिपत्येतग्वा चित्र सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषंक्ति । सा । वाम् । सुऽमृतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपति । एतद्गवा । चित्र । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

^१सा ^२समुतिः अस्माभिः क्रियमाणा द्रोभना स्तुतिः ^३चनिष्ठा कमनीयतमातिशयनाभवती वा ^४वां युवां ^५सिषंक्ति सेवते । किंच ^६घर्मः प्रवर्ग्यश्च ^७मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ^८दुरोणे यागगृहे ^९अतापि ततोऽभूत् । 'यत्' ^{१०}ब्रौ इत्यपतत्तद्धर्मस्य ^{११}घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । ^{१२}यः घर्मः ^{१३}वां युवां प्राप्नुवन्निति शेषः । ^{१४}समुद्रान् ^{१५}सरितः च ^{१६}पिपति पूरयति वृष्टिद्वारा । ^{१७}एतद्गवा ^{१८}चित्र । चिदिति पूरणः । अश्वविव यथा ^{१९}सुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमायै । तद्वत्पुत्रां यज्ञे ^{२०}युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्याश्विना द्वाधै दिवो यद्दीपुषोषधीषु विष्णु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्ताषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । द्वाधै इति । दिवः । यद्दीपु । ओषधीषु । विष्णु ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे ^१अश्विना युवां ^२दिवः सुलोकादागत्य ^३यानि ^४स्थानानि ^५द्वाधै कुक्ष्यः । कुत्रेति उच्यते । ^६यद्दीपु महतीषु ^७ओषधीषु ^८विष्णु यजमानेषु च । तौ युवां ^९पर्वतस्य मेघस्थान्तरिक्षस्य वा ^{१०}मूर्धनि स्थाने ^{११}नि ^{१२}सदन्ता निर्षीदन्तौ ^{१३}इषम् अन्नं ^{१४}दाशुषे हविर्दाने ^{१५}जनाय यजमानाय ^{१६}वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख-तदारूढानां; झ-त-३-न-म-दारूढानां । २. घ-ज्ञ-त-१-२-अश्वो न अश्वोस्थात्; झ-अश्वो न अश्वो न स्थात्; त-३-४-या-अश्वो न अश्वोस्थात्; भ-अश्वो न अश्वोस्थात् । ३. ख-यद्ग्रां इत्यतपत्; झ-ज्ञ-त-१-२-४-यद्गर्म इत्यतपत्; त-३-न-म-श-२-यद्गर्ममतपत्; श-१-यद्गर्म इत्यतपत् ।

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्ववैथे ऋषीणाम् ।

पुरुणि रत्ना दधतौ न्यःस्मे अनु पूर्वाणि चरुयथुर्गुगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । देवौ । ओषधीषु । अप्सु । यत् । योग्याः । अश्ववैथे इति । ऋषीणाम् ।

पुरुणि । रत्ना । दधतौ । नि । अस्मे इति । अनु । पूर्वाणि । चरुयथुः । गुगानि ॥ ४ ॥

हे देवा देवौ युवाम् । ओषधीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् । अप्सु सोमरसान् । चनिष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यत् यस्मात् योग्याः युवयोरुचिता ओषधी-
रपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः । अश्ववैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा ।
ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्ववैथे
तस्मात् । अस्मे अस्मासु । पुरुणि बहूनि । रत्ना रमणीयानि धनानि । नि । दधतौ । पूर्वाणि । युगानि
मिथुनानि जायापतिरूपाणि । अनु । चरुयथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रुवांसां चिदश्विना पुरुण्यभि ब्रह्माणि चक्षथे ऋषीणाम् ।

प्रति प्र यातुं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्टा ॥ ५ ॥

शुश्रुवांसां । चित् । अश्विना । पुरुणि । अभि । ब्रह्माणि । चक्षथे इति । ऋषीणाम् ।

प्रति । प्र । यातम् । वरम् । आ । जनाय । अस्मे इति । वाम् । अस्तु । सुमतिः । चनिष्टा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ । चित् इति पूरणः । शुवां शुश्रुवांसां श्रुतवन्तौ सन्तौ । पुरुणि बहूनि
। ब्रह्माणि परिवृष्टानि कर्माणि । स्तुतिलक्षणानि । ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धिनि । अभि । चक्षथे
अभिपश्यथो युवाम् । अतः । जनाय । जनस्य यजमानस्य मम । वरं वक्षः । प्रति । प्र । यातम् । वां
युवयोः । चनिष्टा उक्तलक्षणा । सुमतिः अनुग्रहमतिः । अस्मे अस्मासु । अस्तु भवतु ॥

यो वां युज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समर्थोऽ भवाति ।

उप प्र यातुं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

यः । वाम् । युज्ञः । नासत्या । हविष्मान् । कृतब्रह्मा । समर्थः । भवाति ।

उप । प्र । यातम् । वरम् । आ । वसिष्ठम् । इमा । ब्रह्माणि । ऋच्यन्ते । युवभ्याम् ॥ ६ ॥

हे नासत्या अश्विनौ । वां युवयोः । यः । यज्ञः यजमानः । समर्थः ऋग्विष्णुसैत्यैः सहितः
सन् । हविष्मान् हविषा युक्तः । कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा । भवाति भवति तं । वरं वरणीयं
। वसिष्ठम् । आ । उप । प्र । यातं प्रकर्षणोपागच्छतम् । इमा इमानि । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि
। युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । कियन्त इत्यर्थः ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूर्य पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अगमन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२इयं ^३मनीषा स्तुतिर्बुधयोः कृतेति शेषः । तदेवाहस्यार्थं पुनरुच्यते । ^४इयं ^५गीः स्तुतिः कृता । हे ^६वृषणा कामानां वर्षकौ ^७इमाम् अस्मत्कृतानि ^८युयुक्ति शोभनां स्तुतिं ^९युषेधां सेवेथाम् । ^{१०}इमा इमानि ^{११}प्रह्वाणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ^{१२}युवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ^{१३}अगमम् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति पठ्यं प्रथमं सूक्तं^१ त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च— 'अप स्वसुः पठ्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप स्वसुर्बुधसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णरिरुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वमघा । गोमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

^१स्वसुः स्वसुस्थानीयायाः ^२उपसः सकाशात् ^३नक् नक्तं रात्रिः ^४अप जिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्वे ज्यायस्यै थोनिमारिक्' (अ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ^५कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः ^६अरुषाय आरोचमानायाद्धे सूर्याय वा ^७पन्थां पन्थानं मार्गं ^८रिणक्ति रचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयत्वात् हे ^९अश्वामघा अश्वघनौ हे ^{१०}गोमघा गोघनौ । उभयोः प्रदातारवित्यर्थः । ईदृशी वां युवां ^{११}हुवेम स्तुमः । आह्वयामः । ^{१२}दिवा ^{१३}नक्तं सर्वदा ^{१४}शरुं हिंसकम् ^{१५}अस्मत् अस्मत्तः ^{१६}युयोतं प्रथकुरुतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माघ्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माघ्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ^१उपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । ^२दाशुषे हविषा दात्रे यजमानाय तदर्थं ^३रथेन ^४वामं वननीयं धनं ^५वहन्ता वहन्तौ । ^६अस्मत् अस्मत्तः ^७युयुतं प्रथकुरुतम् । किम् । ^८अनिराम् । इरात्रम् । तदभारं दारिद्र्यमित्यर्थः । ^९अमीवां रोगं च । हे ^{१०}माघ्वी मयुमन्तौ युवां ^{११}नः अस्मान् ^{१२}दिवा ^{१३}नक्तं सर्वदा ^{१४}त्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगमस्तिमृतयुग्मिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नऽयवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमगमस्तिम् । क्रतुयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

^१अवमस्याम् आसन्नायां ^२व्युष्टौ व्युच्छन्न उषसि ^३वां युवयोः ^४रथं ^५सुम्नायवः सुखेन योज-
यन्तोऽश्वः ^६वृषणः वर्षका^७ युवाम् ^८आ वर्तयन्तु । ^९स्यूमगमस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं ^{१०}वसुमन्तं
प्रवेधयन्तुर्नक्तं रथं हे ^{११}अश्विना अश्विनौ ^{१२}क्रतुयुग्मिः उदकयुक्तेः ^{१३}अश्वैः उदकप्रदैरथैः ^{१४}आ ^{१५}वहेथाम् ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उत्सयामा ।

आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वा विश्वस्पन्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिवन्धुरः । वसुऽमान् । उत्सयामा ।

आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वऽस्पन्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां वजमानानां पालकावधिनौ ववां युवयोः वयः वरथः वोळ्हा युवयो-
वाँहकः अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उल्लथात्मा उर्वं दिवसे प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे नासत्या अधिनौ
वयः अस्मान् उप ववा यातम् । यत् रथः यश्च रथः ववां विश्वस्पन्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वस्पन्यो वसिष्ठो वां जिगाति त्वाँति अत उवा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहधुराशुमश्वम् ।

निरंहेसस्तमसः स्पर्तमग्निं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवं । ऊहयुः । आशुम् । अश्वम् ।

निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अग्निम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अधिना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णाद्वाप्ता अमुमुक्तम् अमुञ्जतम् । 'युवं च्यवान-
मधिना जरन्तं पुनर्युवानम्' (क. सं. १. ११७. १३) इति हान्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
रात्रे वआहुं क्षीप्रगामिनम् अश्वं निः ऊहयुः न्यवहतं युजे । 'युवं श्वेत् पेदवे' (क. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अग्निं महर्षिम् अंहसः ऋबीसादग्नेः सकाशात् तमसः च
गुहान्तस्थिताच्च सकाशात् निः स्पर्तं न्यपारयतम् । 'युवमृबीससुत तमसत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः'
(क. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले अष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
पुनः नि धातं न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (क. सं. १. ११९. २०) इति हुक्कम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रोरुक्तः । आश्विने पञ्चावासाश्चतस्रो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पर्हया श्रिया तन्वा शुमाना ॥ १॥

१. ख-त३-नभ-तत्रयः; घ-यत्; वा-यद्वा । २. ख-भ-नष्टे ।

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्पाह्या । श्रिया । त्वा । शुमाना ॥ १ ॥

हे ऽनासत्या अधिनौ गोमता गोयुक्तेन ऽअश्ववता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोदेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । ऽपुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन ऽरथेन^१ । ऽआ^२ । ऽयातम् आगच्छतम् । ऽवां^३ ऽविश्वाः बह्वयः ऽनियुतः स्तुतयः ऽसचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः । हे ऽस्पाह्या सृष्टृणीयया ऽश्रिया शोभया ऽतन्वा शरीरेण च ऽशुमाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोहि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुऽरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे ऽनासत्या अधिनौ युवां ऽदेवेभिः इतरैर्देवैः सह ऽसजोषसा समानग्रीतौ परस्परं सन्तौ ऽनः अस्माकम् ऽअर्वाक् अभिमुखं ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुव्यतिशयाह । ऽयुवोः युवयोः ऽनः अस्माकं च ऽसख्या सख्यानि ऽपित्र्याणि पितृतः प्रासानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्रासानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । ऽउत अपि च युवयोर्मम च ऽबन्धुः बन्धकः पितामहः ऽसमानः एक एव । तस्य ऽवित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं वा वित्तं जानातम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाद्वितेजातौ विवस्वानधिनोर्जनको वरुणो वसिष्ठयेतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वहुः सरण्युक्षिशिराः सह । स वै सरण्यु^४ प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यवां^५ जाते ते यम-यम्यौ विवस्वतः । तावयुभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः^६ सत्तर्षां क्षियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा^७ भूत्वा प्रचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वास्तु^८ तस्याम-जनयन्मनुम् । राजर्षिरालीप्तमनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तं सरण्युमात्म-रूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युस्तु विवस्वन्तं विशाय^९ ह्य-रूपिणम्^{१०} । मैथुनयोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतन्नुवि । उपा-जिघ्रक्ष सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रं सत्क्रुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्रैव दक्षश्च यौ स्तुतावधिनवपि ’ (बृहदे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुधञ्जामि ब्रह्माण्युपसथ देवीः ।

आविवांसज्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमासः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उपसः । च । देवीः ।

आऽविवांसन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-श-त३-न-म-श-‘रथेन’ नास्ति । २. घ-अभ्या । ३. ख-श-त-न-म-श-सरण्यु । ४. ख-सण्वाः, श-त-न-श-सरण्या । ५. ख-श-त-न-म-श-सरण्यु । ६. ख-‘मथो’ । ७. ख-श-त-न-म-श-अविज्ञाताम् । ८. ख-श-न-म-श-जिज्ञाय । ९. ख-त३-न-म-श-मयरूपिणः, श-श-त२-४-मसरूपिण ।

१स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ १उदु १अनुमन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूर्णः ।
१जामि । बन्धुनामेतत् । बन्धुस्थानीयाणि १ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि १देवीः द्योतमानाः
१उपसः । चकारादश्विनौ च । अनुमन् । १विप्रः मेधावी वसिष्ठः १हमे १रोदसी छावाग्रथिष्वौ १धिष्ण्ये
धिषणाहं ह्युर्ये १आचिवासान् १परिचरन् १नासत्या अश्विनौ १अच्छ अभिमुखं १विवक्ति स्तौति ॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं संविता देवो अश्रेद्बृहदग्र्यः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उपसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । संविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्र्यः । समऽर्धा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे १अश्विनौ १उपासः उपसः १वि १उच्छन्ति १केत् तमांसि विवासयन्ति । वेदिति पूर्ण-
श्रायें वा । स च वक्ष्यमाणसुखापेक्षकः । चेत्योगादनिघातः । अतो युवयोः स्तुतिसमयत्वात् १ब्रह्माणि
स्तोत्राणि १कारवः स्तोतारः १प्र १भरन्ते प्रकर्षणं संपादयन्ति । १ऊर्ध्वम् १अश्रेत् आश्रयति १भानुं
तेजः १संविता १देवः । १अग्र्यः अपि १समिधा समिन्धनेन १बृहत् अतिमहत् १जरन्ते स्तयन्ते ॥
'आ पश्चातात्' इति पञ्चम्याश्विने पदौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च- 'आ पश्चातान्नासत्या
पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुर्दकात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उर्दकात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे १नासत्या अश्विनौ १पश्चातात् पश्चाद्देशात् १आ १यातम् । तथा १पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात्
तथा १अधरात् अधस्तनाद्देशादक्षिणतः १उर्दकात् उदग्देशात् । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः । किं
बहुना १विश्वतः सर्वस्माद्देशात् १पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन १राया धनेन सह १आ यातम् । निषाद-
पञ्चमाश्वतरो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

'अतारिष्म' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं श्रेष्ठुभमाश्विनम् । 'अतारिष्म' इत्यनु-
क्रमणिका । यातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अतारिष्म तमसस्पाारमुस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसां पुरुतमां पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ।

पुरुदंसां । पुरुतमां । पुराऽजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

१अस्य १तमसः अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात् १
प्रयोगविषयाज्ञानस्य १पारम् १अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । १देवयन्तः देवकामाः १स्तोमं

स्तुतिं ^१प्रति ^२वदधानाः देवेषु कुर्वाणाः । ^३पुरुदंसा बहुकर्माणौ ^४पुरुतमा प्रभूततमौ ^५पुराजा पूर्व-
जातौ अत एव ^६अमर्त्या अमरणधर्माणौ ^७अश्विना अश्विनौ ^८गंगीः गरिता स्तोता वसिष्ठः ^९हवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्युं प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्वीतं मध्वौ अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्वीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

प्रियः युवयोः प्रियभूतः ^१मनुषः मानुषो ^२मनुषः सकाशाज्जातो ^३वा ^४होता देवानामाह्वाता
स्तौतार्यं ^५पनि ^६पथादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वतत इत्यर्थः । हे ^७नासत्या
अश्विनौ ^८वयः ^९यजते यागं करोति ^{१०}वन्दते स्तौति ^{११}वच तस्य संबन्धिनं ^{१२}मध्वः मधुरं सोमरसं हे
^{१३}अश्विना अश्विनौ ^{१४}उपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव ^{१५}अश्वीतम् । पिबतमित्यर्थः । ^{१६}विदथेषु यज्ञेषु
^{१७}वां युवां ^{१८}प्रयस्वान् अन्नवान् सन् ^{१९}आ ^{२०}वोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधिं प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽईव । प्रऽईषितिः । वाम् । अबोधिं । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

^१उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं ^२पथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय ^३पथं
यागं तत्साधनं हविषां ^४अहेम वर्षयेम । हे ^५वृषणा वर्षकौ कामानाम् ^६इमां ^७सुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं ^८जुषेथां सेवेथाम् । ^९वां युवां ^{१०}श्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रान्ता ^{११}दूत इव ^{१२}प्रेषितः
अहम् ^{१३}अबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । ^{१४}स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१५}प्रति ^{१६}जरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । ^{१७}वसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वह्नीं गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धौस्यगमत मत्सुराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । समऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।
सम् । अन्धौसि । अगमत । मत्सुराणि । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

^१त्या त्वौ तौ ^२वह्नी हविषां वोढारौ ^३नः अस्माकं ^४विशं प्रजामृत्विजम् ^५उप ^६गमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । ^७रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ ^८संभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ ^९वीळुपाणी
दृढपाणी । यद्वा । अयमन्धौसोऽन्धपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादावश्विनो-
रश्वानुपगच्छतामिति तस्यार्थः । ^{१०}अन्धौसि अन्धानि ^{११}मत्सुराणि मदकराणि सोमाम् ^{१२}सम् ^{१३}अगमत
समगच्छतं युवाम् । ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}मा ^{१६}मधिष्टं मा हिंस्तम् । किन्तु ^{१७}शिवेन मङ्गलेन ध्वनेन
सार्धम् ^{१८}आ ^{१९}गतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चातात्वासुत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतुः पाञ्चजन्येन राया युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘इमा उ वाम्’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्याः शिष्टाः सतोबृहत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमा उ वां षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाह्वते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरारे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘इमा उ वाम्’ इत्यथमाश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—‘इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्ना हवन्ते अश्विना ।

अयं वामहेऽवसे शचीवसू विश्विंशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्ना । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्ने । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू । विश्वम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

१ इमाः १ दिविष्टयः दिवसिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोऽपि । १ उ इति वाथे । हे १ अश्विना १ उस्ना वासकौ १ वां १ हवन्ते आह्वयन्ति । १ अयं वसिष्ठोऽपि हे १ शचीवसू कर्मधनौ १ वां युवाम् १ अवसे अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा १ अह्ने आह्वयाभि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । १ हि यस्मात्कारणानुवां १ विश्वं विश्वं प्रजां प्रजां प्रति १ गच्छथः ॥

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदैथां सुचृतावते ।

अर्वाग्रथं सर्मनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदैथाम् । सुचृतावते ।

अर्वाक् । रथम् । सर्मनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ १ युवं युवां १ चित्रं चायनीयं १ भोजनं धनं १ ददथुः १ धारयेथे । तद्धनं १ सुचृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे १ चोदैथां प्रेरयतम् । तदर्थं १ सर्मनसा समानमनस्को सन्तौ १ रथं युवयोः संबन्धिनम् १ अर्वाक् अस्मदभिसुखं १ नि १ यच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा १ सोम्यं सोमसंबन्धिनं १ मधु मधुररसं १ पिबतम् ॥

आ यातमुपं भूषतं मर्ध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उपं । भूषतम् । मर्ध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे ऽअश्विना युवास् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽउप समपि ऽभूयतं भवतम् ।
 ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽपिबतम् । पीत्वा च हे ऽवृषणा वर्षकी^१ हे ऽजेन्यावस् जेतव्यधनौ । जित-
 धनावित्यर्थः । युवां ऽपयः वृष्टयुदकमन्तरिक्षात् ऽदुग्धम् । ऽवः अस्मान् ऽआ ऽमधिष्टं मा हिस्तम् ।
 ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा^२ । ऽआ ऽगतम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वसो ये वामुप दृशुषो गृहं युवां दीर्यन्ति बिभ्रतः ।

मक्षुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना देवा यातमस्म्यू ॥ ४ ॥

अश्वसः । ये । वाम् । उप । दृशुषः । गृहम् । युवाम् । दीर्यन्ति । बिभ्रतः ।

मक्षुयुभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्म्यू इत्यस्म्यू ॥ ४ ॥

ये ऽअश्वसः अश्वः ऽवां युवयोः स्वभूताः ऽदाशुषः हविर्दातुः ऽगृहं ऽयुवां बिभ्रतः
 धारयन्तः ऽदीर्यन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । ऽमक्षुयुभिः क्षीघ्रगन्तुभिः ऽहयैभिः हयैः अश्वैर्हे ऽनरा नेतारौ
 ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ ऽअस्म्यू अस्मान् कामयमानौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अधा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।

ता यंसतो मध्वज्ज्ञो ध्रुवं यशदछर्दिस्मभ्यं नास्तया ॥ ५ ॥

अध । ह । यन्तः । अश्विना । पृक्षः । सचन्त । सूरयः ।

ता । यंसतः । मध्वर्तस्म्यः । ध्रुवम् । यशः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नास्तया ॥ ५ ॥

ऽअधा ऽह अपि च ऽअश्विना अश्विनौ ऽयन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः ऽसूरयः मेधाविनः
 स्तोतारः ऽपृक्षः अन्नं प्रभूतं ऽसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ऽता तौ युवां ऽमध्वज्ज्ञो अन्नवज्ज्ञयः ऽअस्मभ्यं
 ऽध्रुवम् अविचलितं ऽयशः अन्नं यश एव वा ऽछर्दिः गृहं ऽयंसतः प्रयच्छतं हे ऽनास्तया अश्विनौ ॥

प्र ये युयुर्वृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शर्वसा शूशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र । ये । युयुः । अवृकासः । रथाःऽइव । नृऽपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शर्वसा । शूशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुऽक्षितिम् ॥ ६ ॥

ये यजमानाः ऽअवृकासः परकीयधनस्यानादातारः ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽनृपातारः
 कत्विभूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ऽययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः । ऽरथाइव
 वीह्यादिपुर्णा^३ रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतैत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च ते ऽनरः
 यजमानाः ऽस्वेन ऽशर्वसा स्वीयेन बलेन ऽशूशुवुः वर्धन्ते । ऽउत अपि च ऽसुक्षितिं सुनिवारं
 ऽक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘व्युषा आवः’ इत्यष्टवर्षं ऽअस्यं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थम् । अत्रानुक्रमणिका—‘व्युषा अष्टावृष्यं’
 तु वै’ इति । तु वै इत्युक्तवानुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युपोदेवत्यानि । प्रातर-
 नुवाक उपत्ये क्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘व्युषा’

१. इत१-२-वर्षकी कामानां । २. झ-हिंसा; श-अहिंसा । ३. श-द्रव्यादि । ४. इत१-२-
 अनु-अष्टा उपत्ये ।

आवो दिविजा इति पकिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति। ऋग्विधान आख्यातो विनि-
योगोऽत्र लिख्यते—'राज्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः क्षुधिः। व्युषा इत्युपतिष्ठेत पङ्क्तिः सूक्तैः
कृताञ्जलिः॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु। गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं क्षियो
वासांस्यजाविकम्' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्यु॒षा आ॒वो दि॒विजा ऋ॒तेना॒विष्कृ॒ण्वाना म॒हिमान॒मागात् ।

अप॒ द्रुह॒स्तम॑ आव॒र्जुष्ट॑म॒ङ्गिर॒स्तमा पृ॒थ्या अजी॒गः ॥ १ ॥

वि । उ॒षाः । आ॒वः । दि॒वि॒ऽजाः । ऋ॒तेन॑ । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्वाना । म॒हिमान॑म् । आ । अ॒गात् ।
अप॑ । द्रुहः । तमः । आ॒वः । अ॒र्जुष्ट॑म् । अ॒ङ्गिरः॒ऽतमा । पृ॒थ्याः । अ॒जी॒गरि॑ति ॥ १ ॥

इयम् ऽउषाः ऽदिविजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती ऽवि ऽआवः व्यौच्छत् । विमानं
कृतवतीत्यर्थः । वसिनिवासवाच्यत्र विपूनें व्युच्छन्ने भवेत् । 'छन्दस्यपि इयते' इत्यत्र इति-
ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाद्नजदिरेष्याडागमः । 'हृदयाभ्यः' इति लोपः । सैवोषाः ऽऋतेन
तेजसा ऽमहिमानं स्वमहत्त्वम् ऽआविष्कृण्वाना ऽआगात् आगतवती । आगत्य च ऽद्रुहः अस्मद्-
द्रोघून् ऽअर्जुष्टं सर्वेषामग्रियं ऽतमः च ऽअप ऽआवः अपवृणोति । किंच ऽअङ्गिरस्तमा । अङ्गेर्गत्त्यर्था-
दङ्गिराः । गन्तुतमा ऽपृथ्याः पृथ्वीः ऽअजीगः उद्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

महे नो अद्य सु॒विताय॑ बो॒ध्युषो॑ महे सौम॒गाय॒ प्र र॑न्धि ।

चि॒त्रं र॒थि य॒शसं॑ धे॒ह्यस्मे दे॒वि म॑तै॒षु मानु॑षि श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

महे । नः । अद्य । सु॒विताय॑ । बो॒धि । उषः । महे । सौम॒गाय॑ । प्र । र॒न्धि ।
चि॒त्रम् । र॒थिम् । य॒शसम् । धे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वि । म॑तै॒षु । मानु॑षि । श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

अद्य ऽनः अस्माकं ऽमहे महते ऽसुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा ऽबोधि अद्य ।
किंच हे ऽउषः ऽमहे महते ऽसौमगाय सौभाग्याय ऽप्र ऽरन्धि प्रयच्छास्मान् । किंच ऽचित्रं
चायनीयं ऽयशसं यशोयुक्तं ऽरथि धनं ऽधेहि धारय ऽअस्मे अस्मासु । हे ऽमानुषि मनुष्य-
हिते ऽदेवि ऽमतैषु अस्मासु ऽश्रवस्युम् अश्रवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुपपन्नः ॥

एते त्ये भानवो द॒र्शताया॑श्चि॒त्रा उ॒पसो॑ अ॒मृता॑सु आ॒गुः ।

ज॒नय॑न्तो दै॒व्यानि॑ व्र॒तान्या॑पू॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा व्य॒स्थुः ॥ ३ ॥

एते । त्ये । भानवः । द॒र्शतायाः॑ । चि॒त्राः । उ॒पसः॑ । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गुः ।
ज॒नय॑न्तः । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । आ॒ऽपू॒णन्तः॑ । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थुः ॥ ३ ॥

द॒र्शतायाः द॒र्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः ऽउपसः ऽपृते पुरो दृश्यमानाः ऽस्थे ते प्रसिद्धाः
ऽचित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा ऽअमृतासः अमरणा अनधराः ऽभानवः रश्मयः ऽआगुः आगच्छन्ति ।
किं कुर्वन्तः । दै॒व्यानि दे॒वानां सं॒बन्धी॑नि ऽव्र॒तानि क॒र्माणि ऽजनयन्तः उत्पादयन्तः ।
तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेवाम् । ऽअन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि ऽआपू॒णन्तः आपूरयन्तः ।
एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् ।
एवं कुर्वन्तो भानवः ऽव्यस्थुः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

१. ख-भ-विभावर्तनं । २. ख-सन्त-१-२-३-न-भ-श-मर्त्येऽनु । ३. श-विविधत्वं । ४. सन्त-श-प्रसरति ।

एषा स्या युञ्जाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युञ्जाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगाति ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

एषा एस्या सोषाः पराकात् दूरदेशादूरे स्थितापि युञ्जाना उद्योर्ग कुर्वाणा प्रकाशाव एषा
क्षितीः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् सद्यः परे जिगाति परिगच्छति । किं कुर्वती । जनानां
प्राणिनां वयुना प्राणानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता
दुहितृस्थानीया एभुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्राम्बा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्मृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्राम्बा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता । जरयन्ती । मघोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । मृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती बह्व्रा । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्राम्बा इत्यस्याप्युषोनामकस्य
पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । सूर्यस्य योषा योषित् चित्राम्बा विचित्रधना
विचित्ररश्म्याल्यधना वा रायः धनस्याविशिष्टस्य तस्य वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां
धनानां च ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपेष्टे । ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता
जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । मघोनी
धनवती उषाः वह्निभिः कर्मबोद्धभिर्यजमानैः मृणाना स्तूयमाना उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति घुतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । घुतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ६ ॥

घुतानां द्योतमानाम् उषसं वहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाः चित्राः चाय-
नीयाः अश्वाः प्रति अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहु-
रूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधत्ते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजद्बृहानि दददुस्त्रियाणां प्रति गावं उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महत्भिः । देवी । देवेभिः । यजता । यजत्रैः ।

रुजत् । बृहानि । ददत् । दुस्त्रियाणाम् । प्रति । गावं । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

१. ख-वयुना वयुनानि । २. ख१-श-धनस्याविशिष्टस्य; ज-धनस्य विशिष्टस्य ।

१सत्या अन्यैरवाध्या १महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः १देवी द्योतमाना १यजता यजनीयोषाः
१सत्येभिः सत्यैः १महद्भिः देवैः १यजत्रैः उत्कलक्षणेः किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता
सती १दृक्कहानि अथन्तं स्थिराणि तमांसि १रूजत् भिनत्ति । १उल्लियाणाम् । गोनामैतत् ।
उल्लियाणि आसां भोगा इति तद्युत्पत्तिः । तासां संचाराय १ददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
मित्यर्थः । अथवोत्तिया गा ददत् ददाति स्तोत्रभ्यः । किंच १गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
तमोऽवर्द्धाः प्राणिनः १उपसं १वाचशान्त उशान्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-
मुपसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोर्मद्वीरवद्देहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजौ अस्मे ।

मा नौ बर्हिः पुरुषता निदे कर्युषं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उपः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।

मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे । कः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः । ८ ॥

हे १उपः १नू १नः अस्मभ्यं १गोमत् बहुभिर्गोभिर्भुक् १वीरवत् वीरैः पुत्रैरूपेतं १रत्नं
रमणीयं धनं १पुरुभोजः बह्वलं च १अस्मे अस्मात् १धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
भिधानम् । १नः अस्माकं १बर्हिः यज्ञं १पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशित्वत्यर्थः ।
१निदे निन्दायै १सा १कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘उदु ज्योतिः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं त्रैभुमुपस्यम् । तथा चातुकान्तम्—‘उदु सप्त’
इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्लुको विनियोगः ॥

उदु ज्योतिरिमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

ऋत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरक्तुर्वनं विश्वमुपाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।

ऋत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उपाः ॥ १ ॥

१अमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा १विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं १ज्योतिः
१विश्वानरः सर्वेषां नेता १सविता १देवः १उत् १अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । १देवानां व्यवहृतां स्तोत्राणां
वा यजमानानां १ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां १चक्षुः
चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन १अजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च १उपाः १विश्वं
सर्वं १भुवनं भूतजातम् १आविरक्तः प्रादुरक्तः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देव्यानां अदृश्रन्मर्मन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अमूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अदृश्रन् । अमर्मन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अमूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

१मे मया ऽदेवयानाः देवप्रापकाः ऽपन्थाः पन्थानः ऽप्र ऽअदप्रन् प्रदश्यन्ते । कीदृशाः पन्थानः । ऽअमर्धन्तः अहिंसन्तः ऽवसुभिः तेजोभिः ऽदृष्टतासः संस्कृताः । ऽपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ऽउपसः ऽकेतुः प्रज्ञापकं तेजः ऽअभूत् अचेति ज्ञायते । सोषाश्च ऽप्रतीची प्रत्यागच्छनास्मदभिसुखी ऽहृन्त्येभ्यः ऽअधि उच्छित्तेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः । ऽआगात् आगच्छति ॥

तानीदहानि बहुलान्यासून्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परिं जारईवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उतऽईता । सूर्यस्य ।

यतः । परिं । जारऽईव । आऽचरन्ती । उपः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीऽईव ॥ ३ ॥

हे उपः ऽतानीत् तान्येव तव^१ तेजोसि ऽबहुलानि ऽअहानि ऽआसन् । उपःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । ऽया यानि ऽसूर्यस्य ऽउदिता उदिताबुदये सति ऽप्राचीनं तस्य प्राप्तदेशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितादितानि तानीत्यर्थः । हे ऽउपः ऽयतः यैश्च तेजोभिः ऽपरि ऽददृक्षे दृश्यसे त्वम् । ऽजारइव पत्याविव ऽआचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं^२ दृश्यसे । यथा लोके तुष्टं अमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती^३ त्वमित्यर्थः । ऽन ऽपुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती^३ त्वम् । पुनरित्ययं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं वैस्तेजोभिर्मुक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबन्धः ॥

त इद्देवानां सधमादं आसन्नूतावानः कुवयः पुर्व्यासः ।

गूळहं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्सत्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सधमादः । आसन् । ऋतऽवानः । कुवयः । पुर्व्यासः ।

गूळहम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अविन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

त इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये ऽदेवानां ऽसधमादः सह साध्वन्तः ऽआसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये ऽऋतावानः सत्यवन्तः ऽकुवयः अनुचानाः । 'ये वा अनुचानास्ते कुवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । ऽपुर्व्यासः पूर्वकालीनाः ऽपितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः ऽगूळहं तमसावृतं ऽज्योतिः सौम्यं तेजः ऽअन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसासध्व्यात् ते^४ ऽसत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः ऽउषासम् उषसम् ऽअजनयन् प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददग्निः' (क्र. सं. ५. ४०. ६) 'अत्रय-स्तमन्वविन्दन्' (क्र. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योपस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न भिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । समऽगतासः । सम् । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । भिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१ समाने सर्वेषां साधारणे ऽऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहते पुनर्लब्धव्ये सति । ऽअधि इत्यनर्थकः । ऽसंगतासः मिलिताः सन्तः ऽते ऽसं ऽजानते एकद्वयौ भवन्ति । ऽन मिथः

१. ख-घ-श- 'तव' नास्ति । २. त- 'त्वं' 'विमुञ्चती' नास्ति । ३. श-त-सूर्यमे परित्यजती; श-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-श-त-श- 'ते' नास्ति ।

परस्परं वयतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । एते अङ्गिरसः एदेवानां एव्रतानि कर्माणि याग-
लक्षणानि एन एमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । एवमर्थन्तः
अहिंसन्तः एवसुभिः वासकैरुपसां तेजोभिः एवाद्मानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपबुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उपःऽबुधः । सुऽभगे । तुष्टुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजपत्नी । नः । उच्छु । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे एसुभगे देव्युषः एत्वा त्वाम् एउपबुधः उषसि बुध्यन्तः एतुष्टुवांसः स्तुवन्तः एवसिष्ठाः
एस्तोमैः एस्तोत्रैः ईळते स्तुवन्ति । एगवां एनेत्री प्रापयित्री एवाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । अन्न-
दात्रीत्यर्थः । ईक्षी त्वं एनः अस्मदर्थम् एउच्छ विभाहि । हे एउषः एसुजाते सुप्रादुभावे एप्रथमा
इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता एजरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

एषा एउषाः एराधसः स्तोतुः एसूनृतानां स्तुतीनां एनेत्री सती एउच्छन्ती तमो विवासयन्ती
एवसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तूयते । एदीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं एरयि धनम्
एअस्मे अस्मासु एदधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षड्रुचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्वर्गसुषस्यम् । तथा चातुक्रान्तम्—‘उपो
रुरुचे पद’ इति । प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अमृदग्निः समिधे मानुषाणामकुर्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्ती । चरायै ।

अमृत् । अग्निः । समऽइधे । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषाः एउपो समीप एव सूर्यस्य एरुरुचे दीप्यते । एयुवतिः यौवनोपेता एयोषा एन योषिदिव ।
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । एविश्वं सर्वं एजीवं जीवसंवं एचरायै
संचाराय एप्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच एअग्निः एमानुषाणां मनुष्याणामर्थाय एसमिधे एअमृत् समिन्ध-
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थं केन् । समिद्धः सन् एतमांसि अन्धकारात् एबाधमाना बाधमानं बाधकं एज्योतिः
तेजःसंघम् एअकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थादुशद्रासो विभ्रती शुक्रमश्चैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदशीकसंहगवा माता नेत्र्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुप्रथाः । उत । अस्थात् । रुशत् । वासः । विश्रती । शुक्म् । अश्वेत् ।
हिरण्यवर्णा । सुदर्शीकऽसदृक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥ २ ॥

विविधं कृत्स्नं जगत् प्रति प्रतीची अभिमुखी प्रसथाः सर्वतः पृथुतरा उद्वस्थाद् उद-
गच्छत् । उदितो च प्ररुशद् दीप्तं शुक्रं तेजोभयं वासः वसनीयं तेजःसमूहं विश्रती धारयन्ती
अश्वेत् वर्धते । हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपिता सुदर्शीकसदृक् । संदर्शयतीति सदृक् तेजः ।
सुष्ठु दर्शनीयं सदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी । गवां वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री । उप-
काले हि पश्चिमलुप्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारात्तस्मिन्नुत्पद्यते ।
अथवा रश्मिनां निर्मात्री । अरोचि रोचते अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदर्शीकमश्वम् ।

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामेषा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुदर्शीकम् । अश्वम् ।

उषाः । अदर्शि । रश्मिभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमेषा । विश्वम् । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदर्शीकं
सुदर्शनम् अश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं नयन्ती प्रापयन्ती । किम् । श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृशयुषाः । रश्मिभिः स्वकीयैः व्यक्ता अदर्शि दृश्यते च ।
चित्रामेषा विश्वमनु सर्व जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छ्रोवीं गव्यूतिमभयं कृषी नः ।

यावय द्वेष आ भर वसूनि चोदय राधौ गुणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृषि । नः ।

यावय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधौ । गुणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः अन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
त्वम् अमित्रम् अस्मच्छत्रुं दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो
दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा उर्वीं गव्यूतिं भूमिम् अभयं नः अस्माकं कृषि
कुरु । किंच द्वेषः अस्मद्वेद्वेष्टुं यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । वसूनि शत्रूणां धनानि आ भर
आहर । राधः धनं चोदय प्रेरय गुणते स्तुवते मघं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुमिर्वि माह्वषौ देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दर्धती विश्ववारे गोमदश्चानुद्वयवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । माहि । उपः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ।

इषम् । च । नः । दर्धती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः भानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः वि
भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नः अस्माकम् आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे विश्व-

१. य-अत-न-कुर्वती°; श-करोती° । २. श-स्वकीयैः किरणैः । ३. ख-अत-न-म-श- वसूनि ...
आहर° नास्ति ।

वारे विश्वैः संभजनये देवि १नः अस्मभ्यस् १ह्वस् अन्नं १च १गोमत् १ गोभिर्बहुभिरुपेतम् १अश्ववत्
अश्वैश्चोपेतं १रथवत् १रथैरुपेतं १राधः धनं १च १दधती वि भाहीति ॥

यां त्वां दिवो दुहितृर्धन्यन्त्युषः सुजाते मृतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुजाते । मृतिभिः । वसिष्ठाः ।
सा । अस्मासु । धाः । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे १दिवो १दुहितः १उषः १सुजाते शोभनजनने १यां १त्वा त्वां १मृतिभिः स्तोत्रैः १वसिष्ठाः १वर्ध-
यन्ति १सा त्वम् १अस्मासु वसिष्ठेषु १ऋष्वं प्रदीप्तं १बृहन्तं महान्तं १रयि धनं १धाः धेहि ॥ २४ ॥

‘प्रति केतवः’ इति पञ्चमसप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभसुपत्यम् । ‘प्रति पञ्च’ इत्यनु-
क्रमणिका । उक्तो विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्धर्वा अस्या अज्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्वाः । अस्याः । अज्जयः । वि । श्रयन्ते ।

उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

१अस्याः १प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः १केतवः प्रज्ञापका रश्मयः १प्रति १अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः १अज्जयः व्यञ्जका रश्मयः १ऊर्वाः ऊर्ध्वमुखः १वि १श्रयन्ते विविधं सर्वत्र १श्रयन्ति १ हे
१उषः देवि १अर्वाचा अस्मदभिसुखेनागच्छता १बृहता महता १ज्योतिष्मता तेजोवता १रथेन
१अस्मभ्यं १वामं वननीयं धनं १ वक्षि वहसि ॥

प्रति षीमधिर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मृतिभिर्गुणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बार्धमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । समिद्धः । प्रति । विप्रासः । मृतिभिः । गुणन्तः ।

उषाः । याति । ज्योतिषा । बार्धमाना । विश्वा । तमांसि । दुःइता । अप । देवी ॥ २ ॥

१अग्निः १समिद्धः सन् १सीं सर्वतः १प्रति १जरते अभिवर्धते । १विप्रासः विप्रा मेधाविन
कृत्विजश्च १मृतिभिः स्तुतिभिरुपसं १गुणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । १उषाः च १देवी १ज्योतिषा १विश्वा
सर्वाणि १तमांसि १दुरिता अस्मदुरितानि १अप १बार्धमाना १याति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।

अर्जीजनन्तसूर्यं यज्ञमग्निर्मपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उषसः । विभातीः ।

अर्जीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘गोमत्’ नास्ति । २. ‘ख-क्ष-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरुपेतं’ नास्ति ।

३. ख-क्ष-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-वनमस्मभ्यं ।

वृता वड । उ इति पूरणः । वृताः ताः प्रसिद्धा वृताः विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वन्त्यः
 वज्योतिः तेजः वयच्छन्तीः प्रथच्छन्त्यः वउपसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वप्रत्यदश्रन् प्रतिदश्यन्ते ।
 ता उपसः वसूर्यं वयश्मसि च वअजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उपस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जन-
 कत्वमुपचर्यते । किंच वअपाचीनी नीचीनम् वअजुष्टम् अग्रियम् । सर्वेषां दृष्टिनिराश्रकत्वादग्रियत्वम् ।
 तादृशो वतमः वअगात् अपगतमभूत् ॥

अचैति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युपसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचैति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उपसम् । विभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

वदिवो वदुहिता वमघोनी धनवत्युपाः वअचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 विभातीम् उच्छन्तीम् वउपसं वपश्यन्ति । तादृशी देवी वस्वधया अग्नेन वयुज्यमानं वरथम्
 वआस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । रथं रथं वसुयुजः शोभनयोजनाः वअश्वासः अश्वाः वजा वहन्ति
 अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकांसो मघवानो व्यं च ।

तिल्विलायध्वं मुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्त । अस्माकांसः । मघवानः । व्यम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उपसः । विभातीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उषः वत्वा त्वाम् वअथ अस्मिन् काले वसुमनसः शोभनस्तुतिकाः वमघवानः हविलक्षणा-
 जवन्तः वअस्माकांसः अस्माकां अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविष्मन्तो व्ययम् । प्रति वबुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे वउपसः यूयं च
 विभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः वतिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल जेहने' इत्यस्मा-
 त्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

'व्युपा आवः' इति पञ्चवं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणमुषस्यं त्रैष्टुभम् । 'व्युपाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चित्रास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

व्युपा आवः पथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदर्भिरुक्षभिर्मानुमंश्रेद्धि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उपाः । आवः । पथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदर्भः । उक्षभिः । मानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां वपथ्या पथि हिता वउपाः ववि आवः व्यौच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्यौच्छदिति योज्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः वपञ्च वक्षितीः निषाद-
 पञ्चमंश्रुनो वर्णान् वबोधयन्ती । ईदृश्याः वसुसंदर्भिः । संदश्यते संदशयतीति वा संक्ष तेजः ।

सुतेजोभिः । उक्षभिः गोभिः । भानुमश्रेत् । 'अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । सूर्यः च । परोक्षी धावापृथिव्यौ तमोयुक्ते । चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा । वि । आवः । विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तैष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उषसः । यतन्ते ।
सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविता । ईव । बाहू इति ॥ २ ॥

उषसः । अक्तून् । तेजांसि । दिवः । अन्तरिक्षस्य । अन्तेषु । पर्यन्तप्रदेशेषु । व्यञ्जते । व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । युक्ताः । परस्परं संयुक्ताः । विशो । न । प्रजा इव सेना इव । यतन्ते । प्रयतन्ते । तमोनाशनाय
अन्नं गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः । ते तव । गावः । रश्मयः । तमः । अन्धकारं । सम्
आ । वर्तयन्ति । नाशयन्ति । ज्योतिः । तेजो । यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति । सविता । सूर्यः । बाहू । इव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मधोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रतमा । मधोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरः । तमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा । मधोनी धनवती । उषाः । अभूत् । प्रादुरभूत् । सुविताय कल्याणाय
श्रवांसि अन्नानि । अजीजनत् । उपादधत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । दिवः । दुहिता । अङ्गिरस्तमा
गन्तुमा । यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह । रात्रिर्युक्ते । राज्यवसानस्योपायत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजैः रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यमुक्ताः । रात्री कुशिकः । सौभरी । रात्रिर्वा । भारद्वाजी' (अनु. १०.
१२७) इति । तादृशुषाः । सुकृते यजमानाय । वसूनि धनानि । वि । दधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोरभ्यो अरदो गुणाना ।

यां त्वां जङ्घ्वेषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोऽभ्यः । अरदः । गुणाना ।

याम् । त्वां । जङ्घुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृळ्हस्य । दुरः । अद्रेः । और्णोः ॥ ४ ॥

हे उषः । यावत् । राधः । धनं । स्तोऽभ्यः । पूर्वम् । अरदः । दत्तवत्स्य । तावत् । राधो धनं । गुणाना
स्त्यमाना । अस्मभ्यम् अपि । रास्व देहि । यां । त्वां । त्वां । वृषभस्य । रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन । जङ्घुः । जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य
स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जङ्घुः ज्ञापयन्ति । दृळ्हस्य दृढस्य । अद्रेः । दुरः । द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेद्य
पिहितानि । वि । और्णोः । विवृतान्यकरोः ॥

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मर्द्यक्सूनुता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम् । देवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मर्द्यक् । सूनुताः । ईरयन्ती ।

विऽउच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वदेवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं १ राधसे धनाय १ चोदयन्ती मेरयन्ती १ अस्मद्यक् अस्मदभिमुखं
१ स्मृताः वचांसि १ ईरयन्ती मेरयन्ती १ व्युच्छन्ती व्युच्छन् कुर्वती १ नः अस्माकं १ सनये दानाय
धनलाभाय १ विधः बुद्धीः १ धाः धेहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमेभिः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमुपस्यम् । ‘प्रति तृचम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिन्नास्त्रयोऽरुक्ती विनियोगः ॥

प्रति स्तोमेभिरुपसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुधन् ।

विवर्तयन्तीं रजसी समन्ते आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभिः । उपसम् । वसिष्ठाः । गीऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुधन् ।

विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । आविऽस्कृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १ ॥

विप्रासः मेधाविनः १ वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः १ स्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः १ गीर्भिः
स्तुतिभिः १ प्रथमाः इतरथजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः १ उपसं १ प्रति १ अबुधन् प्रतिबोधयन्ति ।
कीदृशीमुपसं च । १ रजसी द्यावापृथिव्यौ १ समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते १ विवर्तयन्तीं व्यावर्त-
यन्तीं १ विश्वा सर्वाणि १ भुवनानि भूतजातानि १ आविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढी तमो ज्योतिषा अंबोधि ।

अग्रे एति युवतिरह्याणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गूढी । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अंबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अह्याणा । प्र । अचिकितत् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

१ एषा १ उषाः १ स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा इत्यमानैषा १ नव्यं नवतरम् १ आयुः आयुष्यम् ।
यौवनमित्यर्थः । तद्वत् १ दधाना धारयन्ती १ गूढी गूढं १ तमः अन्धकारं १ ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती
१ अंबोधि बुध्यते । १ अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । १ युवतिः
नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा १ अह्याणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिति । सा यथा पत्युरग्रे
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् १ एति । एवंभूता सती १ सूर्यं १ यज्ञमग्निं च १ प्राचिकितत् प्रज्ञापयति ॥

अश्ववतीर्गोमतीने उपासो वीरवतीः सदैवुच्छन्तु भद्राः ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्ववतीः । गोऽमतीः । नः । उपसं । वीरऽवतीः । सदैव । उच्छन्तु । भद्राः ।

धृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

१ अश्ववतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैर्यैस्तद्वत्या तथा १ गोमतीः गोमत्यो गोप्रदाः १ वीरवतीः वीर-
वत्यः पुत्रप्रदा अत एव १ भद्राः स्तुत्याः १ उपासः उपसः १ सदैव सर्वदा १ उच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ।
१ धृतम् उदकं १ दुहानाः दोग्ध्यः १ विश्वतः १ प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमुपालसाम्राज्यचरणेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'प्रत्यु अदक्षि' इति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमुपस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्पो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यु षट् प्रागाथम्' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतो बार्हते छन्दस्याधिपशास्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यु अदक्षि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदक्ष्यायत्युच्छन्तीं दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदक्षि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ॥ १ ॥

व आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती वदिवः द्युलोकस्य सूर्यस्य वा वदुहिता पुत्री एवंभूतोपाः वप्रति वदक्षि सर्वैः प्रतिदृश्यते । वउ इति पूरकः । सैषा^१ वमहि महत् वतमः नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेक्ष्यस्यार्थे । वअपो व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । वचक्षसे दृशनाथम् । एवं कृत्वा वसूनरी जनानां सुदु नैन्धुपाः वज्योतिः प्रकाशं वकृणोति करोति ॥

उदुक्षियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उक्षियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्स्यत् । नक्षत्रम् । अर्चिवत् ।

तव । इत् । उपः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि ॥ २ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः वउक्षियाः रश्मीन् वसचा सह युगपदेव वउत् वसृजते उद्गमयति । तथा वउद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् वनक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् वअर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । 'सुपुण्याः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः' (वा. सं. १८. ४०) इति हि निगमः । एवं च सति^२ हे वउषः उपोदेवते वतव वसूर्यस्य वच व्युषि विवासने प्रकाशने सति वभक्तेन अन्नेन वसं वगमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छद्दः पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उपो जीरा अभुत्स्महि ।

या वहसि पुरु स्पार्ह वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उपः । जीराः । अभुत्स्महि ।

या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्वति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे वदिवः वदुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे वउषः उपोदेवते त्वा त्वां जीराः क्षिप्रकारिणो वयं वप्रति वअभुत्स्महि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे ववनन्वति । वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा । तद्वति

१. न-त १-२-सोपाः । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-सति हि ।

या त्वं पुरु बहु स्याहं स्पृहणीयं धनं बहसि प्रापयसि दास्ये हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नं
न रमणीयं धनमिव मयः सुखं च या त्वं बहसि तां त्वां प्रत्यभुस्समहीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्ररूपै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्ररूपै । देवि । स्वः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

हे महि महति देवि दानादिगुणयुक्त उपोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती मंहना महिज्ञा
युक्ता । यद्वा । मंहतिर्दानकर्म । दानयुक्ता । या त्वं स्वः सर्वं जगत् प्ररूपै प्रबोधनार्थं दृशे दर्शनार्थं
च कृणोषि करोषि तस्याः तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः
ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिष्याहाराद्रत्नानीति गम्यते । अपि च वयं तव
प्रियतमाः स्याम अवेम । मातुर्न सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राघ आ भुरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्तं दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहे ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राघः । आ । भुर । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहे ॥ ५ ॥

हे उषः तच्चित्रं चायनीयं राघः धनम् आ भुर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । यत् धनं
दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विक्रयार्थं संप्रतिक्षयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे दिवो दुहितः पते तव त्वया
देयं मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यत् अन्नमस्ति यत् रास्व देहस्मभ्यम् । वयं च
तवर्त धनमन्नं च भुनजामहे अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजौ अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मधोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप सिधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सूरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमतः ।

चोदयित्री । मधोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ६ ॥

हे उषः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यम् अमृतं मरणरहितं नित्यं वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं
वा श्रवः श्रवणीयं यशो रास्वत्यनुषङ्गः । तथा गोमतः बहुभिर्गोभिर्भुक्तान् वाजान् अन्नानि च
अस्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । मधोनः हविष्मतो यजमानस्य चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतावती ।
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती उषाः सिधः शोषकान्छत्रम् अप उच्छत् अपगमयतु ॥ १ ॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशैव द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि जागतम् । इदमादीनि चत्वारि
सुक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु’
इति । तृतीये सवन उक्त्यै प्रशास्तुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा युवमा वा
राजानी’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुः । दूढ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवां वनः अस्माकं विशे निवेशयित्रे परिचारकाय वजनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रतयज्ञस्मदीयं जनं यः शत्रुः अति वनुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु संग्रामेषु दूढ्यः दुष्टाभिसंधीस्ताच्छत्रून् वयं जयेम अभिभवेम ॥

सम्राज्यः स्वराज्यं उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावर्ष ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । अन्यः । स्वराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावर्ष इति महाऽवर्षम् ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्मध्ये वज्रः एकौ वरुणः सम्राट् सस्यप्राप्तमान इति उच्यते । 'ता सम्राजा वृतासुति' (ऋ. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्तयते । अन्यः इन्द्रः स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । 'स्वराज्यं द्वौ दमे' (ऋ. सं. १. ९१. ९) इत्यादिषु कीर्तयते । तथाविधौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावर्षम् महाधनौ च भवतः । हे वृषणा कामानां वर्धिताराविन्द्रावरुणौ वां युवां परमे व्योमनि उल्लुटे आकाशे विश्वे देवासः सर्वे देवाः ओजः वसं दधुः समयोजयन् शरीरदाढ्याय । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—'ओजो नामाष्टमी दशा' इति । तथा 'बलं वृत्रघादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवान्यां वसं दधुः समयोजयन् ॥

अनुपां खान्यतन्तुमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितुः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितुः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपाम् उदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अनु अतन्तम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य बधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे प्रभुं प्रभूतं सन्तम् आ ऐरयतम् अग्नयगमयतम् । स्मर्मानुपावृतं सूर्यं तद्वर्धनं प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकरस्य अस्य सोमस्य पानेन सदे हर्षे सति अयितः जलरहिता नदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निविलपदमाज्ञायते—'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपिन्वदधुनोऽपिन्वदपितुः' (शा. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च धियः कर्माण्यस्माभिरनुहितानि कर्माणि पिन्वतं सिद्धतं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु बह्व्यो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्सु । पृतनासु । बह्व्यः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रसवे । मितज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्व्यः हविषां स्तोत्राणां वा वोढार कृत्विजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः संकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पाथिवस्य च वस्वः वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्यातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यद्विमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि श्रवणस्य मज्जना ।

क्षेमैर्न मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिर्गुह्यः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । विमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । श्रवणस्य । मज्जना ।

क्षेमैर्न । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुद्भिः । गुह्यः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां शुभनस्य लोकस्य संवन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्जना आसीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्दुवयोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमैर्न रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिः मरुद्गणैः उग्रः उदूर्णबलः सन् शुभं शोभनमलंकारम् ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरद्रेभिर्न्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । द्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्त्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्दिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वकीय-मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वयः । तयोर्निन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं श्रथयन्तं हिसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च अतिरत् अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः द्रेभिः अलैरेवोपायैः भूयसः बहुतरान्छन्नृत् प्र वृणोति प्रकर्षेणावृत्तान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवराणुकुष्टान् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छन्थो वीथो अध्वरं न तं मर्त्यस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुः॒ऽहृतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।
यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । न । तम् । मर्तस्य । नशते । परि॒ऽहृतिः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ १तं १मर्त्यं मनुष्यम् १अंहः पापं १न १नशते न व्याप्नोति ।
१न च १दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । १कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् १तपः
संतापश्च तं १न प्राप्नोति । हे १देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ १यस्य १मर्त्यस्य१ मनुष्यस्य
१अध्वरं यज्ञं १गच्छथः प्राप्नुथो युवां १वीथः कामयेथे च यस्य हवींषि १तं मनुष्यं १परिहृतिः
परिबाधा १न नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्गु दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोहिं सख्यमुत वा यदाप्यं मर्दीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।
युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मर्दीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे १नरा नेतारविन्द्रावरुणौ १दैव्येन देवसंबन्धिना १अवसा रक्षणेन सह १अर्वाक् अस्म-
दभिमुखम् १आ १गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं १हवं स्तोत्रं १शृणुतम् । १यदि १मे मम
१जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
१युवोहिं युवयोः खलु यत् १सख्यं सखित्वम् १उत १वा अपि च १यत् १आप्यम् आपिष्वं बान्धवं
१मर्दीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ १नि १यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरैभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टद्योजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अर्धं स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरैभरे । पुरः॒ऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।
यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अर्धं । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे १कृष्टद्योजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं यथोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ १भरैभरे संग्रामे संग्रामे १अस्माकं
१पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ १भवतम् । १यत् यौ १वाम् युवाम् १उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीं-
तनाश्च १नरः नेतारः स्तोतारः १स्पृधि युद्धे यौ युवां १हवन्ते । १अर्धं अपि च १तोकस्य पुत्रस्य १तनयस्य
पौत्रस्य १सातिषु संभजनीयेषु निमित्तमूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युध्नं यच्छन्तु महि शर्मै सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युध्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्मै । स॒ऽप्रथः ।
अ॒वध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋत॒ऽऽवृधः । दे॒वस्य । श्लोकम् । स॒वितुः । म॒ना॒महे ॥ १० ॥

१अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रावयः १द्युध्नं द्योतमानं धनं १यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा १महि महत्
१सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं १शर्मै गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च १ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्षथिभ्याः

वअहितेः अदीनाया देवमातुः वज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् वभवप्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च वदेवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ वसवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य वश्लोकं स्तोत्रं वमनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

‘युवां नरा’ इति दशरुचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिर्लुक्किपृक्थ्येषु स्तोमबृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘युवां नरा पुनीषे वाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासां च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासु । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासां । च । वृत्रा । हतम् । आर्याणि । च । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे वनरा नेताराविन्द्रावरुणौ वयुवाम् । पृथुपर्श्वे द्वितीया । युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासुः पश्यन्तो युष्मद्भान्धवलाभार्थिनः^२ वगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तयोक्ताः । विस्तीर्णाक्षपशुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बर्हिंराहरणार्थं गच्छन्ति । पशूँ हि बर्हिंराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अक्षपशूँ बर्हिंरच्छेति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां वदासा दासान्पुपक्षपयितुं वच वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि वआर्याणि वच कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि वहतं हिंस्तम् । अपि च वसुदासम् अस्मद्वाज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्थि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । समऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अर्थि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे वनरः मनुष्याः^३ कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः वसमयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । वस्मिन् च वजा आजौ युद्धे । वचन इति निपातद्वयसमुदायो विप्रज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य दृष्टारो वीराश्च^४ भयन्ते बिभ्यन्ति तत्र तारक्षे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्मान् वधि ववोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्तां ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिग्रहणयुक्तस्य; न-भ-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-भ-युष्मद्वाधवा लाभार्थिनः; ज-श-स्त-२-४-युष्मद्वाधवः लाभार्थिनः; त-३-युष्मद्वाधवलोभार्थिनः । ३. ख-भ-नेतारः । ४. श-त-न-भ-श-धीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ वभूयः । अन्ताः पर्यन्ताः । पृथ्विसराः सैनिकैर्ध्वस्ताः । वसम् । अदक्षत संदध्यन्ते । तथा । दिवि सुलोके । वधोषः सैनिकानां शब्दश्च । आरुहत् आरुढोऽभूत् । वजनानाम् अस्मदीयानां भटानाम् । अरातयः शत्रवः । वमाम् । उप । अस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे । हवनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ । अवाक् अस्मदभिमुखम् । अवसा रक्षणेन सह । आ । गतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माणेषां शृणुतं हवीमनि सत्या तत्सूनामभवत्पुरोहितः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तत्सूनाम् । अभवत् । पुरः । इति । ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं । भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां । सुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं । प्र । आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । एषां तत्सूनां मम याज्यानां । ब्रह्माणि स्तोत्राणि । शृणुतम् अशृणुतम् । कदा । हवीमनि । आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संप्राप्तः । तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात् । तत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां । पुरोहितः मम पुरोधानं । सत्या सत्यफलम् । अभवत् । तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्युर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽर्धं स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अधानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्व । उभयस्य । राजथः । अर्धं । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरेः शत्रोः संवन्वीनि । अधानि आहन्तृण्यायुधानि । मा माम् । अभ्या । तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च । वनुषां हिंसकानां मध्ये । अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति । युवं । हि युवां खलु । उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य । वस्वः वसुनो धनस्य । राजथः । ईशथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अध । स्म अतः कारणात् । पार्ये तरणीये । दिवि दिवसे युद्धदिने । नः । अस्मान् । अवतं रक्षतम् ॥ ५ ॥

युवां हवन्त उभयांस आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयांसः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तत्सुभिः । सह ॥ ६ ॥

उभयांसः उभयविधाः सुदाः संज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तुत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः । आजिषु संप्राप्तेषु । इन्द्रं । च । वरुणं । च । युवां । हवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । वस्वः धनस्य । सातये संभजनार्थम् । यत्र येष्वजिषु । दशभिः दशसंख्याकैः । राजभिः शत्रुभूतैर्दुर्गैः । निबाधितं नितरां हिंसितं । सुदासं । तत्सुभिः । सह वर्तमानं । प्र । आवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् । तेष्वजिष्वित्यन्वयः ॥

१. ख-न-भ-वतेमाने । २. ख-मप्राप्ता; झ-त-न-भ-शर-मप्राप्त; श-मप्राप्ति ।

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामब्रह्मसदासुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । समऽईताः । अयज्यवः । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अब्रह्मसदाम् । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः । राजानः सुदासः शत्रवः । समिताः संगताः परस्परं समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवेभूतास्ते । सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजहुः । युवाभ्यामनुगृहीते तं प्रहृतौ न शोकः । तदानीम् । अब्रह्मसदाम् । अब्रह्मन्ने? हविषि सीदन्तीत्यब्रह्मसद् अस्विजः । हविर्भियुक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणास्त्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलाभूत् । अपि च । एषां । देवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्रित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीर्वन्तो असंपन्तु तत्संवः ॥ ८ ॥

दाशऽराज्ञे । परिऽयत्ताय । विश्वतः । सुऽदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्रित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीर्वन्तः । असंपन्त । तत्संवः ॥ ८ ॥

हे । इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशमी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परियत्ताय परिषेहिताय । सुदासे राज्ञे । अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम् । यत्र यस्मिन् देशे । श्रित्यञ्चः श्रितिं श्रित्यै नैर्मल्यमञ्जन्तो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीर्वन्तः कर्मभिर्युक्ताः । तत्संवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा अस्विजः । नमसा हविलक्षणेनाज्ञेन । धिया स्तुत्या च । असंपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः संप्रियेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिर्भिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्मै यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । समऽइथेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्मै । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । संप्रियेषु संग्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्मै सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा युष्मं यच्छन्तु महि शर्मै सुप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरर्दितैर्ऋतावृधौ देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

१. ज-त२-४-अदन्ये; ज-म-श-अब्रह्मसदन्ये; त३-अदासदन्ये; न-अब्रह्मसदन्ये ।
२. ख-न-म-प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । बुध्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सुप्रथः ।
अवधम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

वाक्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्रूहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमवाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चमं चतुर्विंशं सूक्तं वासिष्ठे^१ वैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उक्थे तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वाँ राजानावध्वरे ववृत्पां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वाँ घृताचीं बाहोर्दधाना परि त्मना विष्वरूपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । बाहोः । दधाना । परि । त्मना । विष्वरूपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीध्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिसारहितेऽस्मिन् यागे वां युवां
हव्येभिः हविभिः नमोभिः स्तोत्रैश्च आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अपि च बाहोः हस्तयोः
दधाना धार्यमाणा विष्वरूपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्वृक्ता घृताची घृतमञ्जन्ती
जुहूः त्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विष्वरूपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहद्वन्वति द्यौर्यौ सेतुर्भिररजुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतुऽभिः । अरज्जुऽभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळोः । वरुणस्य । वृज्याः । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोः युवयोः वृहत् महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः बुलोकरूपम् इन्वति वृष्ट्या
सर्वां नृणां गीणयति । यौ युवां सेतुभिः बन्धकैः अरज्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः
पापकृतो बन्धनैः । ‘पिन् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नः
अस्मान् परि वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान्वयत्र गच्छतु । इन्द्रः न इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं
लोकं स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवर्जतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सुरिषु । प्रशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽर्जतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । उतिऽभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्माकं विद्येषु गृहेषु क्रियमाणं यज्ञं वाहं शोभनं फलसहितं
 वृत्तं कुरुतम् । तथा वसुरिषु स्तोत्रेष्वस्मासु विद्यमानानि ब्रह्मणि परिवृढानि स्तोत्राणि प्रशस्ता
 प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि वृत्तं कुरुतम् । अपि च देवजुतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः रयिः
 धनं वनः अस्मान् उचैतु प्राप्नोतु । तथा स्वाह्वाभिः सृष्टणीषाभिः वृत्तिभिः रक्षाभिः वनः अस्मान्
 प्र वृत्तिरेतं युवां वर्धयेथात् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । विश्ववारं विधैः
 सर्वैर्वरणीषं संभजनीयं वसुमन्तं निवासयुक्तं पुरुक्षुं बह्वन्नं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्तं वा । आदित्यः
 अदितेः पुत्रः यः वरुणः वनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि प्र मिनाति प्रहिनस्ति ।
 'मीन् हिंसायाम्' इति धातुः । शूरः शौर्यवान् स वरुणः अमिता अमितान्धपरिमितानि
 वसूनि धनानि दयते स्तोत्रभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीति गमेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अस्मे मदीषा इयं गीः स्तुतिः इन्द्रं वरुणं च अष्ट अनृतां व्याप्नोतु । तथा तूतुजाना
 मया प्रेर्यमाना सा तोके पुत्रे तनये पौत्रे च विषये प्रावत् प्रशस्त्वस्मान् । वयं च सुरत्नासः
 शोभनधनाः सन्तः देववीति देवैः कामयितव्यं यज्ञं गमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे
 देवाः युयं स्वस्तिभिः कल्याणैः वनः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे'
 इत्यनुक्रान्तम् । आभिस्तु विकेपूक्येषु तृतीयसवनं स्तोमवृद्धौ प्रशास्तरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च—
 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत ।

घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीकै ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत ।

घृतऽप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुष्यताम् । अभीकै ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थम् अरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां मनीषां स्तुतिं
 पुनीषे शोधयामि । किं कुर्वन् । इन्द्राय वरुणाय च सोमं जुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोद्विश्य

१. ख-भ-श-५-शोभनफलसहितं ।

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । १ देवीं द्योतमानाम् २ उषसं ३ न उषसमिव ४ वृत्तप्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्टः १ परोक्षकृतः । २ ता ताविन्द्रावरुणौ ३ अग्नीं अभिगतं युद्धे ४ यामन् यामानि युद्धार्थं गमने सति ५ नः अस्मान् ६ उरुण्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।

युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ऊँ इति । देवहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

१ देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः । २ अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ३ स्पर्धन्ते ४ वै १ शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ५ उ इति पूरकः । ६ येषु संग्रामेषु ७ ध्वजेषु पताकासु ८ दिद्यवः शत्रुक्षिसान्यायुधानि ९ पतन्ति १० तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान् ११ अमित्रान् शत्रून् हे १२ इन्द्रावरुणौ १३ युवं युवां १४ शर्वा शरणा हिंसकेनायुधेन १५ पराचः पराङ्मुखान् १६ विषूचः विविधगतींश्च १७ हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेयामित्यर्थः ॥

आपश्चिद्वि स्वयंशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अग्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वयंशसः । सदःसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अग्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

१ आपश्चित् अग्निकाराः सोमाश्च २ स्वयंशसः स्वायत्तयशस्काः ३ देवीः द्योतमानाः सन्तः ४ सदःसु सदानेषु स्थानेषु ५ इन्द्रं ६ वरुणं च ७ देवता एते द्वे देवते ८ धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्यायिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीष्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सदानेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरीन्द्रावरुणयोः १ अन्यः एकः २ प्रविक्ताः प्रथकृताः पुण्यापुण्य-विदेकेन विचित्रफलभोक्त्रोः ३ कृष्टीः प्रजा असांकार्येण ४ धारयति । ५ अन्यः इन्द्रः ६ वृत्राणि शत्रुजातानि ७ अग्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि ८ हन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नमस्वान् ।

आवर्तवर्तसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुक्रतुः । ऋतुऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽवर्तवर्तत् । अवर्तसे । वाम् । हविष्मान् । अस्तत् । इत् । सः । सुवितार्थ । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

१ सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा २ सः ३ होता स्तोता ४ ऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वेता निचेता ५ अस्तु भवतु । हे ६ आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः साहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘वै’ नास्ति । ३. घ-ज्ञ-त-१-आसांकार्येण; ख-न-असांकार्येण ।

हृत्स्वः । षः षन्मस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् षावसा बलेन युक्तौ षां युवां
परिचरतीति षोषः । स सुकतुरित्यन्वयः । अपि च यः षहविष्मान् हविर्भिर्भुङ्क्तः सन् षवसे तर्पणार्थं
षां युवाम् षाववर्तत् आवर्तयेत् षसः यजमानः षप्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा षसुचिताय सुहु
प्राप्तयेयाय फलाय षअसदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतजाना ।

सुरत्नासः । देववीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाभ्युताम् । मया प्रेष्यमाणा सा युजे पौत्रे च
विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः सन्त उत्तरोत्तरं धामं प्राप्नुयामः । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः
अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ७ ॥

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्ट्वर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूषि वि यस्तस्तम्भु रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमुष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूमं ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूषि । वि । यः । तस्तम्भु । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूमं ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूषि जन्मानि महिना महिन्नाः तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति
भवन्ति । षयः वरुणः उर्वी विस्तीर्णं परोदसी षचित् धावापृथिव्यावपि षवि तस्तम्भ विविध
स्तम्भे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं
दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति राजौ नक्षत्रं तथेति
द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वया तन्वा इ सं वदे तत्कृदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कृदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कृदा । नु । अन्तः । वरुणे । भुवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कृदा । मृळीकम् । सुमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया
तन्वा स्वयिनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहो खित् तत् तेन वरुणेन सह
संवदे । कृदा नु कदा खलु वरुणं देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवामि । वरुणस्य चित्ते
संलभो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानः अकृष्यन् वरुणः किं

केन हेतुना वृषेत सेवेत । वसुनाः शोभनमनस्कः सन्नहं वकदा कस्मिन् काले वृष्टीकं सुखयितारं वरुणम् अभि वरुणम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे क्वयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । क्वयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीति ॥ ३ ॥

हे वरुण वतदेनः पापं वृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयेः पापैर्वन्दोऽस्मि पृष्टः संस्तत् पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषः विदुषो जनान् उपो वपुमि उपागाम् । ते वक्वयश्चित् क्रान्तदक्षिनो जनान् वमे मर्हं वसमानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः वतुभ्यम् अवयं वृह अयमेव वरुणः वृणीते कृष्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाम आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळम स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आर्गः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुः । ऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमामा^१ आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन आगता सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळम दुर्दभान्येर्बाधितुम-
शक्यं स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण तत् आगः वमे मर्हं प्र वोचः प्रवृहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः वनमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव इयाम् उपगच्छेयम् ॥

अवं द्रुग्धानि पित्र्यां सुजा नोऽव या वयं चक्रुमा तनूभिः ।

अवं राजन्पशुतृपं न तायुं सुजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अवं । द्रुग्धानि । पित्र्यां । सुज । नः । अव । या । वयम् । चक्रुम । तनूभिः ।

अवं । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सुज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्यां पितृतः प्राप्तानि वनः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव सुज विमुञ्च । अस्मत्तो विच्छेपय^२ । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चक्रुम कृतवन्तः स्म तानि च अव सुज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं वन तायुं स्तैन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वा वसने वासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नः रजोः वत्सं वन वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव सुज विमुञ्च ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-आग । २. ख-पित्र्याणि; भ-पित्र्या पित्र्याणि । ३. ख-हेतून् । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-विच्छेपय च ।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनुतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । विऽभीदकः । अचित्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽपरे । स्वप्नः । च । न । इत् । अर्धतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण वसः वस्वो वदक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वत् पापप्रवृत्तौ कारणं वन अवति । किं तर्हि वधुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । 'धु गतिस्वैर्ययोः' इति धातुः । वसा च ध्रुतिवैद्यमाणरूपा । सुरा प्रसादकारिणी^१ मन्युः क्रोधश्च गुणादिविषयः सन्ननर्थहेतुः । विभीदकः घृतसाधनोऽक्षः । स च घृतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । वचित्तिः अज्ञानमविवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवकलशिरिव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च वकनीयसः अल्पस्य ह्रीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे निधन्तुत्वेन स्थितः ज्यायान् अधिक ईश्वरः वस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चास्मात्तम्—'एष श्लोवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीयते' (कौ. उ. ३. ८) इति । एवं च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि अनुतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षणं मिश्रयिता भवति । इत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युपपन्नं इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्यः इति भावः ॥

अरं दासो न मीळहुषे करण्यहं देवाय भूर्णयेऽनांगाः ।

अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये क्ववितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दासः । न । मीळहुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनांगाः ।

अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । क्विऽतरः । जुनाति ॥ ७ ॥

वमीळहुषे सेवने कामानां वर्षिन्ने वभूर्णये जगतो भर्त्रे वदेवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय वज्रनागाः तत्प्रसादादपापः सन् वअहम् वअरम् अलं पयांसं वकराणि परिचरणं करावाणि । दासो वन यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः वचितः अज्ञानतोऽस्मान् वअचेतयत् चेतयत् प्रज्ञायतु । गृत्सं स्तोतारं च क्ववितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशिते वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडाशास्यानुवाक्या । सुत्रितं च—'अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे वस्वधावः अश्ववन् वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः वअयम् एतत्सूक्तार्त्तकं^२ वस्तोमः स्तोमं हृदि त्वदीये हृदये वसु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतः वस्तु । चित् इति पूरकः ।

१. ङ-क्ष-त-२-व-दैवगतिः । २. ङ-क्ष-त-न-म-श-प्रमोदकारिणी । ३. घ-त-३-श-क्षतव्यं । ४. ख-म-सूक्तार्त्तकः ।

अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । षनः अस्मदीये षक्षेमे रक्षणे षक्षम् उपद्रवाणां क्षमनम् षस्तु । षयोगे च षनः अस्मदीये प्रापणे षक्षयु क्षमनमेवास्तुपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः षनः अस्मान् सर्वदा षस्वस्तिभिः अविनाशैः षपात रक्षत ॥ ८ ॥

‘रदत्पथः’ इति सप्तस्य सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च—‘रदत्सस’ इति । गतो विनियोगः ॥

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणींसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सर्गो न सुष्टो अर्वतीऋतायञ्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अणींसि । समुद्रिया । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सुष्टः । अर्वतीः । ऋतुऽयन् । चकार । महीः । अरवनीः । अहऽभ्यः ॥ १ ॥

अयं वरुणः देवः षसूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय षपथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् षप्र षरदत् प्रापच्छत् । षसमुद्रिया समुद्र उद्भवो भवानि । यद्वा । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्र-मन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । षअणींसि उद्कानि षनदीनां प्रासृजत् । षसर्गो षन । सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः । स यथा षअर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् षऋतायन् क्रतुं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् षमहीः महतीः षअरवनीः रात्रीः षअहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् षचकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूणिर्यवसे ससवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूणिः । यवसे । ससवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥ २ ॥

हे वरुण षते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः षवातः वायुः षआत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च षरजः उद्कम् षआ षनवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते । षभूणिः जगतो भर्ता स वायुः षयवसे वासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरन्नवान् भवति तद्वत् षससवान् । ‘ससम्’ इत्यन्ननाम । तद्वान् भवति । हविलक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः^१ । यद्वा सनोतेः कसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान् वातो वासे सति पशुर्धमा आरवाही भवति तद्वजगतो भर्ता । हे षवरुण मही महत्यौ षबृहती परिवृढे षइमे षरोदसी छावापृथिव्यौ षअन्तः मध्ये । छावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । षते तव षविश्वा सर्वाणि षधाम धामानि स्थानानि तेजसि वा षप्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः कुवयो यज्ञधीराः प्रचैतसो य इष्यन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मदिष्टा । उभे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतवानः । कुवयः । यज्ञधीराः । प्रचैतसः । ये । इष्यन्त । मन्म ॥ ३ ॥

स्पर्शान्ति स्पृशन्तीति स्पृशश्चराः । वरुणस्य देवस्य स्पृशः चराः स्पृशद्विष्टाः । स्मदित्येतत् प्रशस्त्यर्थे सहाय्यं च वर्तते । प्रशस्तगतयः । यद्वा । सह प्रेषिताः सन्तः । शुभेके शोभनमेहमे सुरूपे वा एते मे परोदसी धावापृथिव्यौ परे पश्यन्ति परित इक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् तज्जीत्या वक्रतावानः कर्मवन्तः पश्यन्धीराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः प्रचेतसः प्राज्ञाः वक्रयः क्रान्तदंष्ट्रिनः पश्ये जनाः समन्तं समानि स्तोत्राणि पश्यन्तं गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोत्रान् ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्त्वित्युपराशस्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाध्या बिभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुणः । मेधिराय । त्रिः । सप्त । नाम । अध्या । बिभर्ति ।

विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

मेधिराय मेधाविने मे सप्त वरुणः उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । त्रिः पस एकविंशतिसंख्याकानि नामानि अध्या गौः बिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि बिभर्ति । यद्वा । वेदात्मिका वागेकविंशतिसंख्यानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च 'गौम्यां ज्मा' इति पठितान्येकविंशतिनामानांति । अपि च विद्वान् जानन् विप्रः मेधावी स वरुणः युगाय युक्ताय उपराय उप समीपे रसमाणाथान्तेवासिने सप्त शिक्षन् उपदिशन् पदस्य उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि गुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नशब्दश्चार्थः । इमानि च वोचत् उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिक्षोऽस्मि । तस्मात् स वरुणः अस्मान् पापात् मोचयत्वित्यर्थः ॥

तिस्रो धावो निर्हिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः पर्दिधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्रे एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । धावः । निर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमिः । उपराः । पटविधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रेङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः धावः शुलोकाः अस्मिन् वरुणे अन्तः मध्ये त्रिहिताः । तिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः भूमीः भूम्यश्च पटविधानाः । विधानं विधा । वसन्ताद्युत्तमेदेव पट्टिधाः प्रकारा यासु तादृश्यः । उपराः अस्मिन्नेव वरुणे उसा अन्तर्भूताः । लोकानां त्रिन् च 'त्रयो वा द्वे त्रिवृतौ लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमिर्धारयन्' (क्र. सं. २. २७. ८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च गृत्सः स्तुत्यः राजा ईश्वरः सः वरुणः पदि अन्तरिक्षे हिरण्ययं हिरण्यं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा प्रेङ्खं दोलावहिरद्वयसंस्पर्शिनम् एतं सूर्यं शुभे पकं दीप्यर्थं चक्रे कृतवान् । 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (क्र. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वरुणे पक्षौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च- 'अव सिन्धुं वरुणो घौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

अव सिन्धुं वरुणो घौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव । सिन्धुम् । वरुणः । घौः ऽईव । स्थात् । दृप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुर्विष्मान् ।

गम्भीरऽशंसः । रजसः । विऽमानः । सुपारऽक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥ ६ ॥

वघौरिव सूर्य इव दीप्तः वरुणः वसिष्ठः ससुद्रम् अव वस्थात् वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । दृप्सो न द्रवणशील उद्विन्दुरिव श्वेतः शुभ्रवर्णः वसुगः । लुप्तोपमेतत् । गौरमृग इव तुविष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा वगम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः । रजसः उदकस्य विमानः निर्माता सुपारक्षत्रः सुधु दुःखात् पारक्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः सतः विद्यमानस्य अस्य जगतः राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृक्याति चक्रुषे चिदागौ वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यः । मृक्याति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वआगः अपरार्थं वचक्रुषे वचित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे यः वरुणः वमृक्याति उपद्रवां करोति तस्मिन् वरुणे वअनागाः अनागासोऽनपराधाः सन्तः ववयं वस्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । वअदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि वव्रतानि कर्माणि वअनु आनुपूर्व्येण वऋधन्तः समर्धयन्तः । हे वरुणा-दयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ ॥ ९ ॥

'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वारुणम् । 'प्र शुन्ध्युवम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळहुषे भरस्व ।

य ईर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामधं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवंम् । वरुणाय । प्रेष्ठांम् । मतिम् । वसिष्ठ । मीळहुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रं ऽमधम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥ १ ॥

ऋषिरासानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुक्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळहुषे सेवत्रे वरुणाय वशुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां वप्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय । यः वरुणः ईम् एवं सूर्यम् वअर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं वकरते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्टव्यं सहस्रामधं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं वृहन्तं महान्तम् ॥

अध्वा न्वस्य संदृशं जगन्वानध्रेनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्गदश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अध० । नु । अस्य । समुद्रशर्म । जगन्वान् । अग्नेः । अनीकम् । वरुणस्य । मंसि ।

स्वः । यत् । अश्मन् । अधिष्ठाः । ऊँ इति । अन्धः । अग्निः । मा । वपुः । दृश्ये । निनीयात् ॥ २ ॥

१अध अधुना २अस्य वरुणस्य ३संदर्शं संदर्शनं ४नु क्षिप्रं ५जगन्वान् गतवानहम् ६अग्नेः ७अनीकं ज्वालासंघं ८मंसि स्तवानि । तं वरुणं यष्टुमिति शेषः । ९यत् यदा वरुणः १०स्वः सुखकरं ११अश्मन् अश्मन्यभिपवार्थं पाषाणेऽवस्थितम् । १२अभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम् १३अन्धः सोमलक्षणमश्वम् १४अधिपाः अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । १५उ इति पुरकः । तदानीं १६मा मां १७वपुः शरीरं स्वकीयम् । वपुरिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा १८दृश्ये दर्शनार्थम् १९अग्निं २०निनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यद्वाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मर्ध्यम् ।

अधि यदपां स्तुभिश्चराव प्र ग्रेह ईङ्ख्यावहै शुमे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रुहाव । वरुणः । च । नावंम् । प्र । यत् । समुद्रम् । ईरयाव । मर्ध्यम् ।

अधि । यत् । अपाम् । स्तुग्भिः । चराव । प्र । प्रईङ्खे । ईङ्ख्यावहै । शुमे । कम् ॥ ३ ॥

१यत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं २वरुणश्च उभौ ३नावं दुसमर्थीं तरणसाधनभूताम् ४आ ५रुहाव उभावारुहावभूव । तां च नावं ६यत् यदा ७समुद्रं ८मर्ध्यं समुद्रस्य मर्ध्यं प्रति ९प्र १०ईरयाव प्रकुर्वेण गमयाव । ११यत् यदा च १२अपाम् उदकानाम् १३अधि उपरि १४स्तुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि नौभिः १५चराव वतावहै । तदानीं १६शुमे शोभायै १७ग्रेहे नौरूपायां दोलायामेव १८प्र १९ईङ्ख्यावहै । निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्ती संकीडावहै । २०कम् इति पुरकः । यद्वा क्रियाविशेषणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादपि चकार स्वपा महोभिः ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यानु धावत्ततनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् । चकार । सुऽअपाः । महऽभिः ।

स्तोतारम् । विप्रः । सुदिनत्वे । अह्नाम् । यात् । नु । धावः । ततनन् । यात् । उषतः ॥ ४ ॥

एवं वसिष्ठेनात्मनोके यद्वरुणेन कृतं तद्दर्शयति । १वसिष्ठं २ह वसिष्ठं खलु ३वरुणः ४नावि स्वकीयायाम् ५आधात् आरोहयत् । तथा तम् ६ऋषिम् ७अनोभिः रक्षणैः ८स्वपां स्वपसं शोभनकर्मणं ९चकार वरुणः कृतवान् । अपि च १०विप्रः मेधावी वरुणः ११अह्नां दिवसानां मध्ये १२सुदिनत्वे यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र १३स्तोतारम् अस्थापयदिति शेषः । किं कुर्वन् । १४धात् यातो गच्छतः १५धावः दिवसान् १६यात् यातीः १७उषासः उपलोपलक्षिता रात्रीश्च १८नु क्षिप्रं १९ततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

क १ त्यानि नौ सुरुया बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।

बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

१. त-पाषाणेभिस्थितं । २. ख-न-म-श-१-रुहावभूतां; घ-रुही भवावः । ३. ख-श-म-त-४-न-म-दोलाया* । ४. त-१-२-आस्थापय* ।

क। त्यानि। नौ। सुख्या। बभूवुः। सचावहे इति। यत्। अवृकम्। पुरा। चित्।
बृहन्तम्। मानम्। वरुण। स्वधाऽवः। सहस्रऽद्वारम्। जगम्। गृहम्। ते ॥ ५ ॥

हे वरुण ^१त्यानि तानि पुरातनानि ^२नौ आवयोः ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि ^४वृक कुत्र
^५बभूवुः। ^६पुरा पूर्वस्मिन् काले ^७अवृकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं ^८यत् सख्यमस्ति तत् ^९सचावहे
आवां सेवावहे। ^{१०}चित् इति पूरकः। अपि च हे ^{११}स्वधावः अन्नवन् ^{१२}वरुण ^{१३}ते त्वदीयं ^{१४}गृहं
^{१५}जगम् गच्छानि। लोड्यै लिट्। कीदृशं गृहम्। ^{१६}बृहन्तं महान्तं ^{१७}मानम्। मान्यस्मिन् सर्वाणि
भूतानीति मानम्। सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः। ^{१८}सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा तु एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धिष्मा विप्रः स्तुवते वरुथम् ॥ ६ ॥

यः। आपिः। नित्यः। वरुण। प्रियः। सन्। त्वाम्। आगांसि। कृणवत्। सखा। ते।
मा। ते। एनस्वन्तः। यक्षिन्। भुजेम। यन्धि। स्म। विप्रः। स्तुवते। वरुथम् ॥ ६ ॥

हे ^१वरुण ^२यः वसिष्ठः ^३नित्यः ध्रुवः ^४आपिः वन्धुः। औरसः पुत्र इत्यर्थः। यः पूर्वं ^५प्रियः
^६सन् ^७त्वां प्रति ^८आगांसि अपराधान् ^९कृणवत् अकरोत् स इदानीं ^{१०}ते तव ^{११}सखा ^{१२}समानख्यानः
प्रियोऽस्तु। हे ^{१३}यक्षिन् यजनीय वरुण ^{१४}ते तव स्वभूता वयम् ^{१५}एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः
सन्तः ^{१६}मा ^{१७}भुजेम मा भुज्यमहि। त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे। ^{१८}विप्रः
मेधावी त्वं च ^{१९}स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय ^{२०}वरुथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं^{२१} वा गृहं ^{२२}यन्धि
प्रयच्छ। ^{२३}स्म इति पूरकः ॥

अत्र ऋग्विधानं—^{२४}ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते। तिष्ठन्नात्रौ जपेदेतां
पिशाचस्तं^{२५} न गच्छति^{२६} (ऋग्वि. २. ३१९) इति ॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।

अवौ वन्वाना अदितेरुपस्थाद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

ध्रुवास्तु। त्वा। आसु। क्षितिषु। क्षियन्तः। वि। अस्मत्। पाशम्। वरुणः। मुमोचत्।
अवः। वन्वानाः। अदितेः। उपस्थात्। युयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ७ ॥

^१ध्रुवासु नित्यासु ^२आसु इक्ष्यमानासु ^३क्षितिषु भूमिषु ^४क्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
^५त्वा त्वां स्तुम इति शेषः। स च ^६वरुणः ^७अस्मत् अस्मत्तः ^८पाशं बन्धकं पापं ^९वि ^{१०}मुमोचत्
मोचयेत्। तथा ^{११}अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः ^{१२}उपस्थात् उपस्थानात् ^{१३}अवः रक्षणं वरुणेन दत्तं
^{१४}वन्वानाः संभजमाना वयं स्याम। अन्यद्वत् ॥ १० ॥

‘मो पु वरुण’ इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं^{१५} वारुणम्। अन्या जगती क्षिष्टाश्चत्सो गायत्र्यः।
तथा चायुक्रान्तं—‘मो पु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम्’ इति। गतो विनियोगः ॥

मो पु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १ ॥

१. क्ष-श-सखा ससखा; त-सखा सखा; न-सखा ससखा। २. श-वरणीयं संभजनीयं। ३. क्ष-
पिशाचत्वं। ४. ख-भ-सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं।

मो हति । सु । वरुण । मृतऽमर्यम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ १ ॥

हे 'राजन्' ईश्वर 'वरुण' त्वदीयं 'मृत्'मर्थं 'सृदादिभिर्निर्मितं' 'गृहं' 'मो मा उ मैव' 'अहं' 'गमं' गतोऽस्मि । अपि तु 'सु' शोभनं 'सुवर्णमयमेव' त्वदीयं 'गृहं' प्राप्तवानि । स त्वं मां 'मृत्' सुख्य । हे 'सुक्षत्र' शोभनधनं वरुण 'मूळ्य' उपदयां च कुरु ॥

यदेभिं प्रस्फुरन्निव दतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ २ ॥

यत् । एभिं । प्रस्फुरन्ऽईव । दतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ २ ॥

हे 'अद्रिवः' आयुधवन् वरुण 'यत्' यदा 'प्रस्फुरन्निव' शीत्येन 'प्रविचलन्निव' त्वज्जयाद्वेपमानः 'दतिर्न' दतिरिव 'ध्मातः' वायुना पूर्णः संस्त्वया बद्धोऽहम् 'एभिं' गच्छामि तदानीं 'मृत्' सुख्य । हे 'सुक्षत्र' सुधनं 'मूळ्य' उपदयां कुरु ॥

क्रत्वः समह दीनतां प्रतीपं जगमा शुचे । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ३ ॥

क्रत्वः । समह । दीनतां । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ३ ॥

हे 'समह' सधनं 'शुचे' स्वभावतो निर्मलं वरुण 'दीनता' दीनतयाक्षक्ततया 'क्रत्वः' कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य 'प्रतीपं' प्रतिकूलमननुष्ठानं 'जगम' प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां 'मृत्' सुख्य । अन्यद्व्रतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदजरितारम् । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ४ ॥

'अपां' समुद्राणामुदकानां 'मध्ये' 'तस्थिवांसं' स्थितवन्तमपि 'जरितारं' तव स्तोतारं मां 'तृष्णा' पिपासा 'अविदत्' आसवती । लवणोत्कटस्य 'सामुद्रजलस्य' पानानहंत्वात् । अतस्तादृशं मां 'मृत्' सुख्य । अन्यद्व्रतम् ॥

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः 'यत्किं वेदम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'यत्किं वेदं' वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मी युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचिन्ती । यत् । तव । धर्मी । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिषः ॥ ५ ॥

हे 'वरुण' 'दैव्ये' देवसमूहरूपे 'जने' 'यत्' 'इदं' किंचन 'अभिद्रोहम्' अपकारजातं 'मनुष्याः' वर्यं 'चरामसि' चरामः निर्वर्तयामः । तथा 'अचिन्ती' अचिन्त्याज्ञानेन 'यत्तव' त्वदीयं 'यत्' 'धर्मं' धारकं कर्म 'युयोपिम' वर्यं विमोहितवन्तः । हे 'देव' 'तस्मादेनसः' पापात् 'नः' अस्मात् 'मा' 'रीरिषः' मा हिंसीः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

१. घ-श-सृदादिभिर्निर्मितं; झ-त३-सृदादिभिर्निर्मितं; झ-सृदादितिनिर्मितं; त३-४-न-सृदादितिनिर्मितं । २. ख-म-मूळ्य । ३. ख-त३-म-मूळ्य सुख्य; घ-मूळ; झ-मूळ्य । ४. त-समुद्रजलस्य ।

५. ख-मूळ्य; घ-मूळ; झ-त-श-मूळ्य सुख्य ।

पशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्याप्यैष्टुभं वायव्यम् । यासु पञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वीरया सप्त वायव्यं ह्यैन्द्रश्च या द्विवदुक्ताः' इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने 'प्र वीरया' इति वायव्य-स्तुचः । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्विरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिब सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरऽया । शुचयः । दद्विरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः । मधुऽमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या याज्ञादेशः ॥ 'वां ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यं वशुचयः शुद्धाः वमधुमन्तः माधुर्योपेताः वसुतासः अभि-
युताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे वध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतृभिर्नैर्त्विग्भिः वप्र वद्विरे प्रदीयन्ते । 'दद्विरे दाने' इत्यस्यैतद्वपम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो नियुतः वद्विरे वद्विरे रयं प्रापय । तेन च रथेन वअच्छ याहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिरात्य च वसुतस्य अभियुतस्य वअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं वपिब । किमर्थम् । वमदाय मदोत्पत्त्यर्थम् ॥

ज्ञानासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहृतिं यस्त आनद' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । वायव्ये पश्चादेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'ईशानाय प्रहृतिं यस्त आनद प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ईशानाय प्रहृतिं यस्त आनद शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातो जातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रऽहृतिम् । यः । ते । आनद । शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रऽशस्तम् । जातऽजातः । जायते । वाजी । अस्त्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईश्वराय एते तुभ्यं त्वदर्थं प्रहृतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां वयः यजमानः वआनद प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य पातवायो तुभ्यं वशुचि शुद्धं सोमं च यः प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये एतं यजमानं वप्रशस्तं मुल्यं वकृणोषि करोषि । स च वजातो जातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् वाज्यस्य प्रातव्यस्य धनस्य प्रातये वजायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुक्त्वग्नौ विशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अथ वायुं नियुतः सञ्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिष्णा । धाति । देवम् ।
अथ । वायुम् । निऽसुतः । सथ्रत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितम् । निरेके ॥ ३ ॥

इमे षोडशी धावापृथिव्यौ षथं वायुं षराये धनार्थं षनु धिषं षजज्ञतुः जनयामासतुः
तं षदेवं दानादिगुणयुक्तं वायुं षदेवी द्योतमाना षधिष्णा स्तुतिः षराये धनार्थं षधाति धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । षअध अधुनैवं स्तुतौ प्रवृत्तायां षस्वाः स्वकीयाः षनियुतः
वद्धा रथवाहाः षवायुं षसथ्रत सचन्ते सेवन्ते । षउत अपि च षश्वेतं शुभ्रवर्णं षनिरिके । नितरां
रेको रिकता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति षवसुधितिं वसुनां धातारं प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशक्ने वायव्यतृचस्य 'उच्छलुषसः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छलुषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (आश्व. श्री. ८. १०) इति ॥

उच्छलुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः ससुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उपसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । सस्रुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् षअरिप्राः पापरहिताः षउपसः षसुदिनाः शोभनदिनस्य
हेतुभूताः सव्यः षउच्छन् औच्छन् व्यवसायन् । ते च षदीध्यानाः दीध्यमानाः सन्तः षउरु
विस्तीर्णं षज्योतिः सूर्याख्यं षविविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च षउशिजः कामय-
मानास्तेऽङ्गिरसः षगव्यं षचित् गोसंचरूपमपि षऊर्वं धनं पणिभिरपहतं षवि षवसुः व्यवृण्वन्
अलभन्त । तथा षतेषाम् षङ्गिरसामर्थांश्च षप्रदिवः पुराण्यः षआपः षअनु षससुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहतानुष-
प्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने 'ते सत्येन' इत्येन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्री. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासुः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायु वीरिवाहुं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासुः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायु इति । वीरिऽवाहुम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥ ५ ॥

षते प्रसिद्धाः षसत्येन यथार्थेन षमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः षदीध्यानाः दीध्यमानाः
षस्वेन स्वकीयेन विहितेन षक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकामना षयुक्तासुः युक्ता एवभूता यजमाना
हे षइन्द्रवायु षवीरिवाहुं वीरैर्विशेषेणैरायितुभिः स्तोतुमिर्वहनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अश्वैर्वहनीयम् ।
तम् षईशानयोः ईश्वरयोः षवां युवयोः स्वभूतं षरथं षवहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
षपृक्षः अन्नाग्नि हविल्क्षणाभि षअभि षसचन्ते युवामभिसचन्ते ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू सुरयो विश्वमायुरर्वज्रिर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुंसभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू इति । सुरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वतुंसभिः । वीरैः । पृतनासु । सद्युः ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू ईशानासः ईश्वराः प्रभवः ऽये जनाः ऽनः अस्मभ्यं ऽगोभिः ऽअश्वेभिः अश्वैः
 ऽवसुभिः निवासकैः ऽहिरण्यैः च सहितं ऽस्वः सुष्ठुरणीयं सुखं ऽदधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा ।
 हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसुनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते ऽसुरयः दातारः ऽविश्वं व्याप्तम्
 ऽआयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽअर्वज्रिः अश्वैः ऽवीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः
 ऽसद्युः अभिभवेयुः । यद्वा सहायै तृतीया । अर्वज्रिर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्ठुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाज्यन्तुः स्ववसे हुवेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । नः । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुष्ठुतिंसभिः । वसिष्ठाः ।

वाज्यन्तः । सु । अर्वसे । हुवेम । युयम् । पात । स्वस्तिंसभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तो ऽन अश्वा इव हविषां वोढारः ऽश्रवसः अन्नस्य । द्वितीयायै वष्टी । अन्नं ऽभिक्षमाणाः
 याचमानाः ऽवाज्यन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः ऽवसिष्ठाः वयं ऽस्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्ठु
 तर्पणाय वा ऽसुष्ठुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ऽइन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च ऽहुवेम आह्वयेमहि ।
 अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं श्रैष्ठ्यं वायव्यम् । ‘कुविदङ्ग’ इत्य-
 नुकान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पक्षौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—
 ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहृति यस्त आनद्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावसयन्नुपसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुविद् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवांसयन् । उपसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽये वृधासः वृद्धाः ऽदेवाः
 स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । ऽकुविद् बहुशः ऽअङ्ग क्षिप्रं कृतेन ऽनमसा
 वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा ऽअनवद्यासः अवधारहिताः ऽआसन् ऽते अद्यापि ऽवायवे
 हवींषि दातुं ऽसूर्येण सह ऽउपसम् ऽअवासयन् । उपसो व्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । किमर्थम् । ऽमनवे मनुष्याणां ऽबाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा
 मनवे बाधितायेति पृथग्र्यं चतुर्थ्यौ । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवत्त्वस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च—
'उशन्ता दूता न दर्भाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दर्भाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वाः ।

इन्द्रवायु सुष्टुतिर्वामियाना मर्दीकमीदृि सुवितं च नर्व्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दर्भाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वाः ।

इन्द्रवायु इति । सुऽस्तुतिः । वाम् । इयाना । मर्दीकम् । ईदृि । सुवितम् । च । नर्व्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायु उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेगतिकर्मणो दूतशब्दः ।
गन्तारौ गोपा गोपायितारावीदृशौ युवां वदभाय हिंसायै न भवतम् । अपि तु मासः
मासान् च पूर्वाः बह्वीः शरदः संवत्सरान् च चिरकालमस्मान् पाथः रक्षतम् । अपि च
हे इन्द्रवायु सुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः वामं युवाम् इयाना गच्छन्ती प्रामुवन्ती
मर्दीकं सुखम् ईदृि याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीदृि स्तौति । तथा नर्व्यं प्रशस्यं
सुवितं सुष्टु प्राप्य धनं च ईदृि ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ
रयिवृधः सुमेधा राये तु यं जज्ञत् रोदर्समि' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रउगशास्त्रे वायव्यवत्त्वस्यैव द्वितीया । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ रयिवृधः सुमेधा उच्छ-
क्षुषतः सुविना अरिप्राः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवोअन्नौ रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।

ते वायवे सर्मनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवःऽअन्नान् । रयिऽवृधः । सुऽमेधाः । श्वेतः । सिऽसक्ति । निऽयुताम् । अभिऽश्रीः ।

ते । वायवे । सऽर्मनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् रयिवृधः रय्या धनेन
बृहानेवभूतानाढ्यजनान् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः नियुतां वडवानां स्ववाहानाम् अभिऽश्रीः
अभिऽश्रयणीयः श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः सिषक्ति सेवते । ते च जनाः सर्मनसः समानमनस्काः
सन्तः वायवे वायुमुद्दिश्य यद्वा वि तस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते नरः कर्मणां
नेतारो जनाः विश्वेत् विश्वानि सर्वान्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यहेतुनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवत्त्वस्य 'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावत्तरस्तन्वो यावदोजो यावत्तरश्चक्षसा दीर्घ्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमुस्मे इन्द्रवायु सदतं बृहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीर्घ्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायु इति । सदतम् । बृहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रवायू युवयोः ^२तन्वः शरीरस्य ^३तरः वेगः ^४थावत् अस्ति ^५थावत् च ^६ओजः बलं ^७थावत् च ^८वरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः ^९चक्षसा ज्ञानेन ^{१०}दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं ^{११}शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ^{१२}शुधिं शुद्धं ^{१३}सोमम् ^{१४}अस्मे अस्मदीयं ^{१५}पातं पिबतम् । ^{१६}इदं वेद्यां स्तीर्णं ^{१७}वर्हिः च ^{१८}आ ^{१९}सदतं पानार्थमासीदतम् । ^{२०}वर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नियुवाना नियुतः स्पर्हवीरा इन्द्रवायू सुरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमर्धं प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नि^१युवाना । नि^२युतः । स्पर्ह^३वीराः । इन्द्र^४वायू इति । सु^५रथम् । या^६तम् । अर्वा^७क् ।

इदम् । हि । वाम् । प्र^८सभृतम् । मध्वः । अग्रम् । अर्धं । प्रीणा^९ना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२स्पर्हवीराः स्तुहणीयस्तोतृका ^३नियुतः आत्मीयानश्चान् ^४सुरथम् उभयोः समानमेकं ^५रथं ^६नियुवाना निमिश्रयन्तौ ^७युवाम् ^८अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^९यातं गच्छतम् । ^{१०}इदं ^{११}इदं खलु ^{१२}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१३}अग्रं ग्रहेष्वायमैन्द्रवायवाख्यं ^{१४}ग्रहं ^{१५}वां युवयोरर्थं ^{१६}प्रभृतं प्रकर्षेण हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ^{१७}अथ अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ^{१८}प्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् ^{१९}अस्मे अस्मान् ^{२०}वि ^{२१}मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतुचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वाम् । शतम् । नि^१युतः । याः । सह^२स्रम् । इन्द्र^३वायू इति । विश्व^४वाराः । सचन्ते ।

आ । आभिः । या^५तम् । सु^६विदत्राभिः । अर्वा^७क् । पा^८तम् । नरा । प्रति^९भृतस्य । मध्वः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२यथाः ^३नियुतः ^४शतं शतसंख्याकाः सत्यः ^५वां युवां ^६सचन्ते सेवन्ते । ^७यथाः च ^८विश्ववाराः विश्वैर्वरणीया नियुतः ^९सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यो युवां सचन्ते । ^{१०}सुवि-
दत्राभिः शोभनधनप्रदाभिः ^{११}आभिः नियुजिः ^{१२}अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^{१३}आ ^{१४}यातम् आग-
च्छतम् । हे ^{१५}नरा नेतारौ ^{१६}प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ^{१७}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ।
द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृशं सोमं ^{१८}पातं पिबतम् ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्वर्से हुवेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्ष^१माणाः । इन्द्र^२वायू इति । सु^३स्तुति^४भिः । वसिष्ठाः ।

वाज^५यन्तः । सु । अर्वसे । हुवे^६म । युयम् । पा^७त । स्व^८स्ति^९भिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातव्यम् । अक्षरार्थस्तु । अथा इव हविषां बोद्धारोऽन्नं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणया शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

१. घ-न-भ-मेकरथं । २. ख-निमिश्रीतवतौ; त-निश्रयंतौ; न-निमित्तयंतौ; भ-निमिश्रितयंतौ; श-मिश्रयंतौ । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलोक्यं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोऽनियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूय शुचिषा उप नः प्र याभिर्वासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुक्त्वद्वायु-देवताके पञ्चावेषैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे वायव्य-वृचस्यैववाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मितरित्याज्यमा वायो भूय शुचिषाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूय शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मर्बमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूय । शुचिऽप्ताः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मर्बम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे ऽशुचिषाः शुचैः शुद्धस्य सोमस्य पातः ऽवायो ऽनः अस्माकम् ऽउपं समीपे ऽवा भूय आगच्छ । ‘भू प्राप्तो’ इत्यस्यैतदूपम् । हे ऽविश्ववार विश्वैर्वैरणीय ऽते तव वाहनभूताः ऽनियुतः वडवाः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः क्षीप्रमागच्छ । ऽते तव ऽमघं मदकरं सोमलक्षणम् ऽअन्धः अन्नम् ऽउपो उप उ उप ऽअयामि । उपयते पात्रे गृहीतमासीत् । हे ऽदेव वायो ऽयस्य सोमस्य ऽपूर्वपेयं प्रथमपातं ऽदधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपातम् । तादृशमन्त्र उपायासीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ऐन्द्रवायववृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्रमादतासः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्वै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्यात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्वै ।

प्र । यत् । वांम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

ऽजीरः क्षिप्रकारी ऽसोता अभिषोताध्वर्युः ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽपिबध्वै पानार्थम् ऽअध्वरेषु यागेषु ऽसोमं ऽप्र ऽअस्थात् प्रातिष्ठिपत् । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायू ऽयत् येषु यज्ञेषु ऽमध्वः सोमस्य ऽअग्रियम् अग्रभव प्रथमभागं ऽदेवयन्तः देवकासाः ऽअध्वर्यवः ऽशचीभिः कर्मभि-रभिषवादिलक्षणैः ऽवां युवयोरर्थं ऽप्र ऽअरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वाध्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुक्त्वद्वायोर्धागस्य ‘प्र याभिः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्वासि दाश्वांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तदेवाप्येव पञ्चावेषैव पुरोडा-शस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्वासि दाश्वांसमच्छा नो नियुभिः शतिनीभिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे एषैव वायव्यवृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो भूय शुचिषा उप नः प्र याभिर्वासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्वासि दाश्वांसमच्छा नियुङ्गिर्वायविष्टर्यं दुरोणे ।

नि नो रयि सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

१. ख-श-त-न-भ-श-‘उप समीपे’ नास्ति । २. ख-भ-प्रातिष्ठत्; न-प्रतिष्ठत् ।

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोगे ।

नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गर्वम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो वुरोगे यज्ञगृहे स्थितं वाक्षांसं हविषां दातारं यजमानम् वृष्टये यागाय वाभिः
नियुज्भिः वडवाभिः अच्छ वासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च वनः
अस्मभ्यं वसुभोजसं शोभनायुक्तं रयिं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा वीरं
पुत्रं गर्व्यं गोसंघम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं^१ राधः^२ धनं च नि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र°' इति द्वितीया । सूत्रितं च—
'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वायव इन्द्रमादनासु आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घ्नन्तो वृत्राणि सुरिभिः प्याम सासह्वांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवै । इन्द्रमादनासः । आऽदेवासः । निऽतोशनासः । अर्यः ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । सुरिभिः । प्याम । सासह्वांसः । युधा । नृभिः । मित्रान् ॥ ४ ॥

ये सुरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च
मादनाः तर्पका^३ भवन्ति । ये च आदेवासः जागतैरुपेता अत एव अर्यः अरेः शत्रोः नितोशनासः
निहन्तारः । तैरस्मदीयैः सुरिभिः स्तोत्रभिः वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः हिंसन्तः प्याम भवेम । किं
कुर्वन्तः । अभित्रान् शत्रुभटान् नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धेभिः^४ सासह्वांसः अभिभवन्तः ॥

नियुत्वद्राग्युदेवताके पशौ 'आ नो नियुज्भिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—आ नो
नियुज्भिः शतिनीभिरध्वरं पीबोअर्धं रयिवृधः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितं च—आ नो नियुज्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो
अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो नियुज्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्त्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सर्वने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वायो वनः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सह-
स्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुज्भिः वडवाभिः उप आ याहि उपागच्छ । तदवनन्तरम्
अस्मिन् पवने प्रातःपवने मादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १४ ॥

'शुचिं तु' इत्यष्टयं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचिं न्वष्टा-
वैन्द्राग्रं तु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं
च—'शुचिं तु स्तोमं नवजातमद्य गीर्भिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उंशते घेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । उ । स्तोमम् । नवजातम् । अथ । इन्द्राग्नी इति । वृत्रहणा । जुषेथाम् ।

उभा । हि । वाम् । सुहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्यः । उंशते । घेष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ इन्द्राग्नी शुचिं शुद्धं निरवधं नवजातम् इदानीमुत्पन्नं
स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् अथ अस्मिन् काले नु क्षिप्रं जुषेथां सेवेथाम् । इति यस्मात् सुहवा
सुखमाह्वयते शक्यौ उभा उभौ वा युवां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । अत आगत्य
सेवेथामित्यर्थः । किंच एता तौ तथाविधौ युवाम् उंशते कामयमानाय यजमानाय वाजम् अन्नं
बलं वा सद्यः तदानीमेव शीघ्रं घेष्ठा धानृतमौ भवतम् ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं सांक्रवृधा शर्वसा शशुवांसा ।

क्षयन्तौ रायौ यवसस्य भूरैः पूङ्कं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम् उवृधा । शर्वसा । शशुवांसा ।

क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरैः । पूङ्कम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी एता तौ तादृशौ सानसी सवैः संभजनीयौ युवां शवसाना । शवो बलम् । तद्वदा-
चरतौ इति खलु भूतम् । बलमिव शत्रूणां भजकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ सन्तौ । साकंवृधा
सह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शशुवांसा वर्षमानौ तथा रायः घनस्य भूरैः बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य
क्षयन्तौ ईश्वरौ । एवंविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृष्वेः शत्रूणां वर्षकस्य वाजस्य
अन्नस्य । ' कियामग्रहणमपि कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानाच्चातुर्थ्येण घृष्वेः । ईदृशमन्नं पूङ्कं
संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुधीभिर्विप्राः प्रमत्तिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रमत्तिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठां । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनः हविष्मन्तः विप्राः मेधाविनः प्रमत्तिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहवृद्धिम् इच्छ-
मानाः आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवान्न यद्व्यत्येवेति
विदथो यज्ञः । ते धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा उपो गुः उपगच्छन्ति । उ इति प्रकः । ते नरः
कर्मणा नेतारो जनाः अर्वन्तो न काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं न्यामुवन्ति तथा नक्षमाणाः
ऐन्द्राग्नाणि कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनः पुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. ख-स-सुखेना°; घ-सुष्टा°; श-सुष्टुमा° । २. झन-भ-श-तद्वत् तदाचरतौ; श-त-तत्र
तदाचरतौ । ३. घ-योजयते; झ-त-न-श-स्वयोजयते । ४. ख-त-युद्धभूम्यां वाप्नुवति; झ-न-भ-युद्धभूम्यां
वाप्नुवति; श-युद्धे भूम्यां वाप्नुवति ।

अमावास्यायामेन्द्राग्रस्य हविषः 'गीभिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' इन्द्राग्री अवसा गते गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्रे पशौ पुरोडाशास्त्यैषैव याज्या । सूत्रं तदाहृतम् ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयिं यज्ञसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्री वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नर्व्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । ईद्रे । रयिम् । यज्ञसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्री इति । वृत्रऽह्ना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नर्व्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्री प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् । इच्छमानः इच्छन् । विप्रः मेधावी वसिष्ठः । यज्ञसं यज्ञसा युक्तं । पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं । रयिं धनमुद्दिश्य । गीभिः स्तुतिभिः । ईद्रे युवां स्तोति । हे । वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ । सुवज्रा शोभनायुधौ । इन्द्राग्री । नर्व्येभिः नवतैः प्रशास्तेः । देष्णैः दातव्यैर्धनैः । नः अस्मान् । प्र । तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्मही मिथुती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सुत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथुती इति । स्पर्धमाने इति । तनुऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभिः । सुत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

यमही महयौ । मिथुती परस्परं हिंसन्त्यौ^१ । यद्वा । मेथतिराक्रोशकम् । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । स्पर्धमाने स्पर्धा कुर्वन्त्यौ । तनुरुचा --- । हतं हिंस्तम् । तथा । सोमसुता सोममभिषुण्वता । जनेन यजमानसंधेनासोमसुतं जनं हिंस्तम् ॥ ॥ १५ ॥

इमाम् पु सोमसुतिषुपं न इन्द्राग्री सौमनसायं यातम् ।

न चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्री इति । सौमनसायं । यातम् ।

न । चिद् । हि । परिमन्नाथे इति परिऽमन्नाथे । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्री इमाम् इमामेव । नः अस्मदीयां । सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां । सौमनसायं सुमनसो भावाय । सु सुहु । उप । आ । यातम् उपागच्छतम् । अपि च । युवाम् । अस्मान् परित्यज्य । नू । चित् नैव । मन्नाथे अन्यान् मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे । हि यस्मादेवं तस्मात् । वां युवां । शश्वद्भिः बहुभिः । वाजैः अश्वैर्हविर्लक्षणैः । आ । ववृतीय आवर्तयामि ॥

सो अग्र एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमार्गश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नर्मसा । समऽईदः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचे ।
यत् । सीम् । आगः । चक्रम् । तत् । सु । मूळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रन्तु ॥७॥

हे ऽग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एवेन ऽनमसा अग्नेवास्मदीयेन हविषा ऽसमिदः संदीप्तः सन्
ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽवोचेः अभिभूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं ऽयत्
ऽआगः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसीं सर्वतो वाङ्मनःकार्यैः ऽचक्रम् कृतवन्तो वयं
ऽतत् तस्मादागसः ऽसु ऽशुक् अस्मान् सुषु रक्ष । ऽतत् चागः ऽअर्थमा ऽअदितिः मित्रादयश्च
ऽशिश्रन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥

एता अग्रे आशुषाणासः इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।
मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यजान् ऽआशुषाणासः आशु
शीघ्रं संभजमाना वयं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अजानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यश्याम
अभिप्राप्तुष्याम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
परिखन्यन्त्यान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्वत् ॥ १९ ॥

‘इयं वाम्’ इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यायमैन्द्रायम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।
तथा चातुकान्तम्—‘इयं वां द्वादश गायत्रमन्यानुष्टुप्’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकश्च
आदितो नवचं शस्यन्ते । सूच्यते हि—‘इयं वामस्य मन्मन इति नव’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
आभिमुखिकेषु केषु स्तोमेषु बृह्दावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
‘इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने
तस्यैवाष्टसूचः । सूत्रितं च—‘इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्यस्तुतिः । अत्राद्विष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्यऽस्तुतिः । अत्रात् । वृष्टिः ऽइव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं पूर्यस्तुतिः पूर्यां मुख्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोतुरस्माद्विष्टिरात्र
ऽवा युवामिमां युवचोस्यम् ऽअत्रात् मेवात् ऽवृष्टिरिव बह्वी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च ऽगिरः तदीयाः
स्तुतीः ऽवनतं संभजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरौ युवां ऽधियः अनुष्ठितानि कर्माणि ऽपिप्यतं तत्स्यैः
फलैः पूरयतम् ॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिर्शस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापऽत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिऽशस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ ऽइन्द्राग्नी नः अस्मान् ऽपापत्वाय^१ ह्रीनभावाय ऽमा ऽरीरधतम् । तथा ऽअभिर्शस्तये शत्रुभिः कृतायाभिर्शसनाय ऽमा रीरधतम्^२ । तथा ऽनिदे निन्दकाय जनाय नः अस्मान् ऽमा रीरधतं मा वशीकुर्वतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्यथं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सुत्रितं च—'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

ऽअवस्यवः रक्षणकामा वयम् ऽइन्द्रे देवे ऽअग्ना अग्नौ च ऽबृहत् बृहणं वर्षकं ऽनमः हविलक्षणमग्नं ऽसुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च ऽपरयामहे अभिमेरयामः । तथा ऽधिया कर्मणा युक्ताः ऽधेनाः । बाह्वनामैतत् । अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिमेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्या विप्रास ऊतये । सुबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्या । विप्रासः । ऊतये । सुऽबाधः । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

ऽता ऽहि तौ खल्विन्द्राग्नी ऽशश्वन्तः बहवः ऽविप्रासः मेधाविनो जनाः ऽऊतये रक्षणाय ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ईळते स्तुवन्ति । तथा ऽसबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः ऽवाजसातये अल्लाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^३ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीभिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ऽविपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः ऽप्रयस्वन्तः हविलक्षणेनाग्नेनोपेताः ऽसनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयं ऽमेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ऽता तौ ऽवां युवां ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽहवामहे आह्वयामहे ॥ ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्रस्य हविषः 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अयसा गतं गीभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमुस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे इन्द्राग्नी ऽअस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो देवेन ऽअवसा अग्नेन सह ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् । ऽदुःशंसः दुष्टाभिर्ज्ञेयः सनः पारुष्यवादी शत्रुश्च नः अस्मान् ऽमा ईशत ईशिष्ट^४ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुहो धूर्तिः प्रणञ्ज्यर्त्थस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. ख-पापत्वाय पापत्वाय; झ-तन-भ-श-पापत्वाय पापवत्त्वाय । २. ख-झ-त-भ-श-रीरधतं वशीकुर्वतं । ३. झ-त-१-२-वाजसाताविति । ४. श-मा ईशिष्ट ।

मा । कस्य । नः । अरुवः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । युच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२कस्य कस्यचिदपि ^३अरुवः अरेः ^४मर्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिनी ^५धूर्तिः हिंसा
^६नः अस्मात् ^७मा ^८प्रणक् मा प्राप्नोतु । ^९शर्म सुखं चास्मर्थं ^{१०}यच्छतं^१ दत्तम् ॥

गोमद्विरण्यवद्वसु यद्वामश्चावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२गोमत् गोभिर्युक्तं ^३हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् ^४अश्वावत् अवैश्रोपेतं
^५यत् ^६वसु ^७वां युवाम् ^८ईमहे याचामहे ^९तत् वसु युवयोः प्रसादादर्थं ^{१०}वनेमहि संभजेमहि ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽष्टावाकशब्दे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च
द्वितीयादिष्वहःस्वेया प्रातःसवने तेनैव संसनीया । सूत्रितं च— 'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः
शस्वा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तीवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

^१सोमे ^२सुते अभिपुते सति ^३नरः कर्मणां नेतारः ऋत्विजः ^४सपर्यवः परिचरणकासाः सन्तः
^५सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्चौ ^६इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च ^७यत् यदा ^८आ ^९अजोहवुः अभिलङ्घयन्ते तदा युवामा-
गच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुपैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुपैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

^१वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तुतमी ^२मन्दाना मोदमानौ ^३या याविन्द्राग्नी ^४उक्थेभिः
शस्त्रैः ^५गिरा ^६चित् स्तुत्या च ^७आविवासतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ^८आङ्गुपैः
आङ्गोपैरन्यैश्च स्तोत्रैराविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःशंसम् । मर्यम् । दुःस्विद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी ^२तौ युवा^३ ^४दुःशंसं दुष्टाभिर्शंसनं ^५दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं ^६रक्षस्विनं बलवन्तम्
^७आभोगम् आह्वयात्मनोऽपहत्य भोक्तारं ^८मर्यं मनुष्यं शत्रुं ^९हन्मना हननसाधनेनायुधेन ^{१०}हतं
हिंस्तम् । उक्तमेवायं दृष्टान्तेन द्रवयति । ^{११}उदधिम् । लुप्तोपमेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुनायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ ॥ १८ ॥

'प्र क्षोदसा' इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यापै वैभुं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सर-
स्वदेवताका । अनुक्रम्यते च— 'प्र क्षोदसा षट् सारस्वते तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्त-

विनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगन्नास्ते 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।

प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।

प्रबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या^१ एषा नदीवज्रिगमा । एषा दृश्यमाना नदीरूपा सरस्वती आयसी अयसा निर्मिता पूः पुरीव धरुणम् । लिङ्गन्यत्ययः । धरुणा धारयित्री धायसा धारकेण क्षोदसा उदकेन प्र सस्रे प्रभावति शीघ्रं गच्छति । सिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा अन्याः विश्वाः सर्वाः अपः आपगाः महिना महिम्ना प्रबाबधाना भृशं बाधमाना रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती ययाति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिषती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपायाः 'एकचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एका चेतत्सरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरधृतं पर्यो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती । गिरिभ्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरैः । धृतम् । पर्यः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण^२ क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पर्यो घृतं च प्रददौ । अथमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । नदीनाम् अन्यासां मध्ये शुचिः शुद्धा गिरिभ्यः सकाशात् आ समुद्रात् समुद्रपर्यन्तं यती गच्छन्ती एका सरस्वती नदी अचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा भुवनस्य भूतजातस्य भूरैः बहुलस्य रायः धनानि चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती ग्रयच्छन्ती नाहुषाय राज्ञे घृतं पयः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'स वावृधे नयों योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वावृधे नयों योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मधर्वञ्चो दधाति वि सातये तन्वं मासृजीत ॥ ३ ॥

सः । ववृधे । नयैः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मधर्वत्स्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वम् । मासृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नयैः नृन्यो^१ हितः^२ वृषा सेचनसमर्थः^३ शिशुः अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानः^४ वृषभः वर्षिता एवभूतः^५ वसः^६ सरस्वान्^७ वज्रियासु यज्ञाहंसु^८ वीषणासु वीषिस्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये^९ ववृषे वर्धते । वसः तादृशः सरस्वान्^{१०} मयवज्रयः हविष्मजयो यज्ञसानेभ्यः^{११} वाजिनं बलिनं पुत्रं^{१२} वृषाति ददाति । तथा^{१३} वसातये लाभार्थं^{१४} एतन्वं तेषां शरीरं^{१५} वि^{१६} मामृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्त्वन्नमिति छान्दोगिके सारस्वते^{१७} त्वेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥
दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे^{१८} 'उत स्या नः'^{१९} इति सारस्वतः सप्तमस्तुतः । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्'^{२०} (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पक्षौ पुरोडाशस्य 'उत स्या नः' इत्यनुवाक्याः । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यः'^{२१} (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोपं श्रवत्सुभगां युञ्जे अस्मिन् ।

मितर्जुभिर्नमस्यैरियाणा राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उपं । श्रवत् । सुऽभगा । युञ्जे । अस्मिन् ।

मितर्जुऽभिः । नमस्यैः । रियाणा । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा वसुभगा शोभनधना वस्या सा सरस्वती नमः अस्माकम्^{२२} अस्मिन् युञ्जे उप श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोतु । कीदृशी सा । मितर्जुभिः प्रद्वैजांनुभिः^{२३} नमस्यैः नमस्कारैर्द्वैः^{२४} इत्याना उपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थः । युजा नित्ययुक्तेन वराया धनेन च संगता । सखिभ्यः^{२५} उत्तरा उरुहृतरा । इदंयस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्टया^{२६} सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्'^{२७} (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मैर्नम्रयतमे दधाना उपं स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमः । अभिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मैर् । नम्रयतमे । दधानाः । उपं । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानाः तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिः त्वद्विषयैः^{२८} नमस्कारैः युष्मत् त्वत्सकाशात्^{२९} आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं^{३०} प्रति जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च नम्रयतमे अतिशयेन प्रिये एतव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे^{३१} वृषानाः निधीयमानाः सन्तः शरणं^{३२} न वृक्षम् आश्रयभूतं वृक्षमिव उप स्थेयाम त्वायुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठे द्वाारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्षे शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-शेषाणां यतः । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न- सः नास्ति । ३. क्ष-त-न-भ-स-सारस्वत । ४. य-नमस्कार्यैः । ५. क्ष-त-न-परिवेष्टया । ६. ख-क्ष-त-भ-तुपद्विषयैः ।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुभगे । वि । आवरित्वावः ।
वर्धे । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने ऽसरस्वति ऽअयं ऽवसिष्ठः ऽते त्वां यन्तुः ऽऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्त्यौ
ऽद्वारौ पूर्वापरे ऽव्यावः विवृणोति । ऽड इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि ऽवर्धे वर्धस्व । तथा
ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय ऽवाजान् अजानि ऽरासि प्रवेहि । अन्यद्वतम् ॥ ॥ १९ ॥

‘बृहदु गाधिषे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्यश्च सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते’ इति । पञ्चमेऽहनि
प्रथाशस्त्र आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘बृहदु गाधिषे’ इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके’
(आध. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गाधिषे वचोऽसुर्यां नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गाधिषे । वचः । असुर्यां । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । मह्य । सुवृक्तिभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयधिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे ऽवसिष्ठ त्वं ऽबृहदु बृहदेव महदेव
ऽवचः स्तोत्रं ऽगाधिषे गायसि । किमर्थम् । ऽनदीनां मध्ये ऽअसुर्यां । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य
क्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा ऽरोदसी
प्रथाशस्त्रेणोः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूग्यां वायूपेण निवसन्तीं ऽसरस्वतीमित् । सरस्वतीमेव
ऽसुवृक्तिभिः सुष्ठु दीपवर्जितैः ऽस्तोमैः स्तोत्रैः ऽमहय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां
देवतामिति भावः ॥

उमे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उमे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति ऽयत् यस्याः ऽते तव ऽमहिना महिम्ना ऽउमे ऽअन्धसी उभय-
विधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं प्राप्यमारण्यं वा ऽपूरवः पूरयितव्या मनुष्याः ऽअधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति ऽसा त्वम् ऽअवित्री रक्षित्री सती ऽनः अस्मान् ऽबोधि बुध्यस्व । अपि च ऽमरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं ऽमघोनां हविलक्ष्ण-
धनोपेतानामस्माकं ऽराधः धनं ऽचोद प्रेरय ॥

भद्रमिद्धा कृण्वत्सरस्वत्येकवारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अकवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।

गुणाना । जमदग्निवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

‘भद्रा कल्याणी भजनीया वा ऽसरस्वती ऽभद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव ऽकृणवत् अस्माकं करोतु । तथा ऽअकवारी अकुत्सितगमना ऽवाजिनीवती अन्नवती ऽचेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा ऽजमदग्निवत् जमदग्निवर्षिणेव मया ऽगुणाना स्तुयमाना ऽवसिष्ठवत् । अहार्थं वतिप्रत्ययः । वसिष्ठाहं वसिष्ठस्यानुस्वरुपं ऽस्तुवाना स्तुयमाना ऽच भव’ ॥

सरस्वदेवताके पशौ ‘जनीयन्तः’ इति तिङ्शः पशुपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—‘जनीयन्तो न्वग्रव इति तिङ्शो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनिऽयन्तः । जु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

‘जनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता हृच्छन्तः ऽपुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽअग्रवः उपरान्तारो वयं ऽजु अद्य ऽसरस्वन्तं देवं ऽहवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे ऽसरस्वः सरस्वन् देव^१ । ते त्वदीयाः ऽये ऊर्मयः जलसंघाः ऽमधुमन्तः रसवन्तः ऽघृतश्रुतः घृतस्य बृष्टदुदकस्य क्षारिणो भवन्ति ऽतेभिः तैरूर्मिभिः ऽनः अस्माकम् ऽअविता रक्षिता ऽभव ॥
अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागास्य ‘पीपिवांसम्’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्’ (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वदर्शतः । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

‘पीपिवांसं प्रवृद्धं ऽसरस्वतः देवस्य ऽस्तनं शब्दायमानं स्तनवद्द्रसाधारं वा मेघं ऽभक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयामः । ऽयः ऽविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्देवैर्गतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा ऽप्रजं पुत्रादिरूपां ऽइषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि’ ॥ ॥ २० ॥

‘यज्ञे दिवः’ इति दशचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यम् । प्रथमैन्द्रो तृतीयानवम्योऽरिन्द्राग्रहाणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा वानुक्रान्तं—‘यज्ञे दशैन्द्रादि बार्हस्पत्यमन्यैन्द्रो च तृतीयानवम्यावैन्द्राग्रहाणस्पत्ये’ इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु तृतीयसवनं स्तोमबृद्धौ ब्राह्मणाच्छसिन इदमुच्यते च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिवः’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषर्दने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

१. झ-भवति । २. ख-न-भ-पुरोडाशस्य हविषां । ३. ख-श-सरस्वदेवः, घ-देव । ४. झ-भक्षीमहि प्राप्नुयामः, न-भक्षीमहि खिले-यस्य त्रतं पशवो यति सर्वे यस्य त्रतमुपतिष्ठत आपः । यस्य त्रते पुष्टिर्तिर्निविष्टतं सरस्वतमवसे हुवेम ॥ (क. खै. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसर्दने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मर्दन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सर्वनानि । सुन्वे । गर्मत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयवः देवान् कामयमानाः नरः नेतार ऋत्विजः मर्दन्ति हव्यन्ति यत्र यस्मिन् सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः संबन्धिनि नृषदने नृणां नेतृणां सदनभूते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवः सुलोकात् गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । मदाय मदार्थम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा वयश्च गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । परावतः । पिताऽहं । २ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि आ वृणीमहे अभिभजामहे प्रार्थयामहे । नः अस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः आ महे । महतिद्वानर्थः । आसहते आदत्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेव' इति तलोपः । ययः बृहस्पतिः परावतः दूरदेशाद्वनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नः अस्मभ्यं दाता भवति तस्मै मीळहुषे सेवन्ने बृहस्पतये अनागाः अनागस अनपराधाः यथा वयं भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं तसु तमेव देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च महि महान्तम् इन्द्रं दैव्यः श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः सिषक्तु सेवतम् । ब्रह्मणः मन्त्रस्य मन्त्रस्य वा देवकृतस्य देवैः स्तोतुमिः कृतस्य यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरः भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सुश्रतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्ववारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुऽवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अति । सुश्रतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

प्रेष्ठः म्रियतमः प्सः बृहस्पतिः नः अस्माकं योनिं स्थानं वेदिलक्षणम् आ प्सदतु आसी-
दतु आगत्योपविशतु । यः बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैर्वरणीयः प्सति भवति । अपि च रायः
धनस्य सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः कामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति पते काममस्मभ्यं दातु
ददातु । काम्यमानं प्रयच्छरिवत्यर्थः । तथा प्सश्रुतः उपद्रवैः संसक्तम् नः अस्मान् अरिष्टान्
अहिंसितान् कृत्वा पति पश्यन् अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो अकर्ममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पुस्त्यानां बृहस्पतिमनुवाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अकर्मम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराजाः ।

शुचिक्रन्दम् । यजतम् । पुस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनुवाणम् । हुवेम ॥ ५ ॥

पतं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धस्य असृताय अमरणाया जीवनाय जुष्टं पर्याप्तम् अकर्म
अचर्नसाधनमन्नं पुराजाः पुरा जाताः इमे असृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया नः अस्म-
भ्यम् आ धासुः प्रदयुः । वयं च शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं पस्त्यानाम् पस्त्यमिति गृहनाम ।
तेन तदन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां यजतं यष्टव्यम् अनवाणम् अप्रस्यूतं केनाप्यप्रतिगतं बृहस्पति
गृहतां पालकं देवं हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शुग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरुपं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शुग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहवाहः । वहन्ति ।

सहैः । चित् । यस्य । नीलवत् । सधस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुपम् । वसानाः ॥ ६ ॥

शुग्मासः शुग्माः सुखकराः शक्ता वा अरुषासः आरोचमानाः सहवाहः सहस्य वाहकाः
अश्वाः पतं बृहस्पतिं वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः सहश्चित् बलं च भवति । नीलवत् ।
नीलं नीलयो निवासः । तद्युक्तं सधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा
अश्वाः । नभो न आदित्यमिव अरुपम् आरोचमानं रूपं वसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः श्रुतपत्रः स शुन्ध्यहिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वाविश क्रुष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्टः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । श्रुतपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यवाशीः । इषिरः । स्वः ससाः ।

बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । क्रुष्वः । पुरु । सखिभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्टः ॥ ७ ॥

पस पति स खलु बृहस्पतिः शुचिः शुद्धः श्रुतपत्रः बहुविधवाहनः । पस एव शुन्ध्युः
सर्वेषां शोधयिता हिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्मनाम् । हितरमणीयवाक् । यद्वा । 'वाशीमि-
स्तक्षतास्मन्मयीभिः' (क्र. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाङ्मयायुधम् । स्वर्गमयायुधः ।
इषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सजिता दाता ।

१. ख-स्त्येमः श्रुतपत्र-स्तुवेमः श्रुत-स्तुयेम । २. ख-क्ष-न-भ-नीलं न्यलयो निवासः;
घ-नीलं निवासः; श्रुत-१-२-४-नीलन्यलयो निवासः; श-नीलान्यलयो निवासवत् । ३. ख-क्ष-त-न-
भ-क्ष-हितरमणीया वाक् ।

वस एव बृहस्पतिः । स्वभावैः सुनिवासः । वक्त्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः । वसिष्ठः स्तोत्रभ्यः ।
पुरु बहुलम् । आसुतिम् अक्षं । करिष्ठः कर्तृमो दातृमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्भट्त्वा ।

दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्वहणे सुतरां सुगाथा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । मृष्ट्वा ।

दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुतरां । सुगाथा ॥ ८ ॥

देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते देवस्य बृहस्पतेः । जनित्री जनयिष्यौ । रोदसी यावापृथिव्यौ ।
महिम्ना महत्वेन युक्तं बृहस्पतिं । ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे । सखायः । धूमपि । दक्षाय्याय
वर्धनीयाय । द्वितीयायै चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिं । दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः । ब्रह्मणे
हृदिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थं । सुतरां । सुतरणानि । सुखेन तरणीयानि । सुगाथा । सुखेनावगाहनीया-
न्युदकानि । करत् करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वृजिणै अकारि ।

अविष्टं धियौ जिगृतं पुरंधीर्जस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वृजिणै । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं । धीः । जस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे । ब्रह्मणस्पते तुभ्यं । वृजिणे वज्रवते । इन्द्राय च । वां युवाभ्याम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । ब्रह्म
मन्त्ररूपा इयं । सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः । अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां । धियः अस्मदीयानि
कर्माणि । अविष्टं रक्षतम् । तथा । पुरंधीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीः । जिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
अर्यः अरीरभिगन्त्रीः । वनुषां संभक्तृणां तस्मात् । अरातीः शत्रुसेनाः । जस्तम् उपक्षपयतम् ॥

तृतीयसवन उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः । 'बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—
'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्यैषैव
परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाये उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाये इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे । बृहस्पते त्वं च । इन्द्रश्च । युवं युवां । दिव्यस्य दिवि भवस्य । वस्वः वसुनो धनस्य
ईशाये । अतः कारणात् । स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते । कीरये । स्तोत्रनामैतत् । स्तोत्रे । रयिं धनं । धत्तं
दत्तम् । चित् इति पूरणः । अन्धद्रतम् ॥ २२ ॥

१. ख-स-भ-श-सुतरा सुतराणि; घ-सुतरा सुतराणि' नास्ति; न-सुतराणि । २. ख-न-
उपलक्षयत्; घ-उपलक्षयत्; झ-श-उपलक्षयत्; न-भ-उपलक्षणं यत् ।

‘अध्वर्यवः’ इति सप्तैव नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैदुभर्मैन्द्रं सप्तम्यैन्द्रावार्हस्यया । तथा चानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः ससोक्तदेवतान्त्या’ इति । पूर्वसूक्तेन सहीक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्य क्षितीनाम् ।

गौराद्वेदीयां अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे ऽध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः ऽक्षितीनां जनानां मध्ये ऽवृषभार्य श्रेष्ठ-
येन्द्राय ऽरुणम् आरोचमानं ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं सोमं ऽजुहोतन जुहुत । ऽअवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातय्यं सोमं ऽगौरात् गौरमगादपि ऽवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् ऽइन्द्रः
‘सुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् ऽइच्छन् अन्विच्छन् ऽविश्वाहा विश्वान्यहानि ऽइत् एव सर्वदैव
‘याति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यदधिषे प्रदिवि चार्वर्चं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चार्व । अर्चम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्रः । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले ऽवार शोभनं ऽयत् सोमलक्षणम् ऽअर्चं
‘दधिषे पानेनोदरे धारयसि ऽअस्य सोमस्य ऽपीतिमित् पानमेव ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
‘वक्षि कामयसे । ‘वश कान्ती’ इत्यस्य सिपि शपो लुकि षवकृत्वस्वेष्टेतरूपम् । ऽउत अपि च
हे ऽइन्द्र ऽहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थः । ऽमनसा च ऽजुषाणः सेवमानः ऽउशन् अस्मान् कामय-
मानस्त्वं ऽप्रस्थितान् पुरस्ताद्धीतानुत्तरवेदिस्थान् ऽसोमान् ऽपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽजज्ञानः जायमान एव ऽसहसे बलाय ऽसोमं ऽपपाथ पीतवानसि । ऽते तव
‘महिमानं महत्त्वं ऽमाता त्वदीया जनन्यदितिः ऽप्र ऽउवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अर्थ पन्था’
इत्यादिके ‘नही न्वस्य’ (क्र. सं. ४. १८. ४) इत्यर्थचोदारम्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् ।
अतः कारणात् हे ऽइन्द्र त्वम् ऽउरु विस्तीर्णम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ ऽपप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च ऽयुधा युद्धेन ऽदेवेभ्यः स्तोत्रभ्यो देवेभ्य एव वा ऽवरिवः धनं ऽचकर्थं कृतवानसि ॥

यद्योधयां महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शाशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजि सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।
यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । महतः प्रभूतान् । मन्यमानान् शत्रून् । यत् यदा । योध्याः अस्माभिर्योधयेः ।
तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं । शाशदानान् हिंसतः । तान् शत्रून् । बाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव । त्वत्प्रसादात् । साक्षाम् सहैव अभिभवेम । यद्वा यदि वा हे इन्द्र । नृभिः नेतृभि-
र्महन्भिः । वृतः परिवृतस्त्वमेव । अभियुध्याः अस्मदीयान् शत्रून् अभियुध्येश्च । सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं
यज्ञो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं । तम् । आजिं संग्रामं । त्वया सहायेन वर्यं । जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नृतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथामवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नृतना । मघऽर्वा । या । चकार ।
यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अयं । अमवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । कृतानि वीर्यकर्माणि । प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि । प्र । वोचं प्रवर्षाभिः । मघवा
घनवानिन्द्रः । या यानि । चकार कृतवान् । नृतना नृतनान्वभिनवानि च तानि । प्र । वोचम् । यदेत्
यदेव । अदेवीः आसुरीः । मायाः तैः कृतानि । असहिष्ट अभ्यभूत् । अथ अनन्तरमेव । अस्य इन्द्रस्य
। सोमः । केवलः असाधारणः । अमवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं । यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् । अभितः सर्वतो
विद्यमानम् । इदं । विश्वं सर्वं जगत् । तवेत् तवैव स्वभूतम् । सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य । चक्षसा
तेजसा । यत् विश्वं । पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे इन्द्र । एकः एव त्वं । गोपतिः । असि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह । गवाम् इति । अतः कारणात् । ते त्वया
। प्रयतस्य प्रत्तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं । वस्वः धनं । भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रथिं स्तुवते कीरये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रथिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे बृहस्पते त्वं च । इन्द्रश्च युवां । दिव्यस्य । पार्थिवस्य
चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां । स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति सप्तचं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणैर्ब्रह्मम् । ‘उक्तं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिस्रः पेन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवे तृहमित्यैन्द्रश्च तिस्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पुरो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उभे तै विष्ण रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्रुवन्ति ।

उभे इति । ते । विष्ण । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थः । परश्चन्द्राच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया तन्वा शरीरेण वृधान वर्धमान हे विष्णो ते तव महित्वं महत्त्वं न अन्वश्रुवन्ति नानुव्यामुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्नव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । ते तव उभे रजसी उभौ लोको पृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च विषा जानीमः । यद्यं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे देव द्योतमान विष्णो त्वम् एव परमस्य स्वर्गादिल्लोकस्य । द्वितीयाथै षष्ठी । परमं लोकं वित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देवं महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तश्चा नाकमूर्ध्वं बृहन्तं द्वाधर्थं प्राचीं कुकुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देवं । महिम्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तश्चा । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । द्वाधर्थं । प्राचीम् । कुकुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्तं विष्णो ते तव महिम्नः महत्त्वस्य परं विप्रकृष्टम् अन्तम् अवसानं जायमानः प्रादुर्भवजनः न आप न प्राप्नोति । तथा जातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः न एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । ऋष्वं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं न नाकं बुलोकम् उदस्तश्चा त्वमूर्ध्वमाधारयः । यथाधो न पतति तथा । पृथिव्याः भूमेः संबन्धिनीं प्राचीं कुकुभं च द्वाधर्थं धारितवानासि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातो पृथिवीमुत धामेको द्वाधार भुवनानि विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्र्यवासिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तश्चा रोदसी विष्णवेते द्वाधर्थं पृथिवीमभितौ मयूखैः ॥ ३ ॥

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भुतम् ।

सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तन्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ मनुषे स्तुवते मनुष्याय दशस्या दिवस्या युक्ते युवाम् इरावती अन्नवत्यौ धेनुमती गोमत्यौ सुयवसिनी शोभनयवसे च भूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तद्याधुवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे विष्णो एते इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तन्नाः विविधमधारयः । पृथिवीम् ध्वंसुखत्वेन धामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम् । अपि च पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् अभितः सर्वत्र स्थितैः मयूखैः पर्वतैः दाधर्थ धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुपासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जग्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उपसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषशिप्रस्य । मायाः । जग्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू यज्ञाय यजमानाय उरु विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं चक्रथुरु कृतवन्तौ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । सूर्यं सर्वस्य ग्रेकमादित्यम् उषसे तमोनिवारकमुखः कालम् अग्निं चासुरैराधृतं जनयन्तौ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे नरा नेताराविन्द्राविष्णू वृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य दासस्य चित् उपक्षपयितुरसुरस्य मायाः पृतनाज्येषु संग्रामेषु जग्नथुः जिहिंसथुः युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं द्वयो अमृत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । द्वयः । अमृत्यः । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू दंहिताः दृढीकृताः नव नवति च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुराणि शम्बरस्य स्वभूतानि श्रथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'श्रथ हिंसायाम्' । अपि च शतं सहस्रं च वर्चिनः असुरस्य वीरान् अमृतिं प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा साकं सह संघना एव द्वयोः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (क्र. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

ह्यं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसां वर्धयन्ती ।

रे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनैष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-घ-एव; झ-श-एवमेवं; न-एमेवं; श-एवं । २. ख-झ-त-३-४-न-श-इति । ३. ख-झ-त-न-भ-श-एवं पर्वतैः नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; घ-झ-त-न-श-चक्रथुः उरु । ५. घ-त-क्रमवती । ६. झ-त-१-२-य-जनयता जनयती ।

ह्यम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

रुरे । वाम् । स्तोमम् । विदथेषु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेषु । इन्द्र ॥ ६ ॥

वृहती महती वृद्धं मनीषा मननीया स्तुतिः । बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमौ । विष्णुना सहैकार्यभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदथेषु
यज्ञेषु वा युवाभ्यां स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं रुरे ददे । 'रा दाने' इति धातुः । तौ युवां वृज-
नेषु । इषः अन्नानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'वपट् ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'भद्रा ते हस्ता
सुकृतोत पाणी वपट् ते विष्णवासा आ कृणोमि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वपट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मै जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वपट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे विष्णो त्वे तुभ्यम् आसः आस्यात् । आ अभिसुखं वपट् कृणोमि करोमि । वपट्-
कारेण हविर्हव्यामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तेराविष्ट विष्णो । तत् वपट्कृतं मे भद्राय
हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः गिरः वाचश्च त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्यद्गतम् ॥ ॥ २४ ॥

'नू मर्तः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्त्यै अच्छावाकशश्च इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः'
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्तो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नयैभाविरासात् ॥ १ ॥

नू । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नयैम् । आऽविरासात् ॥ १ ॥

सः मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् । यः
च सुत्राचा सहाज्ज्ञाता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकषेण पूजयेत् एतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं नयै नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लोभार्थस्य लटि रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

१. घ-वृजनेषु आपलुः, त१-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श-वृजनेषु संग्रामेषु । २. शन्त-श-
वपट् करोमि । ३. शन्त-न-म-श-उक्त्यै । ४. श-इदं सूक्तं । ५. ख-न-लिटि; शन्त-श-लटि ।

विष्णुदेवस्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्त्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्त्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पचो यथा नः सुवितस्य भूरेश्चावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्त्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयवः । मतिम् । दाः । पचोः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरैः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृन्त्येवयावा । हे एवयावन् एविष्णो एत्वं एविश्वजन्त्यां सर्वजनहिताम् एअप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां एसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं एदाः अस्मभ्यं देहि । एसुवितस्य सुदु प्रासव्यस्य एभूरैः बहुलस्य एअश्चावतः अश्वयुक्तस्य एपुरुश्चन्द्रस्य पुरुणां बहुनामाह्लादकस्य एरायः धनस्य एपचोः संपर्कः एनः अस्माकं एयथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥ वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या। सूत्रितं च—'इदं विष्णुवि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पश्चावप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—'त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसुस्तवीयान्त्वेपं हंस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा । प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेपम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः एशतर्चसं शतसंख्यान्यर्चां वि यस्यास्तादृशीम् एतां एपृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् एमहित्वा महत्त्वेन एभिः एवि एचक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । एतवसः तवस्विनो वृद्धादपि एतवीयान् तवस्वितरः एविष्णुः एप्र एअस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । एअस्य एस्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः एनाम नामकं रूपं विष्णु-रित्येतज्ज्ञामैव वा एत्वेपं एहि यस्मादीसं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवी-मेष एतां त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासौ अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषः देवः एविष्णुः एतां एपृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् एक्षेत्राय निवासार्थं एमनुषे स्तुवते देवगणाय एदशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् एवि एचक्रमे विक्रान्तवान् । एअस्य च विष्णोः एकीरयः स्तोतारः एजनासः जनाः एध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लोभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । एसुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः एरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं एचकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसहस्रेऽतिरात्राद्ध्वं सोमातिरेके सति नैमिचित्के होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रि-
यस्तुत्रः (आथ. श्रौ. ६. ७)। अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या। सूत्रितं
च—'वपद् ते विष्णवांस आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (आथ. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गुणामि त्ववसमर्तव्यान्क्षयन्तमुस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । वयुनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वां । गुणामि । त्ववसम् । अर्तव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे शिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्यः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽवयुनानि ज्ञातव्यान्वर्थजातानि ऽविद्वान् जानन्नहम् ऽअद्य इदानीं
ऽप्र शंसामि प्रकषेण स्तौमि । ऽत्ववसं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअर्तव्यान् अतवीथानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगुणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः लोकस्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमिच्चै विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्रवक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्यो अस्मदप गृह एतद्यदन्यरूपः समिथे वभूय ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्यः । अस्मत् । अप । गृहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । समऽदृथे । वभूय ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वै नामनी
भवतः । कुस्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतन्नवलप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रभूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतन्नवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रभूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽन्न रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्यो अस्मदप गृह एतत् । वर्यं इति रूपनाम ण्योतीति सतः ।
यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवति संयतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुस्सितार्थपक्षे
योजना । हे विष्णो ऽते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किंशब्दः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव' तन्नवति' । यत् नामात्मन्यं ऽप्र ववक्षे प्रभूषे शिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितस्तेजसान्छादितो भवामीति^१ । तद्वह्नीकार्थत्वादिवं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्यः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप गृहः अपगृहं संवृतं मा कुरु । 'गृह संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गृहत्वे का प्रसक्तिरिति चेत् । यत् यस्मात् ऽअन्यरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिथे संग्रामे ऽवभूय अस्माकं सहायो भवति तस्मादिवं गृहं न कार्षीमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रभूषे । यत् पूर्वं प्रख्यातरूपस्त्ववसतोऽस्माकमेत-
द्वैष्यं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गृहरूपोऽपि यद्यस्मात्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

१. ख-क्ष-न-भ-“नीयमेतद्” । २. इ-त-१-४-भवतीति; क्ष-श-भवानीति ।

यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गृहोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गृहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वर्षट् ते विष्णवांस आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वर्षट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं^१ हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुरमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागंप्रवर्तकश्रीवीरशुक्रभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि ।
'तिस्रो वाचः' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं^१ तु^२' इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ट एव वा^३' इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्वम् । अत्र शौनकः—'आस्यदग्नें विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां^४ तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करम्^५ ॥ अनश्वतैतज्जस्रस्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋवि. २. ३२६-२७) इति ॥

तिस्रो वाचः प्र वट् ज्योतिरग्रा या एतद्दुहे मधुदोषमृधः ।

स वृत्सं कुण्वन्गर्भमोषधीनां सुद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

तिस्रः । वाचः । प्र । वट् । ज्योतिःऽअग्रा । याः । एतत् । दुहे । मधुऽदोषम् । ऊर्ध्वः ।

सः । वृत्सम् । कुण्वन् । गर्भम् । ओषधीनाम् । सुद्यः । जातः । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

१. ख-भ-अस्मदीयं । २. जन्त१ (प्रान्ते)-पर्जन्याय त्वं गायत्रं द्वितीया पादनिवृत्त । ३. जन्त१ (प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकांस्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिलादादित्यमुपतिष्ठेत् भास्करं ; श-सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ; त१-सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं एताभ्यां ; न-श-सूक्तानि तिस्र आदित्या-मुपतिष्ठेत् भास्करं ; भ-सूक्तानि तिलादादित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ।

अधिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे ऽतिष्ठः त्रिविधा ऋष्यशुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः ऽवाचः
 ऽप्र ऽवद प्रवृहि^१ । कीदृश्यो वाचः । ऽज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां
 तादृशीः । ऽयाः वाचः ऽमशुदोषं मधुन उदकस्य दौहकं वृष्टपुदकस्य कर्तारम् ऽपुतत् नभसि इदय-
 मानम् ऽऊधः उद्धतं^२ मेघम् । यद्वा । छतोपसमेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं ऽवुहे दुहते ।
 दुहेलेटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको रुः । स्तोत्रेः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^३ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । यदेति व्यत्ययेन मध्यमः ।
 तिष्ठ इति मृतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विबुधसुखा वाचः प्रवदेतेति^४ । या
 गजितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः ऽसः च पर्जन्यः ऽवत्सं सह
 निवसन्तं वैयुताग्निं ऽकृणवन् प्रादुर्कुर्वन् तमेव ऽओषधीनां ग्रीहादीनां च ऽगर्भं कुर्वन् ऽसद्यः शीघ्रं
 ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽवृषभः वर्धिता सन् ऽरोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धेन् ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातु शरणं शर्म यंसच्चिवर्तु ज्योतिः स्वमिष्टच^५स्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धेनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिधर्व । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ऽवर्धेनः वर्धयिता । यः च ऽअपाम् उदकानां वर्धकः । यः च
 ऽदेवः द्योतमानः पर्जन्यः ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽजगतः ऽईशे ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'ओषधीनां' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 त्वात् लसावर्धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यदुत्ताभित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ऽसः पर्जन्यः
 ऽत्रिधातु त्रिभूमिकं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं वृद्वास्त्वित्यर्थः ॥ यसेल्लेख्य-
 डागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा ऽत्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु
 अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि—'ग्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तः' प्रातर्ग्रीष्मे मध्यदिने
 शरदपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं ऽस्वमिष्टि स्वभ्येषणं ऽज्योतिः तेजश्च ऽअस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तुरीरं त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावृशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गुम्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तुरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवृशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गुम्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य ऽवत्
 अन्यपूर्व ऽस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वृकं न ऽभवति । ऽउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उशब्दार्थः । ऽवत् अन्यच्च रूपं ऽसूते घेनुवत्सूते । उदकानि प्रवर्षति । ऽएषः पर्जन्यः
 तन्वं स्वकीयं शरीरं ऽयथावृशं यथाकामं स्तुरीत्वेन घेनुत्वेन च ऽचक्रं करोति । अपि च ऽपितुः
 पितुः सकाशात् ऽपयः वृष्टपुदकं ऽमाता पृथिवी ऽप्रति ऽगुम्णाति प्रतिगृह्णाति । 'ह्रप्रहोमः'

१. ख-प्रकथय; न-भ-प्रकथय । २. त३-उद्धतं । ३. त-एवं । ४. ख-त३-न-भ-प्रवदतेति ।
 ५. क्ष-त-न-भ-वसते ।

इति भवत्सु । प्रतिगृहीतेन ऽनेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता शुलोकः ऽवर्धते । ऽनेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंबोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिष्ठो द्यावस्त्रेधा ससुरारपः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः । तिष्ठः । द्यावः । त्रेधा । ससुः । अपः ।

त्रयः । कोशासः । उपसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् द्यावः^१ युगप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ति । यस्माच्च आपः त्रेधा
 ऽसुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । उपसेचनासः उपसेकारः त्रयः पौरस्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः कोशासः मेधाः विरप्शं महान्तं पर्जन्यम् अभितः परितः
 मध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं श्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्धन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजै हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वराजैः । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयः । भुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुपिप्पलाः । ओषधीः । देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचः वचनं स्तोत्रं स्वराजे स्वायत्तदीप्तये पर्जन्याय क्रियते । एतच्च हृदः तदीयस्य
 हृदयस्य अन्तरम् अन्तर्गतम् अस्तु । सच तत् स्तोत्रं जुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
 लेख्यडागमच्छान्दसः । शपः श्लुः । मयोभुवः सुखस्य भावविशेषः वृष्टयः अस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् सन्तु भवन्तु । तथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ओषधीः
 ओषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगत्स्तस्थुषं ।

तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतः । धाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

सः पर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभृतस्य धाता विनि-
 धाता भवति । वृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् ।
 अतः तस्मिन् पर्जन्ये जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा देहो वर्धते । तत् पर्जन्येन
 दत्तम् ऋतम् उदकं मा मां शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं पातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य
 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च । अन्यद्भूतम् ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्’ इति । वैश्वानरपर्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पर्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळहुषे । सः । नः । यवसम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ॥ पर्जन्याय देवाय ॥ प्र ॥ गायत प्रकषेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । ॥ दिवः अन्तरिक्षस्य ॥ पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । ॥ मीळहुषे सेक्त्रे । ॥ सः तादृशः पर्जन्यः ॥ नः अस्मभ्यं ॥ यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् ॥ इच्छतु ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कुणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवां । कुणोति । अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ॥ ओषधीनां व्रीह्यादीनां ॥ गवाम् ॥ अर्वताम् अवतीनां बहवानां ॥ पुरुषीणां नारीणां च यः ॥ पर्जन्यः ॥ गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजसुदकरूपं ॥ कुणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्तमम् । इळां । नः । संयतम् । करत् ॥ ३ ॥

तस्मा ॥ इत् तस्मा एव पर्जन्याय ॥ आस्ये देवानामास्यभूतेऽन्नौ ॥ मधुमत्तमं रसवत्तमं ॥ हविः ॥ जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यः ॥ नः अस्मभ्यम् ॥ इळां अन्नं ॥ संयतं सम्यग्विधत् यथा भवति तथा ॥ करत् करोतु । ददातिवति यावत् ॥ ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^२ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुष्टोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मञ्जूका मज्जनान्मदतेषां मोदतिकर्मणो मन्दतेषां वृत्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक्त इति वा मण्डो मदेवां सुदेवां तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । ॥ व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ॥ ब्राह्मणाः । लुप्तोपसमेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव ॥ संवत्सरं शस्त्रभृति आ वर्षतीरेकं संवत्सरं ॥ शशयानाः शिशयाना वर्षणार्थं

१. ख-म-गायत्रं द्वितीया पादनिबृत् । २. ख-म (प्रान्ते)-गायत्रं द्वितीया पादनिबृते कुमार आभेयोपयद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-म-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव धिल एव सन्त^१ एते ऽमण्डूकाः ऽपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं ऽवाचं ऽप्र ऽवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अमि यदेनमायन्वहति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वयुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अमि । यत् । एनम् । आयन् । दतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वयुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

१ दिव्याः दिवि भवाः ऽआपः ऽदति ऽन दतिमिव ऽशुष्कं नीरसं ऽसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो डीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रयुष्टसंज्ञा । महति सरसि निजले वसकाले ऽशयानं निवसन्तम् ऽएनं मण्डूकगणं ऽयत् यदा ऽआयन् अभिगच्छन्त तदा ऽअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति ऽवत्सिनीनां वसयुक्तानां ऽगवां ऽन ऽमायुः गवां शब्द इव ऽमण्डूकानां ऽवयुः शब्दः ऽसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । ऽअह इति पूरकः ॥

यदीमेनौ उशतो अभ्यवर्षीतुष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अमि । अवर्षीत् । तुष्यावतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अखलीकृत्या । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

१ उशतः कामयमानान् ऽतुष्यावतः तुष्यावतः ऽएनान् मण्डूकान् ऽप्रावृषि वर्षतौ ऽआगतायाम् आगते सति ऽयत् यदा ऽअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । ऽईम् इति पूरणः । तदानीम् ऽअखलीकृत्या । अखल इति शब्दानुकरणम् । अखलशब्दं कृत्वा ऽपुत्रः ऽपितरं ऽन पितरमिव ऽअन्यः मण्डूकः ऽवदन्तं शब्दयन्तम् ऽअन्यं मण्डूकम् ऽउप ऽएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गुम्णात्येनोर्पां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कपृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गुम्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अमिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

१ एनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः ऽअन्यः मण्डूकः ऽअन्यं मण्डूकमनुगम्य ऽगुम्णाति गुह्णाति । ऽअपाम् उदकानां ऽप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति ऽयत् यदा ऽअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । ऽयत् यदा च ऽअमिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः ऽकनिष्कन् । स्कन्दतेपेङ्गुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दयुष्टं कुर्वन् ऽपृश्निः पृश्निवर्णः ऽमण्डूकः ऽहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन ऽवाचं ऽसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वति । तदानीमन्योऽन्यमनु गुम्णातीत्यन्वयः ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्य इव । वर्दति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समुवाच इव । पर्वम् । यत् । सुवाचः । वर्दयन । अर्थि । अप्सु ॥५॥

हे मण्डूकः यत्^१ यदा एषा^२ युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं
वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य
वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेपुटकेषु अधि
उपरि भुवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । यत् तदा एषां युष्माकं सर्वे पर्वे परस्मच्छरीरं
समुधेव समुद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । घर्मकाले मृदावमापन्ना मण्डूकाः
पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित् एक एषाम् ।

समानं नाम विभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोमायुः । एकः । अजमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । विभ्रतः । विरूपाः । पुरुत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वर्दन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः^१ गोमायुरिव^२ मायुः शब्दो यस्य तादृशो
भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः
पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं
मण्डूका इति नाम विभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः
अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिशा अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना प्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासौ अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वर्दन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिंष्टु यन्मण्डूकाः प्रावृषीर्णं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिरात्रे । न । सोमे । सरो । न । पूर्णम् । अभितः । वर्दन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परिं । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीर्णम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतोऽस्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे
ब्राह्मणासः ब्राह्मणा राज्ञौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नरावदः संप्रत्यर्थ्य ।
न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः राज्ञौ शब्दं कुवाणा यूयं^३ तदहः तद्दिनं परि
ष्टु परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीर्णं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो
वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रतु ब्रह्म कृष्वन्तः परिवत्सुरीर्णम् ।

अध्वर्यवो धर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रतु । ब्रह्म । कृष्वन्तः । परिवत्सुरीर्णम् ।
अध्वर्यवः । धर्मिणः । सिष्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

१. शत-न-अ-श-येषां । २. ख-श-त-२-श-गोमायुरिव; घ-श-त-३-न-गोमायुः गोमायुरिव ।
३. श-यूयं संवत्सरस्य ।

१ सोमिनः सोमयुक्ताः २ परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामथनिकं ३ ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं
४ कृण्वन्तः कुर्वन्तः ५ ब्राह्मणासः । छुत्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव ६ वाचं शब्दम् ७ अकृत अकृपतेमे
मण्डूकाः । अपि च ८ धर्मिणः धर्मेण प्रवर्त्येण चरन्तः ९ अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव
१० सविध्विदानाः स्विध्वान्नात्राः ११ गुह्याः धर्मकाले बिलेऽभिगृह्याः १२ के षित् केचन मण्डूकाः १३ न संग्रति
वृष्टौ सत्याम् १४ आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहिंति जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र भिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता धर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहिंतिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । भिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । धर्माः । अश्रुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१ नरः नेतारः २ एते मण्डूकाः ३ देवहिंति देवैः कृतं विधानम् अस्यतोर्यं धर्मं इत्येवरूपं ४ जुगुपुः
गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव ५ द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ६ ऋतुं तं तं
वसन्तादिकं ७ न ८ प्र भिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्ती-
त्यर्थः । ९ संवत्सरे संपूर्णं १० प्रावृषि वर्षतौ ११ आगतायाम् आगते सति १२ धर्माः पूर्वं धर्मकाले वर्तमानाः
१३ तप्ताः तापेन पीडिताः संग्रति १४ विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १५ अश्रुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवांम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१ गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः २ वसूनि धनानि ३ नः अस्मभ्यम् ४ अदात्
ददातु । ५ अजमायुः च ६ अदात् ददातु । ७ हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । ८ पृश्निः पृश्निवर्णश्च
९ अदात् ददातु । तथा १० सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सुयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षतुः सहस्र-
सावः । तस्मिन् सति सर्वे ११ मण्डूकाः १२ गवां १३ शतानि अपरिमिता गाः १४ ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः
१५ आयुः जीवनं १६ प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ १७ ॥

‘इन्द्रासोमा’ इति पञ्चविंशत्युच्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी
जगती त्रिष्टुप्पाष्टादश्येकविंशत्योविंश्यो जगत्योऽस्त्या ‘प्रति चक्ष्व’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः ।
नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्ददेवताके सप्तदशी
प्रावदेवत्याष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावभिदेवताके ‘प्र वर्तय’ इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्र-
देवताकाः । ‘मा नो रक्ष’ इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकाः ।
उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—
‘इन्द्रासोमा पञ्चाधिकेन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशतीत्रयो-
विंश्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावभिष्यौ दैत्येकादश्यन्त्यानुष्टुप्नवमी द्वादशी त्रयोदशी
सौम्यः सप्तदशी प्राण्यष्टमीषोडश्याविन्ध्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्र्यो १ मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्णे । २. न-प्रवर्धयतु खिलः-उपह्वद मंडूकि वर्षं मावद ताडुरि । मध्ये हृदस्य हवस्व
विष्टा चतुरः पदः (ऋ. ख. १६) ॥ ३. इ-त-अ-चतस्र ऐश्वः; अ-चतस्र ऐश्वो वा; त-अ-अ-पंचिद्वो वा ।

रुत्तरोऽर्ध्वः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते—‘ संवत्सरं तु मण्डुकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ अर्धिवर्द्धं रक्षोर्ध्वं पुत्रशोकपरिप्लुतः । हते पुत्रशते कुदः सौद्रसेदुःखितस्तदा ’ ॥
(बृहदे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्षं उञ्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योषतं हृतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उञ्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमः । स्वर्धः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वपदस्यानङ् । आम-
न्त्रितायुदात्तत्वम् । ऋक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां ऋतपतं संतापयतम् । ‘ आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत् ’ इत्यविद्यमानवत्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा ऋञ्जतं हिंस्तम् ।
उञ्जतिहिंसाकर्मा । तिङ् : परस्वाश्रिताताभावः । हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्धितारौ न्यर्पयतं
रक्षांसि नीचैर्धुं प्रापयतम् । तमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वधमानान् वा ऋचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् परां शृणीतम् । पराङ्मुखो यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा न्योषतं नितरां दहतम् । ‘ उप दाहे ’ । हतं तान् मारयतम् । नुदेथाम् अस्मत्तो
हतास्तान् प्रेरयेथाम् । अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् ऋनि शिशीतं नितरां तनुकुरुतम् ॥

इन्द्रासोमा समधर्शंसमुभ्यर्धं तपुर्पयस्तु चरुरभिवौद्व ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अधः शंसम् । अभि । अधम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अश्विनाम् । द्वेषः ।

ब्रह्मद्विषे । क्रव्यः । अदे । घोरः । चक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ ऋधर्शंसम् अधस्यानर्थस्य शंसितारम् अधम् आगत्य हन्तारं राक्षसं ऋसं
सहैव । अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिसवतम् । स च ऋतपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः ऋश्विनानिव असियुक्तोऽसौ प्रक्षिप्तः ऋचरुः इव ऋययस्तु । ‘ ययु प्रयस्ते ’ । केवलोऽप्यय-
माहृत्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आययस्तु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेषे ऋक्रव्यादे क्रव्यं मांसं मक्षत्रिणे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा ऋकिमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय ऋद्वेषः द्वेष्यभावम् ऋनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा ऋधत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वत्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकेश्वनोदयुत्तद्रामस्तु सहसे मन्युमच्छर्वः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुः । उकृतः । वत्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्तुः । अयतम् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युः । अमत् । शर्वः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१वुष्कृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् ^२ववे वारके ^३अन्तः मध्ये ^४अनारम्भणे आलम्बनरहिते ^५वमसि अन्धकारे ^६प्र विध्यतं प्रवेद्य ताडयतम् । ^७यथा येन प्रकरणैषां मध्ये ^८एकश्चन एकोऽपि राक्षसः ^९अतः अस्मात्तमसः ^{१०}पुनः ^{११}न ^{१२}उदयत् उद्गच्छेत् । तथा विध्यत-
मित्यर्थः । एतेल्लेख्यडागमः । ' इत्तश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणायदेशौ । ^{१३}वत् प्रसिद्धं ^{१४}मन्युसत्
क्रोधयुक्तं ^{१५}वा युवयोः ^{१६}शवः बलं ^{१७}सहसे रक्षसामभिभवनाय ^{१८}अस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अधशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वयम् । पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वैथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अधशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वयम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निजूर्वैथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् ध्रुवोकाद्वा ^२वधं हननसाधनमायुधं ^३सं ^४वर्तयतम् उत्पा-
दयतम् । ^५पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् ^६तर्हणं हितकमायुधम् ^७अधशंसाय अधशंसमनर्थस्या-
शंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा ^८पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् ^९स्वयम् । ' स्तु
शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशनिम् ^{१०}उत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । ^{११}येन अशनिना ^{१२}वावृधानं वर्ध-
मानं प्रवृद्धं वा ^{१३}रक्षः राक्षसं ^{१४}निजूर्वैथः निहतः । ' जुर्वीं हिंसायाम् ' । तमशानिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्षैश्चित्तेभिर्बुधमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निस्तप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मभिः ।

तपुःसवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः ^२वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । ^३युवं तौ
युवाम् ^४अशितेभिः अश्विना संतप्तैः ^५तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः ^६अजरेभिः जरारहितैर्दहैः ^७अश्म-
हन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तैरायुधैः ^८अत्रिणः राक्षसस्य ^९पर्शानि पार्श्वस्थाने
^{१०}पि ^{११}विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः ^{१२}निःस्वरं निःशब्दं ^{१३}यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतींश्च जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽश्व । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिहिनोमि । मेधया ।

इमा । ब्रह्माणि । नृपतीं इवेति नृपतीऽश्व । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१इयम् अस्माभिः क्रियमाणा ^२मतिः मननीया स्तुतिः ^३वाजिना वाजिनौ
बलवन्तौ ^४वां युवां ^५विश्वतः सर्वतः ^६परि ^७भूतु परिगृह्णातु व्यामोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । ^८कक्ष्या
कक्षबन्धनी ^९रज्जुः ^{१०}अश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । ^{११}यां होत्रां वाचं ^{१२}वां युवाभ्यां ^{१३}मेधया

परिहिनोमि श्रेयसि । सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च षड्मा इमान्यस्माभिः कृतानि षड्माणि
स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा षड्जिन्वतं फलैः पूरयतम् ॥

प्रति स्मरेथां तुजयन्तिरेवैर्हृतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत् ऽभिः । एवैः । हृतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिऽदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ तुजयन्तिः त्वरमाणेः षड्वैः गन्तुभिर्यैः प्रति षस्मरेथाम् अभिगच्छतम् ।
उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च द्रुहः द्रोभूत्
भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः रक्षसः राक्षसान् षहतं हिंस्रम् । हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते पापकारिणे
राक्षसाय सुगं सुखं षमा षभूत् मा भवतु । द्रुहा द्रोहेण युक्तः षयः षनः अस्मान् षकदा षचित्
अपि षभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अन्तुतेभिर्वचोभिः ।

आपद्व काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अन्तुतेभिः । वचोऽभिः ।

आपः ऽहव । काशिना । सम्ऽगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

षपाकेन षकेन शुद्धेन षमनसा षचरन्ते वर्तमानं सत्यवादिनं षयः मां राक्षसः षअन्तुतेभिः
अन्तुतैरसत्यैः षवचोभिः वचनैः षअभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे षइन्द्र षकाशिना
शुद्धिना षसंगृभीताः सम्भ्यगृहीताः षआपद्व यथापो विशीर्णा भवन्ति तथा षअसतः असत्यस्य
षवक्ता स राक्षसः षअसन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधार्मिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्ये ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधार्मिः ।

अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽकृते । उपऽस्ये ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः षपाकशंसं परिपक्वचर्चनं सत्यभाषिणं माम् षएवैः एतव्यैः प्रासव्यैरात्म्यैः
कामैर्हेतुभूतैः षविहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः १ । ये षवा
षस्वधार्मिः बलैर्युक्ताः षभद्रं कल्याणवर्तनं मां दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति षतान् सर्वान् षसोमः षअहये
षवा सर्पां वा प्रददातु । निःऋतेः पापदेवतायाः षउपस्ये उत्सवे षवा षआ षदधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयतं । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव ती यथा पूरयतः तद्वत् । २. जन्तु-द्रुहम् ।

३. श-शत-१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त-३-परिभवतीत्यर्थः । ५. ख-न-भ-श-कल्याणं वर्तमानं ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वांनां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वाः तनां च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वांनाम् । यः । गवांम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । द्रुम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तनां । च ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽयः राक्षसः ऽनः अस्माकं ऽपित्वः अन्नस्य ऽरसं सारं ऽदिप्सति जिघांसति । ऽयः
च ऽअश्वांनाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽगवां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽतनूनाम्
अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । ऽरिपुः बाधकः ऽस्तेनः चौरः ऽस्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः
सर्वो जनः ऽदभ्रं हिंसाम् ऽएतु प्राप्नोतु । अपि च ऽसः बाधकः ऽतन्वा स्वकीयेन शरीरेण ऽतना ऽच
तनयेन च ऽनि ऽहीयतां निहीनो भवतु ॥ ६ ॥

पुरः सो अस्तु तन्वाः तनां च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

पुरः । सः । अस्तु । तन्वा । तनां । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

ऽसः राक्षसः ऽतन्वा ऽतना ऽच । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च ऽपरः
परस्तात् ऽअस्तु वतमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । ऽविश्वाः व्याप्ताः ऽतिस्रः
ऽपृथिवीः त्रीहोत्राणां ऽयधो ऽअस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे ऽदेवाः
ऽअस्य शत्रोः ऽयशः अन्नं कीर्तिर्वा ऽप्रति ऽशुष्यतु । ऽयः राक्षसः ऽनः अस्मात् ऽदिवा अहनि
ऽदिप्सति जिघांसति ऽयश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यतरदजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्मी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः कियते । अत्र केचिदाहुः—' हत्वा पुत्रशतं
पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू
राक्षसोऽभवत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ' ॥ इति । ऽचिकितुषे विदुषे ऽजनाय
इदं 'सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशक्तं भवति । किं तत् । ऽसच्च सत्यं च ऽअसच्च असत्यं च । ऽवचसी सत्या-
सत्यरूपे वचने ऽपस्पृधाते मिथः स्पर्धते । ऽतयोः सदसतोर्मध्ये ऽयत्सत्यं यथार्थं वचनं ऽयतरत् यच्च
ऽऋजीयः ऋजुतममकुटिलं ऽतदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं ऽसोमः ऽअवति रक्षति । ऽअसत् उक्त-
विलक्षणमसत्यं ऽहन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनुतभापीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्ददन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः वनं वा उड न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ
त्वमिति न मुञ्चति । तथा वृक्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं
विभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं वनं च हिनोति न विसृजति । अपि तु वृक्षः राक्षसं हन्ति । असत्
असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि
प्रसितौ बन्धने शयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयार्थे पठ्यते । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ
बद्धौ । 'पिञ्च बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि वृहन्मृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्रे ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निरुथं संचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्रे ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऽकृयम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् आस अस्मि ।
अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यथारूपोऽस्मि हे अग्रे तर्हि
मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरमे अस्मभ्यं
किं कारणं हृणीषे कृष्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः
पते तव निरुथम् । निष्पूर्वोऽतिहिंसायां वर्तते । निरुथं निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तुतप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दुःशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । तुतप । पूरुषस्य ।

अर्थः । सः । वीरैः । दुःशभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

इयमपि शपथरूपैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने
मुरीय त्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीविते यदि अहं राक्षसो भूत्वा तुतप
हिसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य त्रियेयेत्यन्वयः । अद्य अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि
यसः त्वं दुःशभिः वीरैः पुत्रैः उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः वि यूयाः वियुक्तो भवे । यः
राक्षसः यो मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः राक्षसो माम्^१ वयातुम् अराक्षसं सन्तं हे वयातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह
वृते यो वा यश्च वरक्षाः राक्षसः वञ्चिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि इत्याह वृते वतम्
उभयविधं राक्षसम् इन्द्रः महता ग्रीडेन वधेन आयुधेन वज्रेण इहन्तु हिनस्तु । स च
वशिश्वस्य सर्वस्य वज्रतोः जनस्य अधमः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप दुहा तन्वं गूहमाना ।

वत्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट प्रावाणो भन्तु रक्षस उपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलाऽइव । नक्तम् । अप । दुहा । तन्वंम् । गूहमाना ।

वत्रान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । भन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥ १७ ॥

यथा राक्षसी नक्तं रात्रौ दुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उल्लकीव प्र जिगाति प्रगच्छति ।
किं कुर्वती । तन्वं स्वकीयं शरीरम् अप गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । सा राक्षसी अन-
न्तान् अपर्यन्तान् वत्रान् गतान् अव पदीष्ट अवाह्मुषी पततु । प्रावाणः सोमाभिषवायाः
पाषाणाश्च उपब्दैः अभिषवशब्दैः रक्षसः राक्षसान् भन्तु हिसन्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतर्यन्ति नक्तमिये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्ष्व । इच्छत । गृभायत । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वर्यः । ये । भूत्वी । पतर्यन्ति । नक्तमिः । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतः यूयं विक्ष्व प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गृहान् राक्षसान् हन्तुम्
इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं रक्षसः तान् राक्षसान् गृभायत गृणीत गृहीत । गृहीत्वा च सं
पिनष्टन चूर्णयत । ये राक्षसाः वयः पक्षिणः भूत्वी भूत्वा नक्तमभिः रात्रिभि रात्रिषु पत-
यन्ति आगच्छन्ति । ये वा ये च देवे दीप्ते अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे विदधिरे ।
तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मधवन्तं शिश्राधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमशितम् । मधवन्तम् । सम् । शिश्राधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे इन्द्र दिवः अन्तरिक्षात् अश्मानम् अशानि^१ प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
तथा सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मधवन् धनवक्षिन्द्र सं शिश्राधि संस्कर । अपि
च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि
दिग्भागात् रक्षसः राक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभि जहि मारय ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्रयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।

शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमर्धः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पतयन्ति । श्रयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् । शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्सभ्यः ॥ २० ॥

व्ये ते एते राक्षसाः श्रयातवः शभिः परिकरभूतैर्हिसन्तः शभिः सह चात्सो वा पतयन्ति पतन्ति । ये दिप्सवः जिघांसवः सन्तः अदाभ्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं शक्रः शक्र इन्द्रः वधम् आयुधमशनिरूपं शिशीति तीक्ष्णीकरोति । यातुमर्धः राक्षसेभ्यः नूनं क्षिप्रम् अशनिं सृजत् विसृजतु हननायम् ॥ २० ॥

इन्द्रो यातुनामभवत्पराशरो हविर्विधीनामभ्यां विवांसताम् ।

अमीदु शक्रः परशुरथा वनं पात्रैव भिन्दन्सुत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातुनाम् । अभवत् । पराशरः । हविःऽमयीनाम् । अभि । आऽविवांसताम् । अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्राऽइव । भिन्दन् । सुतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

यातुनां हिसकानां रक्षसामयम् इन्द्रः पराशरः पराशातयिता हिसिता अभवत् । कीदृशानाम् । हविर्मयीनां हवींषि मध्मतामभिमुखम् आविवांसताम् आगच्छताम् । अपि चायं शक्रः इन्द्रः वनं वृक्षजातं परशुरथा छिन्दन् कुठार इव पात्रैव सृन्मयानि पात्राणि भिन्दन् सुदूर इव च सतः । प्राप्तनामैतत् । यदाह यास्कः—‘तिरः सत इति प्राक्षस्य’ (बि. ३. २०) इति । प्राप्तान् रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिसन् अभि एति अभिगच्छति । इदं पूर्णम् ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्ण्यातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । शुशुलूकयातुम् । जहि । श्रयातुम् । उत । कोकयातुम् । सुपर्ण्यातुम् । उत । गृध्रयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति उलूकयातुः । यद्वा उलूकरूपी यातिलुलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहदेवताया-मुक्तम्—‘उलूकयातुं जघेताश्चानारूपाग्निशाचरान् । स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसुनिन्द्र मे जहि’ (बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि शीत्यम् । शुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अल्लोलकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्वृषेण वर्तमानं राक्षसं श्रयातुं श्रूषेण वर्तमानं राक्षसम् उत अपि च कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्वृषेण वर्तमानं राक्षसं सुपर्ण्यातुम् । सुपर्णः श्येनः । तदाकारं यातुधानम् उत अपि च शुभ्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वाश्चानाकारान् हे इन्द्र जहि । किं बहुना दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षः राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ॥

१. श-श-यातुमर्धो हिंसावद्भयः । २. श-च-श-त-भ-श-कीदृशीनां । ३. श-मध्मतामभ्या-विवांसतामभि ।

मा नो रक्षो अभि नञ्चातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

१रक्षः राक्षसजातिः १नः अस्मान् १मा १अभि १नट् साभिग्याप्नोतु । नशतेर्व्याप्तिकर्मणो
लुकि 'मन्त्रे घस' इति च्लेखुक् । 'न माह्वयोगे' इत्यडभावः । तथा १यातुमावतां यातनावतां
राक्षसानां १मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि १अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-
वर्जयतु । १या यानि मिथुनानि १किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया
वर्तमानानि भवन्ति । अपि च १पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च १नः अस्मान् १पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-
क्षस्य संबन्धिनः १अंहसः पापात् १पातु रक्षतु । १अन्तरिक्षं च १दिव्यात् दिविभवात् पापात्
१अस्मान् १पातु रक्षतु ॥

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमृत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्यैमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।
विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उतऽच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

हे १इन्द्र १पुमांसं पुरुषधारिणं १यातुधानं राक्षसं १जहि मारय । १उत अपि च १मायया
वज्रनया १शाशदानां हिंसन्तीं १स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च १मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः
१विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः १ऋदन्तु नश्यन्तु । १ते तथाविधा राक्षसाः १उच्चरन्तम् उच्चन्तं
१सूर्यम् आदित्यं १मा १दृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः
प्रति चक्ष्व' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥

हे १सोम त्वम् १इन्द्रश्च १प्रति १चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा १वि १चक्ष्व विविधं
पश्य । यथास्मान्न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतौ १जागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ
भवतम् । १यातुमद्भ्यः हिंसावज्रयः १रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः १अशनिम् अशनिरूपं १वधम् आयुधम्
१अस्यतं क्षिपतम् ॥ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्यत्' इति चतुर्विंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते— 'मा चिच्चतुर्विंशन्मेधातिथिमोष्यातिथी येन्द्रं बर्हत् द्विप्रगाथादि द्वित्रिदुबन्तमाद्यं द्रुचं प्रगाथोऽपश्यत्स वौरः सन्भानुः कण्वस्य पुत्रतासश्वात् ह्यवोनि-
श्वासङ्गो यः क्षी भूत्वा पुमानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतस्रिभिरात्मानं तुष्टाय पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्यया तुष्टाव' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य मेधातिथिमोष्यातिथिनात्मानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुकगोत्रः 'प्राङ्मत्स्यात् काण्वः' इति परिभाषितत्वात् । आद्यस्य द्रुचस्य तु वौरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः प्रगाथाख्य ऋषिः । ह्यवोगनाङ्गो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् क्षीवसमुभय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि स्तुहीत्यादिभिश्चतस्रिभिरस्तौ । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्याङ्गिरसः सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती । अतस्तस्या ऋचः शश्वयुषिका । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोवृहत्यां शिष्टा बृहत्याः । कृत्स्नस्य सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वाच्चदेवताकाः । 'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । महावते निष्केवत्ये बर्हत्तृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुकाः । तथैव पञ्चमार्ण्यके सूत्रितं— 'मा चिदन्यद्दि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च— 'मा चिदन्य-
द्दि शंसत यच्चिद्दि त्वा जना इम स्तौत्रियाणुरूपी' (आथ. श्रौ. ७. ४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या विनियुकाः । सूत्रितं च— 'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्दि शंसत' (आथ. श्रौ. ५. १२) इति । उपकरणोत्सर्जनयोः 'मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सृज्यते हि— 'मा चिदन्यदाग्ने याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्यद्दि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमिस्तोतौ वृषणं सचा सुते मुहुर्मुक्था च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत् ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् ऽअन्यत् स्तोत्रं ऽमा ऽचित् ऽवि ऽशंसत मैवोच्चारयत । ऽमा ऽरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृषोपक्षणा मा भवत । ऽसुते अभिषुते सोमे ऽवृषणं कामानां वर्षितारम् ऽइन्द्रमिद् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ऽसचा सह संवीभूय ऽस्तौत स्तुत । हे प्रशाक्षादयः ऽउक्था ऽच उक्थानि शास्त्राणि वेन्द्रविषयाणि यूयं ऽमुहुः पुनःपुनः ऽशंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषमं यथाजुर्गं गां न चर्षणीसहम् ।

चिद्वेषणं संवननोभयंकुरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

१. ख-झ-त-श-उपाकर्मोत्सर्जनयोः ।

अ॒वऽक॒क्षिण॑म् । वृष॑भम् । य॒या । अ॒जुर॑म् । गा॒म् । न । च॒र्षणि॑ऽसह॑म् ।

विऽद्वे॒षण॑म् । सु॒मऽव॑न॒ना । उ॒भय॑म्ऽकुर॑म् । म॒हिष्ठ॑म् । उ॒भया॑वि॒नम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवकक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिसितारम् अजुरं जरारहित-
महिसितं वा वगां वन गामिव वृषभिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिवितारं
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं महिष्ठं दानृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् ।
यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टुभिश्चोपेतम् ।
एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रज्ञास्तुवैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् उक्तये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र एते तव वर्धनं वर्षकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्य-
हानि सर्वेष्वहःसु एव इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयस्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुषमा भर् वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघ॑वन् । वि॒पऽचितः । अ॒र्यः । वि॒पः । जना॑नाम् ।

उप॑ । क्र॒मस्व । पुरु॑रूपम् । आ । भ॒र् । वा॒जम् । नेदि॑ष्ठम् । ऊ॒तये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवज्रिन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्त्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपथितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते शृशमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्त्वम्
उप क्रमस्व उपगच्छामान् । पुरुषं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् उक्तये
तर्पणाय आ भर् अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परां शुल्काय देयाम् ।

न सुहस्ताय नायुताय वज्रिवो न शतार्यं शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रि॑ऽवः । परा॑ । शुल्का॑य । दे॒याम् ।

न । सु॒हस्ता॑य । न । अ॒युता॑य । व॒ज्रिऽवः । न । श॒ता॒र्यं । श॒त॒म॒घ ॥ ५ ॥

हे ^१वद्विषः वज्रवज्रिन्द्र ^२वत्साम् । ^३वचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । ^४वसहे च सहतेऽपि ^५शुक्लाय मूल्याय न ^६परा ^७देयां न विक्रीणानि । हे ^८वज्रविषः वज्रहस्तेन्द्र ^९सहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय ^{१०}न परा देयाम् । हे ^{११}अयुताय दशसहस्राय च शुक्लाय ^{१२}न परा देयाम् । हे ^{१३}शतामय बहुधनेन्द्र ^{१४}वशाताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय ^{१५}न परा देयां न विक्रीणानि । उत्कसंख्याद्वानादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ १० ॥

वस्यो^१ इन्द्रासि मे पितुरुत्^२ भ्रातुरमुज्जतः ।

माता च^३ मे छदयथः^४ समा वसो^५ वसुत्वनाय^६ राधंसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । भ्रातुः । अमुज्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुत्वनाय । राधंसे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२मे मदीयात् ^३पितुः जनकादपि ^४वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः ^५असि । ^६उत अपि च ^७अमुज्जतः अपालयतो मम ^८भ्रातुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि । हे ^९वसो वासकेन्द्र ^{१०}मे मदीया ^{११}माता ^{१२}च त्वं च ^{१३}समा समौ समानौ सन्तौ । 'युमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः । ^{१४}छदयथः । अर्चैतिकर्मायम् । मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् । ^{१५}वसुत्वनाय व्यापनाय ^{१६}राधसे धनाय च । उभयोर्लाभायेत्यर्थः ॥

कैयथ^१ केदसि^२ पुरुत्रा^३ चिद्धि^४ ते मनः ।

अलर्षि^५ युष्म खजकृत्पुर्दर^६ प्र गायत्रा^७ अगासिपुः ॥ ७ ॥

क । इयथ । क । इत् । असि । पुरुत्रा । चित् । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युष्म । खजकृत् । पुर्मदर । प्र । गायत्रा । अगासिपुः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क कुत्र देशे ^३इयथ गतवानसि पुरा । ^४केत् कुत्र च ^५असि भवसि । इदानीं वर्तसे । ^६पुरुत्रा ^७चिद्धि बहुषु हि यजमानेषु ^८पते त्वदीयं ^९मनः संचरति । हे ^{१०}युष्म युद्धकुशल ^{११}खजकृत् युद्धस्य कर्तॄन् ^{१२}पुर्दर आसुरीणां पुरां दारयितॄन् ^{१३}इन्द्र ^{१४}अलर्षि आगच्छ । ^{१५}गायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः ^{१६}प्र ^{१७}अगासिपुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाधत्यादी (पा. सू. ७. ४. ६५) इयतेतिपाल्यते ॥

प्रास्मै^१ गायत्रमर्चत^२ वावातुर्यः^३ पुर्दरः ।

याभिः^४ क्राण्वस्योप^५ बर्हि^६रासदं^७ यासद्वज्री^८ भिनत्पुर्दरः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । वावातुः । यः । पुर्मदरः ।

याभिः । क्राण्वस्य । उप । बर्हिः । आसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुर्दरः ॥ ८ ॥

^१अस्मै इन्द्राय ^२गायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा ^३प्र ^४अर्चत प्रगायत । ^५पुर्दरः पुरां दारयिता ^६यः इन्द्रः ^७वावातुः^८ वननीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः ^९पुर्दरः शत्रुपुराणां दारयिता । ^{१०}याभिः ऋग्भिः ^{११}क्राण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यासिधेश्च ^{१२}बर्हिः यज्ञम् ^{१३}उप ^{१४}आसदम् उपास्तुमुपगन्तुं ^{१५}यासत् गच्छेत् ^{१६}वज्री वज्रयुक्तः सन् । ^{१७}याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् ^{१८}पुर्दरः शत्रुवीर्यः ^{१९}भिनत् भिन्नात् । तास्तृष्टु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुदुवस्तेभिर्नस्त्यमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशग्विनः । शतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुदुवः । तेभिः । नः । तूर्यम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषाग्विनः वृषाभोजनगामिनः ष्ये अश्वाः ष्ये तव ष्यन्ति विद्यन्ते । ष्ये चान्ये
वृषातिनः शतसंख्याकाः सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । ष्ये ष्ये त्वदीयाः अश्वासः अश्वाः
वृषणः सेचनसमर्था युवानः रघुदुवः क्षीघ्रगामिनश्च । तेभिः तैः सर्वैरश्वैः नः अस्मान् तूर्यं
क्षिप्रम् वा गहि आगच्छ ॥

आ त्वद्य संबर्तुषां हुवे गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रं धेनुं सुदुघामन्यामिषमुरुधारामरंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अथ । सबः सुदुघाम् । हुवे । गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुघाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरम् सुकृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । अथ इदानीं धेनुं धेनुरूपम् इन्द्रं तु
क्षिप्रम् वा आ हुवे आह्वये । कीदृशीं धेनुम् । संबर्तुषां पयसो दोग्ध्रीं गायत्रवैपसं प्रदास्यवेगां सुदुघां
सुखेन दोग्धं शक्याम् । अन्याम् उक्तविलक्षणाम् उरुधारां बहुदधाराम् इषम् एषणीयं
वृष्टिम् । एतद्वृषेण वर्तमानम् अरंकृतम् अलंकृतं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ११ ॥

यत्तुदत्त एतं वङ्क वार्तस्य पर्णिना ।

वहत्कुत्सामार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरं द्रन्धर्वमस्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतं शम् । वङ्क इति । वार्तस्य । पर्णिना ।

वहत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतुः । त्सरं । द्रन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

सूरः सूर्यः एतं शम् एतत्संज्ञं राजर्षिं यत् यदा तुदत् अव्यथयत् तदानीमेतं रक्षितुं
वङ्क वक्रगामिनीं वातस्य वायोः सदृशौ पर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीरशावश्चौ शतक्रतुः
बहुविधकर्मन्द्रः आर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम् कर्षिं वहत् अवहत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं
समानं रथमारुह्यैतत्परक्षणाय आगच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘ प्रैतशं सूर्ये परप्रधानं सौवश्ये
सुग्विमावदिन्द्रः ’ (क. सं. १. ६१. १५) इति । द्रन्धर्वं गवां रस्मीनां धतारं सूर्यम् अस्तृतं
केनाप्यहिंसितं त्सरत् अत्सरत् । छद्यगत्यागच्छत् । सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋते चिदभिः पुरा जन्म्य आतृदः ।

संधाता संधिं मघवां पुरुवसुरिष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिः पुरा । जन्म्यः । आतृदः ।

सम् संधाता । सम् संधिम् । मघवां । पुरुवसुः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

वशः इन्द्रः । अग्निश्रियः अग्निस्त्रिषोऽग्निश्चेष्टयात् संधानद्वयात् । अकृते । विवृत् विनापि । अजुग्मः
 ग्रीवाभ्यः सकाशात् । आतृदः आतर्दनात् आ रुधिरनिःस्रवणात् । पुरा पूर्वमेव । संधिः संधातव्यं तं
 । संधाता संयोजयिता भवति । मघवा धनवान् । पुरुषसुः^१ बहुधनः स इन्द्रः । विहृतं विच्छिन्नं तं
 । पुनः । इच्छतां संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाऽइवेन्द्र त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोपासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाः । इव । इन्द्र । त्वत् । अरणाः । इव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिः । दुरोपासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे । इन्द्र । इवत् त्वत् त्वत्प्रसादात् । निष्टयाइव । नीचैर्भूता हीना निष्टयाः । त इव वयं । मा
 । भूम । तथा । अरणाइव अरमणा दुःखिन इव वयं मा भूम । अपि च । प्रजहितानि प्रक्षीणानि
 शाखादिभिर्वियुक्तानि । वनानि । न वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे । अद्रिवः वज्र-
 वन्निन्द्र । दुरोपासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्गेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् । अमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदेनाशवोऽनुप्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुप्रासः । च । वृत्रहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे । वृत्रहन् वृत्रह्यासुरस्य हन्तरिन्द्र । अनाशवः अशीघ्रा अत्वरमाणाः । अनुप्रासः अनुप्रा
 अनुप्रासः । च सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् । अमन्महीत् स्तुम एव । हे । शूर वीर्यवन्निन्द्र
 । ते त्वदर्थम् । सकृत् एकवारमपि । महता प्रभूतेन । राधसा धनेन हविलक्षणेन सह । सु शोभनं
 । स्तोमं स्तोत्रम् । अनु । मुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुप्रासमेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससुवांस आशवो मन्दन्तु तुभ्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससुवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुभ्यावृधः ॥ १५ ॥

अग्निन्द्रः । मम मदीयं स्तोत्रं^२ । यदि । श्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् । इन्द्रम् । अस्माकम्
 अस्मदीयाः । इन्द्रवः सोमाः । मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । तिरः तिर्यगवस्थितं
 । पवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं । ससुवांसः प्राप्तवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । आशवः
 शीघ्रं मद्जनकाः । तुभ्यावृधः तुभ्याभिर्देवसतीवरीकधनाख्याभिरिन्द्रैर्वधमानाः ॥ १२ ॥

आ त्व^१ च सधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्धुनोनां प्र त्वावत्वधा ते वस्मि सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अ॒थ । सु॒ध॒स्तु॒तिम् । व॒वा॒तुः । स॒स्युः । आ । ग॒हि ।

उ॒र्प॒स्तु॒तिः । म॒घो॒नाम् । प्र । त्वा । अ॒व॒तु । अ॒र्ध । ते । व॒रि॒म् । सु॒स्तु॒तिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ^१ ववातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य ^२ वस्युः स्तोतुः ^३ सधस्तुतिम् अन्यैर्कृतिविग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् ^४ अथ इदानीं ^५ तु क्षिप्रम् ^६ आ ^७ गहि आगच्छ । ^८ मघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् ^९ उपस्तुतिः स्तोत्रं ^{१०} त्वा त्वां ^{११} प्र ^{१२} अवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । ^{१३} अथ अधुना ^{१४} सुसुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ^{१५} वरिम् कामये ॥

सो॒ता॒ हि सोम॑म॒द्रिभिरे॑नम॒प्सु धा॑वत ।

ग॒व्या व॒क्ष्वे व॒स॒र्यन्त॑ इ॒न्नो निर्धु॑क्षन्व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

सो॒त । हि । सोम॑म् । अ॒द्रिऽभिः । आ । ई॒म् । ए॒नम् । अ॒प्सु । धा॑व॒त ।

ग॒व्या । व॒क्षाऽइ॒व । व॒स॒र्यन्तः । इ॒त् । न॒रः । निः । ध्रु॒क्षन् । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हे अधर्वयवः ^१ अद्रिभिः प्रावभिः ^२ सोमं ^३ सोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव ^४ । ^५ एनम् इमम् ^६ अप्सु वसतीवरीषु ^७ आ ^८ धावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाम्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वधवनं सोमस्य क्रियते । तद् कुरुतेत्यर्थः । ^९ गव्या गवि भवानि ^{१०} वक्ष्वेव वक्षाण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ^{११} वसत्यन्त ^{१२} इत् आच्छादयन्त एव ^{१३} नरः नेतार इन्द्रस्यानु-वरा भरतः ^{१४} वक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामथाय ^{१५} निर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिपतेत्यर्थः ॥

अथ॑ ज॒मो अ॒र्ध वा दि॒वो बृ॒ह॒तो रो॑चना॒दर्धि॑ ।

अ॒या वर्ध॑स्व॒ त॒न्वा गि॒रा म॒मा जा॒ता सु॒क्र॒तो घृ॒ण ॥ १८ ॥

अ॒र्ध । ज॒मः । अ॒र्ध । वा । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । रो॒च॒नात् । अ॒र्धि॑ ।

अ॒या । वर्ध॑स्व । त॒न्वा । गि॒रा । म॒म । आ । जा॒ता । सु॒क्र॒तो इति॑ सु॒क्र॒तो । घृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ^१ अथ अधुना ^२ जमः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति जमा प्रथिवी । तस्याः सकाशात् ^३ अथ ^४ वा अपि वा ^५ दिवः अन्तरिक्षात् ^६ बृह॒तः मह॒तः ^७ रोच॒नात् ^८ नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यथानुवादी । ^९ अया अनया ^{१०} तन्वा ततया विस्तृताया ^{११} मम मदीयया ^{१२} गिरा स्तुत्या ^{१३} वर्धस्व बृद्धो भव । हे ^{१४} सुक्रतो शोभनकर्मवशिन्द्र ^{१५} जाता जातानस्मदीयान् जनान् ^{१६} आ ^{१७} घृण अभिलषितैः फलैरापुरय ॥

इन्द्रा॑य सु॒ मुदि॑न्तं॒ सोमं॑ सो॒ता वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्र ए॒णं पी॒पय॑द्वि॒श्वया॑ धि॒या हि॒न्वा॒नं न वा॑ज॒युम् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॑य । सु॒ । मुदि॑न्त॒मम् । सोम॑म् । सो॒त । वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्रः । ए॒नम् । पी॒पय॑त् । वि॒श्वया॑ । धि॒या । हि॒न्वा॒नम् । न । वा॑ज॒युम् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । मदिन्तमं मादयितुमं । वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं । सोमं ।
 वसु । सोत अभिषुणुत^१ । कुत इत्यत आह । । शक्रः इन्द्रः । विश्वथा । धिया सर्वथा क्रिययाग्निष्टो-
 मादिलक्षणया । हिन्वानं प्रीणयन्तं । वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् । एनं यजमानम् । । न इति
 संप्रत्यर्थीयः । संप्रति । पीपयत् वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूणिं मुगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूणिम् । मुगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिषत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां । सवनेषु यज्ञेषु । सोमस्य । गल्दया गालनेनास्त्रावणेन^२ । गिरा स्तुत्या च युक्तः । अहं
 । सदा सर्वदा । याचन् याचमानः सन् । मा । चुक्रुधं मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो
 जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । । भूणिं भर्तारं । मुगं । न सिंहमिव
 भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके । एकः वा पुरुषः । ईशानम् ईश्वरं
 स्वामिनं । न । याचिषत् न याचेत । सर्व एव हि याचेत । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
 इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनपितं मदमुग्रमुप्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि म्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उप्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

मदेन मादयित्रा स्तोत्रा । इषितं प्रेषितं । मदं मदकरं सोमम् । उप्रेण । उदूणं रसम् । उप्रेण
 उदूणेनाधिकेन । शवसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च । विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां । तरुतारं
 तरीतारं जेतारं । मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य व्यावयितारं पुत्रं । मदे सोमपात्रेण जनिते हर्षं सति
 । नः अस्मभ्यं । ददाति । हि । म्मा ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारि वार्या पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगृत्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारि । वार्या । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगृत्तः । अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारि । शर्वं सुखम् । तस्य गमके यज्ञे । दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
 । पुरु पुरुषि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि । देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः । रासते ददाति ।
 । सः एव । सुन्वते । च । सोमाभिपर्वं कुर्वते च । स्तुवते । च । स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
 सः । विश्वगृत्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूत्ततः स्वतः प्रवृत्तः । अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरितृभिः प्रशस्तः ॥

एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्रांस्युदरं सपीतिभिरा सोमैभिरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।

सरो । न । प्रांसि । उदरम् । सपीतिऽभिः । आ । सोमैभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ । हे देव द्योतमान चित्रेण दर्शनीयेन राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन मत्स्व माद्य । सपीतिभिः मरुद्भिः सह पीयमानैः सोमैभिः सोमैः उरु विस्तीर्ण स्फिरं
वृद्धम् उदरम् आत्मीयं जठरं सरो न सर इव आ प्रांसि आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिने ब्रह्मशास्त्रे 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्र्यते
हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मऽयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वा सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्व-
ल्लभ्यन्तम् । तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया^१ अश्वास्वाम् आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवास्या^२
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरथैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह युक्ताः इति । चिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मयटः 'कस्ववास्व' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे रथे युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
श्रीप्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरथैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । चब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परिवृतेनेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्देवेन हविषा वा युक्ताः ।
चकेशिनः । केशाः केशराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । चसोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्तिवत्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्धसो विवर्क्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरशेष्या ।

शितिऽपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवर्क्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हयोर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्तिवति प्रार्थितम् । अयुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । चहिरण्यये हिरण्यये रथे युक्ता मयूरशेष्या मयूरशेषी मयूरवर्णशेषो यथोक्ता । 'सुपां
सुलुक्' इति विभक्त्यादिशः । चशितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्वा^३ इन्द्र त्वाम् आ वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिभे । २. ख-भ-त्वदीया । ३. ख-द्वावेवाश्वी; भ-द्वावेवास्याश्वी ।
४. घ-श-एवंभूतौ हरी अश्वी ।

किमर्थम् । ऽमध्वः मधुररसस्य ऽविवक्षणस्य वकुभिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा योऽव्यस्य प्राप्त्यस्य
 ऽअन्वतः अन्नस्य सोमरूपस्य ऽपीतये पानार्थम् ॥ १३ ॥

पिब। त्व।स्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपाइव ।

परिऽकृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते ॥ २६ ॥

पिब । तु । अस्य । गिर्वणः । सुतस्य । पूर्वपाऽइव ।

परिऽकृतस्य । रसिनः । इयम् । आऽसुतिः । चारुः । मदाय । पत्यते ॥ २६ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य ॥
 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽपूर्वपाइव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
 हवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्व पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । ऽपरिऽकृतस्य अभि-
 पवादिभिः संस्कृतस्य ॥ 'संपर्युपेभ्यः' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेर्मृषणे सुट् । 'परिनि-
 विभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः पत्वम् ॥ ऽरसिनः रसवतः । अपि च ऽइयमासुतिः
 अयमासवो मदकरः ऽचारुः शोभनः सोमरसः ऽमदाय हृषाय हर्षजननाय ऽपत्यते संपद्यते । 'पतु
 गतौ' । यद्वा । पत्यतिरर्थक्यर्कमा । मदाय मदस्य पत्यते ईष्टे । मदीपादाने शक्त इत्यर्थः ॥

य एको अस्ति दंसनां मुहान् उग्रो अभि व्रतैः ।

गमत्स शिप्री न स योषदा गमद्वत् न परि वर्जति ॥ २७ ॥

यः । एकः । अस्ति । दंसनां । मुहान् । उग्रः । अभि । व्रतैः ।

गमत् । सः । शिप्री । न । सः । योषत् । आ । गमत् । हवम् । न । परि । वर्जति ॥ २७ ॥

यः इन्द्रः ऽएकः केवलोऽसहाय एव ऽव्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः ऽअभि ऽअस्ति शत्रूमभि-
 भवति । यश्च ऽदंसना कर्मणा ऽमुहान् अधिकः अत एव ऽउग्रः उदूगबलः ऽशिप्री । शिप्रं
 शिरस्त्राणम् । प्रशंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हन् नासिके वा । तद्वा । ऽसः
 इन्द्रः ऽगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । ऽसः तादृशः ऽन योषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥
 गमेयौतिश्च लेख्यडागसः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गमेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
 यौतिः 'सिक्बहुलम्' इति सिप् । ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च ऽआ ऽगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । ऽन
 ऽपरि ऽवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मान्स्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पुरं चरिष्वं वधैः शुष्णस्य सं पिणक् ।

त्वं मा अनु चरो अर्धं द्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरम् । चरिष्वम् । वधैः । शुष्णस्य । सम् । पिणक् ।

त्वम् । माः । अनु । चरः । अर्धं । द्विता । यत् । इन्द्र । हव्यः । भुवः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य ऽचरिष्वं चरणशीलम् ॥ 'वा छन्दसि' इत्यभि
 पूर्वत्वस्य विकल्पितवाच्यणादेशः ॥ ऽपुरं निवासस्थानं ऽवधैः वज्रादिभिरायुधैः ऽसं ऽपिणक्
 समचूर्णयः । अभाक्षुरित्यर्थः । पिनष्टेलैः मध्यमैकवचने रूपमेतत् । ऽअध अपि च ऽमाः

भासमानः ष्वस् अनु चरः तं शुष्णं हन्तुमन्वगाच्छः । यद्वा । अथ शुष्णस्य पुरमेदुनानन्तरं
भा दीप्तीस्त्वमनु चरः अन्वगाच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे ष्वन्द्र त्वं ष्वत् यदा ष्वहिता द्विधा
द्विविधैः स्तोत्रभिर्यष्टृभिश्च ष्वहव्यः ह्यातव्यः ष्वयुवः भवेः । तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः ।
भवतेर्लेटि सिष्यडागमः । छान्दसः शपो लृक् । 'शुसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधादुवङ् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे 'मम त्वा' इति वैकल्पिकोऽनुरूपसृष्टः । सूर्यं
तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः ।

मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसुवा स्तोमांसो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम । त्वा । सूर । उदिते । मम । मध्यंदिने । दिवः ।

मम । प्रपित्वे । अपिशर्वरे । वसु । इति । आ । स्तोमांसः । अवृत्सत ॥ २९ ॥

ष्वसुरे सूर्ये ष्वउदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्नसमये ष्वमम ष्वस्तोमांसः स्तोत्राणि हे ष्वसो वासकेन्द्र
त्वाम् ष्वआ ष्वअवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मदभिमुखं गमयन्तु । तथा ष्वदिवः दिवसस्य ष्वमध्यंदिने
मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा ष्वप्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः
स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । ष्वअपिशर्वरे । शर्वरी रात्रिमापगतः कालः अपिशर्वरः । शर्वरे कालेऽपि
मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तुहि स्तुहीद्विदे वां ते मंहिष्टासो मघोनाम् ।

निन्दिताश्वः प्रपृथी परमज्या मघस्य मेध्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तुहि । स्तुहि । इत् । एते । वृ । ते । मंहिष्टासः । मघोनाम् ।

निन्दितऽश्वः । प्रपृथी । परमज्याः । मघस्य । मेध्यऽअतिथे ॥ ३० ॥

आसक्तो राजर्षिर्मेध्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तस्यैव दत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति । हे
ष्वमेध्यातिथे यज्ञार्हातिथ एतत्संज्ञये ष्वस्तुहि ष्वस्तुहीत् । पुनः पुनरस्मान् प्रशंसैव । मोदास्व औदासीन्यं
मा कार्षीः । ष्वएते ष्व एते खलु वयं ष्वमघोनां धनवतां मध्ये ष्वते तुभ्यं ष्वमघस्य धनस्य ष्वमंहिष्टासः
दातृत्वाः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । ष्वनिन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्वानां
निन्दिताः कुसिता भवन्ति तादृशः । ष्वप्रपृथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गवर्तीत्यर्थः ।
ष्वपरमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टान्ध्रान्
जिनाति दिनस्तीति परमज्याः । 'ज्या वयोहानी' । अस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । एवंभूतोऽ
हमासङ्ग इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रुहम् ।

उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वान् । वनन्ऽवतः । श्रद्धया । अहम् । रथे । रुहम् ।

उत । वामस्य । वसुनः । चिकेतति । यः । अस्ति । याद्वः । पशुः ॥ ३१ ॥

ववनवतः वननवतः संभक्तवतः वअश्वान् तुरगान् वअहं प्रायोगिः वश्रद्धया आदरातिशयेन युक्तः सन् वयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये वरथे वआ वरुहं आरोहयम् । रुहेरन्तर्भावितण्यथांलुकि 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेरुहादेशः । तदानीं मामेवं स्तुहि । वउत अपि च । प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष सद्युच्चयः । ववासस्य वननीयस्य ववसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि पठ्यी । ईदृशं धनं वचिकेतति । एष आसक्तो दातुं जानाति । वयादः यदुर्वशोद्भवः । यद्वा । यद्वो सत्पुण्याः । तेषु प्रसिद्धः । वपशुः । छसमन्वर्थमेतत् । पशुमान् । यद्वा । पशुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । ववः आस्तद्धः वअस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः ॥

य ऋज्जा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौमंगासुङ्गस्य स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्जा । मह्यम् । ममहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौमंगा । आऽसुङ्गस्य । स्वनत्ऽर्यः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासक्तो मेध्यातिथिं ब्रूते । वयः आसक्त्यात्मा वऋज्जा गसनवीलानि धनानि वहिरण्यया हिरण्यमय्या वत्वचा चर्मणास्तरणेन वसह सहितानि वमह्यं मेध्यातिथये वममहे ददौ । मंहतिर्दानकर्मा । वएषः आसक्त्यात्मा वस्वनद्रथः शब्दवाचमानरथः सन् वविश्वानि व्याप्तानि सौमंगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि वअभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अध्रु प्रायोगिरति दासदुन्यानांसुङ्गो अग्रे दशभिः सहस्रैः ।

अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाईव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अध्रु । प्रायोगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आऽसुङ्गः । अग्रे । दशऽभिः । सहस्रैः ।

अध्रु । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाऽईव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

वअध्रु अपि च वप्रायोगिः प्रयोगनाम्नः पुत्रः वआसङ्गः नाम राजा वदशभिः दशगुणितः वसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्गवादिभिः वअन्यान् दातुन् वअति वदासत् अतिक्रम्य ददाति । वअध्रु अनन्तरम् वउक्षणः सेवकसमर्थाः वमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः वरुशन्तः दीप्यमानाः वदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवावयः वनळाईव । नळास्तटाकोद्भववास्तुणविशेषाः । ते यथा वसरसः तटाकात् संवशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवावयोऽस्मादासङ्गात् वनिरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिपत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग कपिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थुरं ददृशे पुरस्तादनुस्थ ऊरुरवुरम्बमाणः ।

शश्वती नारी भिऽचक्ष्य आह । सुऽमद्रम्य भोर्जनं विमर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्थ । स्थुरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनुस्थः । ऊरुः । अवऽरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । भिऽचक्ष्य । आह । सुऽमद्रम्य । अर्य । भोर्जनम् । विमर्षि ॥ ३४ ॥

अयमासक्तो राजा कदाचिदेवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती अनुर्नपुंसकत्वेन खिन्ना सती महत्तपस्तेषु । तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप । प्राप्तपुंस्वजनं तं राजाबुपलभ्य प्रीता शश्वत्-

नया तमस्तौत् । अस्य आसङ्गस्य पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे स्थूरे स्थूलं वृद्धं सत् पुण्यजनम्
अनु दृष्टो अनुदृश्यते । अनस्थः अस्थिरहितः स चावयवः ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः अवरम्बमाणः
अतिदीर्घत्वेनावाङ्मुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु
प्रत्ययलम्बमानो भवति । शश्वती नामाङ्गिरसः सुता नारी तस्यासङ्गस्य भार्या अभिचक्ष्य एवं-
भूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे अर्यं स्वामिन् भर्तः सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं भोजनं भोगसाधनं
विभर्षि धारयसीति आह वृते ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-
स्यापम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येवानुष्टुप् शिष्टा
गायन्त्यः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिर्वात्तदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—
'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसस्य प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभि-
न्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमो मरुत्वतीय आद्यस्तुचोऽनुचरः । सूच्यते
हि—'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीयो
रात्रिपथयि ब्रह्मशस्त्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः'
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरुत्वतीयस्यानुचरस्तुचः । सूत्रितं च—'तं
त्वा यज्ञेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिबानु सुपूर्णमुदरम् । अनामयिन्नरिमा तै ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुपूर्णम् । उदरम् । अनामयिन् । रुरिमा । ते ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र इदं पुरोवर्तमानं सुतम् अभियुतम् अन्धः अन्नं सोमलक्षणं
पिब । यथा उदरं त्वदीयं जठरं सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे अनामयिन् ।
आ समन्तादिभेतीत्याभयौ । विभेतेरीणादिके हनिः । नाभयनाभयौ । तादृश हे इन्द्र एते तुभ्यं
त्वदर्थं परम उक्तलक्षणं सोमं दद्याः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धुतः सुतो अश्वैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न नित्तो नदीधु ॥ २ ॥

वृडमिः । धुतः । सुतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिपूतः । अश्वः । न । नित्तः । नदीधु ॥ २ ॥

नृभिः अध्वरस्य नेतृभिर्कैत्विग्भिः धुतः आधृतोऽदाम्यग्रहः आधवनेन संस्कृतः अश्वैः
अदमभिर्गोभिः करणभूतैः सुतः अध्वर्युभिरभिधुतः अव्यः अवेमेषस्य वारैः वारैः परिपूतः ।
दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—
'छुल्लामूर्णस्तुक्तां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्र-
ममोतं भवति' इति । नदीधु नदनास्वप्सु अश्वो न अश्व इव पनिकः निर्गिकः शोधितः । यथाप्यु-
स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवयाख्याभिरङ्गिरभिधुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः ।
ईदृशो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवम् यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधुमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवम् । यया । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधुमादे ॥ ३ ॥

१तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ते त्वदर्थं १यवं १यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रवणद्रव्यैः १श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः १स्वाहुं रसत्वेन स्वादनीयम् १अकर्म अकर्म । करोतेर्लुङ् 'सन्ने घस' इति ज्येष्ठेर्लुङ् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् १अस्मिन् वर्तमाने १सधमादे सहमदने यजे आहूयामीति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिसूक्तशेषः संसनीयः । अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं वळाकरम्' इत्येतामावपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्— 'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतद्विशुतीनां तिस्र उच्यन्ता उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं वळाकरमित्येतां श्रवणवद्भाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । पञ्चमेऽहनि मरुवतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तृचः । सूच्यते हि— 'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्री. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वार्युः । अन्तर्देवान्मत्वीश्व ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमऽपाः । एकः । इन्द्रः । सुतऽपाः । विश्वऽआर्युः ।

अन्तः । देवान् । मत्वीन् । च ॥ ४ ॥

१इन्द्र १इत् इन्द्रः १एकः एव १देवान् १मत्वीन् मनुष्यान् १च १अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये १सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते लोकदेशभाजः । अत एव १सुतपाः सुतस्याभिपुतस्या-स्मदीयस्य सोमस्य काल्प्येन पाता । १इन्द्रः एक एव १विश्वार्युः । स चेन्द्रः सर्वांशो भवति । धानाकरम्भादिहवींषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणैवमुच्यते । अत एवविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोत्वित्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृषा उरुव्यचंसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुराशीः । न । तृषाः । उरुऽव्यचंसम् ।

अपस्पृण्वते । सुहार्दम् ॥ ५ ॥

१उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्यापनं १सुहार्दं सुहृदयं १यम् इन्द्रं १शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः १न अपस्पृण्वते' । 'स्पृ प्रीतिबलयोः' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याक्षीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवननिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १तृषाः तर्पका अन्ये चक्रपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीण-यन्ति । उरुव्यचंसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्याप्तिकः अतः कारणादपयसाः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । ब्राः । मृगयन्ते । अभित्सरन्ति । धेनुभिः ॥ ६ ॥

१यत् ये १अस्मत् अस्मत्तः १अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ईम् पुनमिन्द्रं १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतेः सोमैः सहिताः सन्तः १मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ब्राः वरीतारो

जालादिभिरुपायैर्निर्हन्धाना व्याधाः । मृगं न यथा मृगमन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एव बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्ते इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जनाः पशुभिः । धेनुरिति
वाहनाम् । वाग्भिः स्तुतिभिश्च । अभिस्तरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । 'त्वर च्छन्नगतौ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुवतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि—'तं
तमित्राण्यसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षयै सुतपान्नः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षयै । सुतपान्नः ॥ ७ ॥

पदेवस्य दानादिगुणयुक्तस्य । इन्द्रस्य पानार्थं । त्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः । स्वै
पक्षे स्वकीये यज्ञगृहे । सुतासः अभिषुताः । सन्तु भवन्तु । सुतपान्नः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्माद्यमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्वित्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्वः । सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्वः । सुपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः । कोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलत्रापूतभृदाधवनीयाख्याः
श्रोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्थावयन्ति । तिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः । चम्वः
चमसाश्च । सुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् । पूतसर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । समाने एक-
स्मिन्नेव । भार्मन् भर्षणि भरे ऋत्विग्भिर्भक्ष्यमाणे यज्ञे । अधि^१ ससम्यग्धातुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिःष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । असि । पुरुनिःस्थाः । क्षीरैः । मध्यतः । आशीर्तः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं शुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं पुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु
पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःक्षेपेण स्थाता^२ मध्यतः मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ । क्षीरैः पयःप्रभृतिभिः
श्रयणद्रव्यैः^३ । आशीर्तः मिश्रणेन संस्कृतः । तृतीये सवने । दध्ना चाशीर्तः । एवंभूतत्वं । शूरस्य
विक्रान्तस्येन्द्रस्य । मन्दिष्ठः सादयितृत्वमो भव ॥

इमे तं इन्द्र सोमास्तीव्रा अस्मे सुतासः । शुक्रा आशिरै याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्राः । अस्मे इति । सुतासः । शुक्राः । आशिरै । याचन्ते ॥ १० ॥

हे इन्द्र । त्वे त्वदीयाः । इमे । सोमाः । तीव्राः । तीव्रमदाः । अस्मे अस्माभिरध्वयुभिः
सुतासः अभिषुताः । शुक्राः शुद्धाः सन्तः । आशिरै क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं^४ त्वां याचन्ते ।
तान्द्रीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १० ॥

तां आशिरं पुरोळाशुमिन्द्रं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शृणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आशिरं । पुरोळाशम् । इन्द्रं । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शृणोमि ॥ ११ ॥

१. ज-त१-२-४-अधिः । २. ख-स्था; भ-स्था; श-स्थापितः । ३. ख-श-श्रयणद्रव्यैः ।
४. श-श्रयणद्रव्यैः ।

हे ऽइन्द्र ऽतान् पूर्वोक्तान् सोमान् ऽआशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं ऽश्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं ऽपुरोळाक्षं धानाकरम्भादिलक्षणं सयनीयपुरोडाशम् ऽइमम् अस्मदीयं ऽसोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोळाक्षं पश्चात्पीतेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । ऽहि यस्मात् ऽरेवन्ते रयिमन्तम् । 'रयेमसौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां ऽश्रयोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

ह्रस्व पीतासौ युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नृणां जरन्ते ॥ १२ ॥
ह्रस्वऽसु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःमदासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नृणाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽपीतासः त्वया पीताः सोमाः ऽह्रस्व हृदयेषु त्वदीयेषु ऽयुध्यन्ते । परस्परं संग्रहार्ं कुर्वते । तत्र दृष्टान्तः । ऽसुरायां पीतायां जायमानाः ऽदुर्मदासो ऽन । दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत्सां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । भ्राञ्छन्दांसि । तानि न जहतीति नृणाः स्तोतारः । ते च ऽऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरूष इव सोमपूर्णं त्वां ऽजरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

पष्ठेऽहनि यदि देवतासामसाध्ये पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये 'रेवौ इत्' इत्यनुरूपस्तुचः । सूत्र्यते हि—'देवतीर्नः सधमादे रेवौ इदेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आध. श्री. ८. १) इति ॥

रेवौ इदेवतः स्तोता स्यात्त्वावतौ मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥
रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽवतः । मघोनः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे ऽहरिवः हरिवन् । 'मनुवसो रुः' इति नकारस्य रूपम् । हरी अश्वौ । तद्वन्निन्द्र ऽरेवतः रयिमसौ बहुधनोपेतस्य तव ऽस्तोता ऽरेवान् ऽस्यात् रयिमान् भवेत् । इच्छद्दोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रवयति । ऽत्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । ऽमघोनः मघवतो धनाढयस्य ऽश्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता ऽप्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहृष्यते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं च न शस्यमानमगौरिरिा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥
उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेति^१ । ऽअगोः अस्तोतुः ऽअरिः शत्रुरिन्द्रः ऽशस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् ऽउक्थं ऽचन शस्त्रमपि ऽआ ऽचिकेत अभिलाशाति । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यर्थे । ऽन संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^२ ऽगीयमानं ऽगायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राल्यमपि चिकेतैत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयत्नवे मा शर्धेते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥
मा । नः । इन्द्र । पीयत्नवे । मा । शर्धेते । परा । दाः । शिक्ष । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

१. ख-स्त-न-भ-श-अत एव । २. ख-स्त-३-न-भ-श-गोः; स्त-१-२-४-गोः । ३. ख-स्त-स्तोत्रादिभिः ।

हे ऽह्नुदं त्वं ऽपीत्यन्तवे । पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परित्याक्षीः । ऽमा च ऽशर्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परा दाः । ‘ शृषु प्रसहने ’ इति धातुः । अपि तु हे ऽशचीवः शक्तिमन्निन्द्र ऽशचीभिः आत्मयैः कर्मभिः ऽशिक्ष अस्माननुशाधि । यद्वा । शिक्षतिर्दानकर्मा । अमीदं धनमस्मभ्यं वेहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शक्तेः सनन्तस्य ‘ सनि मीमा ’ इति ह्रसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे ‘ वयसु त्वा ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘ वयसु त्वा तदिदं वयमिन्द्र त्वायवोऽभि ’ (आश. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयसु त्वा तदिदं इन्द्र त्वायन्तुः सखायः । कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदिदंऽर्थः । इन्द्र । त्वाऽयन्तः । सखायः ।

कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे ऽह्नुदं त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ऽसखायः समानख्यानाः ऽवयं ऽतदिदं यस्वद्विषयं स्तोत्रं तदिदं देवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ऽत्वा त्वां जरामहे स्तुमहे । ऽउ इति पूरणः । ऽकण्वाः कण्वरोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ऽउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ऽजरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥

न वैमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।

तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे ऽवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ऽअपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ऽनविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ऽअन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ऽन ऽघं नैव ऽआ पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मण उक्तमे णलि लिटि रूपम् । अपि तु ऽतवेदु तवैव ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचिकेत अभिजानामि । त्वामेव सर्वदा स्तोमीत्यर्थः ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वमाय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वमाय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

ऽसुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं ऽदेवाः इन्द्रादयः सर्वे ऽइच्छन्ति रक्षितुम् । ऽस्वमाय ऽन ऽस्पृहयन्ति । स्वभावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति । सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ स्पृहे-रीप्सितः ’ (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मण चतुर्थी । ‘ स्पृह ईप्सायाम् ’ । चुरादिरदन्तः । यत एव-मतः कारणात् ऽअर्तन्द्राः अनलसा देवाः ऽप्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं ऽयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

ओ षु प्र याहि वाजैभिर्मा हृणीथा अभ्यः स्मान् । महाँद्व युर्वजानिः ॥ १९ ॥

ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजैभिः । मा । हृणीथाः । अभि । अस्मान् ।

महान् ईव । युर्वजानिः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ऽवाजैभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः सार्धम् ऽअस्मान् ऽअभि आभिमुख्येन ऽसु सुषु ऽप्र प्रकर्षेण ऽओ आ उ ऽयाहि शीघ्रमायाहोव आगच्छेव । ऽमा ऽहृणीथाः मा कुध्यस्व । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । यद्वा सा लजां प्राप्नुहि । ‘ हृणीङ् लजायाम् ’ इति कण्वाद्वा पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।

१महानिव १युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः ।
ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लजः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व।द्य दुर्हणावान्त्सायं करदारे अस्मत् । अश्रीरह्व जामाता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अद्य । दुःऽहनावान् । सायम् । करत् । आरे । अस्मत् ।

अश्रीरऽह्व । जामाता ॥ २० ॥

१दुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः १अद्य इदानीम् १अस्मत् १आरे अस्माकं
समीप आगच्छतु । १सु सुषु अतिशयेन १सायं दिवसस्यावसानं सायंकाले १मो १करत् मा कार्यात् ।
करोतेमांङि लुङि 'कृमृरुहृभ्यः' इति च्लेरङादेशः । १जामाता । जायत इति जा अपत्यम् ।
तस्य निर्माता दुहितो पतिः । १अश्रीरह्व । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीचो रः ।
गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत् कालविलम्बं मा
कृता इत्यर्थः ॥ २० ॥

विद्या ह्यस्य वीरस्य भूरिदावरीं सुमतिम् । त्रिषु जातस्य मनींसि ॥ २१ ॥

विद्या । हि । अस्य । वीरस्य । भूरिऽदावरीम् । सुऽमतिम् । त्रिषु । जातस्य । मनींसि ॥ २१ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १वीरस्य विक्रान्तस्य १भूरिदावरीं बहुधनस्य दात्रीं १सुमतिं कल्याणीं
मतिमनुग्रहबुद्धिं १विद्या १हि जानीमः खलु । तथा १त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु १जातस्य
तत्कार्यार्थं प्राप्तुं तस्य १मनींसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जन्यते तथा
स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू पिञ्च कण्वमन्तं न घा विद्य शवसानात् । यशस्तरं शतमृतेः ॥ २२ ॥

आ । तु । सिञ्च । कण्वऽमन्तम् । न । घा । विद्य । शवसानात् । यशःस्तरम् । शतमऽर्जतेः ॥ २२ ॥

हे अध्वर्यो १कण्वमन्तम् । कणतिः शब्दकर्मा । कण्वाः स्तोतारः । यद्वा । कण्वगोत्रा ऋषयः ।
तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य १तु क्षियम् १आ १सिञ्च सोमं जुहुषि । १शवसानात् । शवो बलम् ।
तदिवाचरतोऽतिबलात् १शतमृतेः । शतं बहुनामैतत् । बह्व्य ऊतयो रक्षा यस्मिन् स शतमृतिः ।
तादृशादस्मादिन्द्रात् १यशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं १न १घ नैव १विद्य जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य
सोमं जुहुषीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । भगु पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सोतः । इन्द्राय । सोमम् । वीराय । शक्राय । भर् । पिबत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे १सोतः अभिषोतरध्वर्यो १वीराय विक्रान्ताय १शक्राय शक्तियुक्ताय १नर्याय नृभ्यो
हिताय १इन्द्राय १ज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन १सोमं
१भर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स चेन्द्रः १पिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वान्तं जरितुर्म्यः । वार्जं स्तोतुम्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अव्यथिषु । अश्वऽवन्तम् । जरितुऽर्म्यः । वार्जम् । स्तोतुऽर्म्यः । गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

वयः^१ इन्द्रः^२ वअव्यथिषु अव्यथयितुषु सुखकरोषु स्तोतृषु^३ वेदिष्ठः^४ अतिशयेन वेदिता कृतस्थ स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः^५ जरितुभ्यः शंसितुभ्यो होत्रादिभ्यः^६ वस्तोतुभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च^७ वअथावन्तं बहुभिर्यैरुपेतं^८ वगोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं^९ ववाजम् अञ्जं बलं वा ददातीति शेषः ॥

अहीनान्तर्गतेऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे 'पन्यपन्यम्' इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् । 'छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः' स्तोत्रियः ' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्यं पन्यमित्सोता^१ आ धावतु मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्यम् ऽपन्यम् । इत् । सोतारः । आ । धावत । मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥

हे ऽसोतारः अभिषोतारोऽध्वर्यवः^२ मद्याय मादयितव्याय^३ वीराय विक्रान्ताय^४ शूराय शौर्यवत इन्द्राय^५ पन्यपन्यमित् सर्वत्र स्तुत्यमेव^६ सोमम्^७ आ^८ धावत अभिगमयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा धा गम्वारे अस्मत् । नि यमते शतमूतिः ॥ २६ ॥

पाता^१ वृत्रऽहा । सुतम् । आ । व । गमत् । न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । शतम् ऽर्जतिः ॥ २६ ॥

वसुतम् अभियुतं सोमं^२ पाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तृत् । 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः^३ आ^४ वगमत् । वच इत्यवधारणे । आगच्छेवेव । अस्मत् अस्मत्तः^५ वारे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च^६ शतमूतिः बहुविधरक्षण इन्द्रः^७ नि^८ यमते अस्मदीयाच्छत्रून्^९ नियच्छतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं^{१०} नियच्छतु ददातु ॥

एह हरीं ब्रह्मयुजां शम्मा वक्षतः सखायम् । गीभिः श्रुतं गिर्वैणसम् ॥ २७ ॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मयुजां । शम्मा । वक्षतः । सखायम् ।

गीऽभिः । श्रुतम् । गिर्वैणसम् ॥ २७ ॥

(व्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ^१ शम्मा शम्मा सुखकरो शक्तौ वा ईदृशौ^२ हरी अश्वौ^३ इह अस्मिन् यज्ञे^४ सखायं समानख्यानं मित्रभूतमिन्द्रम्^५ आ^६ वक्षतः आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । गीभिः स्तुतिभिः^७ श्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं^८ गिर्वैणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।

शिप्रिन् शचीवो नायमच्छा सधुमार्दम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः । आ । याहि ।

शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न । अयम् । अच्छ । सधुऽमार्दम् ॥ २८ ॥

हे ऽशिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वन् हे ऽशचीवः ऋषिभिः स्तोत्रभिर्युक्तं^१ शचीवः शक्तिमन् एवम्भूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे^२ सोमाः स्वादवः । अभिष-वादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादानाहो जाताः । अतस्त्वम्^३ आ^४ याहि आगच्छ । तथा ते^५ सोमाः ऽश्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः^६ संस्कृताः । अतोऽपि^७ आ^८ याहि आगच्छ । नेति संप्रत्यर्थः ।

१८ संप्रति १९ अयं स्तोता १९ सधमादं सह मादयितव्यं त्वास् १९ अच्छ अभिमुखं स्तौतीति शेषः ।
अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतंश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्रं कारिणं वृधन्तः ॥ २९ ॥
स्तुतः । च । याः । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्रं । कारिणम् । वृधन्तः ॥ २९ ॥

हे १९ इन्द्र १९ कारिणं कर्मणां कर्तारं १९ वृधन्तः वर्धयन्तो ये १९ स्तुतः स्तोतारः १९ याः १९ च तदीयाः
स्तुतयः १९ त्वा त्वां १९ वर्धन्ति वर्धयन्ति । किमर्थम् । १९ महे महते १९ राधसे धनाय १९ नृम्णाय बलाय
च । उभयोर्लोभार्थम् । ते तदुभयं लभन्त इत्यप्याहारः । यद्वा । उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शर्वांसि
इति संबन्धः ॥

गिरंश्च यास्ते गिर्वाह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शर्वांसि ॥ ३० ॥
गिरः । च । याः । ते । गिर्वाहः । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शर्वांसि ॥ ३० ॥

हे १९ गिर्वाहः गीभिः स्तुतिभिः बह्वीयेन्द्र १९ ते तुभ्यं कियमाणाः १९ गिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः
१९ याः सन्ति । १९ उक्था १९ च उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि १९ तुभ्यं त्वदर्थं कियमाणानि
यानि सन्ति । १९ तानि सर्वाणि १९ सत्रा सहैव १९ शर्वांसि बलानि १९ दधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ ३० ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजाँ एको वज्रहस्तः । सुनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥
एव । इत् । एषः । तुविकूर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रहस्तः । सुनात् । अमृक्तः । दयते ॥ ३१ ॥

१९ एषः १९ एव इन्द्रः १९ तुविकूर्मिः बहुकर्मा । १९ इत् इति पूरकः । १९ एकः १९ सर्वेषु देवेषु मुख्यः
१९ वज्रहस्तः वज्रबाहुः १९ सुनात् चिरकालादारभ्य १९ अमृक्तः शत्रुभिरबाधित एवंभूतः स इन्द्रः
१९ वाजान् अत्रानि बलानि वा १९ दयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शर्चीभिः ॥ ३२ ॥
हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शर्चीभिः ॥ ३२ ॥

अयम् १९ इन्द्रः १९ दक्षिणेन हस्तेनैकेनैव १९ वृत्रम् आवरकमसुरं १९ हन्ता साधु हतवान् । हन्तेः
साधुकारिणि तृत् । 'न लोकाभ्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । १९ पुरु पुरुषः । 'सुपां सुलुक्' इति
विभक्तलुक् । बहुषु देशेषु १९ पुरुहूतः १९ महीभिः महतीभिः १९ शर्चीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा १९ महान्
सर्वेभ्य उत्कृष्टः । एवंभूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षस्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वार्चर्षणय उत च्यौत्ना जयांसि च । अनु धेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥
यस्मिन् । विश्वाः । चर्षणयः । उत । च्यौत्ना । जयांसि । च ।
अनु । ध । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

१९ विश्वाः सर्वाः १९ चर्षणयः प्रजाः १९ यस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति । १९ उत अपि च
१९ च्यौत्ना च्यौत्नानि । बलनामैतत् । प्रच्युतिसाधनानि बलानि १९ च १९ जयांसि शत्रुविषयाण्यभि-
भवानि यस्मिन्दिन्द्रे वर्तन्ते । 'जि जि अभिभवने' इति घातुः । स इन्द्रः १९ मघोनः । मघं
हविलक्षणं धनम् । तद्वतो यजमानान् १९ अनु १९ मन्दी अनुमोदको भवति । १९ धेत् इति पूरकौ ।

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्ताननु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मघोनो धनवत् इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽस्ति शृण्वे । वाज्रदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अति । शृण्वे । वाज्रदावा । मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । इन्द्रः । विश्वा विश्वानि व्यासानि । एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । श्वि-
व्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः । शृण्वे^१ श्रूयते सर्वत्र
स्तुयते । अपि च स इन्द्रः मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाज्रदावा वाजस्याग्नस्य दाता भवति ॥

प्रमर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रमर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रमर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः । रथं रंहणं । गव्यन्तं गा इच्छन्तं । यं स्तोतारम् । अपाकात्
अविपक्वप्रज्ञाच्छत्रोः । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपक्वप्रज्ञादपि अवति रक्षति । स हि स
खलु स्तोता । इनः ईश्वरः सन् वसु धनं वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि तृन् ।
अतो ' न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ २३ ॥

सनिता विप्रो अर्वैर्द्विहन्ता वृत्रं नृभिः शूरैः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वैर्द्विभिः । हन्ता । वृत्रम् । नृभिः । शूरैः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः । अर्वैर्द्विः अश्वैर्वाहनभूतैः । सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा । शूरः
शौर्यैषितः सन् । नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं । वृत्रम् आवरकमसुरं । हन्ता साधुवाही । अपि च
विधन्तं परिचरन्तं यजमानं^२ । सत्यः^३ साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः । अविता परिचरतो
यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेघो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् ।
प्रियमेधाख्य कृषिरात्मानं संनोध्य भूते । हे प्रियमेधाः । सत्राचा सहाज्जता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह
वर्तमानेन मनसा चित्तेन । एनम् । इन्द्रं । यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । ' यजध्वैनम् '
(पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः । यः इन्द्रः । सोमैः करणभूतैः^३ । सत्यमद्रा । भूत्
सत्यमद्रोऽवितथमद्रो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कण्वासो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवः । कामम् । पुरुत्मानम् । कण्वासः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-क्षन्त-इ-शृण्वे; घ-न-श-इति शृण्वे । २. क्षन्त-न-वा-यजमानः सत्यम् । ३. ख-त-न-भ-
कारणभूतैः ।

हे ऋष्यासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्वचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः शूर्यं ऋष्याश्रवसं गातव्ययशसं ऋत्पतिं सतां पालथितारं ऋष्यस्कासम् । श्रवःस्वप्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । ऋत्पत्मानं^१ यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वतन्तं सततं गच्छन्तं वाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं ऋगात गाथत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्वास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गाः । पदेभ्यः । दात् । सखा । नृभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवोष्वपहृतासु ऋपदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलभेभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ऋक्ते ऋचित् कृतेऽपि विनापि ऋसखा मित्रभृतः ऋक्षचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा ऋयः इन्द्रः ऋनृभ्यः नेतृभ्यः देवेभ्यः ऋगाः पणिभिरपहृता ऋदात् पुनर्दत्तवान् । ऋये देवाः ऋअस्मिन् इन्द्रे ऋकामम् अभिलाषम् ऋअश्रियन् असेवन्त प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेधो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीवन्तम् । अद्रिऽवः । काण्वम् । मेध्याऽतिथिम् ।

मेधः । भूतः । अभि । यन् । अर्यः ॥ ४० ॥

इत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण ऋधीवन्तं स्तुतिमन्तं ऋकाण्वं कण्वपुत्रं ऋमेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-
मेतत्संज्ञसृष्टिं हे ऋद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ऋमेधो ऋभूतः मेधरूपतां प्राप्तः ऋअभि ऋयन् अभिरगच्छन् । य
इत्थनुवर्तते । तद्योगाच्च तिष्ठो निघाताभावः । यस्त्वम् ऋअयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधाति-
थेर्मेध' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाज्ञायते—
'मेधातिथिं हि^१ काण्वायनि मेधो भूत्वाजहार' (च. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणैव स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विमिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा पुरः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्ष । विमिन्दो इति विऽमिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । पुरः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विमिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन दृष्टेन प्रशंसति । हे
विमिन्दो राजन् ऋददत् दाता त्वम् ऋअस्मै मह्यमृषये ऋचत्वारि ऋअयुता अयुतानि दशसहस्राणि
चत्वारिंशत्सहस्राणि ऋशिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि । ऋपरः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि ऋसहस्रा
सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्वे पयोवृधां माकी रणस्य नृप्त्या । जनिवृन्नायं मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्वे इति । पयःऽवृधां । माकी इति । रणस्य । नृप्त्या । जनिऽवृन्नायं । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-म-पुष्पामानं पुरुषात्मानं; श-क्ष-त२-४-पुरुषात्मानं बह्मात्मानं; त३-न-पुष्पामानं । २. ख-न-
भ-न-हि^१ नास्ति; त३-व-ब्रा.—ह ।

उत अपि च षु सुहु ष्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे षुष्योवृधा पयस उदकस्य वर्षधिय्यौ षमाकी
निर्मण्यौ भूतजतस्य षरणस्य । स्तोतुनामैतत् । स्तोतुः षनष्या नष्यौ न पातधिय्यौ सर्वदानुग्रह-
शीले धावापृथिव्यौ षजनिवनाय पूर्वोक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय षममहे स्तुतवानस्मि ।
धावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘पिबा सुतस्य’ इति चतुर्विंशत्युचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरापम्^१ । अयुजो बृहत्स्यो
युजः सतोबृहत्स्यः एकविंशत्युहुद्वाविंशीत्रयोविंश्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती । एताश्चतस्रः कुरथाणस्य^२
पुत्रस्य पाकस्थामनाशो राज्ञो^३ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । शिष्टा ऐन्ध्राः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागार्थं त्वनुहुद्वायस्यौ बृहती चान्ध्याः कौरथाणस्य पाक-
स्थान्नो दानस्तुतिः’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बाह्वृतृचाशीतो दानस्तुतीविनेदं सूक्तं सप्तम्यष्ट-
स्योश्चोद्धारः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः । सूच्यते
हि—‘पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः’ (आथ. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूच्यते हि—‘उक्तो रथन्तरस्योभयं शृणुवच न इति बृहत्तः’ (आथ.
श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्टं भवति तत्र सर्वत्रार्थं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रउगशक्ने ‘पिबा सुतस्य’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं
वोऽवसे’ (आथ. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिनो बोधि सधुमाद्यो वृधेऽस्मा अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः ।

आपिः । नः । बोधि । सधुऽमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे इन्द्र षरसिनः रसवतः षगोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य षनः
अस्मदीयस्य षसुतस्य अभिपुतस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदान्वाचतुर्थ्यर्थे षधी ।
ईदृशं सोमं षपिब । पीत्वा च षमत्स्व तसो भव । अपि च षसधुमाद्यः सह मादधितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् षआपिः आपयिता बन्धुः सन् षनः अस्माकं षवृधे वर्षनाय षबोधि
बुध्यस्व । षते त्वदीयाः षधियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः षअस्मान् स्तोतृन् षअवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा नः स्तुभिमातये ।

अस्माञ्चित्राभिर्वतादुभिर्ष्टिमिरा नः सुमेधुं यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुऽमतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तुः । अभिऽमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिर्ष्टिमिः । आ । नः । सुमेधुं । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र षते तव षसुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ षवाजिनः हविष्मन्तः षवयं षभूयाम
वर्तमाना भवाम^४ । षअभिमातये । अश्विमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं षनः अस्मान् षमा
षस्तः मा हिंसीः । ‘स्तुद्धिं हिंसायाम्’ । माकिं लुकिं छान्दस्यैल्लुक् । अपि तु षअभिष्टिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्राग्नीयाभिः ष्वित्राभिः चायनीयाभिर्वहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरुतिभिः ष्वस्मान् ष्ववताम्
अव रक्ष । तथा ष्वनः अस्मान् ष्वसुत्रेषु सुखेषु ष्वआ ष्वयामय आयताम् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुच्यो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकऽवर्णाः । शुच्यः । विपःऽचितः । अभि । स्तोमैः । अनूपत ॥ ३ ॥

हे ष्वपुरुवसो बहुधनेन्द्र ष्वमम मदीयाः ष्वइमाः ष्वगिरः शास्त्ररूपा वाचः ष्वत्वा' त्वां ष्ववर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा ष्वपावकवर्णाः अभिसमानतेजस्काः अत एव ष्वशुच्यः शुद्धाः ष्वविपश्चितः विद्वांस उद्गा-
तारश्च ष्वस्तोमैः स्तोत्रैर्वहिष्पवमानादिभिः ष्वअभि ष्वअनूपत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नू' स्तुतौ । कुडादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सहःऽकृतः । समुद्रऽइव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः ष्वसहस्रं सहस्रसंख्याकैः ष्वऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः ष्वसहस्कृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् ष्वसमुद्रइव उद-
धिरेव ष्वपप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । ष्वअस्य वेन्द्रस्य ष्वसत्यः अक्षितथः ष्वसः प्रसिद्धः
ष्वमहिमा सहस्रं ष्वशवः बलं च ष्वयज्ञेषु यागेषु ष्वविप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोत्राणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंधे ष्वगृणे स्तुयते ॥

चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये 'इन्द्रमिदेवतातये' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठयेऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूच्यते हि—'इन्द्रमिदेवतातय इतीतरेषां पृष्ठय एवैकैकमन्वहम्'
(आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिदेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवतातये । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समऽईके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

ष्वदेवतातये । देवैः स्तोत्रभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्थज्ञः । तदर्थम् ष्वइन्द्रमित्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । ष्वअध्वरे यज्ञे ष्वप्रयति प्रगच्छत्युपकान्ते सति ष्वइन्द्रं ष्वहवामहे ।
तथा ष्वसमीके सत्यगाते संपूर्णे च यागे ष्ववनिनः संभजमाना वयम् ष्वइन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संग्रामनाम । समीके संग्राम इन्द्रमाह्वयामहे । ष्वधनस्य ष्वसातये लाभाय ष्वइन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः श्रीश्रीमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑मरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ सुर्व॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । रोद॑सी इति । पप्रथत् । शवः । इन्द्रः । सूर्यम् । अरोचयत् ।

इन्द्रे । ह॒ । विश्वा॑ । सुर्व॒नानि॑ । येमि॒रे । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः॑ । इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

अयम् । इन्द्रः । शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य । महिम्ना महत्त्वेन । रोदसी धावा-
प्रथित्यौ । पप्रथत् । अप्रथयत् । विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृतं । सूर्यम् । अयमेव । इन्द्रः
। अरोचयत् । अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च । इन्द्रे । इह अस्मिन्नेवेन्द्रे
। विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । सुर्वनानि भूतजातानि । येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्त
इत्यर्थः । तथा । सुवानासः । सूयमाना अभिपूयमाणाः । इन्द्रवः । सोमाश्च अस्मिन्नेव । इन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरवृष्टस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूयते हि- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो' (आश्व. औ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि' निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्यर्थः प्रगाथः । सूत्रितं च- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथो' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

अभि त्वा॑ पूर्व॒पीतय॑ इन्द्र॒ स्तोमे॑भिर्गायवः ।

स॒मीची॑नास॒ क्रुभवः॑ सम॒स्वर॑जु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पृथ्य॑म् ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पूर्व॒पीतये॑ । इन्द्रः । स्तोमेभिः । गायवः ।

सम॒ऽईची॑नासः । क्रुभवः । सम । अस्वरन् । रुद्राः । गृणन्त । पृथ्यम् ॥ ७ ॥

हे । इन्द्र । आयवः मनुष्याः स्तोतारः । स्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिधुवन्ति । किमर्थम् । पूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हुयते । तथा । समीचीनासः । संगताः । क्रुभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
क्रमुर्विम्बा वाज इत्येते च । समस्वरन् त्वामेव सम्भगस्तुवन् । 'स्तु' शब्दोपतापयोः । । रुद्राः
रुद्राधुना मरुतश्च । पृथ्यं पुरातनं ब्रह्म त्वामेव । गृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये । प्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृ॒धे वृ॒ष्ण्यं॑ शवो॒ मदे॑ सुतस्य॒ विष्ण॑वि ।

अ॒द्या तम॑स्य॒ महि॑मान॒मायवो॑ऽनु॒ ध्रुव॑न्ति॒ पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । ववृ॒धे । वृ॒ष्ण्यम् । शवः । मदे॑ । सुतस्य॒ । विष्ण॑वि ।

अ॒द्य । तम् । अ॒स्य । म॒हि॒मानम् । आ॒यवः । अनु॑ । स्तुव॑न्ति । पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अस्येत् । अस्यैव यजमानस्य । वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं । शवः बलं च । इन्द्रः । वावृधे वर्धयति ।
। सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पानेन । विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके । मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । । अद्य अस्मिन् काले । अस्य इन्द्रस्य । तम् उक्तगुणं । महिमानं महत्त्वम् । आयवः

मनुष्याः ऽनु ऽवृणन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ऽपूर्वथा । पूर्वशब्दादिवाच्ये 'प्रत्यपूर्व' इत्यादिना
थास्त्रप्रत्ययः । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्व्यदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे 'तत्त्वा यामि' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा
यामि सुवीर्यमिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्व-
दिनसवनेऽप्यत्र प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति प्र वः सुराधसम्'
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिऽन्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽतत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽत्वा त्वां ऽयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा
ऽतत् ऽब्रह्म परिवृढमब्रह्म ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ऽधने ऽहिते
अभीष्टे सति ऽयेन सुवीर्येण ऽयतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाह्वय ऽभृगवे
महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादृश्यं
चतुर्थी । ऽयेन च ब्रह्मणा ऽप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ऽआविथ ररक्षिथ । तदुभयं
याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरुपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सुधः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सुधः । सः । अस्य । महिमा । न । समुऽनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽउचक्रदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽयेन आत्मीयेन^१ बलेन ऽसमुद्रम् अस्मि प्रति ऽमहीः महतीः ऽअपः उदकानि
ऽअसृजः व्यसृजः । महात् समुद्रो यावद्विजलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः ।
ऽते स्वदीर्यं ऽतत् ऽशवः बलं ऽवृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसः
ऽमहिमा ऽन संनशे न सम्यगापनीयः^२ । परैरप्रपृष्य इत्यर्थः । नशेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । ऽयं महिमानं
ऽक्षोणीः क्षोणी प्रथिवी ऽअनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदिरत्र गत्यर्थः । यदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शृग्धी न इन्द्र यत्त्वा रयिं यामि सुवीर्यम् ।

शृग्धि वाजाय प्रथमं सिंसासते शृग्धि स्तोमाय पूर्ण्य ॥ ११ ॥

शृग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुऽवीर्यम् ।

शृग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिंसासते । शृग्धि । स्तोमाय । पूर्ण्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्यग्रासनीयः; ङ-त१-२-४-न-भ-सम्यग्वापनीयः; त३-
श-सम्यग्वापनीयः ।

हे ^१इन्द्र ^२सुवीर्यं शोभनवीर्येपितम् । बहुवीर्यो 'वीरवीर्यो' च ^३इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् ।
^४यत् ^५रश्मिं धनं त्वां ^६यामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । ^७वनः अस्मभ्यं तद्धनं ^८शग्धि
 देहि । शक्तिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'हुन्नस्यः' इति हेधित्वम् ।
 तथा ^९सिषासते संभक्तुमिच्छते । सनतेः सणि 'सनीवन्तर्धं' इति विकल्पनादिडभावे 'जन-
 सनस्यनाम्' इत्यात्वम् । ^{१०}वाजाय । वाज इत्यन्ननाम् । तेन च तद्वाह्येयते । हविष्मते यज-
 मानाय ^{११}प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव ^{१२}शग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिरुवां
 संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि देहि । पश्चात् ^{१३}स्तोमाय स्तोत्रे हे ^{१४}पूष्यं
 पूर्वस्मिन् काले भव चिरंतनेन्द्र ^{१५}शग्धि देहि । स्तौतिः कर्तरि 'अतिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शुग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविंथ धिर्य इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविंथ । धिर्यः । इन्द्र । सिषासतः ।

शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आर्वः । स्वः । अनरम् ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा ^३सिषासतः संभक्तवतः ^४वनः अस्माकं संवन्धिनः
^५अस्य यजमानस्य तद्धनं ^६शग्धि प्रदेहि ^७यद्ध येन खलु धनेन ^८पौरम् । पुश्ननां राजा । तस्य
 पुत्रम् ^९आविंथ ररक्षिथ । अपि च हे ^{१०}इन्द्र ^{११}रुशमं ^{१२}श्यावकं ^{१३}कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् ^{१४}यथा
 येन प्रकरेण ^{१५}प्रावः प्रारक्ष्य तथा ^{१६}स्वर्णं सर्वेभ्यः हविषो नेतारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति
 नेतव्यमस्मिं यजमानं ^{१७}शग्धि शक्तं कुरु । धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्तो भवति तथा
 कुर्वित्वर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकनिधाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताधुदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्वत्प्रगाथः । सूत्रितं च—
 'कन्नव्यो अतसीनां कद् न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु
 द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिन्लक्ष्णे तस्यैवायं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽ-
 हरहःशस्त्रानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीतु मर्त्यैः ।

नुही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्तं आनुशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यैः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीतु । मर्त्यैः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनुशुः ॥ १३ ॥

^१अतसीनाम् अतसीनां सततयामिनीनां स्तुतीनां ^२तुरः प्रेरयिता ^३मर्त्यैः मरणधर्मा ^४नव्यः
 अभिनव इदानीन्तनः ^५कत् को नाम स्तोता ^६गृणीत इन्द्रं स्तुयात् । अल्पजैरिदानीन्तनैरिन्द्रः स्तोतुं
 न शक्यत इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'पवादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ^७नु पुरा पूर्व-
 स्मिन्नपि काले विद्यमानाः ^८स्वः सर्वे ^९गुणन्तः स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः
 स्तुवन्तो जनाः । ^{१०}इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । ^{११}अस्य इन्द्रस्य ^{१२}महि-
 मानं महत्त्वं ^{१३}नहि ^{१४}आनुशुः न खलु प्राप्नुवन् । अश्रोतेर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः'
 इत्यभ्यासस्यात्वम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हर्वं मधवभिन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हर्वम् । मधवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१स्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः ^२कदु के खलु जनाः ^३देवता । 'देवाक्लृ' इति स्थायिक-
स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देवं ^४त्वामुद्दिश्य ^५ऋतयन्तं ऋतं यज्ञमैच्छन् । त्वदीययोगेच्छापि
दुर्लभा दूरे स्वप्नागम्यता । ^६ऋषिः द्रष्टा ^७विप्रः मेधावी ^८कः स्तोता ^९ओहते वहति । त्वां स्तुतीः
प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यत् एवमतः कारणात् हे ^{१०}मधवन् धनवन् ^{११}इन्द्र
अनुग्रहीता त्वयैवागन्तव्यम् । स त्वं ^{१२}कदा कस्मिन् काले ^{१३}सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
^{१४}हवम् आह्वानं प्रति ^{१५}आ ^{१६}गमः आगच्छः । ^{१७}कदु कदा च कस्मिन् काले ^{१८}स्तुवतः केवलं स्तोत्रं
कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा ^{१९}गमः अभ्यगच्छः ^{२०}सुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र 'शतुरनुमः'
इति विभक्तौ कदात्तत्वम् । गमेर्लुङि लुङिवात् च्लेरङादेशः ॥

य्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे 'उदु त्वे' इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तरं ^१शंसनीयः ।
सूत्रितं च—'उदु त्वे मधुमत्तमा इन्द्रः पूमिन्' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिके
माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शास्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'उदु त्वे मधुमत्तमा-
स्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्वे मधुमत्तमा गिरः स्तोमांस ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वे । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितः । उतयः । वाजयन्तः । रथाः । इव ॥ १५ ॥

^१त्वे ते प्रसिद्धाः ^२मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः ^३गिरः अप्रगीताः शास्त्ररूपा वाचः ^४स्तोमांसः
प्रगीतानि बाहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च ^५उत् ^६ईरते । हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उन्नच्छन्ति । ऊर्ध्वं
प्रसरन्ति । 'ईर गतौ' । आदादिकः ^७तत्र दृष्टान्तः । ^८सत्राजितः सहैव ^९शत्रून् जयन्तः अत एव
^{१०}धनसाः धनानि संभजन्तः । 'वन षण संभक्तौ' । 'जनसनखनक्रमगमो विद्' । 'विदुनोरनुना-
सिकस्यात्' इत्यात्वम् । ^{११}अक्षितोतयः । अक्षिताः क्षयरहिता उतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । क्षियो
भावे निष्ठा । 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' इति
निष्ठानत्वाभावाच्च । ^{१२}वाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः । क्वचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति त्वदीर्घयोः
प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टाः ^{१३}रथाइव । ते यथा विविधमितस्तत् उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

कण्वाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्रीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-भ-देवताशु । २. झ-माह्वानं प्रत्या । ३. ज-प्रत्यागच्छः, श-अत्यगच्छः ।
४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपान्तरं । ५. ख-श-न-भ-अदादिकः । ६. ख-त-३-न-भ-सदैव ।

कण्वाऽइव । भृगवः । सूर्याऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमेभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

वक्रगाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः । भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः । धीतम् आध्यातं विश्वमित् व्यस्यं तमेवेन्द्रम् । आनशुः व्यापुः । सूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्व्यापुवन्ति तद्वत् । अपि च प्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा । आयवः मनुष्यास्तमेव । इन्द्रं । मह्यन्तः पूजयन्तः । स्तोमेभिः स्तोत्रैः । अस्वरन् अस्तुवन् । 'खु शब्दोपतापयोः' । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावर्तः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋग्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्वा । हि । वृत्रहन्ऽतम् । हरी इति । इन्द्र । पराऽवर्तः ।

अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋग्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे वृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तम् । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । 'अनो नुद्' इति तमपो नुद् । हे तादृश इन्द्र । हरी त्वदीयावधौ । युक्ष्वा । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे मघवन् धनवन् । उग्रः उर्ध्वगत्स्व । सोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः । ऋग्वेभिः ऋग्वैः दर्शनीयैर्मन्त्रैः सार्धं परावर्तः । दूरनामेतत् । दूरे वर्तमानाधुलोकात् । आ गहि आगच्छ । गमेलोटः सेहिः । छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवद्वा भावः' इत्यसिद्धत्वात् हेतुर्गभावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेघसातये ।

स त्वं नो मघवनिन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेघऽसातये ।

सः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

कारवः कर्मणो कर्तारः । विप्रासः मेधाविनः । इमे । हि इमे खलु यजमानाः । धिया स्तुत्या हे इन्द्र । ते त्वां वावशुः पुनरस्तुवन् । 'वाश्र शब्दे' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्गुपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । 'वश्र कान्तौ' । अस्माद्यङ्लुगन्ताद्धिङि 'सिजभ्यस्त्' इति झेङिस् । बाहुलकोऽडभावः । छिदि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । 'हि च' इति निवातप्रतिषेधः । किमर्थम् । मेघसातये मेघस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः किति 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे मघवन् धनवन् । गिर्वणः गीर्भिवन्नीय । वेनः अस्माकं । हवं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं । शृणुधि शृणु । बुध्यस्व । वेनो । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यमेकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । 'शृणुपृक्कृभ्यः' इति हेर्धित्वम् । 'अन्येषामपि' इति साहितिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः ।

निरर्बुदस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वृत्रम् आवरकमसुरं बृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययाः । धनुभ्यः धनुभ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्मिहेतुभिः । निः । अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृशीनामपौ लाभार्थं निरवधीः । अपि च । मायिनः
मायाविनः । अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य । मृगस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ । निः । अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायावाब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इति
मत्यर्थीयो विनिः । तथा । पर्वतस्य बलनाम्नासुरेण^१ गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः
गाः बलेनापहृताः । निः । आजः निरगमयः । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

निरग्र्यो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्र्यः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे इन्द्र महान् कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् । अहिम् आहननशीलं वृत्रं यद्वा त्वम्
। अन्तरिक्षात् आकाशात् । निः । अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । तत् तदानीं । पौंस्यं
वृत्रहननहेतुभूतं^२ बलं । कृषे कुह्ये पुरस्कुर्ये । करोतिश्छान्दसो विकरणस्य लृक् । अग्रयः च त्रिस्थान-
गताः । निः । रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । इन्द्रियः
इन्द्रेण सेव्यः । रसः रसात्मकोऽमृतमयः । सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अद्यादयः सर्वे पूर्व
वृत्रेणावृतत्वाधिप्राभाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्रकाशिष्यतेत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दुः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपैऽइव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्क्षेपेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा^३ मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्तौति । यथं यादृशं धनसंघं । मे मह्यम् । इन्द्रः । मरुतः च । दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं
। कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं धानं हस्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा सद्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि 'गातिस्थ' इति सिचो लृक् । अडभावश्छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । विश्वेषां
सर्वेषां धनानां मध्ये । त्मना आत्मना स्वत एव । शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । 'मन्त्रेष्वाल्लयादेः'
हत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । 'विन्मतोल्लुक्' । 'यस्य' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-त-न-म-श-बलनाम्ना । २. ज-त-३-वृत्रहननाय हेतुभूतं । ३. ख-ज्ञ-न-म-श-लब्ध्वा ।

अतिशयेन शोभावस्ये दृष्टान्तः । 'दिवि आकाशे उपेव धावमानं प्रभाभिरूपेतं शीघ्रगामिनं सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यग्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥
रोहितम् । मे । पाकस्थामा । सुधुरम् । कक्ष्यग्राम् । अदात् । रायः । विबोधनम् ॥ २२ ॥

पाकस्थामा राजा 'रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा' 'मे मह्यम्' 'अदात् दत्तवान्' । कीदृशम् । 'सुधुरं शोभनधुरं शोभनवहनप्रदेशम् । 'कक्ष्यग्रामः' (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समा-
सान्तः । 'कत्वादथश्च' इति बहुव्रीह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'कक्ष्यग्राम्' । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः ।
बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रातारं पूरयितारम् । पीवरमित्यर्थः । 'प्रा पूरणे' । 'रायः धनस्य' 'विबोधनं
विशेषेण बोधकम्' । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्नयः । अस्तं वयो न तुग्र्यम् ॥ २३ ॥
यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाशो विशेष्यते । 'यस्मै' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा 'धुरं वोढव्यं
युगधुरम्' 'अन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः' 'वह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः
सन्तो मां वोढुं' 'वहन्ति विभ्रति । बहूनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । 'अस्तम्' । अस्यते क्षियते तस्मिन्
पदार्थजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति 'वयो' 'न गन्तारोऽश्वा यथा' 'तुग्र्यं तुग्रपुत्रं मुजुं समुद्रतीराद-
वहन् सद्रत्नं । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामुच्यन्वयः । 'मुज्योर्वहनं च' 'नासत्या मुज्युमूहयुः'
(क्र. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा 'यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका
वह्नयो वोढारोऽश्वा धुरं वहनप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिद्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजः सदाः । अभिऽअञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अयं पाकस्थामा 'आत्मा स्वयं' 'पितुः जनकस्य' 'तनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया
प्रशस्त एवमयमपीत्यर्थः । तथा 'वासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन्' । 'अभ्यञ्जनम्
अभिव्यक्तं यथा भवति तथा' 'ओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सतत-
गामी । पितुरित्यन्तात्मा । व्यासमर्षं येन दत्तम् । तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं
घृततैलादिकं च येन दत्तम् । यश्चोजोदा बलस्य दाता । तं 'पाकस्थामानं' 'तुरीयं स्वकीयप्रपितामहापे-
क्षया चतुर्थं यद्वा' 'तुरीयं शत्रूणां तृतीयं हिसितारं' 'भोजं शत्रूणां भोजयितारं' 'रोहितस्य लोहितवर्णस्य
पूर्वोक्तस्याश्वस्य' 'दातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम्' 'अब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । 'इत् इति
पूरकः ॥ ॥ २५ ॥

'यदिन्द्र' इत्येकविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षम् । 'बृक्षाश्रिन्मे' इत्येवा
पुरउणिक् शिष्टास्त्वयुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । 'स्थूरं राधः' इत्यादिभिस्तिसृभिः कुरु-
दानस्य स्तूयमानत्वात्तास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

१. ख-पार्थयोः । २. त३-अवबोधकं; झ-बाधकं ।

शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चातुर्कालं—‘यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तृचोऽन्यः पुरउणिगन्तः कुरुक्ष्य दान-
स्तुतिस्तपूर्वाश्रतस्तः पौण्यो वा’ इति । महाव्रते निकेवस्थे बाह्वतृचाशीतावाद्याश्चतुर्दशर्चः
शंसनीयाः । तथैव पञ्चमराग्यके—‘यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश’ (दे. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—
‘यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्युसे नृभिः ।

सिमा पुरु नृभूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्युसे । नृऽभिः ।

सिमं । पुरु । नृऽसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्ताद्विच्छन्दाद्विहितस्यास्तातेः
‘अत्रैलेक्’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उदक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘न्यधी च’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोत्र-
भित्त्वं ह्युसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे वसिष्ठेन्द्र । ‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि आनवे । अनुनाम राजा । तस्य पुत्रे राजर्षी । पुरु
बहुलं नृभूतः नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रे-
रयन्तीत्यर्थः । ‘पू प्रेरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्ध प्रकर्षणे शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृभूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहसु इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वासः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि
स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां बोधारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृद्धैर्मन्त्रैर्ह-
विभिर्वा हे इन्द्र त्वाम् वा यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा । द्वितीयायै तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींश्याभियुक्त्येन प्रयच्छन्ति ददति । ‘दाण् दाने’ । ‘पात्रा’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम्
वा गहि शीघ्रमागच्छ । गमेल्लोडि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘यथा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्त्येवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यथा । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अर्ध । इरिणम् ।

आऽपित्वे । नः । प्रऽपित्वे । त्र्यम् । आ । गृहि । कण्वेषु । सु । सचा । पिवा ॥ ३ ॥

१ गौरः गौरमुगाः २ तृष्यन् पिपासन् ३ अपा अन्निरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । ४ कृतं संपूर्णं कृतम् ५ इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं ६ यथा येन प्रकारेण ७ अव एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिज्ञादस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा ८ आपित्वे बन्धुत्वे ९ अप्रित्वे १० प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं ११ नः अस्मान् १२ तूयम् । क्षिप्रनामैतत् । क्षीघ्रम् १३ आ गृहि आगच्छ । आगच्छ च १४ कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु १५ सचा सहैक्यत्वेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं १६ सु सुष्ठु पिव ॥

मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवो राधोदेयाय सुन्वते ।

आमुष्या सोममपिवश्चम् सुतं ज्येष्ठं तदधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मघऽवन् । इन्द्र । इन्द्वः । राधऽदेयाय । सुन्वते ।

आऽमुष्य । सोमम् । अपिबः । चम् इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे १ मघवन् धनवन् २ इन्द्र ३ इन्द्वः क्लेदनाः सोमास्त्वां ४ मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदे-
व्यस्ययेन ५ परस्मैपदम् । किमर्थम् । ६ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ७ राधोदेयाय राधसो
धनस्य दानार्थम् । ददातेः 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईषति' इतीकारः । 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वे ८ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'शतुरनुमः' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि
च त्वं ९ सोमम् १० आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य ११ अपिबः पीतवानसि । 'स यज्ञ-
वेनालं कृत्वा प्राप्तवा सोममपिवत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । १२ चम्
चम्बोरधिपवणफलकयोः १३ सुतम् अभिषुतम् । यद्वा चम्बुभ्यां चमसाभ्यां होतुर्मैत्रावरुणस्य च
संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् । यस्मादेवं १४ तत् तस्मात् कारणात् १५ ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा १६ सहः बलं १७ दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमास्त्वां
मादयन्त्विति प्रार्थयते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज मन्युमोर्जसा ।

विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यदो नि वृक्षाइव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । मन्युम् । ओर्जसा ।

विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यदो इति । नि । वृक्षाऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः १ सहसा आत्मोयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा २ सहः शत्रूणामभिभवेन ३ प्र चक्रे प्रकषेण
कृतवान् । तथा ४ ओर्जसा बलेन ५ मन्युं परकीर्य कोषं ६ बभञ्ज भग्नवान् । उत्तरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः ।
हे ७ यदो । महन्नामैतत् । हे महन् ८ इन्द्र ९ विश्वे सर्वे १० पृतनायवः युद्धक्रामाः शत्रवः ११ ते त्वया
१२ वृक्षाइव महीरुहा इव १३ नि येमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निष्पापारा
अभूवन्त्यर्थः ॥ ३० ॥

सहस्रेणैव सचते यवीयुधा यस्तु आनुल्परस्तुतिम् ।

पुत्रं प्रावर्णं कृणुते सुवीर्यं दाश्रोति नमऽउक्तिभिः ॥ ६ ॥

१. ख-न्न-न-म- 'प्रपित्वे' नास्ति । २. ख-न्न-त-३-न-म-भेदेव्य । ३. त-ह्यार्धुदात्तत्वात् ।

सहस्रेणऽश्व । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।

पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्यै । दाश्रोति । नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽयः पुरुषः ऽआनट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्रोते-
र्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । --- ऽसचते समवैति । 'यच समवाये' । ऽसहस्रेणेव यथा सहस्र-
संख्येन वलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः ऽनमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्वं ऽदाश्रोति
हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्र दाने' । स यजमानः ऽसुवीर्यै शोभनवीर्ययुक्ते संग्रामे ऽप्रावर्गं
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं ऽपुत्रं ऽकृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादाद्विभक्त इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
द्वजेः 'कृत्यहपुटो बहुलम्' इति कर्तरि षष् । 'उपसर्गस्य षष्ठ्यमनुप्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । आथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयायै
सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुवीर्यं 'वीरवीर्यं च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोऽग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽउग्रस्य उदूर्णबलस्य ऽतव ऽसख्ये सखित्वे सति वर्यं ऽमा ऽमेम मा भेम ।
कृतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम् । ऽमा ऽश्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम् । ऽवृष्णः कामानां
वर्षितुः ऽते तव संबन्धि ऽमहत् प्रभूतं ऽकृतं वृत्रवघादिलक्षणं कर्म ऽअभिचक्ष्यम् अभितः कथाप-
नीयं स्तोतव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । ऽतुर्वशम् एतत्संज्ञं राजपि ऽयदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ ऽपश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य अयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।

मध्वा संपृक्ताः सारधेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । ववसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । सारधेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः ऽसव्यां दुक्षिणेतरां ऽस्फिग्यं कटिप्रदेशम् ऽअनु । तृतीयायैऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव ऽववसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृच्छं जगदतीत्य वर्तत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यथा स्फिग्या क्षामवस्थाः'
(ऋ. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च ऽदानः अवखण्डयिता । 'दानं अवखण्डने' । पचाद्यच् ।
स च ऽअस्य इममिन्द्रं ऽन रोषति न हिनस्ति । 'रिषं रुषं हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविभिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धः प्रत्यक्षकृतः । ऽसारधेण । सारधा मधुमक्षिका ।

१. ख-स्त३-४-न-म-परस्मैपदं नास्ति । २. ख-ज्ञ-दो; भ-दा । ३. ख-व व रिष ।

तत्सर्वनिधना षमध्वा मधुना । लुप्तोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण षसंपृक्ताः संस्पृष्टाः संस्पृक्ताः षधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । 'धेद् पाने' । 'धेद् इच्छ' इत्यौणादिको जुमस्ययः । तत्संनिधोगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत् एवमतः कारणात् हे इन्द्र षतृषं क्षिप्रम् षएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च षद्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने दृश्यन्ते तं देशं क्षीप्रं गच्छ । 'दु गतौ' इति धातुः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति साहितिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं षपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इन्द्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वर्यसा सचते सदा चन्द्रो याति सुभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।

श्वात्रभाजा । वर्यसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सुभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे इन्द्र षते तव षसखा मित्रभूतः पुरुषोऽव्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्ः प्रत्येक-मभिसंबध्यते । षअश्वी इत् बहुभिरर्थैरुपेत एव भवति । न कदाचिदर्थैर्वियुज्यते । षरथी रथवानेव स भवति । षसुरूप इत् क्षीमेनरूपः क्षीमेनावयव एव स भवति । षगोमाँ इत् बहुभिर्गोभिर्भुक्त एव स भवति । न कदाचिदैतैर्वियुज्यते इत्यर्थः । अपि च षश्वात्रभाजा । 'श्वात्रम्' इति धननाम । आशु अतनीयं क्षीप्रं प्राप्तव्यं क्षीमेन धनं संभजता ईदमधनसंयुक्तेन षवर्यसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा षसचते समवेति । संगच्छते । 'एच समवाये' । अत एव षचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् षसमाँ जनसंसदम् षउप षयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवृपान्मा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मधवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवऽपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।

निऽमेघमानः । मधऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र षऋश्यो षन ऋश्याख्यो ऋग इव षतृष्यन् पिपासंरुक् षअवपानम् अवनीतं ग्रहचम-सादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् षआ षगहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं षसोमं षवशाँ षअनु अनुकार्यं यथाकार्यं षपिब । यावता पीतेन पर्याप्तिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तवरुक् षदिवेदिवे प्रतिदिवसं षनिमेघमानः न्यऽप्यवाङ्मुखाणि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् हे मधवन् इन्द्र षओजिष्ठम् ओजस्वितमसुदृगंतम् षसहः बलं षदधिषे धारयसि । ओजस्वि-शब्दादिष्टनि 'विन्मतो लुक्' इति विनो लुक् । 'डेः' इति ढिलोपः ॥ ॥ ३१ ॥

अर्ध्वर्यो द्रावथा त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अर्ध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रहा ॥ ११ ॥

हे अध्वर्यो अध्वरस्य नेतः एत्वं एसोमं वृषा वय । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभियुग्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । इन्द्रः वृषा सति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । वृषणा वर्षितारौ युवानौ वा हरी अश्वौ नूतम् अथ
युयुजे । उपगम्य सारथिर्गोहितवान् रथे । वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः व आ वज्रा आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुर्जिनो यत्रा सोमस्य तृप्पसि ।

इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिव ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृप्पसि ।

इदम् । ते । अन्नम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिव ॥ १२ ॥

दाशुरिः दाश्वान् । दाश्वतरौणादिक उरिन् । हविषां दाता एतः यजमानलक्षणो वजनः एस्वयं
चित् स्वयमेव आत्मनैव मन्यते सर्वं जानाति । परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्
जने एसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं तृप्पसि नृप्यसि । 'नृप तृप्प नृपौ' । तौदादिकः । 'शे तृप्पा-
दीनाम्' (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति सुम् । एते त्वदीयं युज्यं योग्यम् इदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् अन्नं समुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् । 'उक्ष सेचने' । कर्मणि निष्ठा । 'गति-
रनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् एहि अभिगच्छ । प्र द्रव शीघ्रं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं पिव पानं कुरु ॥

रथेष्टायो ध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्र्यो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्र्यः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेष्टाय । रथे तिष्ठतीति रथेष्टः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाया इन्द्राय हे अध्वर्यवः एसोमं सोतन अभियुगुत । 'युज्
अभिपवे' । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनवादेशः । ब्रध्नस्य ब्रध्नस्य मूलस्याभिषवार्यं चर्मणि
स्थापितस्योपरात्यस्य विस्तृतस्याद्मनः अधि उपरि अद्र्यः अन्ये प्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः
दाश्वध्वरं दाशोर्दातुयजमानस्य अध्वरो यागो येन' निषद्यते तादृशं सोमं सुन्वन्तः कृत्विङ्गिरपेक्षं
स्वयमेवाभिषुग्वन्तः वि चक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनायुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्र्यस्तैरद्रिभिर्है अध्वर्यवः सोममभिषुगुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः ।

अर्वाश्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहेन्तु सर्वनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपसु । वक्षतः ।

अर्वाश्चम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहेन्तु । सर्वना । इत् । उप ॥ १४ ॥

वध्नम् अन्तरिक्षं वावाता^१ संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विवचनमिडभाव आत्वं धातुस्वरश्च । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति साहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । 'वा गतिगान्धनयोः' । अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । 'वृषणा वृषणौ सेकारौ' 'हरी हरण-शीलावश्चौ उक्तगुणौ' सन्तौ 'अपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपस्वश्चः सकारान्तः कर्मवचनः । 'पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९.६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेभ्यस् 'इन्द्रम्' उप वक्षतः उपवहतामुपानयताम् । वहतेल्लेख्यदागमः । 'सिन्धुलम्' इति सिप् । अपि च 'अध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः' 'सप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः' 'सवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम्' 'अर्वाञ्चम् अभिमुखम्' उप 'वहन्तु उपगमयन्तु । 'इत्' इति पूरकः ॥

ग्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्रं शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजै राये विमोचन ॥ १५ ॥

ग्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजै । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमाद्यासु चतसृषु पूषण इन्द्रस्य च लिङ्गसन्नावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । 'पुरुवसुं बहुवनं' 'पूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं' 'प्र' 'वृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । 'युज्याय । युङ्क्ते इति युङ् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे 'शक्र शक्र' 'पुरुहूत बहुभिराहूत हे' 'विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्रं पूषन् वा' 'सः त्वं' 'नः अस्मान्' 'धिया आत्मीयया बुद्ध्या' 'शिक्ष शक्रान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । 'राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं' 'तुजे शत्रून्स्तो-जयितुं' 'हिसितुम् । 'तुज हिसायाम्' । अस्मात् क्रुत्यार्थं केन्द्रस्थः । यद्वा । राये इति 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातावेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । 'ऊडिदम्' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ॥ ३२ ॥

सं नः शिक्षीहि भुरिजौरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुत्तियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिक्षीहि । भुरिजोःऽइव । क्षुरम् । रास्व । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उत्तियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा नः अस्मान् 'सं' 'विमोहि सम्यक् निदय' तीक्ष्णबुद्धीन् कुह । 'भुरि-जोरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाह्वोरिव' स्थितं 'क्षुरम् इव । अपि च हे 'विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः' 'रायः धनानि' 'रास्व अस्मभ्यं देहि । 'रा दाने' । तत् कस्य हेतोः । 'त्वे त्वयि खलु' 'उत्तियम् । उखा गावः । तत्संबद्धं' 'तत्' 'वसु निवासकं धनं' 'नः अस्माकं' 'सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । 'यं धनसमूहं' 'मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति' 'त्वं' 'हिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयीत्यन्वयः । यत एवं तस्मात् रास्व इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नुजसे वेमि स्तोतव आघृणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तर्हसो स्तुषे पूजाय सार्धे ॥ १७ ॥

१. ख-भ-ववाता । २. न-श-उकलक्षणौ । ३. ख-भ-शिर्य; श-तिरय । ४. झ-बाहोः ।

वेमि । त्वा । पुषन् । ऋजसै । वेमि । स्तोतवे । आघुणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुषे । पुज्राय । सान्ने ॥ १७ ॥

हे वृषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञं वा देव वत्वा त्वाम् वृजसे प्रसाधयितुं वेमि कामये ।
 वआघुणे आगतदीप्ते वस्तोतवे त्वां स्तोतुं वेमि कामये । यत्त्वद्यतिरिक्तं देवतान्तरं वतस्व स्तोत्रं वन
 वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । वहि यस्मात् वअरणम् अरमणमनुस्वकरम् । अतस्त्वामेव
 स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे वसो वासक वस्तुषे स्तुवते वपज्राय प्रार्जकाय स्तोत्राणां वसान्ने । साम
 स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाह्यक्षयते । तद्वते । यद्वा । पत्र इति कक्षीवत आस्था । आपन्नातं हि—
 'यद्वां पज्रासो अश्विना हवन्ते' (क्र. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् ।
 सामर्थ्यादुपमाथो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कर्चिदाघुणे नित्यं रेकर्णो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्नविता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघुणे । नित्यम् । रेकर्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पुषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे वआघुणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा वकचित् कस्मिंश्चित् काले अस्मदीयाः वगावो वयसं
 तृणं भक्षितुं वपरा गच्छन्ति । हे वअमर्त्य अमरण देव तदानीं रेकर्णः तद्गौरूपं धनं वनित्यम् अस्माकं
 भुवमस्तु । चौरव्याघ्रादिभिर्हिसितं मा भूत् । अपि च हे वपूषन् पोषयितः वअस्माकम् वअविता रक्षिता
 भूत्वा वशिवः सुस्वकरः वभव । तथा ववाजसातये वाजस्थाक्षस्य बलस्य वा संभजनार्थं वमंहिष्ठः
 दातुमो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम् । राधः । शतश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिक्वेन तुचेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं स्तीति । वकुरुङ्गस्य । कुरुङ्गेतुं गच्छति
 कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेडः । वृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य वत्वेषस्य
 दीप्तस्य वसुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य वराज्ञः संबन्धिनीषु वदिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्वैपणे
 प्राप्तिहेतुभूतासु यागक्रियासु वरातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु ससु वतुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धा-
 रणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं वस्थूरं स्थूलं प्रभूतं वशताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं वराधः धनम्
 वअमन्महि अज्ञासिम् । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि कृण्वस्य वाजिनः प्रियमैवैरभिद्युभिः ।

पृष्टिं सहस्रानु निर्मेजामजे निर्युथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । सा॒तानि॑ । का॒ण्वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । प्रि॒यऽमे॒धैः । अ॒भि॒बु॒धभिः॑ ।
प॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । अ॒नु । निःऽस॒म॒जाम् । अ॒जे । निः । यु॒थानि॑ । ग॒वांम् । ऋ॒षिः ॥ २० ॥

५काण्वस्य कण्वपुत्रस्य ५वाजिनः हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः ५धीभिः ध्यातुभिः स्तोतुभिः
५सातानि संभक्तानि ५अभिबुधभिः अभिगतदीप्तिभिः ५प्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि ५निर्मजं
निःशेषेण झुञ्जानां ५गवां ५पष्टिं ५सहस्रा पष्टिसंख्याकानि सहस्राणि ५यूथानि ५ऋषिः देवातिथिरहम्
५अनु पश्चात् ५निः ५अजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । 'अज गतिक्षेपणयोः' । यथा
प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रति-
गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

बृ॒क्षाश्चि॒न्मे अ॒भिपि॒त्वे अ॒रार॑णुः । गां भ॒जन्त॑ मे॒हना॑श्च भ॒जन्त॑ मे॒हना॑ ॥ २१ ॥

बृ॒क्षाः । चि॒त् । मे । अ॒भिऽपि॒त्वे । अ॒र॒णुः ।

गा॒म् । भ॒जन्त॑ । मे॒हना॑ । अ॒श्चम् । भ॒जन्त॑ । मे॒हना॑ ॥ २१ ॥

५मे मया ५अभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति ५बृक्षाश्चित् बृक्षा अपि ५अरारणुः अश्ववद-
यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः ५मेहना मंहनीयां प्रशस्यां ५गां ५भजन्त असेवन्त अलभन्त ।
५मेहना मंहनीयम् ५अश्च च ५भजन्त अलभन्तेति । गामश्चमिति जाल्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा ।
मेहनेति स इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—'यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं
धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि' (निरु. ३. ४) । तदैव व्याख्येयम् ।
हम ऋषयो गामश्च चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नास्तीन्मम नास्तीदिति
बृक्षप्रसुखाः सर्वेऽपि जनाः श्रोतुरित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

वे॒दार्थ॑स्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पु॒म॒र्थाश्चि॒तुरो॑ दे॒याद्वि॒षाती॒र्थम॑हे॒श्वरः॑ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो^१ व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि ।
'दूरात्' इत्येकोनचत्वारिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य ब्रह्मातिथेरार्षम् । आदितः षट्त्रिंशद्वा-
यम्यः । ततो द्वे बृहत्पौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्येषु पञ्चस्वर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाफ्नो राज्ञो दानं
स्तूयते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुकान्तं—'दूरादेकाक्षत्वारिंशद्ब्रह्मा-
तिथिराश्विनं द्विबृहत्पुत्रवन्तमन्याः पञ्चार्चचांश्चैषस्य कशोर्दानस्तुतिः' इति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'दूरादिहेवेति
तिष्ठ उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

१. ख-चित्र । २. श-अथ पंचमस्या* ।

दूराद्दिहेव यत्सत्यंरुणप्सुरांशिक्षितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥
दूरात् । इहऽईव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । अशिक्षितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

वृत्रात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना वृहदेव वसती इह समीपे विश्वमानेव । अस्तेः शतरि शसोरहोषे 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुम्ः' इति नद्या उदात्तत्वम् । वरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृशी उषाः वयत् यदा वशिक्षितत् अशिक्षितम् । 'विश्वता वर्णे' । अस्माप्पयन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्वृत्ताश्रित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा वभानुं दीप्तिं विश्वधा बहुविधं वि अतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन ञप् । ईदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य^१ उपस्येन^२ काण्डेन उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शंसिष्यमानमाश्विनं कर्तुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यप्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवदंसा मनोयुजा रथेन पृथुपार्जसा । सचेथे अश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृवत् । दन्ता । मनःऽयुजा । रथेन । पृथुऽपार्जसा । सचेथे इति । अश्विना । उपसम् ॥ २ ॥

हे वक्ष्वा दसौ दर्शनयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशौ हे वश्विना अश्विनौ नृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्' इति प्रथमाथे वतिः । यद्वा । नृवतीम् । नृशब्दान्मनुष्यंछान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा । 'छन्दसीरः' इति क्वत्वम् । ङीपश्छान्दसो लुक् । 'हस्वतुङ्भ्यां मनुप्' इति मनुप् उदात्तत्वम् । ईदृशीम् उपसं वरथेन आत्मथेन वाहनेन सचेथे सम्प्रगागच्छथः^३ । 'यच्च समवाये' । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । कोहोनेन रथेन । मनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाधीयुज्यमानेन पृथुपार्जसा विस्तीर्णवलेन बहुज्ञेन वा । उपसोऽनन्तरमश्विनोः स्तुथमानत्वात्तमाश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसू प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजो हविलक्षणमश्वम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं ययोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अन्नयुक्तं स्तोत्रभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशौ । हे अश्विनौ युवाभ्यां स्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि प्रति वदक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दशोऽछान्दसः कर्मणि लुक् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदैषु' इति कित्वात् 'सजिदशोः' इत्यमभावः । यत्त्वक्त्वक्त्वानि । अहं च यथा येन प्रकारेण वदतः प्रेण्यः ववाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् ओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरदने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोकां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे बहे युवां प्रापयामि । बहेर्व्यत्ययेन^४ मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातु-कत्वात् इडागमः । शबभावो लघुपधगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. ज-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उपस्येन; क्ष-उपसे उपस्येन; श-उपसेन । ४. क्ष-त-श-नेतृमती । ५. ख-भ-रथश्रुतिसामान्याद्वा; त-श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-क्ष-त-न-य-सम्प्रगागच्छथः; ज-त-२-३-भ-श-सम्प्रगागच्छथः । ७. ख-ज-क्ष-त-२-श-ऊह ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुपे कण्वासो अश्विनौ ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसु इति पुरुऽवसू ।

स्तुपे । कण्वासः । अश्विनौ ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहुना प्रियौ पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुनां मादयितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं मायन्ती । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं वस्तुपे स्तुमहे । पुरुवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मान् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुपे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेष्यन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषे गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजसातमा । इष्यन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्टौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृत्वौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृत्वौ । सनोतेः सन्तेवा 'जनसन' इति विद् । विद्भवनीरनुनासिकस्यात्वम् । इष्यन्ता स्तोत्रम्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । इदृशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । णेरिष्ठवज्जावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इष्यन्ता पृथयन्तौ श्रेयोसि प्रापयन्तौ । 'इष गतौ' । अस्माद्धेतुमणिच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरभित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्त्वन् । अतः 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशा-वश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

ता सुदेवार्य दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । धृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुदेवार्य । दाशुषे । सुमेधाम् । अवितारिणीम् । धृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन षष्ठ्याः स तथोक्तः । बहु-ब्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरणं विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं गव्यूतिम् । गावो ब्यून्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोव्यूती छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां धृतैः क्षरगशीलरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवचूयं श्येनेभिराशुभिः । यातमश्वेभिराश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूर्यम् । श्येनेभिः । आशुऽभिः । यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वेभिः अश्वैः । 'द्रवत् त्वयम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूर्यं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः आशुभिः शरीरैः ॥

येभिस्त्रिभ्यः परावर्तो दिवो विश्वानि रोचना । त्रीन् अत्कून् परिदीयथः ॥८॥

येभिः । त्रिभ्यः । परावर्तः । दिवः । विश्वानि । रोचना । त्रीन् । अत्कून् । परिदीयथः ॥८॥

हे अश्विनौ ष्टिभ्यः ष्टिवः त्रीन् दिवसान् ष्ट्रीन् ष्टकून् त्रिभ्यो रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ष्टिभ्यः सर्वाणि व्याप्तानि वा ष्टोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ष्टपरावतः दूरदेशात् ष्टेभिः ष्टेभ्यः ष्टपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वज्ञान्वयः ॥

उत नो गोमन्तीरिष उत सातीरहविदा । वि पथः सातये सितम् ॥ ९ ॥

उत । नः । गोमन्तीः । इषः । उत । सातीः । अहः ऽविदा । वि । पथः । सातये । सितम् ॥९॥

उत अपि च हे ष्टहविदा अहो लम्बयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । नः अस्मभ्यं ष्टगोमन्तीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ष्टपथः अत्रानि दत्तमिति शेषः । उत अपि च षसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्' इत्याख्यम् । 'ऊतियुति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं षसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा षपथः तदुपायरूपान् मार्गान् षवि षसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'षिष्व बन्धने' । छान्दसो विकरणस्य लृक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिच्छन्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरूपेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् । वोळहमश्वावतीरिषः ॥१०॥

आ । नः । गोमन्तम् । अश्विना । सुवीरम् । सुरथम् । रयिम् । वोळहम् । अश्ववतीः । इषः ॥१०॥

हे षअश्विना अश्विनौ षनः अस्मभ्यं षरथि धनम् षआ षवोळहम् आवहतम् आहरतम् । बहेलेंटि छान्दसः शपो लृक् । इत्थं धत्त्वद्दुःखदलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योऽत्वम् । कीदृशं रयिम् । षगोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं षसुवीरम् । वीर्याजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तैरुपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तैरुपेतम् । षसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च षअश्वावतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्व' इति मतो दीर्घः । षहृषः इत्यभाणा-न्यज्ञानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—'होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वावृधाना शुभस्पती दक्षा हिरण्यवर्तनी । पिबतं सोम्यं मधु ॥ ११ ॥

वावृधाना । शुभः । पती इति । दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी ।

पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे षशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुबान्मन्त्रे' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वृक्षा दर्शनीयौ शत्रूणासुपक्षपथितारौ वा वृहिरण्यवर्तनी हिरण्यमागौ । यद्वा । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः । हिरण्ययो रथो यथोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हितरमणीयाचरणौ । ववृधाना प्रवृद्धौ । वृषेष्टिः कानच् । ईदृशौ युवां सोम्य सोमस्य मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं पिबतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवस्र मध्वद्भ्यश्च सप्रथः । छुर्दिंन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवस्र इति वाजिनीऽवस्र । मध्वत्ऽभ्यः । च । सप्रथः ।

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवस्र । वाजिनी हविर्गुक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथाविधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोतुभ्यः मध्वद्भ्यः । मध्वं धनं हविलक्षणम् । तद्भ्यो यजमानेभ्यः च सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तर्यम् । अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छुर्दिः । गृह्णामेतत् । गृहं यन्तं नियच्छतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेष्टान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्याद्यधातुकत्वेन किस्वाभावादानुनासिकलोपाभावः ॥

नि पु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम् । मो ध्वं न्यां उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुष्टु नि नितराम् अविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां तूयं क्षिप्रम् आ गतम् अस्मानप्यागच्छतम् । अन्यान् अस्मद्भ्यतिरिक्तान् यजमानान् मो मैव सु उपारतम् उपगमतम् । कदाचिदपि मैव प्राप्तमित्यर्थः ॥ अतर्मांकि लुङि 'सतिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः ॥

आपराङ्गिके प्रवर्गे घर्मस्य हविषः 'अस्य पिबतम्' इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च— 'अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य धिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिबतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । धिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या । धिषणा स्तुतिः । तदहौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य चारुणः शोभनस्य रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं पिबतम् । यद्वा । द्वितीयायै षष्ठी । इमं सोमं पिबतम् ॥

अस्मे आ वहंत रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षं विश्वधांसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधांसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आ वहतम् आनयतम् । कथंभूतम् । शतवन्तं शतसंख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च पुरुक्षं बहुनिवासं यद्वा पुरुर्बिबुधुभिः स्तुत्यं विश्वधांसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम् । 'वहिहाधाम्यश्छन्दसि' इति दधातेरसुन् । 'पिद्' इत्यनुवृत्तेर्निद्रात्वेन युगागमः ॥ ३ ॥

पुरुषा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वायङ्गिरश्विना गतम् ॥१६॥

पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघतऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे वरा नरो स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्विनौ वमनीषिणः मनस इक्षितारः स्तोतारः ववां युवां पुरुषा वचिद्धि बहुयु हि देशेषु विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्विनौ ववावद्भिः वाहकैरश्वैः वा वगतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनांसो वृक्तवर्हिषो हविष्मन्तो अरुंक्तः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

जनांसः । वृक्तवर्हिषः । हविष्मन्तः । अरुंक्तः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तवर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिष्येस्ते तथोक्ताः । वृहविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः वरुंक्तः पर्याप्त-
कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकृतारः वजनासः ऋत्विग्लक्षणा जना हे वश्विना अश्विनौ युवां वृहवन्ते
आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वाम्युं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

वद्यद्वादीनाम् वस्माकम् वयम् वस्तोमः अस्मादीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ ववां युवयोः
वाहिष्ठः वाहयितुतमः प्रापयितुतमः सन् वयुवाभ्याम् वान्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती
वभूतु भवतु । 'तमे तादेश्च' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिर्लुप्यते ।
भवतेभ्योऽन्तमः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दत्तिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥१९॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दत्तिः । आदहितः । रथचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे वश्विना अश्विनौ वरथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे वयः वहतिः वमधुनः
मधुरस्यास्माभिर्देवतस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः वाहितः स्थापितो वर्तते वततः दत्तेः
सकाशात् सोमं पिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ।

वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे वाजिनीवसू । वाजोऽश्वं बलं वा । तद्युक्तधनौ वनः अस्माकं पश्वे पशवे अश्वादिलक्षणाय ॥
'जसादिषु छन्दसि वाचनम्' इति 'वेर्द्धि' इति गुणस्य विकल्पितवाच्यम् ॥ वतोकाय पुत्राय
वगवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः वशं सुखं यथा भवति तथा पीवरीः
प्रवृद्धान् वृषः अन्नानि तेन भवदीयेन रथेन वहतम् आवहतं प्रापयतम् । दृक्मित्यर्थः ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहर्विदा । अप द्वारेव वर्षथः ॥ २१ ॥

१. ख-भ-युवाभ्यां युवयोः ।

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहः ऽविदा । अप । द्वाः ऽइव । वर्षयः ॥ २१ ॥

उत अपि च हे ऽअहविदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यो स्तोतव्यावधिनौ । ऽदिव्याः दिविभवाः ऽइषः इष्यमाणा अपः ऽनः अस्मदर्थं ऽद्वारेव द्वारेणैव छिद्रेणैव ऽअप वर्षयः मेघादपकृष्य युवां सिन्धयः । उत अपि च ऽसिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः अस्माकं स्नानपानादिकायां कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौष्ट्यो विंशत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौष्ट्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे ऽनरा नरौ नेतारावधिनौ ऽतौष्ट्यः तुष्टपुत्रो भुज्युः ऽसमुद्रे जलधौ ऽजहितः असुरैः प्रक्षिप्तः सन् ऽकदा कस्मिन् काले ऽवां युवां ऽविधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । ऽयत् यदा ऽवां युवयोः ऽविभिः गन्तृभिरर्थरूपैः ऽरथः ऽपतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति पूर्वैणाथेन दृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वदूर्तदिशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । ऊर्तीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे ऽनासत्या । ससु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राणपात्' इति नभः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाग्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्कै— 'सत्यादेव नासत्यावित्यौर्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाग्रभवौ बभूवुत्तुरिति वा' (निरु. ६.१३) इति । तौ युवां ऽकण्वाय एतत्संज्ञायर्थे ऽहर्म्ये हर्म्यतले ऽअपिरिप्ताय असुरैर्वाधिताय ऽशश्वन् शश्वतः बह्वीः ऽऊर्तीः रक्षाः ऽदशस्यथः दत्तवन्तौ । 'युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यघचम्' (क्र. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वसू हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिऽभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । हुवे ॥ २४ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणघनौ । 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृषण्भावो निपात्यते । तदानीं ऽताभिः पूर्वोक्ताभिः ऽनव्यसीभिः नवतराभिः ऽसुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् ऽआ यातम् आगच्छतम् । यत् यदा ऽवां हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमैधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियऽमैधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयथा ऽचित् येन खलु प्रकारेण ऽकण्वम् एतत्संज्ञमुच्यम् ऽआवतम् अरक्षतं ऽप्रियमैधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च ऽउपस्तुतम् एतदारुणं च ऽशिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम् ऽअत्रिम् एतान्त्र्यैश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । 'एतावद्वां वृषण्वसू' इत्यनयैकवाक्यता ॥ ५ ॥

१. ख-स्तन-न-भ-श- 'यदा' नास्ति । २. झ-तन-श- 'बभूवुत्तुरिति' नास्ति ।

यथोत कृत्वये धनेऽंशुं गोवृगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोमरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्वये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोमरिम् ॥ २६ ॥

१ उत अपि च १ यथा येन प्रकारेण १ धने १ कृत्वये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति १ अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । १ गोषु च लब्धव्यासु १ यथा १ अगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । १ वाजेषु अश्वेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण १ सोमरिम् एतत्संज्ञमुपि चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वा वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गुणन्तः सुन्नमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गुणन्तः । सुन्नम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे १ वृषण्वसू वर्षणधनौ १ अश्विना अश्विनौ १ गुणन्तः स्तुवन्तो वयम् १ एतावत् 'यथा चित् कण्वम्' इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं १ सुन्नं सुखम् १ अतो १ वा अस्माद्वा १ भूयः बहुतर-मधिकं सुन्नं १ वा युवाम् १ ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थार्थो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यऽअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थार्थः । दिविऽस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे १ अश्विना अश्विनौ १ हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्यसारथिस्थानं १ हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रमहं १ दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वादिवं स्पृशन्तम् । स्पृशोः क्तिन् । दिवश्चन्द्रावद्वि-तीयाथै सप्तमी । 'हृद्युभ्यां डेरुपसंस्थानम्' इत्यलुक् । ईदृशं १ रथम् १ आ १ हि १ स्थार्थः युवामातिष्ठ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्यायागतमिति भावः । 'घा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययी वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययी । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ १ वां युवयोः १ रभिः आरम्भणीयालम्भनभृता रथस्य १ ईषा १ हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । १ अक्षः च १ हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिमित्तः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च १ उभा उभे द्वे अपि १ चक्रे रथचरणे १ हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिमित्ते । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्याकारः । 'ऋत्वयास्त्वयास्त्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पराऽवतः । चित् । आ । गतम् ।

उपे । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे १ वाजिनीवसू अश्ववदनावश्विनौ य उक्तो हिरण्यसर्वावयवो रथः १ तेन रथेन १ नः अस्मात् १ परावतश्चित् दूरदेशादपि १ आ १ गतम् आगच्छतम् । गमेऽछान्दसः शपो लुक् । 'अनुदातोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीं सृषिरेकवदाह । १ मम मदीयाम् १ इमाम् इदानीं क्रियमाणां १ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरशन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अशन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१ ॥

हे ऽअमर्त्या अमरणौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽदासीः । दासा उपक्षपथितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः
 ऽपूर्वीः पुरीः ऽअशन्तौ भक्षयन्तौ अजन्तौ युवाम् ऽइषः अश्वानि ऽपराकात् परागतादूरदेशात् ऽआ
 ऽवहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अशन्तौ व्यामुवन्तौ । 'अम्नू व्यासौ' । अस्माद्व्यत्ययेन आ
 परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः ऽदासीः दासस्योपक्षपथितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अश्वानि
 शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो धुम्रेरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना । पुरुश्चन्द्रा नास्त्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । धुम्रेः । आ । श्रवोऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुश्चन्द्रा । नास्त्या ॥ ३२ ॥

हे ऽपुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति
 सुह । पादादित्वात् पाठिकमात्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे ऽनास्त्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ
 नासिकाप्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्
 द्वदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्^१ । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवरवनिषेधः
 पुरुश्चन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशी हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽधुम्रेः द्योतमानैरश्वेदांतव्यैः सार्यं
 ऽनः अस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । तथा ऽश्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम् ।
 तथा ऽराया ध्वनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां युषितप्सवो वर्यो वहन्तु पणिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । युषितऽप्सवः । वर्यः । वहन्तु । पणिनः । अच्छ । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ ऽइह अस्मिन् यागे ऽवां युवां ऽयुषितप्सवः । युषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः
 ऽपणिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपमसेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः ऽवयः गन्तारोऽश्वाः
 ऽस्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं ऽजनम्^२ ऽअच्छ अभिमुखम् ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सुह । न चक्रमुभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सुह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ ऽयः रथोऽस्मभ्यं देयेनस्नेन^३ ऽसह ऽवर्तते ऽवां युवयोः स्वभूतम् ऽअनुगायसं
 स्तोत्रभिरनुगातव्यं तं ऽरथं ऽचक्रं परस्मैव्यं ऽन ऽअभि ऽबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्य-
 कर्मसाधनम् । 'घनर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृपादीनां के' (का. ६. १. १२. १) इति
 द्विवचनम् । अस्मिन्^४ पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमप्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरथैः । धीजवना नास्त्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अथैः । धीजवना । नास्त्या ॥ ३५ ॥

हे ऽधीजवना मनोवद्देगवन्तौ^५ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे ऽनास्त्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य
 नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन^६ पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. श-त-न-भ-श-आद्युदात्तत्वं । २. ख-श-त-न-भ-श-जन् नास्ति । ३. घ-देयेन इषाजेन;
 श-इषाजेन । ४. श-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्देग । ६. श-त-२-श-विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्निघ्नतविद्यमानवस्वनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वा-
भावात् । ग्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां वृवत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ । अथैः युक्तेन
वृहिरण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन रथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नास्तस्या हृथेतद्द्वय-
मपि प्रथमान्तमेव नामन्निघ्नतम् । धियो जव इव जवो यथोस्तौ । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्तिस्वरस्वम् ।
ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नास्त्यावधिनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ३७ ॥

युवं मुगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

युवम् । मुगम् । जागृवांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावधिनौ युवं युवां जागृवांसं
जागरणशीलं स्वकार्यं मदजनने ष्वग्रं मुगं मृगयामन्वेषणीयं सोमं स्वदथः आस्वादयथः । यद्वा ।
जागृवांसं जाग्रतं मुगं मृगयामानमसुरं^२ स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ता तौ युवां नः
अस्मदर्थम् इषा अग्नेन रयिं धनं पृङ्क्तं संपृङ्क्तं^३ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातुं नवानाम् ।

यथा चित्चैद्यः कशुः शतमुष्ट्रानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।

यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्ट्रानाम् । ददत् । सहस्रां । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे वृषण्वसू अश्विनौ ता तादृशौ युवां नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां सनीनां संभजनी-
यानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि वृषे मह्यं दापयितुं विद्यातं जानीतम् । षथ्या
चित् येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञो राजा उष्ट्रानां शतं तथा गोनां गवां
शतं सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदंशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इचैद्यस्य कृष्टयश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदंशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।

अधःस्पदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मन्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञो राजा वृषे मह्यं हिरण्यसंदंशः हिरण्यसंदंशान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दश
राज्ञः अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनासौ
दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । कृष्टयः
सर्वाः प्रजास्तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि
तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । अभितः सर्वतो वर्तमानाः वजनाः चर्मन्नाः चर्मभयस्य कवचा-
देधारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्मणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्यभ्यस्यन्तीति
चर्मन्नाः । 'न्ना अभ्यासे' । 'आतो मनिन्' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-भ-श-गमनपदैः । २. ख-भ-मृगयमानं तमः ; झ-त३-श-मृगयनामानम् ;
न-मृगयमामानाम् । ३. ख-झ-त३-भ-श-संपृक्तः ; घ-ज्ञ-त१-२-४-न-संपृक्तं नास्ति ।

माकिरेना पृथा गाधेनेमे यन्ति चेदयः ।

अन्यो नेत्सुरिरोहते भूरिदार्वत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एता । पृथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः ।

अन्यः । न । इत् । सूरिः । ओहते । भूरिदार्वत्तरः । जनः ॥ ३९ ॥

यथेन मार्गेण षड्मे षेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः षयन्ति गच्छन्ति षपुना अनेन षपृथा मार्गेण षमाकिः षगात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्गात्रः षअन्यः षभूरिदार्वत्तरः बहुदावृतमः षसुरिः विद्वान् सन् षजनः षनेत् नैव षओहते वहति स्तोत्रम्यो धनं प्रापयति । यद्वा । बहुदावृतमो यो जनः कञ्चुर्नाम अस्मादन्यः । व्यययेन प्रथमा । अन्यं षसूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहियाच्चाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाक्षरारिंशदक्षं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य^१ वत्सस्थार्षं गायत्रम् । अन्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्^२ परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्दिरस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाक्षरारिंशद्वत्सस्तुचोऽन्यस्ति-रिन्दिरस्य पातश्चायस्य दानस्तुतिः' इति । महावते गायत्रतृचाशीतो अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तिष्ठ उत्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनायाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्येन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः वाखे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्थवे विश इति' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतोयामे ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्तये अथमेव तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमधिना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दशोयामे महेन्द्रयाजिनः सांनार्यस्य 'महान्' इत्येपानुवाक्या । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा सुवस्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽईव । स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

यथः षइन्द्रः षओजसा बलेन षमहान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । षवृष्टिमानिव^३ । यथा^४ वृष्ट्या युक्तः षपर्जन्यः रसानां प्रार्थयिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः षवत्सस्य^५ पुत्रस्थानीयस्य स्तोत्रवत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः षववृधे प्रवर्धते ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्धरन्त वह्नयः । विप्रां क्रतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रजाम् । क्रतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः । विप्राः । क्रतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

षक्रतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा षप्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं षपिप्रतः नभसः प्रवेशान् पूरयन्तः षवह्नयः वाहका अश्वाः षयत् यद्वा षप्र षभरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तद्वा षविप्राः मेधाविनः^६ षक्रतस्य यज्ञस्य षवाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

१. ख-न-भ-श-कण्वस्य । २. ख-न-भ-तस्य । ३. भ-वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. झ-यथा वृष्टिमान् । ५. त-वत्सस्य पुत्रस्य । ६. श-मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदकृतं स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥
कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अकृत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य
वसाधनं साधयितारं निष्पादकं यत् यदा अकृत अकृत । करोतेल्लेखि 'मन्त्रे घस' इति
लेखेत् । तदानीम् आयुधं सन्नूणां हिंसकं बाणादिकं जामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं
प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्पद्योजनमित्यर्थः ।
यदा । आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामि आतरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु आनुवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्त्रवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशद्व्यति । सून्यते हि—
'समस्य मन्त्रवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विषजिते' (आथ. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्त्रवे विशो विश्वा नमन्त कुष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ४ ॥
सम् । अस्य । मन्त्रवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कुष्टयः । समुद्रायैव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

विशः विशन्त्यः विश्वाः सर्वाः कुष्टयः प्रजाः अस्य इन्द्रस्य मन्त्रवे क्रोधाय । यदा ।
मन्त्रः मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं स नमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तरि
छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुनमाङ्' इति यञिचणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
समुद्रायैव यथा समुद्रमहिं प्रति सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तर्दस्य तित्तिष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ५ ॥
ओजः । तत् । अस्य । तित्तिषे । उभे इति । यत् । समुद्वर्तयत् ।
इन्द्रः । चर्मैव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

अस्य इन्द्रस्य तत् ओजः बलं तित्तिषे दिदीपे । 'तिष दीप्तौ' । यत् येन ओजसा
अयम् इन्द्रः उभे रोदसी धावापृथिव्यौ चर्मैव समवर्तयत् सम्यग्वर्तयति । यथा कश्चित्
किञ्चिन्म कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ५ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरौ विभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥
वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतपर्वणा । शिरः । विभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

विच्छेदोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । वृत्रस्य चित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्प-
यतोऽसुरस्य शिरः मूर्धानं शतपर्वणा शतसंख्याकपर्वणि धारा यस्य तादृशेन वृष्णिना वीर्यवता
वज्रेण इन्द्रः वि विभेद विचिच्छेद ॥

आभिछविकेपूक्येषु तृतीयसवनं प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आथ. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतयः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥
इमाः । अभि । प्र । णोनुमः । विपाम् । अग्नेषु । धीतयः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

१विषां स्तोतृणाम् १अग्नेषु पुरस्तात् १इमाः अस्मदीयाः १धीतयः धियः स्तोत्राणि १अभि १प्र
१गोत्रमः अभिसुख्येन पुनःपुनः प्रचदामः । 'णु शब्दे' । कीदृशीः स्तुतीः । १अग्नेः १शोचिर्न दीहि-
रिव १दिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहां स्तूतीरूपं त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वां ऋतस्य धारया ॥८॥

गुहां । स्तूतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ॥८॥

१गुहा गुहायां १स्तूतीः सत्यो भवन्त्यः १यत् याः १धीतयः स्तुतयः कर्माणि वा १त्मना
आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः १प्र १शोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
प्रदीप्यन्ते । ताः स्तूतीः १कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः १ऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य १धारया
सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयिं गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥

प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ॥९॥

हे १इन्द्र १गोमन्तं गोमियुक्तम् १अश्विनम् अश्वैरुपेतं १तं प्रसिद्धं १रयिं स्वदीप्यं धनं १प्र १नशी-
महि प्राप्नुयाम । तथा १ब्रह्म परिवृढमन्नं च १पूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम १ ॥

अहमिदि पितृप्परि मेधामृतस्य जग्रभ । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभम् । अहम् । सूर्यःऽइव । अजनि ॥१०॥

१पितुः पालकस्य १ऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य १मेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् १अह-
मित् अहमेव १परि १जग्रभ परिवृहीतवानस्मि नान्ये । १हि यस्मादेवं तस्मात् १अहं १सूर्यइवाजनि
सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुम्भमिहधे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्ववत् ।

येन । इन्द्रः । शुम्भम् । इत् । धे ॥ ११ ॥

१कण्ववत् मम जनकः कण्व इव १अहं १प्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण १मन्मना मननसाधनेनेन्द्र-
विषयेण स्तोत्रेण १गिरः वाचः १शुम्भामि अलंकरोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थ-
त्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । १येन खलु स्तोत्रेण १इन्द्रः १शुम्भं शत्रूणां शोषकं बलं १धे १इत् धत्त एव
धारयत्येव । यस्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुर्कृष्यो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।

ममे । इत् । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ १२ ॥

हे १इन्द्र १ये जनाः १त्वां १न १तुष्टुवुः न स्तुवन्ति १ये १च १ऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः १तुष्टुवुः
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये १ममेत् ममैव स्तोत्रेण १सुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् १वर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य मन्युरध्वनीद्वि वृत्रं पर्वशो रुजन् । अपः समुद्रमैरयत् ॥ १३ ॥

यत् । अस्य । मन्युः । अध्वनीत् । वि । वृत्रम् । पर्वऽशः । रुजन् । अपः । समुद्रम् । ऐरयत् ॥ १३ ॥

वअस्य^१ इन्द्रस्य वमन्युः क्रोधः ववृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा वपर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि वि^२ वरुजन् विभञ्जन् वयत् यदा वअध्वनीत् स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं वसमुद्रं समुन्वनीयमुदधिं प्रति वअपः वृष्टयुदकानि वैरयत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शुष्णं इन्द्र धर्णसिं वज्रं जघन्थ दस्यवि । वृषा हुग्र शृण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शुष्णे । इन्द्र । धर्णसिम् । वज्रम् । जघन्य । दस्यवि । वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र शृण्वे शेषक एतत्संज्ञे वदस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे धर्णसिं धारयितव्यं वज्रं कुलिशं त्वं वि जघन्थ निहतवानसि^३ । वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः । हे उग्र उद्गूणबलेन्द्र वृषा कामानां वधिंतेति वहि वशृण्विषे श्रयसे । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्याव इन्द्रोर्जसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विव्यचन्त भूमयः ॥ १५ ॥

न । द्यावः । इन्द्रम् । ओर्जसा । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् । न । विव्यचन्त । भूमयः ॥ १५ ॥

वद्यावः सुलोका इमम् इन्द्रम् ओजसा बलेन वन विव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति । सुलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा वान्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । तथा भूमयः सुलोकाश्च तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । 'त्रयो वा इमे त्रिवृत्तो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । 'तिस्रो भूमीः' (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ११ ॥

यस्तं इन्द्र महीरुपः स्तंभूयमान आशयत् । नि तं पद्यासु शिश्रथः ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र । महीः । अपः । स्तंभूयमानः । आ । आशयत् । नि । तम् । पद्यासु । शिश्रथः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वृते तव संबन्धिनीः महीः महतीः अपः आन्तरिक्षाण्युदकानि यथः वृत्रः वस्तंभूयमानः स्तंभयन् यथाधी न पतन्ति तथा कुर्वन् आशयत् आवृत्याशेत वतम् असुरं पद्यासु गमनशीलास्वप्नु मध्ये वि शिश्रथः न्यहिंसीः । श्रिहिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इमे रोदसी मही समीची समजग्रभीत् । तमोभिरिन्द्र तं गुहः ॥ १७ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । समीची इति समुद्रं इति । समुद्रं अर्जप्रभीत् ।

तमऽभिः । इन्द्र । तम् । गुहः ॥ १७ ॥

यथः वृत्रः मही महती विस्तीर्णे समीची संगते इमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने रोदसी द्यावापृथिव्यो वसमजग्रभीत् सम्यगग्रभीत् । आवृणोदित्यर्थः । वतम् असुरं हे इन्द्र त्वं तमोभिः अन्धकारैः गुहः संवृतमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेष्टाय इत्यर्थः ॥

य इन्द्र यतयस्त्वा भृगवो ये च तष्टुवुः । ममेदुग्र श्रुधी हवम् ॥ १८ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-यस्य । २. ख-भ-नितरां हतवानसि; त-न-निवांसि; न-श-निहितवानसि ।

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । सृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।

मम । इत् । उग्र । शुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १ये १यतयः नियता अक्षिरसस्त्वां १तुष्टुवुः १ये १च १सृगवः सृगुगोत्रास्त्वां १तुष्टुवुः
स्तुवन्ति तेषु मध्ये १ममेत् ममैव १हव स्तोत्रं हे १उग्र ओजस्विभिन्द्र १शुधि शृणु ॥

इमास्त इन्द्र पृथग्यो धृतं दुहत आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृथग्यः । धृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १इमाः १पृथग्यः प्राष्टवर्णाः १गावः १धृतं क्षरणशीलम् १एनाम् १
१आशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः १दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृथग्यः । १ऋतस्य सत्यस्या-
वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा १पिप्युषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिरन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रऽस्त्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिरन् । परि । धर्मेऽइव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे १इन्द्र १प्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सुतेः 'सस्सद्विष' इति किप् ।
इदृश्यः १याः गावः १आसा आस्येन १त्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं
मक्षयित्वा १गर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यं परितः सूर्य-
मण्डलस्योपरि १धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण विभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि
१धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो
धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् 'इन्द्रस्य
वृत्रं जघ्नुषः' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं—'तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्मननयन्
तत्रायदुहन्' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं
दुहत इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेथेऽतिरिक्तोक्थे 'त्वामिच्छवसस्पते' इत्येषा । सुत्रितं च—'त्वामिच्छवसस्पते तं
प्रनथा' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कर्णा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्द्रवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कर्णाः । उक्थेन । वावृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्द्रवः ॥ २१ ॥

हे १शवसस्पते बलस्य स्वामिन्द्र १एवाम् १एव १कर्णाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः १उक्थेन
शक्वेण ववृधुः वर्धयन्ति । १सुतासः अप्वर्णुभिरभिमुताः १इन्द्रवः सोमाश्च १एवाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषूत प्रशस्तिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । प्रऽनीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्विऽवः । यज्ञः । वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

१उत अपि च हे १अद्विवः । आदृणात्यनेनेत्यद्विवजः । तद्वन् १इन्द्र १तवेत् तवैव १प्रणीतिषु
प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु १प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा १वितन्तसार्यः विस्तृत-

१. ज्ञ-त१-२-४-सृगुगोत्रास्त्वा त्वां; श-सृगुगोत्रोपचास्त्वा । २. श-पृथिवर्णाः । ३. ज्ञ-त४-ज्ञ-
एन । ४. घ-श-त्वामिरवमेव ।

तमः । तनोतेऽन्धान्मेतदूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्डूदिवृद्धयर्थः । तस्मादौणादिकं आर्यप्रलयः । प्रबृद्धो षयज्ञः च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीभिषुं पुरं न दर्षि गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दर्षि । गोमतीम् । उत । प्रजाम् । सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं महीं गोमतीं गोभिर्युक्ताम् इषम् अन्नम् आ
दर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थः । पुरं वन । पालनं पुः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं
कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्चर्यं यदिन्द्र नाहुषीष्व । अग्रे विश्व प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । अशुऽअर्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विश्व । प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम
कश्चिद्वाजा । तदीयासु विश्व प्रजासु अग्रे पुरस्तात् यत् आश्चर्यं शीघ्रगाम्यश्वसंवात्मकं बलं
प्रदीदयत् प्रादीप्यत् उत अपि च एत्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तत्तिषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्तिषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थः । वन संप्रतीदानीं हे इन्द्र सूरः प्राज्ञस्त्वं व्रजं गोष्ठम् उपाकचक्षसम् ।
उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् अभि तत्तिषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः
पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेऽन्धान्दसे लिटि 'तनिपत्योऽन्धदसि' इत्युपधालोपः । यत् यदा हे
इन्द्र त्वं वनः अस्मान् मृळयांसि मृळयसि सुखयसि ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्र प्रराजसि क्षितीः । महां अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीयसे । इन्द्र । प्रराजसि । क्षितीः । महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

अङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे इन्द्र यत् यस्त्वं तविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवा-
चरसि । इत्यन्तिकनाम । बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति तद्वत्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं
मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं क्षितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् प्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजति-
इत्यर्थकर्ता । अस्यापि यद्वृत्तयोगाच्च निघातः । स इन्द्रः अपारो बलेन महान् सर्वभ्योऽधिकः
अत एव अपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीर्विश उप ब्रुवत ऊतये । उरुज्रयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उप । ब्रुवते । ऊतये । उरुऽज्रयसम् । इन्दुभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणम् उरुज्रयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वां हविष्मतीः हविर्भिस्त्रपुरोडाशादि-
भिर्युक्तः विशः प्रजाः उप ब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । इन्दुभिः सोमैः ऊतये
तर्पणाय । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुज्रयसं विस्तीर्णजवमृतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपहृरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपहृरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

१ गिरीणां पर्वतानाम् २ उपहृरे उपहृतस्थे ग्रान्ते ३ नदीनां सरितां ४ संगथे संगमने ५ च ईदृशिवधे देशे क्रियमाणया ६ धिया थागक्रियया स्तुत्या वा ७ विप्रः १ मेधावीन्द्रः २ अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमी वेति भावः । गिरीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्रतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उतऽवतः । चिकित्वाँ । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

१ यतः यस्मिन् ध्रुलोके २ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुको वा इन्द्रः ३ एजति चेष्टते ४ उद्रतः उद्रतात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । ५ अतः अस्मात् ध्रुलोकात् ६ चिकित्वाँ ज्ञानम् स इन्द्रः ७ समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमम् ८ अव पश्यति अवाङ्मुखः सन्नीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभिः विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाज्ञानम् विद्वान्वा स इन्द्र उद्रत उद्रतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रसूतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदिप्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । पुरो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

१ परः २ दिवा दिवः परस्तात् ध्रुलोकस्थोपरि ३ यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ४ इध्यते दीप्यते ५ आदित् अनन्तरमेव ६ प्रत्नस्य चिरंतनस्य ७ रेतसः गन्तुः ॥ 'री गतिरेषणयोः' । अस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः ८ वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ९ ज्योतिः द्योतमानं तेजः १० पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृत्स्नमहर्दयप्रभृत्यास्तमनं यावज्ज्योतिष्यन्तीत्यर्थः । 'इसुतोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

कण्वास इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृण्यम् ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयां ३ मतिं बुद्धिं ४ पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च ५ विश्वे सर्वे ६ कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा कण्वयः ७ वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरमिडि' इति णिलोपः । ८ उतो अपि च हे ९ शविष्ठ शवस्वितम बलवत्तम । 'विन्मतोर्लृक्' । 'देः' इति ढिलोपः । ईदृशेन्द्र १० वृण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म ११ च कण्वास्तो वर्धयन्त्येव ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

१. श-एवविधो विमः । २. ख-भ-लोके । ३. ख-श-श-बलं कर्म । ४. श-त-१-२-४-वर्धयतीत्येव ।

हे ऽहन्द्र ऽहमां पुरोवर्तिनीं ऽमे मदीयां ऽसुष्टुति शोभनां स्तुति ऽनुपस्व सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतारं ऽमां ऽसु शोभनं ऽम्र ऽअव प्रकर्षेण रक्ष । ऽउत अपि च ऽमतिं अस्मदीयां बुद्धिं ऽम्र ऽवर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्धदक्षिणी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतश्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रऽवृद्ध । वज्रिऽवः । विप्राः । अतश्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

ऽउत अपि च हे ऽप्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां बुद्धिं प्राप्त हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थावोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वाच्यं । 'छन्दसीरः' इति ऋतुपो वस्वम् । 'मनुवसो रुः' इति मकारस्य स्त्वम् । ईदृशेन्द्र ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽविप्राः मेधाविनः ऽवयं ऽब्रह्मण्या ब्रह्मणि स्तोत्राणि हविर्लक्षण्यज्ञानं वा । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो याज्ञादेशः । ऽजीवसे जीवनार्थम् ऽअतश्म अकाम् । 'तक्षू त्वक्षू तन्करणे' । लङि छान्दसः शपो लुक् ॥

अभि कर्णा अनूषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मृतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कर्णाः । अनूषत । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्ऽवती । मृतिः ॥ ३४ ॥

ऽकर्णाः कण्वोग्रा ऋणयः ऽअभि ऽअनूषत इन्द्रमभिष्टुवन्ति । 'न स्तुतौ' । कुट्यादिः । ऽप्रवता प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव ऽमतिः मवनीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् ऽइन्द्रं ऽवनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुत्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उत्थानि । ववृधुः । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

ऽउत्थानि शस्त्राण्यस्माभिः शस्त्रमानानि ऽइन्द्रं ऽववृधुः वर्धयन्ति । ऽसिन्धवः सन्धनशीला नद्यः ऽसमुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअनुत्तमन्युम् । अनुत्तोऽप्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः कोवो यस्य तादृशम् । 'तुदविदोन्द्रा' (पा. सू. ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितवाग्निघ्नान्त्वाभावः । ऽअजरं जरारहितम् । बहुव्रीहौ 'नजो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । पराऽवतः । हरिऽभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे ऽइन्द्र परावतः परागतादूरे वर्तमानात् शुलोकात् ऽहर्यताभ्यां कान्ताभ्यां ऽहरिभ्याम् अश्वभ्यां ऽनः अस्मात् ऽआ याहि आगच्छ । आगत्य च ऽइमम् अस्मदीयं ऽसुतम् अभिषुतं सोमं ऽपिब ॥

त्वामिदृव्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृव्रहन्ऽतम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः । हवन्ते । वाजसातये ॥ ३७ ॥

हे ऽवृव्रहन्तम् अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्तः ऽत्वामिदं त्वामेव ऽवृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिषां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः ऽजनासः जना ऋविग्लक्षणाः ऽहवन्ते आहवन्ति । ह्वेनः शपि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । ऽवाजसातये वाजस्य

अन्नस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्वैस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतशम् ।

अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तते । त्वदधीनि भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं न यथा रथचक्रम् एतशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् अनु वर्ति अनुवर्तते तद्वत् । अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिर्भरमिष्यमाणाः इन्दवः सोमाश्च त्वाम् अनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वः ऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणा ऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र शर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामदूरमव सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मनुप् । 'मती बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नैतद्ये यज्ञे सु सुष्टु मन्दस्व माद्य तुसो भव । अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वृज्यरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वृज्जी । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः वृद्धः । वृज्जी वज्रवानत एव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि शुलोकैऽन्तरिक्षे उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् शृङ्गां स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेदं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पूर्वजाः । अस्ति । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्व जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऋषिर्हि दृष्टा सर्वज्ञः खलु असि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकः मुख्यः ओजसा बलेन ईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सज्जो जसा आत्मीयैर्नैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं वसु धनं चोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोतृभ्यो ददासि । 'स्कृन् आप्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निह. ९. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुताँ उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र ^१ अस्माकम् अस्मदीयान्^२ सोमानुपलक्ष्य ^३ प्रयः । अन्नानामैतत् । धानाकरस्मादि-
हविलेक्षणमन्नं चामिलक्ष्य ^४ वीतवृष्टाः प्रशस्तोपरिभागाः । शतं शतसंख्याकाः ^५ वहरयः अश्वाः
त्वां ^६ वहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु ^७ पूर्वां धियं ^८ मधोर्धृतस्य ^९ पिप्युषीम् । कणां ^{१०} उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥
इमाम् । सु । पूर्वाम् । धियम् । मधोः । धृतस्य । पिप्युषीम् । कणां । उक्थेन । वृधुः ॥ ४३ ॥

^७ इमाम् इदानीं क्रियमाणां ^८ सु सुषु ^९ पूर्वा पूर्वं पित्रादिभिः कृतां ^{१०} मधोः मधुरस्य ^{११} वृत्तस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य ^{१२} पिप्युषीं वर्षधियीं यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां ^{१३} धियं यागकिंयां
^{१४} कणाः कणवरोत्रा क्रयः ^{१५} उक्थेन शस्त्रेण ^{१६} वावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थेहि यागो वर्धते ।
अत्यभिष्टोमादिपुत्ररासु संस्थसु शस्त्रवृद्धैर्दृष्टत्वात् । यद्वा । पूर्वा चिरंतनीमिमामिन्द्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धि क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिदमिहीनां मेधे वृणीतु मर्त्यैः । इन्द्रं सनिष्युस्तयै ॥ ४४ ॥
इन्द्रम् । इत् । विडमिहीनाम् । मेधे । वृणीतु । मर्त्यैः । इन्द्रम् । सनिष्युः । ऊतयै ॥ ४४ ॥

^१ विमिहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये ^२ इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^३ मेधे यज्ञे ^४ मर्त्यैः मनुष्यो
होता ^५ वृणीतु स्तुतिभिः संभजते । तथा ^६ सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ^७ ऊतये रक्षणाय ^८ इन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥
अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधऽस्तुता । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे ^१ पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२ प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्कोषिभिः स्तुतौ । 'तृतीया
कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशौ ^३ हरी अर्धौ ^४ सोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् ^५ अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^६ वक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पर्शवा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥
शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पर्शौ । आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृत्वेन तिरिन्दिरेण राज्ञो दानं स्तुयते । ^१ पर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराज्जन्ये
जनकशब्दः । ^२ तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ^३ याद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यद्व एव याद्वः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये ^४ अहं ^५ शतं शतसंख्याकानि ^६ सहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ^७ राधांसि
धनानि ^८ अवा ^९ वदे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां^{१०} राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहृतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पुज्राय सार्त्रे ॥ ४७ ॥
त्रीणि । शतानि । अर्वताम् । सहस्रा । दश । गोनाम् । ददुः । पुज्राय । सार्त्रे ॥ ४७ ॥

^१ पूर्वस्यामृचि स्वल्पदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्यृचिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । ^२ अर्वतां गन्तृणामश्वानां ^३ त्रीणि ^४ शतानि ^५ गोनां गवां ^६ दश दशगुणितानि ^७ सहस्रा

सहस्राणि च पञ्चाय स्तुतीनां प्राज्ञकाय साज्ञे एतत्संज्ञायर्थे । यद्वा । साज्ञे । साम स्तोत्रम् ।
तद्वत् पञ्चाय पञ्चकुलजाताय कक्षीवते । वदुः तिरिन्दिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानदृक्कुहो दिवमुष्ट्राश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । आनट् । कुहः । दिवम् । उष्ट्रान् । चतुःस्युजः । ददत् । श्रवसा । याद्वम् । जनम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा वक्रुहः उच्छ्रितः सन् श्रवसा कीर्त्या दिवं स्वर्गम् उदानट् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् ।
किं कुर्वन् । चतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् उष्ट्रान् ददत् प्रयच्छन् । तथा याद्वं जनं च
दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्र यद्वः’ इति षट्त्रिंशत्तृचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यापि मारुतं गायत्रम् । तथा
चानुकान्तं—‘प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतम्’ इति । व्यूह्ये दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आभि-
मारुतशास्त्र इदं सूक्तं मारुतनिबिद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र यद्वच्छिष्टुम् दूतं व इत्याभिमारुतम्’
(आश्व. श्री. ८. ९) इति ॥

प्र यद्वच्छिष्टुमभिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजय ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रिस्तुमम् । इषम् । मरुतः । विप्रः । अक्षरत् । वि । पर्वतेषु । राजय ॥ १ ॥

हे ‘मरुतः’ मितराविणो^१ मितरोचिनो वा^२ एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादिस्वात्
‘अपादादी’ इति त्र्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताबुदात्तत्वम् । वः युष्मभ्यं विप्रः
मेधावी स्तोता त्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्त्या त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुष्टन्दसा सर्वदा माध्य-
दिनसवनीकम् इषं सोमलक्षणमश्वं यत् यदा प्र अक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा ।
त्रिष्टुभं त्रिष्टुष्टन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तदानीं यूयं पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोचयेषु
पवि राजयथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यदङ्ग तविषीयनो यामं शुभ्रा अचिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीययः । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । नि । पर्वताः । अहासत ॥ २ ॥

हे तविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे शुभ्राः शोभ-
मानाः अङ्ग हे मरुतः यामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं यत् यदा अचिध्वं समचिनुध्वं
अश्वादिभिः साधनैः संचितं संछिष्टं कुरुष्व गमनार्थं तदानीं पर्वताः गिरयोऽपि नि अहासत नितरां
गच्छन्ति युष्मद्रथवेगाग्नीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ओहाङ् गतौ’ । अन्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुभिर्वाश्रासुः पृश्निमातरः । धुक्षन्तं पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ईरयन्त । वायुऽमिः । वाश्रासः । पृश्निमातरः । धुक्षन्तं । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ३ ॥

वाश्रासः वादानव्रीलाः शब्दकारिणः पृश्निमातरः । पृश्निर्माध्यमिका वाक् । सा माता जननी
येषां ते तथोक्ताः । ‘क्तञ्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः
वायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषयः । पृषतीभिर्वाहनमूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरिव
वा उदीरयन्त उद्गमयन्ति मेवादिकम् । तथा पिप्युषीं वर्षयित्रीम् इषम् अश्वं च स्तोत्रयः
धुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. जन्त१-२-मरुतो मरुतो । २. जन्त१-२-मितराविणो वा । ३. जन्त-वा महद्रवतीति वेति
निरुक्तं; त१ (प्रान्ते)-वा महद्रवतीति वा ।

वर्पन्ति मरुतो मिहं प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥
वर्पन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुभिः ॥४॥

मरुतः एतत्संज्ञा देवाः । मिहं वृष्टिं वेपयन्ति विकिरन्ति विश्विपन्ति । तथा पर्वतान् गिरिन् । प्र वेपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । यत् यदा वायुभिः सार्धं यद्यामं रथं गमनं वा यान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥
नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः । वः शुष्माकं यामाय रथाय गमनाय वा गिरिः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । गिरयः पर्वताः । यत् यदा नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा सिन्धवः स्यन्दनहीलाः समुद्रा नद्यो वा विधर्मणे विधरणाय महे महे शुष्माय शोषकाय शुष्मदीपाय बलाय नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च शुष्मद्यामादृलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्त इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । 'यद्बृत्ताश्रित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्मां उ नक्तमृतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥
युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊतये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।
युष्मान् । प्रयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः । युष्मां उ युष्मानेव नक्तं रात्रौ उक्तये रक्षणार्थं हवामहे । दिवा अह्नि च युष्मान् एव आह्वयामहे । अध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यागे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं युष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु त्ये अरुणस्तवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि णुनां दिवः ॥ ७ ॥
उत् । ऊँ इति । त्ये । अरुणः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।
वाश्राः । अधि । स्तुनां । दिवः ॥ ७ ॥

त्ये ते पूर्वोक्तगुणाः । अरुणस्तवः अरुणवर्णरूपाः । चित्राः चायनीयाः आश्वर्यभूता वा वाश्राः शब्दकारिणः पूर्वभूता मरुतः । यामेभिः यामैर्नानैः । दिवः । अधि सुलोकस्थोपरि । स्तुनां सानुना समुच्छिन्नप्रवेशेन । उत् । ईरते उद्गच्छन्ति । उ इति पूरणः ॥ 'पदादिषु मांसिष्टुत्स्नासुपसंख्यानम्' इति सानुवादस्य स्तुभावः ॥

कारिण्यं सौर्यस्य हविषः 'सृजन्ति रश्मिम्' इत्येषानुवाक्या । सूच्यते हि—'सृजन्ति रश्मि-मोजसा वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥
सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये मरुतः वसुधायां सूर्यस्य । 'षष्ठयथे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'यातवे' गन्तुं 'रश्मिं व्यासम्' । 'अशे रश्मि च' इत्यश्रोतेरौणादिको मिश्रप्रत्ययो रश्मादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । पन्थां पन्थानम् । ओजसा बलेन । वसुजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रा-
विभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ते मरुतः वभानुभिः तेजोभिः वि-
पतस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरिमिं स्तोममृषुक्ष्णः । इमं मे वनत हवम् ॥ ९ ॥

इमां । मे । मरुतः । गिरिम् । इमम् । स्तोमम् । ऋषुक्ष्णः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे मरुतः । इमां पुरोवर्तिनीं । मे मम । गिरिं शस्त्ररूपां वाचं । वनत संभजत । हे ऋषु-
क्ष्णः । महश्चामेतत् । महान्तः । जसि 'हृतोऽस्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः । 'वा षपूर्वस्य निगमे'
इति दीर्घाभावः । ते यूयम् । इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं । मे मम । इमं पुरोवर्तिनं
हवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृथ्व्यो दुदुहे वज्रिणे मधु । उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृथ्व्यः । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् । कवन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

पृथ्व्यः मरुन्मातृभूता गावः । वज्रिणे वज्रवत इन्द्राय । तादर्थ्यं चतुर्थी । इन्द्रार्थं । मधु
मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं । त्रीणि सरांसि सर इव सोमैः पूरितानि । त्रीणि सवनानि त्रिवि-
पतवेभ्यः श्रयणार्थं । दुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुरं सोमं । वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्विणाय त्रीणि
सरांसि द्रोणकलशाध्वनीयपूतशुल्लक्षणानि प्रति पृथ्व्यो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति ।
यद्वा पृथ्व्य इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृथ्व्यातरो मरुत इन्द्रार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशा-
दीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् । उत्सम् उत्सवणशीलं । कवन्धम् उदकम् । उद्रिणम् उदकवन्तं
मेघं दुदुहे दुहते ॥ दुहेभ्यश्चान्दसो लिट् । 'हरयो रे' इति रेभावः । पादादित्वाद्निघातः ॥ ॥ १० ॥

मरुतो यद्द वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तू । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे मरुतः । यद्द यदा खलु । वः युष्मान् । सुम्नायन्तः सुम्नं सुखमासन इच्छन्तो वयं । दिवः
शुलोकात् । हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । आ । तू अनन्तरमेव शीघ्रं । नः अस्मान् । उप । गन्तन
उपगच्छत । गमेर्लोपि 'तसनसनयनाश्च' इति तनवादेशः ॥

यूयं हि छा सुदानवो रुद्रा ऋषुक्ष्णो दमे । उत प्रचैतसो मदं ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋषुक्ष्णः । दमे । उत । प्रचैतसः । मदं ॥ १२ ॥

उत अपि च हे सुदानवः शोभनदाना हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादित्वादामन्त्रित-
निघाताभावः । हे ऋषुक्ष्णः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः । यूयं । वहि^२ खलु । वदमे
यज्ञगृहे । वदमे मदकरे सोमे पीते सति । प्रचैतसः । स्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयि मद्दच्युतं पुरुक्षुं विश्वधायसम् । इयतां मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

१. ख-क्षन्त-न-भ-श-गतवे । २. ख-क्षन्त-न-भ-श- 'हि' नास्ति ।

आ । नः । रयिम् । मद्ऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इयते । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे मरुतः । वनः अस्माकं । रयिं धनं । पदिवः सुलोकात् । वआ । इयते आगमयत । 'क गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थत्वात् जौहोत्यादिकाहोति तस्य 'तसनसन' इति तत्रादेशः । 'अनुदात्ते च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । पदच्युतं मदं स्तवन्तं यद्वा शात्रवस्य मदस्य च्यावधितारं । पुरुक्षु बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा । विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्गिरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

अधिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे शुभ्राः शोभमाना मरुतः । गिरीणां पर्वतानाम् । अधीव उपरीव । यत् यदा । यामं शुभ्रदीप्यं रथम् । अचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिः उपचितं । कुरुषु तदानीं । सुवानैः अभिपूयमाणैः । इन्दुभिः स्तोमैः । मन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुभ्रं भिक्षेतु मर्त्यैः । अदाभ्यस्य मर्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुभ्रम् । भिक्षेतु । मर्त्यैः । अदाभ्यस्य । मर्मऽभिः ॥ १५ ॥

मर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता । मर्मभिः स्तोत्रैः । सुभ्रं सुखं धनं वा । एषां मरुतां स्वभूतं । भिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । एतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च । अदाभ्यस्य केनापि हिंसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुभ्रं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वचम् ॥ ॥ २० ॥

ये द्रप्साऽहव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्ताऽहव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिऽभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये मरुतः । द्रप्साहव उद्विन्दव इव । रोदसी आवागृष्टिभ्यौ । वृष्टिभिः वर्षणैः । अनु धमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुष्माते उच्छ्वसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । अक्षितम् अक्षीणमुदकम् । उत्सं मेघं । दुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाहसुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षणहेत्वोः' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिर्मरीरुत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृथिमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुऽभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृथिमातरः ॥ १७ ॥

स्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः । उत् । ईरते उद्रच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे धञ् । 'कर्पावतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । उड इति पूरणः । तथा । रथैः रथप्रमुखैः । वाहनैश्चोदीरते । पृथिमातरः ॥ ॥ १७ ॥

१. ख१-अ-संचितं । २. ज-त१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज-त१-२-सु-पृथिमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; श-पृथिमातरः पृथेः पुत्रा मरुतः स्तोमैः रस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्रच्छति ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥
येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कण्वम् । धनस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

‘येन’ आत्मीयेन रक्षणेन । ‘तुर्वशम्’ एतत्संज्ञं । ‘यदुम्’ एतत्संज्ञं च राजर्षिम् । ‘आव’ यूर्यं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिङि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । ‘येन’ च । ‘धनस्पृतं’ धनकामं । ‘कण्वम्’ कर्षि रक्षितवन्तः स्थ । ‘तस्य’ युष्मदीयं रक्षणं । ‘राये’ धनार्थं । ‘सु’ । ‘धीमहि’ शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिष्युषीरिषः । वर्धोन्काण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुदानवः । घृतम् । न । पिष्युषीः । इषः ।

वर्धोन् । काण्वस्य । मन्मभिः ॥ १९ ॥

हे ‘सुदानवः’ शोभनदाना मरुतः । ‘घृतं’ न घृतमिव । ‘पिष्युषीः’ वर्धयिष्यः शरीरपुष्टितुभृताः । ‘इमाः’ इदानीं । ‘प्रदीयमानाः’ । ‘इषः’ अन्नानि सोमलक्षणाणि । ‘काण्वस्य’ कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः । ‘मन्मभिः’ स्तोत्रैः सार्धं । ‘वः’ युष्मान् । ‘वर्धोन्’ वर्धयन्तु । ‘काण्वस्य’ लोटि रूपमेतत् । ‘उ’ इति पूरणः ॥

कं नूनं सुदानवो मदथा वृक्तवर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥

कं । नूनम् । सुदानवः । मदथ । वृक्तवर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुद्गामनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘वृक्तवर्हिषः’ । वृक्तं वृक्कं छिन्नं बर्हिषेयां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे इन्द्रा मरुतः । ‘क’ कुत्र देशे । ‘नूनम्’ इदानीं । ‘मदथ’ माद्यथ । ‘मदी’ हवै । व्यत्ययेन शप् । ‘कः’ च । ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणः स्तोता । ‘वः’ युष्मान् । ‘सपर्यति’ परिचरति । किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद् वः पुरा स्तोमैर्भिवृक्तवर्हिषः । शर्धो ऋतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । स्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमैभिः । वृक्तवर्हिषः । शर्धोन् । ऋतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे ‘वृक्तवर्हिषः’ प्रवृक्तयज्ञका मरुतः । ‘नहि’ । ‘ष्म’ तन्न खलु संभवति । ‘वः’ यूर्यं । ‘पुरा’ अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः । ‘ऋतस्य’ उदकस्य शस्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः । ‘शर्धोन्’ आत्मीयानि बलानि । ‘जिन्वथ’ प्रीणयथ इति । ‘यद्’ यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तवर्हिष इत्युक्तिबुद्धनाम । हे ऋतिवजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमैभिः स्तोत्रैर्वैतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागाहान्छर्धोन् मरुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोत्रैः पूर्व यद्यस्मात्कारणाज्जिन्वथ यूर्यं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्यं महावीरं पयसोरासिक्तयोः सतोः ‘समु त्वे महावीरपः’ इत्येषानुवक्तव्याः । सत्ये हि—‘आसिक्तयोः समु त्वे महावीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठसु’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्वे महावीरपः सं क्षोणी समु खर्वम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

१. श-हे मरुतः येन । २. ज-त१-२-इमानि । ३. ख-झ-भ-नुवाक्या ।

सम् । ऊँ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।

सम् । वज्रम् । पूर्वशः । दधुः ॥ २२ ॥

त्ये ते पूर्वोक्तगुणा मस्तः । महतीः बह्वीः । अपः वृष्ट्युदकानि । ससु । दधुः संदधति । ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । घर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'बृह-
न्महतोरुपसंस्थानम्' इति महतः परस्य ङीप् उदात्तवम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्काठ्ठात्परः
शस् उदात्तः ॥ तथा । 'क्षोणी क्षोण्यौ यावावृथिव्यौ च ते मस्तः । ससु दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै' गोतम
तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदधानि भवन्ति' (वृ. उ. ३.
७. २) इति । तथा । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे । ससु दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः
समुच्चये । ईदृशास्ते मस्तः । वज्रम् आत्मीयमायुधं । पर्वशः पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धियु हननार्थं । ससु दधुः समयुयुजन् ॥

वि वृत्रं पर्वशो ययुर्वि पर्वताँ अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पर्वशः । ययुः । वि । पर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

अराजिनः राजा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । वृष्णि वीर्यवत् । पौंस्यं बलं । चक्राणाः कुर्वाणा मस्तः । वृत्रम् आवरकमसुरं
मेघं वा । पर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन । वि । ययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा । पर्वतान् गिरिंश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्यं ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रतूर्यं ॥ २४ ॥

त्रितस्य आत्यस्यैतत्संज्ञस्य । युध्यतः शत्रून् संग्रहरतो राजर्षेः । शुष्मं परेषां शोषकं बलं
मस्तः । अनु । आवन् । साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । उत अपि च । क्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च । वृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं संग्रामे । इन्द्रं च । अनु । आवन् । अरक्षन् ॥

विद्युद्वस्ता अभिघवः शिप्राः शीर्षिर्निरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युत्संज्ञः । अभिघवः । शिप्राः । शीर्षिन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युद्वस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः । अभिघवः अभिगतदीप्तयः । शुभ्राः शोभमाना मस्तः
शीर्षिन् शीर्षिणि शिरस्यास्तीयेषु शिरःसु । हिरण्ययीः हिरण्यमयीः स्वर्णमयानि । शिप्राः शिरस्त्राणानि
श्रिये शोभायै । व्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उशना यत्परावत उक्ष्णो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदक्षिणा ॥ २६ ॥

उशना । यत् । परावतः । उक्ष्णः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । मिया ॥ २६ ॥

हे मस्तः । उशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशनःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ उशनसः स्तोत्रं कामयमाना यूयम् । उक्ष्णः सेक्तुः

कामानां वर्षितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा ऽरन्ध्रं मध्यं ऽपरावतः दूरदेशात् ऽथ यदा ऽवयातन अगच्छत् ॥ यातेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य 'तत्तनत्तनयनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं ऽद्यौर्न । अत्र शुभाब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । शुलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं ऽभिया युष्मद्भगजनिताया भीत्या ऽचक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नौ मुखस्य दावनेऽश्चैर्हिरण्यपाणिभिः । देवांसु उप गन्तन ॥२७॥

आ । नः । मुखस्य । दावने । अश्वैः । हिरण्यपाणिऽभिः । देवांसः । उप । गन्तन ॥ २७ ॥

हे ऽदेवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः ऽनः अस्माकं ऽमखस्य यज्ञस्य ऽदावने दानाय । ददातेरीणादिको भावे वनिः । ऽहिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हितरमणीयपादैर्वा ऽअश्वैः ऽआ ऽउप ऽगन्तन उपगच्छत प्राप्तु ॥ गमेलोँटि छान्दसः शपो लुह् । 'तत्तनत्तनयनाश्च' इति तनवादेशः । अत एव डिन्वाभावादनुनासिकलोपो न कियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन्नपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

ऽएषां मरुतां ऽरथे ऽपृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृग्यः ऽयत् यदा वहन्ति यदा च ऽप्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । ऽरोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः ऽवहति तदानीं ऽशुभ्राः शोभमाना मरुतः ऽयान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ऽरिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्लादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिङ्कुत्तिङः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावर्त्यार्जिके प्रस्त्यावति । युयुर्निचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जिके । प्रस्त्यऽवति । युयुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

ऽसुषोमे शोभनसोमयुक्ते ऽआर्जिके । ऋजीका नाम देशाः । तत्संबन्धिनि ऽशर्यणावति कुरु-क्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावर्त्तज्ञे सरसि ऽप्रस्त्यावति । प्रस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेतं सोमपानाय ऽनरः नेतारो मरुतः ऽनिचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्त्तमानया रथकव्याया ऽययुः यान्ति गच्छन्ति । यातेऽछान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शकव्या ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माडिकेभिर्नाधमानम् ॥३०॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माडिकेभिः । नाधमानम् ॥ ३० ॥

हे ऽमरुतः इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण ऽहवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं ऽनाधमानं थाचमानं ऽविप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां ऽकदा कस्मिन् काले ऽमाडिकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं ऽगच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृपत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद्रू नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व ओहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कंधऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । ओहते ॥ ३१ ॥

हे षकधियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्मान्नावे 'चिन्तिषुजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततष्टाप् । उत्तरपदे 'ज्यापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. १. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । क्त्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् । वृत्रं नूनं सत्यम् । वृजहातन पर्यंत्यजतेति । यत् एतत् तत् । कदा कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं बाजहुः प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य स्वा श्वसथादीषमाणाः' (क्र. सं. ८. १६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् । वः युष्माकं । सखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं । वः स्तोता । ओहते याचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपार्यं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सहो पु णो वज्रहस्तैः कण्वासो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुतऽग्निः ।

स्तुषे । हिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः । हिरण्यवाशीभिः । हिरण्यमी वाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तारशः । मरुद्भिः । सहो सहैव वर्तमानम् । अग्निं । नः अस्मदीया हे । कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं । स्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तोतैरुत्तमैकवचने 'सिन्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ पु वृष्णः प्रयज्युना नन्यसे सुविताय । ववृत्त्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रयज्युत् । आ । नन्यसे । सुविताय । ववृत्त्याम् । चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

वृष्णः वषितुन् अभीष्टफलदान् । प्रयज्युत् प्रकर्षेण यष्टव्यान् । चित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः । सु सुष्टु । ओ आ उ । ववृत्त्यां आवर्तयामि । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च । नन्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय । सुविताय सुष्टु प्राप्तव्याय धनाय च तान् । आ ववृत्त्याम् आवर्तयामि ॥

गिर्यश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिर्यः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुसु आगच्छसु । गिर्यश्चित् । गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि । पर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव । मन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः । नि । जिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्देशेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा । पर्वताश्चित् । पर्ववन्तो मेधा अपि तदीयेन गमनेन । नि । येमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्ष्णयावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्ष्णयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

वअक्षणायावानः अक्षं व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्षणाश्चक्षुषोऽपि क्षीत्रं यान्तीत्यक्षणायावानः ।
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ईदृशा अश्वाः वअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण वपततः गच्छतो
मरुतः वआ ववहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नभसि पततो
गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय ववयः अन्नं वधातारः
विधातारः कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानिं पूर्वंछन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानिं । पूर्वं । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुऽग्निः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

वअग्निर्हि अग्निः खलु वअर्चिषा तेजसा वपूर्ण्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वजानि अजायत ।
'दीपजन' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेक्षिणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । वछन्दः
उपछन्दनीयः वसूरः वन सूर्य इव । तदनन्तरं वते पूर्वोक्तगुणा मरुतः वभानुभिः दीप्तिभिः वि
वतस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्वं स्तुयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो-
रधर्चयोः क्रमेणाग्निर्मरुतश्च स्तुयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्षभानुष्टुभम् ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यग्निदेवत्वानि । तथा चातुक्रान्तम्—'आ नस्यधिका सध्वंस आश्विनं
ह्यानुष्टुभं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतस्सूक्तम् । सूयते
हि—'आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदग्निमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौधमि
प्रशास्तुरतिरिक्तोऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११)
इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगन्नास्ते 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा-
भिरुतिमित्यमु वो अग्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरुतिभिराश्विना गच्छतं युवम् ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिऽग्निः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ अश्ववानौ सर्वं जगद्व्याप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ वयुवं युवां विश्वाभिः
सर्वाभिव्यासाभिर्वा वजतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः साधै वनः अस्मान् वआ वगच्छतम् । आगत्य
च हे वदक्षा दधौ दर्शनीयो शत्रूणासुपक्षपयितारौ वा हे वहिरण्यवर्तनी हिरण्यमथरयो हितरमणी-
याचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ वसोम्यं सोमसयं वमधु वपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजि हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजि इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे वभुजि हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृभिरन्नानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा
हे वहिरण्यपेशसा हिरण्यमथालंकारौ हिरण्यमाचयवौ वा हे वकवी क्रान्तदक्षिणौ स्तोतव्यौ वा हे

पगम्भीरचेतसा प्रहास्तज्ञानौ ईदृशौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन ऽरथेन
 ऽनूनम् अवश्यमस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कर्णानां सर्वने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कर्णानाम् । सर्वने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ऽनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते ।
 मालुयात्समाहोकात् । परि पञ्चम्यर्थानुवादी । ऽसुवृक्तिभिः सुधु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा
 स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । तथा ऽअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तात्मध्यमा-
 ह्नोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च ऽकर्णानां कर्णगोत्राणामस्माकं ऽसर्वने यज्ञे प्रातःसवनादौ ऽसुतम्
 अभिपुत्रं ऽमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ ऽपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कर्णस्य वामिह सुषावं सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधऽप्रिया ।

पुत्रः । कर्णस्य । वाम् । इह । सुषावं । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽदिवस्परि दिवोऽधि सुलोकात् ऽनः अस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ।
 'पञ्चम्याः परावर्ण्ये' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे ऽअधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिंस्तोके
 विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणी । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कधया स्तुत्या प्रीयमाणी ।
 हे ईदृशावश्विनौ ऽअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । ऽइह अस्मिन्यज्ञे ऽकर्णस्य यज्ञेः ऽपुत्रः ऽसोम्यं
 सोमस्यं ऽमधु ऽवां युवाम्वां युवयोरर्थं ऽसुषाव अभिपुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातुमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिर्भिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपऽश्रुति । अश्विना । सोमऽपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिऽभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुयस्मिन्
 तस्मिन् यज्ञे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । हे ऽवर्धना वर्धनी^१ ऽकवी क्रान्त-
 दक्षिणावश्विनौ ऽस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्मनाम् ।
 स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा ऽस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे ऽनरा नेतारावश्विनौ
 ऽधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च^२ प्रवर्धकौ^३ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ
 स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदक्षिणौ धीतिर्भिर्बुद्धिभिरास्मीयैः

१. श-वर्धकौ । २. न-यष्टुयज्ञप्रवर्धकौ; म-यष्टुः प्रवर्धकौ; श-यष्टु प्रवर्धकौ ।

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावशिनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवस्वाभावश्चान्दसः^१ । यद्वा । धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः सार्धम् आ यातमिति क्रियया संबन्धः ॥ ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहुरेऽवसे नरा ।

आ यातमश्विना गतमुपेमां सुधुतिं मम ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः । जुहुरे । अवसे । नरा ।

आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । उपे । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावशिनौ षक्चिद्धि यदा खलु ष्वां युवां षपुरा पूर्वस्मिन् काले षक्षयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः षवसे रक्षणाय षजुहुरे जुहुविरे स्तुतिभिराह्वयन् । ह्ययतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । 'इर्यो रे' इति रेभावः । तदानीं हे अश्विनी षआ षयातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ^२ स्थः । अतः षमम मदीयाम् षइमां षसुधुतिं शोभनां स्तुतिमपि षउप षआ षगतम् उपागच्छतम् ॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।

धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । आ । नः । गन्तम् । स्वःऽविदा ।

धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे स्वर्विदा स्वः सूर्यस्य धुलोकस्थ वा लम्भयितारवशिनौ षदिवश्चित् धुलोकाच्च षरोचना-दधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च षनः अस्मान् षआ षगन्तम् आगच्छतम् । पूर्ववद्धिः पञ्चम्यथांशुवादकः । हे वत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतारि प्रकृष्टज्ञानौ । यद्वा । वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तयोक्तौ । तौ युवां षधीभिः आत्मीयाभिर्युद्धिभिः सहागच्छतम् । हे हवनश्रुता हवनस्या-स्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ षस्तोमेभिः स्तोत्रैरस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम् ॥

किमुन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमेभिरश्विना ।

पुत्रः कर्णस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

पुत्रः । कर्णस्य । वाम् । ऋषिः । गीऽमिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८ ॥

व अस्मत् अस्मत्तः षअन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः षस्तोमेभिः स्तोत्रैः षअश्विना अश्विनौ देवौ षकिं षपर्यासते । अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । षकर्णस्य कर्णः^३ षपुत्रः षकृषिः मन्त्रद्रष्टा षवत्सः षगीभिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ षवां युवाम् षअवीवृधत् अवर्धयत् ॥

आ वां विप्रं इहावसेऽह्वस्तोमेभिरश्विना ।

अरिंश्चा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोमुवा ॥ ९ ॥

१. ख-श-न-म-“त्यपराङ्गत्वाभावः” । २. ख-म-आगतौ; झ-त२-४-आगच्छवन्तौ; झ-न-आगच्छ-तवन्तौ । ३. झ-त१-२-४-य-कृषिः ।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अहत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्तमा । ता । नः । भुतम् । मयःऽधुवां ॥ ९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽइह अस्मिन् थारो ऽअवसे रक्षणार्थं ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैः ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहत् आहूतवान् । ह्यतेर्लुङि 'लिपिसिचिह्नश्च' इति च्छेरकादेशः । हे ऽअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापो हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां क्षत्राणां हन्तृत्वमौ ऽता तौ तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ऽभुतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमतिष्ठद्राजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्यांशलक्षणधनावश्विनौ ऽयोषणा योषित् सूर्या आजिधावनेन विद्यमाणा सती ऽवां युवयोः ऽरथं ऽयत् यदा ऽआ ऽअतिष्ठत् अस्थितवती आरुढवती तदा हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां धीतानि ध्यातान्यभिलषितानि ऽविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण ऽअगच्छतं प्राप्तम्^१ ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्रचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तन्ते ऽअतः अस्मात्स्थानात् ऽसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन ऽरथेन ऽआ यातम् आगच्छतम् । ऽकाव्यः कवेः पुत्रः ऽकविः मेधावी ऽवत्सः कविः ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ऽमधुमत् माधुर्योपितं ऽवचः वचनमुक्तम् ऽअशंसीत् शंसितवान् । यत् एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रथीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नीं अनुषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रथीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनुषाताम् ॥ १२ ॥

ऽपुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः स्तोमैर्मादयितव्यौ वा ऽपुरुवसू बहुधनौ बहुनां निवासकौ वा ऽरथीणां धनानां ऽमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेऽसृष्टिं पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । 'नामन्य-तरस्याम्' इति रैशब्दान्नाम उदात्तत्वम् । ऽवह्नी कृत्स्नस्य जगतो बोधारौ ईदृशौ ऽअश्विनौ ऽमे मम

वृक्षं वृक्षोऽस्तोत्रम् वृक्षि वृक्षपातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ 'णु स्तुतौ' । यद्वा ।
नुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टम् ॥

आ नो विश्वान्याश्विना धृतं राधांस्यहया ।

कृतं न ऋत्विष्यावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धृतम् । राधांसि । अहया ।

कृतम् । नः । ऋत्विष्यऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे वृक्षिना अश्विनौ अहया अहयाणि अहीतिकरणान्यलज्जाहेतुनि प्रकास्तानि विश्वानि
सर्वाणि राधांसि धनानि वनः अस्मभ्यम् वा धृतं प्रयच्छतम् । अपि च वनः अस्मान् ऋत्वि-
ष्यावतः । ऋतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्विष्यम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा निदे निन्दायै
निन्दकाय वा वनः अस्मान् वमा रीरधतं मा वनां नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे वनासत्या सत्यस्वभावो सत्यस्य नेतारी नासिकाग्रभवो वाश्विनौ यत् यदि परावति दूर-
देवो स्थः । यद्वा यदि च अम्बरे । अन्तिकनामैतत् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
थानुवादी । अतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण रथेन हे अश्विनौ
आगच्छतम् ॥

यो वा नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वृत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वृत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्णिजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे वनासत्यौ यः वत्सल्यः ऋषिः वा युवां गीर्भिः स्तुतिभिः अववीवृधत् अवर्धयत्
तस्मै ऋषये सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं घृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम् घृयम् अन्नं धत्तं
प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जे घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वा सुभ्राय तुष्टवद्वसूयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुभ्राय । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽअस्मै स्तोत्रे ऽधृतश्रुतं धृतधारया युक्ताम्^१ ऽऊर्जं बलकरमन्त्रारसं ऽयुवं युवां ऽप्र ऽयच्छतं दत्तम् । हे ऽदानुनस्पती दानस्थाधिपती ऽवां युवां ऽसुम्नाय सुस्वार्थं ऽयः ऽतुष्ट-
वत् स्तुथात् । यश्च ऽवसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमुभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अमिष्टये ॥ १७ ॥

हे ऽरिशादसा रिशतां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामन्तारौ भक्षयितारौ हे ऽपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽआ ऽगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे ऽनरा नेतारौ ऽनः अस्मान् ऽसुश्रियः सुश्रीकान् शोभनया संपदा युक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । तदर्थम् ऽइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३ ऽअभिष्टये अभिप्रासये ऽदातं दत्तम् । ददातेर्लोडि छान्दसः षापो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमैधा अहूषत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमैधाः । अहूषत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामऽहूतिषु ॥ १८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयामहूतिषु यामानां यातॄणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु ऽप्रिय-
मैधाः प्रिययज्ञा पुतत्संज्ञा ऋषयः ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकर्म^४ । 'अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदृशौ ऽविश्वभिः
सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहूषत आहूयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयऽभुवा । अश्विना । शम्ऽभुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽशंभुवा रोगाणां शमस्य
भावयितारौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । हे ऽविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ
ऽयः ऽवत्सः स्तोता ऽवां युवां ऽधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः ऽगीर्भिः स्तुतिभिश्च ऽअवीवृधत्
अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वान्वयः ॥

याभिः कण्वं मेधातिथिं याभिर्वशं दश्वजम् ।

याभिर्गोर्शर्यमार्वतं ताभिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

याभिः । कण्वम् । मेधंऽअतिथिम् । याभिः । वशम् । दशंऽव्रजम् ।

याभिः । गोऽशयम् । आवतम् । ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ऽयाभिः ऊतिभिः ऽकण्वम् कर्षि ऽमेधातिथिं च ऽआवतम् अरक्षतम् । ऽयाभिः च ऽवशम् एतत्संज्ञं चावतम् । ऽयाभिः च ऽगोशयम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशयः शयुः । तथा चाज्ञातं—' शयवे चित्रासत्या शचीभिर्जसुरये स्तयं पिण्यथुर्गाम् ' (अ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं गोशयं शयुमावतमरक्षतम् । हे ऽनरा नेतारौ ऽताभिः ऊतिभिः ऽनः अस्मान् ऽअवतं रक्षतम् ॥ २० ॥

याभिर्नरा व्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

ताभिः ऽवस्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

याभिः । नरा । व्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजंऽसातये ॥ २१ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽधने ऽकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति ऽव्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्स-पुत्रमृषिं ऽयाभिः ऊतिभिः ऽआवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ ऽताभिः ऊतिभिः ऽसु सुहु ऽअस्मान् ऽप्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ऽवाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुऽवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुत्रा । वृत्रहन्तमा । ता । नः । भूतम् । पुरुऽस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ ऽस्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः ऽसुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुहु दोषवर्जिता वा ऽगिरः शस्त्ररूपा वाचश्च ऽवां युवां ऽप्र ऽवर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे ऽपुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तुमौ ईदृशौ हे अश्विनौ ऽता नो युवां ऽनः अस्माकं ऽपुरुस्पृहा पुरु बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ ऽभूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहां पुरः ।

कवी क्रतस्य पत्नमिर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहां । पुरः ।

कवी इति । क्रतस्य । पत्नमिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

ऽत्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः ऽअश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि ऽपदानि चक्राणि ऽगुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि ऽपरः गुहायाः परस्तादृष्टिगोचरे देशे ऽआविः ऽसन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांख्यिकञ्छान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ' रथस्त्रिचक्रः

परि वर्तते' (अ. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । 'कवी कान्तदक्षिनावशिनौ
 'वक्तव्य सत्यस्वीदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः' 'पत्न्यभिः यैः पदैः' 'जीवेभ्यस्वरि । परिस्पर्यर्थः ।
 'पञ्चभ्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वस्मात् 'अर्वाक् अभिमुखम् । आगच्छत-
 मिति शेषः । तानि पदानिदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ २९ ॥

'आ नूनम्' इत्येकविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्थार्यमग्निदेवत्वम् । विंशयेकविंशौ द्वितीया-
 तृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्स्यः पञ्चमी ककुप्
 'मध्यमश्रेककुप्' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिष्टुप्कादशी विराड्द्वादशी
 जगती बिष्टा अनुहुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नूनं सैका शशकर्णोऽस्त्ये गायत्र्यानुपाद्ये चाद्या
 चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्स्यः पञ्चमी ककुब्दशस्याद्यास्त्रिष्टुप्चिराद्जगत्स्यः' इति । असौयामे
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त्य इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नूनमग्निना तं वां रथम्' (आव.
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमग्निना युवं वृत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृक्तं पुथु च्छर्दिर्युतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अग्निना । युवम् । वृत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृक्तम् । पुथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे अग्निना अग्निनौ युवं युवां वृत्सस्य स्तोतुर्मम अवसे रक्षणार्थं नूनम् अवश्यम्
 'आ' शान्तम् आगच्छतम् । आगत्य च 'अस्मै' कृपये 'अवृक्तं' बाधकरहितं 'पुथु' विस्तीर्णं 'छर्दिः'
 गृहं 'प्र' प्रयच्छतं प्रदत्तम् । तथा 'याः' अरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः 'युयुतं'
 स्तोतुम्यः पृथक्कुतम् ॥

यदन्तरिक्षे यद्विवि यत्पञ्च मानुषां अनु । नृम्णं तद्वृत्तमग्निना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अग्निना ॥ २ ॥

'अन्तरिक्षे' गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके 'यत्' 'नृम्णं' धनमस्ति । 'दिवि' शुलोके च
 'यत्' अस्ति । 'पञ्च' पञ्चसंस्थानान् 'मानुषान्' मनुष्यान् 'अनु' । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र
 वेह लोके 'यत्' नृम्णं धनमस्ति । हे अग्निनौ 'यत्' त्रिविधं नृम्णं धनं 'धत्तम्' अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसांस्यग्निना विप्रांसः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसांसि । अग्निना । विप्रांसः । परिमामृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अग्निनौ 'वां' युवयोः संबन्धीनि 'दंसांसि' कर्माणि परिचरणात्मकानि 'ये' 'विप्रांसः' विप्रा
 मेधाविनो यजमानाः 'परिमामृशुः' परिसृशन्ति पुनःपुनः सृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा
 तदीयानि' परिचरणानि युवां जानीथः 'एवेत्' एवमेव 'काण्वस्य' कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं 'बोधतम्'
 अवगच्छतम् ॥

अयं वां धूमो अश्विना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । नाम् । धूमः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुऽमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वृषां युवयोः संबन्धी ऽअयं ऽधूमः प्रवर्ग्य ऽस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण ऽपरि पिच्यते आर्द्राक्रियते । यथा युवयोस्तुतिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । धूमस्य हविष आधारभूतो महावीरो धूमः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि पिच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे ऽवाजिनीवसू अन्नवद्धनौ ऽअयं ऽसोमः तार्तीयसवनिको ऽमधुमान् माधुर्यवान् युवान्मां दीयते । ऽयेन युवां ऽवृत्रम् आवरकं शत्रुं ऽचिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं धूमः सोमश्चेत्युभयत्रान्वयः ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्ऽसु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुऽदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे ऽपुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ ऽअप्सु उदकेषु ऽयत् भेषजं ऽकृतं युवामकाष्टम् । करोतेलुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेळुक् । तथा ऽवनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुद । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु ऽयत् च भेषजं युवामकुरुतम् । ऽओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो ब्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे क्रिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावग्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ ब्रीह्यादिष्वोषधीषु च ऽयत् भेषजं कृतं युवामकाष्टम् । हे अश्विना अश्विनौ ऽतेन सर्वेण भेषजेन ऽमा माम् ऽअविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोङि 'सिञ्चदुलम्' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत इद् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वां वृत्सो मृतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वृत्सः । मृतिऽभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे ऽनासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ ऽयत् यौ युवां ऽभुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्डादिः । हे ऽदेवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ । छान्दसः साहितिको ह्रस्वः । ऽयद्वा यौ च युवां ऽभिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्डादिः । तौ वृत्सो युवाम् ऽअयं ऽवृत्सः स्तोता ऽमृतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः ऽन विन्धते न विन्धते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । हविष्मन्तं हविर्भियुक्तं स्तोतारं ऽहि युवां ऽगच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भियुक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ग्ये महावरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषासुवकव्या । सूच्यते हि— 'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गव्य आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः वश्विनोः वस्तोमं स्तोत्रम् वऋषिः मन्त्रद्रष्टा ववामया वननीययोः कृष्टया बुद्ध्या वनूनम् अवश्यम् वआ वचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा वमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं वसोमं वघर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च वअथर्वणि अहिंसके अग्नौ । यद्वा । अथवा ऋषिः । तेन निर्मथितोऽभिः उपचारादथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'स्वामसे पुष्करादधि' (अ. सं. ६. १६. १३) इत्यादि-निगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्नौ वआ वसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः क्षीप्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनि रथं तिष्ठथो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठथः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वरघुवर्तनिं लघुवर्तनं क्षीप्रगमनं वरथं वनूनम् अवश्यमिदानीमेव वआ वतिष्ठथः आतिष्ठतम् अधिरोहतम् । 'वालमूललव्वलम्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । वमम मदीयाः वइमे वस्तोमाः स्तोत्राणि वनभो वन सूर्यमिव तेजस्विनौ ववां युवाम् वआ वचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावितव्यर्थः । आच्यवयन्ति युवामभिप्रापयन्ति ॥

यद्वद्य वां नास्त्योक्थैराचुच्युवीमहि ।

यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अथ । वाम् । नास्त्या । उक्थैः । आचुच्युवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नास्त्यौ वअथ इदानीम् वउक्थैः शलैः वयत् यथा येन प्रकारेण ववां युवाम् वआचुच्युवीमहि आगमयेम हे अश्विनौ यद्वा यथा ववाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम वएवेत् एवमेव तथैव वकाण्वस्य मम तदुक्त्यादिकं वबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वा कक्षीवां उत यद्वद्यश्च ऋषिर्द्वौ दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वा वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेयाम् ॥ १० ॥

यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विडअश्वः । ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्वेऽर्तमाः । जुहाव ।
पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सदेनेषु । एव । इत् । अतः । अश्विना । चेतयेथाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ वामं युवां वक्षीवान् वृषिः यत् यथा^१ जुहाव तुष्टाव । उत अपि च
वयश्चः एतस्संज्ञः ऋषिश्च यत् यथा जुहाव । यत् यथा च वामं युवां दीर्वेर्तमाः ऋषिर्जुहाव ।
वसदेनेषु यज्ञगृहे^२ वैन्यः वेनस्स पुत्रः पृथी एतस्संज्ञो राजर्षिः वामं युवां यत् यथा जुहाव
तुष्टाव । एवेत् एवमेव स्तुवतो मम वतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसिः । हे अश्विनौ
चेतयेथां जानीतम् ॥ ३१ ॥

यातं छर्दिष्पा उत नः परस्पा भूतं जगत्पा उत नेस्तनूपा ।

वृत्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥ ११ ॥

यातम् । छर्दिःऽपौ । उत । नः । परःऽपा । भूतम् । जगत्ऽपौ । उत । नः । तनूऽपा ।
वृत्तिः । तोकाय । तनयाय । यातम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ छर्दिष्पौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां यातम्^३
आगच्छतम् । उत अपि च वनः अस्माकं परस्पा परमतिशयेन पालकौ भूतं भवतम् ।
पारस्करादित्वासुद् । तथा जगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
उत अपि च वनः अस्माकं तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं
स्तोकाय तोकस्य पुत्रस्य तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य ववतिः गृहं यथा^४ गच्छतम् ॥

यदिन्द्रेण सुरथं याथो अश्विना यद्वा वायुना भवथः समोकसा ।

यदादित्येभिर्मिर्कृशुभिः सजोषसा यद्वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्रेण । सुऽरथम् । याथः । अश्विना । यत् । वा । वायुना । भवथः । समऽओकसा ।

यत् । आदित्येभिः । ऋशुभिः । सुऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ इन्द्रेण सह वसथं समानमेकं रथमास्याय वत् यदि याथः गच्छथः । यद्वा
यदि वा वायुना सह वसमोकसा समाननिवासौ भवथः । यत् यदि वा आदित्येभिः अदिति-
पुत्रैर्मित्रादिभिः^५ ऋशुभिः च सजोषसा सह प्रीयमाणो वर्तये । यद्वा यदि वा विष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

यद्वाश्विनावहं हुवेयु वाजंसातये ।

यत्पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोर्वः ॥ १३ ॥

यत् । अह । अश्विनौ । अहम् । हुवेयु । वाजंसातये ।

यत् । पृत्ऽसु । तुर्वणे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनोः । अवः ॥ १३ ॥

१. ख-१-यद्वापि; ज-अन्त-श-यदा; म-यद्वावी । २. जन्त-१-२-श- यज्ञगृहेषु । ३. श-आयातं ।
४. जन्त-१-२-४-श-अदितेः पुत्रैः ।

यत् यदा अहम् अश्विनौ वाजसातये संग्रामार्थं दुवेय आह्वयेय^१ अत्र इदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिसने यत् सहः शत्रूणामभिभवितु
रक्षणम् अश्विनोः यत् अवः रक्षणं अर्हं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयामीति भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामर्थ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदा । इमे । कण्वेषु । वाम् । अर्थ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नूनम् अवश्यम् आ यातम् आगच्छतम् । इमा इमानि पुरोवर्तीनि हव्यानि
हवींषि वामं युवाभ्यां^२ हिता हितानि । यद्वा । युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । इमे च सोमासः
सोमाः तुर्वशे यदा च वर्तमानाः । वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः ।
अथ अपि च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु^३ च इमे सोमाः वामं युवाभ्यां दत्ताः । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति मेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छुर्दिवृत्साय यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । मेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छुर्दिः । वृत्साय । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अर्वाके समीपे च यत् युवयोः संबन्धि मेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^४ अस्ति तेन मेषजेन सहितं छुर्दिः गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
विमदाय । लुप्तोपममेतत् । एतत्संज्ञायेवर्षये वृत्साय नूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ १२ ॥

अश्वत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।

व्यावर्द्व्या मृतिं वि राति मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अमुंस्ति । ऊं इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मृतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिभ्यां देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं अप्र अमुस्ति
प्रबुद्धोऽस्मि । उ इति पूरणः । हे देवि द्योतमान उषः त्वं च मृतिं मया कृतां स्तुतिम् आ
अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विवृणु अपगमय । प्रकाशयेत्यर्थः । वृणोतेभ्योऽन्वसे लुकि 'मन्त्रे घस' ।
इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अपि च मर्त्येभ्यः मनुज्येभ्यः स्तोत्रभ्योऽ-
स्मभ्यं रातिं धनं वि आवः प्रकाशय ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सृजते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषक्प्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. सन्त१-२-४-श-आह्वये । २. सन्त१-२-४-युवाभ्यां; श-वां । ३. श-कण्वोत्रेष्व । ४. च-ज-
ज्ञ-रोगोपशमनकारणं; ज्ञ-श-रोगोपशमनकारणं; त३-रोगाय शमनकरणं ।

प्र । बोधय । उपः । अश्विनो । प्र । देवि । सुनुते । महि ।

प्र । यज्ञहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे ऽउचः अश्विनौ देवौ ऽप्र ऽबोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थम् । हे ऽदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ऽसूनुते सुनु मेहि हे ऽमहि महति इत्थंमहाभागा स्वमश्विनौ ऽप्र बोधय । हे ऽयज्ञहोतः यज्ञानां यष्ट-
व्यानां देवानामाह्वातहोतृणां ऽआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः ऽप्र बोधय ।
तथा ऽमदाय अश्विनोर्मैदोपादनार्थं ऽबृहत् महत् ऽश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदेषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वृत्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उपः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वृत्तिः । याति । नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे ऽउचः ऽभानुना दीप्या सह ऽयत् यदा ऽयासि गच्छसि तदानीं ऽसूर्येण ऽसं ऽरोचसे
सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये ऽअश्विनोः ऽअयं ऽरथः ऽनृपाय्यं यत् नृभिर्नृभिर्कृतिविभिः
पालनीयं ऽवृत्तिः यज्ञगृहम् ऽआ ऽयाति ऽह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्ध्वभिः ।

यद्वा वाणीरनृषत् प्र देवयन्तो अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहृ । ऊर्ध्वभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनृषत् । प्र । देवऽयन्तः । अश्विनौ ॥ १९ ॥

ऽयत् यदा ऽआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः ऽअंशवः सोमलताः ऽऊर्ध्वभिः ऽगावो ऽन
गाव इव ऽदुहे रसे^१ दुहते^१ । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः^२ । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडा-
गमः । ऽयद्वा यदा च ऽदेवयन्तः देवान् कामयमाना कृतिवजः ऽवाणीः वाचः स्तुतौः ऽअनृषत्
अस्तुवन् । अकुर्वन्विलयः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र बुध्नाय प्र शर्वसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । बुध्नाय । प्र । शर्वसे । प्र । नृषाहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

ऽप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ऽबुध्नाय शीतमानायाहाय यशसे वा । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
बुध्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । ऽशर्वसे बलाय च प्ररक्षतम् । ऽनृषाहाय^३ नृभिः सोढव्याय ऽशर्मणे
सुखाय च प्ररक्षतम् । ऽदक्षाय बुद्धयर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । बुध्नायेत्यादौ 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'
इति कर्मणः संप्रदानवाचतुर्थी । बुध्नादीन्यस्मभ्यं प्रपच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नूनं धीभिर्नाश्विनोः पितुर्योनां निषीदथः । यद्वा सुन्नेभिरुक्थ्या ॥ २१ ॥

१. ख-भ- संदुहते; घ-दुहते; ज्ञ-त२-४-असंदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-भ-त२-श-लोपः;
त४- ललोपः । ३. ख-नृषाहाय; श-नृषहो ।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योनौ । निऽसीदयः ।

यत् । वा । सुज्ञेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनो पितुः पालयितुर्बुलोकस्य संबन्धिनि यथोना योनौ स्थाने यत् यदि धीभिः कर्मभिः सह पविषीदयः निवसथः । यद्वा यदि वा हे उक्थ्या उक्थ्या प्रसास्यौ सुज्ञेभिः सुज्ञैः सुखैः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तादागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-र्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुज्ञैः सुख-करैर्विमिश्र सह निवसथः तर्ह्यागच्छतम् । नूनम् इति पदपूर्णः । उक्तं च आत्केन—‘अथापि पदपूर्णः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे’ (निरु. १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यस्थः’ इति षट्त्वं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यापर्ममाश्विनम् । आधा बृहती । द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु. १. ८) इत्युक्तलक्षणसन्नावात् । तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी बृहती षष्ठी सतो बृहती । तथा चानुक्तान्तं—‘यस्थः षट् प्रगाथोऽपश्यद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-बास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘धुम्नी वां यस्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घप्रसन्नानि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ दीर्घप्रसन्नानि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः प्रसन्नानो यस्मिन् तस्मिँल्लोके यत् यदि स्थः भवथः वर्तेथः । यद्वा यदि वा अदः असुष्मिन् दिवः बुलोकस्य संबन्धिनि रोचने रोचमाने स्थाने भवथः । यद्वा यदि वा समुद्रे अन्तरिक्षे समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । आकृते निमित्ते गृहे अधिवसथः । अतः त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ आ यातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिश्रयुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इन्द्राविष्णु अश्विनावागुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । समऽमिमिश्रयुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णु इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ यद्वा यथा वा येन वा प्रकरणे मनवे प्रजापतये यजमानाय यज्ञं संमिश्रयुः संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ एवेत् एवमेव काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं बोधतम् अवगच्छतम् । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं विश्वान् सर्वान् मित्रादीन् देवान् च इन्द्राविष्णू च आशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेषु शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्द-मानौ स्तुयमानौ अश्विनौ च अहं हुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. ङ-त१-२-श-‘वा’ नास्ति । ४. ङ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमानौ ।

त्या न्व॑श्विना हुवे सु॒दंस॑सा गृ॒मे कृ॒ता ।
ययो॑रस्ति प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑ध्याप्य॑म् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्विना । हु॒वे । सु॒दंस॑सा । गृ॒मे । कृ॒ता ।
यो॒योः । अस्ति । प्र । नः । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अ॒धि । आ॒प्यम् ॥ ३ ॥

यस्या त्वौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ ऽनु क्षिप्रम् अहम् ऽहुवे आह्वयामि । कीदृशौ । ऽसुदंससा शोभनकर्माणी ऽगुमे ग्रहे॑ ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा ऽकृता कृतौ प्रादुर्भूतौ ऽदेवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ऽयोः अश्विनोः ऽआप्यम् आसव्यं ऽनः अस्माकं ऽसख्यं सखित्वं ऽप्र ऽअस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॑रधि प्र य॒ज्ञा अ॒सूरे सन्ति॑ सूर्यः ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्वर॒स्य प्र॑चेत॒सा स्नु॒धाभि॑र्या पि॒बतः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४ ॥

यो॒योः । अ॒धि । प्र । य॒ज्ञाः । अ॒सूरे । सन्ति॑ । सूर्यः ।
ता । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ध्वर॒स्य । प्र॑चेत॒सा । स्नु॒धाभिः॑ । या । पि॒बतः॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोः अश्विनोः ऽअधि उपरि ऽयज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः ऽप्र ऽसन्ति प्रभवन्ति॑ । छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विन्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं— 'तावेतद्यज्ञशिरः प्रवधत्तां यदाश्विनौ गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । ऽअसूरे स्तोत्ररहितैऽपि देशे ययोश्च ऽसूतयाः स्तोत्रारः सन्ति तावश्विनौ ऽअध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽप्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञातारौ ऽश्ववाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । ऽया यावश्विनौ ऽसोम्यं सोममयं ऽमधु मधुरं सोमरसं ऽपिबतः ॥

यद्वा॒श्विनाव॑पा॒ग्यत्प्रा॑क्स्थो वा॒जिनी॑वसू ।

यद्दु॒ह्यव्य॑न॒वि तुर्व॑शे यदौ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒थ । अ॒श्विनी॑ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जिनी॑वसू इति वाजिनीऽवसू ।
यत् । दु॒ह्यवि॑ । अ॒न॒वि । तुर्व॑शे । यदौ । हु॒वे । वा॒म् । अ॒र्थ । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विनौ ऽअथ इदानीं ऽयत् यदि ऽअपाक् प्रतीच्यां दिशि ऽस्थः भवथः वर्तये । हे ऽवाजिनीवसू अन्नवद्धनौ ऽयत् यदि ऽप्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । ऽयत् यदि वा दुह्यप्रभृतिषु॑ वतुषु स्तोत्रेषु॑ संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ ऽवा जुवां ऽहुवे अहमाह्वयामि । ऽअथ अनन्तरमेव ऽमा मास् ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥

यदन्तरिक्षे पत॑थः पुरु॒भुजा॑ यद्रेमे रोद॑सी अ॒नु ।

यद्वा॒ स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थे रथ॑म॒त आ या॑तम॒श्विना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । पत॑थः । पु॒रु॒भुजा॑ । यत् । वा । र्रेमे इति । रोद॑सी इति । अ॒नु ।
यत् । वा । स्व॒धाभिः॑ । अ॒धि॒तिष्ठ॑थः । रथ॑म् । अ॒तः । आ । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ ६ ॥

हे पुरुषा वदन्तां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा यत् यदि वृन्तरिक्षे पतयः गच्छथः । यद्वा यदि वा वृद्धे परोदसी छावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । यद्वा यदि वा स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलेषां सार्धं पश्यम् । अधितिष्ठथः रथे उपविशथः । 'अधिशीङ्गस्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ पृथा यथातम् आगच्छतम् ॥ ॥ ३४ ॥

'त्वमग्ने' इति दशर्वं षष्ठं सूक्तं कण्वगीत्रस्य वत्सस्यापमाम्नेयम् । आद्या प्रतिष्ठगायत्री अष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा वीर्यं—'षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽस्त्या त्रिष्टुपाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याधिनशक्ते चोत्तमावर्धमेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमासुदरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रतपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्गो वर्यं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीडयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईडयः ॥ १ ॥

हे पृथग्ने पदेवः शोतमानः पदेव पमर्त्येष्वाम् मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये व्रतपाः पसि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् यज्ञेषु पदेवम् ईडयः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः पृथग्ने पदेवेषु यज्ञेषु पदेवम् प्रशस्यः स्तुत्यः पसि । अध्वराणां यतानां रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः पृथग्ने पदेवः पूर्वोक्तगुणः पदेवम् पदेवम् अस्मत् पदेवः द्विषः द्वेषुः अप पयोधि पृथक्कुरु । अदेवीः आसुरीः पदेवः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमहं यज्ञं मर्त्यस्य रिपोः । नोप वेपि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अहं । यज्ञम् । मर्त्यस्य । रिपोः । न । उप । वेपि । जातवेदः ॥ ४ ॥

हे जातवेदः पदेवः चित् अन्तिकेऽपि सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि रिपोः अस्मच्छत्रोः पदेवस्य मनुष्यस्य यज्ञं नोप वेपि । अहंशब्दोऽवधारणः । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातवेदसः ॥ ५ ॥

पदेवः मनुष्याः विप्रासः मेधाविनो वर्यं हे अग्ने जातवेदसः जातानां वेदितुः पदेवस्य मरणरहितस्य देवस्य भूरि विस्तृतं पदेव स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तीस ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रांसः । अवसे । देवम् । मर्तांसि । ऊतये । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रास्तः मेधाविनः । मर्तांसः मर्ता मनुष्या वयं । विप्रं मेधाविनं । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अग्निम् । अवसे हविर्भस्तरपितुम् । ऊतये अस्माकं रक्षणार्थं । गीर्भिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे ॥

आभिष्टविकेष्टुष्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—
'आ ते वत्सो मनो यमदामे स्थूरं रयि भर' (आथ. औ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाचिन्तधस्थात् । अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वामऽकामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे अग्ने । वत्सः ऋषिः । ते तव । मनः । परमाचिन्त उत्कृष्टादपि । सधस्थात् । सधस्थानात्
बुलोकात् । आ । यमत् । आयमयति । केन साधनेन । त्वां कामया त्वामभिलग्न्या । गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदङ्कुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुत्रा । हि । सदङ्कु । अंसि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने । पुरुत्रा । हि बहुषु देशेषु त्वं । सदङ्कुसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव । विश्वाः
सर्वाः । विशः प्रजा अनुलक्ष्य । प्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां । समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं । हवा-
महे आह्वयामहे ॥

समत्सुधिमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्सु । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

वसमत्सु सहस्रवेषु संग्रामेषु । वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् । अवसे रक्षणार्थम् । अग्निं
हवामहे । कर्हिश्चम् । वाजेषु संग्रामेषु । चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि क्रीडिष्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।

स्वां चाग्ने तन्वं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौमगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्सि ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौमगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने । अध्वरेषु यज्ञेषु । ईड्यः स्तुत्यस्त्वं । प्रत्नो । हि चिरंतनः खलु भवसि । कम् इति
पूरकः । तथा । सनात् चिरकालादारभ्य । होता देवानामाह्वाता । च सन् । नव्यः स्तुत्यः । च सन्
सत्सि यज्ञेषु निधीदसि । हे । अग्ने देवानां हविर्वहस्त्वं । स्वां । च । तन्वम् । आत्मीयं च शरीरं
पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भोगेन तर्पय । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यश्च । सौमगं सुभगात्वं । च । आ । यजस्व
प्रदेहि । सुभगशब्दाद्वात्तार्थं । 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंदरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुतं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य मध्यसोऽध्यायी व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि^३ । ‘य इन्द्र’ इति त्रयस्त्रिंशदचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत औष्णिहं तु’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘औष्णिहो तृचाशीतिर्य इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षड्बुधः शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘य इन्द्र सोमपातम इति षडुष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिप्लविकेपूकथ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥१॥

यः । इन्द्र । सोमऽपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥१॥

हे इन्द्र^४ यः त्वं^५ सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । ‘विन्मतोऽङ्क’ । टिलोपः । हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः^६ मदः^७ चेतति सम्यग्ज्ञानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^८ कर्तुम् । य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् ‘यद्वृत्ताश्लित्यम्’ इति तिङ् न निहन्त्यते । अथचैतदेवं वाक्यम् । हे बलवत्तमेन्द्र^९ सोमपातमः सोमस्य पातुतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तपणीयः^{१०} संश्रितति । पुरुषव्यत्ययः । चेतसि सम्यग्ज्ञानासि । ‘मदोऽनुपसर्ग’ इति मदेः कर्मण्यप् । येन सोमपानजनितेन^{११} मदेन^{१२} अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं^{१३} नि^{१४} हंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिसां प्रापयसि^{१५} तं मदं तादृक्मदोपेतं त्वां वा^{१६} ईमहे । याच्याकर्मायम् । याचामहे । यद्वा । ‘ई’ गतौ । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे^{१७} उपपाच्छामः । स्तुतिभिः संभजामहे^{१८} इत्यर्थः ॥

येना दशंश्वमध्रिगुं वेपयन्तुं स्वर्णरम् । येना समुद्रमार्विथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशंश्वम् । अध्रिगुम् । वेपयन्तम् । खः । उन्नरम् । येन । समुद्रम् । मार्विथ । तम् । ईमहे ॥२॥

हे इन्द्र^{१९} येन सोमपानजनितेन मदेन^{२०} दशश्वम् । ये दशभिर्मांसैः सत्प्रासवं परिसमाप्य निरगमन्^{२१} ते दशश्वं अङ्गिरसः । तेषामन्यतमस्य^{२२} अत्रिगुम् अष्टगमनमनिवारितगतिमेतत्संश्रं^{२३} चर्षि^{२४} ॥

१. ख-ग-घ-त-२-४-न-म-श-‘वागीशाद्याः...गजाननं’ नास्ति । २. ग-न-म-श-गतानि; त-४-तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथचैतदेव; म-अथचैतदेक । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र । ६. ग-‘स्तपयितव्यः’ । ७. ख-त-न-म-२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईह । ९. म-२-श-ईमहे । १०. ग-संभजामहे । ११. ग-‘मेतत्संश्रं वा कृषि ।

प्रेषयन्तं तमांसि वर्जयन्तं पृथ्वर्णं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन^१ ररक्षिथ ।
पथेन च मदेन पसमुद्रस् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । पतं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा इमहे
याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^२ सन्निद्रो बहु धनं ग्रथच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याच्योपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥३॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान्ऽइव । प्रऽचोदयः ।

पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे । तम् । इमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र महीः महतीः अपः वृष्टयुदकानि पसिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति पथेन
सोमपानजन्येन मदेन प्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभि-
लषितदेशागमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं मार्गं यातवे यातुं प्राप्तुं पतं
मदम् इमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिष्टये घृतं न पूतमद्रिवः । येना नु सुध ओजसा ववक्षिथ ॥४॥

इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिऽवः ।

येन । नु । सुधः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निद्र पृथ्वं न घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव पृतं शुद्धम् इमम् अस्म-
दीयं स्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । अभिष्टये अभिप्राप्त्यै । हृष्टस्य घनादिरस्माकं
लाभायेत्यर्थः । पथेन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ओजसा आत्मीयेन बलेन सधः तदानीमेव स्तुति-
समय^३ एव^३ नु क्षियं ववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गिर्वणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥

इमम् । जुषस्व । गिर्वणः । समुद्रऽइव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । ववक्षिथ ॥५॥

हे गिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र इमं स्तोमं मया क्रियमाणं
जुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः पसमुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य पिन्वते^४ वर्धते । अभिष्टेय-
स्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः । पूर्वस्यासृचि ववक्षिथेत्यनेन
युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङुतिङः' इति निघाताभावः ॥
हे इन्द्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिः व्याप्ताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः ववक्षिथ वहसि
श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहः सनन्ताछिदि 'अमन्त्रे' इति निषेधादात्मभावे थलि किदि
रूपमेतत् ॥ ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनार्य मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथर्यन्ववक्षिथ ॥६॥

यः । नः । देवः । पराऽवतः । सखिऽत्वनार्य । ममहे ।

दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथर्यन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-घ-१-ऊ-त-२-४-भ-२- 'दस्योरपनयनेन; न- 'दस्योरपनयनेन; भ-१- 'हृष्टस्यापनयनेन; श-
'दस्योरपनयनेन । २. ख-नृ-तः । ३. ख-ऊ-त-२- 'समयामेव; ग-न-भ- 'समयमेव; त-४- 'समयामव ।
४. ख-ग-त-भ-श- 'पिन्वते' नास्ति ।

१यः १देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः १परावतः परावताद्वरात् सुलोकादागत्य १नः अस्माकं १सखित्वनाथ सखित्वाय १मामहे धनानि^१ प्रददौ । मंहतेर्दानकर्मण एतद्वृत्तम् । यद्वा । अस्माभिः पूज्यते । 'मह पूजायाम्' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धेनैः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १दिवो १न १वृष्टिं दिवः सकाशाद्दृष्टिमिव १प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं १ववक्षसि अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुरस्य केतव उत वज्रो गभस्त्योः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गभस्त्योः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १केतवः प्रज्ञानान्धस्मस्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः । १ववक्षुः अवहन् । अस्मान्द्वेयांसि प्रापयन् । १उत अपि च १गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य हस्तयोरवस्थितः १वज्रः च अवहत् । १यत् यदायमिन्द्रः १सूर्यो १न सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव १रोदसी धावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन १अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अर्धः । आदितं इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अर्धः ।

आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । ववृधे ॥ ८ ॥

हे १प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे १सत्पते सतामनुष्ठातृणां^२ पालयितरिन्द्र १सहस्रं सहस्रसंख्याकान् १महिषान् । महन्नामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् १यदि यदा १अर्धः अर्धधीः । हन्तेऽभ्यान्दसमेत-
द्रूपम् । यद्वा । 'घस्त् अद्यने' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुङ् । १आदित् अनन्तरमेव हे इन्द्र १ते तव १इन्द्रियं वीर्यं १महि महद्बहुलं सत् १प्र १वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अर्शसानम् । ओषति ।

अग्निः । वनाऽइव । ससहिः । प्र । ववृधे ॥ ९ ॥

अयम् १इन्द्रः १सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य १रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः १अर्शसानम् ॥ 'अर्चेर्गुणः शुद्ध च' (उ. सू. २. २४५) इति 'क गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुद्धागमश्च । अत्र केवलोऽप्यतिराष्टपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आष्टपूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा 'आर्तिमार्तोः' (श. ब्रा. १३. १. २. ४) इति ॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं^३ १नि १ओषति नितरां दहति । 'उष दाहे' । तत्र दृष्टान्तः । १अग्निर्वनेव । यथा वनारण्यानि^४ दावानलो भस्मसात् करोति तद्वत् । एवं १सासहिः शत्रूणांमभिभवन्शील इन्द्रः १प्र १वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं तं ऋत्विष्यावती धीतिरिति नवीयसी । सपुन्यन्ती पुरुषिष्या मिमीति इत् ॥ १० ॥

इयम् । ते । ऋत्विष्यावती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपुन्यन्ती । पुरुषिष्या । मिमीति । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र १ते त्वाम् १इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा १धीतिः स्तुतिः १एति गच्छति । कीदृशी । १ऋत्विष्यावती । कृतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विगम् । तद्वती १नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतामुत्तमानां । ३. ग-मह प्रबलं, घ-महिमत सत् । ४. ग-मन्देह-
नामकम् । ५. ख-ग-घ-न-वनान्यरण्यानि; त-वनाचरण्यानि ।

शयेनाभिनवा स्तुतिः । 'सपर्यन्ती पूजयन्ती' पुरुषप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती 'मिमीत' इव ह्यद्रगतान् गुणान् परिच्छिन्नस्येव । माहात्म्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीयमानेन^१ यच्छब्देन च योगाभिमिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुषप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन^२ संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मादुद्देशा वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

गर्भो यज्ञस्य देवयुः क्रतुं पुनीत आनुषक् ।

स्तोमैरिन्द्रस्य वावृधे मिमीत इत् ॥ ११ ॥

गर्भः । यज्ञस्य । देवऽयुः । क्रतुम् । पुनीते । आनुषक् । स्तोमैः । इन्द्रस्य । ववृधे । मिमीते । इत् ॥ ११ ॥

'यज्ञस्य यष्टस्येन्द्रस्य' 'गर्भः गरिता स्तोता । 'गृ शब्दे' । 'अतिगृभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भावं एव नङ्प्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता 'देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन्' 'आनुषक् अनुषक्तमानुष्येण संततं यथा भवति तथा' 'क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं' 'पुनीते दशा-पवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (दे. भा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिकमानुषक् । आनुष्येयनामैतत् । यद्वाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुष्येयस्य' (निरु. ६. १४) इति । स स्तोता 'इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः 'स्तोमैः स्तोत्रैः' 'ववृधे' वर्धते । यद्वा । वृधिना प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः 'मिमीत' इव ह्यन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिन्नस्येव । अनुगाथाभौ भवतीत्यर्थः ॥

सुनिमित्रस्य पप्रथ इन्द्रः सोमस्य पीतये ।

प्राची वाशीव सुन्वते मिमात इत् ॥ १२ ॥

सुनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।

प्राची । वाशीव । सुन्वते । मिमीते । इत् ॥ १२ ॥

'मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः' 'सनिः धनस्य दाता' 'इन्द्रः' 'सोमस्य' 'पीतये पानाय' 'पप्रथे' प्रथितो विस्तीर्णकारी बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्भवति तथा प्रबुद्धशरीरो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । 'प्राची प्राञ्जन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती' 'वाशीव । बाह्वनामैतत् । स्तुतिरूपा वाक्' 'सुन्वते । 'यष्टयै चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वन्ती यज्ञमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ इत्यर्थः । प्रथिता च सा 'मिमीत' इव ह्यन्द्रमाहात्म्यं यथावत् परिच्छिन्नस्येव ॥

यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमन्दुरायवः । घृतं न पिप्ये आसन्युतस्य यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थवाहसः । अभिप्रमन्दुः । आयवः ।

घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । क्रतुस्य । यत् ॥ १३ ॥

१. ख-त-श-आपरि । २. ग-न-य-श-अनुशब्दमानेन ; अ१-२-अनुपूज्यमानेन । ३. ग-पुरुषप्रियेण-त्यमपि एतीत्यनेन ; श-पुरुषप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-म-इति दशपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे ('मासा-विष्ट्वे'-ग-म१-य) छिपशुवानुर्मास्यैरथ सोमेनेत्येवमानुष्येण पुनीते शोधयति (साधयति-ग) सम्यगनुतिष्ठति । ५. ग-वावृधे ।

विप्राः मेधाविनः ऽउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः ऽआयवः भगुण्याः
 ऽयस् इन्द्रस् ऽअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्यत्थयेन परस्मैपदम् । ' द्विवचनप्रकरणे
 छन्दसि वा' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य ऽआसनि आस्ये ।
 ' पद्यम्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ऽयत् ऽन घृतमिव शुद्धं ऽपिप्ये सेचनेन वर्धये ।
 प्यायतेऽछान्दसो लिट् । ' लिङ्छोश्च' इति पीभावः । किं तत् । हविः । ऽऋतस्य यज्ञस्य संवन्धि
 ऽयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुग्रशस्तमृत्यं ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजे । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुऽग्रशस्तम् । उतये । ऋतस्य । यत् ॥ १४ ॥

उत अपि च ऽअदितिः अदीना देवमाता अस्रण्डनीयस्तोता वा ऽस्वराजे स्वयमेव राजमानाय
 ऽइन्द्राय ऽपुरुग्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्वहुभिः प्रशंसितव्यं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽजीजनत् अजीज-
 नत् अजनयत् । किमर्थम् । ऽउतये रक्षणार्थम् । ऽयत् स्तोत्रम् ऽऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संवन्धि
 भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय उतयेऽनृषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं ऋतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । उतये । अनृषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । ऋतस्य । यत् ॥ १५ ॥

वह्नयः वोढार ऋत्विजः ऽउतये रक्षणार्थं ऽप्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं च ऽअभि ऽअनृषत् इन्द्र-
 मन्यस्तुवत् । ' नृ स्तुतौ' । कुटादिः । हे ऽदेव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । न इति संप्रत्यये । संप्रति
 ऽविव्रता विविधकर्माणी ऽहरी त्वदीयावश्चौ ऽऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संवन्धि ऽयत् स्तोत्रं
 हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्त्ये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्त्ये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽविष्णवि विष्णौ पानार्थमागते^१ सत्यन्यदीये यातो ऽसोमं ऽयत् यदि तेन विष्णुना
 सार्धं पिबसि । यद्वा यदि च ऽआप्त्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते पुतसंज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि ।
 घ त्रिते पूर्णः । यद्वा यदि च ऽमरुत्सु च सोमपानायागातेष्वन्यदीये यज्ञे ऽमन्दसे माधसि ।
 तथाप्यस्मदीयैरेव ऽइन्दुभिः सोमैः ऽसं सम्यक् माध ॥

यद्वा अक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-स्त-१-४-प्रशस्त्यर्थः; ग१-म-प्राशस्त्यर्थः; ग२-त-२-न-प्राशस्त्यर्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
 ग२-घपानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे 'शक्र शक्तेन्द्र' परावति परागते दूरदेशे 'समुद्रे समुन्दनशाले सोमे । 'अधि' सप्तस्थ-
थानुवादी । 'यद्वा' यदि वा 'मन्दसे माद्यसि तथापि 'अस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते
सति 'इन्दुभिः सोमरसैः 'सं' 'रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासिं सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे 'सत्पते सतां पालयितरिन्द्र' 'सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः 'यजमानस्य 'यद्वा' यदि वा
'वृधः' 'असि' वर्धयिता भवसि । 'वृधेरन्तर्णीतण्यथादिगुपधलक्षणः कः । 'यस्य' च 'यजमानस्य'
'उक्थे' शस्त्रे 'वा' शंसिते सति 'रण्यसि' रमसे । एवमपि 'इन्दुभिः' अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवंदेवं वोऽवसु इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधो यज्ञाय त्वर्णे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रम् इन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । त्वर्णे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋतव्ययजमानाः 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'देवंदेवम्' 'इन्द्रमिन्द्रं' दानादिगुण-
युक्तम् । इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते । तथा च निगमान्तरम्—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते' (अ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
'गृणीषणि' अहं स्तौमि । गुणातेलिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सरथाम् । 'अध' अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः 'व्यानशुः' व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । 'त्वर्णे'
तूर्णं संभजनाय 'यज्ञाय' यागार्थम् । यद्वा । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
यज्ञं यष्टव्यं त्वर्णे शत्रूणां हिसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमैभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृध्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । ववृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

'यज्ञेभिः' यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविभिः 'यज्ञवाहसं' यज्ञे^१ वोढव्यं^२ प्रापणीयं यज्ञैर्गार्ग्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकैव यज्ञेन अपि तु
सर्वैरियाह यज्ञैभिरिति । एवं 'सोमैभिः' 'सोमपातमं' सर्वेषां सोमानां पातुतमम् 'इन्द्रं' 'होत्राभिः'
स्तुतिभिः 'वावृधुः' स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः 'व्यानशुः' तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति
च । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे ज्यानशुः ॥२१॥

महीः । अस्य । प्रदनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । विश्वा । वसूनि । दाशुषे । वि । आनुशुः ॥२१॥

१ अस्य इन्द्रस्य २ प्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि ३ महीः महत्स्यो महन्ति भवन्ति । ४ उत अपि च अस्य ५ प्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः ६ पूर्वीः बहुयः विश्रुततमा भवन्ति । ता उभयविधाः ७ दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं ८ विश्वा विश्वाणि सर्वाणि ९ वसूनि धनानि १० ज्यानशुः ज्यान्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत । सम् । ओजसे ॥ २२ ॥

१ देवासः देवाः २ वृत्राय ३ हन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । इमम् ४ इन्द्रं ५ पुरः ६ दधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् । ७ वाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्रेममेव ८ इन्द्रम् ९ अनुषत स्तुवन्ति । किमर्थम् । १० सं समीचीनाय ११ ओजसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य जायते^२ तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैर्भविर्हवनश्रुतम् । अकैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैभिः । हवनश्रुतम् ।

अकैः । अभि । प्र । णोनुमः । सम् । ओजसे ॥ २३ ॥

१ महिना महिना २ महान्तं सर्वेभ्योऽधिकं ३ हवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं^२ ४ वयं ५ स्तोमैभिः स्तोमैश्चिद्वृत्पञ्चदशादिभिः ६ अकैः अचैनसाधनैः शस्त्रैश्च ७ अभि ८ प्र ९ णोनुमः आमिसुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम् । ओजसः ॥ २४ ॥

१ यं वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं २ रोदसी छावापृथिव्यौ ३ न विविक्तः न पृथक्कृतः स्वसमीपात् पृथक्कृतं न शक्नुतः । छावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विचिर् पृथग्भावे' । ४ अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि छावापृथिव्योर्वर्तमानानि^२ गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं ५ न पृथक्कृतं । ६ अस्य इन्द्रस्य ७ अमादित् । अमाति रजति शत्रून्नेनेत्यसौ बलम् । बलादेव ८ तित्विषे सर्वं जगदीप्यते । किमर्थम् । ९ ओजसः^३ बलस्य संगमाय । यद्वा । ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-ख-त२-३-४-वाचश्वरमेव; ग-वाचपरमेश्वरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त२-३-४-भ२-य-श-स्तोतारमिन्द्रं । ४. ग-व्योरोधिवर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ२-श-ओजसे ।

योऽशिक्षाक्षे 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति तृचः । श्रूयते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हयंत इत्यौष्णिहवाहंतौ तृचौ' (आश्व. औ. ६. २) इति ॥

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥ २५ ॥

यत् । इन्द्र । पृतनाज्ये । देवाः । त्वा । दधिरे । पुरः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २५ ॥

हे 'इन्द्र' पृतनाज्ये । संग्रासनामैतत् । पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेऽनेति वा पृतनाज्यं संग्रासः । तत्र 'एत्वा त्वा' यत् यदा 'देवाः' पुरः 'दधिरे' वृत्रहननाय पुरतोऽधारयन् 'आदित्' अनन्तरमेव 'हयता' हयंतौ कान्तौ । 'हयं' गतिकान्त्योः । 'श्रुष्टुदश' इत्यादिनौणादिकोऽतच्प्रत्ययः । ईदृशौ 'हरी' अर्थौ 'ते त्वा' 'ववक्षतुः' अवहताम् ॥ ५ ॥

यदा वृत्रं नदीवृत् शवसा वज्रिन्नवधीः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥ २६ ॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृत्तम् । शवसा । वज्रिन् । अवधीः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे 'वज्रिन्' वज्रवन्निन्द्र 'नदीवृत्तम्' नदनाल्लघ आपः । श्रूयते हि—'अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । ता आवृण्वन्तं 'वृत्रम्' अवर्षणशीलं मेघमसुरं वा 'यदा' यस्मिन् काले 'शवसा' बलेन 'ववक्षतुः' अहिंसीः । शिष्टं समानम् ॥

यदा ते विष्णुरोर्जसा व्रीणिं पदा विचक्रमे । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥ २७ ॥

यदा । ते । विष्णुः । ओर्जसा । व्रीणिं । पदा । विचक्रमे ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र 'ते' तवानुजः 'विष्णुः' व्यापनशीलो देवः 'ओर्जसा' बलेन 'यदा' यस्मिन् काले 'व्रीणिं' पदानि पदत्रयरूपेण व्रीण्टीकान् 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान् । गतमन्यत् ॥

यदा ते हयता हरीं वावृधाते दिवेदिवे । आदिचे विश्वा भुव्नानि येमिरे ॥ २८ ॥

यदा । ते । हयता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुव्नानि । येमिरे ॥ २८ ॥

हे इन्द्र 'त्वदीयो' 'हयता' हयंतौ कान्तौ 'हरी' हरणशीलावधौ 'दिवेदिवे' प्रतिदिवसं 'यदा' यस्मिन् काले 'वावृधाते' प्रवृद्धौ बभूवतुः 'आदित्' अनन्तरमेव 'त्वया' विश्वा विश्वानि सर्वाणि 'भुव्नानि' भूतजातानि 'येमिरे' नियम्यन्ते स्म ॥

यदा ते मारुतीर्विश्वस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदिचे विश्वा भुव्नानि येमिरे ॥ २९ ॥

यदा । ते । मारुतीः । विशः । तुभ्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुव्नानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे इन्द्र वसुन्वं त्वदर्थं^१ मास्वतीः मास्वत्यो^२ मरुदूपाः^३ वते त्वदीयाः^४ विहाः प्रजाः^५ वयदा^६ यस्मिन् काले^७ विविमिरे नियच्छन्ति भूतजातासि । अन्यद्वत् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदिचे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र^१ अमुं विप्रकृष्टं^२ शुक्रं निर्मलं^३ ज्योतिः शोतमानं^४ सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वाहित्यं^५ विवि विपुलिके जगतः प्रकाशनाय^६ यदा यस्मिन् काले^७ आधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां त इन्द्र सुधुतिं विप्रं इयति धीतिभिः । जामि पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयति । धीतिऽभिः ।

जामिम् । पदाऽईव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र^१ विप्रः मेधावी स्तोता^२ अध्वरे यज्ञे^३ इमां पुरोवर्तिनीं^४ विप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा^५ सुधुतिं शोभनां स्तुतिं^६ धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं^७ वते त्वां^८ प्र इयति प्रेरयति प्रगमयति । जामि^९ पदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभां यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समुऽईचीनासः । अस्वरन् ।

नाभां । यज्ञस्य । दोहनां । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

अध्वरे यज्ञे^१ अस्य इन्द्रस्य^२ धामनि स्थाने तेजसि वा^३ प्रिये प्रीणयितव्ये सति^४ समीचीनासः संगताः स्तोतारः^५ यत् यदा^६ प्र अस्वरन् प्रकर्षणास्तुवन् । ‘ स्तु शब्दोपतापयोः ’ । ‘ अयाकिन्द्रस्य प्रिया धामानि ’ (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । नाभा नामौ ग्रथिव्या नामिस्थानीये मध्ये यज्ञस्य यजनसाधनस्य^७ सोमस्य^८ दोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽभिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वर्ग्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥

सुऽवीर्यम् । सुऽअर्ग्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं^१ स्वर्ग्यं शोभनेनाथसंघेन च युक्तं^२ सुगव्यं शोभनगोसंवयुक्तं च धनं हे इन्द्र^३ नः अस्मभ्यं^४ दद्धि ददस्व । ‘ दद’ दाने । अनुदात्तत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

१. ख-त-न-भ-श-मब्यो । २. ख-त-न-भ-श-प्रकाशमानाय । ३. घ-यजमानसाधनस्य । ४. ख-दा ।

छान्दसः शपो लुक् । अहं च ऽअध्वरे यागे ऽहोतेव यथा मानुषो^१ होतस्त्विक् स्तौति एवमेव ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायाम्बेभ्यः स्तोत्रेभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राप्तंसिषमिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यापैमीणिहर्मन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृतृचाक्षीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽञ्छावाकशाखे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । स्यूयते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आथ. श्री. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥ १ ॥
इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥ १ ॥

ऽसोमेषु ऽसुतेषु अभिपुतेषु सत्सु ऽइन्द्रः तान् पीत्वा ऽक्रतुं कर्मणां कर्तारम् ऽउक्थ्यं स्तोतारं च ऽपुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिपुतेषुक्थ्याख्यं क्रतुं शर्गं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ऽवृधस्य वर्धकस्य ऽदक्षसः बलस्य ऽविदे लाभाय । ऽसः तादृश इन्द्रः ऽमहान् ऽहि महान् खलु । अत एव क्रतुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सदर्ने वृधः । सुषारः सुश्रवस्तमः सप्तसुजित् ॥ २ ॥

सः । प्रथमे । विऽव्योमनि । देवानाम् । सदर्ने । वृधः ।

सुऽषारः । सुश्रवःऽतमः । सप्त । अऽसुजित् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः । प्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे सुखे वा ऽव्योमनि विशेषेण रक्षके ऽदेवानां ऽसदर्ने । सीदत्यस्मिन्निति सदर्नं स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ऽवृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ऽसुषारः सुषु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता ऽसुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽर्घं यशो वा यस्य स तथोक्तः । ऽसं सम्यक् ऽअसुजित् अप्सूदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विधातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह्म इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमह्मे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भवां नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥ ३ ॥

तम् । अह्मे । वाजऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।

भव । तः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽशुष्मिणं बलवन्तम् ऽइन्द्रं ऽवाजसातये बलानामन्नानां वा सातिलोभो यस्मिन् तादृशाय ऽभराय संग्रामाय । यद्वा । भ्रियन्ते तस्मिन् हवींषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ऽअह्मे आह्वये^२ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्मने-पदेवन्व्यतरस्याम्' इति द्वयतेऽछान्दसे लुङि स्तेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं ऽसुम्ने सुखे धने वा लिप्सिते सति ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः संनिष्ठतमः ऽभव । 'तमे तादृश्' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ऽवृधे वर्धनार्थं च ऽसखा समानस्थानो मित्रभूतो भव ॥

इयं तं इन्द्रं गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मुन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ४ ॥

इयम् । ते । इन्द्रं । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।

मुन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वर्णः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽहन्द् वते तुभ्यं त्वदर्थम् ऽह्यं पुरोवर्तिनी
 ऽसुन्वन्तः सोमाभिषवं कुर्वन्तो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्मदीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽअन्दानः सन्द्मानो सोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽवर्हिषः^१ यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तर्दिन्द्र दद्वि नो यस्वा सुन्वन्त ईर्महे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वविदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्वि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईर्महे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वः ऽविदम् ॥ ५ ॥

हे ऽहन्द् ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्वि ददस्व । ‘दद दाने’ । व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽत्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^१ वयम् ऽईमहे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वविदं सर्वस्य लभ्यकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं ऽरयि
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर^२ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणि रतिप्रशुर्धयदिरः । वयाइवानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशुर्धयत् । गिरः ।

वयाऽईव । अनु । रोहते । जुषन्त । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यदा ऽअति-
 प्रशार्धयत् अतिशयेन प्रशार्धयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । ‘शत्रु प्रसहने’ । ऽयत् यदा च
 ता गिरः ऽजुषन्त स्वाभसेवन्त अग्रीणयन् वा तदा ऽवयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्वयः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवर्जनया गिरः शृणुधी जरितुर्हवम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोत्रभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिथ अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सनुता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सनुताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

१ अस्य इन्द्रस्य ऽसनुताः प्रियसत्यात्मिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र इष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोन्नतेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-वर्हिषि । २. ख-घ-त-न-सोमाभिषुण्वन्तः; ग-भ-सोमानभिषुण्वन्तः; श-सोमाभिषवं कुर्वन्तः ।

३. ग-त-न-भ-आ-आहरेति ।

उत्पत्तननिपततेन विहरन्ति तद्वत् । १ दिवः स्वर्गस्य १ पतिः पालयिता १ यः इन्द्रः १ अथा अनया १ धिया स्तुत्या १ उच्यते प्रतिपाद्यते अस्वेन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इदृशी । नमोवृधैरवस्तुभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वृशी ।

नमःऽवृधैः । अवस्तुभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

१ उतो अपि च १ वृशी वशायिता १ एक इत् एक एव १ कृष्टीनां मनुष्याणां १ पतिः पालयितेति १ यः इन्द्रः १ उच्यते । कैः । १ नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितुभिः १ अवस्तुभिः रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्तं १ सुते अभिपुते सोमे १ रण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे स्तुहि^१ । रणतिः शब्दायः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपःऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः १ विपश्चितं विशिष्टज्ञानं १ श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं १ स्तुहि प्रशंस । १ यस्य इन्द्रस्य १ हरी अश्वौ १ प्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ १ नमस्विनः हविष्मतः १ दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य १ गृहं १ गन्तारा गमनशीलो च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तुम् ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे १ महेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे इन्द्र १ तुतुजानः स्वरमाणः सन् १ प्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः १ आशुभिः क्षीघ्रगामिभिः १ अश्वेभिः अश्वैः १ यज्ञम् अस्मदीयम् १ आ १ याहि आगच्छ । १ हि यस्मात् १ ते तव तस्मिन् यज्ञे १ शमित् सुखं विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्रं शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवं सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनम् ॥ १२ ॥

इन्द्रं । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।

श्रवं । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वनम् ॥ १२ ॥

हे १ शविष्ठ बलवत्तम १ सत्पते सतां पालयितः १ इन्द्र १ गृणत्सु अस्मासु १ रयिं धनं १ धारय अवस्थापय । अपि च १ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः १ अमृतम् अनश्वरं १ वसुत्वनं व्याप्तिम् १ श्रवं अर्जं यशो वा देहीति शेषः ॥

हवै त्वा सूर उदिते हवै मध्यादिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गंहि ॥ १३ ॥

हवै । त्वा । सुरै । उतऽइते । हवै । मध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । ससिंसिभिः । नः । आ । गृहि ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सुरै ^३सूर्ये ^४उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां ^५हवे आह्वये । तथा ^६दिवः ^७दिवसस्य ^८मध्यंदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां ^९हवे आह्वये । हे ^{१०}इन्द्र स त्वं ^{११}जुषाणः प्रीयमाणः सन् ^{१२}ससिंसिभिः सर्पणशीलैरश्वैः ^{१३}वनः अस्मान् ^{१४}आ ^{१५}गृहि आगच्छ ॥

आ तू गृहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।

तन्तुं तनुष्व पुन्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गृहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोमतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुन्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तु ^३क्षिप्रम् ^४आ ^५गृहि आगच्छ । आगत्य च ^६तु ^७क्षिप्रं ^८प्र ^९द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च ^{१०}गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य ^{११}सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन ^{१२}मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं ^{१३}यथा अहं ^{१४}विदे उपलभे तथा ^{१५}पुन्यं पुनैः कृतं ^{१६}तन्तुं विस्तृतं यज्ञं ^{१७}तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेर्दासि ॥ १५ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रऽहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे ^१शक्र शक्तेन्द्र ^२परावति दूरदेशे ^३यत् यदि ^४असि भवसि । हे ^५वृत्रहन् ^६यत् यदि वा ^७अर्वावति समीपे भवसि वर्तसे । ^८यद्वा यदि वा ^९समुद्रे जलभावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य ^{१०}अन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य पानेन ^{११}अवितेर्दासि रक्षितैव भवसि ॥ १५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतासु इन्द्रवः । इन्द्रे हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासु । इन्द्रवः ।

इन्द्रे । हविष्मतीः । विशाः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

वनः अस्माकं ^१गिरः स्तुतिरूपा वाचः ^२इन्द्रं ^३वर्धन्तु वर्धयन्तु । ^४सुतासुः अभिषुताः ^५इन्द्रवः सोमाश्चात्मदीयाः तम् ^६इन्द्रं वर्धयन्तु । ^७हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्-
युक्ताः ^८विशाः प्रजास्तस्मिन् ^९इन्द्रे ^{१०}अराणिषुः अरसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्वंतीभिरूतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वयाईव ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्वंतीभिः । ऊतिऽभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाऽईव ॥ १७ ॥

विप्राः मेधाविनः । अवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः । तस्मिन् तमेव इन्द्रं प्रवस्यतीभिः प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः । उतिभिः तृसिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्षयन्ति । तथा क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः । वयाद्देव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः । अवर्षयन् वर्षयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदावृधम् ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरागुरिति त्रीण्याभिमुखिकान्यहानि । तेषु देवासः देवाः । चेतनं चेतयितारमिन्द्रं । यज्ञं यष्टव्यम् । अत्नत अतन्वत अकृषत । तनोतेलेङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योऽछन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्मिन् तमेवेन्द्रं । नः अस्माकं गिरः स्तुतयश्च वर्षयन्तु । कीदृशम् । सदावृधं सर्वदा स्तोतृणां वर्षयितारम् ॥

स्तोता यत्ने अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अर्हुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुव्रतः । उक्थानि । ऋतुया । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अर्हुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र । यत् पश्य । ते तव स्तोता अनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् । ऋतुया ऋतुषु काले काले । उक्थानि शाखादि । दधे विधत्ते करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । परोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । सः इन्द्रः । अर्हुतः आश्चर्यभूतः । शुचिः शुद्धः । पावकः अन्येषामपि शोधकः । उच्यते स्तोत्रभिः स्तूयते ॥

तदिदुद्रस्य चेतति युहं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तदधुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । युहम् । प्रत्नेषु । धामसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । दधुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

तदिदं तदेव रुद्रस्य । रुद्र दुःखम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य । युहम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् । यद्वा । रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य युहम् । महत्तामैतत् । महत् तदेव बलं । प्रत्नेषु चिरंतनेषु । धामसु पृथिव्यादिस्थानेषु । चेतति ज्ञायते वर्तते । यत्र यस्मिन् बलविषये । विचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः । तत् प्रसिद्धं । मनः मननसाधनं स्तोत्रं । वि दधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सुख्यामावरं इमस्य पाह्यन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सुख्यम् । आवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मनः । सुख्यं सखित्वं । यदि । आवरः यद्याभिसुख्येन वृणुयात्तर्हि । इमस्य अस्य । हलि लोपाभावोऽछान्दसः । पुरोवर्तिनः । अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांसो । पाहि विव ।

१. ग-शक्षाणि । २. घ-ज्ञत१-२-मे मम । ३. ग-त्वं ।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेऽन्धान्दसः शपो लुक् । 'थेन' त्वस्पीतेन सोमेन हेतुना वयं
 'विश्रा'ः सवाः 'द्विष'ः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः 'अति' 'अतारिम' अतितरिम अतिक्रमेण ॥

कदा ते इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवाति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अगव्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति । शम् । ऽतमः ।

कदा । नः । गव्ये । अगव्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे 'गिर्वणः' गिरां स्तुतीनां संभक्तः 'इन्द्र' 'ते' तव 'स्तोता' 'शंतमः' सुखतमोऽतिशयेन
 सुखवान् 'कदा' कस्मिन् काले 'भवाति' भवेत् । 'कदा' कस्मिन् काले 'नः' अस्मान् 'गव्ये' गोसमूहे
 'अगव्ये' अश्वसंघे 'वसौ' निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि घने 'दधः' धारये ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्ऽतमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

'उत' अपि च हे इन्द्र 'सुष्टुता' शोभनं^१ 'स्तुतौ' वृषणौ^२ कामानां वर्णितारौ 'हरी' अश्वौ
 'अजुर्यस्य' ज्वराहितस्य 'ते' तव 'रथम्' इवानां 'वहतः' अस्मन्निकटं प्रापयतः । 'मदिन्तमम्' अति-
 शयेन मद्वन्तं 'यं' धनं 'धनम्' 'ईमहे' याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं युद्धं प्रत्नाभिरूतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सदुदधं द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । युद्धम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदुदधं । अर्थ । द्विता ॥ २४ ॥

'यद्धं' महान्तं 'पुरुस्तुतं'^३ बहुभिः स्तुतं 'तस् इन्द्र' 'प्रत्नाभिः' पुराणीभिः^४ 'ऊतिभिः' तृषि-
 करीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः 'ईमहे' याचामहे । स केन्द्रः 'प्रिये' प्रीतिकरे 'बर्हिषि' आस्तीर्णे^५ 'दधे'
 'नि' 'षट्' निधीदतु हविःस्वीकरणाद्योपविशतु । 'अध' अनन्तरं 'द्विता' द्वैर्धं^६ वर्तमानानि चर-
 पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुतं ऋषिष्टुताभिरूतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुतम् । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अर्वा । च । नः ॥ २५ ॥

हे 'पुरुष्टुत' बहुभिः स्तुतेन्द्र 'ऋषिष्टुताभिः'^७ ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः 'ऊतिभिः'
 रक्षाभिः 'सु' सुषु 'वर्धस्व' अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरूपादिताभिरूतिभिः स्तुतिभिरुषं
 वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । 'नः' अस्मभ्यं 'च' 'पिप्युषीं' प्रवृद्धाम् 'इषम्' इष्यमाणमन्नम् 'अव'
 'धुक्षस्व' अवाह्यसुखमस्मदभिसुखं 'धुक्षस्व'^८ क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-घ-स्त-१-२-३-भ-१-३-श-शोभनस्तुतौ; ग-शोभनस्तुतौ । २. भ-वृषणा वृषणौ । ३. ग-१-त-२-
 पुचष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त-१-२-भ-३-ऊतिस्तुताभिः; भ-२-ऊतिभिः स्तुताभिः ।
 ७. ग-न-भ-१-धुक्ष ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । अस्ति । इत्या । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमि । ते । धियम् । मनऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽत्वम् ऽइत्या इत्यमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यज-
मानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत् एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-
युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमि प्राप्नोमि । यद्वा ।
ऋतात् सत्यभूतावचः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या संधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरीं इन्द्र प्रतद्रस्व अमि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्रस्व इति प्रतत्स्वस् । अमि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽइह अस्मिन् यतो ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअमि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् ।
ऽत्या त्वी तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्रस्व प्रतत्स्वस्
विस्तीर्णधनौ ईदृशौ ऽहरी त्वदीयावश्चौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अमि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षतु श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अमि प्रयः ॥ २८ ॥

अमि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षतु । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अमि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअमि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये भरतः सन्ति ।
अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुभि-
र्युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविर्लक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्तु यद्विवि । नामां युज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्तु । यत् । द्विवि ।

नामां । युज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिभ्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण क्षत्र्याणां
हिंसिभ्यः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽद्विवि ब्रुल्लोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुःप्रापमस्ति तत्पद-
मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनामा नामां नाभिस्थानीये हविर्धानं उत्तरवेद्यां
वा ऽसं ऽदधुः संनिधयते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा ।
विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं^२ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीति युज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीति । युज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

१ प्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे २ अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे ३ प्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति ४ अयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं ५ यज्ञमातुषक् अनुषक्तमातुषर्व्येण ६ विचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा ७ निमीते निष्पादयति । किमर्थम् । ८ दीर्घाय आयताय ९ चक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फल्य ॥ ११२ ॥

वृषायमिन्द्र ते रथं उतो ते वृषणा हरीं । वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः ॥ ३१ ॥

वृषा । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।

वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वृषा । हवः ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयः ३ अयं ४ रथः ५ वृषा कामानां वर्धिता । ६ उतो अपि च ७ ते तव ८ वृषीं अश्वौ ९ वृषणा वृषणौ वर्धितारौ । हे १ शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र २ त्वं च ३ वृषा वर्धिता कामानाम् । तथा ४ हवः त्वद्विषयमाह्वानं च ५ वृषा वर्धिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्धति । किम् वक्तव्यं त्वदीया रथादयो वर्धन्तीति भावः ॥

वृषा प्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः ॥ ३२ ॥

वृषा । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

१ प्रावा अभिषवसाधनपाषाणः २ वृषा वर्धिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः ३ मदः च ४ वृषा वर्धिता । ५ सुतः त्वदर्थमभिपुतः ६ अयं ७ सोमः च ८ वृषा वर्धिता । ९ यं यज्ञम् १ इन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च २ यज्ञः ३ वृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्धिता । त्वदीयः ४ हवः च ५ वृषा ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिश्चित्राभिस्तुतिभिः । वावन्थ हि प्रतिष्ठुति वृषा हवः ॥ ३३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ।

वावन्थ । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा । हवः ॥ ३३ ॥

हे १ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र २ वृषणं वृषाणं वर्धितारं त्वां ३ वृषा वर्धिता हविषामासेकाहं ४ चित्राभिः वायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा ५ ऊतिभिः तुलिकरीभिः स्तुतिभिः ६ हुवे आह्वये । ७ हि यस्मात्त्वं ८ प्रतिष्ठुति त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं ९ वावन्थ^१ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः १ हवः आह्वानं २ वृषा वर्धिता । यद्वा । हवो ह्लातव्यो वृषा वर्धिता त्वं यस्मात् स्तुति वनसि तस्मात्त्वं हुव इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशार्थं द्वितीयं सूक्तं गोपृक्तयश्चसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्र-मैन्द्रम् । तथा चातुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोपृक्तयश्चसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाप्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सत्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पर्याये ब्रह्मक्षेत्रेऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र ते महे’ (आश. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोर्षा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोऽर्षा । स्यात् ॥ १ ॥

हे वृद्धं वयथा वत्सम् एक वद्वत् एक एव केवलं वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे एवम् अहम् अपि यत् यदि ईशीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं मे मम वस्तोता गोसखा वस्यात् गोभिः सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सैयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सैयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे वशचीपते शक्तिमन्निन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशिषे स्तोत्रे वदित्सैयं दातुमिच्छेयम् । तदनन्तरं वशिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । यत् यदि अहं गोपतिः गवामधिपतिः वस्यां भवेयं स्वप्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्टं इन्द्र सूनुता यजमानाय सुन्वते । गामश्च पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनुता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे वृद्धं वते तव सूनुता स्तुतिरूपा वाक् धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय गामश्च च । उपलक्षणमेतत् । गवाम्नादिकं सर्वमभिलषितं दुहे दुग्धे । किं कुर्वते । पिप्युषीं तमेव प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्रं देवो न मर्त्यैः । यदित्ससि स्तुतो मुषम् ॥ ४ ॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्रं । देवः । न । मर्त्यैः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मुषम् ॥ ४ ॥

हे वृद्धं वते तव वराधसः धनस्य स्तोत्रं भ्यो दातव्यस्य वर्ता निवारकः देवः न अस्ति न विद्यते । न मर्त्यैः अनुभ्योऽपि निवारको नास्ति । वस्तुतः स्तोत्रं भिः प्रख्यापितं युगः सन् यत् महं मह्यं महनीयं धनं दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रं मवर्धयद्यभूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः यजमानैरनुष्ठेयमानो यागः इन्द्रं देवम् अवर्धयत् । श्रूयते हि—‘इन्द्रं इदं हविरनुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत’ (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः यत् यस्मात् भूमिं पृथिवीं व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानासकरोत् । किं कुर्वन् । वदिवि अन्तरिक्षे मेघम् ओपशम् उपेत्य शयानं चक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः । तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

वावृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे वृद्धं वावृधानस्य वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि धनानि शत्रुसंघन्वीनि जिग्युषः जितवतः वते तव ऊतिं रक्षां वयम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

१. भ१-३-ईशिषे मह एव ईश्वरो भवसि मपि; य-ईशिषे ईश्वरो भवसि । २. ग-भ१-३-य-भवेदेवेत्यं; न-भवेदेत्यं । ३. भ-तमेव यजमानं । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. ग-भ-ववृधानस्य

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्रे 'व्यन्तरिक्षमतितरत्' इत्ययं पर्यासस्तुचः । सूत्र्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतितरच्छयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिव्यहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं पर्यासस्तुचः । सूत्रितं च—'पर्यासान्क-द्रतोऽहरहःशस्यानीति' होत्रका द्वितीयादिव्येव' (आश्व. श्रौ. ७.१) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतितरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिर्नद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

वसोमस्य पानेन वसदे हर्षे सति वरोचना रोचमानम् व्यन्तरिक्षम् अयम् इन्द्रः वि व्यतिरत् व्यवर्धयत् । यत् यस्मात्कारणात् वलम् आद्युल्य स्थितमसुरं मेवं वा अभिनत् व्यदारयत् ॥

उद्गा आजदङ्गिरोम्य आविष्कृष्वन्गुहां सतीः । अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःस्यः । आविः । कृष्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ ८ ॥

वअङ्गिरोम्यः ऋषिभ्यो बलानुचरैः पणिभिरपहताः वगाः वत् वआजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् । वगुहा गुहायां बिले वसतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढास्ता गाः आविष्कृष्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपतिं वलम् असुरमपि अर्वाञ्चम् अधोमुखं वनुनुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृक्कहानि दंष्टितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृक्कहानि । दंष्टितानि । च । स्थिराणि । न । पराणुदे ॥ ९ ॥

वदिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि वरोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि इन्द्रेण दृक्कहानि दद्यावयवानि बलवन्ति कृतानि दंष्टितानि च दंष्टीकृतानि । यथैकत्र नैश्चल्येनावसिद्यन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । यद्वा । 'दृह दृहि वृहि वृद्धौ' । दंष्टितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च स्थिराणि स्थास्वनि दृष्टानि तानि न पराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रस्थावचितुं शक्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कृषार्थे' इति केन्द्रप्रत्ययः १ ॥

अपामूर्भिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदन इव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥

वअपां समुद्राणाम् ऊर्मिः तरङ्गः मदन्निव यथा माघल्लुपयुपरि जायते । हे इन्द्र स्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च वते त्वदीयाः मदाः स्तोत्रजन्माः सोमपानजन्याश्च वि अराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । भद्रकृत् ॥ ११ ॥

१. ख-त-न-म-२-श-पर्यासानुद्गतो । २. ख-ज-त-३-श-स्थाणुनि; ग-स्थस्वनि; त-४-न-म-१-स्थाणुनि । ३. त-१-२-केन्यप्रत्ययः ।

हे वृद्ध वृत् वृहि त्वं खलु वस्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशदिना वधनीयः वअसि । तथा उक्थयवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । उत अपि च वस्तोतृणाम् अस्माकं वभद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥

इन्द्रमिक्नेशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥
इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

वकेशिना केशिनौ । सृष्वेजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ वृहरी अश्वौ वसुरार्धसं शोभनधनम् वृद्धमसि इन्द्रमेव यज्ञम् उप अस्मद्यज्ञं प्रति वसोमपेयाय सोमपानार्थं ववक्षतः वहताम् । यद्वा । यज्ञं यष्टव्यमिन्द्रमुपवहताम् ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥
अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वा । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रो सुराजित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शक्ताक । स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे । स च युहीतमिन्द्रमेवमवोचत् । त्वो विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणार्धेण चायुधेन यदि मां मा हिंसीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संपौ शुष्काद्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे वृद्ध अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेः असुरस्य वशिरः उदवर्तयः शरीरादुद्धृतमवर्तयः । अच्छेसीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्वर्धमाना आसुरीः सेनाः अजयः जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् --- ॥

मायामिरुत्तिसृप्तत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अत दस्यूरधुनुथाः ॥ १४ ॥
मायामिः । उत् । उत्तिसृप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आ । उरुरुक्षतः । अत । दस्यूर्धुनुथाः ॥ १४ ॥

--- हे वृद्ध त्वम् अव अधुनुथाः अवाह्यमुखं प्रेरितवानसि ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विवृचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥
असुन्वाम् । इन्द्र । समसदम् । विवृचीम् । वि । अनाशयः । सोमपाः । उत्तरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे वृद्ध त्वं वसोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा उत्तरः उत्कृष्टतरः भवन् असुन्वां सोमाभिषवहीनां संसदं जनसंहतिं विवृचीं परस्परविरोधेन विभु नाना गन्धीं वव्यनाशयः विशेषेण नाशयसि ॥ ॥ १५ ॥

‘तम्बभि’ इति त्रयोदशच तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षा । तथा चातुक्रम्यते— ‘तम्बभि सप्तौष्णिहम्’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहवृत्तवादीतावुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । स्मृत्येते हि— ‘तम्बभि प्र गायतेत्युत्तमासुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिस्तुविकेपूकथ्येपु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तुचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ‘तम्बभि प्र गायत वयसु त्वामध्वम्’ (आश. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तम्बभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतं । इन्द्रं गीमिस्तविषसा विवासत ॥ १ ॥
तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुहूतम् । पुरुष्टुतम् । पुरुऽस्तुतम् ।
इन्द्रम् । गीऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

पुरुहुतं बहुभिराहुतं पुरुहुतं बहुभिः स्तुतं प्तसु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः पञ्चमि प्र गायत
अभिमुखं प्रकषेण स्तुष्वम् । एतदेव स्पष्टयति । प्तविषं महान्तम् इन्द्रं गीर्भिः वारिभिः पञ्च
पञ्चिवास्तत परिचरत ॥

यस्य द्विर्हंसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिराजो अपः स्ववृषत्वंना ॥ २ ॥
यस्य । द्विऽवर्हंसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।
गिरिन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वंना ॥ २ ॥

पञ्चवर्हंसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य पञ्चस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् सहः बलं परोदसी
खावाग्रिष्वौ पदाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादिवाद्भ्यासदीर्घः । तथा पञ्चान् क्षिप्र-
गमनान् गिरिन् पर्वतान् मेघान् वा पञ्चः सरणशीलाः पञ्चः उदकानि च पञ्चवृषत्वंना वृषत्वेन वीर्येण
यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तन्नावस्थापयति । तन्वभीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको बृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥
सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । बृत्राणि । जिघ्रसे ।
इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत इन्द्र पञ्चः पूर्वोक्तगुणस्वं राजसि दीप्यसे ईक्षिषे वा । अपि च
त्वम् एकः सहायरहितः केवल एव सन् बृत्राणि आचरकाणि शत्रुजातानि जिघ्रसे हतवानसि ।
किमर्थम् । जैत्राणि जेतव्यानि धनानि पञ्चवृषत्वंना श्रवस्यानि श्रवणीयान्विज्ञानि यद्वा श्रवणाहाणि
यज्ञानि पञ्च यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्रायिकेषूपस्थेषु तृतीयसवने ब्रह्मशखे 'तं ते मदम्' इति तुषो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सुन्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तन्वमि प्र गायत' (आश्र. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सांसहिम् । उ लोककृत्तुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥
तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्सु । सांसहिम् ।
ऊँ इति । लोकऽकृत्तुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र पते त्वदीयं पतं पमदं सोमपानजनितं हर्षं गृणीमसि गृणीमः
प्रज्ञासामः । 'गृ शब्दे' । त्रयादिः । 'पवादीनां ह्रस्वः' । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ।
कीदृशम् । वृषणं वृषितारं कामानां पृत्सु संग्रामेषु पृत्सासहि शत्रूणामभिभवितारं लोककृत्तुं लोकस्य
स्थानस्थ कर्तारं हरिश्रियं हरिभ्यामश्वभ्यां श्रवणीयं सेव्यम् । उद्भावः समुच्चये पदपूर्णे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥
येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन आत्मीयेन मदेन आयवे और्वशेयाय मनवे विवस्वतः पुत्राय च ज्योतीषि
सूर्यादीनि बृत्रादिभिरावृत्तानि तद्वरणेन विवेदिथ अलम्भयः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-घ-त-म-२-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-एषां समुच्चये; त-न-म-२-येषां
समुच्चये; म-१-२-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन ^१मन्दानः मोदमानस्त्वम् अस्य बर्हिषः बृहत्स्य यज्ञस्य चि व राजसि विशेषेणेशिषे ।
यद्वा । अत्येति तृतीयायै षष्ठी । अनेन बर्हिषा बृहेन ^२हृष्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ १७ ॥

तद्वा चिच्च उक्थिनोऽनुं द्रुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरूपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अथ । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वथा ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^३ते त्वदीयं तत् प्रसिद्धं बलम् अथ चित् अयापि ^४पूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
^५उक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः अनु द्रुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं ^६वृषपत्नीः वृषा वर्धिता
पञ्चमः पतिर्भासां तादृशीः अपः ^७दिवेदिवे प्रतिदिवसं ^८जय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति ध्रिषणा वरेण्यम् ॥ ७ ॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । ध्रिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१त्यत् त्वदीयं तत् प्रसिद्धम् इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं बृहत् प्रभूतं वीर्यं ^२ध्रिषणा स्तुतिः
^३शिशाति निःश्रयति तीक्ष्णीकरोति । तथा ^४तव त्वदीयं ^५शुष्मं शीपकं बलम् ^६उत अपि च ^७क्रतुं
प्रज्ञानं बलं कर्म वा ^८वरेण्यं वरणीयं वज्रम् आयुषं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ ८ ॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र तव त्वदीयं ^२पौंस्यं बलं ^३द्यौः ^४वर्धति वर्धयति । त्वदीयं ^५श्रवः श्रवः ^६पृथिवी
वर्धयति । ^७वृधेर्ण्यन्ताह्मि^८ शपि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुत्वात् 'गरनिदि' इति णिलोपः । तं
^९त्वाम् ^{१०}आपः उवकानि अन्तरिक्षाणि ^{११}पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः ^{१२}च शिरयश्च वा ^{१३}हिन्विरे
प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धोः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१बृहन् महान् ^२क्षयः निवासहेतुः ^३विष्णुः ^४मित्रः ^५वरुणः च ^६त्वां ^७गृणाति
स्तौति । तथा ^८मारुतं मरुत्सं बन्धि ^९शर्धोः बलं ^{१०}त्वाम् ^{११}अनु ^{१२}मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चान्मा-
यति । त्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । स्वपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्रं ^२वृथा वर्धिता ^३एवं ^४जनानां देवजनानां मध्ये ^५संहिष्टः दातुतमः ^६जज्ञिषे प्रादुर्भवसि ।
अत एव ^७विश्वा सर्वाणि^८ ^९स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^{१०}सत्रा सह ^{११}दधिषे^{१२} दातुं
धारयसि । ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुतै एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूय इन्वति ॥ ११ ॥
सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुतु । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।
न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूयः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२एवम् ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महन्नामैतत् । महान्ति
^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहाय्ये । सहैव युगपदेवैकयत्नेनैव ^६तोशसे हिनस्ति ।
तोशतिवैधकर्म । अकतुं शक्तानीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूयः बहु-
तरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्नोति । इन्द्र^{१३} एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्रं मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकैभिर्नृभिरत्रा सर्वज्य ॥ १२ ॥
यत् । इन्द्रं । मन्मऽशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।
अस्माकैभिः । नृऽभिः । अत्र । सर्वः । ज्य ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्रं ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां^३ ^४मन्मशः मन्मनां^५ स्तोत्रेण ^६नाना बहुप्रकारं ^७हवन्ते
आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^८ऊतये रक्षायै । ^९अत्र अस्मिन् संग्रामे ^{१०}अस्माकैभिः ^{११}अस्माकैरस्मदीयेभ्यं
^{१२}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहूतः सन् ^{१३}एवम् ^{१४}शत्रुबलं^{१५} ^{१६}जय अभिभव ॥

अरु क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥ १३ ॥
अरम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आविशन् ।
इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षय । शची^१ऽपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । गृहार्थम्
^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि^६ ^७रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^८आविशन् स्तुत्या
व्याप्नुवन् ^९शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम् । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् ।
तमेव ^{१०}इन्द्रं ^{११}जैत्राय जेतव्यधनार्थं ^{१२}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिवरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

‘प्र सत्राजम्’ इति द्वादशचै चतुर्थं सूक्तमिरिम्बितान्नः काण्वव्यापै गायत्रमैन्द्रम् । अनु-
क्रम्यते हि—‘प्र सत्राजं द्वादशेरिम्बिडिः’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकसाञ्च एतसूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्र सत्राजस्य क्रमस्वा भर’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्कैवल्य
एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं दृष्टं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘प्र सत्राजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति’ (दे. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सत्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीभिः । नरं नृपाहुं मंहिष्ठम् ॥ १४ ॥

१. भ-सर्वाणि घनानि । २. ख-दधिषे स्तोतुतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; तन-
श-दधिषे स्तोतुतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; भ-दधिषे स्तोतुभ्यो । ३. ग-न-भ-
अपि तु इन्द्र । ४. घ-त्वा त्वा । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-भ-मन्मना मन्मना; न-मन्मना मन्मना ।
६. ग-भ-२-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-भ-१-३-सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

प्र । सुमऽराजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीऽभिः ।

नरम् । नृऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये । सम्राजं सम्यग्वाजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् । इन्द्रं हे स्तोतारः । प्र । स्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । गीभिः स्तुतिभिः । नव्यं स्तुत्यं । नरं नेतारं । नृषाहं नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभूयितारं । मंहिष्ठं दातृत्वमम् ॥

यस्मिन्नुक्त्यानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्त्यानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् इन्द्रे । उक्त्यानि शस्त्राणि । रण्यन्ति रमन्ते । विश्वानि सर्वाणि । श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयानि हविलक्षणाभ्यानि । च रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रे उद्यौ । अपाम् उदकानाम् । अवो । न । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृतुम् । महो वाजिनं सुनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठऽराजम् । भरे । कृतुम् । महः । वाजिनम् । सुनिभ्यः ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रं । सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या । आ । विवासे परिचरामि । कीदृशम् । ज्येष्ठराजं ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः 'सत्सूद्विष' इति क्प् । भरे संग्रामे । महः महती वृत्रवधादेः । कृतुं कर्तारं । वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । सुनिभ्यः धनेभ्यः । धनकाभायेत्यर्थः ॥

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तर्हत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः । तर्हत्राः । हर्षुमन्तः । शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य । मदाः सोमपानजनिताः । अनूनाः अन्यूनाः । गभीराः गाम्भीर्योपेताः । उरवः विस्तीर्णाः । तर्हत्राः शत्रूणां तारकाः । शूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे । हर्षुमन्तः हर्षयुक्ताः संग्रामोत्सुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिन्द्रनेषु हितेष्वधिवाकायं हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिवाकायं । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

धनेषु । हितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तयेषु सस्यु । तमिन् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् । अधिवाकायं अधिवचनायां पक्षपातवचनाय । हवन्ते स्तोतार आहूयन्ति । तत्र च । येषां पक्षे । इन्द्रः वर्तते । ते एव । जयन्ति । जयेय तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिष्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतैर्मिश्रर्षण्यः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । औत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतैः । मिश्रर्षण्यः । एषः । इन्द्रः । वरिवऽकृत् ॥ ६ ॥

यत्तमिन् तमेवेन्द्रं । औत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः । आर्यन्ति आर्यमभिजमीश्वरं कुर्वन्ति । चर्षण्यः मनुष्याः कृतैः । कर्मभिश्चार्यन्ति । एषः एवंगुणकः । इन्द्रः । वरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति स्तोत्रुणाम् ॥ २० ॥

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥
इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अथम् ^१इन्द्रः ^२ब्रह्मा परिवृढः सर्वैभ्योऽधिकः । स एव ^३इन्द्रः ^४ऋषिः द्रष्टा सर्वैष्यार्यजातस्य^१ ।
सः ^५इन्द्रः ^६पुरु बहुलं ^७पुरुहूतः बहुभिराहुतश्च ^८महीभिः महतीभिः ^९शचीभिः क्रियाभिर्वृत्रवधादि-
रूपाभिः ^{१०}महान् प्रभृतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविकूर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिभूतिः ॥ ८ ॥

^१सः पूर्वोक्त इन्द्रः ^२स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । ^३सः एव ^४हव्यः ह्यातव्यश्च ^५सत्यः सत्सु
साधुरवितथस्वभावो वा ^६सत्वा शत्रूणामवसादयिता ^७तुविकूर्मिः बहुकर्मा । यत एवमतः कारणात्
^८एकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् ^९अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृतो भवति ॥

तमर्केभिस्तं सार्मभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सार्मभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षणयः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

^१चर्षणयः प्रष्टारो मन्त्राणां ^२क्षितयः सनुष्याः ^३तं इन्द्रम् ^४अर्केभिः अर्चनसाधनैर्यज्ञरूपैर्मन्त्रैः
^५वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः ^६सार्मभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः ^७तं वर्धयन्ति । तथा ^८गायत्रैः
गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः ^९तम् एव ^{१०}इन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । सासह्वासं युधामित्रान् ॥ १० ॥
प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । ससह्वासम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

^१वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् ^२अच्छ अभिसुख्येन ^३प्रणेतारं प्रापधितारं ^४समत्सु
संग्रामेषु शत्रुनिरसनेन ^५ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं ^६कर्तारं करणशीलम् । करोतेस्ताच्छीलिकस्तन् ।
कुत इत्यत आह । ^७युधा युद्धेन ^८अमित्रान् शत्रून् ^९ससह्वासम् अभिशृतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥
सः । नः । पप्रिः । पारयति । स्वस्ति । नावा । पुरुहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

^१पप्रिः प्राप्ता पूरयिता ^२पुरुहूतः बहुभिराहुतः ^३सः ^४इन्द्रः ^५विश्वाः सर्वाः ^६द्विषः द्वेष्टीः
प्रजाः ^७नः अस्मान् ^८नावा तरणसाधनेन ^९स्वस्ति क्षेमेण ^{१०}अति पारयति अतिपारयतु^१ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजैर्भिर्दशुस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुभ्रं नैवि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजैभिः । दशुस्य । च । गातुय । च ।

अच्छ । च । नः । सुभ्रम् । नैवि ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४नः अस्मभ्यं ^५वाजेभिः बलैः ^६दशस्य ^७च धनं प्रयच्छ च ।
दशस्यतिर्दानकर्मा । ^८गताय ^९च गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्' ^{१०}
इति वयम् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः । तथा ^{११}नः अस्मान् ^{१२}सुज्ञं सुखं ^{१३}च ^{१४}अच्छ
^{१५}नेपि अभिप्रापय^{१६} ॥ ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूकमिरिम्बिदेरार्षमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी
सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चानां प्रगाथान्तम्' इति ।
अन्त्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशास्त्र आद्याः
षड्वचः स्तोत्रियातुरूपार्थाः । तथानन्तराः सप्तचंश्च शंसनीयाः । सूत्र्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त
इति षट् स्तोत्रियातुरुपावनन्तराः सप्त' (आथ. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवन
आद्यस्तृचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त
इन्द्रमिन्द्राग्निनो बृहत्' (आथ. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् । एदं बर्हिः संदो मम ॥ १ ॥
आ । याहि । सुषुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सुदः । मम ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३आ ^४याहि आगच्छ । ^५ते त्वदर्थं ^६सुषुमं ^७हि अभिषुतवन्तः खलु सोमं
वयम् । तम् ^८इमम् अभिषुतं ^९सोमं ^{१०}पिब । तदर्थं ^{११}मम मदीयम् ^{१२}इदं ^{१३}बर्हिः वेद्यामास्तीर्णम्
^{१४}आ ^{१५}सदः आसीद अभिनिषीद ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥
आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी । इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा सन्नेत्रेण सुज्यमानो ^३केशिना केशिनौ केशवन्तौ ^४हरी हरणशीलावधौ
^५त्वा त्वाम् ^६आ ^७वहताम् अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मन्नमुपेत्य ^८नः अस्माकं ^९ब्रह्माणि स्तोत्राणि
^{१०}शृणु स्तोत्राणि गृहाण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥
ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्माणः ब्रह्मणाः ^३वयं ^४त्वा त्वां ^५युजा योग्येन स्तोत्रेण ^६हवामहे आह्वयामहे ।
कथंभूतम् । ^७सोमपां सोमस्य पातारम् । कीदृशा वयम् । ^८सोमिनः सोमयुक्ताः ^९सुतवन्तः
अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥

आ नो याहि सुतावन्तोऽस्माकं सुष्टुतीरुपं । पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥
आ । नः । याहि । सुतऽवन्तः । अस्माकम् । सुऽस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सुतवन्तः अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् ^३आ ^४याहि अभिगच्छ । ततः ^५अस्माकं
संबन्धीनि ^६सुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे ^७सुशिप्रिन् शोभनशिरस्त्राण
शोभनहनुक वेन्द्र ^८अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं ^९पिब । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

आ तै सिञ्चामि कुक्ष्योरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥
 आ । ते । सिञ्चामि । कुक्ष्योः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽकुक्ष्योः उदरयोः ऽआ ऽसिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन पूरयामी-
 त्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओभा कुक्षी घृणता वार्त्रज्ञं च माघोन्नं च’ इति ।
 यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोष्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स^१ चासिकः^२ सोमो
 गात्राणि^३ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^४ ऽवि ऽधावतु स्वाधोऽनु । त्वं च ऽमधु
 मधुरं मया सिच्यमानं सोमं ऽजिह्वया रसनेन्द्रियेण ऽगृभाय गृहाण । ‘छन्दसि शायजपि’ इति
 ग्रह^५ उत्तरस्य शः शायजादेशः । ‘ह्रग्रहोर्भः’ इति भत्वम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टं अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे^६ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥
 स्वादुः । ते । अस्तु । संसुदे । मधुमान् । तन्वे । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

ऽसंसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽमधुमान् साधुर्यवानयं सोमः ऽस्वादुः ऽअस्तु
 रुचिकरो भवतु । ऽतव ऽतन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव ऽहृदे हृदयाय च सः ऽसोमः ऽशमस्तु
 मुखजनकं भवतु ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोमं इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥
 अयम् । ऊँ इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीऽइव । अभि । सम्ऽवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे विचर्षणे विद्वष्टः ऽइन्द्र जनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुद्धैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति
 एवं ऽसंवृतः पयःप्रमृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः ऽअयं ऽसोमः^१ ऽअभि ऽप्र ऽसर्पतु अभिगच्छतु ।
 ऽउ इति पूरकः ॥

तुविग्नीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥
 तुविऽग्रीवः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

ऽतुविग्नीवः विस्तीर्णकन्धरः ऽवपोदरः पीवरोदरः^२ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति
 तथा विस्तृतजठर इत्यर्थः । ऽसुबाहुः शोभनबाहुरेवगुणकः ऽइन्द्रः ऽअन्धसः अन्नस्य सोमात्मकस्य
 ऽमदे हवै सति ऽवृत्राणि शत्रुजातानि ऽजिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान् ओजसा । वृत्राणि वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥
 इन्द्रः । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽओजसा बलेन ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतः ऽईशानः स्वामी भवन् ऽत्वं ऽपुरः
 अस्माकं पुरस्तात् ऽप्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ऽवृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ऽवृत्राणि
 अस्मदीयानि शत्रुजातानि ऽजहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्वकुक्ष्याः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते
 अस्वकुक्ष्यो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-म-इति स चासिकः । २. ग-त-म-‘स चासिकः’ नास्ति । ३. म-गात्रा गात्राणि ।
 ४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-ग्रहेः । ६. ग-म-सोमस्त्वा । ७. ग-वपावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येन वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥
दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृते तव अङ्कुशः सृणिराकर्षणसाधनमायुधं वृदीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवात् भववित्यर्थः । वयेन अङ्कुशेन वसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते वयजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अर्धि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अर्धि । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रवं । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वृते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः वबर्हिषि वधि वेद्यामास्तीर्णे दुर्मे निपूतः नितरां दशपवित्रेण शोधितः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य इमं सोमं प्रति वपुहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति व्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे वशाचिगो । शाच्यः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादीणादिक इष्टप्रत्ययः^१ । शाच्यो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृश । हे वशाचिपूजन । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन वृते तव व्रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः वसुतः अभिषुतः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^२ वप्र वहूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिद्वृषः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृडादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवस्त्रावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वृते तव संबन्धी वप्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचार्यौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबितेरधिकरणे ण्यत्वात्थयो

१. गन्त-ह्रियते । २. ग-इण्प्रत्ययः । ३. य-माखण्डयितरिद्र ।

युगागमश्च निपात्यते । एतत्संज्ञो ऽथः क्रतुरस्ति ऽअस्मिन् कुण्डपात्ये क्रतौ ऽभनः स्वान्तम् ऽआ ऽनि
 ऽद्वे । अभितो वर्तमानाः कुण्डपायिनामान् ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् त्वदेवत्यं क्रतुमनुष्ठित-
 वन्त इत्यर्थः । दधातेछिति 'इरयो रे' इति रेभावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणा । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ऽवास्तोष्पते गृहपते ऽस्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ऽध्रुवा स्थिरा भवतु । ऽसोम्यानां
 सोमाहाणां सोमसंपादिनां वास्माकं ऽअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य कृत्स्नशरीरस्य त्रायकं
 रक्षकं बलं भवतु । अपि च ऽद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वाक् । अदौआदित्वाद्वचुप्रत्ययः ।
 ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽपुराम् असुरपुरीणां ऽभेत्ता विदारयिता एवंभूतः ऽइन्द्रः ऽमुनीनाम् ऋषीणा-
 मस्माकं ऽसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषेण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्च नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽएषणः । एकः । सन् । अग्नि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्चम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छिन्नः । तद्वदुजतशिरस्क इत्यर्थः । यद्वा ।
 पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रोपधादिभिः संसेव्यो नात्वैः एवमिन्द्रोऽपि
 बहुभिः स्तोत्रादिभिर्वर्चनैः सेव्य इत्यर्थः । ऽयजतः यष्टव्यः ऽगवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता । एवंगुणको
 य इन्द्रः ऽएकः ऽसन् असहायः केवल एव सन् ऽभूर्यसः बहुतरान्छन्नृनभिभवति ऽभूर्णि मरणशीलम्
 ऽअश्च व्यासुवन्तं तम् ऽइन्द्रं ऽसोमस्य ऽपीतये पानार्थं ऽपुरः अस्माकं पुरस्तात् ऽनयत् नयति
 प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । ऽतुजा क्षिप्रगामिना ऽगृभा ग्रहणसाधनेन
 स्तोत्रेण । यद्वा । अश्वमिति छलोपसमेतत् । यथा वोढारमश्च दुग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण
 महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तमिदं विवरेणैषमुष्णिक्कलन्तस्कम् । 'उत त्या' इत्येषा
 अश्वदेवताका । 'समसिः' इत्येषा अग्निसूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताका । तथा
 वातुकम्यते—'इदं ह इयधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराग्निसूर्याग्निनाम्' इति । गतो
 विनिधोः गः ॥

इदं ह नूनमेषां सुभ्रं भिक्षेतु मर्त्यैः । आदित्यानामपूर्व्यं सर्वामिनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुभ्रम् । भिक्षेतु । मर्त्यैः । आदित्यानाम् । अपूर्व्यम् । सर्वामिनि ॥ १ ॥

इदं ऽह इदानीं खलु ऽनूनम् अवश्यम् ऽआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ऽएषां देवानां
 मित्रादीनां ऽसर्वामिनि प्रसवे प्रेरणे सति ऽमर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता ऽअपूर्व्यम् अभिनवं ऽसुभ्रं सुखकरं
 धनं ऽभिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अ॒न॒र्वा॒णो ह्ये॒षां प॒न्था आ॒दि॒त्याना॑म् । अ॒द॒व्याः स॒न्ति पा॒यवः॑ सु॒गेवृ॒धः ॥२॥

अ॒न॒र्वा॒णः । हि । ए॒षाम् । प॒न्थाः । आ॒दि॒त्याना॑म् । अ॒द॒व्याः । स॒न्ति । पा॒यवः॑ । सु॒गेऽवृ॒धः ॥२॥

व॒एषाम् व॒आदि॒त्यानां व॒पन्थाः प॒न्थानो मा॒र्गाः । ' सु॒पां सु॒लुक् ' इति जसः सुः । व॒अन॒र्वाणः
अप्र॒त्युताः परै॑रप्रति॒गताः अत॑ एव व॒अद॒व्याः अहि॑सिताश्च व॒सन्ति भव॑न्ति । व॒हि यस्मा॑देवं तस्मात्
व॒पायवः॑ पालयितारस्ते मा॒र्गाः व॒सुगेवृ॒धः सु॒गे सु॒खे वि॒षये वर्ध॑का भवन्तु ॥

तत्सु नः स॒वि॒ता भ॒गो वरु॑णो मि॒त्रो अ॒र्य॒मा । शर्म॑ यच्छन्तु स॒प्रथो॑ यदीमहे ॥३॥

तत् । सु । नः । स॒वि॒ता । भ॒गः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

शर्म॑ । यच्छन्तु । स॒ऽप्रथः॑ । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवि॒त्राद॒यश्च॒त्वारो दे॒वाः व॒सप्रथः॑ स॒र्वतः॑ दृ॒ष्टु वि॒स्तीर्णं॑ व॒त् व॒शर्म॑ सु॒खं गुहं॑ वा व॒नः
अस्म॒भ्यं व॒सु सु॒ष्टु व॒यच्छन्तु॑ द॒दतु । यत् शर्म॑ व॒ईमहे॑ वयं याचामहे ॥

दे॒वेभिर्दे॒व्यदि॒तेऽरि॑ष्टभ॒र्मुन्ना ग॒हि । स्मत्सू॒रिभिः॑ पु॒रुप्रि॒ये सु॒शर्म॑भिः ॥ ४ ॥

दे॒वेभिः । दे॒वि । अ॒दि॒ते । अ॒रि॑ष्टभ॒र्म् । आ । ग॒हि ।

स्मत् । सू॒रिभिः॑ । पु॒रुऽप्रि॒ये । सु॒शर्म॑भिः ॥ ४ ॥

हे व॒दे॒वि वा॒चादि॒गुण॒युक्ते हे व॒अरि॑ष्टभ॒र्म् अहि॑सितभरणे हे व॒पुरु॑प्रि॒ये बहु॒भिः प्री॒यमाणे॑ हे
सु॒कृष्ण॒पि॒षि॒ष्टे व॒अदि॒ते व॒सू॒रिभिः॑ प्रा॒ज्ञैः व॒सु॒शर्म॑भिः सु॒लु॒खैः व॒दे॒वेभिः॑ दे॒वैरा॒त्मीयैः पु॒नैः साध॑म् ।
स्व॒दि॒ति नि॒षातः॑ शोभ॒नार्थः॑ । व॒स्मद् शोभ॑नं यथा भवति तथा व॒आ ग॒हि आगच्छ॑ ॥

ते हि पु॒त्रासो॑ अ॒दि॒तेर्वि॒दुर्देषा॑सि यो॒तवे । अ॒होश्चि॒दुरु॒चक्र॑योऽने॒हसः॑ ॥ ५ ॥

ते । हि । पु॒त्रासः॑ । अ॒दि॒तेः । वि॒दुः । द्वे॒षासि॑ । यो॒तवे ।

अ॒होः । चि॒त् । उ॒रुऽच॒क्रयः॑ । अ॒ने॒हसः॑ ॥ ५ ॥

व॒अदि॒तेः व॒पुत्रा॑सः पु॒त्राः व॒ते व॒हि ते खलु॑ मि॒त्राद॒यो दे॒वाः व॒देषा॑सि द्वे॒ष्टृणि रा॒क्षसा॑दीनि
व॒योत॑वे पृथक्कुर्व॒न् वि॒दुः जा॒नन्ति । ' वि॒दो ल॒टो वा ' इति वि॒द् उत्तर॑स्य अ॒रुसा॑देशः । तथा व॒उरु॒चक्र॑यः वि॒स्तीर्ण॑स्य कर्मणः कर्तारः व॒अने॒हसः॑ अनाह॒न्तारो रक्ष॑कास्ते व॒अहोश्चि॒त् आ॒हन॑नशीलात्
पा॒पाद॑पि यो॒तवे पृथक्कुर्व॑न्मस्मान् जा॒नन्ति ॥ २५ ॥

अ॒दि॒तिर्नो॑ दि॒वा पु॒शुमा॑दि॒तिर्न॑क्तम॒र्द्रयाः॑ । अ॒दि॒तिः पा॒त॒र्वह॑सः स॒दावृ॑धा ॥६॥

अ॒दि॒तिः । नः । दि॒वा । पु॒शुम् । अ॒दि॒तिः । न॑क्तम् । अ॒र्द्रयाः॑ ।

अ॒दि॒तिः । पा॒तु । अ॒हंसः॑ । स॒दाऽवृ॑धा ॥ ६ ॥

व॒नः अस्मा॑कं व॒पशु॑म् व॒अदि॒तिः अ॒दीना॑ अखण्डनीया वा दे॒वमा॑ता व॒दिवा अ॒हनि॑ व॒पातु॑ रक्षतु ।
तथा व॒अर्द्रयाः॑ बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा व॒अदि॒तिः व॒नक्तं॑
रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि व॒अहंसः॑ पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन ।
व॒सदा॑वृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मृतिरदितिरूत्या गमत् । सा शंताति मयस्करदप सिधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मृतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।

सा । शम् । शंताति । मयः । करत् । अप । सिधः ॥ ७ ॥

उत अपि च ष्ट्या सा पूर्वोक्ता षमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा षदितिः षक्या रक्षया सार्धं षदिवा अहनि षनः अस्मान् षआ षगमत् आगच्छतु । आगत्य च षशंताति शान्तिकरं षमयः सुखं षसा अदितिः षकरत् करोतु । षसिधः बाधकान्छत्रंश्चापगमयतु । सिधिर्बाधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिरूपप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या मिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामिति रपो अप सिधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । मिषजा । शम् । नः । करतः । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । सिधः ॥ ८ ॥

उत अपि च ष्ट्या तौ प्रसिद्धौ षदैव्या देवेभ्यो भवौ षमिषजा चिकित्सकौ इह्यौ षअश्विना अश्विनौ षनः अस्माकं षशं सुखं रोगाणां शमनं वा षकरतः कुरुताम् । षइतः अस्मत्तः षरपः पापं युयुयातां प्रथक्कुर्याताम् । षसिधः शत्रूंश्चापगमयताम् ॥

शमशिरमिशिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप सिधः ॥ ९ ॥

शम् । अशिरः । अशिरमिशिः । करत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । सिधः ॥ ९ ॥

षअशिमिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गोर्हपत्यादिभिः षअशिरः देवः षशं षकरत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । षसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च षनः अस्माकं षशं सुखं यथा भवति तथा षतपतु प्रदीप्यताम् । षवातः वायुश्च षअरपाः अपापः सन् षशं यथा भवति तथा च षवातु अनुवर्तताम् । षसिधः शत्रूंश्चैवेऽऽयादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामप सिधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अपामीवाम । अप । सिधम । अप । सेधत । दुः । डमतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः षअमीवां रोगम् षअप षसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । षसिधं चापसेधकं शत्रुं च षअप सेधत । षदुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च षअप सेधत । अपि च हे षआदित्यासः आदित्याः षनः अस्मान् षअंहसः पापात् षयुयोतन प्रथक्कुरुत । यौतेल्येति छान्दसः शापः श्लुः । 'तप्तनस्यनथनाश्च' इति तस्य तप्तबाधेशः । पिप्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः सिध्यते । 'आमन्त्रिते पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाभिधातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता शरुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधुग्देषः कृणुत विश्ववेदसः ॥११॥

युयोत् । शरुम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

ऋधक् । द्वेषः । कृणुत । विश्वऽवेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः । शरं हिंसकम् । अस्मद्वा अस्मत्तश्च । युयोत् पृथक्कुस्त । उत अपि च । अमतिं दुर्द्धिं च पृथक्कुस्त । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा । द्वेषः द्वेष्टृन्धृन् । ऋधक् पृथक् । कृणुत कुस्त । अस्मत्तो विधोजयत ॥

तत्सु नः शर्म यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥ १२ ॥

तत् । सु । नः । शर्म । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुदानवः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः । तत् । शर्म सुखं । नः । अस्मर्थं । सु सुधु । यच्छत दत्त । हे सुदानवः शोभनदानाः शुष्मदीयं । यत् शर्म । एनस्वन्तं । चित् पापिनमपि स्तोतारम् । एनसः पापात् । मुमोचति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्विरिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥ १३ ॥

यः । नः । कः । चित् । रिरिक्षति । रक्षः । स्त्वेन । मर्त्यैः ।

स्वैः । सः । एवैः । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

यः । कश्चित् । मर्त्यैः मनुष्यैः । नः । अस्मात् । रक्षस्त्वेन रक्षोभावेन । पिशाचाद्यात्मना । रिरिक्षति जिहंसिषति । 'रिष हिंसायाश्च' इति धातुः । सः । मनुष्यः । स्वैः । एवैः । आत्मीयैरेव चेष्टितैः । रिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः । जनः । युः । यातापगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । स जनः स्वैरेव गमनैर्युद्धुःखं गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमधर्मश्रवदुःशंसं मर्त्यै रिपुम् । यो अस्मन्ना दुर्हणावाँ उपं द्युः ॥ १४ ॥

सम् । इत् । तम् । अधम् । अश्रवत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मन्ना । दुःशनवान् । उपं । द्युः ॥ १४ ॥

दुःशंसं दुष्कीर्तिं । रिपुं शत्रुं । तं । मर्त्यम् । इत् मनुष्यमेव । अधं पापं । सम् । अश्रवत् सम्प्रग्यामोत् । यः मर्त्यः । अस्मन्ना अस्मात् । अस्मद्विषये । दुर्हणावान् दुष्टहृन्नवान् उपजायते । द्युः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अधमर्थः । प्रत्यक्षकृतो हितं वदति परोक्षकृतस्वहितम् । तादृशः कपटो द्युरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं ग्यामोतिवति ॥

पाकन्ना स्थन देवा ह्यस्तु जानीथ मर्त्यम् । उपं द्युं चाद्र्युं च वसवः ॥ १५ ॥

पाकन्ना । स्थन । देवाः । ह्यस्तु । जानीथ । मर्त्यम् ।

उपं । द्युम् । च । अद्र्युम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

१. गन्त-न-भ-श-मर्त्यं मनुष्यं इदेव । २. ग-प्रत्यक्षीकृतो हितं वदति परोक्षे अहितं वदति तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे ऽदेवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ऽपाकत्रा पाकेषु विपकप्रज्ञेषु स्तोत्रेषु ऽस्थान भवथ । यद्वा । प्रथमार्येण त्राप्रत्ययः । पाकत्रा^१ पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत् पृथमतः कारणात् ऽहस्तु आत्मीयेषु हृदयेषु ऽद्रुयुं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ऽव ऽअद्रुयुं ऽव तद्विलक्षणं कापव्यरहितं च ऽमर्त्यं मनुष्ययुपेत्य हे ऽवसवः वासकाः ऽजानीथ अवगच्छथ ॥ २७ ॥

आ शर्मं पर्वतानामोतापां वृणीमहे । द्यावाक्षामारे अस्मद्रपस्क्रुतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्मं । पर्वतानाम् । आ । उत । अपाम् । वृणीमहे ।
द्यावाक्षामा । आरे । अस्मत् । रपः । कृतम् ॥ १६ ॥

पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ऽशर्मं सुखं वयम् ऽआ ऽवृणीमहे आभिमुख्येन संब्रजामहे । ऽउत अपि च ऽअपाम् उदकानां च । हे ऽद्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ऽअस्मत् ऽअरे अस्मत्तो विप्रकृष्टे देवो ऽरपः पापं ऽकृतं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो भद्रेण शर्मणा युष्मार्कं नावा वंसवः । अति विश्वानि दुरिता पिपर्तन ॥ १७ ॥

ते । नः । भद्रेण । शर्मणा । युष्मार्कम् । नावा । वंसवः ।
अति । विश्वानि । दुःऽइता । पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे ऽवसवः वासयितारः आदित्याः ऽते पूर्वोक्तगुणा यूयं ऽभद्रेण शोभनेन ऽशर्मणा सुखेन ऽयुष्मार्कं ऽनावा ऽनः अस्मान् ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुर्गमनानि ऽअति ऽपिपर्तन पिष्टत अतिपारयत ॥

तुचे तनाय तत्सु नो द्रावीय आयुर्जीवसे । आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्रावीयः । आयुः । जीवसे ।
आदित्यासः । सुऽमहसः । कृणोतन ॥ १८ ॥

हे ऽआदित्यासः अदितेः पुत्राः ऽसुमहसः शोभनतेजस्काः ऽनः अस्मार्कं ऽतुचे पुत्राय ऽतनाय तत्तनयाय पौत्राय च ऽजीवसे जीवनाय ऽद्रावीयः दीर्घतमं ऽतत् प्रसिद्धम् ऽआयुः जीवितं ऽसु सुष्टु ऽकृणोतन कुरुत ॥

यज्ञो हीळो वो अन्तर आदित्या अस्ति मृळत ।

युष्मे इष्टो अपि ऽमसि सजात्यै ॥ १९ ॥

यज्ञः । हीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मृळत ।

युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सुऽजात्यै ॥ १९ ॥

हे ऽआदित्याः ऽहीळः । हीडिगंत्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ऽयज्ञः ऽवः युष्माकम् ऽअन्तरः ऽअस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् ऽमृळत सुखयत । ऽवः युष्माकं ऽसजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं ऽयुष्मे ऽइत् युष्मास्वेव ऽअपि ऽस्मसि सर्वदा भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृहद्वरुणं मरुता देवं त्रातरमश्विना । मित्रमीमहे वरुणं स्वस्त्यै ॥ २० ॥

बृहत् । वरुणम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।

मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातारं पाळयितारं वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं ववरुणं च ववृहत् ग्रीढं ववरुणं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्नवद्रुणं शंस्यम् । त्रिवरुणं मरुतो यन्त नः छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृवत् । वरुण । शंस्यम् ।

त्रिवरुणम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अहिसितं ववृवत् शुभिः पुत्रादिभिर्यते वशंसं स्तुयं वत्रिवरुणं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युर्बन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र स्र न आर्युर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युर्बन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।

प्र । स्र । नः । आर्युः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वर्यं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युर्बन्धवः वस्मसि मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नभरणा अवामः अतो हेतोस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवमाय विरकालावस्थानाय वआर्युः जीवितं वस्र प्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । प्रथमात्तृतीयाद्ययुजः ककुभो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्याः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विशाल्यक्षरा विराट् । ‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुस्त्रिंशुष्णिक् । ‘यूयं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’ इत्येषा ककुम् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो दामस्तुतिरूपत्वात्तदेवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावादित्यदेवताके । शिष्टा अग्नेय्यः । तथा चाबु-क्रान्तं—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोमरिराग्नेयं ककुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्ये ककुप्पङ्क्तिं त्रस-दस्योदान्स्तुतिस्तत्पूर्वं उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरति दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वः । ऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।

देवत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वयजमानैः कर्मादौ नीतं वा । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा त्रविजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्थं स्वामिनां यद्वाभिप्रासद्वयं वदध-

न्निरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गलथः । प्राप्य च तेनाग्निना^१ देवत्रा देवान् । 'देवमनुष्य'^२ इत्यादिना द्वितीयार्थे प्राप्रत्ययः ।^३ हव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः^४ ओहिरे अभिप्रापयन्ति । बहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्रं चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोमरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्रं । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोमरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे विप्र मेधाविन् सोमरे एतस्मै ऋषे अध्वराय यागाय ईम् इमम् अग्निं प्र ईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । विभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा सोम्यस्य सोमसाध्यस्य अस्य मेधस्य यज्ञस्य यन्तुरं नियन्तारं पूर्व्यं चिरंतनम् ॥

आभिप्लविकैष्वक्येषु तृतीयसवने प्रज्ञास्तुः शब्दे 'यजिष्ठं त्वा' इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियाचरूपौ । सुत्रितं च—'यजिष्ठं त्वा बवृमहे यः समिधा य आहुती' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा बवृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । बवृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽकतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने यजिष्ठं यद्वृत्तम् त्वा^१ बवृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । देवत्रा देवेषु मध्ये देवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं होतारं देवानामाह्वतारम् अमर्त्यम् अविनाशम् अस्य यज्ञस्य यागस्य सुकतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभर्गं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुध्नं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभर्गम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुध्नम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः अश्वस्य नपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविल्लक्षणेनाग्नेनापो जायन्ते अग्निश्रौषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जातः इति चतुर्थत्वम् । 'नभ्राणपात्' इति वज्रः प्रकृतिभावः । सुभर्गं शोभनघनं सुदीदिति सुष्ठु दीपयितारं श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्त्यतमतेजस्कम् अग्निं स्तोमीति शेषः । सः तादृशोऽग्निः नः अस्मदर्थं दिवि द्योतमाने देवयजने शुलोके वा मित्रस्य देवस्य वरुणस्य च सुध्नं सुखम् आ अभिलक्ष्य यक्षते यजतु । तथा सः अग्निः अपाम् अद्देवतानां सुध्नमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तौ अग्नये । यो नर्मसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समऽहर्षा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तैः । अग्नये ।

यः । नर्मसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

इयं पाकथस्तृशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.३-५) । ष्यः षमर्तः मनुष्यः षसमिधा पालाशादिनेध्मेन षअग्नये अग्नयर्थं षददाश परिचरति । ष्यः च षआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति । ष्यः च षवेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । ष्यः च षस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् षनमसा अग्नेन चरपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्नयर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युभ्रितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कृतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आश्वः । तस्य । द्युभ्रितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवकृतम् । कृतः । चन । न । मर्त्यकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः षतस्येव तस्यैव षआश्वः व्यापनशीलाः षअर्वन्तः अश्वः षरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । षद्युभ्रितमं दीप्तिमत्तमं षयशः कीर्तिश्च षतस्य एव भवति । यद्वा । द्युभ्रमिति धननाम । धनवत्तमं यशोऽन्नं च तस्य भवति । अपि च षदेवकृतम् देवैः कृतम् षअंहः पापं षकृतश्चन कस्मादपि हितोः तत् षन षनशत् न प्राप्नोति । षनं षमर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वश्रयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुऽअग्नयः । वः । अग्निभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । ऊर्जाम् । पते ।

सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽयुः ॥ ७ ॥

हे षसहसः षसूनो बलस्य पुत्र । अग्निहिं बलेन मध्यमानो जायते । हे षऊर्जा षपते अज्ञानं हविलक्षणानां स्वाभिप्राये षवः । वचनव्याख्ययः । तवावयवभूतैः षअग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्वयं षस्यस्यः शोभनासिकाः षस्याम भवेम । षसुवीरः शोभनैर्वीरैरुपेतः षत्वं च षअस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः ।

त्वे क्षेमांसो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।

त्वे इति । क्षेमांसः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रशंसमानः स्तुवन् षअतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशस्यमानः सः षअग्निः षमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा षरथो षन रथ इव षवेद्यः लम्बनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने षत्वे त्वयि षसाधवः साधकाः समीचीनाः षक्षेमांसः धारणानि षअपि षसन्ति भवन्ति । तथा षरयीणां धनानां षत्वम् एव षराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिर्स्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाशुऽअध्वरः । अग्ने । मर्तः । सुऽभग । सः । प्रऽशंस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे ऽअग्रे यः ऽअर्तः^१ मनुष्यः ऽदाक्षध्वरः दत्तयज्ञो भवति ऽसः ऽअद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यकलो भवतु । हे ऽसुभग शोभनधन अग्ने^२ ऽसः एव ऽप्रशंस्यः प्रशंसनीयः स्वाधनीयश्च भवतु । तथा ऽसः ऽधीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा ऽसनिता ऽअस्तु संभजनशीलो भवतु^३ ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वेद्भिः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयत्स्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वेत्स्भिः । सनिता । सः । विपन्युस्भिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वराय यागनिष्पादनाय^४ ऽत्वम् ऽऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् ऽतिष्ठसि अवतिष्ठसे ऽसः यजमानः ऽक्षयद्वीरः निवसद्वितित्वरैर्वा^५ वीरैः पुत्रादिविरुपेतः सन् ऽसाधते सर्व-
कृतव्यं साधयति । तदेव^६ विवृणोति । ऽसः तादृशो जनः ऽअर्वेद्भिः अश्वैः ऽकृतं निष्पादितं जयादिकं
ऽसनिता संभजनशीलो भवति । ऽसः^७ तादृशो जनः ऽविपन्युभिः मेधाविभिः ऽसः ऽशूरैः च
ऽसनिता भवति^८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्याग्निर्वर्षुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेर्विषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वर्षुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्वऽवार्यः ।

हव्या । वा । वेर्विषत् । विषः ॥ ११ ॥

ऽयस्य यजमानस्य ऽगृहे ऽविश्ववार्यः विश्वैर्वर्णीयः ऽवपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्ति-
मान् ऽअग्निः ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचनः अन्नं च हविलक्षणं ऽदधीत धारयेत् । यस्य च ऽहव्या । वाशब्दः
समुच्चये । हव्यानि हवींषि च ऽविषः व्याप्तान् देवान् ऽवेविषत् प्रापयेत् । 'विष्णु व्यासौ' ।
अस्माहेति रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मधूतमस्य रातिषु ।

अवोदैवमुपरिमर्त्यं कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मधुऽतमस्य । रातिषु ।

अवःऽदैवम् । उपरिऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे ऽसहसो ऽयहो बलस्य पुत्राग्ने ऽविप्रस्य मेधाविनः ऽस्तुवतः स्तोतुः ऽवा ऽरातिषु हवि-
र्वाग्नेषु 'मधूतमस्य' शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा ऽविविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य ऽवचः वचनं हे ऽवसो
वासकाग्ने ऽअवोदैवं देवानामयस्तात् ऽउपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरिष्टाच्च ऽकृधि कुरु । सर्वं नमःप्रदेशं
व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नमोभिर्वा सुदक्षमाविवासति । गिरा वाजिरशौचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-च-न-भ-
यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-भ-निवसद्विरीश्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-भ-श-एतदेव । ७. ख-
त-न-भ-श-विपन्युभिः स्तोतुभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्यपतेः
यस्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मधूतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवांसति ।

गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

यः यजमानः । हव्यदातिभिः हविषां दानैः । नमोभिः नमस्कारैः । वा । सुदक्षं शोभनबलम् । अग्निम् । आविवासति परिचरति । गिरा । वा । स्तुत्या वा । अजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तममिं परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निश्चिती दाशददिति धामभिरस्य मर्त्यैः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अति द्युमैरुद्रैव तारिषत् ॥ १४ ॥

सुमऽहो । यः । निऽश्चिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यैः ।

विश्वः । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनान् । अति । द्युमैः । उद्रैऽईव । तारिषत् ॥ १४ ॥

यः । मर्त्यैः मनुष्यैः । अस्य अग्नेः । धामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः सार्धम् । अदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं । निश्चिती निश्चित्या निश्चानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया । समिधा । दाशत् परिचरेत् । धीभिः^१ कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा । सः । सुभगः^२ सन् । विश्वेत् सवानेव । जनान् । द्युमैः द्योतमानैरद्वैतशोभिर्वा । उद्रैव उदकानीव । अति । तारिषत् अतितरेत् अतिक्रमेत् ॥

तदग्रे द्युममा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मृत्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥

तत् । अग्रे । द्युमम् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

मृत्युम् । जनस्य । दूऽढ्यः ॥ १५ ॥

हे । अग्ने । तत् । द्युमम्^३ । आ । भर अस्मभ्यमाहर । यत् । सदने गृहे वर्तमानं । कं । चित् कम्पि । अत्रिणम् अन्तारं राक्षसादिकं । सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा । दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः शत्रुजनस्य । मृत्युं क्रोधं यच्च द्युममभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । 'य्यै च' इति दृषोदरादिपाठात् दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वर्यं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।

वर्यम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्तमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

येन आग्नेयेन तेजसा । वरुणः देवः । चष्टे प्रकाशयति । येन च । मित्रः । अर्यमा च चष्टे । येन च । नासत्या अध्वनी च चक्षते । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । शर्वसा बलेन । गातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञानृतमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धतमाः । इन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वयोता रक्षिताः सन्तः । वर्यं हे अग्ने । ते त्वदीर्यं । तत् तेजः । विधेमहि परिचरेमहि ॥

ते धेदग्रे स्वाध्याः^१ ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रासो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

१. तन-भ-धीतिभिः । २. गन-भ-श-सुभगः शोभनधनः । ३. घ-द्युमं सामर्थ्यं ।

ते । ध । इत् । अग्ने । सुऽआर्ध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् ।

विप्रासः । देव । सुऽकतुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽधेत् त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
 ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रासः विप्रा मेधाविन ऋत्विजः ऽनृचक्षसं नृणां चक्षरं^१ ऽसुकतुं सुकर्माणं
 शोभनप्रज्ञं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वधाधानसंस्कारेण स्थाप-
 यन्ति ते धेदित्यन्वयः ॥

त इद्वेदिं सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इवाजैभिर्जिग्युर्महद्वनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।

ते । इत् । वाजैभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत ऽइत् त एव यजमानास्त्वयागाय ऽवेदिं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
 तदनन्तरं ऽते यजमानाः ऽआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
 द्योतमाने सोत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुहितयज्ञाः ऽत ऽइत्
 त एव ऽवाजैभिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
 आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^२ । त्वामाद-
 रातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिर्लविकेवृक्षभ्येषु तृतीयसवने प्रश्नास्तुः शस्त्रे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूच्यते हि—'भद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आध. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अध्वरः ।

भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्मिस्तर्पितः ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
 धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअध्वरः यागश्च भवतु ।
 ऽउत अपि च ऽभद्राः कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येनां समत्सु सासहः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्वतां वनेमां ते अभिर्ष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्सु । सासहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्वताम् । वनेमां । ते । अभिर्ष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने वृत्रत्वयं संग्रासे वभद्रं शोभनं वमनः वक्रणुष्व अस्माकं कुरु । वयेन मनसा त्वं वसमस्तु संग्रामेषु वसासहः श्रुतां शत्रून् अभिमवसि । अपि च वशघ्नताम् अभिमवतां शत्रूणां वभूरि शूरीणि बहूनि स्थिराणि^१ दृढान्यपि वभव वतनुहि अवाञ्छि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च वअभिष्टिभिः अभ्येषणसाधनैर्हविभिः स्तोत्रैश्च वते त्वां ववनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलेवनेम संगच्छेमहि ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरतिं न्यैरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

वगिरा वाचा स्तुतिरूपया वमनुहितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् ईळे स्तौमि । कोदशम् । वयजिष्ठं यष्टृतमं वहव्यवाहनं हविषां वोढारं वअरतिम् अयमीश्वरं वा वदूतं देवानां दूत्ये वतमानम् । वयम् अग्निं देवाः वभ्येरिरे नितरां प्रयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्पृश्ये ।

यः पिंशते सुवृताभिः सुवीर्यमभिघृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायस्मि । अग्नये ।

यः । पिंशते । सुवृताभिः । सुवीर्यम् । अग्निः । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

वतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वतरुणाय निलयूने जरास्मरणरहिताय वराजते राजमानाय वअग्नये वप्रयः हविलक्षणमलं वगायस्मि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । वयः वअग्निः वसूवृताभिः प्रियस्त्यास्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः वघृतेभिः घृतैराज्यैः वआहुतः अभिहुतश्च सन् वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वपिंशते आश्लेषयति स्तोतृभिः संयोजयति । 'पिंश अवयवे' । तस्मा अग्नय इत्यन्वयः ॥

अभिघृतेभिरुक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (अ. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं 'यदी घृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरत उचाव च । असुरहव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उच् । च । अच् । च ।

असुरऽहव । निऽनिजम् ॥ २३ ॥

वघृतेभिः घृतेः वआहुतः अभिहुतोऽयम् वअग्निः वयदि यदा यस्मिन्काले ववाशीम् । वाङ्मना-मैतत् । वाचं शब्दम् वउच्च ऊर्ध्वं च वअव । वच अवाक्च वभरते संपादयति । यद्वा । वाशीं वाशानशीलां शब्दकारिणीं ज्वालासुन्नरते उद्धरति उद्गमययूध्वैर्मुखम् अच् च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । वअसुरहव रश्मीनां क्षेप्ता सूर्यो यथा वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्वदुच्चनीचभावनयाम्निस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्धैर्यता मनुहिंतो देव आसा सुगन्धिना ।

विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐर्यत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुगन्धिना ।

विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

वयः । मनुहिंतः मनुना प्रजापतिनाहितः । देवः द्योतमानोऽग्निः । सुगन्धिना शोभनगन्ध-
जुकेन । आसा आस्थेन । हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । ऐर्यत देवान्प्रति प्रेरयति । स्वध्वरः शोभन-
यज्ञः । होता देवानामाह्वाता । देवः दीप्यमानः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । वार्याणि वर्णीयानि
धनानि । विवासते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः स्रनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । स्रनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे । सहसः । स्रनो बलस्य पुत्र । आहुत द्युतैरभिहुत हे । मित्रमहः अनुकूलदीप्तिम् । अग्ने
। मर्त्यः मरणधर्मा । अहं यत् यदि । त्वं । स्यां । त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । तद्येहम् । अमर्त्यः मरणरहितो देव एव भवेयमिति ॥ ३३ ॥

न त्वा रासीयाभिश्चस्तये वसो न पापत्वार्य सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुहितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वार्य । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमर्तिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे । वसो वासकामे । त्वा त्वाम् । अभिश्चस्तये अभिश्चंसनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा । न
। रासीय नाक्रोशयेयम् । 'रास् शब्दे' । हे । सन्त्य संभजनीयामे । पापत्वाय त्वां । न रासीय । मे
मदीयः । स्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत एव । अमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च । दुहितः दानुर्हे । अग्ने अस्माकं । न । स्यात् न भवतु । अत एव । पापया
अशोभनया बुद्ध्या सः । न बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

पितुर्न । पुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं । सुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविभिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः । दुरोणे यज्ञगृहे । देवान् । आ
अभिलक्ष्य । नः अस्माकं । हविः । प्र । एतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च
देवान् प्राप्नोतु ॥

१. म-अ- । २. त-म- 'ते' नास्ति । ३. इ-त-१-२-मरणधर्मरहितो । ४. ख-घ-त-न-श-अत एव
पापया; म-कीदृशः स्तोता ।

तवाहमथ ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥ २८ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।

सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे वसो वासक ऽअग्ने ऽनेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा ऽदेवस्य ऽतव ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअहं स्तोता ऽसदा सर्वदा ऽजोषम् ऽआ ऽसचेय प्रीतिमभिसेवेय ॥

तव कृत्वा सनेयं तव रातिभिर्ग्रे तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्ने हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । कृत्वा । सनेयम् । तव । रातिभिः । अग्ने । तव । प्रशस्तिभिः ।

त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमतिम् । वसो इति । मम । अग्ने । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव ऽकृत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा ऽसनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विशदयति । ऽतव ऽरातिभिः त्वदीयेहविदीनैश्च सनेयम् । तथा ऽतव ऽप्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च त्वां संभजेयम् । अस्यैव संभजे किं कारणं तदाह । हे वसो वासकाग्ने ऽमम स्तोतुः ऽप्रमतिं प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं ऽत्वामित् त्वामेव ऽआहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे ऽअग्ने ऽदातवे दातुं ऽहर्षस्व हृष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेयर्थः ॥

द्वयोक्तं पुत्र प्रशारस्तुः शस्ते 'प्र सः' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनु रूपः । सूच्यते हि—'प्र सौ अग्ने तवोतिभिर्ग्रे वो वृष्टन्तस्' (आश्व. औ. ७. ८) इति ॥

प्र सौ अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजर्मभिः ।

यस्य त्वं सख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । सः । अग्ने । तव । ऊतिभिः । सुवीराभिः । तिरते । वाजर्मभिः ।

यस्य । त्वम् । सख्यम् । आवरः ॥ ३० ॥

हे ऽअग्ने ऽतवोतिभिः रक्षाभिः ऽसः यजमानः ऽप्र ऽतिरते प्रवर्धते । ऊतयो विशेष्यन्ते । ऽसुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । ऽवाजर्मभिः । वाजानामश्वानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्ने ऽत्वं ऽयस्य यजमानस्य ऽसख्यं सखित्वं मित्रवम् ऽआवरः अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३४ ॥

तव द्रुप्सो नीलवान्वाश ऋत्विज इन्धानः सिष्णवा ददे ।

त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षुपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रुप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्विजः । इन्धानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।

त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । अस्ति । प्रियः । क्षुपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे ऽसिष्णो । सिषिः सेचनार्थः । सोमेनासिच्यमानाग्ने ऽद्रुप्सः द्रवणशीलः ऽनीलवान् शकट-नीडेऽवस्थानात् तद्वान् ऽवाशः कान्तः शब्दाद्यमानो वा ऽऋत्विजः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

वह्न्धानः संदीपयन् पुनर्भूतः वतव सोमः वआ वददे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीयते । अपि च वत्वं
वमहीनां महतीनाम् उपसां वमियः मित्रभूतः वअसि । उपसि ह्यद्यो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा
वक्ष्यः क्षपाया रात्रेः संबन्धितु ववस्तुषु^१ वराजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थ-
जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमार्गन्म सोमरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवसे । सुम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥
तम् । आ । अगन्म । सोमरयः । सहस्रमुष्कम् । सुअभिष्टिम् । अवसे ।
सुम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

वसोभरयः क्षपयो वयम् अवसे रक्षणाव वतम् अग्निम् वागन्म हविभिः स्तुतिभिश्च प्राप्ता
अभूम् । कीदृशम् । सहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
वस्वभिष्टि शोभनाभ्येषणं वसुम्राजं सम्यग्प्राजमानं वत्रासदस्यवम् । त्रसदस्युनाम् राजभिः । तस्य
स्तोतव्यत्वेन संबन्धितम् ॥

यस्य ते अग्रे अन्ये अग्रयं उपक्षितौ वयाइव ।

विपो न बुध्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्रे । अन्ये । अग्रयः । उपक्षितः । वयाऽइव ।

विपः । न । बुध्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे वअसे वस्य वते तव वअन्ये वअग्रयः ववयाइव वृक्षस्य शाखा इव वउपक्षितः समीपे
निवसन्तो भवन्ति वजनानां जनिमतं मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य वतव वक्षत्राणि बलानि स्तुत्या
ववर्धयन् वविपो वन । स्तोतृनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव वबुध्ना द्योतमानान्यन्नानि यन्नांसि वा
वनि वयुवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाच्छ्रेयैत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुदानवः ॥ ३४ ॥

हे वअद्रुहः अद्रोग्धारः हे वसुदानवः^१ हे वआदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः वमघोनां
हविष्मतां विश्वेषां सर्वेषां मध्ये वयं मर्यं मनुष्यं यजमानं वपारं वनयथ आरुध्यस्य कर्मणः
समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

यूयं राजानः कं चिचर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषां अनु ।

वर्यं ते वो वरुण मित्रार्थमन्तस्यामेहृतस्य रध्यः ॥ ३५ ॥

यूयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।

वर्यम् । ते । वो । वरुण । मित्रं । अर्थमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रध्यः ॥ ३५ ॥

हे वराजानः राजमाना हे वचर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः वयूयं वमानुषानु
मनुष्यान् यजमानानुलक्ष्य वक्षयन्तं क्षपयन्तं वकं वचित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिभवयेति

१. ख-तन-सत्सु; म-वस्तुषु आच्छादकेषु तमःसु सत्सु त्वं; श-मस्तु । २. य-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तोतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 ववण हे वमित्र हे वअयमन्^२ वते तादृशाः वयं ववः युष्माकं संबन्धिनः वक्तस्य यज्ञस्य वरथ्यः
 वस्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥

अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।

मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः वमे
 मह्यं वधूनां पञ्चाशतम् अदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दातृत्तमः अर्यः अभिगन्तव्यः
 स्वामी वा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।

तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥

उत । मे । प्रयियोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।

तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रनेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३५ ॥

‘आ गन्त’ इति षड्विंशत्युचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेराषं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोवृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ गन्त षड्विंशतिर्मारुतम्’ इति ।
 गतो विनियोगः ॥

आ गन्ता मा रिषण्यत् प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।

स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत् । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थात । ससमन्यवः ।

स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः वआ वगन्त अस्मानगच्छत । वमा वरिषण्यत
 अनागमनेनास्मान्^१ मा हिंसत । हे वसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा वचित् स्थिराणि
 दृढान्यपि पर्वतादीनि हे वनमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः वमाप वस्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविभिर्मरुत क्रभुक्षण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोमरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । क्रभुक्षणः । आ । रुद्रासः । सुदीतिभिः ।

इषा । नः । अद्य । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोमरीयवः ॥ २ ॥

हे ऽवशुक्षणः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे ऽरुद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे ऽमरुतः
 'सुदीतिभिः शोभनदीसिंहैः' ऽवीलुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीलु दृढाः पवयो येषु तादृशै रथैः
 'आ' ऽगत' आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे ऽपुरुष्टृहः बहुभिः रूढहणीया ईप्सितव्याः ऽसोभरी-
 यवः सोभरिष्टृभि मां कामयमानाः ऽनः' अस्माकं ऽयज्ञं प्रति ऽअच हृदानीम् ऽदृषा अन्नेन
 सहागच्छत । आ पूरणः^२ ॥

विद्या हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विष्णोरेषस्य मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्या । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवताम् ।

विष्णोः । एषस्य । मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

ऽरुद्रियाणां^३ रुद्रपुत्राणां ऽशिमीवतां कर्मवतां ऽविष्णोः व्यासस्य ऽएषस्य एषणीयस्य वृष्टयुव-
 कस्य ऽमीळहुषां सेकृणां ऽमरुताम् ऽउग्रम् उदूर्णं ऽशुष्मं बलं ऽविद्या ऽहि जानीमः खलु^४ ॥

वि द्वीपानि पारपतन्तिष्ठहुच्छुनोभे युजन्त रोदसी ।

प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पारपतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रऽखादयः । यत् । एजथ । स्वऽभानवः ॥ ४ ॥

ऽद्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरापो येषु तान्युदमध्यस्थलानि^५ । 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । 'अक्कृष्टः' हत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च ऽवि ऽपापतन् अत्यर्थं मरुद्गेन विपतन्ति । ऽतिष्ठत् स्थारवं चान्यद्वृक्षजातं^६ ऽदुच्छुना दुःखेन युज्यते । ऽउभे ऽपरोदसी यावापृथिव्यावपि ऽयुजन्त । ते मरुतः स्वागमनजमितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ऽधन्वानि गमनशीलान्युदकानि च ऽप्र ऽऐरत प्रगच्छन्ति । हे ऽशुभ्रखादयः शोभनायुधाः^७ शोभनहविष्का वा हे ऽस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं ऽयत् यदा ऽपृजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्रो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यमेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअज्मन् अज्मनि गमने सति ऽअच्युता ऽचित् च्यावयितुमशक्या अपि ऽपर्वतासः पर्वता मेवा गिरयो वा ऽवनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च ऽआ ऽनानदति अभितो भृशं शब्दायन्ते । अपि च ऽयामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु ऽभूमिः पृथिवी च ऽरेजते कम्पते ॥ ॥ ३६ ॥

१. ग-त-भ-श- 'आ गत' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु-संतः अवेदानां यज्ञमस्मदीयं यागं ह्या अस्मभ्यं दातव्येनाज्ञेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुरुत; ग-त-३-४-श- 'नः अस्माकं... आ पूरणः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-भ-एषां मरुतां शुष्मं बलं वयं स्तोतार सोमरयः उग्रमुदूर्णं विद्या जानीमः । कीदृशानां मरुतां । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्यासस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्टयुवकस्य मीळहुषां सेकृणां; ग-त-३-४- 'मरुतां...खलु' नास्ति । ४. ग-भ-श-तान्यु-दकमध्यस्थलानि । ५. ग- 'द्वस्तुजातं । ६. न-भ-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीतु उत्तरा बृहत् ।

यत्रा नरो देदिशते तनूष्व त्वक्षांसि बाह्वोऽजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीति । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुऽजसः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः । वः युष्माकम् । अमाय बलाय । यातवे यातुं । द्यौः सुलोकः । बृहत् अन्तरिक्षं विसृज्य । उत्तरा उद्गततरा । जिहीते गच्छति । युष्मदागमनाद्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । । यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे । बाह्वोऽजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः । नरः नेतारो मरुतः । त्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि । तनूषु आत्सीयेषु शरीरेषु । आ । देदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विस्तृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोन्नेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमवन्तः । वृषप्सवः ।

वहन्ते । अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

नरः नेतारो मरुतः । स्वधामनु । स्वधेलयन्नाम । हविलक्षणमन्नमनुलक्ष्य । श्रियं शोभां । महि महत्प्रौढं । वहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । त्वेषाः दीप्ताः । अमवन्तः बलवन्तः । वृषप्सवः वर्षणरूपाः । अहुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोभरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्पर्से नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोभरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोबन्धवः । सुजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्पर्से । नु ॥ ८ ॥

सोभरीणाम् ऋषीणां गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः । वाणः मरुद्ग्रीणा । अज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । हिरण्यये । रथे । कोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तुभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोभरीणां ज्ञानायेदशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च । गोबन्धवः गोमातृकाः । सुजातासः शोभनजन्मानः । महान्तः महानुभावास्ते मरुतः । नः अस्माकम् । इषे अन्नाय । भुजे भोगाय । स्पर्से प्रीत्यै च बलनाय वा । नु क्षिप्रं भवन्त्विति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषतऽअञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

हे । वृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाज्यन्तः सिञ्चन्तोऽप्यर्थवः । वः सूर्यं । वृष्णे वर्षित्रे । मारुताय मरुत्संघरूपाय । शर्धाय बलाय हव्यानि हवींषि । प्रति । भरध्वम् । आहवनीयं प्रति हृत । शर्धं विशेष्यते । वृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेतारः प्रयावानः । प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतर्ये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतर्ये । गत ॥ १० ॥

हे षनरः नेतारः षमरुतः षवृषणश्चेन वृषभिः सेचनसमर्थैरथैरुपेतैः षवृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन षवृषनाभिना । नाभिश्चकच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन षरथेन षनः अस्माकं हव्यानि^१ हवींषि षआ षगत आगच्छत । षवृथा अनायासेनैव षवीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । षश्येनासो षन पक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमड्येषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दविद्युतत्पृथ्यः ॥ ११ ॥

समानम् । अजि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दविद्युतति । ऋथ्यः ॥ ११ ॥

ऽएषां मरुताम् षअजि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं षसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । षरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः षवि षभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विज्ञेयेण दीप्यन्ते । तथा षबाहुषु षअधि अंसेषु षऋथ्यः शक्यादीन्यायुधानि षदविद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नकिटनूषु येतिरे ।

स्थिरा धन्वान्यार्युधा रथेषु वोऽनीकिवधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आर्युधा । रथेषु । वः । अनीकिवु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

ऽउग्रासः उडूणाः सर्वकार्येषुद्यताः षवृषणः वर्षितारः षउग्रबाहवः उडूणबाहुकाः षते मरुतः षतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु षनकिः षयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि वाचितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः षवः शुष्माकं षरथेषु षधन्वानि धर्त्तव्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च षस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अतः^१ एव^२ कारणात् षअनीकिवधि सेनासुलेषु षश्रियः जयसंपदः शुष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्रुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

ऽअर्णो षन उदकमिव षसप्रथः सर्वतः प्रुथु विस्तीर्णं षत्वेषं दीर्घं षशश्वतां बहूनां षयेषां^३ मरुता-
मीदृशं षनाम मरुत इति नामधेयम् षएकमित् एकमेवासहायमेव सत् षभुजे स्तोतृणां भोगाय भवति ।
तत्र दृष्टान्तः । षसहः प्रसहनशीलं षपित्र्यं पितुरागतं षवयो षन अन्नमिव । यथा तद्विन्नम्भेण
भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

१. घ-श-हव्या । २. ग-यन्तः अतः । ३. ख-ग-त-म-श-एषां; न-‘येषां’ नास्ति ।

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तर्देषां दाना मद्वा तर्देषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वृन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मद्वा । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् वतान् पूर्वोक्तगुणान् वमरुतः ववन्दस्व प्रणम । वतान् एवोपेत्य वस्तुहि । वहि यस्मात् वधुनीनां कम्पयितृणां वतेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । वअराणाम्^१ अर्याणां^२ स्वामिनां यथा वचरमः^३ हीनः शेषकः शेषभूतस्तद्वत् । वतत् तस्मात् वएषां मरुतां वदाना दानानि वमद्वा महत्त्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । वतर्देषाम् इति द्विरुक्तिरादरायां पदपूरणार्था वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वास पूर्वसु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुडभगः । सः । वः । ऊतिषु । आसः । पूर्वसु । मरुतः । विडउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे वमरुतः ववः युष्माकम् वउतिषु रक्षासु सतीषु वसः स्तोता वसुभगः वास शोभनघनो भवति । अस्तेऽग्नन्दसो भूमावाभावः । यद्वा । सुभग आस^४ दीप्यते । 'अस गतिदीप्यादानेषु' । कदेति चेत् उच्यते । वपूर्वासु वव्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वस्वागामिनीषु व्युष्टिषु^५सु । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । वउत अपि च वयः^६ मनुष्यः स्तोता यद्वा वा वनूनम् अवश्यम् वअसति युष्माकं भवति । अस्तेऽग्नन्दसः शपो लुगभावः । स सुभग हृष्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा युयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतये गथ ।

अभि व बुध्नैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धृतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । युयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये । गथ ।

अभि । सः । बुध्नैः । उत । वाजसातिभिः । सुम्ना । वः । धृतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे वनरः नेतारो मरुतः वयूयं वयस्य ववा यस्य च ववाजिनः हविष्मतो यजमानस्य वहव्या हव्यानि हवीषि वप्रति ववीतये भक्षणाय वा वागथ आगच्छथ वसः यजमानः हे वधृतयः कम्पयितारो मरुतः वबुध्नैः द्योतमानैरन्नैर्यज्ञोभिर्वा वउत अपि च ववाजसातिभिः वाजानां^१ संभजनैश्च ववः युष्माकं संबन्धीनि वसुम्ना सुम्नानि सुम्नानि वअभि वनशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सूनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तर्था । इत् । असत् ॥ १७ ॥

वृद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य वसूनवः पुत्राः वअसुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्वेधस्य ववेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । वयुवानः

१. घ-अराणां न । २. ज्ञ-त१-२-भ१-आर्याणां । ३. ख-त-न-भ१-श-चरमो न । ४. त-म-सन् । ५. घ-यो वा यक्ष । ६. घ-अज्ञानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः ऽदिवः अन्तरिक्षादागत्य ऽथवा येन प्रकारेण ऽवशन्ति अस्मान् कामयन्ते
 ऽतथेत् तेनैव प्रकारेण ऽअसत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चाहँन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अहँन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽये ऽच^१ यजमानाः ऽमरुतः देवान् ऽअहँन्ति पूजयन्ति । ऽये च
 ऽमीळुषः सेकुन् मरुतः ऽस्मत् प्रशस्तं ऽचरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत् एवम् ऽअतः^२
 अपि^३ कारणान् तानुभयविधान् ऽनः अस्मान् ऽआ अभिलक्ष्य ऽवस्यसा वस्यसा वसुमत्तमेन ऽहृदा
 हृदयेन हे ऽयुवानः मरुतः ऽउप ऽआ ऽववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यूनं ऊ पु नर्विष्टया वृष्णः पावकाँ अमि सोमरे गिरा ।

गाय गाईव चक्रेषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नर्विष्टया । वृष्णः । पावकान् । अमि । सोमरे । गिरा ।

गाय । गाःऽईव । चक्रेषत् ॥ १९ ॥

हे ऽसोमरे ऽयूनः नित्यतरुणान् ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽपावकान् तान् मरुतः ऽनर्विष्टया अतिशये-
 नाभिनवया ऽगिरा वाचा स्तुतिरूपया ऽसु शोभनम् ऽअमि ऽगाय अभिष्टुहि । ऽचक्रेषत् पुनःपुनः
 कृषन् कृषीवलः ऽगाईव । स यथा यूनः शकाननड्डहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृतसु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान् सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽईव । हव्यः । विश्वासु । पृतसु । होतृषु ।

वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःऽतमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

ऽविश्वासु सर्वासु ऽपृतसु पृतवासु युद्धेषु ऽहोतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च ऽये मरुतः ऽसाहाः
 ऽसन्ति अभिमवितारो भवन्ति ऽहव्यः ह्वातव्यः ऽमुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः ।
 स इव । नेति संप्रत्ययैः । न संप्रति ऽवृष्णाः वर्षितृन् ऽचन्द्रान् आह्वायकान् ऽसुश्रवस्तमान् अति-
 शयेन शोभनयशस्कास्तान् ऽमरुतः ऽअह मरुत एव ऽगिरा वाचा ऽवन्दस्व स्तुहि ॥ ॥ ३९ ॥

गार्वाश्चिद्धा समन्यवः सजात्येन मरुतः सर्वन्धवः ।

रिहते ककुभौ मिथः ॥ २१ ॥

गार्वाः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽजात्येन । मरुतः । सऽसर्वन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे ^१समन्वयः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे ^२मरुतः ^३गावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः
^४सजात्येन समानजातित्वेन ^५सबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः ^६ककुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान्
प्राप्य ^७मित्रः परस्परं ^८रिहते लिहन्ति । ^९व इति पूरकः ॥

मर्तेश्चिद्वो नृतवो रुक्मवक्षस उर्प भ्रातृत्वमार्यति ।

अर्थि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मऽवक्षसः । उर्प । भ्रातृत्वम् । आ । अयति ।

अर्थि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपित्वम् । अस्ति । निध्रुवि ॥ २२ ॥

हे ^१नृतवः नृत्यन्तो हे ^२रुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ।
ईदृशा हे ^३मरुतः ^४मर्तेश्चिद् मनुष्योऽपि स्तोता ^५वः युष्माकं ^६भ्रातृत्वं सखित्वम् ^७आ आभिमुख्येन
^८उप ^९अयति उपगच्छति । अतः ^{१०}नः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतुन् ^{११}अधि ^{१२}गात अधिभूत अस्म-
त्पक्षपातवचना भवत । ^{१३}एहि यस्मात् ^{१४}वः युष्माकम् ^{१५}आपित्वं बन्धुत्वं ^{१६}निध्रुवि नितरां धार-
यितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा ^{१७}सदा सर्वदा ^{१८}अस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे ^१सुदानवः शोभनदाना हे ^२सखायः समानख्याना हे ^३सप्तयः सर्पणक्षीलाः ^४मरुतः ^५नः
अस्माकं ^६मारुतस्य ^७भेषजस्य मरुत्सर्वान्धि भेषजस्यैषं ^८यूयम् ^९आ ^{१०}वहत आनयत ॥

यामिः सिन्धुमर्वथ यामिस्तूर्वथ यामिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मयो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिर्मसचद्विषः ॥ २४ ॥

यामिः । सिन्धुम् । अर्वथ । यामिः । तूर्वथ । यामिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मयः । नः । भूत । ऊतिऽमिः । मयःऽभुवः । शिवाभिः । अस्चऽद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः ^१यामिः ऊतिभिः ^२सिन्धुं समुद्रम् ^३अवथ रक्षथ । ^४यामिः च ^५तूर्वथ स्तोतृणां
शत्रून् हिंस्य । ^६तुर्वीं हिंसार्थः । ^७यामिः च ^८क्रिवि कृपं तृष्णजे गीतमाय ^९दशस्यथ प्रयच्छथ ।
हे ^{१०}मयोभुजः मयसः सुखस्य भावयितारो हे ^{११}असचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः ^{१२}शिवाभिः
कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः ^{१३}ऊतिभिः रक्षाभिः ^{१४}नः अस्माकं ^{१५}मयः सुखं ^{१६}भूत भावयत उत्पादयत ।
यद्वा । ' भू प्राप्नोति ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिन्ध्र्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्र्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुबर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे ^१सुबर्हिषः शोभनयज्ञाः ^२मरुतः ^३सिन्धौ एतत्संज्ञे स्यन्दनशीले नदे ^४यत् ^५भेषजम्
अस्ति ^६यत् च ^७असिन्ध्र्यां ^८यत् च ^९समुद्रेषु जलधिषु ^{१०}यत् च ^{११}पर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो विभृथा तनूष्वा तेनां नो अर्थि वोचत ।

क्षमा रपो मरुत् आतुरस्य न इष्कर्ता विद्वुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । विभृथ । तनूषु । आ । तेन । नः । अर्थि । वोचत ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्ता । विद्वुतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

विश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं पश्यन्तः जानन्तो यूयं तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु आ विभृथ आहरथ । आहूतेन च एतेन नः अस्मान् अधि वोचत अधिब्रूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे मरुतः नः अस्माकं मध्ये आतुरस्य रोगिणः रपः । पापनामेतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य पक्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा विद्वुतं विबाधितमङ्गं पुनः इष्कर्तुं निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निस्रो नलोपपन्नद्वन्द्वः । करोतेल्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनक्षत्रनाश्र' इति तन्नादस्य तादादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ४० ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थश्चिंतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः १ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यचर्यधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् १ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^१ दश सूक्तानि । तत्र 'वयसु त्वाम्' इत्यष्टादशचै प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयसु द्वयूनान्त्ये द्रुचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्चान्यस्यात्' इति परिभाषया
काण्वः सोभिरर्क्षैः । 'काकुमे प्रागर्थं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतो-
बृहत्स्यः । अन्ये द्रुचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्राः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये
ब्राह्मणाच्छंसिनास्ते 'वयसु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयसु त्वामपूर्य्यं यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथो' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिष्टुविकेपूक्त्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रसूक्तम् । अस्मिन्नेव शब्दे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयसु त्वा' इत्यनुरूपवृत्तस्याद्या । सूत्रितं च—'वयसु त्वामपूर्य्यं
यो न इदमिदं पुरा याहीम हन्वद इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ६. ८) इति ॥

वयसु त्वामपूर्य्यं स्थूरं न कश्चिद्भरन्तोऽवस्यवः । वाजं चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्य्यं । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।

वाजं । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. झ—'महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंवरः । विद्यातीर्थपुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसर्वज्ञैश्वरः ।
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतप्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतेतद्विमत्सराः ॥ २०. झ—'महेश्वरं ॥
इत्थं षष्ठाष्टकगः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति (१ ते) ॥
२. श—अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे $\sqrt{\text{अपूव्यं}}$ शिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वाद्भिनवेन्द्र $\sqrt{\text{भरन्तः}}$ सोमलक्षणैरक्षैस्त्वां पोषयन्तः $\sqrt{\text{वयं}}$ $\sqrt{\text{वाजे}}$ । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽत्रेति वाजयन्त्यायुधान्यत्रेति वा वाजः संक्रामः । तस्मिन् $\sqrt{\text{चित्रं}}$ चायनीयं विविधरूपं वा $\sqrt{\text{त्वाम्}}$ $\sqrt{\text{उ त्वामेव}}$ $\sqrt{\text{अवस्यवः}}$ रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः $\sqrt{\text{हवामहे त्वामाह्वयामः}}$ । तत्र दृष्टान्तः । $\sqrt{\text{स्थूरं}}$ वन यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं $\sqrt{\text{कच्चिन्}}$ कच्चिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप त्वा कर्मन्तये स नो युनोश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्वयवितारं ववुमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अ॒वितारम् । ववुमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र $\sqrt{\text{कर्मन्}}$ अग्निष्टोमादिकर्मणि $\sqrt{\text{ऊतये}}$ रक्षणाय $\sqrt{\text{त्वा त्वामु-}}$ पगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । $\sqrt{\text{यः इन्द्रः}}$ $\sqrt{\text{धृषत्}}$ धृष्णोति शत्रून्भिभवति । ' निधृषा प्रागल्भ्ये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शाप्रत्ययः । $\sqrt{\text{युवा तस्याः}}$ $\sqrt{\text{उग्रः उद्गूणः}}$ $\sqrt{\text{यसः इन्द्रः}}$ $\sqrt{\text{वनः अस्मान्}}$ प्रति $\sqrt{\text{चक्राम}}$ आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । परोऽर्थवैः प्रत्यक्षकृतः । $\sqrt{\text{सखायः}}$ समानव्याना बन्धुभूता वा वयं $\sqrt{\text{सानसिम्}}$ । ' वन पण संभक्तौ ' । संभजनीयम् $\sqrt{\text{अवितारं}}$ सर्वस्व रक्षितारं $\sqrt{\text{त्वामिन् त्वामेव}}$ $\sqrt{\text{ववुमहे}}$ वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हिथीगादनिघातः ॥

आ याहिम् इन्द्रवोऽश्वपते गोपत उर्वरापते । सोमं सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्द्रवः । अश्वऽपते । गोऽपते । उर्वराऽपते । सोमम् । सोमऽपते । पिब ॥ ३ ॥

$\sqrt{\text{अश्वपते}}$ अश्वानां स्वामिन् $\sqrt{\text{गोपते}}$ गवां पालयितः $\sqrt{\text{उर्वरापते}}$ । सर्वसस्याढ्या भूमिरुर्वरा । तस्याः पते हे इन्द्र $\sqrt{\text{इन्द्रवः}}$ सोमाः $\sqrt{\text{इमे}}$ भवदीयाः । त्वदर्थमभिषुता इत्यर्थः । तस्मात् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ आगच्छ । आगत्य $\sqrt{\text{सोमपते}}$ हे इन्द्र $\sqrt{\text{सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ ॥

वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवो विप्रास इन्द्र येमिम ।

या ते धामानि वृषभ तेमिरा गहि विश्वेमिः सोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुऽमन्तम् । अबन्धवः । विप्रासः । इन्द्र । येमिम ।

या । ते । धामानि । वृषभ । तेमिः । आ । गहि । विश्वेमिः । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{अबन्धवः}}$ बन्धुरहिताः $\sqrt{\text{विप्रासः}}$ मेधाविनः वयं $\sqrt{\text{बन्धुमन्तं}}$ बन्धुभि-
र्देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं $\sqrt{\text{त्वा त्वाम्}}$ । हिरवधारणे । त्वामेव $\sqrt{\text{येमिम}}$ बन्धुत्वेन नियच्छाम ।
यच्छतेर्लिङि रूपम् । तथा सति हे $\sqrt{\text{वृषभ}}$ कामानां वर्धितरिन्द्र $\sqrt{\text{पते तव}}$ $\sqrt{\text{या याभि}}$ $\sqrt{\text{धामानि}}$
क्षरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते $\sqrt{\text{तेमिः तैः}}$ $\sqrt{\text{विश्वेमिः}}$ सर्वैर्धामभिः सह $\sqrt{\text{सोमपीतये}}$ सोमपानार्थम्
 $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{गहि}}$ आगच्छ ॥

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीते मधौ मदिरे विवक्षणे । अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । युथा । गोऽश्रीति । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।

अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रीति । 'श्रीङ् पाके' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते । दध्ना पयसा च श्रीते श्रयणद्रव्येण मिश्रिते । मदिरे मदकरे । विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले । त्वदीये । मधौ सोमे । सीदन्तः निवसन्तः । सद्ये दृष्टान्तः । वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संवीक्ष्य तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं । त्वाम् । अभि अभिमुख्येन । नोनुमः पुनः पुनर्भूतं वा स्तुमः ॥ १ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो दृदिष्टं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छे । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । दृदिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छे च अपि वा अभिमुख्येन च । एना एनेन । नमसा स्तोत्रेण हविलक्षणेनास्त्रेण वा सह । त्वा त्वां । वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु । मुहुश्चिद् मुहुश्चिद् । किं कस्माद्धेतोः । वि दीधयः । विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । 'दीधीद् दीसिदेवनयोः' । इत्यस्येन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं वयं वदथेति चेत् । हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः । सन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । त्वं तु । दृदिः धनादिदाता खलु । तस्मात् । वयं त्वत्संनिधौ । स्मः भवामः । किंच । नः अस्माकं । धियः कर्माणि च तव समीपे । सन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूतना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विद्या पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूताः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विद्या । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव । ऊती ऊत्यै । रक्षणे । वयं । नूतना । इत् नूतना एव । अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र । पुरा पूर्व त्वां । परीणसः । सुदृढ्यलयाः । परीणसं परितो व्याप्तं महान्तं वेति । नहि । विद्या न जानीमः । नु संप्रति तु । ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्षया इति ॥

विद्या सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्मीमहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजै सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्या । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजै । सुऽशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितव्यवत् हे इन्द्र । सखित्वं तव सखिभावं वयं । विद्या जानीमः । उत अपि च । भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विद्या । वज्रिन् हे इन्द्र । ते त्वदीये । ता ते सख्यधने । आ अभिमुख्येन । ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च । वसो सर्वस्य वासयितः । सुशिप्र शोभनहन्तो

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र वगोमति गवादिभुक्ते वसस्मिन् सर्वस्मिन् ववाजे अन्ने वनः अस्मान्
वआ वशिशीहि तीक्ष्णकिरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्विलयः । ' शिञ् वशिज्ञाने '
इत्यस्य छान्दसः श्रुत्यः ॥

उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' यो न इदमिदम् ' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । ' यो न इदमिदं पुरेति
प्रगाथो सचाः ककुभः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेपूक्त्येष्वपि ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेपूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे ' त्वं न इन्द्रा भर ' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतुचः समाहार्यः । तत्रेयं ' यो न इद-
मिदम् ' इति द्वितीया । सूत्रितं च—' यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः '
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥

यः । नः । इदम् इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आऽनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ।
सखायः । इन्द्रम् । उतये ॥ ९ ॥

वसखायः समानस्थाना हे ऋत्विज्यजमानाः वयः इन्द्रः वपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया
विद्यमानं वस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु वनः अस्मान्
वप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् वतसु तमेव धनानामानेताम् इन्द्रं ववः युष्माकं धनलाभार्थम्
वउतये रक्षणाय च वस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हर्यश्च सत्पति चर्षणीसहं स हि प्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमर्घ्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्पतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अर्घ्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥ १० ॥

वहर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतं वसपति स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं
वा वचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभूतितारं वस वहि वम स खलु जनः स्तौति ।
वयः जनः वअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुतो भवति स एनं तुष्टपति । एवं सति वमघवा धनवान्
वसः इन्द्रः वशतं वगव्यमर्घ्यम् अनेकं गवाश्वसं वस्तोतृभ्यः वनः अस्मभ्यं वतु क्षिप्रम् वआ वयति
आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेख्यभागमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति ॥ ॥१॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि । संस्थे जनस्य गोमतः ॥ ११ ॥

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रुवीमहि ।

सम्स्थे । जनस्य । गोमतः ॥ ११ ॥

ववृषभ वर्णितर्ह इन्द्र वगोमतः गवादियुक्तस्य वजनस्य वसंस्थे स्थाने युजे वश्वसन्तम्
अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं वयुजा सहायेन वत्वया वह वस्वित् त्वयैव खलु वयं
वप्रति वब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दूढ्यः ।

नुभिर्वृत्रं हन्याम शशुयाम चर्वैरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुः । धियः ।

नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शशुयाम । च । अर्वैः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

‘पुरुहूत बहुभिराह्वतव्य’ हे ‘इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र ‘कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् ‘कारे । कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिंस्तान् वयं ‘जयेम । ‘दूढ्यः दुःधियः पापबुद्धीनपि ‘अभि’ तिष्ठेम’ अभितः स्थास्यामः । किंच ‘वृत्रं गवामावरकं शत्रुं ‘नृभिः आयुधैर्नुभिर्मरुद्भिः सह ‘हन्याम हिंस्याम । हत्वा ‘शशुयाम ‘च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरभिटोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा । श्वयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । शत्रुभ्यो बाधा-भावात् सोमलक्षणैरुक्त्वां वर्धयेम । तत्स्त्वं ‘नः अस्माकं ‘धियः कर्माणि ‘प्र ‘अर्वैः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिर्भुविकेवृक्ष्येयु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च खे ‘अभ्रातृव्यः’ इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा’ (आश्व. श्री. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषां सनादसि । युधेदापित्वभिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषां । सनात् । असि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र त्वं ‘जनुषा जन्मनैव ‘अभ्रातृव्यः । ‘व्यन् सपत्ने’ (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यनप्रत्ययः । ‘अना’ अनेतुकः । ‘अस्तच्छन्दसि’ इति कयः प्रतिषेधः । अनियन्तुक इत्यर्थः । ‘अनापिः बन्धुवज्जितम् ‘सनादसि चिरादेव ‘अभ्रातृव्यादिवज्जितोऽसि । यच्च त्वया ‘आपित्वं बान्धवम् ‘इच्छसे इच्छसि तत्र ‘युधेत् युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोत्राणां सखा भवसीति ॥

नर्का रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादिप्तितेव हूयसे ॥ १४ ॥

नर्कः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताश्व । हूयसे ॥ १४ ॥

हे ‘इन्द्र ‘रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाख्यं मानवं’ ‘सख्याय सखि-भावाय ‘नर्कः ‘विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । ‘सुराश्वः । ‘दुओश्च गतिवृद्धयोः । ‘सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ‘पे त्वां ‘पीयन्ति । पीयति हिंसा-कर्मा । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-‘राहूत । २. तन-भर-नामितिष्ठेम; म१-३-मितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतकः; घ-अना अनियन्तुकः; झ-सपत्नरहितः अना अनेतुकः; म१-अना सपत्नरहितः अना अनेतुकः; भ२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतकः (अनेकः-भ३); श-अना त्वं अनेकः । ४. ख-तन-श-शपः । ५. ख-ना-ज्ञ-त१-२-न-भ-अन्यं मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाऽजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वाऽवतः ।

नि । सुदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं तथा ऽमा भूम् मा भवाम ऽयथा ऽत्वावतः त्वादवाः स्वस्त-
द्वास्थ देवस्य ऽसख्ये ऽमुरासः मुराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा
जनाः । ऽअमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः^१ पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । ऽसचा ऋत्विग्भिः सह ऽसुते अभिषुते सोमे वयं तु ऽनि ऽषदाम
निवसामः । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृक्का चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोऽदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृक्का । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आऽदभे ॥ १६ ॥

हे ऽगोदत्र स्तोत्राणां गवादिदानशील हे इन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं ऽराधसः धनान् ऽमा
ऽनिरराम मा निर्गमाम । अतर्लुङि 'सतिशास्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदशोऽङि' इति गुणः ।
सर्वदा स्वतो^२ धनाढ्या^३ भवाम । किंच ऽते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् ऽमा
ऽगृहामहि सा गृहीमः । अपि तु त्वत् एव धनं गृहीम इत्यर्थः । प्रहेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
इति वाः । डिन्वात्संस्तराणम् । ऽअर्यः स्वामी त्वं ऽदृक्का ऽचित् दृढान्यपि विनक्षराणि धनानि ऽप्र
ऽमृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय । किंच ऽअभि अभिसुख्येन ऽआ ऽअर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोषय । ऽते तव ऽदामानः तानि दानानि ऽन ऽआदभे न कैश्चिदपि आदभितुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदियन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्र-
दृष्टिर्बहुधनलाभान्महमेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते^४ । ऽदाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्त-
वते मद्यम् ऽइन्द्रो ऽवा ऽधेत् इन्द्र एव किं खल्वेतावत्^५ ऽमघं मंहनीयं धनं ऽददिः प्रायच्छत् ।
यद्वा ऽसुभगा शोभनधना ऽसरस्वती नदी ऽवसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा ऽचित्र एतन्नामक
हे राजन् ऽत्वं ऽवा एतावद्धनं^६ मह्यं प्रादा इति ॥

चित्र इद्राजा राजका इदैन्यके यके सरस्वतीमनु ।

पुर्जन्यैव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. घ-म-गृहे । २. ख-त-म-म२-श-निवासामः; ग-घ-त१-म१-३-निवसामः । ३. ग-त्वद्दधना ।
४. घ-विकल्पते । ५. म-खल्वयदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । सरस्वतीम् । अर्नु ।
पर्जन्यःऽइव । ततनत् । हि । वृष्टया । सुहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । 'सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम्' 'अयुता अयु-
तानि च धनानि च' 'वदत् प्रयच्छन्' 'चित्र' 'इत् चित्रनामैव' 'राजा ।' 'अन्यके' 'यके ।' अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये 'राजका' 'इत् राजान एव' 'सरस्वतीम् तु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तां
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा' 'ततनत् धनैस्तनोति । तनोतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्य-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । 'पर्जन्यइव । यथा पर्जन्यः पृथिवीं वृष्टया तनोति ग्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः ग्रीणयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

'ओ त्यमहे' इत्यष्टादशार्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सप्तमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागायं ह' इत्युक्तस्यानुष्टुप्तेः
शिष्टाश्रवणः काकुभाः प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुकान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रगाथादि
बृहत्स्यनुष्टुप्तेकादश्याये ककुम्भध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाह्वे छन्दस्याश्विन-
शस्त्रे चाद्याः सप्तयः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह आ रथमद्या दंसिष्ठमृतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थथुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अहे । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ 'दंसिष्ठम्' अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिदायेन शत्रूणासुपक्षपयितारं 'त्यं तं युवयोः'
'रथम्' 'ऊतये रक्षणाय' 'अद्य अस्मिन् यागदिने' 'अहे सोमरिरहमाह्वयामि ।' 'सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ' 'रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमागौ यद्वा स्तूयमानमागौ हे अश्विनौ
'सूर्यायै सूर्या स्वयंवरे वरयितुं' 'यं रथं युवाम्' 'आ' 'तस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयासीति ॥

पूर्वापुषं सुहवै पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिभिः । सोमरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे 'सोमरे' 'सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं' 'स्तुहि । किंविशिष्टम् ।' 'पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोत्राणां धनादिदानेन पोषकं' 'सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं' 'पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं' 'भुज्युम् ।
'भुज पालनं' । सर्वस्य रक्षकं 'वाजेषु' 'पूर्व्यं संग्रामेष्वप्रतो गन्तारं' 'सचनावन्तं सर्वैर्मजनवन्तं
'विद्वेषतं शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम्' 'अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं' 'स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्ववंसे करामहे गन्तारा दाशुषौ गृहम् ॥ ३ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।

अर्वाचीना । सु । अवसे । कराभहे । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ ऽदेवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा ऽदाशुषः हविर्देवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ ऽस्या तौ ऽअश्विना अश्विनौ युवाम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽअवसे रक्षणाय ऽनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ऽअर्वाचीना अर्वाचीनौ अभिसुखमागच्छन्तौ ऽसु ऽकराभहे वयं सुष्टु कुर्मः ॥

युवो रथस्य परि चक्रमीयत ईर्मान्यद्वाभिषण्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परि । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ।

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुऽईव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽयुवोः युवयोः रथस्य एकं ऽचक्रं ऽपरि ऽईयते परितो द्यां गच्छति । ऽअन्यत् अवस्थितं रथस्य चक्रम् ऽईर्मा ईर्मौ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ ऽवां युवाम् ऽइषण्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—'न्यन्न्यस्य सूर्येनि' (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति । हे ऽशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽसुमतिः कल्याणी भवतिः ऽअच्छ अभिसुख्येन ऽअस्मान् ऽआ ऽधावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽधेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वसं प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वयुवयोः सुमतिरस्मान् प्रति घनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्यामीशुराश्विना ।

परि धावापृथिवी भूर्पति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअमीशुः । अश्विना ।

परि । धावापृथिवी इति । भूर्पति । श्रुतः । तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः ऽहिरण्यामीशुः हिरण्यवाधादिरज्जुः ऽवां युवयोः ऽयः ऽरथः ऽश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् ऽधावापृथिवी धावापृथिव्यौ ऽपरि ऽभूर्पति स्वबलेन परिभवति । भवतेल्लेदि सिष्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालंकरोति । हे ऽनासत्या नासत्यौ ऽतेन पूर्वोक्तिन रथेन ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पूर्य दिवि यवं वृक्षेण कर्षथः ।

ता वामद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पूर्यम् । दिवि । यवं । वृक्षेण । कर्षथः ।

ता । वाम् । अद्य । सुमतिऽभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽपूर्य पुरातनं ऽदिवि ब्रुलोके स्थितमुदकं ऽमनवे पुत्रसमाकाय राज्ञे ऽदशस्यन्ता दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां ऽवृक्षेण । 'वृक्षो लाङ्गलं भवति विकतीनात्' (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन ष्यवं यवनामकं धान्यं ष्यकथं । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुषः । ष्युभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे ष्यअश्विना अश्विनौ ष्यता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ ष्यवां युवाम् ष्यअ अस्मिन् यज्ञदिने ष्यसुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण ष्यस्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य पृथिभिः ।

येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवं महे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । यातम् । कृतस्य । पृथिभिः ।

येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे ष्यवाजिनीवसू अन्नघनवन्तौ । अन्नमेव धनं यथोक्तौ । अश्विनौ ष्यकृतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ष्यपृथिभिः मार्गैः ष्यनः अस्मान् ष्यउप ष्ययातम् आगच्छतम् । ष्यवृषणा वृषणौ धनानां सेक्तारौ हे अश्विनौ ष्यत्रासदस्यवं त्रासदस्योः पुत्रं ष्यतृक्षिम् एतन्नामकं ष्ययेभिः यैर्यज्ञमार्गैः ष्यमहे महते ष्यक्षत्राय धनाय ष्यजिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्रिभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्रिभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

आ । यातम् । सोमपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

षनरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ ष्यवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ ष्ययुष्मदर्थम् ष्यअद्रिभिः प्रावभिः ष्यअयं ष्यसोमः ष्यसुतः अभियुतः । तस्मात् ष्यसोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् ष्यआ ष्ययातम् । आगाल च ष्यदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ष्यगृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां ष्यपिबतम् ॥

आ हि रुहर्तमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जार्थां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहर्तम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

युञ्जार्थाम् । पीवरीः । रिषः ॥ ९ ॥

षवृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे ष्यअश्विना अश्विनौ ष्यहिरण्यये हिरण्ययरज्ज्वादियुक्ते ष्यकोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले ष्यरथे । हिरण्यधारणे । युवामेव ष्यआ ष्यरुहर्तम् आरोहणं कुरुतम् । ततः ष्यपीवरीः पावयितृणि स्थूलाणि वा ष्यद्वयः अन्नानि ष्ययुञ्जार्थाम् अस्मासु योजयतम् ॥

यार्भिः पक्थमवथो यामिराध्रिगुं यार्भिर्वृष्टुं विजोषसम् ।

ताभिर्नो मधू तूर्यमश्विना गतं भिष्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यार्भिः । पक्थम् । अवथः । यार्भिः । अध्रिगुम् । यार्भिः । वृष्टुम् । विजोषसम् ।

ताभिः । नः । मधू । तूर्यम् । अश्विना । आ । गतम् । भिष्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ष्ययार्भिः कृतिभिः ष्यपक्थम् एतन्नामकं राजानम् ष्यअवथः रक्षयः । ष्ययार्भिः कृतिभिश्च ष्यअध्रिगुम् अष्टतममनं राजानमवथः । ष्ययार्भिः कृतिभिश्च ष्यवृष्टुं राजानं च ष्यविजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् वैः पालनैरवथः ष्यताभिः तै रक्षणैः ष्यमधू क्षिप्रं ष्यतूर्यं तूर्यं ष्यनः

अस्मात् ऽआ ऽगतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किञ्च ऽयत् ऽआतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं
प्रति ऽभिपश्यन्तं भैषज्यं कुरुतम् । भिषक् ण्डादिः ॥ ११ ॥

यदग्निगावो अग्निगू इदा चिदह्नौ अश्विना हवामहे । नयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अग्निऽगावः । अग्निगू इत्यग्निऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ।
वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

ॽअग्निगावः अश्वतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः ऽविपन्यवः मेधाविनः ऽवयम् ऽअग्निगू अश्वत-
गमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ ऽअश्विना अश्विनौ युवाम् ऽअहः दिवसस्य ऽइदा ऽचित्
इदानीमेव प्रातःकाले ऽगीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ऽयत् यदा ऽहवामहे युवामाह्वयामस्तदा
ताभिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हवं विश्वप्सु विश्ववार्यम् ।

इवा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः किर्वि वावृधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणः । उप । मे । हवम् । विश्वऽप्सुम् । विश्वऽवार्यम् ।

इवा । मंहिष्ठा । पुरुऽभूतमा । नरा । याभिः । किर्विम् । ववृधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

ॽवृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ ऽविश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन
नामालम्बं ऽविश्ववार्यं सर्वदेवैर्वरणीयं ऽमे मदीयं ऽहवं युष्मद्विषयमाह्वानम् ऽआ अभिसुखीकृत्य
ॽताभिः ऊतिभिः ऽउप ऽयातं युवामागच्छतम् । याभिः ऽनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ऽइवा ।
'इष इच्छायाम्' । हवोषोच्छन्तौ ऽमंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ ऽपुरुभूतमा पुरुभूतमौ
युद्धेष्वत्यन्तं पुरुषा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ ऽकिर्वि कृपं प्रति
ॽयाभिः ऊतिभिरुदकानि ऽवावृधुः अवर्धयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कृपपतितो वन्दनो
मायाभिः कृपं पूरयित्वा युवाम्यामुत्थापितः खलु । तथा मन्त्रः— 'उद्वन्दनमैरयतं स्वहेतो'
(ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । ॽताभिः तैः पालनैः ऽआ ऽगतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे । ता ऊ नमोभिरामहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे ।

तौ । ऊं इति । नमऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

ॽतौ संग्रामे आयुवानि स्तोत्रभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽअहा-
नाम् अह्वाम् ऽइदा ऽचित् इदानीमेव प्रातःकाले ऽवन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् ऽउप ऽब्रुवे तयोः
समपि स्तौभिः । ततः ऽता ऽउ तावेव ऽनमोभिः हविभिः स्तोत्रैर्वा ऽईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

ताविदोषा ता उषसि शुभस्पती ता यामन्नुद्वर्तनी ।

मा नो मतीय रिपे वाजिनीवस्त्र परो रुद्रावर्ति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उषसि । शुभः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी
इति रुद्रऽवर्तनी ॥ मा । नः । मतीय । रिपे । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

१ सुमस्यती उदकस्य पालयितारौ १ रुद्रवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तयमानमार्गौ वा १ तावित् तावेवाश्विनौ १ दोषा दोषायां रात्रौ १ तौ एव १ उपसि उपःकाले तावश्विनौ १ यामन् यामन्यहनि च सर्वेषु कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति १ वाजिनीवसु अन्नधनौ १ रुद्रौ हे अश्विनौ १ मर्ताय मनुष्याय १ रिपवे शत्रवे १ नः अस्मान् १ परः परस्तात् १ मा १ अति १ व्यतं मा भूतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुस्तमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विनौ वा सुक्षणी । हुवे पितेव सोमरी ॥ १५ ॥
आ । सुग्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विनौ । वा । सुक्षणी इति ।
हुवे । पिताऽईव । सोमरी ॥ १५ ॥

१ वा अपि च १ सुक्षणी सेवनीयशीलौ १ अश्विना अश्विनौ युवां १ सुगम्याय सुखाहायं महं १ सुगम्यं सुखं प्रातःकाले १ रथेन आवहतम् । ततः १ सोमरी सोमरिरहं १ हुवे युवामाह्वयामि । तत्र दृष्टान्तः । १ पितेव यथा मम पिता आहुहाव^१ तद्ददहमाह्वयामि ॥ ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुगमामिरुतिभिः ।

आरात्ताच्चिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मधुमऽगमामिः । ऊतिऽभिः ।
आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुऽभोजसा ॥ १६ ॥

हे १ मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ १ वृषणा वृषणौ धनानां वर्धितारौ १ मदच्युता । माघ-
न्तीति मद्राः शत्रवः । तेषां व्यावयितारौ १ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन्
धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ १ मधुगमामिः क्षीघ्रं गच्छन्तीभिः १ ऊतिभिः^१ रक्षामिः १ पूर्वीभिः
बहुभिः^२ १ अस्मे अस्माकम् १ अवसे रक्षणाय १ आरात्ताच्चित् अन्तिक एव १ भूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुऽपातमा । नरा ।
गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

१ मधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ १ नरा नेतारौ १ दस्त्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विनौ
१ नः अस्माकं १ वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् १ अश्वावत् अश्वयुक्तं १ गोमत् गवाद्ययुक्तं
१ हिरण्यवत् सुवर्णकनकाद्ययुक्तं कृत्वा १ आ १ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तियंश-
मार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसु विश्वा वामानि घीमहि ॥ १८ ॥

सुऽप्रावर्गम् । सुऽवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसु ।

विश्वा । वामानि । घीमहि ॥ १८ ॥

१ ख-त-यजुहावः ग-अश्विनावाजुहावः न-वजुहावः म२-श-तावजुहावः । २. ख-ग-त-म२-
श-पूर्वाभिर्बहुभिः; म१-२-पूर्वाभिर्बहुभिरुतिभि रक्षामिः ।

‘सुमावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोतुम्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं
 ‘सुनीर्यं शोभनवीर्यं’ सुसु शोभनं यथा भवति तथा ‘वायं सर्वैर्वरणीयं’ ‘रक्षस्विना बलवतापि
 ‘अनाद्यष्टम् अनभिभवनीयं धनम्’ ‘आ धीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । ‘वाजिनीवसू
 बल्युक्तधनौ अन्नधनौ वाशिनौ’ ‘वां युवयोः’ ‘अस्मिन्’ ‘आयाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने’ ‘विश्वानि
 विश्वानि दिव्यनौमादीनि’ ‘वामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे ।’ ‘धीङ् आधारे’ इत्यस्य
 लिङि छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ ८ ॥

‘ईळिष्व’ इति त्रिशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्चपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उणिङ् छन्दः ।
 अग्निदेवता । तथा चातुक्रान्तम्—‘ईळिष्व त्रिशद्विश्वमना वैयश्च आग्नेयमौणिङ् ह’ इति । प्रातर-
 नुवाक आग्नेये क्रतावौणिङ् छन्दस्याश्विनशखे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईळिष्व ह्रीलौणिङ् ह’
 (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्व हि प्रतीव्यं^१ यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
 ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

‘प्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु ।
 किंच चरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम्’ ‘अगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं’ ‘जातवेदसं
 जातग्रजम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदः । तमग्निं यजस्व हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥

दामानम् । विश्वचर्षणे । अग्निम् । विश्वमनः । गिरा ।

उत । स्तुषे । विस्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

‘उत अपि च हे विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वैस्वार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टः विश्वमनः । सर्वेषु स्थावर-
 जङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । एतन्नामकं हे ऋषे विश्वपर्धसः विगतमात्स्वार्थस्य यजमानस्य
 ‘रथानां रथादीनां’ ‘दामानं दातारमेवविधम्’ ‘अग्निं’ ‘गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा’ ‘स्तुषे स्तोत्रं कुरु ॥

येषाम्वाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रभे । उपविदा बह्विर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥

येषाम् । आऽवाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निऽग्रभे ।

उपविदा । बह्विः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

‘आवाधः शत्रूणामभिमुख्येन वाधकः’ ‘ऋग्मियः ऋग्भिरचर्चनीयोऽग्निः’ ‘येषाम् अयजमानानाम्
 ‘इषः अन्नानि’ ‘पृक्षः अन्नादिरसाश्च’ ‘निग्रभे निगृह्णीते । ग्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘लोपस्त
 आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । ‘ह्रग्रहोर्भञ्छन्दसि’ इति भकारः । निगृह्य च ‘बह्विः हविषां वोढा
 स एवाग्निः’ ‘उपविदा उपवेदनेन पुते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव वसु धनं
 ‘विन्दते लभते ॥

उदस्य शोचिरस्थादीदियुषो व्यजर्म् । तपुर्जम्भस्य सुबुतो गणश्चिर्यः ॥ ४ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । दीदियुषः । वि । अजर्म् ।

तपुःजम्भस्य । सुबुतः । गणश्चिर्यः ॥ ४ ॥

१ दीदियुपः । दीदिति दीक्षिकर्मा । संदीप्यमानस्य १ तपुर्जम्भस्य तापयितुं दृष्ट्य १ सुद्युतः शोभन-
दीप्ते १ गगनाश्रितः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । १ अस्य एतादृशोऽग्नेः १ १ अजरं जरारहितं
पुनःपुनर्मध्यमानत्वाद्भूतं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा १ शोचिः तेजः १ उत् १ अस्थात् उद्गतमभूत् ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्निः ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽख्या । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

१ स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने १ अभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्धया वा १ बृहता बृहत्या
१ भासा दीप्या १ शुशुक्निः । 'शुच दीप्तौ' । दीपनशीलस्त्वं १ स्तवानः स्तोत्रभिः स्तूयमानः सन्
१ देव्या द्योतमानया १ कृपा ज्वालाया १ उत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । १ उ प्रसिद्धौ ॥ ॥ ५ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिर्मिह देव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिऽभिः । हव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूथ । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १ हव्या हव्यानि हवनयोग्यान् यज्ञानि १ जुह्वानः
जुह्वन् देवभ्यः प्रयच्छस्त्वं १ सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह १ याहि देवानां हविष्यदानार्थं गच्छ ।
अथ हविष्यदानात्वं कथमित्याशङ्क्याह । १ यथा त्वं १ हव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां १ दूतो
१ बभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूर्यं हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥ ७ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

१ चर्षणीनां १ मनुष्याणां १ होतारं होमनिष्पादकं १ पूर्यं पुरातनं १ वः यष्ट्वेन युष्मत्संबन्धिनम्
१ अग्निं १ हुवे आहूयामि । आहूय च १ तम् अग्निम् १ अया अनया सूक्तरूपया १ वाचा गिरा १ गृणे
शंसामि । किंच १ वः युष्मदर्थं १ तसु तमेवाग्निं १ स्तुषे स्तोमि ॥

यज्ञेभिरऋतक्रतुं यं कृपा सुदयन्त इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सुदयन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतऽवनि ॥ ८ ॥

१ असुतक्रतुं बहुविधप्रश्नं यद्वा चित्रकर्माणं १ मित्रं १ न यजमानानां मित्रमिव स्थितं १ सुधितं
हविर्भिः संतर्पितं १ यम् अग्निम् १ ऋतावनि १ यज्ञवति १ जने यजमाने १ कृपा स्वसामर्थ्येन १ यज्ञेभिः
यज्ञैः १ सुदयन्ते । सुधिः क्षरणकर्मा । अध्वर्वाद्यः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमभिमुपासेवध्वमित्युत्तर संबन्धः ॥

१. ग-एतादृशस्याग्नेः; त-एतादृशाभिः; भ-एतादृशाग्नेः । २. च-हे देवाः चर्षणीनां । ३. त-
न-भ-ऋतवनि ।

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुर्वर्नमसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । साधनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

वृक्तायवः यज्ञकामा हे यजमानाः । वृक्तावानं यज्ञवन्तं । यज्ञस्य । साधनं साधनभूतम् । एनम् अग्निं । नमसः हविषः । पदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा । गिरा स्तुतिरक्षणया वाचा । उपो । जुजुषुः उपा-
सेवध्वम् ॥ ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्षा यज्ञस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरः । स्तमम् । यज्ञासः । यन्तु । समऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्षु । आ । यज्ञः । स्तमः ॥ १० ॥

वसंयतः जुगादिभिर्नियमिताः । नः अस्माकं । यज्ञासः यज्ञाः । अङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम् । अच्छ आभिमुख्येन च । यन्तु गच्छन्तु । यः अग्निः । विक्षु मनुष्येषु । होता होमनिष्पादकः सन् । आ सर्वतः । यज्ञस्तमः । लुप्तमर्थयः । यज्ञस्त्वितमः । अस्ति भवति तमग्निं यन्मिवलान्वयः ॥ ॥ १० ॥

अग्ने तव त्वे अजुरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वाहव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्वे । अजुर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाः । ऽहव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

अजुर जराहित हे । अग्ने । इन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः । बृहत् बृहन्तो महान्तः । त्वे ते सर्व-
गताः । तव त्वदीयाः । भाः भासो रश्मयः । वृषणः कामानां वर्धितारः सन्तः । तविषीयवः बलमाचरन्तो
भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अश्वाहव । यथा वृषणो रेतसः सेक्तारोऽथा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयि रास्व सुवीर्यम् । प्राव नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समत्सु । आ ॥ १२ ॥

ऊर्जाम् अश्वानां । पते स्वामिन् हे अग्ने । सः तयाविधः । त्वं नः अस्मभ्यं । सुवीर्यं शोभन-
वीर्योपेतं । रयिं धनं । रास्व देहि । नः अस्माकं । तोके पुत्रे । तनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति ।
तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं । समत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं । धनं तच्च । प्राव प्रकर्षेण रक्ष ।
अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उं विश्वपतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊं इति । विश्वपतिः । शितः । सुप्रीतः । मनुषुः । विशि ।

विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

१. ख-घ१-त-न-भ१-२-श-एवमग्निं । २. ग-^६ च ' नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।
४. ख-त-न-भ१-२-पुमिति; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भट्टवैजेतव्यं ।

वविशपतिः विशां पालयिता वशितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः वसुमीतः सुष्टु ग्रीतः सन्
वमनुषः मनुष्यस्य वविशि निवेशने गृहे यस्यै यदा खलु वतते तदानीम् अग्निः विश्वेत् विश्वान्येव
तस्य बाधकानि वरक्षांसि वप्रति वधेयति हिनस्ति ॥ 'विष्टु गत्याम्' । औवादिकः । वउ ग्रसिद्धौ ॥

श्रुष्टय्ये नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुष्टी । अग्रे । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।

नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

वीर शत्रूणां विनाशयितवीर्यवन् विशपते विशां पालयितहं वअग्रे वनवस्य हृदनां
क्रियमाणत्वात्तत्तं वमे मदीयं वस्तोमस्य स्तोत्रशास्त्रादिकं वश्रुष्टी श्रुत्वा वमायिनः मायायिनः वरक्षसः
कर्मविघ्नकारिणो राक्षसात् वतपुषा तापकेन तेजसा वनि वदह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नातव्या-
दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत् मर्त्यैः । यो अग्र्ये ददाश हव्यदातिभिः ॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत् । मर्त्यैः ।

यः । अग्र्ये । ददाश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यैः मनुष्यैः रिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । वमायया वचन माययापि
वतस्य जनस्य वन वईशीत् ईश्वरो न भवति । वयः जनः वहव्यदातिभिः हविषां द्वावभिर्नक्तिभिः
वअग्र्ये वददाश हवींषि प्रयच्छति । तस्य रिपुनांस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदशुष्पयुरप्रीणादृषिः । महो राये तम् त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुऽविदम् । उशुष्पयुः । अप्रीणात् । ऋषिः ।

महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

वउशुष्पयुः धनानां सेकारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेकारमिच्छन् वव्यश्वः वऋषिः एतन्नामको
मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं वत्वा त्वाम् वअप्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
तथा वयमपि वमहः महते राये धनाय वतसु तथाविधमेव वत्वा त्वां वसमिधीमहि सम्भगाज्या-
दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजिं त्वा मनवे जातवैदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।

आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातवैदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्रे वकाव्यः कविपुत्रः वउशना एतन्नामक ऋषिः वमनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । वआयजिम्
आभिसुर्येन यष्टारं वजातवैदसं जातप्रज्ञं वत्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आद्वार्यः । त्वामेव वहोतारं
होमनिष्पादकं वनि वअसादयत् नितरासुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वां सजोषसो देवासो दूतमक्रेत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भुवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अकृत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । युजिष्यः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्यान्वतीति विचार्य ऽत्वा । हिरवधारणे । त्वामेव ऽदृतं हविषां वोढारं दूतम् ऽअकृत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतत्त्वं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञाहः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यैः । पावकं कृष्णवर्तनि विहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यैः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यैः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मागः । कृष्णमागं ऽविहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽदूतं देवानां बोद्धृत्वेन दूतं ऽकृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्तुचः सुभासं शुक्रशौचिषम् । विशामग्निमजरं प्रतनमीड्यम् ॥ २० ॥

तम् । हुवेम । यतस्तुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशौचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रतनम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्तुचः गृहीतस्तुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्तुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशौचिषं दीपनशीलतेजस्कं ऽविशामं स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रतनं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं ऽहुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवद्यशः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तैः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दातृभिर्नर्तविग्भिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअविधत् विदध्याति ऽसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं धनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽयशः कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पूर्यम् । प्रति सुगेति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रज्ञं ऽपूर्य पुरातनमेतादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् नमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाम्रये ज्येष्ठाभिव्यश्चवत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्रये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्चवत् ।

मंहिष्ठाभिः । मतिऽभिः । शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ऽज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः ऽमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः ऽआभिः सूक्त-
रूपाभिः स्तुतिभिः ऽशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ऽअग्रये ऽविधेम परिचरेम । कथमिदं । ऽव्यश्चवत् ।
यथा व्यश्चोऽस्माकं पिता अग्निं स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमैभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाग्रये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्चं । विऽहायसे । स्तोमैभिः । स्थूरयूपऽवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याय । अग्रये ॥ २४ ॥

ऽवैयश्च व्यश्चस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ऽऋषे ऽविहायसे महते ऽदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः
मध्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । ऽअग्रये ऽनूनं संप्रति
ऽस्तोमैभिः त्रिवृत्पञ्चदशाविलक्षणैः स्तोमैः ऽअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरयूपवत् । यथा स्थूरयूपो
नामार्धिरनमश्चिमानं तद्वदर्थेत्यर्थः ॥

अतिथिं मानुषाणां सुनुं वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रतनमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सुनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रतनम् । ईळते ॥ २५ ॥

ऽविप्राः मेधाविनो यजमानाः ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ऽवनस्पतीनां
ऽसूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सुनुं ऽप्रतनं पुरातनमेवंविधम् ऽअग्निमवसे
कर्मरक्षणाय ऽईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वाँ अभि पृतोऽभि हव्यानि मानुषा । अग्रे नि पत्सि नमसार्थं बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । पृतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।

अग्रे । नि । पत्सि । नमसा । अर्थि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ऽअग्रे ऽमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः ऽविश्वान् सर्वान् ऽपृतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतुम्
ऽअभि अभितस्त्वं ऽनमसा स्तुत्यतया ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽपत्सि निषीद । तथा ऽमानुषा^२
मनुष्यसंबन्धीनि ऽहव्यानि हवींषि ऽअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद^३ ॥

वंस्वा नो वार्या पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्या । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।

सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. ध-ज्यामानत्वात् । २. ख-मानुषाणां; ग-त-भ-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुषा
मानुषाणि । ३. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-म-निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह
(सह वा स्वमिह-ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने ष्वार्यां वायाणि वरणीयाणि ष्वरु पुरुषि बहूनि गवादीनि ष्वनः अस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ । तथा ष्वरुस्पृहः पुरुषिर्बहुभिः स्पृहणीयं ष्वरायः धनम् । किंविशिष्टम् । ष्वुवीर्यस्य शोभन-
वीर्येणितं ष्वप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं ष्वयशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

ष्ववरो सर्वैर्वरणीय ष्ववसो शत्रूणां वासयितः ष्वयविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे ष्वअग्ने ष्वत्वं ष्वसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादित्वात् ष्वत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामयते ष्वशश्वते बहवे ष्वजनाय प्रादुर्भूताय स्तोतॄणां ष्वसदा सर्वदा ष्वराति धनादिकं ष्वचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतरसि त्वं नो गोमतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपां वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतः । असि । त्वम् । नः । गोऽमतीः । इषः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अपां । वृधि ॥ २९ ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ष्वसुप्रतः स्तोतॄणां धनादिकं सुष्ठु प्रदाता ष्वअसि प्रयच्छसीत्यर्थः । अत एव ष्वगोमतीः पश्वादियुक्तानि ष्वइषः अन्नानि ष्वमहः महतः ष्वरायः धनस्य मध्ये ष्वरातिं देयं धनं च ष्वनः स्तोतॄणामस्माकम् ष्वअपा वृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यज्ञा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सन्नाजां पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यज्ञाः । असि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाना । सुऽसन्नाजां । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वं ष्वयज्ञाः । लुप्तमरुधीयः । देवानां मध्ये यज्ञस्वी ष्वअसि भवसि । अत एव त्वम् ष्वऋतावाना ऋतावानो सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ष्वसन्नाजा सन्नाजो सम्प्रजामानो ष्वपूतदक्षसा पूतदक्षसौ । दक्ष इति वरुणस्य । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि ष्वआ ववह आहूय । प्रायेण कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति ष्वसूचयति ॥ ॥ १३ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-
स्तुचोऽन्त्यः सौषाम्णस्य वरोदानस्तुतिरन्त्यासुष्ठु’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औणिहं
ह’ इत्युक्तवादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तवादिन्द्रो देवता । अन्त्यासु
तिस्तु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुणाशो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । महावते
निष्केवल्ये औणिहन्तुवाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ
शिषामहि य एक इद्विदूयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशक्ने ‘सखायः’
इति तिष्ठ ऋषयः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहीति तिष्ठ उष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वृजिर्णे । स्तुष ऊ षु वो नृत्तमाय धृष्णवै ॥ १॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वृजिणे ।

स्तुषे । ऊँ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋत्विजः । वृजिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तसूक्तं स्तोत्रम् । आ । शिषामहि वयम् आशास्मः^१ । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि च्लेरङादेशः । ह्रस्वपक्षे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र । वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय । नृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेष्वा-
युधादीनां नेतृतमाय । धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायाहमेव । सु सुधु । स्तुषे स्तोमि ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा । मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं । शर्वसा बलेन । श्रुतः प्रसिद्धः । असि भवसि । हि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्र-
हत्येन वृत्रासुरहननेन । वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवान् हे इन्द्र । मघोनः मघवतो
धनवतः पुरुषात् । मधैः त्वदीयेधनैः । अति अतिक्रम्य । दाशसि स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयिं चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चियो हरिवो वसुर्ददिः ॥ ३ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवः । स्तमम् ।

निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । सः तथाविधस्त्वं । स्तवानः अस्माभिः स्तुयमानः सन् । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन
नानाविधाजोषेतं । रयिं पुत्रं धनं वा । नः अस्मभ्यम् । आ । भर संपादय^२ । वेहीत्यर्थः । हरिवः ।
हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र । यः त्वं । निरेके । चित् निर्गमन एव । वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि ।
तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं । ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दधि जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान आ भर ॥ ४ ॥

आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दधि । जनानाम् ।

धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । उत अपि च । प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं । निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-
भिर्गमनाद्देति । तद्वन् । जनानां स्तोतृणामस्माकम् । आ । दधि आविदारय विवृतं कुरु । 'वृ
विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च । धृष्णो धर्षणशील^३ हे इन्द्र । स्तवमानः स्तोतृभि-
रस्माभिः स्तुयमानः सन् । धृषता धृष्टेन मनसा सह । आ । भर तद्वन्मस्मभ्यं देहि ॥

न ते सुव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आसुरः । न परिबाधो हरिवो गर्विष्ठिषु ॥ ५ ॥

न । ते । सुव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आसुरः ।

न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽईष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-त१-२-भ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरुपममशास्मास्मः । २. ख-त-न-
भ-श-आसंपादय । ३. ख-त-न-भ-२-शत्रूणां धर्षणशीलः, भ१-३-मनसा शत्रूणां धर्षणशीलः ।

हे १हरिवः अश्ववञ्चिन्द्र १आसुरः संग्राम आभिसुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः १गविष्टिषु पणिभिरपहृतानामङ्गिरसां गवामन्वेपणेषु १ते तव १सव्यं १हस्तं १न १वरन्ते न निवारयन्ति । तेषामायुधादिभिर्न निवारयत इत्यर्थः । तथा १दक्षिणं हस्तं च १न निवारयन्ति । किंच १परिबाधः परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ १न निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवश्छिन्नहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु १ । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आ त्वा गोभिर्वि व्रजं गीर्भिर्ऋणोम्यद्रिवः । आ स्मा कामं जरितुरा मनः पूण ॥ ६ ॥

आ । त्वा । गोभिःऽइव । व्रजम् । गीःऽभिः । ऋणोमि । अद्रिऽवः ।

आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पूण ॥ ६ ॥

हे १अद्रिवः वज्रवञ्चिन्द्र १गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः १त्वा त्वाम् १आ १ऋणोमि प्राप्नोमि । 'ऋणु गतो' । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । १गोभिर्वि । यथा गोपालो गोभिः १व्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं १जरितुः स्तोतुर्मम १कामं धनादिविषयम् १आ १पूण आपूरय । तथा १मनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वानि विश्वमनसो धिया नो वृत्रहन्तम । उग्रं प्रणेतुरधि वृ वसो गहि ॥ ७ ॥

विश्वानि । विश्वमनसः । धिया । नः । वृत्रहन्ऽतम ।

उग्रं । प्रणेतुरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे १वृत्रहन्तस्य अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । 'नादस्य' इति तमपो नुडागमः । कीदृशः । १उग्र उदूणबल १प्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेनेतः । 'नासन्निप्रते' इत्युप्रेत्यस्य अविद्यमानवज्रावप्रतिषेधः । तथाविध १वसो वायूणां वासयितरिन्द्र १नः । पूजायां बहुवचनम् । १विश्वमनसः एतन्नाम्नो मम १विश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा १धिया मनसा १सु सुधु १अधि १गहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया यष्टव्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेर्लोपि छान्दसः शपो लुक् । हेर्ङिद्वन्नावात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्निद्याम शूर नव्यसः । वसोः स्पार्हस्यं पुरुहूत राधसः ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

वसोः । स्पार्हस्यं । पुरुहूत । राधसः ॥ ८ ॥

हे १वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः १शूर बलवन् १पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिराह्वातव्येन्द्र १नव्यसः नवीयसः । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । नवतरं १स्पार्हस्य स्पृष्टणीयं १राधसः । 'राध साध संसिद्धौ' । क्षमादिः संसाधकं १ते १त्वदीयम् १अस्य १वसोः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वसोः संप्रदानसंज्ञा । 'यत्तुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि' इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं १वयं १विद्याम लभेमहि । 'विदु लभे' । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥

इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः । अमृक्ता रातिः पुरुहूत दाशुषे ॥ ९ ॥

१. ग-सव्यं वामः; ऋ-त-१-२-३-सव्यतमः; त-४-न-अ-२-सव्यतमः; अ-१-सव्यमिमं; अ-३-सव्यमिदं ।
२. ग-अ-३-गच्छति । ३. घ-राहूतं; श-राह्वातरिन्द्र । ४. ग-त-अ-तव ।

इन्द्रं । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृता । रातिः । पुरुऽहृत । दाक्षुषे ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः पृष्ट्वा ते त्वदीयं शवः बलं यथा अपरीतम् अस्ति शत्रुभिरपरिगतमव्यासं भवति । हि प्रसिद्धौ । तथा हे पुरुहृत पुरुभिर्बहुभिराहूतेन्द्र दाक्षुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रातिः घनादिदानम् अमृता शत्रुभिरहितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम् राधसे । इच्छहश्चिद्दह्य मघवन्मघत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृऽतम् । राधसे ।

इच्छहः । चित् । दह्य । मघऽवन् । मघत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम नेतृत्वेन्द्र महे महते राधसे शत्रुघनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् आ वृषस्व स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मत्तः सन् इच्छहश्चित् दहानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि मघत्तये भवानां धनानां लाभाय इह जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नू अन्यत्रा चिद्विस्वस्त्वक्षौ जग्मुराशंसः । मघवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्रिऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशंसः ।

मघऽवन् । शुग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेलपरिज्ञाय नः अस्मदीयानि आशंसः आशंसानि अभिलाषाः पृष्ट्वा त्वत्तः अन्यत्र देवादौ नू पचित् पुरा जग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नाभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र तव त्वदीयं तत् शत्रुपुराविदारणलब्धं धनम् ऊतिभिः स्वद्रक्षणे नः अस्मभ्यं शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नह्य अङ्ग नृतो त्वदन्यं विन्दामि राधसे । राये बुध्नाय शर्वसे च गिर्विणः ॥ १२ ॥

नहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । बुध्नाय । शर्वसे । च । गिर्विणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः गिर्विणः गीभिः स्तुतिभिर्वचनीय संभजनीयेन्द्र राधसे बलसंसाधकायाज्ञाय राये धनाय बुध्नाय द्योतमानाय यशसे शर्वसे वर्धकाय बलाय च पृष्ट्वा त्वत्तः अन्यं नहि विन्दामि न लभे । अङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चतु पिबाति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चतु । पिबाति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋषिजः । इन्द्रं स्वन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम्^१ । आ । ऽसिञ्चत आश्रयणद्वयेण सेचनं कुरुत ।
अभिषुषुतेत्यर्थः । ततः । ऽसोऽस्य सोममयं । मधु मदकरं सोमरसं । पिबति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः
। महिष्वना स्वमहत्वेनैव । राघसा अन्नेन सह घनादिकं स्तोतृभ्यः । प्र । ऽचोदयाते प्रकर्षेण बोधयति ।
यद्वा । यजमानो महिष्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राघसा अन्नेन सह
स्तोतृन् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतृन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पति दक्षं पुञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अरुणस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पुञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अरुणस्य ॥ १४ ॥

। हरीणां हरितवर्णानामस्थानां । पतिं पालयितारं । दक्षं वर्धकं स्वबलं । पुञ्चन्तम् । 'पृची
संपर्के' । मरुसु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं त्वाम्
। उपो । अवब्रुवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । । अरुणस्य । व्यथो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते ।
तस्य पुत्रस्य । स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं^२ त्वद्विषयां स्तुतिं । नूनं संप्रति । श्रुधि शृणु ॥

नह्यङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भुन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरऽतरः । त्वत् ।

नकिः । राया । न । एवऽथा । न । भुन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र । त्वत् त्वचः । पुरा पूर्वं । वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् । नहि । जज्ञे जातः^३ खलु ।
। अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि । राया धनेन समर्थः । नकिः न
कश्चिदस्ति । तथा । एवथा^४ शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः । न जातः । यद्वा । एवथा ।
अव रक्षणादिषु । अकारस्वैकारश्छान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोतृणां चावनेन
त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच । भुन्दना । भुन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः । न जातः ।
घनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ ॥ १७ ॥

'एदु मध्वः' इति तृचः पूर्वोक्तिं ब्राह्मणाच्छंसिशाखे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'एदु
मध्वो मदिन्तरमेतो निवन्दं स्तवाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वयो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सुदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सुदाऽवृधः ॥ १६ ॥

हे । अध्वर्यो अध्वरस्य नेतृत्विकः । मध्वः मदकरस्य । अन्धसः सोमलक्षणस्यास्य । मदि-
न्तरम् अत्यर्थं मादयितुमं सोमरसमेव । आ । सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुषु । । इदु इत्यवधारणे । वीरः
समर्थः । सुदावृधः सर्वदा हविर्विवर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्धकोऽयम् । एव इन्द्रः । स्तवते
। हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ-२-मिन्द्रायैव । २. म-संबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. इ-त-१-४-य-
एव यथा; १२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थातर्हरीणां न किंष्ट्रे पूर्व्यस्तुतिम् । उदानंश्च शर्वसा न भन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । न किं । ते । पूर्व्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश । शर्वसा । न । भन्दना ॥ १७ ॥

हे हरीणां स्थितः अश्वानामधिष्ठातः इन्द्र एते त्वदीयां पूर्व्यस्तुतिं पूर्व्यैषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानीन्तनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं न किंश्चिद् शर्वसा बलेन उदानंश्च व्याप्नोति । 'अश्व व्याप्तौ' । छिटि 'अश्रोतेश्च' इति उद् । छान्दसो युञ् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच भन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन घनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं न कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुभिः । यज्ञेभिः । वृधेन्यम् ॥ १८ ॥

वप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्राप्त्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः यज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा वावृधेन्यं वचनीयं वाजानाम् अश्वानां पतिं स्वामिनं वः यद्व्यष्ट्यसंबन्धेन युष्मदीयं एतं तादृशमिन्द्रं अवस्ववः वयमन्नकामाः सन्तः अहमहि आह्वयामः । ह्यतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शास्त्रे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियाणुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कुष्टीर्यो विश्वा अम्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कुष्टीः । यः । विश्वाः । अमि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे सखायः समानख्याना भिन्नभूता वा हे ऋत्विजः एतु क्षिप्रम् एतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । स्तोम्यं स्तोमाहं नरं सर्वस्य नेतारं तम् इन्द्रं स्तवाम स्तोत्रं करवाम । एतः इन्द्रः एक इत् एकोऽसहाय एव सन् विश्वाः सर्वाः कुष्टीः शत्रुसेनाः अभ्यस्ति अभिमवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगौरुधाय गविषं धुक्षाय दस्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगौरुधाय । गोऽर्धे । धुक्षाय । दस्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः अगौरुधाय । गाः स्तुती रुणद्धीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाश-यत्यादरेण श्रुणीतीत्यर्थः । तादृशाय अत एव गविषे स्तोत्राणीच्छते धुक्षाय दीप्यमानयेन्द्राय दस्यं वचनीयं घृतात् स्वादुतरादाज्यात् मधुनश्च स्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतः एव च स्तोत्ररूपं वाक्यं वोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

वृतात्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते । तदाह^१ भगवानाश्वलायनः—' वच एव म इदं वृताश्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह ' (आश्व. गु. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यार्मितानि वीर्या^३ न राघुः पर्येतवे । ज्योतिर्नि विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥२१॥

यस्य^४ । अर्मितानि । वीर्या^५ । न । राघः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अमि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य^६ वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि^७ सामर्थ्यानि^८ अमितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि^९ नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ' मीङ् हिंसायाम् ' । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य^{१०} राघः धनं पर्येतवे^{११} शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्नुं शक्यं न भवति । अत एव यस्य^{१२} दक्षिणा धनदानं विश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोत्रजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिर्न^{१३} । ज्योतिषामयन्तत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोके पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोत्रजनं धनदानेन पिधत इत्यर्थः^{१४} ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदन्मूर्मि वाजिनं यमम् । अर्यो गर्यं मंहमानं वि दाशुषे ॥२२॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अन्मूर्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अर्यः । गर्यम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः^{१५} अन्मूर्मिम् । ऊर्मिहिंसाकर्मा^{१६} । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^{१७} । अत एव वाजिनं वलवन्तं^{१८} यमं स्तोत्रभिः^{१९} सुनियतमेतादृशम्^{२०} इन्द्रं स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । व्यश्ववत् । यथा व्यश्वो^{२१} विश्वमनसः^{२२} पिता इन्द्रमस्तीत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत् व्यश्वः स्वामी इन्द्रः^{२३} दाशुषे हविर्देतवते यज्ञसान्नाय^{२४} मंहमानं पूज्यमानं^{२५} गर्यं धनम् । यद्वा । देवानां पूजायै गर्यं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविर्भिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् सर्वं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनशुषं स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुर्विद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥२३॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् ।

सुर्विद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैर्यश्च व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः^{२६} चरणीनां^{२७} मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां^{२८} दशमं दशसंख्यापरकम् । तत्र मन्त्रः—' नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यास्मानं दशधा चरन्तम् ' इति । एतादृशमत एव नव^{२९} स्तुत्यं^{३०} सुर्विद्वांसम्^{३१} अन्तर्यामिन्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-°रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; म२-न पश्येतवे । ५. ज-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभि-भवति येन (एतत्-ग) दत्तं (' दत्तं ' नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असतः (मरुतः-ग-भ; सतः-त३; सर्वतः-भ३) शत्रून्तमिभवंतीत्यर्थः (*भवतीत्यर्थः-ख-त-भ३-श) । ७. ग-°रन्मिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियंतव्यं; ग-न-भ-अर्थिभिः स्तोत्रमिश्च नियंतव्यं; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोत्रभिः सुनियंतव्यं; श-अर्थिभिः स्तोत्रभिः सुनियंतव्यं । ९. ग-व्यश्वर्थिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व; म३-व्यश्वो वाम्नी तव । १०. त-न-भ-चरणीनां । ११. ख-शुचिर्दशसं; त-न-शुचिर्दशसं; म-शुचिर्दशसं; श-शुचिर्दवांसं प्रशंसंतं ।

सुष्ठु सर्वं जानन्तं ष्वकृत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कृतं व्यमेवं विधमिन्द्रम् ष्वपुष्व् ष्वनूनम् इदानीम्
 ष्वउप ष्वस्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिबृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽबृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे ष्ववज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र ष्वनिर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां
 ष्वपरिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । स्वमेव ष्ववेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । ष्वअहरहः ष्वशुन्ध्युः ।
 अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः ।
 ष्वपरिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
 वजनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
 गच्छन्ति खलु । एवं त्वयीन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येनां दंसिष्ट कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रयो नि चोदय ॥२५॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ट । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रयः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वतत् ष्वअवः तद्रक्षणमस्मभ्यम् ष्वआ ष्वभर । हे ष्वदंसिष्ट अत्यन्तं दर्शनीयं यद्वा शत्रु-
 णामुपक्षपयितरिन्द्र ष्वकृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं ष्वयेन पालनमकृत्वाः तद्रक्षणम् आभरेति
 समन्वयः । किंच ष्वकुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये ष्वद्विता द्विधा द्विप्रकारेण ष्वशिश्रयः त्वं शत्रून्वधः ।
 तस्मै द्वैवं पालनमकार्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं ष्वनि ष्वचोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वन्
 इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ट सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सुक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ट । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सुक्षणिः ॥ २६ ॥

हे ष्वदंसिष्ट अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र ष्वनव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं ष्वतसु तादृशमेव ष्वत्वा त्वां
 ष्वनूनम् इदानीम् ष्वईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । ष्वसन्यसे । ‘असु क्षेपणे’ । भावे क्त्वि ।
 संन्यासार्थं याचामह इति शेषः । ष्वसः तादृशः ष्वत्वं ष्वनः अस्माकं ष्वविश्वाः सर्वाः ष्वअभिमातीः
 शत्रुसेनाः ष्वसुक्षणिः । सहैः सन्निप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवति ॥

य ऋक्षादंहसो मुचघो वार्योत्सस सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनुम्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । वार्योत् । सुत । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनुम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

१. ज-भ-राक्षसादीनां । २. ग-न-भ-श-द्विविधं । ३. ग-त-य-मप्यस्मभ्यः ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वयः इन्द्रः वक्ष्मात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
 डप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् वअंसः पापरूपादुपद्रवात् वसुचत् सुञ्जति । राक्षस एनं न बाधते
 किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि^१ च^१ वयः इन्द्रः वसत वसिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सस सर्पण-
 शीलासु सिन्धुषु । तत्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां बोध इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोत्रणाम् वआथात्
 धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । आशीलिङि ' गुणोऽस्ति संयोगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
 इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे वसुविनुग्म बहुधनेन्द्र
 दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य वधः हननसाधनमायुधं वनीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य अवहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥ २८ ॥

यथा । वरो इति । सुऽसान्ने । सनिभ्यः । आ । अवहः । रयिम् ।

विऽश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन वृत्तेन वरोदानं स्तूयते । हे वरो वरुनामक राजन् वसुषाम्णे सुषाम्णे सुषामाख्यं राजानं
 स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं वसनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः वआ कोशादाहृत्य वरधि धनं यथा
 पुरा अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः^२ अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
 वतीति पदलिङ्गादियमुपस्था । अयं वृत्तोऽप्युपस्य इति शौनकेनोक्तं—' यथा वरो सुषाम्णे इत्युत्तम-
 स्सवोपसस्तृचः ' इति । हे सुभगे शोभनधनयुक्ते वाजिनीवति अजवति । मनुबनुवादार्थः । यद्वा ।
 वाजो वाजिनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्यजम् । तद्वति हे उपः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोबहु-
 धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
 अजवति हे उपः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने भस्म पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
 नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं महामपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
 वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उपसमेवं वदेत्युपशिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वाँ एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥ २९ ॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽश्वान् । एतु । सोमिनः ।

स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमृषिरादत्तवानित्याह । नार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
 संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य वसोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
 तादृशस्य वरोः वदक्षिणा दानं सोमवतः व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् वआ एतु आगच्छतु^३ । किंच
 वस्थूरं स्थूलं शतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं वराधः अन्नं वच अस्मानागच्छतु ॥

यत्वा पूच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वृलो गोमृतीमव तिष्ठति ॥ ३० ॥

यत् । त्वा । पूच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।

एषः । अपऽश्रितः । वृलः । गोऽमृतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुपसं संबोध्याभिधीयते । हे कुहयाकृते स वरः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया^४
 अभिलक्षणप्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उपः एत्वा त्वां यत् यदा

१. ग-योपि वा; घ-वा अपि च; न-म१-३-व्येपि च; म३-योपि च । २. ग-म३-व्यश्वस्य^२; त-न-
 म१-स्वव्यश्वः^३; य-सुव्यश्वः^३ । ३. ख-घ-त-न-म२-य-श-आगच्छति; म१-आगच्छती । ४. म-त्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति पृङ्गानः इष्टवान् बहः पृच्छया क तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबन्धन्ती-
त्यर्थः । तादृशः पलः बहः स्वबलेनावारकः शत्रूणां । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृषो एष बहः गोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनीः' इति द्वितीया । तस्मास्तिरि-
पव पतिष्ठति इति तदानीं त्वं कथयसि ॥ ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— 'ता वां चतुर्विंशतिमंत्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तिलो वैश्वदेव्य उपान्त्योष्णिग्गर्भा' इति । विश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्^१
छन्दः । उपान्त्या^२ उष्णिग्गर्भा 'षट्सत्तैकादशा उष्णिग्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतवाना । यजसे । पूतदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपायितारी देवा देवौ द्योतनशीलौ^३ देवेषु^४
मध्ये यज्ञिया यज्ञाहौ^५ ता तौ तादृशौ^६ वां युवां हविष्यदानार्थं यजमानं भजथः । अत एव हे
विश्वमनः पृकृतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ^७ । मित्रावरुणौ यजसे
हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या^८ वरुणो यश्च सुक्रतुः । सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुक्रतुः ।

सनात् । सुजाता । तनया । धृतव्रता ॥ २ ॥

पुक्रतुः शोभनकर्मा^९ यः वरुणः सुकर्मा मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तना । तन्वन्ति
मुकुटकटादिभेति तनानि धनानि । नक्षार्थे । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारी । यद्वा । धनानि
कर्मणः कर्त्रेपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातौ शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वैर्न समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसासुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्ववेदसा । असुर्याय । प्रमहसा । मही । जजान । अदितिः । ऋतवरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वत्रनी । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विददुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ^{१०} ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः अजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुपादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सम्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा धौषतो बृहत् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-म-पूर्वबहुष्णिक् । २. त१-२-म-त्रयोर्विशी । ३. तन-म-द्योतमानशीली ।
४. ग-युवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः । किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवां बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । समुद्राजा । देवौ । असुरा ।

ऋतुऽवानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

१ महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ १ सन्नाजा सन्नाजौ सम्यग्दीप्यमानौ १ असुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ १ देवौ १ बृहत् स्तोत्र-
शस्त्रादिना महान्तम् १ ऋतं यज्ञम् १ आ १ घोषतः स्वदीप्या प्रकाशयतः । घुषेलटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सुनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदान् इषो वास्त्वर्धि क्षितः ॥ ५ ॥

नपाता । शर्वसः । महः । सुनू इति । दक्षस्य । सुक्रतु इति सुऽक्रतू ।

सुप्रदान् इति सुप्रऽदान् । इषः । वास्तु । अर्धि । क्षितः ॥ ५ ॥

१ महः महतः १ शर्वसः बलस्य १ नपाता नपातौ पौत्रौ । बलत १ उत्पादिताविति १ बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ १ दक्षस्य । 'दक्ष बृहदौ क्षीघार्थे च' इति दक्षो वेगः । तस्य १ सुनू पुत्रौ । बलाद्वेग इति
तयोः पुत्रावम् । तौ १ सुक्रतू शोभनकर्माणौ १ सुप्रदान् प्रसूतव्रनादिदानौ मित्रावरुणौ १ इषः अन्नस्य
१ वास्तु १ निवासस्थाने १ अर्धि १ क्षितः अधिकसतः । 'अधिशीङ्' इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः १
लटि छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।

नभस्वतीः । आ । वा । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे १ मित्रावरुणौ यौ युवां १ दानूनि देवानि धनानि १ सं १ येमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
१ दिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि १ पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि १ इषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्ट-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । १ नभस्वतीः उदकवत्यः १ वृष्टयः तादृशौ १ वां युवाम्
१ आ १ चरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्टयवेला तदा वर्षतमित्यर्थः १ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सन्नाजा नमसे हिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽईव । पश्यतः ।

ऋतुऽवाना । समुद्राजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

१ या यौ मित्रावरुणौ १ बृहतो १ दिवः द्योतमानान् देवान् १ अधि १ पश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
१ यूथेव । यथा वृषभो गोयूयानि रन्तुम् १ अभि अभिसुखं पश्यति तद्वदेतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा
देवान् भोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । १ ऋतावाना सत्यवन्तौ १ सन्नाजा सन्नाजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ १ नमसे हविषे १ हिता हितौ मियो पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साभ्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमांशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्राजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा; त२-बलतोत्पा; भ-
श-बलवतीत्पा । ४. म२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. स-क्षी(१ क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवां दानूनि
देवानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चाज्ञानि तव युवां
नभस्वतीउदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

कृतऽर्वाणा । नि । सेदतुः । सामऽराज्याय । सुकृतु इति सुऽकृतु ।

धृतऽर्वाता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आसतुः ॥ ८ ॥

वक्रतावाना कृतावानौ सत्यवन्तौ वसुकृत् क्षोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ वसाम्राज्याय साम्राज्यार्थं वनि पदेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — 'नि पसाद धृतव्रतो वरुणः परयास्वा साम्राज्याय सुकृतुः' (ऋ. सं. १. २५. १०) इति । धृतव्रता धृतवती धृतकर्माणौ वक्षत्रिया क्षत्रियो बलवन्तौ वक्षत्रं बलम् आसतुः आनसाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तारानुल्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्वतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्तरा । अनुल्वणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्वतुः ॥ ९ ॥

वक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं गातुवित्तारा गातुवित्तारावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातु-
वित्तारौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । वनि वमिषन्ता
निमिषन्तौ सर्वशृन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि निचिरा नितरां चिरंतनौ तौ अनुल्वणेन । उल्वणमिति
दुःसहममेस्तेजः । तद्वददुःसहेन चक्षसा अहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव वनि चिक्वतुः पूजितौ
बभूवतुः । चित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यर्दितिरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धशर्वसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अर्दितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धशर्वसः ॥ १० ॥

उत अपि च देवी^१ द्योतनशीला अर्दितिः मित्रावरुणयोर्मता वनः अस्मान् रक्षतु ।
नासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोनांस्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च उरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः
कण्ठ्वादिः । वृद्धशर्वसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्षनशीलहविलक्षणाक्षोपेताः ।
मरुतः उरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

ते नो नावश्रुष्यतु दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यतु । दिवा । नक्तम् । सुदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे सुदानवः क्षोभनदाना मरुतः अरिष्यन्तः केनाप्यर्हिसिताः वते तादृशा दूथं वनः
अस्सदीयां नावं यज्ञियां नावं दिवा नक्तं च उरुष्यत पालयत । ततो वयं पायुभिः युष्म-
दीयैः पालयैः वनि सचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अघ्नते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वाऽर्षेभः परोक्षकृतः । ^१अरिस्थन्तः^२ पालनवत्त्वात् केनाप्यवाविताः ^३वयम् ^४अग्रते स्तोतॄणां
यद्गूणां चाहिल्लकाय ^५सुदानवे शोभनदानाय ^६विष्णवे स्वमहत्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय
स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^७स्वयावन् । स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति
स्वयावन् । ^८सिन्धो स्तोतॄन् प्रति धनानां स्यन्दनशीलं विष्णो ^९पूर्वचित्तये । चित्तिः कर्म । मन्त्रा-
न्तरेऽपि तथा श्रवणात्—‘सा चित्तिमिहि हि चकार मत्स्यम्’ (ऋ. सं. १. १६४. २९) इति । पूर्व
प्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं ^{१०}क्षुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु ॥

तद्वर्त्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति वरुणो यदर्यमा ॥ १३ ॥

तत् । वार्यम् । वृणीमहे । वरिष्ठम् । गोपयत्यम् ।

मित्रः । यत् । पान्ति । वरुणः । यत् । अर्यमा ॥ १३ ॥

^१वरिष्ठम् उक्तं ^२गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतः^३ पालनीयं वा ^४वार्यं सर्वैर्वननीयं ^५तत् धनं
^६वृणीमहे यथं संभजामहे । ^७यत् धनं ^८मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ^९वरुणः शत्रूणां वारयिता ^{१०}अर्यमा
सर्वेषां गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः ^{११}पान्ति पालयन्ति । तद्वनं वृणीमहे । अस्मदीयस्य धनस्य
रक्षका भवन्तीत्यर्थः ॥

उत नः सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना । इन्द्रो विष्णुर्मीढ्वांसः सुजोषसः ॥ १४ ॥

उत । नः । सिन्धुः । अपाम् । तत् । मरुतः । तत् । अश्विना ।

इन्द्रः । विष्णुः । मीढ्वांसः । सुजोषसः ॥ १४ ॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाश्नास्ते । ^१उत अपि च ^२अपाम् उदकानां ^३सिन्धुः स्यन्दनशीलः पर्जन्यः
^४नः अस्मदीयं ^५तत् धनं रक्षतु । ^६तत् एव ^७मरुतः च पालयन्तु । ^८अश्विना अश्विनौ देवौ तद्वनं
पालयताम् । तथा ^९इन्द्रः ^{१०}विष्णुः च ^{११}मीढ्वांसः कामानां सेक्तार एते सर्वे देवाः ^{१२}सुजोषसः
संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु । एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्त्वित्यर्थः ॥

ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमांति कयस्य चित् । तिमं न क्षोदः प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः ॥ १५ ॥

ते । हि । स्म । वनुषः । नरः । अभिऽमांतिम् । कयस्य । चित् ।

तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिऽघ्नन्ति । भूर्णयः ॥ १५ ॥

^१वनुषः वननीयाः संभजनीयाः ^२नरः नेतारः ^३ते हि ^४ष्मा ते खलु देवाः ^५भूर्णयः क्षिप्र-
गमनाः सन्तः ^६कयस्य ^७चित् कस्यचिच्छत्रोः ^८अभिमांतिम् अभिमानं ^९प्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं
यथा भवति तथा हिंसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}तिमं न यथा तिमं तीक्ष्णं ज्वेन गच्छत् ^{११}क्षोदः
उदकमप्रतः स्थितं बृहत्सुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

अयमेक इत्था पुरुष चष्टे वि विप्रतिः । तस्य व्रतान्यनु वश्रामसि ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्था । पुरु । उरु । चष्टे । वि । विप्रतिः ।

तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । विद्वत्पतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः एकः अर्थः मित्रः
 पुरु पुरुषिण बहूनि च उरु उरुणि च ब्रह्म्याणि ब्रह्म्या इत्यर्थः वि वचते स्वतेजसा पश्यति ।
 तस्य मित्रस्य व्रतानि कर्माणि^१ वः युष्मदर्थम् अनु चरामसि अनुचरामः । कुर्म ह्यर्थः ॥

अनु पूर्वोण्योक्त्या साम्राज्यस्य सश्रिम । मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

अनु । पूर्वोणि । ओक्त्या । साम्राज्यस्य । सश्रिम ।

मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

वसाम्राज्यस्य । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । 'अशो-
 आदिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य पूर्वोणि^१ पुरातनानि ओक्त्या । ओको गृहम् ।
 तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्रिम । सश्रतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पि-
 तत्वाद्वा द्विवचनाभावः । तदेवाह । मित्रस्य व्रता व्रतानि कर्माणि च दीर्घश्रुत् । 'सुपां सुलृक्'
 इति षष्ठ्या लृक् । दीर्घश्रुतोऽतिमायेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य व्रतानि च सश्रमेति ॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उमे आ पशौ रोदसी महित्वा ॥ १८ ॥

परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।

उमे इति । आ । पशौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

यः मित्रः विद्वः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः अन्तान्^२ रश्मिना स्वतेजसा परि ममे
 परिमिनोति । तयोः पर्यन्तात् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव उमे परोदसी द्यावापृथिव्यौ
 महित्वा स्वमहिम्ना आ पशौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उदु ष्य शरणे दिवो ज्योतिरयस्तु सूर्यः । अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः ॥ १९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयस्तु । सूर्यः ।

अग्निः । न । शुक्रः । समिधानः । आहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः स्यः स मित्रो वरुणश्च विद्वः द्योतमानस्यादित्यस्य शरणे
 स्थाने नभसि उज्योतिः आत्मीयं तेजः उत् अयस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
 यतीत्यर्थः । यमेच्छेति रूपम् । ततः स अग्निर्न शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः समिधानः हविर्भिः
 समिध्यमानः आहुतः सर्वैराहुतस्तदति ॥

वचो दीर्घप्रसन्ननिशे वाजस्य गोमतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥
 वचः । दीर्घप्रसन्ननि । ईशे । वाजस्य । गोमतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोतः दीर्घप्रसन्ननि दीर्घं प्रतत् विस्तृतं सन्न सदनं यस्मिन् यज्ञे वचः मित्रं वरुणं च
 स्तुहि । वक्तेल्लब्धडागमः । स वरुणः गोमतः पशुमतः वाजस्य अन्नस्य ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
 केवलं स्वामी न भवति किन्तु अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः पित्वः अन्नस्य दावने दानाय च
 ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उभे दोषा वस्तोरुपं ब्रुवे । भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः । उपं । ब्रुवे ।

भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

‘सूर्यं सुवीर्यं’ इत्यत्र वारुणं मैत्रं च तेजः । उभे । रोदसी उभे धावाशुधिव्यौ च । ‘दोषा’ । ‘सुपां सुलक्ष्’ इति द्वितीयाया लुक् । ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया । राज्ञी । वस्तोः । अहनि चाम् । उप । ब्रुवे उपस्तोमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः । भोजेषु दातुम् । अस्मान् । सदा । अभ्युच्चर सर्वदाभिसुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋजमक्षुण्णयार्ये रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋजम् । उक्षुण्णयार्ये । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम् । सुऽसामणि ॥ २२ ॥

सुषाम्नाः पुत्रो वरुणं राजा । स यद्वानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना कश्चिरया आचष्टे । उक्षुण्णयार्ये । उक्षुण्णामा कश्चिद्गोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्ये उक्षुण्णश्चाद्वान्ण्यः । तदन्तान् फल्ग्वत्ययः । एतौ छान्दसौ । बृद्धिभावोऽपि । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति न भवति । तस्य गोत्रापत्ये । हरयाणे । शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाणे एतादृशे । सुषामणि । बहुवत्पितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्नाः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । ऋजम् । ऋजुगामिनं । रजतं रजतमयं रजतसदृशं वा । युक्तम् । अश्वाम्नां युक्तं । रथम् । असनाम् । एतेषां मित्रादीनां प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे अश्वानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्स्नानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्वानाम् । हरीणाम् । नितोशना । उतो इति । नु । कृत्स्नानाम् । नृऽवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह । हरीणां हरितवर्णानाम् । अश्वानाम् । अश्वसंघानां मध्ये । नितोशना नितोशनौ । तोशति हिंसाकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ । उतो अपि च । कृत्स्नानां युद्धकर्मणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ । नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां चोडारी । ता तावशौ । मे महां । नु क्षिप्रं सौषाम्णेन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मदभीशू कशावन्ता विप्रा नविष्ठया मृती । मुहो वाजिनावर्धन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मदभीशू इति स्मत् । अभीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।

मृती । मुहः । वाजिनौ । अवर्धन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्वावग्रहीपमित्याह । स्मदभीशू । स्मत्सुमत् । उकारलोपश्छान्दसः । शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्तौ । कशावन्ता । कशावन्तौ कशायुक्तौ । विप्रा । विप्रौ मेधाविनामुचितौ । मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् सतोषकौ । मुहः । महतः सौषाम्णस्य वरौ संवन्धिनी । वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ । अवर्धन्ता । अवर्धन्तौ द्वावशौ । सचा सह

१. ख-त-२-४-न-म-१-२-दोषा; घ-श-दोषावस्तोः । २. ख-घ-त-न-म-श-‘वस्तोः’ नास्ति । ३. न-म-मित्रादीनां देवानां । ४. म-१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-म-शोभनस्वशरीरकान्तौ; श-शोभनकांती ।

युगपदेव ऽनविद्यया नवतरया ऽमती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ऽअसनम् । विश्वमना अहं समभजम् । प्रत्यग्रहोषमित्यर्थः ॥ २५ ॥

‘युबोरु पू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो बाह्निरस आश्विनं विद्याद्या वायव्यास्तपूर्वाश्वतसो गायत्र्योऽन्त्यैकविंशो च विश्यतुष्टुप्’ इति । आह्निरसो व्यश्वो वैयश्वो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्वतसो गायत्र्यो विश्यतुष्टुवेकविंशो पञ्चविंशो च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुणिहः । अश्विनौ देवता । विद्याद्याः पञ्चजं वायुदेवताकाः । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ औणिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युबोरु पू रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौणिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युबोरु पू रथं हुवे सुधस्तुत्याय सूरिषु । अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सुधस्तुत्याय । सूरिषु ।

अतूर्तदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ऽतूर्तदक्षा । ‘तु ध्रुवनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्त’ इति सूत्रेण निपातितः^१ । परैरहितवलो ऽवृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावधिनौ ऽयुवोः युवयो रथं ऽसु ऽहुवे सुधु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ऽसूरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रपु मध्ये ऽसुधस्तुत्याय । स्तोत्रेभ्यो वयम् । सह अवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवयोः क्षीप्रगत्यै युष्मद्रसनसाधन-रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वरं राजानं संबोध्याह । हे ऽनासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । ऽवृषणा कामानां वर्धितारौ ऽवृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावधिनौ ऽयुवं युवं ऽसुषाम्णे सुषामाख्य-राज्ञे मम पित्रेऽस्मै ऽमहे महते ऽतने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इति चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् ऽअवोभिः पालनैः सह ऽयाथः^२ युवामायातमिति हे ऽवरो वरुनामक राजज्ञेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वांमय हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इष्यन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वांम् । अय । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

पूर्वीः । इषः । इष्यन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अश्वयुक्तधनवन्तावधिनौ ऽपूर्वीः बहूनि ऽइषः अत्रानि ऽइष्यन्तौ । ‘इषु इच्छायाम्’ । इच्छन्ती ता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवाम् ऽअय अस्मिन् यागदिने ऽअति ऽक्षपः क्षपाया अतिक्रमे । उपःकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नुपःकाले ऽहव्येभिः हविलेक्षणैरुभेः सह वयं ऽहवामहे आह्व-यामः । आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्यमानत्वाद्युपःकाल एवाह^३ । याग इत्यर्थः ॥

आ वां वार्हिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तरस्यं दर्शयः श्रिये ॥ ४ ॥

१. म-निपातः । २. च-वर्षणशीलधनवदिवनौ । ३. त-म-आयाथः । ४. म३-एवाह्वयाम ।

आ । वा॒म् । वाहि॑ष्ठः । अ॒श्विना । रथः । या॒तु । श्रुतः । न॒रा ।

उप॑ । स्तो॒मान् । तुर॑स्य । द॒र्शयः॑ । श्रि॒ये ॥ ४ ॥

हे ऽनरा सर्वस्य नेतारौ ऽश्विना अश्विनौ ऽवा युवयोः ऽवाहिष्ठः बोद्धतमः ऽश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः ऽरथः ऽआ यातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य ऽतुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य ऽस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् ऽश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय ऽउप ऽदर्शयः । पश्यतिज्ञानकर्मा । जानीतम् । इदोल्लेखि व्यत्ययेनाङादेशः ॥

जुहु॒राणा चि॑द॒श्विना म॑न्येथां वृष॑ण्वसू । यु॒वं हि रु॒द्रा पर्ष॑थो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहु॒राणा । चि॒त् । अ॒श्विना । आ । म॒न्येथा॑म् । वृष॑ण्वसू इति वृषण् ऽवसू ।

यु॒वम् । हि । रु॒द्रा । पर्ष॑थः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ ऽश्विना अश्विनौ ऽजुहुराणा ऽचित् । 'हुङां कौटिल्ये' । 'हुङेः सनो लुक् छलोपश्च' (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविन्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् ऽआ आभिमुख्येन ऽमन्येथां जानीतम् । ततो हे ऽरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ खवन्तौ वा अश्विनौ ऽयुवम् । हिरवधारणे । युवामेव ऽद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् ऽअति ऽपर्षथः अतीत्य संक्षेपायतम् । हतमित्यर्थः । 'प्रु वृत्तु हिंसासंक्षेपानयोः' इति मौवादिकः ॥ २६ ॥

द॒क्षा हि विश्व॑मानुष॒ङ्मक्षूभिः॑ परि॒दीर्य॑थः । धि॒र्यंजि॒न्वा मधु॑वर्णा शु॒भस्पती॑ ॥ ६ ॥

द॒क्षा । हि । विश्व॑म् । आ॒नुष॑क् । म॒क्षुऽभिः । परि॒ऽदीर्य॑थः ।

धि॒र्यम् ऽजि॒न्वा । मधु॑ऽवर्णा । शु॒भः । पती॑ इति ॥ ६ ॥

ऽदक्षा दक्षौ सर्वैर्दर्शनीयौ । यद्वा । 'दसु उपक्षये' । शत्रूणां सुपक्षपथितारावश्विनौ । कीदृशौ । ऽधिर्यंजिन्वा धिर्यंजिनौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ ऽमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्तौ । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ ऽशुभस्पती उदकस्थ पालयितारौ तादृशौ युवां ऽमक्षुभिः शीघ्रगमनैरथैः ऽआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ऽविश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्यासम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति ऽपरिदीर्यथः । दीर्यतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप॑ नो यात॑मश्विना रा॒या विश्व॑पुषा॑ सह । म॒घवा॑ना सु॒वीरा॑वन॑पच्युता ॥ ७ ॥

उप॑ । नः । यात॑म् । अ॒श्विना । रा॒या । विश्व॑ऽपुषा॑ । सह ।

म॒घऽवा॑ना । सु॒ऽवीरौ॑ । अन॑पच्युता ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽविश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण ऽराया धनेन ऽसह ऽनः अस्मदीयं यज्ञम् ऽउप ऽयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यस्यं ग्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । ऽमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ ऽसुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि ऽअनपच्युता तैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे॑ अ॒स्य प्रती॑व्य॒मिन्द्र॑नासत्या गतम् । दे॒वा दे॒वेभि॑र॒थ स॒चन॑स्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अथ । सचनः सताम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ वसचनस्तमा । 'वच समवाये' । 'कृत्यव्युत्' इति कर्मणि ल्युट् । अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां प्रतीव्यम् । वी गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः कृप् । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोऽस्ति । पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् अस्य पुरोवर्तिनः^१ मे मम संबन्धिनं यज्ञम् अथ अस्मिन् दिने देवेभिः देवैः सार्धम् आ गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिसुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवीमह उक्षप्यन्तो व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विग्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवीमहे । उक्षप्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिऽभिः । उप । विग्री । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

उक्षप्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन हृच्छन्तः वयं वां हि धनादीनां प्रतारौ युवामेव हवीमहे तद्वाभार्यमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । व्यश्ववत् । यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे विग्री मेधाविनावश्विनौ सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । इह अस्मिन् यागदिने उप आ गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पृणीरुत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । ऋषे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पृणीन् । उत ॥ १० ॥

हे ऋषे विश्वमनः अश्विना अश्विनौ देवौ सु पृष्टुहि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ ते स्तोतुस्तव हवम् आह्वानं कुवित् । कुविदिति बहुनाम् । बहुवारं श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेख्यहागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् कूळयातः हिंस्ताम् । उत अपि च पृणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोगवांसपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् । 'कुडि दाहे' । प्यन्तस्य लेख्याहागमः ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ११ ॥

हे वनरा नेताराश्विनौ वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं श्रुतं शृणुतम् । उत अपि च मे मदीयम् अस्य तदाह्वानं वेदथः आत्मीयतया जानीथः । अथ वरुणः मित्रः मित्रावरुणौ च सजोषसा संगतौ सन्तौ अर्यमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा सर्वं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादेत्तस्य धिण्या युवानीतस्य सूरिभिः । अहर्हवृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदेत्तस्य । धिण्या । युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ।

अहःऽअहः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे षधिव्या विषयो विषणाहौं स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेकारावश्विनौ' षसुरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यस्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः षयुवाद्दत्तस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो दीयते तत् तथा षयुवानीतस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् षअहरहः अहन्यहनि षमहं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां षशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिर्वस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्तां शुभे चक्राते अश्विनां ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूऽइव ।

सपर्यन्तां । शुभे । चक्राते इति । अश्विनां ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽध्वं परोक्षकृतः । षयः मनुष्यः षवां युवयोः षयज्ञेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यामैः षआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । षअधिर्वस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा षवधूः अन्धेन वस्त्रेण यथाच्छादितो भवति तथावृतो यदा भवति तदा षसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्ती षअश्विना अश्विनौ भवन्ती तं मनुष्यं षशुभे षचक्राते मङ्गले धने कृतवन्ती । तं धनादियुक्तमकार्णमित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वामुरुच्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुच्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ षउरुच्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं षनृपाय्यं नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं षयः मनुष्यः षवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं षचिकेतति भृशं जानाति तस्य षवर्तिः । वर्ततेऽज्ञेति वर्तिर्गृहम् । षअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसे मां कामयमानौ युवां षपरि षयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लेख्यङागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुदुहेव यज्ञमृहधुरिगरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुदुहऽइव । यज्ञम् । ऊहयुः । गिरा ॥ १५ ॥

हे षवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ षअस्मभ्यम् अस्मदर्थं षनृपाय्यं नेतृभ्यां पातव्यं सोमं प्रति षवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति षसु षयातं युवां सुषु आयातम् । षगिरा स्तिलिङ्गणया वाचा युवां षयज्ञमृहयुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । षविषुदुहेव । 'दुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिवाप्तिं शत्रूनिमिति विषुदुहः शत्रुः । तेन यथा व्याधौ शृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमौ दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूवश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

हे वनरा नरो सर्वस्य नेतारावधिनौ^१ वृहानां स्तोत्राणां स्तोत्राणां मध्ये वस्तोमः वाहिष्ठः^२
युवामतिशयेन व्याप्तुवन् मदीयः स्तोमः वृत्तः वृत्तभूतः सन् वृष्टुवत् आह्वयतु । सोऽयं मदीयः
स्तोमः युवान्यां प्रियकरः वभूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णव इषो वा मर्दथो गुहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मर्दथः । गुहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अधिनौ वृद्धिः सुलोकस्य वदः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन्
वअर्णवे अपां स्थाने वयत् यदि वमदथः माद्यथः । ववा अपि च वृष्टः युवामिच्छतो यजमानस्य वगुहे
यदि माद्यथः । एवं चेत् हे वमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यो वाधिनौ वमे मदीयं स्तोत्रं वश्रुतमित्
युवां श्रुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वां नदीनाम् । सिन्धुहिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाम्न्या नद्यास्तीरेऽश्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह ।
वउत अपि च वश्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । वसिन्धुः स्यन्दमाना वहिरण्य-
वर्तनिः हिरण्यस्त्रीयमाणां हिरण्यमयोभयकूला । वस्या एषा श्वेतयावरीनामिका वनदीनाम्^३ श्रन्यासां
नदीनां मध्ये ववां युवां ववाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि^४ युवां स्तोतीत्यर्थः ।
यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा बोद्धवता सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे
युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेतया सुकीर्त्याश्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे वशुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वसुकीर्त्या शोभनस्तुत्या वश्वेतया
श्वेतजलया वधिया धारयित्वा हिरण्यमयकूलवत्वाद्भयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयित्वा
वएतया नद्या वस्मत् सुमत् शोभनं वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथासहा युवस्व पोष्या वसो ।

आन्नो वायो मधुं पिवास्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्वा । हि । त्वम् । रथसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधुं । पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो वरथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थवधौ । हिरवधारणे । वस्वम्^५
एव^६ युक्ष्व संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां^७ पोष्या पोष्यौ कण्ठेषु करतलास्फालनैराश्वस्य
पोषणीयौ तावधौ वयुवस्व संग्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मदृष्टेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः
सत् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे ववायो वआत् अनन्तरं वनः अस्मदीयं वमधु मदकरं सोमं त्वं वपिव ।
अत एव वअस्माकं यज्ञेषु सवना त्रिषु सवनेषु वआ गहि सोमपातार्थमागच्छ ॥ २१ ॥

१. च-नेतारावधिनाश्विनौ । २. च-वां वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. च-स्या एषापि ।
५. च-त्वं हि त्वमेव । ६. च-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः 'तव वायो' इत्येषा वानुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तवं वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तवं । वायो इति । ऋतःपते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक्' (का. ७.१.५१.४) इति सुगामम् । 'त्वष्टुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश ऋतुत मद्भुत विचित्रकर्मन् हे वायो' तव त्वदीयानि 'अवांसि पालनानि' 'आ' वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयोगे संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनांसः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतसर्वन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनांसः ॥ २२ ॥

हमे ऽजनांसः जनाः । वयं 'त्वष्टुः ब्रह्मणः ऽजामातरम्' ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं 'सुत-वन्तः अभिषुतसोमाः' रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं 'द्युम्ना धनवन्तः स्यामेति शेषः ॥ वायव्यतृचे 'वायो याहि शिवा दिवः' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयावृत्तौ । सूत्रितं च—'वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वर्ध्वम् । वहस्व मृहः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअश्वम् ।

वहस्व । मृहः । पृथुपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो 'दिवः शुलोकस्य' शिव । 'सुपां सुलक्' इति द्वितीयाया लृक् । शिवं कल्याणम् 'आ' याहि आप्रापय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा शुलोकं तानि स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं 'स्व'व्यम् । अश्वानां सधोऽश्व्यः । शोभनाश्वसंघं रथे 'सु सुधु' वहस्व सर्वतो विष्णु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावधावावह । मृहः महास्त्वं 'पृथुपक्षसा' पृथुपार्श्वद्वय-युक्तावधौ 'रथे' स्वकीये 'वहस्व' शत्रुहन्तार्यं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशाहविपः 'त्वां हि सुप्सरस्तमस्य' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'त्वां हि सुप्सरस्तमसि' द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृषासः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हुमहे । प्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरःस्तमम् । नृसदनेषु । हुमहे । प्रावाणम् । न । अश्वऽपृष्ठम् । मंहना ॥ २४ ॥

हे वायो 'सुप्सरस्तमम्' । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं 'मंहना' स्वकीयेन महत्त्वेन 'अश्वपृष्ठं' सर्वतो व्यासपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्यासकृत्नाङ्ग-मित्यर्थः । 'त्वाम्' । हिरवधारणे । त्वामेव 'नृषदनेषु' नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः । तेषु 'हुमहे' वयमाह्वयामः । कथमिव । 'प्रावाणं' 'न' । यथा सोमाभिष-वार्यं प्रावाणं स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेवा-
नाय प्रवृत्तिं यस्त आनद्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कृधि वाजाँ अपो धियः ॥२५॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे देव द्योतमान यद्वा स्तोत्रस्य वायो अग्रियः देवानां मध्ये सुख्योऽग्रतो गन्तासि ।
तादृशः एत्वं मनसा मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् वनः अस्माकं वाजान् अग्रानि
अपः मेघभेदेनोदकानि च उभयस्मिन्स्त्वया प्रदत्ते सति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च कृधि
कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

'अग्रिस्त्वयै' इति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्रिस्त्वयै द्व्यधिका मनुवैव-
स्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्कृषिः । प्रथमानुत्तीयाद्युजो बृहत्यो द्वितीया-
चतुर्थ्यादियुजः सतो बृहत्यः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो प्रावाणो बृहिरध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । प्रावाणः । बृहिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिसारहितेऽस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः
यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्भिर्निहितोऽभूत् । तथा प्रावाणः च सोमाभिषवार्थं पुरतो निहिताः ।
बृहिः च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामध्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गान् ब्रह्मण-
स्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं देवान् इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं
भजनीयम् अवः रक्षणम् ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या यामि मनुर्हं याचामि । याचतेर्लटि रूपम् ।
वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गांसि पृथिवीं वनस्पतीनुषासु नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गांसि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उषसां । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्ववेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पुत्राँर्वैचैऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुम्
अग्नीषोमीयं पशुं प्रति वगा गांसि आगच्छसि । 'गाङ्' गतौ । न्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा
पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किञ्च वनस्पतीन् मधनसाधनानरगिरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा
उषासां होतव्यत्वेन उषःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रिं च प्रति किञ्च ओषधीः । 'उष दाहे'
अत्र मादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषय्यो प्रावाणः ।
तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्यः फलपाकान्ता लताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै नै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ष्वसवः वासयितारः विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे विश्वे सर्वेऽपि देवाः षनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ प्राचितारः षभूत । अनेनाभिना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र स्र न एत्वध्वरोऽग्रा देवेषु पूर्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्रा । देवेषु । पूर्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

पूर्यः पुरातनः । पूर्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पूर्य इत्युच्यते । तादृशो मुख्यः षनः अस्मदीयः अध्वरः यज्ञः अग्रा । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । अग्नौ । अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नाग्नौ सर्वेष्वन्येषु देवेषु च षसु सुहु षप्र षयतु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । आदित्येषु अदितेः पुत्रेभ्योऽपि विश्वभानुषु धृतव्रते धृत-कर्मणि षवरुणे च विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु षमरुत्सु च षप्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृषे रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्ववेदसः । भुवन् । वृषे । रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः । पायुभिः । विश्ववेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशाः रिशार्दसः रिशार्ता हिंसतां शत्रूणामसितार उपक्षपयितारो वा विश्वे हि ष्म सर्वे खलु देवाः षमनवे । षष्ठ्यर्थे षतुर्यी । मनोः षवृषे षर्षनाथ षभुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं षर्षयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः अरिष्टेभिः परैरिहिसितैः षपायुभिः पालनैः सह षअवृकम् । वृकः स्तेनः । तद्रहितम् । बाधारहितमित्यर्थः । तादृशं छर्दिः गृहं षनः अस्मभ्यं षयन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेलोढि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तस्य तवादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यदिते सदर्ने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । समनसः । गन्त । विश्वे । सजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अदिते । सदर्ने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

समनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः विश्वे सर्वे देवा यूयं सजोषसः परस्परं संगताः सन्तः गिरा । छुश्रुतया प्राप्तव्येत्यर्थः । तथा ऋचा सह अद्य अस्मिन् यागदिने षनः यष्टून् अस्मान् षआ षगन्त आगच्छत । अनन्तरं हे षमरुतः षदेवि द्योतमाने षमहि महति देवानां

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे ^१अदिते अदीने एतन्नामिके देवि ^२वसदने स्थाने ^३पस्ये अस्मदीये गृहे स्तोतव्यतयोपविशत ॥ मरुत इत्यादिर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्थान्मित्रस्थाविद्यमानवचनेन वाक्यादिवादनिघातः ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथनं ।

आ बर्हिन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रयाथनं ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ^१मरुतः ^२प्रिया प्रियाणि ^३या यानि ^४वः युष्माकम् ^५अश्व्या अश्व्यानि प्रियानश्वसंघान् ^६अभि ^७प्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ^८मित्र । मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ^९हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तुयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेल्लेठि 'तसनसनथनाश्व' इति थनादेशः । आगच्छ च ^{१०}इन्द्रो ^{११}वरुणः ^{१२}इन्द्रावरुणौ ^{१३}तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं स्वरमणाः ^{१४}नरः नेतारः ^{१५}आदित्यासः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ^{१६}नः अस्मदीये यज्ञे ^{१७}बर्हिः बर्हिषि आसादिते ^{१८}आ ^{१९}वसदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तबर्हिषः । हितप्रयसः । आनुषक् ।

सुतसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इन्द्रअग्रयः ॥ ७ ॥

हे ^१वरुण वरुणादयो हे देवाः ^२वृक्तबर्हिषः कर्तिवजः ^३वयम् ^४आनुषक् सुगादिष्वनुषकं यथा भवति तथा ^५हितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽञम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ^६वः युष्मान् ^७हवामहे एतानि ^८हवींष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ^९सुतसोमासः अभिपुतसोमाः ^{१०}इन्द्राग्रयः आहुतिभिः समिद्धाग्रयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}मनुष्वत् । मनुयंथा यज्ञे युष्माना-
ज्जहाव तद्वत् ॥

आ प्र यात मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सन्निष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गुणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यात । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सन्निष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ^१प्र यात प्रकर्षणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ^२मरुतः हे ^३विष्णो स्वबलेन सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ^४अश्विना अश्विनौ ^५पूषन् । स्तोतृन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एत-
न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ^६माकीनया^७ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदीः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-ज्ञ-श-सदनस्थाने; त२-३-४-षदनस्थाने; न-म-निषदनस्थाने । २. घ-ईन्द्रावरुणौ मित्रश्च । ३. श-दत्तानि । ४. भ-श-माकीनया मामकीनया ।

इति खञ्च शैषिकः । एकवचने ' तवकममकौ ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्वसः । मया क्रिय-
माणया ऽधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादुनिघातः ।
किञ्च ऽप्रथमः देवानां मुख्यः सः ऽइन्द्रः च ऽआ ऽयातु । ऽवृषा कामानां सेक्ता ऽथः इन्द्रः ऽसनि-
त्युभिः । सनिः संभजनम् । तदात्मन इच्छद्भिः स्तोत्रभिः ऽवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति ऽगुणे स्तूयते । ' गृ शब्दे ' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्वसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्म यच्छत ।

न यद्दुराद्रसवो न चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्म । यच्छत ।

न । यत् । दुरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रुहः स्तोत्राणामद्रोऽधारः । यद्वा । द्रुहैरौणादिकः कर्मणि क्प् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
ऽदेवासः मरुदादयो देवाः ऽअच्छिद्रं वाधकरहितं साधीयो वा ऽशर्म । श्रणाति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् ऽनः अस्मभ्यं ऽवि ऽयच्छत । हे ऽवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः ऽदुरात्
दूरदेशात् ऽअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य ऽनू ऽचित् कदाचिदपि ऽवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं ऽयत् गृहं ऽन ऽआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः । ' धृष
प्रसहने ' इत्यस्य विभाषितणिष्कात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुन्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सऽजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुविताय । वोचत । मक्षु । सुन्नाय । नव्यसे ॥ १० ॥

हे रिशादसः रिशतां हिंसतामसितारः ऽदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः ऽवः युष्माकं
ऽसजात्यम् ऽअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु । किञ्च ऽआप्यम् । आपिबैन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोत्रेषु स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात् वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः ऽअस्ति खलु । ततः ऽपूर्वस्मै प्रथमभाविने ऽसुविताय । सुष्टु इयते सर्वैरामन्वत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय ऽसुन्नाय च उभयं ऽमक्षु शीघ्रं ऽनः अस्माकं
ऽप्र ऽवोचत प्रकर्षेण ब्रूत । अभ्युदयप्रदानं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्त्यै ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युराँ असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्त्यै ।

उप । वः । विश्वऽवेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्याम् ऽइव ॥ ११ ॥

हे विश्ववेदसः सर्ववना हे देवाः ऽनमस्युः अन्नमिच्छन् मनुरहं ऽवः युष्मद्विषयाम् ऽउपस्तुतिम्
ऽअन्यामिव अष्टष्टपूर्वामिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् ऽइदा ऽहि ।

१. त-स्तोत्रेषु स्तुत्यलक्षणे संबन्धात् ; भ-स्तोत्रस्तुत्यलक्षणसंबन्धात् ।

हिरवधारणे । इदानीमेव ^१उप ^२आ ^३अस्थि उपास्यमासि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ^४वः युष्म-
त्संबन्धिनः ^५वामस्य वननीयस्य ^६इदा इदानीमेव ^७भक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । अस्मृतीति
सुजेलुङि रूपम् । पादादिवाद्निघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुप्रणीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विपादः । चतुःपादः । अर्थिनः । अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे ^१सुप्रणीतयः । शोभनप्रणीतिः स्तुतिः । शोभनप्रणयनः शोभनस्तुतयो मरुतः ^२वः युष्माकं
मध्ये ^३ऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ^४वरेण्यः सर्ववरेणीयः संभजनीयः सः ^५सविता सर्वस्य स्वकर्मेणि प्रेरक
पुतत्रामकः स देवो यदा ^६उत् ^७अस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा ^८अर्थिनः ^९द्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः ^{१०}चतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ^{११}पतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ^{१२}नि ^{१३}अविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्य उदिते ^{१४}केचन पुरुषा अभिहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेर्लङि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशाखे 'देवदेवस्' इति वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च—'देवदेवं बृहदु गाथिये
वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवदेवं वोऽवसे देवदेवमभिष्टये ।

देवदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । देवमऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवमऽदेवम् । हुवेम । वाजसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं ^१देव्या शोतमानया ^२धिया स्तुत्या ^३गृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ^४वः युष्माकं मध्ये ^५देवदेवं
दीप्यमानं देवम् ^६अवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । ^७अभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
^८देवदेवं वयमाह्वयाम ^९ततः ^{१०}वाजसातये अजलाभाय ^{११}हुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवः । विदः ॥ १४ ॥

^१समन्यवः समानमनसः यद्वा संप्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ^२विश्वे सर्व एव
^३देवासो ^४हि ^५ष्म मरुदाद्यो देवाः खलु ^६मनवे पुतत्रामकाय ऋषये मह्यं ^७साकं सह युगपदेव
^८सरातयः धमादिदानेन संहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । ^९ते देवाः ^{१०}नः अस्माकम् ^{११}अद्य
अस्मिन् दिने ^{१२}अपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किंतु

‘बुधे । तुगित्यपत्यनाम् । ‘तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति’
तुक् पुत्रः । तस्मै षनः अस्माकं पुत्राय षवरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः षभवन्तु ॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वैरुण मित्र मर्त्यं यो वो धामभ्योऽर्विधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसा॒मि । अ॒द्रुहः । सु॒म्ऽस्थे । उप॑स्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । व॒रुण । मि॒त्र । मर्त्य॑म् । यः । वः । धाम॑भ्यः । अर्वि॑धत् ॥ १५ ॥

हे षद्रुहः अद्रोऽधारोऽहिंसा वा मरुदादयः षउपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां षसंस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वादस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे षवः युष्मान् षप्र षशंसाभि प्रकर्षेण स्त्वौमि । हे षवरुण षमित्र मित्रावरुणौ षतं षमर्त्यं मनुष्यं षधूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं षन बाधते षयः मनुष्यः षवः युष्माकं षधामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः षअर्विधत् । ‘विध विधापे’ । हवींषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजामिर्जायते धर्मेणस्पर्यरिष्टः सर्वे एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षय॑म् । ति॒रते । वि । म॒हीः । इर्वः । यः । वः । वरा॑य । दा॒शति॑ ।

प्र । प्र॒जामिः । जा॒यते । ध॒र्मेणः । परि॑ । अरि॑ष्टः । सर्वे॑ । ए॒धते॑ ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः षसः मनुष्यः षक्षयस् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः षप्र षतिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्द्विकर्मा । स एव षमहीः महान्ति षइषः अन्नाणि च षवि वर्धयति षयः मनुष्यः षवराय वरणीयाय धनाय तदर्थं षवः युष्मभ्यं षदाशति हवींषि प्रयच्छति । धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किंच षधर्मणः । ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्मं कर्म । युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः षप्रजामिः पुत्रपौत्रादिभिः षपरि परितः सर्वतः षप्र षजायते प्रकर्षेणाविर्भवति । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. भा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः षअरिष्टः अन्यैरहिंसितः षसर्वैः युष्माकं हविष्प्रदानात् सकलो जनः षएधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते स विन्दते युधः सुगोभिर्यात्यध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । वि॒न्दते । यु॒धः । सु॒गोभिः । या॒ति । अध्व॑नः ।

अ॒र्यमा । मि॒त्रः । व॒रुणः । स॒रात॑यः । यम् । त्रा॒यन्ते॑ । सु॒जोष॑सः ॥ १७ ॥

षसः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः षयुधः । ‘युध संप्रहारे’ । भावे कृप् । युद्धात् षकृते विनापि षविन्दते धनानि लभते । किंच षसुगोभिः शोभनगमनैः सुधु गन्तुमिवांश्चिः सह षअध्वनः सागान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् षयाति गच्छति । षयं जनम् षअर्यमा सततं गच्छन् षमित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः षवरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयोः संभजनीय

१. त२-३-न-म-मिति वा । २. म१-हविष्प्रदाता । ३. ख-त-अतनन् वाञ्छन्; न-य-अततवाञ्छन्; श-अतस्तवाञ्छन् ।

पूतत्रासकाः । वसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः । वसजोपसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं
वत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अज्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्जनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्मादशनिः परो नु साक्षैधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अज्रे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअञ्जनम् । दुः।गे । चित् । आ । सुऽसरणम् ।

एषा । चित् । अस्मात् । अशनिः । परः । नु । सा । साक्षैधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः । अज्रे । अस्मै । 'अभिभव' । परैरभिभवनीयेऽपि परपुरे । न्यञ्जनं नितरां
गमनम् । अस्मै भवने । कृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अज्रे ऋतुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा । दुर्गे
चित् अगन्तव्येऽपि स्थले । सुसरणम् । 'स गतौ' । शोभनगमनम् । आ समन्तात् कुरुत । एवं
सति सा । एषा । अशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् । अस्मात् सर्वतो गन्तुमनोः । नु क्षिप्रं परः
परस्ताद्वेत्^१ । पश्चात् । सा । अशनिः । अक्षैधन्ती कांश्चिदप्यहिसती । वि । नश्यतु विनष्टा^२ भवेत् ॥

यदुद्य सूर्ये उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निष्पुचि प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत् । उद्यति । प्रियऽक्षत्राः । ऋतम् । दध ।

यत् । निऽपुचि । प्रऽबुधि । विश्वऽवेदसः । यत् । वा । मध्यदिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे प्रियक्षत्राः प्रीणयितुं बला देवाः । सूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि । उद्यति
उद्गच्छति सति । अद्य अस्मिन् दिने । यत् यद्वा । ऋतं कल्याणभूतं गुहं । दध धारयत । दधातेऽल्लिङ्
मध्यमबहुवचने रूपम् । यत् यद्वा हे विश्ववेदसः सर्वधना देवाः । निष्पुचि । निष्पुचि । सूर्यस्य
निष्प्रोचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयत । यद्वा । प्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
यद्वा । दिवः सूर्यैतेजसा दीप्यमानस्याह्नः । मध्यदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संवन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यत्ते छर्दिषेम वि दाशुषे ।

वयं तद्वो वसवो विश्ववेदस उप स्थेयाम मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अभिऽपित्वे । असुराः । ऋतम् । यत्ते । छर्दिः । येम । वि । दाशुषे ।

वयम् । तत् । वः । वसवः । विश्वऽवेदसः । उप । स्थेयाम । मध्ये । आ ॥ २० ॥

हे असुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेप्तारो वा देवाः । यद्वा । अभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
युष्माकमभिप्राप्तौ । ऋतं सत्यभूतं यज्ञं । यत्ते । इणः क्षातरि रूपम् । गच्छते । दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानाय । छर्दिः । 'छर्दिदीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दिस्तेजः दीप्यन्ते^३
अत्रेति छर्दिर्गुहम् । तद्गृहं तेजो वा । वि । येम प्रयच्छथ । यत्ते वयं कुरुय तर्हि । वयं हे वसवः
स्तोतॄणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः । विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वजाना वा

१. ख-त-न-श-परस्ताद्वेत्; ग-परस्ताद्वन्ती; घ-भ-२-परस्ताद्ववतु; भ-१-परस्ताद्ववतु ।
२. झ-त-२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्द्यते दीप्यते ।

हे देवाः १ वः युष्मत्संबन्धि २ तत् कल्याणं गृह्णस्व । पृथगर्थे द्वितीया । भवन्ति प्रसस्य ३ गृह्णस्व ४ मध्ये ५ उप ६ स्थेयाम उपतिष्ठेम । युष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराक्षीर्लिङि 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यदद्य सूर उर्दिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अद्य । सूरैः । उत्तरे । यत् । मध्यंदिने । आतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्ववेदसः । जुह्वानाय । प्रचेतसे ॥ २१ ॥

हे १ विश्ववेदसः सर्वतो २ व्यासधना हे देवाः ३ यत् ४ यदा ५ अद्य इदानीम् । यद्वा सूर्ये ६ उर्दिते सति । ७ यत् यदा ८ मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा ९ आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य निम्नोचने । सायमित्यर्थः । १० जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अत एव ११ प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय १२ मनवे पृतनासकायार्थे मन्त्रं १३ वामं दननीयं धनं १४ धृत्य दत्तं तद्वृणीमहे इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वयं तद्वः सभ्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् ।

अश्याम तदादित्या जुह्वतो हविरेण वस्योऽनशामहे ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । सम्राजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुपाय्यम् ।

अश्याम । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहे ॥ २२ ॥

हे १ सभ्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः २ पुत्रो ३ न । एकवचनं छान्दसम् । युष्माकं पुत्रा इव स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्व्युत्पत्तिभिः पोष्याः ४ वयम् । ५ बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं ६ वः युष्मत्संबन्धि ७ तत् धनम् ८ अश्याम प्राप्नुयाम । ९ येन १० धनेन ११ वस्यः वसीषोऽतिशयेन वसुमत्त्वम् १२ अनशामहे अश्वामहे प्राप्नुमः ॥ अश्रोतेर्लोटि व्यत्ययेन श्रमप्रत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपान्या पुर-उष्णिक्' इति । मनुक्रेषिः । प्राग्वत्सग्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपान्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत् विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे 'ये त्रिंशति' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्पुरो देवासो बहिरासदन् । विदन्हे द्वितासन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । पुरः । देवासः । बहिः । आ । असदन् । विदन् । अह । द्विता । असन् ॥ १ ॥

मनुराह । १ त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः २ परः परस्तात् ३ त्रयः । त्रयस्त्रिंशदेवता इत्यर्थः । ४ ये ५ देवासः देवाः ६ बहिः अस्मदीयथज्ञसंबन्धिनि बहिर्हि हविःस्वीकरणाथम् ७ आसदन् आसीदन्तु अधानन्तरं ८ विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातृनि जानन्तु । ततः ९ द्विता द्विधा द्विप्रकारम् १० असन् अस्मत्वं धनं पश्चादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा । द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते । पुनःपुनरस्मत्वं घनादिकं वदतिवत्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षदृक्ताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य; भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्यद्वा; घ-तन-यद्वा । ४. ख-तन-भ-२-य-श-एतेन । ५. ग-घन-श-अह अथा ।

वर्णः । मित्रः । अर्यमा । स्मर्तातिऽसाचः । अग्रयः । पर्त्नीऽवन्तः । वर्षऽकृताः ॥ २ ॥

वर्णः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् पृतनामकाश्रयो देवाः । स्मर्तातिपाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्प्रदानं येषामस्तीति स्मर्तातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातृन् सचन्त इति । ते तादृशाः । पर्त्नीवन्तः देवपर्त्नीसहिताः । अग्रयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्रयः । वर्षऽकृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वीषद्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुकृता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदक् इत्या न्यक् । पुरस्तात्सर्वेया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्या । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वेया । विशा ॥ ३ ॥

ये ते वर्णणादयो देवाः । सर्वेया सर्वेण । विशा अनुचरवर्गेण सह । अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः । नः । अस्माकं । गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ये ते एव । उदक् । उदीच्याः । 'अञ्जेर्लुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्या इति शब्देनोष्वां दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोष्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः । ये ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा । न्यक् । नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं प्रातारो भवन्तु । किंच । पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसुत्तदेवां नकिरा मिनत् । अरावा च्चन मर्त्यैः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नर्किः । आ । मिनत् । अरावा । च्चन । मर्त्यैः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । यथा । वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । यथेव यथोशन्ति तथैव । असत् तद्भवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां । तत् कामनं । नर्किः न कश्चिदपि । मिनत् हिनस्ति । 'मीङ् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामलिपितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । च्चन इत्यप्यर्थः । अदातापि । मर्त्यैः मनुष्य उशन्नथो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां शल्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋध्वः सप्त बुध्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋध्वः । सप्त । बुध्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियोः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् । स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषां कथा । इदं पित्रे मरुतमुच्यते वचः* (ऋ. सं. १. ११४. ६) इत्यस्मिन् वर्गे सप्तपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । सप्तानां मरुतां गणानां । सप्त सप्तसंख्याकाः । ऋध्वः आयुधविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा । सप्त सप्तसंख्याकानि । बुध्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । बुध्नान्यज्ञानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

१. ग१-अधस्तादप्य* ; ग२-अतस्थादेप्य* ; त-अ-अधस्तादेरप्य* । २. च-आमिनत् । ३. ग-एषोर्थः ।

ततः सप्त मरुतां गणाः षसो सप्तैव सप्तविधाः षश्रियः सकला दीक्षीः षधि षधिर^१
परस्परमधिकं दधिर^२ ॥ ३५ ॥

‘बभ्रुरेकः’ इति दशार्चं नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः । तथा
चातुकम्प्यते—‘बभ्रुर्वश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्’ इति । दशापि द्विपदा विश्वस्यक्षरा विराजः ।
पूर्ववद्विधे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशक्ते^३ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^४ ॥

बभ्रुरेको विष्णुः सूनरो युवाङ्ग्यङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विष्णुः । सूनरः । युवा । अञ्जि । अङ्क्ते । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् प्रथमदेवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘सौम्यं बभ्रुमा लभेत’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । षबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘हुष्टुश्च धारणपोषणयोः’ । ‘कुश्रश्च’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
विष्णुः विश्वगात्रनः षसूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः षयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः षएकः देवः सोमः षहिरण्ययं हिरण्ययम् षअञ्जि । अभिव्यज्यते प्रकाशयते
अनेन इत्यञ्जि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^५ स्वशरीरम् षअङ्क्ते अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ संसाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । संसाद् । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादग्निरुच्यते । ‘अग्नये गृहपतये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । षदेवेषु देवानाम्
षअन्तः मध्ये षद्योतनः^६ स्वतेजसा दीप्यमानः षमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोत्राणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः षएकः अग्निः षयोनिं^७ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् षआ षससाद्
हविःस्वीकरणार्थमासीदिति ॥

वाशीमेको विभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निधुविः ॥ ३ ॥

षदेवेषु षअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः षनिधुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्यास्तीति निधुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः षएकः त्वष्ट्रनामको देवः षआयसीम् अयोभयधारां षवाशीम् । ‘वाश्च शब्दे’ । शब्दयस्या-
क्रन्दयति शत्रून्नयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये षहस्ते षविभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको विभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । विभर्ति । हस्ते । आहितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । षएकः इन्द्रः षआहितं स्वकीयहस्ते निहितं षवज्रम्
एतन्नामकमायुधं षविभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः षतेन निहितेन वज्रेण षवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पापाणि वा षजिघ्रते शृङ्गां हन्ति ॥

१. घ-त-न-भ-दधिर^१ । २. ग-वैश्वदेवशक्ते एतत् । सूत्रितं च । इमा तु कं बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानीति । ३. श-अलंकारणकटकमुकुटादिकं । ४. त-भ-द्योतमानः । ५. खन्तन-भ-१-२-एवं ।

तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलापभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलापभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलापभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । 'शुचिः' । 'शुच दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव 'उग्रः उद्गूणबलः' जलापभेषजः रोगापनयनेन सुखकरमैषज्यवान् । यद्वा । स्तोत्राणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-
भिषग्रूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः 'एकः रुद्रः' 'तिग्मं तीक्ष्णधारम्' 'आयुधम्' । आयुध्यति संग्रहरति शत्रून्नेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये 'हस्ते' 'विभर्ति' ॥

पृथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पृथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेदः । निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्ध्वनस्तिर' (अ. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टवात् । 'एकः पूषनामको देवः' 'पथः मार्गान्' 'पीपाय' । 'प्यायतिवैधनकर्माप्यत्र रक्षणार्थः' । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । 'पृथः सोऽर्थं पूषा' 'निधीनां पृथिव्यां निहि-
तानि धनानि' 'वेद वेति' । ज्ञात्वा स्तोत्राणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'तस्को' 'यथा' । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाह्वय स्वसहायिभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

श्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मर्दन्ति ॥ ७ ॥

श्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवास्तः । मर्दन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । 'उरुगायः' उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयथाकान्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः 'एकः असहायो विष्णुः' 'श्रीणि पदानि भुवनानि' 'वि' 'चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान्' । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । 'यत्र येषु लोकेषु' 'देवासः' इन्द्रादयो देवाः 'मर्दन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरतु एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽईव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । 'द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावशिनौ' 'विभिः' । वी गत्यादिषु । क्त्वि । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः 'चरतः' संचरेते । किंच इमावशिनौ 'एकया सूर्याख्यया ताम्यां स्वयंवृत्तया स्त्रिया' 'सह' 'प्र' 'वसतः' प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । 'प्रवासेव' । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजां सुपिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । समऽराजां । सुपिरासुती इति सुपिः । आसुती ॥ ९ ॥

सत्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । 'उपमा' उपमौ परस्परं स्वकान्थोपमानयुतौ । यद्वा । उपसीयत आभ्यां सर्वभिल्युपमौ सर्वस्य । एतावेव 'सत्राजा सत्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ' 'सपि-

रासुती । सर्पिर्वृत्ताभ्यामास्यत इति^१ सर्पिरासुती । द्रुतहविष्कौ^२ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ ऽदिवि
युलोके ऽसदः । सीदन्त्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्याम् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

१ एके^३ अत्रयः १ महि महत् १ साम त्रिवृत्पञ्चदशादि ऽमन्वत अमन्वत । तदेव ऽअर्चन्तः
पूजयन्त एतादृशा^४ अत्रयः १ तेन उक्तेन साम्ना ऽसूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ३६ ॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्वचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थ्यनुष्टुप् । मनुवैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्वृहत्पनुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^५ छिन्नादवगन्तव्यः^६ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वो । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः संहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः १ वः युष्माकं मध्ये ऽअर्भकः नहि ऽअस्ति शिशुर्नास्ति खलु^७ । तथा १ न
१ कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । १ विश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसतोमहान्त इत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिंशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे ऽरिशादसः रिशतां हिंसतामसितारो^८ हे ऽमनोः १ यज्ञियासः मनुनामकस्य सम यज्ञार्हा
हे ऽदेवाः १ ये यूयं ऽत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ऽत्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः १ स्थ भवथ अभूत
ते यूयम् ऽइति इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुतासः ऽअसथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि
छान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवींषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तैऽवत त उ नो अधि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवादधि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अधि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अधि । दूरम् । नैष्ट । परावतः ॥ ३ ॥

हे देवाः १ ते यूयं १ नः अस्मान् ऽत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्राध्वम् । १ ते यूयम् ऽअवत
धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । १ ते^९ एव देवाः १ नः अस्मान् ऽअधि ऽवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हृतः; ग-भ-द्वयते; त-न-हृत । २. ख-ज्ञ-न्त १-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यते-भ) उच्चारयतीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सात्त्वं गानं वा अमन्वत तादृशा; त-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-भ-स्तल्लिगाद* ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः । ५. ग-म-तारो । ६. घ-त उ ते ।

धनादिमन्तश्च भवन्विति श्रुयं ब्रूत । किंच हे देवाः षमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आमातात् षपित्र्यात् पिता मनुयं मागं चक्रे तस्मात् षपथः मागात् षनः अस्मात् षमा षनेष्ट मा नयत । अप-
नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मागेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किंतु
षवूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमागोऽस्ति तस्मात् षअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मान्नयनयत ॥

ये देवास इह स्थन् विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्म सुप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन् । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्म । सुप्रथः । गवैः । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे षदेवासः देवाः षउत अपि च षवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽप्यवर्षादयो
यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवाथेऽप्यत्ययः ।
षद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । षविश्वे सर्वे षये देवा यूयम् षइह
अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे षस्थन् हवींष्यादातुं भवथ ततः षसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं
सर्वत्र पृथुतमं वा षशर्म । सर्वं श्रूणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् षअस्मभ्यं प्रथच्छत ।
तथा षगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः षअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥ ३७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशच प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
मनुर्जयिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्यास्ततः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
'त्रयः सक्ताः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात् । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
भाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते । अतस्तदेवताकाः । 'या
दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तदेवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराक्षिपः
प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति द्व्यूनाग्नेज्यास्तवो यजमान-
प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाक्षिपोऽनुष्टुप्' चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुप्दशमी
पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजात इत्सुनर्वच पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाते । इत् । सुनर्वत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

षथः यजमानः सकृत् षयजाति यार्गं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
दिकः सन् षयजात षइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः
षसुनर्वच सोमाभिषवं करोति च । स एव षपचाति षच पशुपुरोडाशादिकं पचाति च । सर्वत्र
यजादिषु लेट्यद्वागमाः । स यजमानः षइन्द्रस्य षब्रह्म ब्रह्माणि । षइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
स्तोत्राण्येव षचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थत्वात् यङ्लुकि अभ्यासत्वं छान्दसम् ।
ततो लेट्यद्वागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१. ग-परावतः पित्र्यः घ-परावतः दूरात् ; तन-म-परावतः । २. म-'सर्व' नास्ति । ३. ख-
तन-तल्लक्षणः ; म-श-तल्लक्षणं । ४. ग-त-न-स्त्यते । ५. ग-त-न-म-श-शिष्टा अंत्यास्त । ६. ख-तन-म-
श-धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् । पादित्तं शुक्रो अंहसः ॥ २ ॥
पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

यः यजमानः । अस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा । आशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं ।
सोमं । ररते प्रयच्छति । रातेर्लटि^१ शपः श्लुः । अडागमः । शक्रः समर्थः स इन्द्रः । तं यष्टारम् ।
अंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा । पात् । इत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य घुमाँ असुद्रथो देवजृतः स शशुवत् । विश्वा वृन्वन्मित्रियाँ ॥ ३ ॥
तस्य । घुमान् । असत् । रथः । देवजृतः । सः । शशुवत् । विश्वा । वृन्वन् । मित्रियाँ ॥ ३ ॥

तस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य । देवजृतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः । घुमान् दीप्तिमान् ।
रथः रंहणशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन । असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन
रथेन । मित्रियाँ मित्रियान् शत्रुभिः कृताम् । विश्वा सर्वान् बाधान् । वृन्वन् । 'वनोतिहिंसा-
कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् । सः एव । शशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-
भावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं वृत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसंश्रन्ती दिवेर्दिवे । इळा धेनुमतीं दुहे ॥ ४ ॥
अस्य । प्रजावती । गृहे । असंश्रन्ती । दिवेर्दिवे । इळा । धेनुमतीं । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तम्^२ असंश्रन्ती । सश्रतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं^३ तादृशं^४ धेनुमती ।
पयसा सर्वान् चिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^५ इळा अन्नम् । अस्य यष्टुः । गृहे । दिवे-
दिवे अहरहः । दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इत्येति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतिस्त्वान्
धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै
ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेव' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः । देवांसो नित्ययाशिराँ ॥ ५ ॥
या । दंपती इति दम्पती । समनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।
देवांसः । नित्यया । आशिराँ ॥ ५ ॥

अत्र यजने^६ दंपत्योः स्तुतिः । हे देवासः देवाः । समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ^७
या यौ । दंपती यजकारिणौ जायापती^८ । सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं
सोमम् । आ । धावतः । च दशापवित्रेण शोधयतः । 'धावु गतिशुद्धयोः' । तथा । नित्यया । यत्र
तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्येव । तस्मात् नित्यसंवन्धेन । आशिरा आश्रय-
णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ३८ ॥

प्रति प्राश्रव्याँ इतः सम्यञ्चा बर्हिर्नाशाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥
प्रति । प्राश्रव्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बर्हिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. च-रा-गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-म-न-सोममस्मै । ३. ग-लेंटि; त-न-म-लेंटि । ४. ग-
पुत्रादियुक्ता । ५. ग-अगमनशीलां स्थिरैत्यर्थः; त-अगमनशीलयतीत्यर्थः; न-म-अगमनशीलं यतीत्यर्थः ।
६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-न-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-म-न-सौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती वप्राशव्यान् । 'अश भोजने' । प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उपप्रत्ययः । प्राशुर्भक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् वप्रति वृत्तः प्रतिगच्छतः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव वसम्यञ्चा सम्यञ्चौ समीचीनौ संगतौ वद्विः यज्ञम् वआशाते आनशाते । तत्र द्वयैव्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती ववाजेषु देवैर्देवतेष्वेषु वन ववायतः । वयतिर्त्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदाशसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हुतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विवासतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हुतः । सुमतिम् । न । जुगुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विवासतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती देवानाम् इन्द्रादीनां वन वअपि वहुतः अपलापं न कुरुतः । अपिह्रवोऽपलापः^२ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । 'हुहु अपनये' । कथं नापलपन्तीत्यवसीयते । तदाह । सुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं वन वजुगुक्षतः जुगुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । 'गुहू संवर्ये' । 'सन्निग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इदमतिपेयः । ङत्वपत्वभावौ । संहिताकाले अभभावो नास्ति छान्दसत्वात् । किंच वृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् वश्रवः । श्रव इत्यन्नाम । महदृक्षं विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छतः । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^३ परिचरणमेव । देवैर्दत्तमन्नं घृतादिभिः श्रींश्रिकृत्य पुनःपुनर्जत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यंश्रुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा । ता । कुमारिणा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतः । उभा । हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

वपुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि वकुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ वहिरण्यपेशसा हिरण्यपेश-
रामणैरकृतरूपौ वउभा उभौ वता तौ दंपती वविश्वं सर्वम् वआयुः आयुर्व्यंश्रुतः व्याप्नुतः ।
यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^५ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूर्धो रोमशं हतो देवेषु कणुतो दुर्वः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा । कृतद्वसू इति कृतवृषसू । दशस्यन्ता । अमृताय । कम् ।

सम् । ऊर्धः । रोमशम् । हतः । देवेषु । कणुतः । दुर्वः ॥ ९ ॥

ववीतिहोत्रा वीतिहोत्री । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्त्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुती । अत एव वकं सुखप्रदं हवीरूपमन्नं वदशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ वकृतद्वसू । तकारोपजनञ्छान्दसः । याचमानकृतधनी । पात्रेपूर्वयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती वअमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये वरोमशं रोमवन्तं वृषणम् वऊर्धः योनिं वसं वहतः संयोजयत इति मैथुनमनूयते । ततः सपुत्रादिकौ तौ वदेवेषु वदुवः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां वकणुतः कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्तूयेताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सत्पाशुर्वः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-म-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग-गच्छतः क्षिप्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-ज्ञ-त-२-अपहवो^१;
त-१-अपहवो^२ । ३. ख-ग-त-न-म-श-स्व^३ । ४. श-अन्नं देवेभ्यः प्रयच्छती कुत इत्यर्थः । ५. श-
पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शमी । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सुचाऽमुर्वः ॥ १० ॥

एतदादिषु दंपत्योराशिषः । यद्यारो वयं पर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्मुक्ताभिः^१ यत् वृक्षं सुखं तत्तेषां स्वैर्यलक्षणं सुखं वा पर्वतानां चोभयकलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृवलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम्^२ वा पर्वणीमहे संभजामहे ।^३ वसुचाऽमुर्वः देवैः सह भवती देवसहितस्य विष्णोः अपि शत्रुहृन्नलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम्^४ वा वृणीमहे । बाधाभावाद्द्विविधदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

एतु पुषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पुषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वधातमः । उरुः । अर्ध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

रयिः धनानां दाता भगः भजनीयः सर्वैः सर्वधातमः सर्वेषां धारयितुमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितुमः पुषा एतन्नामको देवः स्वस्ति क्षेमेण वा एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गारक्षके पूषण्यागते सति उरुः विस्तीर्णः अध्वा मार्गः स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । अनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्युत्तस्य^१ देवस्य द्योतमानस्य पूषणः विश्वः सर्वः स्तोतृजनः मनसा श्रद्धया भक्त्यैव अरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् अनेह इत् अपापमेव खलु । तस्मादञ्चादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तोतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अयमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा क्रतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अयमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुगाः । क्रतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

मित्रोऽयमा वरुणः एते त्रयो देवाः नः अस्माकं गोपाः गोपाथितारः यथा सन्ति भवन्ति यैर्मार्गैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते क्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाः पन्थानः सुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गे स्थापयन्वित्यर्थः ॥

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुऽप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः वः युष्माकं पूर्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा देवं स्वभासा दीप्यमानम् अग्निं ववसूनां प्राप्स्ये गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा इहं अहं स्तौमि । किंच सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहुनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा क्षेत्रसाधसम् । क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । मित्रं न । यथा मित्रं सुहृदन्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वच्चक्षसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुयन्ति ॥

१. ख-ग-त-न-म-श-स्वर्गफलपुष्पः । २. ख-त-म-श-अप्रत्युत्तव्यस्य; ग-आतस्य अप्रत्युदेवस्य ।

यक्ष देववर्तो रथः शूरो वा पुत्सु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १५ ॥

मक्षु । देवऽवर्तः । रथः । शूरः । वा । पुत्सु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १५ ॥

१ देववर्तः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य १ रथः देवैर्दत्तः^१ २ मक्षु शीघ्रं दुरीर्णं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ३ वा इति शब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा १ शूरः योद्धा २ कासु ३ चित् ४ पुत्सु घृतनासु^२ तद्वत् । ५ यः १ देवानाम् । २ इत् अवधारणे^३ । ३ मनः एव ४ इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । सः ५ यजमानः ६ अयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् ७ अभि ८ भुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजायाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १६ ॥

हे १ यजमान २ यः^३ भवान्^३ ३ देवानां ४ मनः ५ इयक्षति स त्वं ६ न ७ रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे ८ सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि ९ न रिष्यसि । हे १० देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि ११ न रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स^४ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १७ ॥

१ यः यजमानः २ देवानां ३ मनः यष्टुमिच्छति^१ ४ त्वं ५ नकिः न कश्चिदपि नशत् स्वकीयेन ६ कर्मणा न व्याप्नोति । नशतिव्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा ७ न ८ प्र योषत् स्वस्मात् स्थानान्न विभक्तः प्रथकृतो न भवति । किंच ९ न योषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणाभिष्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेट्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-देवैरधिष्ठितः । २. ख-ज्ञ-त१-२-म-घृतनासु संग्रामेषु अप्रतिबद्धगमनः सन्, शत्रुहननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इदवधारणे; ग-घृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-घृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः; त-न-म-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्विन्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्युमीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सु० सुवीर्यम् । उ० । त्यत् । आशु० अश्विन्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

यः यजमानः देवानां मनः यष्टुमिच्छति अत्र अस्मिन् यजमाने सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् असत् भवत्येव । उ० अपि च आश्विन्यम् आशुगमनाश्वसंयुक्तं त्यत् तद्वना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः अयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'प्र कृतानि' इति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— 'प्र कृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः' इति । काण्वो मेधातिथिकृषिः । 'परं गायत्रं
प्रागवत्समेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'प्र कृतान्युजीषिण आ वा ये
अग्निमिन्धते' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये सैत्रावरुणशक्ते 'प्र कृतानि'
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— 'प्र व इन्द्राय मादनं' प्र कृतान्युजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शक्ते 'प्रति श्रुताय' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि— 'प्रति श्रुताय वो वृषदिति
पञ्चदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
'प्रति श्रुताय' इति तृचः । सूत्रितं च— 'प्रति श्रुताय वो वृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः 'पन्य इदुप गायत' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्युजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे कण्वाः^२ ऋजीषिणः ऋजीपवतः सोमस्य कृतानि कर्माणि इन्द्रस्य गार्थया इन्द्रस्य
वाचा मदे अस्य मदे संजाते सति प्र वोचत प्रवृत्त ॥

यः सुर्विन्दमनर्शनि पित्रुं दासमहीशुवम् । वर्धादुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. तन-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो वृषदिति तृचाविति ।
२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सुबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिष्टम् । दासम् । अहीशुर्वम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

वः इन्द्रः । उग्रः उर्ध्वणस्तेजस्वी वा सः । अपः उदकानि । रिणन् प्रेरयन् । सुबिन्द-
नामकं शत्रुम् । अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं । पिष्टम् पितुनामकं च । दासं च । अहीशुर्वं च शत्रुं । वधीत्
अवधीत् जवान् ॥

न्यर्षुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तर्दिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्षुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । बृहतः महतः । अर्षुदस्य मेघस्य । वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं । विष्टपं स्थानं । नि
तिर विष्टप्य । तत् प्रसिद्धं । पौंस्यं व्रतं च । कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुताय वो धृषत्तूर्णांशं न गिरिरधि । हुवे सुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णांशम् । न । गिरिः । अधि । हुवे । सुशिप्रम् । मूतये ॥४॥

हे स्तोतारः । वः युष्माकं । श्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च । धृषत् शत्रून् ध्वनन्
। सुशिप्रं सुहृदुमिन्द्र । प्रति हुवे ह्वयामि । तूर्णांशं । वन । यथा धर्मेऽभितप्तः । पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—‘तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते’ (निरु. ५. १६) इति । गिरिरधि मेघं प्रति
ह्वयति । ‘पवतो गिरिः’ इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्पसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्पसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र । सः प्रसिद्धस्त्वं । मन्दानः मोदमानः । गोः । अश्वस्य च । व्रजं निवासस्थानं
। सोम्येभ्यः सोमाहेभ्यः । पुरं । वन । शत्रूणां नगरीमिव । वि । दर्पसि विवृतद्वारं करोषि ॥ ११ ॥

यदि मे शरणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुपे स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । शरणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उपे । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र । मे मम । सुते अभिषुते सोमे । उक्थे स्तोत्रे । वा । यदि । शरणः रमसे । चनः अश्वं
यदि च । दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि । आरात् दूरात् । स्वधा अन्नेन । उपे । आ । गहि उपगच्छ ॥

वयं धा ते अपि मसि स्तोतारं इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । धा । ते । अपि । मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमऽपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिवन्तीय इन्द्र । ते तव । अपि । वयं । वध । वयं खलु । स्तोतारः । मसि
भवामः । हे । सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र । त्वं । वनः । अस्मान् । जिन्व ग्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भेर संरराणो अविक्षितम् । मर्ववन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । समऽरराणः । अविक्षितम् । मर्वऽवन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

१. ख-धर्ममभितप्तः; ग-भ-श-धर्माभितप्तः; त-न-धर्मभितप्तः ।

उत अपि च हे षमघवन् षसंरराणः संरममाणस्त्वम् षअविक्षितम् अविक्षीणं षपितुम् अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आहर । षते तव षवसु धनं षभूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमर्तस्क्रुधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रमेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमर्तः । क्रुधि । हिरण्यऽवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रमेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र षनः अस्मात् षगोमर्तः गोमिनः षक्रुधि क्रुह । षअश्विनः अश्वयुक्तान् क्रुधि । षहिरण्यवतः धनवतश्च क्रुधि । षइळाभिः अन्नैश्च षसं षरमेमहि वयं संरन्वा भवेम ॥

बृबदुक्थं हवामहे सुप्रकरस्त्रमूतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्ऽउक्थम् । हवामहे । सुप्रऽकरस्त्रम् । ऊतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

उतये लोकस्य रक्षणाय षसुप्रकरस्त्रं प्रस्तुतबाहुम् । 'करस्त्रौ बाहु कर्मणां प्रस्तातारी' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । षअवसे लोकस्य पालनाय षसाधु षकृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं षबृबदुक्थं सहदुक्थमिन्द्रं षहवामहे हवामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुक्थो सहदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कुणोति वृत्रहा । जरित्भ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्ऽस्थे । चित् । शतऽक्रतुः । आत् । ईम् । कुणोति । वृत्रऽहा ।

जरित्ऽभ्यः । पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्ध इन्द्रः षसंस्थे संग्रामे षशतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च षआत् अनन्तरम् षईम् इदं शत्रुवधादिकं षकुणोति करोति षचित् एव अयमिन्द्रः षवृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच षजरित्भ्यः स्तोतृणामर्थे षपुरुवसुः बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शक्रदानवां अन्तराभ्रः । इन्द्रो विश्वामिरुतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शक्रत् । दानऽवान् । अन्तरऽआभ्रः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

यशक्रः शक्रः षसः इन्द्रः षनः षचित् अस्मानपि षआ षशक्रत् शक्तान् करोतु । अपि च षइन्द्रः षदानवान् षविश्वाभिः सर्वैः षऊतिभिः पालनैः षअन्तराभ्रः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः । छिद्रापिघापीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत् ॥ १३ ॥

ययः इन्द्रः षरायः धनस्य षअवनिः पालकः षमहान् सर्वोत्तमः षसुपारः शोभनपारणश्च भवति । यश्च षसुन्वतः सोमाभिषर्षं कुर्वतो यजमानस्य षसखा प्रियो भवति । षतमिन्द्रमभि षगायत अभिष्टुत ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अश्विनः... क्रुधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च; व-धनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुत हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महि स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महि । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ महि महान्तं^२ वपृतनासु संग्रामेषु^३ स्थिरम् अचलं^४ वश्रवोजितं^५
श्रवसो जेतारम्^६ वओजसा बलेन^७ वभूरेः बहोर्धनस्य^८ वईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सुनुतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सुनुतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दातु । इति ॥ १५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य^१ वसुनुतानां शोभनानां^२ वशचीनां कर्मणाम् । ‘धीः शची’ इति कर्मणामसु
पाठात् । वनकिः न कश्चित्^३ वनियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः^४ वन^५ वदादिति न प्रयच्छतीति
वनकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अग्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अग्रता । पपे ॥ १६ ॥

वप्राशूनाम् । ये सोमं प्राश्रुनुवन्ति ते प्राश्रवः । तेषां सोमं^१ वसुन्वतां^२ वब्रह्मणां ब्राह्मणानाम्^३ वऋणं
देवर्णं^४ वन^५ नूनम्^६ वास्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—‘एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा
ब्रह्मचारिवासी’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच वअग्रता^७ अविस्तीर्णधनेन^८ वसोमः^९ वन^{१०} वपपे
न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुप गायत पन्य उकथानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्यैः । इत् । उप । गायत । पन्यैः । उकथानि । शंसत । ब्रह्मा । कृणोत । पन्यैः । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः^१ वपन्य^२ इत् स्तुत्य एवेन्द्रे^३ वउप^४ गायत उपगानं कुरुत । किंच वपन्ये^५ एवेन्द्रे^६
वउकथानि स्तोत्राणि^७ वशंसत । हे स्तोतार इति शेषः । वपन्ये^८ इत् स्तुत्य एवेन्द्रे^९ ब्रह्माण्यन्यानि
स्तोत्राणि^{१०} वकृणोत कुरुत^{११} ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यैः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

वयः^१ ववाजी बलवान्^२ वशता वीराणां शतानि^३ वसहस्रा सहस्राणि च^४ वआ^५ वदर्दिरत् आभि-
मुख्येन दारयति सोऽयम्^६ वइन्द्रः शत्रुभिः^७ वअवृतः^८ वपन्यः स्तुत्यो भवति । वयज्वनः^९ विधिनेष्टवतो
यजमानस्य^{१०} ववृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि पू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-भ-आभिसुख्येत नेतारं । यच्छतमित्यर्थः; ग-आयामवन्तः; घ-सर्वतो नियामकं । २. झ-
त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-हे
उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निदं उकथानि
स्तोत्राणि शंसत । हे अध्वर्यवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ-आवृतः ।

हे ^१इन्द्र ^२आहुवः आह्वातव्यस्त्वं ^३कृष्टीनां मनुष्याणां ^४स्वधाः इर्वीषि ^५अनु ^६सु सुष्टु
वि ^७चर । द्वितीयः ^८अनु पूरणः । ^९सुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च ^{१०}पिब ॥

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुष्ट्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तवं ॥ २० ॥

पिब । स्वधैनवानाम् । उत । यः । तुष्ट्ये । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । त्वं ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् । धेन्वा क्रीतानि-
त्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । ^३उत अपि च ^४य सोमः
^५तुष्ट्ये उदके । ‘ बुलं तुष्ट्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । ^६सचा संसृष्टः तमपि सोमं ^७पिब । ^८उत
अपि च ^९यः सोमः ^{१०}यत् त्वदीयः त्वास्तुद्विश्य गृहीतः सः ^{११}अयं त्वया पातव्य इति शेषः ॥ ४ ॥

अतीहि मनुष्याविणं सुषुवासंमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मनुषुऽसाविर्नम् । सुसुऽवांसम् । उपऽअरणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मनुष्याविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तस् ^३अतीहि अतिगच्छ । तथा ^४उपारणे । ब्राह्मणा
उपेय यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे ^५सुषुवांसं सुन्वन्तस् अतीहि । ^६इमं ^७रातं
ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं ^८सुतं सोमं ^९पिब ॥

इहि तिस्रः परावतं इहि पञ्च जनाँ अति । धेनाँ इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनान् । अति । धेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः ^३अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं ^४परावतः दूरात् । ‘ अरे
परावतः ’ इति दूनामसु पाठात् । ^५तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः ^६इहि गच्छ । अनेन अग्रतः पृष्ठतः
पार्श्वतश्च इन्द्रस्थागमनमाशास्ते । अपि च ^७पञ्च ^८जनान् मनुष्यान् ^९अति ^{१०}इहि अतिगच्छ । यद्वा ।
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निपादाः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सुध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सृज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । सुध्यक् ॥ २३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सूर्यः यथा ^३रश्मि रश्मीन् किरणानश्चप्रग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धनं
विसृज । अपि च ^४मे मदीयाः ^५गिरः स्तुतयः ^६सुध्यक् सह त्वाम् ^७आ ^८यच्छन्तु । ^९निम्नमापो
^{१०}न । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्वर्यवा तु हि षिञ्च सोमं वीरायं शिप्रिणे । भरां सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । सिञ्च । सोमम् । वीरायं । शिप्रिणे । भरं । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे ^१अध्वर्यो ^२शिप्रिणे हनूमते ^३वीरायं शूरायेन्द्राय ^४सोमं ^५तु ^६हि क्षिप्रमेव ^७आ ^८सिञ्च ।
^९सुतस्य सुतं सोमं ^{१०}पीतये पानाय च ^{११}भर आहर च ॥

य उद्गः फलिगं भिनक्त्य ॥ भिसिन्धूरवासृजत् । यो गोषु पक्कं धारयत् ॥ २५ ॥

यः । उद्गः । फलिङ्गम् । भिनत् । न्यक् । सिन्धून् । अ॒व॒ऽअसृजत् ।

यः । गोषु । पक्कम् । धारयत् ॥ २५ ॥

५यः ५उद्गः उदकार्यं ५फलिंगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । ५भिनत् अभिनत् । ५सिन्धून् अपश्च अन्तरिक्षात् ५न्यक् अर्वाक् ५अवासृजत् । ५यः च ५गोषु ५पक्कं पयः ५धारयत् अधारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् । हिमेनाविध्यदबुद्धम् ॥ २६ ॥

अहन् । वृत्रम् । ऋचीषमः । और्ण॒ऽवा॒भम् । अ॒ही॒शुवम् । हिमेन । अ॒वि॒ध्यत् । अ॒बुद्धम् ॥ २६ ॥

५ऋचीषमः ऋचा दीप्या सम इन्द्रः ५वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् ५अहन् जघान । तथा ५और्णवाभम् और्णवाभनामकम् ५अहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा ५हिमेन तुषारेणोदकेन वा ५अबुद्धं मेघम् ५अविध्यत् ॥

प्र व उग्राय निष्टुरेऽषाब्हाय प्रसक्षिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उ॒ग्राय । निः॒ऽतुरे । अ॒षा॒ब्हाय । प्र॒ऽस॒क्षिणे । दे॒वत्त॑म् । ब्र॒ह्म । गा॒य॒त ॥ २७ ॥

हे उद्गातारः ५वः यूयम् ५उग्राय उद्गूणां ५निष्टुरे शत्रूभिस्तरते ५अषाब्हाय शत्रूनामभि-
भवित्रे ५प्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय ५देवत्तं देवप्रसादलब्धं ५ब्रह्म स्तोत्रं ५प्र गायत ॥

यो विश्वान्यभि व्रता सोमस्य मदे अन्धसः । इन्द्रो देवेषु चेतति ॥ २८ ॥

यः । विश्वा॒नि । अ॒भि । व्र॒ता । सोम॑स्य । मदे । अन्ध॑सः । इन्द्रः । दे॒वेषु॑ । चे॒त॒ति ॥ २८ ॥

५अन्धसः अद्यमानस्य ५सोमस्य ५मदे संजाते ५विश्वानि सर्वाणि ५व्रता व्रतानि कर्माणि ५यः
५इन्द्रः ५देवेषु ५अभि ५चेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २९ ॥

इ॒ह । त्या । स॒ध॒मा॒द्या । ह॒री । हि॒र॒ण्य॒के॒श्या । वो॒ळ्हा॒म॒भि । प्र॒यो । हि॒त॒म् ॥ २९ ॥

५इह यत्रे ५त्या तौ प्रसिद्धौ ५सधमाद्या सह माद्यन्तौ ५हिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ ५हरी अश्वौ
५हितं हितकरं ५प्रयः सोमरूपमन्नम् ५अभि अभिलक्ष्य ५वोळ्हाम इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमैधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ३० ॥

अ॒र्वा॒ञ्च॒म् । त्वा । पु॒रु॒ऽऽतु॒त । प्रि॒यमै॑ध॒ऽस्तु॒ता । ह॒री । सोम॑पे॒याय॑ । व॒क्ष॒तः ॥ ३० ॥

हे ५पुरुष्टुत इन्द्र ५त्वा त्वां ५प्रियमैधस्तुता ५हरी अश्वौ ५सोमपेयाय सोमपानाय ५अर्वाञ्चम्
अस्मदभिमुखं ५वक्षतः वहतः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-म-२-३-एतन्नामकावश्वौ । २. घ-त-म-हविरूपमन्नं । ३. श-पुरुष्टुत बहुभिः
स्तुत । ४. श-प्रियमैधः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलगित्याकारः । ईदृशौ हरी ।

‘ वयं व त्वा ’ इत्येकोनविंशत्युच्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरापि^१ बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंशत्युद्धृत् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं वैकोना मेध्यातिथिर्बाहंतं त्रिगायत्र्यनुधुवन्तम् ’ इति । महाभ्रते निष्केवल्ये बाहंतृचाशीतावादिताः पञ्चदशार्चः । तथैव पञ्चमारण्यके शीतकेन सूच्यते—‘ वयं व त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो पु त्वा वाघतश्चने-त्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्व्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशाखे ‘ वयं व त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं व त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्ग्यमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं व त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्याः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिन्नेव शाखे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रसूक्तमेव ॥

वयं व त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रसवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽसवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^१ त्वा त्वां वयं वयं खलु^२ वसुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपो वन आप इव प्रवणमभिगच्छामः । पवित्रस्य सोमानां प्रसवणेषु वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषः वस्तोतारः च त्वां पर्युपासते^३ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वदीव वंसंगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वदीऽइव । वंसंगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां सुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः^४ वरः नेतारः एस्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि केन्द्रः वसुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् एस्वदीव स्वभूतशब्द इव वंसंगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् कदा ओकः स्थानम् आ गमन् ॥

कण्वेभिर्धृष्णवा धृषद्राजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वायुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् आ दर्षि देहि^५ । हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोमन्तं च वाजं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-व-त-न-भ-मेधातिथे^१ । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. च-पर्यासते उपासते । ४. ग-व-त-न-भ-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।

यः संमिश्रो हयोर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मद । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।

यः । समऽमिश्रः । हयोर्यः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेध्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाथ स्तोत्रं पठ^१ च^२ । ऽयः इन्द्रः ऽहयोर्यः अश्वयोः ऽसंमिश्रः स्वरथे संमिश्रयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्मयः ॥

यः सुषव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गुणे ।

य आकरः सहस्रा यः शतमघ इन्द्रो यः पुर्मिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पुऽमित् । आऽरितः ॥ ५ ॥

ययः ऽसुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च ऽइनः ईश्वरः । ' नियुत्वान् इनः ' इतीश्वरनामसु पाठात् । ययः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहुनां ययः च ऽआकरः कर्ता । ययः चापि ऽशतमघः^३ बहुधनः । ययः च ऽपुर्मित् पुरां भेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्युतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—' य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्युतः स्तोमान् ' (निर. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगुणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।

विमृतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः कत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।

विमृतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । कत्वा । गौऽइव । शाकिनः ॥ ६ ॥

ययो धृषितः शत्रूणां धर्षयिता ययः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ययः चापि ऽश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः इमंश्च युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां व्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽकत्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद्रयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनर्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिष्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

वसुते अभिषुते सोमे वसचा ऋत्विजा सह सोमं वपिबन्तम् वईम् एनमिन्द्रं वकः वेद वेति ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । वक्तुं किं वा वयः अन्नं वदधे धारयति । यथः वयम् इन्द्रः वशिष्ठी हनूमान्
वअन्धसः सोमेन वमन्दानः मन्दमानः वओजसा बलेन वपुरः वविमिनति ॥

दाना मुगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंशु नि यमुदा सुते गमो मुहोश्चरस्योजसा ॥ ८ ॥

दाना । मुगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यम्तु । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

वमुगः शत्रूणासन्धेयकः ववारणः गजः वदाना मदजलानीव वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वचरथं
चरणशीलं मर्दं वदधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वत्वा त्वां वनकिः वनि वयम्तु
न कश्चिन्नियच्छति । वसुते सोमे वआ वगमः आगच्छ । वमहान् हि त्वम् वओजसा बलेन
सर्वतः वचरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठुतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवां शुणवद्भवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अतिऽस्तुतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शुणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

यः वउग्रः उदूर्ण ओजस्वी वा वसन् भवन् वअनिष्ठुतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः वस्थिरः अचलः
वरणाय युद्धाय वसंस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः वइन्द्रः वमघवा घनवान् वयदि वस्तोतुः
वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र वन योषति न गच्छति । किंतु वआ वगमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्या वृषेदसि वृषजृतिर्नोऽवृतः ।

वृषा हुग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्या । वृषा । इत् । असि । वृषजृतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । परावति । वृषो इति । अर्वावति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे वउग्र उदूर्णेन्द्र त्वं वसत्यम् वइत्या इत्थं ववृषेत् कामानां वर्षक एव वअसि । ववृषजृतिः
वृषभिक्षाकृष्टः वनः अस्माकम् वअवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । ववृषा वहि सेचक एव वशृण्विषे
श्रूयसे । वपरावति दूरेऽपि वृषैव वअर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव वश्रुतः वृषैवाश्रयथाः ॥ ॥८॥

वृषणस्ते अमीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अमीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे ^१मघवन् ^२ते तव ^३अभीक्षिप्तः रश्मयोऽक्षरशानाः ^४वृषणः वर्धितारः । ^५हिरण्यवी हिरण्यवी
^६वक्रा अपि ^७वृषा । ^८रथः अपि ^९वृषा वर्धिता । ^{१०}हरी अश्वावपि ^{११}वृषणा वृषणौ वर्धितारी ।
 हे ^{१२}शतक्रतो बहुमहेन्द्र ^{१३}एवं च ^{१४}वृषा वर्धिता ॥

वृषा सोता सुनोतु ते वृषन्मृजीपिना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्वा तुभ्यं स्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । मृजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे ^१वृषन् वर्धितरिन्द्र ^२ते तव ^३सोता अभिषवकर्ता ^४वृषा वर्धिता सन् ^५सुनोतु सोमम-
 भिषुणोतु । हे ^६मृजीपिन् ^७कजुगमनेन्द्र ^८आ ^९अर धनमस्मभ्यमाहर । ^{१०}हरीणाम् अश्वाणाम् ^{११}आ
 आभिसुस्थेन हे ^{१२}स्थातः इन्द्र ^{१३}तुभ्यं ^{१४}नदीषु उदकेषु ^{१५}वृषणं वर्धितारं सोमं ^{१६}वृषा वर्धिता
^{१७}दधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु शविष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवां शृणुवद्गिरो ब्रह्मोक्ता च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । शविष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छ । मघवा । शृणुवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्ता । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे ^१शविष्ठ बलवत्तम ^२इन्द्र ^३सोम्यं सोमात्मकं ^४मधु अमृतं ^५पीतये पानाय ^६आ ^७याहि
 आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण ^८मघवा धनवान् ^९सुक्रतुः सुकर्मा
 शोभनप्रज्ञो वा ^{१०}अयम् इन्द्रः ^{११}गिरः स्तुतीः ^{१२}ब्रह्म स्तोत्राण्युक्तानि ^{१३}च ^{१४}न अच्छ ^{१५}वृषणवत्
 नाभिश्चणोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सर्वनानि वृत्रहन्त्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अर्यम् । सर्वनानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ १४ ॥

हे ^१वृत्रहन् ^२शतक्रतो बहुमज्ञ ^३रथेष्ठां रथस्थम् ^४अर्यम् ईश्वरं ^५त्वा त्वां ^६रथयुजः रथे युक्ताः
^७हरयः अश्वाः ^८अन्येषां ^९या यानि सर्वनानि सन्ति तानि ^{१०}तिरः ^{११}तिरस्कुर्वन्तः ^{१२}वृत्रहन्तु
 अस्मदीयानि सर्वनानि ^{१३}आ ^{१४}वहन्तु ॥

अस्माकमघान्तमं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्माकं ते सर्वना सन्तु शंतमा मदाय दुक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

१. ख-तन-म-श-मृजीपिन् । २. घ-शलाणि च । ३. ग-घ-तन-म-अच्छा । ४. घ-श-
 त-२-तिरश्चित् ।

अस्माकम् । अथ । अन्तमम् । स्तोमम् । शिष्व । महाऽमह ।

अस्माकम् । ते । सर्वता । सन्तु । शमऽतमा । मदाय । बृक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ^१महामह महतामपि महन् महापूज वा ^२अथ ^३अन्तमम् अन्तिकतमम् ^४अस्माकं मेध्याति-
शीनां ^५स्तोमं ^६चित्त्वं धारय । हे ^७बृक्ष दीप्त ^८सोमपाः सोमस्य पाततिन्द्र ^९ते तव ^{१०}मदाय मदार्थं
^{११}सवना सवनाभि ^{१२}अस्माकं ^{१३}शंतमा शंतमानि सुखतमानि ^{१४}सन्तु भवन्तु ॥ १५ ॥

नहि षस्तव नो मम शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मम । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । अनयत् ॥ १६ ॥

^१यः ^२वीरः शूरः ^३अस्मान् ^४आनयत् ^५सः इन्द्रः ^६तव ^७शास्त्रे शासने ^८नहि ^९रण्यति न
रमते । ^{१०}अम अपि शास्त्रे शासने ^{११}नो रण्यति । ^{१२}अन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
एव रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अहं कर्तुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घृ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अहं । कर्तुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिशैर्धनप्रदाता ग्वायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा कथमवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—‘^१ग्रायोमिश्रासङ्गो^२ यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा’
इति । ^३इन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु ^४तदब्रवीत् । ^५स्त्रियाः ^६अमनः चित्तम् ^७अशास्यं पुरुषेणाक्षिप्यं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ^८उतो अपि च स्त्रियाः ^९कर्तुं प्रज्ञां ^{१०}रघुं लघुमाह ॥

सती चिद्धा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेद्वृष्ण उत्तरा ॥ १८ ॥

सती इति । चित् । घृ । मदऽच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।

एव । इत् । धृः । वृष्णः । उत्तरा ॥ १८ ॥

^१सती ^२चिद्ध इन्द्रस्याधावपि खलु ^३मदच्युता सोमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव ^४पथं मिथुनो^५
^६वहतः । ^७एवेत् एवमेव ^८वृष्णः इन्द्रस्य रथस्य ^९धृः ^{१०}उत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अथः पश्यस्व मोपरि संतुरां पादकौ हर ।

मा ते कशप्लकौ दृशन्तस्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ॥ १९ ॥

अथः । पश्यस्व । मा । उपरि । समुत्तराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूविथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्य इन्द्रः सिन्धं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं ग्वायोगिं यदुवाच
तदाह । हे ग्वायोगे^१ त्वं स्त्री सती ^२अथः ^३पश्यस्व । एव स्त्रीणां धर्मः । ^४उपरि ^५मा पश्यस्व^६ ।

१. ग-त-न-भ-प्रायोगि* । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त३-प्रावयोगे; त४-न-
म१-२-ग्रावयोगे । ४. घ-पश्य ।

उपरिदर्शनं क्षीणं धर्मो न भवति हि । पदावकौ पादावपि वसंतरां संक्षिप्तौ यथा भवतस्तथा
 वहर । यथा पुरुषो विशिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च
 एते कदाङ्गकौ । कदाश्च ङ्गश्च कदाङ्गकौ । कदातिराहननकर्मा । कदाङ्गकावुभे अङ्गे वमा एतान्
 पुरुषान् पश्यन्तु । तथोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वाससा परिधानं
 कुरु । स्त्रियो हि आ गुफादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । एहि यस्मात् कारणात् एतन्ना सन्
 एकी वभूविथ ॥ ॥ १० ॥

‘एन्द्र याहि’ इत्यष्टादशार्थं चतुर्थं सुक्तं कण्वस्य नीपातिथेरापमानुष्टुभम् । षोडश्यावास्तिसो
 गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः । सहस्रसंख्याकाः ‘आ यदिन्द्रश्च’ इत्यादीनां तासां तिसृणाष्टुषयः ।
 इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—‘एन्द्र याहि इयूना नीपातिथिरानुष्टुभं त्वोऽन्त्यो गायत्रस्तं
 सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्ठुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे इन्द्र कण्वस्य^१ सुष्ठुतिं शोभनां स्तुतिं एहरिभिः अश्वैः उप^२ एवा^३ याहि^४ । एदिवः
 शुलोकम् । द्वितीयायै षष्ठी । अमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे^५ शासतः शासति^६ । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र
 वयं सुखमास्महे । हे एदिवावसो दीप्तहविर्केन्द्र^७ एदिवं^८ स्वर्गं^९ यय यूयं गच्छत । बहुवचनं
 पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो युनामकम् अमुष्य अमुं लोकं^{१०} शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं
 स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा प्रावा वदन्निह सोमी वोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । प्रावा । वदन् । इह । सोमी । वोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र एत्वा त्वाम् एह यज्ञे एप्रावा सोमाभिषवपाषाणः एसोमी सोमवान् एवदन् शब्दं
 कुर्वन्^१ वोषेण ध्वनिना सह एवा^२ यच्छतु । सिद्धमन्यत ॥

अत्रा वि नेमिरेषाम्भरां न धुनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धुनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-भ-वसुमसोचिनोङ्गिरोगोत्राः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ२-३-कण्वस्य एतन्नामकस्यर्थः ।
 ३. म-याहि आगच्छ । ४. म-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

१अत्र अस्मिन् यज्ञे १एषाम् अभिषवप्राणां १नेभिः सोमलता १वि १धूनुते विशेषेण कम्प-
यति । १उरां मेयीं १वृको १न वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कण्वा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजसातये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १त्वा त्वाम् १इह यज्ञे १कण्वाः १अवसे रक्षणाय १वाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च
१आ १हवन्ते आभिमुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वपाय्यम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १ते तुभ्यं १सुतानाम् । द्वितीयायै षष्ठी । सुतान् सोमान् १दधामि प्रयच्छामि । १वृष्णे
१न यथा वायवे १पूर्वपाय्यं यज्ञमुख्ये पेयं प्रयच्छन्ति^१ तद्ददहं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥११॥

स्मत्पुंरिधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतयै ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्पुंरिधिः । नः । आ । गहि । विश्वतःऽधीः । नः । ऊतयै ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे^२ इन्द्र १स्मत्पुंरिधिः स्वर्गकुटुम्बी १नः अस्मान् १आ १गहि । तथा १विश्वतोधीः सर्वजगतो
धारकत्वं १नः अस्माकम् १ऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ^३ ॥

आ नो याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेमते । सहस्रोते । शतामघ ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे १महेमते महाबुद्धे १सहस्रोते सहस्ररक्षण १शतामघ बहुधनेन्द्र त्वं १नः अस्मान् १आ
१याहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मरुर्हितो देवत्रा वंशदीज्यः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

आ । त्वा । होता । मर्तुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईडयः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२देवत्रा देवानां मध्ये ^३ईडयः स्तुत्यः ^४होता देवानामाह्वाताभिः ^५मनुहितः मनुजैर्गृहेषु निहितः ^६आ ^७वक्षत् वहतु^८ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरीं श्येनं पक्षेवं वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽईव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारी ^३हरी अश्वौ ^४श्येनं श्येनाख्यं पक्षिणं ^५पक्षेव आत्मीयपक्षाविव ^६आ ^७वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्यर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे ^१अर्य ईश्वर त्वम् ^२आ ^३परि सर्वतः ^४आ ^५याहि आगच्छ । ^६पीतये तव पानार्थं ^७सोमस्य सोमं ^८स्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

आ नो याह्यपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपऽश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१नः अस्माकम् ^२इह यज्ञे ^३उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु^४ ^५उपश्रुति उपश्रुतौ समी- ^६पम् ^७आ ^८याहि आगच्छ । अस्मान् ^९रणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सऽरूपैः । आ । सु । नः । गहि । समऽभृतैः । संभृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ^१संभृताश्वः पुष्टाश्वस्त्वं ^२सु ^३संभृतैः ^४सरूपैः समानरूपैरश्वैः ^५नः अस्मान् ^६आ ^७गहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च
अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यस्या सहस्रा शूर दर्दहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अस्या । सहस्रा । शूर । दर्दहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि
गोरूपाणि वा अस्यानि अश्वहितान्यश्वात्मकानि वा आ ददहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भ्रायुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भ्रा । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रवा अयुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि
आ भर आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्रहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्व्यं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्रहे इति । सहस्रम् । वसुरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्व्यम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम्
अश्व्यम् अश्वत्सकं पशुं च यत् यदा आ दद्रहे पारावतादादशहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋजा वार्तरंहसोऽरुषासो रघुष्यदः । आजन्ते सूर्या इव ॥ १७ ॥

ये । ऋजाः । वार्तरंहसः । अरुषासः । रघुष्यदः । आजन्ते । सूर्या इव ॥ १७ ॥

तदा ये ऋजाः ऋजुगामिनः वार्तरंहसः वायुसदशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघु-
ष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वः सूर्या इव यथा सूर्यस्तथा आजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्वचक्रेष्वशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्वचक्रेषु । अशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्यम् । आ ॥ १८ ॥

१. श-अश्व्या । २. ग-अश्वसहितान्य* ; त-न-भ-अश्वसहितान्य* । ३. घ-श-श-वस्तूनि ।

तेषु पारावतस्य परातिषु देयेषु पृथक्चक्रेषु पृथक्चक्रेषु पञ्चोप अक्षेषु । 'ताक्ष्यः आशुः' ह्यक्षनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सप्तुः पवनस्यैः पञ्चैः पञ्चा पतिष्ठम् इति असुरोचिषां सहस्रं वदति ॥ १३ ॥

'अग्निनेन्द्रेण' इति चतुर्विंशत्युचं पञ्चमं सूक्तं इत्यावाधस्याग्नेयस्यापेम् । अत्रानुक्रमणिका- 'अग्निना चतुर्विंशतिः इत्यावाध आग्निनमौपरिष्ठाज्ज्योतिषं पङ्क्तिमहावृहतीपङ्क्त्यन्तम्' इति । उपरिष्ठा- ज्ज्योतिःछन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् । 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम् । द्वाविंशती पङ्क्तिः । त्रयोविंशती महावृहती । 'चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती' (अनु. ९. ९) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशती पङ्क्तिः । अग्निनौ देवता । असौर्यामि होतुरतिरिक्तोक्ते 'अग्निने- न्द्रेण' इत्येतत्सूक्तम् । सृजितं च—'अग्निनेन्द्रेणा आत्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।
सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे पञ्चानामश्विनौ पञ्चनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैः रुद्रैः वसुभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च सजोषसा संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वामिधीमिधुर्वनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिः । धीमिः । भुर्वनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिऽभिः । सचाऽभुवा ।
सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे वाजिना बलिनावश्विनौ विश्वामिः सर्वाभिः धीभिः प्रजाभिः भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च दिवा बुल्लोकेन च पृथिव्या च अद्रिभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैरिहान्द्रिर्मुखिर्भृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । अतऽभिः । मरुतऽभिः । भृगुऽभिः । सचाऽभुवा ।
सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशैः पृथक् यज्ञे अग्निः पमरुद्रिः पशुगुभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-सप्तु वनस्पतयः । २. ग-श-त-४-तपोवनस्य । ३. भ-३- च सजोषसौ ।
४. ख-च-त-न-भ-सहभूतौ युवां सजोषसा । ५. ख-च-त-न-भ-संगतौ युवां नास्ति ।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा
सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अवं नः वा वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽइव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ
कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वाणि सवनानि अव
गच्छतं प्राप्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च
जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ १४ ॥

हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिवर्तिर्योतमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽइव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अवं । गच्छथः ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविव यथा हारिद्रवौ
पक्षिणौ वना वनान्युदकानि । वा वनम् इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः ।
महिषाविव यथा पिपासितौ महिषाबुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः ।
उपसा सूर्येण च संगतौ त्रिवर्तिः त्रिमार्गः यातं च ॥

१. ग-त-न-म१-२-इह यज्ञे विश्वा नास्ति । २. ज-वागच्छन्तु; त१-२-४-न-म१-२-वागच्छन्ति;
त३-ह्यागच्छति; म३-वागच्छतं । ३. ज-त१-२-न-म२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-
न्युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-म१-२-त्रिमार्गः ।

हंसाविं पतथो अध्वगाविं सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिवर्तिर्यीतमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽहं । पतथः । अध्वगौऽहं । सोमम् । सुतम् । महिषाऽहं । अवं । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽहंसाविं यथा हंसौ ऽध्वगाविं यथा च पथिकावुदकं^१ गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽपतथः । सिद्धमन्यत् ॥

इथेनाविं पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिवर्तिर्यीतमश्विना ॥ ९ ॥

इथेनौऽहं । पतथः । हव्यदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽहं । अवं । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽइथेनाविं यथा इथेनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽहव्यदातये यजमानार्थं ऽपतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृष्णुतं चा चं गच्छतं प्रजां च धुतं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृष्णुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं ऽपिबतं ऽच ऽतृष्णुतं ऽच तृप्यतं च । पानार्थं तृप्त्यर्थं ऽच ऽआ ऽगच्छतम्^२ । सोमं पीत्वा तुल्यौ सन्तौ युवामस्मभ्यं ऽप्रजां ऽच ऽधत्ते धारयतम् । ऽद्रविणं धनं ऽच ऽधत्तम् । ऽउपसा ऽसूर्येण ऽच संगतौ ऽनः अस्मभ्यम् ऽऊर्जं बलं च ऽधत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धुतं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।

धत्तम् । सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽजयतं शत्रून् ऽच जयतम् । ऽप्र ऽस्तुतं स्तोतृन् ऽच ऽप्र ऽचावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हृतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धुतं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

१. ख-घ-त-श-पथिकावु । २. ग-घ-त-न-भ-गच्छते च ।

हृतम् । च । शर्वन् । यततम् । च । मित्रिणः । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।
सुऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ वशवृत्^२ वच^३ वहतम् । उतापि च^४ वयतं^५ वमित्रिणः मैत्रीयुक्तान्^६ वच गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

मित्रावरुणवन्ता उत धर्मवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।

सुजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यीतमश्विना ॥ १३ ॥

मित्रावरुणऽवन्तौ । उत । धर्मऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।

सुऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १३ ॥

१उत अपि च हे अश्विनौ युवां^१ मित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ^२ धर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च^३
मरुत्वन्ता मरुजियुक्तौ च^४ जरितुः स्तोतुः^५ वहवम् आह्वानं^६ गच्छथः आगच्छतम् । २उषसा
३सूर्येण ४वच ५आदित्यैः च^६ वयातं गच्छतम् ॥

अङ्गिरस्वन्ता उत विष्णुवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।

सुजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यीतमश्विना ॥ १४ ॥

अङ्गिरस्वन्तौ । उत । विष्णुऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।

सुऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

१उत अपि च हे अश्विनौ युवाम्^१ अङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभि युक्तौ^२ विष्णुवन्ता विष्णुना च^३
सहितौ मरुद्भिश्च^४ सहितौ स्तोतुराह्वानं^५ गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋभुमन्ता वृषणा वाजवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।

सुजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यीतमश्विना ॥ १५ ॥

ऋभुऽमन्ता । वृषणा । वाजऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।

सुऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ^१ ऋभुमन्ता ऋभुसहितौ^२ वृषणा कामानां वषितारौ^३ वाजवन्तौ^४ वाजयुक्तौ^५ मरु-
त्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्रह्म जिन्वतमुत जिन्वतं धियो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सुजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १६ ॥

ब्रह्म । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । धियः । हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सुऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-मरुत्वन्ता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ज्ञ-त१-२-मे जरितुः सोमं स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवन्ता अजयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां वव्रा वाहणं^१ विन्वतं मीणवतम् । उत अपि च विधयः कर्माणि विन्वतम् ।
 हतं च रक्षांसि । अमीवाः राक्षसांश्च^२ सेधतम् । उपसा सूर्येण च संगतौ सुन्वतः
 यजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं विन्वतमुत विन्वतं नृहृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । विन्वतम् । उत । विन्वतम् । नृन् । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सुजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां वक्षत्रं क्षत्रियं विन्वतम् । उत अपि च नृन् योद्धृन् विन्वतम् ।
 सिद्धमन्यत् ॥

धेनुविन्वतमुत विन्वतं विशो हृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनुः । विन्वतम् । उत । विन्वतम् । विशः । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सुजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ धेनूविन्वतम् । उत अपि च विशः वैश्यांश्च विन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १९ ॥

अत्रेरिव शृणुतं पूर्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

अत्रेःऽइव । शृणुतम् । पूर्यऽस्तुतिम् । श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।

सुजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः
 वश्यावाश्वस्य सम पितामहस्य अत्रेरिव पूर्यस्तुतिं सुखां स्तुतिं शृणुतम् । उपसा सूर्येण च
 संगतौ तिरोअह्वयं सोमं पिबतम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेषु प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाइव सृजतं सुष्टुतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

सर्गाऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप । श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।

सुजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य सम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः सर्गांनिव^३ । आभरणानि वा
 हवीषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि उप सृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो; ग-न-ब्रह्मण; श-ब्रह्मण । २. ग-रोगांश्च । ३. ग-त-२-३-४-सर्गाणि;
 ज-न-म-श-सर्गाणि वज्राणि; त-१-सर्गाणि ।

र॒स्मीर्नि॑व य॒च्छत॑म॒ध्वराँ॑ उ॒प॒ श्या॒वाश्च॑स्य सु॒न्वतो॑ म॒द॒च्युता॑ ।

सु॒जोष॑सा उ॒पसा॑ सु॒र्येण॑ चा॒श्विना॑ तिरोऽ॒ह्वय॑म् ॥ २१ ॥

र॒स्मीन्ऽई॒व । य॒च्छ॒तम् । अ॒ध्व॒रान् । उ॒प । श्या॒वऽअ॒श्वस्य॑ । सु॒न्व॒तः । म॒द॒ऽच्यु॒ता ।

सु॒जोष॑सौ । उ॒प॒सा । सु॒र्येण॑ । च । अ॒श्वि॒ना । ति॒रऽअ॒ह्वय॑म् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ श्यावाश्वस्य मम^२ अध्वरान्^३ रस्मीनिव यथाश्वप्रग्रहास्तद्वत् उप^४ यच्छतम्^५ उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒र्वाग्र॑थं नि य॒च्छत॑ पि॒बत॑ सोम्यं म॒धु ।

आ या॑तम॒श्विना॑ ग॒तम॒व॒स्युर्वी॒महं॑ हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । नि । य॒च्छ॒तम् । पि॒ब॒तम् । सो॒म्यम् । म॒धु । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं^१ रथम्^२ अर्वाक्^३ अस्मदभिमुखं^४ नि यच्छतम्^५ सोम्यं^६ सोममयं^७ मधु^८ अमृतं च^९ पिबतम्^{१०} यज्ञम्^{११} आ^{१२} यथा^{१३} च । सोमं^{१४} प्रति^{१५} आ^{१६} गतम्^{१७} आगच्छतं च । अवस्युः^{१८} रक्षणकामः^{१९} अहं^{२०} श्यावाश्वः^{२१} वां^{२२} हुवे^{२३} ह्वयामि । दाशुषे^{२४} हवींषि^{२५} प्रयच्छते^{२६} मह्यं^{२७} रत्नानि^{२८} धत्तं^{२९} धारयतम् ॥

न॒मोवा॑के प्र॒स्थिते॑ अ॒ध्वरे॑ न॒रा वि॒वक्ष॑णस्य पी॒तये॑ ।

आ या॑तम॒श्विना॑ ग॒तम॒व॒स्युर्वी॒महं॑ हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

न॒मऽवा॑के । प्र॒ऽस्थि॒ते । अ॒ध्व॒रे । न॒रा । वि॒व॒क्ष॒णस्य॑ । पी॒तये॑ । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ नरा नेतारौ युवां^१ विवक्षणस्य^२ हवनशीलस्य^३ मम^४ प्रस्थिते^५ नमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् अध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘उभयं सह वा एतद्यज्ञ एव यत्सुक्तवाकश्च नमोवाकश्च’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । पीतये सोमपानाय^६ आ^७ यथा^८ तम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहा॑कृतस्य तृ॒म्पतं॑ सु॒तस्य॑ दे॒वा॒वन्ध॑सः ।

आ या॑तम॒श्विना॑ ग॒तम॒व॒स्युर्वी॒महं॑ हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

स्वाहा॑कृतस्य । तृ॒म्प॒तम् । सु॒तस्य॑ । दे॒वौ । अ॒न्ध॒सः । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवां^१ सुतस्य^२ अभिपुतस्य^३ स्वाहाकृतस्य^४ हुतस्य^५ अन्धसः^६ सोमस्य^७ तृम्पतं^८ तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

१. घ-अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य व्यावयितारौ-युवां सुन्वतः । २. म-अध्वरान् यज्ञान् । ३. ग-म३-वहनशीलस्य; श-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितासि’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता सप्त शाकरी महापकुन्त्यन्तम्’ इति । पटुपञ्चाशदक्षरा शाकरी छन्दः । ‘श्यावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘पळष्टका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणसंज्ञावात् । दशरात्रे
पञ्चमेऽहनि मरुवतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितासीत्था हि’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरुजयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तबर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो

इति शतक्रतो । यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।

उरु । जयः । सम् । अप्सुजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्सपते ॥ १ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मश्रिन्द्र ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य
ऽअविता रक्षिता ऽअसि भवसि । ऽमदाय मदार्थं ऽसोमं ऽपिब । हे ऽसत्पते सतां पते ऽइन्द्र ऽते
तुभ्यं ऽयं सोमस्य ऽभागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘स पुतं माहेन्द्र-
सुदारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं ऽविश्वाः
ऽपृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः ऽउरु बहु ऽजयः वेगं च ऽसं ऽसेहानः सम्यगभिभवन् ऽअप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्रावं स्तोतारं मधवन्नव त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरुजयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्र । अव । स्तोतारम् । मधऽवन् । अवं । त्वाम् ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्सपते ॥ २ ॥

हे ऽमधवन् ऽस्तोतारं ऽप्राव प्ररक्ष । ऽत्वां च ऽअव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरुजयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्सपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदेवान् ऽऊर्जा अग्नेन हविषा ऽअवसि रक्षसि । ऽत्वाम् अपि ऽओर्जसा बलेन
अवसि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं विदिवः सुलोकस्य विजनिता जनकोऽसि । विपृथिव्याः च विजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गर्वांसि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वा नाम् । जनिता । गर्वाम् । असि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् विश्वानां विजनिता जनकः वासि । गर्वां च विजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ ६ ॥

हे अद्रिवः अद्रिमन् अत्रीणां स्तोमं महस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरेत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इक्षुपाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।

प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्यै । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः इयावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतः कुर्वतः अत्रेः यथाशृणोः अश्रौषीः तथा शृणु । अपि च त्वमेक इत् एक एव नृपाह्ये युद्धे ब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः वर्धयन् त्रसदस्युं प्र आविथ ॥ १८ ॥

‘प्रेदं ब्रह्म’ इति सप्तर्षे सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्षम् । आद्या द्वापञ्चादादक्षराति-जगती । शिष्टाः षड्वचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं-‘प्रेदं महापाङ्क्तमा-

धातिजगती' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्^१ । तथा च सूत्रं—' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रऽतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽवृत्रतूर्येषु संग्रामेषु ऽहदं ऽव्रह्म इमान् ब्राह्मणान् ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः^२ रक्षाभिः ऽप्र ऽआविथ प्ररक्ष । ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च ऽप्र आविथ । अपि च हे ऽअनेद्य अनिन्द्य ऽवज्रिवः वज्रिन् ऽवृत्रहन् ऽइन्द्र ऽमाध्यंदिनस्य ऽसर्वनस्य संबन्धिनं ऽसोमस्य सोमं ऽपिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि दुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । दुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपते ऽउग्र उदूर्णं ऽइन्द्र ऽअभि ऽदुहः द्रोघघ्नीः ऽपृतनाः सेनाः ऽसेहानः अभिमवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविशेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकरात्रस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽएकराट् एक एव राजा सन् ऽराजसि आजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सुस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सुस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽत्वमेकः एव ऽसुस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ ऽयवयसि पृथकरोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिपे शचीपतु इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

मार्ध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिपे । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।
मार्ध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ५ ॥

अपि च हे षशचीपते षइन्द्र सर्वस्य जगतः षक्षेमस्य षप्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । षईशिपे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपतु इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

मार्ध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।
मार्ध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ६ ॥

हे षशचीपते षइन्द्र षत्वं षक्षत्राय जगतो बलाय भवसि । षअवसि आश्रितान् रक्षसि ।
षत्वं षन षआविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इक्षुषाह्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽवश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नुऽसह्ये । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे षइन्द्र षरेभतः स्तुवतः षश्यावाश्वस्य मम स्तुतिं षकर्माणि षकृण्वतः षअत्रेः षयथा
षअशृणोः षतथा षशृणु । अपि च षक्षत्राणि^१ बलानि कामैः षवर्धयन्^२ युद्धे षत्वमेकः एव षत्रसदस्युं
षप्र षआविथ ॥ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशचैमष्टमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रिमिन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चातुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्नम्’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशाख आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवाग्निमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातयावसिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातयावसिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशाखे ‘श्यावाश्वस्य’ इत्यर्थं पर्यासस्तुचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्र्यते
हि—‘श्यावाश्वस्य सुन्वत इति तुचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सखी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सखी इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वसन्ती शुद्धौ युवां वयस्य वत्सविजा कस्विजौ वस्यः भवथः वहि । वाजे युद्धेषु वर्मसु चोपतिष्ठन्ता विन्द्राग्नी तस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा बोधतं जानीतम् ॥

तोशासां रथयावानां वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासां । रथयावानां । वृत्रहणां । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी तोशासा शत्रून् हिंसन्तौ रथयावाना रथेन गच्छन्तौ वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ अपराजिता केनाप्यपराजितौ तस्य तं मां बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुसूक्ष्मद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवासुदिश्य नरः यज्ञस्य नेतारः अद्रिभिः प्रावभिः मदिरं मदकरं मधु सोमात्मकममृतम् अधुक्षन् अपरयन् । सिद्धमन्यत ॥

जुषेथां यज्ञमिष्टये सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे सधस्तुती सधभूतस्तुती नरा नेतारौ इन्द्राग्नी वयसं जुषेथां सेवेथाम् । इष्टये यागाय सुतम् अभिषुतं सोमं च आ गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सर्वना येभिर्हृद्व्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सर्वना । येभिः । हृद्व्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी नरा नेतारौ युवां येभिः देवैः सर्वनैः हृद्व्यानि ऊहथुः वहथः तानि इमां सर्वना सर्वनानि जुषेथां सेवेथाम् । आ गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनि जुषेथां सुषुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुसुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी नरौ युवां मम गायत्रवर्तनि गायत्रमार्गाम् इमां सुषुतिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । आ गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे जेन्यावसू जेतव्यशयुधनौ इन्द्राग्नी प्रातर्यावभिः देवैः सह सोमपीतये सोमस्य पानाय आ गतम् आगच्छतम् ॥

श्यावाश्वस्य सुन्वतोऽग्नीणां गृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

इवावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । भृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी युवां ऽसुन्वतः सोमाभिषर्षं कुर्वतो यजमानस्य ऽइयावाश्वस्य सम ऽअत्रीणाम्
ऋत्विजां ऽहवम् आह्वानं सोमस्य पानाय ऽशृणुतम् ॥

एवा वांमह ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अहे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी व्वां युवां ऽयथा ऽमेधिराः प्राज्ञाः ऽअहुवन्त आहूतवन्तः एवमहम् ऽऊतये
रक्षणाय सोमस्य पीतये च ऽअहे^१ ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोऽरिन्द्राभ्योरवो वृणे । याम्यां गायत्रमुच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राभ्योः । अवः । वृणे । याम्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥ १० ॥

याम्यां ययोऽरिन्द्राभ्योरर्थं ऽगायत्रं साम ऽऋच्यते^२ स्तूयते तयोः ऽसरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः
ऽइन्द्राभ्योः संबन्धि अवः रक्षणम् ऽअहम् ऽआ ऽवृणे ॥ ॥ २१ ॥

‘अग्निस्तोषि’ इति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकल्पार्पम् । षडष्टका महापङ्क्ति-
भ्रन्दः । अग्निदेवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनिचयो लैङ्गिकः ॥

अग्निस्तोष्युग्मिर्यमुग्मिळा यज्यै ।

अग्निदेवां अनक्तु न उमे हि विदये क्विरन्तश्चरति दूत्यं^१ नमन्तामन्यके संमे ॥ १ ॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मिर्यम् । अग्निम् । ईळा । यज्यै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उमे इति । हि । विदये इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । दूत्यम् । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १ ॥

ऽऋग्मिर्यम् ऋगर्हम् ऽअग्निम् ऽअस्तोषि स्तौमि । अपि च ऽअग्निं ऽयज्यै यष्टुम् ऽईळा
स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽविदये यज्ञे ऽदेवान् हविर्भिः ऽअनक्तु ।
ऽकविः क्रान्तदर्शभिः ऽउमे यावापृथिव्यौ ऽअन्तः ऽदूत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म ऽचरति ।
ऽअन्यके शत्रवोऽपि ऽसमे सर्वे ऽनमन्ताम् । नभतिहिसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसंमेषाम् ।

न्यराती रराव्णां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वाधुरो नमन्तामन्यके संमे ॥ २ ॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एवाम् । नि । अरातीः । रराव्णाम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽसुराः । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽतनूषु अस्माकमङ्गेषु ऽनव्यसा नवतरेण ऽवचः^३ वचसा स्तोत्रेण ऽएषां शत्रूणां ऽशंसं
शंसनं ऽनि दहेत्यर्थः । ऽरराव्णां हविः प्रयच्छताम् ऽअरातीः शत्रूँश्च ऽनि दह । अपि च ऽविश्वाः
सर्वे ऽअर्यः अग्निगच्छन्तः ऽआसुरः आमूढाः ऽअरातीः शत्रवः ऽइतः ऽयुच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

१. तन-म-अहं । २. तन-म-१-२-उच्यते । ३. ग-तन-म-‘वचः’ नास्ति ।

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्धि त्वं ह्यसि पूर्यः शिवो दूतो विवस्वतो नमन्तामन्यके संमे ॥३॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्धि । त्वम् । हि । असि । पूर्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे अग्ने तुभ्यं स्वदर्थम् आसनि आस्ये एकं घृतं न यथा सुखकरं घृतं जुह्वत्यन्ये तद्बद्ध-
मपि तवास्ये मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि जुह्वे जुहोमि । वसः त्वं देवेषु देवानां मध्ये प्र
चिकिद्धि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च त्वं पूर्यः प्रत्नः असि । शिवः सुखकरश्चासि ।
विवस्वतः दूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तदभिर्वयौ दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयौ दधे विश्वस्यै देवहृत्यै नमन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत्तत् । अग्निः । वयः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवऽहृत्यै ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यद्वत् कृपण्यति स्तोत्रमिवाच्यते तत्तत् वयः अग्निः दधे स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति । अपि च ऊर्जाहुतिः अग्नेनाहूयमानोऽग्निः वसूनां हविषा वासकानां यजमानानां शं
शान्तिनिमित्तं योः विषययोगजनितं च वसयः सुखं दधे करोति । विश्वस्यै देवहृत्यै सर्वस्मै
देवानां हानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाभिश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिर्भीवृत इनोति च प्रतीव्यम् नमन्तामन्यके संमे ॥५॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

वसः अग्निः सहीयसा अभिभाषुकेन चित्रेण नानाविधेन कर्मणा व्यापारेण चिकेत
ज्ञायते । वसः अग्निः शश्वतीनां बह्वीनां देवतानां होता ह्यता दक्षिणाभिः पशुभिश्च अभीवृतः
परिवृतः प्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् इनोति च गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामभिर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णते स्वाहुतो नवीयसा नमन्तामन्यके संमे ॥६॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणऽऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । व्यूर्णते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

१ देवानां १ जाता जातानि जन्मानि १ अग्निः वेत्ति^१ । १ मर्तानां मनुष्याणां च १ अपीष्यम्
गुह्यम् १ अग्निः १ वेद वेत्ति । १ सः १ अग्निः १ द्रविणोदाः धनस्य दाता । १ नवीयसा नवतरेण हविषा
१ स्वाहुतः सम्यग्धुतः १ अग्निः १ द्वारा धनस्य द्वाराणि १ व्यूणुते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निर्देवेषु सर्वसुः स विक्षु यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्या पुरु विश्वं भूमेव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके संमे ॥ ७ ॥

अग्निः । देवेषु । समऽवसुः । सः । विक्षु । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमिं १ इव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

१ देवेषु^२ मध्ये १ अग्निः १ सर्वसुः संवसति । १ सः अग्निः १ यज्ञियासु यज्ञार्हासु १ विक्षु प्रजास्वपि
संवसुः^३ । किंच १ सः अग्निः १ पुरु बहूनि १ काव्या कर्माणि १ भूमेव यथा भूमिः १ विश्वं तथा
१ मुदा मोदेन १ पुष्यति । १ देवेषु मध्ये १ देवः अग्निः १ यज्ञियः यज्ञार्हश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्य नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

१ योऽग्निः १ सप्तमानुषः^४ १ विश्वेषु सर्वेषु १ सिन्धुषु नदीषु १ श्रितः १ त्रिपस्त्यं त्रिस्थानं
१ मन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः १ दस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं १ यज्ञेषु १ पूर्यं मुखं^५ १ तम् १ अग्निं
वयम् १ आगन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरैकादशौ इह यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रौ दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके संमे ॥ ९ ॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिष्कृतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

१ कविः क्रान्तदर्शी १ अग्निः १ त्रीणि १ त्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि १ विदथा वेदनी-
यानि स्थानानि १ आ १ क्षेति आवसति । अपि च १ सः अग्निः १ दूतः देवानां १ विप्रः प्राज्ञः १ परिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् १ इह यज्ञे १ त्रीनैकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् १ यक्षत् यजतु । १ नः अस्मान् १ पिप्रयच्च
कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ञ-त-१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु; ग-श-यः देवेषु । ३. ख-ग-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुखं ।

त्वं नो अग्र आयुषु त्वं देवेषु पूज्यं वस्व एकं इरज्यसि ।

त्वामार्पः परिस्रुतः परिं यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्युके संमे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूज्यं । वस्वः । एकः । इरज्यसि ।

त्वाम् । आर्पः । परिस्रुतः । परिं । यन्ति । स्वसेतवः । नभन्ताम् । अन्युके । संमे ॥ १० ॥

हे पूज्यं अग्ने वस्वम् एकः एव आयुषु मनुष्येषु । 'ब्रह्मवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । नः अस्माकं वस्वः धनस्य इरज्यसि ईक्षिषि । देवेषु अपि वस्वम् एक एव वस्व इरज्यसि । अपि च वस्वो स्वसेतवः स्वभूतसेतवः परिस्रुतः परिचवन्त्यः आपः परि यन्ति परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवम्' इति द्वादशार्चं दशमं सूक्तं नामाकस्यापम् । द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी द्वादशी त्रिष्टुप शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चातुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्नी त्रिष्टुपन्तं द्वितीया शकरी' इति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'ऊरु इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. प. ३. १) इति । चातुर्विधिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महावाल्भिर्दं संसेतदानीं माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयास्य ऊर्ध्वं नामाकतुचावावपेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नामाकतुचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणाभिलच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वीं इन्द्र' इति नामाकतुचः । सूत्रितं च—'पूर्वीं इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणा-च्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृढहा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमहृभिर्वनेव वात इन्भन्तामन्युके संमे ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृढहा । समत्सु । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽहव । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्युके । संमे ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वसहन्ता शत्रून्भिभवन्तो युवं युवां नः अस्मभ्यं रयिं धनं सुष्टु^१ दासथः दत्तम्^२ । तं रयिं विजिनिष्टि । येन रयिणा वसमत्सु वचित् संग्रामे^३ दृढा वचित् दृढानि स्थिरा-ण्यपि वीळु शत्रुबलानि वअग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि वात इत् वातेनैवाग्निभवति तथा वसहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वां वज्रयामहेऽयेन्द्रमिधंजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिद्वैता गमदा वाजसातये गमदा मेधसातये नभन्तामन्युके संमे ॥ २ ॥

नहि । वाम् । वज्रयामहे । अर्थ । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अवैता । गर्मत । आ । वाजसातये । गर्मत । आ । मेधसातये ।

नभन्ताम् । अन्युके । संमे ॥ २ ॥

१. त१-२-स्वसेतवस्तव । २. ज-त४-सु सुष्टु । ३. ग-त-न-भ- 'दत्तं' नास्ति । ४. भ३-संग्रामेषु ।

हे इन्द्राग्नी वं युवां वन ववत्रयामहे वयं धनं न याचामहे । अथ हि अपि तर्हि वाविष्टम्
अतिशयेन बलवन्तं वृणां वनरं नेतृणामपि नेतारम् इन्द्रमिव इन्द्रमेव यजामहे । सः इन्द्रः वनः
अस्मान् अवर्ता अथेन वक्रदा वक्ति वज्रसातये अक्षलाभाय वा गमत् आगच्छति । कदाचित्
प्रेमधसातये यज्ञभजनाय वा गमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।

ता उ कवित्वना कवी पृच्छयमाना सखीयते सं धीतमश्रुतं नरा

नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिक्षितः ।

तौ । ऊँ इति । कवित्वना । कवी इति । पृच्छयमाना । सखिऽयते ।

सम् । धीतम् । अश्रुतम् । नरा । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

वा ता तौ प्रसिद्धौ इन्द्राग्नी वभराणां संग्रामाणां मध्यम् अधिक्षितः अधिनिवसतः हि ।
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे वनरा नेतारौ कवित्वना कविस्त्वेन कवी क्रान्तकर्मागौ पृच्छयमाना कविजनैः
पृच्छयमानौ वता उ तावेव युवां सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय धीतं तत्कृतं कर्म सम्
वभ्रुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।

ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी मृदु उपस्थे बिभ्रुतो वसु नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।

ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मृद्वी ।

उपस्थे । बिभ्रुतः । वसु । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नभाक वनभाकवदिन्द्राग्नी यजसा यागेन गिरा स्तुत्या च अभ्यर्च अभिपूजय । ययोः
इन्द्रान्योः विश्वं सर्वम् इदं जगत् तिष्ठति । ययोश्च उपस्थे इयं द्यौः मही महती
पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे वसु धनं बिभ्रुतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।

या सप्तबुध्नमर्णवं जिह्वारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकऽवत् । इन्द्राग्निभ्याम् । इरज्यत ।

या । सप्तबुध्नम् । अर्णवम् । जिह्वारम् । अपोर्णुतः ।

इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

प्रब्रह्माणि स्तोत्राणि इन्द्राग्निभ्यां नभाकवत् प्र इरज्यत नभाकः प्रेरयते । या
यादिन्द्राग्नी सप्तबुध्नं सप्तमूर्त्तं जिह्वारं पिहितद्वारम् अर्णवम् अपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः
तयोर्मध्ये ओजसा बलेन इन्द्रः ईशानः ईशरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

१. ध-त-न-भ-पृच्छमानौ । २. त-न-भ-या नास्ति ।

अपि वृश्च पुराणवद्व्रतैरिव गुप्तिमोजो दासस्य दम्भय ।

वयं तदस्य संभृतं वस्विन्द्रेण वि भजेमहि नमन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

अपि । वृश्च । पुराणऽवत् । व्रतैःऽइव । गुप्तिमम् । ओजः । दासस्य । दम्भय ।

वयम् । तत् । अस्य । समऽभृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजेमहि । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

अपि च हे इन्द्र पुराणवत् प्रनो यथा व्रतैरिव यथा बह्व्याः पुरिषितं निर्गतां ज्ञात्वा
वृश्चति तथा शत्रूणां वृश्च छेदय । तदेवाह । दासस्य दासनामकस्य शत्रोः पञ्चोऽजः बलं वृश्चमय
नाशय । अथ परोक्षस्तुतिः । वयं नाभाकाः अस्य दासस्य संभृतं वसु इन्द्रेण हेतुना वि
भजेमहि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा ।

अस्माकैभिर्नृभिर्वयं सासुह्यार्म पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नमन्तामन्यके संमे ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विह्वयन्ते । तना । गिरा ।

अस्माकैभिः । नृभिः । वयम् । सासुह्यार्म । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

यद्यत् ये इमे वज्राः पृतना धनेन गिरा स्तुत्या च इन्द्राग्नी विह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति
तेषु मध्ये वयं नाभाकाः पृतन्यतः पृतनाभिच्छन्तः अस्माकैभिः अस्माकीभिः नृभिः मनुष्यैः
सासुह्यार्म शत्रून्भिभवेम । वनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् वनुयाम च । सिद्धमन्यत् ॥

या नु श्वेतावुवो दिव उचरात् उप धुभिः ।

इन्द्राग्न्योरनु व्रतसुहाना यन्ति सिन्धवो यान्सी बन्धादमुञ्चतां नमन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्तऽचरात् । उप । धुभिः ।

इन्द्राग्न्योः । अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवः । यान् । सीम् । बन्धात् । अमुञ्चताम् ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

यथा नु यावेवेन्द्राग्नी श्वेतौ श्वेतवर्णौ । सस्वगुणोपेतावित्यर्थः । अवः अधस्तात् धुभिः
दीप्तिभिः पदिवः उप उचरात् उचरतः तयोरेव इन्द्राग्न्योः उहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः
व्रतं कर्म अनु यन्ति । अपि सीम् इमाविन्द्राग्नी यान् प्रसिद्धान् पसिन्धवः सिन्धून् बन्धात्
बन्धनात् अमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥

पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः पूर्वीकृत प्रशस्तयः सूनो हिन्वस्य हरिवः ।

वस्वो वीरस्यापृचो या नु साधन्त नो धियो नमन्तामन्यके संमे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपऽमातयः । पूर्वीः । उत्त । प्रशस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्य । हरिऽवः ।

वस्यः । वीरस्य । आपृचः । याः । नु । साधन्त । नः । धियः । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

हे ^१हरिवः वज्रिन् ^२सूतो^३ प्रेरयितः ^४इन्द्रं ^५हिन्वस्य प्रीणयितुः ^६वस्वः^७ दीपकस्य ^८वीरस्य
^९आपृचः धनान्युपयच्छतः ^{१०}ते तव ताः ^{११}उपमातयः उपमानानि ^{१२}पूर्वीः बहूनि । ^{१३}उत अपि च
^{१४}प्रशस्तयः ^{१५}पूर्वीः । ^{१६}याः ^{१७}नः ^{१८}धियः प्रज्ञां ^{१९}साधन्त असाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिक्षीता सुवृत्तिर्मिस्त्रेषं सत्वानमृगिर्यम् ।

उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णस्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

तम् । शिक्षीत । सुवृत्तिऽभिः । त्वेषम् । सत्वानम् । ऋगिर्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति ।

जेषत् । स्वऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः ^१त्वेषं दीप्तं ^२सत्वानं संभक्तारं धनानाम् ^३ऋगिर्यम् ऋगर्हमुग्भिः स्तोतव्यं ^४तम्
^५इन्द्रं ^६सुवृत्तिभिः स्तुतिभिः ^७शिक्षीत संस्कुरुत । ^८उतो ^९नु ^{१०}चित् अपि च ^{११}यः ^{१२}इन्द्रः ^{१३}ओजसा
^{१४}बलेन ^{१५}शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य ^{१६}आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि ^{१७}भेदति अभिनत् सः
^{१८}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{१९}अपः सलिलानि ^{२०}जेषत् जयतु । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिक्षीता स्वध्वरं सत्यं सत्वानमृत्विर्यम् ।

उतो नु चिद्य ओहेत आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ ११ ॥

तम् । शिक्षीत । सुऽअध्वरम् । सत्यम् । सत्वानम् । ऋत्विर्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओहेते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति ।

अजैः । स्वऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः ^१स्वध्वरं सुयज्ञं ^२सत्यम् अधिनाशं ^३सत्वानं संभक्तारम् ^४ऋत्विर्यम् ऋतौ
^५यष्टव्यं ^६तम् ^७इन्द्रं ^८शिक्षीत स्तुतिभिः संस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^९उतो ^{१०}नु ^{११}चित् अपि
^{१२}च ^{१३}यः ^{१४}इन्द्रः ^{१५}ओहेते यज्ञं प्रति गच्छति ^{१६}शुष्णस्य ^{१७}आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च ^{१८}भेदति^१
^{१९}भिनत्ति^२ स त्वं ^{२०}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{२१}अपः सलिलानि ^{२२}अजैः अजैर्षीः । सिद्धमन्यत् ॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातृवदङ्गिरस्वदवाचि ।

त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १२ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । पितृऽवत् । नवीयः । मन्धातुऽवत् । अङ्गिरस्वत् । अवाचि ।

त्रिऽधातुना । शर्मणा । पातम् । अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥

^१एव एवं धाम्याम् ^२इन्द्राग्निभ्यां ^३पितृवत् नभाकवत् ^४मन्धातृवत् औवनाथसान्धातृवत्
^५अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोयन्न ^६नवीयः नवतरम् ^७अवाचि नाभाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी ^८त्रिधातुना
^९त्रिपर्वणा ^{१०}शर्मणा गृहेण^१ नः ^{११}अस्मान् नामाका^२ ^{१२}पातं रक्षतम् । ^{१३}वयं ^{१४}रयीणां धनानां ^{१५}पतयः
^{१६}स्वामिनः ^{१७}स्याम भवेम ॥ ॥ २५ ॥

१. ग-त-न-भ-‘सूतो’ नास्ति । २. त-न-भ-२-वस्वो वा । ३. ख-ग-त-न-भ-श-‘भेदति भिनत्ति’
 नास्ति; घ-भेदति अभिनत् । ४. ग-गृहे तु नास्माश्ना^३; त-न-भ-गृहे नास्माश्ना^४ ।

‘अस्मा ऊ पु’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अस्मा ऊ पु दश वारुणं तु’ इति । नाभाक ऋषिरनुवृत्तवात् । ‘महापाङ्कतं हि’ इत्युक्तत्वादिदमपि महापाङ्ककम् । इदमपि दिक् द्वे सुक्ते वरुणदेवस्थे । विनियोगो लेखिकः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं ‘स क्षपः’ इत्ययं नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘स क्षपः परि पस्वज इति मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । ‘यः ककुभः’ इत्येतत्प्रभृतिको वा नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘यः ककुभो निधारय इति’ वा (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

अस्मा ऊ पु प्रभृतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्ची विदुष्टरेभ्यः ।

यो धीता मानुषाणां पृथो गाह्व रक्षति नमन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रभृतये । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । अर्चै । विदुःऽतरेभ्यः ।

यः । धीता । मानुषाणाम् । पृथः । गाःऽह्व । रक्षति । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः । सु । प्रभृतये प्रकृष्टधनाय । अस्मै । वरुणाय । विदुष्टरेभ्यः । विदुष्टरेभ्यः । मरुद्भ्यः । च । अर्चै स्तुहि । यः । वरुणः । धीता कर्मणा । मानुषाणां । मानुषाणां । पृथः । पशून् । गाह्व । रक्षति । सिद्धमन्यत् ॥

तमु पु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सुप्तस्वसा स मध्यमो

नमन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितृणाम् । च । मन्मऽभिः ।

नाभाकस्य । प्रशस्तिभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उत्ऽभ्ये ।

सुप्तस्वसा । सः । मध्यमः । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

तमु समे वरुणं समना समानया गिरा स्तुत्या सु अभिष्टौमि । पितृणां मन्मभिः स्तोमैः । यः अभिष्टौमि । नाभाकस्य ऋषेः प्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि । सिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् उप समीपे यः उदये उद्वृच्छति यश्च सप्तस्वसा स मध्यमः इति वारिभः निरुध्यते । अन्यके दुर्धियः शत्रवः समे सर्वे नमन्तां मा भूवन् । तथा च यास्कः—‘तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानां सासामपासुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वारिभः स मध्यमः इति निरुध्यतेऽथैव एव भवति । नमन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विपन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः’ (निरु. १०. ५) इति ॥

स क्षपः परि पस्वजे न्युत्सो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः ।

तस्य वेनीरनु व्रतमुषस्तिस्त्रो अवर्धयन्नमन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः । क्षपः । परि । पस्वजे । नि । उत्तः । मायया । दधे । सः । विश्वम् । परि । दर्शतः ।

तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् । उषः । तिष्ठः । अवर्धयन् । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

१. ख-त-इति च; ग-इति त्रैति; न-भ-इवेति; श-इति । २. ग-त-न-भ-गच्छति इव रक्षति; च-रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; भ-गच्छति ।

वसः वरुणः वक्षपः रात्रीः वपरि वषस्त्वजे परिष्वजते । अपि च वदर्शतः दर्शनीयः वसः वरुणः
 वउल्लः उत्तरगणशीलः सन् वविधं वमायया कर्मणा वपरि परितः वनि वदधे निदधाति । किंच
 वतस्य वरुणस्य वव्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजाः वतिस्रः वउचः त्रिषु प्रातर्मध्यंदिनं सायं च
 वअनु वअवर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः ककुभौ निधारयः पृथिव्यामधि दर्शतः ।

स मातां पूर्य पदं तद्वरुणस्य सप्त्यं स हि गोपाह्वये नमन्तामन्युके समे ॥४॥

यः । ककुभः । निऽधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।

सः । मातां । पूर्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः । हि । गोपाऽह्व । इर्यैः ।
 नमन्ताम् । अन्युके । समे ॥ ४ ॥

ययः वरुणः वपृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि वदर्शतः दर्शनीयः सन् वककुभः दिशः वनिधा-
 रयः निधारयति वसः वरुणः वमाता निर्माता । वपूर्य प्रलं वपदं स्वर्गाख्यं स्थानं वसप्त्यम् अस्मा-
 भिस्र सपणीयं वतत् ववरुणस्य स्वकृतम्^१ । अपि च वस वहि स एव वइर्यः^२ ईश्वरः सन् वगोपाह्व
 गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो धृतां भुवनानां य उल्लाणामपीच्या वेद नामानि गुह्या ।

स कविः काव्यां पुरु रूपं द्यौरिव पुष्यति नमन्तामन्युके समे ॥ ५ ॥

यः । धृतां । भुवनानाम् । यः । उल्लाणाम् । अपीच्यां । वेदं । नामानि । गुह्या ।

सः । कविः । काव्यां । पुरु । रूपम् । द्यौः इव । पुष्यति । नमन्ताम् । अन्युके । समे ॥ ५ ॥

ययः वरुणः वभुवनानां वधृतां धारयिता ययः च वउल्लाणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनाम्
 वअपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि वगुह्या गुह्यानि गुह्यायां निहितानि वनामानि वेदं जानाति वसः
 वरुणः वकविः प्राज्ञः सन् वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि वपुरु बहूनि वरूपं वद्यौरिव वपुष्यति ।
 सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानि काव्यां चक्रे नाभिरेव श्रिता ।

त्रितं जूती संपर्यत व्रजे गावो न संयुजै युजे अश्वौ अयुक्षत नमन्तामन्युके समे ॥६॥

यस्मिन् । विश्वानि । काव्यां । चक्रे । नाभिः इव । श्रिता ।

त्रितम् । जूती । संपर्यत । व्रजे । गावः । न । समुऽयुजै ।

युजे । अश्वान् । अयुक्षत । नमन्ताम् । अन्युके । समे ॥ ६ ॥

ययस्मिन् वरुणे वविश्वानि सर्वाणि वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि वचक्रे वनाभिरेव यथा
 रथस्य चक्रे नाभिस्तथा वश्रिता श्रितानि तं वत्रितं^३ त्रिस्थानं वरुणं वजूती जूत्या क्षिप्रं वसंपर्यत हे
 मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । वव्रजे गोष्ठे वगावो वन यथा गाः वसंयुजे संयोगार्थं

१. ख-त-भ१-२-स्वनुतं; ग-स्वदतं; न-तुतं; भ३-श-स्वभूतं । २. त-न-भ-अर्यः । ३. च-
 त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

सह स्थापयितुं ऽयुजे युञ्जति तथास्माकमभियोगाय ऽश्वामयुञ्जत सपत्ना युञ्जति । अतस्तदुपद्रव-
परिहाराय वरुणं परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्कं आशये विश्वां जातान्येषाम् ।

परि धामानि मर्मैशुद्ररुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

यः । आसु । अत्कः । आऽशये । विश्वा । जातानि । एषाम् ।

परि । धामानि । मर्मैशत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

--- स्परिमृशतः ऽवरुणस्य ऽपुरो ऽगये रथस्य पुरतान्नवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात् ऽविशे
सर्वं ऽदेवाः ऽव्रतं कर्म ऽअनु गच्छन्तीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो धामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।

स माया अर्चिना पदास्तृणात्नाकमारुहन्नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । धाम्ऽइव । रोहति । नि । यत् । आसु । यजुः । दधे ।

सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रव्रवन्ति ऽसः वरुणः ऽसमुद्रः ऽअपीच्यः अन्तर्हितः ऽतुरः क्षिप्रः ऽधामिव
यथादित्यो वां रोहति तथा नाकं ऽरोहति । अपि च ऽयत् यः वरुणः ऽआसु दिक्षु ऽयजुः प्रजाम्यो
दानं ऽनि ऽदधे निदधति ऽसः वरुणः ऽमायाः असुराणां मायाः ऽअर्चिना अर्चिष्मता ऽपदा स्थानेन ।
तेजसेत्यर्थः । ऽआ ऽअस्तृणात् समन्ताद्विनस्ति । ऽनाकं स्वर्गम् ऽआरुहत् आरोहति । सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।

त्रिरुत्तराणि पुप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिर्जयति नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

यस्य । श्वेता । विऽचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।

त्रिः । उत्ऽतराणि । पुप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।

सः । सप्तानाम् । इर्जयति । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्य ऽअधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः ऽश्वेता श्वेतानि ऽविचक्षणा तेजांसि ऽतिस्रो
ऽभूमीः ऽत्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्थितानि सुवनानि ऽपुप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—
'तिस्रो भूमीधारयन् त्रीरुत द्यू' (क. सं. २. २७. ८) इति । तस्य ऽवरुणस्य ऽसदः स्थानं ऽध्रुवम्
अचलमिति । किंच ऽसः वरुणः ऽसप्तानां सिन्धूनाम् ऽइर्जयति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेताँ अर्धिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णौ अनु व्रता ।

स धामं पुर्व्यं संमे यः स्कम्भेन वि रोदसी

अजो न धामधारयुन्नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अर्धेऽनिर्निजः । चक्रे । कृष्णान् । अनु । व्रता ।
 सः । धाम । पुर्व्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
 अजः । न । बाम् । आधारयत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

वयः वरुणः । निर्निजः आत्मीयान् रस्मीन् दिवा । श्वेतान् । अधि । चक्रे अधिकरोति तथा राज्ञौ । कृष्णान् चक्रे । सः वरुणः । अनु । व्रता कर्माणि लक्ष्मीकृत्योभयविषकर्मनुगुणं । पुर्व्यं । धाम अन्तरिक्षं । दिवं वा । ममे निर्ममे । अपि च । वयः । स्कम्भेन अन्तरिक्षेण । अजो । न यथा आदित्यः । धामाधारयति । तथा । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । वि । आधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ २७ ॥

‘अस्तम्नात्’ इति षट्चं द्वादशं सूक्तम् । अर्चनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः । उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तुचक्षुष्टुभ्यो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तुच आनुष्टुभ्योऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अस्तम्नात् षलर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा तृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या ‘अस्तम्नात्’ इति । सूत्रितं च—‘अस्तम्नाद्दयामसुरो विश्ववेदा इत्येकादशिनः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अश्वीषोमप्रणयनेऽप्येषोत्तरा परिधानीया । तथा सूत्रितम्—‘अस्तम्नाद्दयामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ‘एवा वन्दस्व’ इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तस्या यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे ‘हमां धियम्’ इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—‘हमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तम्नाद् दयामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विश्वा भुव्नानि सप्त्राद्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तम्नात् । द्याम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।

आ । असीदत् । विश्वा । भुव्नानि । सप्त्राट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

विश्ववेदाः विश्वधनः । असुरः बलवान् वरुणः । द्याम् । अस्तम्नात् । तथा । पृथिव्याः च । वरिमाणं परिमाणम् । अमिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि विश्वा सर्वाणि । भुव्नानि । सप्त्राट् । भूत्वा । आसीदत् च अव्यतिष्ठत् । वरुणस्य^१ व्रतानि एतानि । व्रतानि^२ कर्माणि । विश्वेत् विश्वान्येव । अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः^३ ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरिममृतस्य गोपां ।

स नः शर्म त्रिवरुह्यं वि यंसत्पातं नो द्यावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोपां ।

सः । नः । शर्म । त्रिवरुह्यम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः । बृहन्तं महान्तं । वरुणम् । एव एवं । वन्दस्व स्तुहि । अस्युतस्य । गोपां गोपाधितारं । धीरं प्राज्ञं वरुणं । नमस्य नमस्कुरु च । सः वरुणः । नः अस्मभ्यं । त्रिवरुह्यं त्रिस्थानं

१. ख-व-तन-श-‘ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ-एतादृशस्य वरुणस्य । ३. तन-भ-‘व्रतानि’ नास्ति । ४. घ-बृहन्ति संति ।

११धर्मं गृहं ११वि ११यसत् प्रयच्छतु । ११उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् ११नः अस्मान् ११द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ ११पातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुणं सं शिक्षाधि ।

ययाति विश्वां दुरिता तरेम सुतमौणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमां । धियं । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुं । दक्षं । वरुण । सम् । शिक्षाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःऽदृता । तरेम । सुऽतमौणम् । अधि । नावं । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे ११देव द्योतमान ११वरुण ११इमां ११धियम् इदं कर्म ११शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम ११क्रतुं
प्रज्ञानं ११दक्षं बलं च ११सं ११शिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु । ११यया नावा यज्ञरूपया ११विश्वा सर्वाणि ११दुरिता
दुरितानि ११अति ११तरेम तां ११सुतमौणं सुष्ठु ताराधित्रीं यज्ञरूपां ११नावम् ११अधि ११रुहेम वयमांरुहेम ।
दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नोरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां प्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

आ । वां । प्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे ११नासत्या सत्यौ ११सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ' (निरु. ६. १३) इति । ११अश्विना अश्विनौ ११वां युवां ११सोमपीतये सोमस्य
पानाय ११विप्राः प्राज्ञा कृत्विजः ११प्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च ११धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
११अचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीर्भिर्विप्रो अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीःऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ ११वां युवां ११विप्रः प्राज्ञः ११अत्रिः ११यथा ११गीर्भिः स्तुतिभिः ११सोमपीतये
११अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह ऊतये यथाहुवन्तु मेधिःराः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्ने । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिःराः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विष्णुस्वार्षं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति । आतुरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवन्मृग्येष्टयोः प्रथमाभ्यामङ्गिरस्य 'अप्स्वस्त्रे' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यसारावाप्स्वस्त्रे सधिष्ठव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—'उक्षाज्ञाय वक्षाज्ञायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अभिनामे त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अभिमन्यवेऽप्येषा । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अभिना तं मज्जयन्त सुक्रतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्नये कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमादयाम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयागे समारोपणपक्षेऽनयैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैशुताभिनाग्नीनां संसर्गेऽग्नयेऽप्सुमतीष्टिः । तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या । 'यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यज्ञीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमास ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ॥ १ ॥

१ इमे अस्मदीयाः १ स्तोमासः स्तोतारः १ विप्रस्य मेधाविनः १ वेधसः विधातुः १ अस्तृतयज्वनः अहिसितयजमानस्य १ अग्नेः १ गिरः स्तुतीः १ ईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुदुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुदुतिम् ॥ २ ॥

हे १ जातवेदः जातघन १ विचर्षणे विद्वष्टः १ अग्ने १ अस्मै १ प्रतिहर्यते प्रयच्छते १ ते तुभ्यं १ सुदुतिं शोभनां स्तुतिं १ जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव वेदहं तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दुद्धिर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाः । ईव । घ । इत् । अहं । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्तः । ऽमिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे १ अग्ने १ तव १ तिग्माः तीक्ष्णाः १ त्विषः दीप्तयः १ आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव १ दुद्धिः दन्तैः १ वनानि अरण्यानि १ बप्सति भक्षयन्ति । १ वेदह इति त्रयं पूरकम् ॥

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप दधि । यतन्ते वृथगुण्यः ॥ ४ ॥

हरयः । धूमकेतवः । वार्तजूताः । उप । दधि । यतन्ते । वृथक् । अग्रयः ॥ ४ ॥

१ हरयः हरणशीलाः १ वार्तजूताः वातप्रेरिताः १ धूमकेतवः धूमध्वजाः १ अग्रयः १ उप १ दधि अन्तरिक्षे १ वृथक् १ पृथक् १ यतन्ते गच्छन्ति । १ पृथगित्येन सममन्थयं वृथगिति । १ पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २) ॥

एते ते वृथगुण्य इद्धासः समदृक्षत । उपसामिव केतवः ॥ ५ ॥

१. ग-ज्ञ-त-४- 'वृथक्' नास्ति; त-२-३-म-पृथक् ।

एते । त्वे । वृथक् । अग्रयः । इन्द्रासः । सम् । अदक्षत । उपसाम् इव । केतवः ॥ ५ ॥

एते एते एते अग्रयः वृथक् पृथक् इन्द्रासः अग्निहोत्रिभिः समिद्धाः सन्तः उपसामिव
केतवः उपसां प्रज्ञापका इव समदक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवैदसः । अग्रिर्यद्रोधन्ति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातऽवैदसः । अग्निः । यत् । रोधन्ति । क्षमि ॥ ६ ॥

जातवैदसः अग्नेः प्रयाणे पत्सुतः पत्तः रजांसि पांसवः कृष्णानि भवन्ति । कवेत्यत
आह । वक्षसि क्षमायां यत् यदा अग्निः रोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धांसि कृष्णान् ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धांसिम् । कृष्णान् । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

अग्निः ओषधीः धांसिम् अन्नम् । 'श्रुत् धांसि' इत्यन्ननामसु पाठात् । कृष्णान् कुर्वन्
बप्सत् भक्षयन् वन वायति न शास्यति । पुनः च तरुणीः ओषधीः अपि यन् गच्छन् भवति ।
भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदचिषा जज्ञणाभवन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वामिः । अह । नन्नमत् । अचिषा । जज्ञणाऽभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

अग्निः जिह्वाभिरह ज्वालाभिरिव नन्नमत् वनस्पतीन्त्यन्तं नमयन् अचिषा तेजसा
जज्ञणाभवन् ज्वलन् । 'जज्ञणाभवन् मत्सलाभवन्' इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । वनेषु अरण्येषु
रोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वरे सध्रिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे अग्ने यस्य एतव अप्सु सधिः प्रवेशस्थानं एसः त्वम् ओषधीः अनु रुध्यसे अनु-
रुहसि । पुनः च तासां भूमिष्ठानां गर्भे सन् भवन् जायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्ने तव तद्गतादूर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहोः मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तद् । गृतात् । अूर्चिः । रोचते । आऽहुतम् । निसानम् । जुह्वः । मुखे ॥ १० ॥

हे अग्ने एतव वृतात् आहुतं जुह्वः होमसाधनभूतायाः लुचः मुखे निसानं लिहानं
एतत् अूर्चिः एतत् रोचते प्रकाशते ॥ १० ॥

उक्षात्राय वृशात्राय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्रये ॥ ११ ॥

उक्षाऽअत्राय । वृशाऽअत्राय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ॥ ११ ॥

१. ग-घ-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-२-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-२-३-४-मसनाभवन्; न-
मस्मनाभवन्; न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

उक्षात्राय । उक्षात्रमदनीयं हविर्यस्यासातुक्षात्रः । तस्मै वक्षात्राय । वक्षात्रं यस्यासौ वक्षात्रः । तस्मै सोमपृष्ठाय सोमघृतपृष्ठाय वेधसे विधात्रे कामानाम् अघ्नये षतोमैः विधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतुर्वरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यक्रतो ।

अग्ने । समितुऽभिः । ईमहे ॥ १२ ॥

उत अपि च हे होतः देवानां ह्यातः वरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञ अग्ने षत्वा त्वां वयम् आङ्गिरसाः नमसा अग्नेन हविषा समिद्धिः च ईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदय आहुत । अङ्गिरस्वद्वयामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे भृगुचे स्वभावतः शुद्ध आहुत अग्ने षत्वा त्वां भृगुवत् यथा भृगुस्तथा मनुष्वत् यथा च मनुस्तथा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च हवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सुता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सुता । सखा । सख्या । समुऽध्यसे ॥ १४ ॥

हे अग्ने विप्रः मेधावी सन् विशमानः सखा च त्वं विप्रेण सतां सख्या अग्निना समिध्यसे । तथा च ब्राह्मण-‘त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सतेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा’ (दे. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरऽवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे अग्ने सः प्रसिद्धः त्वं विप्राय मेधाविने दाशुषे हविषां प्रदाने यजमानाय सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं रयिं धनं वीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितम् इषम् अन्नं च देहि ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने भ्रातुः सहस्कृत रोहिदश्च शुचिर्व्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । भ्रातृरिति । सहऽकृत । रोहिदऽश्व । शुचिर्व्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे अग्ने भ्रातुः भ्रातृव्यजमानानां मित्रभृत सहस्कृत सहसा बलेन कृत रोहिदश्च लोहितवर्णाश्च शुचिर्व्रत शुद्धकर्मभग्ने मे आङ्गिरसस्य मम इमं स्तोमं जुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वग्ने मम स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्ष्यते । गोष्ठं गावश्वाश्च ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिहर्ष्यते । गोऽस्थम् । गावःऽश्व । आशत ॥ १७ ॥

उत अपि च हे अग्ने षत्वा त्वां मम आङ्गिरसस्य स्तुतः स्तुतयः वाश्राय वाशनशीलाय वत्साय प्रतिहर्ष्यते पयः कामयमानाय दोगुं गोष्ठं गावश्च यथा गावः प्रविशन्ति तथा आशत प्राप्नुवन्ति ॥

१. घ-उतापि च हे । २. च-सता साधुना । ३. ख-ग-त-न-भ-श-सहितां । ४. झ-त-१-२-३-मे मम ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ १८ ॥
तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःस्तम् । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे ऽअङ्गिरस्तम् अङ्गिरसां श्रेष्ठ ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽविश्वाः सर्वाः ऽवताः प्रसिद्धाः ऽसुक्षितयः
प्रजाः^१ ऽकामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं ऽपृथक् ऽयेमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अन्नसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥
अग्निम् । धीमिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःश्चितः । अन्नसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

ऽमनीषिणः मनस ईश्वराः ऽमेधिरासः मेधाविनः ऽविपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः ऽधीभिः
कर्मभिः ऽअन्नसद्याय अन्नस्य भजनाय ऽअग्निं ऽहिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्ने अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥
तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽवाजिनं बलिनं ऽवह्निं हविषां बोधारं ऽहोतारं^२ देवानामाह्वतारं ऽतं प्रसिद्धं ऽत्वाम्
ऽअज्मेषु गृहेषु ऽअध्वरं यज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः ऽईळते स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्क्षुसि विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥
पुरुत्रा । हि । सदृङ्क्षु । अंसि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं ऽहि यतः ऽप्रभु प्रभुः । सुलोपश्रान्दसः । ऽपुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु ऽविश्वाः सर्वाः
ऽविशः प्रजाः ऽअनु ऽसदृङ्क्षु समानदर्शी ऽअसि अतः ऽत्वा त्वां ऽसमत्सु संप्राप्तेषु ऽहवामहे हवामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृण्वद्वर्वम् ॥ २२ ॥
तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृण्वत् । हर्वम् ॥ २२ ॥

ऽयः ऽअग्निः ऽघृतैः सह ऽआहुतः ऽविभ्राजते यश्च ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽहवम् आह्वानं
ऽशृण्वत् शृणोति ऽतम् अग्निम् ऽईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्ने घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥
तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातवेदसम् । अग्ने । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा ऽद्विषः शत्रून् ऽअप ऽघन्तं हिंसन्तं ऽशृण्वन्तम्
अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां वयम् आङ्गिरसाः ऽहवामहे ॥

विश्रां राजानमद्रुतमध्यक्षं धर्मणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥
विश्राम् । राजानम् । अद्रुतम् । अधिऽअक्षम् । धर्मणाम् । इमम् ।
अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

१विश्रां प्रजानां १राजानम् ईश्वरम् १अद्भुतं महान्तं १धर्मणां कर्मणाम् १अव्यक्षम् अनुसन्धा-
तारं यं १इममग्निमीळे १स्त्वौमि १स १उ स पुत्राभिः १श्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वायुवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सप्तिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वायुऽवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

१विश्वायुवेपसे सर्वगतबलम् १अग्निं १वाजिनं बलिनं १मर्यं १न मनुष्यमिव १हितं १सप्तिं
१न अश्वमिव १वाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्मिश्र बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

मनुभ्राण्यप द्विषो दहन्नक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिम्रेन दीदिहि ॥ २६ ॥

मन् । भ्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिम्रेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे १अग्ने त्वं १सुभ्राणि हिंसकान् १द्विषः द्वेष्टन् १अप १मन् हिंसन् १विश्वहा सर्वदा १रक्षांसि
च १दहन् १तिम्रेन तीक्ष्णेन तेजसा १दीदिहि दीप्यस्व १ ॥

यं त्वा जनांस इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनांसि । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरः १ऽतमम् । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे १अङ्गिरस्तमाग्ने १यं १त्वा त्वां १जनांसः जनाः १मनुष्वत् यथा मनुस्तथा १इन्धते दीप-
यन्ति १सः त्वं १मे मदीयं १वचः स्तुतिं १बोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीभिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । त्वा । दिविजाः । अस्मि । अप्सुजाः । वा । सहः १ऽकृत ।

तम् । त्वा । गीः १ऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे १अग्ने १यत् पर्युत् १दिविजाः दिवि भवः १असि भवसि १अप्सुजा १वा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि १सहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि १तं १त्वा त्वामग्निं १गीभिः स्तुतिभिः १हवामहे हवामः १ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासि हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने १तुभ्यं १वत् त्वदर्थमेव १ते १इमे मया द्रव्यमानाः १जनाः १विश्वाः सर्वाः १सुक्षितयः
प्रजाश्च १धासिम् अन्नं हविः १अत्तवे अदनाय १पृथक् १हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा । नृचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुः १ऽगहा ॥ ३० ॥

हे १अग्ने १ते १घेत् त्वदर्थमेव खलु वयं १स्वाध्यः सुकर्माणाः सन्तः १विश्वा विश्वानि १अहा
अहानि १नृचक्षसः दृष्टारश्च १दुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि १तरन्तः १स्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-भ-श-अग्निमीळे । २. ग-त-न-भ-श- दीप्यस्व नास्ति । ३. घ-त-न-भ-हवाम ।

४. ख-घ-त-१-२-वेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशौचिषम् । हृदिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशौचिषम् । हृतऽग्निः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

मन्द्रं मादन् पुरुप्रियं बहुप्रियं शीरं यज्ञेयुः शयनशीलं पावकशौचिषं पावकदीप्तिम्
अग्निं हृदिः मनोहरैर्मन्द्रेः मादन् स्तोत्रैः ईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्स्त्वय्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तमोसि जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभावसुः । सृजन् । सूर्यः । न । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमोसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे अग्ने विभावसुः दीप्तिधनः त्वसः प्रसिद्धः त्वं सृजन् उद्यन् सूर्यो न यथा सूर्य-
स्तथा रश्मिभिः शर्धन् बलं कुर्वन् तमोसि जिघ्रसे नाशयसि ॥

तच्च सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे सहस्वः बलवन् अग्ने ते तव यत् वसु नोपदस्यति नोपक्षीयते तत् दात्रं दातव्यं
वार्यं वरणीयं च वसु धनं त्वत् त्वत्तः ईमहे याचामहे ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिधाद्यं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थायी प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकम्प्यते—‘समिधाग्निं त्रिधात्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
श्विनश्चान्ते वेदं विनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्रतस्तसः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रिते—‘समिधाग्निमिति चतस्तो वैश्वकर्मेण ऋषभः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘दुधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्ण-
मासयोरामेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । मृषेण्वद्रुणस्यामेरव्येषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मृषेण्व’ इति । पवसानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावज्ञेः शुचैरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिमततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
मततम उदमे शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽर्धा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् अग्निं समिधा दुवस्यत परिचरत । घृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः बोधयत च । अस्मिन् समिद्धेऽग्ने हव्या हवींषि आ जुहोतन आ जुहुतं च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्षस्वानेन मन्मना । प्रति सूक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-भैद्रेभिः; तन-म-भैद्रेः । २. ग-हृतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग-आजुहोत आजुहोत;
ज्ञ-त-१-२-म-जुहोतन जुहुत; म-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्षस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउत्तानि । हव्यं । नः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽमे आङ्गिरसस्य मम ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽजुषस्व सेवस्व । ऽअनेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽवर्षस्व च । ऽनः अस्माकं ऽसूक्तानि ऽप्रति ऽहव्यं कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपं ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् । उपं । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

वृत्तं देवानां ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं च ऽअग्निं ऽपुरो ऽदधे पुरस्करोमि । ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः ऽइह यज्ञे ऽदेवान् ऽआ ऽसादयत्^१ आसादयतु ॥

उत्तं बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रासं ईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । समऽइधानस्य । दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे ऽदीदिवः दीप्त ऽअग्ने ऽसमिधानस्य समिध्यमानस्य ऽते तव ऽबृहन्तः महान्तः ऽशुक्रासः अवलन्तः ऽअर्चयः दीप्तयः ऽउत्^२ ईरते^३ ॥

उपं त्वा जुहो^४ मम घृताचीर्यन्तु हव्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उपं । त्वा । जुहो^४ । मम । घृताचीः । र्यन्तु । हव्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे ऽहव्यत कामयमान ऽअग्ने ऽमम मदीयाः ऽघृताचीः घृतमज्जन्यः ऽजुहो^५ जुचः ऽत्वा त्वाम् ऽउप ऽयन्तु । ऽनः अस्माकं ऽहव्या हव्यानि ऽजुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रऽभानुम् । विभाऽवसुम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उँ इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रं मादने^१ ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं ऽचित्रभानुं चित्रदीप्तिं ऽविभावसुं दीप्तिधनम् ऽअग्निम् ऽईळे स्तोमि । ऽसः अग्निः ऽश्रवत्^२ अस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्वैव ॥

युत्नं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं कृविकृतम् । अध्वराणामग्निश्रियम् ॥ ७ ॥

युत्नम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । कृविऽकृतम् । अध्वराणाम् । अग्निऽश्रियम् ॥ ७ ॥

युत्नं पुराणं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽईड्यं स्तुत्यं ऽजुष्टं प्रीतं सेवितं वा ऽकृविकृतं कान्तकर्माणम् ऽअध्वराणां यज्ञानाम् ऽअग्निश्रियम् अग्निश्रितारमीड्यम्^३ ऽअग्निम् ईळे स्तोमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने युज्ञं नय क्रतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरऽस्तम् । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । युज्ञम् । नय । क्रतुऽथा ॥ ८ ॥

हे ऽअङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ ऽअग्ने ऽइमा इमान्यस्मदीयानि ऽहव्यानि हवींषि ऽआनुषक् अनुषकं यथा भवति तथा ऽजुषाणः सेवमानो भव । ऽक्रतुथा काले काले ऽयज्ञं च ऽनय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-उदीरयते; झ-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; य-उदीरते उद्गच्छति । ३. भ-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-भ-अग्निश्रितारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जन्म ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जन्म ॥ ९ ॥

हे ऽसन्त्य भजनशील । शुक्रशोचे ज्वलद्दीप्ते त्वं ऽसमिधान ऽऽ समिध्यमान एव ऽदैव्यं देव-
संबन्धिनं ऽजनं ऽचिकित्वान् जानन् ऽइह यज्ञे ऽआ ऽवह ॥

विश्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावसुम् । युज्ञानां केतुधीमहे ॥ १० ॥

विश्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवसुम् । युज्ञानां । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

ऽविश्रं मेधाविनं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् । अद्रुहम् अद्रोऽग्वारं ऽधूमकेतुं धूमध्वजं
ऽविभावसुं दीक्षिणं ऽयुज्ञानां ऽकेतुं पताकास्थानीयमग्निम् । ईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति ऽम देव रीषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रीषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन कृत ऽदेव दीप्त ऽअग्ने रीषतः हिंसकान् ऽनः अस्मान् ऽप्रति ऽनि ऽपाहि
प्रतिरक्ष । ऽस्म इति पूरणः । ऽद्वेषः द्वेषः शत्रूश्च ऽभिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं । स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽअग्निः ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽस्वां स्वकीयां
ऽतन्वं तनुमङ्गं ऽशुम्भानः शोभयन् ऽविप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ऽववृधे प्रवृद्धी भवति ॥

ऊर्जो नपात्मा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपात्मा । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपात् पुनं ऽपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् । अग्निं ऽस्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्ये
ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽआ ऽहुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमद्रुस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽमहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजनीय । अग्ने ऽसः ऽत्वं ऽशुक्रेण ज्वलता ऽशोचिषा तेजसा ऽदेवैः
सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीद् ॥

यो अग्निं तन्वोऽर्धं दमे देवं मर्तः सपर्यति । तस्मा इदीदयद्रु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽदमे गृहे ऽअग्निं ऽदेवं ऽतन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । ' भोजनं
तना ' इति धननामसु पाठात् । ऽसपर्यति परिचरति ऽतस्मा ऽइत् तस्मा एव ऽवसु धनं ऽदीदयत् ।
सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ॥ ३८ ॥

अग्निर्मुधा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥ १६ ॥
अग्निः । मुधा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

वर्धा देवानां श्रेष्ठः । दिवः शुलोकस्य । ककुत्^१ उच्चितः । पृथिव्याः च । पतिः । अयम् ।
अग्निः । अपां । रेतांसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि । जिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुच्यस्तव शुक्रा आजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ १७ ॥
उत् । अग्ने । शुच्यः । तव । शुक्राः । आजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे । अग्ने ते । तव । शुच्यः निर्मलाः । शुक्राः शुक्लवर्णाः^२ । आजन्तः दीप्यमानाः । अर्चयः
प्रभाः । तव । ज्योतीषि तेजांसि । उत् । ईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्यग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥
ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वः । पतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे । अग्ने । स्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं । वार्यस्य वरणीयस्य । दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य
ईशिषे ईश्वरोऽसि । शर्मणि सुखे निमित्ते । तव । स्तोता । स्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥
त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे । अग्ने । त्वां । मनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच । त्वाम्
एव । चित्तिभिः कर्मभिः । हिन्वन्ति प्रीणयन्ति । नः । अस्माकं । गिरः स्तुतयः । त्वाम् एव
वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥
अदब्धस्य । स्वधाऽवतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने । अदब्धस्य केनाप्यहिसितस्य । स्वधावतः बलवतः । दूतस्य देवानां । रेभतः देवान्
स्तुवन्तस्तव । सख्यं । सदा वयं । वृणीमहे ॥ २० ॥

अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः क्विः । शुचीं रोचत आहुतः ॥ २१ ॥
अग्निः । शुचिब्रततमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । क्विः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

शुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा । शुचिः शुद्ध एव । विप्रः मेधावी । शुचिः शुद्धः सखेव
क्विः कान्तकर्मा । शुचिः एव । आहुतः । अग्निः । रोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरौ वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥
उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

उत अपि च हे । अग्ने । त्वा त्वां । धीतयः कर्माणि । गिरः स्तुतयश्च । विश्वहा सर्वदा
वर्धन्तु वर्धयन्तु । नः । अस्माकं । सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं । बोधि बुध्यस्व ॥

यदंशे स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्मृष्टे सत्या इहाशिर्षः ॥ २३ ॥

यत् । अंशे । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।

स्मृः । ते । सत्याः । इह । आऽशिर्षः ॥ २३ ॥

हे ^१अग्ने ^२यत् यदि ^३अहं ^४त्वं बहुधनः ^५स्यां भवेवं ^६त्वं ^७वा ^८घ त्वं वा खलु ^९अहं
दरिद्रः स्तोता ^{१०}स्याः भवेः ततस्तव ^{११}आशिषः आशासनानि ^{१२}इह अस्मद्विषये ^{१३}सत्याः सत्यानि
^{१४}स्मृः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम् । असि । अग्ने । विभाऽवसुः । स्याम । ते । सुऽमतौ । अपि ॥ २४ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२विभावसुः दीक्षिधनः ^३वसुपतिः धनपतिः ^४वसुः वासयिता च ^५असि ^६भवसि
^७हि यस्मादतो वयम् ^८अपि ^९ते तव ^{१०}सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ ^{११}स्याम भवेम ॥

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्ने । धृतऽव्रताय । ते । समुद्रायैऽइव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे ^१अग्ने ^२धृतव्रताय धृतकर्मणे ^३ते तुभ्यं ^४वाश्रासः वाशनशीलाः ^५गिरः मम स्तुतयः
^६सिन्धवः नद्यः ^७समुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ^८ईरते प्रवर्तन्ते ॥ ॥ ४० ॥

युवानं विश्वपतिं कविं विश्वाद् पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भाभि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विश्वपतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भाभि । मन्मभिः ॥ २६ ॥

^१युवानं नित्यतरुणं ^२विश्वपतिं विशां पतिं ^३कविं क्रान्तकर्माणं ^४विश्वाद् सर्वस्य हविषोऽन्तारं
^५पुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । ^६अग्निं ^७मन्मभिः मननीयैः ^८स्तोत्रैः ^९शुम्भाभि शोभयामि ॥

यज्ञानां रूध्ये वयं तिग्मजम्भाय वीलवे । स्तोमैरिषेमाग्र्यै ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रूध्ये । वयम् । तिग्मऽजम्भाय । वीलवे । स्तोमैः । इषेम । अग्र्यै ॥ २७ ॥

^१यज्ञानां ^२रूध्ये नेत्रे ^३तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ^४वीलवे बलवते ^५अग्र्ये ^६स्तोमैः स्तोत्रैः
^७वयम् आक्षिरसाः ^८इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमेने त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मूळ्य ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मूळ्य ॥ २८ ॥

हे ^१पावक शोधक ^२सन्त्य भजनीय ^३अग्ने ^४त्वे ^५अपि त्वत्पयि ^६अयम् अस्मदीयो जनः
^७जरिता स्तोता ^८भूतु भवतु । ^९तस्मै जरित्रे ^{१०}मूळ्य सुखसुखादयः । तं सुख्य वा ॥

धीरो ह्यस्त्रसद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्ने दीदयसि ध्रुवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अत्रऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्ने । दीदयसि । ध्रुवि ॥ २९ ॥

१. च-ते तव । २. ग-घ-असि; त-न-वासि । ३. त-न-म-१-२-मननीयस्तोत्रैः ।

हे ऽअग्ने त्वं ऽधीरः ऽअसि^१ ऽहि भवसि खलु^२ । ऽअग्रसत् हविषि सीदन् ऽविप्रो ऽन मेधावीव
 ऽजागृषिः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । ऽसदा ऽद्यवि अन्तरिक्षे ऽदीदयसि दीध्यसि च ॥

पुराग्ने दुरितेभ्यः पुरा मृध्रेभ्यः कवे । प्र ण आयुर्वसो तिर ॥ ३० ॥
 पुरा । अग्ने । दुः । ऽदृतेभ्यः । पुरा । मृध्रेभ्यः । कवे । प्र । नः । आयुः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे ऽवसो वासक ऽकवे क्रान्तकर्मन् ऽअग्ने ऽदुरितेभ्यः पापेभ्यः ऽपुरा ऽमृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
 ऽपुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युजते ततः प्रागेवेत्यर्थः । ऽनः अस्माकम् ऽआयुः ऽप्र
 ऽतिर वर्षेय ॥ ॥ ३१ ॥

‘आ घा ये’ इति द्विकवारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ घ द्विकत्वा-
 रिंशत्त्रिंशोक्त आद्याग्नेन्द्रो’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिंशोक्त ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति
 परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्कैवल्ये
 गायत्रनुवाचीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
 इन्द्रं क्षुमन्तमिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
 दशर्चः । तथैव ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूच्यते—‘आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश’ (आश्व.
 श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘आ घा ये’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
 मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘स्तोत्रमिन्द्राय’ इत्याद्याः षड्वचो विकल्पेन स्तोत्रियाणुरूपाः । सूत्रितं च—
 ‘तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
 ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘अभि त्वा वृषभ’ इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
 प्र गोपति गिरा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वाः’
 इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षडहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तुणन्ति बर्हिःरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥
 आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तुणन्ति । बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः ऽआ ऽघ अभिमुख्येन खलु ऽअग्निमिन्धते दीपयन्ति ऽयेषां च ऽयुवा नित्य-
 तरुणः ऽइन्द्रः ऽसखा भवति ते ऽआनुषक् आनुपूर्व्येण ऽबर्हिः^३ ऽस्तुणन्ति ॥

बृहन्निधिम् एषां भूरि श्रुस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥
 बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरि । श्रुस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

ऽएषाम् ऋषीणाम् ऽइध्मः ऽबृहन्नित्यं महान् खलु ऽभूरि बहु च ऽशस्तं स्तोत्रं ऽस्वरुः च ऽपृथुः
 महान् । सिद्धमन्यत् ॥

अयुद्ध इयुधा वृतं शूर आजति सत्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥
 अयुद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अजति । सत्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् ऽअयुद्ध इत् प्रागयोदैव सन् ऽयुधा ऽवृतं योद्धृभिर्मदैरावृतं शत्रुं
 ऽसत्वभिः आत्मयैवैकैः ऽशूरः सन् ऽआजति नमयति ॥

१. ख-त-भ-श-असि भवसि हि । २. घ-त-३-४-न-भ-१-२-काण्वो विशोधक । ३. त-न-भ-बर्हिषः ।

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छद्भि मातरम् । क उग्राः के ह शृण्वरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्वरे ॥ ४ ॥

वजातः उपपन्नः । वृत्रहा इन्द्रः । बुन्दम् इयुम् । तथा च यास्कः—' बुन्द इयुर्भवति ' (निरु. ६. ३२) इति । वआ । वदे । आदाय च इयुम् । उग्राः उद्गूर्णयलाः । के । के च । शृण्वरे वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं । वि । पृच्छत् । अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा श्वसी वददिरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । श्वसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।

यः । ते । शत्रुत्वम् । आऽचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । त्वा त्वां । श्वसी बलवती माता । प्रति । वदत् प्रत्यबोचत् । ' यस्ते ' । शत्रुत्वमाचके कामयते सः । गिरौ पर्वते । अप्सो । न । दर्शनीयो गज इव । योधिषत् योधयति ॥ ५२ ॥

उत त्वं मघवच्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वील्यासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वील्यासि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

उत अपि च हे । मघवन् । त्वं । शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ' ते त्वचो यत् ' । वष्टि कामयते स्तोता । तत् । ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं । यत् । वीळयासि दृढीकरोषि । तत् । वीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजिं यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्वयुरुष । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्वऽयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा । आजिकृत् युद्धकृत् । इन्द्रः । स्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् । आजिं युद्धम् । उप । याति तदा । रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभिऽयुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवः । तमः ॥ ८ ॥

हे । वज्रिन् त्वं । विश्वाः सर्वाः । अभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजाः । यथा । विष्वक् भवन्ति तथा । सु सुषु । वि । वृह । नः । अस्माकं । सुश्रवस्तमः शोभनाश्रवत्तमश्च । भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोत सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तर्यः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तर्यः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्रं । धूर्तर्यः हिसकाः । न । धूर्वन्ति न हिसन्ति सः । इन्द्रः । अस्माकं । सातये अभीष्टलाभाय । सु । रथं कल्याणं रथं । पुरः । कृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोऽरं ते शक्र दावने । गुमेमेदिन्द्र गोमंतः ॥ १० ॥

वृज्याम् । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गुमेमे । इन्द्र । गोमंतः ॥ १० ॥

१. ग-वन्त-ते यः, न-मे य । २. घ-वृह कुर । ३. घ-सुषु अतिशयेन अश्वान् ।

हे ऽशक्र ऽइन्द्र याचमाना वयं ऽते तव ऽद्विषः द्वेष्टुन् ऽपरि ऽवृज्याम नोपगच्छेम । किंतु ऽते तव ऽगोमतः पशुमतः ऽदावने अभीष्टदानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगमेमेत् गच्छेमेव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतृग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वऽवन्तः । शतृऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् वयं ऽशनैः मन्दं मन्दं ऽयन्तः गच्छन्तः ऽअश्वावन्तः अश्ववन्तः ऽशतृग्विनः बहुधनाः ऽविवक्षणाः बोढव्यं वहन्तः ऽअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहसा सूनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहसा । सूनृता । शता । जरितृऽभ्यो । विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽसहस्रा सहस्राणि ऽशता शतानि च ऽऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि ऽसूनृता सूनृतानि साधनानि ऽदिवेदिवे अन्वहं ऽविमंहते यजमानः प्रयच्छति । संहतिर्दानकर्मा ॥

विद्या हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृळ्हा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गर्यम् ॥ १३ ॥

विद्या । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृळ्हा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गर्यम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वां ऽधनंजयं धनानां जेतारं ऽदृढा ऽचित् दृढानामपि शत्रूणाम् ऽआरुजम् अभिमुख्येन भङ्गकारम् ऽआदारिणम् आदतारं च ऽयथा ऽगर्यं गृहनिवोपद्रवभ्यो रक्षकं च ऽविद्या जानीम ॥

ककुहं चिन्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वां पुणि यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पुणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे ऽकवे क्रान्तकर्मन् ऽधृष्णो धर्षकेन्द्र ऽयत् यदा ऽपुणि पुणमानं^१ ऽत्वा त्वाम् ऽआ अभिमुख्येन ऽईमहे अभीष्टं याचामहे तदा ऽककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ ऽत्वा त्वाम् ऽइन्दवः ऽचित् सोमा अपि ऽमन्दन्तु सादयन्तु ॥

यस्तं रेवां अदाशुरिः प्रममर्षे मुषत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्षे । मुषत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ऽमुषत्तये धनदानाय ऽते तुभ्यं ऽयः पुमान् ऽरेवान् धनवान् सन् ऽअदाशुरिः अदान-शीलः ऽप्रममर्षे अभ्यसृणति ऽतस्य पुंसः ऽवेदः धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥ ॥४४॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टऽवन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

१. ध-पणिनामानं । २. गन्त-भर-ककुहं चित् ; न-भ१-ककुहं ; भ२-ककुह उच्छ्रितं ।

हे १इन्द्र २त्वा त्वां ३सोमिनः अभिषुतसोमाः ४सखायः ५इम ६उ इम एव खल्वस्मदीया
जनाः ७पुष्टावन्तः संभृतवासाः ८यथा ९पशुं पशुमिव १०वि ११चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वावधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अवधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । ऊतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥ १७ ॥

१उत अपि च हे २इन्द्र ३अवधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव ४श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं ५सन्तं
६त्वा त्वां ७वयं त्रिशोकाः ८इह यज्ञे ९ऊतये रक्षणाय १०दूरात् ११हवामहे हवामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवं दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवेरापिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्षम् । चक्रियाः । उत । भवेः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र २यत् यदि ३इमम् अस्मदीयं ४हवम् आह्वानं ५शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि ६दुर्मर्षं
७शत्रूणां दुःसहं बलं ८चक्रियाः कुर्याः । ९उत अपि च १०नः अस्माकम् ११अन्तमः अन्तिकतमः १२आपिः
बन्धुः १३भवेः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यथिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

१अपि २चित् अपि च हे ३इन्द्र ४ते तुभ्यं ५यत् यदा ६हि ७व्यथिः दारिद्र्येण व्यथिताः
८जगन्वांसः गन्तारो वयम् ९अमन्महि विष्टुमः तदा १०नः अस्माकं ११गोदा १२इत् गवां दातैव
१३भवामिती १४बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उरमसि त्वा सुधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जित्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उरमसि । त्वा । सुधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे १शवसस्पते बलस्य पते २त्वा त्वां वयं ३जित्रयः क्षीणा वृद्धाः ४रम्भं ५न दण्डमिव
६ररम्भं रभामहे । तथा च यास्कः—‘आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम्’ (निह. ३. २१) इति ।
अपि च ७त्वा त्वां ८सधस्थे यज्ञे ९उरमसि कामयामहे ॥ १० ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्त्वेन । नकिर्यं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत् । पुरुऽनृम्णाय । सत्त्वेन । नकिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

१यम् इन्द्रं २युधि युद्धे ३नकिः ४वृण्वते केशि न वारयन्ति तस्मै ५सत्त्वेन दानशीलाय
६पुरुनृम्णाय बहुधनाय ७इन्द्राय ८स्तोत्रं ९गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तृम्पा व्यंशुही मर्दम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषम् । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तृम्प । वि । अश्रुहि । मर्दम् ॥ २२ ॥

हे १वृषभ इन्द्र २त्वा त्वां ३सुते सोमेश्वरसुते सति ४सुतम् अभिषुतं सोमं ५पीतये पानाय
६अभि ७सृजामि । ८तृम्प तृण्य ९मर्दं मर्दकरं १०व्यंशुहि च ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । मार्की ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र^१ त्वा त्वां^२ मूराः मूरका मूढा मनुष्याः^३ अविष्यवः^४ पालनकामाः^५ ममा^६ आ^७ दभन्^८ मा हिंसन्तु । उपहस्वानः उपहसनपराश्च^९ ममा^{१०} भवन्तु । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेष्टृन्^{११} मार्कीं^{१२} वनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरोः । गौरोः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र^१ त्वा त्वाम्^२ इह यज्ञे^३ गोपरीणसा गव्येन पथसा संमिश्रितेन सोमेन^४ महे महते^५ राधसे धनाय^६ मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं^७ यथा^८ गौरः^९ मृगः^{१०} सरः^{११} पिबति तथा^{१२} पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

वृत्रहा इन्द्रः परावति दूरे^१ यथा यानि^२ सना सनातनानि^३ नवा नवानि नूतनानि^४ च धनानि^५ चुच्युवे प्रेरितवान् तानि^६ धनानि^७ संसत्सु यज्ञेषु सभासु वा^८ प्र^९ वोचत प्रभूते विव्रजनः ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाह्वे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

इन्द्रः^१ कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्षेः संबन्धिनं^२ सुतम् अभिषुतं सोमम्^३ अपिबत् पीतवान् । सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रूंश्चाहसिति शेषः । अत्र अस्मिन्नवसरे^४ पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम्^५ अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्मवाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शर्मि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्मवाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शर्मि ॥ २७ ॥

तुर्वशे रात्रि^१ यदौ च यदुनामके च रात्रि^२ तत् प्रसिद्धं^३ यामादिलक्षणं^४ शर्मि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । सत्यं परमायं^५ विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम्^६ अह्मवाय्यम् अह्मवाय्यनामकं तयोः शत्रुं^७ तुर्वणे संग्रामे^८ व्यानट् व्यासवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमंतः । समानम् प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वो । जनानाम् । त्रदम् । वाजस्य । गोमंतः । समानम् । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. ग-ज्ञ-त४-न-मनुष्याणामविष्यवः; घ-मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।
२. ग-पालकामादभन्; ज्ञ-त१-२-पालकामा आदभन्; त३-४-न-पालकामा मादभन्; म१-पालनकामादभन् । ३. त-न-'मा' नास्ति । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः । वः युष्माकं । जनानां । पुत्रपौत्रादीनां । तरणिं तारकं । व्रद्धं शत्रूणां । तर्दयितारं । योमतः पशुमतोऽक्षस्य दातारं चेन्द्रं । समानसु साधारणमेव । प्र । सोसिधं स्तोमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुष्ट्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुष्ट्यऽवृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

वृक्षभुक्षणं महान्तं । तुष्ट्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुष्ट्या वृद्धम्' इत्युदकनामसु पाठात् । वृद्धं सोमे सचा स्तोत्रेण सह सुते अभिषुते सति । उक्थेषु शस्त्रेषु । वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसासीति शेषः । न इति संप्रत्यये ॥

यः कृन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरंतवे ॥ ३० ॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःस्रंतवे ॥ ३० ॥

यः । इत् । एवेन्द्रः । योन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं । पृथुं विस्तीर्णं । गिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । त्रिशोकाय त्रिशोकासमर्थम् । वि । कृन्तत् व्यच्छिन्तत् सः । गोभ्यः गमनवज्रय उदकेभ्यः । निरंतवे निर्गमनाय । गातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ४७ ॥

यदधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मूळ्य ॥ ३१ ॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मूळ्य ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र । मन्दानः मोदमानस्त्वं यत् शुभं वस्तु । दधिषे धारयसि यच्च । मनस्यसि पूजयसि यदपि च । प्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव । तत् सर्वं । मा । कः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् । मूळ्य सुखय ॥

दध्रं चिदि त्वावतः कृतं शुण्वे अधि क्षमि । जिगातिवन्द्र ते मनः ॥ ३२ ॥

दध्रम् । चित् । हि । त्वावतः । कृतम् । शुण्वे । अधि । क्षमि । जिगातु । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । दध्रं । चित् । अल्पमपि । कृतं कर्म । अधि । क्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तस्यैवानुवादः । शुण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति । ते तव । मनः । जिगातु मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसंभुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मूळ्यासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुकीर्तयः । असन् । उत । प्रशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मूळ्यासि । नः ॥ ३३ ॥

हे इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । यत् याभिः । मूळ्यासि सुखयसि । ताः । सुकीर्तयः शोभनाख्यातयः । तवेत् तवैव । असन् भवेयुः । उत अपि च ताः । प्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्रयोर्न त्रिषु । वधीर्मा शूर शूरिषु ॥ ३४ ॥

१. ख-ना-त-न-भ-श-मूळ्यसि । २. ग-भ-शोभनाः ख्यातयः । ३. ग-भ-तवेदु ।

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वर्धोः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे इन्द्र इन्द्र वनः अस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे वमा वर्धोः मा हिंसीः । वद्वयोः आगसोरपि वमा वर्धोः । उत अपि च त्रिषु आगः स्वपि वमा हिंसीः । भूरिषु असंख्यतेष्वप्यागः शु मा च वर्धोः ॥

विभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

विभयं । हि । त्वाऽवतः । उग्रात् । अभिप्रभङ्गिनः । दस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥३५॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशात् उग्रात् उदूणात् अभिप्रभङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहतुः वदस्मात् पापानामुपक्षपयितुः वृत्तीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः वअहं विभयं विहिं ॥ ३५ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्त्वद्रुत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।

आऽवृत्त्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे प्रभूवसो प्रभूतपत्नेन्द्र ते तव वसख्युः वशूनं वृद्धं वमा वआ विदे मावेदयामि । पुत्रस्य अपि शूनं वमा विदे । तव वमनः अस्मासु आवृत्त्वत् आवर्तनवत् भूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोतिवत्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

वको वनु कः खलु हे मर्याः मनुष्याः वमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाकृष्ट इन्द्रादन्यः वसखा वसखायं प्रति वजहा अहं कं जघान वकः को वा वअस्मत् अस्मत्तो भीतः वईषते पलायते इति वअब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तव्यमिषायः । तथा च यास्कः—‘ मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते ’ (निरु. ४. २) इति । ‘ मा न एकस्मिन्नागसि ’ इत्यादिकया श्रुत्या नूनमुपिभिन्द्र आजहारेत्यत्रपि विस्मयत इति ॥

एवारो वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारो । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीव । निवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारो । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् सुते अभिषुते सोमे सति भूरि बहूनि धनानि असिन्वन् न वध्नन् वश्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—‘ श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति ’ (निरु. ५. २२) ॥

आ त एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा । यदी ब्रह्मभ्य इहदः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृभ्णे । सुमतऽरथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ-‘ अहं...हि ’ नास्ति । २. ग-व-त-न-अनाकृष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते, ज-त-२-३ अभिषुते । ५. घ-अवध्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आवयः दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अयोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-संहते; ग-सहन्ते; त-न-संहते; म१-३-स्व हं; म२-स्व हतीति; श-संहतेति ।

‘ते’ तव वसुमद्रथा कल्याणरथौ वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ वसुता एतौ वही अथौ वआ वगृभ्णे । अस्मदभिसुखे^१ यातु हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः । यत् यस्मात् त्वं वब्रह्मन् वद्वत् ब्राह्मणेभ्य एव वईम् वदं धनं वददः ददासि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधौ जही मृधः । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४०॥
भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः वअप वभिन्धि विदारय । वबाधः हिंसित्रीः वमृधः संग्रामान् । ‘स्थूथः मृधः’ इति संग्रामनामसु पाठात् । वपरि वजहि हिन्धि । अतस्तासं वस्पार्हं स्पृहणीयं वतत् प्रसिद्धं वसु वआ वभर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीकाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पशानि पराभृतम् । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४१॥
यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पशानि । पराभृतम् ।
वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वया च वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये वयत् धनं वपराभृतं विन्यस्तं वयत् च वस्थिरे स्वयमचले पराभृतं यत् चापि वपशानि विमर्शनक्षमे पराभृतं^२ वतत् वस्पार्हं वसु वआ वभर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरुदत्तस्य वेदति । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ ४२ ॥
यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरुः । दत्तस्य । वेदति । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४२॥

हे इन्द्र ते त्वया^३ । विभक्तिव्यत्ययः । वदत्तस्य दत्तं वभूरुः बहु वस्य यद्वनम् । कर्मणि षष्ठी । विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः वेदति जानाति वतत् वस्पार्हं स्पृहणीयं वसु वआ वभर ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवक्तृश्रीवीरबुक्पालसाम्राज्यपुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीसुतः ।

श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘त्वावतः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तमथपुत्रस्य वशाख्यस्यार्थम् । ग्रावत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्रतल्लो गायन्त्यः । तत्राद्या पादनिवृत् ‘त्रयः ससकाः पादनिवृत्’ (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘दधानो गोमदधवत्’ इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रुपेतत्वात् । ‘मध्यमश्चेत् ककुप्’ (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । ‘तमिन्द्रम्’ इति षष्ठी

१. ग-तन-‘ते’ नास्ति । २. ख-त-न-म-श-‘दभिसुखे, घ-‘दभिसुखो । ३. त१-२-३-न-प्रात-
राभृतं । ४. ग-त्वं, ङ-न्तं-१-३-त्वां, त-४-त-म-१-२-त्वा ।

गायत्री । 'तस्मिन् हि सन्ति' इति सप्तमी बृहती । 'यस्ते मदः' इत्यष्टम्यनुष्टुप् । 'यो दुष्टरः' इति नवमी सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (अनु. ८. ४) इति बृकम् । 'गस्थो पुनः' इति दशमी गायत्री । 'नहि ते शूर' इत्येकादशी बृहती । 'य कम्पः' इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती^१ प्रथमन्तृतीयोरष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थोर्द्वादशाक्षरा च । 'युजौ चेद्विपरीता' (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात् । 'स नो वाजेषु' इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । 'अभि वो वीरम्' इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात् । 'ददौ रेवणः' इति पञ्चदशी ककुम्भ्यङ्कुशिरा 'त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्भ्यङ्कुशिरा' (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात् । 'विश्वेषाम्' इति षोडशी विराट् । 'महः सु वः' इति सप्तदशी जगती । 'ये पातयन्ते' इत्यष्टादश्युपरिष्टाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'प्रभङ्गम्' इत्येकोनविंशी बृहती । 'सनिताः सुसनिताः' इति विंशी विषमपदा बृहती । 'नवकाष्ठेकादश्यष्टिनो विषमपदा' (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात् । 'आ स एतु' 'पष्टि सहसा' इत्येकविंशीर्द्वादश्या पङ्क्तिः । 'दश श्यावाः' इति त्रयोविंशी गायत्री । 'दानासः' इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः । पञ्चविंशी-सप्तविंशौ बृहत्तयौ । षड्विंश्याविंशौ सतोबृहत्तयौ । एकोनत्रिंशी गायत्री । 'गावो न युधम्' इति त्रिंशी विश्वेश्वरा द्विपदा विराट् । एकत्रिंश्युष्णिक्^२ । द्वात्रिंशी पङ्क्तिः । त्रयस्त्रिंशी गायत्री । 'आ स एतु' इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य^३ पृथुश्रवसो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । 'आ नो बायो' इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्वेवता । शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः । एतत्सर्वमनुकम्प्यामुक्तं—'त्वावतस्त्रयस्त्रिंशोऽभ्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचतृ पञ्चम्यादि ककुम्भगायत्री बृहत्पुनष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुम्भ्यङ्कुशिरा विराड्जगत्युपरिष्टाद्बृहतीबृहत्तयौ विषमपदोत्तरे पङ्क्तिः गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वायव्यौ गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री' इति । महाव्रते निष्कैवल्ये 'सनिताः सुसनिताः' इत्यन्तमेव सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'त्वावतः पुरुवसविति वशाः सनिताः सुसनितास्तिथेदन्तः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

त्वावतः पुरुवसो वृयमिन्द्र प्रणेताः । स्मसिं स्थातर्हरीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । वयम् । इन्द्र । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

स्मसिं । स्थातः । हरीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र प्रणेताः^४ कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य । इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्तत्वेत्यर्थः । तव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः । हे हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां^५ स्थातः अधिष्ठातः ॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विद्म दातारमिषाम् । विद्म दातारं रयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिऽवः । विद्म । दातारम् । इषाम् । विद्म । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे अद्रिवः । अन्ति शत्रुमित्यद्रिवंशः । तद्वन्नन्द्र त्वां वसत्यं निश्चयम् इषाम् अश्वानां^६ दातारं^७ विद्म जानीमः^८ । तथा रयीणां धनानां^९ दातारं^{१०} विद्म ॥

आ यस्य ते महिमानं शतमूते शतक्रतो । ग्रीर्भिर्गृणन्ति कारवं ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-श-बृहती । २. ख-ग-त-भ-उष्णिक् । ३. ख-घ-त-न-भ-श-कनीन° । ४. ग-इत्यन्तेतत् । ५. ख-घ-ज्ञ-त-२-४-भ-श-प्रनेतः; ग-प्राणेताः । ६. न-जानीमः ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम् ऽ ऊते । शतक्रतो इति शत ऽ क्रतो ।

गिऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽ शतम्ते अपरिभितरक्षण हे ऽ शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽ यस्य ऽ ते ऽ महिमानं आह्वान्यं
 ऽ कारवः स्तोतारः ऽ गीभिः स्तुतिभिः ऽ गृणन्ति स्तुवन्ति स्वामीष्टाय ॥

सुनीथो धा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । ध । स । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

ऽ स ऽ मर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽ सुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । ऽ ध इति प्रसिद्धौ । स
 इत्युक्तं कमित्याह । ऽ यं यजमानं ऽ मरुतः देवाः ऽ पान्ति रक्षन्ति ऽ अद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
 ऽ यमर्यमा पाति । यं च ऽ मित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्चवत्सुवीर्यमादित्यजुत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्चऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजुतः । एधते ।

सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

ऽ आदित्यजुतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः ऽ गोमत् गोभिरुपेतम् ऽ अश्ववत्
 अश्वरुपेतं ऽ सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं ऽ दधानः धारयन् ऽ एधते वर्धते ऽ सदा सर्वदा । किंच
 ऽ पुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन ऽ राया धनेन सदैधते ॥ ॥ १ ॥

तस्मिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

ऽ तं प्रसिद्धम् ऽ इन्द्रं ऽ दानं देयं ऽ रायः^२ धनम् ऽ ईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रम् । ऽ शवसानं
 बलमाचरन्तम् ऽ अभीर्वम् अभीरुम् ऽ ईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्दि सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सचा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

ऽ तस्मिन् इन्द्रे ऽ ऊतयः गन्धः ऽ विश्वाः सर्वाः ऽ अभीरवः अकाराः ऽ सचा सहायभूता
 मरुद्वायः सेनाः ऽ सन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । ऽ तम् इन्द्रं ऽ सप्तयः
 सर्पणशीलाः ऽ हरयः अश्वाः ऽ पुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं ऽ मदाय ऽ सुतम् अभियुतं
 सोमं प्रति ऽ आ ऽ वहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य ईन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्गभिर्यः पृतनासु दुहरः ॥ ८ ॥

१. ख-न-त-आदित्यानुगृहीतो; न-आदित्यानुगृहीतो । २. ख-न-त-न-भ-श- रायः^२ नास्ति ।

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽर्तमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तुयते । हे ^१इन्द्र ^२ते तव^३ ^४यः ^५मदः ^६वरेण्यः वरणीयः । ^७यः च मदः संग्रामे ^८वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । ^९यः च ^{१०}आददिः आदाता ^{११}स्वः स्वरणं धनं ^{१२}नृभिः नृभ्यः शत्रुभ्यः । ^{१३}यः च ^{१४}पृतनासु संग्रामेषु ^{१५}दुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो बहन्विति ॥

यो दुष्टरौ विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।

स नः शविष्ठ सवना वंसो गहि गमेम गोमति ब्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्वऽवार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । शविष्ठ । सर्वना । आ । वंसो इति । गहि । गमेम । गोऽमति । ब्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र ^१वाजेषु युद्धेषु ^२यः तव ^३दुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः ^४तरुता शत्रूणां तारकः^५ ^६अस्ति भवति हे ^७वंसो वासक हे ^८शविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र ^९यसः त्वं ^{१०}वनः ^{११}सवना अस्माकं सवनानि ^{१२}आ गहि आगच्छ । वयं च ^{१३}गोमति ^{१४}ब्रजे गोमन्तं ब्रजं ^{१५}गमेम गच्छेम ॥

गव्यो पु णो यथा पुराश्चयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अथऽया । उत । रथया । वरिवस्य । महाऽमह ॥ १० ॥

हे ^१महामह ^२महाधनेन्द्र ^३गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवज्रावेन निपातवज्रावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं^४ गा दातुं यथा ^५पुरा पूर्वं यथास्माकं^६ गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्वदद्यापि ^७सु सुष्टु ^८वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु ^९अथवा अश्वप्रदानेच्छया । ^{१०}उत अपि च ^{११}रथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ २ ॥

नहि तै शूर राघसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन् चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राघसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्य । नः । मघऽवन् । नु । चित् । अद्रिऽवः । धियः । वाजैभिः । आऽविथ ॥ ११ ॥

हे ^१शूर विक्रान्तेन्द्र ^२ते तव ^३राघसः धनस्य ^४अन्तम् इत्यन्तां ^५सत्रा सत्यं ^६नहि ^७विन्दामि न लभे^८ । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९मघवन् धनवन् हे ^{१०}अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^{११}नः अस्माकं ^{१२}नू ^{१३}चित् क्षिप्रमेव ^{१४}दशस्य देहि तद्धनम् । किंच ^{१५}वाजैभिः वाजैरक्षैः ^{१६}धियः अस्मदीयानि कर्माणि ^{१७}आविथ रक्ष^{१८} ॥

य क्रुष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वैदं जर्निमा पुरुषुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र हवन्ते तविषं यतसुचः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘तव’ नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श-यथास्माकं यागं । ५. घ-लभे खलु । ६. ग-रक्षिषि ।

यः । ऋष्वः । श्रवयत्सखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम् । पुरुस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । तविषम् । यत्सुचुचः ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्वः दर्शनीयः श्रवयत्सखा^१ । श्रवयन्तः सखायः ऋषिजो यस्य स तादृशः श्रवयत्सखा । पुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः यसः विश्वेत् सर्वाण्यपि यजमानैः जन्मानि प्राणिनां वेदे जानाति । तं तविषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेष्वध्वर्यादयः यत्सुचुचः स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥ १३ ॥

एषा द्विपदा जगती । यसः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः नः अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।

इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धसः सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु ससु वीरं शत्रूणांसीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट-प्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं शाकिनं शकमीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचः वाग्युष्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गाथया त्रिष्टुभा वा तथा गाय गाथत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥ १५ ॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुहूत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥ १५ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कदेति उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अथेदानीमेव^२ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददिः दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अन्नवन्तं रथि ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वरूनां सासुह्रांसं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वरूनाम् । ससुह्रांसम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

१. ग-श्रवयत्सखा । २. ग-त-न-म-श-जनिमनि । ३. न-भ-श्रोतव्यं स्तुत्यं । ४. ग-म-सु-अथेदानीमेव ।

हे इन्द्र त्वां विश्वेषां सर्वेषां वसूनां धनानाम् इन्द्रज्यन्तम् ईशानम् अस्य वर्षसः चारकस्य कृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः वससङ्घासम् अभिमवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं वृन् क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जग्मये ।

यज्ञेभिर्गीभिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वः । अरम् । इषे । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम्ऽगमाय । जग्मये ।

यज्ञेभिः । गीऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र महः महतः वः । तवेत्यर्थः । ज्यत्ययेन बहुवचनम् । अरं^२ गमनमस्माद्विषय-
मिच्छामि । अतैररमिति रूपम् । तदर्थं मीळहुषे सेवन्ते अरंगमाय^३ संपूर्णगमनाय वज्रमये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
यज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेव^५ वा गीभिः स्तुतिभिः । हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
यष्टूनाम् इयक्षसि एतैरियक्षे । मरुतां संवन्धी त्वम् । किंच त्वा त्वां नमसा नमस्कारेण गिरा
स्तुत्या च गायै स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अजमभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुभ्रं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अजमभिः । गिरीणाम् । स्तुभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुभ्रम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

ये महतः गिरीणां मेघानां स्तुभिः प्रस्नवद्भिः अजमभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह पातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति एषां मरुतां महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां यज्ञं कर्म इति शेषः । कृत्वा च
तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ सुभ्रं सुखं तैः कृतम् अध्वरे यज्ञे प्र प्राप्नुयाम् । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्वनेभ्यः सुभ्रमुकलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।

रयिमुस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रभङ्गम् । दुऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयतऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयतऽमते ॥ १९ ॥

दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां प्रभङ्गं प्रकर्षेण भङ्गकं त्वां याचामह इति शेषः । हे
इन्द्र शविष्ठ अतिशयेन बलवत् स्तुतस्त्वम् अस्मभ्यं रयिं धनं युज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमद्यापी^१; घ-क्षिप्रमिदानीं अद्यचित् अनंतरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय
अरं । ३. ज्ञ-त-३-४-न-भ-२-अ-अरंगमनाय । ४. ख-ग-त-न-श-स-एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यज्ञमान-
साधनैः; श-यज्ञसाधनैः । ६. ग-त-३-४-न-श-अजमभिः नास्ति । ७. त-श-बहुध्वनीनां । ८. ख-ग-त-
न-भ-श-बलवद्भिः ।

धनम्^१ वा^२ भर आहर । हे^३ चोदयन्मते । चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे चोदयन्मते उक्तार्थं^४ उज्येष्ठं धनमा भर ॥

सनितः सुसनितरुच्य चित्र चेतिष्ठ स्रुत ।

प्रासहा सम्राट् सहृरिं सहन्तं भुज्युं वाजैषु पृथ्वीम् ॥ २० ॥

सनितरिति । सुऽसनितः । उग्रं । चित्रं । चेतिष्ठ । । स्रुतं ।

प्रासहा । सम्राट् । सहृरिम् । सहन्तम् । भुज्युम् । वाजैषु । पृथ्वीम् ॥ २० ॥

हे सनितः संभक्तदातव्यं^१ । उग्र उद्गूणबलं चित्र चायनीयं चेतिष्ठ अत्यन्तं चेतयितः । स्रुतं सुसत्यं । प्रासहा प्रसह्य हे । सम्राट् सर्वस्य स्वामिन् सम्यग्ग्राजमान वा त्वं । सहृरिं सहनशीलं^२ । भुज्युं भोजयितारं । पृथ्वीं प्रवृद्धम् । सुखमित्यर्थः । ईदृशं धनं वाजेषु संग्रामिष्वाभरेति शेषः ॥ ४ ॥

आ स एतु य ईवदाँ अदेवः पूर्तमाददे ।

यथा चिद्वशो अद्वयः पृथुश्रवसि कानीते^३स्या व्युष्याददे ॥ २१ ॥

आ । सः । एतु । यः । ईवत् । आ । अदेवः । पूर्तम् । आऽददे ।

यथा । चित् । वशः । अद्वयः । पृथुऽश्रवसि । कानीते । अस्याः । विऽउषि । आऽददे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—‘वशायाऽभ्याय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र सत्यते^१ दानमा स एवेवमादिभिः’ (बृहदे ६. ७९-८०) । एतु आगच्छतु । सः । यः । अदेवः देवादन्यो मनुष्यो वशः । ईवत् गमनवत् गवादिलक्षणं । पूर्तं पूर्णम् । आददे आदत्ते । स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्यागन्तुमर्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छत्वित्यर्थः । कथमस्य धनावासिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते । यथा । चित् । चिदिति । पृथुः । येन कारणेन^२ यस्माद्वा । वशः । एतत्संज्ञकः । अद्वयः अश्वपुत्रः । पृथुश्रवसि एतन्नामके राशिः । कानीते कनीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे । अस्याः उपसः । व्युषि व्युष्टौ । आददे आदत्ते तेन कारणेन^३ तस्माद्वा कारणादायास्त्विति । एवमर्थो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

पृष्टि सहस्राश्वस्यायुतासनमुष्ट्रानां विश्रिति शता ।

दश श्यावीनां शता दश त्र्यरुषीणां दश गवां सहस्रा ॥ २२ ॥

पृष्टिम् । सहस्रा । अश्वस्य । अयुता । असनम् । उष्ट्रानाम् । विश्रितिम् । शता ।

दश । श्यावीनाम् । शता । दश । त्रिऽअरुषीणाम् । दश । गवां । सहस्रा ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । अश्वस्य अश्वसंख्यन्विनः । पृष्टिं सहस्रा सहस्राणि । अयुता अयुतानि च । असनम् अभजम् । उष्ट्रानां विश्रितिं । शता शतानि चासनम् । श्यावीनां श्याववर्णानां बडवानां । दश शता शतानि चासनम् । त्र्यरुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभाणि ककुपृष्टपाधोदस्थानानि यासां तादृशीनां । गवां । दश सहस्रा सहस्राण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनितः सुष्ठु संभक्तदातव्यं । २. घ-सहनशीलं सहन्तं पुत्रादियुक्तं । ३. भग-३-श-श्रूयते । ४. घ-त-३-भ-श-प्रकारिण । ५. ख-न-घ-त-न-भ-श-प्रकारिण ।

दशं श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशर्वः । मग्ना नेमिं नि वावृतुः ॥ २३ ॥
 दशं । श्यावाः । ऋधत्स्यः । वीतवारासः । आशर्वः । मग्नाः । नेमिम् । नि । वावृतुः ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकाः । श्यावाः श्याववर्णाः । आशर्वः अश्वाः । नेमिं रथनेमिं । नि । वावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ईदृशास्ते । ऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः । वीतवारासः क्रान्तबलाः प्राश-
 बला वा आशवः । मग्नाः मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कान्नीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्ययं ददन्मंहिष्ठः सूरिर्मूढवर्षिष्ठमकृत श्रवं ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुश्रवसः । कान्नीतस्य । सुरार्धसः ।

रथम् । हिरण्ययम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवं ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^१ बन्धूनां पितृणां पुरस्ताद्विशिष्टाश्वाशास्ते । पृथुश्रवसः
 १ कान्नीतस्य^२ सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य
 २ दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि हिरण्ययं हिरण्ययं रथं च
 ३ ददत् प्रयच्छन् मंहिष्ठः अतिशयेन दाता । सूरिः सर्वस्य भ्ररकः प्राज्ञो वा । अभूत् भवति भवतु
 वा । वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धो^४ । श्रवः कीर्तिम् । अकृत करोति करोतु वा ॥

‘आ नो वायो’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउग्रास्त्रे वायव्यतुषे तृतीया । ‘आ नो वायो महे तन
 इत्येका रथेन पृथुपाजसा’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तनं याहि मखाय पाजसे ।

व्रयं हि ते चकृमा भूरिं दावनें सद्यश्चिन्महिं दावनें ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तनं । याहि । मखाय । पाजसे ।

व्रयम् । हि । ते । चकृम । भूरिं । दावनें । सद्यः । चित् । महिं । दावनें ॥ २५ ॥

हे वायो त्वं नः अस्मान् प्रति आ याहि आगच्छ । किमर्थम् । महे महते । तने धनाय
 १ मखाय महनीयाय^२ । पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । वयं
 ३ हि वयं^४ खलु । ते भूरिं दावने प्रभूतधनदात्रे । चकृम स्तुतिं हविर्वा । सद्यश्चित् तदानीमेव
 तवागमनानन्तरमेव चकृम । महिं महतो धनस्य । दावने दात्रे ॥ ॥ ५ ॥

यो अश्वैर्भिर्वहते वस्तं उस्त्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमैभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वैभिः । वहते । वस्तं । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमैभिः । सोमसुद्धिः । सोमपाः । दानाय । शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

१. ख-च-त३-४-न-म-ध्नाः । २. झ-त२-४-धनानि यः त३-न-धनानीयः श-धनान्यानीय ।
 ३. ख-भ१-कामीनस्य । ४. ख-ग-झ-त१-२-भ-प्रवृद्धं । ५. घ-झ-त१-२-संहनीयाय । ६. ग-त३-४-
 श-‘वयं’ नास्ति ।

यः^१ पृथुश्रवाः^२ वश्वेभिः^३ अश्वैः^४ बहते गृहं^५ वस्ते^६ च^७ उन्नाः^८ गाः^९ । तामिषं गच्छतीत्यर्थः ।
त्रिः सहेति तासां गवां संख्योक्ता^{१०} । सा^{११} संख्या विज्ञेयते । वसतीनां^{१२} त्रिः^{१३} वसत । उक्तसंख्या-
कामिगोभिर्यश्वश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः^{१४} पृथुभिः^{१५} सोमेभिः^{१६} सोमैः^{१७} सोमसुप्तिः^{१८} सोममभिषुष्वद्भिश्च^{१९}
हे^{२०} सोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संवीचनम् । हे^{२१} सुकृतपाः^{२२} दीप्तपूतस्य^{२३} च सोमस्य पातवांयो
दानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दचित्रं दावने ।

अरदे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावने ।

अरदे । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः पृथुश्रवाः^{२४} मे मह्यम्^{२५} इमं पुरतो वर्तमानं^{२६} चित्रं चायनीयं गवाश्चादिकं^{२७} दावने दानाय
वत्मना आत्मना स्वबुद्धयैव^{२८} अमन्दत्^{२९} अमन्दत अमाद्यत । स च^{३०} सुकृतुः^{३१} शोभनकर्मा राजा
सुकृत्तराय सुकृतकर्तृत्वाय^{३२} अरदे^{३३} अक्षे^{३४} नहुषे^{३५} सुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽप्यक्षाः ।
तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकाम् संयोजयतेति । यद्वा । अरदादयोऽप्ये राजानः । तेषु मध्ये
सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उच्चथ्ये^{३६} वपुषि यः स्वराळुत वायो घृतस्नाः ।

अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उच्चथ्ये । वपुषि । यः । स्वराळु । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽइषितम् । रजेऽइषितम् । शुनेऽइषितम् । प्र । अजम् । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उच्चथ्ये^{३६} वक्त्रे स्तुभ्ये^{३७} वपुषि शरीरे^{३८} यः^{३९} स्वराट्^{४०} स्वयं राजते । यद्वा । उच्चथ्यो वपुशोभौ
राजानौ । तयोरपि यः स्वराट्^{४१} स्वराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे^{४२} वायो यश्च^{४३} घृतस्नाः
घृतवच्छुद्धः स राजा^{४४} वश्वेषितम्^{४५} अश्वैः^{४६} प्रापितं^{४७} रजेषितम्^{४८} । रजःशब्देनोद्भौ गर्दभौ वोच्यते ।
तेनाप्यानीतं^{४९} शुनेषितं च^{५०} अजम्^{५१} अजं^{५२} प्र अदात् । तत्^{५३} अजमश्वानानीतम्^{५४} इदं पुरतो दृश्यते ।
तत्^{५५} तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरणः । अश्वानानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अथ प्रियमिषिरायं षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिषं वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अथ । प्रियम् । इषिरायं । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अथ अशुना^{५६} इषिरायं घनादिप्रेरयित्रे^{५७} राजे^{५८} प्रियं श्रद्धेयमश्वानामिषं^{५९} वृष्णाम्^{६०} सेक्तृणां
गवां^{६१} सहस्रा सहस्राणां^{६२} षष्टिं^{६३} षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतम्^{६४} असनम्^{६५} अभजम् ॥

गावो न युथमुप यन्ति वध्रय उप् मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । युथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-यः नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श-संख्या-
का च । ४. ख-ग-घ-ज्ञ-न-भ-सा च । ५. ख-त३-न-श-अभिषुष्वद्भिश्च । ६. न-भ-प्राविर्हे । ७. घ-
उतापि च उच्चथ्ये । ८. ख-ज्ञ-म-श्वानामिषं अश्वानामिषं, घ-त१-२-म-श्वानामिषं अश्वानामिषं ।

१शादी १न गाव इव ता यथा संगवे १यूथमुप १यन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् १वध्रयः छिन्नमुष्का
वृषभाः प्रशुश्रवसा दत्ताः १मा^१ माम् १उप १यन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां १वध्रयः उपा
यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अथ यच्चारथे गुणे शतमुष्ट्रं अर्चिकदत् । अथ श्वित्नेषु विशतिं शता ॥ ३१ ॥
अथ । यत् । चारथे । गुणे । शतम् । उष्ट्रान् । अर्चिकदत् । अथ । श्वित्नेषु । विशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

१अथ अथ १यत् यदा १चारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्थमाणे । वनाय
प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तारक्षे १गणे उष्ट्रस्ये १उष्ट्रान् १शतम् उष्ट्राणां शतम् १अर्चिकदत् अस्मभ्यं
प्रदानायजुहाव । १अथ अपि चास्मदर्थमेव १श्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु १विशतिं च १शता^२ शतानि
च अथवा शतानां विशतिमर्चिकदत् ॥

शतं दासे बल्वूथे विप्रस्तर्क्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वूथे । विप्रः । तर्क्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अर्थ १विप्रः मेधावी वस्रो जनोऽहं १बल्वूथे पृतन्नामके १दासे १तर्क्षे गवाश्वादीनां तारके
गवाद्यधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि १आ १ददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां १शतम् । शत-
शब्दोऽपरिमितवचनः । हे १वायो १ते तव स्वभूताः १ते स्तोतारः १इमे १जनाः । वयमित्यर्थः ।
आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । स्वयानुगृहीतत्वात् १इन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः ।
इन्द्रेण रक्षिताः १मदन्ति । तथा १देवगोपाः १मदन्ति । इन्द्रं देवांश्च^३ राज्ञो^४ लब्धेन धनेन यजन्तो
मदन्तीत्यर्थः ॥

अथ स्या योषणा मही प्रतीची वशमृग्यम् । अर्धिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अथ । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अरुग्यम् । अर्धिरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

१अथ अधुना १स्या सा १योषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता १मही महती पूज्या १प्रतीची अस्मदभि-
मुखी १अरुग्यम् अश्वपुत्रं १वशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा^१ सती १वि १नीयते । तां कन्यां मां
प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यात्स्वशु यत्र वायुनं स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो
त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यादिदशच पञ्चमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यापैम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः ।
आद्यास्त्रयोदशच आदित्यदेवताकाः । ‘यच्च गोषु’ इत्याद्याः पञ्चच उपोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च ।
तथा वानुकमणिका—‘महि वो ह्युना त्रित आप्त्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोपसेऽपि महापङ्क्तम्’
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामशो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमधं नशदनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ३४ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-
देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा सामरणा; न-भ-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महिं । वः । महताम् । अर्वः । वरुण । मित्र । दाशुवे ।

यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षय । न । ईम् । अघम् । नशत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे 'वरुण' हे 'मित्र' । एतद्द्वयमर्थगोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः 'महतां' 'वः' युष्माकम्
'अवः' रक्षणं 'महि' महत् । कस्मै । 'दाशुवे' हविर्दाने यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे 'आदित्याः'
'यं' यजमानं 'द्रुहः' द्रोणुः सकाशात् 'अभि' 'रक्षय' 'ईम्' एनं यजमानम् 'अर्व' पार्प 'एन' 'नशत्'
न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । 'वः' युष्माकम् 'ऊतयः' रक्षणानि 'अनेहसः' अपापान्यनुप-
द्रवाणि च । 'ऊतयः' युष्माकं रक्षणानि 'सुऊतयः' शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरायां ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।

पक्षा वयो यथोपरि व्यईसे शर्म यच्छतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ २ ॥

विदा । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपाकृतिम् ।

पक्षा । वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे 'देवाः' 'आदित्यासः' आदित्याः यूयम् 'अघानां' दुःखानाम् 'अपाकृतिम्' अपाकरणं
परिहारप्रकारं 'विद्' जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् 'वयः' पक्षिणः 'यथा' 'पक्षा' पक्षौ 'उपरि'
स्वशिष्टकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् 'अस्मे' अधि अस्मासु 'शर्म' सुखं 'यच्छत्' कुरुत ।
अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्यईस्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन ।

विश्वानि विश्ववेदसो वरुध्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ३ ॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।

विश्वानि । विश्ववेदसः । वरुध्या । मनामहे ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् 'अस्मे' अधि अस्मासु 'तत्' । युष्मास्वेवासाधारणं यत् 'शर्म' अस्ति तदि-
त्यर्थः । तत् 'वि' यन्तन^१ विशेषेण प्रापयत । हे 'विश्ववेदसः' सर्वधनाः युष्मां 'विश्वानि'^२
सर्वाणि 'वरुध्या' । वरुधं गृहम् । तदुचितानि धनानि 'मनामहे' याचामहे ॥

यस्मा अरासत् क्षयं जीवातुं च प्रचैतसः ।

मनोर्विश्वस्य वेदिम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-त-न-भ- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-भ-स्वपक्षौ; न- 'पक्षौ' । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-
-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकानां स्वपक्षो परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त-२) यथा तथा वि यंतन । ४. ख-
त-न-भ-१-२-२-या - विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचैतसः ।
मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय । क्षयं निवासं । जीवातुं जीवनसाधनमर्थं । च । प्रचेतसः प्रकृतमत्यः । अरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् । इमे । आदित्याः । विश्वस्य । घेत् सर्वस्याप्ययष्टुः । मनोः । मनुष्यस्य धनिकस्य । रायः धनस्य । ईशते स्वामिनो भवनस्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्नघा दुर्गाणि रूथ्यो यथा ।
स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ५ ॥
परि । नः । वृणजन् । अघा । दुः । ऽगानि । रूथ्यः । युया ।
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अयसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

परि । वृणजन् परिवर्जयन्तु । नः । अस्माकम् । अघा अघानि पापानि । तत्र इष्टान्तः । । दुर्गाणि दुर्गमनान् । प्रदेशान्वटविषण्यादिकान् । यथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । । इन्द्रस्य । शर्मणि । स्याम भवेम वयम् । । उत अपि च । आदित्यानाम् । अवसि रक्षणे च स्याम ॥ ७ ॥

परिहृतेदुना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।
देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ६ ॥
परिहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।
यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

परिहृते । परिपीडितेनैव तपोनियमादिना । अना प्राणयुक्तः । जनः । युष्मादत्तस्य युष्माभिर्देवं धनम् । कर्मणि षष्ठी । वायति गच्छति । हे । देवाः हे । आशवः शीघ्रगमनाः । ययं । ययं यजमानम् । अहेतन प्राप्नुयः सः । जनः । अदभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिम्रं चन त्यजो न द्रासदभि तं गुरु ।
यस्मा उ शर्म सुप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ७ ॥
न । तम् । तिम्रम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म ।
सुऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

तं मनुष्यं । तिम्रं । चन तीक्ष्णमेव सन्तं । त्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-
मायुधमुच्यते । न । द्रासत् । ' द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सिते नागच्छति ' । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा
तं जनं । गुरु प्रबुद्धमपरिहाराहं दुःखं । न द्रासत् न गच्छति । हे । आदित्यासः आदित्याः । सुप्रथः

१. ग-त-न-भ-श- ' मनोः ' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्याः
४. ख-त-न- स धनः; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानमथनाः सर्वतः प्रभृता वा युयं वस्मा षड् यस्मै यजमानाय । उशब्दः पूरणः । षड् शर्म सुखम्
 षड् अराध्वम् अदत्त तं न द्रासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तहव वर्मसु ।

युयं ग्रहो न एनसो युयमर्भदुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तः ऽइव । वर्मसु ।

युयम् । महः । नः । एनसः । युयम् । अर्भत् । उरुष्यत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे षड् देवाः आदित्याः षड्युष्मे युष्मासु वयम् षडपि षस्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपि हिताः
 स्मेत्यर्थः । यत्र दृष्टान्तः । युध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । युयं वनः अस्मान्
 षमहः महतः षएनसः पापात् षडुरुष्यत रक्षत । तथा षयुयम् अस्मान् षअर्भत् अल्पादप्येनसः
 उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वादितिः शर्म यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यत् । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् षअदितिः अस्वण्ढनीया देवमाता षडुरुष्यतु रक्षतु । तथा षअदितिः षशर्म सुखं
 षयच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या षमाता निर्मात्री । कस्य । षमित्रस्य षरेवतः धनवतः षअर्यम्णः
 षवरुणस्य षच । सा न उरुष्यत्विति ॥

यद्देवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।

त्रिधातु यद्भूरुध्यं तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तुन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे षड् देवाः आदित्याः षयत् षशर्म सुखं षशरणं शरणीयम् । षयत् षभद्रं सर्वैर्भजनीयम् ।
 षयत् षअनातुरं रोगरहितम् । यत् षत्रिधातु त्रिगुणम् । षयद्भूरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तद्भद्रम् ।
 षतत् उक्तगुणकं शर्म षअस्मासु षवि षयन्तुन विषयच्छत ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि रूपादि कूलादिव स्पर्शः ।

सुतीर्थमर्भतो यथातु नो नेषथा सुगर्मनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ह्यतः । अधि । कूलात् ऽइव । स्पर्शः ।

सुऽतीर्थम् । अवैतः । यथा । अनु । नः । नेष्य । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे ऽआदित्याः यूयम् ऽअव ऽहि ऽह्यत अव हि पश्यताधस्तास्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 ऽकूलात् ऽअधि कूले ऽस्पर्शः स्पर्शः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं
 जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाकपश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा ऽसुतीर्थं शोभनावतार-
 प्रवेशम् ऽअवैतः अश्वान् ऽयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् ऽनः अस्मान् ऽसुगं सुपन्थानम् ऽअनु
 ऽनेष्य अनुनयय ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवै च भद्रं धेनेवै वीराय च श्रवस्यते ऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।

गवै । च । भद्रम् । धेनेवै । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः ऽइह भूमौ ऽभद्रं कल्याणं सुखं ऽरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्देहे
 ऽन भवत्विति शेषः । ऽअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते ऽन भवतु भद्रम् । तथा ऽउपयै उपगच्छते
 ऽन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । ऽगवै ऽच ऽभद्रं युष्मदीर्थं भवतु । चक्षब्दो वक्ष्यमाण-
 धेनवाद्यपेक्षः । किंच ऽधेनेवै नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । ऽवीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु ।
 कीदृशाय वीराय । ऽश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिना गवादि-
 काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुऽकृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्य आरे अस्मद्धातननेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुऽकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्ये । आरे । अस्मत् । दधातन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे ऽदेवासः देवा आदित्याः ऽयदाविः यत् पापमाविर्भूतम् ऽअस्ति । ऽदुष्कृतं ऽयत् च
 ऽअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । 'अपीच्यम्' इत्यन्तर्हितनाम । ऽतद्विश्वं तदुभयम् ऽआप्ये ऽत्रिते
 मयि मा भूत् । किंतु ऽअस्मत् ऽआरे दूरे ऽदधातन स्थापयत ॥

‘यच्च गोषु’ इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च ‘स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा’
 इत्युपक्रम्य ‘यच्च गोषु दुष्पञ्चमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतरः; घ-शोभनः । २. ख-त-भ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-
 अस्मदीयः ।

यच्च गोष्ठं दुष्कवन्त्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तर्दिभावर्थाप्त्याय परा वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोष्ठे । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्त्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः । ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः उपोदेवते ऽयच्च ऽगोष्ठे अस्मदीयासु ऽदुष्कवन्त्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्कवन्त्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यद्दुःस्वप्नं^१ पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरि । उपोनामैतत् । हे ऽबुच्छन्वति देवि ऽआप्त्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्कवन्त्यं सर्वमाप्त्ये परि दद्यस्यनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दद्यसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः ऽनिष्कं ऽवा घ आमरणविशेषं वा ऽकृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्कवन्त्यं दृष्टम् । स्वर्णकरिण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । वेति पूरणः । वाशब्दश्चाप्ये । ऽवा अथवा ऽस्रजं माल्यं कृणवते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकरे मालानिर्माणसमये यदुष्कवन्त्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्त्ये अर्पां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^२ ऽदद्यासि उपरि^३ दद्याः । वयं त्रिताः परिलज्जामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्कवन्त्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दद्यासि । अस्मत्तोऽपि निष्कृत्य^४ तयोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ ॥ १५ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्कवन्त्यं वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उषः । दुःऽस्वप्न्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

ऽतदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवाद्यं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निम्नद्वतं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्म । तादृशाय देवाय^५ ऽतं ऽभागां दुःस्वप्न-

१. ख-म१-३-दुःस्वप्नं; तन-म२-दुःस्वप्नं; श-दुःस्वप्न्यं । २. ख-त-म-परिदद्यासुपरि; घ-न-श-परिदद्यासि परि । ३. ग-निष्कृत्यो; त२-३-श-निष्कृत्यतयो; न-निष्कृत्यदतयो । ४. ख-घ-त-म-देवाह; न-तदेवाह ।

स्यांशम् ऽउपसेदुये प्राप्नुवते ऽत्रिताय ऽद्विताय ऽच हे ऽउषः देवि ऽदुष्ण्वप्यम् अन्नकर्मविषयं
 ऽवह अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शूफं यथं क्रणं संनयामसि ।

एवा दुष्ण्वप्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शूफम् । यथा । क्रणम् । समऽनयामसि ।

एव । दुःस्वप्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञपितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ यथा येन प्रकरणे^२ ऽकलां ऽशूफम् इति संदायान्यत्र
 संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति
 यथा च शूफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ऽक्रणं शनैः संन-
 यन्ति ऽएव एवम् ऽदुष्ण्वप्यं ऽसर्वमाप्त्ये वर्तमानं ऽसं नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम् चामुमानागसो वयम् ।

उषो यस्माद्दुष्ण्वप्यादमैष्माणु तदुच्छत्वनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अथ । असनाम् । च । अमूम । अनागसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुःस्वप्यात् । अमैष्म । अप । तत् । उच्छ्रुत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वयं त्रिताः ऽअथ ऽअजैष्म जयेम । ऽअसनाम् ऽच^३ संभजेम च सुखमं सुखं वा । ऽअनागसः
 अपापाः ऽअमूम भवेम । हे ऽउषः ऽयस्मात् ऽदुष्ण्वप्यात् ऽअमैष्म भीताः स्म ऽतत् प्रापम् ऽअप
 ऽउच्छ्रुत् अपगच्छतु^४ ॥ १९ ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशार्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
 पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी
 जगती’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वर्यसः सुमेधाः स्वाध्वो वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यांसो मधुं ब्रुवन्तो अभि सुंचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभि । वर्यसः । सुऽमेधाः । सुऽआध्वः । वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यांसः । मधुं । ब्रुवन्तः । अभि । समऽचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः ऽसुमेधाः शोभनप्रज्ञः ऽस्वाध्वः स्वाध्वयनः सुकर्मा ऽवरिवोवित्तरस्य अतिशयेन
 पूजां लभमानस्य ऽस्वादोः सुदुवनीयस्य स्वादुभूतस्य ऽवयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठ्यः ।

१. ख-त-संस्तुवंतो; ग-स्तुवंतो; न-संस्तुवंतो । २. ख-ग-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-
 त-न-म-श-अपागच्छतु ।

उक्तलक्षणं वयोऽञ्जं सोमाख्यम् । अमिक्षि मक्षयेयः । एवं यदञ्जं विक्षेपे देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः । उत अपि च । मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः । मनु । मनुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः । अमि । संचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तद्वन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।

इन्दुविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरसः । दैव्यस्य ।

इन्दो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् । अन्तश्च । प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च । अदितिः । अदीप्तस्त्वं । दैव्यस्य । हरस्य । क्रोधस्य । अवयाता । पृथक्तां । भवासि । भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे । इन्द्रो सोम त्वम् । इन्द्रस्य । सख्यं । जुषाणः । सेवमानः । श्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी । श्रौष्टी । क्षिप्रगाम्यश्चः । धुरम् । इव । राये । अस्मार्कं धनलाभाय । अनु । ऋध्याः । अनुगच्छसि । अथवाथो यथा । धुरं वृक्षाभिमतदेशं प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय । अनुपूर्वं कथिर्गन्तव्यः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्याभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम सं नो भव हृद आ पीत इन्दुविति मुखहृदये अमिष्टशेरन्' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभुमार्गन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभुम् । अर्गन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे । अमृत । अमरण सोम त्वाम् । अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः । अमृताः । अमृतमभवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् । ज्योतिः । योतमानं स्वर्गम् । अर्गन्म । अविदाम ज्ञातवन्तः । देवान् । तथाभूतान् । अस्मान् । नूनम् । इदानीम् । अरातिः । शत्रुः । किं । कृणवत् कुर्यात् । किमु किं वा । मर्त्यस्य इदानीं मनुष्यभूतस्य मम । धूर्तिः । हिसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्दो पितेव सोम सुनवे सुशेवः ।

सखेव सख्यं उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारी ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्दो इति । पिताऽइव । सोम । सुनवे । सुऽशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारी ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दयन्तः । २. ख-गत-न-म-श-न्त्वं । ३. ग-म-धृत्वा* । ४. ख-त-न-म-१-२-प्रयः ग-नयः श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-गत-न-म-श-अर्थं तथाभूतान् । ७. त-३-न म-२-चाः श-न्-च ।

हे ऽह्नुदो ऽसोम अस्माभिः^१ ऽपीतः त्वं^२ ऽनः अस्माकं ऽह्नुदे हृदयाय ऽशं सुखम् ऽआ ऽभव । सुखं भवने दृष्टान्तद्वयम् । ऽपिता^३ ऽसुनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा ऽसखा अहिताग्निवर्त्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा ऽसुशेवः सुसुखो भवति । शेवमिति सुखनाम । तद्वत्त्वमपि भव । किंच हे ऽउरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्तं ऽसोम ऽधीरः धीमांस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽजीवसे जीवनाय ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारीः प्रवर्धय^४ ॥

इमे मां पीता यशसं उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मां रक्षन्तु विस्ससश्चरित्रादुत मां सामाद्यवयन्त्विन्दवः ॥ ५ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वसु ।
ते । मा । रक्षन्तु । विस्ससः । चरित्रात् । उत । मा । सामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥

इमे ऽपीताः ऽयशसः यशस्कराः ऽउरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः ऽगावः गोविकार-भृता वध्वः ऽरथं ऽन रथमिव तां^५ यथा रथं विस्सस्तं ऽपर्वसु ऽसमनाह^६ संदधते तद्वत् मां पीताः सोमाः पर्वसु संनहन्तु । किंच ऽते सोमाः ऽमा मां विस्सस्तः विस्सस्तात् ऽचरित्रात् चरणादुद्युष्टानात् ऽरक्षन्तु । सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्सस्तं भवति । ऽउत अपि च ऽमा मां ऽसामात् व्याधेः सकाशात् ऽह्नुदवः पीताः ऽयवयन्तु पुण्यकुर्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

अग्निं न मां मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।

अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवांश्च प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसो । नः ।
अयं । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्श्च । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं ऽमा मां ऽमथितम् ऽअग्निं ऽन अग्निमिव ऽसं ऽदिदीपः संदीपय । ऽप्र ऽचक्षय च चक्षुषः संयुक्षणेन । ऽनः अस्मान् ऽवस्यसः अतिशयेन वसुमतः ऽकृणुहि कुरु । ऽअथ अधुना ऽहि खलु ऽते त्वां हे ऽसोम ऽमदे^७ मदाय^८ ऽमन्ये स्तोमि । तथा सति ऽरेवानिव धनवानिव । इवेति संप्रत्यर्थे । ऽपुष्टिम् अस्मत्पोषम् ऽअच्छ ऽप्र ऽचर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोमं राजन् प्र आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासुराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्येव । रायः ।

सोम । राजन् । प्र । नः । आयूषि । तारीः । अहानिश्च । सूर्यः । वासुराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण इच्छावता ऽमनसा ऽसुतस्य ऽते सुतमभिषुतं त्वां ऽभक्षीमहि । ऽपित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो^९ धनस्येव धनमिव । पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपभुञ्जते तद्वत् । भक्षितं हे ऽसोम ऽराजन् स्वामिन् ऽनः अस्माकम् ऽआयूषि ऽप्र ऽतारीः प्रवर्धय । ऽवासुराणि जगद्वासकानि

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘ अस्माभिः...त्वं ’ नास्ति । २. घ-पितेव । ३. ग-प्रावर्धयः; घ-क्ष-त-१-२-न-श-प्रवर्धयः । ४. ख-ग-त-न-भ-श-‘ समनाह ’ नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘ मदे मदाय ’ नास्ति । ६. घ-‘संबन्धिनो रायः ।

वह्नाणि वस्यः वद्वः । अत्र 'हृषणेन वैषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोमं राजन्मूळया नः स्वस्ति तव स्मसि व्रत्याऽस्तस्य विद्धि ।

अलति दक्ष उत मन्युरिन्दो मा नो अयों अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

सोमं । राजन् । मूळयः । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । व्रत्याः । तस्य । विद्धि ।

अलति । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अयः । अनुकामम् । परा । दाः ॥ ८ ॥

हे सोम वराजन् वनः अस्मान् स्वस्ति अविनाशाय मूळय सुखय च । व्रत्याः प्रतिनो वयं वतव स्मसि स्वभूताः स्मः । तस्य तं स्वकीयं तव विद्धि जानीहि । अथवा तव स्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे इन्दो वदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छयुः वलति गच्छति । उत अपि च मन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलति । तादृशस्योभयविधस्य अयः अरेः अनुकामं यथाकामं वनः अस्मान् वसा वपरा वदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वंः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।

यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि स नो मृळ सुषुखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । त्वं । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽससत्थः । नृऽचक्षाः ।

यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसुखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे सोम देव त्वं वनः अस्माकं तन्वंः तनोरक्तस्य गोपाः वहि रक्षिता खलु । अतः गात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु नृचक्षाः कृणां कर्मनेतृणां व्रथा त्वं निषसत्थ निषीदसि । यत् यद्यपि ते तव व्रतानि कर्माणि वयं प्रमिनाम हिंस्रः तथापि हे देव वसः त्वं वस्यः श्रेष्ठान् वनः अस्मान् सुषुखा शोभनसखा सन् मृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधाव्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्च । पीतः ।

अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आयुः ॥ १० ॥

अहं प्रगाथः वक्रदूदरेण उदरावाधकेन सोमेन वसख्या सचेय संगच्छेय । संगतो भवामि । 'वक्रदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । यः सोमः पीतः सन् वसा मां वन रिष्येत् न हिंस्येत् हे वर्यश्च इन्द्र । सोम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वाच्च विरुद्धम् । यः वयं सोमः वस्मे अस्मासु न्यधायि निहितोऽभूत् तस्मै सोमाय प्रतिरम् आयुः जठरे चिरकालावस्थानम् इन्द्रम् एमि याचे ॥ ११ ॥

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तर्मिषीचीरमैषुः ।

आ सोमो अस्मां अरुद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्तु आयुः ॥ ११ ॥

१. च-इव स तथा वर्षणेन प्रवर्धयति तद्वत् । २. ख-तन-म-श-एषणेन । ३. म२-हिसेत् ; म३-हिसत् ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अमैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विऽहायाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

पत्याः ताः पतिराः प्रेरयितुमशक्याः पामीवाः बलवत्यः पीडाः^१ अप अस्थुः अपगच्छन्तु ।
याः पतिमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् पतिः नितराम् पत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा अमैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् सोमः विहायाः सहान् सन् अस्मान् आ अरुहत् आगमत्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । यत्र यस्मिन् सोमे पीते आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ते वर्धयन्ति
मनुष्यास्तं सोमम् अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हस्तु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यो आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हस्तुऽसु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।
तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे पितरः यः इन्दुः हस्तु पीतः सन् अमर्त्यः स्मृतिरहितः सन् आविवेश मर्त्यान्^३
पनः अस्मान् तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । अस्य सोमस्य मृळीके सुखे सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषद् पितर कृत्यवाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीयं याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्ध ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । सुऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्ध ।
तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनु
आ ततन्ध क्रमेण विस्तारयसि । तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । वयं रयीणां
धनानां पतयः स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अर्धि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अर्धि । वोचत । नः । मा । नः । निद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।
वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे त्रातारः रक्षितारो हे देवाः पनः अस्मान् अपि वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच
पनः अस्मान् निद्राः स्वप्नाः मा ईशत ईशरा मा भूवन् बाधितुम् । उत अपि च जल्पिः

१. ख-त-न-म-श- पीडाः नास्ति । २. ख-त-न-म-१-२-श-अपरामे; घ-त्यन्तु अपराधि ।
३. त-न-म-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-म-पीयमेव ।

निन्दकः अस्मान् एवम निन्दतु । एवम् एवमस्य एप्रियासः प्रियाः स्याम एविश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेवार्थः । एसुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः एविदथं स्तोत्रम् एआ एवदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनोपच्छन्दनम् ॥

‘त्वं नः सोम विश्वतः’ इति सौम्ये पशो हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।

त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सुजोषाः पाहि पश्वातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । त्वःऽवित् । आ । विश । नृचक्षाः ।

त्वम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिभिः । सुजोषाः । पाहि । पश्वातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे एवमो एत्वं एनः अस्माकं एविश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः एवयोधाः अन्नदाता । तथा एत्वं एस्वर्वित् स्वर्गलम्भकः एनृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् एआ एविश । हे एन्द्रो एत्वं एजोषाः^१ सह प्रीयमाणः सन् एऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् एपश्वातात् पश्वात् एउत एवा एपुरस्तात् च एपाहि^२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मधवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ना-ध-त-न-म-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकञ्जार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृदयतम् (?) एताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ ‘अभि प्र वः’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तत्’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनिर्गोशः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मत्स्वामिभूतमिन्द्रमभिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्रोसं स्वर्गं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुरार्धम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसाविन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मधवा धन-

*वाराणसीस्थानकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते श-संज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भार्थं लिखितमुपलभ्यते । परं त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकांशः एवं लिखन्ति—‘एतद्वस्तलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे कृतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवामूदिति श्रूयते । एतद्वस्तलिखितं गतवालखिल्यसूक्तभार्थं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डिते-नैतद्विरचितमिति निश्चितमेव ।’

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।
यः । जरितुऽभ्यः । मघऽर्वा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुऽया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।
गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतासु इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नवोक्त्यं सरः पुणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।

आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्त्यम् । सरः । पुणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्टमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रऽतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्टम् । ईम् । पिब ।

आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुवसुः बहूनां वासयिता जरितुभ्यः स्तोतुभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धना-
दिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रक-
र्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किंच य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून्
वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यदीनि धनानि । दत्रमत्र
हिरण्यं 'मरुत् दत्रम्' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगात् । अत्र
दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगात् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गोभिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति
ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्त्यं समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापुणन्ति सर्वतः
पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलाशयं पूरयन्ति
तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्व-
स्तिरतिर्वर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्टं स्वादुतमम् । कमे-
तम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि संमजमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि
कात्स्न्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्वं त्वना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव
दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाप्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं तै स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातर्यः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । द्वियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधाऽवन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातर्यः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोर्प सेदिम् विभूतिमक्षितवसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतर्यः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विऽभूतिम् । अक्षितवसुम् ।

उद्रीऽईव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतर्यः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमामिषवकर्तृभिरध्वार्दिमिक्रान्तिभिः कृतं स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । द्वियानः प्रेरमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषितं देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवज्रिन्द्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मानु वर्तमानानि रातर्यः हविर्दानानि यं त्वां स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण संवन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्तं त्वां नमसा हविलक्षणेनान्नेन सह । यद्वा नमसा प्रह्विभावेन सह उप सेदिम् शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उदूर्णवलमिव । तं यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कहिंशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्वर्योपेतम् । अथवा विविधभवन-स्वभावम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । 'रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किञ्च हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेक्रे तुभ्यं त्वदर्थं धीतर्यः अस्मदङ्गुल्यः क्षरन्ति लवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान्?) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेक्रे जलं क्षरति तद्वत् । अन्न इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमत पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र कचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अन्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उदूर्णवलस्त्वम् उग्रेभिः उदूर्णवलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताहव प्रसक्षिणः ।

येभिरपस्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताः । हव । प्रसक्षिणः ।

येभिः । अपस्यम् । मनुषः । परिईयसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमहु इन्द्रं सुम्रस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेघ्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्रं । सुम्रस्य । गोऽमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेघ्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पृक्थे दशव्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽक्रुजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पृक्थे । दशव्रजे ।

यथा । गोऽशर्ये । असनोः । क्रुजिश्चनि । इन्द्रं । गोऽमत् । हिरण्यवत् ॥ १० ॥ ॥ १५ ॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अशवाः वाताहव वायव हव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण संगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीयसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तैरा गृहि हति पूर्वैर्गान्धव्यः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेघ्यातिथिम् एतन्नामकऋषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषिं प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूतं गोमतः गवाश्चाद्युपेतं सुम्रस्य सुखम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामि मत्पितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेतं च सुम्रम् असनोः दत्तवानसि । यथा च वसदस्यवि एतन्नामके राक्षि यथा च पृक्थे एतत्संज्ञे राक्षि यथा च दशव्रजे एतत्संज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नामि क्षत्रिये यथा च क्रुजिश्चनि एतत्संज्ञके राजनि गवाद्युपेतं सुम्रमसनोः एतावदीमहे हति पूर्वैर्गान्धव्यः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु श्रुतम् ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोराधर्मैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु श्रुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतो-बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चा श्रुक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुडार्धसम् । अर्च । श्रुक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मधर्वत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुस्तराः । इन्द्रस्य । समऽइषः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मधर्वत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदीं सुतासु इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुर्घाह्वोर्ष दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्द्रवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।

आपः । न । धायि । सर्वनम् । मे । आ । वसो इति । दुर्घाऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये तं शक्रं सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्रं सु सुष्टु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजये । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभन-धनोपेतम् । तं कम् । य इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिनं (? कमनीयं) वसु धनं सहस्रेणैव असंख्यातमेव मंहते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अत्येन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मधवत्सु हविलैक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुधनानि तेषु समर्थं तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्थं तां प्रीणयति तद्वत् । शत्रुधनाद्वरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासां ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुस्तरा दुर्निवार्याः । समिधः सम्यक् इद् अन्नं याम्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः यं (? प्रियं) वल्लभम् ईम् एनं त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थं सर्वनं यज्ञः उपराम्य आ धायि काल्प्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुर्घाह्व । हविर्दुर्घा वेनवो यथा सांनार्यसेव-नादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसं वो हवमानमृतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानासु इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्दवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरै छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमे । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरै । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥ १६ ॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीऽइव । वज्रिन् । अवतः । वसुत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः गुष्मत्संवन्धिन्यः धीतयोऽङ्गुलयः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-मुद्दिश्य मध्वः मधुररसे सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्त्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-भिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्दवः सोमाः स्तोत्रेषु निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां संवन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा । ' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन आस्वाद-कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः यं त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्वं पौरै पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुतिं छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येति मिल्खसीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रूणां प्रेरितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि वध्र्यौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृशं त्वाम् । उग्रमुदूष्णवलं विविचिं पुण्यापुण्योर्विवेकारं धनस्पृतं धनदातारं विभूतिं विविधैश्वर्योपेतान् (? श्वेतं) यतः हे वज्रिन् वज्र-वज्रिन्द्र त्वं दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ आप्याययसि । वर्धयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । पराऽवति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्यु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः पुरीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्त्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निऽघोषयः । येभिः । स्वऽरिति स्वः । पुरिऽईयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतश्च कृत्ये धने यथा वशं दशत्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतश्चम् । कृत्ये । धने । यथा । वशम् । दशऽत्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मधवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दम्नसि ।

यथा गोशैर्ये असिपासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्चिर्यम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र कचित् परावति दूरदेशे नूनं निश्चितं वर्तते । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां सुवि दिवि ब्रुलोके वा वर्तते । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वः महाद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महास्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्त्रिधः । त्रिधो द्विसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्नैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य संवन्धिनं दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्तं चूर्णयन् विशब्दितं करोषीत्यर्थः । किंच येभिः यैरश्वैः स्वः स्वर्लोके परीयसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बलं पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मनि संपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतश्चम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किंच यथा येन प्रकारेण दशत्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्पराक्रमोपेतं ते त्वां नव्यसः स्तुत्यं विद्याम जानीमो वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेधे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्चिर्यम् । हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिपासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अध्वरे । ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घे स्वर्लोकापर्यन्तं नीथे हविः-

यथा । कण्वे । मघऽवन् । मेधे । अ॒ध्वरे । दी॒र्घऽनी॒थे । द॒मून॒सि ।

यथा । गोऽश॒र्ये । अ॒सि॒सा॒सः । अ॒द्रि॒ऽवः । म॒र्ये । गो॒त्रम् । ह॒रि॒ऽश्रि॒र्यम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । साम्ऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम् । असादयत् । शयानम् । जित्रिम् । उद्धितम् ।

सहस्राणि । असिषासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मृत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथामृते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेघं दत्तवानसि तथा मघि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघवृष्टिं कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितवृष्टिं कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सांवरणौ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य श्रुष्टिगोराप्यमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सांवरणौ संवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमानं चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञाहः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘किञ्चौ च संशायाम्’ इति पुष्टिधातोः कर्तरि किच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मघि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आश्रु अष्टि’ इति निरुक्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानमभिषुतं सोमं सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः परुषवाक् क्षिच्छतुः (? कश्चिच्छत्रुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयानं स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्रं यदा समसादयत् सत्यमपीडयत् । कीदृशम् । जित्रिं जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिषासत् संभजते स्म । इत्थंप्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेमिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।
इन्द्रम् । तम् । अच्छे । वद । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अकं सप्तशीर्षणमानुचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रदुदादिजनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अकम् । सप्तशीर्षणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमे वयम् ।

विन्ना ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गुमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमे । वयम् ।

विन्ना । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गुमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न संप्रति उक्थेमिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोतुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मत्स्त्वने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या-
(१त्य)भिनन्दति । यश्चेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणां मन्त्राणां तद्द्रष्टृणां वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छामिल्लय नव्यस्या नवतना(१ नवतरा) मती मतिं स्तुतिं वद ब्रूहि । तव दृष्टान्तः । अरिष्यन्तं न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्तं स्वामिनं भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुतिं ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उल्लिख्यते स्थाने शुलोकाख्ये स्थितम् अकम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो हस्यते' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमकम् । सप्तशीर्षणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातुं त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु बृष्ट्यादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अकमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि इश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माष्यमित्रा वाचा दददशब्दैर्याम(१र्याम)दयादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बलं शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनिलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेम्यो (१ भूक्षेम्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्भारिद्यादिलक्षणां शिक्षामाविष्करोतीति । अत्रामिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे 'त्रया ह वै प्राजापत्याः' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वरं हूमे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमतिं कल्याणीं मतिमनु-
ग्रहबुद्धिं विन्न जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यया सुमत्या वयं गोमति गवोपेते व्रजे गजाक्षादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्नुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपऽउप । इत् । तु । मघवन् । भूयः । इत् । तु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्नुं दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निऽघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमूम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिराश्चिद्वयं रक्षमि पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रुयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानाय शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिमश्नुते व्याप्नोति । यं यजमानं धनं दातुं प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्षिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां सुतावन्तः अभिषुतलोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र तु क्षिप्रं दानं हविःसमर्पणं तु निश्चितं भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया संपृक्तं भवति । स्वल्पमपि शीघ्रं सत्याज्ञे समर्पितं बहुलीभूय ईश्वरे संगतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छते । तदीयं सत्त्वं संपादयसीत्यर्थः । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्रः वधैः आयुधग्रहैः क्रिविं विकृतं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अभितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्वपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमुं दूरे दृश्यमानं दिवं द्युलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्धं कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आयः असुरस्वामिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरुपश्रयिता शेवधिपाः शेवधिर्निविस्तं पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यैः । दासैः । शेषविऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्य । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कमावृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्रुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निघ. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृशं चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्तं चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्यान्ने गुप्तं धनदानं महाफलदं स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आवृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरामृतरसोपेतं घृतश्रुतं जल्लाविणं मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीलुच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृण्यम् अपत्योत्पादकं शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु संपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशार्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनाव्यायुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजातं जुजोषसि भृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा ब्रह्म वर्तमानं सोमं छन्दोलक्षणं तदुभयं संसेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्यै मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिघ्रे दशोण्ये स्यूमरस्मौ ऋजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्यै । मातरिश्चनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशशिघ्रे । दशोण्ये । स्यूमरस्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजै वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहौ जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजै । वाजिन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुधाम् इव । गोदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महौ उग्र ईशानकृत् ।

अयामञ्जुगो मघवां पुरुवसुर्गोरक्षस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमामिषं कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथा अमन्दथाः हृष्टवानसि । यथा च मेध्ये मातरिश्चनि दशशिघ्रे दशोण्ये स्यूमरस्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वपिषु वर्तमानं सोमं पीत्वा अमन्दथाः । तथा मां मादयसे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्तानि शास्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती०) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणां धर्षकः अभिमविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुव्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरमिमान्नी देवः । 'अहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा विभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविल्लक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि तं तादृशं त्वा त्वामिन्द्रं श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दत्ताः । तत्र दद्यान्तः । सुदुधामिव गोदुहः । गोदोधारः सुदोर्ग्रीं गां प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति (?० ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दाता । सः । नः । पिता । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् ।
अयामन् । उग्रः । मघऽर्वा । पुरुऽवसुः । गोः । अश्वस्य । प्र । दातु । नः ॥ ५ ॥ ॥ २० ॥

यस्मै त्वं वंसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । मंहसे । सः । रायः । पोषम् । इन्वति ।

वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इति । नि । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । हवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवनिन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिरं उत सुष्टुतिं वंसो कण्ववच्छृणुषी हवामहे ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च ।
उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्यनेनेति यामा मार्गाः ।
स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । 'सुपां सुलुक्' इति सतम्या लुक् । मार्गारहिते पापिनि
पुंसि उग्रः उद्पूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तिरित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगवाश्वादिधनोपेतः ॥ २० ॥

(६) हे वंसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो
यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसु-
यवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्मणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्रं परमे-
श्वरं) त्वां स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमुषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमतो
भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एक-
मदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्माविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि ।
न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रलयगात्ररूपेण
अवस्थान्नातीति हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् ।
हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतेरादित्य-
मण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशो मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि बुद्धोके आ
तस्थौ आभिसुष्येनाविष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वां हवामहे इति पूर्वेणान्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गिर्वणः गीर्म्भननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे इविर्दत्तवते
यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्स्ववन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । मधुऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । शिशो इति । शिषसि । दाशुषे ।

अस्ताकम् । गिरः । उत । सुऽस्तुतिम् । वसो इति । कण्वऽवत् । शृणुधि । हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पुर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीकृतस्य बृहतीरनुषत स्तोतुर्मेषा असुक्षत ॥ ९ ॥

अस्तावि । मन्म । पुर्व्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वीः । ऋतस्य । बृहतीः । अनुषत । स्तोतुः । मेषाः । असुक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधुनत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः । रायः । बृहतीः । अधुनत । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।

सम् । शुक्रासः । शुचयः । सम् । गोऽर्वाशिरः । सोमाः । इन्द्रम् । अमन्दिषुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणां ।

पुमिर्त्तमं मधवभिन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासवितरिन्द्र सृष्टिं शोभनां स्तुतिं शृणुषि । किंच कण्वत् यथा कण्वस्य हवमाह्वानमशृणोः एवमस्माकं हवं शृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीयं पुर्व्यं पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् अस्तावि(अस्तावि) स्तुतिविषयीकृतं भवद्विस्तृतं ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संवन्धिनीः पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनुषत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किंच स्तोतुर्मम आयोः मेषाः धारावतीः बुद्धीः असुक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधानानि समधुनत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधुनत सम्यक् रचयांचके । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । 'रोदसी क्षोणी अन्धसी' इति तन्नामसु पाठात् । किंच य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधुनत समजनत् । तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्राः दीताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्षेकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किंच गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण संवन्धः ॥ ॥ २१ ॥

'उपमं त्वा' इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्वार्पम् । अनुक्रान्तं च—'उपमं त्वाष्टौ मेध्यः' इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मधवन् धनवभिन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूतं वृषभाणां कामवर्षितृणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं च त्वा त्वां रायः गवाश्वादिधानानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृशं त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मवोर्नाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।

पुमिन्तऽर्तमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविर्दम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आसु कृत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यंश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कृत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । वृषधानः । दिवेऽदिवे ।

तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्व आ ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अर्दयः ।

ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तुम्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।

शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तुम्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पुमिन्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लम्भयितारम् ईशानं सर्वविद्यानां नियन्तारम् । 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्षमानः सन् आसुम् एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्संज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्संज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (?प्रदानेन) पीडयसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते (याचत) इत्युक्त्वा तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यंश्च हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाजवन्तः (?यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संवन्निधः अद्रयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दश्च । अद्रिप्रभवास्ते सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्माणि षष्ठी । रसमास्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु काल्पयेन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः । ते के । ये इन्द्रवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विभिः । ये च इन्द्रवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुतास्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थे स्वरसं सिञ्चन्तित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकमभिन्नाणि जहि नाशय । किंचास्मान् अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तुम्पसि पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमैधामिरुतिभिः ।

आ शंतम् शंतमाभिरुभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितमैधामिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अमिष्टिमिः । आ । सुऽआपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वामंगम् ।

प्र स्र तिरा शचीभिये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजिऽसुरम् । सत्ऽपतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रऽजासु । आऽमंगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम् भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससुवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम् । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिभिः । ससुऽवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाज्युराजि यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुग्व्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमैधामिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो यामिस्तामिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शंतम सुखतमेन्द्र शंतमाभिरुभिष्टिमिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामातेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आता बन्धवः यासु तामिरुतिभिरेहि । उपसर्गविशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्वं प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आमंगम् आमिमुख्येन भगं भजनीयं धनं कृधि कुरु । कीदृशम् । आजितुरं संग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सतां पालकं विश्वचर्षणिम् । विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया संगतमित्यर्थः । क्रतुं कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्मभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्षणार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गणगतास्ते वयं भरेषु संग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । संगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि च हे इन्द्र ससुवांसः हविल्लक्षणाञ्जवन्तः । समित्यञ्जनाम ' नेमः ससम् ' इत्यञ्जनामसु पाठात् । तादृशा वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवान्निन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । तामिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम ' ऋक् होत्रा गीः ' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्चोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेथ्य ऋषिः वाजयुः अन्नकामः सन् ब्रह्म अन्नमुद्दिश्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजि संग्रामं यामि प्राप्नोमि । हीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गन्धुः । अग्रे । मथीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतच्च इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्धृतश्रुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीऽभिः । गुणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोभन्तः । ऊर्जम् । आवन् । धृतऽश्रुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्तु इन्द्रमवसे सुकृत्या येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कुश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्या । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सुम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कुशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवांसो गन्तुनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन्क्षुण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वमेव सम् अमे संगतो भवामि । संग्रामे त्वमेवाश्रयामि । नेतरं कंचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २ ३ ॥

‘एतत्ते’ इति अष्टर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्धमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्धमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थ्यौ विश्वे-देवदेवताके । अन्यासां षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमानं बृष्ट्यादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोभन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किंच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः धृतश्चुतं धृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा बृहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निमातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्या शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कुशे एतन्नाभि यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यशसुहिष्येति शेषः ।

आ । नः । विश्वे । सुऽजोषसः । देवांसः । गन्तन । उप । नः ।
वसवः । रुद्राः । अर्वसे । नः । आ । गमन् । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतुं पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

पूषा । विष्णुः । हवनम् । मे । सरस्वती । अवन्तु । सप्त । सिन्धवः ।

आपः । वातः । पर्वतासः । वनस्पतिः । शृणोतुं । पृथिवी । हवम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधुमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । राधः । अस्ति । ते । माघोनम् । मघवत्तमम् ।

तेन । नः । बोधि । सधुऽमाघः । वृधे । भगः । दानाय । वृत्रऽहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो वि शृण्वरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृतं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिक्षानस्य (मातरिक्षनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । ' अव रक्षणमिति ' इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणमभिधानात् । किंच सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवो गङ्गाया नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्ववता मेवादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हवं स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयैव धनवानिन्द्र ते तव स्वभूतं माघोनं मघवत्त्वात्मिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तरिन्द्र त्वं दानार्थं वृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्धनदानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते संग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्ति त्वमित् त्वमेव नोऽस्मान् वाजे संग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वसाहाय्येन वयं धनार्थं संग्रामं गन्तुमुत्सहामहे इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिः सह । वीती अशनवान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरत्तेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविरुत्सहमानवन्तो यजमानाः

आजि॑ऽपते । नृ॑ऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । व॒क्षि । सु॒क्तो॒ इति॑ सु॒ऽक्तो ।
वी॒ती । होत्रा॑भिः । उ॒त । दे॒ववी॑तिऽभिः । सु॒स॒ऽवांसः । वि । शृ॒ण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति॑ ह्य॒र्य आशिष॑ इन्द्र॒ आयु॑र्जना॒नाम् ।

अ॒स्मानक्ष॑स्व म॒घव॑न्नुपा॒वसे॑ धु॒क्षस्व॑ पि॒प्युषी॑मिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अ॒र्ये । आ॒ऽशिषः । इन्द्रे॑ । आ॒र्युः । जना॑नाम् ।

अ॒स्मान् । नक्ष॑स्व । म॒घव॑न् । उ॒प । अ॒वसे॑ । धु॒क्षस्व॑ । पि॒प्युषी॑म् । इष॑म् ॥ ७ ॥

वयं॑ तं इन्द्र॒ स्तोमे॑भिर्विधेम॒ त्वम॑स्माकं शत॒क्रतो॑ ।

महि॑ स्यूरं श॒शयं॑ राधो॒ अह॑र्यं प्रस्क॑ण्वाय॒ नि तो॑शय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र॒ । स्तोमे॑भिः । वि॒धेम॑ । त्वम् । अ॒स्माकम् । श॒त॒क्रतो॑ इति॑ श॒त॒क्रतो॑ ।

महि॑ । स्यूरम् । श॒शयम्॑ । राधः । अ॒ह॒र्यम् । प्रस्क॑ण्वाय॒ नि । तो॑शय ॥ ८ ॥ ॥ २५ ॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्र॑स्य वीर्यं॑ व्यख्यं॒मुभ्या॑र्यति । राध॑स्ते दस्यवे वृ॒क ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनेः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वाहशा देवास्तेषां हविरस्नुवन्ति तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शाद्यन्नम् आशिषः गवाक्षाद्यैश्वर्याणि च अर्ये जगत्त्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्वर्थः । किंचात्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्नं धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ' त्वमस्माकं तवस्मसि '
(ऋ. सं. ८. १२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मह्यं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राधो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राधो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूरं स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शयानं तैरुपभोग्यमित्यर्थः । अह॑र्यं लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जार्हासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशस्यार्षे प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्तान्तं च—' भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायित्रं तु' तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।
अन्यातृतीययोरनुष्टुप छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्यं व्यज्ञासिषमहम् । ईश्वरेणात्यमपि कृतं कर्म बहु भवत्

१. अनु.—' तृतीयापञ्चम्यानुष्टुभौ । '

भूरि । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अह्वयम् । अग्नि । आ । अयति ।

रावः । ते । दुस्यवे । वृक् ॥ १ ॥

शतं श्वेतासं उक्ष्णो दिवि तारो न रोचन्ते । म॒ह्ना दिवं न तस्त॑भुः ॥२॥
श॒तम् । श्वे॒तासः । उ॒क्ष्णः । दि॒वि । ता॒रः । न । रो॒च॒न्ते । म॒ह्ना । दि॒वम् । न । तस्त॑भुः ॥२॥

शतं वेणूच्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लानि ।

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

श॒तम् । वे॒णून् । श॒तम् । शु॒नः । श॒तम् । च॒र्मा॒णि । म्ल॒ानि ।

श॒तम् । मे । ब॒ल्व॒ज॒स्तु॒काः । अ॒रु॒षी॒णा॒म् । च॒तुः॒श॒तम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥

सु॒दे॒वाः । स्थ । का॒ण्वा॒य॒नाः । व॒यः॒ऽव॒यः । वि॒ऽच॒र॒न्तः । अ॒श्वा॒सः । न । च॒ङ्क॒र॒म॒त ॥ ४ ॥

आदितासस्य चर्किरानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरिति ध्वसन्पथश्चक्षुषा च न संनये ॥ ५ ॥

प्रसिद्धतीत्यर्थः । इदानीमृषिः प्रलक्षीकृत्याह । हे वृक् शत्रुविकर्तनं प्रस्कण्व ते तव संवन्धि राघो धनं दस्यवे दस्यु हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्लवर्णाः उक्ष्णः उक्ष्णः रेतः-
सेचनसमर्थो बलीवर्दी रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि द्युलोके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि
रोचन्ते तद्वदेते युवीत्यर्थः । किंच महा तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिवं न तारा यथा द्युलोकं तस्तभुः
व्याप्नुवन्ति तद्वदेते महा यशसो महत्त्वेन भुवं व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शतं शतसंख्या-
कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लानानि मृदुकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् ।
किंच शतमपरिमिताः बल्वजस्तुकाः तृणपूलाः मे मङ्गं कुशनाग्ने ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-
मारोचमानानां गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः कण्वगोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयः अतिशयेन पक्षिण इव । लुप्तोपमेयम् ।
विचरन्तः विहायसि चरन्तः सूर्यं सुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत
विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनूनस्य अन्यूनस्य । सर्वोत्कृष्टस्येति यावत् । साप्तस्य एवंनामः
कण्वपुत्रस्य संवन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरन् न कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितुं केचित्
नेशते इत्यर्थः । किंच पथः धर्ममार्गात् सकाशात् अतिध्वसन् अतिशयेनाधः पतन् कुपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । सासस्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽञ्चसन् । पयः । चक्षुषा । चन । समुऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्शयद्द्वयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदर्शि । अर्ह्यम् । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासाँ अति सजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णावतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । सजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि संनशे सम्यक् व्याप्तुं संद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसंपादने
नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चचैमष्टमं सूक्तं काण्वस्य पृषध्रस्यायै गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते
पृषध्रोऽन्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रा-
दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूतं राधो धनं दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम्
अदर्शि दृष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहृतं सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव
जायत इत्यर्थः । कीदृशे राधः । अर्ह्यं लज्जारहितम् । शत्रुहनेन प्रगल्भमिति यावत् । किंच ते शवः
बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न युलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्टं त्वामहं स्तौमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्तिन्द्र मह्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसंख्याकान् दस्युन्^२ उपक्षयि-
तुन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः
रायः धनानि अमंहत अदुः मह्यम् । महतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किंच हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मह्यमृषये पृषध्रिनाम्ने (पृषध्र^३) गर्दभानां रासभानां
शतम् । अमंहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेषीनां शतमदुः ।
तथा शतान् शतसंख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां
(‘प्रभावं त्वां’) स्तौमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतुः पाद-
विक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्त्यासः अदितिरुचिः एव । ‘दृष्टिपूतं न्यसेत्
पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं
हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन् (सन्) नित्यात् अनुपक्षणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि
रायः धनानि मह्यं पृषध्रनाम्ने अमंहत प्रादात् । किंच गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्यं स एव
प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

१. ‘पृषध्रोऽन्यामित्यौरी पङ्क्तिः इति । अन्या’ इति भाष्यम् । २. ‘दस्यवे’ इति सन्त्रपाठः ।

तत्रो अपि प्राणीयत पूतकृतायै व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्याम् ॥ ४ ॥

तत्रो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतकृतायै । विऽवक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । यूथ्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्लेण शोचिषा बृहत्सुरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यवाद् । सः । सुमत्सूर्यः ।

अग्निः । शुक्लेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूव्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिर्दिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूव्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किंच व्यक्ता विविषं गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानाया) पूतकृतायै एतन्नामै (? 'नाम्यै') समात्रेऽपि (स्वमात्रेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां वडवानां यूथ्यां संहतिम् । न केवलं मह्यमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि वडवानन्दं प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्तं यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । 'सुमत् स्वयमित्यर्थः' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमनशील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्लेण शुक्लेण शोचिषा तेजसा सूरः सुष्टु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोके सूर्यः सुष्टु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उमाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

'युवं देवा' इति चतुर्त्वं नवमं सूक्तं काण्वस्य मेथ्यस्वार्षमाश्विनं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते—'युवं देवा चतुर्त्वं मेथ्य आश्विनं त्रैष्टुभम्' इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूज्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूव्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्धया वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्पन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वः तविषं वलं यथा भवति तथा वहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणैः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सवनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिवतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्त्रयं एकादशासः सत्याः सत्यस्य ददशे पुरस्तात् ।

अस्माकं युञ्जं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यग्नी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । युञ्जम् । सर्वनम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ॥ २ ॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गर्विष्ठौ सर्वा इत्ता उप याता पिबन्ध्वे ॥ ३ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽईष्टौ । सर्वा । इत् । तान् । उप । यात । पिबन्ध्वे ॥ ३ ॥

अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरौ नासत्योर्प यातम् ।

पिबन्तं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वासंमवन्तं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निहितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबन्तम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वासम् । अवन्तम् । शचीभिः ॥ ४ ॥ ॥ २ ८ ॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवां द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वं सूर्यं सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संवन्धिने सवनम् । सूर्यतेऽभिषूयते सोमो यजेति सवनः । तं तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबन्तम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यग्नी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । मिषजोः भवतोर्दीप्ताश्विन्मप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः ब्रुलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पनाय्यं स्तुत्यं भवति । भवदनुग्रहादेव शुष्मसिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाऽग्निः भूमेर्जलमाकुष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मैवभिप्रायः । यत एवमतः गर्विष्ठौ गवामेषणे निमित्ते सति ते प्रसिद्धाः सहस्रसंख्याकाः शंसाः । शस्त्रे स्तूयन्त इति शंसा यज्ञाः । आरुन्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयातं समीपे गच्छन्तम् । वचनव्यत्ययस्थान्दसः । किमर्थम् । पिबन्ध्वे सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽंशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (गृहीतुं) शेषः । किंच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिकृष्टाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छन्तं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्येपितं सोमं पिबन्तम् । किंच अस्मे अस्माकं संवन्धिने दाश्वासं हविर्देतवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणेः कर्मभिः प्र अवन्तं प्रकर्षेण रक्षन्तम् ॥ ॥ २ ८ ॥

१. 'ये' इति मन्त्रपाठः ।

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तुः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनुचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्वित् । तत्र । यजमानस्य । समऽवित् ॥ १ ॥

एकं एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । समऽईदः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एक । एव । उषाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामग्ना यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अतिं रिक्तं पिबन्ध्वै ॥ ३ ॥

‘यमृत्विजः’ इति तृचालकं दशमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्थं वैश्वदेवं त्रैहृभम् । अनुक्रान्तं च—‘यमृत्विजस्तृचं’ वैश्वदेवमाद्य ऋत्विजस्तृतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्वेत्या वा इत्यर्थः । विनियोगाः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिमं यज्ञं कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणे विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्वित् । स्वितिदित् वितर्के । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किंचित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किंचिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैश्रुताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुषु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकालमतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ (ऋ. सं. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उषाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेकं वै एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तन्वपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाम्ब्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकमवसनसमर्थोस्तदा परं ब्रह्म एकं सदनैकं भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माकं मध्ये अतिरिक्तं निरतिशयं तं तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबन्ध्वै सोमं पातुं हुवे आह्वयामि । तं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमवा । चित्रं चायनीयं मधं गावाश्चादिलक्षणं धनं यस्याः सा चित्रमवा ।

१. अनुक्रमण्यामेतद्योपलभ्यते । मँक्.—ष्ट. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २. ‘अति । रिक्तम्’ इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबन्त्यै ॥३॥॥२॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिंस्रतु इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागऽधेयानि । सिंस्रते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।

यज्ञेऽयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निषिध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

या सिंस्रतु रजसः पारे अर्ध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अधि जज्ञे अधिकं प्रादुरभूत् पुषिष्ठिरादेस्तम् । कीदृशं तम् । ज्योतिष्मन्तं
ज्योतीषि सूर्यादीनि प्रकाश्यत्वेन सन्ति यस्य तम् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । केतु-
मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु. उ. १. १. ९) इति
श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । 'केतुः केतः' इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्रं
चक्रमणं त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (ऋ. सं. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः ।
यदा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं सुदर्शनाख्यं यस्य तम् । सुखं निरतिशयानन्दतामकम् । 'ओं कं ब्रह्म
खम्' (इति) श्रुतेः । रथं रंहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता'
(श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुषदम् । शोमने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुषत् सुप्रतिष्ठः तम् ।
'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्बहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् ।
सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । 'आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ. उ. २. ४. ५)
इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

'इमानि वाम्' इति सप्तचैमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यापर्मैन्द्रावरुणं जागतम् । 'इमानि
वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानीं कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चर-
पुरोडाशादिहवीषि वां युवां प्रति सिंस्रते प्राप्नुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ससु महे
महते पूजनाय वां युवां प्र प्राच्ये । उपसर्गवशाद्योम्यक्रियाव्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं
सवना विष्वपि सवनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किंच सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय
शिक्षथः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । 'पृणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा नि-
षिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः ब्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-
मोहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किंच या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकास्य संवन्धिनः अर्ध्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशत ।
या । सिन्धुतः । रजसः । पारे । अर्ध्वः । ययोः । शत्रुः । नाकैः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कुशस्य वां मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।

ताभिर्द्विधांसमवतं शुभस्पती यो वामदन्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कुशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।

ताभिः । द्वाधांसम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अर्ध्वः । अभि । पाति । चित्तिऽभिः ॥ ३ ॥

घृतमुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदेन क्रुतस्य ।

या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽमुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदेने । क्रुतस्य ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । ताभिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अवोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिर्वतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिन्धुतः यथेच्छं सरणं कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
अमुरादिः नाकिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहृतोर्भवतोः गतिप्रतिषातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कुशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य संबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षितं
रसं प्रति वां युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्ताभिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
द्वाधांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवतं रक्षतम् । यजमानं विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ या यजमानः अर्ध्वः केनाप्यर्हसितः सन् चित्तिभिः प्रशोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वैणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क सन्तीत्यपेक्षायामाह । क्रुतस्य यज्ञस्य सदेने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः
स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतमुषः । घृतमिल्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्त्राविण्य इत्यर्थः । सौम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्विश्य घृतश्रुतः सोमरसस्त्राविण्यो भवन्ति अथवा आप्यस्त्राविण्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । ताभिर्हेतुभूताभिः धत्तं यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाम्यां दीताभ्यां भवद्भ्यां संपादितं महिमानं कीर्तिविशेषं
वयं महते बृहते सौमगाय ऐश्वर्याय अवोचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । युष्मत्स्वर-

अवोचाम् । म॒ह॒ते । सौम॑गाय । स॒त्यम् । त्वे॒षाम्भ्याम् । म॒हि॒मान॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् ।
अ॒स्मान् । सु । इ॒न्द्रा॒वरु॑णा । घृ॒तऽश्रु॑तः । त्रिऽभिः । सा॒तेभिः । अ॒व॒त॒म् । शु॒भः । पु॒ती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यद्विभ्यो मनीषा वाचो मति श्रुतमदत्तमग्रे ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋ॒षिऽभ्यः । म॒नी॒षाम् । वा॒चः । म॒तिम् । श्रु॒तम् । अ॒द॒त्तम् । अ॒ग्रे ।
या॒नि । स्था॒ना॒नि । अ॒सृ॒जन्त॑ । धी॒राः । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । त॒प॒सा । अ॒भि । अ॒प॒श्य॒म् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदत्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौ॒म॒न॒सम् । अ॒द॒त्तम् । रा॒यः । पो॒षम् । य॒ज॒मा॒नेषु॑ । ध॒त्तम् ।
प्र॒जाम् । पु॒ष्टिम् । भू॒तिम् । अ॒स्मासु॑ । ध॒त्तम् ।
दी॒र्घायु॑त्वाय । प्र । ति॒र॒तम् । नः । आ॒युः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति वाल्मिक्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्मैवतोर्शापकम् । तस्मात् हे शुभरूपती उदकस्य पालयितारविन्द्रावरुणौ युवां घृतश्रुतः सोमरसस्त्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः सातेभिः । सप्तयोऽक्षाः तेषां समूहः । सप्तयुथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्ययोगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि यद्विषेष्टादीनि स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्त्वजिरिति (? तत्त्वजुरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्रद्वयम् मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्विज्ञाना गिरः । मतिर्माननं तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांसाख्यम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमन्मन्त्रप्रसादाद्विज्ञानेन मया ज्ञातमित्युपैवेकुरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसजमनस्कलं तथा अदत्तम् अनुदत्तम् । मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोतृषु प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाक्षादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्षयतम् । प्रपूर्वैस्तिरतिवर्षनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यायमाश्रेयम्^२ । प्रथमातृतीयाद्युजो बृहत्थ्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादिभ्यः सतोबृहत्थ्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आश्रेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्रेये कृतौ बाह्वेते छन्दस्याश्विनश्चो वेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्न आ याहिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिःसदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आसदे ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्निभिः यष्टव्यैः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । तदर्थं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे । त्वा त्वामागतं ऽप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ऽहविष्मती घृतवती^३ ऽयजिष्ठं ऽत्वां ऽबर्हिः^४ बर्हिषि ऽआसदे आसाद्य ऽआ सवैतः ऽअनक्तुं ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः सुचुश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतकेशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वात् । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ऽत्वा त्वाम् ऽअध्वरे यागे ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽसुचः ऽचरन्ति गच्छन्ति । अतः ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नसारं वा ऽघृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ऽपुर्व्यं^५ पुरातनं पूरकं वा ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अस्मदीयेषु ऽईमहे स्तौमि ॥

अग्ने कविर्वेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीढ्यो विप्रैभिः शुक्र मन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । कविः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रैभिः । शुक्र । मन्मभिः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽकविः मेधावी त्वं ऽवेधाः विधाता ऽअसि फलानाम् । हे ऽपावकं^६ होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽयक्ष्यः यष्टव्योऽसि । हे ऽशुक्र दीक्ष ऽमन्द्रः मोदनीयः ऽयजिष्ठः यष्टुतमः स्वम् ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽविप्रैभिः मेधाविभिर्यज्ञेतिभिः ऽमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रोघमा वहोश्रुतो यविष्ठय देवाँ अजस वीतर्ये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वंसो गहि मन्दस्व धीतिर्भिहितः ॥ ४ ॥

१. गन्त-न-श-प्रगाथपुत्रभर्गस्या । २. भ१-२-घृतवती शुक्रः भ३-हविर्भिर्युक्ता शुक्रः । ३. गन्त-श-बर्हिः नास्ति । ४. य-अनक्तु मक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपुर्व्य । ६. घ-पावक बोधक ।

अद्रौघम् । आ । वह् । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्र । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुऽर्धिता । आ । वसो इति । गृहि । मन्दस्व । धीतिऽर्मिः । हितः ॥ १४ ॥

वद्रौघम् अद्रौघारं मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम् वअजस्र नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामथमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे वसो वासकामे
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वाहि अभिगच्छ । आगम्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्कृतस्कुविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सुऽप्रथाः । अस्ति । अग्ने । त्रातः । ऋतः । कुविः ।

त्वाम् । विप्रासः । समुऽद्धान् । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वत्रातः रक्षक वऋतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वस्वमित् स्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीप्त वत्वां विप्रासः विप्रा
मेधाविनः ववेधसः विधातारः स्तोतारः वविवासन्ति^२ परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महौ असि ।

देवानां शर्मन्मर्म सन्तु सूरयः शत्रुपाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । अस्ति ।

देवानाम् । शर्मन् । मर्म । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरस्मै वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयास्मान् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^३ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रुपाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमृतसमग्ने संजूर्वेसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मध्रुगदुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्ने । समुऽजूर्वेसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मध्रुक् । दुऽऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं श्रुत्वां काष्ठं यथा येन प्रकारेण वसंजूर्वेसि ।
जूर्वेतिहिंसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम् । वयः वअस्मध्रुक् अस्माकं द्रोण्या वकश्च कश्चित् वदुर्मन्मा दुर्मतिः ववेनति कामयते
अस्मान् द्रोणुं तं दहेति^५ ॥

१. ज्ञ-म-धीतिभिः कर्मभिः । २. च-आविवासन्ति । ३. ख-च-त-न-म-श-मु-त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यक; ग-तेजो वा; त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-म-१-२-श-दहतेति; म-३-दहति ।

मा नो मर्ताय रिपवै रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अक्षैधद्विस्तुरणिभिर्यविष्यन्न शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवै । रक्षस्विने । मा । अघशंसाय । रीरधः ।

अक्षैधत्सुभिः । तुरणिऽभिः । यविष्य । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १मर्ताय १मरणधर्माय १रिपवे शत्रवे हिंसित्रे १रक्षस्विने बलवते १मा १रीरधः वशमानय १तथा १अघशंसाय पापशंसाय १मा रीरधः । हे १यविष्य युवतम् १अक्षैधद्विस्तुरणिभिः तारकैः १शिवेभिः सुखकरैः १पायुभिः पालनैः नोऽस्मान् १पाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्न एकया पाद्वृत्त द्वितीयया ।

पाहि गीभिस्तिसृभिर्जु पते पाहि चतुसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतुसृऽभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे १अग्ने १नः अस्मान् १एकया कचा गिरा १पाहि रक्ष । १उत अपि च १द्वितीयया कचा १पाहि पालय । १पाहि १तिसृभिः १गीभिः १ऊर्जाम् अज्ञानां बलानां वा १पते १स्वामिन् । तथा १पाहि १चतुसृभिः गीभिर्हे १वसो वासकाक्षे ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्यः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्यः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्ने १विश्वस्मात् सर्वस्मात् १रक्षसः १अराव्यः अदातुः सकाशात् १पाहि रक्षास्मान् । १वाजेषु संग्रामेषु १नः अस्मान् १प्र १अव प्रकर्षेण रक्ष । १स्म इति पूरणः । १हि यस्मात् १नेदिष्ठम् आसन्नम् १आपि बन्धुभूतं १त्वामिद् त्वामेव १देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं १वृधे वर्धनाय १नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिव्याप्तिकर्मां ॥ ३३ ॥

आ नो अग्ने वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुनीति । स्वयंशःऽतरम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १पावक शोधक १वयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं १शंस्यं शंसनीयं १रयि धनं १नः अस्मभ्यम् १आ हरेति शेषः । आहत्य च हे १उपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशश्चे

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'मर्ताय मरणधर्माय' नास्ति । २. भ-वशं मानय । ३. ग-त-न-भ-श- 'पते' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श- 'शंसनीयं' नास्ति ।

१नः अस्मभ्यं १सुवीती सुवीत्या शोभननयनेन १पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं १स्वयशस्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्तिं धनं १रास्व १च देहि ॥

येन वंसाम् पृतनासु शर्धतुस्तरन्तो अयं आदिशः ।

स त्वं नो वर्ष प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसाम् । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्थः । आदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ष । प्रयसा । शचीवसो इति शचीवसो । जिन्वं । धियः । वसुविदः ॥ १२ ॥

१येन धनेन १पृतनासु संग्रामेषु १शर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^१ १अर्थः अरीम्भजृम् १आदिशः आदिष्टुष्क-
काप्रक्षेप्तृन् १तरन्तः १वंसाम् हिंसाम् तदनं देहि । हे १शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधनं वा
१सः प्रसिद्धः १त्वं १नः अस्मान् १वर्षं वर्षय प्रीणय । १प्रयसा अग्नेन त्वं वा वर्ष । अस्मदीयेन
प्रयसा हविषा १वसुविदः वसुनां लम्भकानि १धियः कर्माण्यस्मदीयानि १जिन्वं प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दविध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिष्ठुषे सुजम्भः सहसो युहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दविध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिष्ठुषे । सुजम्भः । सहसः । युहुः ॥ १३ ॥

अयम् १अग्निः १शृङ्गे १शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १वृषभो १यथा १दविध्वत् कम्पयति शिरः एवं
१शृङ्गस्थानीया^१ उवालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दविध्वत् कम्पयति शिरः । १अस्य अग्नेः १हनवो १न
हनव इव हनुस्थानीया उवालाः १तिग्माः^१ १न १प्रतिष्ठे प्रतिषर्षितुमशक्याः । योऽग्निः १सुजम्भः
सुदृष्टः १सहसो १यहुः सहसः पुनः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अये वृषभ प्रतिष्ठुषे जम्मासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतुः सुहुतं हविष्कृधि वंसा नो वार्यो पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिष्ठुषे । जम्मासः । यत् । विदितिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्यो । पुरु ॥ १४ ॥

हे १वृषभ वर्षक १ते तव १जम्मासः जम्भा दन्तस्थानीया उवालाः १नहि १प्रतिष्ठे प्रतिषर्षितुं
न शक्याः । १यत् यस्मात् १वितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्षस इत्यर्थः । हे १होतुः होमनिष्पादक
१स १त्वं १हविः अस्मद्गतं १सुहुतं १कृधि कुरु । १नः अस्मभ्यं १वार्यो वरणीयानि १पुरु बहुनि
१वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तीस इन्धते ।

अतन्द्रो ह्वया बहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धती वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुर्वतः; त३-४-शर्धत वेगं कुर्वतः; न-वर्षेत
वेगं कुर्वत । २. झ-त२-४-न-स१-३-श-शृगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-म-श- तिग्माः नास्ति ।

शेषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मर्तासः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽवनेषु वर्तमानयोः ऽमात्रोः अरण्योः ऽशेषे स्वपिषि वर्तसे । ऽत्वा त्वां तथासृतं
 ऽमर्तासः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य ऽसम् ऽइन्धते । ऽश्रवात् प्रवृद्धस्वम् ऽअतन्द्रः अनलसः
 सन् ऽहविष्कृतः यजमानस्य ऽहव्या हवींषि ऽवहसि देवान् प्रति । ऽआदित् अनन्तरमेव ऽदेवेषु
 मध्ये ऽराजसि दीप्यसे ॥ ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमर्ह्यम् ।

भिनत्स्यद्वि तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनाँ अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा । अग्ने । सुऽत्यजम् । अर्ह्यम् ।

भिनत्सि । अद्विम् । तपसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽतमित् तमेव ऽत्वा त्वां ऽसप्त ऽहोतारः होत्रकाः ऽईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् ।
 ऽसुत्यजं सुत्यागम् । अभिमतप्रदमित्यर्थः । ऽअर्ह्यम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किंच ऽद्वि मेवं तपसा ताप-
 केन ऽशोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा वेति वा योज्यम् । ऽवि भिनत्सि । हे ऽअग्ने ऽजनात् अस्मान्
 ऽअति अतीत्य ऽप्र तिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अग्निगुं हुवेम वृक्तवर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वा होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । अग्निगुम् । हुवेम । वृक्तवर्हिषः ।

अग्निम् । हितप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

ऽअग्निमग्निम् । वीप्साद्वार्या । अग्निमेव हे यजमानाः ऽवः युष्मदर्थं ऽहुवेम आह्वयाम ।
 अथवा । हे देवाः^१ वो^१ युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशा वयम् । ऽवृक्तवर्हिषः छिन्नदर्भाः ।
 कीदृशमग्निम् । ऽअग्निगुम् अधतगमनं^२ सर्वदा गृहे वर्तमानम् ऽअग्निम् । ऽहितप्रयसः निहितहविष्का
 वयम् ऽआ हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । ऽशश्वतीषु बद्धीषु भूमिषु वर्तमानं ऽहोतारं होम-
 निष्पादकम् । किमर्थम् । ऽचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ तुषे सति वृष्टिभावात् प्राण्युपकारसिद्धं^३
 प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतैन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्याया नः पुरुषूपसा भर वाजं नेदिष्ठमृतये ॥ १८ ॥

केतैन । शर्मन् । सचते । सुऽसामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्याया । नः । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-श-वा यो; न- वा वो । २. ख-न-त-अधृतकर्माण; न-भ-अधृतगमनकर्माण ।
 ३. ख-त-न-भ-२-३-श-प्राण्युपकारं सिद्धं ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्वा चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामाणि शोभनरथन्तरादिसामोपेतं ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतो हे अग्ने ऽदृषण्यया हृच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुरूपं नानारूपं ऽनैदिदम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽऊतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितं विष्पतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अग्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोगयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विष्पतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अग्रोषिवान् । गृहऽपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोगऽयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्तोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविष्पतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअग्रोषिवान् यजमानगृहमल्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिशयेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपायुः पाता दुरोगयुः यजमान-गृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वैशीदाघृणीवसो मा यातुर्यीतुमावताम् ।

परोगव्यूत्यनिगमप क्षुधमग्ने सेष रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वैशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् ।
परः । गव्यूति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेष । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीप्तधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ ऽवैशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्वतां यातुभानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वैशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराक्षम् । अन्नाभावं दानिष्ठं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपरोगव्यूति कोशद्वयादेशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेष परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्तिवति ॥ ॥ ३५ ॥

‘उभयं शृणवत्’ इत्यष्टादशचं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भगस्याप्यम् । अत्रानुक्रमणिका-‘उभयं ब्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागार्थ’ तु इत्युक्तत्वादिदमपि प्रागाथम् । अत्रायुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बाह्वतृचाक्षीतावेतत्सूक्तं ससम्य-ष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं त्रौनकेन-‘उभयं शृणवच्च न इति ससमीं चाष्टमीं चोद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रागाथः । सूत्रितं च-‘उभयं शृणवच्च नः’ (आथ. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि मार्घ्यं दिनसवनेऽच्छा-वाकस्यायमेव स्तोत्रियः प्रागाथः । तथा च सूत्रितम्-‘उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आथ. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि दृष्टस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रागाथः ॥

उभयं शृणुवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सुत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणुवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सुत्राच्या । मघवा । सोमपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

१ उभयं स्तोत्रात्मकं शास्त्रात्मकं चोभयविधम् १ इदं १ वचः १ अर्वाक् अस्मदभिमुखम् १ इन्द्रः १ शृणुवत् शृणोतु । श्रुत्वा च १ सुत्राच्या अस्माकं सहाजन्त्या १ धिया युक्तः सन् १ मघवा १ शर्विष्ठः अतिशयेन बलवान् १ आ १ गमत् आगच्छतु १ सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि पीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःस्ततक्षतुः ।

उत । उपमानाम् । प्रथमः । नि । पीदसि । सोमकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

१ तं १ हि तं खद्विन्द्रं १ स्वराजं स्वयमेव राजमानं १ धिषणे द्यावापृथिव्यौ १ वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं १ निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । १ तं तमेवेन्द्रम् १ ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । १ उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १ उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये १ प्रथमः मुख्यः सन् १ नि १ पीदसि वेद्याम् । १ सोमकामं १ हि खलु १ ते १ मनः ॥

पूर्वोक्तेऽच्छावाकशब्दे 'आ वृषस्व' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रसुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।

विवा हि त्वा हरिवः पृत्सु सासहिमष्टं चिदध्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।

विवा । हि । त्वा । हरिऽवः । पृत्सु । सासहिम् । अधृष्टम् । चित् । दध्वणिम् ॥ ३ ॥

हे १ पुरुवसो बहुधन १ इन्द्र त्वम् १ आ १ वृषस्व आसिञ्जस्व । किम् १ । १ सुतस्य १ अन्धसः सुतमन्धः सोमं जठरे । हे १ हरिवः हरिभ्यां तद्वजिन्द्र १ त्वा त्वां १ विवा १ १ हि १ जानीमः खलु । कीदृशम् । १ पृत्सु संग्रामेषु १ सासहिम् अभिमवितारं शत्रूणाम् १ अधृष्टं १ चित् कैरप्यधर्षणीयं १ दध्वणिम् अन्येषां धर्षकम् ॥

अप्रामिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र क्रत्वा यथा वशः ।

सुनेम वाजं तवं शिप्रिन्वसा मक्षू चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्रामिसत्य । मघवन् । तथा । इत् । अस्त । इन्द्र । क्रत्वा । यथा । वशः ।

सुनेम । वाजम् । तवं । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः ॥ ४ ॥

१. ख-तन-म-श-किंच; ग-किं तत् । २. ग-विद्यामही; ज-त-२-विद्यमहि; त-२-न-श-विद्यामहि; म-१-विद्याहि ।

हे ^१अप्रामिसल्य अहिंसितस्य हे ^२मववन् इन्द्र ^३तथेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५कृत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^१ येन^२ प्रकारेण ^३वशाः कामयेः । हे ^४अग्निन् ^५अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^६वज्रम् अन्नं ^७सनेम संभजेम वयं ^८तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^९मञ्जु ^{१०}चित् शीघ्रमेव ^{११}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे ^{१२}अग्निवः । अग्निवैज्रः । तद्वञ्चिन्मेति ॥

शुग्ध्युः पु शचीपत् इन्द्र विश्वामिरुतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शग्धि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वामिः । कृतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शग्धि देह्यभिमतम् । ^४विश्वामिः सर्वाभिः ^५कृतिभिः^१ मरुद्भिः सह । हे ^६शूर ^७भगं ^८न भाग्यमिव ^९यशसं यशस्विनं ^{१०}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{११}एवा स्वाम् ^{१२}अनु ^{१३}चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरौ अश्वस्य पुरुकृद्रवामस्तुतो देव हिरण्ययः ।

नकिहि दानं परिमर्धिषत्वे यद्यद्यासि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । अस्ति । उत्तः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्त्यतः । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वम् ^१अश्वस्य ^२पौरः पूरयिता ^३अस्ति भवति । तथा ^४गवाम्^१ ^५पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^६देव ^७हिरण्ययः ^८हिरण्यशरीरस्त्वम् ^९उत्तः^२ उत्तसदशोऽसि । हे इन्द्र ^{१०}एवे त्वयि वतमानं ^{११}पदानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{१२}नकिः^३ ^{१३}परिमर्धिषत् न कश्चिद्विनस्ति । अतः ^{१४}यद्यद्यासि यावे ^{१५}तदा ^{१६}भर आहार मह्यम् ॥

यद्यपिष्टोमै^१ बृहत्साम^२ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'त्वं होहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमरपथके सूत्रितं—'त्वामिद्धि हवामहे त्वं होहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं होहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मववन्नाविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । ववृषस्व । मघुऽवन् । गोऽईष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम् ^१इष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१एवं ^२एहि त्वं खलु । सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः ^३एहि आगच्छ । आगल चास्मभ्यं ^४भगं भजनीयं धनं ^५विदाः लभस्व दत्स्व । किमर्थम् । ^६वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^७मववन् ^८गविष्टये गा इच्छते मघं ^९उद्रावृषस्व उत्तिञ्जस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{१०}इन्द्र ^{११}अश्वमिष्टये अश्वैषणवते मह्यमथान् ^{१२}उत् ववृषस्व उत्तिञ्जस्व देहि ॥

१. ख-स्त-१-२-वा यद्यथानेन; घ-त-३-४-म-३-यद्यथानेन; म-२-वा यद्यथा येन; न-श-यद्यथानेन ।
२. ख-स्त-१-२-स-ऊ-कृतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-स्त-१-२-गवाम् पौरः । ४. ख-ग-त-श-
'उत्तः' नास्ति । ५. ख-ग-त-न-म-१-२-श-नकिर्दानं; म-३-नकिहि । ६. ख-ग-त-न-श-^१द्योमबृहत्साम ।

त्वं पुरु सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे ।

आ पुरंदरं चक्रम् विप्रवचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । यूथा । दानाय । मंहसे ।

आ । पुरम् । दूरम् । चक्रम् । विप्रवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादियूथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-
कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । पुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा
गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारमभिमुखं वा चक्रम् कुर्मः ॥

अविप्रो वा यदविधुद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र ममन्दत्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहम् । सन ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेधान्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी
स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तौतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन
प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-
क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन्
यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुर्भ्रक्षकृत्वा पुरंदरो यदि मे शृणुवद्धवम् ।

वसुयवो वसुपति शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः । भ्रक्षकृत्वा । पुरम् । दूरः । यदि । मे । शृणवत् । हवम् ।

वसुयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उद्गूर्णसुजः भ्रक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यद्यि मे
हवम् शृणवत् शृणुयात् तर्हि वसुयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम्
अपरिमितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ ३७ ॥

न पापासौ मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

यदिन्विन्द्रं वर्षणं सचा सुते सखायं कृणवामहे ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । अरायासः । न । जल्हवः ।

यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वर्षणम् । सचा । सुते । सखायम् । कृणवामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^१ एन मन्यामहे न मन्यामहे ।
तथा अरायासः अराया अधना वा अहयिष्का वा एन मन्यामहे । एन एजल्लनाः अजल्लनाः
अनल्लयो न मन्यामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽशिसहितास्तं स्तुम इत्युचिरात्मानमाह । यदिव्
यस्मादेव कारणात् एतु इदानीं एवृण्यं वर्षकम् एवृन्द्रं एतुते सोमेऽभिपुते एसचा सहिताः^२ एसखायं
एकृणवामहे कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मन्यामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् ।
अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म घृतनासु सासहिमृणकातिमदाभ्यम् ।

वेदा भूमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदु नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । घृतनासु । ससहिम् । ऋणऽकातिम् । अदाभ्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सनिता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊँ इति । नशत् ॥ १२ ॥

एउग्रम् उदूर्णबलमिन्द्रं एयुयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । एघृतनासु संस्रामेषु एसासहि
शत्रूणामभिभवितारम् एऋणकातिम् ऋणभूतस्तुतिम् । यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम् ।
अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । एअदाभ्यं केनाप्यहिंस्यम् । य इन्द्रः एभूमं एचित् बहुपुत्रेषु
अमणशीलमेव एवाजिनं बलवन्तमर्थं एरथीतमः रथस्वामी एवेदं वेत्ति गृह्णाति तद्वत् एसनिता इन्द्रो
वाजिनं हविष्मन्तं एयमिदु यमेव जन्म बहूनां यजमानानां मध्ये एनशत् न्यामोति तमिन्द्रमिति ।
ते वयमिति वा शौच्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि सार्धदिनसवनेऽष्टावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्त्वचः ।
सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।
दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जल्पः^५ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अर्भयं कृधि ।

मध्वञ्छगिध तव तन्न कृतिमिर्वि द्विषो वि मृषो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अर्भयम् । कृधि ।

मध्वञ्चन् । शगिध । तव । तत् । नः । कृतिऽमिः । वि । द्विषः । वि । मृषः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एयतः हिंसकात् एभयामहे वयं एततः एनः^१ अस्मभ्यम् एअर्भयं एकृधि कुरु । हे
एमध्वञ्चन् एशगिध शक्तो भवसि एनः अस्मभ्यमभयं कर्तुं एतव एतत् तैः एकृतिभिः रक्षणैः रक्षकैः
पुरुषैः । किंच एवि एजहि द्विषः अस्मद्वेद्वृन् । एवि जहि एमृषः अस्मद्विंसकात् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधृतः ।

तं त्वा वयं मध्वबन्दिर् गिर्वणः सुतार्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःपते । राधसः । महः । क्षयस्य । असि । विधृतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मध्वञ्चन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-रहिताः संतः । २. ख-सयसहिताः; ज्ञ-त-१-२-भ-१-२-सहायसहिताः;
त-३-४-सहसेहिताः; न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-न-न-भ-तत् । ४. ख-ज्ञ-त-१-२-जल्पः
सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेषः । ५. ख-ग-त-न-भ-श-नः नास्ति ।

हे ^१राघस्यते धनस्वामिन् ^२त्वं ^३हि त्वं खलु ^४महः महतः ^५राघसः धनस्य ^६क्षयस्य च
गृहस्य ^७च^१ वर्धयिता ^८असि^२ हि खलु । सामर्थ्यादेवं लभ्यते । कस्य राघसो गृहस्य च^३ वर्धक
इत्युच्यते । ^९विधतः परिचरतो यजमानस्य । ^{१०}तं तादृशं ^{११}त्वा त्वां ^{१२}वयं हे ^{१३}मघवन्निन्द्र ^{१४}गिर्वणः
गीर्भिवन्नीय ^{१५}सुतावन्तः अभिपुतसोमाः ^{१६}हवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परऽपाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२स्पट् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिज्ञानकर्मा^३ । ^४उत अयं ^५वृत्रहा वृत्रहन्ता
^६परस्पाः परपालयिता ^७नः अस्माकं ^८वरेण्यः वरणीयः । ^९सः इन्द्रः ^{१०}नः अस्माकम् । ^{११}पुत्रमिति
शेषः । ^{१२}रक्षिषत् रक्षतु । ^{१३}चरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । ^{१४}सः मध्यमं पुत्रं^{१५} रक्षिषत् । ^{१६}सः नः
अस्मान् ^{१७}पश्चात् रक्षिषत् । ^{१८}नः पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदैवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदैवीः ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं नः अस्मान् ^३पश्चात् पश्चाद्भागात् ^४पुरः पूर्वभागात् ^५अधरात् अधोभागात् ।
एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । ^६उत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्थाप्युपलक्षणम् । किं बहुना
^७विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् ^८नि पाहि । हे इन्द्र ^९दैव्यं भयम् ^{१०}अस्मत् अस्मतः ^{११}आरे दूरे
^{१२}कृणुहि कुरु । तथा ^{१३}अदैवीः आसुराणि ^{१४}हेतीः आयुधानि ^{१५}आरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्च इन्द्र त्रास्व पुरे च नः ।

विश्वा च नो जरितुन्त्सत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । पुरे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितुन् । सत्ऽपते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

^१अद्याद्या यद्यद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं ^२श्वःश्वः ^३त्रास्व रक्ष । तथा ^४पुरे च
परस्मिन्स्तुतीयेऽहनि च त्रास्व । हे पत्यते सतां पालक ^५विश्वा सर्वाण्यपि ^६अहा अहाभि
सर्वेष्वप्यहःसु ^७नः अस्मान् ^८जरितुन् रक्षिषः रक्षसि । तथा ^९दिवा नक्तं च ^{१०}रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रभङ्गी शूरो मघवां तुवीर्मघुः संमिश्रो वीर्याय कम् ।

उभा तै बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वर्जं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श- 'गृहस्य च' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श- 'असि' नास्ति । ३. ख-ग-त-श-
'च' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श- 'स्पशति' । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्रऽभङ्गी । शूरः । मुघऽवा । तुविऽमघः । समऽमिच्छः । वीर्याय । कम् ।

उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

अयं षमघवा इन्द्रः षप्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः षशूरः षतुवीमघः प्रभूतधनः षसमिच्छः सम्यक्
मिश्रयिता । किमर्थम् । षवीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय । षकम् इति पादपूर्णः । एवंमहानुभावो
भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र षते षउभा उभावपि षबाहू षवृषणा वर्षकौ कामानां हे षशतक्रतो
बहुप्रज्ञ षया यौ षवज्रम् आयुधं षनि षमिमिक्षतुः परिगृह्णीतः ॥ ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशचर्च तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यापम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्या-
द्यास्तिलो बृहत्पः । इन्द्रो देवता । अन्नानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तौ सप्तम्याद्याश्च^१
स्तिलो बृहत्पः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अस्मा उपस्तुतिं भरता यजुजोषति ।

उक्त्यैरिन्द्रस्य माहिर्न वयो वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।

उक्त्यैः । इन्द्रस्य । माहिर्नम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

ऽअस्मै इन्द्राय ऽउपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणं स्तुतिं ऽप्रो ऽभरत प्रकर्षेण संपादयत हे
करिबजः । ऽयत्^२ यदि^३ अयमिन्द्रः ऽजुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । ऽसोमिनः सोमप्रियस्य
ऽइन्द्रस्य स्वभूतं ऽमाहिर्न महत् ऽवयः अन्नं सोमलक्षणम् ऽउक्त्यैः^४ शक्नोः^५ ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति ।
ऽभद्राः स्तुत्यानि खलु ऽइन्द्रस्य ऽरातयः दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकैः कृष्टीर्यास्यः ।

पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योर्जसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकैः । कृष्टीः । अयास्यः ।

पूर्वाः । अति । प्र । वृधे । विश्वा । जातानि । ओर्जसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

ऽअयुजः असहायः ऽअसमः असद्वहोऽन्यैः ऽनृभिः^६ देवैः ऽएकैः मुखयः ऽअयास्यः उपक्षप-
यितुमशक्यः ऽपूर्वाः कृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः ऽअति ऽप्र ऽववृधे अतिप्रवर्धते । किञ्च ऽविश्वा
सर्वाणि ऽजातानि इदानीमुत्पन्नानि ऽओर्जसा बलेनाति प्र वावृधे । ऽभद्राः हि ऽइन्द्रस्य ऽरातयः ।
अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसद्वह एक एव सन् पूर्वाः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य
वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहिंतेन चिदर्वता जीरदांनुः सिषासति ।

प्रवाच्यमिन्द्र तत्तर्च वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अहिंतेन । चित् । अर्वता । जीरऽदांनुः । सिषासति ।

प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तर्च । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

१. ग-भ-न-अ-नु-सप्तम्याद्यास्तिलो । २. ख-घ-त-यद्यपि; ग-यद्यदा; श-पद्यपि ।
३. ग-ज्ञ-त-३-४-न-श-उक्त्यैः शक्नोः नास्ति । ४. न-भ-नुभिर्नैतुभिः ।

अयं वजीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः वहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन^१ चित् अवर्तता अरणवता-
श्वेन वसिषासति संभकुमिच्छति । तस्माद्धे^२ इन्द्र वीर्याणि सामर्थ्यानि वक्रिष्यतः तव महत्वं
प्रवाच्यम् । स्तुलमित्यर्थः ॥

आ याहि कृणवाम तु इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृणवाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ^१ । ते^२ वृणवाम । किम् । ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । वर्धना उत्साहवर्धकानि । येभिः यैः कर्मभिः हे शविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र चाकनः कामयसे । किम् । भद्रं कर्तुम् । कस्मै । श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषुतश्चिदुषन्मनः कृणोषीन्द्र यत्त्वम् ।

तीत्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीत्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमोभिः । प्रतिभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र धृषतश्चित् धृष्टादपि धृषत् धृष्टे मनः कृणोषि । अत्यन्तं धृष्टं करोषि । यत्
यस्मात् त्वं तीत्रैः सपूजनैः सोमैः सपर्यतः पूजयतः^१ नमोभिः नमस्कारैश्च प्रतिभूषतः
अलंकुर्वतो यजमानस्याभिमतं दिवससीति^२ शेषः ॥

अवं चष्ट ऋचीषमोऽवताँइव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ६ ॥

अवं । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान् इव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या^१ समस्तया परिच्छिन्नः सन् अव चष्टे पदयत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । मानुषः मनुष्यः अवतान् अवतान् कृपादिप्रदेशान् इव । दृष्ट्वा
च जुष्ट्वी प्रीतोऽयं दक्षस्य प्रवृद्धस्य सोमिनः यजमानस्य युजं युज्यमात्मानं सखायं कृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषितो मनुष्यो जलपूर्णानवटानिव स्तुतः सन्
पदयति सोमं पातुम् । पश्चाद्वेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु कर्तुं ददुः ।

भुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुष्टुत भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ७ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्धे । ३. घ-आगच्छ इहस्मिन्
यज्ञे । ४. घ-ते तव । ५. तन-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिशसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ज्ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । ॥ कर्तुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४ऋतुं प्रज्ञां च ^५अनु अनुसृत्य ^६विश्वे सर्वे ^७देवाः ^८ददुः^९
ददुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः ।
साक्षात्स्वं ^{१०}गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः ^{११}भुवः भवसि । ^{१२}विश्वस्य
इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे ^{१३}पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^{१४}भवसीति समन्वयः ॥

गुणे तदिन्द्र ते शवं उपमं देवतातये ।

यद्वंसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ८ ॥

गुणे । तत् । इन्द्र । ते । शवं । उपमम् । देवतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३तत् ^४शवः बलम् ^५उपमम् अन्तिकं ^६देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा
^७गुणे स्तुवे । ^८यत् यस्मादे ^९शचीपते ^{१०}वृत्रम् ^{११}ओजसा बलेन ^{१२}हंसि तस्मात् शवो गुणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृण्वन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमर्थं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृण्वत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अर्थं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ९ ॥

^१समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा ^२वपुष्यतः वपुश्छतः पुरुषात् ^३कृणवत् करोति
स्ववशान् एवमयमिन्द्रः ^४मानुषा मनुष्यान् ^५युगा युगानि कालान् संवत्सराग्रयननुमासादीन् ^६विदे
लभयति । ^७तत् युगानिमाणात्मकं कर्म ^८इन्द्रः ^९चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । ^{१०}अर्थं
अर्थवं कृत्वा ^{११}श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शव उच्चाष्टुत्तव कर्तुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मघवन्तव शर्मणि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शवं । उत् । त्वाम् । उत् । तवं । कर्तुम् ।

भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मघऽवन् । तवं । शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत् । अयं व्यवाहितेनापि ^३वावृधुः^४ इत्यनेन संबध्यते । उद्धयन्ति सोमेन । किम् ।
^५ते ^६शवः बलम् । न केवलं बलं किन्तु ^७त्वाम् ^८उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । ^९पश्चात् ^{१०}तव ^{११}ऋतुं
प्रज्ञां स्वातुक्कालम् ^{१२}उत् वर्धयन्ति । ^{१३}भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्धर्धयन्तीत्यर्थः ।
क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे ^{१४}भूरिगो बहुपशो हे ^{१५}मघवन् धनवन्निन्द्र ^{१६}तव ^{१७}शर्मणि त्वदीये सुखे
ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सुनिभ्य आ ।

अरातीवा विदद्विवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रहन् । सम् । युज्याव । सुनिभ्यः । आ ।

अरातिवा । चित् । अद्रिवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं च अहं च त्वं च युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
सुनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोश्चावयोर्हं अद्रिवः
वज्रवन् इन्द्र^१ अरातीवा अदानोऽपि जनस्वदत्तधनस्य अनु मंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्त्वाम् नानृतम् ।

महौ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतीषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्त्वाम् । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतीषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः तम् इन्द्रं सत्यमिद्रं सत्यमेव स्त्वाम् । नानृतम् असत्यं न स्त्वाम् ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतीषि बहुन् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘स पूर्व्यः’ इति द्वादशच चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका— ‘स पूर्व्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थ्यादिरे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्रतत्तोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुबवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्राः । षष्ठेऽ-
हनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् । सुत्रितं च— ‘स पूर्व्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरो’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्व्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुष्यिता देवेषु धियं आनजे ॥ १॥

सः । पूर्व्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुभिः । आनजे ।

यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः^१ पूर्व्यः मुख्यः^२ महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तमृतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्युपायानि
धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्राधिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सद्वन्त्सोमं पृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सद्वन् । सोमं पृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

दिवः सुलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सद्वन् नोत्पुजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्प्रधारः
सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः प्रावाणः । किंच उक्था उक्त्यानि शास्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

वशस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृजन्तिवति समन्वयः ॥

स विद्वान् अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदर्प । स्तुषे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वान् । अङ्गिरऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अर्प । स्तुषे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

वसः वविद्वान् उपायज्ञः इन्द्रः वअङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय वगाः पणिभिरपहृताः पिहितः वअप अवृणोत् अपवारितवान् । वतत् तादृशम् अस्य वपौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं वस्तुषे स्तौमि ॥

स प्रन्तथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वक्षणिः । शिवो अकस्य होमन्यस्मत्रा गुन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रन्तथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वक्षणिः ।

शिवः । अकस्य । होमनि । अस्मत्त्रा । गुन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

वसः इन्द्रः प्रन्तथा प्रन्तवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्विद्वानीमपि कविवृधः मेधाविनां स्तोत्राणां वर्धयिता ववाकस्य स्तोतुः ववक्षणिः बोधा वशिवः सुखकरः ववर्क्षस्य । अकंसमचर्चनीयत्वाद्चैनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य वहोमनि होमे सः वस्मत्रा अस्मासु निमिचभूतेषु ववसे रक्षणाय वगन्तु गच्छतु ॥

आदू नु ते अनु कर्तुं स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनुषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । कर्तुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुषत् । इन्द्रः । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

वआदू अनन्तरमेव वनु अद्य हे इन्द्र वते तव वकर्तुं कर्म वअनु क्रमेण वअनुषत इति संवन्धः । अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । वस्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पतेरज्ञेः वयज्यवः यष्टारः । त्वदर्थमसौ वार्गं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशाः वअर्काः अर्चयितारः स्तोतारः । वश्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवतास्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । वगोत्रस्य वदावने धनस्य दाताय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्तव्यानि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । वीर्या । कृतानि । कर्त्तव्यानि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् इन्द्रे विश्वानि सर्वाणि ववीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि वकृतानि वकर्त्तव्यानि वच कर्त्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । यम् इन्द्रम् अर्काः स्तोतारः अध्वरम् अहिंसकं विदुः जानन्ति तस्मिन् इति ॥ ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यया' इति वृत्तः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे हत्सोमया एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा अमृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणा विपोऽर्यो मानस्य स क्षर्यः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चजन्यया । विशा । इन्द्रे । घोषाः । अमृक्षत ।

अस्तृणात् । बर्हणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षर्यः ॥ ७ ॥

यत् यदा वपाञ्जजन्यया । निपादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया विश्वा प्रजया
 वृन्द्रे वयोपाः स्तुतयः वसुक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः वसृणात् हिनस्ति शत्रून् ववर्हणा
 स्वमहर्षेण । अनन्प्रसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशाः वसः वध्यः^२ इन्द्रः विपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
 वमानस्य^३ पूजायाः सत्कारस्य वक्ष्यः निवासो भवति ॥

इयम् ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् इदानीं क्रियमाणा वऽनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः एते तव स्वभूता । कुतस्त^४ इति
 उच्यते । एतानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि पौंस्या पुंसवानि यतः चकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
 चक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मार्गं प्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाथ रक्षःकृता चक्रमार्गवाधा
 यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदेन उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पृश्न आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदेने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवंम् । न । पृश्नः । आ । ददे ॥ ९ ॥

अस्य वृष्णाः वर्षितुरिन्द्रस्य व्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति जीवसे जीवनाय एतद्
 विस्तीर्णं क्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति
 पदन्त्यासं करोति । तथा कृत्वा यवं एन पृश्नः यवं पृश्न इव सर्वो जनः एवा एददे आदत्ते
 स्तुतावस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

एतत् स्तोत्रं वृधानाः धारयन्तः अवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः युष्माभिः सहिता
 इति वा योज्यम्^५ । तादृशाः दक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वाभिन्तः एस्याम ।
 किमर्थम् । मरुत्वतः मरुभिस्तद्वत् इन्द्रस्य वृधे वर्धनाय यागाय ॥

बहुत्वियाय धाम्न क्रकृभिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । बहुत्वियाय । धाम्ने । क्रकृभिः । शूर । नोनुमः । जेषाम् । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

बट् सत्यम् वृत्त्वियाय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले प्रादुर्भूताय
 वृधे कल्याणतेजसे तुभ्यं हे शूर इन्द्र क्रकृभिः मन्त्रैः नोनुमः अतिशयेन^६ स्तुमः^७ । हे इन्द्र
 स्तुतेन एवया युजा सहायभूतेन जेषाम् जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरद्वातौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धार्यं पृञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य* । २. घ-ञ्ज-अर्थः स्वामी । ३. ख-ञ्ज-त-१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
 न-भ-श-कुतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श-काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श-‘अतिशयेन
 स्तुमः’ नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्यै । भरद्वातौ । सुसजोषाः ।

यः । शंसते । स्तुवते । धार्थि । पुत्रः । इन्द्रोऽप्येष्टाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

१ अस्मे अस्मान् २ रुद्राः ३ मेहना उदकसेचनयुक्ताः ४ पर्वतासः मेघाश्च ५ वृत्रहृत्यै वृत्रहनन-
साधने ६ भरद्वातौ संप्रामाह्वाने ७ सजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च ८ यः इन्द्रः ९ शंसते शस्त्रं पठते १० स्तुवते
स्तोत्रं कुर्वते यः यजमानाय ११ पुत्रः बलवान् वेगवान् वा १२ धार्थि गच्छति स इन्द्रश्चेमे इन्द्रोऽप्येष्टाः
१३ देवाः १४ अस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथवैवं योजयम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन
युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.
२०) इति निरुक्तम् । वृत्रहृत्यै भरद्वातौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रोऽप्येष्टा उक्त-
लक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्तिवति ॥ १३ ॥

‘उरवा मन्दन्तु’ इति द्वादशार्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्यापम् । प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र-
मैन्द्रम् । ‘उरवा’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरवा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अवं ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अवं । ब्रह्मद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र १ त्वा त्वां २ स्तोमाः स्तुतयः ३ उत् उत्कृष्टं ४ मन्दन्तु मादयन्तु । ५ कृणुष्व कुर्व ६ राधः
अर्धं हे ७ अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र अस्मभ्यम् । किंच ८ ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् ९ अव १० जहि ॥

पदा पुणिरराधसो नि बाधस्व महां असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पुणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

१ पुणीन् छुत्वा २ अराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् ३ पदा पादेन अतिक्रम्य ४ पुनि
नितरां ५ बाधस्व । ६ त्वा त्वां तव ७ कश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा ८ प्रति प्रतिनिधिः सदृशो
९ नहि अस्ति खलु १० ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ त्वं ३ सुतानाम् अभिसुतानां सीमानाम् ४ ईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा ५ त्वम्
६ असुतानां वल्क्याकारे वर्तमानानां चेशिषे । ७ त्वं ८ जनानां सर्वेषां ९ राजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्या धोषश्चर्षणीनाम् । ओमे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽधोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उमे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १ एहि आगच्छ । तथा २ प्रेहि प्रगच्छ ३ । ४ दिवि सुलोकात् । किम् । ५ क्षयः निवासम् ।
किं कुर्वन् । ६ आधोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । ७ चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः
स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाधोषन् यजमानं स्तुवन् । ८ उमे ९ रोदसी धावाद्युधिव्यौ १० आ
११ पृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्टया वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृभ्यः । रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं पत्यं पचित् तम् । चिदिति पूरणः । पर्वतं पर्ववन्तं पगिरिं मेघम् । उभयो-
र्मेघनामस्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । पशतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं पस्तोतृभ्यः अर्थाय पवि पुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयमु त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । वयम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं पत्वा त्वां पदिवा अहनि पसुते सोमेऽभिपुते पहवामहे आह्वयामः । तथा वयं
पनक्तं हवामहे । आहूत आगत्य पस्माकं पकाममा पपृण आपूरय ॥ ॥ ४४ ॥

कः स्य वृषभो युवां तुविग्नीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं संपर्यति ॥ ७ ॥

कः । स्यः । वृषभः । युवां । तुविग्नीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । संपर्यति ॥ ७ ॥

पस्यः सः पवृषभः वर्धिता पयुवा नित्यतरुणः पतुविग्नीवः विस्तीर्णकन्धरः पअनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः पक कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । पकः पब्रह्मा स्तोता त्वा त्वां पसप-
र्यति पूजयति ॥

कस्य स्वित्सर्वनं वृषां जुजुष्वां अव गच्छति । इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्य । स्वित् । सर्वनम् । वृषां । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

पकस्य पस्वित् पसर्वनम् । स्विदिति विचिकित्सायाम् । पवृषा वर्धितेन्द्रः पजुजुष्वान्
प्रीयमाणः पअव गच्छति । पक पउ को वा यजमानः पइन्द्रम् पआ पकं जानाति स्तोतुम् ।
पस्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या । उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रहन् । कम् । सुवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

पते त्वां पदानाः यजमानैर्वृत्ताः पअसक्षत सेवन्ते । हे पवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र पकं कीदृशं
त्वाम् पउक्थे शस्त्रे पसुवीर्यां शोभनवीर्याणि स्तोत्राप्यसक्षत । पक पउ पस्विदन्तमः वान्तिकतमो
भवति युद्धे ।

द्वितीये पथाये होतुः शस्त्रे 'अयं ते मानुषे' इति त्वोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे
जन उद्देवमि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-त-न-आभूत । २. ग-त-३-४-न-श- 'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति । ३. घ-स्तोतारं वा;
च-स्तोता तं त्वां; य-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पूरुषु स्रयते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । सुयते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

अयं सोमः । ते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा । पूरुषु मनुष्येषु मध्ये । मानुषे । जने मयि । सुयते । अथवा । पूरुषामसु राजसु सुयते । तस्य । तमित्यर्थः । तम् । एहि आगच्छ । आगत्य च । प्र । द्रव गृह्यसमीपम् । तथा कृत्वा । पिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । आर्जकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणावति । सुऽसोमायाम् । अधि । प्रियः । आर्जकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः । ते त्वां । मदिन्तमः । मादयितुमः । अयम् । अधि श्रितः । आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । शर्यणावति । कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरत्तृणोपेतं सरसि । तत्सरः कुत्र वर्तते इति उच्यते । सुषोमायाम् । एतन्नामिकायां मद्याम् । सा च कुत्र वर्तते इति तदुच्यते । आर्जकीये । एतन्नामके देशे । एवमुक्तप्रकरणेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः । तं पिबेत्पुनरुत्तरान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृण्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृण्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ते पूर्वमन्त्र उपवर्णिते । चारुं चरणशीलं सोमं । महे । महते । राधसे अस्माकं धनाय । तव । घृण्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय । मदाय । पिब । हे । इन्द्र । तदर्थं । द्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति । तदर्थम् । ईम् । इदानीम् । एहि आगच्छ ॥ १५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशचर्चं षष्ठं सूक्तं प्रगाधस्यायं गायत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्ग्यग्वा हूयसे नृभिः । आ याहि तूर्यमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । तृऽभिः ।

आ । याहि । तूर्यम् । आशुऽभिः ॥ १ ॥

हे । इन्द्र । त्वं । नृभिः । कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः । प्राक् वा । अपागुदक् वा । न्यग्वा यतः । कुतश्चित् । हूयसे अतः । तूर्यं तूर्णम् । आशुभिः । आशुगामिभिरश्वैः । आ । याहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रऽस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

यद्वा अथवा । दिवः । ध्रुलोकस्य । प्रस्रवणे । अस्रतनित्यन्दनस्थाने । मादयासे । माद्यसि । यद्वा । स्वर्णरे । स्वर्गनयने वा । भ्रूलोकेऽन्यस्य । यागदेशे । माद्यसि । यद्वा । अन्धसः । अन्धोऽक्षम् । तेन तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य । समुद्रे । समुदनापादानमृतेऽन्तरिक्षे । माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि ह्रव इत्युत्तरत्र सर्वन्वयः ॥

आ त्वा गीर्भिर्महामुरुं हुवे गार्मिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम्ऽईव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः वहुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । एमहां महान्तम्
उरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । सोमस्य पीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । भोजसे भोगाय गार्मिव ॥

आ तं इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एते तव महिमानं माहात्म्यं एते बिभ्रतः धारयन्तः एहरयः अश्वाः एआ
वहन्तु । तथा हे देव एते एमहः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वाः आ वहन्तु । अत्र महिन्नो महसश्च
पृथगावहनासंभवात्ताभ्यां विशिष्टं बहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो
बिभ्रतश्च त्वां बहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गृणीष उ स्तुषे महां उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषि । ऊँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं गृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा स्तुषे एउ स्तुष्यसे च । उ इति
चार्थे । कीदृशस्त्वम् । एमहान् गुणैः प्रबुद्धः उग्रः उदूर्णबलः ईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम्
एहि आगच्छ । आगत्य च एनः सुतं सोमं पिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बृहिरासदे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बृहिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

सुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः प्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशायन्नवन्तश्च वयं वत्वा त्वां एहवामहे
आह्वयामः । किमर्थम् । इदं एनः अस्मदीयं बृहिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा एआसदे
आसादनाय ॥ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यस्मात् खलु शश्वतां बहूनां यजमानानां साधारणः असि ।
चिदिति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । एतं तादृशं साधारणं वत्वा त्वां वयं एहवामहे आह्वयामः ।
इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने ' इदं ते सोम्यम् ' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- ' इदं ते सोम्यं मधु
मित्रं वयं हवामहे ' (आथ. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षन्नद्रिभिन्नरः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१ते स्वदर्थम् ^२इदं ^३स्वोभ्यं सोमसंबन्धि ^४मधु ^५अधुश्चन् ^६अद्रिभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः ^७नरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे ^८इन्द्र ^९तत् मधु ^{१०}जुषाणः प्रीयमाणः ^{११}पिव ॥

विश्वौ अयौ विपश्चितोऽति ख्यस्तुयमा गहि । अस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अयः । विपः ^१ऽचितः । अति । ख्यः । त्वयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१अयः स्वामी त्वं ^२विश्वान् ^३विपश्चितः स्तोतृन् ^४अति ^५ख्यः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं ^६तूयं क्षिप्रम् ^७आ ^८गहि । आगत्य च ^९अस्मे अस्मासु ^{१०}बृहत् ^{११}श्रवः अजं यशो वा ^{१२}धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवीनाम् । मा देवा मधवा रिपत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्यवीनाम् । मा । देवाः । मधवा । रिपत् ॥ १० ॥

^१हिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां ^२पृषतीनां ^३राजा इन्द्रः ^४मे ^५दाता भवतु । हे ^६देवाः ^७मधवा
इन्द्रः ^८मा ^९रिपत् रिष्टो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि श्रुद्रं बृहत्पृथु । शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि । चन्द्रम् । बृहत् । पृथु । शुक्रम् । हिरण्यम् । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं ^१पृषतीनां गावां ^२सहस्रे ^३अधि उपरि धारितं ^४बृहत् महत् ^५पृथु विस्तृतं ^६चन्द्रम्^७
आह्लादकं ^८शुक्रं निमलं ^९हिरण्यमा ^{१०}ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुरार्धसः । श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुः ^१ऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुरार्धसः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥

^१नपातः अरक्षितस्य ^२दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य ^३भे^४ संबन्धिनो जनाः ^५सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन ^६सुरार्धसः सुधनाः सन्तः ^७देवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । ^८श्रवः अजं
यशो वा ^९अक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशचै सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य कलेशर्षम् । प्रथमातृतीयाद्ययुजो
बृहत्सो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चातुक्रमिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रगाथाः’ प्रगाथमन्यानुष्टुप्^{१०} इति । महावते निष्केवश्ये
बाहंतृचाशीतावेतस्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमाशुद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽष्टावाकशस्त्रेऽयं प्रगाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसु तरणिरित्सिपासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्विधिकेऽहम्ययमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसु तरणिरित्सिपासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ-‘साधनैरभिपुतवतः के । २. घ-सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ-पृषतीनामधानां । ४.
ख-ग-घ-त-न-श-‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-चंद्रं हि । ६. ख-घ-त-न-भ-आह्लादकं हि । ७.
ख-घ-ज्ञ-त-१-मे मम । ८. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रं । ९. ख-न-त-१-३-न-प्रगाथः । १०. ख-न-भ-प्रगाथः ।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सुबाधं ऊतये ।

बृहद्वायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरःऽभिः । वः । विदत्ऽवसुम् । इन्द्रम् । सुऽबाधः । ऊतये ।

बृहत् । गायन्तः । सुतऽसोमि । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । वः । यूयं । तरोभिः । वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा । विदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम् । इन्द्रं । सुबाधः । बाधासहिताः । ऊतये । रक्षणाय । बृहत् । साम । एतत्सर्वं । गायन्तः । सन्तः । परिचरतेति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । । सुतसोमे सुतसोमके । अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं । हुवे आह्वयामि । कसिव । भरं । भर्तारं । कुटुम्बोपकं । कारिणं । हितकरणशीलं । यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुधा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदत्सा शशमानाय सुन्वते दाता जरित्रे उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुधाः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे । सुऽशिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आदत्स्य । शशमानाय । सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं । सुशिप्रम् । इन्द्रं । दुधाः । दुधरा । असुरादयो । न । वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा । स्थिराः । देवाः । न वरन्ते । किंच । मुरः । मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । । अन्धसः । अश्वस्यं । सोमस्यं । मदे । मदाय । सोमपानजनिताय । आदत्स्य । यः । शशमानाय । शसमानाय । सुन्वते । अभिषवं कुर्वते । जरित्रे स्तोत्रे च । दाता भवति । किम् । उक्थ्यं । स्तुत्यं । धनम् । स । रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शुक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृत्तिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शुक्रः । मृक्षः । अश्व्यः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।

सः । ऊर्वस्य । रेजयति । अपऽवृत्तिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शुक्रः । इन्द्रः । स्तोत्राणां । मृक्षः । शोधकः । परिचरणीयो वा । अश्व्यः । अश्वस्यः । अश्व-कुशलोऽश्वस्यः । अथवाऽश्व इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः । प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । । यो । वा । कीजः । कीज इत्युत्तमाह । किमस्य कथं जात इति व । यश्च । हिरण्ययः । हिरण्ययशरीरः । यः । एवमाश्वयभूतः । इन्द्रः । वृत्रहा । गव्यस्य । गोसमूहस्य । कीदृशस्य । ऊर्वस्य । बहुलस्य । अपावृत्तिम् । अपवर्णीयं । रेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभूतं वसुदिद्वपति दाशुषे ।

वृज्जी सुशिप्रो हर्षश्च इत्करदिन्द्रः कृत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. धन-अभिपुतसोमके । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वदर्धं । ३. ख-त-न-श-सहितकरणं; भ-स्वहितकरणं । ४. ख-ग-त-भ-श-अश्वस्य सोमस्य नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृत्तिः ।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वर्पति । दाशुषे ।

वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । कर्त् । इन्द्रः । क्त्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

वनिखाते वचित् भूमौ खात्वा स्थापितमपि वसंभृते संगृहीते यागदानादिकं कृत्वैवम् वपुश्च बहु वसु धनम् उदिद्वपति उद्वपत्येव^१ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः वज्री वसुशिप्रः सुहवः^२ इत्यर्थम् इत् हरितवर्णाश्वयुक्तः इन्द्रः एव करोति^३ । केनोपाधिना । क्रत्वा कर्मणा यागेनोपाधिना । यथा वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थं पुरुष्टुत पुरा चिच्छस् नृणाम् ।

वयं तत्तं इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थं । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र शूर विक्रान्त नृणां नेतृणां^३ स्तोतृणां^३ सकाशात् पुरा । चित् इत्युपमायै । तथेदानीमपि यद्वावन्थ अचीकमथाः वत एव वयं तुरं दर्शयते तुभ्यम् इन्द्र वसं भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । यज्ञं यागयोर्ग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यम् । तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्वि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टः सुन्वते सुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । युक्ष । सोमपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टः । सुन्वते । सुवः ॥ ६ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् युक्ष युमन् सोमपाः सोमस्य पातः त्वं सोमेषु अभिपुतेषु मदाय सचा सह भवेति शेषः । त्वमिदं त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे सुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्टः दातृतमः सुवः भवसि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्पणीनाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भ्रा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भ्रा । आ । नूनम् । भूषत् । श्रुते ॥ ७ ॥

वयं यजमानाः एनम् इन्द्रं वज्रिणम् इदा इदानीं ह्यः च इह अत्र अपीपेम आप्याययाम सोमेन । तस्मा उ^१ तस्मा एव अद्य अत्र समना संग्रामाय वसुतम् अभिपुतं सोमं भ्रा हस्त हे अश्वत्थादयः । नूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति वभा भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेयैव; झ-त३-४-श-उपति उपेयैव; त२-न-उपेयैव । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-२-क-र-करोति; त३-४-श-क-करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणां; घ-स्तोतृणां । ४. ग-त-न-भ-श-तस्मा उ नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उरामथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गृहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि वरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव ह्येतेऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अयेति कर्मणि षष्ठी । अनुमिन्द्रमुक्तस्पो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेण्वा भूषति । सः स्वम् इमं वनः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः आ गृहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गृहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि मार्यदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्रत्यगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्रन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कदू न्वत्स्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंसम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनाचरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रवयादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः पुंसर्वं कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽर्थं तु न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन पुंस्त्वेन वन शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तार्यं जनुषः परि जन्मममृति कियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतदुत्सवप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वद्व्यान्वयीति भावः ॥

कदू महीरष्टा अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तुतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटौ अहृदश उत क्रत्वा पुणीरुभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अष्टाः । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तुतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहृदशः । उत । क्रत्वा । पुणीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महानि अष्टान्यधर्षकाणि आसन् । कदू कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तुतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यष्टान्यधर्षकैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलमस्तुतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-म-श-पु-रु-स्त्वं; न-म-१-३-य-पु-रु-स्त्वं यः । २. ख-त-न-म-श-य-तु । ३. ख-त-न-म-श-प्र-पणीयेन; घ-श्रयणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-न-व-१-त-न-म-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; म-१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३वेकनाटान् । अनेन कुसोदितो बृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते ।
 कथं तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्पापणमृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यं ---
 नयेन दर्शयन्ति^१ ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति वेकनाटाः । तान्^२ ^३अहर्दशः^२ । अहःशब्देन
 तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय
 इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्ये तमसि मज्जन्ति ।
 अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः ।
 ईदृशान् ^४पणीन् ^५पणिसदृशान् शूद्रकल्पान् । उतशब्द एवार्थे । ^६कृत्वा ^७उत कर्मणैव ताडनाविव्या-
 परिणैव ^८अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणोनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा
 स्मर्यते— 'गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुलीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्'
 (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं घा ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृति न प्र भ्रामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुतमासः । पुरुहुत । वज्रिवः । भृतिम् । न । प्र । भ्रामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३घ खलु ^४ते तव ^५अपूर्व्या नूतनानि ^६ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^७प्र
 भ्रामसि संभ्रामः ^८पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विग्यजमानरूपेण ^९वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः
^{१०}पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{११}वज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र । किमिव । ^{१२}भृतिं ^{१३}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन
 प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तरत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्दि त्वे तुविक्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तर्यः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वाः । चित् । हि । त्वे इति । तुविक्मिन् । आशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तर्यः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविक्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र ^३त्वे त्वयि ^४पूर्वाः बहूनि ^५आशसः आशंसनानि स्थितानि
 तथा ^६उत्तर्यः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता^७ लब्धुं ^८हवन्ते आह्वयन्ति स्तोत्रारोऽन्ये । अतः ^९अर्यः अरेः
^{१०}सवना सवनानि ^{११}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मत्सवनान्यभिलक्ष्य हे ^{१२}वसो
 वासकेन्द्र ^{१३}आ ^{१४}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१५}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१६}मे ^{१७}हवं ^{१८}श्रुधि शृणु ॥

वयं घा ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि मसि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मर्घवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुहुत । कः । चन । मर्घवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ङ-त१-२-३-सु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-म-श-ते चाहर्दशः; ङ-त३-४-ते वाहर्दशः ।

३. ख-घ-त-श-न-वस्थितानि; ग-भ-न-वस्थितास्तानि; न-वस्थितानि तानि ।

हे वृद्धं वयं वयं खलु वते तव स्वभूताः । अतः वत्वे वृद्धं त्वय्येव विविधाः मेधा-
विनः स्तोताः अपि वस्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तमानहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे पुरुदूत वत्तदन्यः वक्षन् हे मघवन् मर्दिता
सुखयिता न वसति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधोऽभिर्शस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्ष । शचिष्ठ । गातुवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वअस्या वअमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः वउत अपि च वक्षुषः वअभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् वअव स्पृधि अवमोचय । किंच वत्वं वनः अस्मभ्यं वतव वऊती
अस्या वचित्रया वधिया विचित्रेण कर्मणा वशिक्ष देह्यभिमतम् । हे वशविष्ठ वगातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्रः सुतो अस्तु कलयो मा विभीतन ।

अपेदेध ध्वसायति स्वयं धैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । विभीतन ।

अप । इत् । एषः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । ध । एषः । अप । अयति ॥ १५ ॥

वसोमः वसुतः अभिपुतः ववः युष्माकं संबन्धी वअस्तु वृद्धं भवत्येवेन्द्राय । हे वकलयः ।
कलिमहर्षेज्ञातयः पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं वसा विभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । वृष ध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः वअप अयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात् । वस्वयं वव
स्वयमेव वषः वअपायति । वउ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दोषार्था ॥ ५० ॥

‘त्यानु’ इत्येकविंशत्युचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्यानु सैका मत्स्यः सांसदो
मैत्रावरुणिर्मन्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदात्यस्य महासीनस्य
पुत्रो मत्स्यो यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः सन्तो बन्धन-
मोक्षायादित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्या देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यानु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमुळीकाँ अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रिपान् । अवः । आदित्यान् । याचिषामहे । सुऽमुळीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

वत्यान् तान् वआदित्यान् वक्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् वअवः वरक्षणं वयाचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । वसुमूलीकान् सुष्ठु सुखयितुम् । किमर्थम् । वअभिष्टये अभिगमनायाभिमतया वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-त-त-१-२-वविष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षाः । ३. ख-ग-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-ग-त-१-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः । ५. न-जाले नद्धाः; म-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहति वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥ २ ॥

वमित्रः^१ वरुणः^२ अर्यमा^३ आदित्यासः^४ आदित्याः^५ नः^६ अस्मान्^७ अंहतिम्^८ अति^९ पर्षत्^{१०} अतिनयन्तु । ते^{११} यथा^{१२} विदुः^{१३} येन^{१४} प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहति पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे^२ । आदित्यानामरुक्ते^३ ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरुम्^४ रुक्ते ॥ ३ ॥

वतेषाम्^५ आदित्यानां^६ हि खलु^७ चित्रं चायनीयम्^८ उक्थ्यं^९ स्तुत्यं^{१०} वरुथं^{११} धनम्^{१२} अस्ति^{१३} दाशुषे^{१४} हविदात्रे^{१५} अरुक्ते^{१६} अलक्रेण^{१७} पर्याप्तकारिणे^{१८} यजमानाय^{१९} दातव्यं^{२०} धनमस्तीति ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवास्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणाद्यः^१ महतां^२ वजः^३ अवः^४ रक्षणं^५ महि महत् दाशुषे^६ हविदात्रे^७ करणीयमस्ति । अतः^८ अवांसि^९ रक्षणानि^{१०} आ^{११} वृणीमहे ॥

जीवाचो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्र स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतन । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनः^१ श्रुतः ॥ ५ ॥

हे^२ आदित्यासः^३ आदित्याः^४ नः^५ अस्मान्^६ जीवान्^७ इदानीं जीवतः^८ सतः^९ अभि^{१०} धेतन^{११} अभिधावत् । अभिधावनं कुरुत । पुरा^{१२} हथात्^{१३} हननात्^{१४} पुरा^{१५} सृतेः^{१६} पूर्वम्^{१७} । यत्^{१८} क^{१९} वस्थ^{२०} अवथ । हे^{२१} हवनश्रुतः^{२२} आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ५ ॥

यद्रः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छर्दिः । तेना नो अर्थि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेन । नः । अर्थि । वोचत ॥ ६ ॥

वश्रान्ताय^१ कर्मणः^२ सुन्वते^३ अभिपुण्वते^४ यजमानाय^५ दातव्यं^६ यत्^७ वरुथं^८ वरणीयं^९ धनं^{१०} वः^{११} युष्माकम्^{१२} अस्ति^{१३} यत्^{१४} च^{१५} छर्दिः^{१६} सुखवासयोग्यं^{१७} गृहमस्ति^{१८} तेन^{१९} द्वयेनास्मान्^{२०} प्रीणयित्वा^{२१} नः^{२२} अस्मान्^{२३} अर्थि^{२४} वोचत^{२५} अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोरुर्वस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतः^१ एनसः ॥ ७ ॥

हे^२ देवाः^३ अंहोः^४ हन्तः^५ पापशीलस्य^६ उरु^७ अस्ति^८ महत्^९ पापमस्ति । अनगसः^{१०} अपापस्य^{११} रत्नं^{१२} रमणीयं^{१३} सुकृतं^{१४} श्रेयः^{१५} अस्ति । ततो^{१६} हे^{१७} आदित्याः^{१८} अद्भुतैवसः^{१९} अमृतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-त-न-म-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-ग-त-न-म-श-तेन । ३. ख-न-त-१-३-श-श्री-अव । ४. म-३-कर्मणी; म-३-कर्मणा । ५. ख-न-म-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेद्वयं महे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्धि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १महे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र १इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपुणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपूणां १मृचा । मृचिहिंसाकर्मा । 'यच्छुरेण मर्चयता सुपेशसा' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शनसुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूर्यं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु 'उत त्वामदिते' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते महि महीम् पु मातरम्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते मद्यनेहो न उरुव्रजे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मद्यहं देव्युपं ब्रुवे । सुमुळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । मद्भि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुमुळीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेल्य स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमुळीकां सुहु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥ ५२ ॥

पषिं दीने गभीर आँ उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पषिं । दीने । गभीरे । आ । उग्रपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पषिं सर्वतः पालयसि । १दीने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् 'गभीरं गहनम्' इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उद्गूणाः पुत्रा यस्मिन् तत् । तस्मिन्नुदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् भैव हिंसां करोतु^१ ॥

आदित्यस्य पशौ 'अनेहो नः' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरूचि वि प्रसर्तवे । कुधि तोकाय जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुव्रजे । उरूचि । वि । प्रसर्तवे । कुधि । तोकाय । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अवापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरभियमदितिर्भूमिरूपा^१ गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धरि हे १उरूचि उरूवं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कुधि

१. ख-घ-ञ-त१-२-उतापि च हे । २. घ-त२-३-श- 'तत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति । ४. ग-दूरं हि इयमदितिः; न-दूरं यमदितिः; त३-भ१-श-दूरं यमदितिः; भ२-दूरं यमदितिः; भ३-दूरं यथा प्रजतिः ।

कुस । कस्मै । १तोकाय पुत्राय मत्स्याय १जीवसे तस्य जीवनाय । यथा जीवेस पुत्रात्रक्षितुं तथोरुवं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयंशसः । व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये । मूर्धानः । क्षितीनाम् । अदब्धासः । स्वयंशसः । व्रता । रक्षन्ते । अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये १मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १क्षितीनां मनुष्याणाम् १अदब्धासः अहिंसकाः १स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १रक्षन्ते पालयन्ते १अद्रुहः अद्रोहधारः सन्तः ॥

ते न आस्तो वृकाणामादित्यासो मुमोर्चत । स्तेनं बद्धमिवादिते ॥ १४ ॥

ते । नः । आस्तः । वृकाणाम् । आदित्यासः । मुमोर्चत । स्तेनम् । बद्धम् १इव । अदिते ॥ १४ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १ते यूयं १नः अस्मान् १वृकाणां हिंसकानामादातॄणां वा १आस्तः आस्यात् सकाशात् १मुमोर्चत विमोचनं कुरुत १स्तेनं १बद्धमित् । हे १अदिते त्वं च मोक्षयास्मानिति ॥

अपो पु ण इयं शरूरादित्या अपं दुर्मतिः । अस्मदेवजर्जुषी ॥ १५ ॥

अपो इति । सु । नः । इयम् । शरूः । आदित्याः । अपं । दुः १ऽमतिः ।

अस्मत् । एतु । अर्जुषी ॥ १५ ॥

हे १आदित्याः १इयं १शरूः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता १अजन्तुपी अहिंसन्ती सती १अस्मत् अस्मत्तः १सु सुष्टु १अपो १एतु अपगच्छवेव । तथा १दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यजन्तुपी अस्मत्तः १अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्धि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम् । पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत् । हि । वः । सु १दानवः । आदित्याः । ऊतिः १भिः । वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १सुदानवः सुदाना हे १आदित्याः १वः युष्माकम् १ऊतिभिः रक्षाभिः १वयं १पुरा १नूनम् इदानीमपि १शश्वत् सर्वदा १बुभुज्महे । यद्वा । शश्वत् बहून् भोगान् भुज्महे ॥

शश्वन्तुं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः । देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम् । हि । प्र १चेतसः । प्रति १यन्तम् । चित् । एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे १प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १देवाः १शश्वन्तं बहुमपि १प्रतियन्तं १चित् प्रतिगच्छन्तमपि शत्रुम् १एनसः पापस्य कर्तारम् । अथवैनसः पापकृतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । पापकर्तारं १जीवसे जीवनायास्माकं १कृणुथ कुरुत । अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यसु आदित्या यन्मुमोर्चति । वृन्धाद्बद्धमिवादिते ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् क्राणान् ; घ-ज्ञ-त१-३-४-न-म१-श-अस्मान् क्राणान् ; त२-अस्मान् प्राणान् ; म३-अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्' इत्यभिप्रेतं स्यादिति मेक्समुद्धरमहारायः संभावयति ।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । सुमोचति ।

बन्धात् । बद्धम् ईव । अदिते ॥ १८ ॥

१ तत् बन्धकं १ नः अस्माकं १ सु सुष्ठु १ नव्यं स्तुत्यं १ सन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । २ हे १ आदित्याः अदितेः पुत्रा हे १ अदिते त्वदनुग्रहात् १ यत् १ सुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं पूर्वं यत् प्रतिबन्धकवादासीत् तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु । यद्वा । युष्माकं यद्रक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर् आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तर् । आदित्यासः । अतिऽस्कदे ।

यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे १ आदित्यासः आदित्या युष्माकृतृकः १ तत् १ तर् वेगः १ अस्माकं १ न १ अस्ति यो वेगो बन्धकाज्जालात् १ अतिष्कदे अस्माकमतिस्क्रन्दनाय प्रभवति । अतः १ यूयमस्मभ्यं १ मृळत । तत्तादृशं तर्ः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नो हेतिर्विवस्वत् आदित्याः कृत्रिमा शरः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥ २० ॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे १ आदित्याः १ नः अस्मान् १ विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य १ हेतिः आयुधभूता १ कृत्रिमा कृत्रिया निष्पन्ना १ शरः हिंसिका ग्रसितिः १ पुरा पूर्वं १ नु इदानीम् । सर्वदेवार्थः । १ जरसः इदानीं जीणान् १ मा १ वधीत् मा हिंसात् ॥

वि पु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्णुग्वि वृहता रपः ॥ २१ ॥

वि । पु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम् । संहितम् ।

विष्वक् । वि । वृहत् । रपः ॥ २१ ॥

हे १ आदित्यासः आदित्याः १ द्वेषः द्वेषून् १ पु सुष्ठु १ वि १ वृहत् उन्मूलयत । नाशयतेत्यर्थः । तथा १ अंहतिं पातकं पापं १ वि वृहत् । 'हन्तेरंह च' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा १ संहितं जालं १ वि वृहत् । तथा १ रपः पापं सर्वं १ विष्वक् विपूचीनं १ वि वृहत् । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो ह्यदं निवारयन् । पुमर्थान्वतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कशृपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. ख-श-त १-३-४-न-भ २-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त २-बंधकं बंधनसाधनं; श-बंधक-साधने । २. ख-त-न-भ २-श-प्रतिबंधकत्वाद्यमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-मुंचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-मुंचतु दृष्टातः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुरुषं बंधात् यथा विमुंचति तद्वत् । ४. ख-श-त ३-४-भ २-श-कृत्रिमक्रिया; घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रिया; न-कृत्रिमक्रिया; भ १-अत्रिमक्रिया । ५. ग-त-न-भ २-श-विबृहमुन्मूलयत; भ १-विबृहमुन्मूलयत । ६. त ३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितः वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यार्थिर्महेश्वरम् ॥

षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।

व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्यृचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेव आदावनुष्टुप्सुखास्तुचाश्चत्वारोऽन्त्याः षट्क्षेत्रमेधयोर्दानंस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेव ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्सृक्षु ऋक्षाश्चमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्ध्याः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तुचो मरुवतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोत्तय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव^१ प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोत्तये सुम्नायं वर्तयामसि । तुविकूर्मिर्मृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुम्नायं । वर्तयामसि ।

तुविऽकुर्मिम् । ऋतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्पते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^२ 'त्वा त्वाम्'^३ आ^४ 'वर्तयामसि' आवर्तयामः । किमर्थम् । 'ऊतये अस्माकं रक्षणाय' 'सुम्नाय सुखाय च । किमिव । 'रथं' यथा । 'रथं यथोत्तये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । 'तुविकूर्मिं बहुकर्माणम्' 'ऋतीषहं हिंसकानामभिभवितारम् । हे इन्द्र^५ 'शविष्ठ अतिशयेन बलवन्' हे^६ 'सत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविंशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीऽवः । विश्वया । मते । आ । पप्राथ । महिऽत्वना ॥ २ ॥

हे^१ 'तुविंशुष्म प्रभूतबल हे^२ 'तुविक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुभ्रज कर्मणः पृथगभिधानात् । हे^३ 'शचीवः बहुकर्मोपेत' 'मते पूजनीयेन्द्र' 'विश्वया विश्वव्यासेन' 'महित्वना महत्त्वेन' 'आ पप्राथ आपुरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परिं ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परिं । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

'महः महतः' यस्य^४ ते तव । यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तूक्तमृग्यम् । तत्रत्यतुविकूर्मिर्मृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः^५ । 'महिना महत्त्वेन' 'हस्ता तव हस्ता हस्तौ' 'ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं' 'हिरण्ययं हिरण्ययं' 'वज्रम्'^६ 'ईयतुः परिगृह्णीतः । सर्वदास्माकं भय-निवारणायैति भावः ॥

१. ख-त-१-२-भ- 'यमेव तृचः । २. ख-त-त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; भ-१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तं; भ-वज्रं हस्तौ ।

पृष्ठयामिष्ठवषडहयोद्वितीयेऽहनि ' विश्वानरस्य ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' विश्वानरस्य वरुपतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वरुपतिमनानतस्य शर्वसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ ४ ॥
विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शर्वसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्युतस्य अनानतस्य शत्रूणामग्रहस्य शर्वसः बलस्य वपति स्वामिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंयन्त्रिनो^१ मरुतोऽपि संकीर्यन्ते । हे मरुतः वः । युष्माकमित्यर्थः । यथापि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं वचर्षणीनां सैनिकानाम् एवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम् । युष्माकं रथानां च वज्रती कतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि । गन्तुभी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्विष्य सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अमिष्टये सदावृधं स्वर्मीळहेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अमिष्टये । सदाऽवृधम् । स्वःऽमीळहेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् अमिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायामिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्षयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्षमानं वा हुव इति शेषः । यं स्वर्मीळहेषु संग्रामेषु नरः नेतारो मनुष्याः नाना बहुभुवनं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषमिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्वर्षनाम् ॥ ६ ॥

पुःऽरोमात्रम् । ऋचीषमम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुऽरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वर्षनाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ताद्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम् । तथापि ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् । यथाप्यपरिच्छिन्नः तथापि स्तुतिर्थावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । इन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् उग्रम् उदुर्गबलं सुरार्धसम् । राध इति धननाम् । शोभनधनं शोभनाद्यं वा ईशानं चित् ईश्वरं च । केषाम् । ववृणाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुवतीये ' तंतमिन् ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' तंतमिन्द्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतुमिन्द्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पुर्व्यामनुष्टुतिमीशै कृष्टीनां नुतुः ॥ ७ ॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।

यः । पुर्व्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशै । कृष्टीनाम् । नुतुः ॥ ७ ॥

तंतमिन् तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति चोदामि प्रेरयामि स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । महे महत्त्वे राधसे धनाय प्रभूतधन-

१. ग-अत्र ऐन्द्रवादिन्द्रं । २. ख-त-तदति; ग-तदपि; म१-युव इति; म२-इव इति; श-तन्पति ।

लाभार्थम् । यः पशुः फलस्य नेता देवः पशूनां पूर्वं भवां यज्ञमुखस्थाम् पशुनुदुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं पशूनां मनुष्याणाञ्चरिवजां संवन्धिनीम् पशून् ईदृशे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसानं मुख्यमानंश्च मर्त्यः । नकिः शर्वासि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसानं । मुख्यम् । आनंशं । मर्त्यः । नकिः । शर्वासि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे पशवसानं बलवन्निन्द्र पशून् पते तव पशून् पशून् मरणधर्मां मनुष्यः पन पशूनां न व्याप्नोति पते पशूनां बलवन्त्यपि पनकिः नैव पशूनां व्याप्नोति ॥

त्वोतासुत्वा युजास्तु सूर्ये महद्वनम् । जयेम पशुस्तु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऊतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पशुऽस्तु । वज्रिऽवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः पत्वा त्वया युजा सहयेन पशून् ज्ञातुं सूर्यं द्रष्टुं च । ज्ञानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्यं उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः । तदर्थं पशुस्तु संप्राप्तेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र महद्वनं जयेम । शत्रून् संप्राप्ते जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुवतीये 'तं त्वा यज्ञेभिः' इति त्वः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञे-
भिरीमह इदं वसो सुतमन्त्र इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीर्भिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीऽभिः । गिर्वणऽतम ।

इन्द्र । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुऽमाय्यम् ॥ १० ॥

यत् स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वां यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । यत् पशून् गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गीर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति सम-
न्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते ।
वाजेषु संप्राप्तेषु । कीदृशं माम् । पुरुमाय्यं बहुप्रशम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु मुख्यं स्वाद्री प्रणीतिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । मुख्यम् । स्वाद्री । प्रऽनीतिः । अद्विऽवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्विवः वज्रवन्निन्द्र यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य पते तव पशून् स्वादु अतीवा-
भवाहम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्री स्वादु सुहृदकम् । तयोमे त्वद्विषयो यज्ञः
च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तन्वे तनं उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तन्वे । तनं । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-बलवन्निन्द्र न यस्य; त३-४-भ२-बल - - - नि यस्य; श-बलानि यस्य । २. न-
बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्पथः; भ-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वतन्वे आत्मजाय वउरु प्रभूतं वृद्धिं कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वतने तत्पुत्राय वउरु कृधि । तथा वक्ष्याय निवासाय वउरु कृधि । वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वयन्धि प्रयच्छामिमतम् ॥

उरुं नृभ्यं उरुं गवं उरुं रथाय पन्थाम् । देववीर्तिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृभ्यः । उरुम् । गवं । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देववीर्तिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वृत्रभ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः वउरुं हितं वमनामहे याचामहे । तथा वगवे । एतदुप-लक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा वरथाय वपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा वदेववीर्तिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षट्च क्रक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहदेवतानुक्रमण्याम् 'क्रक्षाश्वमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसाकाः' (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि 'उप मा षट्' इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वाद-विरोधः । अनेनैवाश्वमेधेनानुक्रमण्याम् 'अन्याः षट्च क्रक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः । षट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्य वहर्ष्या हर्षेण स्वादुरातयः सुदृष्टपद्मोर्गार्हदानाः सन्तः वद्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मी भूत्वा माम् उप तिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्जविन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सूनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋजौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी । ऋक्षस्य । सूनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

इन्द्रोते^१ एतन्नामक आतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । 'अतिथिग्वाय शम्बरम्' (अ. सं. १. ५१. ६) 'अतिथिग्वाय शंस्यम्' (अ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते वऋजौ ऋजुगामिनावश्चौ वा वददे स्वीकृतवानस्मि^२ । तथा वऋक्षस्य वसूनवि ऋक्षनाम्नः^३ पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि वहरी हरितवर्णावश्चौ आ ददे । तथा वाश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि वरोहिता रोहितवर्णावश्चौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैप दोषः । क्रक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्थः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तयोर्थजदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्चौ । अतस्तद्दानं प्रासङ्गिकमिति । एवमुक्ष्माश्वमेधयोर्दानस्तुतिर्वनं व्याहृत्यते^४ । पितृपुत्रयोरेभेदात्तयोः^५ पक्षकर्तृत्वाच्च^६ । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं 'पळ्क्षन्' इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ३ ॥

सुरथो आतिथिग्वे खभीशूरार्क्षे । आश्वमेधे सुपेशंसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिऽग्वे । सुऽअमीशूरन् । आर्क्षे । आश्वमेधे । सुऽपेशंसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञं प्रसर्पतः; ग-यज्ञे प्रसर्प्य; घ-यज्ञे प्रसर्पतः; भ-यज्ञे प्रसर्पतः; श-यज्ञे प्रसर्पत ।
२. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोते । ३. ख-भ-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-नाम्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याह-न्यते; श-श-शब्दाहृत्यते । ६. भ१-२-तयोः प्राद्वोः; घ-तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-प्रक्षक-कर्तृत्वा; ग-प्रयोजककर्तृत्वा ।

वआतिथिन्वे इन्द्रोते वसुस्थान् शोभनरथोपेतानश्चानाददे । वआक्षे कक्षपुत्रे वस्वमीशान् अश्वा-
नाददे । वआश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे वसुपेशसः सुरुपानश्चान् शोभनालंकारानाददे ॥

षळश्वा आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः । सचा पूतकृतौ सनम् ॥ १७ ॥

पट् । अश्वान् । आतिथिऽग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचा । पूतऽकृतौ । सनम् ॥ १७ ॥

वआतिथिग्व इन्द्रोते वपूतकृतौ शुद्धप्रजे शुद्धकर्मोपेते वा तस्मिन् वधूमतः वधूमिर्वडवा-
मिस्तद्वतः वषडश्चान् वसचा कक्षाश्वमेधयोः पुत्रान्यां वृत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह वसनं लब्ध-
वानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्राप्तिकत्वे लिङ्गम् ॥

ऐषु चेतद्वृषणवत्यन्तर्ग्रेष्वरुषी । स्वमीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषणऽवती । अन्तः । ऋग्रेषु । अरुषी । सुऽअमीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

वएषु ऋग्रेषु कजुगामिष्वधेषु वअन्तः मध्ये वआ वचेत् आज्ञायते । का । ववृषणवती वर्षकैः
पुमथैस्तद्वती वरुषी आरोचमाना वस्वमीशुः शोभनप्रग्रहा वकशावती दसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजवन्धवो निनिस्तुश्चन मर्त्यैः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽवन्धवः । निनिस्तुः । चन । मर्त्यैः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे ववाजवन्धवः अन्नवन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् ।
हे राजानः वयुष्मे युष्मासु वनिनिस्तुश्चन निन्दकोऽपि मर्त्यैः मनुष्यः अवधं निन्दो वन वअधि
वदीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥ १९ ॥

‘प्रम वः’ इत्यष्टादशार्चं दशमं सूक्तं मियमेधस्याङ्गिरसस्यार्षम् । द्वितीया ‘नद वः’ इत्येषा
चतुःसप्तकोष्णिक चतुर्थ्यां चास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्यौ पङ्क्तीः शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘अपादिन्द्रः’
इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो वरुण इदिह’ इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवतकाः शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘प्रम द्रयूनानुष्टुभं द्विवृहल्यन्तं द्वितीयोष्णिकं चतुर्थ्यां चास्तिस्रो गायत्र्यः षोडशैकादश्यौ पङ्क्ती
अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः’ इति । आद्यस्तुचः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘प्रम
वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्राचत’ (आश्व. श्री. ६. २) इति ॥

प्रम वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥ ११ ॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरंमऽध्या । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे अध्वर्यावयः ववः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । वत्रिष्टुभं स्तोमन्नयोपेतम् । वइषम् अन्नं
वप्रम । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गाश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै
वमन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै वइन्दवे इन्द्राय । इन्दुतेरैश्वर्यकर्मणः इदं
रूपम् । अथवा फलेष्टुष्टिमिवोन्नतीतिन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः ववः युष्माग् वमेधसातये वज्रसंभ-
जनाय वपुरंध्या बहुप्रज्ञया वधिया कर्मणा वआ विवासति । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-तन-सुरुपान् तान् ; म-सुरुपाननान् । २. ख-न-त-म-श-पत्तयौ ; न-पत्तौ । ३. ख-त-
न-म-श-ईधते । ४. न-म-विवासति परिचरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतथैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ २ ॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अघ्न्यानाम् । धेनूनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

०ओदतीनाम् । ओदत्य उषसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां ०नदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्र सुगम्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ०वः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा ०योयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां ०नदं शब्दयितारं ०वः युष्मदर्थमाह्वयामि । ०अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां ०पतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं ०धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् ०इषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेत ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिषुवा रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

०ताः प्रसिद्धाः । ०सूददोहसः । सूद इति कृपनाम । तत्सदृशदोहनाः ०पृश्नयः पृश्निवर्णा गवाः ०अस्य इन्द्रस्य ०सोमं ०श्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण । कदा । ०त्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशेष्यन्ते । ०देवानां ०जन्मन् जन्मस्थाने । दिवीत्यर्थः । ०दिवः आदित्यस्य ०आ ०रोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशेष्यते । तस्मिन् स्थाने ०विशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां सुप्रासिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पर्याये सैन्नावरुणशस्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सुनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सुनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

०गोपतिं गवां स्वामिनम् ०इन्द्रम् ०अभि ०प्र ०अर्चं । प्रकर्षेण पूज्य स्तुत्या । ०यथा ०विदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाचैति ।

१. ख-त-भ-श-भासां । २. ख-श-त-न-भ-श-नदं नास्ति । ३. ख-ग-ध-ज्ञ-त-१-२-वः; त-३-४-न-भ-श-वां । ४. ख-त-न-भ-श-जन्मनि । ५. ख-ग-त-१-३-न-भ-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । ^१सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य^२ वा ^३सुप्तं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सुप्तुस्त्रियुपचर्यते ।
^४सत्यति सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हर्यः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हर्यः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । सुनवामहे ॥ ५ ॥

^१हरयः हरितवर्णा अश्वाः ^२अरुषीः आरोचमानाः ^३अधि ^४बर्हिषि । अधीति ससम्पत्थानुवादी ।
 बर्हिष्यास्तुते ^५आ ^६ससृजिरे आसृजन्तु । ^७यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् ^८अभि ^९संनवामहे
 अभिसंस्तुमः ॥ ५ ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सींष्टुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आशिरं । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

^१इन्द्राय ^२गावः ^३आशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं ^४मधु मदकरं ^५दुदुहे दुहते ।
 कीदृशाथ । ^६वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय । ^७यत् यदा ^८उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं ^९सीं
 सर्वतः ^{१०}विदत् लभते तदा ॥

बोडशिशस्त्रस्य 'उद्यद्भस्त्रस्य' इत्येपात्त्या । सूत्रितं च—'उद्यद्भस्त्रस्य विष्टपमित्येषा परि-
 धानीया' (आथ. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्भस्त्रस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सुप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । भ्रष्टस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सुप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

^१यत् यदा ^२भ्रष्टस्य ^३विष्टपं सूर्यस्य स्थानं^४ ^५गृहमिन्द्रश्च अहं बोधौ ^६उत् ^७गन्वहि
 उद्गच्छावः तदानीं ^८मध्वः मधुरं सोमरसं ^९पीत्वा ^{१०}सचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र । ^{११}सख्युः^{१२} सर्वेषां
 सखिभूतस्यादित्यस्य । ^{१३}त्रिः ^{१४}सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
 कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—'द्वादश मासाः पञ्चतैवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः'
 (पे. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'अर्चत' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'प्रप्र वक्षिष्टुमभिषमर्चत
 प्रार्चत' (आथ. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्रार्चतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२—'सत्यस्य' नास्ति । २. ख-ञ-त१-२-न-भ-यद्यदा भ्रष्टस्य । महज्जाम भ्रष्ट इति ।
 महतः आदित्यस्य विष्टपं स्थानं; ग-भ्रष्टस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं; त३-वा-भ्रष्टस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
 घ-ञ-त१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वर्यावयः यूयमिन्द्रम् ^१अर्चत पूजयत स्तुत्या । ^२प्राचत प्रकषेणाचतेन्द्रमेव । हे ^३प्रिय-
मेघासः प्रियमेघसंबन्धिनस्तद्वीरा यूयम् ^४अर्चत इन्द्रम् । ^५पुत्रकाः पुत्रा अपि ^६अर्चन्तु इन्द्रम् ।
^७उत अपि च ^८पुरं ^९न ^{१०}पृणु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^{११}अर्चत ॥

अवं स्वराति गर्गीरो गोधा परिं सनिष्वनत् ।

पिङ्गा परिं चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोर्धतम् ॥ ९ ॥

अवं । स्वराति । गर्गीरः । गोधा । परिं । सनिस्वनत् ।

पिङ्गा । परिं । चनिष्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्स्यतम् ॥ ९ ॥

^१गर्गीरः गर्गीरध्वनियुक्तो बाधविशेषो युद्धे ^२अव ^३स्वराति भयं शब्दयति । ^४गोधा हस्तः
^५परि परितः ^६सनिष्वनत् स्वनति शृगम् । ^७पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^८परि ^९चनिष्कदत् परिस्कन्दते ।
^{१०}यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत ^{११}इन्द्राय ^{१२}ब्रह्म परिबृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^{१३}उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः सुदुधा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ १० ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुधाः । अनपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥

^१यत् यदा ^२एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^३आ ^४पतन्ति ^५आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
^६कीदृशः । ^७सुदुधाः सुदोहाः । ^८अनपस्फुरः । ^९अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः । अतादृशोऽनपस्फुरः ।
अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा । सुदुधाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा
^{१०}अपस्फुरम् । अत्राप्यशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं ^{११}सोममिन्द्राय ^{१२}पातवे पातुं ^{१३}गृभायत
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्ययमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोऽपस्फुरा आ पतन्ति वृष्टिरूपा यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ १६ ॥

अपादिन्द्रो अपादिप्रिविश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत्तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुषत् । वत्सम् । संशिश्वरीः इव ॥ ११ ॥

^१इन्द्रः ^२अपात् अपिबत् सोमम् । ^३अग्निः अप्यपिबत् । ^४विश्वे ^५देवाः अपि ^६अमत्सत गुहा
अभवन् सोमपानेन । ^७वरुण इत् वरुणोऽपि ^८इह अस्मिन् यागगृहे ^९क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं ^{१०}तम् ^{११}आपः अपि ^{१२}अभ्यनूषत । उदकान्पापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन् । किमिव ।
^{१३}वत्सं स्वीयं ^{१४}संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^{१५}इव । ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव ॥ १२ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति । काकुदम् । सूर्यम् । सुषिराम् इव ॥ १२ ॥

हे ववरुण जलाभिमानिन् देव त्वं वसुदेवोऽसि यस्य सुदेवस्य एते तव वकाकुदं ताळं समुद्राख्यं वसत वसिन्धवः गङ्गाद्याः सप्त नद्यः अनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति^१ ॥

षोडशिशिखे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीरफाणयदिति तृचा आनुष्टुभाः' (आध. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तको नेता तदिदुपुरुषमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तकः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपसमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः व्यतीन् विविधगमनान् सुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धान् वदाशुषे हविर्दाने यजमानाय गन्तुं प्राप्नुय् उप अफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति एतदित् तदानीमेव तकः । तत्कतिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः वपुः उदकमुत्पादयतीति शेषः । यः इन्द्रः उपसमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभिर्मुंको भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत्कुनीन ओदनं पच्यमानं पुरो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहत । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कुनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । पुरः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीत् ओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संप्राप्ते निरोधकान् शत्रून् । तदेवाह । अयम् इन्द्रः विश्वाः द्विषः द्वेष्टुं शत्रून् अति अतिक्रम्य गच्छति । कुनीनः कमनीयः पुरः मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ओदनम् । मेघनामेतत् । मेघं भिनत् अभिनत् भिनत्ति वृष्टयर्थम् । कीदृशम् । गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानम् । वज्र-निर्घोषेण ताड्यमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽर्थि तिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुः कर्तुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अर्थि । तिष्ठत् । नवम् । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुः कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^१ अर्भको न अल्पशरीरः कुमारकः^२ कुमारक इव नववं स्तुत्यं रथम् अर्थि तिष्ठत् अभितिष्ठति । सः इन्द्रः महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्भुज्यं वा विभुः कर्तुं बहुकर्माणं मेघं पक्षत् पचति । वृष्टयभिसुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिघ्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्यरथम् ।

अथ युक्षं संचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १६ ॥

१. ग-स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमां सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः ; घ-न-सु-दृष्टांतः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-च-त-१-२-अयमिन्द्रः पित्रे मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ-कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।

अर्धं । युक्षम् । सचेवहि । सहस्रंऽपादम् । अरुपम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे ऽसुशिप्र सुहो हे ऽदपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । 'तु' स्व^१ तावत् ऽरथम् ऽआ ऽतिष्ठ । हविःस्वीकराणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । 'हिरण्ययं हिरण्ययम् । 'अथ तवारोहणान्तरमहमप्याह्वोमौ ऽसचेवहि संगच्छेवहि । संगतो भवेव । पुनः^२ कीदृशम्^३ । 'युक्षं दीप्तं रथं^४ ऽसहस्रपादं बहुपादम् ऽअरुपम् आरोचमानं^५ ऽस्वस्तिगां कुशलमनम् ऽअनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाह्णे प्रवर्ग्ये 'तं वेमिस्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं वेमिस्था नमस्विन इति प्रागाथी पूर्वाह्णे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं वेमिस्था नमस्विन उपं स्वराजमासते ।

अथं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घृ । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उपं । स्वराजम् । आसते ।

अथम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

तं ऽव तं खलु ऽईम् एनमिन्द्रम् ऽइत्या इत्यमनेन प्रकरणेन ऽनमस्विनः अन्नवन्तः स्तुतिवन्तो वाध्यत्वाद्यः ऽस्वराजं स्वयं राजमानं वा ऽउप ऽआसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ऽअथं ऽचित् अरणीयं धनं ऽसुधितं सुष्ठु स्थापितम् ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । 'यत् यदा ऽएतवे अस्थेन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ऽदावने हविर्दानाय ऽआवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाथा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनुं प्रत्नस्योक्तसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । ओक्तसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनुं । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । 'एषां देवानामिन्द्रादीनां ऽप्रत्नस्य पुराणस्य ऽओक्तसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ऽप्रियमेधासः प्रियमेधाः ऽअनु ऽआशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । 'पूर्वां मुख्यं^१ ऽप्रयतिं प्रदानम् ऽअनु लक्ष्मीकृत्य ऽवृक्तबर्हिषः स्तौण्दमौः ऽहितप्रयसः आसादितसोमदि-हविष्काः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अध्वमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशैव प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमणिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगानुष्टुपुरउष्णिगान्तम्' इति । पुरु-हन्मा ऋषिः । स च 'कचिद् कथंचिद्विशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यानृतीयापञ्चम्यो बृहत्त्यः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सतोबृहत्त्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्त्यः । त्रयो-दशयुष्णिगं चतुर्दशयुष्टु पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका अष्टका । 'आयश्चेपुरउष्णिगं' (अनु. ५.

१. ख-त-म-उ त्वं; ग-त्वं । २. ख-त-म-श-त किं; ग-किं तत् । ३. ग-त-म-श-रथं कीदृशं । ४. ख-न-त-श-आरोचनं । ५. ख-न-च-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तलक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृवाशीतावादित एकादशर्चः । तथा च पञ्चसारण्यकं सूत्रितं—' यो राजा चर्षणीनामिकादश ' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथैभिरध्रिगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथैभिः । अध्रिऽगुः ।

विश्वासां । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रऽहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः । याता गन्ता च । अध्रिगुः अष्ट-
गमनोऽज्यैः । विश्वासां । पृतनानां सेनानां । तरुता तारकः । यः च । ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यश्च
वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं । यगुणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधर्तरी ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यैः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अर्चसे । यस्य । द्विता । विऽधर्तरी ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यैः ॥ २ ॥

हे । पुरुहन्मन् ऋषे त्वं । तस्मै । इन्द्रं । शुम्भ हविष्प्रदानादिनालङ्कृत । किमर्थम् । अवसे
रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरी विधारक इन्द्रे । द्विता द्वि-
मस्त्यौऽप्यमनौऽप्यम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौऽप्यं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौऽप्यचिह्नं
दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः । महः महान् वज्रः । प्रति धायि
प्रतिनिहितो भवति । दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा दिवि इत्यमानः । सूर्यैः हव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ' नकिष्टम् ' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—' नकिष्टं कर्मणा
नशत्रुत्वा वृहन्तो अद्रयः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशुश्रुश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न युजैर्विश्वगूर्तमृभ्वंसमधृष्टं धृष्णवोजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदाऽवृधम् ।

इन्द्रम् । न । युजैः । विश्वऽगूर्तम् । ऋभ्वंसम् । अधृष्टम् । धृष्णवोजसम् ॥ ३ ॥

यं जनमन्यो मर्षको^१ जनः । कर्मणा हननादिभ्यापारेण । नकिः । नशत् नैव व्याप्नोति । यः
इन्द्रं । चकार इन्द्रमेवानुकूलं । युजैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा^२ वर्षकं । विश्वगूर्तं
सर्वैः स्तुत्यम् । ऋभ्वंसं महान्तम् । अधृष्टम् अन्यैः । धृष्णवोजसं धर्षकबलम् ॥

अषाळहमुग्रं पृतनासु सासहि यस्मिन्मुहीरुरुजयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धातुः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-भ-मु-रथेभ्यो रथैः । २. ख-घ-ङ-त-१-२-सर्वेषां प्रमाणाणां; ग-त-३-४-श-सेनानां
नास्ति । ३. ख-त-श-तत्रौभ्यं चिह्नं । ४. ख-त-१-अथवा नास्ति । ५. ग-धर्षको । ६. घ-भ-सर्वदा ।

अपाकहम् । उग्रम् । पृतनासु । सुसहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽजयः ।
सम् । धेनवः । जार्यमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

वअपाकहम् असोढम् वउग्रम् उदूर्णबलं वपृतनासु शत्रुसेनासु वसासहिम् अभिभवितारं
स्तोमीत्यर्थः । वयस्मिन् इन्द्रे वजायमाने महीः मह्यः वउरुजयः बहुवेगाः वधेनवः हविरादिना
प्राणित्यर्थः प्रजा गाव एव वा वसम् वअनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु वद्यावः
बुलोकाः वक्षामः पृथिव्यश्च सम् वअनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । 'त्रिवृतो लोकाः'
(ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

मृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे 'यद्यावः' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
'यद्याव इन्द्र ते ज्ञाते यदिन्द्र द्यावतस्त्वमिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्याव इन्द्र ते ज्ञातं ज्ञातं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सुहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । ज्ञातम् । ज्ञातम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सुहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वते तव प्रतिमानार्थं यत् यदि द्यावः^२ बुलोकाः वस्युः तथापि नाश्रुवन्ति ।
उत अपि च भूमीः भूयस्ते तव मूर्तिप्रतिविम्बाय ज्ञातं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे वज्रिन्
त्वा त्वां सुहस्रं सूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^३ वन वअनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'न
तत्र सूर्यो भाति' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । ज्ञातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन वन वअष्ट
नाश्रुते । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यो नाश्रुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । 'ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आ पंप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वं शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अव मधवन्गोमति व्रजे वज्रिञ्चित्राभिस्तुतिभिः ॥ ६ ॥

आ । पंप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वं । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अव । मधवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिभिः ॥ ६ ॥

हे वृषन्^४ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^५ वआ वंप्राथ आपुरयसि व्यामोषि । कानि । विश्वा^६
सर्वाणि वृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । महिना महता वशास बलेन
स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येयेतच्छबोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा वअस्मान् गोमति बहुभिर्गोभिर्भुक्ते व्रजे^७ शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते
सत्यस्मान् अव हे वज्रिन् वज्रयुकेन्द्र । कैः साधनैः । चित्राभिः नानाविधैः उतिभिः रक्षणैरिति ॥

न समिदैव आपदिषं दीर्घायो मर्त्यैः ।

एतग्वा चिद्य एतग्वा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त२-वा द्यावो; त१-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जातं ।
४. ख-घ-ञ-त१-२-शविष्ठ बलवन् मधवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-म-श-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-व-त-म१-२-श-वज्रे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इपम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्यैः ।

एतंऽग्वा । चित् । यः । एतंश । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे ^१दीर्घायो नित्येन्द्र सः^२ । अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः । मर्यैः मरणधर्मा मनुष्यः । सीं सर्वम् । इपम् अन्नं । न आपत् न प्राप्नोति । यः मर्याऽस्येन्द्रस्य । एतग्वा । चित् । एतवणावेवाधौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । एतन्ना^३ एतशावधौ । युयोजते योजयति^३ इये यज्ञं गन्तुम् । यश्च । इन्द्रः । हरी । युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महायमिन्द्रं दानाय सुक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सुक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽआरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । महः महान्तः । वः यूयं । तं । महाय्यं पूज्यम् । इन्द्रं । दानाय । सुक्षणिं सचमानं परिचरतेति शेषः । यः इन्द्रः । गाधेषु उदकेषु । हव्यः । अस्ति । आह्वातव्यो भवति । यः च । आरणेषु गान्तव्येषु निम्नेषुदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा । वाजेषु संग्रामेषु जयाय । हव्यः ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥

उदु षु णो वसो महे मृशस्वं शूर राधसे ।

उदु षु मध्वै मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्वं । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । मध्वै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे ^१वसो वासयितः । शूर इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । सु सुषु । उदु । मृशस्वं उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । महे महते । राधसे अन्नाय । तथा हे शूर । मघवन् इन्द्र । उन्मृशस्वं । मध्वै महते । मघत्तये धनदानाय । तथा । उत् । मृशस्वं । इन्द्र । महे महत्ये । श्रवसे कीर्त्ये ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्व तुविनुम्णोर्वोनि दासं शिक्षथो हयैः ॥ १० ॥

तम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्व । तुविऽनुम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिक्षथः । हयैः ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ऋतयुः यज्ञकामः । त्वं । नः अस्मान् । त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्माद्यष्टुः सकाशात् । नि नितरां । तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्क्य हे तुविनुम्ण प्रभूतधन स त्वं तव । ऊर्वोः । मध्ये अस्मान् । वसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छाद्य रक्षार्थम् । दासम् उपक्षयितारमस्मद्वेष्टिणं पापं वा । हयैः हननैः । नि । शिक्षथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनां दासमसुरं नि शिक्षथो हननैः ॥ ११ ॥

१. घ-यः । २. ख-त-श-वैतशा; न-भ-वैतशा । ३. ख-त-श-योजयति ।

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदेवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुन्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुन्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र व अन्यव्रतं^१ व्यतिरिक्तकर्माणम्^२ अत एव व अमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामप्रियम् व अयज्वानम् अयष्टारम् व अदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं व स्वः स्वर्गात् व अव दुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । व सखा^३ व पर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^४ पातयति^५ ऋषिः । न केवलं धूननमाग्रमपि तु व सुन्नाय सुष्ठु इन्ने मृत्यवे व दस्युम्
उक्तलक्षणं व पर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्सुद्विः सं गृभायास्सुयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवन् इन्द्र^१ त्वं व नः अस्मभ्यं^२ व दावने प्रदानाय व आसां गवाम् । कर्मणि
षष्ठी । एता गाः व हस्ते व गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । व धानानां व नः । धाना भृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । व अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च व अस्मयुः सन् व द्विः व सं व गृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः कर्तुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः सुरियो अहयः ॥ १३ ॥

सखायः । कर्तुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपऽस्तुतिम् । भोजः । सुरिः । यः । अहयः ॥ १३ ॥

हे व सखायः ऋषिजोऽध्वर्यादयः व कर्तुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् व इच्छत कर्तुम् । हे सखायः
व शरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य व कथा कथं व राधाम साधयाम् । किम् । व उपस्तुतिं
स्तोत्रम् । व यः इन्द्रः व भोजः शत्रूणां भोजयिता व सुरिः प्रेरकः व अहयः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्वर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमेकमिच्छरं वृत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । वर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्यम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शरं । वृत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रतं' नास्ति । २. न-म-इन्द्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-भ-श-सखा यः ।
४. ख-त१-२-३-४-तथा तथापि तपतिः ग-तथा तथापि त इति; श-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; भ-तथापि त पातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वत्समह समानपूज । सर्वैः पूज्येत्यर्थः । वभूरिभिः बहुभिः वक्रविभिः अतीन्द्रिय-
जैर्बलैर्विभिः वबर्हिषमग्निः यागावग्निः वस्तविष्यसे स्तूयसे । यत् य इन्द्रः वद्वत्प्रमेकमेकमित्
एकमेकमेव वत्समित्येवं बहुन् वत्सान् स्तोतृभ्यः वपराददः प्रयच्छसि । हे वशर हिंसक शत्रोः ।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवासुपलक्षकः । गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्यां मधवां शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्य । मधऽवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । अ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमधवा इन्द्रः त्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् शौरदेव्यः । दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः । शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः । तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । तत्संबन्धिभ्यो गाः । युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिभ्य इत्यर्थः । ताः वत्सं वन । नेति चार्थः । वत्ससहिता अस्मभ्यं वृकणगृह्य
कर्णे गृहीत्वा आनयत् आनयतु । वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव धातवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ १० ॥

‘त्वं नो अग्ने’ इति पञ्चदशार्चं द्वितीयं सूक्तम् । सुदीतिपुरुमीकहावृषी तयोऽन्यतरो वा ।
आदौ नव गायन्थो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत्स एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्सः । अग्नि-
देवता । तथा चातुक्रान्तं—‘त्वं नः सुदीतिपुरुमीकहौ तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम्’ इति ।
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितौ नवर्चः । तथा च सूत्रितं—‘त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव’ (आश्व, श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्मान् महोभिः पूजाभिर्महन्निर्घनेनां पाहि रक्ष । विश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्वनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्वक्षेत्यर्थः ।
यद्वा । महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम् । उत अपि च द्विषः द्वेष्टुः मर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि । अस्मभ्यं बलं दृष्टेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्वक्षेति संबन्धः । अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मनु्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं सि क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मनु्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपावान् ॥ २ ॥

हे प्रियजात अग्ने वः तव पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी मनु्युः क्रोधः वन ईशे नेष्टे बाधितुम् ।
अस्मदादिभी रक्षितत्वादिति भावः । दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिनींस्तीति भावः ।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः । तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते । त्वमित् त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वसि । रात्रौ ह्यग्निर्विकोपेण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपाद्भद्रं शोचे । रयिर्देहि विश्ववारम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-त-भ-श-प्रायच्छसि । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘प्रियजात’ नास्ति । ३. ग-अस्मान्
बाधितु । ४. च-त्वमित्ति ।

सः । नः । विश्वेभिः । देवेभिः । ऊर्जे । नपात् । भद्रं ऽशोचे । रयिम् । देहि । विश्वऽवारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसः स्तुत्यस्त्वं^१ ऽनः अस्मभ्यं^२ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऽऊर्जो^३ नपात् बलस्य नसर्गं पातयित्वा हे ऽभद्रं ऽशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । ऽरयि धनं ऽविश्ववारं सर्वैर्वर्णीयं धनं ऽदेहि । अथवा यद्वसुप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गुहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्युपनरुक्तिः ॥

न तमग्ने अरातयो मर्तं युवन्त रायः । यं त्रायसे दाश्वासंम् ॥ ४ ॥

न । तम् । अग्ने । अरातयः । मर्तम् । युवन्त । रायः । यम् । त्रायसे । दाश्वासंम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं स्तोतारम् ऽअरातयः अदानश्रीला द्वेषिणः ऽरायः रयिमन्तः^२ ऽन ऽयुवन्त न पृथक्कुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । ऽयं ऽदाश्वासं हविर्दातारं^३ ऽत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं विप्र मेधसातावग्ने हिनोषि धनाय । स तवोती गोषु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । विप्र । मेधऽसातौ । अग्ने । हिनोषि । धनाय । सः । तव । ऊती । गोषु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविप्र^४ ऽत्वं^५ ऽयं मर्त्यं ऽमेधसातौ यज्ञस्य संभजने ऽहिनोषि प्रेरयसि ऽधनाय गवा-विधनलाभाय ऽसः यजमानः ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽगोषु ऽगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं रयिं पुरुवीरमग्ने दाशुषे मर्तीय । प्र णो नय वस्यो अच्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । अग्ने । दाशुषे । मर्तीय । प्र । नः । नय । वस्यः । अच्छ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं^५ ऽदाशुषे हविर्देवते मर्त्यां यजमानाय ऽरयि धनं ऽपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्दुर्कं प्रयच्छसि । अतः ऽनः अस्मानपि ऽवस्यः वसीयो धनम् ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽणय प्रापय ॥

उरुष्या णो मा परा दा अघायते जातवेदः । दुराध्ये^६ मर्तीय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघऽयते । जातऽवेदः । दुःऽआध्ये । मर्तीय ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातविद्य जातधन वाग्ने ऽनः अस्मान् ऽउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षार्कमा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । ऽअघायते अघं पापमिच्छते ऽदुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये ऽमर्ताय मनुष्याय ॥

अग्ने मार्किं देवस्य रतिमर्देवो युयोत । त्वमीशिषे वसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । मार्किः । ते । देवस्य । रतिम् । अर्देवः । युयोत । त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवस्य ह्योतमानस्य ऽते^१ तव ऽरतिं^२ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् ऽअर्देवः मर्त्यादिः ऽमार्किः ऽयुयोत मैव पृथक्करोतु । ऽत्वम् एव ऽईशिषे । कस्य । ऽवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनाभिभ्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो वस्व उर्प मास्यूजो नपान्माहिंस्य । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ ९ ॥

१. घ-ञ-अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-रयिवन्तः । ३. घ-र्दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः, घ-तव रति ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिंस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽऊर्जो नपात् बलस्यान्नस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वादाज्यलक्षणेनात्रेन प्रवर्धनादूर्जन-
पास्वम् । हे ऽसखे सखिवदितकारिम्^१ वसो वासकाभे ऽसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ऽजरितुभ्यः
जरितुभ्यः स्तोतुभ्यः वनः अस्मभ्यं ऽमाहिंस्य ऽवस्वः । माहिन इति महन्नाम । महद्बन्धम् ऽउप
ऽमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बाह्वेते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षड्वचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
श्रीरशोचिषमिति षट्' (आथ. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अभिम्य'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः श्रीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो षड्वदिति तृचो' (आथ. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः श्रीरशोचिषं गिरौ यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । श्रीरशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुवसुम् । पुरुप्रशस्तम् । ऊतये ॥ १० ॥

ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु वनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतयः । कम् । ऽश्रीरशोचिषम्
अज्ञानशीलज्वालं^२ ऽदर्शते सर्वैर्दशैर्नियमभिम् । तथा ऽयज्ञासः यज्ञाश्चास्मदीयाः ऽनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । ऽपुरुवसुं प्रभूतधनं ऽपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^३ । किमर्थम् । ऽऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सुतुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्योणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वाम होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सुतुम् । सहसः । जातवेदसम् । दानाय । वार्योणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रतमः । विशि ॥ ११ ॥

ऽअग्निं ऽसहसः ऽसुतुं बलस्य पुत्रं ऽजातवेदसं जातधनं ऽवार्योणां वरणीयानां गवादिधनानां
ऽदानाय गिरः अच्छ यन्निवत्यनुवर्तते । ऽयः अग्निः ऽअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ऽमर्त्येष्वाम ।
आकारश्चार्थे । मनुष्येषु चाभूत् अमवदित्येवं ऽद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । ऽविशि विश्व यजमानरूपासु प्रजासु ऽहोता होमनिष्यादकः
ऽमन्द्रतमः मादधितृतमश्च भवति । अच्छ यन्निवति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः^४ अमवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं नो देवयज्ययाग्निं प्रयत्यध्वरे ।

अग्निं धीषु ग्रथमभिमर्षेत्यग्निं श्वेत्राय सार्धसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-म-श-^२द्वितकारी । २. ख-त-म-श-^३शीलज्वालं वाग्निं । ३. न-म-बहुभिः स्तुतं ।
४. ख-न-त-न-श-मन्द्रतमो वा ।

अ॒ग्निम् । वः । दे॒वऽय॒ज्यया॑ । अ॒ग्निम् । प्र॒ऽयति॑ । अ॒ध्वरे॑ ।

अ॒ग्निम् । धी॒षु । प्र॒थम॑म् । अ॒ग्निम् । अ॒र्वति॑ । अ॒ग्निम् । क्षै॒त्राय॑ । साध॑से ॥ १२ ॥

हे यजमानाः शुष्माकं^१ देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा अग्निम्^३ अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^४ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा अग्निम्^५ अर्वति आगते भ्रातृभ्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^६ । तथा^७ 'क्षेत्राय'^८ क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अ॒ग्निरि॒षां सु॒ख्ये द॑दातु न ई॒शे यो वा॒र्याणा॑म् ।

अ॒ग्निं तो॒के तन॑ये श॒श्वदी॑महे वसुं॑ सन्तं तनू॒पाम् ॥ १३ ॥

अ॒ग्निः । इ॒षाम् । सु॒ख्ये । द॑दातु । नः । ई॒शे । यः । वा॒र्याणा॑म् ।

अ॒ग्निम् । तो॒के । तन॑ये । श॒श्वत् । ई॒महे । वसुं॑म् । सन्तं॑म् । तनू॒पाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सुख्ये समानरूपाभाय वनः मह्यम् । सुख्युः कर्म सुख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम्^१ इषाम् इषोऽज्ञानि^२ ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम्^३ ईशे ईशे स ददातिविति । तमेव अग्निं^४ तोके पुत्रार्थं तनये तत्पुत्रार्थं च शश्वत् बहु धनसंघं वा ईमहे याचातहे । वार्याणामीश इत्युक्तवादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं सन्तं सर्वदा वर्तमानं तनूपाम् अज्ञानां पालयितारम् ॥

अ॒ग्निमी॒ळिष्वा॒वसे॑ गाथाभिः शी॒रशो॑चिषम् ।

अ॒ग्निं रा॒ये पु॒रु॒मीळ॑ह श्रु॒तं नरो॑ऽग्निं सु॒दी॒तये॑ छ॒दिः ॥ १४ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळि॒ष्वा । अ॒वसे॑ । गाथाभिः । शी॒रशो॑चिषम् ।

अ॒ग्निम् । रा॒ये । पु॒रु॒मीळ॑ह । श्रु॒तम् । नरः॑ । अ॒ग्निम् । सु॒दी॒तये॑ । छ॒दिः ॥ १४ ॥

हे पुरुमीळह^१ त्वम् अग्निम् अवसे आवयो रक्षणाय ईळिष्व स्तुहि गाथाभिः । गाथेति वाङ्मनाम् । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । शीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा राये धनाय ईळिष्व । श्रुतम् एनं वनरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् सुदीतये मह्यम् अग्निं छदिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळह^२ ब्रूते ॥

अ॒ग्निं द्वे॒षो यो॒तुवै॑ नो गृणी॑मस्य॒ग्निं शं यो॒श्च दा॑तवै ।

वि॒श्वा॒सु वि॒श्व॒विते॑व ह॒व्यो भु॒वद्र॑स्तु॒र्ऋषू॑णाम् ॥ १५ ॥

अ॒ग्निम् । द्वे॒षः । यो॒तुवै॑ । नः । गृणी॑मसि । अ॒ग्निम् । शम् । योः । च । दा॑तवै ।

वि॒श्वा॒सु । वि॒श्वु । अ॒वि॒ता॒ऽईव॑ । ह॒व्यः । भु॒वत् । वस्तुः॑ । ऋषू॑णाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो शुष्माकं । २. च-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः सुख्यं स्तौमि । ३. ग-च-त-न-म-यशे विघ्नः; ख-यज्ञैर्विघ्नः । ४. च-तथाग्निं । ५. ख-ग-च-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. भ-क्षेत्राय नास्ति । ७. च-पुरुमीळह बहुसेकः । ८. च-तथाग्निं । ९. ख-च-त-न-म-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळहे ।

वअग्निं वनः अस्माकं वद्वेषः द्वेष्टुन् वयोतवै पृथक्कर्तुं वगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा वअग्निं वषां सुखं वयोश्च भयानामभिर्ग्रणं च वदातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योमिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेषो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चावदः । सोऽग्निः वविश्रासु सर्वासु वविष्णुः प्रजासु वअवितेव रक्षिता राजेव वऋषणाम् ऋषीणामस्माकं ववस्तुः वासको देवः वहव्योः वभुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विष्णु यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणाभृषीणां सूक्तद्रष्टृणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशार्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्वैशूना हव्यतः प्रगाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रगाथपुत्रो हव्यतः कषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘अग्नेये तु’ इत्युक्तत्वादग्निर्देवता यद्वा हविषां स्तुत्यमानत्वाच्चेदेवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वैनते पुनः विद्राँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्राम् । अस्य । प्रऽशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंवन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं वहविः वृणुध्वं कुरुध्वं क्षीमम् । यतः वआ वगमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । वअध्वर्युः वपुनः ववनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । वअस्य हविषः वप्रशासनं प्रदानं वविद्राम् ॥

नि तिग्ममभ्यं शुं सीदद्वोता मनावधि । जुषाणो अस्य सूर्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होत । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सूर्यम् ॥ २ ॥

वहोता कस्विकृः वतिम्मं तीक्ष्णम् वअंशुं तमग्निं वनि वधीदत् निधीदति । कीदृशो होता । वअस्य अभिः वसूर्यं वमनावधि यजमाने वजुषाणः । अधीति सप्तमर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जनें रुद्रं पुरो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वयांससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जनें । रुद्रम् । पुरः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । संसम् ॥ ३ ॥

वतं वरुद्रम् । रुत् दुःखम् । तस्य द्रावथितारम् । अथवा रुत् स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं वजने यजमानार्थं वमनीषया स्वप्रज्ञानेन वपरः परस्तात् पुरोदेशे^१ वइच्छन्ति स्थापयितुम् । त पृथ पश्चात् वससं स्वपन्तमग्निं वजिह्वया । जल्पे जनकशब्दः । जिह्वाप्रभवया स्तुत्या वगृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नमेतन्मध्यमं^२ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्रनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

वयोधोऽः अन्नस्य दाताग्निर्भध्यमस्थानः वजामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । वधनुः धन्वान्तरिक्षम् वअतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-श-‘विष्णु’ नास्ति । २. घ-हव्यः आह्वातव्यः । ३. घ-ऋषिकृ अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रियमाणः । म-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त-न-दि-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं ; झ-त-१-स्वपमेतन्माध्यमिकं ; न-भ-स्वपनमेतन्माध्यमं ।

भेजांसि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताग्निः वनम् उद-
कम् अरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं जिह्वया ज्वालाया वृषदं मेघम् अवधीत् हन्ति । दावा-
मिषक्षे वनं तत्समूहं हन्ति । जिह्वया वृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अम्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निऽदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अम्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्रत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । वृक्षान् श्वेतो भवन् इह अस्मिँल्लोके निदातारं निरोधकं न विन्दते न लभते ।
किंतु स्तोतवे स्तोतुम् अम्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते । अथवात्र वैशुतोऽग्निरुच्यते । वैशुतोऽयं
रुशंश्चरंश्चेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते । किंतु
स्तोतुमम्यं माध्यमिकां वाचं वेति ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्वावघोर्जनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । तु । अस्य । यत् । महत् । अश्वेऽवत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च तु क्षिप्रमद्य अस्य आदित्यस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तम् अश्वावत् संबृद्धा-
श्ववत् बृहत् महत् स्थूलं योजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य दामा वृद्धो दृश्यते । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे घर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरग्निना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षपित्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोरार्धे स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अर्धे । स्वरे ॥ ७ ॥

वत्स ऋत्विजः एकां घर्मं दुहन्ति । तेषां मध्ये द्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारवचूर्णं पञ्च
अन्यान् उप सृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । सिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रस्थाताया नद्याः तीर्थे । यत्राय-
सृषिर्जयति तत्र । स्वरे अधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यथांजुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यतीर्यसृष्टिवजाम् ओ श्रावय इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ग्राष्णोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विवस्वतो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विवस्वत इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विवस्वतः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-ञ-त१-२-न-भ१-चेति । २. ख-त-श- 'बृहत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते ।
४. ख-न-घ-त-भ-श-घर्मे । ५. ख-ग-त-न-भ-श-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थाताराः; ग-अच्युर्मुप्रस्थातारा ।
७. ख-त-भ-पंचोनान्यान्; श-पंचमीन्यान् ।

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य वृक्षमिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् वृद्धः कोशम् ।
मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं विदः अन्तरिक्षसंविन्धनं तत्सकाशाद्वा । अवा वञ्चयवीत् । व्यदार-
यदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । विवृता त्रिप्रकारवर्तनवता वृक्षेदया रश्मिना । यद्वा ।
अनेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया विवृतेति लिङ्गात् ॥

परिं त्रिधातुरध्वरं जूणिरेति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परिं त्रिधातुः । अध्वरम् । जूणिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अथमग्निः त्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः पूणिः जवो वेगवान् नवीयसी नवीयस्या
ज्वालाया अवध्वरं प्रवर्यम् एति गच्छति । होतारः होमनिष्पादका अध्वर्यादयः मध्वा आज्या-
दिना परि अञ्जते । अथवाग्नेस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत
इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाचक्रम् । परिज्मानम् । नीचीनवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

नमसा नमनेन अवतं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितो व्याप्तं
नीचीनवारं नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षिणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्योपरि नमनेन
सिञ्चन्ति कुह्ति । महावीरिण आहवनीये ह्वयते ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

अद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्यादयः अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु
पुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थम् अवतस्य महावीरस्य विसर्जने
विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपोवतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावः घर्मदुघा यूयम् अवतं महावीरं प्रति उपावत उपागच्छत । यस्मात् यज्ञस्य
घर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे आरिषोः फलप्रदे । लिप्स्वोरश्चिनोदांतव्ये वा ।
यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा 'युद्ध क्षरणे' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये
दोहनीये । ईदृशे गावाजयोः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाया अत्युप-
लक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेवनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा
कर्णस्थानीयो द्वौ स्कभौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्यंजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत
श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिऽश्रियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अ॒भि॒ऽश्रियम् । र॒सा । द॒धीत । वृष॒भम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वआ वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । रोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ वअभिश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अ॒भि॒सं॒यो॒गा॒त्ता॒व॒त्प॒र्य॒न्तं प्र॒बृ॒द्धमि॒त्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तत्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आजे पयसि ववृषभं वर्षकमग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आमेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आमेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति ब्राह्मणम् ॥

ते जानतु स्वभोक्तॄन् सं वृत्सासो न मातृभिः । मिथो नैसन्त जामिभिः ॥ १४ ॥

ते । जानत । स्वम् । भोक्तॄन् । सम् । वृत्सा॒सः । न । मा॒तृ॒ऽभिः ।

मि॒थः । न॒सन्त । जा॒मि॒ऽभिः ॥ १४ ॥

ये ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकरणेन त इति पुनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वभोक्तॄन् निवासं महावीरम् । तत्र दोषधुमगमनित्यर्थः । तदेवाह । ववृत्सासः वृत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः वन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते महावीरम् ॥

उप स्रक्तेषु वपसतः कृण्वते धुरुणं दिवि । इन्द्रे अग्रा नमः स्वः ॥ १५ ॥

उ॒प । स्र॒क्तेषु । व॒प॒स॒तः । कृ॒ण्व॒ते । ध॒रु॒णं । दि॒वि । इ॒न्द्रे । अ॒ग्रा । न॒मः । स्वः । रि॒ति॒ स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वसक्तेषु वपसतः ज्वालया भक्षयतोऽग्नेरश्वं वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाणत्वादिन्द्रान्योर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीर आसिच्य इन्द्रे अग्रा अग्नौ च वस्वः स्वं गन्धमाजं च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

प्रवर्ये घर्मदुहि दुग्धायाम् अधुक्षत् इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अ॒धु॒क्ष॒त् । पि॒प्यु॒षी॒म् । इ॒ष॒म् । ऊ॒र्ज॒म् । स॒प्त॒ऽप॒दी॒म् । अ॒रिः । सूर्य॑स्य । स॒प्त । र॒श्मि॒भिः ॥ १६ ॥

वारिः अरणशीलो वायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् वृषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सप्तपदभावपादां माध्यमिकां वाचं घर्मधुमूषेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यथाप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-युक्तं हि वृकृण्वती, गौरममेत् (अ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोर्दिता सूर आ ददे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोम॑स्य । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । उ॒त॒ऽई॒ता । सू॒र । आ । द॒दे । त॒त् । आ॒तु॒र॒स्य । भे॒ष॒ज॒म् ॥ १७ ॥

१. न-म-इति हि । २. ख-ग-त-न-म-संगच्छते ते । ३. ख-भैरमे; घ-भैः; ङ-त१-२-३-श-भैरमे । ४. ख-त-श-अत एवं; ग-अत एनं । ५. ख-घ-ङ-त१-२-३-मात्र्य ।

हे^१ मित्रावरुणौ वसूरे सूर्ये वउदिता उदिते वसोमस्य सोमम् वा वद्वे स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । वत् स्वीकाररूपं कर्म वातुरस्य अस्मदादेः वमेपजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं ह्यृतस्य निधान्यम् । परि धां जिह्यातनत् ॥ १८ ॥

उतो इति । तु । अस्य । यत् । पदम् । ह्यृतस्य । निऽधान्यम् ।

परि । धाम् । जिह्या । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे वउतो अपि च वास्य सोमदातुः वह्यंतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम वयत्पदं निधान्यं हविषा निधानाहमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः वधां वपरि परितः वजिह्या उवाचया वअतनत् व्याप्नोत्^२ ॥ ॥ १७ ॥

‘उदीरायाम्’ इत्यष्टादशार्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवधेर्वापं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुक्रमणिका—‘उदीरायां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्विर्वाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘उदीरायामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. १. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीरायामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईरायाम् । ऋतयते । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे वाश्विना अश्विनौ वक्रतायते यज्ञमिच्छते मह्यं मदर्थम् वउदीरायाम् उद्ब्रूतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं ना^३ प्राप्तुं वयुञ्जायां योजयतमवैः वरथम् । ववां युवयोः वअवः रक्षणम् वअन्ति अस्मद्वन्तिके वसत् वर्तमानं वभूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्वीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः । चित् । ज्वीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

वनिमिषश्चित् निमेषादपि वज्वीयसा अतिशयवेगेन वरथेन वा वातम् आगच्छतमस्मदयज्ञं हे वाश्विना । शिष्टसूक्तम् ॥

उप स्तुणीतमत्रये हिमेन धर्ममश्विना । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तुणीतम् । अत्रये । हिमेन । धर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

वअत्रये महर्षयेऽसुरैरसौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं वधर्मम् अग्निदाहकं वहिमेन उदकेन^४ वउप-वस्तुणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथाम्’ (क्र. सं. १. ११९. ८) इति निगमः ॥

कुहं स्थः कुहं जग्मथुः कुहं इयेनेव पेत्थुः । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ४ ॥

१. धन-भ-हे मित्रावरुणा । २. ध१-व्याप्नोतु तु शशिं; य-व्याप्नोति । ३. श-त१-२-भ-‘वा’ नास्ति । ४. त-भ१-२-श-उदकः; भ३-उदके ।

कुह । स्थः । कुह । जग्मथुः । कुह । इयेनाऽइव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ४ ॥

हे अधिनौ युवां वकुह क वस्थः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजमथुः गच्छथः स्वेच्छथा ।
वकुह क वा वइयेनेव इयेनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृषया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः वभवः अन्तिके भवतु ॥

यदुद्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ५ ॥
यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ५ ॥

वयत् यस्मान्न निर्धायेतेऽतः वअय अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ६ ॥
अश्विना । यामहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ६ ॥

वयामहूतमा अतिशयेन काले ह्यातव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ याम्यध्वं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ७ ॥
अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ७ ॥

हे वअश्विनार^२ युवं युवाम् वअत्रये अइयागारे दह्यमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता ॥

वरैथे अग्निमातपो वदते वल्गवत्रये । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ८ ॥
वरैथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ववल्गु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वातपः आतपादीकष्यात् वअग्निं ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तर्वधिराशसा धारांमग्नेरशायत । अन्ति पङ्क्तु वामवः ॥ ९ ॥
प्र । सप्तर्वधिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ९ ॥

वसप्तर्वधिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआवासा आशंसनेन स्तुत्या मन्जूषाया निर्गल्य वअग्नेः
वधारां तस्यां मन्जूषायां वप्रं^४ वअशायतं आशाययत् । स्वनिरोधिकां^५ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तर्वधेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहाभिर्गमश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-अश्विनाश्विनी । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।
४. ग-अशायत; ज्ञ-अशायत; त३-घ-म-आशायत । ५. ख-स्वस्विनिरोधिकं; ग-त-न-म-श-
स्वस्विनिरोधिका ।

इहा गतं वृषण्वसू शृणुतं मं इमं हवम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावधिनौ^१ । इह अस्मिन् यज्ञे^२ आ^३ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं^४ वमे सम^५ इमं^६ हवन्^७ वृषण्वसू ॥ ११ ॥

किमिदं वां पुराणवज्रतोरिव शस्यते । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणवज्रत् । जर्तोरः^८ इव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अधिनौ^९ वां युवयोरर्थमागमनाय^{१०} पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।
वज्रतोरिव^{११} शस्यते । पुनः पुनरागच्छतमिति शस्यते । किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपत्यर्थः । एवमनागमाग्रवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे^{१२} अश्विना अधिनौ^{१३} वां युवयोः परस्परं^{१४} सजात्यं समानजातित्वं^{१५} वसमानम्^{१६} एकमेव ।
उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः^{१७} बन्धुः^{१८} बन्धुकः^{१९} सुवः^{२०} वसमानः^{२१}
एक एव । अथवर्षिर्हं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो वियाति रोदसी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विद्याति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः^{२२} यः^{२३} रथः^{२४} अस्ति स रथः^{२५} रजांसि लोकान्^{२६} रोदसी चावापृथिव्यौ च^{२७} वियाति
विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्यैभिरग्न्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अग्न्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अधिनौ^{२८} नः^{२९} अस्मान्^{३०} सहस्रैः^{३१} अपरिमितैः^{३२} गव्यैभिः^{३३} गोसमूहैः^{३४} अग्न्यैः^{३५} अश्वसमूहैश्च^{३६}
उप^{३७} गच्छतम् ॥

मा नो गव्यैभिरग्न्यैः सहस्रैर्भिरति ख्यतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मा^१; ग-वृषणधना^२ । २. ख-ग-त-न-भ-श-समं । ३. ग-त-न-भ-श-
'गव्यैभिः' नास्ति ।

मा । नः । गन्धैभिः । अरुधैः । सहस्रैभिः । अति । ह्यतम् ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ^१गन्धैभिः गोसमूहैः ^२अरुधैः अश्वसमूहैः ^३सहस्रैभिः सहस्रसंख्याकैः ^४मा अस्मान् ^५अति ^६ह्यतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ^१उषाः ^२अरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ^३अभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ^४ज्योतिः तेजः ^५अकः ^६करोति ^७अन्ति सर्वतः ^८ऋतावरी ऋतवत्युषाः ^९॥

अश्विना सु विचाकशदृक्षं परशुमाईव । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । दृक्षम् । परशुमान्ऽईव ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

^१सु ^२विचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ^३दृक्षं ^४परशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ^५अश्विना अश्विना-वाङ्मय इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ^१धृष्णो धर्षक सप्तवज्रे त्वं ^२कृष्णया आकर्षया ^३विशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ^४बाधितः त्वं ततो निर्गत्य तामेव ^५आ ^६रुज पीडय ^७अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवज्रमेवं ब्रवीति । ^८वां युवयोः ^९अवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽर्धर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुप्मुखास्तवाश्रवतारोऽन्यास्तिलोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति । अनुष्टुप्तेगोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयातृतीये प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिलोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्यास्तिलः श्रुतवर्नाश्चो राज्ञो दानस्तुतिः । ष्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोर्विशो वो अतिथि वाज्यन्तः पुरुप्रियम् ।

अथि वो दुर्य वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

१. ख-त-म-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग- 'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्धम् । वचः । स्तुषे । शुषस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋषिजो यजमानाश्च ^१वः यूयं ^२वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तः ^३विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः ^४अतिथिं पूज्यं ^५पुरुप्रियं बहुप्रियम् ^६अग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च ^७वः युष्मदर्थं ^८दुर्धं^१ गुहा हितं ^९वचः ^{१०}स्तुषे ^{११}शूषस्य^२ सुखस्य लाभाय । कैः साधनेः । ^{१२}मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनांसो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनांसः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

^१यम् अग्निं ^२जनांसः जना यजमानाः ^३हविष्मन्तः सन्तः ^४मित्रं ^५न मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा ^६सर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिंस्तादृशं ^७प्रशंसन्ति स्तुवन्ति ^८प्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्पुधता । हव्यान्पैर्यद्विवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातऽवेदसम् । यः । देवऽताति । उत्पद्यता । हव्यानि । ऐर्यत् । द्विवि ॥ ३ ॥

^१पन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं ^२जातवेदसं जातधनं जातविधं वा स्तुव इति शेषः । ^३यः अग्निः ^४देवताति देवतातौ यज्ञे ^५उद्यता^३ उद्यतानि ^६हव्यानि हवींषि ^७पद्विवि ^८ऐर्यत् प्रेरयति द्विवि देवेभ्यः ॥

आगन्म बृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतर्वा बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । बृत्रहन्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।

यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आक्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

^१बृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ^२ज्येष्ठं प्रशस्यम्^४ ^३आनवं^५ मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हित-कारिणम् ^६अग्निम् ^७आगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । ^८यस्य^१ अग्नेः ^९अनीके ज्वालासंघे ^{१०}बृहन् महान् ^{११}आक्षः ऋक्षपुत्रः ^{१२}श्रुतर्वा नाम राजा ^{१३}एधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतवर्णं भिक्षयागतो गोपवनीऽग्निं स्तौति^६ ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दशतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातऽवेदसम् । तिरः । तमांसि । दशतम् । घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागव्यं स्तौति । ^१अमृतम् अमरणं ^२जातवेदसं जातेजआद्युपलक्षणधनं ^३तमांसि ^४तिरः ^५दशतं नाशयन्तमित्यर्थः । ^६घृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । ^७ईड्यं स्तुत्यम् । ईदृशमागन्मेति संबन्धः ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-म१-दुर्ध । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-म१-सूयस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त-३-४-म-श- 'उद्यता' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-म-श-प्रशस्यं मानवं । ५. म-अस्य । ६. ख-त-म१-श-स्तौमि ।

सुबाधो यं जना इमेभिर्नि हव्येभिरीळते । जुह्वानासो यतस्तुचः ॥ ६ ॥

सुबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुह्वानासः । यतस्तुचः ॥ ६ ॥

इमे ऽसबाधः बाधसहिता अप्वर्वाद्यः । यम् ऽग्निं ऽहव्येभिः हविर्भिः । ईळते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । जुह्वानासः यागं कुर्वाणाः । यतस्तुचः तदर्थं धृतस्तुग्दण्डाः । तमागन्तेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्रे अधाय्यस्मदा ।

मन्द्र सुजात सुकृतोऽमूर् दस्मार्तिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्रे । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्र । सुजात । सुकृतो इति सुकृतो । अमूर् । दर्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे ऽग्रे इयम् इदानीं क्रियमाणा नव्यसी नवतरा स्तुतिः । ते तव स्वभूता ऽअस्मत् अस्मासु ऽअधाधि^१ धताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे ऽमन्द्र मोदमान ऽसुजात शोभनजनन ऽसुकृतो शोभनकर्मन् ऽअमूर् अमूढ ऽदस्म दशनीय ऽअतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्रेविशेषणानि ॥

सा ते अग्रे शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्रे । शम्ऽतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्रे ऽसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः^२ शंतमा अत्यन्तं सुखकरा^३ चनिष्ठा अतिशयेना-
न्नवती ऽते तव ऽप्रिया ऽभवतु । तया स्तुत्या ऽसुष्टुतः सुष्टु स्तुतः सन् वर्धस्व प्रबुद्धो भव ॥

सा द्युमैर्बुभिनी बृहदुपोष श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युमैः । बुभिनी । बृहत् । उपऽउप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रऽतूर्ये ॥ ९ ॥

सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः । द्युमैः द्योतमानैरग्रेः अस्मभ्यं^४ प्रदेयैः । बुभिनी अन्नवती
ऽश्रवसि^५ पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽग्रे पुनरपि । बृहत् महत् । श्रवः अन्नम् । उपोष^६ । दधीत पुनरपि^७
धारयतु । कुत्रेति उच्यते । वृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिदां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि त्वैथ पन्यमपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽप्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्पतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । त्वैथ । पन्यमपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

वगां गन्तारम् ऽअश्वमिद् । इच्छद् इवाथे । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । रथप्रां
रथानामस्मदीयानां पूरितारं धनैः तथा ऽत्वेषं दीप्तमग्निं ऽसत्पतिं सतां पालकम् । इन्द्रं ऽन इन्द्रमिवेसं

१. घ-आ अधायि । २. ख-ग-त-न-म-श-‘स्तुतिः’ नास्ति । ३. ग-सुखकरी भ-सुखकरो ।
४. त-म-श-द्युस्मभ्यं । ५. ख-त-न-म-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. ङ-त-१-२-विद्यमानोऽग्रे;
त-३-४-विद्यमानोऽग्रे; श-अविद्यमानोऽग्रे । ७. त-म-श-उप । ८. ग-म-पुनरपि ।

१कृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । १यस्य अग्नेर्बलेन १श्रवांसि अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि १तूवंथ तथा १पन्थपन्थं १व यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि तूवंथ हिंस्य ॥ ॥ २२ ॥

यं त्वां गोपवर्नो गिरा चर्निष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक शुध्री हवम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपवर्नः । गिरा । चर्निष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावक । शुध्री । हवम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १यं १त्वा त्वां १गोपवर्नः ऋषिः १गिरा स्तुत्या १चर्निष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातार-मकरोत् १सः तादृशास्ते १अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा १पावक शोधक १हव गोपवर्नस्य १शुध्री शृणु ॥

यं त्वा जनांस ईळते सुबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनांसः । ईळते । सुबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने १यं १त्वा त्वां १जनांसः जनाः स्तोतारो वा १वाजसातये अन्नस्य कामाय १सुबाधः निर्वन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः १ईळते स्तुवन्ति १सः त्वं १वृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा १बोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्षासीव स्तुकाविनां मुक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्षासिऽहव । स्तुकाऽविनाम् । मुक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

१अहम् कृषिः १हुवानः हूयमानो यज्ञदिदक्षार्थं १श्रुतर्वणि पुत्रप्राप्तिं राजानि १मदच्युति शत्रूणां मदस्य व्यावयितरि १स्तुकाविनाम् । स्तुकाविन ऊर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वत् १शर्षासीव उच्छ्रितानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् १वृक्षा वृक्षाणि । वृक्षयन्त इति वृक्षाः केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि १शीर्षा^३ शीर्षाणि शिरांसि । केषाम् । १चतुर्णां श्रुतर्वणा प्रवृत्तानामश्वानां शिरांस्युन्मज्जामाति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । ब्रश्चनसाधनत्वाद्भूक्षो हस्तः । तेनोन्मज्जामि^४ ॥

मां चत्वार आशवः शर्विष्ठस्य द्रविन्वः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुष्ट्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शर्विष्ठस्य । द्रविन्वः ।

सुरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वर्यः । न । तुष्ट्यम् ॥ १४ ॥

१मां १शर्विष्ठस्य अतिशयेनान्नवतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः १चत्वारः १आशवः अश्वाः १द्रविन्वः गमनशीलाः १सुरथासः शोभनरथा अश्वाः १प्रयः अक्षं शत्रूणां प्रति १अभि १वक्षन् अभिवहन्ति । १वयो^५ १न १तुष्ट्यम् । मुज्यं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्चतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिवर्तति; घ-त-न-म-परिवर्ततेति । २. ख-ग-घ-१-ख-त-१-४-म-श-“वयोपेताः; च-“अंघो-पेताः; त-२-३-“वयोपेताः । ३. ग-त-म-श-“शीर्षा” नास्ति । ४. ख-त-न-म-श-तेनोन्मज्जामि । ५. ख-त-१-२-न-तुष्ट्यं; घ-तु तुष्ट्यं न; त-१-४-तुष्ट्यं; म-उग्र; ङ-श-तुष्ट्यं ।

सत्यमिच्चा महेनदि परुण्यव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शर्विष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुणि । अर्व । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शर्विष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे 'महेनदि' १ परुणि एतन्नामिके 'त्वा त्वा' सत्यमित् सत्यमेव 'अव' 'देदिशम्' आदिशामि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे 'आपः' 'ईम्' अस्मात् 'शर्विष्ठात्' बलवत्तमाच्छ्रु-
तर्वणोऽधिकः २ कश्चित् 'अश्वदातरः' अश्वानां दानुतमः 'मर्त्यः' 'न' 'अस्ति' । परुण्यास्तीरे राज्ञोऽ-
श्वमेधप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

'युक्ष्वा हि' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमाश्रयेयम् । तथा चानुक्रमणिका—'युक्ष्वा हि षोडश विरूपः' इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदे सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'तृतीये युक्ष्वा हित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याश्रये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'युक्ष्वा हि षष्ठं वः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्रे रथीरिव । नि होतां पुर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवऽहूतमान् । अश्वान् । अग्रे । रथीःऽइव । नि । होता । पुर्व्यः । सदः ॥ १ ॥

हे 'अग्रे' 'देवहूतमान्' देवानामाह्वानृतमान् 'अश्वान्' 'युक्ष्व' योजय रथे । 'रथीरिव' यथा रथी स्वाश्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा 'होता' त्वं 'पुर्व्यः' मुख्यः सन् 'नि' 'वदः' ३ 'उपविश' ४ च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छाँ वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्चा वार्याँ कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुःऽतरः । श्रत् । विश्वा । वार्याँ । कृधि ॥ २ ॥

हे 'देव' अग्रे 'उत' अपि च 'नः' अस्मान् 'देवान्' 'अच्छा' 'वोचः' अभिवृथाः । सत्यगनुष्ठित-
वन्त इति । तथा 'विदुष्टरः' विद्वत्तमान् 'वोचः' । तथा कृत्वा 'विश्वा' सर्वाणि 'वार्याँ' वरणीयानि
धनानि देवसंबन्धीनि 'श्रत्' सत्यानि 'कृधि' कुर्वन्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि
हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यर्धविष्ठय सहसः स्रनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यर्धविष्ठय । सहसः । सुनो इति । आऽहुत । ऋतवा । यज्ञिर्यः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्रे 'यर्धविष्ठय' युवतम 'सहसः' 'सुनो' बलस्य पुत्र 'आहुत' सर्वतो हुत 'आहुत' वा 'त्वं'
'यत्' यदा 'ह' खलु 'ऋतावा' सत्यवान् 'यज्ञियः' यज्ञार्हश्च 'भुवः' भवसि तदा वार्याणि
श्रत्कुर्विति ५ संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोरश्रयेयस्य 'अयमग्निः' इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—'अयमग्निः सह-
स्त्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-ग-श-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-म-श-तर्वणो नाधि;
घ१-तर्वणः; च-तर्वणादधिकः; त१-तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-म-श-षद । ४. ख-न-त-म-श-
'उपविश' नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; म-श्रुतकुर्विति; श-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रुतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । श्रुतिर्नः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

वअयमग्निः वश्रुतिनः वसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य वाजस्य अन्नस्य वपतिः स्वामी वमूर्धा शिरोबहुज्जतः श्रेष्ठः कविः मेधावी वरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छस्वित्यर्थः ॥

तं नेमिमुभवौ यथा नमस्व सहृतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभवः । यथा । आ । नमस्व । सहृतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥ ५ ॥

हे वअङ्गिरः त्वं वसहृतिभिः समानाह्वानैरन्वैर्देवैः सह वनेदीयः अन्तिकतमं वयज्ञम् वआ नमस्व आनमय । वऋभवः वनेमि रयमिव ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिर्धवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिर्धवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

हे वविरूप नानारूपैस्तन्नामक महर्षे त्वं वतस्मै प्रसिद्धाय वअभिधवे अभिरातदीप्तये ववृष्णे वर्षकायाग्नये वनित्यया उत्पत्तिरहितया ववाचा मन्त्ररूपया वसुष्टुतिं वनूनम् इदानीं वचोदस्व स्तुहीत्येवमुषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमुं ध्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पुणिं गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकचक्षसः ।

पुणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

वअस्य वअग्नेः वअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः वसेनया ज्वालारूपया वगोषु निमित्तेषु वकमुं ध्विदं कं खलु वपुणिं वस्तरामहे । स्तरणं हिंसनम् । इदानीं बलिनमभिभवमेत्यर्थः ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोक्षाः । कुशं न हांसुरध्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्नातीः ऽईव । उक्षाः । कुशम् । न । हांसुः । अज्याः ॥ ८ ॥

वदेवानां सर्वेषां वविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् वनः अस्मान् वमा हासीत् अग्निमां परिपृच्छतु । वप्रस्नातीः वउक्षाः वइव पयः क्षरन्तीगाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न परिपृच्छस्वित्यर्थः । किमिव । वकुशम् अल्पं स्ववत्सम् वअज्याः गावो यथा वन हांसुः न परिपृच्छन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूह्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुः ऽध्यः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥ ९ ॥

१. ख-घ-त-आनमस्य यज्ञः; ग-न-भ-आनमस्य । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-कसु; न-कुः । ४. ख-स्तरणिकस्य; ग-स्तरणीं हिंसनं; ज-त-३-स्तरणिं हिंसकं; त-४-न-भ-श-स्तरणीं हिंसकं । ५. ख-ना-त-न-भ-श-मभिभवामे । ६. ख-भ-१-प्रस्नवतीः; ग-भ-२-प्रलवतीः; त-भ-३-श-प्रलवतीः । ७. ज-त-३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य पविद्वेषसः परितो द्विषतः । वृद्धः^१ पापबुद्धेः पंहतिः हननं । वमा^२ वा वधीत् मा हिंसात्^३ । वनावस्^४ ऊर्मिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^५ । अत्र 'मा नः सर्वस्य दुर्धियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्र ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्रे । ओजसे । गुणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे पञ्चे^१ देव पते तुभ्यं^२ वनमः^३ पृणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । पञ्चोजसे^४ बलाय । के । पृष्टयः^५ मनुष्या यजमानाः । अतोऽहमपि^६ गुणामीत्यर्थः । तथा पञ्चैः^७ बलैः पञ्चमित्रं^८ शत्रुम्^९ अर्दय नाशय ॥ ॥ २५ ॥

ग्राम्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुर्वित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुर्वित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुर्वित्सु नो गविष्टयेऽग्नौ संवेर्षिषो रयिम् । उरुक्कदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुर्वित् । सु । नः । गोऽर्द्धये । अग्नौ । समुऽवेर्षिषः । रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे पञ्चे^१ त्वं वनः^२ अस्माकं^३ गविष्टये गवामेषणाय पृक्वि^४ बहु रयिं धनं पञ्चेर्षिषः^५ संप्रापय । उरुक्कृत्^६ त्वं वनः अस्मान्^७ उरु पृधि^८ कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वग्भरभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वक् । भारऽभृत् । यथा ।

समुऽवर्गम् । सम । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

वनः अस्मान्^१ अस्मिन्^२ महाधने संग्रामे^३ वमा^४ परा^५ वक्^६ मा परित्याक्षी । भारभृद्यथा । भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । संवर्गं^७ शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं^८ रयिं धनं^९ वसं^{१०} पजय अस्मदर्थम् ॥

अन्यमुस्मद्भिया इयमग्ने सिर्षक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवृच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिर्षक्तु । दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शर्वः ॥ १३ ॥

हे पञ्चे^१ त्वदीया^२ इयं^३ दुच्छुना बाधकसंहतिः^४ पस्मत्^५ अन्यम्^६ अस्तोतारं^७ भियै^८ भयाय^९ सिर्षक्तु^{१०} सेवताम् । त्वं च वनः अस्माकम्^{११} अमवत्^{१२} बलोपेतं^{१३} शवः^{१४} वेगं^{१५} वर्ध^{१६} वर्धय संग्रामे ॥

यस्याजुषभमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा । तं वेदभिर्वृधावति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अर्दुःऽमखस्य । वा ।

तम् । वृ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

यस्य^१ वनमस्विनः^२ नमस्कारवतः^३ पदुर्मखस्य^४ वा^५ अदृष्टयागस्य^६ वा^७ शमीं^८ कर्म^९ पजुषत्^{१०} असेवत्^{११} पते^{१२} वेत्^{१३} तमेव^{१४} यजमानं संग्रामे^{१५} पञ्चविंशतिधावति^{१६} विशेषेण गच्छति । अतो नमोयुक्ता^{१७} अदुर्मखाश्च भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-घ-त-भ-दूर्यः । २. ख-घ-त-१-२-अस्मानावधीत् मां हिंसात् । घ-नोस्मान् मा वधीत् मा हिंसात् । त-४-न-भ-आवधीत् मा हिंसात् । ३. ख-ग-त-न-म-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अर्धि संवतोऽवरां अभ्या तर । यत्राहमस्मि तां अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अर्धि । समुऽवतः । अवरां । अभि । आ । तर ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽअवरान् अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिसुखम्
 ऽआ सर्वतः ऽतर तारय । वैरिसेना अस्मद्भैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र येन्वस्मदीयपरिजनमध्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी? ऽतानव रक्ष ॥

विद्या हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अर्धा ते सुम्रमीमहे ॥ १६ ॥

विद्य । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अर्ध । ते । सुम्रम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अबो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्य^१ । ऽअर्ध^२ तत् ऽते^३ तव ऽसुम्रं सुखम् ऽईमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेति तथेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘इमं नु मायिनम्’ इति द्वादशचै सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिनाम काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः’ इति । व्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आषस्तुचः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे त्यसु वः सत्रासाहम्’
 (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुवे इन्द्रमीशानुमोर्जसा । मरुत्वन्तं न वृजसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओर्जसा । मरुत्वन्तम् । न । वृजसे ॥ १ ॥

ऽइमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओर्जसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थः । मरुत्तिस्तद्वन्तमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृजसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयाभि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिनच्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्सखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् । शिरः । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ २ ॥

ऽअयमिन्द्रो^१ ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिनत् व्यच्छिनत् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना^२ ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सुजन्तमुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

ववृधानः । मरुत्सखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सुजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्याः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-विद्य नवं । ३. ख-त-२-४-न-अधी तते; ग-अधमः ते;
 घ-अतस्ते; ज्ञ-अधित् ते; म-१-अधितस्ते; म-३-अधीतितस्ते; श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-भ-श-अयमिन्द्रो
 मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ज्ञ-त-३-४-म-१-२-श-शतशत) ।

पष्टेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वशिविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं वह^१ खल्विन्द्रः येन वै येन खलु वमरुत्वता मरुत्रियुक्तेन वइन्द्रेण वइदं वस्वः स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्व^२ कर्म^३ वा यद्वेदं सर्वं जगत् वजितम् । किमर्थम् । वसोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरिञ्चिनम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरिञ्चिनम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ५ ॥

वमरुत्वन्तं मरुत्रिस्तद्वन्तम् वऋजीषिणम् । अभिपुतशेष ऋजीषः । स च तृतीयसवने पुनः सुयते । तद्वन्तम् वओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दश । शरीरवृद्धयुपेतमित्यर्थः । वविरिञ्चिनम् । महिषामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम् वइन्द्रं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

वमरुत्वन्तम् वइन्द्रं वप्रत्नेन पुराणेन वमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वहवामहे वअस्य वसोमस्य वपीतये पानाय ॥ २७ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः पिवा सोमं शतक्रतो । अस्मिन् यज्ञे पुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे मीढुः फलस्य वृष्टेर्वां सेफः । शतक्रतो बहुकर्मन् वइन्द्र त्वं वमरुत्वान्^१ वसोमं वपिब वअस्मिन् वयज्ञे हे वपुरुष्टुत बहुभिराहृत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमांसो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमांसः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन् वइन्द्र वमरुत्वते वतुभ्येत् तुभ्यमेव वसोमांसः वसुताः अभिपुताः । ते च वउक्थिनः शास्त्रवन्तः वहदा^४ मनसा भक्त्या^५ वहूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिविष्टिषु । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-म-ह अयं । २. ख-ग-त-न-म-श-सर्वकर्म । ३. न-म-मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-म-श-हृदा...भक्त्या नास्ति ।

पिवं । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥९॥

हे ऽइन्द्र ऽमरुत्सखा त्वं ऽसुतम् अभिषुतं ऽसोमं ऽपिव । किमर्थम् । ऽदिविष्टिषु अस्माक-
मह्नामभिगमनेषु ऽदिवः स्वर्गस्थ वैष्णेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ऽओजसा बलेन सोमपानजनितेन
ऽवज्रं ऽशिशानः तीक्ष्णकुर्वन् । शत्रून्जहीति भावः ॥

चतुर्विधोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशक्ने 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः पळहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥१०॥

उत्सतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वा । शिप्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽपीत्वा पीत्वा ऽओजसा बलेन ऽसह ऽउत्तिष्ठन् ऽशिप्रे इन्द्र ऽअवेपयः अकम्पयः ।
मदापिशोदिति भावः । किं पीत्वा । ऽचमू चम्बोरधिपदणफलकयोः ऽसुतं ऽसोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्म्युद्दामवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युऽहो । अमवः ॥ ११ ॥

हे ऽइन्द्र ऽक्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं ऽत्वा त्वाम् ऽउभे ऽरोदसी उभे अपि द्वावाग्रुथिष्यौ
ऽअनु ऽअकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । ऽयत् यदा ऽदस्युहो ऽअभवः भवसि तदा ॥

वाचमृष्टापदीमहं नवसक्तिमत्तुस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वमममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टाऽपदीम् । अहम् । नवसक्तिम् । ऋतुऽस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वम् । ममे ॥ १२ ॥

ऽअष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्बिद्भिः साष्टापदी । ऽनवसक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन
नवसक्तिम् । आसु दिक्षु व्यासाभित्यर्थः । ऽऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं ऽवाचं स्तुतिम् 'अहं' परिपूर्णात्
ऽइन्द्रात् ऽतन्वमं तनुं न्युनां सतीं ऽपरि ऽममे । अन्युनेषत्तां करोमितीत्यर्थः । कास्त्वेनैव स्वरूपं स्तुत्या
विषयीकृतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशार्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृह-
त्येकादशी सतीबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाब्रते निष्केवत्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ^१वज्रज्ञानो ^२नु जायमान एव ^३शतक्रतुः बहुकर्मा ^४इति इत्थं ^५मातरं स्वजननीं विष्टुच्छति । किमिति । ^६क उग्रमाः उद्गूर्णवला लोके । ^७के ^८हृ ^९श्रृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

आदीं श्वस्वब्रवीदीर्णवाभमहीशुर्वम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥
आत् । ईम् । श्वसी । अब्रवीत् । और्ण्डवामम् । अहीशुर्वम् । ते । पुत्र । सन्तु । निःऽसुरः ॥ २ ॥

इन्द्रेण पृष्टा ^१श्वसी माता अनन्तरमेव ^२एनमिन्द्रम् ^३अब्रवीत् । किमिति उच्यते । ^४और्ण-
वाभमहीशुर्वम् ^५एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा हे ^६पुत्र तव ^७निष्टुरः निस्तार-
णीयाः ^८सन्तु इति ॥

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराईव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥
सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽईव । खेदया ।
प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

^१तान् जनन्योक्तान् ^२वृत्रहा इन्द्रः ^३समित् सहेव ^४अखिदत् । खेदनं नाम आकर्षणम् । ^५खे
रथचक्रस्य नाभौ ^६अरान् चक्राङ्गभूतान्छङ्कन् ^७खेदया रज्ज्वा ^८इव । तथा तान् यथा संखिदन्ति
तद्वत् । तथा कृत्वा ^९दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः ^{१०}प्रवृद्धः ^{११}अभवत् ॥

एकेया प्रतिधार्पिबत्साकं सरांसि त्रिशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥
एकेया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सरांसि । त्रिशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२एकेया एकेन ^३प्रतिधा प्रतिधानेन ^४साकम् ^५एकधैव ^६त्रिशतम् अपि । उक्थ-
पात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । ^७सरांसि ^८सोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि ^९काणुका कान्तानि
क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि ^{१०}अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् ।
नैरुक्तप्रसिद्धया तु कालाभिमानादीन्द्रः । ^{११}त्रिंशद्वपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेक-
रूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ^{१२}‘एकेन प्रतिधानेनापिबत्’ (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तत्राख्याने
च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमृतणदवुध्रेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥
अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अवुध्रेषु । रजःऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । वुधे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२गन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् ^३अभि ^४आ ^५अतृणत्
सर्वतो हिसितवान् । कुत्र । ^६अवुध्रेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु ^७रजःसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-
प्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । ^८ब्रह्मभ्य इत् ब्रह्मणेभ्य एव ^९वुधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पृक्कमौदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥
निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पृक्कम् । ओदनम् ।
इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआततम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदन्तरमेव; न-भ-आन्तरमेव । २. ख-त-‘महीशुर्वं न; न-भ-‘महीशुर्वं न । ३. त-भ-१-श-
सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह; न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यानं ।

अथम् ^१इन्द्रः ^२विगिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संप्राहरत्^४ तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^५पक्वं परिपक्वम् ^६ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामयांच । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^७बुन्दम् इषुं ^८स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रह्म इषुस्तवं सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चक्रुषे युजम् ॥ ७ ॥

शतब्रह्मन् । इषुः । तवं । सहस्रपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चक्रुषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इषुः ^४शतब्रह्मः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः श्रीघ्नगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६पक्व इत् एक एव । ^७यं च इषुं ^८युजं सहायं ^९चक्रुषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतुम्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात ऋमुष्टिर ॥८॥

तेन । स्तोतुम्यः । आ । भर । नृभ्यः । नारिभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । ऋमुष्टिर ॥ ८ ॥

^१तेन इषुणा ^२स्तोतुम्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^४नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^५अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^६आ ^७भर आहर । ^८सद्यः तदानीमेव ^९जातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रबुद्धः सन् हे ^{१०}ऋमुष्टिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौलानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीळुधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौलानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीळु । अधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रबुद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौलानि^६ इति भावः^७ । भूमेः कीलबद्धारणाय ^८कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^९हृदा बुद्धया ^{१०}वीळु स्थिराणि ^{११}अधारयः । बुद्धया कर्तव्यानीति धान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वत् । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुक्रमः । त्वाऽऽेषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या ऋचो नैरुक्तैरिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१एता तानि यानि त्वया सष्टव्यान्मुदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरत् आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वचिरोपेन नेत्याह । ^५त्वेषितः त्वया मेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पशून् । महिषश्चाब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महत्ताम् । असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपक्वम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्च पुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वाथं वृष्टिप्रदानद्वारादीदं प्राहरत् । किंच ^{१०}इन्द्रः^{११}

१. घ-संप्रहरत् ; त-स-संप्रहारन् ; भ-संप्रहारत् । २. घ-च्यौलानि अखुलानि तव बलानि ।

३. ख-ग-त-न-श-नवानपीद्री ।

‘वराहं जलपूर्णं मेघं’ हन्तीति शेषः । कीदृशं तम् । १. पुंस्यम् । आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः । आमुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः । निरुक्तपक्ष एवम् । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आम्नायते । विष्णुर्गन्धः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमन्यदेवता नाविद्वन्मन्त्रस्त्ववेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहतां त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वामसुषं एकविंशत्याः^३ पुरो^४ पारेऽस्ममयीनां वसति तस्मिन्सुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो भिषवा हृदयमविध्यत्^५ । अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति । सोऽयमितिहासः ‘अस्येदु मातुः सवनेषु’ (ऋ. सं. १. ६१. ७) ‘विश्वेता विष्णुः’ इत्याभ्यां प्रतिपादितः । तयोर्मध्ये ‘अस्येदु मातुः’ इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वामसुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो ‘विष्यद्बराहम्’ इति पादेन प्रतिपादितः । इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गादाहर्तेति ब्रूषे मया पुराणि जितांसुरश्च धातिस्तस्य वामं वत्सानयेत्युक्तो विष्णुर्मूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं सुमोष । सोऽर्थः ‘सुभाषद्विष्णुः पचतम्’ इति पादेन सूचितः । स किं पुनर्सूचितवानिति तदत्रोच्यते ‘विश्वेता’ इति । हे इन्द्र त्वेषितस्त्वया प्रेरितो विष्णुर्पैत्ररूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गादाहतां किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः ससुरक्रमो भूत्वा विश्वेता यानि त्वयाहर्तेभ्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरत् । कानि तानीति । शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां बाहनरूपान्^६ महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्कमाग्नेवौदनं चाभरत् । ‘विष्यद्बराहम्’ इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते । इन्द्रस्तु वराहं वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेसुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं^७ वराहमसुरं हृदयेऽविध्यदिति शेषः ॥

तुविश्वं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृता ऋदूपे चिद्वद्वृधा ॥ ११ ॥

तुविऽक्षम् । ते । सुऽकृतम् । सुऽमयम् । धनुः । साधुः । बुन्दः । हिरण्ययः ।

उभा । ते । बाहू इति । रण्या । सुऽसंस्कृता । ऋदुऽपे । चित् । ऋदुऽवृधा ॥ ११ ॥

*पृषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते—‘तुविश्वं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यमयः । उभौ ते बाहू रण्या रमणीयौ सांग्राम्यौ^१ वदूषे अर्देनपातिनौ गमनपातिनौ^२ मर्मण्यर्देनवेधिनौ गमनवेधिनौ^३ वा ’ (निरु. ६. ३३) इति ॥ ॥ ३० ॥

‘पुरोक्षांशं नः’ इति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेराधम् । आद्या नव गायथ्यो दशमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चातुक्रान्तं—‘पुरोक्षांशं दश बृहत्स्यन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो

१. ख-त१-जलपूर्णं एवं ब; ग-न-म-श-जलपूर्णं एवं; ज-त१-४-जलपूर्णं एवं; त२-जलपूर्णं । २. ख-त-श-वामसुष; ग-वाममोष; म१-वामनुष; ३. ख-ग-त-म१-श-एकविंशत्या पुरा । ४. ख-त-हृदम्; ग-हृदम्; श-हृदम् । ५. ग-आहाररूपान् । ६. ख-त-धनानामोषक; ग-इन्धनानां मोषक । ७. ज-त१-न-म१-संग्राम्यौ । ८. ख-ज-त१-२-गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्देन-वेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ । *घ-सु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे इन्द्र ते तव धनुः तुविश्वं महाक्षेपं सुकृतं सुमयं सुसुखं च । ते बुन्दः इष्टुः साधुः हिरण्ययः हिरण्यमयः । ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुष्ठूलकृतौ ऋदूपे चित् संग्रामे अर्देनपातिनौ ऋदुवृधा हनवर्धनौ ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रनुवाचीतावाद्यास्तिस्रः क्रचः । तथा च सूत्रितं—‘पुरोकाशं नो अन्धस इति तिस्रः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोकाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोकाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे शूर^१ । इन्द्रं पुरोकाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् । अन्धसः अन्ध^२ स्वीकृत्य गोनां गवां । सहस्रं शता शतानि । च । नः^३ अस्मभ्यम् । आ । भर आहर । अथवा^४ नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमान-
मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनं तैलं च आ^५ भर । मनो मननीयानि
हिरण्यया हिरण्यमान्युपकरणानि^६ सचा सहाभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरुणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वंसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णशोभना । पुरुणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वंसो इति ॥ ३ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं कर्णशोभना कर्णाभरणानि पुरुणि बह्वनि आ भर । हे धृष्णो
वर्षकेन्द्रं वंसो वासयितरिन्द्रं त्वं हि^७ खलु शृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पते त्वत्तोऽन्यः कश्चित् वृधीकः वर्षयिता नकीं नैव । तथा सुषाः सुष्ठु संभक्ता
संप्रामादौ त्वत्तोऽन्यः न । उत अपि च सुदाः सुदाता न । तथा हे शूर त्वत् त्वत्तोऽन्यः
वाघतः । ऋषिप्रामैतत् । ऋषिजो यजमानस्य नेता नान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अथम् इन्द्रः निकर्तवे निकर्तुं नकीं नैव शक्यः । तथा शक्रः शक्तोऽयं परिशक्तवे^८
परिभावाय न शक्यत इति । स तु विश्वं शृणोति पश्यति च ॥ २१ ॥

स मुन्यं मर्त्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदक्षिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘शूर’ नास्ति । २. घ-सोमं । ३. ख-ग-त-श-‘नः... अथवा’ नास्ति ।
४. ख-त-न-भ-श-‘आ’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-‘हिरण्यमान्यु’ । ६. ख-ग-त-न-भ-श-‘हि’
नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ-परिकर्तवे ।

सः । मन्युम् । मर्त्यानाम् । अदब्धः । नि । चिकीषते । पुरा । निदः । चिकीषते ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १मन्युं क्रोधम् । केषाम् । १मर्त्यानाम् । १अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् १नि चिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव वेत्याह । १निदः निन्दायाः १पुरा पूर्वमेव १चिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

ऋत्वं इत्पूर्णमुदरं तुरस्यास्ति विधृतः । वृत्रघ्नः सोमपात्रः ॥ ७ ॥

ऋत्वं । इत् । पूर्णम् । उदरम् । तुरस्यं । अस्ति । विधृतः । वृत्रघ्नः । सोमपात्रः ॥ ७ ॥

१तुरस्य स्वरमाणस्य १वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः १सोमपात्रः सोमपातुः १उदरं १ऋत्वं १इत् कर्मणैव १पूर्णम् १अस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । १विधृतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्वभावोऽतस्तत्पूर्तये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे वर्धनि संगता विश्वा च सोम सौमगा । सुदात्वपरिहृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । वर्धनि । सम्पङ्गता । विश्वा । च । सोम । सौमगा । सुदातु । अपरिहृता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि १वर्धनि धनान्यस्मदिष्टानि १संगता संगतानि । तथा हे १सोम सोमवन्निन्द्र त्वयि १विश्वा सर्वाणि १सौमगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा १सुदातु सुदानानि १अपरिहृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वामिध्वयुर्मम कामो गव्यहिरण्ययुः । त्वामिध्वयुरेषते ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । यवऽयुः । मम । कामः । गव्यः । हिरण्यऽयुः ।

त्वाम् । अश्वऽयुः । आ । ईषते ॥ ९ ॥

१त्वामित् त्वामेव १एषते । किम् । १मम १कामः । स कीदृशः । १यवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा १गव्यः सन्नेषते । तथा १हिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा १अश्वयुः च सन्नेषते । तं काममासेच्छं कुर्विति भावः ॥

तवेदिन्द्राहमाश्रया हस्ते दात्रं चना ददे ।

दिनस्य वा मघवन्त्संभृतस्य वा पुंरि यवस्य काशिना ॥ १० ॥

तव । इत् । इन्द्र । अहम् । आऽशसा । हस्ते । दात्रम् । चन । आ । ददे ।

दिनस्य । वा । मघवन् । सम्भृतस्य । वा । पुंरि । यवस्य । काशिना ॥ १० ॥

हे इन्द्र १तवेत् तवैव १आश्रया आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमुद्धं करोषीत्याशंसनेन १हस्ते १दात्रं १चन लवनसाधनं दात्रमपि १आ १ददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । १दिनस्य १वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य १संभृतस्य १वा पूर्वमेव छिन्ना निष्कृतस्य राक्षीकृतस्य वा १यवस्य १काशिना मुष्टिना १पुंरि पूरय । आशंसनं देहि च ॥ ३२ ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-उदकं । २. त-भ-१-श-सत्वेषु ते । ३. घ-मघवन्निद्र । ४. ख-घ-त-भ-श-दात्रमथ । ५. ख-ग-त-न-भ-श-'संभृतस्य' नास्ति । ६. ख-व, ग-त-न-भ-श-वा ।

‘अयं कृतुः’ इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अयं कृतुर्नवः कृतुर्भागवः सोम्यमन्त्यानुष्टुप्’ इति । भागवः कृतुर्कषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्र्यः । सोमो देवता । विनियोगो ऐहिकः ॥

अयं कृतुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदिसोमः । ऋषिर्विश्वः कान्वयेन ॥ १ ॥

अयम् । कृतुः । अगृभीतः । विश्वऽजित् । उतऽभित् । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विश्वः । कान्वयेन ॥ १ ॥

वअयं वसोमः वकृतुः कर्ता सर्वस्य वअगृभीतः अन्यैरगृहीतः वविश्वजित् सर्वस्य जेता वउद्भिज् फलस्योद्भेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तद्वृत्तः । वऋषिः ज्ञानवान् वविश्वः मेधावी विश्ववत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः वकान्वयेन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूणीति यन्नयं भिषक्तिं विश्वं यत्तुरम् । प्रेम्नधः ख्युनिः श्रोणो भूत् ॥ २ ॥

अभि । ऊणीति । यत् । नम्रम् । भिषक्तिं । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्युत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः वयन्नम्रम् अस्ति तत् वअभ्यूणीति आच्छादयति । यन्नम्रमिव विफलं वर्तते तदा-च्छादयति^१ फलेन । अथवा वक्षं जनयन्नाच्छादयति । तथा वयत् वतुरम् आतुरं रूपं वविश्वं तत् वभिषक्तिं भिषज्यति । यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण^२ च शरीरसिद्धिसाधनश्च । वअन्धः सन् अन्धोऽपि वप्र वख्यत् पश्यति । वश्रोणः^३ अपि^४ पङ्गुरपि^५ वनिः वभूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनूकृतऽभ्यः । द्वेषऽभ्यः । अन्यऽकृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥ ३ ॥

हे वसोम वत्वं वतनूकृद्भ्यः कृशोर्कुर्वन्भ्यः । अथवाज्ञानां विच्छेदकेभ्यः वअन्यकृतेभ्यः वद्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽभियेभ्यः । कृत्याभ्य इत्यर्थः । ववरूथं वरकं रक्षणम् वउरु वयन्तासि^६ भवसि स्तोतृ-णाम् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीपिन् । यावार्धस्य चिद्द्वेषः ॥ ४ ॥

त्वम् । चित्ती । तव । दक्षैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीपिन् ।

यावीः । अघस्य । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे वऋजीपिन् तृतीयसवनगतेनजीषेण तद्वन् सोम वत्वं वतव वचित्ती चित्था प्रजया वद्वैः बलैश्च वदिव वआ दिवश्च । आ इति चार्थः । वपृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् वअवस्य वचित् अस्माकमाहन्तुरपि वद्वेषः शत्रोः कृत्यां वधावीः पृथक्कृतः ॥

१. ख-ग-त-न-श-त-तदा । २. ख-‘साधनानामौषध’; ग-‘साधनानां नामौषध’; घ-ज्ञ-त-२-‘साधनानां ईमौषध’; त-१-‘साधनानामौषध’; त-३-४-न-स-‘साधनानामौषध’; श-‘साधनानामौषध’ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त-३-४-श-‘पङ्गुरपि’ नास्ति । ५. ग-वारकं । ६. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-यन्तासि बहुकृतः ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिदुषो रातिम् । वृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । ददुषः । रातिम् ।

वृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः धनानि कामयमानाः यन्ति चेत् यन्ति च अर्थं प्रति । गत्वा च ददुषः दातुः । रातिं दानं गच्छानि गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य तृष्यतः भिक्ष-
माणस्य कामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति^१ । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतऽयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

यत् यदा पूर्वं पुराणं नष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनः ईम् एनम् वृक्तायुं
नष्टधनलाभाय यज्ञकामम् उत् ईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः^२ ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरद्वैक्रतुरवातः । भवो नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुशेवः । नः । मृळयाकुः । अद्वैतऽक्रतुः । अवातः । भवः । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुख-
यिता अद्वैतक्रतुः अग्रमतप्रज्ञः अवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (? वशे) भव ।
अपरो नः पूरणः ॥

मा नः सोम सं वीविजो मा वि वीभिषथा राजन् । मा नो हृदि त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । वीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हृदि । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्मान् वमा वसं वीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे राजन्
सोम अस्मान् वमा वि वीभिषथाः भीतान् मा कुह । नः अस्माकं हृदि हृदयं^३ त्विषा दीप्या
वमा वधीः ॥

अव यत्स्वे सुधस्थे देवानां दुर्मतीरिधे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीढो अप स्त्रिषः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सुधस्थे । देवानाम् । दुःसमतीः । ईधे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढः । अप । स्त्रिषः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-तन-कामानां वर्जयति; घ-कामानावर्जयति; भ-कामानां वर्जयती; श-कामानां वर्जयेति ।
२. ख-स्तन-१-२-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभणं आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकषेण
वर्धयेत् । ३. ख-गत-न-भ-श-हृदये ।

१स्वे १सपस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे १देवानां १दुर्मर्तः दुर्मतयो न प्रविशन्तिविति । १यत्
यदा १अव १ईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे १राजन् १द्विषः अस्मद्वैदृन् १अप १सेध । हे १मीढुः
सोमरसस्य सेतः १स्निधः हिंसकान् १अप १सेध । हिन्धीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नह्यन्म्यम्’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न ह्यन्म्यं दशैकशूनौधसो
गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकशूनौध नोषसः पुत्र वरिषः । अन्त्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या’
शिष्टा गायन्त्य ऐन्द्राः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टर्चः । सूत्रितं च—‘नह्यन्म्यं बळाकर-
मित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा
च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नह्यन्म्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नह्यन्म्यं बळाकरं मर्दितारं शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

नहि । अन्म्यम् । बळा । अकरम् । मर्दितारम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १ ॥

हे १शतक्रतो त्वत्तः १अन्म्यं १मर्दितारं सुखयितारं १बळा बट् सत्यं १न १अकरं न करोमि ।
तस्माद्दे १इन्द्र १त्वं १नः अस्मान् १मृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृध्नो वार्जसातये । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः । नः । शश्वत् । पुरा । आविथ । अमृध्नः । वार्जसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ २ ॥

१यः १अमृध्नः अहिंसकः १नः अस्मान् १वार्जसातये अन्नलाभाय १पुरा पूर्वम् १आविथ
रक्षितवान् । हे १इन्द्र १स १त्वं १नः अस्मान् १शश्वत् सदा १मृळय सुखय ॥

किमङ्ग रध्रचोदनः सुन्वानस्यावितेदसि । कुवित्सिन्द्र णः शकः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनः । सुन्वानस्य । अविता । इत् । असि ।

कुवित् । सु । इन्द्र । नः । शकः ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र त्वं १रध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं १सुन्वानस्य
१अवितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः १नः अस्माकं १कुवित् बहु १सु सुष्ठु १शकः अशकः शक्तो
भव ॥ बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेन मे कृधि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-भ-१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भार्ग्यं न विद्यते; ग-यस्त्वं
नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिष्य अन्नलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कौदशः अमृध्नः अहि-
सितः; श-य इन्द्रः नोस्मान् पूर्वं शश्वद्बहुवारं वार्जसातये अन्नलाभाय मृध्नः संप्रामात् आविथ रक्षित-
वानसि स तादृशस्त्वं इन्द्र नः अस्मान् मृळय सुखय; ङ-मु-हे इन्द्र यस्त्वममृध्नः शशुभिरहितसि सन् पुरा
पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वार्जसातयेऽन्नदानार्थं यद्वा
अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय । ३. ख-त-१-२-म-अभवः ।

इन्द्र । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।

पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः ऽरथं ऽप्र ऽअव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । ऽपश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थे । अस्मत्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि ऽएनं ऽमे रथं हे ऽअद्रिवः वज्रवजिन्द्र ऽपुरस्तात् वर्तमानं ऽकृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाज्यु श्रवंः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपऽमम् । वाजऽयु । श्रवंः ॥ ५ ॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । ऽहन्त' इन्द्र' ऽयु इदानीं ऽकिं त्वं तूष्णीम् ऽआससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते । ऽनः ऽरथं ऽप्रथमं सर्वेषां मुख्यं ऽकृधि कुरु । ऽवाज्यु' अस्माकमग्नमिच्छत्' ऽश्रवंः अश्वं हविलक्षणम् ऽउपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृवीति ॥ ३५ ॥

अवा नो वाज्यु रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्सु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अवं । नः । वाजऽयुम् । रथम् । सुऽकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽनः ऽवाज्युम् अग्रेच्छुं ऽरथम् ऽअव रक्ष संग्रामे । ऽते तव ऽकिमित् किमपि सर्व-कर्तव्यजान्ते ऽपरि परितः ऽसुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं तस्माद् ऽसु जिग्युषः सुदु जेतुम्' कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृष्टस्व पूरसि भद्रा तं एति निष्कृतम् । इयं धीर्ऋत्विवावती ॥ ७ ॥

इन्द्र । दृष्टस्व । पूः । असि । भद्रा । ते । एति । निऽकृतम् । इयम् । धीः । ऋत्वि' ऽवती ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽदृष्टस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं ऽपूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्ययज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । ऽनिष्कृतं निष्कर्तारं ऽते त्वां ऽभद्रा कल्याणी ऽइयं ऽधीः स्तुतिः क्रिया वा ऽऋत्विवावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती ऽएति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवद्य आ भांगुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवद्ये । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपऽआवृक्ताः । अरत्नयः ॥ ८ ॥

ऽमा' अस्मान्' ऽरत्नी सर्वतः ऽअवद्यः निन्दा ऽआ ऽभाक् माभजतु । प्राप्नोत न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किंच ऽउर्वी' काष्ठा बहुन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते कान्त्वा स्थिता भवति' (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र ऽहितं निहितं शत्रुसंबन्धि ऽधनम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । ऽअरत्नयः अरममाणाः शत्रवः ऽअपावृक्ताः सन्निवृत्ति शेषः ॥

१. ग-हे इन्द्रः; घ-हंतो हे इन्द्र । २. ख-ग-त-श-चेत् । ३ घ-वाज्युः 'मिच्छन् । ४. न-भ-तस्मादस्मान् । ५. घ-जेतुमस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-त-भ-श-भवति । ८. ख-अपावृक्ताः; ङ-त-३-४-भ-अपावृक्ताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा कस्तदुद्गमसि । आदिपतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥
तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उद्गमसि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहसे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ । तुरीयं चतुर्थं^२ नाम यदा^३ करः करोषि तदुद्गमसि कामयामहे ।^४ आदिपतिः अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव पतिः पालकत्वं^५ नः अस्मान् ओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधद्वो अमृता अमन्दीदेकधूर्देवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्राप्तमक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकऽधूः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।
तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रशस्तम् । प्राप्तः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः वः युष्मानयम् अवीवृधत् वर्षयति स्तुत्या अमन्दीत् वर्षयति सोमेन^१ एकधूः कविर्हम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः याश्च यूर्यं स्य युष्मानय्यवीवृधदमन्दीच्च । तस्मै राधः धनं प्रशस्तं प्रवृद्धं कृणुत कुस्त । उ इति पूरण एवकाराद्यो वा । प्रातः प्रातरेव मक्षु क्षियं धियावसुः कर्मधन इन्द्रः जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ३६ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'आ तू न इन्द्र' इति नवचं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुलीदिन आप्यं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुकम्यते—'आ तू नो नव कुलीदी काण्वः' इति । महाव्रते निष्केवस्ये गायत्रयचाक्षीतावेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनिकेन—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सुददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशश आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः' (आथ. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुऽमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । सम् । गृभाय । महाऽहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^१ तु^२ तदानीमेव नः अस्मभ्यं दातुं क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यभिप्रेत्यर्थः^३ । चित्रं चायनीयं प्राप्तं ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं दक्षिणेन हस्तेन आ वसं गृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विद्या हि त्वां तुविकूर्मिं तुविदैष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्य । हि । त्वा । तुविऽकूर्मिम् । तुविऽदैष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्या हि जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकर्मणं तुविदैष्णं बहुप्रदं तुविमघं बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणम् अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वां शूर देवा न मर्तोसो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धिनं । २. त-न-श-सोमेनैकः; म-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श- 'त्वं तु' नास्ति । ४. म-स्तुतमि । ५. ख-न-तुवीमघं ।

नहि । त्वा । शूर । देवाः । न । मर्तासः । दि॒त्सन्त॑म् । भी॒मम् । न । गाम् । वार॑यन्ते ॥३॥

हे ^१शूर इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३दि॒त्सन्तं दा॒तुमिच्छ॑न्तं ^४देवाः ^५नहि ^६वारय॑न्ते न निवारयन्ति ।
तथा ^७मर्तासः मर्त्या अपि ^८न वारय॑न्ते । ^९भीमं ^{१०}न ^{११}गां भय॑जनकं ^{१२}वृषभं^३ यवसे प्रवृत्तमिव । तं
यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इति वृत्तः । तथा च सूत्रितम्—'एतो न्विन्द्रं
स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं वस्वः स्वराजम् । न राधसा मर्धिषन्नः ॥ ४ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम् । ईशानम् । वस्वः । स्वराजम् ।

न । राधसा । मर्धिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः एतो आगच्छतैव नु क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । ^१स्तवाम् ^२इन्द्रम् । कीदृशं
तम् । ^३वस्वः वसुनः धनस्य ^४ईशानं स्वामिनं ^५स्वराजं स्वयमेव राजमानं^६ स्वर्गं^७ राजमानं^८ वा ।
^९नः अस्मान् इन्द्रेणानुगृहीतान् ^{१०}राधसा धनेनान्यो धनी ^{११}न मर्धिषत् न बाधताम् । आख्यानाम-
स्मत्समानानामप्याख्यायां स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तोषदुर्प गासिषच्छ्रवत्साम गीयमानम् । अमि राधसा जुगुरत् ॥ ५ ॥

प्र । स्तोषत् । उर्प । गासिषत् । श्रवत् । साम । गीयमानम् । अमि । राधसा । जुगुरत् ॥ ५ ॥

*पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः प्र स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च ^१गासिषत्^२ उपगानं
च करोतु । तदर्थं ^३गीयमानं ^४साम स्तोत्रं ^५श्रवत् शृणोतु । ^६राधसा धनेन च^७ युक्तोऽस्मान्^८
^९अमि ^{१०}जुगुरत् अमिगुणात् स्वीकुर्विति ॥ ३७ ॥

आ नो भर दक्षिणेनामि सुव्येन प्र मृश । इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक् ॥ ६ ॥

आ । नः । भर । दक्षिणेन । अमि । सुव्येन । प्र । मृश । इन्द्र । मा । नः । वसोः । निः । भाक् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मभ्यम् ^३आ ^४भर । आहत्य ^५दक्षिणेन ^६सुव्येन च हस्तेनोभाभ्यां हस्ताभ्याम्
^७अमि ^८प्र ^९मृश । प्रयच्छेत्यर्थः । ^{१०}नः अस्मान् ^{११}वसोः धनात् ^{१२}मा ^{१३}निर्भाक् मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'उप क्रमस्व' इति वृत्तः । सूत्रितं च—'उप क्रमस्वा भर धृषता
तदस्मै नव्यम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप क्रमस्वा भर धृषता धृष्णो जनानाम् । अदाशूटरस्य वेदः ॥ ७ ॥

उप । क्रमस्व । आ । भर । धृषता । धृष्णो इति । जनानाम् । अदाशूः ऽतरस्य । वेदः ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- 'देवाः' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं ।
३. ख-श-त-१-२- 'राजमानं' नास्ति । ४. त-३-४-श- 'स्वर्गं राजमानं' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य
मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत्
शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानमिजुगुरदमिगुणात् स्वीकुर्विति । ५. भ-३-उपगासिषत् ।
६. त-भ-१-वायुक्तो; ग-श-वायुक्तो ।

हे इन्द्र त्वम् ^१उप ^२क्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दातुम् । हे ^३पृष्णो धर्षक शत्रूणां ^४पृथता पृष्टेन वेतसा युक्तः सन् ^५आ ^६भर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । ^७जनानां मध्ये ^८अदाशूष्टरस्य अत्यन्तमदानृतमस्य ^९वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रेभिः सनित्वः । अस्माभिः सु तं सनुहि ॥ ८ ॥
इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रेभिः । सनित्वः ।
अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः ^३वाजः अन्नं ^४विप्रेभिः मेघाविभिः ^५सनित्वः संभजनीयः ^६ते तव ^७अस्ति ^८तं ^९वाजम् ^{१०}अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा ^{११}सु सुष्टु ^{१२}सनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मधू जरन्ते ॥ ९ ॥
सद्यः ^१सजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मधु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२वाजाः ^३अस्मभ्यं ^४सद्योजुवः क्षीरं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । ^५विश्व-
चन्द्राः ^६सर्वहिण्योपेता बहूनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः ^७वशैः कामरेनेकेयुक्ताः ^८मधु क्षीरं ^९जरन्ते स्तुवन्ति ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कपालसाम्राज्यजुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘आ प्र द्रव’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुकम्प्यते—‘आ प्र द्रव’ इति । ‘क्षत्रिशा-
न्यस्मात्’ इति परिभाषया काण्वः ^१कुसीदृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः ।
अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये
मैत्रावरुणश्चे ‘आ प्र द्रव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘आ प्र द्रव परावतो नक्षत्र्यं
बळाकरमित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावर्तश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मेणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । परावर्तः । अर्वावर्तः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रभर्मेणि ॥ १ ॥

हे ^१वृत्रहन् अपामावरकस्य दृत्रासुरस्य हन्तहं ^२इन्द्र ^३प्रभर्मेणि । प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि
पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणि देवानां
हविष्यदानेन पोषका ऋषिर्वा यस्मिन्निति स तथोक्तः । एतादृशे यज्ञे ^४मध्वः मदकरान् सोमान्
^५प्रति ^६परावतः विप्रकृष्टात् वृरस्थादेशादपि ^७अर्वावर्तश्च समीपस्थादेशादपि आभिमुख्येन ^८प्र
^९द्रव स्वं स्वरथागच्छ । मध्व इति ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घभावः ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-तथा; ग-तथा तं । २. ख-ग-स-३-श-विष्वधं; ३. ख-व-त-न-भ-कण्वः ।

तीव्राः सोमांसु आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबं दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥
तीव्राः । सोमांसः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिबं । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१तीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । ^२मादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे ^३सोमांसः सोमाः ^४सुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् ^५आ ^६गहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् ^७पिब । सोमपाने कारणमाह । एवं ^८यथा ^९दधृक् धृष्टस्तप्रीतौ प्रगल्भः संस्तान् ^{१०}ऊचिषे^१ समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'जिष्टया प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दस्वादु तेऽरं वराय मन्यवै । भुवत् इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥
इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवै ।
भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इषा सोमलक्षणेनाग्नेन ^३मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव + ^४उ इत्यवधारणे । ^५आत् अनन्तरमेव ^६ते तव ^७वराय शत्रुनिवारकाय ^८मन्यवे क्रोधाय स सोमः ^९अरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच ^{१०}ते तव ^{११}हृदे हृदये स सोमः ^{१२}शं शंकरः सुखकरः ^{१३}भुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तुचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रवा गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥
आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१अशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्व्राणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तद्वशेन्द्र ^२तु क्षिप्रम् ^३आ ^४गहि^१ आयाहि अस्मथर्ज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ^५दिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् शुलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । ^६रोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च ^७उपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेऽनुपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ^८च ^९उक्थानि त्रिवृण्यब्रह्मादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति ^{१०}नि ^{११}हूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोमं इन्द्र हूयते ॥ ५ ॥
तुभ्यं । अयम् । अद्रिऽभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।
प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः ^३अयं ^४सोमः तुभ्यं त्वदर्थं ^५सुतः अभिषुतः । ततो दशपवित्रेण पूत्वा ^६गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ^७श्रीतः सोऽस्माभिः परावत^१ एव^२ संस्कृतः सोमस्तव ^३मदाय मदायं ^४वकं सुखेन ^५प्र ^६हूयते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ ११ ॥

१. घ-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'आ गहि' नास्ति । ३. घ- 'परावत एव' नास्ति ।

इन्द्रं शुधिं सु मे हर्वम्समे सुतस्य गोमतः । वि पीतिं तुमिसंशुहि ॥ ६ ॥

इन्द्रं । शुधि । सु । मे । हर्वम् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमतः ।

वि । पीतिम् । तुतिम् । अशुहि ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'मे' सर्वोयं 'हर्वं' त्वद्विषयमाह्वानं 'सु' सुष्ठु 'शुधि' शृणु । तथा 'अस्मे' अस्माभिः 'सुतस्य' अभियुतस्य 'गोमतः' गन्धक्षीरवतः । क्षरिण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य 'सोमस्य' 'पीतिं' पानं 'वि' 'अशुहि' विविधं प्राप्नुहि^१ । तत्पानेन विविधां 'तृप्तिं' च गच्छ । 'अशु' व्यासौ^२ । इत्येत्येन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशब्दे 'य इन्द्रं चमसेषु' इति तृचः । सूत्रितं च—'य इन्द्रं चमसेष्व्वा सोमः प्र वः सताम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्रं चमसेष्व्वा सोमश्चमसु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्रं । चमसेषु । आ । सोमः । चमसु । ते । सुतः ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते' त्वदर्थं 'सुतः' अभियुतः 'यः' 'सोमः' 'चमसेषु' एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा 'चमसु' । चमन्ति यजन्त्यत्रेति^३ चम्बो ग्रहाः । तेषु च 'आ' सर्वतः अस्ति 'अस्य' तमेतं सोमं 'पिबेत्' । इद्वधारणे । 'पिबेव' । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे 'इन्द्र' 'त्वमीशिषे' तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः 'पिबेति' समन्वयः । 'ईश ऐश्वर्यं' । छटि 'ईशः से' (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाह्व सोमश्चमसु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । चन्द्रमाः । ऽह्व । सोमः । चमसु । ददृशे । पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्र' 'यः' गृहीतः 'सोमः' 'चमसु' ग्रहेषु 'ददृशे' अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । 'चन्द्रमाह्व' यथा 'चन्द्रमाः' 'अप्सु' अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सु दृक्तेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबेव यतस्त्वमेवेशिषे खलु ॥

यं ते श्येनः पदामरत्तिरो रजांस्यस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते । श्येनः । पदा । अमरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' 'श्येनः' शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी 'रजांसि' अन्तरिक्षादि-लोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् 'तिरः' कुर्वन्^४ 'अस्पृतं' शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं^५ 'यं' सोमं 'ते' त्वदर्थं 'पदा' पङ्क्त्याम् 'अमरत्' । पदेति सवनद्वयमिप्रायम् । सवनद्वय आहूतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पङ्क्त्यां सोममाहरदित्यत्रार्थं यजुर्वेदाह्वणं—'पङ्क्त्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखैकं' तस्माद्द्वे सवने शुकवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च' (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबेव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ २ ॥

१. ख-त-श- 'मे' नास्ति । २. ख-प्राशुहि । ३. ख-त-न-जयंत्यत्रेति; ग-भक्षयंत्यत्रेति; ङ-त-१-२-३-जयंतीत्यत्रेति । ४. घ-ङ-तिरस्कुर्वन् । ५. घ-तै. सं.-'मुखैकं' यन्मुखेन समगृह्णात्तद्वयत् ।

‘देवानाम्’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चानु-
क्रम्यते-‘देवानां वैश्वदेवम्’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविधानम् ।
सुत्रितं च—‘देवानामिदम् इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

देवानामिदं वीं महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमृतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अर्वः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । उतये ॥ १ ॥

हे देवाः । वदेवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । इत् एवार्थः । युष्माकमेव महत् व्याप्तं
महनीयं वा अवः पालनं यद्विद्यते तत् वृष्णां कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं तत् रक्षणं
यजमानाः वयम् । आ वृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । अस्मभ्यमृतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिष्टं उक्त्य इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासंश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रचेतसः ॥ २ ॥

ये देवाः । वरुणः शत्रूणां निवारकः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः । अर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः । सदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु नः अस्माकं युजः सहायाः । सन्तु भवन्तु ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि हन्त्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्वित्यर्थः ।
ततः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः । वृधासः वर्षकाः । च
अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥

अतिं नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । यूयमृतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अतिं । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

वृक्तस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि ---
त्वात्कर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः । विष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि वित-
तानि पुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा नः^२ अस्मान् । अति पर्षथ^३ पारं^३
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^३ । तत्र दृष्टान्तः^४ । नौभिरपो न । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जना-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वर्यमन्वामं वरुणं शंसम् । वामं ह्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंसर्यम् । वामम् । हि । आवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अर्यमन् देव । वामं वननीयं संभजनीयं धनं नः अस्माकम् । अस्तु भवतु । हे वरुण
वशंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं वामः धनमस्माकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हेतो । यस्मात्कारणाद्वयं
वामं धनं शुष्मान् । आवृणीमहे याचामहे इत्यर्थः । तस्मान्नोऽस्त्वित्याहास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशदसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-म-श-शोभनास्तुतयः । २. ग-त-३-४-श-‘नः ... पर्षथ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त-१-२-म-२-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-म-य-बलानि चेत् तेषां (‘बलानि .. तेषां’ नास्ति-भ१)
वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त-१-२-म) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-म-श-दृष्टान्तः नः ।

वामस्य । हि । सुचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अधस्य । यत् ॥ ५ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणांमसितारः
क्षेप्तारो देवा यूयं वामस्य वननीयस्य धनस्य ईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईश ऐश्वर्ये' । अनुदात्तः ।
'तास्यनुदात्तेत्' इति स्वरेणानुदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः ईम् एनं याचमानं मां तद्धनं वन प्राप्नोतु यत् धनम् अवस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

वृयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वृयम् । इत् । वः । सुदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे देवाः क्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः अध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं यान्तः गच्छन्तोऽपि वयं वः इत् युष्मानेव वृधाय हविर्भिवर्ध-
नाय हूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाभिरगमनकाले मार्गेषु च वृधायास्माकं धनादि-
भिवर्धनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सुसजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र विष्णो मरुतः हे अश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः सजात्यानाम् । समानार्था
जातौ भवाः सजात्या आतुमित्रादयः । तेषाम् एषां मध्ये वनः अस्मान् अधि इत यूयं स्तुत्य-
तयाधिगच्छत ॥

प्र आतुत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गमै भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । आतुत्वम् । सुदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गमै । भरामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः अध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं समान्या
सामान्येन । सुपो ङ्यादेशः । पूर्व सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः द्विता द्विधा द्विप्रकरणेन च मातुः
अदितेः गमै संजातं यद्युष्माकं आतुत्वं विद्यते तदिदानीं वयं प्र भरामहे । प्रभरणसुचारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
'अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै
पूषा चार्चसा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिधवः । अधा चिद्र उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिधवः । अध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धवः सिद्धः । हे सुदानवः शोभनदाना देवाः इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तारशाः अभिधवः अभिगतदीप्तयः यूयं हि स्थ
अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । अध चित् अथानन्तरमेव वः युष्मान् अहं ब्रुवे स्तौमि ।
उत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘ प्रेष्ठ वः ’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्योशनस आर्षं गायत्रमाश्लेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘ प्रेष्ठमुशना काव्य आश्लेयम् ’ इति । प्रातरनुवाक आश्लेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशशो चेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ युद्धा हि प्रेष्ठं वः ’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति । आभिष्टुविकेपूव्येषु
सैत्रावरुणे ‘ प्रेष्ठ वः ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ प्रेष्ठं वो अतिथिं प्रेष्ठं यविष्ठ
भारत ’ (आश्व. श्री. ७. ८) इति ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम् ऽईव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः । प्रेष्ठं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् । अतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘ अत सातत्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यजि० ’ इत्यादिना अतेरिथिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
‘ मित्रमिव सखायमिव ’ प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं । रथं । न रथमिव । वेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^२ धनं^३ लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् । अग्निं । वः युष्माकर्मसिद्धयर्थं । स्तुषे काव्य उशनाः स्तौमि ॥

कुविमिन् प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्वदधुः ॥ २ ॥

कुविम् ऽईव । प्रऽचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । अऽदधुः ॥ २ ॥

अथ अपि च । देवासः देवा इन्द्रादयः । यम् अग्निं । मर्त्येषु मनुष्येषु । द्विता द्विधा । नि
अऽदधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ‘ कुविमिव ’ प्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्मणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविषाहरणार्थं दिवि तु हविष्यदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नून् । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे यविष्ठ युवतम । यद्वा । योतेस्तुजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितुमाग्रे । त्वं
दाशुषः हविर्देवतः । नून् कर्मणां नेतृन् यजमानान् । पाहि धनादिदानेन रक्ष । नूः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘ नून्पे ’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रूपम् । ‘ अत्रानुनासिकः० ’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किञ्च गिरः त्वद्विषयाः स्तुतिः । शृणुधि अवहितः सम्पृणु ।
‘ श्रु श्रवणे ’ । ‘ श्रुशृणुपृ० ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । उत अपि च । त्मना आत्मनैव स्वयमेव
प्राप्तकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं । रक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^१ स्तोत्रं^२ शृणु ॥

कर्या ते अग्ने अङ्गिर उर्जो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवै ॥ ४ ॥

कर्या । ते । अग्ने । अङ्गिरः । उर्जः । नपात् । उपऽस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवै ॥ ४ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे उर्जो
नपात् । नपादित्यपत्यानाम् । अन्नस्य पुत्र । हविर्भिवर्धमानत्वाद् । यद्वा । नपादिति नहा ।

१. ख-स्त१-२-रथ्येधनकः त३-४-भ-रथ्येधकः श-रथ्यको । २. ख-स्त१-२-धनेन । ३. ख-स्त-
त१-२-४-श-स्मदीयस्तोत्रं ।

हविर्लक्षणस्यान्नस्य नसः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते बृष्टिः' इति ।
बृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यन्नस्य नसा । हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽवराय सर्वैर्वरणीयाय ऽमृत्यवे
वातूनतिसम्यमानाय ऽते तुभ्यं ऽकया कीदृश्या वाचा ऽउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । त्वं
महान् खल्वहमवपः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशैम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कर्दुं वोच इदं नमः ॥ ५ ॥

दाशैम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसुः । यहो इति ।

कर्तुं । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते । हे ऽसहसो ऽयहो । यदुरित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानत्वाद्बलस्य
पुत्र हे अग्ने ऽकस्य कीदृशस्य ऽयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ऽमनसा युक्ताः सन्तो
हवींषि तुभ्यं वयं ऽदाशैम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किंच तुभ्यम्^१ ऽइदं ऽनमः हविर्नमस्कारं
वा ऽकत् कदा^२ ऽवोचे अहं वदामि । ऽउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोत्र्यामीत्यग्निं
पृच्छति । वोचे । वक्ष्यादेशस्य लुङ्धात्मनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

अथा त्वं हि नस्करो विश्वा अस्मभ्यं सुक्षितीः । वाजद्रविणसो गिरः ॥ ६ ॥

अर्थ । त्वम् । हि । नः । कर्तुः । विश्वाः । अस्मभ्यम् । सुऽक्षितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽअथ अनन्तरं ऽत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ऽअस्मभ्यं ऽकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः
लेन्वडागमः । किमित्यपेक्षायामाह । नः अस्मदीयाः ऽगिरः त्वद्विषयाः ऽविश्वाः सर्वाः स्तुतीरिवं कुरु
यथा ऽसुक्षितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति^३ क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो
मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ऽवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो
दीप्तिः^४ । सर्वतो दीप्तघनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्राश्वनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य नूनं परीणसो धियो जिव्वसि दंपते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥ ७ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिव्वसि । दम्ऽपते । गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥ ७ ॥

हे ऽदंपते^५ यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्मादपतिशब्देनाग्निरभिधी-
यते । तथाविध हे अग्ने ऽनूनम् इदानीं ऽकस्य कीदृशस्य जनस्य ऽपरीणसः बहुनि ऽधियः कर्माणि
ऽजिव्वसि प्रीणयसि । ऽयस्य ऽते तव संबन्धिन्यः ऽगिरः स्तुतयः ऽगोसाता गोसातौ गवां लाभे
भवन्ति खलु । तस्मात्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं
कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निमन्थने 'तं मर्जयन्त सुकतुम्' इत्येषा । सुश्रितं च—'तं मर्जयन्त सुकतुं यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवाः'^६ (आथ. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं मर्जयन्त सुकतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

तम् । मर्जयन्त । सुऽकतुम् । पुरऽयावानम् । अजिषु । स्वेषु । क्षयेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

१. ख-न-त-न-म-श-वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-म-कदा वा । ३. ख-त-निवसंतीत्यत्रेति । ४. ख-न-
त-३-म-दीप्तिः । ५. ख-त-१-२-न-म-श-दंपते गृहपते । ६. न-देवा इति परिदध्यात् ।

वसुकृतं शोभनप्रज्ञं सुकर्मणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोयावानं शशुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेषु आत्मीयेषु वक्षयेषु गृहेषु वमर्जयन्त निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमैभिः साधुभिर्निक्रियं भन्ति हन्ति यः । अग्रे सुवीरं एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमैभिः । साधुऽग्निः । नार्कः । यम् । भन्ति । हन्ति । यः । अग्रे । सुऽवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअमे यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमैभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनक्तिः न केचन वभ्रन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनयुग्रादिद्युक्तः
सन् एधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चातुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीराथामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवं नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ गच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किंच वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नयुक्तधनौ । अत्रेनिरनुवादाथः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तद्युक्तधनवान्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्वया ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुहवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

१. त-‘हननार्थं वा । २. म-तं तादृशं । ३. ख-त-श-‘यः’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-म-श-स्तोत्रं वा ।

हे वनरा नरो सर्वस्य नेतारावशिनौ वजरितुः । तच्छीलार्थे तुम् । व्यस्ययेनान्तोदात्तत्वम् ।
जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति वस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः वृष्णस्य पुत्रनामकस्यैः संबन्धिषु हवं युष्म-
द्विषयमाह्वानं वृणुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुतव इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य
हवं श्रयुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छुर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे वनरा नेतारावशिनौ विप्राय मेधाविने अत एव वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णाथर्थे
वअदाभ्यम् । 'दमेक्ष' इति ण्यप्रत्ययः । परैरहिंस्यं वृद्धिः गृहं यन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् ।
सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमित्था स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्या । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वृद्धा इत्यमनेन प्रकारेण वस्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतः वृद्धाशुषः
हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गच्छतं युवाभ्यामगच्छतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य
पीतये इति ॥

युञ्जाथां रासभं रथे वीदुङ्गे वृषण्वस्र । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । रथे । वीदुङ्गे । वृषण्वस्र इति वृषण्वस्रम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे वृषण्वस्र वर्षणशीलधनवन्तावशिनौ युवां वीदुङ्गे । वीदुङ्गः । दृढाङ्गोपेतैः स्वरथे
रासभं शब्दायमानमेतन्नामकमर्थं युञ्जाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य पीतये
इति । 'रासभावशिनोः' इति रासभावेवाशिनो रथस्य बाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरेण त्रिफलासंघटितेन त्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता ।
त्राणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन रथेन असमर्थं प्रति वा यातं युवाभ्यामग-
च्छतं च^१ । शिष्टं गतम् ॥

नू मे गिरौ नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तु । मे । गिरैः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या असत्यराहितौ हे वअश्विना अश्विनौ मे मदीयाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
प्रति युवं युवां वु क्षिप्रं प्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् ।
किमर्थम् । मध्वः मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो
यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति^२ गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

१. ख-भ१-दृढ आर्धगोपेतैः, ग-त-भ२-दृढा आर्धगोपेतैः, श-दृढाधगोपेतैः । २. ग- 'च' नास्ति ।

३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिमिर्विना नागच्छतीति ।

‘ उभा हि दत्ता ’ इति पञ्चर्वं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्षिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘ उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्णिकार्गतम् ’ इति । विनियोगो लिङ्गाद्वगस्तव्यः ॥

उभा हि दत्ता भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचंसो बभूवथुः ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दत्ता । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य । वचंसः । बभूवथुः ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘ दसु उपक्षये ’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ । ऽभिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ । यदा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । पृथोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । तादृशौ अत एव ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽउभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ ऽउभा उभौ द्वौ युवां ऽदक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ऽवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ऽबभूवथुः । ऽहि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषायां खलु । ऽता^१ तादृशौ प्रशस्तौ^२ ऽवां युवां ऽविश्वकः एतन्नामक ऋषिः ऽतनूकृथे । तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः । तस्य विष्णाण्वो निमित्तं ऽहवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् ऽनः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि यष्टयष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि ऽमा ऽवि ऽयौष्टं मा पृथक्कुरुतम् । यौतेर्लुङि सिचि रूपम् । किंच युवां ऽमुमोर्चतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्वप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामभिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामाह्वयतीति वदति ॥

कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्येष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विऽमनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यःऽष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽविमनाः एतन्नामक ऋषिः ऽनूनं पुरा ऽकथा कथं ऽवां युवाम् ऽउप ऽस्तवत् कथमुपास्तौत् । तेन स्तुतौ ऽयुवं युवां ऽवस्येष्टये । वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा^३ वसिष्ठधनस्येष्टये^३ प्राप्तये ऽधियं बुद्धिं विमनसे ऽददथुः अददाथां खलु । वस्य इति वसुमच्छन्दादीयसुनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति लृक् । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां ऽविश्वको ऽहवते इति गतम् ॥

युवं हि मा पुरुमुजेममैघृतं विष्णाण्वे ददथुर्वस्येष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽमुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाण्वे । ददथुः । वस्यःऽष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-श-त-१-२-३-न-म-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ । ३. ख-यद्वावशिष्टः; ग-भ-३-यद्वावशिष्टः; त-न-भ-२-मु-यद्वावशिष्टः; श-यद्वा अवशिष्टः ।

हे पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरुणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोतॄणां पाल-
यितारावधिनौ । पुत्रम् । षड् विष्णु इत्यवधारणे । पुत्रामेव षड्ममेधनुम् । एधतेः 'एधिवहोश्चतुः'^१
(उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः । इमां धनादिबुद्धिं विष्ण्वाप्ते । विष्णोः
सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे^२ सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्ण्वादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति
विष्णापूः । प्रयोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेणापुनतीति । तस्य चतुर्थी
विष्णाप्व इति । एतन्नामके मम पुत्रे पोत्रे वा । पुत्राय पोत्राय वा । इमां धनादिबुद्धिं षड्दशः
अदत्तम् । किमर्थम् । षड्दशग्रहे वसीत्यसः प्रशस्तधनस्येष्ट्य इच्छां पूरयितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य'^३
(पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । षता षवाम् इति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

उत त्वं वीरं धनसामृजिषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥४॥

उत । त्वम् । वीरम् । धनऽसाम् । ऋजिषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे ।

यस्य । स्वादिष्टा । सुऽमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥४॥

हे अधिनौ उत अपि च वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारम् षृज्जिषिणम् ।
ऋजोऽपार्जितोऽभिपुतः^४ सोमः^५ । तद्वन्तं वदूरे षचित् दूर एव षसन्तं भवन्तं विनष्टमिव
षस्यं तं विष्णाप्वम् षवसे अस्माकं रक्षणाय षहवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितरं रक्षति ।
किंच षस्य पुत्रस्य पोत्रस्य वा षसुमतिः शोभना स्तुतिः षस्वादिष्टा स्वादुत्तमा । अतिशयेन
देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । षपितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी^६
तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । षमा षनो इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गयुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महिं चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शमऽआयते । ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे ।

ऋतम् । सासाह । महिं । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अधिनौ षदेवः^७ द्योतमानः षसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि
प्रेरक एतन्नामको देवः षऋतेन सत्येन षशमायते सार्यकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोऽनन्तरं
स एव सविता षऋतस्य सत्यस्य षशृङ्गम् अग्रम् षउर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा
प्रातःकाले षवि षपप्रथे विशेषेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किंच षपृतन्यतः पृतनामिच्छतः
संयुयुत्सोः शत्रोः षमहिं षचित् महदपि बलम् षऋतं सत्यं^८ स्वयमेवाभिभवति । इत्ययुतं
प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेनर्तेन षनः अस्माकं सख्यानि षमा षवि षयौष्टम् ।
अत्रागन्तुमश्वरश्मीन् मुञ्जतमिति ॥ ॥ ९ ॥

'शुक्नी वाम्' इति षड्भुजं सप्तमं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—'शुक्नी षद्वासिष्ठो वा शुक्नीः
मित्रमेधो वा प्रागार्थं ह' इति । वसिष्ठपुत्रो शुक्नी कपिराङ्गिरसः मित्रमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वहोश्चतुः । २. श-तद्ग्रहणेन । ३. घ-उपार्जितः अभिपुतसोमः; ङ-त-भ-श-
ऋजोऽपार्जितोभिपुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवी । ६. घ-सत्यं सासाह ।

वाश्वान्दायदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ बाह्वे छन्दस्याश्विनश्वाखे चेदं सूक्तम् । मन्त्रितं च—‘ बुध्नी वां यत्स्थ इति बाह्वेतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

बुध्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेकु आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

बुध्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेकै । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽईव । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो बुध्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदकसेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्योदको^३ भवति^४ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्बुध्यन्भवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽवा ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अयं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^५ यज्ञे ऽसुतस्य अभिबुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा तृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽइरिणे तदाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबतं धर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबतम् । धर्मम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

* हे ऽश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रसवन्तं वा ऽधर्मम् । ‘ क्ष क्षरणादीन्स्योः ’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं धर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽवा ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^६ सोमपानेन मोदमानो ऽता तौ पूर्वोक्तक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-शादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमन्नम्^७ ऽवा आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमैधा अहूषत ।

ता वर्तिर्यातमुषं वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-भ१-२-वाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-ज्ञ-त२-भ१-२-अल्पोदका भवति; ग-त१-३-४-अल्पोदका भवति; श-अस्थोदका भवति । ४. ख-त-श-देवतेस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; भ-देवातास्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. भ-मन्दसाना मन्दसानौ । ६. च-सोमलक्षणमन्नं ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत् ।

ता । वृत्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक ऋषिः । पूजार्था बहुवचनम् । यष्टार ऋषिर्वा विश्वाभिरुतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः याच्याकर्मा । सर्वैरभिलषितयार्चनैः सहिताः । अहूषत् आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालन-हेतुकत्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । एता तौ युवां वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो यष्टुः संबन्धि । जुष्टं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा । यज्ञं यजनीयं हविः प्रति । दिविष्टिषु दिवसानाम-ह्नामामनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा । वृत्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वृत्तिर्गृहम् । तत् । उप । आ । यातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबन्तं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदन्तं सुमत् ।

ता वावृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबन्तम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदन्तम् । सुमत् ।

ता । ववृधानौ । उप । सुस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽईव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा । सोमं युवां पिबन्तम् । ततः । बर्हिः बर्हिषि यज्ञे । सुमत् शोभनम् । आ । सीदन्तम् । पश्चात् । ववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ । ता तौ युवां दिवः बुलोकात् । सुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् । उप । गन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । । गौराविव यथा गौरमृगावन्त्यस्माद्देशात् । इरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति । हिरण्यऽवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः । 'प्सु' इति रूपनाम । 'युव' स्नेहनसेचनपूरणेषु । लिङ्गधर्तृषुः दीप्तधर्तृरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह । नूनम् इदानीम् । आ । यातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे । दक्षा । दक्षौ । वर्तनीयावुपक्षपयितारौ वा हे । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽत्रेति । वर्तनी रथः । हिरण्ययरथौ हे । शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे । ऋतावृधा सत्यस्यै यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागल्य । सोमं । पातं पिबन्तम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रांसो वार्जसातये ।

ता वल्गू दक्षा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रांसः । वार्जसातये ।

ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-प्सः; श४-भ१-स; दा-अप्स । २. ख-ज्ञ-त१-भ३-प्रुष लुष । ३. ख-ज्ञ-त१-२-ऋतस्य सत्यस्य ।

हे अश्विनौ^१ विपण्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वयं^३ ववाजसातये
अक्षलाभाय ववाम् । हिरवधारणे । युवामेव ववामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^४ ववाम् । वलानं
कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ^५ पुरुदंससा बहुकर्मणौ तौ युवां विधिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ
सन्तौ^६ श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रस्मभ्यं धनादिदानाय^७ ववा^८ वगतस् आगच्छतम् ॥ १० ॥

‘तं वो दस्मस्’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^९ नोधस आर्षम् । तथा चातुक्रम्यते—‘तं वो
दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागर्थं ह’ इत्युक्तत्वादितदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाजते
निष्केवलये बार्हत्तृचाशीतावेत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो
विश्वामु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशब्दे ‘तं वो
दस्मस्’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः^{१०} । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं तत्वा यामि सुवीर्यमिति
प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रगाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृती-
षहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋग्विजयजमानाः^१ वदस्मं दर्शनीयम्^२ वक्त्रतीषहम् । ऋतयो बाधकाः
शत्रवः । तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशम् । वक्त्रोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा ।
वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य^३ अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन^४ मन्दानं मन्दमानं मोदमानं
ववः यदृषट्पत्येन युष्मत्संबन्धिनं^५ तं तादृशम्^६ इन्द्रं^७ गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः^८ अभि
नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘नू शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि^९
स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु
दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं^{१०} यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु ।
सुष्ठुत्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

युक्षं सुदानुं तर्विषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं श्रुतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

युक्षम् । सुदानुम् । तर्विषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।

क्षुऽमन्तम् । वाजम् । श्रुतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षू । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

युक्षं दीप्तिनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । युक्षं दिवि बुद्धोके^१ क्षियन्तं
निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं^२ तर्विषीभिः बलैः^३ आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. य-अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-म१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-म३-
ता तौ; म१-ता तौ । ४. त-अ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज-निरु.-‘प्यहानि
भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

‘गिरिं’ वन तविषीभिर्बल्युक्तैर्भैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम्। पुनः कीदृशम्। ‘पुरुभोजसं सोमा-
दिहविष्यदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहुनां पालयितारमिन्द्रं’ ‘दुक्षु शब्दे’।
शब्दवन्तम्। अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते। स्तोत्रादीनि कुर्वाणं ‘शान्तिनं’ ‘सहस्रिणं’ शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं ‘गोमन्तं गवादिभ्युक्तं’ ‘वाजसु’ अर्धं ‘मक्षु’ शीघ्रम् ‘ईमहे’ याचामहे। यद्वा। पूर्वार्थो वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः। प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमजमिन्द्रं याचामहे इति ॥

चातुर्विधिकोऽहनि माध्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘न त्वा बृहन्तः’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः।
सूत्रितं च—‘न त्वा बृहन्तो अत्रय उभयं शृणवच्च नः’ (आथ. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अत्रयो वरन्त इन्द्र वीळवः।

यदित्ससि स्तुवते मावते वसु नक्रिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न। त्वा। बृहन्तः। अत्रयः। वरन्ते। इन्द्र। वीळवः।

यत्। दित्ससि। स्तुवते। मावते। वसु। नक्रिः। तत्। आ। मिनाति। ते ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र’ बृहन्तः बलेन महान्तः अत एव ‘वीळवः’ सर्वतो दृढा अपि ‘अत्रयः’ पवैताः ‘एवा
त्वा’ वन ‘वरन्ते’ बलेन न निवारयन्ति। अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति। ‘स्तुवते’ स्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते ‘मावते’ मत्सदृशाय ‘मादृशाय’ स्तोत्रे ‘यत्’ ‘वसु’ यद्धनं ‘दित्ससि’ त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
‘तत्’ धनं ‘नक्रिः’ न कश्चित् ‘आ’ ‘मिनाति’ अभिमुख्येन हिनस्ति ॥ ‘सीन् हिंसायाम्’। ‘मीना-
तेभिर्गमे’ इति ह्रस्वः। मावते। ‘युष्मदस्मद्भयो सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुपू ॥

योद्वांसि क्रत्वा शर्वसोत दंसना विश्वा जातमि मज्मना।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्वा। असि। क्रत्वा। शर्वसा। उत। दंसना। विश्वा। जाता। अभि। मज्मना।

आ। त्वा। अयम्। अर्कः। ऊतये। ववर्तति। यम्। गोतमाः। अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ‘क्रत्वा’ वृत्रहनादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन ‘शर्वसा’ आत्मीयेन बलेन ‘योद्वा’ शत्रूणां
संप्रहारकः^१ ‘असि’। ‘उत’ अपि च त्वं ‘दंसना’ स्वकीयेन कर्मणा ‘मज्मना’। ‘मज् मुजि शब्दार्थाः’।
‘मज्मुजी’ चेति मजतिः शब्दार्थः। शत्रूणां (माकोशनसमर्थेन) बलेन ‘विश्वा’ ‘जाता’ सर्वाणि भूत-
जातान्यभिभवसि। उक्तार्थस्य^२ ‘विश्वा जातान्यभ्यस्मि मज्वा’ (ऋ. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
विश्वेन्द्रेणैवोक्तत्वात्। एतादृशे ‘एवा’ त्वाम् ‘अर्कः’। ‘अर्चं पूजायाम्’। अर्चनीयः ‘अयं’ मन्त्रः
यद्वाको देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता ‘ऊतये’ स्वरक्षणाय ‘आ’ ववर्तति आवर्तयति। आत्माभि-
मुख्ये^३ करोतीत्यर्थः। वर्ततेल्लेटि बहुलं श्रुत्वागमश्च। ‘यं’ त्वां ‘गोतमाः’ गोतमपुत्रा^४ नोद्यःप्रभृतयः
‘अजीजनन्’ स्वयमेव प्रादुरबीभवन्। तं^५ त्वामयं^६ ‘मन्त्रः’ स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-ग-न-‘मादृशाय’ नास्ति। २. त-भ-१-२-वस्तु। ३. ग-संहारकः। ४. ख-त-न-ग-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य। ५. ग-आत्माभिमुखं। ६. ख-त-भ-गौतमः। ७. ख-त-भ-श-तं त्वां वयं;
न-तं त्वा वयं।

प्र हि रिरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।

न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पदिवः शुलोकस्य पर्यन्तेभ्यः पओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव प्र परिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेल्लेति ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुतः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे इन्द्र पार्थिवं
पृथिव्यां भवः प्रजः लोकः प्रत्वा त्वां महता स्वशरिरेण न विव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं प्रस्वधाम् अन्नमुदकं वा
अनु प्रववक्षिथ अनुबोद्धमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादामभावः ॥

नकिः परिष्टिर्मघवन्मघसं ते यदाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचयस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।

अस्माकम् । बोधि । उचयस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे मघवन् घनवसिन्द्र ते तव मघस्य मंहनीयस्य घनस्य परिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
नकिः न कश्चिदस्ति । यत् यदा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यसि घनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति चोदिता धनानां चोदिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
मंहिष्ठः दातृत्वात् मंहनीयो वा स त्वम् अस्माकं संवन्धि उचयस्य स्तोत्रं वाजसातये अजलाभाय
तदर्थं क्रियमाणमिति बोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । मौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लृक् । ध्यादेशः ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति ससर्वं नवमं सूक्तम् । नृमेघपुरुमेघावृषी । तौ चानुकत्वादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठ्यावनुष्टुभौ ससमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुकम्प्यते—' बृहदिन्द्राय सस
नृमेघपुरुमेघौ द्वयनुष्टुबृहत्यन्तम् ' इति । चातुर्विधिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात्मरुत्वतीयाग्रगाथादूर्ध्वं
द्वौ मरुत्वतीयो प्रगाथौ शंसनीयो । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्याभिष्टुबपडहयोः
द्वितीयेऽह्नय्यः प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहंतमम् ।

येन ज्योतिरर्जनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहमर्जतम् ।

येन । ज्योतिः । अर्जनयन् । ऋतुऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे मरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः वृत्रहंतमम्
अतिशयेन पापविनाशनं बृहत् साम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । प्रकृत-

१. ख-स्त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-श-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवां यः
अजनयन् उत्पादयन् ।

वृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः । देवाय द्योतमानायेन्द्राय । देवं देवनशीलं --- । पागृभिः
सर्वेषां जागरणशीलं । ज्योतिः सूर्यं । येन साक्षा । अजनयन् इन्द्राय सुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥

अपाधमदुभिः शस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो धुमन्यामवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीः । अशस्तिऽहा । अर्थ । इन्द्रः । धुम्नी । आ । अमवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्भानो । मरुत्गण ॥ २ ॥

अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः । अभिशस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' ।
अमिता हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः । अपाधमत्
अपागमयत् । अथ शत्रुहननानन्तरम् । इन्द्रः । धुम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां
धनापहरणेन धनादिमान् । आमवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अद्योत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे
बृहद्भानो बृहणशीलतेजस्क महादीप्ति वा मरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः ।
तादृश हे इन्द्र । देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । सख्याय आत्मनः सखिभावाय । तेरे त्वां । येमिरे
नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुवतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुवतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय
बृहत् इति मरुवतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रहा । शतक्रतुः । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ ३ ॥

हे मरुतः मितराविणः स्तोतारः । बृहते महते । वः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन
युष्मदीयाय । इन्द्राय । ब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं । प्र । अर्चत प्रोच्चारयत । ततः । वृत्रहा वृत्रस्य
पापस्य वा हन्ता । शतक्रतुः शतविधकर्म बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः । शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण
वज्रेण दृढशामकेनायुधेन । वृत्रम् अपामावरकं वृत्रल्यमसुरं । हनति युष्माभिरभिद्रुतः सन्
हन्तु । हन्तेल्लव्यहागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।

अर्षन्त्वापो जर्वसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्तुऽमनः । श्रवः । चित् । ते । असत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जर्वसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र । ते तवैव । बृहत् महत् अतिप्रभूतम् । श्रवः अक्षम्
असत् अस्ति । तद्वज्रं धृषता धृष्टेन मनसा युक्तः सन् अस्मभ्यम् । अभि । प्र । भर आभिमनुष्येन ।

१. ग-इन्द्र ते । २. ग-ते नास्ति । ३. ख-त१-४-नमसा । ४. ख-त२-३-म-श- अभि आभि ।

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्रमातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वाग्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
'अज्ञयः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः' (तै. उ. २. १) इत्यादिभूतेः । तादृश्यः आपः पृथिव्या वेगेन
पृथिवीं अर्पन्तु विविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह । वृत्रम् अपामावरितारं
शत्रुमेघं पृथिव्याः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि पृथिव्याः सर्वं भूतजातं पृथिव्या ॥

प्रथमे स्वरस्तांश्च निष्केवल्ये 'यज्ञायथा अपूर्व्यं' इति स्तोत्रियः । तथा च सूच्यते—'तेषां
स्तोत्रिया यज्ञायथा अपूर्व्यं' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यज्ञायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तथा उत द्याम् ॥ ५ ॥

यत् । जायथाः । अपूर्व्यं । मघवन् । वृत्रहत्याय ।

तत् । पृथिवीम् । अप्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । द्याम् ॥ ५ ॥

हे अपूर्व्ये त्वतो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जिते हे मघवन् संहनीयधनवन्निन्द्र वृत्रहत्याय
वृत्रासुरहन्तनाय यत् यदा त्वं यज्ञायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि यत् तदानीमेव पृथिवीं
प्रथमानाम् अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः । यत् अपि च यत् तदानीमेव यथां ब्रुलोकमन्तरिक्षेण
पृथक्पृथक् निरुद्धामकर्षाः । एतादृशां वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तत्तै यज्ञो अजायत तदुर्कं उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यज्ञातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । तै । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिभूरसि । असि । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यदा त्वमजायथाः यत् तदानीं यत् त्वदर्थं ययज्ञः अग्निष्टोमादिः पृथिव्या
सोमपानार्थमभूत् । यत् अपि च तदानीं हस्कृतिः । 'हसे हसने' । हासकारी प्रीत्यर्थं
क्रियमाणो हर्षस्थ सूचकः अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा ययज्ञातं भूतजातं
ययच्च यजन्त्वम् । कृत्यार्थं त्वन्यस्ययः । जनितव्यं यत् विश्वम् अस्ति यत् सर्वम् अभिभूरसि
त्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासु पृक्मैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।

धूर्मं न सारमन्तपता सुवृक्तिभिर्धुर्तं गिर्वैणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासु । पृक् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धूर्मम् । न । सारम् । तपत् । सुवृक्तिभिः । जुष्टम् । गिर्वैणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र आमासु अपकासु गोषु पृक् पयः ऐरयः प्रेरयश्च । तथा मन्त्रः—'आमासु चिद्विधे
पृक्मन्तः' (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति । किंच पृथिवीं ब्रुलोकं सूर्यम् आ रोहयः च । पूर्वं
पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्गिरस
इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय ब्रुलोकं
सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । 'चादिलोपे विभाषा' इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्थचैः । हे स्तोतारः । सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'वर्मं वन । यथा धर्मं दीपनशीलं प्रवर्धय' । सामन् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्ध्याया तपन्ति तद्वत् । ततः । विर्वणसे गीर्धिवननीयायेन्द्राय । जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा । 'बृहत्' साम गायत ॥ ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षडृचं दशमं सूक्तम् । रुमेधपुरस्सेधावृषी । विपमसंख्याका बृहत्स्यः समसंख्याकाः सतो बृहत्स्यः । इन्द्रो देवता । तथा चातुकान्तम्—'आ नो विश्वासु पद्' इति । महामते निष्केवल्ये वार्हतेतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके—'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्रं जुज आभरः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समस्तु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीपमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समस्तु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीपमः ॥ १ ॥

ऋषिरनयेन्द्र एवं करोष्वित्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु । समस्तु असुरयुद्धेषु । हव्यः सर्वै-
र्देवैरात्सरक्षणार्थमाह्लातव्य एतादृशः । इन्द्रः । वनः अस्माकं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि
वा । उप । आ । भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवीरूपि वालुकृतानि भवन्ति । तथा । 'सर्वनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता । परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टान्द्राष्ट्रानिनाति हिनस्तीति परमज्याः । 'ऋची-
पमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिसुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधेसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधेसाम् । असि । सत्यः । ईशानः । कृत् ।

तुविऽद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः । त्वं । शत्रुसां धनानां । दाता । असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा । ईशानकृत् तव स्तोत्रान् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व । सत्यः
सत्यकर्मा असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं । तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बृहन्नस्य
वा । शर्वसः बलस्य । पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तत्पुत्रस्य अत एव । महः महतस्तव
युज्या योग्यानि धनानि । आ । वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्रं गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्रुता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अमन्महि ॥ ३ ॥

१. ३-बृहत् महत् । २. ख-त-समं 'बृहत्स्यः' नास्ति । ३. ख-त-न-म-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-म-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्विणः । क्रियन्ते । अनतिद्विता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्व । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे ऋग्विणः गीर्भिवन्नीय षड्न्द्र षडनतिद्विता त्वद्रुणान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-
गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि षड्ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि षते त्वदर्थमस्माभिः
ऋक्रियन्ते हे षड्दर्थश्च हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि^१ तानि षड्मा
इमानि स्तोत्राणि षजुषस्व सेवस्व । किंच हे षड्न्द्र षते त्वदर्थं षया यानि स्तोत्राणि षअमन्महि
वयसुचरामः^२ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्नानतो वृत्रा भूरि न्यूञ्जसे ।

स त्वं श्वेतिष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्च रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽनुञ्जसे ।

सः । त्वम् । श्वेतिष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षसत्यः सत्यकर्मा षत्वम् एव षअनानतः केषामप्यप्रह्नः सन् षभूरि
भूरीणि वृत्राणि^३ रक्षांसि षन्यूञ्जसे तानि प्रह्नीभावयसि । न्यक्करोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे षश्वेतिष्ठ
बलेन वृद्धतम^४ हे षवज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र षसः तादृशः षत्वं षदाशुषे
तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय षरयि धनादिकम् षअर्वाञ्चम् अर्वाचीनमभिमुखं यथा गच्छति^५ तथा
तम् षआ षकृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माथ्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे 'त्वमिन्द्र यशा असि' इति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते च—'त्वमिन्द्र यशा असिन्द्र कर्तुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति ॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी श्वसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यशाः । असि । ऋजीषी । श्वसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे षश्वसस्पते बलस्य पालयितर्हे षइन्द्र षऋजीषी । ऋजीषोऽप्याजितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान्
षत्वं षयशाः यशास्वी षअसि^१ । कथमस्य यशास्त्वित्वं तदाह । षअप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत
एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि षवृत्राणि रक्षांसि षत्वम् षएक षइत् असहाय एव षचर्षणीधृता
असुरादिहिननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण षहंसि संग्रहरसि । अत एवास्य यशास्त्वित्वम् ॥

तस्मै त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीव कृचिः शरणा तं इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्ववन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजनः; झ-सम्यक् तस्य योजनः; त१-२-३-४-सप्तयोजनः; श-सप्तस्य
योजनः । २. ख-ध-त-भ-वयसुचराम; ग-वयसुचारयामः; श-वयसुचारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि ।
४. घ-प्रवृद्धतम । ५. ख-त-म-श-गच्छति । ६. ख-झ-त१-२-म-असि भवसि ।

तम् । ॐ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रऽचेतस्म । राधः । भागम् । ईव । ईमहे ।

महीऽईव । कृतिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्वन् । ६ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ पते प्रचेतसं^२ प्रकृष्टज्ञानं^३ पत्वा । पठ ह्यवधारणे । पितृवत्पौषकं त्वामेव प्राधः धर्मादिस्नाधनं धनं^४ नूनम् इदानीम् ईमहे वयं याचामहे । तत्र दधानः । पभागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः स्तोत्रेभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्मात्तद्भागभूतं धनं यद्यदो वयं याचामहे । हे इन्द्र पमहीव^५ कृतिः । कृतिर्यशो वाचं वा । 'कृति छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्तयन्नेति^६ । ईदृशी कृतिरिव पते तव शरणे शरणं गृहमन्तरिक्षे ब्रुलोके महद्गते । अत्र यास्कः—'कृतिः कृन्तयेत्यशो वाचं वा महीव कृतिः शरणे त इन्द्र सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृतिरिव'^७ (निरु. ५. २२) इति । किंच पते तव स्वभूतानि सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च पनः अस्मान् पम अश्वन् प्रकर्षेणाश्रुवतं व्यानुवन्तु । अश्रोतेर्लब्धहासः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तमैकादशं सूक्तम् । अत्रः पुष्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायाभेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवयिः । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तत्रेय्यपालेतिहास ऐन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्ते । सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत् । सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्गं एव तं वखाद् । तद्वक्षणकाले दन्तचर्षणजातं शब्दं श्राव्यां सोमामिषवध्वनिमिति^८ मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् । आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिपुण्वन्तीति । सा प्रत्युचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्वक्षणजो ध्वनिरेव न तु श्राव्यां सोमामिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः पराकावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि । इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिपुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाग्रियमाणा सती पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्रं इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्थे निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतयेन्द्राय पूर्वं शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परित्यजेति । तत इन्द्रस्तां कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिपुतं सोममपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपालायासुकायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः शिरो रोमवर्जितं तस्योपरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशनेतानि रोमफलादियुक्तं कुर्वित्युक्तायां तस्मिन्निशिरःस्थितं^९ खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय स्वकीयरथच्छिद्रं शकटस्य युगस्य च छिद्रं एतां त्रिवारं निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता या त्वक् शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्येतिहासिकी कथा । एतच्च शाब्दात्मनप्राज्ञेण स्पष्टमुक्तम् । तद्वाह्यं तत्तद्व्याख्यानासमये दर्शयिष्यते । एषोऽर्थः^{१०} 'कन्या वाः' इत्यादिपृच्छु प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोसि । २. त-म१-२-सप्रचेतसं; श-प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-म२-३-श-दानं; झ-म१-धनं दानं । ४. ख-ग-त-कृतं कृत्स्ननेति; श-कृते कृतस्ननेति । ५. झ-कृतिरिवेति । ६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; म१-२-प्रत्यगमयत् । ७. झ-ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-स्वामिदमिति । ९. ग-ईदृः सोमं । १०. ग-त-शिरःस्थिता । ११. म१-२-य-एषोर्थः कमेण ।

कन्या^३ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या । वा । अ^३व^३यती । सोमम् । अपि । सुता । अ^३विदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

‘वाः उदकं प्रति ववायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती वकन्या अपाला नाम स्त्री वसुता सुतौ मार्गे सोममपि अवविदत् अलभत । ‘विदल लामे’ । लतारूपं तं सोमम् अस्तं गृहं प्रति वरन्ती आहरन्ती सा^१ सोमम् अब्रवीत् । हे सोम त्वा त्वाम् इन्द्राय सुनवै मम दन्तैरेवाभिपुणवै । पुनर्हो सोम त्वा त्वां शक्राय समर्थयेन्द्राय सुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोमभक्षणकाले दन्तध्वनि^२ प्रावध्वनिमिति^३ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाट्वायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— ‘सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत् समखादत्तस्यै ह^४ प्रावाण इव दन्ता ऊढुः^५ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^६ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराडावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना’ इति ॥

अतौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचारकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम् गृहम् । वि^३चारकशत् ।

इमम् । जम्भ^३सुतम् । पिब । धाना^३वन्तम् । करम्भिणम् । अपूप^३वन्तम् । उक्थिनम् ॥ २ ॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र वीरकः वीरः समर्थस्त्वं यः असौ त्वं विचारकशत् । ‘काशु दीप्तौ’ । यङ्लुकि शतरि रूपम् । धातोर्हस्वञ्छान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् गृहं गृहं यजमान-गृहं प्रति सोमपानाय त्वम् एषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि वजम्भसुतं मम दन्तैरभिपुतम् इमं सोमं पिब । कीदृशम् । धानावन्तम् । धाना शृष्टयवाः । तद्वन्तं करम्भिणं सक्तुमन्तम् अपूप-वन्तं पुरोडाशादिसहितम् उक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेद्यत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सा^३मोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चि^३कि^३त्सा^३मः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैः^३इव । शनकैः^३इव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादित्याह । हे इन्द्र । वचन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । त्वा त्वाम् आ चिकित्सा^३मः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्गं एवागतं त्वा त्वां वन अधि इमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि वचन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श-‘सा’ नास्ति । २. त-भ१-२-दन्ते वाजं धनं; भ३-दन्ते जातं; श-दन्तवाद्यमाने । ३. ग-प्रावध्वनिरिति । ४. भ-ह वा । ५. ख-त-भ१-ऊधुः; भ२-ऊधः; भ३-ऊध्वः; श-ऊधुः । ६. ख-त-भ१-२-श्रुताविदत् ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय
^२इन्द्राय तदर्थं पूर्वं ^३शनैः मन्दं मन्दं ततः ^४शनैरेव । कुत्सितार्थेऽकच् । कुत्सितं शनैः शनैः ।
 क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं ^५परि ^६स्त्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिपूयमाणः सन् परिः क्षरेति । तथा
 यन्नेष्वपि प्रावभिरभिपूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्त्रवति ततः शनैः क्षिप्रमिति तदभिप्राये-
 णोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिपुतं^१ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधत्सीत् ।
 उक्तार्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधाधि—‘अनाद्रियमाणेव^२ तमब्रवीदा चन त्वा चिक्रिस्ता-
 मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयचांपाला स्तौतीत्युपपयांवर्तत शनैरेव शनैरेवेन्द्रायेन्द्रो
 परि स्त्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान्
 क्षीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसुस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । सुम्ङगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः ^१कुवित् बहुवारमस्मान् ^२शकत् शकान्
 समर्थान् करोतु । किंच ^३कुवित् बहु चास्मभ्यं ^४करत् करोतु^३ । किंच स^३ एवेन्द्रः ^५नः अस्मान्
^६कुवित् बहुकृतवः ^७वस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमत करोतु । करोतेः शक्नोतेश्च लेख्यडागमः ।
 इदानीमात्रेण्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं ^८कुवित् बहु ^९पतिद्विषः त्वग्दोषात्पतिभिर्भर्तुंभि-
 र्बहुवारं द्विष्टा अत एव ^{१०}यतीः पतिभ्यः सकाशाद्वितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिद्वयनूह्यमानाः सत्यः
 संप्रति ^{११}इन्द्रेण सह ^{१२}संगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-
 मचक्रमतेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरामादिदं म उपोदरै ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरै ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तद्वास्थामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे ^१इन्द्र ^२इमानि ^३त्रीणि
 विष्टपानि स्थानानि सन्ति । ^४तानि त्रीणि स्थानानि ^५वि ^६रोहय उत्पादय । कानि तानि । ^७ततस्य
 मम पितुः रोमवर्जितं ^८शिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । ^९उर्वरां तस्योपरं
 क्षेत्रं सर्वसस्याब्जं कुरु । ^{१०}आत् अनन्तरं ^{११}मे मम ^{१२}उपोदरै^३ उपोदरस्य समीपे यत् ^{१३}इदं स्थानम् ।
 गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि
 स्थानानि । एषोऽर्थः शाठ्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तमब्रवीदपाले किं कामयसीति । सात्रवीदिमानि
 त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स सं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै
 रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः’ इति ॥

१. भ-‘मेवामि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव; ग-अनाद्रियमाणे न; श-अनाद्रियमाणे । ३. ख-
 त-करोतु त्वदाहम्; श-भ-श-करोतु तदाह स; त-त-त्वदाहम् । ४. भ-उपोदरै उदरै ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं । मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वंम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वया^१ असौ^२ उर्वरा यदिदमूर्परं क्षेत्रमस्ति ।
वआत् अनन्तरं वमम वहमां वतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । अथो अथापि च वततस्य
तातस्य यच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि वसर्वा सर्वाणि तानीमानि^३ त्रीणि स्थानानि वरोमशा
रोमशानि वकृधि कुरु ॥

खे रथस्य खेऽनसुः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिष्पूतव्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसुः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पुत्वी । अकृणोः । सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे शतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे
इन्द्रं रथस्य स्वकीयस्य खे पृथुतरे छिद्रे तथा अनसुः शकटस्य खे तद्वपेक्षयास्ते छिद्रे युगस्य
खे चात्यन्तरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय त्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन वृत्वी
शोधयित्वा ततः वपालाख्य एतन्नामिकासन्निभसुतां ब्रह्मवादिनीं सूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् अकृणोः
अकरोः । कल्याणतमरूपभाजमकरोरित्यर्थः । आख्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः—‘तां खे रथस्यात्य-
बृहत्सा गोधाभमत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्तदेवाभ्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै
ह शकल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति^४ ।
यस्त्वग्दोषदूषितः सन्नैतत्सूक्तं पठति तस्य^५ त्वग्दोषमपगमय सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः^६ करोतीति
सूक्तं प्रशस्यते ॥ ॥ १४ ॥

‘पान्तमा वः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् ।
आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप्’ इति ।
महाव्रते गायत्रनुवाचीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति
शेषः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपयौ हेतुः शस्त्र आचौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
सूत्रितं च—‘पान्तमा वो अन्धसोऽपादु शिष्यन्धसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत । विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋविजः वः युष्मदीयम् अन्धसः सोमलक्षणमन्नम् वा पान्तम् आभिमुख्येन
पिबन्तम् । ‘पा पाने’ । छान्दसः शपो लुक् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति ‘न

१. घ-असौ च यासा । २. घ-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘मभिहितं; म१-‘मभिहिता ।
४. ग-युगादि’ । ५. ग-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ-‘सदृश’; न-‘सदृशश्च’ ।
७. त-भ१-२-विकल्पन्ते ।

लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्वयः इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठी^१ । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्मेतादृशम्^२ इन्द्रं^३ प्र^४ गायत प्रकर्षेणाभिदुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिमथितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव^५ शतकृतं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा
चर्षणीनां मनुष्याणां^६ मंहिष्ठं धनस्य दातुतमम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहुतं पुरुष्टुतं गाथान्यं^१ सनश्रुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुष्टुतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनऽश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः^२ पुरुहुतं यज्ञेषु बहुभिराहुतं^३ पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव^४ गाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं^५ सनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धमेव विचं देवम्^६ इन्द्र^७ इति
यूपं^८ ब्रवीतन ब्रूयात् । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इहो महानां दाता वाजानां नृतुः । महौ अभिज्ञा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानां । दाता । वाजानाम् । नृतुः । महान् । अभिज्ञु । आ । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रं^१ इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव^२ नः अस्मभ्यं^३ महानां महतां^४ वाजानाम्^५ अस्त्रानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामघानां च^६ दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । 'नृतिशब्दोः कृ' (उ. सू. १. ९१) इति कृप्रत्ययः । ह्रस्वभ्रान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । 'नृ नये' । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वभ्रान्दसः । स्तोत्रग्यो गवादिनेता । अत
एव^७ महान् स इन्द्रः^८ अभिज्ञु अभिगतज्ञानुकमस्मभ्यम्^९ आ^{१०} यमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिज्ञस्त्वमभिमुखमागच्छन्नं स्वहस्तयोः परिगृह्णास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददास्वित्यर्थः ॥

अपातु शिप्र्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिप्री । अन्धसः । सुदक्षस्य । प्रऽहोषिणः ।

इन्दोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

शिप्री । शिप्रे हन् नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिप्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणाः । सः
इन्द्रः एव^१ प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुहोतः^२ सुदक्षस्य एतन्नामकस्य कृपेः संबन्धि^३ यवा-
शिरः । 'श्रीह् पाके' । आहूप्रस्य 'अपस्पृष्टेयामानृतुः' इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पकम्^४ इन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत्^५ अन्धसः सोमलक्षणमन्नम्^६ अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रायै परिकल्पितं सोमांशमपिबत्^७ । उ इत्यवधारणे ॥

तम्बमि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्षेनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अमि । प्र । अर्चते । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्य । वर्षेनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-भ-२-३-श-षष्ठ्याः; भ-१-षष्ठ्या । २. ख-ग-त-भ-श- 'वाजानां' नास्ति । ३. ग-
नृणातेः । ४. ख-त-२-३-४-भ-१-२-श-सोमांसमपिबतु; ग-सोमांसमपिबतु; इ-त-१-सोमं साम पिबतु;
भ-३-सोमं संपिबतु ।

हे ऋत्विजः षतसु तमेव षड्भ्यम् अभि आभिमुख्येन षप्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत । किमर्थम् । षसोमस्य षपीतये अत्रागत्य सोमपानाय । किमर्थं सोमपानायैति विज्ञेयते तदाह । षतदित् तत्सोमपानमेव षस्य षड्भ्यम् षवर्धनं^१ वर्धकं भवति खलु । तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्यौजसा । विश्वाभि सुवना भवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । सुवना । भवत् ॥ ६ ॥

षदेवः द्योतमान इन्द्रः षस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य षमदानां मदकरान् रसान् षपीत्वा पानं कृत्वा । यद्वा । अस्यैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा । षदेवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य^२ यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन षओजसा बलेन षविश्वा षभुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि षअभि षभुवत् अभिभवति । षसोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार^३ (क. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पद्याये होतुः शब्दे ' त्वसु वः सत्रासाहम् ' इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—' त्वसु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेपम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौयमिच्छावाकातिरिक्तोक्त्ये ' त्वसु वः सत्रासाहम् ' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—' त्वसु वः सत्रासाहं सत्रा ते अनु कृष्ट्य इति वा स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव तृचो निबिद्धानीयः । सूत्रितं च—' इमं नु माथिनं हुवे त्वसु वः सत्रासाहम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यस्य वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्वायतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्रासाहम् । विश्वासु । गीर्वा । आडयतम् । आ । च्यावयसि । ऊतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः षसत्रासाहम् । सत्रासाहवो बहुवाची । बहुनामभिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् स्वबलेन संगस्य जेतारम् । षवः शुष्मदीयेषु षविश्वासु षगीर्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु षआयतं विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु विततं षत्यम् । षउ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रम् षऊतये अस्मद्रक्षणाय षआ षच्यावयसि । ' च्युङ् प्लुङ् गती ' । त्वदीयैः स्तोत्रैर्ब्रह्मं प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमनुवाणं सोमपामनपच्युतम् । नरंमवार्थक्रतुम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनुवाणम् । सोमपाम् । अनपच्युतम् । नरम् । अवार्थक्रतुम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । षयुध्मं शत्रूणां संप्रहारकं षसन्तम् अत एव षअनुवाणम् अन्यैरप्रच्युतमनभिगतं तस्मात् षअनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं षसोमपां सोमस्य पातारमस्य सोमस्य मदे सति षअवार्थक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्मणं^४ षनरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृगुणोपेतमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः ॥

शिक्षां ण इन्द्र राय आ पुरु विद्रां ऋचीषम । अवा नः पायै धने ॥ ९ ॥

१. घ-वर्धनं हि । २. न-सोमनस्य । ३. ख-तन-म१-२-श-संप्रसारकं; घ-संप्रतारकं । ४. झ-त१-२-३-श-°रभिवारणीयः ।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीषम् । अर्व । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीषम् स्तुत्या सम । यद्वा । 'हृष गतिहिंसादर्शनेषु' । अस्मादमप्रत्ययः । सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्त्वं शत्रुभ्यः आहृत्य रायः धनानि नः अस्मभ्यं पुरु बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्यै । पाराः शत्रवः । तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने नः अस्मान् अव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्वनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥ १० ॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतऽवाजया । इषा । सहस्रऽवाजया ॥ १० ॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् बुलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् शतवाजया शतसंख्याक- बल्युक्तेन तथा सहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्याकवता बहुबलात्तेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् नः अस्मान् उपा याहि अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥ ११ ॥

अयाम धीर्वतो धियोऽर्विः शक्र गोदरे । जयैम पृतसु वज्रिवः ॥ ११ ॥

अयाम । धीऽवतः । धियः । अर्वैत्ऽभिः । शक्र । गोऽदरे । जयैम । पृतऽसु । वज्रिऽवः ॥ ११ ॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणार्कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम गच्छाम । ततः गोदरे । 'दु विदारणे' । 'अच इः' इति द्विप्रत्ययः । गावां पर्वतानां दारयितव्यं वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वच्चिन्द्र पृतसु संग्रामेषु अर्विः सर्वतो गन्तुभिः त्वया दत्तैरवैः जयेम वयं तवादातुजेष्वामः ॥

वयमु त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्व । उक्थेषु रणयामसि ॥ १२ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । उक्थेषु रणयामसि । त्वामिव उक्थेषु स्तोत्र- शस्त्रादिकेषु वयं रणयामसि । 'इदन्तो मसिः' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गोपालः यवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आ समन्ताद्गमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'औतोऽम्' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वानुक्तामा शतक्रतो । अर्गन्म वज्रिबाशसः ॥ १३ ॥

विश्वा । हि । मर्त्यऽत्वाना । अनुऽक्तामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अर्गन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. गत-न-म-आनुभ्यः ; श-आनुभ्य । २. ख-ज्ञ-त२-३-न-म१-आहभ्यः ; त४-श-अहभ्य ।
३. ख-न-त-श- 'पु' नास्ति ; व-आनुभ । ४. ग-पराः । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-म-पर्वतानां मेधानां ।
६. ख-त२-३-म१-श-चरयितहे ; ज्ञ-त४-य-वरयितहे ; न-चरयितहे ; भ२-दरयितहे ।

हे षतक्रतो बहुप्रजेन्द्र षमर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विभेरेनित्यत्वादीर्घाभावः । षविश्वा षहि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि षअनुकामा कामान-
भिलाषाननुगतानि । कामोपेतानित्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि^१ कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे षवन्नित्
वप्रवसिन्द्र^२ वयमपि षआशसः आशंसनानि धनादिकामान् षअगन्म अवगच्छाम । गमेर्लेटि
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र श्वसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । श्वसः । अवृत्रन् । कामऽकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे षश्वसः^३ षपुत्रं बलनिमित्तमुत्पन्नत्वाद्वलस्य पुत्रेन्द्र षकामकातयः । 'कै गै रै शब्दे' ।
कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः षत्वे त्वयि षसु षअवृत्रन्
स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुदु^४ वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृत्तु वर्तने' ।
लङि^५ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । यत एवं ततो हे षइन्द्र षत्वां
कश्चिदपि देवः षन षअति षरिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्तर्निष्ठया सं घोरया द्रवित्वा । धियाविद्धि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । तर्निष्ठया । सम् । घोरया । द्रवित्वा । धिया । अविद्धि । पुरंध्या ॥१५॥

हे षवृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षसनिष्ठया । 'वृषु दाने' । धनादे-
र्दानुत्तमया षघोरया सप्तदानां^६ अथकारिण्या अत एव षद्रवित्वा द्रावयिण्या शत्रूणां पलायिण्या^७ ।
द्रवतेरित्युच्चार्ययः । षपुरंध्या बहुनां धारयिण्या पोषयिण्या षधिया तादृशेन^८ कर्मणा षनः अस्मान्
षसम् षअविद्धि समन्तात्पालय । अवतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनात्सिप
इडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यस्ते नूनं शतक्रतुविन्द्रं बुभ्रितमो मदः । तेन नूनं मदं मदेः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । बुभ्रितमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदं । मदेरिति मदेः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे षशतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे षइन्द्र षबुभ्रितमः यशस्वितमः षयः षमदः ।
माद्यत्त्यनेनेति^९ मदः सोमः । यः सोमः षनूनं पुरा षते त्वदर्थमस्माभिरभिपुतोऽस्ति षतेन अस्माभिः
प्रदीयमानेन सोमेन षनूनम् इदानीं षमदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि षमदेः धनादिदानेन
त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतण्यर्थः । 'बहुलम्' इति शप् ॥

यस्ते चित्रश्रवस्तमो य इन्द्रं वृत्रहन्तमः । य औजोदातमो मदः ॥१७॥

१. ख-ग-त-१-३-भ-श-०-चैतानि तानि । २. ग-त-४-न-श-०-क्षिद्र सृष्टके; ङ-त-१-२-भ-०-क्षिद्र
सृष्टके । ३. ख-ग-त-भ-२-श-सहस्रपुत्र; म-१-३-सहस्रपुत्र । ४. घ-भ-सु सुष्टु । ५. ख-त-१-२-३-
४-न-म-१-२-श-लटि; ङ-लटि; म-३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-संपन्नानां । ७. ख-त-न-भ-श-
पालयिण्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-माद्यत्य"; श-माद्यत्य ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्तःऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मर्दः ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकीर्तिः ^३यः ^४मर्दः सोमः ^५ते त्वदर्थमस्माभिरभिभुतः । ^६यः सोमः ^७वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच ^८यः सोमः ^९ओजोदातमः अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माछेरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विद्या हि यस्ते अद्रिवस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विद्य । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे ^१अद्रिवः । अद्रिविंशः । तद्वन् हे ^२सत्य यथार्थकर्मन् ^३सोमपाः सोमस्य पातः ^४दस्म दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र ^५विश्वासु ^६कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु ^७त्वादत्तः त्वया दत्तः ^८ते त्वदीयः ^९यः रथिरस्ति तं ^{१०}विद्य ^{११}हि । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे ^{१२}इन्द्र सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तोऽस्माभिरस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पयायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्रने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय मद्रने सुतमिन्द्रमिन्द्राधिना बृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्रने सुतं परिं द्योभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्रने । सुतम् । परिं । स्तोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

^१मद्रने । माद्यतेः कनिष् । मदनशीलाय ^२इन्द्राय तदर्थं ^३सुतम् अभिषुतं सोमं ^४नः अस्मदीयाः ^५गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ^६परि ^७द्योभन्तु । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः ^८कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च ^९अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् ^{१०}अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सप्तऽसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

^१यस्मिन् इन्द्रे ^२विश्वाः सर्वाः ^३श्रियः कान्तयः ^४अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः । किंच ^५सप्त सप्तसंख्याकाः ^६संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः होत्रकाः । ^७इन्द्रं ^८रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम् ^९इन्द्रं ^{१०}सुते सोमेऽभिषुते सति ^{११}हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्वकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिकद्वकेषु । चेतनम् । देवांसः । यज्ञम् । अन्तत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे ^१देवासः देवा इन्द्रादयः ^२त्रिकद्वकेषु आभिः विवेकैः सहः सु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्वकाः । तेषु ^३चेतनम् । 'चित्ता संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं ^४यज्ञम् ^५अन्तत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तन्निपत्योऽछन्दसि' इत्युपधालोपः । ^६तमित् तमेवास्मदीयं यज्ञं ^७नः अस्माकं ^८गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ^९वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते ॥२२॥
आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम् ईव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥२२॥

हे इन्द्र वृन्दवः स्ववन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमाः वत्वा त्वाम् वा विशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । वसुद्रमिव वसिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत् एवं तस्मात् हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा न वति परिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यवांस्वन्तोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विष्यकथं महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥
विष्यकथं । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितहं जागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य सोमस्य भक्षं पानं प्रति महिना स्वमहिना वविष्यकथं सर्वतो व्यासवानसि । व्यचेलिटि थलि 'अभ्यासस्योभवेधाम्' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे इन्द्र यः सोमः ते जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्यासवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्ष्ये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥
अरम् । ते । इन्द्र । कुक्ष्ये । सोमः । भवतु । वृत्रहन् । अरम् । धामभ्यः । इन्दवः ॥२४॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तहं इन्द्र सोमः अस्माभिर्दीयमानः ते तव कुक्ष्ये अरम् अलं पर्याप्तः भवतु । किंच इन्द्रवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव धामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्ष्ये देहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥
अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतकक्षः । अरम् । गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्चादिन्द्रं स्तौति । अयं श्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः अश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्चायैतदर्थम् अरम् अलं गायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा गवे अरम् अलं गायति । इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय धाम्ने गृहाय तदर्थं च अरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा । इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी । गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥

अरं हि ष्मा सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥
अरम् । हि । स्म । सुतेषु । णः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥२६॥

हे इन्द्र सुतेषु अभिषुतेषु नः अस्मदीयेषु सोमेषु । हि ष्म इत्यवधारणे । त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तः भूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । 'भू प्रासौ' । त्वं प्रापथ । तथा भवति हे शक्र समर्थेन्द्र दावने धनादिकस्य दात्रे ते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ १९ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-म१-२-गावोधादिन्द्रः त३-४-न-गावाश्चादिन्द्रः म३-गवेश्चायेंद्रः श-गावीश्चदिन्द्रः । सु-गावाश्चादिलाभार्थमिन्द्रः । २. ख-ज्ञ-त२-म१-१-खलः ग-म३-अलः घ-अरं म२-स्वलं । ३. ख-त-ज्ञ-नावादि । ४ग-अरं घ-अरमलं ।

पराकात्ताचिद्विस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्ता । चित् । अद्विऽव । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे 'अद्विः वज्रवन्निद्र' वनः अस्मदीयाः 'गिरः इतो निर्गताः स्तुतयः 'पराकात्तात् ।
चित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि 'त्वां' नक्षन्त व्याप्नुवन्तु । किमुत समीपास्वामभुवतामिति । नक्षते-
व्यासिकर्मणो नक्षतेर्वा' लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः 'वयं' एते त्वदीयं धनम् 'अरम्' अलं
पर्याप्तं 'गमाम' त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिष्टविकेष्वथ्येषु' तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—'एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य स्तुता' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं 'वीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्' इन्द्रं कामयमानः 'एव' 'असि' भवसि
खलु । 'हि' प्रसिद्धौ । अतः 'एव' त्वं 'शूरः' सामर्थ्यवानेव भवसि । 'उत' अपि च 'स्थिरः' संग्रामे
धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संग्रहरसीत्यर्थः । एवं सति 'ते' तव 'मनः' 'राध्यं' स्तुति-
भिराराधनीयम् 'एव' यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च' करोषीति । तव मन एव
सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघु विश्वेभिर्धायि धातुभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघु । विश्वेभिः । धायि । धातुभिः । अध । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे 'तुविमघ' । तुविरिति बहुनाम । बहुधनवन्निन्द्र 'विश्वेभिः विश्वैः' 'धातुभिः' कर्माधारकैः ।
यद्वा । देवानां हविर्दानेन पोषयितुभिः । सर्वैर्यज्ञमानैस्तव 'रातिः' गवाश्चधनादिदानं 'धायि' तैर्धा-
र्यते 'एव' । दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । 'अध' अत एव हे 'इन्द्र' एवंविधं त्वं 'मे' यदुर्म-
मापि 'सचा' धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो पु ब्रह्मेवं तन्द्रयुर्वी वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमृतः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽईव । तन्द्रयुः । सुर्वः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमृतः ॥ ३० ॥

हे 'वाजानां' 'पते' अन्नानां पते बलानां वा हे इन्द्र 'तन्द्रयुः' निष्कारणं निवृत्तकर्मवशादात्म-
युक्तः 'ब्रह्मेव' ब्राह्मण इव । 'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते' (निर. ६. ३१) इति यास्कोक्तमनुसृत्य
तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनात्मस्यमिच्छास्तिको ब्राह्मण इव त्वं 'मो' 'पु'
'सुर्वः' सुष्ठु मा भवः । सर्वदात्मस्वकर्मान्वितो भवेत्थाशासनम् । तदेवाह । 'सुतस्य' अभिपुत्रस्य ततः
'गोमृतः' गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः क्षीमस्य पानेन 'मत्स्व' माद्य हृद्यो भव ॥

मा न इन्द्राभ्यादिशः दुरो अकुप्वा यमन् । त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । दुरः । अकुपु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-तन-म-श-तसतेर्वा । २. ज-त-२-३-म-१-३-वृक्येषु । ३. ख-ज-त-१-२-न-म-समर्थान्
शत्रून् । ४. ख-ग-ध-तन-म-श-च' नास्ति । ५. ख-ग-ध-म-३-कर्मधारकैः ।

हे ^१इन्द्र ^२आदिशः आदेशारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः^३ ^४सूरः । 'सु गतौ' । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ^५अकुषु रात्रिषु दिवापि ^६पुनः अस्माकं ^७मा ^८अभि ^९अ ^{१०}यसन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो^{११} भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा ^{१२}तत् रक्षःकुलं ^{१३}त्वा त्वया ^{१४}युजा सहायेन^{१५} वयं ^{१६}वनेभ्य हिंसाम । 'अथ कथं कथं कथं हिंसायां वन च' इत्यत्र पठितत्वाद्विंसाथः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥
त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रवीमहि । स्पृधः ।
त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वयेत् । इदवधारणे । त्वयैव ^३युजा सहायेन ^४स्पृधः स्पर्धमानान्छन्नून् ^५वयं ^६प्रति ^७ब्रवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र ^८त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोतृयष्टयष्टयतया त्वमस्माकं भवसि वयं ^९तव ^{१०}स्मसि भवामः । तथारण्यकं—'त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शन्नून् हन्यामिति^{११} ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवत्श्वरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥
त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवत् । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे ^१इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं ^२त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ^३अनुनोनुवतः । नौतेर्यङ्कुलगन्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः^४ तस्मात्त्व ^५सखायः सखिभूताः ^६कारवः स्तोतारः ^७त्वामिद् । इदवधारणे । त्वामेव ^८वचनम् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । ^९हि इति प्रसिद्धयर्थः । चरतेल्लब्धाङ्गागमः । हियोगाद्निघातः ॥ २० ॥

'उद्र' इति चतुर्लिंगाच्च त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यापि गायत्रमैन्द्रम् । अन्या श्विनन्द्रमुदेवताका । तथा चानुकान्तम्—'उद्र चतुर्लिंगात्सुकक्षोऽन्येन्द्रार्भवी' इति । द्वितीये पथाये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'उदेदभीत्युत्तमासुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तुतः । सूत्रितं च—'उदेदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथातोषांमे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यदथ कच्च वृत्रहसुद्धेदभि श्रुतामघमा नो विश्वाभिः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उदेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥
उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणात्ताह । हे ^१सूर्य । द्वादशसु मानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सू-
र्यात्मक सुवीर्यं हे इन्द्र ^२श्रुतमघं सर्वदा देवत्वेन विख्यातधनमत एव ^३वृषभं याचमानानां^४ धनस्य
वर्षितारं ^५नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्मणम् ^६अस्तारं दानशौण्डमौदार्यवन्तमेतादृशानु-
भावमभितः ^७उत् ^८एषि । ^९इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यजे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि^{१०} । ^{११}एष इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिस्त्रजन्तः । २. न-भ-निर्घन्तारो गन्तारो । ३. घ-त्वसहायेन । ४. त-हन्त्यातमेति;
श-हन्त्यातमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कुर्वति; भ-१-कुर्वती; भ-३-कुर्वती । ६. ख-यावानानां;
ग-याचकानां त-१-न-पावमानानां; त-२-३-४-श-पाववानां । ७. ख-श-त-१-२-३-न-उद्गातासि; त-४-
भ-१-२-श-उद्गातोसि ।

नव यो नवति पुरो विभेदं बाह्वोजसा । अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

नवः । यः । नवतिम् । पुरः । विभेदं । बाहुऽओजसा । अहिम् । च । वृत्रऽहा । अवधीत् ॥ २ ॥

पयः इन्द्रः पनव पनवति नवनवतिसंख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य पुरः पुरीः पबाह्वोजसा स्वबाहुवलेनैव विभेदं दिवोदासाय भिनति स्म । तथा च मन्त्रः—‘दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो वयैरुच्छम्बरस्य’ (न. सं. २. १९. ६) इति । सः पवृत्रहा वृत्रासुरस्य हन्ता स इन्द्रः पअहिं पच केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा पअवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददातिव्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्चावद्रोमद्यवमत् । उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्ववत् । गोऽमत् । यवऽमत् । उरुधाराऽइव । दोहते ॥ ३ ॥

पसः पूर्वोक्तलक्षणः पशिवः कल्याणतमः पसखा यष्टयष्ट्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन^१ संबन्धेनास्माकं मित्रभूतः एतादृशः पइन्द्रः पअश्ववत् अश्वयुक्तं पगोमत् पश्वादिशहितं पयवमत् । ‘अयवादिभ्यः’ (पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुषो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं पनः अस्मभ्यं पदोहते दोगु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । पउरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहुतां पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोगु ददातु । दुहेल्लेख्यडागमः ॥

असौर्यामि मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘यदय’ इति तुचः स्तोत्रियः । सूर्यं तु पूर्वेण तुचेन सहोदाहृतम् ॥

यदय कचं वृत्रहस्रुदगां अभि धर्यं । सर्वं तदिन्द्र ते वशै ॥ ४ ॥

यत् । अय । कत् । च । वृत्रऽहन् । उतऽअगाः । अभि । सूर्यं ।

सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशै ॥ ४ ॥

हे पवृत्रहन् वृत्रस्थापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे पसूर्यं सूर्यात्मकं पइन्द्रं पअय अस्मिन् दिने पयत् पकचं धर्त्तिकचित्पदार्थजातम् पअभि अभिमुखीकृत्य पउदगाः । ‘इणं गतौ’ । उत्पूर्वः । तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्भूतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा पतत् पसर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् पते^२ तव^३ पवशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं^४ प्राकर्म कुर्वन्ति शुद्धति च ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत्सत्यमिचर्व ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरे । इति । मन्यसे ।

उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ ५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे पप्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान पसत्पते सतां पते स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र पन मरे पइति मनुष्यवदार्थक्येनाहं न त्रिय इति पयत् यदि पमन्यसे बुध्यसे । ‘सृङ् प्राणस्यागे’ । लेख्यडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्येकारः । पउतो^५ अपि च पतव

१. ख-सख्या । यष्टयष्ट्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन; तन-म२-श-यष्टयष्ट्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन; म१-यष्टयानातु-स्तुत्यलक्षणेन; म३-यष्ट्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-घ-त१-२-न-तते तव; ग-तव; त३-४श-ततसव; म१-२-तत् । ३. ख-तन-म-तदर्थी; श-त३धी । ४. ख-त-उत ।

१तत् न ज्ञिय इति मननं १सत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न ज्ञियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—' न ह्यस्या
अपरं चन जरसा मरते पतिः ' (अ. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ ॥ २१ ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्तां इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वा । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ये १सोमांसः सोमाः १परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे १ये सोमाः १अर्वावति अन्ति-
कतमे देशे च १सुन्विरे । छन्दसि द्विवचनस्य विकल्पितत्वाद्वा द्विवचनाभावः । ये सोमाः कस्मिन्मि-
रभिपूयन्ते १सर्वा गृहे समीपे चाभिपूयमाणान् १तान् सोमान् १गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि ।
अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

अतोयामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त्ये ' तमिन्द्रं वाजयामसि ' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं
च—' तमिन्द्रं वाजयामसि महौ इन्द्रो य ओजसा ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूकहस्य
द्वारात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च व्यूकहस्येदिति खण्डे—
' मरुतां इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । १तं पूर्वोक्तक्षणम् १इन्द्रं १वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा
वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । १महे महते १वृत्राय अपानावर्कं वृत्रासुरं १हन्तवे हन्तुम् ।
सोमपानेन भक्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् १वृषा धनानां सेक्ता दाता १सः इन्द्रः १वृषभः अस्माकं
स्तोतॄणां सोमस्य दातॄणां धनादिसेचको १दाता १भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । बुध्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः । बुध्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

१सः १इन्द्रः १दामने स्तोत्रभ्यो धनादिदानार्थैव १कृतः प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च १ओजिष्ठः
ओजस्वितमः १सः एवेन्द्रः १मदे । माद्यन्त्यनेनेति १मदः सोमः । तस्मिन् प्रजापतिना सृष्टिकाले
१हितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । १बुध्नी । ' बुध्ने द्योततेत्यंशो वाचं वा ' इति । यशस्ययज्ञ-
वान् वा अत एव १श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् १सः इन्द्रः १सोम्यः सोमाहो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्ष क्रुष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । समऽभृतः । सऽबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । क्रुष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

१गिरा स्तुतिक्षणया वाचा स्तोत्रभिः १संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । १वज्रो
१न । वज्र आयुधम् । तत्कर्तृमिनिशितधारो यथा भवति तीक्ष्णोक्त्यते तद्वत् स्तोत्रभिः स्तुत्या
संभृतोऽत एव १सबलः बलसहितस्तस्मात् १अनपच्युतः परैरप्रच्युतः १ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः
१क्रुष्वः महान् दीप्यमानो वा १अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः १ववक्षे स्तोत्रभ्यो धनादिकं
बोद्धुमिच्छति ॥

१. न-भ- 'तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महातं । ३. कामानां सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता ।
५. ख-ग-त-श-माद्यत्यः ; न-मात्यः ; भ-माद्यः । ६. ख-त-यत्कर्तृभिः । ७. ख-त-भ-म-१-२- ' परैर-
प्रच्युतः ' नास्ति ।

दुर्गे चित्रः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुःस्रो । चित्र । नः । सुङ्गम् । कृधि । गृणानः । इन्द्र । गिर्वणः ।

त्वम् । च । मघऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽगुणानः स्तोत्रभिः स्तूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदुर्गे ऽचित् दुर्गमेऽपि^१ मार्गं^२ ऽसुगं सुगमं पन्थानं ऽकृधि तथा कुरु । हे ऽमघवन् धनवानिन्द्र ऽत्वम् । चशब्दश्चेदर्थः । यदि ऽवशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व । वष्टेल्लब्धडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति खराज्यम् । न देवो नाधिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चित्र । आऽदिशम् । न । मिनन्ति । स्वऽराज्यम् ।

न । देवः । न । अधिऽगुः । जनः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ऽयस्य ऽते तव ऽआदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिम्बलम् । औणादिकः करणे ग्रन्थयः । यद्वा । आदेश एवादिगात्रा । भावे क्प् । त्वदीयाभाज्ञां ऽनू ऽचित् इदानीं पुरा च ऽन ऽमिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किञ्च । ऽस्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गाऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । ऽन ऽदेवः त्वदन्धो देवोऽपि च तथापि ऽअध्रिगुः अधृतगमनः संग्रामे त्वरसाणो वीरोऽपि ऽन च ऽजनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अथा ते अप्रतिष्कृतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिग्र रोदसी ॥१२॥

अथ । ते । अप्रतिऽस्कृतम् । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ।

उभे इति । सुऽशिग्र । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे ऽसुशिग्र सुहो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र ऽअथ अपि च ऽदेवी देव्यो^३ स्वतेजसा दीप्यमाने ऽउभे ऽरोदसी धावाप्रुथिभ्यो^४ ऽअप्रतिष्कृतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं ऽते त्वदीयं ऽशुष्मं परबलशोषकं बलं ऽसपर्यतः पूजयतः । त्वदर्चने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुश्रत्पर्यः ॥ १३ ॥

त्वम् । एतत् । आधारयः । कृष्णासु । रोहिणीषु । च । परुष्णीषु । रुश्रत् । पर्यः ॥ १३ ॥

अथ सप्तम्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ऽकृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा ऽरोहिणीषु । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु^५ ऽच गोषु ऽरुश्रत् । रोचतेदीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् ऽएतत् परिदृश्यमानं ऽपथः क्षीरं ऽत्वम् ऽआधारयः धारयसि । तस्मात्त्वद्वलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहेरथं त्विषो विश्वे देवासो अक्रमुः । विदन्मृगस्य ताँ अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अधः । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रसुः ।

विदत् । मुगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

अध अपि च अहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य^२ त्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासानीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः^३ विश्वे सर्वे देवासः देवाः यत् यदा वि अक्रसुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान् देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं^४ वृत्रस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^५ संबन्धि अमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा तान् सर्वान् देवान् विदत् अविन्दत् । प्राप्नोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आर्तु मे निवरो भवद्वृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुस्तृतः ॥ १५ ॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

आर्तु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव^६ मे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्धयामिन्द्रः^७ निवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता^८ भुवत् अभवत् । ततः^९ वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः^{१०} पौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘स्त्रीपुंसाभ्याम्’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्त्र् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । अदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^{११} । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः^{१२} अजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः^{१३} अस्तृतः सग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्तमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः^{१४} श्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव^{१५} वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं^{१६} शर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा पुतादशमिन्द्रं^{१७} चर्षणीनां मनुष्याणां^{१८} वः युष्माकम् आशुषे । अश्रोतेर्लङ्घुत्तम इति^{१९} सिप् । व्यत्ययेनोप्रात्ययः । ‘बहुलं लन्दसि’ इत्यङागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्वैः^{२०} । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । महे महते^{२१} राधसे धनया धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुणाम्नुपुरुष्टुत । यत्सोमसोम आभवः ॥ १७ ॥

अया । धिया । च । गव्यया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमैऽसोमे । आ । अभवः ॥ १७ ॥

हे पुरुनामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुतं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव^{२२} पुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्र^{२३} सोमैऽसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा आभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् अया अनया । कीदृश्या । गव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या^{२४} धिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति स्वयि वयं गवादिभ्युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्योस्तुतिः । शृणोतुं शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-त-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाशुषे ।

बोधितुऽर्चनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रऽहा । मूर्तिऽआसुतिः ।

शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अयं^१ परोक्षकृतः । वृत्रहा वृत्रहन्ता वभूयांसुतिः । बहुषु, देशेष्विन्द्राय^२ सोम आसुयतेऽभिषु-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहुनि सोमादिहवीषीन्द्रायमासुयन्ते हूयन्त इति तादृशः । वबोधिमनाः ।
'बुध अवगमने' । औणादिकः इति प्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं^३ बुध्यते जानातीति तथोक्तः ।
वृत् अवधारणे । वनः अस्माकं बोधिन्मना एव^४ अस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः^५ शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः
वआशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशालनं वा^६ वृशृणोतु ॥

उपोतिष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि साध्यं दिने मैत्रावरुणस्य 'कया त्वं न ऊत्या' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र^१ वक्या केन^२ ऊत्या । अव रक्षणादितु गत्यर्थः । 'ऊतियूतिः'
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन^३ वनः अस्मान्^४ अभि^५ अभितः प्र प्र मन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच वक्या केनाभिगमनेन^६ वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम्^७ वा^८ भर आवि-
भषीतीन्द्रं स्तोता घृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सर्वा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सर्वा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः^१ कस्य यजमानस्य^२ सचा^३ सुते ऋग्भिः^४ सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे^५ सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं^६ रणत् रमते । कीदृशः । नियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि निति नियुतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्चाः^७ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाधानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः^८ वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^९ धानं^{१०} प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंवस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ ॥ २४ ॥

अभीषु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र^१ त्वं^२ मन्दसानः अस्माभिर्देवेन सोमेन मोदमानः सन्^३ सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं^४
वनः अस्मभ्यं^५ सु सुधु^६ अभि आभर । तदेवाह । त्वं^७ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^८ प्रयन्ता
धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति^९ बोधि बुध्यस्व । 'बुध अवगमने' । मौवादिकः ।
लोडि छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेधिः^{१०} । धिक्^{११} धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ज्ञ-त-१-२-३-स्तोत्रिणा । ३. ख-ग-त-न-भ-श-अभि नस्ति ।
४. ख-ग-घ-ज्ञ-त-२-न-भ-ऋत्विग्भिः । ५. ख-त-न-भ-२-श-वाहनाश्चाः ते; भ-१-वाहनाश्चाः से; भ-३-
वाहनाश्चास्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-यज्ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेधिष्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः सुताः अस्माभिरभिपुताः । इमे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः । उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः । यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निरु. ५. १७) इति यास्कः । ' चसु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिपुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपार्समवात् सामर्थ्यादजीपरूपः सोमो गृह्यते । तादृशः सोमः अपां जग्मिः । अपामिति ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गंसनदीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकालं कजीपमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्सुजीपरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षतः । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - - - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे । वृधासः हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः । इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंस्थाकाः । होत्राः होत्रकाः । अवभृथम् अन्त्यदिवसम् । अच्छ प्रति । ओजसा स्वतेजसा । संहिताः । इन्द्रम् असृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सहोहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या संभ्रमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळहामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । संभ्रमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळहाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

पुषा व्याख्याता (क्र. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । संभ्रमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सह माद्यन्तौ । हिरण्यकेश्या हिरण्यरक्तकण्ठगतकेशवन्तौ । त्या तौ प्रसिद्धौ । हरी हरितवर्णावितन्नामकावधौ । इह अस्मिन् यज्ञे । हितं - - - वादिषु निहितं हितकरं वा । प्रयः हवीरूपसमस्तमभिलक्ष्य । वोळहाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभावसो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुम् । यद्वा । विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरभिः । हे तादृशाग्ने । तुभ्यं त्वदर्थम् । इमे सोमाः । सुताः अभिपुताः । तथा बर्हिः । स्तीर्णम् । तस्मात् स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । इन्द्रं सोमपानार्थम् । आ । वह । आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-त-न-श-हावभृथ । २. ख-ग-त-न-म-श-आभि प्रति । ३. ख-व-म-१-३-स्वतेजसा । नास्ति । ४. व-म-म-म-म-मि ।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥
 आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

कपर्कैस्त्विग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः षडाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते षते तुभ्यं षरोचना रोचनं दीप्यमानं षदक्षं बलम् षआ आभिसुख्येन षवि षदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनमिति स्वर्गः । देवतैजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा षरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'हुधात् धारणपोषणयोः' । लेटि 'घोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः । अहागमः । हे स्तोतारः षस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुताम् । तस्मात् तम् इन्द्रं यूयम् अर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामीन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥
 आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षते तव षइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं षविश्वा षउक्था सर्वाणि शतोत्राणि षआ षदधामि संपादयामि । हे इन्द्र त्वं षस्तोतृभ्यः षमृळय सुखये ॥

भद्रमर्धं न आ भरेषुमूर्जं शतक्रतो । यर्दिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २८ ॥
 भद्रमर्धमर्धम् । नः । आ । भर् । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २८ ॥

हे षशतक्रतो शतविधकर्मन् शतमज्ञ वा इन्द्र षभद्रमर्धं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आसंपादय देहि । तथा षइषम् अन्नम् षऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदक्षं च देहि । नः अस्मान् यत् यदि षमृळयांसि सुखयसि तर्हि तद्वनादिकं देहीति । 'मृड सुखने' । षयन्तस्य लेख्याहागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यर्दिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २९ ॥
 सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २९ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षसः पूर्वोक्तक्षणस्त्वं षविश्वाणि सर्वाणि षसुवितानि । सुष्टीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादेते के प्रत्यये उबडादेशः । सर्वानभ्युदयान् नः अस्मभ्यमाहर । हे इन्द्र यदि नः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् सुतावन्तो हवामहे । यर्दिन्द्र मृळयांसि नः ॥ ३० ॥
 त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । सुतऽवन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-ईद्विशेषणः; इत १-२-३-ईद्विशेषणः; त४-न-म१-श-ईद्विशेषणः । २. त३-४-न-म-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । ३. ख-त-न-म-श-चद्वनादिकं । ४. ग-म-कप्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यापात्मावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम् । इदवधातणे^१ । वत्वामिन् त्वामेव वृहवामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे वृहन्^२ वनः अस्मान् यदि सुखयसि^३ तर्ह्यह्वयाम इति ॥ ॥ २६ ॥

व्यूहस्य^४ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केचक्ये ‘उप नो हरिभिः’ इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—‘अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानां वपते । माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति करणेऽप्यत्ययः । सोमानां स्वामिभिन्द्र वृहरिभिः ‘आ शतेन हरिभिः’ (ऋ. सं. २. १८. ६) इत्यादिषु बहूनामश्वानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^५ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि । तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

द्विता । यः । वृत्रहन्तम् । विदे । इन्द्रः । शतक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तम्^६ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता शतक्रतुः नानाविधकर्मा वयः वृहन्ः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादायुष्कर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मणि द्विप्रकरणे सर्वज्ञायते । ‘विद ज्ञाने’ । कर्मणि विहितस्य तत्प्रत्ययस्य ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । स त्वं वृहरिभिः सह वसुतं^७ सोममुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहन्नेषां पाता सोमानामसि । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

त्वम् । हि । वृत्रहन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् वत्सम् वृषाम् अस्मदीयानां वसोमानां पाता पानकर्ता वसि भवसि । एषाम् इति इदमोऽन्वादेशो अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^८ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिषुतवृत्तस्य^९ ‘इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि घत्तन’ इति द्वे ऋचावार्भवा^{१०} । सूत्रितं च—‘इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि घत्तनेत्येका द्वे च’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृधुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋमुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् ऋभुक्षणम् । ‘वा षपूर्वस्य’ इति दीर्घाभावः । यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां भ्रातॄणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवनं प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातुः वात् महान्तम् । रयिं दातारम् ऋभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-स्त-१-२-३-न-श-इहचयोरणे; त-४-म-इहचयोरणे । २. घ-मृळयासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूहः; ग-त-२-३-४-म-व्यूहः* । ४. म-सहस्र* । ५. घ-यः वृत्रहन्तः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भवा* । ९. त-४-न-म-सवनं ।

वृषे अन्नार्थं वृद्धातु प्रयच्छतु । तथा वृजो बलवानिन्द्रः वृजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा
वाजनामानं कनीयांसं भ्रातरं च अस्माकमन्नलाभाय वृद्धातु ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'गौर्धयति' इति द्वादशचर्माद्यं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः
पुतदक्षनाम्नो वार्षं गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुकम्यते—'गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पुतदक्षो वा
मारुतम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवनं सोमातिरिक्तं एकं शस्त्रमुपजायते । तत्राद्य-
स्तुचोऽनुस्वरूपः । सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियाणुरूपौ' (आश्व.
श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मधोनाम् । युक्ता वह्नी रथानाम् ॥ १ ॥

गौः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मधोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

वमधोनां धनवतां वमरुतां वमाता निमाधौ वगौः प्रथिरूपा । 'प्रथिरै वै पयसो मरुतो
जाताः' इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां
तरपुत्रत्वमुपचर्यते । धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती । वश्रवस्युः
अन्नं कामयमाना । कीदृशी । वरथानां मारुतानां वह्निः प्रपतीभिर्वह्वाभिर्बोद्धी संयोजयित्री सा
युक्ता सर्वत्र समन्तात् पूजया भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासा दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासा । दृशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमर्थोत्थाह । यस्याः मरुतां मातुर्गौः उपस्थे वर्तमानाः विश्वे सर्वे देवाः
व्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि धारयन्ते विभ्रति । इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति
सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच वसूर्यामासा । माति स्वकलाभित्तिर्थीनिति माश्वन्द्रमाः ।
'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ वृद्धो दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च
यस्या गौः समीपे एकं सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तस्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

यअर्यः स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः वत्
मरुतां बलं वसदा सर्वदा वआ गृणन्ति । आभिसुरथेन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् । वसोमपीतये
अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् । वमरुतः एतन्नामका देवा अस्माभिराह्णातय्याः खलु । ततः पुरस्ता-
त्तद्वलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अस्य । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजां नामानं; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयांसं च । ३. घ- 'च'
नास्ति । ४. य-सोमातिरेक ।

अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः अस्ति विद्यते । तस्मात् अस्य ।
अन्वदेशे । एवं सुतं सोमं स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः
मरुतः पिबन्ति । उत अपि च अग्निना अग्नौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्थमा तनां पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्थमा । तनां । पूतस्य । वरुणः । त्रिऽसधस्थस्य । जाऽवतः ॥ ५ ॥

न केवलं मरुत एव सोमपातारः किंचितेऽपीत्याह । मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात्
सखिभूतः अर्थमा च वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । पूतन्नामकास्त्रयो देवाः तना ।
ततमृणांस्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः ।
तना पूतस्य शोधितं त्रिषधस्थस्य । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्यौकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं जावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं पिबन्ति ।
द्वितीयायां षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषुमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमंतः । प्रातहोतेव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । उ । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमंतः ।

प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

उतो अपि च इन्द्रः सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य गोमंतः गव्यैर्मिश्रणवतः अस्य । अन्वा-
देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य जोषं पानरूपां सेवां प्रातः प्रातःसवने तु क्षिप्रम् आ
मत्सति । सदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तोति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः ।
प्रातहोतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सूरयस्तिर आपइव सिधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूरयः । तिरः । आपऽइव । सिधः । अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

अभिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । सूरयः प्राज्ञाः आपइव उदकानीव
तिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः कत् कदा अत्विषन्त । ‘त्विष दीप्तौ’ ।
अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच त्रिषधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः पूतदक्षसः शुद्ध-
बलाः सन्तः कदा वा अर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कदो अथ महानां देवानामवो वृणे । तनां च दुस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अथ । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । तनां । च । दुस्मऽवर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः महानां महनीयानां महतां वा तस्मात् च आत्मनैवालंकरणैर्विनापि दुस्मवर्चसां
दर्शनीयतेजस्कानामत एव देवानां शोतमानानां वः युष्माकम् अवः पालनं कत् कदाहं वृणे
संभवे । ‘वृष्ट् संभक्तौ’ । क्रैयादिकः ॥

१. ख-त-म-श-‘व’ नास्ति । २. ख-परंशोधितं; इ-त-१-२-न-भ-२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं;
भ-१-परिशोधनं । ३. घ-१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-म-श-तिष्ठत्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबन्ति;
भ-२-पिबन्ती । ६. ख-त-न-‘अस्य’ नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पृथग्त्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पृथग्त्रन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

ये मरुतः विश्वा विश्वानि पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि पृथिवः सुलोकस्य परोचना रोचमानानि ज्योतीषि च आ पृथग्त्रन् सर्वत्र विशारितान्यकारुः । 'प्रथ प्रथ्याने' । ण्यन्तस्य चङि 'अस्मृदृक्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण^१ मध्योदात्तः । तादृशान् मरुतः देवान् सोमपीतये सोमपानायाहमाह्वयामि ॥

त्यान्नु पूतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पूतऽदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे मरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः पूतदक्षसः परिशुद्धबलान् पृथिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो सुलोकस्थितान् । त्यान् तान् प्रसिद्धान् वः युष्मान् नु क्षिप्रं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

त्यान्नु ये वि रोदसी तस्तुभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तुभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ये मरुतः रोदसी छावापृथिव्यौ वि तस्तुभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्ववशे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकारुर्गिरिस्थयः । त्यान् तान् सर्वतः^२ प्रसिद्धान् नु क्षिप्रमहं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गुणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गुणम् । गिरिऽस्थाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

व्यं तं सर्वत्र विश्रुतं गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं वृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं मारुतं मरुत्सं वन्धनं, गुणं सर्वं हुवे विन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवमं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीर्नामाङ्गिरसः ऋषिः । तथा चानु-
कथ्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्'^३ इति । आभिः प्रविकेपकथ्येषु^४ तृतीयसवनेऽच्छायाकस्य
'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आथ. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

अभि त्वा समन्पतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीऽइव । अस्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।

अभि । त्वा । सम् । अनुपत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ङ-त-२-३-ङित्स्वरेण; त-१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; भ-१-सर्वान् सर्वतः ।

३. ङ-न-अनु.-तिरश्चीरांगिरस आनु । ४. ख-भ-पूकथेषु ।

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीयेन्द्र ऽसुतेषु सोमेज्वभिषुतेषु सत्सु ऽगिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः
 ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथीरिव । यथा रथवान् रथेन
 गच्छन् वीरः प्राप्यं देक्षे क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । किंच हे
 ऽइन्द्र अस्मदीया गिरः ऽत्वा त्वामभिलक्ष्य^१ ऽसमन्वत सम्यक् शब्दायन्ते । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'नू
 स्तवने' । कुटादिः । तस्य लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं^२ ऽन ऽमातरः^३ । यथा मातरो गावो
 वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

आ त्वा शुक्रा अचुच्यवुः सुतासं इन्द्र गिर्वणः ।

पिब त्वं^१ स्यान्धंस इन्द्र विश्वासु ते हितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

पिब । तु । अस्य । अन्धंसः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय हे ऽइन्द्र ऽशुक्राः प्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ऽसुतासः अस्माभिः
 अभिषुताः सोमाः ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअचुच्यवुः आगच्छन्तु । 'च्युङ् लुङ् गतौ' । लङि 'बहुलं
 छन्दसि' इति श्रपः ऽलुः । तत्सर्वमस्माभिर्दीयमानस्य ऽअन्धंसः सोमस्य भवदीयं भागं ऽतु क्षिप्रं
 ऽपिब^१ । तदेवोपपादयति । हे ऽइन्द्र ऽविश्वासु सर्वासु दिक्षु ऽते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः
 ऽहितं निहितं भवति ॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्र इयेनाभृतं सुतम् ।

त्वं हि शश्वतीनां पती राजा विशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । इन्द्र । इयेनऽभृतम् । सुतम् ।

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽइयेनाभृतम् । 'हग्रहोर्भेच्छन्दसि' इति हकारस्य अकारः । शुलोकात् इयेनरूपया
 गायत्र्याहृतं ऽसुतम् अभिषुतं ऽसोमं ऽमदाय हर्षाय ऽपिब । ऽकम् इति पूरणः सुखार्थो वा । सुखेन
 सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽविशां भरुद्राणानां सर्वेषां देव-
 गणानां च ऽपतिः पालयिता स्वामी ऽअसि भवसि तथा ऽराजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि । अतस्त्वं
 पूर्वं सोमं पिबेति ॥

आभिषुतिकेषुक्थ्येषु^१ तृतीयसवनेऽञ्जावाकस्य 'श्रुषी हवं तिरश्चया' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—'श्रुषी हवं तिरश्चया आश्रुत्कर्णं श्रुषी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

श्रुषी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वां सपर्यति ।

सुवीर्यस्य गोमतो रायस्पूर्धि मुहाँ असि ॥ ४ ॥

श्रुषि । हवम् । तिरश्चयाः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।

सुऽवीर्यस्य । गोऽमतः । रायः । पूर्धि । महान् । असि ॥ ४ ॥

१. घ-त्वामभ्यभिलक्ष्य । २. ख-त-वत्सं न च; घ-वत्सं न; न-श-वत्सं नव; भ-वत्समिव ।
 ३. ख-ज्ञ-त२-न-भ-पिब यद्वा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ज्ञ-त२-बहुलं
 छन्दसि) षष्ठी । तदिदं सोमरूपमन्नं शीघ्रं पिब । ४. ख-भ१-पूर्वक्येषु ।

हे इन्द्र वयस्वा त्वां वसपयति । सपरशब्दः कण्ठ्वादिः । हविर्भिः परिचरति तादृशस्य
 वतिरश्रयाः एतन्नामकस्यैः मम वृहवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं वञ्चयिष्ये । श्रुत्वा च हे इन्द्र
 त्वं वसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवतः । वसोमतः गवादि-
 पशुमतः । रायः धनस्य दानेन वृद्धिं अस्मान् पूरय । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं वसहान्
 गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च असि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्वित्मनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । कृतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वयः यजमानः वनवीयसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया वमन्द्रां मदकरीं वगिरं
 स्तुतिरक्षणं वाचं एते त्वदर्शम् वजीजनत् उदपीपयत् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं वमन्द्रां
 पुरातनम् वमतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयायै षष्ठी । सत्येन वपिप्युषीं प्रवृद्धम् । 'लिङ्व-
 ङोश्च' इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं वचिकिरिन्मनसम् । 'कित ज्ञाने' । कसौ रूपम् । अकारण्ये-
 कारण्यान्दसः । चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं
 सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं वधियं त्वदीयं रक्षणार्थं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तमुं ववाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि ववृधुः ।

पुरुषस्यस्य पौस्या सिषासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊं इति । त्ववाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्थानि । ववृधुः ।

पुरुणि । अस्य । पौस्या । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

कथयः परस्परमाहुः । एतं पूर्वोक्तलक्षणम् । एड इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं वस्तवाम् स्तुतिभिः
 स्तुमः । वयम् इन्द्रं वगिरः अस्माकं स्तुतयः वउक्थानि शस्त्राणि च ववृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः ।
 ततो वयम् अस्य इन्द्रस्य पुरुणि बहूनि पौस्या वीर्याणि वसिषासन्तः । 'वयं संभक्तौ' ।
 सनीदश्रावपक्ष आत्वे कृते 'सनीतेरनः' इति साहितिकं पक्वम् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः
 सन्तः ववनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं त्ववाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्वीवृध्वासं शुद्ध आशीर्वीन्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । त्ववाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । ववृध्वासंम् । शुद्धः । आशीः । वान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मनामपरि-
 शुद्धमित्यमन्यत । ततस्तदोषपरिहारायेन्द्रं कर्षीनवोचत् । अपूर्तं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साक्षा शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्राकुरिति । एषोऽर्थः शास्त्रायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—‘ इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेभ्योऽमन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साक्षा स्तुयुरिति^२ । स कर्षीतव्रवीत् स्तुत मेति । तत^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेभ्योऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऋचयः परस्परं भुवन्ति । एतु क्षिप्रम् एततो आगच्छतैव । आगत्य च शुद्धेन शुद्धयुत्पादकेन एसाक्षा तथा एशुद्धैः शुद्धिहेतुभिः एउच्यैः शस्त्रैश्च एइन्द्रं एशुद्धम् अपापिन् कृत्वा एस्तवाम स्तुयाम^६ । ततः सामशस्त्रैश्च एवावृध्वासं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं एशुद्धः दृशापवित्रेण एआशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । ‘ छन्दसीरः ’ इति मनुषो वक्त्रम् । तादृशः सोमः एममनु इन्द्रं मादयतु । माद्यतेऽछन्दसः श्रुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः ।

शुद्धो रयि नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । ऊतिभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्धि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे एइन्द्र एशुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं एनः अस्मान् एआ एगहि आगच्छ । एशुद्धाभिरूतिभिः । उतयो मस्तः । अदन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह एशुद्धः पापरहितस्त्वमा गहि । आगत्य च एशुद्धः त्वं एरयि धनमस्मासु एनि एधारय नितरां स्थापय । किञ्च एशुद्धः त्वं एसोम्यः^१ सोमाहो भूत्वा एममद्धि सोमेन माद्य । ‘ मदी हर्षे ’ । लोटि ‘ वहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्रुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयि शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रसे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे एइन्द्र एशुद्धः । हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं एरयि धनं एनः अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा एशुद्धः त्वं एदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय एरत्नानि रमणीयानि धनादीनि^२ च देहि । ततः एशुद्धः पाप-रहितस्त्वं एवृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा एजिघ्रसे हंसि । ततः एशुद्धः शत्रुहन्मदोपपरिहारायास्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं एवाजम् अन्नमस्मभ्यं एसिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून्हं हन्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परि-शुद्धं कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

‘ अस्मे ’ इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ अस्मे सैका बुतानो वा मास्तुस्यै-दुभं^३ चतुर्थी विराजिष्यामीति मास्तुः पादः परैन्द्राबाह्रस्पत्या ’ इति । बुतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषि-स्तिरश्वीनामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टाखिदुभः । इन्द्रो देवता । ‘ इय्यामि वो मस्तुः ’ इति पादो मरुदेवतः । ‘ अथ द्रप्सः ’ इत्येषा त्विन्द्रावृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुद्धार्थेन्द्राय । २. ख-ञ-त२-३-भ२-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-भ-तव; ग-त एते । ४. ख-त-भ-श-सामापश्यं । ५. व-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-‘ सोम्यः ’ नास्ति । ७. ख-त-धनकवधनादीनि; ग-श-धनकनकादीनि; न-कनकवस्त्रधनादीनि; भ-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-भ-मस्तु^४ ।

अस्मा उपास आतिरन्त यामभिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उपसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्म्याः । सुवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्धिताः । उपसः उपःकालाः । अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय । इन्द्राय । यामं स्वस्वगमनम् । अतिरन्त । तिरिवैर्धनकमां । समन्ताद्वर्धयन्त । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्गता अभवन् । तथा । ऊर्म्याः । रात्रिनामैतत् । 'अतैरु च' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिश्रयः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । स्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वमिलयग्रासहितुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले । सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि^१ कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति^२ वेदाद्यनुमाने^३ निरता^४ अभवन् । तथा आपः । 'आप्लु व्यासौ' । सर्वतो व्यासः । मातरः जगतां निर्मायः । सप्त सप्तसंख्याकाः । सिन्धवः स्थन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पगङ्गीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहर्हैनोत्पादकत्वात् । अस्मै इन्द्राय । नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं । सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्तित्यर्थः ॥

अतिविद्धा विधुरेणां चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तदेवो न मर्त्यस्तुतुर्पाद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विधुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । समऽहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यैः । तुतुर्पात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विधुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अन्वर्थे । विधुरेणासहायेनापि । अस्त्रा । 'असु क्षेपणे' । ताच्छीकितस्तन् । शत्रुक्षेपणशीलेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्राक्षेण वज्रेण । त्रिः । सप्त^५ एकविंशतिसंख्यानि । संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि । गिरीणां सप्तानां पर्वतानां । सानु^६ सानूनि । अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भिस्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—'वर्षेपिष्णुसुदृढस्य सप्त गिरीन् भिस्वा तमहन्' (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य । तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि । देवः इन्द्रादतिरिक्तो देवः । मर्त्यैः मनुष्यो वा । न तुतुर्पात् न तरेत्^७ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ 'तु सुवनतरणयोः' । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्त्वा । यद्वा । 'तुर त्वरणे' । जीहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्रः । यानि कर्माणि । चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^८ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयतः ग-न-समंताद्वर्धयते; भ-समंताद्वर्धयती । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रप्रवणं (ख-त-१-२-३-प्रवणः) चित्तया (ग-चित्तना) रीति । ३. ख-ग-त-इन्द्रेनुपासनं । ४. त-३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त-२-३-भ-२-श-सप्तकृत्वः । ६. घ-यानि सानु । ७. श-हन्त्यात् हंतुं शक्नो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिर्हि सत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोग्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्छान्दसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्रं आयसो निर्मिश्र इन्द्रस्य बाह्वोर्भूयिष्ठमोजः ।

शीर्षं निन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्तु श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निर्मिश्रः । इन्द्रस्य । बाह्वोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्तु । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उत्तरगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्रं ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स^१ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^४निर्मिश्रः संमिश्रः अत्यन्तं^५ संबद्धः^६ कृतः । अत एव ^७इन्द्रस्य ^८बाह्वोः सुजयोः ^९भूयिष्ठं बहुतमम् ^{१०}ओजः धीर्यमस्ति । तथा ^{११}निरेके । निपूर्वादिच्यतेवा^{१२} निस्पूर्वादेतेवेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{१३}इन्द्रस्य ^{१४}शीर्षं शिरसि ^{१५}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१६}आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किंच ^{१७}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वे उपजीविनो भृत्याः ^{१८}उपाके अन्तिके ^{१९}एषन्तु । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये नियोज्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ' ईष गतिहिंसादर्शनेषु ' । भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्ये त्वा सत्वंनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्ये । त्वा । सत्वंनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदाद्यः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१एत्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ ^५मन्ये अवबुध्ये । तथा ^६एत्वा त्वाम् ^७अच्युतानां अच्युतिरहितानामपि पर्वतानां ^८च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति ^९मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावयितुमशक्यानां बलिनां वीराणामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति^{१०} जाने । किंच हे ^{११}इन्द्र^{१२} ^{१३}सत्त्वंनाम्^{१४} । ' वण संभक्तौ ' । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१५}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१६}मन्ये । यद्वा । सत्त्वनां^{१७} स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्त्यां यष्टुनां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१८}एत्वा त्वां ^{१९}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{२०}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{२१}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तुवा उ ।

प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्तु इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । धत्से । मदच्युतम् । अहये । हन्तुवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ञ-त-१-२-स च । २. ख-ञ-त-१-२-अत्यंतसंबंधः; न-म-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वादिच्यतेवा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-च्यावयितारमिति । ६. घ-म-इन्द्र त्वा त्वां । ७. ख-त-श-सत्त्वनां सत्त्वानां; ग-घ-सत्त्वानां; भ-पत्वाणां । ८. ख-ग-त-संभ-सत्त्वानां ।

हे ^१हृन्द्रं ^२व्राह्मोः ^३वज्रम् आयुधम् । कीदृशम् । ^४मद्व्युत्तं शत्रूणां मदस्य व्याववितारं ^५यत्
यदा ^६आ ^७अस्ते आद्यासि । किमर्थम् । ^८अहये अहिनामानमसुरं मेवं वा ^९हन्तवै । ^{१०}उ हृत्यवधारणे ।
हन्तुमेव । किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति ^{११}पर्वताः जगदापुरका मेवाः ^{१२}प्र ^{१३}अनवन्त । 'उ
शब्दे' । प्रकरणशब्दयन् । यदा वा ^{१४}गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकरणेन ^{१५}ध्वनिसकुर्वन् । उदकान्य-
ध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमाः— 'यद्दः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं.
५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति । तुरीयः पादः परोक्षः । तदानीम् ^{१६}अभिनक्षन्तः
अभित हृन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ^{१७}ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ^{१८}हृन्द्रं पर्यचरन् । यद्वा । ब्रह्माणः । 'बृह
बृहो' । प्रवृद्धाः पर्वतादय हृन्द्रमस्तुवञ्चिन्ति ॥ ३२ ॥

तमुं ^१ध्वाम य इमा जजान विश्वा जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण मित्रं दिधिषेम गीर्भिरुपो नमोर्भिवृषभं विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यः । इमा । जजान । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् ।
इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीःऽभिः । उपो इति । नमःऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । ^१तसु तमेवेन्द्रं वयं संहृत्य ^२स्तवाम स्तोत्रं करवाम । ^३यः हृन्द्रः
^४इमा इमानि भूतानि ^५जजान जनयामास । तस्मात् ^६अस्मात् हृन्द्रादेव ^७विश्वा विश्वानि सर्वाणि
वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा ^८अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति । तेनानेन ^९इन्द्रेण
वयं ^{१०}गीर्भिः स्तुतिभिः ^{११}मित्रम् । लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः । मैत्र्योर्दिधिषेम धारयेम । 'धिप धारणे'
इति धातुं केचिद्भवन्ति । यद्वा । मित्रम् । छान्दसमेकवचनम् । वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो
भवामेति गीर्भिरिन्द्रं शब्दयेम । 'धिप शब्दे' । जौहोत्यादिकः । अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता श्लुश
शस्व । ततः ^{१२}नमोभिः कियमाणैर्नमस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा ^{१३}वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् ^{१४}उपो
^{१५}विशेम अरुमदभिमुखमेव कुर्याम ॥

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः ।

मरुद्भिर्निन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुरः । ये । सखायः ।
मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अयं । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ^१ये ^२विध्वे ^३देवाः प्राक् ^४सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामेति । मित्राण्यभवन त्
सर्वे देवाः ^५वृत्रस्य वृत्रासुरस्य ^६श्वसथात् । श्वसेरीणादिकोऽथप्रत्ययः । सर्वानागच्छतो द्यूता तेषां
भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वसमकार्षीत् । श्वासाज्जीताः सन्तः अत एव ^७ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः
^८एवा एवाम् ^९अजहुरः संग्रामे त्यक्त्वन्तः । एवं सति हे ^{१०}इन्द्र ^{११}मरुद्भिः सह ^{१२}सख्यं सखिभावः ^{१३}ये
तव ^{१४}अस्तु । ये मरुत्सखां न परित्यजन्ति तैः सहेति । ^{१५}अथ अनन्तरम् ^{१६}इमाः ^{१७}विश्वाः ^{१८}पृतनाः
शत्रुसेनाः ^{१९}जयासि स्वबलेनाभिसवसि । अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह । अत्र 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्'
(ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

त्रिः पृष्टिस्त्वा मरुतो वावृधाना उत्साइव राश्रयो यज्ञियासः ।

उप त्वेमः कृधि नो भागधेयं शुष्मं त एना हविषा विधेम ॥ ८ ॥

१. ख-त-श-कुर्यामिति । २. म-विश्वाः सर्वाः ।

त्रिः । प॒ष्टिः । त्वा । म॒रुतः । व॒वृधा॒नाः । उ॒न्नाऽई॒व । रा॒शयः । य॒ज्ञिया॑सः ।

उ॒प । त्वा । आ । इ॒मः । क॒वि । नः । भा॒गऽधे॒र्यम् । शु॒ष्मम् । ते । ए॒ना । ह॒विषा॑ । वि॒धेम॑ ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्तित्याह । हे इन्द्र प॒त्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुङ्' इति सुः । प॒ष्टिऽपु॒त्तर॑संख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'ईदृक्चान्यादृक्' (तै. सं. ३. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामाश्रयन्ते । 'स्वतवांश्च प्रधासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोऽजेपी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः-पष्टिसंख्याकाः ऽउन्नाइव ऽराशयः गाव इव संधीभूतास्ते त्वां ऽवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते ऽमरुतः ऽयज्ञियासः यज्ञाहं अभवन् । तं मरुत्सहायमिन्द्रं ऽत्वा त्वां वयम् ऽएमः उपगच्छामः । ततस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽभागधेयं भजनीयं धनं ऽकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि ऽएना एनेन सोमलक्षणेन ऽहविषा ऽते तुभ्यं ऽशुभ्यं शत्रूणां शोषकं बलं ऽविधेम । 'विध विधाने' । विदधम् । कुर्म इत्यर्थः ॥

ति॒ग्ममा॒युधं॑ म॒रुता॒मनी॑कं क॒स्तं इन्द्र॑ प्रति व॒ज्रं दध॑र्ष ।

अ॒नायु॒धासो॑ अ॒सुरा॑ अ॒देवाश्च॑क्रेण॒ ताँ अप॑ व॒प ऋ॒जीषि॑न् ॥ ९ ॥

ति॒ग्मम् । आ॒युधम् । म॒रुता॑म् । अ॒नीकम् । कः । ते । इन्द्र॑ । प्र॒ति । व॒ज्रम् । द॒धर्ष॑ ।

अ॒नायु॒धासः । अ॒सुराः । अ॒देवाः । च॒क्रेण॑ । ता॒न् । अप॑ । व॒प । ऋ॒जीषि॑न् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूतं ऽतिमं तीक्ष्णम् ऽआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र ऽमरुतां त्रयःपष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् ऽअनीकं संघं च त्वदीयं ऽवज्रं च ऽकः क्रो वा देवो मनुष्यो वा ऽप्रति ऽदधर्षं प्रतिक्लमभिवति । अभिभावुको नास्तीत्यर्थः । 'धृष प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितगिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव ऽअनायुधासः धनु-रायायुधवर्जिताः ऽअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये ऽअसुराः सन्ति हे ऽऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वन्निन्द्र ऽतान् असुरान् ऽचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा ऽअप ऽवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

म॒ह उ॒ग्राय॑ त॒वसे॑ सुवृ॒क्ति प्रेर॑य शि॒वर्त॑माय॒ प॒श्वः ।

गि॒र्वा॒हसे॑ गि॒र इन्द्रा॑य॒ पूर्वा॑र्धेहि॒ तन्वे॑ कु॒विद॑ङ्ग वे॒दत् ॥ १० ॥

म॒हे । उ॒ग्राय॑ । त॒वसे॑ । सु॒वृक्ति॑म् । प्र । ई॒रय॑ । शि॒वर्त॑माय॒ प॒श्वः ।

गि॒र्वा॒हसे॑ । गि॒रः । इन्द्रा॑य॒ पूर्वाः । धे॒हि । त॒न्वे । कु॒वित् । अ॒ङ्ग । वे॒दत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽमहे महते गुणैः ऽउग्राय बलेनोद्ग्राय ऽतवसे । तु इति धातुर्बुद्ध्यर्थः । प्रवृद्धाय ऽशिवर्तमाय कल्याणतमायेन्द्राय ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽप्रेरय बोधय । कुरु । किमर्थम् । प॒श्वः पशोः । द्विपाचतुष्पाच । पशोर्ममागस्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोरस्तीन्द्रियार्थं द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः ऽगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिस्सुहृदामा-नाय ऽइन्द्राय ऽपूर्वाः बह्वीः ऽगिरः स्तुतीः ऽधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः ऽतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-भ-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाच चतुष्पाच । ३. ग-रतीन्द्रियार्थः ; त१-भ-रतीन्द्रियार्थः ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायामने वा ऽकुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् ऽअङ्ग क्षिप्रं ऽवेदत्
लम्भयतु ददातु । 'विदुः कामे' । लेख्यहागमः । कुविच्छब्दयोगादभिधातः ॥ ३३ ॥

उक्त्यवाहसे विभ्वै मनीषां दुणा न पारमरीया नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्त्यवाहसे । विऽन्वै । मनीषाम् । दुणा । न । पारम् । ईर्य । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः ऽउक्त्यवाहसे उक्त्यैः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्ब्रह्मसामान्य अत एव ऽविभ्वे महते यद्वा
शत्रूणांमभिर्भवित्र इन्द्रायेन्द्रार्थे^१ ऽमनीषां मनस ईषां स्तुतिम् ऽईर्य प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । ऽदुणा ऽन
यथा नाधिकः ऽनदीनां नदमानानां सरितां ऽपारं तीरं प्रति पथिकं दुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति^२ । किंच ऽनि ऽस्पृश नितरां धनं स्पर्शय गमय ऽतन्वि आत्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । ऽश्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य ऽजुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
ऽधिया त्वदीयास्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयामिष्टत इन्द्रः ऽकुवित् बहु धनं क्षिप्रं^३
ऽवेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत्त इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उपं भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । वि॒वि॒द्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सु॒स्तु॒तिम् । नमसा । आ । वि॒वा॒स ।

उपं । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे कृत्स्नं ऽतत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा ऽविविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । ऽते
तव स्वभूतं ऽयत् हविः स्तोत्रं वा ऽइन्द्रः ऽजुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' ।
लोडि शपः श्लुः । अडागमः । छान्दसत्वात् 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः ऽसुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं ऽस्तुहि । तथा ऽवमसा स्तोत्रेण हविषा
वा ऽआ ऽविवास इन्द्रमामिसुस्थेन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे ऽजरितः
स्तोतः ऽउपं भूष । 'भूष अलंकारे' । अलंकृतो भव । ऽमा ऽरुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः ऽवाचं स्तुतिमिन्द्रं श्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं ऽकुवित् बहु धनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥

पृष्ठयषडहगतेषुकथेषु^४ नृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिवास्त्रे 'अव द्रप्सः' इति नृचः । सूत्रितं च—
'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा स इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आध. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अवं द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवृत्तमिन्द्रः शच्या धर्मन्तमप स्नेहितीर्नुमणा अधत् ॥ १३ ॥

१. ख-ईदार्थं । २. ख-घ-त-म-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-बृकोषु; म१-बृकोषेषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धर्मन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत् ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सञ्जुमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (अ. सं. १०. १०. ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रमथादितः ॥
नदीमंजुमतीं नामाभ्यतिष्ठत्' कुरुन् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रहा सह ॥ योऽस्यमानः
सुसंहृष्टैरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमाथान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुतरियं सोम प्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः स्वर्गं एव बलाद्वली । इथाय देवानादाय तं पयुर्विधिवत्सुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् वृत्रे सर्वं निगच्छते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतद्वनार्णवेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणशुं वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽ-
यमर्थः । ऽद्रप्सः । दुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । दुतं गच्छन् ऽदशभिः ऽसहस्रैः
दशसहस्रसंख्यैरसुरैः ऽइयानः ऽकृष्णः एतन्नामकोऽसुरः ऽअंशुमतीं नाम नदीम्^२ अव ऽअतिष्ठत्
अवतिष्ठते । ततः ऽशच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा ऽधमन्तम् उदकस्यान्तररुद्धसन्तं यद्वा जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं ऽतं कृष्णमसुरम्^३ ऽइन्द्रः मरुभिः सह ऽआवत् प्राप्नोत् । पश्चात् कृष्णमसुरं^४ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । ऽवृषणाः वृषु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृपृष्ट्विष्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् ऽस्नेहितीः । स्नेहितवर्धकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंस्रिस्त्वस्य सेनाः
ऽअप ऽअधत् । अपधानं^५ हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहिती नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं दुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्^६ । हतवान् ॥

द्रप्सर्मपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपह्वरे । नभः । अंशुऽमत्याः ।

नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो^१ मरुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः ऽद्रप्सं दुत-
गामिनं कृष्णमहम् ऽअपश्यम् अदर्शम् । कुत्र वर्तमानम् । ऽविषुणे विष्वगग्रने सप्ततो विस्तृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमं परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । ऽचरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच ऽअंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः ऽनद्याः नद्याः ऽउपह्वरे^२ अत्यन्तं गूढे स्थाने ऽनभो ऽन नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्^३ ऽअवतस्थिवांसम् उदकस्थान्तरवस्थितं ऽकृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे ऽवृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः वः युष्मान् युद्धार्थम् ऽइष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् ऽआजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेप्य-

१. ख-ग-त-भ-श-०-युदककर्णो । २. ख-ग-त-२-भ-०-भ्यतिष्ठत् । ३. ख-ग-त-भ-नदीमसु । ४. ख-
ग-त-कृष्णासुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त-अपाधानं । ७. ख-त-भ-श-गतमसुरमपधत् ।
८. ख-ग-त-भ-श-तृतीय । ९. श-उपह्वरे उपस्थे । १०. ख-घ-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाणिः संग्रामः । तस्मिन् 'युष्यत संहरत' । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अर्धं द्रुप्तो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अर्देवीरभ्याऽचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अर्धं द्रुप्तः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । आधारयत् । तन्वंम् । तित्विषाणः ।

विशः । अर्देवीः । अमि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससहे ॥ १५ ॥

१ अर्ध अर्ध २ द्रुप्तः द्रुतगामी कृष्णः ३ अंशुमत्याः नद्याः ४ उपस्थे समीपे ५ तित्विषाणः दीप्यमानः सन् ६ तन्वंम् आसीयं शरीरम् ७ आधारयत् । परैरहिंस्यत्वेन विभक्तिं । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र ८ इन्द्रः गत्वा ९ बृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन १० युजा सहायेन ११ अर्देवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्त्वादस्तुत्याः । १२ आचरन्तीः आगच्छन्तीः १३ विशाः असुरसेनाः १४ अमि १५ ससहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गाद्वगम्यते ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशुत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळहे द्यावापृथिवी अर्न्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशुत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूळहे इति । द्यावापृथिवी इति । अर्न्तु । अविन्दुः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु त्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । १ जायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नैव २ अशुत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः ३ सप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिषाम्बरादिसप्तभ्यो बलवज्रयः शत्रुभ्यः तदर्थं ४ शत्रुः ५ अभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवान्यनार्थं प्रादुर्भवन्नैवाशुत्रुभ्यो बलवज्रयः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं गूळहे तमसा गूढे संवृते ६ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाशयानुकमेण ७ अविन्दुः अलभयाः । तथा ८ विभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः ९ भुवनेभ्यः लोकैभ्यः १० रणं रमणं ११ धाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन्धृषितो जघन्थ ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अविन्दुः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं १ ह त्वं खलु २ त्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे ३ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ४ धृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो वीरः सन् ५ अप्रतिमानम् । प्रतिमानमुपमार् । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तच्छब्दे ६ शुष्णस्य ७ ओजः बलं ८ वज्रेण आयुधेन ९ जघन्थ हतवानसि । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्वैत्वम् । पूर्व १० शुष्णस्य बलं विनाशये-

१. ख-त-म-श-तत् संहरत । २. घ-म-त्वं ह त्वं । ३. म-तदर्थं त्वं । ४. ख-त-म-शरणं । ५. ख-त-म-श-यतः हे; ग-यत् हे । ६. श-उपमारहितं । ७. ख-सपूर्वत्व; ङ-स-सपूर्व; म-सर्व ।

दानां शुष्णमपि हतवानित्याह । 'एत्वं' वधत्रैः हननसाधनैरायुधैः शुष्णस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । शुष्णम् अवतिरः । कुत्साय राजर्षयेऽवाङ्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे इन्द्र एत्वं एकास्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा एगाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः अविन्दः अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संग्रह्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह त्यदृषम चर्षणीनां घनो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । वृषम् । चर्षणीनाम् । घनः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

एत्वं खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र चर्षणीनां यष्टूणां मनुष्याणां भावितानां वृत्राणाम् उपद्रवाणां घनः हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वात्पातनम् । तादृशत्वं तविषः प्रवृद्धो बलवान् वा बभूथ बभूविथ । 'बभूथा ततन्थ' इतीडभावा निपात्यते । ततः एत्वं तस्तभानान् असुरैर्विरुध्यमानाः सिन्धून् सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय असृजः । पश्चात् एत्वं दासपत्नीः । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । 'नित्यं संपत्न्या-दिषु' (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र 'दासाच्च' इत्युपसंख्यानत् लीप् । असुरस्वामिकाः अपः अजयः जितवानसि । तानसुराङ्गित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुकृतू रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीद्वन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुकृतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहाऽहव । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^१ । एतः इन्द्रः सुकृतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति एतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु रणिता तत्पानार्थं रमणशीलः किंच अनुत्तमन्युः परैरनुज्ञकोषः शत्रुभिर्नोत्तमशक्त्यः^२ तादृशः एतः इन्द्रः रेवान् घनवान् । तत्र दृष्टान्तः । अहेव । यथा अहानि दिवसा घनवन्तः । दिवसेषु हि घनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा एतः इन्द्रः एक इत् असहाय एव नरि कर्म-नेतरि मनुष्ये अपांसि कर्माणि कर्ता कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तु । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । एतः एवोक्तगुणोपेत इन्द्रः वृत्रहा । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवश्च वा हन्तृत्वाद्वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् अन्यं प्रति । इत् अवधारणे । अन्यं प्रत्येव आहुः । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसर्वं प्रति भवति । अभिमन्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीघृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मधवा नोऽधिवृक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-भ-श-उदसृजः । २. ख-त-परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श-शत्रुभिर्नेतुः । ४. इ-त-१-२-३-श-शत्रुसर्वं ।

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽधृत् । तम् । सुऽस्तुत्या । हव्यम् । हुवेम् ।

सः । प्रऽअविता । मघऽर्वा । नः । अधिऽवक्ता । सः । वाजस्य । श्रवस्यस्य । दाता ॥ २० ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः । इन्द्रः । चर्षणीधृत् मनुष्याणां घनादिदानेन पोषको भवति । तम् इन्द्रं वयं । सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या । हुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाह्वयामः । किमर्थं यूयसाह्वयेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः । प्राविता प्रकर्षणास्माकं रक्षिता भवति । किञ्च । अथवा धनवानिन्द्रः । वनः अस्माकम् । अधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अहं कृत्यतुचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तुच् । किञ्च । वसः एवेन्द्रः । प्रवस्थस्य श्रवसः कीर्तिर्निमित्तस्य । वाजस्य अन्नस्य । यद्वा । श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । दाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृत्रहेन्द्रं ऋभुक्षाः सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूव ।

कुण्वन्नप्राप्तिं नयां पुरुणि सोमो न पीतो हव्यः सखिभ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूव ।

कुण्वन् । अप्राप्तिं । नयां । पुरुणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखिभ्यः ॥ २१ ॥

वृत्रहेन्द्रः सद्यः । यद्वा । ऋभुशब्देन भव्यादयस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः इन्द्रः । सद्यः तदानीमेव । जज्ञानः प्रातुर्भवन् । हव्यः सर्वैः स्तोत्रभिः यष्टिभिराहूतव्यो बभूव । किञ्च । नयां नयाणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि । पुरुणि बहूनि । अप्राप्तिं कर्माणि । कुण्वन् कुर्वन् । सखिभ्यः हविष्यदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्यः कस्विभ्यः । हव्यः आहूतव्यो हवनयोभ्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । सोमो वन यथा पीतः सोमो यष्टुभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराहूतव्यो भवति तद्वत् ॥ ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशार्चं चतुर्थं सुक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्चमेन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यानुपरिष्टादृह्यौ न्यष्टकान्तद्वादशकवत्यौ । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बाहृतमतिजगत्यानुपरिष्टादृह्यत्वावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सुक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महात्मते निष्केवल्ये बाहृततुचाशीतो 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूदशोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि सार्धदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतुचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूच्यते च—'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्र भुज आभरः सर्वा असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृत्तवर्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्रः । भुजः । आ । अभरः । स्वेऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृत्तवर्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिभिर्दे प्रार्थयते । हे इन्द्र । स्ववान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्वःशब्दः । सर्वपथायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वा । एवंगुणस्त्वं । याः यानि । भुजः शोकव्यानि

धनानि असुरेभ्यः बलवद्भयो राक्षसेभ्यः आभरः आहरः तान् हत्वा हृतवानसि । 'हृग्रहोः' इति भकारादेशः । अत एव हे वमघवन् धनवन्निन्द्र अस्य । अन्वादेशोऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन वस्तोतारमिन् तव स्तोत्रकारिणसेव ववर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । यवे वच अन्ये यष्टारः वस्वे त्वदर्थं वृत्कवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो भवन्ति अतस्तोत्र धनेन ववर्धय ॥

यसिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पुणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणावति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पुणौ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ययम् अश्वं गमनसाधनान् हरीन् गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोप-
कारिका गाः अव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं भागं भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम् । एतान् शत्रुभ्य आहृत्य दधिषे विभर्षि तं सर्वं सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति दक्षिणावति यज्ञ क्रत्विभ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति यजमाने यागां कुर्वाणे तस्मिन् त्वं धेहि । सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्याह । मा पुणौ । 'पण व्यवहारे' । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः । तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदैवयुः ।

सैः प एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतधेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुऽस्वापम् । अदैवयुः ।

सैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अदैवयुः देवान् युष्मानकामयमानः अव्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा अनु-
स्वापम् अनुवृत्तस्वर्गं यथा भवति तथा यः सस्ति स्वपिति । 'पस स्वापे' । आदादिकः । सः जनः स्वैः आत्मीयैः एवैः गमनैरेव पोषणीयं वरयि स्वीयं धनं मुमुरत् मारयतु विनाशयतु । अमार्गैर्धृतादिभिस्तस्य धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्प्रदानेनेति । व्रतः त्वं तस्य अयष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिदेशे धेहि स्थापय ॥

यच्छुक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्धुगदिन्द्रं केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शक्र । असि । परावति । यत् । अर्वावति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीऽसिभिः । धुगत् । इन्द्र । केशिभिः । सुतवाँ । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे शक्र शत्रुहन्तसमर्थेन्द्र यत् यदा परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे शुल्लोके देशे असि विद्यसे हे वृत्रहन् वृत्रस्य इन्तर्निद्रं यत् यदि अर्वावति अर्वावीने तस्मादधस्तास्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि अतः अस्माद्वृत्रलोकाद्वा धुगत् । 'गच्छ गतो' । किपि 'गमः को'

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-एतान् यानश्वादीन् । २. ख-त-न-भ-दधिषे धत्से । ३. ख-त-न-भ-श-युष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूवा यः । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-यः नास्ति । ६. ज-चोराभिधृता ।

इत्यनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । सुलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः । ष्वेतिभिः केशचद्भिर्हिरिभिरिव स्थिताभिः । ष्वेतिभिः स्तुतिभिः । ष्वेता त्वां । ष्वेतुवान् अभिपुतलोमवान् यजमानः । ष्वआ ष्विवासति । आत्सीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतेः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वाप्तिं रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि ।

यत्पाथिवे सदर्ने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गृहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । आप्तिं । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि ।

यत् । पाथिवे । सदर्ने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गृहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । यद्वा यदि वा । दिवः सुलोकस्य । रोचने दीपनशीले स्थाने । भवसि । यद्वा । समुद्रस्य मध्ये । अधि अधिगते । विष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे । वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । यत् यदि वा । पाथिवे पृथिव्यां भवे । सदर्ने स्थाने विद्यसे । यदि वा । अन्तरिक्षे तस्मिंश्चोक्ते वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति । आ । गृहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सूनृतावृतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमऽपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सूनृतावृता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः हे शवसस्पते बलस्य पालयितः । इन्द्र । षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं । सुतेषु अस्माभिरभिपुतेषु । सोमेषु । षनः अस्मान् । राधसा बलसाधनेनाधेन । सूनृतावृता अनृत-रहितस्वोपेतम् । यद्वा । सूनृतेति वाङ्मनाम् । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेते-वाग्नेन । परीणसा । बहुनामेतत् । बहुना । राधा धनेन च नोऽस्मान् । मादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणुमवा नः सधुमाद्यः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणुक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणुक् । भवे । नः । सधुमाद्यः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणुक् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र । षनः इविषां प्रदातृनस्मान् । मा । परा । वृणुक् । मा । परित्याक्षीः । 'वृञी वृजेन' । रोधादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं । षनः अस्माकं सोमेन । सधमाद्यः सधमादनशीलः । भव । किंच हे इन्द्र । षनः अस्मान् । त्वम् एव । ऊती । उत्थां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यवस्थेन कर्तारि

१. ज-म१-स्वस्थनि । २. ख-न-त-न-म-श- 'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-न-म-१-बलसाधनाधेन; ग-बलसाधकाधेन; त-३-४-श-बलसाधसाधेन । ४. ख-त-न-म-श- 'रहितस्योपेतम्; ग-ज-रहितस्योपेतम् ।

क्त्विचि^१ वा निपातितः^२ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमिह । इदवधारणे । त्वमेव अस्माकम्^३
 ऽआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽसा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कूधी जरित्रे मधवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सदा । पीतये । मधु ।

कूधि । जरित्रे । मधुऽवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिषुते सोमे ऽनि ऽषद अस्मदीये यजे निषीद । किमर्थम् । ऽअधु ऽपीतये मधुनः । ‘सुपां सुलुक्’ इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय । किंच हे ऽमधवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकूधि कुरु । कस्मिन् सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशतु न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शर्वसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शर्वसा । अभिऽभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवशिनं त्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्माणां स्व-
 बलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्यां मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते तद्वाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽशवसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभि-
 भावुकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माथ्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘विश्वाः प्रतनाः’ इति वैकल्पिकः
 स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति ॥

विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरं सज्जस्ततश्चुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुर्मुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । प्रतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽजः । ततश्चुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुर्मु । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः सर्वा व्याप्ता वा ऽप्रतनाः । ‘प्रह व्यापामे’^१ । व्याप्रियन्त इति प्रतनाः सेनाः ।
 ऽसजः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं
 ऽततश्चुः । आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^२ । यद्वा प्रतना इति
 संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति प्रतनाः संग्रामाः । सर्वांश्च संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं
 संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यष्टारो हविषप्रदानेन वीर्य-

१. ग-क्त्वि पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-म-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो ।
 ४. ख-चक्रुरित्यर्थः; त-न-म-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः राजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यास्मानम् इन्द्रं राजजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
ऋता स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुतरम् आमुर्तिं शत्रूणामभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्रकुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उदूर्णबल-
मत एव ओजिष्ठम् ओजस्वितमं तवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ॥ ३७ ॥

समीं रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पतिं यदीं वृधे धृतव्रतो होजसा समूतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभृ शब्दे' । शब्दधितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः कश्यपपुत्रा रेभा एतज्जामका
ऋषयः । ईम् एनम् । इन्द्रं । अस्वरन् सस्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पतिं स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा । ईम् एनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिवैधेनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मेन्द्रः ओजसा बलेन स्तोत्रभिः ऊतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं केन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमिं नमन्ति चर्क्षसा मेघं विप्रां अमिस्वरां ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समूकभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चर्क्षसा । मेघम् । विप्राः । अमिस्वरां ।

सुदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऊकऽभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरम् यथा नेमिव्यामोति तद्वत् सर्वं व्याप्नुते । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । काश्यपा रेभाः स्तोतारो वा नमस्कृन्ति । ततः विप्राः मेधाविनः मेघम् ।
इन्द्रो मेघो भूयसा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेधातिथेर्मेघभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रुहधारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा स्वरायुकाः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऊकभिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शास्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे वैकल्पिकस्यानुरूपवृत्त्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मधवानमुग्रं सुत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शवीसि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्राप्ये नो विश्वा सुपथां कृणोत वृज्जी ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वं व्याप्नुते । ४. म२-मेघमिन्द्रं । ५. ग-
अर्चनम् । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृतम् । आश्वमेधिके अश्वपयायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या ।
सूत्रातरेपि दृष्टव्यात् । तमिन्द्रं जोहवीमि इदं श्रेष्ठातीति । तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजत् इत्यादि-
सूत्रातरेपि विषयप्रामाण्यात् चर्द्धे निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मधस्वानम् । उग्रम् । सुत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शर्वांसि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् ।

राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

एतं पूर्वोक्तगुणोपेतम् । इन्द्रं । जोहवीमि । यथाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्यतैः ‘अभ्यस्तस्य च’
इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । मधवानं मंहनीयधनवन्तम् । उग्रम् उद्गूर्णबलं । सुत्रा सत्यं यथार्थमेव
शर्वांसि बलानि । वधानम् अत एव । अप्रतिऽस्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच । मंहिष्ठः
पूज्यतमो दातुतमो वा । यज्ञियः यज्ञाहं इन्द्रः । गीभिः । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः । आ । ववर्तत्
एव यज्ञेष्वभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । ‘चवाथोगे प्रथमा’ इति न निघातः ।
‘चङ्गन्वतरस्याम्’ इति स्वरः । ततः । वज्री वज्रवातिन्द्रः । नः अस्माकं । राये धनाय । विश्वा
विश्वानि सर्वाण्येव । सुपथा सुमार्गाणि । कृणोतु च करोतु । धनं सर्वद्विक्स्थमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

त्वं पुरं इन्द्र चिकिर्देना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्वै ।

त्वद्विश्वानि भुवन्नानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एताः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुवन्नानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे शक्र शत्रुहननसमर्थ हे इन्द्र । त्वम् । एताः । अन्वादेशे ।
एतानि । पुरः शम्भरस्य पुराणि । व्योजसा स्वीयेनैव तेजसा । वि । नाशयध्व्य विनाशयितुं । चिकित्
ज्ञाता भवसि । नशेर्ण्यन्ताच्छब्दैः प्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यः प्रशंसति । हे । वज्रिन् वज्रवन्तिन्द्र
विश्वानि सर्वाणि । भुवन्नानि भूतजातानि । त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा । द्यावापृथिवी ।
‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः । आयुदात्तश्च । पृथिवी ङीप् अन्तत्वेनान्तोदात्तः । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरवम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च । भीषा त्वत्तो भीत्या । रेजेते
कम्पेते । ‘अरेजेतां रोदसी’ (अ. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वद्धोना हत्यर्थः ॥

तन्मं क्रतुमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितार्तिं पर्षि भूरि ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । क्रतुम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुऽऽता । अति । पर्षि । भूरि ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे शूर बलवन् । चित्र चायनीय विविधरूप वा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ (अ. सं. ६.
४७. १८) इत्यादिषु दृष्टवात् । बहुविधरूप हे इन्द्र । एतत् प्रशस्तं त्वदीयम् । एतत् सत्यं । मा मां
पातु सर्वतो रक्षतु । किंच हे । वज्रिन् वज्रवन्तिन्द्र । भूरि । सुपो लृक् । भूरीणि बहूनि । दुरिता
दुरितानि पापानि । अपति । अपति अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । अपो एव यथा नाविक उदकानि
मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे । राजन् दीप्यमान हे इन्द्र । विश्वप्स्यस्य । प्स’ इति
रूपनाम । रूपे साधु प्रत्यम् । नकारोपजनञ्छान्दसः । बहुरूपं तत् । स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

प्रायः । 'क्रियाग्रहणम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । तद्वत् 'नः' अस्मभ्यम् । आ अभिसुत्येन । कदा । दशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सत्यं मां रक्षतु । मर्हन् धनं दत्त्वा कर्मणि च मयातुष्टाय मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजपिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरोधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य नृमेधाव्यस्यार्थमेन्द्रम् । सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तित्तः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'मध्यमश्लेककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउणिहौ । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'आद्यश्लेक् पुरउणिक्' (अनु. ५. २) इति हि तल्लक्षणम् । सिष्टा उणिहः । तथा चतुक्रम्यते— 'इन्द्राय द्वादश नृमेध औणिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्यसानवम्यौ पुरउणिहौ' इति । महाव्रते औणिहवृत्ताशीताविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्— 'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिह्विकेबुक्थ्येपु^१ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च— 'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिह्विकेबुक्थ्येपु^१ 'एन्द्र नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— 'एन्द्र नो गध्येतु मध्वो मदितरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । उक्थ्ये^२ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अथा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च— 'अथा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— 'त्वं न इन्द्रा भर वयमु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय सामं गायतु विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥

इन्द्राय । सामं । गायतु । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मकृते । विपःचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः । विप्राय मेधाविने । बृहते महते । धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे । विपश्चिते विदुषे । पनस्यवे स्तुतिमिच्छते । इन्द्राय । बृहत् बृहत्तामकं । सामं । गायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो मुहो असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वकर्मा । विश्वदेवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-भ-मां । २. ख-ङ-त१-२-३-भ१-श-पूक्थ्येषु । ३. ख-ङ-त१-२-३-भ१-श-पूक्थ्येषु । ४. ख-ङ-त१-२-३-भ१-उक्थ्ये । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे ^१इन्द्र ^२एवम् ^३अभिभूः शत्रूणांमभिभविता ^४असि भवसि । किंच ^५एवं ^६सूर्यम् आदित्यम्
^७अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच ^८विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ^९असि ^{१०}विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथा
 च यजुर्ब्राह्मणम्—‘ अग्निं वा अन्वन्त्या देवता इन्द्रमन्वन्त्याः ’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो
^{११}महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सुखाय येमिरे ॥ ३ ॥

वि^१भ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सुखाय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२ज्योतिषा तेजसा ^३दिवः आदित्यस्य ^४रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ^५स्वः स्वर्गं
^६विभ्राजन् प्रकाशयन् ^७अर्गच्छः प्राप्सोः । किंच ^८देवाः सर्वे ^९ते तव ^{१०}सखाय मित्रत्वाय ^{११}येमिरे स्वं
 स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे^{१२} देवाः^{१३} प्रयत्नमकारुणित्यर्थः ॥

एन्द्र नो गाधि प्रियः सत्राजिदगोष्ठः । गिरिर्न विश्वतस्पृधुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गाधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोष्ठः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रियः प्रियतमः ^३सत्राजित् महतां जेता ^४अगोष्ठः केनापि गृहितुमशक्यः ^५गिरिर्न
 पर्वत इव ^६विश्वतः सर्वतः ^७पृथुः पृथुतमः ^८दिवः स्वर्गस्य ^९पतिः ईश्वरस्त्वं ^{१०}नः अस्मान् ^{११}आ
^{१२}गाधि आगच्छ ॥

अभि हि संत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । संत्य । सोमपाः । उभे इति । बभूथ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे ^१सत्य ^२सोमपाः सोमस्य पातः ^३इन्द्र यस्त्वम् ^४उभे ^५रोदसी छावापृथिव्यौ ^६अभि
^७बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ^८सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य ^९वृधः वर्धकः ^{१०}असि ।
^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरः असि^{१३} ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दूर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दूर्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२शश्वतीनां बह्वीनां ^३पुरां शत्रुनगरीणां ^४दूर्ता ^५असि दारयिता भवसि । किंच
^६दस्योः^७ उपपक्षयितुरसुरस्य^८ ^९हुन्ता असि घातको भवसि । ^{१०}मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः
^{११}वृधः वर्धकश्चासि । ^{१२}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१३}पतिः ईश्वरोऽसि ॥ ॥ १ ॥

१. ख-त-न-भ-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-न-त-न-भ-श-दस्योः वृथा कालस्य ।
 ४. ख-त-न-भ-उपपक्षयितुः, ग-श-उपपक्षयितुः ।

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः संसृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अथ । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽईव । यन्तः । उदभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअथा ऽहि संप्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसंसृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह^१ । ऽउदेव यथोदकेन^२ ऽयन्तः गच्छन्तः ऽउदभिः अजलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडायै संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्ष त्वां यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वासं । चित् । अद्रिऽनः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्ष यथोदकसुदकस्थानं^३ ऽयव्याभिः नदीभिः । ‘अवनयो यव्याः’ इति नदीनामसु पाठान् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वासं ऽचित् यथा विरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^४ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गार्धयोरो रथं उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गार्धया । उरौ । रथे । उरुयुगे ।

इन्द्रऽवाहा । वचऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्येन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतो ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अश्वौ ऽगार्धया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा मरु ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । मरु । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽषहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे चिद्रष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं वनः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । ‘गयो नृम्णम्’ इति धननामसु पाठान् । ऽआ ऽमर आहर । ऽवीरं वीर्योपेतं ऽपृतनाषहं^५ सेनासहं^६ सेनामभिभविता^७ त्वाम् ऽआ याचामहे इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वंसो त्वं माता शतक्रतो वभूर्विथ ।

अथा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

१. च-दृष्टांतः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-‘स्थानं वा । ३. च-अहन्यहनि । ४. ख-गतन-म-श-पृतनासहं । ५. ख-व-न-म-‘सेनासहं’ नास्ति । ६. ग-म-१-३-य-सेनानाम ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अर्ध । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः वशततो बहुकर्मभिन्द् वत्वं वनः अस्माकं पिता पितृवत्पालकः वबभूविथ
भव । वत्वं वमाता मातृवद्भारकश्च बभूविथ । वअथ अथ च वयं वते तव स्वभूतं वसुम् सुखम्
ईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे शुष्मिन् बलवन् पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत वशततो बहुकर्मभिन्द् वाजयन्तं बलमि-
च्छन्तं वस्वाम् उप ब्रुवे उपस्तोमि । वसः त्वं वनः अस्मभ्यं सुवीर्यं धनं वरास्व देहि ॥ १२ ॥

‘त्वामिदा ह्यः’ इत्यष्टवं षष्ठं सूक्तं नृमेघस्यापैमेन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्सः ।
तथा चातुक्रान्तं—‘त्वामिदाद्यौ प्रागाथम्’ इति । चातुर्विशिकेऽहनि सार्ध्यदिनसवनेऽच्छावा-
कस्य ‘त्वामिदा ह्यः’ इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवत्ये बाहंतृचाशीतावयं
प्रगाथः । तथैव पञ्चमोरण्यके सूत्रितं—‘त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विशिकेऽहनि सार्ध्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘आयन्तइव’
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘आयन्तइव सूर्यं बष्महाँ असि सूर्यं’ (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विशिकेऽहनि सार्ध्यदिने ‘त्वमिन्द्र प्रतूतिषु त्वमिन्द्र यशा असि’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवत्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
सूत्रितं च—‘तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाकरैवतानां च’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वजिन्भूर्णयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुष्युप स्वसर्मा गंहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वजिन् । भूर्णयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसर्म् । आ । गंहि ॥ १ ॥

हे वजिन् इन्द्र यं त्वां भूर्णयः हविर्भिर्भरणशीलाः^१ वनरः कर्मणां नेतारो
यजमानाः इहा अथ ह्यः च अपीप्यन् सोमसपाययन् वसः त्वं स्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानाम-
स्माकं स्तोत्रम् इह यत्ने श्रुधि शृणु । स्वसर्ं गृहं च । ‘दुर्वाः स्वसराणि’ इति गृहनामसु
पाठात् । उप वआ गंहि उपागच्छ ॥

मत्स्वां सुशिप्र हरिवृत्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्यां सुतेष्विन्द्र गिर्वेणः ॥ २ ॥

१. ग-घ-ञ-त-१-२-न-यं त्वां; त-३-४-यं तां; घ-यं तं । २. ख-त-श-वा । ३. ग-हविर्भरण* ।

मत्स्यं । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भुवन्ति । वेवसः ।

तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे वसुभिर्गन्धर्वोऽभिनवोऽभिनोऽभिनोऽभिनो वा हरिः अश्ववन् वसिष्ठः श्रीभिर्वैनवीय इन्द्र एवेत्येष विवसः परिचारकाः आ वसुन्ति आभवन्ति । मत्स्य सोमेन मादयात्मानम् । किं तत् ? त्वां वयम् ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सस्यु तव श्रवांसि अज्ञानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्तिवति ॥

आर्यन्तइव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

आर्यन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः आर्यन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा इन्द्रस्य विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसूनि धनानि जाते उत्पन्ने जनमाने जनिष्यमाणे च ओजसा बलेन करोति भागं न पिष्यं भागसि व तानि धनानि प्रति वदीधिम प्रतिधारयामेति । यद्वा । आर्यन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मस्त इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाप्य च मरुतो वसूनि उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थः । प्रतीत्येषोऽन्वित्येतत्स्थाने । अतु दीधिम वयमनुष्यायाम^१ । तथा च यास्कः— 'समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः^२ । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुष्यायाम^३ ' (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधुतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधुतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतुः अनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः— 'अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकम्' (निरु. ६. २३) इति । वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम् उप स्तुहि । यतः इन्द्रस्य रातयः दानानि भद्राः कल्याणानि । महद्दुर्घर्षकारीणित्यर्थः । यतश्च सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधुतः परिचरतः अस्य स्तोतुः कामम् इच्छां न रोषति न हिनस्ति ॥

१. न-भ-१-तं । २. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-३-श-विभजते । ३. ख-त-न-भ-३-संप्रत्यर्थे धः श-संप्रत्यर्थे त्व । ४. ख-त-न-भ-३-श-मनुष्यायेम; ग-मनुष्यारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ-३-श-विभज्यमानाः । ६. ख-त-१-२-३-न-भ-३-मनुष्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिहा । जनिता । विश्वऽतूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतूः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरां ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवै वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरां ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवै । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ विशिष्टं वन शिशुमिव असु ईयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् यस्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाद्य विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्राम-कारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वी अजरं प्रहेतारमग्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथीतममर्तुतं तुग्र्यावृधम् ॥ ७ ॥

इत । ऊती । वः । अजरम् । प्रहेतारम् । अग्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथिऽतमम् । अर्तुतम् । तुग्र्यऽवृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अग्रहितं केनाप्य-प्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^१ गन्तारं^२ रथीतमं रथिनां श्रेष्ठम् अर्तुतं केनाप्य-हिंसितं तुग्र्यावृधम् उदकस्य वर्षयितारमिन्द्रम् अऊती ऊत्यै रक्षणाय वृत्तः कुरुत । पुरस्कृतेति यावत् ॥

इष्कृतारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतपूर्ति शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसुजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कृतारम् । अनिःऽकृतम् । सहःऽकृतम् । शतमऽऊतिम् । शतऽक्रतुम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुऽजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-श-स अभि । २. ख-त१-२-३-मु-दैत्यानां । ३. ख-ज्ञ-त२-३-हेतारं; घ-होतारं ।
४. घ-दैवानामाढातारं ।

वृक्षकर्तारं शत्रूणां संस्कारार्थम् अनिष्टकृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं सहस्कृतं बलेन कृतं शतमूर्ति
बहुवक्षणे शतकर्तुं बहुप्रज्ञं बहुकर्मणं वा समानं बहूनां साधारणं वसवानं धनान्याच्छादयन्तं
वसुसूत्रं यजमानेभ्यो वसुतां प्रेरयितारम् इन्द्रमवसे रक्षणाय वयं इवामहे ह्वयामः ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य नेमस्यार्षम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति
दृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्ये स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य दृचस्य स एवार्चः । ‘यस्य वाक्यं स
क्षिपिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्यात्वास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
इन्द्रो देवता । ‘यद्वाग्वदन्ती’ ‘देवीं वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—
अर्थं ते द्वादश नेमो भार्गवश्चैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽयमिति दृचेनेन्द्र आत्मानमस्ती-
दुपान्त्ये वाच्यौ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वाग्वदन्ती’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—
‘यद्वाग्वदन्त्यविवेचनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव
पशौ ‘देवीं वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवीं वाचमजनयन्त देवा जननीयन्तो
न्वभव इति तित्तः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतं
जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिकदज्जनुषं प्रभुवाण इति सूक्ते जपेदेवीं वाचमजनयन्त देवा इति च’
(आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा मह्यं दीर्घरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।

यदा । मह्यम् । दीर्घरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र एते तव पुरस्तात् अग्रतः तन्वा पुत्रेण सह अयम् अहम् एमि । शत्रून् अभिवि-
श्वामि । तवाग्रतो गच्छन्तं मां विश्वे देवाः त्वया सह पश्चात् एमि यन्ति अभिगच्छन्ति ।
यदा त्वं मह्यं भार्गवाय नेमाय भागं शत्रुषु स्थितं भागं दीर्घरः धारयसि आदित् अनन्तर-
मेव मया सह मच्छत्रुज्जेतुं वीर्याणि पौरुषाणि कृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं
दित्ससि तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असञ्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।

असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अधः । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र एते तुभ्यं मधुनः मदकरस्य सोमस्य भक्षमग्रे प्रथमं दधामि धारयामि । सुतः
अभिषुतः भागः भजनीयः सोमः एते तव हृदये हितः निहितः अस्तु भवतु । अपि च एवं
मे मम दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे सखा सन् असः स्थितो भव । अध अथ भूरि बहूनि वृत्राणि
अस्मदीयाञ्छत्रून् जङ्घनाव त्वमहं वोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सुत्यं यदि सुत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि एवाम ॥ ३ ॥

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।

न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।

कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्तवाम् ॥ ३ ॥

हे जनाः । वाजयन्तः संग्रामिच्छन्तो यूयम् । 'पौंस्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् ।
 वृद्ध्वाय । सत्यं सत्यभृतं । स्तोमं । सु सुहु । अग्र । भरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् । यदि । सत्यमस्ति
 भवति । इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः । तत्राह । नेम । नेम । भार्गवो नेम एव । इन्द्रः नाम । त्वः कश्चित् । न
 अस्ति इति । आह । तत्र कारणं दर्शयति । क । ईम् एनमिन्द्रं । ददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् ।
 अतः । कं वयम् । अभि । ष्टवाम अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु
 तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितुः पश्य मेह विश्वा ज्ञातान्यभ्यस्मि मृहा ।

ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना दर्दरीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । ज्ञातानि । अभि । अस्मि । मृहा ।

ऋतस्य । मा । प्रदिशः । वर्धयन्ति । आदर्दिरो । भुवना । दर्दरीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यैर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन द्रुचेन स्तौति ।
 हे । जरितः स्तोतः । अयम् अहम् । अस्मि । इह तव समीपे स्थितं । मा मां । पश्य । विश्वा
 सर्वाणि । ज्ञातानि । भुवनानि । मृहा महत्वेन । अभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् । ऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा । प्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वांसः स्तोत्रैः । वर्धयन्ति । अपि च । आदर्दिरो आद्वरण-
 नीलोऽहं । भुवना भुवनानि शत्रुभूतानि । दर्दरीमि भृशं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्नृतस्यै एकमासीनं हर्यतस्य पृष्ठे ।

मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्कदञ्चिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे ।

मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्कदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यत् यदा ये । ऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि पठौ । वेनाः कामयमानाः । हर्यतस्य
 कान्तस्थान्तिरिक्षस्य । पृष्ठे । आसीनम् उपविष्टम् । एकं । मा माम् । आ । अरुहन् तदानीं तेषां भव-
 तामारोहं । मनश्चित् मन एव । मे मम । हृदे हृदयाय । प्रत्यवोचत् अवधीत् । अज्ञासिषं च तदाह्वानं
 शिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः । सखायः प्रिया अमी । अचिक्कदन् मां क्रन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या या चकर्थ मधवञ्चिन्द्र सुन्वते ।

पारावतं यत्पुरुसभृतं वस्वपावृणोः शरभाय ऋषिचन्धवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-सोमं । २. ख-ञ-भ-श-जातानि जनितानि; घ-ञ-त-१-२-जातानि जनितानि
 तानि; त-३-जातानि तानि; न-जातानि जातानि । ३. ञ-त-१-२-४-भ-२-श-शत्रुभूतानि भूतानि ।

विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । या । चकर्थ । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते ।
पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभूतम् । बहु । अपऽअवृणोः । शरभाय । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वससीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट कृत्परिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्वेत्ता ते'
इत्यनेन द्रुचेन स्तौति । हे ऽमघवन्निन्द्र त्वं ऽसर्वनेषु यज्ञेषु ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय
या था नि कर्माणि ऽचकर्थ अकरोः ऽते तव ऽता तानि कर्माणि ऽप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि ऽविश्वेत्
अनन्तान्येव । किंच त्वं ऽपारावतं परावन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं^१ यत् धनमस्ति तत्
ऽकृत्षिबन्धवे^२ ऽशरभाय^३ शरभनाम्न ऋषये ऽअपावृणोः अपवृत्तवानसि । ऽपुरुर्लभ्यतं यथा^४
बहुर्लभ्यतं भवति^५ ॥ ॥ ३ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्देह यो वो अवावरीत् ।

नि वीं वृत्रस्य मर्मेणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् ।

नि । सीम् । वृत्रस्य । मर्मेणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

ऽवः शत्रुः ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽधावत प्रधावति ऽपृथक् ऽइह पृथक् तिष्ठति च ऽवः युष्मान्
ऽन ऽअवावरीत् न विचारयति च तस्य ऽवृत्रस्य शत्रोः ऽमर्मेणि मर्मस्थाने ऽइन्द्रः ऽवज्रं कुलिशं
ऽनि ऽअपीपतत् मितरामपातयत् ॥

मनोजवा अयमान आयसीमर्तुरम् ।

दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् ।

दिवम् । सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणे । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

ऽसुपर्णः गरुडान् ऽमनोजवाः मनोवेगाः ऽअयमानः गच्छन् ऽआयसीं हिरण्यमीं^१ ऽपुरं नगरीम्
ऽअतरत् अतारीत् । ततः ऽदिवं स्वर्गं ऽगत्वाय गत्वा ऽवज्रिणे इन्द्राय ऽसोमम् ऽआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्रा वज्रो अभीवृतः ।

भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्रा । वज्रः । अभिऽवृतः ।

भरन्ति । अस्मै । समऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

यः ऽवज्रः ऽसमुद्रे ऽअन्तः समुद्रस्य मध्ये ऽशयते शेते यश्च ऽउद्रा उदकेन ऽअभिवृतः
ऽअस्मै^२ वज्राय ऽसंयतः संग्रामस्य । 'समन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽपुरःप्रस्रवणाः
पुरस्ताद्गच्छन्तः शस्त्रवः ऽबलिम् उपहारं ऽभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-त-स्वभूतं यद्रुतमस्ति तद्विधाय । २. न-भ-श-ऋषिभियाय शरभाय । ३. ग-वसु धनं ।
४. ख-चेति; ग-घ-त-न-श-वेति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविचेतनानि । राष्ट्रीं । देवानाम् । निऽससाद । मन्द्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । कं । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

‘राष्ट्री राजनशीला वदेवानां वमन्द्रा मादयित्री’ वा यत् यदा वाक् वविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान् वदन्ती प्रज्ञापयन्ती वनिषसाद यज्ञे निषीदति तद्वा वचतस्रः दिशः प्रति वऊर्जम् अन्नं वपर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि वदुदुहे । वअस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् वपरमं श्रेष्ठं तत् वक वजगाम क गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगामेति वरूथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यारम्भयो हरन्तीति वा’ (निह. ११. २८) इति ॥

देवीं वार्चमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुष सुष्टुतैत् ॥ ११ ॥

देवीम् । वार्चम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वग्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति^१ । सा देवीं द्योतमानां माध्यमिकां वार्चं वदेवाः माध्यमिकाः वअजनयन्त जनयन्ति एतां वार्चं विश्वरूपाः सर्वरूपां व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च वपशवो वदन्ति । तत्पूर्वकवाद्वाक्प्रवृत्तेः । वसा वाक् देवी वमन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम् वइषम् अन्नम् वऊर्जं पयो-धृतादिरूपं रसं च वदुहाना क्षरन्ती वधेनुः धेनुभूता वसुष्टुता अस्माभिः स्तुता^२ वअस्मान् नेमान् वउप वधेनु उपगच्छतु । वर्षणायोद्युक्तैत्यर्थः^३ । तथा च यास्कः—‘देवीं वार्चमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनु-र्वागस्मानुषैत् सुष्टुता’ (निह. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्क्रमे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धूनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विमृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतुरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कमे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसुवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे सखे विष्णो त्वं ववितरम् अत्यन्तं ववि क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे द्यौः त्वं ववज्राय वज्रस्य वविष्कमे विष्कम्भनाय वलोकम् अवकाशं वदेहि प्रयच्छ । हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आवौ

१. घ-सादयित्री माध्यमिका वाक्; श-सादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-म-१-२-श-‘मुप-दर्शयतीति । ३. घ-सम्यक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-म-श-‘योद्युक्तमित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृहनाव हन्वः । वसिष्ठो वृत्रावष्टया नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तस्मि वसिष्ठः
सिन्धवः वृन्द्रस्य प्रसवे यन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तस्मिन्स्य संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति—
' श्रीहोतृकानभिबुल्यैतान् वृत्रस्तस्यै स्वया त्विवा ॥ तं नाशकं वृन्तुमिन्द्रो^२ विष्णुमभ्येत्य सोऽमवात् ।
वृत्रं हन्तिष्ये तिष्ठन्न विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य धीर्देदातु ममान्तरम् । तथेति
विष्णुस्तच्चक्रे धौश्रास्य विवरं ददौ । तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति पृच्छा ' (बृहदे.
६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

' कथक् ' इति षोडशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्राहुकम्यते—' कथक् षोडश जमदग्निभर्गवो मैत्रा-
वरुणं प्रागार्थं त्रिभिष्टुब्धन्तं तृतीयादि गायत्री सतोवृहती स्तोत्रं राजस्वकसपादादित्याश्विन्यौ^३ वायव्ये
सौम्यौ^४ बृहदुपस्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमाना गन्धे ' इति । ऋगुगोत्रो जमदग्निर्ऋषिः । चतुर्दश्या-
द्यास्तस्त्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहद्व्यो युजः सतोवृहत्यः । तृतीया गायत्री^५ ।
' स्तोत्रं राजसु गायत ' इति पादेन सहिता ' ते हिम्वरे ' इत्यादित्यदेवताका । ' आ मे वचांसि '
इति द्वे अश्विदेवताके^६ । ' आ नो यज्ञं दिविस्पृशाम् ' इति द्वे वायुदेवत्ये । ' बष्महो असि सूर्य ' इति
द्वे सूर्यदेवताके । ' इयं या नीची ' इत्येवा उपोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभासपा स्तुत्ये । अतः
सैव देवता । ' प्रजा ह तिलः ' इत्येवा पवमानदेवताका । ' माता रुद्राणाम् ' इति द्वे गोदेवत्ये ।
शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहन्^७ ' प्र यो वां
मित्रावरुणा ' इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—' अभीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति
च द्वे ' (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि प्रथमे वायव्यतृचस्य ' आ नो यज्ञम् '
इत्यादिके द्वे ऋचावाये । सूत्रितं च—' आ नो यज्ञं दिविस्पृशामि द्वे आ नो वायो महे तन
इत्येका ' (आश्व. औ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसित्यन् होता ' बष्महो असि सूर्य ' इति
द्वाभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—' बष्महो असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रो वो विश्वतस्सरीति च '
(आश्व. औ. ६. ५) इति । मार्यदिनसवनने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र ' बष्महो असि '
इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—' बष्महो असि सूर्योदु त्यहर्षतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रिया-
नुरूपौ ' (आश्व. औ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि मार्यदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' आयन्तद्वय सूर्यं बष्महो असि सूर्य ' (आश्व. औ. ७. ४)
इति । मथुपकै गासुत्सज्य ' माता रुद्राणाम् ' इति जपेत् । सूत्रितं च—' माता रुद्राणां दुहिता
वसुनामिति जपित्वोमुत्सज्यतेत्युत्सज्यन् ' (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचुके हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्या । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचुके । हव्यदातये ॥ १ ॥

वयः मनुष्यः वृन्तं क्षिप्रं वृह्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय वसिष्ठाय वसिष्ठे
अभिमतसिद्धयर्थम् वाचके अभिमुखौ करोति वसः मर्त्यः मनुष्यः वृधक् सत्यम् वृद्धा इत्ये
वदेवतातये यज्ञार्थं वृद्धामे हविः संस्करोति ॥

१. ख-त-न-श-मवयावः; ग-गमयावः; म-मेचीयाव । २. ख-त-तेनाप्राक । ३. ख-त-न-भ-
राजस्विति सपादा; ग-राजस्विति सपादा; श-राजस्वगिति सपादा । ४. ख-त-२-३-४-म-श-सूर्यौ । ५. ख-त-
म-श-गायत्री सतोवृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अग्निनीदेवताके । ७. ख-त-न-भ-संहनने । ८. ख-त-१-२-३-
४-न-जपित्वा । गासुत्सज्यतेत्युत्सज्यन्; म-जपित्वा गासुत्सज्यतेत्युत्सज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुऽचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ उरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीप्यमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ता तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अग्रः' दंसः' इति कर्मनामसु पाठात् । रथर्यतः प्राप्तुतः । यथा बाहु सह कर्म प्राप्तुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्तुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वा मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःशीर्षा । मदेरघुः ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाम् अजिरः गमनशीलः यः यजमानः प्र अद्रवत् अभिराच्छति स देवानां वृत्तः भवति । अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्माच्चो अद्य समृतेरुरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अब । सम्ऽकृतेः । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रक्षाय न रमते न क्रीडते न^१ च पुनःपुनः हवीतवे हवनाय रमते^२ न च संवादाय रमते तस्मात् शत्रोः समृतेः संप्रामात् नः अस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः बाहुभ्यां नः अस्मान् उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यग्णे सचथ्यमृतावसो ।

वरुथ्यं वरुणे छन्धं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यग्णे । सचथ्यम् । ऋतवसो इत्यृतवसो ।

वरुथ्यम् । वरुणे । छन्धम् । वचः । स्तोत्रम् । राजसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचथ्यं सेवाहं वरुथ्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं प्र गायत प्रकर्षेण गायत । अर्यग्णे च प्र गायत । वरुणे छन्धं प्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्ब्रामाजः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-अपः अपः । २. ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-घ-गमनशीलोपि यो । ३. ख-त-‘न’ नास्ति । ४. ख-घ-भ-१-३-न रमते ।

ते हिन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामर्दधा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अर्दधाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

वअरुणम् अरुणवर्णं वजेन्यं जयसाधनं^१ वसु बालकं वतिसृणां^२ वृथिव्यादीनाम् एकं वपुत्रं
वते देवाः वहिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच वअर्दधाः केनाप्यहिसिताः
वअमृताः^३ मरणरहिताः^४ वते देवाः मर्त्यानां मनुष्याणां वधमानि स्थानानि वअभि वचक्षते
अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता धुमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्पद्यता । धुमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे वनासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^५ सजोषसा संगतौ वउभा उभौ युवां वमे जमदग्नेर्मम
वउद्यता उद्यतानि वधुमत्तमानि दीप्तमानि ववचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि वकर्त्वा कर्माणि च
वआ वयातम् । किंच वहव्यानि हवींषि ववीतये भक्षणाय वप्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्रामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमत्तग्निना ॥ ८ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनावधिनौ^६ ववां युवयोः संवन्धि वयत् वअरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति
तत् यदा वहवामहे^७ । एतदेव विशदयति । वयुवाभ्यां क्रियमाणं^८ वरातिं दानं हवामहे इति ।
तदानीं प्राचीं प्राङ्मुखं^९ होत्रां स्तुतिं वप्रतिरन्तौ वर्षयन्तौ वनरा नेतारौ वजमदग्निना कृषिणा
गृणानौ स्तयमानौ च सन्तौ वहतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-भ-२-३-तिष्ठणां । ३. ख-ग-त-१-२-३-श-अमरणाः सहिताः;
ज्ञ-अमृताः अमरणरहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-भ-प्रणेतारौ वा । ५. ज-ज्ञ-हवामहे
याचामहे । ६. ग-क्रियमाणं ।

हे वायो त्वं वनः अस्माकं वदिविस्पृशं तं वयस्त्रम् वआ वयाहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
 वसुन्ममभिः सुदृतिभिः वअन्तः वपित्रे पवित्रस्य मध्ये उपरि वश्रीगानः श्रयमाणो निषिच्यमानः
 वअर्थं वशुकः^१ सोमः वते तुभ्यम् वअयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पृथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अथा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवांशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पृथिऽभिः । रजिष्ठैः । प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अथ । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽआंशिरम् ॥ १० ॥

हे नियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्ववन् वायो वअध्वर्युः हविषानात् वरजिष्ठैः ऋक्षतमैः वपथिभिः मागैः
 वेति गच्छति । वीतये भक्षणाय तव भक्षणानि वहव्यानि हवींषि च वप्रति नयतीति शेषः । वअथ
 अथ वनः अस्माकं संबन्धिनम् वउभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि षष्ठी । वपिब । उभयविषत्वं
 दर्शयति । वशुचिं शुद्धं वसोमं वगवांशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं वेति ॥ ॥ ७ ॥

बण्मह्वाँ असि सूर्य बळादित्य मह्वाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव मह्वाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं वमहान् तेजसाधिकः वअसि । वबट् सत्यम् । नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे वआदित्य
 अदितेः पुत्र त्वं वमहान् बलेनाप्यधिकः^२ वअसि । वबट् सत्यम् । वमहः महतः वसतः भवतः वते
 वमहिमा महत्वं वपनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं वमहान् वीर्येणा-
 प्यधिकः वअसि भवसि । वअद्धा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । ‘बट् सत्रा अद्धा’ इति
 सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा मह्वाँ असि सत्रा देव मह्वाँ असि ।

मह्वा देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाम्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

महा । देवानाम् । असुर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाम्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं वश्रवसा श्रवणेन वमहान् सर्वाधिकः वअसि वबट् सत्यम् । हे देव द्योतमान
 सूर्य त्वं वदेवानां मध्ये वमह्वा महत्वेन वमहान् अधिकः वअसि वसत्रा सत्यमेव । वअसुर्यः असुराणां
 हन्ता वासि । किंच त्वं देवानां वपुरोहितः हितोपदेष्टासि । किंच ते वज्योतिः तेजः वविभु महत्
 वअदाम्यं केनाप्यहित्यं च ॥

इयं या नीच्यकिंणी रूपा रोहिण्या कृता ।

पित्रेव प्रत्यदर्यायत्यन्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

इयम् । या । नीची । अकिर्णी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽहं । प्रति । अदृशि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । १ या इयं १ नीची अवाङ्मुखी १ अकिर्णी स्तुति-
मती १ रूपा रूपवती १ रोहिण्या प्रकाशयुक्ता १ कृता उपाः १ सूर्यप्रभा वोत्पादिता १ सा १ अन्तः
ब्रह्माण्डस्य मध्ये १ बाहुषु बाहुस्थानीयासु १ दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु १ आयती आगच्छन्ती १ चित्रेव
चित्रा गौरिव १ प्रत्यक्षि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद् तस्यै भुवनेष्वन्तः पर्वमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्यै । भुवनेषु । अन्तरिति । पर्वमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः १ तिस्रः १ प्रजाः १ अत्यायमीयुः अत्यायमायन् १ अन्याः ता इमाः प्रजाः १ अर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् १ अभितो १ विविश्रे १ अभितो निविष्टस्ततो न परावभूतुः । १ भुवनेष्वन्तः मध्ये १ बृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । १ तस्यै प्रकाशयन्नतिष्ठत् । १ हरितः दिशः १ पर्वमानः वायुः १ आ
१ विवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मणं—'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद् तस्यै भुवनेष्वन्तरित्यद् उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पर्वमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पर्वमानो दिशो हरित आविष्टः' (दे. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—'स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
परावभूतुस्तानीमानि वयांसि' इत्युपक्रम्य 'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अम्ः प्रजा अत्यायन्यै
न्यन्या' अर्कमभितो विविश्र इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद् तस्यै भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पर्वमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता
अयं पर्वमान आविष्टः' (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् द्वे गौः स्तूपते । या गौः १ रुद्राणां १ मरुतां १ माता जननी १ वसूनां १ दुहिता पुत्री
१ आदित्यानां १ स्वसा भगिनी १ अमृतस्य पयसः १ नाभिः आवासस्थानं ताम् १ अनागामम् अनागसम्
१ अदितिम् अर्दानां १ गं गोरूपां देवीं १ मा १ वधिष्ट हे जनाः मा हिंसिष्टेति १ चिकितुषे चेतनावते
१ जनाय १ नु इदानीं १ प्र १ वोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्ये वोत्याद्यादिता प्रभा, ग-न-भ-श-उषसा सूर्येण वोत्यादिता प्रभा; त-उषसा
सूर्ये वोत्यादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभिनिविश्रे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; भ-न्या । ५. श-भ-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिर्धामिरुपतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्ययुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दध्रचेताः ॥ १६ ॥

वचःऽविदम् । वाचम् । उतऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।
देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यैः । दध्रऽचेताः ॥ १६ ॥

वचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वचम् । उदीरयन्तीं पथः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् ।
क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिः । धीभिः वाग्भिः
उपतिष्ठमानां देवीं द्योतमानां देवेभ्यः देवायै वमा माम् । एयुषीम् अवगच्छन्तीं गतां दध्रचेताः
अल्पबुद्धिः । मर्त्यैः मनुष्यैः परि । आ । अवृक्त परिवर्जयति ॥ ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्युचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । ऋगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः ।
बाहृस्पत्यः पावकविशेषपणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्टसंज्ञकौ
द्वावप्नी । तौ सहदेवं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुकान्तं—
‘त्वमग्ने अघिका भागवः प्रयोगो बाहृस्पत्यो वाभिः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतिय-
विष्टयोर्वाग्न्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशार्चः ।
सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्त्रेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां
हविःश्वेर्गृहपतेरनुवाक्या ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळभि-
रजः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या ‘आ सर्वं
सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘आ सर्वं सवितुर्थथा स नो राधास्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८)
इति । आभिष्वविकेयुक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तस्’ इति वैकल्पिकः
स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।
दशमोऽहनि ‘हमं नो यज्ञम्’ इति स्तोक्तसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने वृत्तस्य’ इत्येषा ।
सूत्रितं च—‘स्तोक्तसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने वृत्तस्य धीतिभिरग्ने सुश्रन्त्र सर्पिष इत्येते’
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवां ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृहऽपतिः । युवां ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान । अग्ने । कविः क्रान्तकर्मा । गृहपतिः गृहपालकः । युवा निरत्यतरुणः
एवं दाशुषे हविर्वा प्रदाने यजमानाय बृहद्वयः महद्वज्रं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवां अग्ने दुवस्युवा । चिकिर्द्भिमानुवा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विमानो इति विऽमानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे विमानो विशिष्टदीप्ते । अग्ने । सः त्वं । चिकित् ज्ञाता सन् । नः अस्माकं । दुवस्युवा
परिचरणशीलया । ईळानया स्तुवत्या वाचा । सह । देवान् । आ । वह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोदिष्टेन यविष्ठय । अभिष्मो वाजसातये ॥ ३ ॥

१. ख-त-न-भ-१-श-हृवीष्यमे । २. ख-त-भ-‘वृक्येयु ।

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । चोदिष्टेन । यविष्ठम् । अग्निः स्मः । वाजऽसातये ॥३॥

हे ऽयविष्ठम् युवतमासे ऽचोदिष्टेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा ऽत्वया ऽयुजा ऽस्वित् ऽह सहयैवैव^१ ऽवयं भार्गवः^२ प्रयोगो^३ बार्हस्पत्याः पावका अग्नयो वा ऽवाजसातये अत्रलाभाय ऽअग्नि ऽअमः शत्रुतन्निभवेम ॥

और्वभृगुवच्छुचिर्ममवानुवदा हुवे । अग्निं समुद्रवांससम् ॥ ४ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अमवानुऽवत् । आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रवांससम् ॥ ४ ॥

ऽसमुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं ऽशुचिं शुद्धम् ऽअग्निम् ऽऔर्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः ऽअमवानवत् यथाऽमवानः^४ तथा ऽआ ऽहुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्थं सहः । अग्निं समुद्रवांससम् ॥ ५ ॥

हुवे । वातऽस्वनम् । कविम् । पर्जन्यऽक्रन्थम् । सहः । अग्निम् । समुद्रवांससम् ॥ ५ ॥

ऽवातस्वनं वातसदशध्वनिं ऽकविं क्रान्तकमाणं ऽपर्जन्यक्रन्थं पर्जन्यसदशक्रन्दनं ऽसहः सहस्विनं वाडवम् ऽअग्निं ऽहुवे ह्वयामि^५ । अन्यद्वत्तम् ॥ ५ ॥

आ सवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं समुद्रवांससम् ॥ ६ ॥

आ । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्यऽश्व । भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रवांससम् ॥ ६ ॥

ऽसवितुः प्रेरकस्य देवस्य ऽसवं ऽयथा प्रसवमिव^६ ऽभगस्येव ऽशुजिं भगाल्यस्य देवस्य भोगमिव च ऽसमुद्रवाससम् ऽअग्निं ऽहुवे^७ आह्वयामि ॥

अग्निं वो बृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् । अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥ ७ ॥

अग्निम् । वो । बृधन्तम् । अध्वराणाम् । पुरुतमम् । अच्छ । नप्त्रे । सहस्वते ॥ ७ ॥

ऽअध्वराणाम् अहिस्थानां बलिनां ऽनप्त्रे बन्धुं ऽसहस्वते बलवन्तम्^८ । विभक्तिव्यत्ययः । ऽबृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं ऽपुरुतमम्^९ अतिशयेन बहुम् ऽअग्निम् कस्विजः ऽवः यूयम् ऽअच्छ अभिगच्छत ॥

अयं यथा न आशुवत्स्वष्टा रूपेव तक्ष्या । अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥ ८ ॥

अयम् । यथा । नः । आऽशुवत् । त्वष्टा । रूपाऽईव । तक्ष्या । अस्य । क्रत्वा । यशस्वतः ॥ ८ ॥

ऽअयम् अग्निः ऽनः अस्मान् ऽतक्ष्या विकर्तव्यानि ऽरूपेव ऽस्वष्टा रूपाणि वर्धकस्त्रिवं^{१०} ऽयथा येन प्रकारेण ऽआशुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् ऽअस्य अग्नेः ऽक्रत्वा प्रशानेन युक्ताः ऽयशस्वतः यशस्वन्तो भवामिति शेषः ॥

१. ग-स्वित्स्वहायेनैव; श-त्वत्स्वहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-भ१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः; घ-भार्गवाद्यः; झ-भार्गवगः प्रयोगाः; त४-भार्गवगः प्रायोगाः; न-भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कीदृशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२-प्रभवः; ग-प्रसवं च; घ-प्रसवं; झ-प्रसवत्; त१-३-प्रभवत्; त४-प्रभव च; न-प्रभवमिव; श-प्रसवं च । ६. घ-आ हुवे । ७. घ-तेजसा बलवन्तं । ८. ख-न-घ-भ१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२-वर्धकिक; घ-वर्धकः इव; भ१-वर्धकिक; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अमि श्रियोऽग्निदेवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥
अयम् । विश्वाः । अमि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां विधाः सर्वाः विभ्यः संपदः देवेषु देवानां मध्ये यः अयम् अमिः अमि
पत्यते अमिगच्छति सोऽग्निः नः अस्मानपि वाजैः अग्नेः उप आ गमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां युशस्तमम् । अग्निं युज्ञेषु पूर्यम् ॥ १० ॥
विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । युशःस्तमम् । अग्निम् । युज्ञेषु । पूर्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां होतॄणां मध्ये यशस्तमं यशस्वितमं यज्ञेषु पूर्य मुख्यम् अग्निम् इह
अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः स्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुत्तमः ॥ ११ ॥
शीरम् । पावकऽशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेषु । आ । दीदाय । दीर्घश्रुत्तमः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन विद्वान् अग्निः दमेषु यज्वनां गृहेषु आ
दीदाय आदीप्यते । तं शीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—‘अनुशायिनमिति वाशिन-
मिति वा’ (निरु. ४. १४) इति । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिर्णम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥
तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिर्णम् । मित्रम् । न । यातयत्तज्जनम् ॥ १२ ॥

हे विप्र मेधाविन् स्तोतः अर्वन्तं न अशसिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिर्णं बलिं
मित्रं न सखायसिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं तम् अग्निं गृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥
उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने हविष्कृतः यजमानार्थं गिरः स्तुतयः जामयः स्वसार इव देदिशतीः तव गुणान्
दिशन्त्यः त्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन् अतिष्ठ ॥

यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तथावसन्दिनम् । आपश्चिनि दधा पदम् ॥ १४ ॥
यस्य । त्रिधातु । अवृतम् । बर्हिः । तस्यै । असम् । दिनम् ।
आपः । चित् । नि । दध । पदम् ॥ १४ ॥

यस्य अग्नेः त्रिधातु त्रिः अवृतम् अनावृतं च असंदिनम् अवर्द्धं च । स्तरणकाले हि
बर्हिरवर्द्धं भवति । बर्हिस्तस्यै आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ आपश्चित् आपोऽपि पदं नि
पदधति । अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निपदधतीत्यर्थः ॥

१. ग-घ-योमिः । २. ख-त२-यज्वना; ग-यजमानानां; घ-ज्ञ-त४-म१-२-श-यज्वनां; न-
यजिनां । ३. घ-शत्रुहननं; ज-शत्रुजननं; त२-३-४-न-हशत्रुजननं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-
त१-२-३-श-आदिशत्यः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-म१-२-त्रिधा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-
त्रिधा अवृतं; न-त्रिधावृत्तनावृतं ।

पदं देवस्य मीळहुषोऽनाष्ट्याभिरुतिभिः । भद्रा सूर्येऽवोपटक् ॥ १५ ॥
पदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाष्ट्याभिः । उतिऽभिः । भद्रा । सूर्यः । अऽव । उपऽटक् ॥ १५ ॥

मीळहुषः कामानां सेकुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । पदं स्थानम् । अनाष्ट्याभिः शत्रुभिः
अनाष्ट्याभिः । उतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपटक् उपदष्टिरपि । सूर्येऽव
यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिर्मिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥
अग्ने । घृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः^१ निधानैः^२ । तेपानः तपन्
शोचिषा ज्वालाया । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरः क्विं देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहमर्मर्त्यम् ॥ १७ ॥
तम् । त्वा । अजनन्त । मातरः । क्विम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यऽवाहम् । अर्मर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । क्विं क्रान्तकर्माणम् । अर्मर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । तं
प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा क्वेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि पेदिरे ॥ १८ ॥
प्रऽचेतसम् । त्वा । क्वे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यऽवाहम् । नि । पेदिरे ॥ १८ ॥

हे । क्वे क्रान्तकर्मान् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं
हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । पेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्व्या न स्वर्धितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भराणि ते ॥ १९ ॥
नहि । मे । अस्ति । अध्व्या । न । स्वर्धितिः । वनन्ऽवति । अथ । एतादृक् । भराणि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । अग्ने मम भार्गवस्य प्रयोगस्थयैः । अध्व्या गौः । 'अध्व्या उक्षा' इति गोनामसु
पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किंच । स्वर्धितिः नहि
वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय^१ । अथैतादृक् अग्निहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रां गाम्
ध्वन्यसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भराणि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारुणि दुध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठ्य ॥ २० ॥
यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारुणि । दुध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ २० ॥

पूर्वस्यासृज्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठ्य युवतस । अग्ने तुभ्यं^२ यत् यदा । कानि
कानि । चित् यानि कान्यपि । दारुणि काष्ठानि । आ । दुध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अय-
रशुब्रुवण्यपि^३ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्वाहणं—'न ह स्म वै पुराभिरपरशुवृक्षं दहति

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-धीतिभिर्दक्षिभिर्निधानः; त३-४-दीप्तिभिर्निधानः; श-निधानः । २. ख-ज्ञ-
त१-२-तमिधाय । ३. घ-भ१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानिः ।

तदस्मै प्रयोग एव विरस्वदयद्यदस्मै यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदत्युपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अति । उपऽजिह्विका । यत् । वज्रः । अतिऽसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने यत् काष्ठादिकम् उपजिह्विका^१ । उपजिह्वतीत्युपजिह्विका* । अति भक्षयति । यत् च काष्ठादिकं^२ वज्रः । वमत्युदकमिति वज्रः । उपजिह्विकावज्रशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि प्रथमुपादानात् वज्रशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि अतिसर्पति अतिगच्छति । यत् सर्वं ते तव घृतं घृतसदृशम् अस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेतु मर्त्यः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । ईधे । विवस्वऽभिः ॥ २२ ॥

मर्त्यः मनुष्यः । अग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव अह्वानः । धियं कर्म सचेत काले भजेत । विवस्वभिः ऋग्विभिश्च अग्निम् एव ईधे प्रज्वलयति ॥ १२ ॥

‘अदक्षि’ इति चतुर्दशच दशमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—‘अदक्षि षड्ना सोमरिबाहंतं पञ्चम्याद्ययुजः^२ सतोबृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुद्युबन्यासिमास्ती’ इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोबृहत्यः । अष्टमीद्वादश्यौ ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुद्युः । शिष्टा बृहत्यः । ‘आग्नेयं तु’ इत्युक्तत्वादग्निदेवता । अन्यायास्त्वग्निमस्तत्र । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ बाहंतं छन्दस्यादितः ससर्चः । सूत्रितं च—‘अदक्षि गातुवित्तम इति ससेति बाहंतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिमुखिकपूज्येषु मैत्रावरुणस्य ‘प्र मंहिष्ठाय’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोतिभिः’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्यहोमे ‘आग्ने याहि’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘मा चिदाग्ने याहि मरुसखा यत्ते राजसमे’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति* ॥

अदक्षि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदक्षि । गातुवित्ऽतमः । यस्मिन् । व्रतानि । आऽदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

यस्मिन् अग्नौ व्रतानि कर्माणि आदधुः यजमाना आदधन् गातुवित्तमः अतिरायेन मार्गाणां जाता सोऽग्निः अदक्षि प्रादुरभूत् । किंच सु जातं सग्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य आर्यस्य उत्तमवर्णस्य वर्धनं वर्धयितारम् अग्निं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः उपो नक्षन्त उपगच्छन्त्येव ॥ ‘नक्ष गतौ’ इति धातुः ॥

१. ख-ना-त-‘उपजिह्विका काष्ठादिकं’ नास्ति । * न-भ-श-‘ल्युपजिह्विका उपदहिका (न-श-उपदीहिका) । २. त१(प्रान्ते)-अनु.-मंजुमी विराडूपा सप्तम्याद्ययुजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मुञ्जना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि ववृते तस्यौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवः ऽदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मुञ्जना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । ववृते । तस्यौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वैवोदासः दिवोदासेनाह्वयमानः । अग्निः । मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवशात् पृथिवी माता । तां । पृथिवीम् । अच्छ प्रति । देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् । अनु^१ प्रति हविर्वोहुं^२ । न प्र^३ वि । वावृते^४ । यस्मादेनमसि दिवोदासः । मुञ्जना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः । नाकस्य स्वर्गस्य । सानवि समुच्छ्रिते देशे स्वायतन एव । तस्यौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चकृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेधसाताविव त्मनाग्निं धीभिः संपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चकृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्रसाम् । मेधसातौ ऽइव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । संपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् । चकृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि । कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् । कृष्टयः इतरे मनुष्याः । रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः^१ यूयं । सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् । अग्निं मेधसातौ यज्ञे । धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः । त्मना आत्मनैव । संपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निनीषसि मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्र उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्रे । उक्थऽशंसिनम् । त्मना । सहस्रऽपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक । अग्रे त्वं । यं तव स्तोतारं । राये धनार्थं । अग्र । निनीषसि प्रणेतुमिच्छसि । यः । मर्तः मनुष्यः । ते तुभ्यं । दाशत् हवीषि प्रयच्छति । वसः मनुष्यः । उक्थशंसिनम् उक्थानां^१ शंसितारं । त्मना आत्मनैव । सहस्रपोषिणं बहुधनं । वीरं पुत्रं । धत्ते धारयति ॥

स द्रुक्हे चिदग्निं तृणत्ति वाजमर्वता स धत्ते अक्षितिं श्रवं ।

त्वे दैवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । द्रुक्हे । चित् । अग्निं । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवं । त्वे इति । देवऽत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^१ पुरुवसो बहुधनाग्रे यस्तुभ्यं हवीषि प्रयच्छति । वसः यजमानः । द्रुक्हे । चित् । ददेऽपि शत्रुपुरे स्थितं । वाजम् अन्नम् । अर्वता अग्नेन । अग्निं । तृणत्ति हिनस्ति । तथा । वसः यजमानः । अक्षिति अक्षीणं

१. ख-त-भ-अं अनु^१ नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि ववृते; ग-त४-भ-प्र ववृते । ३. ख-त-न-याजना; ग-श-यजमानाः । ४. ध-स्तोत्राणां । ५. ख-ग-व-त-भ-श-अर्वता अग्नेन ।

वश्रवः अश्वं वधत्ते धारयति । तथा च सति तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि वदेवत्रा देवे वत्वे त्वषि
स्थिताः विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि वसदा सर्वदा वधीमहि धारयाम ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्युग्रये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्रये ॥ ६ ॥

वहोता देवानामाह्वता मन्द्रः मोदमानः यः अग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसुनि धनानि
जनानां जनेभ्यः वदयते प्रयच्छति तस्मै अस्मै अग्रये मधोर्न मदकरस्य सोमस्थेव प्रथमानि
मुख्यानि पात्राणि स्तोमाः प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मज्यन्ते देवयवः ।

उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्वि राधो मघोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीऽभिः । रथ्यम् । सुदानवः । मर्मज्यन्ते । देवयवः ।

उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्वि । राधः । मघोनाम् ॥ ७ ॥

हे दस्म दर्शनीय विश्पते विशां पतेऽग्ने यं त्वां सुदानवः शोभनदानाः देवयवः देवाना-
त्मन इच्छन्तो यजमानाः रथ्यं रथस्य वोढारम् अश्वं न अश्वमिव गीर्भीः स्तुतिभिः मर्मज्यन्ते
परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां तोके पुत्रे तनये पीत्रे च उभे उभयस्मिन् मघोनां धन-
वतो रायः धनं पर्वि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋताज्ञे बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्रये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋताज्ञे । बृहते । शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासः । अग्रये ॥ ८ ॥

हे युयम् उपस्तुतासः उपस्तोतारः मंहिष्ठाय दातुतमाय ऋताज्ञे यज्ञवते सत्यवते वा
बृहते महते शुक्रशोचिषे दीक्षतेजसे अग्रये प्र गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवद्यशः समिद्धो युग्न्याहुतः ।

कुवित्रो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघवा । वीरवत् । यशः । समऽईद्धः । युग्न्याहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

मघवा धनवान् युग्न्या अश्ववान् यशस्वी वा । तथा च यास्कः—'युग्नं द्योततेयंशो वाजं
वा' (निरु. ५. ५) इति । यशः यशस्करमगमत् आ वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति । अस्य

१. घ-श-पात्रा पात्राणि । २. ग-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. घ-समिद्धः दीप्त आहुतः
अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वं । ४. श-प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः
अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वमावंसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः वनवीयसी नवतरा वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वनः अस्मान् वञ्छति प्रति^१ ववाग्नेभिः अग्नेः सह
‘कुविन् बहुवारम्’ । ‘सखिलं कुविन्’ इति बहुनामसु पाठात् । ववागमत् आगच्छतु ॥

प्रेष्टुं प्रियाणां स्तुष्टासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्टुम् । ऊँ इति । प्रियाणाम् । स्तुष्टि । आऽसाव । अर्तिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे ववासाव स्तोतः प्रियाणां प्रेष्टं प्रियतमम् वतिथिम् अग्यागतं वरथानां वयमं यन्तारम्
वअग्निम् एव वस्तुहि ॥ ॥ ११ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्ऽईता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसुः । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । नोर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

ववेदिता वेत्ता वयज्ञियः यज्ञहः वयः^२ अग्निः वउदिता उदितान्युदितानि वनिदिता निदितानि
श्रुतानि च वसु वसूनि धनानि वआ ववर्तति आवर्तयति^३ । वधिया कर्मणा ववाजं संप्रामं वसिषा-
सतः संभक्तुमिच्छतः वयस्य चाग्नेर्वालाः^४ प्रवणे नोर्मयः प्रवणाभिमुखाः ससुद्रस्य तरङ्गा इव
दुष्टराः तर्जुमशक्वाः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हणीताम् । अतिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुऽप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुऽहोता । सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

वसुः वासकः वतिथिः अतिथिवत् प्रियः वपुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः वसुहोता सुष्ठु देवाना-
माह्वता वस्वध्वरः सुयज्ञश्च वयः वअग्निः सः वएषः अग्निः वनः अस्मभ्यं वमा वहणीतां केनापि न
रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिप्न् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदेवैः ।

कीरिश्चिद्धि त्वामीष्टे दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिप्न् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईष्टे । दूत्याय । रातहव्यः । सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे वसो वासक वअग्ने त्वां ये मनुष्याः वअच्छोक्तिभिः अभिहितभिः वकेभिः कैः सुखकैः
वएवैः वचित् अभिगमनैरपि वते स्तोतारः वमो वरिप्न् मैव हिंसन्ताम् । वरातहव्यः दत्तहविष्कः^६
वकीरिश्चित् स्तोतापि वदूत्याय हविर्वह्नादिलक्षणाय दूतकर्मणे वत्वामीष्टे वहि स्तौति खलु ॥

१. ख-ज्ञ-त-१-२-अच्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; ज्ञ-‘अभिलक्ष्य’ नास्ति; त-२-आभिलक्ष्य)
प्रयच्छति; घ-ज्ञ-अच्छ अभिलक्ष्य; त-४-न-भ-२-प्रयच्छति । २. ख-ग-त-न-भ-बहु । ३. ग-त-भ-‘यः’
नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-ज्ञ-आवर्तयते । ५. ख-त-न-भ-वामि^५ । ६. घ-ज्ञ-दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्नें याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।

सोमर्या उषं सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्सखा । रुद्रेभिः । सोमपीतये ।

सोमर्याः । उषं । सुष्टुतिम् । मादयस्व । स्वर्णरे ॥ १४ ॥

हे अग्ने मरुत्सखा मरुतां प्रियस्त्वं स्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि सोमपीतये सोम-
पानाय रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुभिः सह आ याहि आगच्छ । सोमर्याः सोमरेमं सुष्टुतिं शोभनां
स्तुतिं चोपागच्छ । मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय च ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	*षर्भदू	*षर्भदू
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सत्राः	सत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतुर्ये	वृत्रऽतुर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उमे इ	उमे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	*द्रातुमर्मिम्	*द्रातुमर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वृधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्यभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्येऽमा	अर्यमा
९५०	२०	*ञिश्शुमन्तः	*ञिश्शुमन्तः

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९	४२१	७	सुवामन्त्रिते ' ' सुवामन्त्रिते	
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६	४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्	४४८	१७	विनियोग,	विनियोगः
४४	२३	रादरार्था	रादरार्था । एवं-	४९९	२९	लृटि	लृटि
			विधस्त्वं	५०४	१७	सच	स च
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्	५०५	१२	अवतीनां	अर्वतीनां
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे	५१७	८	ऋषिश्चानुक्त-	' ऋषिश्चानुक्त-
७०	१०	ब्रहि	ब्रुहि			गोत्रः ' गोत्रः	
१००	२	कृण्वते	कृण्वते	५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
११५	२७	धावापृथिव्यौ	धावापृथिव्यौ	५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
१२१	१४	बहुभिरुद्धतः	बहुभिराहूतः	५५१	१३	सम्यक्	सम्यक्
१३०	१३	स्तुत्यरायुधैः	स्तुत्यैरायुधैः	५७५	५	मित्यर्थः	मित्यर्थः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रन्	६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
२००	५	स्याप	स्यापि	६५१	११	चा आभि-	च आभि-
३४१	२	क्रतु	क्रतुं			मुख्येन व	मुख्येन वा
३४५	२१	ईशिषे	ईशिषे	७०८	६	य	यः
३४८	१३	दशम्यादिभिः	दशम्यादिभिः	७१६	१	सोमलता	सोमलतां
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६	७७४	१८	स्म	स्मः
४०९	२८	प्रत्यक्षणो	प्रत्यक्षेणो	७८६	२४	वर्तमानमिषुतं	वर्तमानमभिषुतं
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य	८८९	२	बुधे	बुधे
४१४	१६	इरयति	ईरयति	९२३	११	मरुतामपि ।	मरुतामपि
४१४	२७	सूक्त	सूक्तं	९४२	१६	नाशयथ्य	नाशयथ्यै

